

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KARL MARX • KAPİTAL • ÜÇÜNCÜ CİLT

KARL MARX

KAPİTAL

ÜÇÜNCÜ CİLT

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantev.org>

SOL
YAYINLARI

KAPİTAL
ÜÇÜNCÜ CİLT
KARL MARX

ÜÇÜNCÜ BASKI
ANKARA 1997

K A P İ T A L
EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ
ÜÇÜNCÜ CİLT

KARL MARX

ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

YAYINA HAZIRLAYAN
FRIEDRICH ENGELS

ÇEVİREN
ALAATTİN BİLGİ

Karl Marx'ın
Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, band 3
(1867-1883 [1894])
adlı yapıtını,
Alaattin Bilgi
İngilizcesinden
(*Capital, A Critic of Political Economy*, vol. 3
Progress Publishers, Moscow 1974)
dilimize çevirdi ve kitap,
Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi, Üçüncü Cilt,
adı ile,
Sol Yayınları
tarafından,
Ekim 1997
(Birinci Baskı: Ağustos 1978; İkinci Baskı: Şubat 1990)
tarihinde,
Ankara'da *Kurtuluş Matbaası*'nda bastırıldı.

ISBN 975-7399-12-4 (Takım)
ISBN 975-7399-63-9 (3. Cilt)

- 9 Yayınlayanların Notu
11 Önsöz, *Friedrich Engels*

ÜÇÜNCÜ KİTAP BİR BÜTÜN OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ I

29

BİRİNCİ KISIM

ARTI-DEĞERİN KÂRA VE ARTI-DEĞER ORANININ KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ

31

- 31 BİRİNCİ BÖLÜM — Maliyet Fiyatı ve Kâr
43 İKİNCİ BÖLÜM — Kâr Oranı
50 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM — Kâr Oranının Artı-Değer Oranı ile Bağlantısı
53 I. a' sabit, d/S değişken
55 1) a' ve S sabit, d değişken
58 2) a' sabit, d değişken, S, d'deki değişme yoluyla değişiyor.
58 3) a' ve d sabit, s ve bu nedenle S değişken
59 4) a' sabit, d, ve S'nin hepsi değişken
61 II. a' değişken
62 1) a' değişken d/S sabit
63 2) a' ve d değişken, S sabit
64 3) a' d ve S değişken
67 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM — Devrin Kâr Oranı Üzerindeki Etkisi
73 BEŞİNCİ BÖLÜM — Değişmeyen Sermayenin Kullanımında Ekonomi
73 I. Genel
82 II. İş Koşullarında, İşçinin Sırtından Yapılan Tasarruflar. Kömür Ma-
denleri. En Zorunlu Harcamaların İhmali
89 III. Enerjinin Üretilmesinde, İletilmesinde ve Binalarda Tasarruf
93 IV. Üretim Artıklarından Yararlanma
95 V. Buluşlar Yoluyla Sağlanan Tasarruf
97 ALTINCI BÖLÜM — Fiyat Dalgalanmalarının Etkisi
97 I. Hammadde Fiyatlarında Dalgalanmalar ve Bunların Kâr Oranı Üze-
rindeki Doğrudan Etkileri
101 II. Sermayenin Değer Olarak Yükselmesi, Düşmesi, Serbest Kalması ve
Bağlanması
113 III. Genel Görünüm. 1861-65 Pamuk Bunalımı. Buna Öngelen Yılların
Öyküsü. 1845-60
116 1861-64. Amerikan İç Savaşı. Pamuk Kıtlığı. Hammadde Kıtlığı ve
Pahalılığı Yüzünden Üretim Sürecinde Kesintinin En Büyük Örneği
117 Pamuk Artığı. Doğu-Hint Pamuğu (Surat). İşçi Ücretleri Üzerin-
deki Etki. Makinelerde İyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madeni
Maddelerin Katılması. Nişasta Haşılının İşçiler Üzerindeki Et-
kisi. İnce İplik İmâlatçıları. Fabrikatörlerin Hilekârlığı
122 Corpore Vili Denemeleri
125 YEDİNCİ BÖLÜM — Tamamlayıcı Düşünceler

İKİNCİ KISIM
KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ

129

- 129 SEKİZİNCİ BÖLÜM — Farklı Üretim Kollarında Farklı Sermaye Bileşimleri ve Kâr Oranlarında Bundan İleri Gelen Farklılıklar
- 140 DOKUZUNCU BÖLÜM — Genel Bir Kâr Oranının Oluşması (Ortalama Kâr Oranı) ve Meta Değerlerinin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi
- 156 ONUNCU BÖLÜM — Genel Kâr Oranının Rekabet Yoluyla Eşitlenmesi. Piyasa-Fiyatları ve Piyasa-Değerleri, Artı-Kâr
- 178 ONBİRİNCİ BÖLÜM — Genel Ücret Dalgalanmalarının Üretim-Fiyatı Üzerindeki Etkileri
- 182 ONİKİNCİ BÖLÜM — Tamamlayıcı Açıklamalar
- 182 I. Üretim-Fiyatında Bir Değişikliği Gerektiren Nedenler
- 183 II. Ortalama Bileşimli Metallerin Üretim-Fiyatı
- 185 III. Kapitalistin Telfi Konusundaki Dayandığı Nedenler

ÜÇÜNCÜ KISIM

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI

188

- 188 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM — Yasanın Niteliği
- 206 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM — Zıt Yönde Etkiler
- 206 I. Emegin Sömürü Yoğunluğundaki Artış
- 209 II. Ücretlerin, Emek-Gücünün Değerinin Altına Düşmesi
- 209 III. Değişmeyen Sermaye Ögelerinin Ucuzlaması
- 210 IV. Nispi Aşırı-Nüfus
- 210 V. Dış Ticaret
- 213 VI. Hisse Senetli Sermayenin Artışı
- 214 ONBEŞİNCİ BÖLÜM — Yasanın İç Çelişkilerinin Serimi
- 214 I. Genel
- 219 II. Üretimin Genişlemesi ile Artı-Değer Üretimi Arasındaki Çatışma
- 222 III. Sermaye Fazlası ve Nüfus Fazlası
- 229 IV. Tamamlayıcı Düşünceler

DÖRDÜNCÜ KISIM

META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN
TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE
UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ

236

- 236 ONALTINCI BÖLÜM — Ticaret Sanayisi
- 248 ONYEDİNCİ BÖLÜM — Ticari Kâr
- 266 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM — Tüccar Sermayesinin Devri. Fiyatlar
- 277 ONDOKUZUNCU BÖLÜM — Para Ticareti Yapan Sermaye
- 284 YIRMİNCİ BÖLÜM — Tüccar Sermayesi Konusunda Tarihsel Malzeme

297 YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM — Faiz Getiren Sermaye

- 315 YİRMİKİNCİ BÖLÜM — Kârın Bölünmesi. Faiz Oranı. “Doğal” Faiz Oranı
 325 YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM — Faiz ve Girişim Kârı
 343 YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM — Sermaye İlişkilerinin Yüzeysel Bir Biçimi Olarak Faiz Getiren Sermaye
 351 YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM — Kredi ve Fiktif Sermaye
 366 YİRMİALTINCI BÖLÜM — Para-Sermayenin Birikimi, Bunun Faiz Oranı Üzerindeki Etkisi
 385 YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM — Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü
 391 YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM — Dolaşım Aracı ve Sermaye, Tooke ve Fullarton’un Görüşleri

ÜÇÜNCÜ KİTAP
 BİR BÜTÜN OLARAK
 KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ II
 409

- 411 YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM — Banka Sermayesini Oluşturan Kısımlar
 422 OTUZUNCU BÖLÜM — Para Sermaye ve Gerçek Sermaye I
 438 OTUZBİRİNCİ BÖLÜM — Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye II (Devam)
 438 1. Paranın Borç Sermayesine Dönüşmesi
 444 2. Sermayenin ya da Gelirin, Borç Sermayesine Çevrilen Paraya Dönüşmesi
 447 OTUZİKİNCİ BÖLÜM — Para-Sermaye ve Gerçek Sermaye III (Son)
 461 OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM — Kredi Sisteminde Dolaşım Aracı
 484 OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM — Currency Principles ve 1844 Tarihli İngiliz Banka Yasası
 501 OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM — Değerli Maden ve Kambiyo Kuru
 501 I. Altın Rezervinin Hareketi
 509 II. Kambiyo Kurları
 510 Asya ile Olan Kambiyo Kuru
 523 İngiltere’nin Ticaret Dengesi
 525 OTUZALTINCI BÖLÜM — Kapitalist-Öncesi İlişkiler
 539 Ortaçağlarda Faiz
 542 Faizin Yasaklanması ile Kilisenin Sağladığı Çıkarlar

ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA DÖNÜŞMESİ

543

- 543 OTUZYEDİNCİ BÖLÜM — Giriş
 565 OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM — Farklılık Rantı (Diferansiyel Rant): Genel Görüşler
 573 OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM — Farklılık Rantının Birinci Biçimi (Farklılık Rantı I)
 594 KIRKINCI BÖLÜM — Farklılık Rantının İkinci Biçimi (Farklılık Rantı II)
 604 KIRKBİRİNCİ BÖLÜM — Farklılık Rantı II — Birinci Durum: Üretim-Fiyatı Sabit
 611 KIRKİKİNCİ BÖLÜM — Farklılık Rantı II — İkinci Durum: Üretim-Fiyatı Düşüyor
 611 I. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır
 618 II. Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı
 620 III. Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı
 626 KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM — Farklılık Rantı II — Üçüncü Durum: Yükselen Üretim-Fiyatı. Sonuçlar
 649 KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM — En Kötü Ekili Toprak Üzerinde Farklılık Rantı
 658 KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM — Mutlak Toprak Rantı
 679 KIRKALTINCI BÖLÜM — Arsa Rantı. Madencilikteki Rant. Toprağın Fiyatı
 687 KIRKYEDİNCİ BÖLÜM — Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu
 687 I. Giriş
 694 II. Emek-Rant
 697 III. Aynı-Rant
 699 IV. Para-rant
 704 V. Yancılık ve Küçük Ölçekli Köylü Mülkiyeti

YEDİNCİ KISIM

GELİRLER VE KAYNAKLARI

715

- 715 KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM — Üçlü Formül
 731 KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM — Üretim Sürecinin Tahlili Üzerine
 748 ELLİNCİ BÖLÜM — Rekabetin Yarattığı Yanılsama
 769 ELLİBİRİNCİ BÖLÜM — Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri
 775 ELLİKİKİNCİ BÖLÜM — Sınıflar

EKLER

778

- 779 Kapital'in Üçüncü Cildine Ek, F. Engels
 780 I. Değer Yasası ve Kâr Oranı
 794 II. Borsa

DİZİNLER

797

- 799 Kaynaklar Dizini
 799 Yazarlar
 804 Anonimler
 805 Gazete ve Dergiler
 805 Parlamento Raporları ve Öteki Resmi Yayınlar
 807 Adlar Dizini
 811 Yazınsal, İncilsel ve Mitolojik Adlar
 812 Konu Dizini
 831 Öteki Dillerdeki Sözcük, Terim ve Deyimler
 833 Ağırlık, Uzunluk, Alan, Sığa ve Para Ölçüleri
 834 Kısaltmalar

Karl Marx'ın başyapıtı *Kapital*'in Üçüncü Cildi, ilk kez, Karl Marx'ın ölümünden sonra, Friedrich Engels tarafından basıma hazırlandı ve 1894'te yayınlandı.

Kapital'in Üçüncü Cildi, Türkçeye, Marksizm-Leninizm Enstitüsünde saklanmakta olan, Marx'ın özgün metni ile özenli bir biçimde karşılaştırılan 1894 Almanca baskısına uygun olarak hazırlanan İngilizce (Progress Publishers, Moscow 1974) baskısından çevrildi. Çeviride yer yer karşılaşılan güçlüklerin giderilmesinde, Almanca (*Das Kapital*, Dritter Band, Buch III — Marx-Engels, *Werke*, Band 25, Dietz Verlag, Berlin 1964) ve Fransızca (*Le Capital*, Livre Troisième, Tome I, II, III, Editions Sociales, Paris 1957-1960) baskılarından yararlanıldı.

Daha önce, *Kapital*'in Üçüncü Cildinden alınarak *Sol Yayınları* tarafından *Kapitalist Rant Üzerine* adı ile ayrı bir kitap halinde yayınlanan "Artı-Kârın Toprak Rantına Dönüşmesi" adlı Altıncı Kısım (s. 543-714), *Seyhan Erdoğan* tarafından çevrildi.

Marx'ın yapıtı, ayrıca, Engels'in, *Kapital*'in Üçüncü Cildine yazdığı "Önsöz"ü içermektedir ve gene Engels'in, "*Kapital*'in Üçüncü Cildine Ek"i, "Ekler" bölümünde yer almaktadır.

Kitaba eklenen "Adlar Dizini", "Yazarlar Dizini" ve "Konu Dizini" İngilizce baskıya göre hazırlanmış, "Yazın-sal, İncilsel ve Mitolojik Adlar" ve "Ağırlık, Uzunluk, Alan, Sığa ve Para Ölçüleri" Almanca baskıdan alınmış, "Öteki Dillerdeki Sözcük, Terim ve Deyimler" ve "Kısaltmalar" Almanca baskıdan yararlanılarak *Sol Yayınları* tarafından düzenlendi.

Kapital'in Üçüncü Cildinin bu ikinci baskısı yayıma hazırlanırken yeniden gözden geçirildi ve İngiltere'de Penguin Books yayınlarından 1981 yılında çıkan ve David Fernbach tarafından yapılan yeni çeviri ile karşılaştırılarak gerekli görülen düzeltmeler ve —özellikle dipnotlarda— ekler yapıldı.

MARX'IN büyük yapıtının teorik kısmını tamamlayan bu üçüncü cildi en sonunda yayına hazır hale getirebildim. 1885'te ikinci cildi yayınladığım zaman, hiç kuşkusuz çok önemli birkaç kesim dışında, üçüncü cildin herhalde yalnızca teknik güçlükler göstereceğini düşünmüştüm. Gerçekten de böyle oldu. Ne var ki, o zaman, bütün yapıtın en önemli kısımlarını oluşturan bu kesimlerin bana bu denli büyük güçlükler çıkartabileceği konusunda bir fikrim olmadığı gibi, yapıtın tamamlanmasını bu denli geciktiren diğer engelleri de kestirememiştim.

Birincisi ve hepsinden önemlisi, yıllardır yazı yazma zamanımı en az sınıra indiren ve şimdi bile, yapay ışık altında yazı yazmama ancak istisnai durumlarda izin veren, gözlerimdeki zayıflıktı. Ustelik, Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlarımızın yeni baskıları ve çevirileri, ve dolayısıyla çoğu kez yeni bir inceleme yapılmaksızın hazırlanmaları olanaksız gözden geçirmeler, önsözler ve ekler, vb. gibi geriye bırakılamayacak başka ivedi işler de vardı. Bütün bunlardan başka, metni konusunda tüm sorumluluğunu taşıdığım ve bu nedenle zamanımın büyük bir kısmını alan bu yapıtın birinci cildinin İngilizce baskısı vardı. Son on yılda uluslararası sosyalist yazının muazzam artışı ve özellikle Marx'ın ve benim daha önceki yapıtlarının çok sayıdaki çevirilerini biraz izlemiş olanlar,

bunların çevirmenlerine yardımcı olabileceğim ve bu yüzden de yapıtlarını gözden geçirmeyi geri çeviremeyeceğim dillerin sayısının çok sınırlı olmasını, bir talih eseri saymakta haklı olduğumu kabul edeceklerdir. Ne var ki, yazındaki bu artış, buna tekabül eden uluslararası işçi sınıfı hareketinin kendisinde bir büyümenin yalnızca bir belirtisiydi. Ve bu, bana yeni yükümlülükler yüklüyordu. Halk içersindeki faaliyetlerimizin ilk gününden beri, çeşitli ülkelerdeki ulusal sosyalist ve işçi hareketlerinde temas sağlama işinin esas yükünü omuzlayanlar, Marx ile ben olmuştuk. Bu iş, hareketin bütünündeki genişleme oranında artmıştı. Ölümüne dek burada da asıl yükü omuzlayan Marx idi. Ama onun ölümünden sonra, gitgide artan hacimdeki işi tek başıma benim yapmam gerekti. O zamandan beri, çeşitli ulusal işçi partileri için, aralarında doğrudan ilişki kurmak kural haline geldi ve bu çok şükür ki gitgide artmaktadır. Gene de benden yardım istekleri, teorik çalışmalarım yönünden, benim dileyebileceğimden daha sık olmaktadır. Şu da var ki, benim gibi bu harekette elli yıldan fazla bir zaman faal olan bir kimse, bununla ilişkisi olan işlere, gecikmeye tahammülü olmayan, yerine getirilmesi zorunlu bir görev gözüyle bakar. Bizim olaylarla dolu zamanımızda, tıpkı 16. yüzyılda olduğu gibi, toplumsal konularda salt teorisyenler, ancak gericiliğin safında bulunurlar ve bu nedenle bunlar, sözcüğün tam anlamıyla teorisyen bile değil, yalnızca gericiliğin savunucularıdır.

Londra'da yaşamam nedeniyle parti ilişkilerim, kışın yalnızca yazışmalar ile sınırlı olduğu halde, yazın geniş ölçüde kişisel temasları gerektiriyor. Bu olgu ve sayıları devamlı artan ülkelerdeki hareketleri, ve bundan daha da büyük bir hızla çoğalan basın organlarını izleme zorunluluğu, beni, tamamlanması kesintiye tahammülü olmayan işler için, kış aylarını, özellikle yılın ilk üç ayını ayırma zorunda bıraktı. Bir insan yetmişini geçince, beynindeki Meynert çağrışımı lifleri cansıkıcı bir sakinlikle çalışmaya başlıyor. Zor teorik sorunlarda, araya zaman girdiğinde, bunun üstesinden eskisi kadar kolay ve çabuk gelemiyor. İşte bu yüzden bir kış üzerinde çalışılan iş, eğer o kış tamamlanmamış ise, onu izleyen kış, geniş ölçüde yeniden başlanmak zorunda kalınıyor. En güç olan Beşinci Kısım için durum işte böyle oldu.

Okurun aşağıdaki açıklamalardan da göreceği gibi, üçüncü cildi bas-kıya hazırlama işi, ikincisinin hazırlanmasından büsbütün farklı oldu. Üçüncü cilt için, elde, son derece eksik bir ilk taslak dışında hiç bir şey yoktu. Çeşitli kısımların başlangıçları kural olarak oldukça dikkatle işlenmiş ve hatta üslup olarak üzerinde durulmuştu. Ama daha ilerilere gildikçe, elyazması daha da taslak halinde ve eksikti; o anda ortaya çıkan ve tartışma içersindeki asıl yerleri ilerde verilecek karara bırakılan yan-sorunlara dalıp gitmeler daha da artıyordu; düşüncelerin *in statu nascendi** kaydedildiği tümceler daha da uzuyor ve karmaşık hale geliyordu. Bazı yerlerde elyazısı ile konunun sunulduğu, aşırı çalışmanın

* Oluş halinde. —ç.

neden olduğu, ve daha başlangıçta, yazarın işini gitgide güçleştiren ve ensonu onu zaman zaman büsbütün çalışmayı bırakmaya zorlayan hastalığın belirtilerini ve yavaş yavaş ilerleyişini açıkça belli ediyordu. Buna şaşmamak da gerekir. 1863 ile 1867 arasında Marx, yalnız *Kapital*' in son iki cildinin ilk taslaklarını tamamlamakla kalmamış, birinci cildi başkaya hazırladığı gibi, Uluslararası Emekçiler Birliğinin kuruluşu ve gelişmesi ile ilgili muazzam işi de yerine getirmiştir. Bunların sonucu olarak, Marx'ı, ikinci ve üçüncü ciltlere son şeklini vermekten alıkoyan hastalığın uğursuz belirtileri, daha 1864 ve 1865'te görülmeye başlamıştır.

Okunması çoğu kez benim için bile zor olan elyazmasını baştan sona okunabilir bir şekilde yazdırmakla işe başladım. Bu bile epeyce zaman aldı. Ancak bundan sonradır ki, asıl redaksiyona başlayabildim. Bunu en gerekli noktalarla sınırladım. Yeter derecede açık olduğu yerlerde ilk taslağın niteliğini korumak için elimden geleni yaptım. Marx'ın âdeti olduğu üzere, konuya başka bir açıdan bakıldığı ya da hiç değilse aynı düşüncenin farklı sözcüklerle ifade edildiği yerlerde, yapılan yinelenmeleri bile ayıklamadım. Yaptığım değişikliklerin ya da eklemelerin redaksiyon sınırlarını aştığı yerlerde, ya da Marx'ın olgulara dayanan malzemelerini, kendi bağımsız vargılarıma uygulamak zorunda kaldığım durumlarda, Marx'ın anlayışına olabildiğince bağlı kalınsa bile, pasajın tamamını köşeli ayrıca aldım ve sonuna adımın başharflerini koydum. Dipnotlarımdan bazıları köşeli ayrıca içersine alınmamıştır; ama adımın başharflerini koyduğum yerlerde bütün notun sorumluluğu bana aittir.

Bir ilk müsveddede daima olabileceği gibi, elyazmasında, daha sonra açındırılacağını gösteren pek çok imlemler var, ama bu vaatler her zaman yerine getirilmemiş. Bunları, ben, yazarın ileride konuyu geliştirmeyle ilgili niyetlerine açığa vurdukları için, aynen bıraktım.

Şimdi de ayrıntılara geelim.

Birinci kısım açısından, temel elyazması, ancak esaslı sınırlamalar ile kullanılabilir durumdaydı. Artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı konusundaki matematik hesabın tamamı (bizim Üçüncü Bölümümüzü oluşturuyor) en başta yeralıyor. Oysa bizde Birinci Bölümde ele alınan konu daha sonra ve fırsat düştükçe inceleniyordu. Herbiri sekiz dosya sayfası tutan iki düzeltme girişimi burada yararlı oldu. Ama bunlar bile, istenilen devamlılığa baştan sona sahip değillerdi. Şimdiki Birinci Bölüm için bunlar anamalmazmeyi sağladılar. İkinci Bölüm, ana elyazmasından alındı. Üçüncü Bölüm için, bu dizi tamamlanmamış matematik hesaplar ile, yetmişlerden kalma ve, artı-değer oranı ile kâr oranı bağıntısını denklemler halinde ifade eden tüm ve nerdeyse tamamlanmış bir defter vardı. Birinci Cildin büyük bir kısmını İngilizceye de çevirmiş bulunan dostum Samuel Moore, eski bir Cambridge matematikçisi sıfatıyla bu iş için çok daha iyi yetişmiş bir kimse olarak, bu defteri benim adıma redaksiyondan geçirme işini üstlendi. Arasıra elyazmasından yararlanarak onun yaptığı özetten, Üçüncü Bölümü derlemiş oldum.

Dördüncü Bölüm için elde bulunan tek şey başlığıydı. Ne var ki, bu bölümün konusu, devrin kâr oranı üzerindeki etkisi, büyük önem taşıdığı için, bunu ben kendim yazdım ve bu nedenle de bölümün tamamı köşeli ayraç içersine alınmıştır. Bu çalışmalar sırasında, Üçüncü Bölümde kâr oranı için verilen formülde, genel gerçeklik kazanması için bir değişiklik yapılması gereği ortaya çıktı. Beşinci Bölümden başlayarak, bazı yer değiştirmeler ve eklemeler zorunlu olmakla birlikte, kısmen geriye kalanı için ana elyazması tek kaynaktır.

Bunu izleyen üç kısma gelince, üslup ile ilgili redaksiyonlar dışında asıl elyazmalarını hemen hemen baştan sona izlemem mümkün oldu. Çoğu devrin etkisi ile ilgili birkaç pasajın, benim eklemiş bulunduğum Dördüncü Bölüm ile uyumlu duruma getirilmesi gerekti ve bunlar da gene köşeli ayraç içersine alınarak sonuna adımın başharfleri konuldu.

En büyük güçlük, cildin bütününde en karmaşık konunun ele alındığı Beşinci Kısımda ortaya çıktı. Ve işte tam bu noktada, Marx, yukarıda sözü edilen ciddi hastalık nöbetlerinden birine yakalandı. Burada, gene, ne son şeklini almış taslak, ne de hatta anaçizgileri sonradan doldurabilecek bir şema vardı; yalnızca bir başlangıç çalışması — çoğu kez düzensiz bir not yığını, yorumlar ve alıntılar. Önce, bir ölçüde Birinci Kısımda yaptığım gibi, boşlukları doldurmak, yalnızca değinilmiş olan pasajları genişletmek ve böylece en azından yazarın tasarladığı her şeyi aşağı yukarı içerebilecek şekilde bu kısmı tamamlamaya çalıştım. Bunu en az üç kez denedim ve her seferinde başarısızlığa uğradım ve böylece yitirilen zaman, bu cildin gecikmesinin başlıca nedenlerinden birisidir. En sonunda yanlış yolda olduğumu anladım. Bu alandaki ciltlerle yazını baştan sona hatmetsem bile, sonunda ortaya koyacağım şey, gene de Marx'a ait olmayan bir kitap olurdu. Yapabileceğim tek şey, mevcut malzemeye elden geldiğince bir düzen vermek ve ancak en vazgeçilmez ekleri yaparak Gordiyon düğümünü kesip atmaktır. Ve işte bu yolu seçerek, bu kısım için bellibaşlı çalışmaları 1893 ilkyazında tamamlamayı başardım.

Çeşitli bölümlere gelince, Yirmibirinci-Yirmidördüncü Bölümler esas olarak tamamı. Yirmibeşinci ve Yirmialtıncı Bölümler başvuru alınmalarının elenmesini ve başka yerlerde bulunan malzemenin metne katılmasını gerektiriyordu. Yirmiyedinci ve Yirmidokuzuncu Bölümler hemen bütünüyle elyazmasından alınabildiği halde, Yirmisekizinci Bölüm yer yer yeniden düzenlenmek zorunda kaldı. Ne var ki, asıl güçlük Otuzuncu Bölümde başgösterdi. Buradan sonra artık yalnız başvuru alınmalarının gerektiği gibi düzenlenmesi değil, her noktada araya giren tümcecikler ve konu-dışı şeylerle, vb. kesintiye uğrayan ve bir başka yerde gene çoğu kez rasgele devam eden düşünce zincirine gerekli düzeni vermektir. Böylece, yer değiştirmeler ve başka yerlerde kullanılanların çıkartılmaları ile Otuzuncu Bölüm biraraya getirildi. Otuzbirinci Bölüm gene büyük bir sürekliliğe sahipti. Ama elyazmasında, bunu, "Karışıklık"

başlıklı ve çoğu, para, sermaye, dışarıya altın sızması, aşırı spekülasyon, vb. üzerine yirmioç işadamı ve iktisatçının demeçlerinden derlenen ve yer yer kısa alaycı yorumların eklendiği, 1848 ve 1857 bunalımları konusundaki parlamento raporlarından yapılan alıntılardan başka bir şey içermeyen uzun bir kesim izliyordu. O sırada geçerli olan, para ile sermaye arasındaki bağıntı ile ilgili hemen hemen bütün görüşler, ya yanıtlar ya da sorular şeklinde burada sergileniyor ve anlaşılan Marx, para piyasasında görülen ve para ile sermayenin ne olduğu konusunda ortaya çıkan karışıklığı, eleştiri ve alayla ele almak istiyordu. Birçok girişimlerden sonra bu bölümün bir şekle sokulamayacağına aklım yattı. Buna ait malzeme ve özellikle Marx'ın yorumlarını taşıyanlar, uygun bulduğum yerlerde kullanılmıştır.

Ardından, oldukça düzenli olarak, Otuzikinci Bölüme koyduğum şeyler geliyor. Ne var ki, bunu hemen, bu kısım ile ilgili akla gelebilecek her şey üzerine, yazarın yorumlarıyla karışmış şekilde parlamento raporlarından yapılan yeni bir alıntılar yığını izliyordu. Sona doğru bu alıntılar ile yorumlar gitgide madenî paraların hareketi ve kambiyo kurları üzerinde toplanıyordu ve her türden tamamlayıcı düşünceler ile son buluyordu. Buna karşılık "Kapitalist-Öncesi İlişkiler" adlı bölüm (Otuzaltıncı Bölüm) oldukça tamamlanmış durumdaydı.

"Karışıklık" başlıklı yerden başlayarak, daha önce kullanılanlar dışında kalan bütün bu malzemeden, Otuzüçüncü Bölümden Otuzbeşinci Bölüme kadar olan bölümleri meydana getirdim. Sürekliliği sağlamak amacıyla, epeyce katmalar olmaksızın bunu yapmak kuşkusuz olanaklıydı. Sırf biçimsel nitelikte olmadıkça bu katmaların bana ait oldukları açıkça belirtilmiştir. Bu şekilde, ensonu, konuyla ilgili yazara ait bütün sözleri metne katmayı başarabildim. Zaten söylenmiş olan şeyleri yineleyen ya da elyazmasının daha fazla ele almadığı noktalara değinilen küçük bir alıntılar kısmı dışında hiç bir şey dışarda bırakılmamıştır.

Toprak rantı üzerine olan kısım, bütün bu kısmın planını Marx'ın Kırküçüncü Bölümde (elyazmasında rant üzerine olan kısmın son parçası) özetlemek gereğini duymuş olmasından da anlaşılacağı gibi, gerektiği şekilde düzenlenmiş olmamakla birlikte, çok daha tam işlenmiş durumdaydı. Bu oldukça elverişli bir durumdu, çünkü, elyazması Otuzyedinci Bölümle başlıyor, ardından Kırkbeşinci Bölümde Kırkyedinci Bölüme kadar olan bölümler ve daha sonra da Otuzsekizinci Bölümde Kırkdördüncü Bölüme kadar olan bölümler geliyordu. En çok uğraştıran şey farklılık (*differential*) rantı II'ye ait tablolar ile, bu tür rantın üçüncü halinin, ait bulunduğu Kırküçüncü Bölümde hiç tahlil edilmemiş olmasının ortaya çıkarılması oldu.

Yetmişlerde Marx, toprak rantı konusundaki bu kısım için, büsbütün yeni, özel bir incelemeye girişmişti. Rus dostları tarafından kendisine imrenilecek bir bütünlük içerisinde sağlanan, Rusya'da 1861 "reformundan" sonra kaçınılmaz duruma gelen istatistik raporlar ile toprak mülkiyeti hakkındaki öteki yayınları yıllarca Rusça asıllarından incelemiş

ve bu belgelerden alıntılar yapmış ve bunların bu kısmını yeniden yazarken kullanmayı düşünmüştü. Rusya'daki hem toprak mülkiyetinin ve hem de tarımsal üreticilerin sömürülme biçimlerindeki çeşitlilik yüzünden, bu ülke, toprak rantını ele alan kısımda, İngiltere'nin, sınaî ücretli emekle ilgili olarak birinci ciltte oynadığı aynı rolü oynayacaktı. Ne yazık ki, bu planı uygulama fırsatını bulamadı.

Ensonu, Yedinci Kısım tam olarak vardı, ama basılabilir duruma gelebilmesi için önce bölünmesi gerekli sonu gelmez tümceler içeren bir ilk müsvedde halindeydi. Son bölümün yalnızca başlangıç kısmı vardı. Gelişmiş kapitalist toplumun üç büyük gelir biçimine, toprak rantı, kâr ve ücretlere tekabül eden üç büyük sınıfı —toprak sahipleri, kapitalistler ve ücretli emekçiler— ile, bunların varlığı ile kaçınılmaz şekilde birarada bulunan sınıf savaşımı, kapitalist dönemin fiilî bir sonucu olarak ele alınıp incelenecekti. Marx, bu gibi sonuç özetlerini, baskıdan hemen önceki sonal redaksiyona kadar tamamlamaz, o sıradaki tarihsel gelişmeler, şaşmaz bir düzenlilikle teorik önermelerine en güncel kanıtları sağlamış olurdu.

Sözlerini örneklemek için yapılan aktarmalar ve kanıtlar ikinci ciltte de olduğu gibi, birinciden epeyce daha azdır. Birinci ciltten alıntılar, 2. ve 3. baskıdaki sayfalara atıfta bulunmaktadır. Elyazmasında daha önceki iktisatçıların teorik anlatımlarına göndermede bulunulduğu zaman, kural olarak, yalnız isim verilmektedir; aktarmalar son redaksiyon sırasında eklenecekti. Kuşkusuz ben bunu olduğu gibi bırakmak durumunda idim. Yalnız dört parlamento raporu vardır, ama bunlar bol bol kullanılmıştır. Bunlar şunlardır:

1) Reports from Committees (of the Lower House), Volume VIII, Commercial Distress, Volume II, Part I, 1847-48, Minutes of Evidence. — Commercial Distress 1847-48 olarak aktarılmıştır.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847, 1848'de basılan Rapor. Tanık ifadeleri 1857'de basılmıştır (çünkü, 1848'de çok uzlaştırıcı görülmüştür). C. D. 1848-57 olarak aktarılmıştır.

3) Report: Bank Acts. 1857. — Aynı, 1858.— Reports of the Committee of the Lower House on the Effect of the Bank Acts of 1844 and 1845. Tanık ifadeleri ile. — B.A. (aynı zamanda B.C.) 1857 ya da 1858 olarak aktarılmıştır.

Dördüncü cildi —artı-değer teorileri tarihine— olanak bulur bulmaz başlamak niyetimdeyim.*

* Ne varki Engels, yaşamının geri kalan kısmında bu niyetini gerçekleştirme olanağını bulamadı. 1895'te Karl Kautsky, *Artı-Değer Teorileri*'nin eksik ve yetersiz bir baskısını yaptı. *Kapital*'in dördüncü cildi ve tamamlayıcısı sayılan bu yapının ilk aslına uygun baskısı, Sovyetler Birliğinde, Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından 1954-61 yılları arasında Rusça olarak yayımlandı ve bunu, Demokratik Alman Cumhuriyetinde yayımlanan Almanca baskısı ile başka ülkelerde çeşitli dillerde yapılan baskıları izledi. —ç.

Kapital' in ikinci cildinin önsözünde, “Rodbertus’ta, Marx’ın gizli kaynağını ve ondan daha üstün bir öncüyü” keşfettikleri hayaline kapıldıkları için o sıralarda büyük bir yaygara koparan baylarla hesaplaşmak durumunda kalmıştım. Onlara, “bir Rodbertus iktisadının neyi başarabileceğini” göstermeleri için bir fırsat vermiştim. “Eşit ortalama bir kâr oranının, yalnızca değer yasasını bozmaksızın değil, bizatihî bu yasaya dayanarak nasıl meydana gelebileceği ve gelmek zorunda olduğunu” göstermelerini istemişim. Ozel ya da nesnel, ama herhalde bilimsel olmayan nedenlerle, kahraman Rodbertus’u birinci dereceden bir iktisat yıldızı olarak göklere çıkartan bu aynı bayların bir teki bile buna bir yanıt getiremedi. Bununla birlikte, başkaları bu sorun ile ilgilenmeyi zahmete değer buldular.

İkinci cildin eleştirisinde (*Conrads Jahrbücher*, XI, 1885, s. 452-65) Profesör Lexis, doğrudan bir çözüm bulma çabası göstermemekle birlikte, bu sorunu ele almıştır. Şöyle diyor: “Eğer çeşitli türden metalar *tek tek* ele alınır ve bunların değerleri kendi değişim-değerlerine eşit ve değişim-değerleri de fiyatlarına eşit ya da bunlarla orantılı olarak düşünülürse”, (rikardocu-marksist değer yasası ile, eşit ortalama kâr oranı arasındaki) “çelişkinin çözümlenmesi olanaksızdır.” Ona göre bu çözüm, ancak eğer “biz tek tek metaların değerini emeğe göre ölçmekten vazgeçer ve yalnızca metaların üretimini *bir bütün* olarak ele alır ve bunların toplam kapitalist ve işçi sınıfları arasındaki dağılımını düşünürsek” mümkün olur. “... İşçi sınıfı toplam ürünün ancak belli bir kısmını alır, ... kapitalist sınıfın payına düşen öteki kısım, marksist anlamda artı-ürünü ve dolayısıyla ... artı-değeri temsil eder. Sonra kapitalist sınıfın üyeleri bu toplam artı-değeri, çalıştırdıkları işçi sayısına göre *değil*, toprak da sermaye-değer sayılmak üzere, herbirinin yatırdığı sermaye oranında aralarında bölüşürler.” Metalarda nesneleşen emek birimleri tarafından belirlenen marksist ideal değerler, fiyatlara tekabül etmeyip, ancak bunlara “gerçek fiyatlara giden bir değişikliğin çıkış noktaları olarak bakılabilir. Gerçek fiyatlar, eşit sermaye miktarları eşit kârları talep ederler olgusuna bağlıdırlar.” Bu nedenle bazı kapitalistler, kendi metaları için ideal değerlerden daha yüksek, diğerleri daha düşük fiyatlar sağlayacaktır. “Ama, artı-değer kaybı ve kazancı, kapitalist sınıfı içersinde birbirini dengelediği için, toplam artı-değer miktarı, sanki bütün fiyatlar ideal değerlerle orantılı imiş gibi aynıdırlar.”

Görülüyor ki, sorun, burada, herhangi bir şekilde çözümlenmiş olmamakla birlikte, oldukça gevşek ve yüzeysel de olsa, bütünüyle alındığında, doğru olarak *konulmuştur*. Ve bu, aslında, yukardaki yazar gibi “vülger iktisatçı” olmaktan belli bir gurur duyan bir kimseden bekleyebileceğimizden fazla bir şeydir. Bu, daha sonra tartışacağımız öteki vülger iktisatçıların yaptıkları işlerle kıyaslandığında, gerçekten şaşırtıcıdır. Lexis’in vülger iktisadı gene de kendisine özgü bir tür içersindedir. O, sermaye kazançlarının aslında Marx’ın belirttiği şekilde *elde edilebileceğini*,

ama bu görüşü kabul etmeye, insanı hiç bir şeyin *zorlayamayacağını* söylüyor. Tersine, vülger iktisadın hiç değilse daha akla-uygun bir açıklama yaptığını söylüyor, şöyle ki: “Hammadde üreticisi fabrikatör toptancı ve perakendeci gibi kapitalist satıcılar, yaptıkları alışverişte, satınalma fiyatından daha yüksek bir fiyata satmak ve böylece, meta için kendilerinin ödediği fiyata belli bir yüzde eklemek suretiyle, hepsi de bir kazanç sağlarlar. Yalnız işçi kendi metai için buna benzer bir ek değer elde edemez; kapitalist karşısında elverişsiz bir koşul içersinde bulunması nedeniyle, kendi emeğini ona malolduğu fiyata, yani geçim araçları karşılığında satmak zorunluluğundadır. ... Şu halde, fiyatlara yapılan bu eklemeler, tam etkisini, satın alıcı işçi yönünden korur ve toplam ürünün değerinin bir kısmının kapitalist sınıfa aktarılmasına neden olur.”

Sermaye kârları konusunda “vülger iktisadın” öne sürdüğü bu açıklamanın, uygulamada marksist artı-değer teorisi ile aynı şeye varacağını; işçilerin Lexis’e göre de, tıpkı Marx’a göre olduğu gibi aynı “elverişsiz koşul” içersinde bulunduğunu; işçi olmayan herkesin metalarını fiyatlarının üzerinde satabildikleri halde işçilerin bunu yapamamaları nedeniyle bu soygunun aynı derecede kurbanları olduğunu; bu teoriye dayanarak İngiltere’de, Jevons ve Menger’in kullanım-değeri ve marjinal fayda teorisinin temeli üzerinde kurulduğu gibi, hiç değilse aynı derecede akla-yatkın bir vülger sosyalizmin kurulabileceğini görmek için, insanın düşünme gücünü fazla zorlamasına gerek yoktur. Bana kalırsa, eğer Bay George Bernard Shaw bu kâr teorisinden haberdar olmuş olsaydı, Jevons ile Karl Menger’i şöyle bir yana iter ve geleceğin Fabian kilisesini bu kaya üzerinde yeni baştan kurmak için dörtelle işe sarılırdı.

Şu da var ki, gerçekte bu teori, marksist teorinin yalnızca değişik bir ifadesidir. Fiyatlarla yapılan bütün bu eklemeleri ödeyen nedir? İşçilerin “toplam ürünüdür”. Ve bu, “emek” metainın, ya da Marx’ın dediği gibi emek-gücünün, fiyatının altında satılması zorunluluğu olgusundan ileri gelmektedir. Çünkü, eğer üretim maliyetlerinin üzerinde bir fiyatla satılmaları bütün metaların ortak bir özelliği ise ve, daima üretim maliyetinin altında satıldığı için, emek bunun tek istisnası ise, emek, bu vülger iktisat dünyasına egemen olan fiyatın altında satılıyor demektir. Şu halde, bunun sonucu kapitaliste ya da kapitalist sınıfa giden ek kâr, son tahlilde, ancak, işçinin, kendi emek-gücünün fiyatı için bir eşdeğeri yeniden ürettikten sonra, karşılığı kendisine ödenmeyen bir ek ürün, yani bir artı-ürün, karşılığı ödenmeyen bir ürün ya da artı-değer üretmek zorunda bulunması olgusundan ileri gelir ve gelebilir. Lexis, deyimlerini seçerken son derece dikkatli bir insan. Yukardaki anlayışın kendisine ait olduğunu hiç bir yerde açıkça söylemiyor. Ama eğer öyleyse kendisinin de dediği gibi herbirinin Marx’ın gözünde “olsa olsa umutsuz bir budala” olduğu, sıradan vülger iktisatçılardan birisi ile değil, vülger iktisatçı kılığına bürünmüş bir marksist ile karşı karşıya olduğumuz, gün gibi açıktır. Bu kılık değiştirmenin bilinçli ya da bilinçsiz yapılması, bizi bu noktada

ilgilendirmeyen psikolojik bir sorundur. Bunu araştırmaya kalkışacak bir kimsenin, Lexis gibi hiç kuşkusuz akıllı bir adamın nasıl olup da bir zamanlar çift maden sistemi gibi bir saçmalığı savunduğunu araştırması da yerinde olur.

Soruna gerçekten bir yanıt bulmaya ilk kalkışan, *Die Durchschnitts-profitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes*, Stuttgart, Dietz, 1889, başlıklı kitapçığı ile Dr. Conrad Schmidt oldu. Schmidt, piyasa fiyatlarının oluşumunun ayrıntılarını hem değer yasası ve hem de ortalama kâr oranı yasası ile bağdaştırmaya çalışıyor. Sanayi kapitalisti kendi ürününde, önce, yatırdığı sermayenin bir eşdeğerini, sonra, karşılığında hiç bir şey ödemediği bir artı-ürün alıyor. Ama, bir artı-ürün elde etmek için üretime sermaye yatırmak zorundadır. Yani bu artı-ürünü ele geçirebilmek için, belirli bir miktar maddeleşmiş emek kullanmak zorundadır. Kapitalist için demek ki, yatırdığı sermaye, bu artı-ürünü elde etmek için toplumsal bakımdan gerekli maddeleşmiş emek niceliğini temsil eder. Bu, her sanayi kapitalisti için geçerlidir. Şimdi, metalar, değer yasasına göre, üretilmeleri için toplumsal bakımdan gerekli-emekle orantılı olarak karşılıklı değişildiği ve, kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, artı-ürünün yapımı için gerekli-emek, sermayesinde birikmiş geçmişte harcanmış emek olduğu için, buradan, artı-ürünlerin birbirleriyle, bunlarda *filen* maddeleşmiş emekle orantılı olarak değil, bunların üretimleri için gerekli sermayelerin miktarlarıyla orantılı olarak değişilecekleri sonucu çıkar. Şu halde, her birim sermayeye düşen pay, üretilmiş bulunan bütün artı-değerler toplamının, bunların üretiminde harcanan sermayelerin toplamına bölünmesine eşittir. Buna göre, eşit miktarda sermayeler, eşit uzunluktaki zaman aralıklarında eşit kârlar sağlar ve bu, artı-ürünün böylece hesaplanan maliyet fiyatının, yani ortalama kârın, karşılığı ödenen ürünün maliyet fiyatına eklenmesiyle ve hem karşılığı ödenen, hem de ödenmeyen ürünün, bu artan fiyat ile satılmasıyla gerçekleştirilir. Ortalama kâr oranı, Schmidt'in de dediği gibi, değer yasası tarafından belirlenen ortalama meta fiyatlarını dikkate almadan biçimlenir.

Bu yapı son derece ustacadır. Tamamen hegелci bir örneğe göre biçimlenmiştir, ama hegелci yapıların çoğunluğu gibi doğru değildir. Artı-ürün ya da karşılığı ödenen ürün hiç farketmez. Eğer, değer yasası, ortalama fiyatlar için de *doğrudan doğruya* geçerli ise, bunların her ikisinin de, üretimleri için gereken ve üretimlerinde harcanan toplumsal bakımdan gerekli-emekle orantılı fiyatlara satılmaları zorunludur. Değer yasası, daha başlangıçta, kapitalist düşünce biçiminden kaynaklanan bir fikre, sermayeyi oluşturan geçmişe ait birikmiş emeğin yalnızca belli bir hazır değerler toplamı olmayıp, üretimde ve kârın oluşumunda bir etmen olduğu için, aynı zamanda değer üreten bir şey ve dolayısıyla kendisine ait değerden daha büyük bir değerın kaynağı olduğu fikrine karşı çıkmıştır; bu yasa, yalnız canlı emeğin bu niteliğe sahip bulunduğunu saptar. Kapitalistlerin, sermayeleri ile orantılı eşit kârlar bekledikleri ve ser-

maye yatırımlarına, kârlarının bir tür maliyet fiyatı gözüyle baktıkları çok iyi bilinir. Ne var ki, eğer Schmidt, bu anlayışı, ortalama kâr oranına dayanan fiyatlar ile değer yasasını bağdaştırmada bir araç olarak kullanmaya kalkışır, bu yasayı onun ortak belirleyici etmenlerinden biri olarak, yasanın tümüyle çeliştiği bir düşünce halinde niteleyerek, değer yasasının kendisini yadsımış olur.

Ya birikmiş emek, aynı canlı emek gibi değer yaratır. Bu durumda değer yasası geçerli değildir.

Ya da bu emek, değer yaratmaz. Bu durumda da Schmidt'in açıklaması değer yasası ile bağdaşmaz. Schmidt, çözüme oldukça yakın olduğu bir sırada yolunu şaşırmıştır, çünkü, her bir metnin ortalama fiyatının değer yasasına uyduğunu göstermek için bir matematiksel formülden başka bir şeye gereksinmesi olmadığına inanıyordu. Ne var ki, hedefe çok yaklaşmışken, bu konuda yanlış bir yola sapmakla birlikte, kitapçığının geri kalan kısmı, *Kapital'* in ilk iki cildinden daha fazla sonuçları nasıl bir anlayışla çıkarttığını göstermektedir. Marx'ın, üçüncü cildin üçüncü kısmında, kâr oranının o zamana kadar doğru açıklaması yapılmamış olan düşme eğilimi konusunda geliştirdiği doğru açıklamayı bağımsız olarak bulma ve gene ticarî kârın sınıai artı-değerden geldiğini aydınlığa kavuşturma ve faiz ile toprak rantı konusunda, Marx'ın üçüncü cildin dördüncü ve beşinci kısımlarında geliştirdiği fikirlere onu daha önce götüren birçok gözlemlerde bulunma onuru ona aittir.

Daha sonraki bir makalesinde (*Neue Zeit*, 1892-93, n° 3 ve 4) bu sorunu çözme çabasında. Schmidt, farklı bir yol tutar. Sermayenin, ortalamanın altında kâr sağlayan üretim kollarından, ortalamanın üzerinde kâr sağlayan üretim kollarına aktarılmasına neden olan rekabetin ortalama kâr oranını yarattığını öne sürer. Rekabetin kârların eşitlenmesinde büyük bir rol oynadığı, yeni bir buluş değildir. Ama şimdi Schmidt, kârlardaki bu dengelenme hareketinin, fazla miktarda üretilmiş metallerin satış fiyatlarının, toplumun, bunlar için, değer yasasına göre ödeyebileceği bir değer büyüklüğüne indirgenmesi ile aynı şey olduğunu tanıtmaya çalışıyor. Marx'ın, kitabın kendisinde yaptığı tahliller, bu yolun da gene hedefe götüremeyeceğinin açık kanıtlarıdır.

Schmidt'ten sonra *P. Fireman* bu sorunu ele aldı. (*Conrads Jahrbücher*, dritte Folge, III, s. 793.) Marksist tahlillerin öteki yanları üzerindeki düşüncelerine burada girmeyeceğim. Bunlar, Marx'ın yalnızca araştırıldığı yerlerde, tanım yapmak istediği ve, genellikle Marx'ın yapıtlarında, insanın değişmeyen, hazırlop, her zaman için geçerli tanımlar bulabileceği gibi yanlış varsayımlara dayanmaktadırlar. Şeyler ile bunların birbirleriyle ilişkileri sabit değil değişken olarak kabul edilip kavrandığında, bunların zihinsel imgeleri, fikirlerin de aynı şekilde değişim ve dönüşümüne bağlı bulunacağı; ve bunların katı tanımlar içersinde hapsedilmiş olmayıp, tarihsel ya da mantıksal oluşum süreçleri içersinde geliştikleri apaçıktır. Bu, hiç kuşkusuz, Marx'ın birinci kitabının başlangıcında, ser-

mayeye ulaşmak üzere tarihsel öncül olarak basit meta üretiminden niçin yola çıktığını —mantıksal ve tarihsel bakımdan ikinci dereceden bir biçimde, kapitalist biçimde değişikliğe uğramış bir metadan değil de basit bir metadan hareket ettiğini— aydınlığa kavuşturmaktadır. Ne var ki, Fireman bunu kesinlikle görememektedir. Bunları ve daha başka değişik itirazlara yolaçabilecek öteki yan konuları en iyisi bir yana bırakalım ve hemen sorunun özüne girelim. Teori, Fireman'a, belli bir artı-değer oranında, artı-değer oranının, kullanılan emek-gücü ile orantılı olduğunu öğretirken, o, deneyimden, belli bir ortalama kâr oranında, kârın, kullanılan toplam sermaye ile orantılı olduğunu öğreniyor. O bunu kârın yalnızca göreneksel bir görüngü (onun dilinde bu, belirli bir toplumsal oluşuma aittir ve onunla varolup yokolan bir şey demektir) olduğunu söyleyerek açıklıyor. Varlığı düpedüz sermayenin varlığına bağlıdır. Sermaye kendisi için bir kâr sağlayacak kadar güçlü olmak kaydıyla, rekabetin zoruyla, kendisine, bütün sermayeler için eşit bir kâr oranı da sağlar. Eşit bir kâr oranı olmaksızın kapitalist üretim düpedüz olanaksızdır. Bu üretim biçimi veri olduğuna göre, bireysel kapitalist için kâr miktarı, belli bir kâr oranına, yalnızca sermayesinin büyüklüğüne bağlıdır. Öte yandan, kâr, artı-değerden, karşılığı ödenmeyen emekten ibarettir. Peki öyleyse, büyüklüğü emeğin sömürü derecesine bağlı bulunan artı-değerin, büyüklüğü kullanılan sermaye miktarına bağlı bulunan kâra dönüşmesi nasıl oluyor? “Değişen ve değişmeyen sermaye ... arasındaki oranın en büyük olduğu bütün üretim kollarında metaların değerlerinin üzerinde satılmalarıyla; ama, bu ayrıca, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki $s : d$ oranının en küçük olduğu üretim kollarında, metaların değerlerinin altında ve ancak $s : d$ oranının ortalama belli bir rakamı temsil ettiği üretim kollarında gerçek değerleri üzerinden satıldıkları anlamını da taşır. ... Bireysel fiyatlar ile bunların kendi değerleri arasındaki bu tutarsızlık, değer ilkesini çürütür mü? Asla. Çünkü bazı metaların fiyatları değerlerinin üzerine yükselirken, ötekilerin fiyatları aynı miktarda düştükleri için fiyatların toplamı, değerlerin toplamına eşit kalır ... sonunda bu uyumsuzluk ortadan kalkar.” Bu uyumsuzluk bir “düzensizliktir”; “ne var ki, pozitif bilimlerde önceden bilinebilir bir düzensizliğe bir yasanın çürütülmesi gözüyle bakılması olağan değildir”.

Yukardaki sözler, Dokuzuncu Bölümdeki ilgili pasajlarla karşılaştırılırsa Fireman'ın gerçekten, dikkati çeken bir noktaya parmak bastığı görülecektir. Ne var ki, onun bu güçlü makalesinin hiç de lâıyk olmadığı şekilde soğuk karşılanması, Fireman'ın tam ve kapsamlı bir çözüme ulaşabilmesi için bu buluştan sonra bile daha ne kadar çok konuları birbirine bağlayan ara halkaya gereksinme bulunduğunu göstermektedir. Çok kişi bu soruna ilgi duyduğu halde hâlâ parmaklarını yakmaktan korkuyorlardı. Ve bu, yalnız Fireman'ın buluşunu yarım bırakmasıyla değil, marksist tahlil konusundaki anlayışının inkâr kabul etmez yanlışlığı ve bu yanlış anlayışa dayanarak bu konuda yaptığı genel eleştiri ile de açıklanmaktadır.

Güç bir konuda kendisini gülünç duruma düşürme fırsatını Zurich'li Herr Profesör *Julius Wolf* hiç kaçırmamaktadır. Bize, bütün sorunun nispi artı-değerde çözümlendiğini söylüyor (*Conrads Jahrbücher*, 1891, dritte Folge, II, s. 352 ve devamı). Nispi artı-değer üretimi, değişmeyen sermayenin değişen sermaye karşısında artmasına dayanır. “Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, işçilerin üretici güçlerinde bir fazlalığı öngörür. Üretici güçteki bu fazlalık (işçilerin yaşam gereksinmelerini ucuzlatmak yoluyla) artı-değerde bir fazlalık meydana getirdiği için, artan artı-değer ile, toplam sermayede değişmeyen sermayenin payındaki artış arasında doğrudan bir bağıntı kurulur. Değişmeyen sermayedeki bir fazlalık, emeğin üretici gücünde bir fazlalığı belirtir. Değişen sermayenin aynı kalması ve değişmeyen sermayede bir artış ile artı-değerde de Marx’a göre bir artış olması gerekir. Önümüze konulan sorun buydu.”

Gerçekte Marx, birinci ciltte yüzlerce yerde bunun tam tersini söylemektedir; Marx’a göre, değişen sermaye azaldığı zaman, nispi artı-değerin değişmeyen sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağı iddiası, bütün parlamento hitabet sanatını utandıracak kadar şaşırtıcıdır; gerçekte, Herr Julius Wolf, nispi ya da mutlak artı-değer kavramlarını, ne nispi ve ne de mutlak olarak hiç mi hiç anlamadığını her satırında ortaya koymaktadır; ne var ki, kendisi için söylediği, “ilk bakışta, insan kendisini gerçekten bir curcuna ağı içersine düşmüş gibi hissediyor” sözleri, bütün makalesi içersinde tek doğru sözdür. Ama bütün bunların ne değeri var? Herr Julius Wolf, parlak buluşundan öylesine gurur duymaktadır ki, bunun için Marx’ın ardından övgüler düzmekten ve kendi uçsuz bucaksız budalalığını, “onun [Marx’ın] kapitalist ekonomiyi eleştirme sisteminde gösterdiği dikkatin ve uzak görüşlülüğün yeni bir kanıtı” olarak göklere çıkarmaktan kendisini alıkoyamamaktadır.

Ama ardından daha da enfesi geliyor. Herr Wolf diyorlar ki: “Ricardo da aynı şekilde, eşit bir sermaye yatırımının, tıpkı aynı emek harcamasının, aynı artı-değer (niceliği bakımından) yaratması gibi, eşit bir artı-değer (kâr) sağladığını iddia etmişti. Ve şimdi sorun, bunların birbirleriyle nasıl bağdaştığı idi. Ama Marx, sorunun bu şekilde konulmasını kabul etmiyordu. O, her türlü kuşkunun ötesinde (üçüncü ciltte) tanınmıştır ki, ikinci öneri, değer yasasının zorunlu bir sonucu olmadığı gibi, kendi değer yasasıyla bile çelişmektedir ve bu nedenle ... derhal reddedilmesi gerekir.” Ve bunun üzerine Wolf, hangimiz, Marx mı yoksa ben mi bir hata yaptım diye yoklamaya başlar. Karanlıkta bir yol bulmaya çalışanın kendisi olduğu, doğal olarak hiç aklına gelmez.

Bu seçkin parça üzerinde bir tek boş sözcük söylemiş olsaydım, okurlarıma saygısızlık etmiş olur, durumun komikliğini görememiş olurum. Yalnız şu kadarını eklemek isterim ki, Conrad Schmidt’in yukarda sözü edilen yapıtının, “doğrudan doğruya Engels tarafından ilham edildiği” konusunda profesörler arasında yapıldığı öne sürülen dedikoduyu ortaya dökmek için bu fırsattan yararlanmada gösterdiği küstahlık, bir

zamanlar, “Marx’ın üçüncü ciltte hiç kuşkuya yer vermeyecek şekilde tanıtılmış olduğunu” söylemeye cesaret ettiği küstahlığa uygun düşmektedir. Herr Julius Wolf! Sizin yaşadığınız ve çektiğiniz dünyada, başkalarının önüne açıkça bir sorun atan kimsenin, bunun çözümünü gizlice yakın dostlarına sızdırması olağan sayılabilir. Sizin bu türden şeyler yapabileceğinize ben inanmaya hazırım. Ama benim yaşadığım dünyada bir kimsenin bu gibi zavalıca hilelere başvurma gereksinmesi duymayacağını bu önsöz tanıtılmış olacaktır.

Marx’ın ölümünün hemen ardından Bay *Achille Loria*, *Nuova Antologia*’da (April 1883) onun üzerine alalecele bir makale yayımladı. Yazının başındaki yanlış bilgilerle dolu yaşam öyküsünü, toplumsal, siyasal ve yazınsal yapıtlarının bir eleştirisi izliyordu. Marx’ın materyalist tarih anlayışını tahrif ediyor ve büyük bir amacın peşinde olduğunu açığa vuran bir güvenle çarpıtiyordu. Ve bu amaca en sonunda ulaşıyordu. Aynı Bay Loria, 1886’da, *La teoria economica della costituzione politica* adlı bir kitap yayımladı ve burada, hayretten ağzı açık kalan çağdaşlarına, 1883’te kasten ve tamamen yanlış yorumladığı Marx’ın tarih anlayışının kendi buluşu olduğunu ilân etti. Marksist teori, doğal olarak, burada epeyce darkafalı bir düzeye indiriliyor ve kitap, dördüncü sınıf öğrencisi için bile gözyumulamayacak budalaca tarihsel örnekler ve kanıtlarla dolu bulunuyordu. Ama ne zararı var? Siyasal koşulların ve olayların her yerde daima buna tekabül eden iktisadî koşullarla açıklandığı konusundaki buluş, burada öne sürüldüğü gibi 1845’te Marx tarafından değil, 1886’da Bay Loria tarafından yapılmıştı. En azından, o, bunu, hemşerilerine ve kitabı Fransa’da çıktıktan sonra bazı Fransızlara da yutturmaya becermiş ve İtalyan sosyalistleri, anlı-şanlı Loria’yı aşırılmış tavuskuşu tüylerinden yolma fırsatını bulana kadar, şimdi de İtalya’da, yeni bir çağ açan tarih teorisinin yazarı olarak poz yapabiliirdi.

Şu var ki, bu, Bay Loria’nın üslubunun ancak küçük bir örneğidir. O, bize, Marx’ın bütün teorilerinin, bir *bilinçli* bilgiççiliğe (*un consapute sofisma*) dayandığı; ve *yanıltıcılık* [*paralogism*] (*sapendolit tali*) olduklarını *bildiği* halde bile yanıltıcılık yapmaktan vazgeçmediği vb., konusunda güvence veriyor. Ve okurlar üzerinde, Marx’a, küçük ayak oyunlarını bizim Padualı profesör gibi aynı zavalı yalanlarla tezgâhlayan Loria’vari ne idüğü belirsiz bir türedi gözüyle bakmaları için bir dizi benzer aşağılık imalarla gerekli etkiyi yaptıktan sonra, onlara önemli bir sırrı açıklıyor ve bizi döndürüp dolaştırıp tekrar kâr oranına getiriyor.

Bay Loria diyor ki: Marx’a göre, bir kapitalist sanayi kuruluşunda üretilen artı-değer (bunu, Bay Loria, burada, kârla bir tutuyor) miktarı, burada kullanılan değişen sermayeye bağlıdır, çünkü değişmeyen sermaye kâr sağlamaz. Ama bu, gerçeğe aykırıdır. Çünkü uygulamada kâr, değişen sermayeye değil, toplam sermayeye bağlıdır. Ve Marx’ın kendisi bunu görüyor (Buch I, Kap. XI*) ve yüzeyde olguların teorisıyla çelişir

* Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Onüçüncü Bölüm, Sol Yayınları, Ankara 1975. — Ed.

göründüklerini kabul ediyor. Ama o, bu çelişkinin üstesinden nasıl geliyor? Okurlarına, daha sonraki henüz yayınlanmamış bir cildi salık veriyor. Loria, *kendi* okurlarına, Marx'ın yazmayı hiç bir zaman düşünmediğine inandığı bu cilt hakkında zaten bilgi vermişti, şimdi ise zafer çıgıkları atıyor: "Henüz yayınlanmadığı halde, Marx'ın kendisine karşı olanlara karşı daima önc sürdüğü bu ikinci cildin, bilimsel kanıtlar getirmeyi beceremediği zaman başvurduğu kurnazca bir bahane (*uningegnoso spendiente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici*) olduğunu iddia etmekte asla haksız değildim." Ve bütün bunlardan sonra her kim Marx'ın, *l'illustre* * Loria ile aynı bilimsel sahtekârlar sınıfına girdiğine inanmazsa, iflâh olmaz birisidir.

Hiç değilse şu kadarını öğrenmiş bulunuyoruz: Bay Loria'ya göre, marksist artı-değer teorisi, genel bir eşit kâr oranının varlığı ile kesenkes bağdaşmaz. Bundan sonra ikinci cilt ve onunla birlikte benim tam bu nokta üzerindeki açıktan açığa itirazım yayınlandı. Eğer Bay Loria bizler gibi utangaç bir Alman olsaydı, biraz olsun utanç duyabilirdi. Ama o, sıcak bir iklimden gelen kendini beğenmiş bir güneylidir ve kendinin de tanıklık edebileceği gibi orada serinkanlılık doğal bir gereksinmedir. Kâr oranı ile ilgili sorun açıktan açığa ortaya konulmuştur. Bay Loria, bunun çözümlenemez olduğunu açıkça ilân etmiştir. Ve işte şimdi tam bu nedenle, onu herkesin gözü önünde çözümleyerek kendisini aşmış olacaktır.

Bu mucize, *Conrads Jahrbücher*, neue Folge, Buch XX, s. 272 ve devamında, Conrad Schmidt'in sözü edilen kitapçığı ile ilgili bir makalede başarılmıştır. Loria, ticarî kârın nasıl yapıldığını Schmidt'ten öğrendikten sonra, birdenbire her şey çözümlenmiş oldu. "Değerin, emek-zamanı ile belirlenmesi, sermayelerinin daha büyük bir kısmını ücretlere yatıran kapitalistlere avantaj sağlayacağı için, üretken olmayan" (yani ticarî) "sermaye, bu ayrıcalıklı kapitalistlerden daha yüksek bir faiz" (yani kâr) "çekebilir ve böylece, bireysel sanayi kapitalistleri arasında bir eşitlik sağlayabilir. ... Örneğin, eğer A, B, C, sanayi kapitalistlerinin herbiri, üretimde 100 işgünü ve sırasıyla 0, 100, 200 değişmeyen sermaye kullansa ve eğer 100 işgünü için ücretler 50 işgünü tutsa, bunların herbirisi 50 işgünlük artı-değer elde eder ve kâr oranı, birinci kapitalist için %100, ikinci için %33,3 ve üçüncü için %20 olur. Ama eğer dördüncü bir D kapitalisti, A'dan 40 işgünü değerinde, B'den 20 işgünü değerinde, bir faiz" (kâr) "talep eden 300'lük bir verimsiz sermaye biriktirmiş olsa, A ve B kapitalistlerinin kâr oranı, tıpkı C gibi %20'ye düşer, oysa 300'lük sermayesi ile D, 60'lık bir kâr ya da diğer kapitalistler gibi %20'lik bir kâr oranı sağlamış olur."

İşte böylesine şaşırtıcı bir ustalıkla *l'illustre* Loria, on yıl önce çözümlenemez diye ilân ettiği sorunu bir çırpıda çözümleyiveriyor. Ama

* Ünlü. —ç.

ne yazık ki, bu “ retken olmayan sermayenin” sanayicilerden ortalama k r oranı üzerindeki fazla kârlarını sızdırma ve tıpkı toprak sahibinin kiracının artı-kârını toprak rantı diye cebe indirmesi gibi bunu kendi cebinde alıkoyma gücünü nereden aldığının sırrını bize açıklamıyor. Aslında ona kalırsa, bunun, sanayicilerden toprak rantına benzer bir haraç toplayarak bu yoldan ortalama bir k r oranını oluşturan tüccarlar olması gerekiyor. Hemen herkesin bildiği gibi ticarî sermaye gerçekten de genel k r oranını oluşturmakta çok önemli bir etmendir. Ne var ki, ancak ekonomi politiği i ten içe k  mseyen bir kalemşor, bu sermayenin, genel k r oranı daha şekil almadan önce bile, bu genel oranındaki bütün artı-değer fazlalığını emme ve üstelik herhangi bir taşınmaz mülkiyete gereksinme olmaksızın bunu kendisi için toprak rantına çevirme sihirli gücüne sahip bulunduğunu iddia edebilir. Bundan daha az şaşırtıcı olmayan bir iddia da, ticarî sermayenin, artı-değerleri, ortalama k r oranını tıpy tıpyına karşılayan belirli sanayicileri keşfetmesi ve marksist değer yasasının bu talihsiz kurbanlarının  ilesini, bunlara ait ürünleri, bir komisyon bile talep etmeksizin onlar adına bedavadan satmak suretiyle hafifletmeyi kendisi için bir ayrıcalık saymasıdır. Marx’ın böylesine sefil hilelere başvurmaya gereksinmesi olduğunu hayal etmesi için bir insanın ne denli şarlatan olması gerekir!

Ne var ki, onu kuzeyli rakipleriyle, sözgelişi, o da daha dünkü  ocuk olmayan Herr Julius Wolf ile karşılaştırdıktan sonradır ki,  nl  Loria bütün görkemiyle parlar. Herr Wolf, *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung*  zerine olan kalın kitabında bile, bu İtalya’nın yanında  enileyen köpek eniği gibi kalır. Marx’ı da, başkalarından ne daha fazla, ne de daha az, ancak Bay Loria’nın kendisi kadar bilgi , yanılıcı, palavracı ve şarlatan diye kabul eden — Marx’ın yazmaya gücü yetmeyeceğini ve hiç bir zaman da yazamayacağını çok iyi bildiği halde, başı dara düştüğü zamanlarda, teorisini bir sonraki ciltte tamamlayacağını açıkça vaadettiğini söyleyen, *maestronun* ender sırdaşı yanında, ne kadar da beceriksiz kaldığını söyleyerek, onu k  mseyecek ve bir patavatsızlık edecektim. Sınırsız bir küstahlıkla birlikte gücü durumlardan bir yılanbalığı gibi sıyrılma hüneri, yediği tekmelere kahramanca göğüs germesi, başkalarının başarılarını elçabukluğu ile aşırması, arsız bir şamatayla reklamcılık, dost çığlıkları ile  n n  yayma çabası — bütün bunlarda ona kim rakip olabilir ki?

İtalya klasizmin ülkesidir. Modern zamanların şafağının söktüğü büyük çağdan beri, Dante’den Garibaldi’ye kadar eşi bulunmaz klasik yetkinlikte görkemli kişiler yetişirmiştir. Ama yozlaşma ve yabancı ege-menlik dönemi de, ona, aralarında özellikle iki belirgin tipin, Sganarelle ve Dolcamara’nın* da bulunduğu klasik insan müsveddelerini miras bırakmıştır. Bunların her ikisinin klasik bir bileşimi bizim *illustre* Loria’da

* İtalyan Commedia dell’Arte oyun türünde kişiler.

kişileşmiştir.

Konuyu bağlarken okurlarımı Atlantığın karşı kıyısına götürmem gerekiyor. New York'lu Dr. (tıp) *George C. Stiebeling* de, soruna bir çözüm ve hem de çok basit bir çözüm bulmuştur. Gerçekten de öylesine basit bir çözüm ki, kendisini ne orada, ne de burada kimse ciddiye almamıştır. Bu, onu öfkелendirmiş ve büyük suyun her iki yakasında yayınlanan sonu gelmez kitapçık ve gazete makalelerinde bunun haksızlığından acı acı yakınmıştır. Kendisine, *Neue zeit'* ta, bütün çözümünün matematik bir yanılığa dayandığı anlatılmıştı. Ama bu onu pek etkilemedi. Marx da pek çok matematik yanlışlar yapmıştı, ama gene de pek çok şeyde haklı çıkmıştı. Öyleyse şimdi Dr. Stiebeling'in çözümüne bir gözetelim.

"Eşit sermayeler ve eşit zaman uzunluklarıyla çalışan ama değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki oranın farklı olduğu iki fabrika alıyorum. Toplam sermaye $(s + d) = y$ ve değişmeyen ve değişen sermayelerin oranındaki fark $= x$ olsun. I. fabrika için $y = s + d$, II. fabrika için $y = (s - x) + (d + x)$. Bu durumda, I. fabrika için artı-değer oranı $= a : d$, ve II. fabrika için $= k : (d + x)$ 'tir. Toplam sermaye y , ya da $s + d$, belli bir zamanda kendisi kadar büyüdüğü toplam artı-değere (a) ben, kâr (k) diyorum; demek ki, $k = a$ 'dır. Şu halde I. fabrika için kâr oranı $= k : y$, ya da $a : (s + d)$, ve II. fabrika için gene $k : y$, ya da $a : (s + x) + (d + x)$, yani gene $= a : (s + d)$. Sorun ... böylece öyle bir durum alır ki, değer yasası gereğince eşit sermaye ve eşit zaman ve ama eşit olmayan canlı emek miktarları ile, artı-değer oranında bir değişme, ortalama kâr oranında bir eşitlenmeye neden olur." (G. C. Stiebeling, *Das Verthgesetz und die Profitrate*, New York, John Heinrich.)

Yukardaki hesap ne denli hoş ve aydınlatıcı olursa olsun, Dr. Stiebeling'e gene de *bir* soru sormak gereğini duyuyoruz: I. fabrikanın ürettiği artı-değer miktarının, II. fabrikanın ürettiği artı-değer miktarına eşit olduğunu nereden biliyor? s , d , y ve x 'in, yani hesaptaki öteki bütün etmenlerin, her iki fabrika için eşit olduğunu açıkça söylüyor, ama a 'nın hiç sözünü etmiyor. Yukarda sözü edilen artı-değer miktarının her ikisini de cebirsel olarak a ile göstermesinden, bunların mutlaka eşit olacakları sonucu çıkmaz. Oysa asıl kanıtlanması gereken şey budur, çünkü Bay Stiebeling fazla kafa yormadan, kârı da (k) artı-değerle aynı şey sayıyor. Şimdi ortada ancak iki şık var. Ya her iki a da eşittir, iki fabrikada da eşit miktarlarda artı-değer üretilmektedir ve bu yüzden, iki sermaye de eşit olduğu için eşit miktarlarda kâr sağlamaktadır. Bu durumda Bay Stiebeling, aslında kanıtlamak durumunda olduğu şeyi daha başlangıçta gerçek diye almış oluyor. Ya da, bir fabrika diğerinden daha fazla artı-değer üretiyor; bu durumda da bütün hesabı altüst oluyor.

Bay Stiebeling, dağlar kadar hesabı bu metamatik yanılığ üzerine kurmak ve bunları halka sergilemek için ne canını, ne parasını esirgemmiştir. Sırf gönül huzuru için kendisini temin ederim ki, bunların hemen

hepsi aynı derecede yanlıştır ve böyle olmadığı pek az durumda da, onun tanıtlamaya çalıştığından büsbütün farklı bir şeyi tanıtlamaktadır. Örneğin, 1870 ve 1880 Amerikan sayım rakamlarını karşılaştırarak, kâr oranının fiilen düştüğünü tanıtlar, ama bunu yanlış yorumlar, ve bu deneyime dayanılarak Marx'ın sürekli kararlı kâr oranı teorisinin düzeltilmesi gerektiği sonucunu çıkartır. Bu üçüncü cildin üçüncü kısmından, bu marksist "kararlı kâr oranı" teorisinin tamamen Bay Stiebeling'in hayalinin bir ürünü olduğu ve kâr oranındaki düşme eğiliminin, Dr. Stiebeling'in belirttiğinin tamamen tersi koşullardan ileri geldiği anlaşılmış olmaktadır. Dr. Stiebeling'in iyi niyetli olduğuna hiç kuşku yok, ama bilimsel sorunlarla uğraşmak isteyen bir kimsenin, her şeyden önce, yararlanmak istediği yapıtları, yazarının yazdığı gibi okumayı, daha da önemlisi bunlarda bulunmayan şeyleri bunlara katmaksızın okumayı öğrenmesi gerekir.

Bütün araştırmanın sonucu bu sorun ile ilgili olarak da bir kez daha gösteriyor ki, bu konuda bir şeyler başarmış olan gene yalnız marksist okuldur. Eğer Fireman ve Conrad Schmidt bu üçüncü cildi okurlarsa, herbiri kendi adına kendi yapıtlarından pekâlâ memnun olabilirler.

Londra, 4 Ekim 1894

~

FRIEDRICH ENGELS

ÜÇÜNCÜ KİTAP
BİR BÜTÜN OLARAK
KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ
I

BİRİNCİ KISIM

**ARTI-DEĞERİN KÂRA
VE ARTI-DEĞER ORANININ
KÂR ORANINA DÖNÜŞMESİ**

BİRİNCİ BÖLÜM

MALİYET FİYATI VE KÂR

BİRİNCİ Kitapta, biz, bizatihî *kapitalist üretim sürecini* oluşturan görüngüleri, dış koşulların yaratabilecekleri her türden ikincil etkileri hiç dikkate almaksızın, dolaysız üretici süreç olarak incelemiştik. Ne var ki, bu dolaysız üretim süreci, sermayenin yaşam süresini sona erdirmiş olmaz. Bu süreç, gerçek dünyada, İkinci Kitabın konusu olan *dolaşım süreci* ile tamamlanır. İkinci Kitapta, yani *dolaşım sürecinin*, toplumsal yeniden-üretim sürecinin aracı olarak ele alındığı Üçüncü Kısımda, kapitalist üretim sürecinin, bütünüyle ele alındığında, üretim ve dolaşım süreçlerinin bir sentezini temsil ettiği ortaya çıkmıştı. Bu üçüncü kitabın ele aldığı konular düşünülürse, bu sentez üzerine bazı genel düşüncelerle yetinilmesi olanaksızdır. Tersine, *bir bütün olarak sermaye hareketlerinden* doğan somut biçimlerin saptanması ve tanımlanması gerekir. Sermayeler fiili hareketleri sırasında birbirlerinin karşısına öyle somut şekillerde çıkar ki, sermayenin dolaysız üretim sürecindeki biçimi, tıpkı dolaşım sürecindeki biçimi gibi, yalnızca özel durumlar olarak ortaya çıkar. Bu kitapta geliştirildiği gibi, sermayenin çeşitli biçimleri, böylece, farklı sermayelerin birbirleri üzerindeki etkileri içersinde, rekabet içersinde, ve bizzat üretim öğelerinin olağan bilinçleri içersinde, adım adım,

toplum yüzeyinde bürünecekleri biçime yaklaşırlar.

Kapitalist biçimde üretilen her metanın değeri, şu formül ile temsil edilir: $S = s + d + a$. Eğer ürünün bu değerinden, biz, artı-değerleri çıkartırsak, ortada yalnızca üretim öğelerine harcanmış sermaye değeri, $s + d$ 'ye karşılık, bir eşdeğer ya da mal olarak onun yerini alan bir değer kalır.

Örneğin, belli bir nesnenin üretimi, eğer 20 sterlini üretim aletlerinin aşınmasını ve yıpranmasını, 380 sterlini üretim maddelerini ve 100 sterlini emek-gücünü karşılayan 500 sterlinlik bir sermaye yatırımını gerektiriyorsa ve artı-değer oranı %100 ise, ürünün değeri $= 400_s + 100_d + 100_a = 600$ sterlin olur.

100 sterlinlik artı-değer düşüldükten sonra, geriye yalnızca harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan 500 sterlinlik meta-değer kalır. Metanın değerinin tüketilen üretim araçları ile emek-gücünün fiyatını yerine koyan bu kısmı, ancak, metanın kapitalistin kendisine maliyetini yerine koymuş olur. Bu nedenle de onun [yani kapitalist —ç.] için, metanın maliyet fiyatını temsil eder.

Metanın kapitaliste maliyeti ile gerçek üretim maliyeti, birbirinden tamamen farklı iki büyüklüktür. Meta-değerin, artı-değerden meydana gelen kısmı, bu kısım, emekçiye, karşılığı ödenmemiş emeğe malolduğu için, kapitaliste herhangi bir şeye malolmamıştır. Ne var ki, kapitalist üretim esasına göre, işçi, üretim sürecine girdikten sonra, o, kapitaliste ait bulunan ve işlev yapan üretken sermayenin tamamlayıcı bir öğesini oluşturur. Bu nedenle metanın asıl üreticisi kapitalisttir. İşte bu yüzden, metanın maliyet fiyatı, kapitaliste, zorunlu olarak, metanın gerçek maliyeti olarak görünür. Biz, eğer maliyet fiyatına, m dersek, $S = s + d + a$ formülü. $S = m + a$ şeklini, yani, meta-değer = maliyet fiyatı + artı-değer şeklini alır.

Bir metanın yalnız üretimi sırasında harcanan sermayenin değerini yerine koyan çeşitli değer kısımlarının, maliyet fiyatı başlığı altında toplanması, bir yandan, kapitalist üretimin özgül niteliğini ifade eder. Metanın kapitalist maliyeti *sermaye* harcanması ile, oysa metanın gerçek maliyeti *emek* harcanması ile ölçülür. Böylece, bir metanın kapitalist maliyet fiyatı, nicelik olarak değerinden ya da onun gerçek maliyet fiyatından farklıdır. Bu fiyat metanın değerinden küçüktür, çünkü, $S = m + a$ eşitliğinde, $m = S - a$ olduğu açıktır. Öte yandan, bir metanın maliyet fiyatı, hiç bir zaman yalnız kapitalist muhasebede bulunan bir kategoriden ibaret değildir. Değerin bu kısmının tek başına ayrılması, pratikte, metanın fiili üretiminde, sürekli olarak kendini gösterir, çünkü dolaşım süreci yoluyla durmadan kendi meta biçiminden üretken sermaye biçimine tekrar çevrilmek zorunda olup, böylece metanın maliyet fiyatı, daima, yapımında tüketilen üretim öğelerini tekrar satın almak durumundadır.

Maliyet fiyatı kategorisinin, öte yandan, meta-değerin oluşmasıyla ya da, sermayenin kendisini genişletmesi süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. 600 sterlinlik bir metanın değerinin, altıda-beşinin, yani 500 sterlinin, onun üretiminde tüketilen 500 sterlinlik sermayenin bir eşdeğerinden fazla bir şeyi temsil etmediğini ve bu nedenle ancak bu sermayenin mad-dî öğelerini tekrar satın almaya yetebileceğini biliyorsam, henüz daha, ne metanın değerinin onun maliyet fiyatını temsil eden altıda-beşlik kısmının ve ne de metadaki artı-değeri oluşturan son altıda-birlik kısmının ne şekilde üretildiği hakkında bir şey biliyorum demektir. Bununla birlikte, araştırmalarımız, kapitalist iktisatta, maliyet fiyatının, değer üretiminin kendisinin sahte bir kategorisi görüntüsüne büründüğünü ortaya koyacaktır.

Tekrar örneğimize dönelim. Bir işçi tarafından ortalama toplumsal bir işgününde üretilen değer 6 şilin = 6P ile temsil edildiğini varsayalım. Bu durumda yatırılan 500 sterlinlik sermaye = $400_s + 100_d$, on saatlik $1.666 \frac{2}{3}$ işgününde üretilen bir değeri temsil eder ve bunun $1.333 \frac{1}{3}$ işgünü 400_s 'ye eşit üretim araçlarının değerinde ve $333 \frac{1}{3}$ işgünü 100_d 'ye eşit emek-gücünün değerinde kristalleşmiştir. %100'lük bir artı-değer oranı varsayıldığında, yeni elde edilecek olan metanın üretiminin gerektireceği emek harcaması = $100_s + 100_d = 666 \frac{2}{3}$ on saatlik işgünüdür.

Biz biliyoruz ki (bkz: Buch I, Kap. VII, s. 101-193*) 600 sterlinlik yeni yaratılan ürünün değeri, 1) üretim araçları için harcanan 400 sterlinlik değişmeyen sermayenin yeniden ortaya çıkan değeri, ve 2) 200 sterlinlik yeni üretilen bir değerden oluşmuştur. Metanın maliyet fiyatı = 500 sterlin, yeniden ortaya çıkan 400_s ile, yeni üretilen 200 sterlinlik (= 100_d) değerinin yarısını, yani kökenleri tamamen farklı iki meta-değer ögesini kapsar.

$666 \frac{2}{3}$ on saatlik işgünü boyunca harcanmış bulunan emeğin bir amaca yönelmiş niteliği sonucu, tüketilen 400 sterlin tutarındaki üretim araçlarının değeri, bu üretim araçlarından ürüne aktarılmıştır. Daha önceden varolan bu değer, böylece, ürünün değerini oluşturan bir kısım olarak yeniden ortaya çıkmıştır, ama *bu* metanın üretim sürecinde yaratılmamıştır. Metanın değerinin bir kısmı olarak varolmasının tek nedeni, yatırılan sermayenin bir ögesi şeklinde daha önce varolmasıdır. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye, bu nedenle, metanın değerinin, bu sermayenin bizzat o değere eklediği kısmı tarafından yerine konmuştur. Maliyet fiyatının bu ögesi, demek ki, çifte bir anlam taşımaktadır. Bir yandan, o, meta-değerin, tüketilen sermayeyi yerine koyan kısmı olduğu için, metanın maliyet fiyatına girmektedir. Öte yandan da, salt, harcanan sermayenin değeri olduğu, ya da üretim araçları şu kadara mal oldukları için meta-değerin bir ögesini oluşturur.

Maliyet fiyatının öteki ögesi için durum tam tersidir. Metanın üreti-

* *Kapital*, Birinci Cilt, Dokuzuncu Bölüm. —Ed.

minde harcanan $666\frac{2}{3}$ işgünü, 200 sterlinlik yeni bir değer yaratmaktadır. Bu yeni değer bir kısmı, salt, 100 sterlinlik yatırılan değişen sermayeyi ya da kullanılan emek-gücünün fiyatını yerine koymaktadır. Ne var ki, bu yatırılan sermaye-değer, herhangi bir şekilde, yeni değer yaratılmasına girmemektedir. Sermaye yatırımını ilgilendirdiği kadarıyla emek-gücü, bir *değer* olarak sayılmaktadır. Ama, üretim sürecinde o, *değer yaratıcısı* olarak hareket etmektedir. Yatırılan sermaye içerisinde emek-gücünün değerinin tuttuğu yeri, fiilen *işlev yapan* üretken sermayede, canlı, değer-yaratıcı emek-gücünün kendisi almaktadır.

Meta-değerin, biraraya geldikleri zaman maliyet fiyatını oluşturan bu çeşitli öğeleri arasındaki fark, sermayenin, ya harcanmış olan değişmeyen ya da harcanmış olan değişen kısmının değerinin büyüklüğünde bir değişiklik olduğu zaman göze çarpar. Diyelim, aynı üretim araçlarının ya da sermayenin değişmeyen kısmının fiyatı 400 sterlinden 600 sterline yükselmiş ya da tersine 200 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, 500 sterlinden, $600_s + 100_d = 700$ sterline yükselen yalnızca metanın maliyet fiyatı değil 600 sterlinden, $600_s + 100_d + 100_a = 800$ sterline yükselen metanın değeridir de. İkinci durumda, 500 sterlinden $200_s + 100_d = 300$ sterline düşen yalnızca maliyet fiyatı değil, 600 sterlinden, $200_s + 100_d + 100_a = 400$ sterline düşen metanın değeridir de. Harcanmış bulunan değişmeyen sermaye kendi değerini ürüne aktardığı için, öteki koşullar aynı kalmak üzere, ürünün değeri, bu sermaye-değerin mutlak büyüklüğü ile yükselir ya da düşer. Öte yandan, öteki koşulların değişmeden kaldığını varsayalım, aynı miktar emek-gücünün fiyatı 100 sterlinden 150 sterline yükselmiş ya da, tersine, 100 sterlinden 50 sterline düşmüş olsun. Birinci durumda, maliyet fiyatı 500 sterlinden, $400_s + 150_d = 550$ sterline yükselmiş, ikinci durumda 500 sterlinden, $400_s + 50_d = 450$ sterline düşmüş olur. Ama her iki durumda da, meta-değer, değişmeden 600 sterlin olarak kalır; bir seferinde $400_s + 150_d + 50_a$, ve öteki seferinde $400_s + 50_d + 150_a$ 'dır. Yatırılmış olan değişen sermaye kendi değerini ürüne eklemeyebilir. Onun değerinin yerini, üründe daha çok, emek tarafından yaratılmış bulunan yeni bir değer almıştır. Bu nedenle, değişen sermayenin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklik, salt emek-gücünün fiyatındaki bir değişikliği ifade ettiği sürece, meta-değerin mutlak büyüklüğünü en ufak şekilde değiştirmez, çünkü bu, canlı emek-gücü tarafından yaratılan yeni değer mutlak büyüklüğünde hiç bir şeyi değiştirmiş olmaz. Böyle bir değişiklik, daha çok, yeni değer, birisi artı-değeri oluşturan, öteki değişen sermayeyi yerine koyan ve bu yüzden metanın maliyet fiyatına geçen iki kısmının nispi oranları üzerinde etkili olur.

Maliyet fiyatının iki ögesinin, örneğimizde $400_s + 100_d$ 'nin tek ortak yanları, her ikisinin de meta-değerin yatırılan sermayeyi yerine koyan kısımları olmasıdır.

Ne var ki, bu gerçek durum, kapitalist üretim açısından zorunlu olarak ters bir biçimde görünür.

Kapitalist üretim tarzı, köleliğe dayanan üretim tarzından, öteki

şeylerin yanısıra, onda emek-gücünün değerinin ve dolayısıyla fiyatının değerinin, emeğin kendisinin değeri ya da fiyatı, ya da ücretler olarak görülmesi olgusuyla ayrılır (Buch I, Kap. XVII*). Yatırılan sermayenin değişen kısmı bu nedenle, ücretlere harcanan sermaye, üretimde harcanan bütün emeğin değeri ve dolayısıyla fiyatını ödeyen sermaye-değer olarak görünür. Örneğin ortalama on saatlik toplumsal işgününün 6 şilin tutarındaki bir para miktarında nesneleştiğini varsayalım. Buna göre 100 sterlinlik bir değişen sermaye yatırımı, $333\frac{1}{3}$ on saatlik işgününde üretilen bir değer para ifadesini temsil eder. Ne var ki, satın alınan emek-gücünü, yatırılan sermayede temsil eden bu değer, fiilen işlev yapan üretken sermayenin bir kısmını oluşturmaz. Üretim sürecinde onun yerini, canlı emek-gücü almıştır. Eğer, örneğimizde olduğu gibi, emek-gücünün sömürü derecesi %100 ise $666\frac{2}{3}$ on saatlik işgünü boyunca harcanır ve böylece de, ürüne 100-sterlinlik yeni bir değer katar. Ama, yatırılan sermayede 100 sterlinlik değişen sermaye ücretlere yatırılmış sermaye ya da $666\frac{2}{3}$ on saatlik gün boyunca iş gören emeğin fiyatı olarak görünür. 100 sterlinlik miktar, $666\frac{2}{3}$ ile bölünürse, değer olarak, beş saatlik emeğin ürününe eşit, on saatlik bir işgününün fiyatı olan 3 şilin elde edilir.

Şimdi eğer biz, bir yanda yatırılan sermayeyi diğer yandaki meta-değer ile karşılaştırırsak şunu buluruz:

I. Yatırılan sermaye 500 sterlin = üretim araçlarına harcanan 400 sterlinlik sermaye (üretim araçlarının fiyatı) + emeğe harcanan 100 sterlinlik sermaye ($666\frac{2}{3}$ işgününün fiyatı ya da aynı süre için ödenen ücret).

II. Metaların değeri 600 sterlin = maliyet fiyatını temsil eden 500 sterlin (harcanan üretim araçlarının fiyatı 400 sterlin + harcanan $666\frac{2}{3}$ işgünün fiyatı 100 sterlin) + 100 sterlin artı-değer.

Bu formülde, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı pamuk ya da kömür gibi üretim araçlarına yatırılan kısmından, yalnız, maddî bakımdan farklı bir üretim ögesinin karşılığının ödenmesine yaraması bakımından ayrılır, yoksa hiç bir şekilde, meta-değer yaratma sürecinde ve dolayısıyla da sermayenin kendisini genişletme sürecinde işlevsel bakımdan farklı bir amaca hizmet ettiğinden ötürü ayrılmaz. Üretim araçlarının fiyatı, tıpkı yatırılan sermayede görüldüğü gibi, metaların maliyet fiyatında tekrar görünür, ve böyle olmasının nedeni, bu üretim araçlarının bir amaca uygun olarak tüketilmeleridir. Bu metaların üretiminde tüketilen $666\frac{2}{3}$ işgünü için ödenen fiyat ya da ücretler de, gene, tıpkı yatırılan sermayede görüldüğü gibi metaların maliyet fiyatında tekrar ortaya çıkar ve bunun da nedeni gene bu miktar emeğin bir amaca yönelik olarak harcanmış olmasıdır. Biz, yalnız, tamamlanmış ve varolan değerleri —yatırılan sermayenin değerinin, ürünün değerinin oluşmasına katılan kısımlarını— görürüz, ama yeni değerler yaratan ögeyi görmeyiz. Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrım yokolmuştur. 500 sterlinlik tüm maliyet fiyatı, şimdi iki anlam taşır; birincisi, 600 sterlinlik

* *Kapital*, Birinci Cilt, Ondokuzuncu Bölüm. —Ed.

meta-değerin, metanın üretiminde harcanan 500 sterlinlik sermayeyi yerine koyan kısmıdır; ikincisi, meta-değerin bu kısmı, salt, kullanılan üretim öğelerinin, yani üretim araçları ile emeğin maliyet fiyatı, yani yatırılan sermaye olarak daha önce varolduğu için mevcuttur. Sermaye-değer, bir metanın maliyet fiyatı olarak, ancak bir sermaye-değer şeklinde harcadığı için ve harcadığı ölçüde tekrar ortaya çıkar.

Yatırılan sermayenin çeşitli değer kısımlarının, maddî bakımdan farklı üretim öğelerine, yani emek araçlarına, ham ve yardımcı maddelere ve emeğe harcanmış olması olgusu, yalnızca, metanın maliyet fiyatının, maddî bakımdan farklı üretim öğelerinin yeniden satın alınması zorunluluğunu gerektirir. Ama, maliyet fiyatının oluşumunu ilgilendirdiği kadarıyla, burada yalnızca bir ayırım yani sabit ve döner sermayeler arasındaki ayırım farkedilebilir.

Örneğimizde biz, emek araçlarının aşınıp yıpranması için 20 sterlin koymuştuk (400, = emek araçlarının amortismanı için 20 sterlin + üretim maddeleri için 380 sterlin). Bu emek araçlarının değeri, üretken süreçten önce, diyelim 1.100 sterlin olsun. Metalar üretildikten sonra bu değer iki biçimde varolur. Metanın değerinin bir kısmı olarak 20 sterlin ve eskisi gibi kapitalistin mülkiyetinde kalan emek araçlarının geriye kalan değeri olarak 1.200 – 20 ya da 1.180 sterlin; bir başka deyişle, bunlar, kapitalistin meta-sermayesinin değil, üretken sermayesinin öğeleri olarak bulunurlar. Üretim maddeleri ile ücretler, emek araçlarından farklı olarak, metanın üretiminde tamamen tüketilmişler ve böylece bütün değerleri, üretilen metanın değerine geçmiştir. Yatırılan sermayenin bu çeşitli kısımlarının, devir ile ilişkili olarak nasıl sabit ve döner sermaye biçimlerine büründüklerini görmüştük.

Buna göre, yatırılan sermaye = 1.680 sterlin: sabit sermaye = 1.200 sterlin + döner sermaye = 480 sterlin (= 380 sterlin üretim maddelerindeki, artı, 100 sterlin ücretlerdeki).

Ama metanın maliyet fiyatı, yalnız = 500 sterlin (sabit sermayenin aşınma ve yıpranması için 20 sterlin ve döner sermaye için 480 sterlin).

Metanın maliyet fiyatı ile yatırılan sermaye arasındaki bu fark, yalnızca, metanın maliyet fiyatının, yalnızca üretiminde fiilen tüketilen sermaye tarafından oluşturulduğunu tanıtlar.

Metanın üretiminde, 1.200 sterlin değerinde üretim aracı kullanılmıştır, ama bu yatırılan sermaye-değerden yalnız 20 sterlini üretimde kaybolmuştur. Demek ki, kullanılan sabit sermaye ancak kısmen metanın maliyet fiyatına girmektedir, çünkü onun üretiminde ancak kısmen tüketilmektedir. Kullanılan döner sermaye ise metanın maliyet fiyatına bütünüyle girmektedir, çünkü üretimde bütünüyle tüketilmektedir. Ama bu, ancak, sabit ve döner sermayelerin tüketilen kısımlarının değişmez bir biçimde, değerlerinin büyüklüğü ile *pro rata**, metanın maliyet fiyatına

* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında. —ç.

geçtiğini ve metain değerinin bu kısımlarının salt üretimlerinde harcanan sermayeden doğduklarını tanıtlamaz mı? Eğer bu böyle olmasaydı, yatırılmış bulunan 1.200 sterlinlik sabit sermayenin, üretken süreç sırasında kaybettiği 20 sterlin dışında, kaybetmemiş olduğu diğer 1.180 sterlini de bu sürece niçin katmadığı açıklanamazdı.

Maliyet fiyatının hesaplanması bakımından sabit ve döner sermaye-ler arasındaki bu fark, bu nedenle, ancak, maliyet fiyatının görünüşte, harcanan sermaye-değerden ya da bizzat kapitalist tarafından emek de dahil harcanan üretim öğeleri için ödenen fiyattan doğmuş olmasını doğrular. Öte yandan, değer in oluşumunu ilgilendirmesi bakımından, sermayenin emek-gücüne yatırılan değişen kısmı, burada, döner sermaye başlığı altında, açıkça, değişmeyen sermaye ile (sermayenin üretim maddesinden ibaret bulunan kısmı ile) özdeşleştirilmekte ve bu sermayenin kendisini genişletme sürecindeki sırrı tamamlamaktadır.¹

Buraya kadar biz, metaların değerinin yalnızca bir öğesini, yani maliyet fiyatını ele aldık. Şimdi de, metaların değerinin diğer kısmına, yani maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığa ya da artı-değere gözetmemiz gerekiyor. Demek ki, her şeyden önce artı-değer, bir metain değerinin maliyet fiyatının üzerinde ve ötesinde kalan fazla kısmıdır. Ama maliyet fiyatı, kendisinin de sürekli olarak maddî öğelerine tekrar çevrildiği tüketilen sermayenin değerine eşit olduğu için, bu değer fazlası, metain üretiminde harcanan ve kendi dolaşımı yoluyla geri dönen sermayenin değerindeki bir artış demektir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, artı-değer a ancak, değişen sermaye d'nin değerindeki bir değişmeden doğduğu ve bu nedenle, kökeni yönünden değişen sermayedeki bir artıştan başka bir şey olmadığı halde, üretim süreci sona erdikten sonra, gene de s + d'nin, harcanmış toplam sermayenin değerinde bir artış oluşturur. a'nın, emek-gücüne yatırılmış bulunan belirli bir sermaye-değer d'nin, değişken bir büyüklüğe, yani değişmeyen bir büyüklüğün değişen bir büyüklüğe çevrilmesiyle üretildiğini ifade eden $s + (d + a)$ formülü, $(s + d) + a$ olarak da temsil edilebilir. Üretim gerçekleşmeden önce elimizde 500 sterlinlik bir sermaye vardı. Üretim tamamlandıktan sonra, elimizde 500 sterlinlik bu sermaye ile, 100 sterlinlik bir değer artışı vardır.²

Bununla birlikte, artı-değer, yalnız, yatırılan sermayenin, sermayenin kendisini genişletmesi sürecine giren kısmında değil, bu sürece gir-

¹ Kitap l'de (Kap. VII, 216/206 Dipnot.) [Türkçe baskıda: Dokuzuncu Bölüm Üçüncü Kesim; s. 249 vd. —Ed.], bunun, iktisatçının kafasında nasıl bir karışıklık yaratabileceğini göstermek için N. W. Senior'un örneğini vermiştik.

² "Daha önce söylenenlerden biliyoruz ki, artı-değer yalnızca d'nin sermayenin emek-gücüne dönüşen bölümünün değerindeki değişimin sonucudur; dolayısıyla $d + a = d + d$ (ya da d, artı, d'nin bir kesri). Ama değişenin yalnızca d olması olgusu, ve bu değişimin koşullarının sermayenin değişen kısmındaki bir artışın sonucu olması durumuyla değişme koşullarının gözle görülemez hale gelmesi yanında yatırılan sermayenin toplamında bir artış da vardır. Başlangıçta 500 £ şimdi 590 £ olmaktadır." (Buch I. Kap. VII, 1, s. 203/195.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, Birinci Kesim, s. 238-239. —Ed.]

meyen kısmında da bir artış oluşturur. Başka bir deyişle, artı-değer yalnız, metanın maliyet fiyatı ile yerine konulan tüketilen sermayede değil, üretime yatırılan bütün sermayede bir artış demektir. Üretim sürecinden önce elimizde 1.680 sterlin değerinde bir sermaye vardı; yani üretim araçlarına yatırılan ve yalnız 20 sterlini, aşınıp yıpranma nedeniyle metanın değerine giren 1.200 sterlinlik bir sabit sermaye ile, üretim maddelerine ve ücretlere yatırılan 480 sterlinlik bir döner sermaye bulunuyordu. Üretim sürecinden sonra elimizde üretken sermayenin değerini oluşturan bir öge olarak 1.180 sterlin ile, 600 sterlinlik bir meta-sermaye bulunmaktadır. Bu iki değer miktarını topladığımızda, şimdi kapitalistin elinde 1.780 sterlinlik bir değer bulunmaktadır. Yatırmış olduğu 1.680 sterlinlik toplam sermaye bundan çıkartıldığında, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. 100 sterlinlik artı-değer, böylece, yatırılmış 1.680 sterlin bakımından bir artış oluşturduğu gibi, onun bir kısmı olan ve üretim sırasında harcanan 500 sterlin bakımından da bir artış demektir.

Şimdi kapitaliste bu değer artışının sermayesi ile girilmiş bulunduğu üretken süreçten doğduğu ve bu nedenle sermayenin kendisinden türediği, açık olarak görünür. Çünkü, bu artış, üretim sürecinden önce ortada olmadığı halde, süreçten sonra ortaya çıkmıştır. Üretimde tüketilen sermayeye gelince, artı-değer, gene, üretim araçları ile emeği içeren bütün farklı değer ögelerinin hepsinden doğmuş gibi görünür. Çünkü maliyet fiyatının oluşumuna bütün bu ögeler eşit katkıda bulunurlar. Yatırılmış sermaye olarak edindikleri kendi değerlerini hepsi de ürünün değerine katarlar ve, değişmeyen ve değişen değer büyüklükleri olarak farklılaşmamışlardır. Biz eğer bir an için, bütün yatırılan sermayenin, ya sırf ücretlerden ya da sırf üretim araçlarının değerinden ibaret olduğunu varsayarsak, bu, apaçık hale gelir. Birinci durumda, demek ki, $400_s + 100_d + 100_a$ meta-değer yerine $500_d + 100_a$ meta-değer elde etmiş olurduk. Ücretlere yatırılmış olan 500 sterlinlik sermaye, 600 sterlinlik meta-değerin üretiminde harcanan bütün emeğin değerini temsil eder ve sırf bu nedenle, tüm ürünün maliyet fiyatını oluşturur. Ama harcanan sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak yeniden-üretilmesine yolaçan bu maliyet fiyatının oluşumu, bu meta-değerin oluşumunda bizce bilinen tek süreçtir. Biz, onun 100 sterlinlik artı-değer kısmının nasıl oluştuğunu bilmiyoruz. Meta-değerin $500_s + 100_a$ 'ya eşit olduğu ikinci durum için de aynı şey doğrudur. Her iki durumda da, biz, artı-değerin, belli bir değerden geldiğini biliyoruz, çünkü bu değer, ister emek, ister üretim araçları biçiminde olsun, üretken sermaye biçiminde yatırılmıştı. Öte yandan, bu yatırılan sermaye-değer, genişlemiş olduğu ve bu nedenle metanın maliyet fiyatını oluşturduğu için, artı-değeri meydana getiremez. Çünkü, salt metanın maliyet fiyatını oluşturması nedeniyle, sermaye-değer, herhangi bir artı-değer oluşturmaz, yalnızca bir eşdeğer, harcanan sermayeyi yerine koyan bir değer oluşturur. Bu nedenle,

sermaye-değerin artı-değer oluşturmaları ölçüsünde, bu, onun, harcanmış sermaye olarak özgül niteliğinden değil daha çok yatırılmış ve dolayısıyla yararlanılmış sermaye olması niteliğinden ötürü böyledir. Bu nedenle, artı-değer, yatırılan sermayenin, metanın maliyet fiyatına giren kısmından doğduğu kadar, buna girmeyen kısmından da doğar. Kısacası, artı-değer, kullanılan sermayenin hem sabit ve hem de döner kısımlarından aynı derecede meydana gelir. Emek araçlarını olduğu kadar, üretim maddelerini ve emeği de [içeren —ç.] toplam sermaye, ürünlerin yaratıcısı olarak maddi bakımdan hizmet eder. Toplam sermaye, ancak bir kısmı, kendini genişletme sürecine katılmış olsa bile, fiili emek-sürecine maddi bakımdan katılır. Belki de, maliyet fiyatının oluşumuna kısmen katıldığı halde artı-değerin oluşumuna bütünüyle katılmasının nedeni işte budur. Her ne olursa olsun sonuç şu oluyor ki, artı-değer, yatırılan sermayenin bütün kısımlarından, aynı zamanda doğuyor. Bu tütümdengelim, belki de, Malthus'un sözleriyle açıkça ve kısaca ifade edilerek epeyce kısaltılabilir: "Kapitalist ... yatırdığı sermayenin bütün kısımlarından eşit bir kâr bekler."³

Artı-değer, yatırılan toplam sermayenin, varsayılan bir yavrusu olma niteliği içersinde, *kârın* bu dönüşmüş biçimini alır. Demek oluyor ki, belli bir değer, kâr üretmek amacıyla yatırıldığı zaman sermaye oluyor,⁴ ya da belli bir değer, sermaye olarak kullanıldığı için kâr meydana geliyor. Kâra, k dersek, $S = s + d + a = k + a$ formülü $S = m + k$ halini alır, ya da, *bir metanın değeri = maliyet fiyatı + kâr* olur.

Kâr, burada temsil edildiği haliyle, demek ki, artı-değer ile aynı şey oluyor, ancak, kapitalist üretim tarzının herhalde vazgeçilmez bir ürünü olduğundan gizemli bir biçime bürünüyor. Üretim süreci sırasında meydana gelen değer değişikliğinin kaynağının, sermayenin değişen kısmından, toplam sermayeye aktarılması gerekiyor, çünkü, varsayılan maliyet fiyatı oluşumunda, değişmeyen ve değişen sermayeler arasında gözle görülür bir ayrım bulunmamaktadır. Bir kutupta, emek-gücünün fiyatı, ücretlerin başkalaşmış biçimine büründüğü için, karşıt kutupta artı-değer, kârın başkalaşmış biçiminde görünmektedir.

Bir metanın maliyet fiyatının, değerinden küçük olduğunu görmüş bulunuyoruz. $S = m + a$ olduğu için, $m = S - a$ 'dır. $S = m + a$ formülü $S = m$, ya da, meta-değer = meta maliyet fiyatı olabilmesi için, $a = 0$ olması gerekir; özel piyasa koşulları, metaların satış fiyatlarını, maliyet fiyatlarının düzeyine ve hatta altına düşürebilmekle birlikte, yukardaki durum, kapitalist üretim esasında hiç bir zaman ortaya çıkmaz.

Demek oluyor ki, bu metanın değer üzerinden satılması halinde, bu metanın değerini maliyet fiyatını aşan fazlalığa eşit ve bu nedenle, bu metanın değerine katılmış bulunan tüm artı-değere eşit bir kâr gerçekleş-

³ Malthus, *Principles of Political Economy*, 2. ed., London 1836, s. 268.

⁴ "Bir kâr amacıyla genişleyen şey sermayedir." Malthus, *Definitions in Political Economy*, London 1827, s. 86.

tirilmiş olur. Ne var ki, kapitalist, bir metaı değerinin altında sattığı zaman bile, onu bir kâr ile satmış olabilir. Metaın satış fiyatı, maliyet fiyatının üzerinde olduğu sürece, bu fiyat, değerinin altında olabileceği halde, bu metaya katılmış bulunan artı-değerin bir kısmı daima gerçekleşir ve böylece bir kâr sağlar. Bizim örneğimizde, metaın değeri 600 sterlin ve maliyet fiyatı 500 sterlindir. Bu meta, eğer, 510, 520, 530, 560 ya da 590 sterline satılmış ise, değerinin 90, 80, 70, 40 ya da 10 sterlin altında satılmış demektir. Gene de, onun satışından, sırasıyla 10, 20, 30, 60 ya da 90 sterlin bir kâr gerçekleştirilmiştir. Bir metaın değeri ile maliyet fiyatı arasında, sayısız satış fiyatları olabileceği açıktır. Metaın değerindeki artı-değer öğesi ne kadar büyük ise, bu ara fiyatların yer alabilecekleri dizi de o kadar büyüktür.

Bu, bazı durumlarda metaların fiyatlarının altında satılması, bazı sanayi kollarında anormal derecede düşük meta-fiyatları,⁵ vb., gibi günlük rekabet olaylarını fazlasıyla açıklamış olur. Kapitalist rekabetin, ekonomi politığın şimdiye değin kavrayamadığı temel yasası, genel kâr oranı ile, bu oranın belirlediği sözde üretim fiyatlarını düzenleyen yasa, daha ilerde göreceğimiz gibi, metaların değerleri ile maliyet fiyatları arasındaki bu farka ve bunun sonucu, bir metaın değerinin altında bir kârla satılması olasılığına dayanır.

Bir metaın asgarî satış fiyatı sınırı, onun maliyet fiyatı ile belirlenir. Bu maliyet fiyatının altında satıldığı takdirde, harcanmış olan üretken sermaye öğeleri, bu satış fiyatı ile bütünüyle yerine konulamaz. Bu süreç devam edecek olursa, yatırılan sermayenin değeri yok olur. İşte salt bu açıdan kapitalist, maliyet fiyatına, metaın iç değeri gözüyle bakmak eğilimindedir, çünkü bu, sermayesinin korunup devam etmesi için gerekli fiyattır. Ama bir de şu var ki, bir metaın maliyet fiyatı, bu metaın üretimi için bizzat kapitalist tarafından ödenen satınalma fiyatıdır ve bu nedenle, satınalma fiyatı, üretimin kendisi tarafından belirlenmiştir. Bu nedenle, metaın satışı ile gerçekleşen değer fazlalığı ya da artı-değer, kapitalistte, metaın maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı gibi değil, değerini aşan satış fiyatındaki bir fazlalık olarak görünür ve dolayısıyla, bir metaın taşıdığı artı-değer, onun satışı ile gerçekleşmiyor da, bizzat satıştan doğuyor gibidir. Biz bu yanılgıyı Birinci Kitapta daha yakından incelemiştik (Kap. IV, 2*) (“Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler”), ama burada bir an için, diğerleri arasında Torrens tarafından, ekonomi politikte Ricardo’yu aşan bir ilerleme olarak öne sürülen biçim üzerinde duracağız.

“Üretimin maliyetinden ya da başka bir deyişle, metaların yetiştirilmesi ya da fabrikasyonunda harcanan sermayeden ibaret bulunan doğal fiyatı, kârı içermiş olamaz. ... Bir çiftçinin tarlasına 100 *quarter* ta-

⁵ Cf: Buch I, Kap. XVIII, 1. 571/561 ff. [Türkçe baskıda: Yirminci Bölüm, s. 581 vd. —*Ed.*]

* *Kapital*, Birinci Cilt, Beşinci Bölüm. —*Ed.*

hıl ektiğini ve buna karşılık 120 *quarter* tahıl almış olduğunu varsayalım. Bu durumda, harcanan tahılın üzerindeki ürün fazlası 20 *quarter*, çiftçinin kârını oluşturur; ama bu fazlalığa ya da kâra, harcananın bir kısmıdır demek saçma olurdu. ... Bir imalâtçı patron, belli bir miktar hammadde, iş araç ve gereçleri, emek için yaşam gereksinimleri harcar ve karşılığında bir miktar mamul mal elde eder. Bu mamul mal, yatırılmaları ile elde edilmiş olduğu maddelerden, araçlardan ve yaşam gereksinimlerinden daha yüksek bir değişim-değerine sahip bulunmalıdır.” Torrens, buradan, satış fiyatının, maliyet fiyatı üzerindeki fazlalığı ya da kârın, tüketicilerin, “ya dolaysız ya da dolaylı değişim yoluyla, sermayenin bütün ögelerine, bunların üretim-maliyetlerinden daha büyük bir miktar ödemeleri” olgusundan ileri geldiği sonucunu çıkartıyor.⁶

Gerçekten de, belli bir büyüklüğün üzerindeki fazlalık, bu büyüklüğün bir kısmını oluşturmaz ve bu yüzden de, kâr, bir metain, kapitalistin harcamaları üzerindeki değer fazlalığı, bu harcamaların bir kısmını oluşturmaz. Şu halde, kapitalistin yatırdığı değer dışında bir başka öge, bir metain değerinin oluşumuna katılmıyorsa, hiçten herhangi bir şey çıkamayacağına göre, üretimden nasıl olup da kendisine giren değerden daha fazla bir değer çıktığı açıklanamaz bir şeydir. Ama, Torrens, bu hiçten varetme sorunundan, ancak, bunu meta üretimi alanından, meta dolaşımı alanına kaydırmak suretiyle kurtulmuş oluyor. Kâr, üretimden gelemmez, diyor Torrens, yoksa, üretimin maliyetinde zaten içerilmiş olurdu ve bu maliyetin üzerinde bir fazlalık olamazdı. Kâr, metaların değişiminden önce zaten varolmasa, bu değişimden gelemmez, diye yanıtıyor Ramsay. Değiştirilen ürünlerin değerlerinin toplamının, zaten değerlerinin toplamı olduğu bu değişimde değişikliğe uğramayacağı açıktır. Bu toplam, değişimden önce de, sonra da aynıdır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Malthus, metaların kendi değerlerinin üzerinde satılmaları konusunda farklı bir açıklaması bulunduğu ya da, bu tür tartışmaların hepsinin de, aslında, bir zamanların ünlü, filojistonun negatif ağırlığı gibi, aynı noktaya gelip dayanmaları nedeniyle, bu konuda hiç bir açıklaması olmadığı halde, açıkça Torrens’in yetkesine başvurur.⁷

Kapitalist üretimin egemen olduğu bir toplumsal düzende, kapitalist olmayan üretici bile, kapitalist kavramların pençesine düşer. Genellikle gerçeği derinden kavramasıyla dikkati çeken Balzac, son romanı *Lesp Paysans*’da, küçük köylünün, sırf kendisine karşı iyi niyet beslesin diye, para aldığı tefecinin ufak-tefek işlerini bedavadan nasıl yaptığını ve kendi emeği kendisine bir para harcamasına malolmadığı için, tefeciye zaten karşılıksız bir şey vermediği hayaliyle nasıl avunduğunu pek güzel anlatır. Tefeciye gelince, o, böylece bir taşla iki kuş birden vurmaktadır. Ücretler için herhangi bir para harcamamış olur ve kendi emeğini harcayacağı bir tarladan yoksun kalmak suretiyle gitgide perişan olan köylüyü, tefecilik ağının derinliklerine doğru çeker.

⁶ R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, s. 51-53, ve 349.

⁷ Malthus, *Definitions in Political Economy*, London 1853, s. 70, 71.

Bir metanın maliyet fiyatının, onun gerçek değerini oluşturduğu, artı-değerin, ürünün değerinin üzerinde satılmasından doğduğu ve böylece metaların, eğer satış fiyatları, maliyet fiyatlarına eşit ise, yani tüketilen üretim araçları ile ücretlerin toplamının fiyatına eşit ise, değerlerine eşit fiyatlarla satılabileceği gibi düşüncesizce anlayışlar, dünyaya Proudhon tarafından o her zamanki sözde-bilimsel hilekarlığı ile, sanki sosyalizmin yeni keşfedilmiş sırları gibi muştulanmıştır. Gerçekten de, metaların değerinin, maliyet fiyatlarına indirgenmesi, onun Halk Bankasının temelini oluşturur. Daha önce de gösterildiği gibi, bir ürünün değerini oluşturan çeşitli öğeler, bizzat ürünün orantılı kısımları ile temsil edilebilir. Örneğin (Buch I, Kap. VII, 2, s. 211-203*) eğer 20 libre ipliğin değeri 30 şilin ise —yani, 24 şilini üretim aracı, 3 şilini emekgücü ve 3 şilini artı-değer ise— bu artı-değer, ürünün onda-biri = 2 libre iplik olarak temsil edilebilir. Şimdi eğer bu 20 libre iplik, maliyet fiyatı olan 27 şiline satılırsa, alıcı 2 libre ipliği bedava almış olur ya da mal, değerinin $\frac{1}{10}$ 'u kadar altında satılmış olur. İşçi gene eskisi gibi artı-emek harcamıştır, ama bu sefer kapitalist iplik üreticisi yerine, ipliği satın alan için harcamıştır. Bütün metaların, kendi maliyet fiyatlarına satılmaları halinde, sonucun, gerçekten sanki hepsinin de maliyet fiyatlarının üzerinde, ama değerlerine eşit fiyatlarla satılıyormuş gibi olacağını varsaymak bütünüyle yanlış olurdu. Çünkü, emek-gücünün değeri, işgününün uzunluğu ve emeğin sömürülme derecesi her yerde aynı olsa bile çeşitli türdeki metaların değerlerinde içerilmiş bulunan artı-değer miktarları, bu metaların üretimleri için yatırılan sermayelerin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak, gene de farklı olurdu.⁸

* "Farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitlesi —emek-gücünün değeri belli ve sömürü derecesi eşit olmak üzere— bu sermayelerin değişen kısımlarının miktarı olarak, yani canlı emeğe dönüşen kısımları olarak doğrudan değişir," (Buch I, Kap. IX, s. 321/303.) [Türkçe baskıda: Onbirinci Bölüm, s. 330-331. —Ed.]

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 244-245. —Ed.

SERMAYENİN genel formülü $P-M-P$ 'dür. Başka bir deyişle, dolaşımdan, daha büyük bir miktar değer çekmek için, bir miktar değer dolaşıma sokulmuştur. Bu daha büyük miktarı üreten süreç, kapitalist üretimdir. Bunu gerçekleştiren süreç, sermayenin dolaşımıdır. Kapitalist, bir metaı, ne sırf meta üretmiş olmak için, ne de, onu, kullanım-değeri ya da kendi kişisel tüketimi için üretmez. Bir üründe kapitalisti gerçekten ilgilendiren şey bizzat somut ürün değil, ürünündeki, üretim için tüketilen sermayenin değerini aşan değer fazlasıdır. Kapitalist, toplam sermayeyi, artı-değer üretiminde, bu sermayenin kısımlarının oynadığı farklı rolleri hiç dikkate almaksızın yatırır. Kapitalist, sermayeyi oluşturan bütün kısımları, yalnızca yatırdığı sermayeyi yeniden üretmek için değil, aslında daha çok, bu sermayeyi aşan bir değer üretmek için, aynı şekilde yatırır. Yatırmış olduğu değişen sermayenin değerini, daha büyük bir değere çevirebilmesi için tek yol, bu değişen sermayeyi canlı emek karşılığında değiştirmek ve bu canlı emeği sömürmektir. Ne var ki, o, bu emeği, bu emeğin işlev yapması için gerekli koşullara, yani emek araçlarına ve emeğin üzerinde işleyeceği konulara, makinelere, hammaddelere aynı anda bir yatırım yapmaksızın, yani sahibi olduğu değer belli bir miktarını üretim koşullarına çevirmeksizin sömüremez;

çünkü, o bir kapitalisttir ve emeği sömürme sürecine, ancak, emeğin koşullarına sahip bulunan bir kimse sıfatıyla, yalnızca emek-gücüne sahip bulunan emekçinin karşısına çıktığı için başlayabilir. Daha önce birinci ciltte gösterildiği gibi,* sırf üretim araçlarına işçi olmayanların sahip bulunmaları olgusu nedeniyledir ki, emekçiler ücretli işçiler halini ve işçi olmayanlar kapitalist halini alırlar.

Değişen sermayesinden bir kâr sağlamak için, değişmeyen sermaye, ya da değişmeyen sermayenin değerini büyütme için değişen sermaye yatırdığı, makineleri ile hammaddelelerinin değerini yükseltmek için ücretlere, ya da emeği sömürebilmek için makineler ile hammaddelere para yatırdığı şeklindeki düşünceler, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Sermayenin yalnızca değişen kısmı artı-değer yaratmakla birlikte, bunu o, ancak öteki kısımların, üretim koşullarının da aynı şekilde yatırılmasıyla yapar. Kapitalist, emeği ancak değişmeyen sermaye yatırmakla sömürebildiğini, değişmeyen sermayesini ancak değişen sermaye yatırımı ile artırabildiğini görerek, kafasında bütün bunları birbirine karıştırır ve, fiili kazanç oranı, bunun değişen sermayeye olan oranı ile değil toplam sermayeye olan oranı ile, artı-değer oranı ile değil, kâr oranı ile belirlendiği için bu karışıklık daha da fazla olur. Ve bu kâr oranı, daha sonra da göreceğimiz gibi, aynı kalabildiği halde gene de farklı artı-değer oranlarını ifade edebilir.

Ürünün maliyeti, değerinin kapitalist tarafından ödenmiş ya da karşılığında kapitalist tarafından üretime eşdeğeri sokulmuş bütün öğelerini içerir. Sermayenin aynen korunması ya da ilk büyüklüğünde yeniden üretilmesi için bu maliyetlerin yerine konulması gerekir.

Bir metanın içerdiği değer, üretiminde harcanan emek-zamanına eşittir ve bu emek miktarı, karşılığı ödenen ve ödenmeyen kısımlardan oluşur. Ama kapitalist için metanın maliyeti, yalnızca, bu metada maddeleşen emeğin, kapitalist tarafından karşılığı ödenen kısımdan ibarettir. Metada içerilen artı-emek, bu emek, emekçiye tıpkı karşılığı ödenen kısım gibi bir emeğe malolduğu halde ve gene tıpkı karşılığı ödenen emek gibi değer yarattığı ve metaya değer yaratan bir öğe olarak girdiği halde, kapitaliste hiç bir şeye malolmaz. Kapitalistin kârı, karşılığında hiç bir şey ödemediği, satabileceği bir şeye sahip bulunması olgusundan ileri gelir. Artı-değer ya da kâr, tamamen, bir metanın, maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığından, yani o metada somutlaşan toplam emeğin, karşılığı ödenen miktarı aşan kısmından ibarettir. Artı-değer, kökeni ne olursa olsun, demek ki, yatırılan toplam sermaye üzerindeki bir fazlalıktır. Bu fazlalığın toplam sermayeye oranı bu nedenle $a : S$ oranı ile ifade edilir, ve S burada toplam sermayedir. Biz böylece artı-değer oranı $a : d$ 'den farklı olarak, *kâr oranı*, $a : S = a : (s + d)$ ifadesini elde ederiz.

Değişen sermaye ile ölçülen artı-değer oranına, artı-değer oranı

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 193, 754-755. —Ed.

denir. Toplam sermaye ile ölçülen artı-değer oranına kâr oranı denir. Bunlar, aynı miktarı ölçmek için iki farklı ölçüttür ve bu yüzden, aynı miktar ile temsil edilebilen farklı ilişkileri ifade edebilirler.

Artı-değerin kâra dönüşmesi, artı-değer oranının kâr oranına dönüşmesinden çıkartılmalıdır, yoksa bunun tersi yapılmamalıdır. Ve aslında, tarihsel çıkış noktası kâr oranı idi. Artı-değer ile artı-değer oranı, nispeten araştırmayı gerektiren, gözle görülmeyen ve bilinmeyen özlerdir, oysa kâr oranı ve bu nedenle de artı-değerin kâr biçimindeki görünüşü, bu görüngünün yüzeyinde kendilerini açığa vururlar.

Bireysel kapitalisti ilgilendirdiği kadarıyla, o, yalnızca, artı-değerin, ya da metalarını sattığı değer fazlalığının, bu metaların üretimi için yatırılan toplam sermaye ile olan bağıntısıyla ilgilenir; bu fazlalığın, sermayenin çeşitli kısımları ile özgül bağıntısı ve iç ilişkisi onu hiç ilgilendirmedeği gibi bu özgül bağıntı ve iç ilişki üzerine bir şal çekmek, üstelik, onun çıkarıdır.

Bir metanın onun maliyet fiyatı üzerindeki değer fazlalığı, doğrudan üretim sürecinde şekillendiği halde, bu, ancak dolaşım sürecinde gerçekleşir, ve gerçekte, rekabet koşulları altında, fiili piyasada, bu fazlalığın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ve ne ölçüde gerçekleşeceği piyasa koşullarına bağlı olduğu için, dolaşım sürecinden doğuyormuş izlenimini daha da kolay verir. Burada, bir metanın değerinin üzerinde ya da altında satılması halinde, yalnızca başka tür bir artı-değer bölüşümü olacağı, bu farklı bölüşümün, çeşitli kimselerin artı-değer paylarında yaratacağı bu değişik oranların, artı-değerin büyüklük ya da niteliğinde herhangi bir değişiklik yapmayacağı konusunda fazla bir şey söylemek gereksizdir. Dolaşım sürecinde yalnız bizim ikinci ciltte tartıştığımız başkalaşımalar yer almakla kalmaz; bunlar, fiili rekabetle, metaların değerlerinin üzerinde ya da altında satılmaları ve satın alınmaları ile birlikte olurlar ve böylece bireysel kapitalistin gerçekleştirdiği artı-değer emeğin doğrudan sömürsüne olduğu kadar, ticarî zekâsının keskinliğine de bağlıdır.

Dolaşım sürecinde dolaşım zamanı, çalışma-zamanının yanısıra etkisini göstermeye başlar ve böylece, belli bir zaman aralığında gerçekleştirilebilecek artı-değer miktarını sınırlar. Ayrıca, dolaşım sürecinden gelen diğer bazı öğeler, fiili üretim sürecine kesin olarak girerler. Fiili üretim süreci ile dolaşım süreci, sürekli olarak birbirini içine geçer ve birbirine karışır, böylece kendi tipik ayırdedici özelliklerini devamlı bozarlar. Artı-değer ve genellikle değer üretimi, daha önce de gösterildiği gibi, dolaşım sürecinde yeni tanımlar kazanırlar. Sermaye kendi başkalaşım devrelerinden geçer. Ensonu, deyim yerindeyse, kendi iç organik yaşamının dışına çıkarak, dış yaşamla bir ilişkiye, birbirlerinin karşısına sermaye ve emek olarak değil, bir durumda sermaye ve sermaye diğerinde gene yalnızca alıcı ve satıcı halinde bireyler olarak çıkan bir ilişki içersine girer. Dolaşım zamanı ile çalışma-zamanının yolları kesişir ve böylece her ikisi de artı-değeri belirliyorlarmış gibi görünür. Sermaye ile ücretli emeğin birbirlerinin karşısına çıktıkları ilk biçim, görünüşte bundan

bağımsız ilişkilerin işe karışması ile kılık değiştirir. Artı-değerin kendisi, elkonulan emek-zamanının bir ürünü olarak değil, metaların satış fiyatlarının bunların maliyet fiyatlarını aşan bir fazlalık gibi görünür; ve böylece maliyet fiyatı kolayca bunların gerçek değerleri (*valeur intrinseque*) olarak temsil edilirken, kâr, metaların satış fiyatının kendi içkin değerlerini aşan bir fazla kısım olarak görünür.

Kapitalistin başkalarının emek-zamanı üzerindeki açgözlülüğü, vb., artı-değer tahlillerimizde ortaya çıktığı gibi, artı-değerin niteliği, elbette etkisini bütün üretim süreci boyunca kapitalistin bilinci üzerinde sürdürür. Ama: 1) Fiilî üretim süreci, tıpkı dolaşım sürecinin üretim süreci ile karışması gibi yalnızca dolaşım süreci ile sürekli karışan geçici bir aşamadır, öyle ki, üretim sürecinde, bu süreçte elde edilen kazancın kaynağı konusunda belli-belirsiz bir açıklıkla doğmakta olan düşünce, yani artı-değerin niteliği konusundaki seziş, olsa olsa, gerçekleşen fazlalığın üretim sürecinden bağımsız bir hareket içersinde meydana geldiği, dolaşım içersinde doğduğu, sermayenin emek ile olan ilişkisi dışında, sermayeye ait bulunduğu konusundaki fikir kadar geçerliliği olan bir etken olarak görünür. Ramsay, Malthus, Senior, Torrens vb. gibi modern iktisatçılar bile, dolaşım sürecindeki bu görüngüleri, sermayenin salt maddî varlığı içersinde, emekle olan ve kendisini sermaye haline getiren toplumsal ilişkiden bağımsız, emeğin yanısıra ve emekten bağımsız, başlıbaşına bir artı-değer kaynağı olduğunun doğrudan kanıtları olarak kabul etmişlerdir. 2) Ücretleri olduğu kadar, hammaddelelerin fiyatını, makinelerin aşınma ve yıpranmasını vb. kapsayan giderler başlığı altında, karşılığı ödenmeyen emeğin sızdırılması, yalnızca, tıpkı giderler hanesinde bir nesneye yapılan ödemedeki bir tasarruf, hammaddelelerin daha ucuza satın alındığı ya da makinelerin aşınma ve yıpranmasında bir azalma olduğu zaman yapılan bir tasarruf gibi, belli bir miktardaki emek için daha az bir ödemede bulunulduğu şeklinde görünür. Böylece, artı-emek sızdırılması, özgül özelliğini yitirir. Artı-değer ile olan özgül ilişkisi gözden saklanmış olur. Bu, Birinci Kitapta (Abschn. VI)* gösterildiği gibi, emek-gücünün değerini, ücretler biçiminde göstermek suretiyle büyük ölçüde desteklenmiş ve kolaylaştırılmış olur.

Sermaye ilişkileri, sermayenin bütün parçalarının, aynı ölçüde, fazla değer (kârın) kaynağı olarak görünmesi olgusu ile gizemli hale gelir.

Artı-değerin, kâr oranı yoluyla, kâr biçimine dönüşmesi, ne var ki, üretim sürecinde daha önce yer almış bulunan özne ve nesne yer değiştirmesinin biraz daha gelişmesidir. Biz, bu üretim sürecinde, emeğin öznel üretken kuvvetlerinin, sermayenin üretken kuvvetleri olarak göründüklerini görmüş bulunuyoruz.** Bir yandan, canlı emeğe egemen olan değer ya da geçmiş emek, kapitalistte kişileşmiştir. Öte yandan, emekçi, salt bir maddî emek-gücü, bir meta olarak görünmektedir. Bu tersyüz

* *Kapital*, Birinci Cilt, Altıncı Kısım, s. 567-574. — *Ed.*

** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 360-361. — *Ed.*

olmuş ilişki, basit üretim ilişkilerinde bile zorunlu olarak, buna tekabül eden bazı ters kavramlar, fiilî dolaşım sürecindeki başkalaşım ve değişimler ile daha da gelişen tersyüz olmuş bir bilinçlenme yaratır.

Rikardocu okulun bir incelemesinin gösterdiği gibi, kâr oranı yasalarını, artı-değer oranı yasaları ile özdeşleştirmek ya da bunun tersini yapmak baştan sona yanlıştır. Kapitalist, doğal olarak, bunlar arasındaki farkı görmez. $a : S$ formülünde artı-değer, bir kısmı bu üretimde tümüyle tüketilen ve her kısmı da yalnızca kullanılmış olan üretime yatırılmış toplam sermayenin değeri ile ölçülür. Aslında $a : S$ formülü, yatırılan toplam sermayenin kendisini genişletme derecesini ifade eder, ya da, artı-değerin iç kavramsal bağıntıları ve niteliğine uygun olarak alındığında, değişen sermayedeki değişme miktarının, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğüne oranını belirtir.

Toplam sermayenin değer büyüklüğünün, artı-değerin büyüklüğü ile bizzat bir iç ilişkisi, hiç değilse doğrudan doğruya yoktur. Maddî öğelerini ilgilendirdiği kadarıyla, toplam sermaye eksi değişen sermaye, yani değişmeyen sermaye, emeğin maddeleştirilmesi için gerekli maddî öğelerinden —emek araçları ile emek maddelerinden— oluşur. Belirli bir emek niceliğinin, metallerde maddeleşmesi ve böylece de değer üretmesi için, belli miktarda emek aracı ile emek maddesi gereklidir. Emek miktarı ile, bu emeğin uygulanacağı üretim araçları arasında, uygulanan emeğin özel niteliğine bağlı olarak, belirli bir teknik bağıntı kurulur. Demek ki, gene bu ölçüde, artı-değer ya da artı-emek ile, üretim araçları kitlesi arasında belirli bir bağıntı vardır. Örneğin, eğer, ücretlerin üretimi için gerekli-emek günde altı saat tutuyorsa, altı saatlik artı-emek gerçekleştirmesi ya da % 100 artı-değer üretmesi için işçinin 12 saat çalışması gerekir. Oniki saatte, altı saatte tükettiğinin iki katı üretim aracı tüketektir. Ne var ki, bu, onun, altı saatte ürettiği artı-değerin, o altı ya da oniki saatte tüketilen üretim aracının değeri ile doğrudan bir ilişkisi olduğu anlamına gelmez. Bu değer burada hiç bir önemi yoktur; burada sözkonusu olan, yalnızca teknik bakımdan gerekli olan miktardır. Hammadde ile emek araçlarının ucuz ya da pahalı olmasının, bunlar gerekli kullanım-değerine sahip oldukları ve uygulanacak emek ile daha önceden belirlenen teknik oranda mevcut bulundukları sürece, bir önemi yoktur. Ben eğer bir saatlik eğirmede x libre pamuk tüketildiğini ve bunun a şiline malolduğunu bilirim, doğal olarak, ben, 12 saatlik eğirmede, $12a$ şiline eşit $12x$ libre pamuk tüketildiğini de bilirim ve buradan, artı-değerin hem 12 ve hem de altı saatin değerine olan oranını hesaplayabilirim. Ama burada, canlı emeğin üretim araçlarının değeri ile bağıntısı, ancak, a şilini, x libre pamuk için bir isim olarak hizmet etmesi ölçüsünde bir anlam taşır; çünkü, belli bir miktar pamuğun belli bir fiyatı vardır ve bu yüzden, tersine, belli bir fiyat, pamuğun fiyatı değişmediği sürece belli bir miktar pamuk için bir gösterge hizmetini de görebilir. Ben, eğer altı saatlik artı-emeğe elkoymam için işçinin 12 saat çalışması

gerektiğini ve bu yüzden de, kullanıma hazır olmak üzere 12 saatlik pamuk ikmal bulundurmam gerektiğini bilirsem ve gene ben, eğer 12 saat için gerekli bu miktarlardaki pamuğun fiyatını bilirsem, pamuğun fiyatı (gerekli miktarın göstergesi olarak) ile artı-değer arasında dolaylı bir bağıntı elde edebilirim. Ama, tersine, hammadde fiyatından hiç bir zaman, altı saatte değil de diyelim bir saatteki eğiirmede tüketilebilen hammaddenin miktarını çıkartmam. Öyleyse, değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla toplam sermayenin değeri ($= s + d$) ile artı-değer arasında zorunlu bir iç bağıntı yoktur.

Eğer artı-değer oranı biliniyorsa ve mutlak büyüklüğü de belli ise, kâr oranı gerçekte ne ise onu ifade eder, yani artı-değerin başka bir ölçülme şeklini, artı-değerin, sermayenin emek karşılığında değişmesi yoluyla doğduğu kısmının değeri yerine, toplam sermayenin değerine göre ölçülmesini ifade eder. Ama gerçekte (yani görüngüler âleminde) bunun tersi olur. Artı-değer bellidir. Ama metanın maliyet fiyatı üzerindeki satış fiyatının bir fazlalığı olarak bellidir; ve bu fazlalığın nereden geldiği gene bir sır olarak kalmaktadır — üretim sürecinde emeğin sömürülmesinden mi gelmektedir, yoksa, dolaşım sürecinde alıcının kandırılmasından mı, yoksa her ikisinden de mi gelmektedir. Belli olan bir başka şey de, bu fazlalığın, toplam sermayenin değerine oranı ya da kâr oranıdır. Yatırılan toplam sermaye bakımından, satış fiyatının maliyet fiyatını aşan bu fazlalığın hesaplanması çok önemli ve doğaldır, çünkü, fiilen toplam sermayenin genişleme oranı, yani kendisini genişletme derecesi böyle bulunur. Biz, eğer bu kâr oranından hareket edersek, bu yüzden, bu fazlalık ile, sermayenin ücretlere yatırılan kısmı arasındaki belirli bağıntılara ulaşamayız. Malthus'un, artı-değer ile bu değer sermayenin değişen kısmı ile belirli bağıntısının sırrını bu şekilde çözmeye çalıştığı sırada ne eğlenceli taklalar attığını daha ilerdeki bir bölümde* göreceğiz. Kâr oranının fiilen gösterdiği şey, daha çok, bu açıdan, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklılık dışında herhangi bir iç farklılık göstermeyen toplam sermayenin eşit kısımları ile bu fazlalık arasındaki değişmeyen bağıntıdır. Ve o, bu farkı da, yalnızca, bu fazlalık iki şekilde hesaplandığı için gösterir; yani, birincisi, basit bir büyüklük olarak — maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık olarak. Bunda, başlangıç biçiminde, döner sermayenin tamamı maliyet fiyatına girdiği halde, sabit sermayenin yalnız aşınan ve yıpranan kısmı girer. İkinci olarak, bu fazlalığın, yatırılan sermayenin toplam değeri ile bağıntısı sözkonusudur. Bu durumda, tıpkı döner sermaye gibi, toplam sabit sermayenin değeri de hesaba girer. Demek oluyor ki, döner sermaye her ikisinde de aynı şekilde girdiği halde, sabit sermaye, ilkinde farklı, ikincisinde tıpkı döner sermaye gibi hesaba girmektedir. Bu duruma göre, sabit ve döner sermaye arasındaki fark, kendisini zorla kabul ettiren tek fark oluyor.

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*; K. Marx-F. Engels, *Werke*, Band 26, Teil 3, s. 25-28.

Hegel gibi söylemek gerekirse, demek ki, bu fazlalık kendisini kâr oranında gene kendisi içersinde tekrar yansıtmakta, ya da başka bir deyişle, bu fazlalık, kâr oranı ile daha yakından nitelendirilmekte ve sermayenin bir yıl boyunca ya da belli bir dolaşım döneminde kendi değeri üzerinde ürettiği bir fazlalık olarak görünmektedir.

Böylece, kâr oranı ile artı-değer oranı sayıca birbirinden farklı olduğu halde, artı-değer ile kâr fiilen aynı şey ve sayıca eşit olduğu gibi, kâr, gene de, artı-değerin çevrilmiş bir biçimi, kökeninin ve varlık sırnının gizlendiği ve yokolduğu bir biçim oluyor. Aslında kâr, artı-değerin kendisini gözler önüne serdiği bir biçimdir ve artı-değerin ortaya çıkartılması için, önce tahlil yoluyla bu giysilerden soyulması gerekiyor. Artı-değerde, sermaye ile emek arasındaki ilişki çınlıçplak ortadadır; sermaye ile kâr ilişkisinde, yani sermaye ile, bir yandan dolaşım sürecinde gerçekleşen metaların maliyet fiyatı üzerindeki bir fazlalık, öte yandan toplam sermaye ile olan ilişkisiyle daha yakından belirlenen bir fazlalık olarak görünen artı-değer ilişkisinde, *sermaye, kendisiyle bir ilişki*, ilk değer toplamı olarak doğmuş olduğu yeni değerden farklı bir ilişki içersinde görünür. Sermayenin, bu yeni değeri, üretim ve dolaşım süreçlerindeki hareketi ile doğurduğu besbellidir. Ama bunun oluş şekli, bir gizem perdesi ile örtülüdür ve sanki sermayenin kendi özünde bulunan gizli niteliklerden doğmuş gibi görünmektedir.

Sermayenin kendisini genişletme sürecini ne kadar fazla izlersek, sermaye ilişkileri o kadar gizemli bir hal alır ve iç yapısının sırrı o kadar az ortaya çıkar.

Bu kısımda, kâr oranı sayı olarak artı-değer oranından farklıdır; oysa kâr ile artı-değer, aynı sayısal büyüklüğe sahip, yalnız biçim bakımından farklı şeyler olarak ele alınmıştır. Bunu izleyen kısımda, yabancılaşmanın nasıl daha ileri gittiğini, kârın, sayısal bakımdan da nasıl artı-değerden farklı bir büyüklüğü temsil ettiğini göreceğiz.

KÂR ORANININ ARTI-DEĞER
ORANI İLE BAĞINTISI

BURADA, bundan önceki bölümün sonunda ve genellikle bu birinci kısmın tamamında, biz, belli bir sermayeye düşen kâr miktarının, bu sermaye tarafından belli bir dolaşım dönemi boyunca üretilen toplam artı-değer miktarına eşit olduğunu varsayıyoruz. Böylece şimdilik, bir yandan, bu artı-değerin, sermaye üzerinden faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi çeşitli alt-biçimlere bölünebileceği, öte yandan, bunun, İkinci Kısımında incelenecek olan genel kâr oranı yoluyla elde edilen kârla kural olarak özdeş olmaması olgusunu bir yana bırakmış oluyoruz.

Kâr miktarının, artı-değer miktarına eşit olduğu varsayıldığı sürece, kârın ve kâr oranının büyüklüğü, verilmiş olan ya da her bireysel durumda saptanması mümkün basit sayısal oranlarla belirlenir. Tahliller bu nedenle önce tamamen matematiksel alanda yapılmıştır.

Birinci ve ikinci ciltlerdeki simgeleri aynen kullanacağız. Toplam sermaye S , değişmeyen sermaye s ile değişen sermaye d 'den oluşmakta ve bir artı-değer a , üretmektedir. Bu artı-değerin yatırımlarıyla değişen sermayeye oranına ya da $a : d$ 'ye artı-değer oranı denir ve a' ile gösterilir. Demek ki, $a : d = a'$, ve dolayısıyla $a = a'd$ 'dir. Eğer bu artı-değer ile değişen sermaye yerine toplam sermaye arasında bir bağıntı kurulursa, buna kâr, k denir ve artı-değerin, a , toplam sermayeye, S , oranına ya da $a : S$ 'ye kâr oranı, k' adı verilir. Öyleyse $k' = a : S = a : (s + d)$.

Şimdi, a yerine eşdeğeri olan a'd'yi koyarsak, $k' = a' (d : S) = a' |d : (s + d)|$ olur ve bu denklem şu orantı ile de ifade edilebilir:

$$k' : a' = d : S.$$

Burada kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki bağıntı, değişen sermaye ile toplam sermaye arasındaki bağıntı gibidir.

Bu orantıdan çıkan sonuca göre, kâr oranı, k' , daima artı-değer oranından, a' 'den, küçüktür, çünkü, değişen sermaye, d , daima S 'den, $d + s$ 'den ya da değişen sermaye, artı, değişmeyen sermayeden küçüktür; burada yalnız, pratik bakımdan olanaksız bir durum, $d = S$, yani kapitalist tarafından hiçbir değişmeyen sermaye, hiçbir üretim aracı yatırılmayıp yalnız ücretlere yatırım yapıldığı durum dışlanmıştı.

Bununla birlikte, s , d ve a' 'nin büyüklüğü üzerinde belirleyici bir etkisi olan birkaç başka etken, tahlilimizde dikkate alındığı için bunların kısaca incelenmesi gerekiyor.

Birincisi, *paranın değeri*. Biz, bunu, incelememiz boyunca değişmiyor kabul edeceğiz.

İkincisi, *devir*. Bu etmeni biz şimdilik tamamıyla inceleme dışı bırakıyoruz, çünkü bunun kâr oranı üzerindeki etkisi, ilerdeki bir bölümde özel olarak ele alınacaktır. [Biz, burada, tek bir noktaya önceden değineceğiz: $k' = a' (d : S)$ formülü, değişen sermayenin yalnız *tek* bir devir dönemi için kesinlikle doğrudur. Ama biz, bunu, basit artı-değer oranı a' yerine, yıllık artı-değer oranı a' 'n koyarak, yıllık devir için düzeltebiliriz. Burada n , değişen sermayenin bir yıl içersindeki devir sayısıdır. (cf. İkinci Kitap, Bölüm XVI, 1.) —F.E.]

Üçüncüsü, artı-değer oranı üzerindeki etkisi, Birinci Kitapta (Abschn. IV)* enine boyuna tartışılan, *emeğin üretkenliğine*, gerekli dikkat gösterilmelidir. Emeğin üretkenliği de, kâr oranı üzerinde, hiç değilse bireysel sermayede, eğer bu sermaye, ortalama toplumsal üretkenliğin üzerinde işliyor ve ortalama toplumsal değerlerinin altında değerde metalar üretiyor, böylece de fazladan bir kâr gerçekleştiriyorsa, Birinci Kitapta (Kap. X, s. 323/314.)** gösterildiği gibi, doğrudan bir etki yapabilir. Bununla birlikte, bu durum üzerinde şimdilik durulmayacaktır, çünkü, yapının bu kısmında da gene metaların normal toplumsal koşullar altında üretildikleri ve değerleri üzerinden satıldıkları öncülünden hareket edeceğiz. Şu halde, her durumda biz, emeğin üretkenliğinin sabit kaldığını kabul ediyoruz. Aslında, bir sanayi koluna yatırılmış bulunan bir sermayenin değer bileşimi, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki belirli bir oran, daima emeğin belirli bir üretkenlik derecesini ifade eder. Bu nedenle, bu oran, değişmeyen sermayenin maddî öğelerinin değerinde salt bir değişiklik ya da ücretlerde bir değişme yapılmasından başka bir yolla değiştirilir değiştirilmez, emeğin üretkenliğinde de

* *Kapital*, Birinci Cilt, Altıncı Kısım. —Ed.

** *Kapital*, Birinci Cilt, Onikinci Bölüm. s. 343-345. —Ed.

buna tekabül eden bir değişme olması gerekir ve biz, bu yüzden, d, s ve a etmenlerdeki değişikliklerin, emeğin üretkenliğinde de bir değişme olduğu anlamına geldiğini sık sık göreceğiz.

Aynı şey, geriye kalan üç etmen için de geçerlidir — *işgününün uzunluğu, emeğin yoğunluğu ve ücretler*. Bunların, artı-değer miktarı ve oranı üzerindeki etkisi Birinci Kitapta* uzun uzadıya tartışılmıştır. Basitlik sağlamak amacıyla bu üç etmenin sabit kaldığını varsaydığımız zaman bile, d ve a'da meydana gelen değişikliklerin, gene de bunların, kendi belirleyici öğelerinin büyüklüklerinde değişmeler olduğu anlamına gelebileceği anlaşılabılır. Bu bakımdan, ücretin, artı-değer miktarı ile artı-değer oranı üzerinde, işgününün uzunluğunun ve emeğin yoğunluğunun ters orantılı bir etki yaptığını kısaca anımsamamız gerekir; ücretlerde bir artış artı-değeri azaltır, oysa, işgününde bir uzama ve emeğin yoğunluğunda bir artış artı-değeri çoğaltır.

Diyelim, 100'lük bir sermaye, toplam haftalık 20 ücret karşılığında günde 10 saat çalışan 20 emekçi kullanarak 20 artı-değer üretiyor. Demek ki:

$$80_s + 20_d + 20_a; a' = \%100, k' = \% 20.$$

Şimdi, ücretler artmaksızın işgünü 15 saate çıkartalım. 20 işçi tarafından üretilen toplam değer böylece 40'tan 60'a yükselecektir (10 : 15 = 40 : 60). emekçilere ödenen ücret, d, aynı kaldığı için, artı-değer 20'den 40'a yükselir ve:

$$80_s + 20_d + 40_a; a' = \%200, k' = \% 40 \text{ olur.}$$

Eğer tersine, ücretler, 20'den 12'ye düşerken on saatlik işgünü aynı kalırsa, toplam değer-ürün önceki gibi 40 olur, ama farklı olarak dağılır; d, 12'ye düşer ve a için geriye 28 kalır. Bu duruma göre:

$$80_s + 12_d + 28_a; a' = \%233\frac{1}{3}, k' = 28/92 = \%30\frac{10}{23} \text{ olur.}$$

Şu halde görüyoruz ki, uzatılmış bir işgünü (ya da, emeğin yoğunluğunda buna tekabül eden bir artış) ve ücretlerde bir düşüş, artı-değerin miktarını ve böylece de oranını artırmaktadır. Tersine, ücretlerde bir yükselme, diğer şeyler eşit olmak üzere, artı-değer oranını düşürür. Dolayısıyla, eğer, d, ücretlerdeki bir artış yoluyla yükselirse, bu, daha büyük değil, daha pahalı bir emek miktarını ifade eder ve bu durumda a' ve k' yükselmez, düşer.

Bu, işgünü, emeğin yoğunluğu ve ücretlerdeki değişikliğin, d ve a ile bunların oranlarında ve dolayısıyla da, a'nın toplam sermayeye, s + d, oranı olan k'nde aynı anda bir değişme olmaksızın yer alamayacağını gösterir. Ve ayrıca şurası da açıktır ki, a'nın d'ye oranındaki değişmeler, gene, yukarda sözü edilen üç emek koşulunun hiç değilse birinde, buna tekabül eden bir değişme olduğu anlamına gelir.

Tam da bu, değişen sermayenin, toplam sermayenin hareketi ve onun kendisini genişletmesi ile olan özel organik bağıntı ile, bir de bu

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 548-559. — *Ed.*

sermayenin değişmeyen sermaye ile olan farkını ortaya koyar. Değerin yaratılmasını ilgilendirdiği kadarıyla, değişmeyen sermaye, yalnız taşıdığı değer bakımından önemlidir. Ve, 1.500 sterlinlik bir değişmeyen sermayenin, diyelim tonu 1 sterlinden 1.500 ton demiri ya da tonu 3 sterlinden 500 ton demiri temsil etmesinin, değer yaratılması bakımından bir önemi yoktur. Değişmeyen sermayenin değerinin, içersinde nesneleştiği fiilî malzeme miktarının, değer oluşumu ve değişmeyen sermayenin değerinin bu değer temsil ettiği maddi kullanım-değerinin kitle sine olan oranındaki artış ya da azalış ne olursa olsun, bu değerle ters orantılı değişen kâr oranı ile hiçbir ilgisi yoktur.

Değişen sermaye için bu tamamen farklıdır. Bu noktada sözkonusu olan, bu sermayenin sahip bulunduğu değer değil, kendinde maddeleşen emek değil, bu değer hareket getirdiği ve kendisinde ifadesini bulmayan toplam emeğin —toplam emeğin bu değerde ifadesini bulan emekle olan farkı, dolayısıyla, karşılığı ödenmiş emek, yani toplam emeğin artı-değer üreten kısmı, bu değer içerdiği emek ne kadar az ise, o kadar büyüktür— sırf bir göstergesi olmasıdır. Diyelim, on saatlik işgünü, on şilin = on mark olsun. Eğer, ücretleri yerine koymak için gerekli emek, yani değişen sermaye = 5 saat = 5 şilin ise, artı-emek = 5 saat ve artı-değer = 5 şilin olur. Gerekli-emek = 4 saat = 4 şilin ise, artı-emek = 6 saat ve artı-değer = 6 şilin olur.

Demek oluyor ki, değişen sermayenin değeri, harekete geçirdiği emek miktarının göstergesi olmaktan çıkar çıkmaz ve ayrıca bu göstergenin ölçüsü değişince, artı-değer oranı karşıt yönde ve ters orantılı olarak değişecektir.

Şimdi de, yukarda sözü edilen kâr oranı denklemini, $k' = a' (d : s)$, çeşitli olası durumlara uygulayalım. Tek tek $a' (d : S)$ etmenlerinin değerini ardarda değiştirecek ve bu değişikliklerin kâr oranı üzerindeki etkisini belirleyeceğiz. Bu şekilde, ya bir ve aynı sermaye için ardarda değiştirilmiş işleme koşulları olarak ya da yanyana bulunan ve karşılaştırma amacıyla farklı sanayi kollarından ya da farklı ülkelerden alınan ayrı ayrı sermayeler olarak bakabileceğimiz, bir dizi farklı durumlar elde etmiş olacağız. Bu nedenle, bir ve aynı sermaye için, ardarda gelen koşullar olarak bazı örneklerimiz zorlama ya da pratik bakımdan olanaksız gibi görülürse de, bunlara bağımsız sermayelerin karşılaştırılması gözüyle bakıldığı anda bu itiraz ortadan kalkmış olur.

Öyleyse şimdi, $a' (d : S)$ ürününü, iki etmenine, a' ve $d : S$ 'ye ayıralım. Önce a' 'nü sabit olarak alacağız ve $d : S$ 'nin olası değişikliklerinin etkisini araştıracağız. Bundan sonra, $d : S$ kesrini sabit olarak ele alıp, a' 'nün olası değişikliklerden geçtiğini göreceğiz. Ensonu, bütün etmenleri, değişken büyüklükler olarak ele alacağız ve böylece, kâr oranı ile ilgili yasalarn çıkartılabileceği bütün durumları gözden geçirmiş olacağız.

I. a' sabit, $d : S$ değişken

Bir dizi alt durumları da kapsayan bu durum, genel bir formül altında

toplanabilir. Değişim ögeleri d, d₁, ortak artı-değer oranları a' ve kâr oranları k' ve k'₁ olan S ve S₁ sermayelerini alalım. Bu durumda:

$$k' = a' (d : S) ; k'_1 = a' (d_1 : S_1) \text{ olur.}$$

Şimdi, S ile S₁ ve d ile d₁ arasında bir orantı kuralım. Örneğin, S₁ : S kesrinin değeri = E ve d₁ : d kesrinin değeri = e olsun. Buna göre S₁ = ES ve d₁ = ed olur. Yukardaki denklemde, k₁, S₁ ve d₁ için bu değerleri koyarsak aşağıdaki eşitliği elde ederiz:

$$k'_1 = a' [(ed) : (ES)].$$

Gene, yukardaki iki denklemi orantı haline getirerek ikinci bir formül daha elde ederiz:

$$k' : k'_1 = a' (d : S) : a' (d_1 : S_1) = (d : S) : (d_1 : S_1).$$

Bir kesrin değeri, payı ya da paydası aynı sayı ile çarpıldığında ya da bölündüğünde değişmeyeceği için, d : S ve d₁ : S₁ kesirlerini yüzde olarak ifade edebiliriz, yani, S ve S₁'in her ikisini de 100'e eşitleyebiliriz. Böylece, d : S = d : 100 ve d₁ : S₁ = d₁ : 100 diyebilir ve bu orantılarda paydaları atarak şu eşitliği elde ederiz:

$$k' : k'_1 = d : d_1, \text{ ya da:}$$

Aynı artı-değer oranı işleyen iki sermaye alındığında, bunların kâr oranlarının birbirine oranı, kendi toplam sermayelerine göre yüzde olarak ifade edilen değişen kısımlarının birbirine oranının aynıdır.

Bu iki formül, d : s'nin olası bütün değişmelerini kapsar.

Bu çeşitli durumları tek tek ele almadan önce bir noktaya daha değinelim. S, s ile d'nin, değişmeyen ve değişen sermayelerin toplamı olduğu ve artı-değer oranları, kâr oranları gibi genellikle yüzde olarak ifade edildiği için, s + d'nin toplamını da 100'e eşit diye kabul etmek, yani s ve d'yi yüzde olarak göstermek uygun olur. Kâr miktarını değilse bile, kâr oranını belirlemek için, 12.000'i değişmeyen ve 3.000'i değişen 15.000'lik bir sermayenin 3.000'lik bir artı-değer ürettiğini söylemek ile bu sermayeyi aşağıdaki yüzdelere indirgememiz arasında bir fark yoktur:

$$15.000 S = 12.000_s + 3.000_d (+ 3.000_a)$$

$$100 S = 80_s + 20_d (+ 20_a).$$

Her iki durumda da, artı-değer oranı a' = %100 ve kâr oranı = %20'dir.

İki sermayeyi, diyelim yukardaki ile bir başkasını karşılaştırdığımızda gene aynı şey doğrudur:

$$12.000 S = 10.800_s + 1.200_d (+ 1.200_a)$$

$$100 S = 90_s + 10_d (+ 10_a)$$

her ikisinde de a' = %100, k' = %10'dur ve yukardaki sermaye ile karşılaştırmada yüzde olarak ifade daha açıktır.

Öte yandan, bir ve aynı sermayede yer alan bir değişiklik sözkonusu ise, bunun yüzde olarak gösterilmesi pek az kullanılır, çünkü bu biçim, hemen hemen her zaman bu değişiklikleri belirsiz hale getirir. Yüzde olarak ifade edilen bir sermaye:

$$80_s + 20_d + 20_a$$

aşağıdaki yüzde şeklini alırsa:

$$90_s + 10_d + 10_a$$

yüzde olarak değişmiş bulunan bu bileşimin, $90_d + 10_s$, d'deki mutlak bir artıştan mı, s'deki mutlak bir azalmadan mı, yoksa her ikisinden mi meydana geldiğini bilemeyiz. Bunu saptayabilmek için, sayı olarak mutlak büyüklüklere gereksinme vardır. Bununla birlikte, aşağıdaki tek tek değişme durumlarını tahlil ederken her şey, bu değişikliklerin nasıl meydana geldiğine bağlıdır; $80_s + 20_d$ 'nin $90_s + 10_d$ haline gelişi, değişen sermayede bir değişiklik olmaksızın, değişmeyen sermayede bir artış, örneğin, $12.000_s + 3.000_d$ 'nin $27.000_s + 3.000_d$ halini alışı (ve buna tekabül eden $90_s + 10_d$ yüzdesine yükselmesi) ile mi; yoksa, değişmeyen sermaye aynen kaldığı halde, değişen sermayede bir azalma ile, yani $12.000_s + 1.333\frac{1}{3}_d$ halini alınası (gene buna tekabül eden $90_s + 10_d$ yüzdesi) ile mi; ya da son olarak her iki sermayenin $13.500_s + 1.500_d$ haline gelmesi (bir kez daha yüzde olarak: $90_s + 10_d$ yüzdesine tekabül eden) ile mi bu şekli almaktadır? Ama, bizim şimdi ardarda tahlil edeceğimiz durumlar işte tam da bunlardır ve bunu yaparken, kolaylık sağlayan yüzde şeklini bir yana bırakacağız ya da hiç değilse bunları yalnız ikincil bir almaşık olarak kullanacağız.

1) a' ve S sabit, d değişken.

Büyüklik olarak d değiştiği halde S 'nin aynen kalabilmesi, ancak, S 'nin diğer ögesi olan s 'nin, yani değişmeyen sermayenin, d ile aynı miktarda ama zıt yönde değişmesi halinde mümkündür.

Eğer S ilkinde $= 80_s + 20_d = 100$ ise ve d , 10_a düşmüş ise, bu durumda s ancak 90_a yükselince $S = 100$ olabilir; $90_s + 10_d = 100$. Genel bir ifadeyle, d 'nin $d \pm h$ haline gelebilmesi, yani d 'nin h kadar artması ya da eksilmesi halinde, ele aldığımız durumun koşullarının karşılanabilmesi için, s 'nin $s \pm h$ haline gelmesi, yani aynı miktarda ama ters yönde değişmesi gerekir.

Aynı şekilde, değişen sermaye d , değiştiği halde, artı-değer oranı a' , aynı kalıyorsa, artı-değer miktarı a 'nın, değişmesi gerekir, çünkü $a = a' d$ dir ve a' d'nin çarpanlarından birisine, yani d 'ye başka bir değer verilmiştir.

Ele alınan durumun varsayımları, başlangıçtaki

$$k' = a' (d : S)$$

eşitliğinin yanısıra, d'deki değişme nedeniyle, diğer bir

$$k'_1 = a'$$

eşitliğini verir ve burada d , d_1 haline gelmiştir ve bunun sonucu değişen kâr oranı k'_1 bulunacaktır.

Bu, aşağıdaki orantı ile belirlenir:

$$k' : k'_1 = a' (d : S) : a' (d_1 : S) = d : d_1$$

ya da: artı-değer oranı ve toplam sermaye aynı kalırken, başlangıçtaki kâr oranının, değişen sermayedeki bir değişme ile meydana gelen yeni kâr oranına oranı, başlangıçtaki değişen sermayenin, değişmiş bulunan değişen sermayeye oranına eşittir.

Eğer başlangıç sermayesi yukarıdaki gibi ise:

I. $15.000 S = 12.000_s + 3.000_d (+ 3.000_a)$, ve şimdi:

II. $15.000 S = 13.000_s + 2.000_d (+ 2.000_a)$ ise, her iki halde de $S = 15.000$ ve $a' = \%100$ 'dür ve I'in kâr oranı $\%20$ 'nin, II'nin kâr oranı $\%13\frac{1}{3}$ 'e oranı, I'in değişen sermayesi 3.000 'in, II'nin değişen sermayesi 2.000 'e oranına eşittir, yani, $\%20 : \%13\frac{1}{3} = 3.000 : 2.000$.

Şimdi, değişen sermaye yükselebilir ya da düşebilir. Önce bunun yükseldiği bir örnek alalım. Bir sermayenin başlangıçtaki bileşimi ve kullanım şekli şöyle olsun:

I. $100_s + 20_d + 10_a ; S = 120, a' = \%50, k' = \%8\frac{1}{3}$.

Şimdi, değişen sermaye 30 'a yükselsin. Bu durumda, bizim varsayımımıza göre, toplam sermayenin değişmeden 120 kalması için değişmeyen sermayenin 100 'den 90 'a düşmesi gerekir. Artı-değer oranı değişmeden $\%50$ kaldığına göre, üretilen artı-değer 10 'dan 15 'e yükselecektir. Buna göre şu sonucu elde ederiz:

II. $90_s + 30_d + 15_a ; S = 120, a' = \%50, k' = \%12\frac{1}{2}$.

Önce, ücretlerin değişmeden kaldığı varsayımından hareket edelim. Bu durumda, artı-değer oranının öteki etmenleri, yani işgünü ile emeğin yoğunluğunun da değişmeden kalması gerekir. Bu takdirde d'nin (20 'den 30 'a) yükselişi, yalnız, kullanılanın bir yarısı kadar daha işçi çalıştırıldığını belirtebilir. Böyle olunca, üretilen toplam değer de yarısı kadar, 30 'dan 45 'e yükselecek ve tıpkı eskisi gibi $\frac{2}{3}$ 'si ücretlere, $\frac{1}{3}$ 'i artı-değere bölünecektir. Ama aynı zamanda, işçi sayısındaki artış ile, değişmeyen sermaye, üretim araçlarının değeri 100 'den 90 'a düşmüş olacaktır. Bu duruma göre, emeğin üretkenliğinde bir azalma ile birlikte ve onunla eşzamanlı olarak değişmeyen sermayede bir daralma olduğunu görüyoruz. Böyle bir durum ekonomik bakımdan mümkün müdür?

Emeğin üretkenliğinde bir azalma ve dolayısıyla çalıştırılan işçi sayısında bir artışın rahatlıkla düşünülebileceği tarım ile istihraç sanayii kollarında bu süreç, —kapitalist üretim esasına göre ve onun çerçevesi içerisinde— değişmeyen sermayede bir azalma yerine bir artış ile birarada görülür. s'deki yukarda sözü edilen düşme, sırf fiyatlardaki bir düşme nedeniyle olsa bile bireysel bir sermaye, I'den II'ye geçişi ancak çok istisnâî durumlarda başarabilir. Ama, farklı ülkelerde, ya da tarım ya da istihraç sanayiinin farklı kollarında, yatırılmış bulunan iki bağımsız sermaye söz konusu ise, bir durumda değerinden daha fazla işçi çalıştırılması (ve dolayısıyla daha fazla değişen sermaye kullanılması) ve daha az değerli ya da kıt üretim aracı kullanılması tamamen olağan bir şeydir.

Ama biz, ücretlerin aynı kaldığı varsayımını bir yana bırakalım ve değişen sermayenin 20 'den 30 'a yükselişini, ücretlerde yarı yarıya bir yükselme ile açıklayalım. O zaman, tamamen başka bir durum ile karşı karşıya geliriz. Aynı sayıda emekçi —diyelim yirmi— aynı ya da pek az eksilmiş üretim aracı ile çalışmaya devam eder. Eğer işgünü değişmeden kalırsa —diyelim 10 saat— üretilen toplam değer de aynı kalır. Eskiden de, şimdi de = 30 'dur. Ne var ki, bu 30 'un hepsi şimdi, yatırılan 30 'luk

değişen sermayeyi yerine koymak için gereklidir; böyle olunca da, artı-değer yok olur. Ama biz, artı-değer oranının sabit kaldığını, yani I'deki gibi %50 olduğunu varsaymıştık. Bu, ancak, işgününün yarı yarıya uzatılmasıyla, yani 15 saate çıkarılmasıyla mümkündür. Böylece, 20 emekçi 15 saatte 45'lik bir toplam değer üretir ve bütün koşullar yerine getirilmiş olur:

$$\text{II. } 90_s + 30_d + 15_a; S = 120, a' = \%50, k' = \%12\frac{1}{2}.$$

Bu durumda 20 işçi, I. durumdan daha fazla, emek aracına, alete, makineye vb. gereksinme göstermez. Ancak, ham ve yardımcı maddelerin yarı yarıya artırılması gerekecektir. Bu maddelerin fiyatlarında bir düşme olması halinde, I'den II'ye geçişin, bizim varsayımımıza göre, bireysel bir sermaye için bile daha ekonomik olması mümkündür. Ve kapitalistin, artmış bulunan kârlar yoluyla, değişmeyen sermayesindeki değer eksilmesiyle ortaya çıkan kaybı bir ölçüde telafi edilir.

Şimdi de, değişen sermayenin yükselmek yerine düştüğünü varsayalım. Bu durumda bizim yapacağımız tek şey, örneğimizi tersine çevirmek, II'yi başlangıç sermayesi diye alıp II'den I'e geçmektir.

$$\text{II. } 90_s + 30_d + 15_a \text{ şimdi}$$

I. $100_s + 20_d + 10_a$ 'ya dönüşür ve açıktır ki, bu yer değiştirme, kâr oranlarının herbirini ve bunların karşılıklı bağıntılarını düzenleyen koşulların herhangi birini hiçbir şekilde değiştirmez.

Artan değişmeyen sermaye ile $\frac{1}{3}$ daha az işçi çalıştırıldığı için d'nin 30'dan 20'ye düşmesi halinde, önümüzde modern sanayinin normal bir örneği var demektir, yani emeğin üretkenliğindeki artış ile, daha büyük bir üretim aracı kitlesi daha az işçi tarafından kullanılmaktadır. Bu hareketin, kâr oranında eşzamanlı bir düşmeyle zorunlu bir bağıntısı bulunması, bu kitabın üçüncü kısmında geliştirilecektir.

Öte yandan, eğer d, düşük ücretle aynı sayıda işçi çalıştırıldığı için 30'dan 20'ye düşse, işgünü değişmemek üzere, üretilen toplam değer, önceki gibi $= 30_d + 15_a = 45$ olur. d, 20'ye düştüğü için, artı-değer 25'e, artı-değer oranı %50'den %125'e yükselmiş olur ki, bu bizim varsayımımıza ters düşer. Ele alınan durumun koşullarına uymak için, artı-değerin, %50 oranı ile 10'a düşmesi ve bu nedenle üretilen toplam değer 45'ten 30'a inmesi gerekirdi; bu ise, ancak işgününün üçte-bir azalması ile mümkündür. Demek ki, daha önceki gibi durum şudur:

$$100_s + 20_d + 10_a; a' = \%50, k' = \%8\frac{1}{3}.$$

Ücretlerde bir düşüş olması halinde, emek-zamanında böyle bir azalma yapılmasının, pratikte hiç görülmeyeceğini söylemeye bile gerek yoktur. Ama bunun önemi yoktur. Kâr oranı, birkaç değişken büyüklüğün bir işlevidir ve eğer biz bu değişkenlerin kâr oranını nasıl etkilediğini bilmek istersek, böylesine tek başına bir etkinin, bir ve aynı sermaye için ekonomik bakımdan geçerli olup olmamasına bakmaksızın, tek tek bu etkilerin herbirini sırayla tahlil etmemiz gerekir.

2) a' sabit, d değişken, S , d 'deki değişme yoluyla değişiyor.

Bu durum, bundan önceki durumdan yalnız derece bakımından ayrılır. d 'deki artma ya da eksilme kadar eksileceği ya da artacağı yerde s sabit kalmaktadır. Bugünün koşulları altında, büyük sanayiler ile tarımda değişen sermaye toplam sermayenin yalnızca nispeten küçük bir kısmıdır. Bu yüzden, ondaki artma ya da eksilme, değişen sermayedeki değişikliklerden ileri geldiği sürece, aynı şekilde nispeten küçüktür.

Biz gene bir sermaye ile başlayalım:

I. $100_s + 20_d + 10_a$; $S = 120$, $a' = \%50$, $k' = \%8\frac{1}{3}$,
ve bu, diyelim şu şekli alsın:

II. $100_s + 30_d + 15_a$; $S = 130$, $a' = \%50$, $k' = \%11\frac{1}{3}$.

Değişen sermayenin azaldığı bunun tersi olan durum gene, II'den I'e tersine geçiş ile gösterilecektir.

Ekonomik koşullar, aslında bundan önceki durumda olduğu gibidir ve bu nedenle burada tekrar irdelenmesine gerek yoktur. I'den II'ye geçiş, emeğin üretkenliğinde yarı yarıya bir azalma olduğu anlamına gelir; II için 100_s 'nin kullanılması, I'e göre emekte yarı yarıya bir artış gerektirir. Bu durum tarımda görülebilir.⁹

Ama, bundan önceki durumda, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye çevrilmesi ya da bunun tersi olması ile toplam sermaye sabit kaldığı halde, bu durumda değişen sermaye arttığı zaman ek bir sermaye bağlanması, azaldığı zaman daha önce kullanılan sermayede bir serbest kalma sözkonusudur.

3) a' ve d sabit, s ve bu nedenle S değişken.

Bu durumda denklem:

$$k' = a' (d : S) \text{ şeklinden } k'_1 = a' (d : S),$$

şeklini alır ve her iki yandan aynı çarpanların çıkartılmasıyla şunu elde ederiz:

$$k'_1 : k' = S : S_1;$$

aynı artı-değer oranı ve eşit değişen sermayeler ile kâr oranları toplam sermayelere ters orantılıdır.

Elimizde, örneğin üç sermaye, ya da aynı sermayenin üç farklı durumu bulunsun:

I. $80_s + 20_d + 20_a$; $S = 100$, $a' = \%100$, $k' = \%20$;

II. $100_s + 20_d + 20_a$; $S = 120$, $a' = \%100$, $k' = \%16\frac{2}{3}$;

III. $60_s + 20_d + 20_a$; $S = 80$, $a' = \%100$, $k' = \%25$.

Buradan şu orantıları elde ederiz:

$$\%20 : \%16\frac{2}{3} = 120 : 100 \text{ ve } \%20 : \%25 = 8 : 100.$$

a' sabit iken $d : S$ 'nin değişimleri için daha önce verilen genel formül şöyle idi:

⁹ Elyazmasında bu noktada şu not bulunmakta: "Bu durumun, toprak rantı ile ne gibi bir ilişkisi olduğu ilerde incelenecek." — F.E.

$k'_1 = a'$ (ed : ES); şimdi şu hali alıyor: $k'_1 = a'$ (d : ES), d değişmediğine göre, $e = d_1 : d = 1$ oluyor.

$a' d = a$, artı-değer miktarı olduğu ve hem a' ve hem de d sabit kaldığı için, bundan, d 'nin de S 'deki bir değişmeden etkilenmediği sonucu çıkar. Artı-değer miktarı, değişiklikten sonra da, daha öncekinin aynıdır.

Eğer s sifıra düşse idi, $k' = a'$ olurdu, yani $kâr$ artı-değer oranına eşit olurdu.

s 'deki değişiklik, ya sırf değişmeyen sermayenin maddi öğelerinin değerindeki bir değişiklikten, ya da toplam sermayenin teknik bileşimindeki, yani belli bir sanayi dalında, emeğin üretkenliğindeki bir değişmeden ileri gelmiş olabilir. Bu son durumda, modern sanayi ve geniş-ölçekli tarındaki gelişmeye bağlı olarak, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artış, III'ten I'e ve I'den II'ye sırası içinde (yukardaki örnekte) bir geçiş ortaya koyacaktır. Kendisine 20 ödenen ve 40'lık bir değer üreten bir emek miktarı, önce, 60 değerlik bir emek aracı kullanır; eğer üretkenlik artar ve değer aynı kalırsa, tüketilen emek aracı önce 80'e sonra 100'e yükselir. Bu sıranın tersine dönüşü, üretkenlikte bir azalma olduğu anlamına gelebilir. Aynı emek miktarı daha küçük bir üretim aracı kitlesini harekete geçirir ve, tarımda, madencilikte, vb. görülebileceği gibi yapılan işin boyutları daralır.

Değişmeyen sermayede yapılan bir tasarruf, bir yandan $kâr$ oranını artırırken öte yandan da bir miktar sermayeyi serbest bırakması nedeniyle kapitalist için önemlidir. Bunun, ve aynı şekilde, değişmeyen sermayenin öğelerinde, özellikle hammadde fiyatlarındaki bir değişikliğin yapacağı etkiyi ilerde daha yakından inceleyeceğiz.*

Değişmeyen sermayedeki bir değişikliğin, bu değişme, ister s 'nin maddi öğelerindeki bir artış ya da azalmadan veya sırf bunların değerlerindeki bir değişmeden ileri gelmiş olsun, $kâr$ oranını aynı şekilde etkileyeceği gene apaçıktır.

4) a' sabit, d , s ve S 'nin hepsi değişken.

Bu durumda, değişen $kâr$ oranı için, başlangıçta verilen genel formül gene geçerliliğini korumaktadır:

$$k'_1 = a' \text{ (ed : ES)}$$

Buradan artı-değer oranı aynı kalmak üzere şu sonuçlar çıkar:

a) Eğer E , e 'den büyükse, yani eğer değişmeyen sermaye, toplam sermayenin, değişen sermayeden daha yüksek bir oranda büyüyeceği şeklinde artmış ise, $kâr$ oranı düşer. Eğer $80_s + 20_d + 20_a$ gibi bir sermaye, $170_s + 30_d + 30_a$ şeklini alırsa, gene $a' = \%100$ kalır, ama $d : S$, hem d ve hem de S büyüdüğü halde, $20 : 100$ 'den $30 : 200$ 'e düşer ve $kâr$ oranı da buna uygun olarak $\%20$ 'den $\%15$ 'e iner.

b) Ancak eğer $e = E$ ise, yani $d : S$ kesri, görünüşteki değişikliğe kar-

* *Kapital*, Birinci Cilt, Beşinci Bölüm. —Ed.

şın aynı değeri koruyorsa, yani payı ve paydası aynı sayı ile çarpılıyor ya da bölünüyorsa, kâr oranı değişmeden kalır. $80_s + 20_d + 20_a$ ve $160_s + 40_d + 40_a$ sermayelerinin, aynı %20'lik kâr oranına sahip oldukları açıktır, çünkü $a' = \%100$ olarak kalmakta ve $d : S = 20 : 100 = 40 : 200$, her iki örnekte aynı değeri temsil etmektedir.

c) e, E'den büyükse, yani değişen sermaye, toplam sermayeden daha yüksek bir oranla büyüyorsa kâr oranı yükselir. Eğer, $80_s + 20_d + 20_a$ sermayesi $120_s + 40_d + 40_a$ halini alırsa, kâr oranı %20'den %25'e yükselir, çünkü, değişmeyen $a' (d : S) = 20 : 100$, bu durumda $40 : 160$ 'a yükselmiş ya da $\frac{1}{4}$ iken $\frac{1}{3}$ olmuştur.

Eğer d ve S'deki değişiklikler aynı yönde olursa, biz, bu büyüklük değişikliklerine, bir ölçüde, sanki bunların her ikisi de aynı orantıda olmuş ve böylece $d : S$, o noktaya kadar değişmeden kalmış gözüyle bakabiliriz. Bu noktadan sonra, bunlardan yalnız bir tanesi değişebilir ve biz, böylece, bu karmaşık hali, bundan önceki basit hallerden birisine indirgemiş oluruz.

Örneğin eğer, $80_s + 20_d + 20_a$, $100_s + 30_d + 30_a$ halini alacak olsa, d'nin s'ye ve aynı zamanda S'ye oranı, bu değişimde, $100_s + 25_d + 25_a$ 'ya kadar aynı kalır. Bu nedenle de, işte bu noktaya kadar, kâr oranı da gene değişmeden kalır. Öyleyse biz, $100_s + 25_d + 25_a$ 'yı, çıkış noktamız olarak alabiliriz; d'nin 30_d olması için 5 kadar arttığını, bu yüzden S'nin 125'ten 130'a yükseldiğini ve böylece de, ikinci halin, yani d'nin basit değişmesi ve dolayısıyla S'de bir değişme olması halinin karşımıza çıktığını görürüz. Başlangıçta %20 olan kâr oranı, bu 5_d 'nin ilâvesiyle, artı-değer oranı aynı kalmak üzere, $\%23\frac{1}{3}$ 'e yükselir.

Daha basit bir durumda aynı indirgeme, d ve S büyüklüklerini karşıt yönde değiştirdiklerinde yer alabilir. Örneğin, gene $80_s + 20_d + 20_a$ 'dan hareket edelim ve bu: $110_s + 10_d + 10_a$ haline gelmiş olsun. Bu durumda, değişmenin $40_s + 10_d + 10_a$ 'ya kadar devam etmesi halinde, kâr oranı aynı %20 kalacaktır. Bu ara şekle, 70_s ilâve edilince, bu oran $\%8\frac{1}{3}$ 'e düşecektir. Böylece biz, gene durumu, tek bir değişkenin, yani s'nin değişmesi haline indirgemiş oluruz.

d, s, ve S'nin aynı zamanda değişmeleri, bu nedenle, yeni bir durum ortaya çıkarmaz ve son tahlilde, yalnız tek bir etmenin değişken olduğu bir hale dönmüş olur.

Geriye kalan en son durum da aslında böylece kapsanmış olmaktadır, yani d ile S'nin sayısal olarak aynı kaldığı halde, bunların maddî öğelerinin bir değer değiştirmesi ve böylece, d'nin, harekete geçirilen değişmiş bir emek miktarını, s'nin, harekete geçirilen değişmiş bir üretim aracı miktarını temsil etmesi hali.

$80_s + 20_d + 20_a$ halinde, diyelim 20_d , başlangıçta, günde 10 saat çalışan 20 emekçinin ücretlerini temsil etsin. Gene diyelim, bunların herbirinin ücreti 1'den $1\frac{1}{4}$ 'e yükselsin. Bu durumda, 20_d , 20 emekçi yerine ancak 16 emekçinin ücretini ödeyecektir. Ne var ki, 20 emekçi eğer 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyor ise, günde 10 saat çalışan 16

emekçi 160 çalışma-saatinde ancak 32'lik bir değer üretir. Ücretler için 20_d düşüldükten sonra 32'nin ancak 12'si artı-değer için kalır. Böylece, artı-değer oranı, %100'den %60'a düşmüş olur. Ama biz, artı-değer oranını sabit kabul ettiğimiz için, işgününün, dörtte bir uzatılması, 10'dan 12½ saate çıkartılması gerekecektir. Eğer günde 10 saat çalışan 20 emekçi = 200 çalışma-saatinde 40'lık bir değer üretiyorsa, günde 12½ saat çalışan 16 emekçi = 200 saatte aynı değeri üretecek ve 80_s + 20_d'lik sermaye gene eskisi gibi aynı 20'lik artı-değer sağlayacaktır.

Tersine, eğer ücretler, 20_d'nin, 30 emekçinin ücretlerini temsil edeceği ölçüde düşecek olsa, ancak işgününün 10'dan 6⅔ saate inmesi halinde sabit kalabilir. Çünkü, $20 \times 10 = 30 \times 6\frac{2}{3} = 200$ işgünüdür.

Bu birbirinden farklı örneklerde s'nin, para olarak ifade edilen değerler cinsinden ne ölçüde sabit kalabileceğini ve gene de, değişen koşullara göre değişen farklı miktarlarda üretim aracını temsil edebileceğini esas olarak irdelenmiş bulunuyoruz. Bu durum, kendi saf şekli ile ancak bir istisna olarak mümkün olabilir.

s'nin öğelerinin değerinde, bu öğelerin kitlesini çoğaltan ya da azaltan, ama s'nin değer toplamını değişmeden bırakan bir değişikliğe gelince, bu, d'nin büyüklüğünde bir değişikliğe yolaçmadığı sürece, ne kâr oranını ve ne de artı-değer oranını etkiler.

Böylece biz, bizim denklemimizdeki d, s ve S'nin değişmelerindeki bütün olası durumları görmüş bulunuyoruz. Artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranının düşebileceğini, aynı kalabileceğini ya da yükselebileceğini, oysa, d'nin s'ye ya da S'ye olan oranında en ufak bir değişikliğin, kâr oranında da bir değişiklik olmasına yetebileceğini görmüş bulunuyoruz. Biz, ayrıca, d'nin değişikliklerinde her zaman, aşıldığı takdirde a'nın sabit kalması ekonomik bakımdan olanaksız bulunan belli bir sınır bulunduğunu da görmüş bulunuyoruz. s'nin her tek yanlı değişmesinde de, d'nin artık sabit kalamayacağı belli bir sınıra ulaşmak zorunda olduğundan, d : S'nin her olası değişmesi için, a'nın de aynı şekilde değişken hale gelmek zorunda kalacağı sınırlar olduğunu görüyoruz. Şimdi tartışmasını yapacağımız a'nın değişmelerinde, denklemimizin farklı değişkenlerinin bu karşılıklı etkisi, daha da açık olarak görülecektir.

II. a' değişken

d : S sabit kalsın ya da kalmasın, farklı artı-değer oranlarına göre kâr oranları için, $k' = a' (d : S)$ denklemini, $k'_1 = a'_1 (d_1 : S_1)$ şekline sokarak genel bir formül elde ederiz; k'_1, a'_1, d_1 ve S_1 burda, k', a', d ve S'nin değişmiş değerlerini temsil ederler. Buradan:

$$k' : k'_1 = a' : a'_1 (d : S) : (d_1 : S_1)$$

eşitliğini ve dolayısıyla:

$$k'_1 = (a' : a'_1) (d_1 : d) (S_1 : S) (k')$$

eşitliğini elde ederiz.

1) a' değişken d : S sabit.

Bu durumda şu denklemleri elde ederiz:

$$k' = a' (d : S); k'_1 = a'_1 (d : S),$$

bunların her ikisinde de d : S eşittir. Bu nedenle:

$$k' : k'_1 = a' : a'_1.$$

Aynı bileşimde iki sermayenin kâr oranları arasındaki oran, bunların artı-değerlerinin birbirine oranına eşittir. d : S kesrinde sözkonusu olan, d ile S'nin mutlak büyüklükleri olmayıp bunların birbirlerine oranı olduğuna göre, bu, mutlak büyüklükleri ne olursa olsun eşit bileşimdeki bütün sermayeler için geçerlidir.

$$\begin{aligned} 80_s + 20_d + 20_a; \quad S = 100, \quad a' = \%100, \quad k' = \%20 \\ 160_s + 40_d + 20_a; \quad S = 100, \quad a' = \%50, \quad k' = \%10 \\ \%100 : \%50 = \%20 : \%10. \end{aligned}$$

Eğer her iki halde de, d ve S'nin mutlak büyüklükleri aynı ise, bunların kâr oranlarının birbirlerine olan oranı da, artı-değer miktarlarının birbirlerine olan oranlarına eşittir:

$$k' : k'_1 = a'd : a'_1 d = a : a_1.$$

Örneğin:

$$\begin{aligned} 80_s + 20_d + 20_a; \quad a' = \%100, \quad k' = \%20 \\ 80_s + 20_d + 10_a; \quad a' = \%50, \quad k' = \%10 \\ \%20 : \%10 = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_a : 10_a. \end{aligned}$$

Şurası şimdi açıktır ki, mutlak ya da yüzde olarak bileşimleri eşit sermayelerde, artı-değer oranı, ancak, ya ücretler, ya işgünü uzunluğu ya da emeğin yoğunluğu farklı ise farklı olabilir. Aşağıdaki üç durumda:

$$\begin{aligned} \text{I. } 80_s + 20_d + 10_a; \quad a' = \%50, \quad k' = \%10 \\ \text{II. } 80_s + 20_d + 20_a; \quad a' = \%100, \quad k' = \%20 \\ \text{III. } 80_s + 20_d + 40_a; \quad a' = \%200, \quad k' = \%40 \end{aligned}$$

I'de üretilen toplam değer 30 ($20_d + 10_a$)'dır; II'de 40'tır; III'te 60'tır. Bu üç farklı şekilde olabilir.

Birincisi, eğer ücretler farklı ve 20_d , her tek tek durumda farklı sayıya işçi ifade ediyorsa. Diyelim, sermaye I, $1\frac{1}{3}$ sterlin ücretle günde 10 saat çalışan 15 emekçi çalıştırıyor ve bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan, 10 sterlini de artı-değer olan 30 sterlinlik bir değer üretiyorlar. Eğer ücretler 1 sterline düşerse, 10 saat için 20 emekçi çalıştırılabilir; bunlar, 20 sterlini ücretleri yerine koyan ve 20 sterlini de artı-değer olan 40 sterlinlik bir değer üreteceklerdir. Eğer ücretler daha da düşüp $\frac{2}{3}$ sterline inerse, otuz emekçi 10 saat çalıştırılabilir. Bunlar, 20 sterlini ücretler için düşülecek olan, ve 40 sterlini de artı-değeri temsil edecek olan 60 sterlinlik bir değer üreteceklerdir.

Bu durum —sermaye bileşiminin yüzde olarak sabit, işgününün ve emeğin yoğunluğunun sabit ve artı-değer oranının ücretlerdeki değişiklik nedeniyle değiştiği bu durum— Ricardo'nun varsayımının doğru olduğu biricik durumdur. "Kâr, ücretlerin, düşüklüğü ya da yüksekliği ile

tam bir orantı içerisinde yüksek ya da düşük olacaktır.” (Principles, Ch. I, Sect. III, p. 18 of the Works of D. Ricardo, ed. by MacCulloch, 1852.)

Ya da *ikincisi*, emeğin yoğunluğu değişiyorsa. Bu durumda, diyelim, aynı üretim araçları ile günde 10 saat çalışan 20 emekçi, belli bir metadan I’de 30, II’de 40, III’te 60 parça üretsın ve herbir parça, kendisine katılmış bulunan üretim araçlarının değerinden başka, 1 sterlinlik yeni bir değeri temsil etsin. Her 20 parça = 20 sterlin ücretleri yerine koyduğuna göre, geriye, I’de artı-değer için 10 parça = 10 sterlin, II’de 20 parça = 20 sterlin, ve III’te 40 parça = 40 sterlin kalır.

Ya da *üçüncüsü*, işgünü, uzunluk bakımından farklıysa. 20 emekçi, aynı yoğunluk ile I’de 9 saat, II’de 12 saat, III’te 18 saat çalışıyorsa, bunların toplam ürünleri, 9 : 12 : 18 oranı gibi 30 : 40 : 60 oranı şeklinde değişir. Ve her durumda ücretler = 20 sterlin olduğu için, geriye artı-değer olarak gene sırayla 10, 20 ve 40 kalır.

Demek oluyor ki, d : S sabit iken, ücretlerde bir yükselme ya da düşme artı-değer oranı üzerinde ters yönde, emeğin yoğunluğunda bir yükselme ya da düşme, işgününde bir uzama ya da kısalma, artı-değer oranı ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde aynı yönde bir etki yapar.

2) a' ve d değişken, S sabit.

Bu durumda, aşağıdaki orantı geçerlidir:

$$k' : k'_1 = a'(d : S) : a'_1 (d_1 : S) = a'd : a'_1 d_1 = a : a_1.$$

Kâr oranları, artı-değer miktarları gibi birbirleriyle bağıntı içersine sokulmuştur.

Değişen sermaye sabit kalırken, artı-değer oranındaki değişiklikler, üretilen değerın büyüklük ve dağılımında bir değişme demektir. d ve a'' nde eşzamanlı bir değişiklik de daima farklı bir dağılım anlamına gelir, ama, üretilen değerın büyüklüğünde her zaman bir değişme olduğu anlamına gelmez.

Burada üç durum olabilir:

a) d ve a'' ndeki değişiklik karşıt yönlerde ama aynı miktarda olmaktadır; örneğin;

$$80_s + 20_d + 10_a; \quad a' = \% 50, \quad k' = \% 10$$

$$90_s + 10_d + 20_a; \quad a' = \% 200, \quad k' = \% 20.$$

Her iki durumda da üretilen değer, dolayısıyla da harcanan emek miktarı eşittir; $20_d + 10_a = 10_d + 20_a = 30$. Tek fark, birinci durumda ücretler için 20 ödendiği ve artı-değer olarak geriye 10 kaldığı halde, ikinci durumda ücretlerin yalnız 10 ve bu nedenle de artı-değerin 20 olmasıdır. Bu, işçi sayısı ile, emeğin yoğunluğunun ve işgünü uzunluğunun değişmeden kaldığı halde d ile a'' nün aynı zamanda değiştiği biricik durumdur.

b) a' ve d 'deki değişme, karşıt yönlerde de olur, ama aynı miktarda olmayabilir. Bu durumda, d ya da a'' ndeki değişmelerden birisi diğerinden fazla olabilir.

- I. $80_s + 20_d + 20_a$; $a' = \%100$, $k' = \%20$
 II. $72_s + 28_d + 20_a$; $a' = \%71\frac{1}{7}$, $k' = \%20$
 III. $84_s + 16_d + 20_a$; $a' = \%125$, $k' = \%20$.

Sermaye I, üretilmiş 40'lık bir değer için 20_d, sermaye II, 48'lik bir değer için 28_d ve sermaye III, 36'lık bir değer için 16_d ödemektedir. Hem üretilen değer ve hem de ücretler değişmiştir. Ne var ki, üretilen değerdeki bir değişme, harcanan emek miktarında bir değişiklik, böylece, ya emekçi sayısında, çalışma-saatlerinde, emeğin yoğunluğunda, ya da bunlardan birden fazlasında olan bir değişiklik anlamına gelir.

c) a' ve d 'deki değişiklik aynı yönde olmaktadır. Bu durumda, birisi diğerinin etkisini yegınleştirilmektedir.

- $90_s + 10_d + 10_a$; $a' = \%100$, $k' = \%10$
 $80_s + 20_d + 30_a$; $a' = \%150$, $k' = \%30$
 $92_s + 8_d + 6_a$; $a' = \%75$, $k' = \%6$.

Burada da gene, üretilen üç değer farklıdır, yani 20, 50 ve 14'tür. Ve, sırasıyla emek miktarlarının büyüklüğündeki bu fark gene kendisini, emekçi sayısındaki, çalışma-saatlerindeki, emeğin yoğunluğundaki ya da bu etmenlerin birkaçı ya da hepsindeki bir farka indirger.

3) a' , d ve S değişken.

Bu durum yeni bir özellik göstermemektedir ve II'de verilen ve a'' 'nün değişken olduğu genel formül ile çözümlenmiştir.

Artı-değer oranının büyüklüğündeki bir değişikliğin kâr oranı üzerindeki etkisi, böylece, şu durumları ortaya çıkartıyor:

1) $d : S$ sabit kalırken, k' , a' ile aynı oranda artıyor ya da azalıyor.

- $80_s + 20_d + 20_a$; $a' = \%100$, $k' = \%20$
 $80_s + 20_d + 10_a$; $a' = \%50$, $k' = \%10$
 $\%100 : \%50 = \%20 : \%10$.

2) $d : S$, a' ile aynı yönde hareket ediyorsa, yani a' artar ya da eksilirken o da artıyor ya da eksiliyorsa, k' , a'' 'nden daha hızlı yükselir ya da düşer.

- $80_s + 20_d + 10_a$; $a' = \%50$, $k' = \%10$
 $70_s + 30_d + 20_a$; $a' = \%66\frac{2}{3}$, $k' = \%20$
 $\%50 : \%66\frac{2}{3} < \%10 : \%20$.

3) $d : S$, a' ile ters orantılı, ama daha yavaş bir hızla değiştiği halde k' , a'' 'nden daha yavaş bir hızla yükselir ya da düşer.

- $80_s + 20_d + 10_a$; $a' = \%50$, $k' = \%10$
 $90_s + 10_d + 15_a$; $a' = \%150$, $k' = \%15$
 $\%50 : \%150 > \%10 : \%15$.

4) $d : S$, a' ile ters orantılı, ve daha büyük bir hızla değiştiği halde, a' düşerken k' yükselir ya da a' yükselirken k' düşer.

$$80_s + 20_d + 20_a; \quad a' = \%100, \quad k' = \%20$$

$$90_s + 10_d + 15_a; \quad a' = \%150, \quad k' = \%15.$$

a' , %100'den %150'ye yükselmiş, k' , %20'den %15'e düşmüştür.

5) Ensonu, $d : S$, a' ile ters orantılı, ama tamamen aynı oranda değişirken, k' sabit kalır, oysa a' yükselir ya da düşer.

Biraz daha açıklamayı gerektiren durum işte yalnız bu son durumdur. Daha önce, $d : S$ 'nin değişmelerinde, bir ve aynı artı-değer oranının pek çok farklı $kâr$ oranları ile ifade edilebileceğini gözlemlemiştik. Şimdi de, bir ve aynı $kâr$ oranının, birbirinden pek çok farklı artı-değer oranlarına dayanabileceğini görüyoruz. Ama, a sabit kaldığı sürece $kâr$ oranında bir fark meydana gelmesi için, d 'nin S 'ye olan oranında herhangi bir değişiklik yeterli olduğu halde, $kâr$ oranının aynı kalması için, a 'nın büyüklüğündeki bir değişimin $d : S$ 'de buna uygun düşen bir ters orantılı değişmeye yolaçması gereklidir. Bir ve aynı sermaye ya da bir ve aynı ülkedeki iki sermaye için bu durum ancak olağandışı durumlarda mümkündür. Örneğin, elimizde şöyle bir sermaye olsa:

$$80_s + 20_d + 20_a; \quad S = 100, \quad a' = \%100, \quad k' = \%20;$$

ve ücretlerin, 20_d yerine 16_d karşılığında aynı sayıda emekçinin çalıştırılabileceği ölçüde düştüğünü kabul edelim. Diğer şeyler eşit olmak üzere ve 4_d serbest kaldığına göre durum şöyle olacaktır:

$$80_s + 16_d + 24_a; \quad S = 96, \quad a' = \%50, \quad k' = \%25.$$

k' 'nin eskisi gibi şimdi de %20 olabilmesi için, toplam sermaye 120'ye ve değişmeyen sermaye de bu nedenle 104'e çıkmış olmalıdır:

$$104_s + 16_d + 24_a; \quad S = 120, \quad a' = \%150, \quad k' = \%20.$$

Bu ancak, ücretlerdeki düşmeyle birlikte, emeğin üretkenliğinde, sermayenin bileşiminde böyle bir değişmeyi gerekli kılan bir değişme olduğu takdirde mümkün olabilir. Ya da, değişmeyen sermayenin para olarak değeri 80'den 104'e yükselmiş olmalıdır. Kısacası, ancak, bazı koşulların, olağandışı durumlarda görülebilecek şekilde raslansal olarak çakışmasını gerektirir. Gerçekten de, a' 'nde meydana gelen ve d 'de, dolayısıyla da $d : S$ 'de aynı anda bir değişikliği gerektirmeyen bir değişme, ancak çok belirli koşullar altında, yani yalnızca sabit sermaye ile emeğin kullanıldığı, üzerinde çalışılan maddelerin doğa tarafından sağlandığı sanayi kollarında düşünülebilir.

Ne var ki, iki farklı ülkeye ait $kâr$ oranları karşılaştırılıyorsa, durum böyle değildir. Çünkü, o takdirde, aynı $kâr$ oranı, gerçekte, geniş ölçüde farklı artı-değer oranlarına dayanır.

Demek ki, bütün bu beş durumdan şu sonuç çıkar ki, yükselen bir $kâr$ oranı, düşen ya da yükselen bir artı-değer oranına, düşen bir $kâr$ oranı yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına, sabit bir $kâr$ oranı, yükselen ya da düşen bir artı-değer oranına tekabül edebilir. Ve, yükselen, düşen ya da sabit bir $kâr$ oranının da, yine, sabit bir artı-değer oranıyla uyumlu olabileceğini l'de görmüş bulunuyoruz.

Kâr oranı, demek oluyor ki, iki ana etmene bağlı bulunmaktadır: artı-değer oranı ile sermayenin değer bileşimine. Bu iki etmenin etkileri, yüzde olarak bu bileşim verilmek suretiyle aşağıdaki şekilde kısaca özetlenebilir, çünkü, sermayenin iki kısmından hangisinin değişikliğe neden olduğunun bir önemi yoktur:

İki farklı sermayenin ya da birbirini izleyen iki farklı koşulda bir ve aynı sermayenin kâr oranları,

eşittir:

1) eğer, bu sermayelerin yüzde olarak bileşimleri aynı ve artı-değer oranları eşit ise;

2) eğer, bunların yüzde bileşimleri aynı olmayıp, artı-değer oranları da eşit değilken, artı-değer oranlarının, sermayelerin değişen kısımlarının yüzdeleri ile çarpımları ($a' \times d$) aynı kalması kaydıyla, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer *kitleleri* ($a = a'd$) eşit ise; bir başka deyişle, eğer, a' ve d çarpanları her iki durumda da birbirleriyle ters orantılı ise.

Eşit değildir;

1) eğer, yüzde bileşimi eşit ve artı-değer oranları eşit değilse, bu durumda bunlar artı-değer oranları gibi orantılaşmıştır;

2) eğer, artı-değer oranları aynı ve yüzde bileşimleri eşit değilse; bu durumda kâr oranları arasındaki oran, sermayenin değişen kısımları arasındaki orana eşittir;

3) eğer, artı-değer oranları eşit değil ve yüzde bileşimleri aynı değilse; bu durumda, kâr oranlarının birbirine oranı $a'd$ çarpımına, yani toplam sermayenin yüzde olarak hesaplanan artı-değer miktarlarının birbirine oranına eşittir.¹⁰

¹⁰ Elyazmasında ayrıca, artı-değer oranı ile kâr oranı arasındaki fark ($a' - k'$) konusunda, çok ilginç özellikler olan ve hareketleri, nerede bu oranların birbirine yaklaştığını ya da uzaklaştığını gösteren çok ayrıntılı hesaplar da bulunmaktadır. Bu hareketler eğriler ile gösterilebilir. Bu malzemeyi buraya aktarmıyorum, çünkü, bunlar, bu yapıtın ilk amaçları için az bir önem taşımaktadır ve, bu noktayı daha ileri götürmek isteyen okurlar için burada dikkatlerini çekmek yeterlidir. —F.E.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DEVİRİN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

[Devrin, artı-değer ve dolayısıyla kârın üretimi üzerindeki etkisi, İkinci Ciltte tartışılmıştı. Kısaca özetlenirse, devir için gerekli zaman aralığı nedeniyle, sermayenin hepsi, aynı zamanda üretimde kullanılmaz; sermayenin bir kısmı, daima, ya para-sermaye, hammadde ikmali, mamul ama henüz satılmamış meta-sermaye ya da alacak bakiyesi şeklinde atıl durur; aktif üretimdeki, yani üretim ve artı-değerin elde edilmesindeki sermaye daima bu miktar kadar eksiktir ve üretilen ve elkonulan artı-değer daima aynı ölçüde azalmıştır. Devir dönemi ne kadar kısa olursa, sermayenin bütününe oranla atıl kalan bu kısmı o kadar küçük ve bu nedenle, diğer koşullar aynı kalmak üzere, elkonulan artı-değer o kadar büyüktür.

Üretilen artı-değer miktarının, devir döneminde, ya da bunun iki kısmı olan üretim zamanı ile dolaşım zamanındaki kısaltmalar ile nasıl artırılacağı İkinci Ciltte ayrıntılarıyla gösterilmiş bulunuyor.* Ama, kâr oranı yalnız, üretilen artı-değer miktarının, bu üretimde kullanılan top-

* *Kapital*, İkinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 327-331. —*İ:İ*.

lam sermayeye bağıntısını ifade ettiği için, bu türden herhangi bir kısaltmanın kâr oranını artıracığı açıktır. Daha önce İkinci Cildin İkinci Kısımında, artı-değer ile ilgili olarak söylenenler, aynı şekilde, kâr ve kâr oranı için de geçerlidir ve burada bunların yinelenmesine gerek yoktur. Biz yalnız bellibaşlı birkaç nokta üzerinde durmak istiyoruz.

Üretim zamanını kısaltmanın başlıca yolu, genellikle sınaî ilerleme denilen, emeğin daha yüksek verimliliğidir. Eğer bu aynı zamanda, toplam sermaye yatırımında, pahalı makinelerin, vb., kurulmasından ileri gelen önemli bir artışı, ve dolayısıyla, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranında bir azalmayı birlikte getirmiyorsa, bu oranın yükselmesi gerekir. Ve bu, metalurji ile kimya sanayiindeki son gelişmelerde pek çok durumda kesinlikle doğrudur. Demir ve çelik üretiminde, Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas, vb. gibi son zamanlarda bulunan üretim yöntemleri, eskiden pek zahmetli olan işleri, nispeten düşük maliyetlerle asgariye indirmiş bulunmaktadır. Kömür katranından çıkartılan, kırmızı boya maddesi alizarinin yapılması ve bunun, zaten mevcut bulunan kömür katranı boya yapımı tesislerinde elde edilmesi, eskiden yıllar alan bir işin birkaç haftada sonuçlandırılmasını sağlamıştır. Boya kökünün olgunlaşması bir yıl alıyor ve bu kökler işlenmeden önce genellikle birkaç yıl daha büyüsünler diye bırakılıyordu.

Dolaşım zamanını kısaltmanın başlıca yolu, gelişmiş ulaşım ve haberleşme araçlarıdır. Son elli yıl, bu alanda, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sanayi devrimi ile kıyaslanabilecek bir devrim yaratmıştır. Karada, kaplama şoselerin yerini demiryolları almış, denizde, ağır yollu ve düzensiz yelkenli tekneleri, süratli ve güvenilir buharlı gemiler ile geri plana itilmiş, yer yuvarlağının her yanı telgraf telleri ile örülmüştür. Süveyş Kanalı, Doğu Asya ile Avustralya'yı bütünüyle buharlı gemilerin gidiş-gelişine açmıştır. Doğu Asya'ya yapılan bir meta sevkiyatının dolaşım zamanı 1847'de en az oniki ay iken (bkz: Buch II, s. 235*) şimdi bir o kadar haftaya indirilmiştir. 1825-57 bunalımlarının iki büyük merkezi Amerika ile Hindistan, ulaştırmadaki bu devrim ile, Avrupa'nın sanayi ülkelerine yüzde 70 ile 90 daha yakın hale gelmiş ve böylece o patlayıcı niteliklerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Toplam dünya ticaretinin devir dönemi, aynı ölçüde azalmış ve bu işte kullanılan sermayenin etkinliği iki-üç kat artmıştır. Bunun, kâr oranı üzerinde etkili olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Toplam sermayenin devrinin kâr oranı üzerindeki etkisini seçip çıkarmak için, karşılaştırma yapılacak sermayelerin öteki bütün koşullarının eşit olduğunu varsaymamız gerekir. Artı-değer oranı ile işgünü dışında, bir de, sermayenin yüzde bileşimini eşit kabul etmemiz gereklidir. Şimdi, artı-değer oranı %100 olan ve yılda iki devir yapan, $80_s + 20_d = 100S$ bileşiminde bir A sermayesi alalım. Bu durumda yıllık ürün:

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 280-281. —Ed.

$$160_s + 40_d + 40_a$$

olur. Bununla birlikte, kâr oranını belirlemek için biz 40_a 'yı, devredilen 200'lük sermaye-değer üzerinden değil, 100'lük yatırılan sermaye üzerinden hesaplıyoruz ve böylece $k' = \%40$ buluyoruz.

Şimdi biz bu sermayeyi, aynı $\%100$ artı-değer oranına sahip, ama yılda yalnız tek bir devir yapan bir $B = 160_s + 40_d = 200$ S sermayesi ile kıyaslayalım. Bu sermayenin yıllık ürünü, demek ki, A sermayesinin aynıdır:

$160_s + 40_d + 40_a$. Ama bu sefer, 40_a , ancak $\%20$, yani A'nın yarısı kadar bir kâr oranı sağlayan 200 tutarındaki yatırılmış bir sermaye üzerinden hesaplanmak durumundadır.

Bu durumda, yüzde olarak bileşimleri eşit, artı-değer oranları ile iş-günleri eşit olan iki sermayenin kâr oranlarının, bu sermayelerin devir dönemleri ile ters orantılı olduğunu görürüz. Karşılaştırılan bu iki durumda, eğer, yüzde bileşimi, artı-değer oranları, işgünü ya da ücretler eşit değil ise, bu, doğal olarak kâr oranlarında daha başka farklılıklar yaratacaktır; ama bunların devir ile bir ilişkisi yoktur ve bu nedenle de bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Bunlar Üçüncü Bölümde tartışılmış bulunmaktadır.

Kısaltılmış bir devir döneminin artı-değer üretimi ve bunun sonucu olarak da kârın üzerindeki etkisi, İkinci Cildin Onaltıncı Bölümünde "Değişen Sermayenin Devri"nde de gösterildiği gibi, sermayenin değişen kısmına bu suretle kazandırılan, daha yüksek etkinlikten ibarettir. Bu bölümde, yılda on defa devreden 500'lük bir değişen sermayenin, aynı artı-değer oranı ile aynı ücretlere sahip ve yılda yalnız bir defa devreden 5.000'lik bir değişen sermaye ile aynı miktarda artı-değer ürettiği gösterilmişti.

Yıllık aşınma ve yıpranma oranı $\%10 = 1.000$ olan 10.000 sabit sermaye ile 500 döner değişmeyen ve 500 değişen sermayeden oluşan, sermaye I'i ele alalım. Değişen sermaye, $\%100$ artı-değer oranı ile bir yılda on devir yapsın. İş basitleştirmek için, aşağıdaki bütün örneklerde, genellikle pratikte olduğu gibi, döner değişmeyen sermayenin, değişen sermaye ile aynı sürede devrettiğini kabul edelim. Bu durumda, böyle bir devir döneminin ürünü:

100_s (aşınma ve yıpranma) + $500_s + 500_d + 500_a = 1.600$ olacak ve bu şekildeki on devir ile bütün yılın ürünü:

1.000_s (aşınma ve yıpranma) + $5.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000$,
 $S = 11.000$, $a = 5.000$, $k' = 5.000 : 11.000 = \%45\frac{5}{11}$ olacaktır.

Şimdi, sermaye II'yi alalım: 9.000 sabit sermaye, yıllık aşınma ve yıpranma, 1.000, 1.000 döner değişmeyen sermaye, 1.000 değişen sermaye, artı-değer oranı $\%100$, değişen sermayenin yıllık devri 5. Bu durumda, değişen sermayenin beher devrinin ürünü:

$$200_s$$
 (aşınma ve yıpranma) + $1.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 3.200$

olacak ve beş devirden sonra toplam yıllık ürün:

$$1.000_s (\text{aşınma ve yıpranma}) + 5.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000, \\ S = 11.000, a = 5.000, k' = 5.000 : 11.000 = \%45\%_{11}$$

olacaktır.

Daha sonra, sabit sermayesi olmayan, sermaye III'ü alalım ve bu, 6.000 döner değişmeyen ve 5.000 değişen sermayeden oluşsun. %100 artı-değer oranı ile yılda bir defa devretmiş olsun. Bu durumda toplam yıllık ürün:

$$6.000_s + 5.000_d + 5.000_a = 16.000, \\ S = 11.000, a = 5.000, k' = 5.000 : 11.000 = \%45\%_{11}$$

olur.

Her üç durumda da demek ki, aynı yıllık artı-değer miktarı = 5.000 olacak ve toplam sermaye de gene her üç halde eşit, yani = 11.000 olduğu için, %45%₁₁'lik bir aynı kâr oranı elde edilecektir.

Ama eğer, sermaye I'de değişen kısım yılda 10 yerine yalnız 5 devir yapmış olsa sonuç farklı olacak ve bir devrin ürünü:

$$200_s (\text{aşınma ve yıpranma}) + 500_s + 500_d + 500_a = 1.700$$

olacaktır.

Ve yıllık ürün de:

$$1.000_s (\text{aşınma ve yıpranma}) + 2.500_s + 2.500_d + 2.500_a = 8.500, \\ S = 11.000, a = 2.500; k' = 2.500 : 11.000 = \%22\%_{11}$$

olacaktır.

Devir dönemi iki katı olduğu için, kâr oranı yarıya düşmüştür.

Bir yılda ele geçirilen artı-değer miktarı bu nedenle, *değişen* sermayenin bir devrinde elde edilen artı-değer miktarının, bir yıldaki devir sayısı ile çarpımına eşittir. Bir yılda elde edilen artı-değere ya da kâra A, bir devir döneminde elde edilen artı-değere a, değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısına n dersek daha önce İkinci Cildin Onaltıncı Bölüm, I'de,* gösterildiği gibi, $A = an$, ve yıllık artı-değer oranı $A' = a'n$ olur.

Söylemeye gerek yoktur ki, $k' = a' (d : S) = a' [d : (s + d)]$ formülü ancak paydaki d paydadaki d ile aynı olduğu sürece doğrudur. Paydadaki d, toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için, ortalama değişen sermaye olarak kullanılan kısmının tamamını temsil etmektedir. Paydaki d ise, her şeyden önce, yalnız kendisi tarafından üretilen ve elkonulan, belli bir artı-değer niceliği = a olgusu ile belirlenmiştir ve bu miktar ile bağıntısı $\frac{1}{d}$ artı-değer oranı, $a'dür$. Ancak bu şekildedir ki, $k' = a : (s + d)$ formülü, öteki, $k' = a' [d : (s + d)]$ formülüne dönüşmüştür. Şimdi paydaki d paydadaki d'ye, yani S sermayesinin tüm değişen kısmına eşit olması gerektiği olgusu ile daha doğru bir şekilde belirlenmiş olacaktır. Başka bir deyişle, $k' = a : S$ eşitliği, $k' = a' [d : (s + d)]$ eşitliğine ancak, a'nın, değişen sermayenin tek bir devrinde ürettiği artı-değeri temsil etmesi halinde doğru bir şekilde dönüşebilir. Eğer a, bu artı-değerin

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 348. —Ed.

yalnızca bir kısmı ise, $a = a'd$ gene doğru olur ama, bu d , $S = s + d$ 'deki d 'den daha küçüktür, çünkü, ücretler için harcanan tüm değişen sermayeden daha küçüktür. Ama eğer, a , d 'nin tek bir devrindeki artı-değerden fazlasını temsil ediyorsa, bu d 'nin bir kısmı ve belki de tamamı iki defa iş görüyor, yani birinci ve ikinci devir ile daha sonraki devirlerde iş görüyor demektir. Artı-değeri üreten ve ödenen bütün ücretleri temsil eden d , bu nedenle, $s + d$ 'deki d 'den büyüktür ve hesap yanlış sonuç verir.

Yıllık kâr oranı formülünü kesinlikle doğru hale getirmek için, basit artı-değer oranı yerine, yıllık artı-değer oranını, yani a' yerine A' ya da $a'n$ 'yi koymamız gerekir. Başka bir deyişle, artı-değer oranını, a' , ya da aynı şey demek olan, S 'nin içerdiği değişen sermayeyi, d , bu değişen sermayenin bir yıldaki devir sayısı n ile çarpmamız gerekir. Böylece biz, yıllık kâr oranı formülünü, $k' = a'n (d : S)$, elde ederiz.

İşine yatırmış olduğu değişen sermaye miktarını, çoğu zaman kapitalistin kendisi de bilmez. İkinci Cildin Sekizinci Bölümünde gördüğümüz ve ilerde de göreceğimiz gibi, sermayesi içersinde, kapitalist üzerinde baskısını duyuran biricik temel ayırım, sabit ve döner sermaye arasındaki ayırımdır. Kapitalist, döner sermayenin, elinde para biçiminde bulunan kısmını, bu para bankaya yatırılmadığı sürece, bulunduğu kasadan ücretleri ödemek için alır; gene aynı kasadan, ham ve yardımcı maddeler için para alır ve bunların her ikisini de aynı kasa hesabının alacak hanesine kaydeder. Ve kapitalist, ücretler için ayrı bir hesap tutmuş olsaydı bile, yıl sonunda bu ancak, bu kalem için ödediği toplam parayı, yani dn 'yi gösterecek ve ama değişen sermayenin kendisini, d , göstermeyecekti. Bunu saptamak için, burada bir örneğini verdiğimiz türden özel bir hesap tutması gerekecektir.

Bu amaçla, Birinci Ciltte (s. 209/201)* sözü edilen 10.000 iğlik pamuk ipliği eğirme fabrikasını alalım ve orada 1871 Nisanının bir haftası için alınan verilerin bütün 1 yıl için geçerli olduğunu varsayalım. Makinelerde nesneleşmiş bulunan sabit sermaye 10.000 sterlin idi. Döner sermaye verilmemişti. Biz bunun 2.000 sterlin olduğunu kabul edelim. Bu oldukça yüksek bir tahmin ama, bizim burada daima yaptığımız, hiç bir kredi işleminin yürürlükte olmadığı, dolayısıyla, başkalarına ait sermayenin devamlı ya da geçici olarak kullanılmadığı varsayımı nedeniyle haklı sayılabilir. Haftalık ürünün değeri, makinelerin aşınıp yıpranması için 20 sterlin, döner değişmeyen sermaye yatırımı 358 sterlin (6 sterlin kira, 342 sterlin pamuk, 10 sterlin kömür, gaz ve yağ için), 52 sterlin ücretler için ödenen değişen sermaye ve 80 sterlin artı-değer. Demek ki,

$$20_s (\text{aşınma ve yıpranma}) + 358_s + 52_d + 80_a = 510.$$

Bu durumda, haftalık döner sermaye yatırımı, $358_s + 52_d = 410$ idi. Yüzde olarak bu, $87,3_s + 12,7_d$ ediyordu. 2.500 sterlinlik tüm döner

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 243. —*Ed.*

sermaye için bu, 2.182 sterlin değişmeyen ve 318 sterlin değişen sermaye demektir. Ücretler için bir yıllık toplam harcama, 52 defa 52 sterlin, yani 2.704 sterlin olduğuna göre, 318 sterlinlik değişen sermaye bir yılda, neredeyse tam $8\frac{1}{2}$ devir yapıyordu. Artı-değer oranı $\frac{80}{52} = \%153\frac{1}{13}$ idi. Kâr oranını, bu ögelere dayanarak, yukardaki değerleri, $a' = 153\frac{1}{13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $d = 318$, $S = 12.500$, $k' = a'n (d : S)$ formülünde yerine koyarak hesaplayabiliriz:

$$k' = 153\frac{1}{13} \times 8\frac{1}{2} \times (318 : 12.500) = \%33,27.$$

Biz bunu, basit $k' = a : S$ formülü ile kontrol edebiliriz. Toplam yıllık artı-değer ya da kâr, 52 defa 80 sterlin, yani 4.160 sterlin etmekte ve bunu toplam sermaye 12.500 sterline bölersek, $\%33,28$ ya da buna çok yakın bir sonuç elde ederiz. Bu ancak o anın olağanüstü elverişli koşulları (iplik fiyatlarının çok yüksek olmasına karşın pamuk fiyatlarının çok düşük olması gibi) ile açıklanabilecek, anormal yükseklikte bir kâr oranıdır ve bütün yıl boyunca elde edilmesi, doğal olarak olanaksızdır.

$k' = a'n (d : S)$ formülünde, $a'n$, daha önce de İkinci Ciltte,* belirtilmiş gibi, yıllık artı-değer oranı denilen şeyi temsil etmektedir. Yukardaki durumda bu, $\%153\frac{1}{13}$ çarpı $8\frac{1}{2}$, ya da tam rakamlarıyla $\%1.307\frac{1}{13}$ tür. Böylece, eğer Biedermann** adında birisi, İkinci Ciltte örnek diye kullanılan $\%1.000$ 'lik yıllık artı-değer oranının anormalliği karşısında şaşkına dönmüş ise, şimdi Manchester'deki, yaşamdan alınan bu $\%1.300$ 'ü aşan yıllık artı-değer oranı, kendisini belki biraz yatıştırabilir. Benzerini uzun zamandır gerçekten de görmediğimiz büyük gönenç dönemlerinde böyle bir oran hiç de ender raslanan bir şey değildir.

Bu konuda biz burada, büyük-ölçekli modern bir sanayideki fiili sermaye bileşiminden bir örnek veriyoruz. 12.500 sterlinlik toplam sermaye, 12.182 sterlini değişmeyen ve 318 sterlini değişen sermaye olmak üzere bölünmüş bulunmaktadır. Yüzde olarak ifade edilirse bu, $97\frac{1}{2}_s + 2\frac{1}{2}_d = 100$ S'dir. Toplam sermayenin yalnız kırkta-biri olduğu halde, yılda sekizden fazla devretmek üzere, ücretlerin ödenmesine hizmet etmektedir.

Pek az kapitalist, kendi işleri konusunda bu tür hesaplar yapmayı aklından geçirdiği için, toplam toplumsal sermayenin değişmeyen kısmı ile değişen kısmı arasındaki oran konusunda istatistiklerden bir şey öğrenmek neredeyse olanaksız. Yalnız Amerikan istatistikleri, modern koşullar altında mümkün olan şeyi, yani her işkolunda ödenen ücretlerin toplamı ile gerçekleştirilen kârları vermektedir. Kapitalistin kontrolü olanaksız beyanlarına dayanması nedeniyle, güvenilir olmamakla birlikte, bunlar, gene de çok değerli olup, bu konuda elde bulunan biricik kayıtlardır. Bizim, Avrupa'da, büyük kapitalistlerimizden bu gibi açıklamaları ummak için titizliğimiz pek fazla. —F.E.]

* Kapital, İkinci Cilt, s. 329-330. —F.d.

** Biedermann — Darkafalı. Aynı zamanda, Deutsche Allgemeine Zeitung'un yazışmaları müdürünün adı üzerine yapılan bir sözcük oyunu. —ç.

DEĞİŞMEYEN SERMAYENİN KULLANIMINDA EKONOMİ

I. GENEL

Değişen sermaye aynı kalır, ve böylece aynı sayıda işçiyi, fazla çalıştırılan zamanın karşılığı ödensin ya da ödenmesin, aynı nominal ücretle çalıştırırsa, mutlak artı-değerin artışı ya da artı-emek süresinin ve dolaşısıyla işgününün uzaması, değişmeyen sermayenin nispî değerini, toplam sermayeye ve değişen sermayeye kıyasla azaltır, gene, artı-değer miktarında bir büyüme ve artı-değer oranında olası bir yükselme bir yana, böylece, kâr oranı artar. Değişmeyen sermayenin, fabrika binaları, makineler, vb., gibi sabit kısmının hacmi, bunlar ister 16, ister 12 saatlik iş-sürecinde hizmet görmüş olsunlar, aynı kalır. İşgünündeki bir uzama, bunda, değişmeyen sermayenin bu en pahalı kısmında herhangi bir yeni harcamayı gerektirmez. Ayrıca, sabit sermayenin değeri, böylece, daha küçük sayıda devir dönemlerinde yeniden üretilmiş olacağı için, belli bir kâr elde etmek üzere yatırılması gerekli süre kısaltılmış olur. İşgünündeki bir uzama, bu yüzden, fazla çalışmanın karşılığı ödense, ya da hatta, belli bir noktaya kadar, normal iş-saatine göre daha iyi ödeme yapılsa bile kârı artırır. Modern sanayide durmadan artan sabit sermayeyi yükseltme gereksinmesi, bu nedenle, kâr delisi kapitalistleri işgünü

uzatmaya teşvik eden başlıca nedenlerden birisi olmuştur.¹¹ İşgünü aynı kaldığı takdirde aynı sonuçlar elde edilemez. Bu durumda, daha büyük miktarda emek sömürebilmek için, ya işçi sayısını ve bununla birlikte belli bir ölçüde sabit sermaye miktarını, binaları, makineleri, vb., artırması gereklidir (çünkü biz burada, ücret indirmelerini ya da ücretlerin normal düzeyinin altına düşürülmesini bir yana bırakıyoruz) ya da emeğin yoğunluğu ve dolayısıyla verimliliğinin arttığı ve genellikle daha fazla nispi artı-değer üretildiği hallerde, belli bir sürede daha fazla hammadde, vb., işlendiği için, hammadde kullanan sanayi kollarında, değişmeyen sermayenin döner kısmının büyüklüğü artar; ve ikinci olarak da, aynı sayıda işçi tarafından harekete geçirilen makine miktarı ve dolayısıyla da değişmeyen sermayenin bu kısmı da büyür. Şu halde, artı-değerde bir artış, değişmeyen sermayede bir artış ilc. ve emeğin daha fazla sömürülmesi, bu emeğin sömürülmesine aracılık eden üretim araçları için daha çok para harcanması ile, yani daha büyük sermaye yatırımı ile birarada yürür. Demek ki, kâr oranı böylece bir yandan düşerken, öte yandan artmaktadır.

İşgünü ister uzun ister kısa olsun, cari giderlerin büyük bir kısmı, neredeyse ya da tamamen sabit kalır. Günde 18 çalışma saati boyunca 500 işçinin gözetim ve denetim giderleri, 12 çalışma saati boyunca 750 işçinininkinden daha azdır. "Bir fabrikanın 10 saatlik çalışma giderleri, 12 saatlik işletme giderlerine neredeyse eşittir." (*Reports of Insp. of Fact.*, October 1848, s. 37.) Devlet ve belediye vergileri, yangın sigortası, çeşitli devamlı memur ücretleri, makinelerin aşınıp yıpranması, ve bir fabrikanın çeşitli diğer giderleri, çalışma süresi uzun ya da kısa olsun aynen kalır. Üretimin azalması ölçüsünde, kâra oranla bu giderler yükselir. (*Reports of Insp. of Fact.*, October 1862, s. 19.)

Makineler ile, sabit sermayenin öteki öğelerinin değerlerinin yeniden üretildiği süre, pratikte bunların yalnız ömürleri ile değil, bunların iş gördükleri ve aşınıp yıprandıkları tüm iş-süreci boyunca belirlenir. İşçilerin günde 12 saat yerine 18 saat çalışma zorunda kalmaları halinde, bu, bir haftada üç gün bir farklılık yapar ve böylece bir hafta, bir-buçuk haftaya uzatılmış, iki yıl, üç yıl haline getirilmiş olur. Bu fazla zamanın karşılığının ödenmemesi halinde, işçiler, kapitaliste normal artı-emek zamanının dışında, her üç haftada bir hafta, her üç yılda bir yıl bedavadan vermektedirler. Bu şekilde, makinelerin değerinin yeniden üretimi %50 hızlandırılmış olmakta ve, normal olarak gerekli zamanın üçte-ikisinde tamamlanmaktadır.

Gereksiz karışıklıklardan kaçınmak için biz bu tahlillerimizde, hammadde fiyat dalgalanmalarında olduğu gibi (Altıncı Bölüm), artı-değer kitlesi ve oranının belli olduğu varsayımından hareket ediyoruz.

¹¹ Hütün bu fabrikalarda çok büyük bir miktarda bina ve makine şeklinde sabit sermaye olduğuna göre, makineleri işler halde tutmak için ne kadar çok metaya gereksinme varsa, o kadar çok geli-ri olacaktır. (*Reports of Insp. of Fact.*, 31 st. October, 1858, s. 8.)

Daha önce, elbirliği, işbölümü ve makineler konularının seriminde gösterildiği gibi, büyük-ölçekli üretimde görülen, üretim koşullarında ekonomi,* esas olarak, bu koşulların, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emeğin koşulları ve dolayısıyla emeğin toplumsal koşullar olarak etkili olmaları olgusundan ileri gelir. Üretim araçları, birbirinden kopuk olarak çalışan, ya da olsa olsa, küçük ölçekte doğrudan elbirliği yapan bir işçi kitlesi tarafından parça parça tüketilecek yerde, üretim sürecinde toplam işçi tarafından ortaklaşa tüketilir. Bir ya da iki merkezi motoru olan büyük bir fabrikada, bu motorların maliyetleri, bunların beygir güçleri ve dolayısıyla faaliyet alanları ile aynı oranda artmazlar. İletme donanımının maliyeti, harekete geçirdiği toplam iş makineleri sayısı ile aynı oranda büyümmez. Bir makinenin gövdesi, kendi organları vb. gibi kullandığı araçların artan sayısı ile aynı oranda daha pahalı hale gelmez. Üstelik üretim araçlarının birarada toplanmaları, yalnız fiilen çalışmakta olan işyerleri için değil, depolama, vb. için de gerekli çeşitli binalar konusunda bir tasarruf sağlar. Aynı şey, yakıt, aydınlatma, vb. harcamalar için de geçerlidir. Diğer üretim koşulları da, ister çok ister az kişi tarafından kullanılsınlar aynı kalır.

Üretim araçlarının yoğunlaşmasından ve bunların *kitle halinde* kullanılmasından ileri gelen bu toplam ekonomi (tasarruf), ne var ki, mutlaka işçilerin biraraya toplanmasını, elbirliği yapmalarını, yani emeğin toplumsal bir bileşik haline gelmesini gerektirir. Şu halde, bu, tıpkı artı-değerin, tek başına alındığında bireysel bir işçinin artı-emeğinden doğması gibi, emeğin toplumsal niteliğinden doğmaktadır. Burada olağan ve gerekli olan sürekli iyileşmeler bile, sırf büyük ölçekte biraraya gelmiş toplam emeğin üretimiyle sağlanan ve olağan hale getirilen toplumsal deneyimlerden ve gözlemlerden doğar.

Aynı şey, üretim koşullarında, ikinci büyük ekonomi kaynağı için de doğrudur. Burada, üretim artışı denilen döküntülerin, aynı ya da başka bir sanayi kolunda, yeni üretim öğeleri haline getirilmesine; bu artık denilen şeylerin üretim ve dolayısıyla, üretken ya da bireysel tüketim devresine tekrar sokulması sürecine değiniyoruz. İlerde daha yakından inceleyeceğimiz bu tasarruf biçimi de, gene aynı şekilde, büyük-ölçekli toplumsal emeğin bir sonucudur. Bu artıkları tekrar ticaret konusu ve dolayısıyla yeni üretim öğeleri haline getiren şey, bol miktarda ortaya çıkmalarıdır. Ancak, bileşik ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimin bir artışı olmaları nedeniyle üretim süreci için önemli hale gelmişler ve değişim-değeri taşıyıcısı olma niteliğini korumuşlardır. Bu artık, yeni bir üretim öğesi olarak iş görmesinden başka, hammadde maliyetini, tekrar satılabilir olması ölçüsünde azaltır, çünkü bu maliyet daima normal fireyi, yani üretim sürecindeki olağan kayıp miktarını içerir. Değişmeyen sermayenin bu kısmında maliyet düşmesi, değişen sermayenin büyüklüğü

* *Kapital*, Birinci Cilt. s. 351-352. —*F.d.*

ile artı-değer oranının veri olduğu kabul edilirse, kâr oranını *pro tanto** artırır.

Eğer artı-değer belli ise, kâr oranı ancak, meta üretimi için gerekli değişmeyen sermayenin değeri azaltılmak suretiyle artırılabilir. Değişmeyen sermaye, meta üretimine girdiği ölçüde, önemli olan, onun değişim-değeri değil yalnız kullanım-değeridir. Bir iplik eğirme fabrikasında ketenin emebileceği emek miktarı, emeğin üretkenliği, yani teknik gelişme düzeyi veri olmak üzere, ketenin değerine değil, miktarına bağlıdır. Aynı şekilde, bir makinenin, diyelim üç işçiye sağladığı yardım, onun değerine değil, makine olarak kullanım-değerine bağlıdır. Bir teknik gelişme düzeyinde, kötü bir makine pahalı, bir başka düzeyde iyi bir makine ucuz olabilir.

Kapitalistin diyelim pamuk ve eğirme makinesindeki ucuzlama yoluyla elde ettiği artan kâr, emeğin daha yüksek üretkenliği sonucudur; bu yükseklik hiç kuşkusuz, eğirme işinde değil, pamuk yetiştirilmesinde ve makinelerin yapımındadır. Belli miktarda bir emeği maddeleştirmek ve böylece belli bir miktar artı-emek sızdırmak için, emek koşullarına daha az bir yatırım gerekecektir. Belli bir miktarda artı-emeğe elkoymak için gerekli giderler düşecektir.

Üretim sürecinde, üretim araçlarının, toplam ya da toplumsal bakımdan bileşik emek tarafından ortaklaşa kullanılmasının sağladığı tasarruflara daha önce değinmiş bulunuyoruz. Değişmeyen sermayede, ulaştırma ve haberleşme araçlarındaki gelişmenin egemen bir etmen olduğu, dolaşım zamanındaki kısalmadan ileri gelen öteki tasarruflar daha sonra tartışılacaktır. Bu noktada, makinelerdeki sürekli iyileşmelerin sağladığı tasarrufları ele alacağız, şöyle ki: 1) kullanılan malzemeden, örneğin, tahta yerine demir kullanılması; 2) makine yapımındaki genel gelişme nedeniyle makinelerin ucuzlaması; böylece değişmeyen sermayenin sabit kısmının değeri, emeğin büyük ölçekte gelişmesi ile birlikte artmakla birlikte, bu artış aynı oranda olmaz;¹² 3) mevcut makinelerin daha ucuz ve daha etken çalışmasını sağlayan özel iyileştirmeler; örneğin, daha sonra ayrıntıları ile ele alınacak olan, buhar kazanları, vb. kısımlardaki iyileştirmeler; 4) daha iyi makineler kullanılarak artık (fire) miktarının azaltılması.

Makinelerin ve genellikle sabit sermayenin, herhangi bir belli üretim dönemindeki aşınıp yıpranmasını azaltan her şey, her bireysel metanın, kendi fiyatında, bu aşınmanın kendisine düşen kısmını yeniden üretmesi olgusu gözönünde bulundurulursa, yalnız bu bireysel metayı ucuzlatmakla kalmaz, aynı zamanda, yatırılan sermayenin bu döneme düşen kısmını da azaltır. Onarım işi, vb., gerekli hale gelmesi ölçüsünde, makinenin ilk maliyetine eklenir. Makinenin daha fazla dayanıklı olması nedeniyle,

¹² Fabrika yapımındaki gelişmeler üzerine Üre'e bakınız.

* O ölçüde, o kadar. —ç.

onarım giderlerindeki azalma, bu makinenin fiyatını *pro tanto* düşürür.

Bütün bu tasarrufların da gene, genellikle ancak bileşik emek ile mümkün olduğu ve çoğu kez bunun, üretim daha büyük ölçeklerde yürütülene ve böylece de, doğrudan doğruya üretim sürecinde, emeğin daha büyük ölçüde biraraya gelmesi gerekene kadar gerçekleşemeyeceği söylenebilir.

Ama öte yanda, herhangi *bir* üretim kolundaki, örneğin doğa bilimleri ve bunların pratik uygulamaları gibi, entelektüel üretim alanındaki gelişmelere kısmen bağlı bulunan, demir, kömür, makine üretimindeki, mimarlıktaki vb. emeğin üretici gücündeki gelişme, *başka* sanayi kollarında, örneğin, tekstil sanayiinde ya da tarımda, üretim araçlarının değeri ve dolayısıyla maliyetinde bir düşmenin önkoşulu olarak ortaya çıkar. Belli bir sanayi kolunun ürünü olan bir meta, bir başkasına üretim aracı olarak girdiğine göre bu açık bir şeydir. Bunun fiyatının yüksek ya da düşük oluşu, ürün olarak çıktığı üretim kolundaki emeğin üretkenliğine bağlı olup, yalnız, üretim aracı olarak üretimine girdiği metaları ucuzlatan bir etmen olmakla kalmaz, burada ögesi halini aldığı değişmeyen sermayenin değerini de azaltarak, kâr oranını yükseltir.

Değişmeyen sermayede, sanayiın giderek ilerlemesinden ileri gelen bu tür tasarrufun belirli özelliği, *bir* sanayi kolunda kâr oranındaki yükselişin, *bir başkasında* emeğin üretkenlik gücündeki gelişmeye bağlı olmasıdır. Bu durumda gene kapitalistin çıkarına olan şey, kendi sömürdüğü işçilerin ürünü olmasa bile, toplumsal emeğin ortaya koyduğu kazançtır. Üretken güçteki böyle bir gelişme gene, son tahlilde, üretime katılan emeğin toplumsal niteliğinde, toplumdaki işbölümünde; ve başta doğa bilimleri olmak üzere entelektüel emekteki gelişmelerde izlenebilir. Kapitalistin burada yararlandığı şey, bütün toplumsal işbölümü sisteminin sağladığı avantajlardır. Kapitalist tarafından kullanılan değişmeyen sermayenin değerini nispi olarak düşüren ve dolayısıyla kâr oranını yükselten, emeğin üretken gücünün dışındaki alanlarda, ona üretim araçları sağlayan alandaki gelişmedir.

Kâr oranında bir başka yükselme değişmeyen sermaye yaratan emekte bir tasarruf ile değil, bu sermayenin kendisinin kullanılmasında tasarrufla sağlanır. Bir yandan, işçilerin yoğunlaşmaları, ve bunların büyük ölçekte elbirliği yapmaları, değişmeyen sermayede tasarruf sağlar. Aynı binalar, ısıtma ve aydınlatma donanımları, vb., küçük-ölçekli üretime göre büyük-ölçekli üretimde nispeten az gidere malolur. Aynı şey, güç ve iş makineleri için de doğrudur. Bunların mutlak değerleri artmakla birlikte bu değer, üretimin genişlemesi, değişen sermayenin büyüklüğü ya da harekete getirilen emek-gücü miktarına göre düşmektedir. Belli bir sermayenin kendi üretim alanında gerçekleştirdiği ekonomi, her şeyden önce emekte bir ekonomi, yani kendi işçilerinin karşılığı ödenen emeklerinde yapılan bir indirimdir. Öte yandan, daha önce sözü edilen ekonomi bundan şu olgu ile ayrılır ki, o, başkalarının karşılığı ödenme-

yen emeğine elden geldiğince geniş ölçüde elkoyma işini en ekonomik şekilde, yani belli ölçekteki üretimin izin vereceği en az giderle başarır. Bu ekonomi, daha önce sözü edilen ve değişmeyen sermayenin üretiminde kullanılan toplumsal emeğin üretkenliğinin sömürülmesine değil de, değişmeyen sermayenin kendisinde yapılan tasarrufa dayandığı ölçüde, ya doğrudan doğruya belli bir üretim kolu içersinde elbirliğinden ve emeğin toplumsal biçiminden ya da makine, vb. üretiminin, bunların değerlerinin, kullanım-değerleri ile aynı oranda artmadığı bir ölçekte yapılmış olmasından doğar.

Burada iki noktayı hatırla tutmak gerekir: Eğer s'nin değeri = sıfır ise $k' = a'$, ve kâr oranı en üst düzeyde olur. Şu da var ki, emeğin kendisinin doğrudan sömürülmesi için en önemli şey sabit sermaye şeklinde olsun. ham ya da yardımcı maddeler şeklinde olsun, kullanılan sömürü araçlarının değeri değildir. Bunları, emeği soğurma araçları olarak, emeğin ve dolayısıyla da artı-emeğin kendilerinde ya da kendileriyle maddeleştiği nesneler olarak hizmet ettikleri sürece, makinelerin, binaların, hammaddelerin, vb., değişim-değerlerinin hiç bir önemi yoktur. Asıl önemli olan şey bir yandan bunların belli miktarda canlı emekle bileşmesi için teknik bakımdan gerekli miktarda bulunmaları, öte yandan, amaca uygun bulunmaları, yani yalnızca iyi makine değil, ham ve yardımcı maddelerin de iyi olmasıdır. Kâr oranı kısmen, hammaddenin iyi nitelikte olmasına bağlıdır. İyi malzeme ile daha az artık verilir. Böyle olunca da, aynı miktarda emeği soğurabilmek için daha az hammaddeye gereksinim olur. Ayrıca, iş makinelerinin üstesinden gelmek zorunda kalacakları direnç de azalır. Bu, kısmen, artı-değer ile artı-değer oranını bile etkiler. İşçiler, kötü hammadde kullanıldığında, aynı miktarı işlemek için daha çok zaman harcarlar. Ücretlerin aynı kaldığı varsayılırsa bu da artı-emeğin azalmasına yolaçar. Bu ayrıca, Birinci Ciltte* gösterildiği gibi, kullanılan emeğin miktarından çok, üretkenliğine bağlı bulunan, sermayenin yeniden üretimi ve birikimi üzerinde köklü bir etki yapar.

Kapitalistin, üretim araçlarında ekonomi yapılması konusundaki delicesine direnişinde, bu nedenle, anlaşılmayacak bir yan yoktur. Hiç bir şeyin kaybolmaması ya da boşa gitmemesi ve üretim araçlarının, ancak üretimin kendisinin gerektirdiği biçimde tüketilmesi, kısmen işçilerin beceri ve kavrayışlarına, kısmen de, kapitalistin bileşik emek konusunda sağlayacağı disipline bağlıdır. Bu disiplin, parça başına işte neredeyse tamamen gereksiz hale geleceği gibi, işçilerin kendi hesaplarına çalıştıkları, toplumsal bir sistem altında da gereksiz hale gelecektir. Bu delicesine direniş, değişmeyen sermayenin değerinin değişen sermayenin değerine oranla düşürülmesinin, böylece kâr oranının yükseltilmesinin bellibaşlı araçlarından birisi olan, üretim öğelerine hile katılmasında bunun tersine bir biçimde de kendisini gösterir. Böylece, bu üretim öğelerinin,

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 641. —*Ed.*

kendi değerlerinin üzerinde satılması bu üründe yeniden ortaya çıktığına göre, önemli bir aldatma ögesi niteliği kazanır. Bu uygulama özellikle: Önce iyi örnekler, ardından da düşük kaliteli mallar gönderirsek halk bunu pekâlâ yutar, ilkesini benimsemiş olan Alman sanayiinde önemli bir rol oynar. Ne var ki, bu konular rekabet alanına girdiği için bizi buraya ilgilendirmemektedir.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, değişmeyen sermayenin değerini düşürmek, yani onun pahalılığını azaltmak yoluyla kâr oranında sağlanan bu yükselme, bunun yer aldığı sanayi kolunun, lüks nesneler, işçilerin tüketimi için geçim gereksinimleri ya da genel anlamda üretim araçları üretmesine hiç bir şekilde bağlı değildir. Bu son durum ancak, esas olarak emek gücünün değerine, yani emekçinin normal gereksinimlerinin değerine bağlı bulunan artı-değer oranı sözkonusu olduğunda maddî bir önem taşıyabilir. Ama bizim ele aldığımız durumda, artı-değer ile artı-değer oranının belli olduğu varsayılmıştı. Artı-değerin toplam sermayeye oranı —ki, bu, kâr oranını belirler— bu koşullar altında, yalnızca değişmeyen sermayenin değerine bağlı olup, bu sermayeyi oluşturan öğelerin kullanım-değerlerine hiç bir şekilde bağlı değildir.

Üretim araçlarında nispi bir ucuzlama, hiç kuşkusuz, bunların mutlak toplam değerlerinde bir artış olasılığını dışalamaz, çünkü bunların mutlak kullanım hacmi, emeğin üretkenlik, gelişme ve onunla birlikte üretim düzeyindeki büyüme ile büyük ölçüde artar. Değişmeyen sermayenin kullanımındaki ekonomi, hangi açıdan bakılırsa bakılsın kısmen üretim araçlarının bileşik emeğin ortak üretim araçları olarak işlev yapması ve tüketilmesi, böylece meydana gelen tasarrufun, doğrudan doğruya üretken emeğin toplumsal niteliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkması olgusunun tek sonucudur; ama kısmen de, sermayeye üretim araçlarını sağlayan alanlardaki emeğin üretkenliğinde gelişmenin sonucudur: böylece biz eğer yalnızca, kapitalist X'in kapitalist Y'ye oranla çalıştırdığı işçilere değil de, toplam sermayeye oranla toplam emeğe bakacak olursak bu ekonomi kendisini bir kez daha, toplumsal emeğin üretken kuvvetlerindeki bir gelişmenin ürünü olarak ortaya koyar, buradaki tek fark, kapitalist X'in, yalnız kendi kuruluşundaki emeğin üretkenliğinde değil, öteki kuruluşlardaki emeğin üretkenliğinde avantajlardan da yararlanmasıdır. Ne var ki, kapitalist kendi değişmeyen sermayesindeki ekonomiyi, kendi emekçilerinden bağımsız, onlara tamamen yabancı bir durum olarak görür. Bununla birlikte o gene de, işçinin, aynı miktar parayla şu ya da bu kadar emek satın alan işverenciler daima bir ilişkisi bulunduğunu çok iyi bilir (çünkü, kapitalist ile işçi arasındaki alışveriş onun zihninde böyle görünür). Üretim araçlarının kullanılmasında sağlanan bu ekonomi, en az bir yatırımla belli bir sonuç elde etme konusundaki bu yöntem, emeğin özünde yatan diğer herhangi bir güçten daha fazla, sermayenin özünde bulunan bir güç, kapitalist üretim biçimine özgü ve biçimin niteliğini oluşturan bir yöntem olarak görünür.

Bu anlayış, olgularla uyum halinde görüldüğü için, ve sermaye iliş-

kisi, emekçiyi, kendi emeğini maddeleştirdiği araçlarla karşı karşıya koyan iç bağıntıyı, tam bir ilgisizlik, yalnızlık ve yabancılaşmanın ardına fiilen gizlediği için ve bu gizlenme ölçüsünde daha az şaşırtıcıdır.

Birinci olarak, değişmeyen sermayeyi oluşturan üretim araçları, yalnızca, kapitaliste ait olan parayı temsil ederler (Linguet'ya göre,* tıpkı Romalı borçlunun vücudunun, alacaklının parasını temsil etmesi gibi) ve yalnız onunla aralarında bir bağ vardır; oysa bu üretim araçları ile ancak doğrudan üretim sürecinde temasa gelen emekçi, bunlarla, yalnız üretimin kullanım-değerleri olarak, emek araçları ve üretim maddeleri olarak bir ilişki içersindedir. Bunların değerlerindeki artma ya da eksilme, bu nedenle kapitalist ile olan ilişkisinde, onu ancak, bakır ya da demir üzerinde çalışması kadar ilgilendirir. Bundan ötürü kapitalist, daha sonra belirteceğimiz gibi, üretim araçlarının değerinin artması ve böylece kâr oranının düşmesi halinde bu noktaya farklı bir açıdan bakmak eğilimindedir.

İkinci olarak, kapitalist üretim sürecinde bu üretim araçları, aynı zamanda, emeği sömürme araçları olduğuna göre, emekçi bunların nispi pahalılığı ya da ucuzluğu ile, bir atın, gem ve dizginlerinin pahalı ya da ucuzluğu ile ilgilendiği kadar ilgilenir.

Son olarak, daha önce** gördüğümüz gibi emekçi gerçekte, emeğinin toplumsal niteliğine, ortak bir amaç için başkalarının emeği ile bileştirilmesine, kendisine yabancı bir güce bakar gibi bakar; bu bileşmeyi gerçekleştiren koşul, ona ait olmayan yabancı bir şeydir ve bunda tasarruf sağlamasına zorlanmamış olsa da israf edilse, onun hiç umurunda değildir. Emekçilerin kendilerine ait fabrikalarda, örneğin Rochdale'de olduğu gibi, durum tamamen farklıdır.

Bu durumda, şurasını belirtmeye gerek yoktur ki, bir sanayi kolunda emeğin üretkenliği, bir başkasında üretim araçlarının ucuzlaması ve iyileştirilmesinin ve böylece kâr oranının yükseltilmesinin bir aracı olarak kullanıldığı sürece, toplumsal emeğin bu genel iç bağıntısı emekçilere kendilerine yabancı bir konu, aslında yalnızca kapitalisti ilgilendiren bir sorun gibi gelir. Çünkü bu üretim araçlarını satın alan da, kendisine maleden de kapitalisttir. Başka bir sanayi kolundaki işçilerin ürününü kendi sanayi kolundaki işçilerin ürünü ile satın alması ve bu nedenle diğer bir kapitalistin emekçilerinin ürününe ancak kendi işçilerinin ürününe bedavadan elkoymak suretiyle sahip olması olgusu, bereket versin ki, dolaşım süreci, vb. ile gözlerden gizlenen bir gelişmedir.

Üstelik, büyük ölçekte üretim ilk defa kapitalist biçimde geliştiği için bir yandan kâr hırsı, öte yandan, metaların elden geldiğince ucuza üretilmesini zorunlu kılan rekabet, değişmeyen sermayenin kullanılmasındaki bu ekonomiyi kapitalist üretim biçimine özgü bir şey ve bu nedenle

* [Linguet,] *Téorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, t. 2, Londres 1767, livre V, Chapitre XX. —Ed.

** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 352-353. —Ed.

sermayenin bir işlevi gibi gösterir.

Kapitalist üretim tarzı bir yandan, toplumsal emeğin üretkenlik gücünün gelişmesini teşvik ederken, öte yandan da, değişmeyen sermayenin kullanılmasında tasarrufu kamçılar.

Ne var ki, burada sözkonusu olan, yalnızca, emekçi, canlı emeğin taşıyıcısı ile, bu emeğin maddî koşullarının ekonomik, yani rasyonel ve tutumlu kullanılması arasında ortaya çıkan yabancılaşma ve umursamazlık değildir. Kapitalist üretim tarzı, çelişkili ve zıt niteliği gereği, emekçinin yaşam ve sağlığını bol keseden harcamayı, onun yaşam koşullarını düşürmeyi, değişmeyen sermayenin kullanımında bir tasarruf ve böylece kâr oranını yükseltmede bir araç sayacak kadar işi ileriye götürür.

Emekçi, yaşamının büyük bir kısmını üretim süreci içerisinde geçirdiği için, üretim sürecinin koşulları, geniş ölçüde, onun aktif yaşam sürecinin koşulları ya da yaşam koşullarıdır, ve bu yaşam koşullarında ekonomi, kâr oranını yükseltmenin bir yöntemidir; daha önce de gördüğümüz gibi,* aşırı çalıştırma, emekçiyi bir dolap beygirine çevirme, sermayeyi çoğaltmanın ya da artı-değer üretimini hızlandırmanın bir aracıdır. Bu ekonomi, daracık ve sağlığa zararlı yerlere işçileri üstüste yığmaya, ya da kapitalistin diliyle, yerden tasarrufa; güvenlik aygıtları kullanmaksızın, tehlikeli makineleri avuç içi kadar yerlere doldurmaya; sağlığa zararlı, ya da madencilikte olduğu gibi tehlikeli, vb., üretim süreçlerinde güvenlik kurallarını ihmal etmeye kadar varır. Üretim sürecini, işçi için insanî, zevkli ya da hiç değilse dayanılabilir hale getirmek için gerekli koşulların ve önlemlerin hiç birinin yerine getirilmediğinin burada sözünü bile etmiyoruz. Kapitalist açısından bu tamamen yararsız ve anlamsız bir israftır. Kapitalist üretim biçimi genellikle, bütün pintiliğine karşın, kendi insan malzemesi konusunda çok hovardadır; tıpkı, tersine, ürünlerini ticarî kanallardan dağıtma yöntemi ve rekabet yüzünden, malzeme ve araç bakımından çok müsrif olması ve bireysel kapitalist için kazandığını toplum adına yitirmesi gibi.

Sermayenin, doğrudan canlı emek kullanımını, yalnızca zorunlu emeğe indirgemek, ve bir metanın üretimi için gerekli emeği, emeğin toplumsal üretkenliğini sömürmek yoluyla daima azaltmak ve böylece doğrudan uygulanan canlı emekten azamî tasarruf sağlamak eğilimi gibi, bir de, asgariye indirilmiş bu emeği, en ekonomik koşullar altında kullanma, yani kullanılan değişmeyen sermayenin değerini en az düzeye indirme eğilimi vardır. Eğer metaların değerini, bunların içerdiği tüm emek-zamanı değil de, gerekli emek-zamanı belirliyor ise, bu belirlemeyi gerçekleştiren, ve aynı zamanda belli bir metanın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanını da sürekli azaltan, sermayedir. Metanın fiyatı, böylece, asgarisine indirilmiştir, çünkü, onun üretimi için gerekli emeğin her kısmı, asgarisine indirgenmiştir.

* *Kapital*. Birinci Cilt, s. 354-355. —*Ed.*

Değişmeyen sermayenin kullanımı ile ilgili ekonomide bir ayrım yapmamız gerekir. Eğer, kullanılan sermayenin miktarı ve dolayısıyla toplam değeri artıyorsa, bu her şeyden önce, daha fazla sermayenin tek bir elde toplanması demektir. Ne var ki, işte bu, daha büyük miktarda değişmeyen sermayenin tek bir elden —kural olarak, mutlak olarak daha büyük ama nispi olarak daha küçük miktarda emek ile birlikte— kullanılmasıdır ki, değişmeyen sermayede ekonomi yapılmasını sağlar. Bireysel bir kapitalist alındığında, gerekli sermaye yatırım hacmi, özellikle bunun sabit kısmı artar. Ama, işlenilen malzeme kitlesine ve sömürülen emeğe oranla bu sermayenin değeri azalır.

Şimdi bu, birkaç örnekle kısaca gösterilecektir. İşin sonundan, —emekçinin yaşama koşullarını da teşkil etmesi bakımından üretim koşullarındaki ekonomiden— başlayacağız.

II. İŞ KOŞULLARINDA, İŞÇİNİN SIRTINDAN YAPILAN TASARRUFLAR

Kömür Madenleri: En Zorunlu Harcamaların İhmali

“Kömür ocağı sahipleri ve işleticileri arasındaki rekabet altında ... en gözle görülür fizik güçlükleri yenmek için, gerekli olanın dışında hiç bir harcama yapılmaz; ve genellikle yapılacak iş için gerekli olandan çok daha fazla bulunan kömür işçileri arasındaki rekabet nedeniyle, çevrelerindeki tarım işçilerinden biraz yüksek bir ücret karşılığında, bunlar büyük tehlikelere ve çok zararlı etkilere seve seve katlanırlar ve bu iş onlara ayrıca çocuklarını kârlı bir şekilde kullanma olanağını da verir. Bu çifte rekabet... ocakların büyük bir kısmının en yetersiz drenaj ve havalandırma ile işletilmelerini sağlamaya tamamen yetmektedir; çoğu kez kuyular kötü açılmış, kötü donatılmış ve mühendisler yetersizdir; galeriler ve yollar kötü açılmış ve yapılmıştır; bunlar, can kaybına, vücut ve sağlığın bozulmasına yolaçar; bunlara ait istatistikler, korkunç bir manzarayı ortaya koyarlar.” (*First Report on Children's Employment in Mines and Collieries, etc.*, April 21, 1829, s. 102.)

1860'larda, İngiltere'de kömür ocaklarında haftada ortalama 15 kişi hayatlarını kaybetmiştir. Kömür madenlerindeki kazalar (6 Şubat 1862) konusundaki rapora göre, 1852-61 yıllarını kapsayan on yıl içerisinde toplam 8.466 insan ölmüştür. Şu da var ki, rapor bu sayının çok düşük olduğunu kabul etmektedir, çünkü, müfettişliğin ilk kurulduğu ve bölgelerinin çok geniş olduğu ilk birkaç yılda kaza ve ölümlerin pek çoğu bildirilmemişti. Kaza sayısının, gene de çok yüksek olmakla birlikte, teftiş sisteminin kurulmasından sonra belirli şekilde azalması ve bunun, müfettişlerin sınırlı yetkileri ve yetersiz sayıda olmalarına karşın sağlanmış olması, kapitalist sömürünün doğal eğilimini ortaya koymaktadır. Bu can kayıpları çoğu kez maden sahiplerinin doymak bilmez açgözlülükle-

rinden ileri gelmiştir. Çoğunlukla bunlar tek bir kuyu açtınrlardı, öyle ki, yeterli havalandırma eksikliği bir yana, bu deliğin kapanması halinde başka bir çıkış yeri yoktu.

Kapitalist üretim, dolaşım süreci ile rekabetin aşırılıkları dışında ele alındığında, metalara katılmış bulunan maddeleşmiş emek bakımından çok ekonomiktir. Buna karşılık, başka herhangi bir üretim tarzından daha fazla, insan yaşamını ya da canlı emeği, ve yalnızca insan kanını ve etini değil, sinirini ve beynini de israf eder. Gerçekten de insan soyunun gelişmesi güvenlik altına alınmış ve sürdürülebilmiş ise, bu yalnızca toplumun bilinçli olarak yeniden örgütlenmesinden hemen önce gelen tarih döneminde, bireysel gelişmenin işte bu en korkunç şekilde harcanması sayesinde olmuştur. Burada tartışılan her türlü tasarruf, emeğin toplumsal niteliğinden ileri geldiği için, gerçekten de insan yaşamının ve sağlığının boşuna harcanmasına neden olan işte tam da bu, emeğin toplumsal niteliğidir. Fabrika müfettişi R. Baker tarafından ortaya atılan şu soru bu bakımdan çok dikkat çekicidir. “Uzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken bütün sorun, *çok kalabalık topluluklar halinde çalışmanın neden olduğu çocuk yaşamının bu kurban edilişinin* en iyi şekilde hangi yolda önlenebileceğidir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, October 1863, s. 157.)

Fabrikalar. İşçilerin güvenliği, rahatı ve sağlığı ile ilgili koruyucu önlemlere gerçek fabrikalarda bile önem verilmeyişi, bu başlık altında toplanmıştır. Sanayi işçilerinden yararlanan ve ölenleri içeren kayıp listelerinin kaynağı büyük ölçüde bu ihmaldir (bkz: yıllık fabrika raporları). Yer darlığı, havalandırma yetersizliği, vb. de buna eklenir.

Daha 1855 Ekiminde Leonard Horner, pek çok fabrikatörün, yatay maden kuyularına konacak güvenlik aygıtları ile ilgili yasal gereklere karşı gösterdikleri direnmeden yakınmaktadır; oysa tehlike, birçoğu ölümle sonuçlanan kazalar ile sürekli olarak kendini göstermekteydi ve bu güvenlik aygıtları çok pahalıya malolmadığı gibi, üretimi de engelleyecek gibi değildi. (*Reports of Insp. of Fact.* October 1855, s. 6.) Fabrikatörler, bu ve diğer yasal zorunluluklara karşı direnmelerinde, kendileri de çoğu kez fabrikatör ya da fabrikatörlerin dostu olan, ve kararlarını ona göre veren ücretsiz sulh yargıçları tarafından da destekleniyorlardı. Bu bayların ne türden kararlar verdikleri, başyargıç Campbell'in, bir karara karşı kendisine yapılan temyiz isteği ile ilgili olarak söylediği şu sözlerden anlaşılabilir: “Bu, Parlamento Yasasının bir yorumu değil, bu yasanın yürürlükten kaldırılmasıdır.” (*loc. cit.*, s. 11.) Horner, aynı raporda birçok fabrikada, işçilerin, makinelerin çalıştırılacağı zaman konusunda uyarılmadığını belirtmektedir. Makineler üzerinde, bunlar çalışmadığı zamanlar bile daima yapılacak bir şeyler olduğu için, parmaklar ve eller her zaman onunla uğraşır haldeydi ve yalnızca bir uyarı işareti verilmesi yüzünden durmadan kazalar oluyordu (*loc. cit.*, s. 44). Fabrikatörler o sırada, fabrika yasasına karşı koymak için Manchester’de, National

Association for the Amendment of the Factory Laws (Fabrika Yasaları-
nın Değiştirilmesi İçin Ulusal Dernek) adı altında bir sendika kurmuşlar,
1855 Martında, fabrika müfettişleri tarafından kendilerine karşı açılan
mahkeme giderlerini karşılamak ve birlik adına davalara bakmak üzere,
beygir gücü başına iki şilin hesabıyla 50.000 sterlinden fazla para toplamış-
lardı. Amaç, kâr uğruna olduğu zaman adam öldürmenin, cinayet ol-
madığını* tanıtlamaktı. İskoçya'da görevli, Sir John Kincaid adında bir
fabrika müfettişi, Glasgow'da bir firmanın kendi fabrikasında bütün ma-
kineler için koruyucu bir siper yapmak üzere parça demirlerden yarar-
landığını ve bütün giderin 9 sterlin 1 şilin tuttuğunu anlatmaktadır. Oy-
sa, birliğe katılmak, 110 beygir gücündeki makineleri için 11 sterlinlik
bir başışa malolacaktı ki, bu bütün koruyucu aygıtların maliyetinden da-
ha fazlaydı. Ne var ki, bu Ulusal Dernek, 1854 yılında, sırf, bu gibi koru-
ma önlemlerini öngören bir yasaya karşı koymak için kurulmuştu. Fab-
rikatörler 1844-1854 dönemi boyunca bu yasaya zerre kadar aldırış et-
memişlerdir. Fabrika müfettişleri, Palmerston'un emri ile, fabrikatörle-
re, yasanın ciddî olarak uygulanacağını bildirince onlar da hemen birçok
seçkin üyesi sulh yargıcı olan ve bu kimlikleri ile güya bu yasayı yürüt-
mekten sorumlu bulunan kendi derneklerini kurdular. 1855 Nisanında
yeni İçişleri Bakanı Sir George Grey, hükümetin neredeyse sözde gü-
venlik önlemleriyle yetinebileceği bir uzlaşma önerince dernek bunu bi-
le öfkeyle reddetti. Çeşitli davalarda, ünlü mühendis William Fairbairn,
sermayenin ihlal edilen özgürlüğünü savunarak, bütün şan ve şöhretiyle
tasarruf ilkesini destekledi. Fabrika başmüfettişi Leonard Horner'e, fab-
rikatörler tarafından akla gelebilecek her türlü baskı ve iftira yapıldı.

Ama fabrikatörler Court of Queen's Bench'den 1844 Yasasının yer-
den yedi ayak yükseklikteki yatay kuyular için koruyucu aygıtları öngör-
mediğini söyleyen bir ilâm alana dek rahat durmadılar, ve sonunda
1856'da, dinleri imanları, para kesesi şövalyeleri adına kirli işler çevir-
meye her an hazır olan o kutsal kişilerden birisi, yobaz Wilson Patten'in
yardımlarıyla, kendileri için tamamen tatmin edici bir yasayı parlamen-
todan geçirmeyi başardılar. Bu yasa, işçileri, bütün özel koruma önlemlerinden
yoksun bırakıyor ve sanayi kazalarında tazminat için bunların olağan mahkemelerde
dava açmalarını öngörüyordu (İngiltere'de mahkeme masraflarının ağırlığı
nedeniyle bu düpedüz bir alaydı); ayrıca, birlikli mütalaasını öngören,
çok ustaca kaleme alınmış bir madde ile, fabrikatörler için bir davayı kaybetme,
neredeyse olanaksız hale getiriliyordu. Bunun sonucu, kazalar hızla arttı.
Müfettiş Baker 1851 Mayıs ile Ekimi arasında altı ayda, bir önceki altı aya göre
kazaların %21 arttığını bildirmektedir. Ona göre, bu kazaların %36,7'si önlenebilirdi.
Kaza sayısının 1856 ile 1859'da 1845 ile 1846'ya göre daha az olduğu doğru-

* 1657'de İngiltere'de yayınlanmış olan *Killing no Murder* adlı kitapçıga kinaye. Yazarı tasviye-
ci Edward Sexby idi. —Ed.

dur. Denetlemeye tâbi sanayi kollarında işçi sayısı %20 arttığı halde, kazalarda %29 bir azalma olmuştur. Ama, bunun nedeni neydi? Bu sorun şimdi (1865) halledildiğine göre, bu iş genellikle, üzerlerine güvenlik aygıtlarının zaten takılmış bulunduğu ve kendilerine ek bir gidere malolmadığı için fabrikatörlerin itiraz etmedikleri yeni makinelerin kullanılmasıyla başarılmıştı. Ayrıca, birkaç işçi, kaybettikleri kolları için yüksek tazminatlar almayı ve yüksek mahkemelerde de bu yargıları onaylatmayı başarmışlardı. (*Reports of Insp. of Fact.*, April 30, 1861, s. 31, ditto April 1862, s. 17.)

İşçilerin (ve bunlar arasında birçok çocuğun) hayatlarını, kollarını ve bacaklarını, makinelerin kullanılması ve çalıştırılmasında yüzyüze geldikleri tehlikelere karşı koruyan aygıtlarda gözetilen tasarruf konusunda söyleyeceklerimiz bu kadar.

Anaçizgileriyle, kapalı yerlerde çalışma. Yerde ve binalarda yapılan tasarrufun ne ölçüde işçileri daracak yerlerde üstüste sıkıştırdığı çok iyi bilinir. Bu yetmiyormuş gibi, bir de havalandırma araçlarından da tasarruf edilir. Uzun çalışma saatleri ile birleştiğinde, bu iki etmen, solunum organlarındaki hastalıklarda ve dolayısıyla ölüm oranında büyük artışa yolaçar. Aşağıdaki örnekler, *Public Health 6th, Rep.*, 1863'ten [Halk Sağlığı] alınmıştır. Bu rapor, Birinci Ciltten çok iyi tanıdığımız Dr. John Simon tarafından hazırlanmıştır.

Nasıl ki emeğin bileşik hale gelmesi ve elbirliği, makinelerin geniş ölçüde kullanılmalarına, üretim araçlarının yoğunlaşmasına ve ekonomik olarak kullanılmalarına yolaçıyorsa, aynı şekilde, kitleler halinde, kapalı yerlerde ve sağlık gereksinmelerinden çok, üretimin işine gelen koşullar altında bu birarada çalışmadır ki; işte bu kitle halinde bir ve aynı işyerinde yoğunlaşmadır ki, bir yandan kapitalist için daha büyük bir kâr kaynağının, öte yandan da daha kısa çalışma saatleri ve özel önlemlerle karşılanmadığı takdirde işçilerin yaşam ve sağlıklarının hovardaca harcanmasının nedenini oluşturur.

Dr. Simon, şu kuralı öne sürüyor ve bunu bol istatistiklerle destekliyor: “Bir bölge halkı, kapalı yerlerde birarada çalıştırıldıkları oranda, diğer şeyler eşit olmak üzere, bu bölgede, akciğer hastalıklarından ölüm oranı artacaktır” (s. 23). Bunun nedeni kötü havalandırmadır. “Ve belki de bütün İngiltere’de şu kuralın tek istisnası yoktur: kapalı yerde yapılan büyük sanayie sahip her bölgede, işçiler arasında artan ölüm oranı, bütün bölgenin ölüm istatistiklerinde, akciğer açısından belirli bir farklılık gösterir.” (s. 23.)

Sağlık Kurulu tarafından, 1860 ve 1861’de, kapalı yerlerde faaliyet gösteren sanayi kolları için toplanılan ölüm sayıları, 15 ile 55 yaşları arasındaki aynı sayıda erkek için, verem ve önceki akciğer hastalıklarından ölüm oranının İngiltere’nin tarım bölgelerinde 100, Coventry’de 163, Blackburn ve Skipton’da 167, Congleton ve Bradford’da 168, Leicester’de 171, Lceek’de 182, Macclesfield’de 184, Bolton’da 190,

Nottingham'da 192, Rochdale'de 193, Derby'de 198, Salford ve Ashton-under-Lyne'de 203, Leeds'de 218, Preston'da 220 ve Manchester'de 263 olduğunu göstermiştir. (s. 24.) Aşağıdaki tablo, daha da çarpıcı bir manzara göstermektedir.

Bölgeler	Başlıca Sanayi	15-25 Arasındaki Yaşlarda Her 100.000 Kişi için Göğüs Hastalıklarından Ölenlerin Sayısı	
		Erkek	Kadın
Berkhampstead	Hasır örgücülük (kadınlar)	219	578
Leighton Buzzard	Hasır örgücülük (kadınlar)	309	554
Newport Pagnell	Dantelacılık (kadınlar)	301	617
Towcester	Dantelacılık (kadınlar)	239	577
Yeovil	Eldivencilik (çoğunluğu kadın)	280	409
Leek	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	437	856
Congleton	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	566	790
Macclesfield	İpek sanayii (çoğunluğu kadın)	593	890
Sağlıklı taşra bölgesi	Tarım	331	333

Bu tablo, her 100.000 nüfus için hesaplanan, 15 ile 25 yaşlar arasındaki her iki cins için, akciğer hastalıklarına ait ölüm oranını ayrı ayrı göstermektedir. Seçilen bölgelerde, kapalı yerlerde yürütülen sanayilerde yalnız kadınlar çalıştırılmakta, erkekler ise, bulabildikleri bütün iş-kollarında çalışmaktadırlar.

Fabrikalarda daha çok erkeğin çalıştığı ipek bölgelerinde, bunlara ait ölüm oranları da yüksektir. Her iki cins için, verem, vb.'den ölüm oranı, raporun da dediği gibi, "ipekli sanayiimizin çoğunun içinde faaliyet gösterdiği feci sağlık koşullarını" gözler önüne sermektedir. Ve işte bu aynı ipekli sanayiidir ki, fabrikatörler, işletmelerindeki olağanüstü uygun sağlık koşullarını öne sürerek, bir istisna olarak, 13 yaşından küçük çocuklar için uzun çalışma saatleri talep ettiler ve bunu kısmen de elde ettiler. (Buch I, Kap. VIII, 6, s. 296/286.*)

"Şimdiye kadar incelemiş olduğumuz sanayi kollarından hiç birisi belki de, Dr. Smith'in terzilik konusunda çizmiş olduğundan daha beter bir manzara göstermez — 'İşyerleri sağlık koşulları bakımından epey değişiklik gösterir ama bunların hemen hepsi, aşırı kalabalık, iyi havalandırılmamış ve sağlığa zararlı derecede sıcaktır. ... Bu gibi odalar zorunlu olarak sıcaktır; ama, sisli günlerde gündüzleri ve kış geceleri gaz yakıldığı zaman, ısı, 27 ve hatta 33 dereceye kadar çıkarak, müthiş terlemeye ve camlarda buharların yoğunlaşmasına yolaçar; böylece su damlacıkları duvar boyunca sızar ya da tavandan damlamaya başlar; işçiler bu durumda, soğuk alma pahasına da olsa pencerelerin bazılarını açmak zorunda kalırlar.' Ve Dr. Simon, Londra'nın West End bölgesinde, en

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 316-317. — *Ed.*

önemli 16 işyerinde gördüklerini şöyle anlatıyor — ‘Bu, havalandırması çok kötü odalarda işçi başına en fazla 270, en az 105 ayak küp yer düşmekte ve bütünü alındığında adam başına ancak 156 ayak küp düşmektedir. Etrafı bir dehlizle çevrili ve yalnız tepeden ışık alan bir odada, 92 ile 100 kişiye kadar erkek çalıştırılmakta, birçok gaz lambası yanmakta ve helalar hemen bitişikte bulunmaktadır; burada adam başına ancak 150 ayak küp yer düşmektedir. Bahçede bir köpek kulübesi denilebilecek, tavandan ışık alan ve tepedeki bir delikten havalandıran bir başka odada beş-altı kişi çalışmakta ve adam başına 112 ayak küp yer düşmektedir.’ ... Dr. Smith’in anlattığı bu iğrenç işyerlerinde terziler genellikle günde 12-13 saat çalışmakta ve bazen bu iş, günde 15-16 saate kadar çıkmaktadır.” (s. 25, 26, 28, 30.) dikkate almak gerekir ki, bu raporun yazarı ve

Çalıştırılan Kişi Sayısı	Sanayi Kolu ve Yöresi	Yaşlara Göre 100.000 Kişide Ölüm Oranı		
		25-35	35-45	45-55
958.265	Tarım, İngiltere ve Galler	743	805	1.145
22.301 Erkek ve 12.377 kadın	Terzilik, Londra	958	1.262	2.093
13.803	Mürettipler ve baskıcılar, Londra	894	1.747	2.367

Sağlık Şubesi şefi John Simon’un da belirttiği gibi, Londra’da 25 ile 35 yaşları arasındaki terziler, mürettipler ve baskıcılar için ölüm oranı gerçek rakamlardan düşük gösterilmiştir, çünkü, her iki işkolunda Londralı işverenler, taşradan gelen çok sayıda delikanlıyı (muhtemelen 30 yaşına kadar gençleri) çırak ve “öğrenci”, yani ek eğitim gören kimse gibi çalıştırmaktadırlar. Londra’da, sanayideki ölüm oranlarını gösteren rakamları, bu durum şişirmiş olmaktadır. Ama bunlar, geçici olarak kaldıkları için, Londra’daki ölüm sayısına aynı oranda dahil olmamaktadır. Bu süre içersinde hastalanırlarsa, bunlar taşradaki evlerine dönmekte ve ölümleri halinde bu, orada kayda geçmektedir. Bu durum, küçük yaşlar için daha da fazla söz konusu olmakta ve Londra’daki bu yaş gruplarına ait ölüm oranlarını, sanayiin sağlık üzerindeki kötü etkilerinin bir göstergesi olması yönünden tamamen değersiz hale getirmektedir (s. 30).

Mürettiplerin durumu da terzilerinki gibidir. Havalandırma eksikliği, zehirli hava, vb. dışında, bir de sözü edilmesi gereken gece işi vardır. Bunların olağan çalışma zamanları 12-13 saat, bazen 15-16 saattir. “Gaz lambaları yakılır yakılmaz büyük bir sıcaklık ve pis hava başlar. ...

Aşağıdaki odadan gelen ve dökümhaneden çıkan dumanlar ve makineler ile lağımlardan gelen pis kokular, yukardaki odaların berbatlığını büsbütün artırır. Alttaki odaların sıcak havası tavanı ısıtarak üst odaların ısınıp yükseltir ve tavanlar alçak olduğu ve çok gaz yandığı zaman bu ciddi bir felâket olur; bunun daha da beteri, kazanların alt kattaki odada olup da bütün evi dayanılmaz bir sıcaklık ile doldurmasıdır. ... Genel olarak denilebilir ki, havalandırma her yerde kusurlu, akşamları ve bütün gece boyunca yanan gazın artıklarını ve sıcaklığı dışarı atmak için tamamen yetersizdir; birçok bürolarda ve özellikle evden bozma olanlarında durum felâket halindedir. ... Ve bazı bürolarda (özellikle haftalık gazetelerin bürolarında) çalışma — 12 ile 16 yaşlar arasındaki çocukların da aynı şekilde katıldıkları bu çalışma— neredeyse hiç ara verilmeden iki gün ve bir gece devam eder; ‘acele’ iş yapan diğer basımevlerinde ise işçiler pazar günleri de dinlenemezler ve işgünü her hafta altı yerine yedi güne çıkmış olur” (s. 26, 28).

Kadın şapkacıları ile terzileri. aşırı çalıştırma ile ilgili olarak dikkatimizi Birinci Cilde (Kap. VIII, 3. s. 249-241)* çekmiş bulunuyor. Bunların işyerleri, Dr. Ord’un raporunda anlatılmaktadır. Buralar gündüzleri biraz iyi durumda olsalar bile, gaz yandığı saatler boyunca, aşırı sıcak, pis kokulu ve sağlığa zararlı hale gelirler. Dr. Ord, daha iyi türden 34 işyerinde, işçi başına düşen ortalama ayak küpü şöyle saptamıştır:

“... Bunların dördünde 500’den fazla, diğer dördünde 400 ile 500, ... bir başka yedisinde 200 ile 250, diğer dördünde 150 ile 200 ve bir başka dokuzunda ancak 100 ile 150. Çalışılan yerler çok iyi havalandırılmadığı takdirde, bunların en büyükleri bile sürekli çalışma için yetersizdir; olağanüstü bir havalandırma dışında buralarda hava, gaz yandığı sürece dayanılamayacak kadar berbatlaşır.” Ve Dr. Ord’un ziyaret ettiği, aracı hesabına çalışan küçük işyerlerinden birisi konusundaki sözleri: “1.280 ayak küp büyüklüğünde bir oda; içersinde 14 kişi bulunmakta; adam başına 91,5 ayak küp. Buradaki kadınlar bitkin görünümlü ve perişan; kazançlarının haftada 7 ilâ 15 şilin ve bir de çay olduğu söylendi. ... İş-saatleri sabah 8 akşam 8. Bu 14 kişinin üstüste oturdukları küçük oda kötü havalandırılmış. Açılabilir iki pencere ile bir ocak vardı ama tıkanmıştı, herhangi özel bir havalandırma aygıtı yoktur” (s. 27).

Aynı raporda, kadın şapkacıları ile terzilerinin aşırı çalışmaları konusunda şöyle deniliyor: “... bu tanınmış moda evlerinde çalışan genç kadınların aşırı çalışmaları, yılın aşağı yukarı dört ayında, birçok vesilelerle geçici bir süre kamunun şaşkınlığına ve öfkesine yolaçan bu korkunç derecelere ulaşır; buna karşılık, bu aylar boyunca kapalı yerlerde çalışan bu işçiler kural olarak günde tam 14 saat, işler sıkı olduğu zaman ise günde 17 ve hatta 18 saat olmak üzere günlerce çalışırlar. Yılın diğer zamanlarında evlerde çalışan bu işçilerin işi, belki de 10 ile 14 saat sürer;

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 277-278. — *Ed.*

dışarda çalışan işçilerin ise devamlı 12-13 saattir. Masa örtüsü işleyenler, yaka yapanlar, gömlekçiler ve diğer çeşitli iğne işçilerinin (dikiş makinesinde çalışanlar da dahil), ortak işyerinde geçirdikleri süre daha kısa, genellikle 10-12 saatten fazla değildir; ama diyor Dr. Ord, bu düzenli iş-saatleri bazı evlerde belirli zamanlarda epeyce uzar ve fazla çalışma için fazla ücret ödenir; diğer bazı evlerde ise, iş-saatlerinden sonra yapmak üzere eve iş götürülür; şurasını da eklemek gerekir ki, her iki uygulama da çoğu kez zorunludur” (s. 28). John Simon, bu sayfaya yazdığı dipnotta diyor ki: “Birinci sınıf işyerlerinde çalışan genç kadınlarla konuşma fırsatını bulan ... Epidemiological Society Sekreteri [Salgın Hastalıklar Derneği Yazmanı] ... Mr. Radcliffe’in muayene ettiği ve kendilerinin ‘çok iyi’ olduğunu söyleyen yirmi kızdan ancak bir tanesinin sağlık durumunun iyi olduğu söylenebilir; geri kalanlar çeşitli derecelerde, zafiyet sinir bozukluğu ve bunlardan ileri gelen çeşitli fonksiyonel düzensizlik belirtileri göstermişlerdir. Bu halleri o, önce, çalışma saatlerinin uzunluğuna —ölü mevsimde bile günde en az 12 saat olarak tahmin etmektedir— ve sonra da ... çalışma yerlerinin kalabalığına, havasızlığına, gaz kokusuna, yetersiz ve kötü besine, oturdukları evlerin kötü olmasına bağlamaktadır.”

İngiliz Sağlık Kurulu başkanının verdiği sonuca göre: “İşçilerin teorik olarak başta gelen sağlık hakları üzerinde direnmeleri pratikte olanaksızdır; bu hak gereği, işveren, kendilerini hangi iş için toplamış ise, masrafı kendisine ait olmak üzere, bütün sağlığa zararlı durumları ortadan kaldırmak zorundadır; ... oysa işçiler, pratikte bu sağlık hukukunu kendileri adına uygulayamadıkları gibi (yasalar öngördüğü halde) *Nuisances Removal Acts* [Sağlık Yasasını] yürütmekle görevli resmî memurlardan da etkili herhangi bir yardım bekleyemezler.” (s. 29.) “İşverenlerin talimat hükümlerine uymaları gereken kesin çizginin belirlenmesi hiç kuşkusuz bazı ufak teknik güçlükler gösterebilir. Ama ... ilke olarak, sağlığı koruma hakkı geneldir. Ve şimdi hayatları, sırf çalıştıkları işlerin yol açtığı sınırsız fizikî ıstıraplar ile gereksiz şekilde perişan olan ve kısalan, onbinlerce erkek ve kadın işçinin çıkarları adına şu umudumu ifade etmek isterim ki, sağlığa uygun çalışma koşulları, hiç değilse, genel olarak gerekli yasa hükümlerine bağlanmalı, bütün kapalı işyerlerinde etkin bir havalandırma sağlanmalı, niteliği gereği sağlığa zararlı işlerde, sağlığı tehlikeye sokan belirli etkiler elden geldiğince azaltılmalıdır” (s. 31).

III. ENERJİNİN ÜRETİLMESİNDE, İLETİLMESİNDE VE BİNALARDA TASARRUF

L. Horner, Ekim 1852 tarihli raporunda, buharlı tokmağı bulan ünlü mühendis James Nasmyth of Patricroft’un bir mektubunu aktarıyor. Bu mektupta diğer şeyler arasında şu satırlar da bulunuyor:

“... Halk, (buhar makinelerinde) size sözünü ettiğim donanım değişiklikleri ve iyileştirmeler yoluyla elde edilen hareket ettirici güçte

sağlanan büyük artıştan pek az haberdirdir. Bu bölgenin (Lancashire) makine gücü, neredeyse kırk yıldır geleneklerin çekingen ve önyargılı baskısı altındadır, ama şimdi, şükür, bundan kurtulmuş bulunuyoruz. Son onbeş yıldır, ama özellikle son dört yıldır (1848'den beri) buhar sıkıştırma makinelerinin çalışma donanımında bazı çok önemli değişiklikler olmuştu. ... Sonuç ... aynı tür makinelerle yapılan iş miktarında büyük bir artış ve yakıt giderlerinde gene çok önemli bir azalma olmuştur. ... Buhar gücünün, yukarda sözü edilen bölgelerdeki fabrikalara girmesinden sonra uzun bir süre, buhar sıkıştırma makinelerini çalıştırmak için pistonun bir dakikalık hareketi aşağı yukarı 220 ayak kabul ediliyordu; yani 5 ayak piston hareketli bir makinenin krank miline dakikada yaptıracığı dönüş, 'talimat' gereği 22 dönüşle sınırlandırılmıştı. Bu hızın ötesinde makineyi çalıştırmak elverişli ya da arzu edilir görülüyordu; ve bütün mil dişlileri ... pistonun dakikadaki bu 220 ayak hızına göre yapıldığı için, bu ağır ve budalaca sınırlı hız, uzun yıllar bu makinelerin çalışmasına egemen oldu. Ne var ki, bir süre sonra, ya bu 'kuralın' ihmalin-den ya da bazı gözüpek yenilik yandaşlarının akıllıca davranışıyla daha yüksek bir hız denendi ve sonuç çok iyi olduğu için diğerleri bunu izledi; o zamanki deyimiyse 'makinelere dizginleri koyverildi', yani mil dişlileri genel olarak eski hızında kaldığı halde, bu mil dişlilerinin ilk hareket-kasnakları, makineyi dakikada 300 ayak ve daha hızlı çalıştıracak şekilde değiştirildi. ... Bu 'makinelere dizginlerini koyvermek' ... makinelerde neredeyse genel bir 'hızlanmaya' yolaçtı, çünkü, aynı makinelerden daha fazla enerji elde edilmekle kalınmamış, makinelerdeki yüksek hız, volan kasnağındaki kuvveti artırdığı için, hareket daha düzenli hale gelmiş oluyordu. ... Biz ... bir buharlı makineden, sırf pistonu daha büyük bir hızla hareket ettirerek daha fazla bir güç elde ederiz (kondansatördeki buhar basıncı ile boşluk aynı kalmak üzere). ... Böylece, örneğin, pistonu dakikada 200 ayak hızla çalıştığı zaman 40 beygir gücü sağlayan bir makineyi eğer biz uygun değişiklikler ile pistonu dakikada 400 ayak hızla çalışacak duruma getirirsek (buhar basıncı ile boşluğu, daha önce de dediğimiz gibi aynı kalmak üzere) tam iki katı güç elde etmiş oluruz ... ve her iki halde de, buhar basıncı ile boşluk aynı kaldığı için, bu makinenin parçaları üzerindeki gerilim, 400 ayak hızda da 200 ayak hızdan daha büyük olmayacak ve hızla birlikte 'bozulma' tehlikesi de artmış olmayacaktır. Bütün fark böyle bir durumda buhar tüketimi, piston hızıyla orantılı, ya da buna yaklaşık bir oranda olacak, ve, 'yataklar' ile sürtünen kısımların aşınması ve yıpranması biraz artmakla birlikte, bu artış da pek önemli olmayacaktır. ... Ama, pistonun hızını artırmak suretiyle, aynı makineden daha büyük bir güç elde etmek için ... aynı kazanın altında, saatte daha fazla kömür yakılması ya da daha fazla buhar verme kapasitesi olan kazan kullanılması, yani daha büyük buhar-doğurucu güçlere gereksinme olacaktır. Bu böyle yapıldı ve eski 'hızlandırılmış' makinelere, daha çok buhar-doğuran kazanlar ya da su-buharlaştırıcı güçler takıldı

ve yukarda sözü edilen değişiklikler ile çoğu durumda, aynı makinelerden neredeyse yüzde 100 fazla iş alındı. On yıl kadar önce, Cornwall madencilik işlerinde kullanılan makinelerle çok ekonomik güç üretimi sağlandığı dikkati çekti; iplik sanayiinde rekabet, fabrikatörleri, 'tasarrufla' başlıca kâr kaynağı gibi bakmaya zorladı; Cornish makinelerinin, saatte beygir gücü için kömür tüketiminde gösterdiği dikkati çekici fark ile, Woolf'un çifte silindirli makinelerinin olağanüstü ekonomik çalışmalarını, bu bölgede, yakıt tasarrufu konusunda giderek dikkati çekmeye başladı; ve Cornish ve çifte silindirli makineler, saatte 3,5-4 pound kömür ile bir beygir gücü sağladığı halde genellikle pamuk ipliği makineleri, saatte bir beygir gücü için 8-12 pound kömür tüketiyordu; bu dikkati çekici fark, bu bölgedeki fabrika sahipleri ile makine yapımcılarının, yüksek kömür fiyatlarının, fabrikatörleri, kendi işletmelerinin bu gibi masraflı kısımlarına daha dikkatle eğilmeye zorlayan Cornwall'da ve Fransa'da olduğu gibi, olağanüstü ekonomik sonuçlar veren aynı usulleri benimsemeye sevketti. Yakıt tasarrufu konusunda gösterilen bu dikkatin sonucu, birçok yönlerden çok önemliydi. Önce, kârların yüksek olduğu o güzel geçmiş günlerde yüzeylerinin yarısı tamamen çıplak durumda, soğuk havayla temas halindeki birçok eski kazan, kalınkeçe, tuğla ve plaster ile kaplanmaya başlandı, ve yığınla yakıt tüketimine malolacak olan ısının açık yüzeylerden kaçmasını önlemek için başka usul ve yollara da başvuruldu. Buhar boruları da aynı şekilde 'korunmaya' başlandı ve makine silindirinin dış kısmı keçeyle kaplandı ya da tahta koruyucu içersine alındı. Ardından, 'yüksek buhar' kullanıldı, yani inç kareye 4, 6 ya da 8 libre basınçla buhar veren emniyet subapları yerine, basıncı 14 ya da 20 libreye yükseltince, yakıtta çok önemli bir tasarruf sağlandığı görüldü; diğer bir deyişle, fabrikada işler, çok daha az bir kömür tüketimi ile yürütüldü, ... ve elinde olanağı ve cesareti olanlar, inç kareye 30, 40, 50, 60 ve 70 libre basınçta buhar veren uygun kazanlar kullanarak, yüksek basınç ve 'genleşme sistemi' en son boyutlarına kadar götürdüler; bu basınçlar, eski okuldan bir mühendisin aklını başından alabilirdi. Ne var ki bu artan buhar basıncının ekonomik sonuçları, çok geçmeden en yanılmaz biçimlerde, sterlin, şilin ve peni olarak ortaya çıktıkça, sıkıştırma makinelerinin çalıştırılması için yüksek basınçlı buhar kazanlarının kullanılması, neredeyse genel bir hal aldı. Ve, işi sonuna kadar götürmek isteyenler ... çok geçmeden bütünüyle Woolf makinesi kullanmaya başladılar ve son zamanlarda kurulan fabrikalarımızın çoğu Woolf makineleri ile çalışmaktadırlar; bunlarda her makinede iki silindir bulunmakta ve bunlardan biri, kazandan gelen yüksek basınçlı buhar ile, normal atmosfer basıncı üzerinde bir güç sağlamakta ve bu yüksek basınç, eskiden olduğu gibi pistonun her hareketinden sonra atmosfere verilmek yerine, aşağı yukarı birinci silindirin dört katı büyüklüğünde bir alçak basınç silindirine geçerek, gereği kadar genişledikten sonra kondansatöre verilir; bu makinelerden elde edilen ekonomik sonuçlara

göre, saatte bir beygir gücü için 3 ½-4 libre kömür tüketilmektedir, oysa eski sistem makinelerde ortalama kömür tüketimi saatte bir beygir gücü için 12-14 libre idi. Ustaca yapılmış bir tertibatla, çift silindirli Woolf sistemi ya da bileşik alçak ve yüksek basınç makinesi, daha önce mevcut bulunan makinelere geniş ölçüde uygulandı ve bunların çalışması hem güç bakımından artırılmış ve hem de yakıt tasarrufu sağlanmış oldu. Aynı sonuç ... bu 8-10 yıl içerisinde, bir yüksek basınç makinesinin bir sıkıştırma makinesi ile, daha önce kaybolan buharın sıkıştırma makinesine geçmesini ve onun iş görmesini sağlayacak şekilde birbirine bağlanmasıyla elde edilir olmuştur. Bu sistem birçok durumda, çok kullanışlıdır.

“Bu iyileştirmelerin bazılarının ya da hepsinin uygulandığı aynı makinelerin kapasitesinin ya da yaptığı işin artırılmasında kesin bir sonuç almak çok kolay olamazdı; ama ben eminim ki, ... aynı ağırlıktaki buhar makinesinden biz şimdi, ortalama olarak en az yüzde 50 daha fazla hizmet ve iş elde etmekteyiz ve birçok hallerde, dakikada 220 ayak hızla sınırlandırılan günlerde 50 beygir gücü sağlayan aynı buharlı makineler, şimdi 100 beygir gücü sağlamaktadır. Sıkıştırılmalı buhar makinelerinin çalıştırılmasında, yüksek basınçlı buhar kullanılmasından alınan çok ekonomik sonuçlarla birlikte, fabrikaların büyümesi sonucu, aynı makinelerden çok daha yüksek güç elde etme gereksinmesi, son üç yıl boyunca, fabrika makineleri için buhar üretmede daha önce kullanılan kazanlardan çok daha ekonomik sonuçlar veren borulu kazanların kullanılmasına yolaçmıştır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, October 1852, s. 23-27.)

Güç üretilmesi için geçerli olan şeyler, enerjinin iletimi ve iş makineleri için de doğrudur.

“Makinelerdeki gelişmelerin, bu birkaç yıl içerisinde hızlı adımlarla ilerlemesi, fabrikatörlere, ilâve hareket ettirici güç olmaksızın üretimi artırma olanağını verdi. İşgünündeki kısalma, emeğin daha ekonomik kullanılmasını zorunlu kılmıştır ve iyi düzenlenmiş fabrikaların pek çoğunda, akıllı bir kafa, giderler azalırken üretimin ne şekilde artırılacağına daima hesabı içersindedir. Onümde, kendi bölgemde çok akıllı bir bayın hazırlamak lütfunda bulunduğu, çalıştırılan işçi sayısını, yaşlarını, çalışmakta olan makineleri ve 1840’tan bugüne kadar ödenen ücretleri gösteren bir rapor var. 1840 Ekiminde, firması, 200’ü 13 yaşın altında olmak üzere 600 işçi çalıştırmaktadır. Geçen ekim ayında, ancak 60’ı 13 yaşın altında 350 işçi çalıştırıyordu; her iki dönemde birkaçı hariç aynı sayıda makine çalışıyordu ve ücret olarak aynı miktar ödenmişti.” (*Redgrave’s Report in Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1852, s. 58-59.)

Makinelerdeki bu iyileştirmeler, yeni, uygun bir biçimde düzenlenmiş fabrikalarda kullanılabildiği kadar, tam etkilerini göstermemektedir.

“Makinelerde yapılan iyileştirmeler bakımından önce şunu söylemek isterim ki, gelişmiş makinelerin kullanılmasına uygun fabrikaların inşasında büyük bir ilerleme vardır. ... Alt kattaki odada, bütün ipliğimi çift kat haline getiriyorum ve bu tek bir taban üzerine 29.000 katlama iği

yerleştireceğim. Oda ile sundurmada en az yüzde 10 emek tasarrufu sağlıyorum; bunu iplik katlama işinde bir iyileşme ile değil, makineleri tek bir yönetim altında toplayarak yapıyorum; ve bu sayıda iği tek bir mil ile çalıştırabileceğim ve aynı sayıda iğ ile çalışan öteki işyerlerine göre bu şekilde yüzde 60 ve bazı durumlarda yüzde 80 bir tasarruf sağlayacağım. Yağ, mil donanımı ve gresten büyük bir tasarruf sağlanmış olmaktadır. ... Fabrikadaki daha üstün bir tertip ve gelişmiş makineler ile, en düşük tahminle, emekte yüzde 10, güçte daha büyük bir tasarruf sağlandığı gibi, kömür, yağ, donyağı, mil ve kayış donanımında önemli bir tasarruf sağlanmıştır.” (Bir pamuk iplikçisinin ifadesi, *Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s. 109, 110.)

IV. ÜRETİM ARTIKLARINDAN YARARLANMA

Kapitalist üretim tarzı, üretim ve tüketim artıklarından yararlanmanın boyutlarını genişletir. Bunlardan birincisi ile, sanayi ve tarım artıklarını, ikincisi ile, kısmen, insan vücudunda doğal madde değişiminin meydana getirdiği artıkları, kısmen de, nesnelerin tüketimlerinden sonra geriye kalan biçimlerini kastediyoruz. Örneğin kimya sanayiinde, üretim artıkları daha küçük ölçekte bir üretimde kaybolan yan ürünlerdir; makine yapımında biriken ve demir üretimine hammadde olarak tekrar dönen demir talaşları, vb. gibi. Tüketim artıkları, insan vücudunun dışarıya attığı doğal maddeler, paçavra şeklinde giyim eşyası kalıntıları, vb. gibi şeylerdir. Tüketim artıkları tarım için büyük önem taşırlar. Bunlardan yararlanılması konusunda, kapitalist ekonomide büyük bir israf vardır. Örneğin Londra’da, dört-buçuk milyon insanın artıklarından, Thames nehrini kirletmekten ve bu iş için de bir yığın para harcamaktan daha iyi bir yararlanma şekli bulunamamıştır.

Yükselen hammadde fiyatları, hiç kuşkusuz, artık ürünlerden yararlanmada bir dürtü olmuştur.

Bu artıkların tekrar kullanılması için genel koşullar şunlardır: ancak büyük-ölçekli üretimde görülebilen büyük miktarda artık; mevcut durumları içersinde daha önce hiç bir işe yaramayan maddeleri, yeni üretim için uygun bir hale sokan gelişmiş makineler; başta kimya olmak üzere, bu gibi artıkların yararlı özelliklerini açığa çıkaran bilimsel gelişme. Lombardiya, Güney Çin ve Japonya’da olduğu gibi, küçük-ölçekli tarımda, bu tür büyük tasarruflar sağlandığı doğrudur. Ama, genellikle bu sistemde tarımdaki üretkenlik diğer üretim alanlarından çekilen insan emek-gücünün israfı şeklinde kullanılmasıyla elde edilir.

Artık denilen şeyler, hemen her sanayide önemli bir rol oynar. Aralık 1863 tarihli Fabrika Raporunda, İngiliz ve İrlandalı çiftçilerin çoğunun keten yetiştirmek istememelerinin ya da pek nadiren yetiştirmelerinin bellibaşlı nedenlerinden birisi olarak bunun sözü edilmektedir: “Su ile çalışan küçük dövme fabrikalarında ... büyük fire verilir ... pamukta

verilen fire nispeten küçük, ama ketende çok fazladır. Yeterli bir suyla ıslatma yöntemi ve iyi bir dövgü makinesi, bu sakıncayı büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. ... Keten İrlanda'da en utanç verici bir biçimde dövülür ve böylece büyük bir kısmı kaybolur; bu miktar yüzde 28-30'a varır." (*Reports of Insp. of Fact.*, Dec. 1863, s. 139, 142.) Oysa, bütün bunlardan, daha iyi makine kullanılarak kaçınılabılır. Yol kenarına o kadar çok kırık dökülmüş ki, fabrika müfettişi şöyle diyor: "İrlanda'daki döğme fabrikaları ile ilgili olarak bana bildirildiğine göre, buradaki artıklar çoğu zaman dövücülerin evlerinde yakacak olarak kullanılmaktadır, oysa bunlar çok değerlidir" (Yukarıdaki Raporun 140. sayfası). Pamuk artığından, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaları ele aldığımız zaman daha ileride sözeceğiz.

Yünlü sanayii, keten fabrikatörlerinden daha kurnaz idi. "Artıklar ve yünlü paçavraları tekrar işlenebilecek şekilde hazırlama işine eskiden kötü gözle bakılırdı ama, Yorkshire'ın yünlü ticaretinde önemli bir dal halini alan, süprüntü ticareti ile ilgili önyargı tamamen ortadan kalktı ve hiç kuşkusuz pamuklu artık ticareti de, belirli bir gereksinmeyi sağladığı için aynı şekilde kabul edilecektir. Otuz yıl önce, yünlü paçavralar, yani sırf yün kumaş parçaları, eski kumaşlar, vb. tonu ortalama 4 sterlin 4 şilindi: son birkaç yıl içersinde bu fiyat, tonu 44 sterlin oldu ve bunlara olan istek o kadar arttı ki, pamuk ve yün karışımı kumaşlardan, yüne zarar vermeden pamuğu ayırma usulleri bulundu, şimdi binlerce kişi bu işte çalışmakta, tüketiciler ise çok düşük bir fiyata oldukça iyi kalitede kumaş bulabilmektedirler." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863. s. 107.) 1862 yılı sonunda, bu yoldan elde edilen kumaş tiftiği, İngiliz sanayiinde bütün yün tüketiminin üçte-birine ulaşmaktadır. (*Reports of Insp. of Fact.*, October 1862, s. 81.) "Tüketicinin" elde ettiği "büyük avantaj" bu artıklardan yapılan kumaşların, eskiye göre üçte-bir oranında daha önce eskimesi ve altıda-biri kadar bir zamanda ise havını yitirmesidir.

İngiliz ipekli sanayii de aynı inişli yolu izledi. Hakikî ham ipek tüketimi, 1839 ile 1862 arasında her nasılsa azaldığı halde, ipek artığı tüketimi iki katına çıktı. Gelişmiş makineler, bu başka işe yaramayan maddeden, pek çok amaçlar için yararlı bir ipek yapıyordu.

Artıklardan yararlanmada en çarpıcı örneği kimya sanayii veriyor. Yalnız yeni kullanımlar bulduğu kendi artıklarından değil, pek çok başka sanayiın artıklarından da yararlanıyor. Örneğin, önceleri neredeyse hiç bir işe yaramayan bir tür katranı, anilin boyalarına, alizarine ve son zamanlarda da ilâçlara çevirmektedir.

Yeniden kullanımları yoluyla, üretim artıklarından sağlanan bu tasarrufu, artığa engel olunmak suretiyle sağlanan ekonomiden, yani üretim artıklarını en az düzeye indirmekten ve üretimde gerekli bütün ham ve yardımcı maddelerden en üst düzeyde yararlanılmasından ayırd etmek gerekir.

Artığın azalması kısmen kullanılan makinenin niteliğine bağlıdır. Yağ, sabun, vb. gibi şeylerden tasarruf, mekanik kısımların yapımına ve parlatılmasına bağlıdır. Bu, yardımcı maddelerle ilgili bir tasarruftur. Bununla birlikte, üretim süreci sırasında, hammaddenin büyük ya da küçük bir kısmının artık haline gelmesi, kısmen ve önemli ölçüde, kullanılan makineler ile aletlerin niteliğine bağlıdır. Ensonu bu, hammaddenin kendisinin niteliğine bağlıdır. Bu da gene kısmen, hammadde üreten tarım ile doğal maddeleri sağlayan sanayideki gelişmeye (daha kesin deyişle uygarlıktaki gelişmeye) ve kısmen de hammaddenin, imalâta girmeden önce geçtiği süreçlerdeki iyileşmelere bağlıdır.

“Parmentier, Fransa’da tahıl öğütme sanatının, pek de uzak olmayan dönemden, örneğin Louis XIV zamanından beri önemli ölçüde geliştiğini ve yeni değirmenlerin eskilerine göre, aynı miktar tahıldan yarısı kadar daha fazla ekmek yapabildiklerini göstermiştir. Bir Parislinin yıllık tüketimi gerçekten de, önce 4, sonra 3 ve ensonu 2 *setiers* iken, şimdilerde ancak 1 $\frac{1}{3}$ *setiers* ya da aşağı yukarı kişi başına 342 libredir. ... Uzun bir süre oturduğum Perche’de, granit ve volkanik kayalardan yapılma değirmen taşları kullanan eski değirmenlerin çoğu, son otuz yıldır hızla gelişen mekanik biliminin kurallarına göre yeniden yapılmıştır. Bunlara, La Ferte’den getirilen iyi cins değirmen taşları takılmış, tahıl iki kez öğütülmüş, un çuvallarına dairesel bir hareket verilmiş ve aynı miktar tahıldan elde edilen un altıda-bir artmıştır. Romalılar ile bizim tahıl tüketimimiz arasındaki büyük farklılık böylece kolayca açıklanabilir. Bu, sırf yetersiz öğütme ve ekmek yapma yöntemlerinden ileri gelmiştir. Pliny’nin yapmış olduğu dikkate değer bir gözlemi (XVIII, Ch. 20, 2) böylece açıklayabileceğimi sanıyorum: ... ‘Roma’da un, kalitesine göre, her *modius*’u, 40, 48 ya da 96 *as*’a satılırdı. Bugünkü tahıl fiyatlarına oranla çok yüksek olan bu fiyatların nedeni, henüz çocukluk çağında bulunan, o dönemdeki değirmenlerin yetersiz durumu ve bunun sonucu olarak da öğütme işindeki büyük giderlerdi.’” (Dureau de la Malle, *Economie Politique des Romains*, Paris 1840, I, s. 280-81.)

V. BULUŞLAR YOLUYLA SAĞLANAN TASARRUF

Sabit sermayenin kullanılmasında sağlanan bu tasarruflar, yineliyoruz, emek koşullarının geniş bir ölçekte kullanılmasından ileri gelir; kısacası bunlar, doğrudan doğruya toplumsal ya da toplumsallaştırılmış emeğin ya da üretim süreci içersinde doğrudan elbirliğinin koşulları olarak hizmet etmeleri olgusunun sonuçlarıdır. Bir yandan bu, mekanik ve kimyasal buluşlardan, metaların fiyatını artırmaksızın yararlanmak için vazgeçilmez bir gereksinmedir ve daima, *conditio sine qua non*’dur.* Öte yandan, ancak geniş ölçekte bir üretim, ortaklaşa üretken tüketimden ileri gelen tasarruflara olanak verir. Ensonu, nereden ve nasıl

* Vazgeçilmez koşul. —ç.

tasarruf sağlanacağını, buluşları uygulamada en yalın yöntemleri ve teo-
rinin uygulama alanına konulmasında — üretim sürecinde uygulamaya
geçilmesinde ortaya çıkan sürtüşmelerin nasıl yenilebileceğini, vb., an-
cak kolektif çalışan emekçinin deneyimleri bulur ve ortaya çıkarır.

Yeri gelmişken evrensel emek ile ortaklaşa emek arasında bir ayırı-
mın yapılması yerinde olur. Her iki tür emek de, üretim sürecinde kendi
rollerini oynar, birbiri içersine geçer, ama her ikisi gene de farklıdır. Evrensel emek, her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır. Bu emek
kısmen, canlı emeğin elbirliğine, kısmen de daha önce yaşamış kimsele-
rin emeklerinden yararlanmaya dayanır. Öte yandan, ortaklaşa emek
ise, bireylerin doğrudan doğruya elbirliği yapmalarıdır.

Bu söylenenler, sık sık yinelenen şu gözlemler ile de doğrulanır:

1) Yeni bir makinenin ilk modelinin maliyeti ile, daha sonra yapılan-
ların maliyeti arasındaki büyük fark (bu konuda Ure* ve Babbage'a**
bakınız).

2) Yeni bir buluş üzerine dayanan bir kuruluştaki işletme giderlerinin,
daha sonra *ex suis ossibus**** kurulan işletmelerin giderlerine göre çok
daha büyük olması. Bu öylesine doğrudur ki, bir işte öncülük edenler
çoğu zaman iflâs ettikleri halde, daha sonra binaları, makineleri, vb., da-
ha ucuza satın alanlar ancak bundan para kazanırlar. İşte bu yüzdendir
ki, insan zekâsı ile ilgili evrensel emeğin bütün yeni gelişmelerinden ve
bunların bileşik emek yoluyla toplumsal uygulanmasından aslan payını
alanlar, genellikle, en değersiz ve sefil türden para-kapitalistleridir.

* A. Ure, *The Philosophy of Manufactures*, Second edition, London 1855. —Ed.

** Ch. Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures*, London 1832, s. 280-81.
—Ed.

*** Onun kemiklerinden. —ç.

FİYAT DALGALANMALARININ ETKİSİ

I. HAMMADDE FİYATLARINDA DALGALANMALAR VE
BUNLARIN KÂR ORANI ÜZERİNDEKİ DOĞRUDAN ETKİLERİ

Daha öncekilerde olduğu gibi, bu durumda da, artı-değer oranında hiç bir değişiklik olmadığı varsayılmaktadır. Durumu, kendi yalın biçimi içersinde çözümlemek için, bu gereklidir. Bununla birlikte, artı-değer oranı değişmeden kalan belirli bir sermaye için, hammadde fiyatlarında burada ele alıp inceleyeceğimiz dalgalanmaların yolaçtığı daralma ya da genişleme sonucu, artan ya da azalan sayıda işçi çalıştırmak mümkün olabilir. Bu durumda, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, artı-değer miktarı değişebilir. Ne var ki, bunun da, ikincil bir konu olduğu için burada bir yana bırakılması yerinde olur. Eğer, makinelerdeki iyileşmeler ve hammadde fiyatlarındaki değişiklikler aynı zamanda, ya belli bir sermaye tarafından çalıştırılan işçi sayısını ya da ücretlerin düzeyini etkiliyorsa, bu ancak şunların birarada bulunmasıyla olabilir: 1) değişmeyen sermayedeki değişikliklerin, kâr oranı üzerinde yolaçacağı etki, ve 2) ücretlerdeki değişmelerin kâr oranı üzerindeki etkisi. Böyle olunca sonuç kendiliğinden elde edilir.

Ama burada, daha önceki durumda olduğu gibi şurasını da belirtmek gerekir ki, genellikle, ya değişmeyen sermayedeki tasarruflar ya da hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle değişmeler olduğu takdirde, bunlar, ücretleri, dolayısıyla, artı-değer oranını ve miktarını

olduğu gibi bıraksalar bile, kâr oranını daima etkilerler. Bunlar, $a' (d : S)$ 'deki S'nin büyüklüğünü ve böylece de bütün kesrin değerini değiştirirler. Bu nedenle, bu durumda da —artı-değer konusundaki tahlillerimizde vardığımız sonucun tersine— bu değişikliklerin hangi üretim alanında olduğunun, bunların etkilediği üretim dallarının, emekçilerin geçim gereksinmelerini mi, yoksa bu tür gereksinmelerin üretimi için değişmeyen sermayeyi mi ürettiğinin hiç bir önemi yoktur. Burada çıkartılan sonuçlar, lüks nesneler üretiminde ortaya çıkan değişiklikler için de aynen geçerlidir; lüks nesneler sözü ile biz burada, emek-gücünün yenisinden üretimine hizmet etmeyen bütün üretimleri kastediyoruz.

Hammaddeler burada, indigo, kömür, gaz, vb. gibi yardımcı maddeleri de içermektedir. Ayrıca, makineler bu başlık altında ele alındığında, bunların hammaddeleri de, demir, kereste, deri, vb. gibi nesnelerden oluşur. Bu makinelerin fiyatı işte bu nedenle, bunların yapımında kullanılan hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalarla değişir. Bunların fiyatı, yapıldıkları hammaddelerin, ya da çalışması sırasında tüketilen yardımcı maddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle yükseldiği ölçüde, kâr oranı *pro tanto* düşer. Ya da bunun tersi olur.

Aşağıdaki tahlillerde biz, iş aracı olarak hizmet eden makinelerin hammaddesini oluşturan, ya da bu makinelerin çalışmasında yardımcı madde olarak kullanılan hammaddelerin fiyatlarındaki dalgalanmalar ile değil, yalnızca, bunların metallerin üretim sürecine girmeleri ölçüsünde, fiyatlarındaki değişmelerle ilgileneceğiz. Yalnız, burada bir noktaya dikkat etmek gerekir: makinelerin yapımında ve çalışmalarında bellibaşlı öğeler olan, demir, kömür, kereste, vb. gibi hammaddelerde bulunan doğal zenginlik, burada kendisini sermayeye özgü doğal bir doğurganlık gibi gösterir, ve ücretlerin yüksek ya da düşük düzeyde olmasından bağımsız, kâr oranını belirleyen bir etmendir.

Kâr oranı, $a : S$, ya da $a : (s + d)$ olduğuna göre, s'nin ve dolayısıyla S'nin büyüklüğünde bir değişmeye yolaçan her şeyin a ve d ve bunların karşılıklı bağıntısı aynı kalsa bile, kâr oranında da bir değişiklik meydana getireceği açıktır. O halde, hammaddeler, değişmeyen sermayenin bellibaşlı kısımlarından birisini oluşturlar. Gerçek hammadde kullanmayan sanayilerde bile, bunlar, yardımcı maddeler ya da makineleri oluşturan kısımlar, vb. olarak hesaba katılırlar ve bunlardaki fiyat dalgalanmaları böylece kâr oranını etkilemiş olur. Hammadde fiyatında, h kadar bir düşme olsa, $a : S$, ya da $a : (s + d)$, $a : (S - h)$ ya da $a : [(s - h) + d]$ halini alır. Böylece, kâr oranı yükselir. Tersine, eğer hammadde fiyatları yükselirse $a : S$, ya da $a : (s + d)$, $a : (S + h)$, ya da $a : [(s + h) + d]$ halini alır ve kâr oranı düşer. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı, demek ki, hammadde fiyatıyla ters orantılı olarak düşer ya da yükselir. Bu, diğer şeylerin yanı sıra, hammadde fiyatlarındaki dalgalanmaların, ürünün satış alanlarında bir değişmeyle birlikte olmaması halinde bile, yani arz ve talep bağıntısının tamamen dışında, düşük hammadde fiyatlarının sanayi

ülkeleri için ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca buradan, dış ticaretin, yaşam gereksinmelerini ucuzlatma yoluyla ücretler üzerindeki etkisi bir yana, kâr oranını etkilediği sonucu çıkmaktadır. Önemli olan nokta, dış ticaretin, sanayide ve tarımda tüketilen ham ve yardımcı maddeleri etkilediğidir. Kâr oranının niteliği ve artı-değer oranı ile arasındaki özgül farkın yanlış anlaşılması, bir yandan (Torrens* gibi) iktisatçıları, hammadde fiyatlarının, kâr oranı üzerindeki, pratik deneyimlerde farkına vardıkları belirli etkisini yanlış açıklamaya, öte yandan, genel ilkelere sıkı sıkıya sarılan Ricardo** gibi iktisatçıları, diyelim, dünya ticaretinin kâr oranı üzerindeki etkisini farketmemeye kadar götürmüştür.

Hammaddelerden alınan gümrük resimlerinin kaldırılması ya da azaltılmasının sanayi için taşıdığı büyük önemi, bu durum açıklamaktadır. Koruyucu gümrük sisteminin rasyonel gelişmesi, hammaddelerden alınan ithalât resimlerinin en alt düzeye indirilmesini, başlıca ilkelerinin birisi haline getirmiştir. Bunun ve tahıl üzerindeki resmin kaldırılması pamuk üzerindeki gümrük resminin kaldırılmasıyla da yakından ilgilenen İngiliz serbest ticaret yandaşlarının ana amacı idi.

Pamuklu sanayinde unun kullanılması, sözcüğün dar anlamıyla bir hammadde olmayıp bir yardımcı madde ve aynı zamanda da bellibaşlı bir besin olan bir nesnenin fiyatındaki bir düşmenin önemini göstermede iyi bir örnek olabilir. Daha 1837 yılında R. H. Greg¹³, o sırada Büyük Britanya'da pamuklu fabrikalarında çalışan 100.000 mekanik dokuma tezgâhı ile 250.000 el tezgâhının, dokumayı düzgün hale getirmek için yılda 41 milyon libre un tükettiğini hesaplamıştı. Ağartma ve diğer işlemler için, bu miktarın üçte-birini daha ilâve etmiş ve son on yıl için, bu şekilde tüketilen unun toplam yıllık değerini 342.000 sterlin olarak hesaplamıştır. Kıta Avrupasındaki un fiyatları ile yapılan bir karşılaştırma, tahıldan alınan gümrük yoluyla fabrikatörlere yüklenen daha yüksek un fiyatının her yıl yalnız 170.000 sterlin tuttuğunu göstermiştir. Greg, 1837 yılı için bu miktarın en az 200.000 sterlin olduğunu tahmin etmiş ve yıllık un fiyatı farkının 1.000 sterlin tuttuğu bir firmayı örnek diye göstermiştir. Sonuç olarak, "Büyük fabrikatörler, akıllıbaşında ve hesabını bilen işadamları, Tahıl Yasaları kaldırıldığı takdirde, on saatlik işgününün tamamen yeterli olduğunu söylemişlerdir." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1848, s. 98.) Tahıl yasaları kaldırıldı. Pamuk ile öteki hammaddelerden alınan resimler de. Ne var ki, hemen bunların ardından, fabrikatörlerin On Saat Çalışma Yasasına karşı çıkmaları daha da şiddetlendi. Ve, on saatlik işgünü gene de yasalaşınca, bu sefer de bunun ilk sonucu, ücretlerin azaltılması yolunda genel girişim oldu.

¹³ R. H. Greg, *The Factory Question and the Ten Hours' Bill*, London 1837, s. 115.

* R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, s. 28 et seq. — Ed.

** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, s. 131-38. — Ed.

Ham ve yardımcı maddelerin değerleri, yapımlarında tüketilmiş bulundukları ürünün değerine bir defada ve bütünüyle geçtiği halde, sabit sermayenin ögeleri, değerlerini, ürüne, eskime ve aşınmalarıyla orantılı olarak yavaş yavaş aktarırlar. Demek oluyor ki, kâr oranı, ürünün yapımında ne kadar tüketilmiş olursa olsun yatırılan toplam sermaye değeri tarafından belirlendiği halde, ürünün fiyatı, hammaddelerin fiyatları tarafından, sabit sermayenin değerinden çok daha fazla etkilenir. Ama açıktır ki, —biz burada hâlâ, metaların kendi değerleri üzerinden satıldıklarını varsaydığımız, bu yüzden de, rekabetin yolaçtığı fiyat dalgalanmaları bizi henüz ilgilendirmedigi için, bu noktaya yalnızca değinmekle yetineceğiz— piyasanın genişlemesi ya da daralması, tek metanın fiyatına bağlıdır ve bu fiyatın yükselme ya da düşmesiyle ters orantılıdır. Bu nedenle, ürünün fiyatı, hammaddenin fiyatıyla orantılı olarak yükselmez ya da düşmez. Dolayısıyla, kâr oranı, ürünlerin değerleri üzerinde satılmaları halinde olduğundan, bir durumda daha fazla düşer, bir başka durumda daha fazla yükselir.

Ayrıca, kullanılan makinelerin miktarı ve değeri, emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte büyür, ama bu büyüme aynı oranda olmaz, yani bu, makinelerin verimi artırdıkları oranda olmaz. Bu nedenle, hammadde tüketen sanayi dallarında, yani emeğin konusunun, daha önceki bir emeğin ürünü olduğu sanayilerde, emeğin üretkenliğindeki büyüme, tam ifadesini, daha büyük bir miktardaki hammaddenin belli miktarda emeği emmesindeki oranda, ve şu halde, diyelim her saatte ürüne çevrilen ya da metalar haline getirilen hammadde miktarındaki artışta bulur. Demek ki, hammaddelerin değeri, emeğin üretkenliğindeki gelişme oranında, meta-ürünün değerinin gitgide büyüyen bir kısmını teşkil eder; bunun nedeni, yalnız hammaddenin değerinin bütünüyle meta-ürünün değerine geçmiş olması değil, toplam ürünün her parçasında, makinelerin eskimesini temsil eden kısım ile, yeni eklenen emek tarafından oluşturulan kısmın her ikisinin de sürekli azalmasıdır. Bu düşme eğilimi nedeniyle, hammaddeyi temsil eden öteki değer kısmında, hammaddenin değerinde, üretiminde kullanılan emeğin büyümekte olan üretkenliğinden ileri gelen orantılı bir düşme ile karşılanmadıkça orantılı bir artma olur.

Ayrıca, ham ve yardımcı maddeler, tıpkı ücretler gibi, döner sermayenin bir kısmını teşkil ettiği ve bu nedenle de, ürünün satışı ile, sürekli olarak bütünüyle yerlerine konması gerektiği halde, makinelerde ancak aşınıp yıpranmanın yerine konulması ve bunun da, her şeyden önce yedek fon şeklinde olması gerekir. Üstelik, toplam yıllık satışın bu fona yıllık pay şeklinde katkıda bulunduğu sürece, tek tek her satışın kendi payına düşeni bu fona katmasına hiç bir gereklilik yoktur. Metaların satışı ile gerçekleşen fiyatın, bu metaların bütün ögelerini yerine koymaya yetmemesi halinde, hammadde fiyatlarındaki bir yükselişin, tüm yeniden-üretim sürecini nasıl kısıtlayabileceğini ya da durdurabileceğini bu bir kez daha ortaya koymaktadır. Ya da bu durum, üretim sürecinin kendi teknik koşullarının gerektirdiği bir ölçekte devamını olanaksız kılar ve böylece, ya ancak makinelerin bir kısmı çalışmaya devam eder, ya da makinelerin hepsi, olağan sürenin bir kısmında çalışır.

Ensonu, artık nedeniyle katlanılan giderler hammadde fiyatlarında ki dalgalanmalarla doğru orantılı olarak değışirler; bu fiyatlar yükselince artarlar, düşünce azalırlar. Ama, burada da gene bir sınır vardır. 1850 Nisan ayına ait Fabrika Raporu şöyle diyordu: “Hammadde fiyatlarındaki bir yükselmeden ileri gelen önemli bir kayıp kaynağı vardır ki, bunun ne olduğunu ancak iplik yapımcısının kendisi bilir; bu, artık nedeniyle uğranılan kayıptır. Bana bildirildiğine göre, pamuklu fiyatları arttığında, ipliğin, eğiriciye maliyeti, özellikle düşük kaliteli iplikte, fiilen ödenen fiyatın ötesinde bir oranda artar, çünkü, kaba iplik eğrilmesinde verilen fire tam yüzde-onbeştir; bu oranda bir fire, pamuk fiyatı librede 3 ½ peni ikeni ½ peni bir zarara yolaçtığı halde, pamuk fiyatı librede 7 peniye çıkar çıkmaz, libre başına zarar 1 peniye yükselir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1850, s. 17.) Ama, Amerikan İç Savaşı sonucu pamuk fiyatı, neredeyse 100 yıldır görülmemiş bir düzeye yükseldiği zaman, rapor, farklı şeyler söylüyordu: “Şimdi, pamuk firesi için verilen fiyat ve bunun fabrikaya pamuk artığı olarak tekrar girişı, Surat pamuğu ile Amerikan pamuğu arasındaki aşağı yukarı yüzde 12 ½ olan fire farkını bir ölçüde karşılamaktadır.

“Surat pamuğunda fire yüzde 25 olduğu için, iplikçiye pamuğun maliyeti, daha yapınuna geçmeden dörtte-bir artmış durumdadır. Amerikan pamuğunun libresi 5 ya da 6 peni olduğu zaman, artık nedeniyle zarar pek önemli değildi, çünkü bu, librede ¾ peniyi geçmiyordu, ama libresi 2 şiline malolan pamuğun her libresinde fire nedeniyle uğranılan zararın 6 peniye çıktığı bugünlerde, bunun büyük önemi vardır.”¹⁴ (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s. 106.)

II. SERMAYE NİN DEĞER OLARAK YÜKSELMESİ, DÜŞMESİ, SERBEST KALMASI VE BAĞLANMASI

Bu bölümde incelenen görüngüler, tam bir gelişme gösterebilmeleri için, kredi sistemini ve kapitalist üretimin temeli ve hayatı ögesi olan dünya piyasasında rekabeti gerektirir. Bununla birlikte, kapitalist üretimin bu daha belirli biçimleri, ancak, sermayenin genel niteliği anlaşıldıktan sonra geniş olarak ortaya konulabilir. Ayrıca bu, bu yapının kapsamı içersine girmeyip, daha sonraki devamına aittir. Yukardaki başlık altında sayılan görüngüler gene de, bu aşamada genel bir biçimde incelenebilir. Bunlar, önce birbirleriyle, sonra da kâr oranı ve miktarıyla bir iç bağlantı içindedirler. Bunların burada, sırf, yalnız kâr oranının değil, kâr miktarının da —bu aslında, artı-değer miktarı ile aynı şeydir— artı-değer miktarının ya da oranının hareketlerinden bağımsız olarak artabileceği ya da ya da azalabileceği izlenimini vermeleri nedeniyle de kısaca incelenmeleri yerinde olur.

¹⁴ Raporun son tümcesinde bir yanlışlık var. Fire nedeniyle uğranılan zararın 6 peni değil, 3 peni olması gerekir. Bu zarar, Surat pamuğu için %25, Amerikan pamuğu için ancak %12 ile %15 kadardır, ve bu sonuncu, aynı yüzdenin 5-6 peni fiyat için doğru hesaplandığı anlamına gelir. Bununla birlikte, İç savaşın son yıllarında Avrupa'ya getirilen Amerikan pamuğu sözkonusu olduğu zaman bile, fire oranının çoğu kez, öncekine göre epeyce yükseldiği doğrudur. —F. E.

Bir yandan sermayenin serbest kalmasını ve bağlanmasını, öte yandan, değerinin yükselmesini ve düşmesini, farklı görüngüler olarak mı ele alacağız?

Sorun, sermayenin serbest kalması ve bağlanması ile ne demek istediğimiz sorundur. Değer yükselmesi ve düşmesi, kendiliğinden anlaşılır şeylerdir. Bunların anlamı, belli bir sermayenin, belli genel ekonomik koşullar sonucu, değer olarak yükselmesi ya da düşmesidir, çünkü biz burada, bireysel bir sermayenin özel yazgısını tartışmıyoruz. Öyleyse bunun anlamı, üretime yatırılan bir sermayenin değerinin, bu sermaye tarafından çalıştırılan artı-emek nedeniyle kendisini genişletmesi olayından bağımsız olarak yükselmesi ya da düşmesidir.

Sermayenin bağlanması ile biz, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için, ürünün toplam değerinin bazı kısımlarının değişmeyen ve değişen sermayenin öğelerine tekrar çevrilmeleri gerektiğini kastediyoruz. Sermayenin serbest kalması ile eğer üretim daha önceki ölçekte devam edecek ise, ürünün toplam değerinin, belli bir zamana kadar, değişmeyen ya da değişen sermayeye tekrar çevrilmesi gerekli kısmının, başka yerde kullanılabilir ve fazlalık haline gelmesini kastediyoruz. Sermayenin bu şekilde serbest kalması ya da bağlanması, gelirin serbest kalması ya da bağlanmasından farklıdır. Eğer, tek başına bir S sermayesinin yıllık artı-değeri x ise, kapitalistler tarafından tüketilen metaların fiyatlarındaki bir düşme eskisi kadar aynı zevk ve tatmini vb. sağlamaya, $x - y$ yeterli olabilir. Gelirin bir kısmı $= y$ serbest hale gelir, böylece de, ya tüketimi artırmaya ya da (birikim amacı için) tekrar sermayeye çevrilmeye hizmet edebilir. Tersine, eğer eskisi gibi yaşamak için $x + y$ gerekli ise, ya bu yaşam standardının düşürülmesi ya da daha önce biriktirilen gelirin bir kısmının $= y$, gelir olarak harcanması gerekir.

Değer yükselmesi ve düşmesi, ya değişmeyen ya değişen sermayeyi ya da her ikisini etkileyebilir; değişmeyen sermayeyi etkilemesi halinde ise, bunun ya sabit ya döner ya da her iki kısmını etkileyebilir.

Değişmeyen sermaye altında, bizim, yarı-mamul ürünler de dahil ham ve yardımcı maddeleri ele almamız gerekir, ve burada bütün bunları, hammaddeler, makineler ve öteki sabit sermaye terimi altında topluyoruz.

Bundan önceki incelememizde özellikle, kâr oranına etkisi bakımından hammadde fiyat ya da değerindeki değişikliklere işaret ettik ve diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranının, hammaddelerin değeri ile ters orantılı olduğu şeklindeki genel yasayı saptadık. Bu, içersinde yatırımın yalnızca hemen yer almakta olduğu bir iş alanına yatırılan sermaye için, yani paranın üretken sermayeye henüz çevrildiği yatırımlar için mutlak olarak doğrudur.

Ama yeni yatırılmakta olan bu sermayeden ayrı olarak, zaten işlev halindeki sermayenin büyük bir kısmı, dolaşım alanında, diğer bir kısmı ise üretim alanındadır. Bir kısmı piyasada, paraya çevrilmeyi bekleyen

metalar şeklinde; diğer bir kısmı, şekli ne olursa olsun, üretim öğelerine tekrar çevrilmeyi bekleyen, elde mevcut para olarak bulunur; ensonu, bir üçüncü kısım, üretim alanındadır ve kısmen, piyasadan satın alınan ham ve yardımcı maddeler, yarı-mamul ürünler gibi, üretim araçlarının ilk biçimleriyle, makineler ve diğer sabit sermaye biçiminde ve kısmen de, henüz yapım süreci içerisinde olan ürünler biçiminde bulunurlar. Değer yükselmesi, ya da düşmenin etkisi, burada, büyük ölçüde, bu öğeler arasındaki orana bağlıdır. İş basitleştirmek için, bütün sabit sermayeyi bir yana bırakalım ve yalnızca, değişmeyen sermayenin, ham ve yardımcı maddeler ile yarı-mamul ürünlerden, piyasadaki işlenmiş metalden ve henüz üretim sürecinde bulunan metalden oluşan kısmını ele alalım.

Hammaddenin, diyelim pamuğun fiyatı yükselecek olsa, henüz pamuk ucuz iken imal edilen pamuklu malların —hem iplik gibi yarı-mamul malların ve hem de pamuklu kumaşlar gibi son şeklini almış malların— fiyatları da yükselir. Henüz işlenmemiş, depoda bulunan pamuk ile, yapım sürecinde bulunan pamuğun değeri de yükselmiş olur. Bu sonuncunun değeri, geçmişteki daha fazla emek-zamanını temsil etmesi ve böylece, katılmış bulunduğu ürüne kendi ilk değerinden daha fazla, yani kapitalistin karşılığını ödediği değerden daha fazla değer katması nedeniyle artar.

Şu halde, hammadde fiyatlarının artması halinde eğer piyasada önemli miktarda mamul mal varsa, bunların imalât aşamaları ne olursa olsun, bu metaların değeri yükselir ve böylece, mevcut sermayenin değerini de yükseltmiş olur. Aynı şey, üreticinin elinde bulunan hammadde, vb. ikmali için de doğrudur. Bu değer artışı, bireysel kapitalistin ya da hatta tüm kapitalist üretim alanının, hammadde fiyatlarındaki yükselme nedeniyle kâr oranındaki düşme sonucu uğradıkları kaybı telafi edebilir ya da hatta bu kaybı aşabilir. Rekabetin etkilerine ayrıntıları ile girmeksizin, bütünlüğü sağlamak amacıyla şu noktaları belirtebiliriz: 1) eğer hammadde ikmali önemli miktarda ise, hammaddenin çıkış yerindeki fiyat artışını telafi edebilir; 2) eğer yarı-mamul ve mamul mallar piyasada çok miktarda varsa, bunların fiyatlarının bu yüzden hammaddelerinin fiyatıyla orantılı olarak artması engellenir.

Hammadde fiyatları düştüğünde bunun tersi olur. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu, kâr oranını artırır. Piyasadaki metalar, üretim sürecindeki nesneler ve mevcut hammadde ikmali değerlerinden kaybederler ve böylece kâr oranındaki yükselmeyi telafi ederler.

Diyelim bir iş yılının sonunda, yani tarımda hasattan sonra, piyasaya büyük miktarlarda hammaddenin sürüldüğü zaman, üretim alanında ve piyasada mevcut ikmal ne kadar küçük ise, hammadde fiyatlarının değişmesinin etkisi o kadar belirgin olur.

Bütün bu incelemelerimizde biz, fiyatlardaki yükselme ya da düşmelerin, gerçek değer dalgalanmalarını ifade ettiği varsayımından hareket

ediyoruz. Ama biz burada, bu gibi fiyat değişikliklerinin kâr oranı üzerindeki etkisi ile ilgilendiğimiz için, bunların temelinde neyin bulunduğu pek önemi yoktur. Bu söylenenler, fiyatlar, değerdeki dalgalanmalar nedeniyle değil de, kredi sisteminin, rekabetin, vb. etkisi ile yükselse ya da düşse bile gene de geçerlidir.

Kâr oranı, ürünün değeri üzerindeki fazlalığın, yatırılan toplam sermayenin değerine oranına eşit olduğuna göre, yatırılan sermayenin değer kaybı ile kâr oranında görülen yükselme, sermayenin değerinde bir kayıp ile birlikte olabilir. Aynı şekilde, kâr oranında, yatırılan sermayenin değer yükselmesi nedeniyle görülen yükselme, bir kazanç ile birlikte olabilir.

Değişmeyen sermayenin, makineler ve genellikle sabit sermaye gibi diğer kısmına gelince, bunda başlıca, binalar, taşınamaz mallar, vb. bakımından meydana gelen değer artmaları, toprak rantı teorisi olmaksızın irdelenemez ve bu nedenle de bu bölüme girmezler. Ama, değer kaybı sorunu için genel önemi olan noktalar şunlardır:

Mevcut makinelerin, binaların, vb., kullanım-değerlerini ve dolayısıyla değerlerini düşüren sürekli iyileşmeler. Bu sürecin, yeni kullanılmaya başlayan makinelerin başlangıç dönemleri boyunca, belli bir olgunluk aşamasına ulaşmadan önce, henüz kendi değerini yeniden üretmeye vakit bulamadan, sürekli olarak modası geçmesi halinde kötü bir etkisi olur. Bu, eskime ve aşınmaya ait rakamları çok yüksek göstermek-sizin, makinelerin değerinin daha kısa bir zamanda yeniden üretilebilmesi için, böyle zamanlarda olağan hale gelen, normal emek-zamanının rezilce uzatılması ve gündüz ve gece vardiyaları halinde çalışılmasının nedenlerinden birisidir. Öte yandan, makinelerin etkin oldukları kısa süre (tahmin edilen iyileşmeler karşısında onun kısa hayatı) bu şekilde telafi edilmediği takdirde, bu moral değer kaybı yoluyla değerinden o kadar fazlasını ürüne aktarmış olur ki, el emeği ile bile rekabet edemez.¹⁵

Makineler, binaların donatımı ve genellikle sabit sermaye, belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra ve böylece hiç değilse temel yapıları bakımından uzunca bir süre kaldıkları zaman, bu sabit sermayenin yeniden üretim yöntemlerindeki iyileşmeler nedeniyle benzer bir değer kaybı ortaya çıkar. Makinelerin, vb. değeri bu durumda, makineler hızla bollaştığı ve yeni ve daha üretken makineler tarafından bir dereceye kadar değer kaybına uğradıkları için düşmez, bunlar artık daha ucuza yeniden üretilebildikleri için değer kaybetmiş olurlar. Bu, büyük girişimlerin, çoğu kez, bir başkasının eline geçene kadar, yani bunların ilk sahipleri iflâs ettikten sonra bunları ucuza satın alanların, bu nedenle, daha başlangıçta

¹⁵ Örneğin, diğerleri yanında Babbage'a bakınız [*On the Economy of Machinery and Manufactures*, London 1832, s. 280-81. — *Ed.*]. Her zaman başvurulacak çareye — ücretlerin düşürülmesi — bu durumda da başvurulur ve böylece bu sürekli değer kaybı, Bay Carey'in "uyumlu beyindeki" hayallerin tam tersine bir etki yaratmış olur.

daha az bir sermaye ile işe başlamaları ile başarıya ulaşmalarının nedenlerinden biridir.

Özellikle tarımda göze çarpan bir durum, ürünün fiyatını yükselten ya da düşüren nedenlerin, tahıl, davar, vb. gibi, geniş ölçüde bu üründen oluşan sermayesinin değerini de yükseltmesi ya da düşürmesidir (Ricardo*).

Bir de değişen sermayeyi gözden geçirmek gerekiyor.

Emek-gücünün değerinin bunun yeniden-üretimi için gerekli geçim araçlarının değerinde bir yükselme olduğu için yükselmesi, ya da bunların değerinde bir düşme olduğu için düşmesi nedeniyle —ve değişen sermayenin değerinin yükselmesi ya da düşmesi, aslında bu iki durumun ifadesinden başka bir şey değildir— işgünü aynı kalmak kaydıyla, artı-değerde bir düşme böyle bir değer yükselmesine ve artı-değerde bir artıma böyle bir değer düşmesine tekabül eder. Ama diğer koşullar da —sermayenin serbest kalması ve bağlanması— bu gibi durumlar ile ilgili olabilir, ve biz bunları şimdiye kadar incelemediğimiz için, şimdi kısaca bunlara değineceğiz.

Ücretlerin, emek-gücünün değerinde bir düşme sonucu düşmesi halinde (bu, emeğin gerçek fiyatında bir yükselme ile birlikte bile olabilir), şimdiye değin ücretlere yatırılmış bulunan sermayenin bir kısmı serbest kalır. Değişen sermaye serbest kalmıştır. Yeni sermaye yatırımları söz konusu ise, bu yalnızca onun daha yüksek bir artı-değer oranı ile işlemesi etkisine sahiptir. Aynı miktar emeği harekete geçirmek için, öncekine göre daha az para gerekecek ve bu şekilde, emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, ödenen kısmı aleyhine büyüyecektir. Ama, zaten yatırılmış bulunan sermaye söz konusu ise, yalnız artı-değer oranı yükselmekle kalmayacak, daha önce ücretlere yatırılmış bulunan sermayenin bir kısmı da serbest kalacaktır. Bu kısım şimdiye kadar bağlı idi ve ürünün hasılatından düşülmesi gereken düzenli bir kısmı oluştuyordu; işin eski hacminde yürütülebilmesi için bu kısmın ücretlere yatırılması, değişen sermaye olarak iş görmesi gerekiyordu. Şimdi, bu kısım serbest kalmıştır ve, ister aynı işin genişletilmesi için olsun, ister başka bir üretim alanında iş görmek için olsun, yeni bir yatırım gibi kullanılabilir.

Örneğin, diyelim, başlangıçta 500 işçinin çalıştırılması için haftada 500 sterlin gerektiği halde, şimdi aynı amaç için yalnız 400 sterlin gereksin. Her iki durumda da üretilen değer miktarı eğer = 1.000 sterlin ise, birinci durumda haftalık artı-değer miktarı = 500 sterlin ve artı-değer oranı $\frac{500}{500} = \%100$ 'dür. Ama, ücretlerdeki değişmeden sonra, artı-değer miktarı 1.000 sterlin — 400 sterlin = 600 sterlindir ve artı-değer oranı $\frac{600}{400} = \%150$ 'dir. Ve artı-değer oranındaki bu yükselme, bu üretim alanında 400 sterlin değişen sermaye ve buna tekabül eden bir değişmeyen sermaye ile yeni bir işe başlamış bulunan bir kimse için

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition. London 1821, Chapter II. —Ed.

söz konusu olan tek etkidir. Ama bu, zaten faal halde bulunan bir işte olduğu zaman, değişen sermayedeki değer düşmesi, yalnız artı-değer miktarını 500 sterlinden 600 sterline, artı-değer oranını yüzde 100'den yüzde 150'ye çıkartmakla kalmaz, emeğin ayrıca sömürülmesi için 100 sterlinlik bir değişen sermayeyi de serbest bırakır. Şu halde, 500 sterlinlik aynı değişen sermaye ile, aynı miktar emek sömürüldüğü gibi, bir de, 100 sterlinin serbest kalması, daha fazla emekçinin sömürülmesine de olanak sağlanmıştır.

Şimdi bunun tersi bir durum. Diyelim, çalıştırılan işçi sayısı 500, ürünün başlangıçtaki bölünme oranı $= 400_d + 600_a = 1.000$, dolayısıyla artı-değer oranı $= \%150$ olsun. Bu durumda, işçiler haftada $\frac{1}{5}$ sterlin ya da 16 şilin alırlar. Değişen sermayede bir değer yükselmesi nedeniyle, 500 işçi haftada 500 sterlin alacak olsa, bunların herbiri haftada 1 sterlin alacak ve 400 sterlin ancak 400 işçi çalıştırabilecektir. Eğer önceki kadar işçi çalıştırırsa, demek ki, $500_d + 500_a = 1.000$ olur. Artı-değer oranı $\%150$ 'den 100'e, yani üçte-bir düşer. Yeni bir sermaye söz konusu ise, biricik etki işte bu düşük artı-değer oranıdır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, kâr oranı da, aynı oranda olmasa bile buna uygun olarak düşer. Örneğin, $s = 2.000$ olsa, bir durumda $2.000_s + 400_d + 600_a = 3.000$ olur. Artı-değer oranı $= \%150$, kâr oranı $= \frac{600}{2400} = \%25$ 'tir. İkinci durumda $2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000$ 'dir. Artı-değer oranı $= \%100$, kâr oranı $= \frac{500}{2500} = \%20$ 'dir. Ne var ki, zaten yatırılmış bulunan sermaye halinde, ikili bir etki görünecektir. 400 sterlinlik bir değişen sermaye ile ancak 400 işçi çalıştırılabilir ve artı-değer oranı $\%100$ olur. Bu nedenle bunlar ancak 400 sterlinlik bir toplam artı-değer üretirler. Ayrıca, 2.000 sterlinlik bir değişmeyen sermaye işlemesi için 500 işçi gerektirdiği için, 400 işçi ancak 1.600 sterlinlik bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirebilir. Üretimin aynı ölçüde devam etmesi ve makinelerin beşte-birinin atıl kalmamaları için, daha önceki gibi 500 işçi çalıştırılmak üzere, değişmeyen sermayeye 100 sterlin eklenmesi gerekir. Ve bu, ancak, şimdiye değin başka bir işte kullanılabilir durumda olan sermayenin bağlanması ile olabilir ve böylece, birikimin üretimin genişletilmesi için ayrılan kısmı, yalnızca bir açığın kapanmasına hizmet etmiş olur ya da gelir olarak ayrılan bir kısım eski sermayeye eklenir. 100 sterlin artmış bulunan her değişen sermaye, 100 sterlin daha az bir artı-değer üretir. Aynı sayıda işçiyi çalıştırmak için daha fazla sermaye gerekmiştir ve aynı zamanda da, her işçinin ürettiği artı-değer azalmıştır.

Değişen sermayenin serbest kalmasından meydana gelen yararlar ile, bağlanmasından ortaya çıkan zararların her ikisi de ancak, zaten işlemekte bulunan ve belli koşullar altında kendisini yeniden üretmekte olan sermaye için sözkonusudur. Yeni yatırılan sermaye için, bir yandan yararlar, öte yandan zararlar, artı-değer oranında bir yükselme ya da düşüş ile ve kâr oranında, orantılı olmasa bile buna tekabül eden bir değişme ile sınırlıdır.

Değişen sermayenin biraz önce incelenen serbest kalması ve bağlanması, değişen sermayenin öğelerinin değerlerinin, yani emek-gücünün yeniden üretilmesinin maliyetinin değerinin, düşmesi ya da yükselmesinin bir sonucudur.

Ne var ki, değişen sermaye, ücretler aynı kalırken, emeğin üretkenliğindeki gelişme sonucu, aynı miktar değişmeyen sermayeyi harekete getirmek için daha az işçiye gerek olduğu taktirde gene serbest kalabilirdi. Aynı şekilde, üretkenlikteki bir düşüş nedeniyle, aynı miktarda değişmeyen sermaye için daha fazla işçiye gereksinme olduğu takdirde, bunun tersine, ek değişen sermaye bağlanması olabilirdi. Öte yandan, eskiden değişen sermaye olarak kullanılan sermayenin bir kısmının, değişmeyen sermaye biçiminde kullanılması ve böylece aynı sermayenin kısımları arasında farklı bir dağılım olması halinde, bunun hem artı-değer oranı ve hem de kâr oranı üzerinde bir etkisi olur, ama bu, burada irdelenmekte olan, sermayenin serbest kalması ve bağlanması konusuna girmez.

Değişmeyen sermayenin, bizzat kendi kısımlarının değer yükselmesi ya da düşmesi ile de bağlanabileceğini ya da serbest kalabileceğini görmüş bulunuyoruz. Bundan başka, o, yalnızca emeğin üretken gücündeki artış nedeniyle aynı miktarda emeğin daha fazla ürün yaratması ve dolaşısıyla daha büyük bir değişmeyen sermayeyi harekete geçirmesiyle de (değişen sermayenin bir kısmının değişmeyen sermayeye çevrilmemesi koşuluyla) bağlanabilir. Aynı şey, üretkenlik azaldığı takdirde bazı koşullar altında ortaya çıkabilir; sözgelimi tarım da bu durumda, aynı miktarı elde etmek için, aynı miktar emek, tohum, gübre, sulama, vb. gibi daha fazla üretim aracına gereksinme gösterebilir. Eğer gelişme ve iyileşmeler, doğa güçlerinden yararlanma, vb., daha küçük değerde bir değişmeyen sermayeye, daha önce daha büyük değerde bir değişmeyen sermaye tarafından görülen aynı hizmetleri teknik bakımdan yerine getirme olanağını sağlarsa, herhangi bir değer düşmesi olmaksızın, değişmeyen sermaye serbest kalabilir.

İkinci Ciltte gördüğümüz gibi,* metalar paraya çevrildikten ya da satıldıktan sonra, bu paranın belli bir kısmının, o özel üretim alanının teknik niteliğinin gerektirdiği oranlar içersinde, değişmeyen sermayenin maddî öğelerine tekrar çevrilmesi gerekir. Bu bakımdan, bütün üretim kolları için en önemli öge —ücretler, yani değişen sermaye dışında— hammadde ile yardımcı maddelerdir ve bu, örneğin madencilik ve genel olarak istihraç sanayii gibi, sözcüğün dar anlamında hammadde ile ilişkisi olmayan üretim kollarında özel bir önem taşır. Fiyatın, makinelerin eskime ve aşınmasını yerine koyan kısmı, bu makineler çalışabilir durumda olduğu sürece, esas olarak nominal bir biçimde hesaba girerler. Bunların karşılığının bugün ya da yarın veya sermayenin devrinin şu ya da

* *Kapital*, İkinci Cilt, Üçüncü Kısım, —Ed.

bu aşamasında ödenmesinin ya da para olarak yerine konulmasının büyük bir önemi yoktur. Hammadde için ise durum büsbütün farklıdır. Hammadde fiyatlarının yükselmesi halinde, ücretler düşüldükten sonra metaların fiyatından, bunun yerine konulması olanaksız hale gelebilir. Şiddetli fiyat dalgalanmaları, bu nedenle, yeniden-üretim sürecinde, kesintilere, büyük kargaşalıklara ve hatta yıkımlara yolaçabilir. Özellikle, gerçek anlamda tarımsal ürünler, yani organik doğadan alınan hammadde —kredi sistemi şimdilik bir yana bırakıldığında— alınan üründeki değişiklik, vb., nedeniyle, bu gibi fiyat dalgalanmalarından etkilenir. Egemen olunamayan doğa koşulları, iyi ya da iyi geçmeyen mevsimler, vb. nedeniyle aynı miktar emek, birbirinden çok farklı miktarlarda kullanımla —değerleri ile temsil edilebilir ve bu kullanım-değerlerinin belli bir miktarı bu yüzden çok farklı fiyatlara sahip olabilir. Eğer x değeri, bir b metanın 100 libresi ile temsil ediliyorsa, b 'nin bir libresinin fiyatı $= x : 100$ olur; yok eğer, b 'nin 1.000 libresi ile temsil ediliyorsa, b 'nin bir libresinin fiyatı $= x : 1.000$, vb. olur. Demek ki, bu, hammadde fiyatlarındaki bu dalgalanmaların öğelerinden birisidir. Bu noktada, sırf konuyu eksik bırakmamak için sözü edilen bir ikinci öğe de —rekabet ile kredi sistemi, hâlâ bizim incelememizin alanı dışında kaldığına göre— şudur: büyümeleri ve üretimleri bazı organik yasalara bağlı bulunan ve belirli doğal sürelerle sınırlı olan bitkisel ve hayvansal maddeler, doğal koşullar değişmemek kaydıyla, yeniden-üretimleri, sanayi bakımından gelişmiş bir ülkede hızla tamamlanabilen makineler, öteki sabit sermaye, kömür, maden cevheri, vb. gibi şeyler aynı derecede birdenbire çoğaltılamazlar; bu eşyanın doğası gereğidir. İşte bu yüzden, değişmeyen sermayenin, sabit sermayeyi, makineleri, vb. kapsayan kısmının üretimi ve artışı, organik hammaddeleri içeren kısmını önemli ölçüde geride bırakacak, ve böylece, bunlara olan talep, bunların arzından daha büyük bir hızla büyüyeceği için fiyatlarını yükseltecektir; bu tamamen mümkün ve hatta gelişmiş kapitalist üretim sistemi altında kaçınılmaz bir şeydir. Yükselen fiyatlar gerçekte şunlara yolaçacaktır: 1) bu artan fiyatlar daha yüksek navlun ücretlerini karşılayacağı için bu hammaddeler daha uzak yerlerden getirilecektir; 2) doğal nedenlerle, ürünlerin miktarında bir sonraki yıla kadar bir artma olmasa da, bunların üretiminde bir artış olacaktır; 3) daha önce kullanılmayan ve fakat aynı işi görebilecek çeşitli maddelerin kullanımı ve artıklardan daha büyük ölçüde yararlanma. Fiyatlardaki bu yükselme, üretim ve ikmal üzerinde hissedilir bir etki yapmaya başladığı zaman, bu çoğu zaman bir dönüm noktasına ulaşıldığını ve hammadde fiyatı ile, bu hammaddeden yapılan bütün metaların fiyatlarında sürekli yükselme nedeniyle talepte bir düşme olacağını ve bunun da hammadde fiyatını etkileyeceğini belirtir. Bunun sermayenin değer kaybetmesi yoluyla çeşitli şekillerde yolaçtığı karışıklıklardan başka, bizden kısaca değineceğimiz başka durumlar da vardır.

Ama, buraya kadar anlatılanlardan şurası açıktır ki; kapitalist üretim

ne kadar fazla gelişmiş, dolayısıyla, değışimeyen sermayenin, mahsulleri, vb., içeren kısmını birdenbire ve devamlı artırma araçları ne kadar fazla ve (özellikle bolluk zamanlarında) birikim ne denli hızlı olursa, makineler ile öteki sabit sermayenin nispi aşırı üretimi o kadar çok büyük, bitkisel ve hayvansal hammaddelerin nispi düşük üretimi o kadar sık ve bunların fiyatlarında daha önce anlatılan artışlar ve bunun tepkileri o kadar belirgin olur. Ve, yeniden-üretim sürecinde ana öğelerden birindeki şiddetli fiyat dalgalanmalarının yolağıığı karışıklıklar o denli sık görölür.

Bununla birlikte, bu yükselen fiyatların bir yandan talepte bir düşmeye ve öte yandan, bir yerde üretimin genişlemesine, bir başka yerde, uzak ve daha önce pek az başvurulmuş ya da hiç başvurulmayan üretim bölgelerinden ithalat yapılmasına yolağması ile, her iki durumda da —özellikle eski yüksek fiyatlardan— hammadde ikmali, talebi aşarsa, bu yüksek fiyatlarda bir çökme olur ve bu sonuç farklı bir açıdan incelenebilir. Hammadde fiyatlarındaki ani çöküş bunların yeniden-üretimlerini frenler ve en uygun üretim koşullarından yararlanan ve bu hammaddeleri ilk üreten ölkelerin bu konudaki tekeli böylece tekrar kurulur; belki bu, bazı sınırlamalarla olur, ama, gene de olur. Gerçi, bu hammaddelerin yeniden-üretimi, aldığı dürtü nedeniyle, özellikle bu üretim üzerinde azçok bir tekele sahip ölkelerde, genişlemiş bir ölçekte devam eder. Ama, makinelerin, vb., genişlemesinden sonra üretimin üzerinde devam ettirildiğı ve bazı dalgalanmalardan sonra yeni normal temel hizmetini görececek olan esas, yeni çıkış noktası, daha önceki devir döngüsündeki gelişme ile çok genişlemiş durumdadır. Bu arada, pek az artmış bulunan yeniden-üretim, gene, bazı ikinci derecedeki arz kaynaklarında önemli engellerle karşılaşır. Örneğın, son otuz yılda (1865'e kadar) Hindistan'da pamuk üretiminin, Amerikan üretiminde ne zaman bir düşme olsa arttığı ve bundan sonra da, azçok bir süreklilikle tekrar düştüğü, ihracat tablolarına dayanılarak kolayca gözler önüne serilebilir. Hammaddelelerin pahalılağıığı dönemlerde sanayi kapitalistleri elele vererek üretimi düzenlemek için birlikler kurarlar. 1848'de pamuk fiyatlarının yükselmesi üzerine, örneğın Manchester'de ve gene İrlanda'da keten üretiminde böyle yapmışlardır. Ne var ki, bu yakın dürtü sona erip de (asıl üretici ölkelerde, üretimi, bu birliklerin yapmaya çalıştıkları gibi teşvik etmek yerine, bunların ürünlerini o sırada arzdebilecekleri o andaki fiyata hiç aldırış etmeksizin) "en ucuz piyasadan satınalma" şeklindeki genel rekabet ilkesi yeniden hüküm sürmeye başlar başlamaz, arzın düzenlenmesi tekrar "fiyatlara" bırakılır. Hammadde üretiminin, yaygın bir şekilde, kapsamlı ve uzak görüşle denetimi düşüncesi, yerini bir kez daha, talep ile arzın birbirlerini karşılıklı olarak düzenleyecekleri inancına bırakır. Ve şurasını da kabul etmek gerekir ki, böyle bir denetim, bütünüyle, kapitalist üretim yasalarına aykırıdır ve ebediyen dindarca bir dilek olarak kalır, ya da büyük tehlike ve karışıklık zamanlarında görölen

istisnâî işbirliği ile sınırlıdır.¹⁶ Kapitalistlerin bu konudaki yanlış inançları o denli derindir ki, fabrika müfettişleri bile raporlarında şaşkınlıktan şaşkınlığa düşmektedirler. İyi ve kötü yılların birbirini izlemesi de hiç kuşkusuz daha ucuz hammadde sağlamaktadır. Bu, talebin yükselmesi üzerindeki dolaysız etkisi dışında, kâr oranı üzerinde daha önce sözedilen etkiye ek bir dürtü de meydana getirir. Yukarıda sözü edilen hammadde üretim sürecinin, yavaş yavaş makine, vb. üretimi tarafından aşılması ile, bu süreç daha büyük ölçekte yinelenir. Hammaddelerde, yalnız arzu edilen miktar bakımından değil, Hindistan'dan Amerikan kalitesinde pamuk talep etmek gibi, kalite bakımından da gerçek bir iyileşme, Avrupa'nın, uzun süreli, düzenli artan ve devamlı talebini gerektirir (Hintli üreticinin, kendi ülkesinde hangi ekonomik koşullar altında emek verdiği bir yana bırakılıyor). Ne var ki, hammaddelerin üretim alanı, böylece, sıçramalarla, önce birdenbire genişlemiş ve sonra hızla daralmıştır. Bütün bunlar ve genellikle kapitalist üretimin ruhu, yeniden üretimin bellibaşlı öğelerinden birisi olan bu hammaddenin, bir süre için tamamen ortadan kalkması ile de iyice belirgin hale gelmiş olan, 1861-65 pamuk kıtlığı olgusunda çok iyi incelenebilir. Hiç kuşkusuz fiyat, arzın bol olduğu zamanda yükselebilir, ne var ki, bu bolluk koşullarının çok çetrefilli olması gerekir. Ya da, fiilî bir hammadde kıtlığı da olabilir. Pamuk bunalımı sırasında, aslında bu durum egemendi.

Üretim tarihinde, zamanımıza doğru yaklaştıkça, özellikle temel sanayi kollarında, organik doğadan elde edilen hammaddelerin değerinde, sürekli olarak birbirini izleyen nispi bir yükselme ve daha sonra da bunun sonucu olan bir düşme meydana geldiğini gitgide daha düzenli bir biçimde görüyoruz. Buraya kadar incelediğimiz şeyler, fabrika müfettişlerinin raporlarından alınan aşağıdaki örneklerle açıklanmış olacaktır.

Tarımla ilgili diğer gözlemlerden çıkartılabilecek tarihsel ders, kapitalist sistemin rasyonel bir tarıma karşı işlediği, ya da rasyonel bir tarımın (kapitalist sistem, tarımda teknik gelişmeleri hızlandırdığı halde) kapitalist sistemle bağdaşmadığı, ve, ya kendi emeği ile yaşayan küçük çiftçinin eline, ya da biraraya gelip birleşmiş üreticilerin denetimine gereksinmesi olduğu yolundadır.

¹⁶ Yukardaki satırlar yazıldığından (1865) beri, dünya piyasasındaki rekabet, başta Amerika ve Almanya olmak üzere bütün uygar ülkelerde sanayiinin hızla gelişmesi ile önemli ölçüde yoğunlaştı. Bugün, üretken güçlerdeki hızlı ve muazzam genişleme olgusu, kapitalist meta değişme biçimine egmen olduğu sanılan yasalarn denetiminden çıktı ve kapitalistlerin zihinlerinde bile gitgide daha fazla yer etmeye başladı. Bu, özellikle iki belirti ile kendisini göstermektedir. Birincisi, eski himayecilik düşüncesinden şimdi, ihraca uygun malların en iyi şekilde korunmaları ilkesi ile ayrılan, yeni ve genel bir koruyucu gümrük düşkünlüğü ile. Ve ikincisi, bütün üretim alanlarında üretimi ve dolayısıyla da fiyatları ve kârı düzenlemek üzere fabrikatörlerin kurdukları tröstler ile. Söylemeye gerek yoktur ki, bu denemeler ancak, ekonomik ortamın nispeten elverişli olması halinde uygulanabilir. İlk fırtınanın bunları altüst etmesi ve, üretimin mutlaka bir düzenlemeye gereksinmesi olmakla birlikte bu iş için kapitalist sınıfın hiç de uygun olmadığını tanıtlaması kaçınılmazdır. Bu arada tröstlerin küçük balıkların büyük balıklar tarafından daha büyük bir hızla mideye indirilmesini sağlamaktan başka bir görevleri olmayacaktır. — F. E.

İngiliz Fabrika Raporlarından alınan ve yukarda sözü edilen örnekler aşağıdadır.

“İşlerin durumu daha iyidir; ama, iyi ve kötü zamanları kapsayan devreler, makineler arttıkça kısalıyor ve hammadde talebi arttıkça, bunlardan birinden bir diğerine geçiş sıklaşıyor. ... Bugün, 1857 paniğinden sonra güven yeniden kurulmakla kalmadı, bu bozgun neredeyse unutulup gitti. Bu iyileşmenin sürüp sürmemesi, geniş ölçüde hammadde fiyatlarına bağlıdır. Benim gördüğüm belirtilere göre, bazı hallerde, imalâtın, yavaş yavaş kârlı olmaktan çıkmaya başladığı ve bu kârın büsbütün ortadan kalkacağı en üst noktaya ulaşılmış bulunmaktadır. Eğer örneğin, yünlü kumaş sanayiinde bol kazançlı 1849-1850 yıllarını alırsak, İngiliz taraklı yününün libresinin fiyatının 1 şilin 1 peni, Avustralya yününün 1 şilin 2 peni ile 1 şilin 5 peni arasında olduğunu ve 1845-1850 yılları arasındaki on yıllık ortalamada, İngiliz yününün ortalama fiyatının hiç bir zaman 1 şilin 2 peniyi, Avustralya yününün 1 şilin 5 peniyi geçmediğini görürüz. Ne var ki, felâketli 1857 yılının başında, Avustralya yününün fiyatı 1 şilin 11 peni idi, aralık ayında 1 şilin 6 peniye düşünce, panik teppe noktasına vardı, ama 1858 yılı boyunca tekrar 1 şilin 9 peniye yükseldi ve şimdi de o fiyatta durmaktadır; buna karşılık İngiliz yününün fiyatı 1 şilin 8 peni ile başladı, 1857 Nisan ve Eylülünde 1 şilin 9 peniye yükseldi, 1858 Ocağında 1 şilin 2 peniye düştü ve o zamandan beri 1 şilin 5 peniye yükseldi, bu fiyat sözünü ettiğim on yıllık ortalamadan librede 3 peni yüksektir. ... Bence bu, şu üç şeyden birisini gösterir: ya, buna benzer fiyatların 1957’de neden olduğu iflâsların unutulduğunu; ya, mevcut işlerin ancak tüketilebileceği kadar yün yetiştirildiğini; ya da imâl edilen nesnelerin fiyatlarının sürekli olarak daha yüksek olacağını. ... Ve geçmişteki deneyimlerimde gördüğüm gibi işler ile dokuma tezgâhları, inanılmayacak kadar kısa bir zamanda, hem sayıca artmakta ve hem de hızları yükselmektedir; Fransa’ya yaptığımız yün ihracı, neredeyse iki katına çıkmış bulunmaktadır ve artan nüfus ile, tarımcıların, “hızla paraya çevirme” dedikleri şey nedeniyle, hem içerde ve hem de dışarda koyunların yaşları gitgide küçülmektedir; ve ben, bundan habersiz kimselerin beceri ve sermayelerini, başarısı, tamamıyla, organik yasalara göre artabilen ürünlere bağlı bulunan işlere yatırdıklarını gördükçe çoğu kez endişeleniyorum. ... Bütün hammaddelerin arz ve talebindeki aynı durum ... geçmiş dönemler boyunca pamuk ticaretinde görülen birçok dalgalanmaların olduğu kadar, 1857 sonbaharında İngiliz yün piyasasında berbat sonuçlarla biten durumun da nedeni gibi görünmektedir.”¹⁷ (R. Baker in Reports of Insp. of Fact., Oct. 1858, s. 56-61.)

Yorkshire, West-Riding yünlü kumaş sanayiinin en tatlı günleri 1849-50 yıllarıydı. Bu sanayide 1838 yılında 29.246 kişi çalışıyordu; bu

¹⁷ Söylemeye gerek yoktur ki, biz Mr. Baker gibi, 1857 yün bunalımını, hammadde ve ürün fiyatları arasındaki oransızlık ile açıklıyoruz. Bu oransızlığın kendisi de yalnızca bir belirti idi ve bunalım genel bir bunalımdı. — F. E.

sayı 1843'te 37.000 kişi; 1845'te 48.097 kişi; ve 1850'de 74.891 kişiydi. Aynı bölgedeki mekanik dokuma tezgâhı sayısı 1838'de 2.768, 1841'de 11.458, 1843'te 16.870, 1845'te 19.121 ve 1850'de 29.539 idi. (*Reports of Insp. Fact.*, 1850, s. 60.) Taranmış yün sanayiinin gösterdiği bu gelişme, daha 1850 Ekiminde bazı kötü belirtiler göstermeye başlamıştı. Müfettiş yardımcısı Baker 1851 Nisan tarihli raporunda, Leeds ve Bradford ile ilgili olarak şunları söylüyor: “İşlerin durumu bugün de, bir süreden beri olduğu gibi tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Bükme yün ipliği eğiricileri, 1850'nin kârlarını hızla kaybetmekte ve birçok hallerde fabrikatörlerin durumu da pek iyi değildir. Şu sırada, öyle sanıyorum ki, bugüne kadar herhangi bir zamanda olduğundan daha fazla yünlü dokuma makinesi boş duruyor ve keten ipliği yapımcıları da, işçilerine yol vermekte ve tezgâhlarını durdurmaktadırlar. Gerçekte, tekstil imalâtında ticarî devirler şimdi son derece belirsizdir ve biz çok geçmeden ... işlerin üretme gücü ile hammadde miktarı ve nüfus artışı arasında hiç bir karşılaştırma yapılmadığının doğru olduğunu göreceğiz” (s. 52).

Aynı şey pamuklu sanayii için de doğrudur. Ekim 1858 tarihli sözü edilen raporda şunları okuyoruz: “Fabrikalardaki çalışma-saatleri tesbit edileli beri, bütün dokuma imalâtındaki tüketim, üretim ve ücret miktarları, üçlü bir kurala indirgenmiş bulunmaktadır. ... Halen Blackburn belediye başkanı olan Mr. Baynes'in geçenlerde yaptığı bir konuşmadan, aşağıdaki satırları aktarıyorum; o, bu yöntemle, kendi bölgesindeki pamuklu istatistiklerini, en büyük yaklaşıklığa indirgemiş bulunmaktadır:

“Her gerçek ve mekanik beygir gücü, hazırlama donanımı ile birlikte 450 otomatik iği ya da 200 kesiksiz (*throstle*) iği, ya da, sarma, çözgü ve haşılama ile 40 inçlik kumaş dokuyan 15 tezgâhı çalıştıracaktır. İplikçilikte her beygir gücü 2½ işçiye, dokumacılıkta 10 kişiye iş sağlayacak, ve bunların beherinin haftalık ortalama ücreti net 10 şilin 6 peni olacaktır. ... Eğirilen ve bükülen iplik için ortalama 30-32 numara, atkı için 34-36 numaradır; haftada iğ başına 13 ons iplik üretiliyorsa, her hafta 824.700 libre iplik eğirilecek ve bu, 28.300 sterlin tutarında 970.000 libre ya da 2.300 balya pamuğa gereksinme gösterecektir. ... Bu bölgede (Blackburn çevresinde beş mil yarıçapında bir daire içersinde) tüketilen toplam pamuk, haftada 1.530.000 libre ya da 3.650 balya olup, değeri 44.625 sterlindir. ... Bu, Birleşik Krallıktaki tüm pamuk ipliğinin onsekizde-biri ve tüm buharlı tezgâhta dokumanın altıda-biridir.”*

“Böylece görüyoruz ki, Mr. Baynes'in hesaplarına göre, Birleşik Krallıktaki pamuk ipliği iğlerinin toplam sayısı 28.800.000 olup, bunların her zaman fultaym çalıştığı kabul edilirse, yıllık pamuk tüketiminin 1.432.080.000 libre olması gerekir. Ne var ki, pamuk ithali, ihracat düşüldükten sonra 1856 ve 1857'de ancak 1.022.576.832 libre olduğuna göre, arada 409.503.168 librelik bir açık bulunması gerekir. Bu konuyu

* Almanca (s. 117) ve Fransızca (s. 140) metinlerde: “1/16”. —ç.

benimle görüşmek nezaketini gösteren Mr. Baynes, Blackburn bölgesindeki kullanım miktarına dayandırılan yıllık pamuk tüketiminin, yalnız yapılan işin sayısı bakımından değil, makinelerdeki mükemmellik bakımından da gösterdiği fark nedeniyle çok yüksek tutturulmuş olabileceği kanısındadır. Birleşik Krallıktaki, yıllık toplam pamuk tüketiminin 1.000.000.000 libre olduğunu tahmin etmektedir. Eğer o haklı ise, ortada 22.576.832 librelik bir arz fazlası var demektir ve Mr. Baynes'in kendi bölgesinde çalışmaya hazır olduğunu söylediği, aynı nedenle öteki bölgelerde de bulunması olası ilâve iş ve tezgâhlar dikkate alınmaksızın, arz ile talebin neredeyse birbirlerini karşıladıkları izlenimini vermektedir" (s. 59, 60).

III. GENEL GÖRÜNÜM. 1861-65 PAMUK BUNALIMI BUNA ÖNGELEN YILLARIN ÖYKÜSÜ. 1845-60

1845. Pamuk sanayiinin altın çağı. Pamuk fiyatları çok düşük. L. Horner bu konuda şöyle diyor: "Son sekiz yıldır, başta pamuk ipliği olmak üzere, geçen yaz ve sonbahardaki kadar işlerin canlı olduğu bir zamanı anımsamıyorum. Altı ay boyunca her hafta fabrikalara yeni sermaye yatırımları yapıldığı haberlerini alıyorum; ya yeni fabrikalar yapılmakta, boş fabrikalara yeni kiracılar bulunmakta, eski fabrikalar genişletilmekte, daha büyük güçte yeni makineler alınmakta ya da makineler yapılmaktadır." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1845, s. 13.)

1846. Yakınmalar başlıyor. "Epey bir zamandır, pamuklu fabrikaların sahiplerinden, işlerinin kötü gittiği konusunda çok yaygın yakınmalar işittim ... son altı hafta içersinde birkaç fabrika, kısa süreli çalışmaya, günde oniki saat yerine genellikle sekiz saat çalışmaya başladı; bu hal gitgide artacak gibi görünüyor. ... Hammadde fiyatında büyük bir yükselme oldu... yapılan mallarda bir artış olmadığı halde... fiyatlar, pamuk fiyatları yükselmeye başlamadan öncekinden daha da düşük. Son dört yıldır pamuklu fabrikalarının sayısındaki büyük artış nedeniyle, bir yandan, hammadde talebinde büyük bir yükselme, öte yandan, piyasadaki mamul mal arzında büyük bir artış olması gerekir; bu iki neden birarada, hammadde arzı ile mamul eşya tüketiminin değişmemesi varsayıldığında, kâr aleyhine bir durum yaratmış olmalıdır; ama bu düşme oranı, son zamanlarda pamuk arzının yetersizliği ve, hem iç ve hem de dış piyasalarda mamul mal talebindeki azalma ile hiç kuşkusuz daha da büyümüş-tür." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1846, s. 10.)

Hammadde talebindeki yükselme haliyle, mamul mal ile dolu bir piyasayla elele gitti. Şurasını da belirtmek gerekir ki, o sırada sanayideki gelişme ile, bunu izleyen durgunluk yalnız pamuk bölgelerine özgü değildi. Bradford taraklanmış yün bölgesinde, 1836'da yalnız 318 fabrika vardı, 1846'da ise 490. Bu sayılar hiç bir şekilde, üretimdeki gerçek büyümeyi ifade etmemektedir, çünkü, eldeki fabrikalar da önemli ölçüde genişletildi. Bu, özellikle, keten ipliği eğirme fabrikaları için doğrudur.

“Son on yılda bunların hepsi de azçok, işlerdeki bugünkü durgunluğun büyük bir kısmının nedeni olan, piyasalardaki aşırı mal yapılmasına katkıda bulunmuşlardır. ... Depresyon ... hiç kuşkusuz, fabrika ile makinelerdeki bu hızlı artışın sonucudur.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1846, s. 30.)

1847. Ekimde, bir para bunalımı. Iskonto %8. Bundan önce demiryolu sahtekârlığı ile Doğu Hint bonoları spekülasyonu patlak vermişti. Ama:

“Mr. Baker, bu işkollarındaki büyük genişleme nedeniyle, son birkaç yıldır, pamuk, yün ve ketene olan artan talep bakımından çok ilginç ayrıntılara girmektedir. Ürünün ortalama arzın çok altına düştüğü bir dönemde, bu hammaddelere olan artan talebi, para piyasasındaki kargaşalığı hiç hesaba katmadan bile, bu işkollarındaki şimdiki durumu açıklamaya hemen hemen yeterli buluyor. Bu düşünce hemen kendi gözlemlerim ve bu işle yakından ilgili kişiler ile yaptığım konuşmalar ile bütünüyle doğrulanmaktadır. Bu işkolları, iskontonun yüzde 5 ve daha az olduğu zamanlarda bile çok kötü durumdaydılar. Ham ipek arzı ise tersine çok bol, fiyatlar ılımlı ve dolayısıyla da iş, para bunalımının hiç kuşkusuz, yalnız imalât işiyle fiilen uğraşan kimseleri değil, bundan daha büyük ölçüde, ipek ipliği eğiricilerinin büyük müşterisi olan, süs eşyası imalâtçıları da etkisi altına aldığı son iki-üç haftaya ... gelene kadar çok canlı idi. Yayınlanmış resmî belgeler pamuklu işinin son üç yılda neredeyse yüzde 27 arttığını göstermektedir. Bunun sonucu pamuğun libresi, yuvarlak hesap 4 peniden 6 peniye çıkmış, oysa iplik, artan arz nedeniyle eski fiyatının ancak biraz üzerine yükselmiştir. Yünlü sanayi ilerlemeye 1836 yılında başlamış ve o zamandan beri Yorkshire’da yünlü mal yapımı yüzde 40 artmış, Scotland ise daha büyük bir artış göstermiştir. Yün ipliği sanayiinde¹⁸ artış daha da büyük olmuştur. Hesaplar, aynı dönemdeki artışın, yüzde 74’ün üzerinde olduğu sonucunu vermektedir. Ham yün tüketimi bu nedenle çok fazlaydı. Keten, 1839’dan beri İngiltere’de aşağı yukarı, yüzde 25, İskoçya’da yüzde 22 ve İrlanda’da neredeyse yüzde 90 artmıştır;¹⁹ bunun sonucu, kötü ürün ile ilişkili olarak, hammadde fiyatının ton başına 10 sterlin yükselmesi, iplik fiyatının ise pakette 6 peni düşmesi olmuştur.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1847, s. 30-31.)

1849. 1848’in son aylarında işler yeniden canlandı. “Keten fiyatlarının, gelecekteki koşullar ne olursa olsun akla-yatkın bir kârı neredeyse garanti edecek derecede düşük olması, fabrikatörleri, işlerini düzenli olarak devam ettirmeye teşvik etmiştir. ... Yünlü fabrikatörleri, yılın ilk aylarında bir süre çok fazla iş yapmışlardır. ... Pamuklu malların konsinye olarak gönderilmesi, çoğu kez gerçek talebin yerine geçmektedir;

¹⁸ İngiltere’de, kısa yünden taraklanmış iplik eğiren ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Leeds’dir) yünlü sanayi ile, uzun yünden *worsted* iplik yapan ve bunu dokuyan (başlıca merkezi Yorkshire’da Bradford’dur) yünlü sanayi arasında kesin bir ayrım yapılır. — F. E.

¹⁹ İrlanda’da, makine ile keten ipliği yapımındaki bu hızlı büyüme. Almanya’da (Silezya, Lusatya ve Vestefalya’da) elle yapılan keten ipliği ihracatına bir ölüm darbesi olmuştur. — F. E.

görünüşteki bolluk dönemlerinin, yani tam istihdamın daima meşru talep dönemleri olmaması beni endişelendirmektedir. Bazı aylarda, yün ipliği (*worsted*) sanayii çok iyi durumda, gerçek bir gelişme içersinde idi. ... Sözü edilen dönemin başlangıcında yün fiyatı pek düşüktü; iplikçiler düşük fiyatlarla ve haliyle önemli miktarlarda yün almışlardı. İlk yaz satışları ile yün fiyatı yükselince, iplikçiler avantajlı durumda idiler ve mamul mallara talep artıp zorunlu hale gelince bu avantajlarını sürdürdüler.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1849, s. 42.)

“Bundan üç-dört yıl önce krallığın sanayi bölgelerinde ortaya çıkan iş durumlarındaki değişikliklere bir gözatacak olursak, sanırım, bu yerlerde büyük bir huzursuzluk nedeninin varlığını kabul etmemiz gerekir... ama, çoğalan makinelerin muazzam üretken gücü, aynı nedene bir başka öge daha katmış olamaz mı?” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1849, s. 42, 43.)

Kasım 1848 ile 1849 Mayıs ve yazı ve ta ekim ayına kadar işler gelişti. “Bradford ile Halifax’ın büyük sanayi merkezleri olduğu yün iplik dokuma sanayii en canlılarından birisiydi; bu sanayi kolu, şimdi ulaştığına benzer bir genişlemeye hiç bir zaman ulaşamamıştır. ... Spekülasyon ile, ham pamuk ikmalindeki olası belirsizlik, her zamankinden daha fazla heyecana ve bu sanayi kolundaki durumda sık sık değişikliklere yolaçtı. Halen ... küçük iplikçilerde endişeye yolaçan ve bunlardan bazılarına ait işyerlerine kısa süreli çalışmaya zorlayarak zarar etmelerine neden olan, kaba türden yünlü mallar stokunda bir yığılma vardır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1849, s. 64-65.)

1850. Nisan. İşler canlı gitmekte. İstisna: “Pamuk sanayiinde ... özellikle düşük numara pamuk ipliği eğirme ile uğraşan işkolları ile ağır ketenli mallar sanayiinde hammadde ikmalinde görülen kıtlığa bağlanabilecek olan büyük bir depresyon. Yakınlarda, yün ipliği sanayii için yapılan çok sayıda makinenin, benzer bir tepkiye yolaçmasından korkuluyor. Mr. Baker, yalnız 1849 yılında, yün ipliği tezgâhlarının ürününde yüzde 40, iğlerde yüzde 25 ya da 30’luk bir artış olduğunu, ve bunların hâlâ aynı oranda artmakta olduğunu hesaplamıştır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1850, s. 54)

1850. Ekim. “Ham pamuk fiyatlarında yükselme ... ve başta, hammaddenin, üretim maliyetinin büyük bir kısmını teşkil ettiği malları imal eden sanayi kollarında önemli depresyona yolaçmaya devam ediyor. ... Ham ipek fiyatlarındaki büyük artış da, aynı şekilde, bu sanayiın birçok kollarında depresyona yolaçmıştır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1850, s. 14.)

Ve aynı raporun 31 ve 33. sayfalarından öğrendiğimize göre, İrlanda’da Keten Yetiştirilmesinin Teşviki ve Geliştirilmesi Konusunda Krallık Derneği Komitesi, yüksek keten fiyatları ile birlikte, öteki tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşüklüğün, gelecek yılki keten üretiminde önemli bir artışa yolaçacağını tahmin etmektedir.

1853. Nisan. Büyük refah. L. Horner raporunda şöyle diyor: “Son on yedi yıldır, görevim gereği yakından tanıdığım Lancashire sanayi bölgesinde böyle bir genel refah dönemi olduğunu anımsamıyorum; bütün kolalarda canlılık olağanüstü.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1853, s. 19.)

1853. Ekim. Pamuklu sanayiinde depresyon. “Aşırı üretim.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1853, s. 15.)

1854. Nisan. “Yünlü sanayii, canlı olmamakla birlikte, kumaş dokuyan bütün fabrikalara tam iş sağlamış olup, aynı şey pamuklu fabrikaları için de geçerlidir. Yün ipliği sanayii, geçen altı ay boyunca belirsiz ve kararsız bir durumda idi. ... Kırm savaşı yüzünden Rusya’dan hammadde ikmalinin azalması nedeniyle, keten ve kenevir sanayiinde ciddi bir gerileme beklenmekte.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1854, s. 37.)

1859. “İskoç keten dokuma bölgelerinde işler hâlâ bozuk gidiyor —hammadde hem kıt, hem de fiyatlar yüksek; başlıca ikmalimizin geldiği Baltık bölgesinde geçen yılki ürünün düşük kalitede oluşu, bu bölgedeki işler üzerinde zararlı bir etki gösterecek; bununla birlikte, birçok kaba dokumalarda yavaş yavaş ketenin yerini alan hintkeneviri, ne fiyat olarak olağanüstü ne de miktar olarak kıt ... Dundee’deki makinelerin aşağı yukarı yarısı şimdi hintkeneviri eğirmekte kullanılıyor.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1859, s. 19.) — “Hammadde fiyatlarındaki yükseklik yüzünden, keten iplikçiliği hâlâ kârlı olmaktan uzaktır, ve öteki fabrikalar tam zaman çalıştığı halde, keten makinelerinin durması konusunda burada birkaç örnek vardır. ... Hintkeneviri eğirilmesi ... şimdi çok ılımlı bir noktaya düşen hammadde fiyatlarındaki son düşüş nedeniyle epeyce tatmin edici durumdadır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1859, s. 20.)

1861-64. AMERİKAN İÇ SAVAŞI. PAMUK KİTLİĞİ.
HAMMADDE KİTLİĞİ VE PAHALILIĞI YÜZÜNDEN
ÜRETİM SÜRECİNDE KESİNTİNİN EN BÜYÜK ÖRNEĞİ

1860. Nisan. “İşlerin durumu ile ilgili olarak, hammadde fiyatlarındaki yüksekliğe karşın, ipekli dışında bütün dokuma sanayiinde, son altı ay boyunca epeyce bir canlılık olduğunu size bildirdiğim için mutluyum. ... Bazı pamuklu bölgelerinde işçi arama ilânları vardı ve bunlar ya Norfolk’dan ya da öteki kırsal bölgelerden göç ettiler. ... Bütün işkollarında, büyük bir hammadde kıtlığı olduğu görülüyor. Bizi sınırlı olmaya zorlayan da ... işte yalnız bu yokluktur. Pamuklu sanayiinde, yeni fabrikaların yükselmesi, yeni genişleme sistemleri, işçi talebi, bana kalırsa hiç bir zaman bu kadar büyük olmamıştır. Her yerde hammadde bulmak için yeni hareketler var.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1860, s. 57.)

1860. Ekim. “Pamuk, yün ve keten bölgelerinde işlerin durumu iyi idi; İrlanda’da ise, bir yıldan fazla bir süredir ‘çok iyi’ olduğu bildirilmişti; hammadde fiyatları yüksek olmasa bunun daha da iyi olacağı belirtiliyordu. Keten eğiricileri, kendi gereksinimlerini karşılamaya yetebilecek keten arzı için, Hindistan’ın demiryolları ile bağlanmasını ve tarımının

gelişmesini her zamankinden daha büyük bir merakla bekler görünüyorlar.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1860, s. 37.)

1861. Nisan. “İşlerin durumu şu anda kötüdür. ... Birkaç pamuklu fabrikası kısa süreli ve epeyce ipekli fabrikası ancak kısmen çalışıyor. Hammadde fiyatları yüksek. Dokuma sanayiinin hemen bütün kollarında bu fiyat, tüketici kitlesi için imalât yapılabilecek düzeyin üzerinde.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1861, s. 33.)

1860'ta, pamuklu sanayiinde aşırı-üretim olduğu anlaşıyor. Bunun etkisi, kendisini, gelecek birkaç yıl boyunca hissettirmiştir. “1860'ın aşırı-üretimini dünya piyasalarının emmesi iki-üç yıl sürüyor.” (*Reports of Insp. of Fact.*, December 1863, s. 127.) “1860 yılı başlarında Doğudaki pamuklu mal piyasalarındaki durgunluk, genellikle 30.000 mekanik tezgâhın tamamının Doğuda tüketilen kumaş üretiminde çalıştığı Blackburn pamuklu sanayii üzerinde buna paralel bir etki yarattı. Bunun sonucu, pamuklu blokajının etkilerinin hissedilmesinden aylarca önce yalnızca sınırlı bir emek talebi vardı. ... Çok şükür ki, bu, birçok iplikçi ile imalâtçıyı mahvolmaktan kurtardı. Stokların değeri, depoda tutuldukları sürece yükseldi ve bunun sonucu malların değerinde, böyle bir bunalımda pekâlâ görülebilecek tehlikeli değer düşmeleri görülmedi.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1862, s. 29, 31.)

1861. Ekim. “İşler bir süredir çok kötü durumda. ... Büyük bir olasılıkla kış aylarında çoğu işletmeler, ancak çok kısa süreli çalışabileceklerdir. Ne var ki, bu beklenmeliydi. ... Amerika'dan yapılan her zamanki pamuk ikmalimiz ile ihracatımızı kesintiye uğratan nedenler bir yana, son üç yılda görülen büyük üretim artışı ile, Hint ve Çin piyasalarındaki kararsız durum sonucu, bunu izleyen kış boyunca kısa süreli çalışmaya devam edilmesi gerekirdi.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1861, s. 19.)

Pamuk Artığı. Doğu Hint Pamuğu (Surat). İşçi Ücretleri Üzerindeki Etki. Makinelerde iyileşmeler. Pamuğa Nişasta ve Madenî Maddelerin Katılması. Nişasta Hasılının İşçiler Üzerindeki Etkisi. İnce İplik İmalâtçıları. Fabrikatörlerin Hilekârlığı.

“Bir fabrikatör bana şöyle yazıyor: ‘İğ başına tüketim tahminine gelince bir olguyu yeterince hesaba kattığınızdan kuşkuluyum; pamuk fiyatı yükseldiğinde her sıradan iplik eğiren (diyelim 40 numaraya kadar) (aslında 12 ile 32 numaralar) iplikçi, numarayı elden geldiğince yükseltir, yani 12 numara eğirirken 16 numara, 16 numara eğirirken 22 numara eğirir, ve bu böyle devam eder; ve bu ince ipliği kullanan fabrikatör, bir o kadar haşıl katmak suretiyle dokuduğu kumaşa her zamanki ağırlığı verir. Halen kumaş sanayii bu çareye ayıplanacak ölçüde başvurmaktadır. İnanılır bir kimseden öğrendiğime göre, 8 libre gelen, bildiğimiz ihraç malı gömleklik kumaşta 5¼ libre pamuk, 2¼ libre haşıl bulunmaktadır. ... Başka cins kumaşlarda, bazan yüzde-elliye kadar haşıl eklenmektedir; böylece bir fabrikatör, bir pound kumaşı sırf yapıldığı iplik

için ödediği paradan daha ucuza satmakla pekâlâ övünebilir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1864, s. 27.)

“Bana bildirildiğine göre, dokumacılar sık sık hastalanmalarını, Surat pamuğunun arışlarını düzeltmede kullanılan ve eskisi gibi aynı maddeden, yani undan yapılmayan haşıla bağlarlar. Ne var ki, un yerine kullanılan bu maddenin, dokunan kumaşın ağırlığını büyük miktarda artırmak gibi çok önemli bir yarar sağladığı, 15 librelilik bir hammaddenin kumaş haline getirildiği zaman 20 libre çektiği söylenmektedir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863. Un yerine kullanılan bu madde, Çin balçığı denilen öğütülmüş talk, ya da, Fransız tebeşiri denilen alçı taşı idi.) “Dokumacıların (işçiler anlamında) kazançları, un yerine haşıl kullanmakla, çok azalmıştır. İpliği ağırlaştıran bu haşıl onu sert ve kırılabilir hale getirir. Arışın her ipliği tezgâhta, arışı yerli yerinde tutacak kadar sağlam ipliklerden yapılan ve tezgâhın ‘başı’ denilen bir kısımdan geçer ve arışların sert olması bu başlıktaki ipliklerin sık sık kopmalarına yol açar; ve, her kopuşlarında bu iplikleri bağlamanın dokumacının beş dakikasını aldığı söylenmektedir; ve dokumacı bu kopuk parçaları, eskisine göre on defa daha fazla bağlamak zorunda kaldığı için, tezgâhın üretken gücü, iş-saati olarak düşmüş olur.” (*Ibid.*, s. 42-43.)

“Ashton, Stalybridge, Mossley, Oldham, vb.’de çalışma zamanından yapılan kısaltma tam üçte-bir idi ve bu saatler her hafta azalmaktadır. ... Zamandaki bu kısaltma ile birlikte, birçok dallarda ücretler de düşmektedir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1861, s. 12-13.) 1861 başlarında, Lancashire’ın bazı kısımlarında, mekanik dokumacılar arasında bir grev olmuştu. Birkaç fabrika sahibi, ücretlerde yüzde 5 ile 7,5 arasında bir indirim yapılacağını ilân etmişlerdi. İşçiler, iş-saatleri kısaltıldığı halde ücret ölçeğinin aynı kalmasında ısrar ediyorlardı. Bu istek kabul edilmedi ve grev ilân edildi. Bir ay sonra işçiler boyun eğmek zorunda kaldılar. Ama şimdi iki amaca birden ulaşılmıştı. “İşçilerin en sonunda razı oldukları ücret indirimlerine ilâveten, birçok fabrika şimdi kısa süreli çalışmaktadır.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1861, s. 23.)

1862. Nisan. “Son rapor tarihinden beri işçilerin ıstırabı büyük ölçüde arttı; ama, sanayi tarihinin hiç bir döneminde, bu kadar ani ve şiddetli bir ıstıraba, bu denli sessiz bir boyun eğiş ve sabırlı bir vakarla katlanıldığı görülmemiştir.” (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1862, s. 10.) “Bu tarihte tamamen işsiz bulunan işçilerin nispî sayısı, 1848’de fabrikatörler arasında, pamuk sanayiinin durumu hakkında şimdi her hafta yayınlanmakta olana benzer istatistikler toplanmasına karar verecek derecede heyecan yaratır bir paniğin egemen olduğu zamandan çok daha büyük değildir. ... 1848 Mayısında Manchester’de işsiz pamuk işçisi oranı, genellikle çalışan işçi sayısına göre % 15 idi, kısa süreli çalışanlar % 12, tam zaman çalışanlar % 70 idi. Bu yılın 28 Mayısında genellikle çalışan işçi sayısına göre yüzde 15’i işsiz idi, yüzde 35’i kısa süreli çalışıyordu, yüzde 49’u tam zaman çalışıyordu. ... Diğer bazı yerlerde, örneğin Stockport’da, kısa süreli işsiz ortalaması daha yüksek, oysa tam zamanlı çalışanlar daha azdır”, çünkü burada Manchester’e göre daha kaba iplik

çğirililmektedir (s.16).

1862. Ekim. "Son Parlamento istatistiklerine göre, 1861'de Birleşik Krallıkta 2.887 pamuklu fabrikası vardı ve bunların 2.109'u benim bölgede (Lancashire ve Cheshire) idi. Bölgedeki bu 2.109 fabrikadan çok büyük bir kısmının, ancak birkaç kişi çalıştıran küçük kuruluşlar olduğunu biliyordum ama, bu oranın ne kadar büyük olduğunu öğrenince şaşırdım. Bunlardan 392'sinde ya da yüzde 19'unda buhar makinesi ya da su çarkı 10 beygir gücünün altında, 345'inde ya da yüzde 16'sında 10 beygir gücünün üzerinde ve 20 beygir gücünün altında, ve 1.372'sinde 20 beygir gücü ve daha fazladır. ... Bu küçük fabrikatörlerin çok büyük bir kısmı —toplam sayının üçte-birden fazlası— daha, yakın zamana kadar kendileri de işçi idiler; bunların elinde sermaye yoktu. ... Bu durumda asıl yük, geriye kalan üçte-ikinin sırtına yükleniyordu." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1862, s. 18, 19.)

Gene aynı rapora göre, Lancashire ve Cheshire'deki pamuklu işçilerinin 40'ı, 146'sı ya da % 13'ü tam zamanlı, 134'ü, 767'si ya da %38'i kısa zamanlı çalışıyordu; ve 179'u, 721'i ya da %50,7'si işsizdi. Esas olarak ince iplik eğiren ve pamuk kıtlığından nispeten az etkilenen Manchester ve Bolton'dan gelen sayılar bundan düşülürse, durum daha da kötü görünür; yani tam çalışanlar %8,5 kısa zamanlı çalışanlar %38 ve işsizler %53,5. (s. 19 ve 20.)

"İyi ya da kötü pamuk işlenmesi, işçi için maddî bir fark yaratır. Fabrika sahiplerinin, bulabildikleri bütün uygun fiyatlı pamukları kullanmak suretiyle fabrikalarını işler halde tutmaya çabaladıkları yılın ilk aylarında, her zaman iyi pamuk kullanılan fabrikalara epeyce kötü pamuk getirildi ve işçiler için ücret farkları o kadar büyük idi ki, eski fiyatlar ile ortalama günlük bir ücret elde edemedikleri için birçok grevler patlak verdi. ... Bazı hallerde, tam zamanlı olarak çalıştıkları halde, ücretlerinde kötü pamuk işlemekle ortaya çıkan fark yarı yarıya idi." (s. 27).

1863. Nisan. "Bu yıl boyunca, ülkedeki pamuk işçilerinin yarısından fazlası için tam zamanlı çalışma olanağı bulunamayacak." (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1863, s. 14.)

"Fabrikatörlerin şimdi kullanmak zorunda kaldıkları Surat pamuğuna karşı öne sürülen çok ciddi bir itiraz, yapım sırasında makinelerin hızının büyük ölçüde azaltılması zorunluluğudur. Aynı makinelerden daha fazla iş elde edebilmek için, son yıllarda, makinelerin hızını artırmak için büyük çaba gösterilmişti; bu nedenle, hızın azaltılması, işçileri olduğu kadar fabrikatörleri de etkileyen bir sorun halini almıştır; çünkü, çoğunlukla işçiler, yaptıkları işe göre ücret almaktadırlar; örneğin, iplikçiler eğirdikleri ipliğin libresi başına, dokumacılar, dokudukları parça sayısına göre ücret alırlar; ve haftalık ücret ödenen diğer sınıf işçiler için bile, üretilen daha az miktarda mal gözönünde bulundurularak bir ücret indirimi sözkonusu olabilir. Pamuk işçilerinin bu yıl içerisindeki kazançları konusunda yaptığım soruşturmalar ve bana verilen bilgilere göre,

eski kazançlarından ortalama yüzde 20 bir azalma olduğunu ve bazı hal-lerde de bu azalmanın 1861'de aynı ücret oranlarına göre, yüzde 50'yi bulduğunu gördüm" (s. 13). "... Kazanılan miktar ... işlenen malzemenin niteliğine bağlıdır. ... İşçilerin kazançlarının miktarları bakımından, durumları şimdi (Ekim 1863) geçen yıl bu zamana göre çok daha iyidir. Makineler gelişmiş durumda, malzeme daha iyi tanınmakta ve işçiler, başlangıçta mücadele etmek zorunda kaldıkları güçlüklerin üstesinden daha kolay gelmektedirler. Geçen ilkyazda Preston'daki bir dikiş okulunda (işsizler için bir yardım kurumu) bulunduğum sırada, iki genç ka-dının, fabrika sahibinin kendilerine haftada 4 şilin kazanabileceklerini teklif etmesi üzerine bir gün önce bir dokuma fabrikasına çalışmak üze-re gönderildiklerini ve geri dönerek haftada 1 şilin bile kazanamadıkları-ndan yakınarak tekrar okula alınmalarını istediklerini anımsıyorum. Bana bildirildiğine göre, otomatik tezgâhta çalışan ... ve iki otomatik tez-gâha bakan işçiler, iki haftalık tam çalışma sonunda 8 şilin 11 peni ka-zanmakta ve bundan ev kirası düşülmekte, ama fabrikatör, kiranın yar-sısını hediye olarak geri vermektedir. (Ne âlicenaplık!) Bu işçilerin eline, 6 şilin 11 peni geçmektedir. 1862 yılının son aylarında birçok yerlerde, otomatik tezgâh işçileri haftada 5 ile 9 şilin arasında dokumacılar 2 şilin ile 6 şilin arasında kazanıyorlardı. ... Bugün, birçok bölgelerdeki kazanç-larda hâlâ büyük azalmalar olmakla birlikte, işlerin durumu çok daha sağlıklıdır. ... Surat pamuğunun liflerinin daha kısa ve pis olmasının dı-şında, kazançların azalmasına yolaçan başka nedenler de vardır; örne-ğin, şimdi 'artıkları' Surat ile karıştırmak yaygınlaşmış ve dolayısıyla, hem iplikçilerin ve hem de dokuyucuların karşılaştıkları güçlükler art-mıştır. İplikler, lifleri kısa olduğu için tezgâhtan çekilirken ve iplik bükü-lürken daha kolay kırılmakta ve tezgâh düzenli ve sürekli çalıştırılma-maktadır. ... Bu durumda, dokuma sırasında iplikler büyük bir dikkati gerektirdikleri için, çoğu dokumacılar ancak bir tezgâha bakabilmekte ve pek az dokumacı ikiden fazla tezgâhı idare edebilmektedir. ... İşçilerin ücretlerinde, yüzde 5, 7½ ve 10'luk doğrudan bir indirim yapılmış bu-lunmaktadır. ... Çoğu durumda, işçinin, malzemesini en iyi şekilde kul-lanması ve olağan tarifeye göre alabileceği en iyi ücreti kazanması gerek-mektedir. ... Dokumacıların karşılaştıkları bir başka güçlük de, kendile-rinden, düşük kaliteli malzemeden çok iyi kumaşlar yapmalarının bek-lenmesi, işlerindeki kusurlar için para cezasına çarptırılmalarıdır." (*Re-ports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s. 41-43.)

İşlerin tam zamanlı olduğu yerlerde bile ücretler çok düşüktü. Pa-muklu işçileri, yöneticilerin koruyuculuğuna sığınmak için (bu, aslında fabrika sahiplerinin yardımına sığınmak demekti, bkz: Birinci Cilt, s. 598/589*) lağımcılık, yol yapımı, taş kırma, kaldırımcılık gibi her türlü belediye işlerinde seve seve çalışıyorlardı. Bütün burjuvazi, işçileri göz

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 612-613. — *Ed.*

hapsine almıştı. En berbat ücretler bile teklif edilip de işçi bunu kabul etmeyince, Yardım Komitesi, adını hemen yardım listesinden siliyordu. Bir bakıma bu, fabrika sahipleri için altın çağdı, çünkü işçiler ya açlıktan ölecek ya da burjuvazi için en kârlı gelen bir fiyat karşılığında çalışacaktı. Yardım Komiteleri, bekçi köpekliği ödevini yapıyorlardı. Aynı zamanda fabrikatörler, hem işçilerin et ve kanına yatırdıkları sermayeyi hazır durumda tutabilmek, hem de işçilerden sızdırılan ev kiralarnı güvence altına almak amacıyla, elden geldiğince dış göçü engellemek için hükümetle gizli anlaşma halindeydiler.

“Yardım Komiteleri bu nokta üzerinde büyük bir titizlik gösteriyordu. İş teklifi yapıldığında, teklif yapılan işçinin adı derhal listeden siliniyor, böylece de işçi teklifi kabul etmeye zorlanmış oluyordu. İş kabul etmedikleri zamanlar ... bunun nedeni, kazançlarının yalnızca sözden ibaret ve işin son derece ağır olmasıydı.” (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s. 97.)

İşçiler, *Public Works Act* (Kamu işleri Yasası) ile kendilerine verilen her işi yapmaya hazırdılar. “Sanayideki çalışma yaşamını düzenleyen ilkeler, her kentte epeyce değişiklik gösteriyordu ama, açık havada yapılan işin mutlaka deneme niteliğinde olmadığı yerlerde bile ödenen ücret ya tam yardım tutarı kadar oluyor ya da buna pek yakın bulunuyordu ve böylece aslında bir iş denemesi halini alıyordu” (s. 69). “1863 *Public Works Act*’i, bu uygunsuzluğa bir çare bulmak ve işçilere günlük ücretini bağımsız bir işçi olarak kazanma olanağını sağlamak için çıkartılmıştı. Bu yasanın amacı üç yönlü idi: önce, mahalli idarelerin (Merkez Yardım Komitesi Başkanının rızası ile) Hazine İkraz Komiserlerinden borç para almalarını sağlamak; ikincisi, pamuk bölgelerindeki kentlerin gelişmelerini kolaylaştırmak; üçüncüsü, işsiz işçilere iş ve yeterli ücret sağlamak.” Bu yasa ile 1863 yılı ekim ayı sonuna kadar verilen borç para 883.700 sterline ulaşmıştı (s. 70). Yapılan bellibaşlı işler kanalizasyon, yol yapımı, sokakların kaldırımlanması, su depoları, vb. idi.

Blackburn’daki komitenin başkanı Mr. Henderson, bu konu ile ilgili olarak fabrika müfettiş Redgrave’e şöyle yazıyordu: “İçinde bulunduğumuz ıstıraplı ve sıkıntılı dönemde hiç bir şey, beni, bu bölgenin açıkta bulunan işçilerinin, Blackburn il yönetiminin, *Public Works Act* gereğince kendilerine teklif ettikleri işleri kabul etmekte gösterdikleri sevinç kadar etkilememiş ya da bana bu hazzı vermemiştir. Bir fabrikada vasıflı bir işçi olarak çalışmakta olan bir pamuk iplikçisi ile, 14-18 ayak derinlikte bir lağımçı olarak çalışan bir işçi arasındaki derin zıtlık zor tasavvur edilebilir.” (Ailesinin büyüklüğüne göre bu işçi haftada 4-12 şilin kazanıyordu ve bu muazzam para bazan sekiz nüfuslu bir ailenin geçimini sağlayacaktı. Kent halkı bu durumdan çifte yarar sağlamış oluyordu. Önce, kir pas içersindeki bakımsız kentlerini onarmak için görülmemiş düşük bir faizle para sağlamış oluyorlardı. Sonra, işçilere normalin çok altında ücret ödüyorlardı.) “Ancak tropiklerde görülebilecek bir sıcaklık

altında, adale gücünün çok ötesinde bir kıvraklık ve incelik isteyen bir işte çalışmaya ve şimdi eline geçebilecek olanın iki ya da bazan üç katı fazla bir ücrete alışmış bir kimse için böyle bir işi derhal kabul etmek büyük bir fedakârlıktır ve her türlü övgüye lâyıktır. Blackburn'da insanlar, neredeyse her türlü açık hava işinde denenmiştir; ağır ve balçıklı bir toprağı epeyce bir derinlikten yukarıya çıkarmada, lağımıcılıkta, taş ocağında, yol yapımında ve 14, 16 ve bazan 20 ayak derinliğindeki sokak lağımının kazılmasında çalışmışlardır. Bu şekilde çalışırken çoğu kez 10-12 inç derinliğinde bir çamur ve su içersinde dururlar ve daima belki de eşine İngiltere'nin başka bir bölgesinde raslanmayan, insanın iliklerine işleyen soğuk bir rutubetle yüzyüzedirler" (s. 91-92). "İşçilerin tutumları ve açık havada yapılan işleri kabul etme ve en iyi şekilde yapma konusundaki yatkınlıkları, hiç bir suçlamaya yer vermeyecek şekildedir" (s. 69).

1864. Nisan. "Zaman zaman çeşitli bölgelerde, işçi kıtlığı konusunda şikâyetler yapılmakta ama bu eksiklik, örneğin dokumacılık gibi belli kollarda özellikle duyulmaktadır. ... Bu yakınmaların kaynağı, bu belli kollarda görülen gerçek işçi kıtlığı olduğu kadar, kullanılan ipliğin düşük kalitesi nedeniyle işçilerin elde edebildikleri ücretlerin azlığındadır. Bazı fabrika sahipleri ile bunların işçileri arasında ücretler konusunda, geçen ay sayısız anlaşmazlıklar olmuştur. Grevlere, üzüntüyle söylemek isterim, sık sık başvurulmakta... *Public Works Act*'in etkisi, fabrika sahiplerince bir rekabet şeklinde duyulmaktadır. Bacup'daki yerel komite faaliyetini durdurmuştur, çünkü, bütün fabrikalar çalışmadıkları halde gene de işçi kıtlığı duyulmakta idi." (*Reports of Insp. of Fact.*, April 1864, s. 9, 10.) Gerçekten de bu, fabrikatörler için bulunmaz bir dönemdi. *Public Works Act* nedeniyle işçi talebi öylesine artmıştı ki, birçok fabrika işçileri Bacup taş ocaklarında günlüğü 4-5 şiline çalışıyorlardı. Ve böylece, kamu işleri yavaş yavaş kaldırıldı — bu, 1848 *Ateliers nationaux*'larının yeni bir baskısı idi, ama bu sefer, burjuvazinin çıkarları için kurulmuştu.

*Corpore Vili** Deneyleri

"Birkaç fabrikada (tam zamanlı çalışan) işçilerin fiili kazançlarını vermiş bulunuyorum, ama bu, bu işçilerin her hafta aynı miktar kazandıkları anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin, aynı fabrikada, çeşitli pamuk türleri, oranları ve artıkları üzerinde yaptıkları devamlı denemeler ve 'karışım' denilen bu nesnenin sık sık değişmesi yüzünden, büyük dalgalanmalar ile karşı karşıyadırlar; işçilerin kazançları bu karışımların niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan eski kazançlarının yüzde 15'i kadardır, ve ardından, bir ya da iki hafta içersinde yüzde 50-60 düşmüştür." Bu raporun yazarı müfettiş Redgrave daha sonra, gerçek uygulamadan alınan ücretleri sıralamaktadır; bu konuda aşağıdaki örnekler yeterli olabilir:

* Değersiz bir cisim üzerinde yapılan deneyler anlamında. —ç.

A, Dokumacı, 6 kişilik aile, haftada 4 gün çalışıyor, 6 şilin 8,5 peni; B, Bükücü, haftada 4,5 gün çalışıyor, 6 şilin; C, Dokumacı, 4 kişilik ailesi var, haftada 5 gün çalışıyor, 5 şilin 1 peni; D, iplik hazırlayıcı, 6 kişilik ailesi var, haftada 4 gün çalışıyor, 7 şilin 10 peni; E, Dokumacı, 7 kişilik ailesi var, haftada 3 gün çalışıyor, 5 şilin, vb., Redgrave devam ediyor: "Yukardaki rakamlar üzerinde düşünmek gerek, çünkü bunlar, işin pek çok aile için bir talihsizlik olabileceğini gösteriyorlar; iş yalnız geliri azaltmakla kalmaz, ailede herkesin işsiz oldukları zaman aldıkları yardıma eşit miktarda bir kazanç sağlamadığı hallerde ek bir yardım yapılmadığı takdirde; en zorunlu gereksinmelerinin pek küçük bir kısmına bile yetmeyecek bir düzeye de düşer." (*Reports of Insp. of Fact.*, Oct. 1863, s. 50-53.)

"Geçen 5 Hazirandan bu yana hiç bir hafta, bütün işçiler için, iki gün yedi saat ve birkaç dakikadan fazla çalışma olmamıştır." (*Ibid.*, 121.)

Bunalımın başlangıcından 25 Mart 1863'e kadar, Merkez Yardım Komitesi ile Mesken Komitesi '*Mansion House*' tarafından yaklaşık üç milyon sterlin harcanmıştır. (*Ibid.*, 13.)

"En ince ipliklerin dokunduğu bir bölgede... iplikçiler Güney Denizi Adası pamuğundan Mısır pamuğuna geçilmesi sonucu, dolaylı olarak yüzde 15 bir ücret indirimine uğramışlardır. ... Birçok yerlerinde artıkların geniş ölçüde Surat pamuğu ile karıştırıldığı geniş bir bölgede ... iplikçilerden yüzde 5 bir indirim yapıldığı gibi, Surat ve artık işledikleri için ayrıca yüzde 20 ile 30 bir kayba uğramışlardır. Dokumacıların tezgâh sayıları dörtten ikiye inmiştir. 1860'ta tezgâh başına ortalama 5 şilin 7 peni kazanırken, 1863'te ancak 3 şilin 4 peni kazanmışlardır. Amerikan pamuğu işlediklerinde (dokumacılar verilen) para cezası 3 peni ile 6 peni arasında değişirken, şimdi 1 şilin ile 3 şilin 6 peniye yükselmiştir." Mısır pamuğunun Doğu Hint pamuğu ile karıştırılarak işlendiği bir bölgede, 1860'ta bir iplikçi haftada ortalama 18 ile 25 şilin kazanırken, şimdi 10 ile 18 şilin kazanmaktadır; bunun nedeni pamuk kalitesindeki düşüklüğün yanı sıra, ipliği fazladan bükebilmek için, ki eskiden tarifeye göre buna bir ücret ödenirdi, tezgâhın hızının düşürülmesidir" (s. 43, 44). "Hint pamuğu fabrikatörler tarafından kârlı olarak işlenmiş olabilir, ama görüleceği üzere (bkz: s. 53'teki ücret listesi) işçiler, 1861'e kıyasla bunun zararını görmüşlerdir, ve eğer Surat pamuğu yerleşecek olursa, işçiler 1861 ücretlerini talep edecekler ve bu da ya ham pamuk ya da imal ettiği ürünlerin fiyatında bir dengeleme elde edilmediği takdirde fabrikatörlerin kârlarını ciddi bir şekilde etkilemiş olacaktır" (s. 105).

Ev kirası. "Kira, çoğu kez işçilerin ücretlerinden, oturdukları kulübelerin sahibi bulunan fabrikatörler tarafından, kısa süreli çalıştıkları zaman bile düşülür. Ne var ki, bu sınıf mülklerin değerinde bir düşme olmuştur ve bu evler, eski ev kiralarna göre yüzde 25 ile 50 indirimle bulunabilir; örneğin eskiden haftalığı 3 şilin 6 peni olan bir kulübe, şimdi

haftalığı 2 şilin 4 peniye ve hatta daha ucuza bulunabilir.” (s. 57.)

Göç. İşverenler, haliyle, işçilerin göç etmelerine karşıydılar, çünkü, bir yandan, “pamuklu sanayünün bugünkü kötü durumundan kurtulacağı umuduyla, fabrikalarını en avantajlı şekilde çalıştırabilecekleri araçları elaltında bulundurmak istiyorlardı.”. Öte yandan da, “birçok fabrikatörler, fabrikalarında çalışmış bulunan işçilerin oturdukları evin de sahibi oldukları için, ödenmemiş kiralarn bir kısmını elde etme umundaydılar” (s. 96).

Mr. Bernall Osborne, 22 Ekim 1864 günü seçim bölgesinde yaptığı konuşmada, Lancashire işçilerinin, eski filozoflar (stoacılar) gibi davrandıklarını söylemişti. Koyunlar gibi değil mi?

YEDİNCİ BÖLÜM
TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

BU kısımda varsayıldığı gibi, diyelim herhangi bir üretim alanındaki kâr miktarı, bu alana yatırılmış bulunan toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer miktarına eşit olsun. Böyle bile olsa, burjuva, bu kârı, artı-değer ile, yani karşılığı ödenmemiş artı-emek ile bir ve aynı şey olarak görmeyecektir, ve o, hiç kuşkusuz şu nedenlerle böyle düşünecektir:

1) Dolaşım sürecinde o, üretim sürecini unutmaktadır. Burjuva, artı-değerin, bunların artı-değerlerinin gerçekleşmesini de içeren metaların değerini gerçekleştirdiği zaman meydana geldiğini sanır. [Elyazmasında burada bir boşluk bırakılmış olması, Marx'ın bu nokta üzerinde daha ayrıntılı olarak durmak niyetinde olduğunu göstermektedir. — *F. E.*]

2) Sömürü derecesinin aynı olduğu varsayıldığında, kredi sisteminde ileri gelen bütün değişiklikler bir yana bırakıldığında, kapitalistlerin birbirlerini atlatma ve kazıklama çabaları bir yana bırakıldığında, ve ensonu, uygun bir pazar seçme olanağı bir yana bırakıldığında, kâr oranının, —hammadde fiyatlarının düşük ya da yüksek olmasına, alıcının deneyimine, makinelerin nispi verimliliğine, etkinliğine ve ucuzluğuna, üretken sürecin çeşitli aşamalarında toplu olarak ne derece etkili bir düzen sağlanmış bulunmasına, hammadde israfının önlenmesine, yönetim ve denetimde sağlanan sadelik ve etkinliğe vb. bağlı olarak— büyük bir fark gösterebileceğini görmüş bulunuyoruz. Kısacası, belli bir

değişen sermaye için, artı-değer veri olsa bile, bu aynı artı-değerin, daha büyük ya da küçük bir kâr oranı ile ifade edilmesi ve dolayısıyla daha büyük ya da küçük miktarda bir kâr sağlaması gene de, kapitalistin ya da onun yöneticileri ile satıcılarının kişisel işbirliklerine büyük ölçüde bağlıdır. Diyelim, ücretlere yatırılmış bulunan 1.000 sterlinin ürünü, 1.000 sterlinlik aynı artı-değer, A girişiminde 9.000 sterlinlik, B girişiminde 11.000 sterlinlik değişmeyen sermaye ile elde edilmiş olsun. A için, $k' = 1.000 : 10.000$, ya da %10'dur. B için, $k' = 1.000 : 12.000$, ya da %8 $\frac{1}{3}$ 'tür. Toplam sermaye, A girişiminde B'ye göre nispeten daha büyük bir kâr üretir, çünkü, her iki halde de yatırılan değişen sermaye = 1.000 sterlin ve herbirinin ürettiği artı-değer gene = 1.000 sterlin olduğu, ve böylece her iki halde de, aynı sayıda işçinin sömürülme derecesi aynı olduğu halde, kâr oranı birisinde diğerinden daha yüksektir. Emegın sömürülme derecesi aynı olduğu halde, aynı artı-değer kitlesinin bu farklı görünüşü, ya da kâr oranlarındaki ve dolayısıyla kârın kendisindeki farklılık, başka nedenlerden de ileri gelmiş olabilir. Ayrıca bu, tamamıyla, her iki kuruluşun yönetiminde gösterilen farklı işbirliklikten de ileri gelebilir. Ve bu durum, kapitalisti yanıltır ve elde ettiği kârın emegın sömürüsünden değil de, hiç değilse kısmen bundan bağımsız koşullardan ve özellikle kendi kişisel faaliyetlerinden ileri geldiğine, onu inandırır.

Bu birinci kısımdaki incelemelerimiz, bireysel bir sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin (toprak rantından farklı olarak, örneğin, toprak büyüklüğü aynı kaldığı halde, rantın gene de yükseldiği) kâr ile sermaye arasındaki oran ve dolayısıyla kâr oranı üzerinde hiç bir etkisi olamayacağı, çünkü, kâr kitlesi büyüdüğü zaman bu kârın hesaplandığı sermaye kitlesinin de büyüyeceği, bunun tersinin de olabileceği şeklindeki görüşün (Rodbertus*) yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Bu ancak iki durumda doğrudur. İlki, —öteki bütün koşulların ve özellikle artı-değer oranının aynı kaldığı varsayıldığında— para-meta olan metanın değerinde bir değişme olduğu zaman. (Diğer koşullar aynı olmak üzere, sırf bir itibarî değer değişmesinde, sırf değer sembollerinde bir yükselme ya da alçalma halinde gene aynı şey olur.) Toplam sermaye = 100 sterlin, kâr = 20 sterlin, kâr oranı = %20 olsun. Şimdi altın yarı yarıya düşecek ya da iki katına çıkacak olsa, eskiden yalnız 100 sterlin değerinde olan aynı sermaye, düşmesi halinde 200 sterlin değerinde olacak ve kâr 40 sterline ulaşacak, yani eskiden 20 sterlin ile ifade edilirken, 40 sterlin ile ifade edilecektir; yükselmesi halinde ise, 100 sterlinlik sermaye, ancak 50 sterlin değerinde olacak ve kâr, değeri ancak 10 sterlin olan bir ürün ile temsil edilecektir. Ama, her iki halde de $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = \%20$ 'dir. Ne var ki, bütün bu örneklerde, sermaye-değerin büyüklüğünde gerçek bir değişme olmamış, yalnız, aynı değer

* Rodbertus, *Soziale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851, s. 125. —Ed.

ile aynı artı-değerin para-ifadesinde bir değişiklik olmuştur. Bunun için de $a : S$ ya da kâr oranı etkilenmemiştir.

İkinci durumda, değerın büyüklüğünde gerçek bir değişme olmakla birlikte d'nin s'ye oranında bir değişme olmamış, bir başka deyişle, değişmeyen bir artı-değer oranı ile, emek-gücüne yatırılan sermayenin (değişen sermaye, harekete geçirdiği emek-gücü miktarının bir göstergesi olarak alınıyor) üretim araçlarının yatırılan sermayeye oranı aynı kalmaktadır. Bu koşullar altında elimizdeki sermaye ister S , ister nS , ya da $S : n$ olsun, yani 1.000, 2.000 ya da 500 olsun, kâr oranı %20 iken, birincide kâr = 200, ikincide = 400 ve üçüncüde = 100'dür. Ama, $200 : 1.000 = 400 : 2.000 = 100 : 500 = \%20$ 'dir. Bunun anlamı, sermayenin bileşimi aynı kaldığı ve büyüklükteki değişiklik bunu etkilemediği için, kâr oranının aynı kalmasıdır. Demek oluyor ki, kâr miktarındaki bir artış ya da düşüş, yalnızca, yatırılan sermayenin büyüklüğünde bir artış ya da azalmayı göstermektedir.

Bu nedenle, birinci durumda, kullanılan sermayenin büyüklüğünde yalnız görünüşte bir değişiklik olduğu halde, ikincisinde, büyüklükte gerçek bir değişme olmakta, ama sermayenin organik bileşiminde, yani değişen ve değişmeyen kısımlarının nispi oranlarında herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Ne var ki bu iki halin dışında, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişme kendisini oluşturan kısımlardan birisinin değerinde ve dolayısıyla bu kısımların nispi büyüklüklerinde (artı-değerin kendisi, değişen sermaye ile birlikte değişmediği sürece) daha önce meydana gelen bir değişimin bir *sonucudur*; ya da bu büyüklük değişmesi (geniş-ölçekli iş süreçlerinde, yeni makinelerin kullanılmasında, vb. olduğu gibi), sermayenin iki organik kısmının nispi büyüklüklerindeki bir değişimin *nedenidir*. Bütün bu hallerde, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kullanılan sermayenin büyüklüğündeki bir değişikliğin, aynı zamanda, kâr oranında bir değişiklik ile birlikte olması gerekir.

Kâr oranındaki bir yükselme daima, artı-değer ile bu artı-değerin üretim maliyeti, yani yatırılan toplam sermaye arasındaki oranın nispi ya da mutlak olarak artmasından, ya da kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki farkın küçülmesinden ileri gelir.

Kâr oranındaki dalgalanmalar, sermayenin organik öğelerindeki değişmelerden ya da sermayenin mutlak büyüklüğünden bağımsız olarak yatırılmış bulunan sabit ya da döner sermayenin değerinde, bu sermayenin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanındaki bir uzama ya da kısalmanın yolaçtığı bir yükselme ya da düşme sonucu olabilir, bu uzama ya da kısalma mevcut sermayeden bağımsız olarak yer alır. Herbir metaın değeri —böylece de, sermayeyi oluşturan metaların değeri— bu metaın içerdiği gerekli emek-zamanı ile değil, onun yeniden üretim için gerekli *toplumsal* emek-zamanı ile belirlenir. Bu yeniden-üretim, başlangıçtaki üretim koşullarından farklı olarak, uygun olmayan ya da uygun koşullar altında olabilir. Değişmiş koşullar altında aynı maddi sermaye-

nin yeniden-üretimi, iki katı ya da tersine yarı yarıya zaman alıyorsa ve eğer paranın değeri aynı kalmış ise, eskiden 100 sterlin değerindeki sermaye, 200 sterlin ya da 50 sterlin değerinde olur. Eğer bu değer yükselmesi ya da kaybı, sermayenin bütün kısımlarını bir biçim olarak etkiliyorsa, kâr da aynı şekilde, iki katına çıkmış ya da yarı yarıya düşmüş bir para miktarı ile ifade edilir. Ama eğer, sermayenin organik bileşiminde bir değişiklik sözkonusu ise sermayenin değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki oranı büyümüş ya da küçülmüş ise, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı, değişen sermayedeki nispî artışla yükselir, nispî düşüşle düşer. Eğer yalnız yatırılan sermayenin para-değeri (paranın değerindeki bir değişme sonucu) yükselir ya da düşerse, artı-değerin para-ifadesi de aynı oranda yükselir ya da düşer. Kâr oranı aynı kalır.

KÂRIN ORTALAMA KÂRA DÖNÜŞMESİ

SEKİZİNCİ BÖLÜM

FARKLI ÜRETİM KOLLARINDA FARKLI SERMAYE
BİLEŞİMLERİ VE KÂR ORANLARINDA BUNDAN
İLERİ GELEN FARKLILIKLAR

BUNDAN önceki kısımda, diğer şeyler yanında, artı-değer oranı aynı kaldığı halde kâr oranının değişebileceğini —yükselebileceğini ya da düşebileceğini— göstermiştik. Bu bölümde, emeğin sömürülme yoğunluğunun ve dolayısıyla artı-değer oranı ile işgünü uzunluğunun, belli bir ülkenin toplumsal emeğinin bölündüğü bütün üretim alanlarında aynı olduğunu varsayıyoruz. Adam Smith* çeşitli üretim alanlarında emeğin sömürülmesindeki sayısız farklılıkların, her türden mevcut telafilerle, ya da yerleşmiş önyargılara dayanılarak telafi kabul edilen yollarla birbirlerini dengelediklerini, bu nedenle de bunların sırf geçici ve yokolup giden ayrımlar olduklarını ve genel ilişkiler konusundaki bir incelemede önemleri bulunmadığını ayrıntıları ile göstermiş bulunmaktadır. Diğer farklılıklar, örneğin ücret ölçeğindeki farklılıklar, geniş ölçüde, Birinci Cildin başlangıcında (s. 19)** sözü edilen basit ve karmaşık emek arasındaki farka dayanır, ve bunlar, farklı üretim alanlarında çalışan emekçilere son derece eşit olmayan paylar sağlamalarına karşın, bu üretim alanlarındaki sömürünün yoğunluğu ile ilişkileri yoktur. Örneğin, bir kuyumcu işçisi eğer bir gündelikçi işçiden daha iyi ücret alıyorsa, onun

* A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. I, Chap. X. —Ed.

** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 66-67. —Ed.

artı-emeği de, ötekinin artı-emeğinden aynı oranda daha fazla artı-değer üretmektedir. Ve, ücretler ile işgünlerinin ve dolayısıyla, farklı üretim alanları ve hatta aynı üretim alanındaki çeşitli sermaye yatırımları arasında artı-değer oranlarının eşitlenmesi, her türlü yerel engellerle frenlenmekle birlikte, kapitalist üretimin ilerlemesi ve bütün ekonomik koşulların bu üretim tarzının egemenliği altına girmesiyle gene de gitgide daha fazla ölçüde gerçekleşmektedir. Bu gibi sürtüşmelerin incelenmesi, ücretler üzerinde özel bir çalışma için önemli olmakla birlikte, kapitalist üretimin genel bir incelenmesinde, geliş geçici olduğu ve konuyla yakından ilgili olmadığı için bir yana bırakılabilir. Bu tür genel bir incelemede, çoğu kez, fiili koşulların kendi kavramları ile çakışma halinde olduğu ya da aynı şey demek olan, fiili koşulların, ancak kendi genel durumlarının tipik halleri olmaları ölçüsünde temsil edildikleri varsayılır.

Farklı ülkelerde artı-değer oranlarının farklı oluşu ve dolayısıyla emeğin sömürülme derecesindeki ulusal farklılıklar, bizim bu inceleme-mizin konusu dışında kalır. Bizim bu kısmında göstermek istediğimiz şey, yalnızca, belli bir ülkede, genel bir kâr oranının nasıl biçimlendiğidir. Ancak, açıktır ki, çeşitli ulusal kâr oranlarının bir karşılaştırılması yalnızca, daha önce incelenmiş olanlar ile burada incelenecek olanların bir karşılaştırılmasını gerektirir. Önce, ulusal artı-değer oranlarındaki farkların incelenmesi ve sonra da bu belli oranlara dayanılarak, ulusal kâr oranlarındaki farklılıklar üzerinde bir karşılaştırma yapılması yerinde olur. Bu farklılıklar, ulusal artı-değer oranlarındaki farklılıklardan ileri gelmedikleri sürece, bunların, bu bölümdeki incelemede olduğu gibi, evrensel olarak aynı, yani değişmez olduklarının varsayılmış olması gerekir.

Bundan önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, artı-değer oranının değişmediği varsayıldığında, belli bir sermayenin sağladığı kâr oranı, değişmeyen sermayenin bir ya da öteki kısmının değerini yükselten ya da düşüren durumların sonucu olarak yükselebilir ya da düşebilir ve böylece, sermayenin değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki oranı etkiler. Ayrıca biz, bireysel bir sermayenin devir zamanının uzama ya da kısalmasının, kâr oranını da aynı şekilde etkileyebileceğini de gördük. Kâr kitlesi, artı-değer kitlesi ile ve artı-değerin kendisi ile özdeş olduğuna göre, kâr *kitlesinin* —kâr *oranından* farklı olarak— sözü edilen değer dalgalanmalarından etkilenmediğini de görmüştük. Bu dalgalanmalar ancak, belli bir artı-değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte bir kârın kendilerini ifade ettikleri oranı değiştirirler; başka bir deyişle bunlar, yalnız, kârın nispi büyüklüğünü, yani yatırılan sermayenin büyüklüğüne kıyasla büyüklüğünü değiştirirler. Sermaye, bu gibi değer dalgalanmaları sonucu bağlandığına ya da serbest kaldığına göre, yalnız kâr oranının değil, kârın kendisinin de bu dolaylı yoldan etkilenmesi söz konusudur. Ne var ki bu, yalnız zaten yatırılmış bulunan sermaye için geçerli olup, yeni yatırımlara uygulanmıyordu. Ayrıca, kârdaki artış ya da düşme, daima, aynı

sermayenin bu gibi dalgalanmalar sonucu, daha fazla ya da az emeği harekete getirebilmesine bağlıdır; başka bir deyişle, bu, artı-değer oranı aynı kalırken, aynı sermayenin daha büyük ya da daha küçük miktarda artı-değer sağlamasına bağlıdır. Genel kural ile çelişmek ya da bunun bir istisnası olmak şöyle dursun, bu görünüşteki istisna, aslında, genel kuralın uygulanmasında yalnızca özel bir durumdur.

Bundan önceki kısımda görüldü ki, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, değişmeyen sermayeyi oluşturan kısımların değeri ile sermayenin devir zamanındaki değişiklikler, kâr oranında değişiklikler meydana getirmektedir. Bundan şu açık sonuç çıkar ki, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan kâr oranları, diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu farklı alanlarda kullanılan sermayelerin devir zamanları farklı olduğu ya da çeşitli üretim kollarındaki bu sermayelerin organik kısımlarının değer-ilişkisi değişik olduğu zaman farklı olurlar. Daha önce, bir ve aynı sermayede ardarda değişiklikler olarak baktığımız şeye şimdi, farklı üretim alanlarında yanyana bulunan sermaye yatırımları arasında aynı anda bulunan farklar gözüyle bakılacaktır.

Bu durumda, şunları incelememiz gerekiyor: 1) sermayelerin *organik bileşimlerindeki* fark, ve 2) bunların devir dönemlerindeki fark.

Bütün bu inceleme boyunca temel olarak alınan varsayım, doğaldır ki, belli bir üretim kolundaki bir sermayenin bileşimi ya da devri denildiği zaman, daima, bireysel sermayelerin raslansal farkları değil, bu üretim alanına yatırılan sermayenin ortalama normal oranları ve genellikle, bu belli üretim alanında kullanılan toplam sermayenin ortalaması kastedilmektedir.

Ayrıca, artı-değer oranı ile işgünü değişmez kabul edildiğine ve bu varsayım da ücretlerin aynı kaldığı anlamına geldiğine göre, belli bir miktar değişen sermaye, harekete getirilen belli bir miktar emek-gücünü ve dolayısıyla belli bir miktar maddeleşmiş emeği temsil eder. Bu nedenle, eğer 100 sterlin, 100 işçinin bir haftalık ücretini, 100 fiili emek-gücünü temsil ediyorsa, n defa 100 sterlin n defa 100 işçinin emek-gücünü, ve 100 sterlin : n , 100 : n işçinin ücretini temsil eder. Demek ki, değişen sermaye burada (ücretin veri olduğu durumlarda daima olduğu gibi), belli bir toplam sermaye tarafından harekete geçirilen emek miktarının bir göstergesi olarak hizmet eder. Kullanılan değişen sermayelerin büyüklüklerindeki farklarla, bu nedenle, kullanılan emek-gücü miktarındaki farkın bir göstergesi hizmetini görür. Eğer, 100 sterlin haftada 100 işçiyi belirtir ve 60 iş-saatlik haftada 6.000 iş-saatini temsil ederse, 200 sterlin 12.000, 50 sterlin yalnız 3.000 iş-saatini temsil eder.

Sermayenin bileşimi sözü ile biz, Birinci Ciltte de belirtildiği gibi, aktif ve pasif kısımları, yani değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki oranı anlatmak istiyoruz. Bu başlık altında, işte bu iki oran söz konusu olmaktadır. Bazı koşullar altında benzer etkiler yaratabildikleri halde,

bunlar eşit önemde değildirler.

Birinci oran, teknik bir temele dayanır ve üretici güçlerin belli bir gelişme aşamasında buna veri olarak bakılması gerekir. Belli miktarda ürünü, diyelim, bir günde üretmek ve böylece —söylemeye gerek yoktur ki— belli miktarda üretim aracını, makineyi, hammaddeyi, vb. üretken olarak tüketmek, yani harekete geçirmek için, belli sayıda işçi ile temsil edilen belli bir miktarda emek-gücüne gereksinme vardır. Belli sayıda işçi, belli miktarda üretim aracına tekabül eder ve dolayısıyla belli miktarda canlı emek, üretim araçlarında maddeleşen belli bir emek miktarını karşılar. Bu oran, bütün ayrı sanayi kollarında raslansal olarak aynı ya da yaklaşık olabilirse de, farklı üretim alanlarında ve hatta çoğu kez bir ve aynı sanayiın çeşitli kollarında büyük ölçüde farklıdır.

Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur ve onun organik bileşiminin gerçek temelidir.

Ne var ki, bu ilk oranın, değişen sermayenin, sırf, emek-gücünün bir göstergesi ve değişmeyen sermayenin ise, sırf, bu emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kitlesinin bir göstergesi olması koşuluyla, farklı sanayi kollarında da aynı olması olanağı vardır. Örneğin, bakır ve demir işçiliğinde bazı işler, emekgücü ile üretim aracı kitlesi arasındaki oranın aynı olmasını gerektirebilirler. Ama bakır demirden daha pahalı olduğu için, değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki değer ilişkisi her iki halde de farklı ve dolayısıyla, iki toplam sermayenin değer-bileşimi de farklıdır. Teknik bileşim ile değer-bileşimi arasındaki fark, her sanayi kolunda, sermayenin teknik bileşimi değişmediği halde, iki kısmının değer-bağıntısının değişebilirliği ve değer-bağıntısı aynı kalabildiği halde teknik bileşiminin değişebilirliği içinde kendini gösterebilir. Bu son durum, kuşkusuz, ancak, kullanılan üretim araçları ile emek-gücü arasındaki orandaki değişikliğin, bunların değerlerindeki zıt bir değişiklik ile telafi edilmesi halinde olanaklıdır.

Sermayenin değer-bileşimi, teknik bileşimi tarafından belirlendiği ve onu yansıttığı ölçüde, sermayenin *organik* bileşimi adını alır.²⁰

Bu nedenle, değişen sermaye sözkonusu olduğunda, biz, bunun, belli bir emek-gücü miktarının, belli sayıda işçinin ya da harekete geçirilen belli miktarda canlı emeğin göstergesi olduğunu kabul ediyoruz. Bundan önceki kısımda gördüğümüz gibi, değişen sermayenin değer büyüklüğündeki bir değişme, en sonunda, yalnızca, aynı emek kitlesinin daha yüksek ya da düşük bir fiyatından başka bir şeyi belirtmez. Ama, artı-değer oranı ile işgününün sabit ve belli bir iş dönemi için ücretlerin veri diye kabul edildiği burada, bu, sözkonusu değildir. Öte yandan, değişmeyen sermayenin büyüklüğündeki fark, aynı şekilde, belli miktarda

²⁰ Yukardaki konu, Birinci Cildin üçüncü baskısında XXIII. Bölümün başında, s. 628, [*Kapital*, Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, s. 650-651. —*Ed.*] kısaca geliştirilmiş bulunuyor. İlk iki baskı bu pasajı içermedikleri için burada yinelenmesi daha da gerekli oluyor. —*F. E.*

bir emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçları kitlesinde bir değişikliğin göstergesi olabilir. Ama bu, bir alanda harekete geçirilen üretim araçları ile bir diğerinde harekete geçirilen üretim araçları kitlesi arasındaki değer farkından da ileri gelebilir. Bu yüzden, her iki görüş açısının da burada incelenmesi gereklidir.

Ensonu, aşağıdaki temel olguları da dikkate almak zorundayız:

100 işçinin haftalık ücreti 100 £ olsun. Haftalık iş-saati 60 £ olsun. Ayrıca artı-değer oranı %100 olsun. Bu durumda işçiler, bu 60 saatin 30 saatinde kendileri için, 30 saatinde de kapitalistler için bedavadan çalışırlar. Gerçekte, 100 £ ücret, ancak, 100 işçinin 30 iş-saatini ya da toplam 3.000 iş-saatini temsil eder, oysa emekçilerin çalışmış oldukları öteki 3.000 saat, 100 £ artı-değerde ya da kapitalistin cebe indirdiği kârda maddeleşmiştir. Bu nedenle 100 £ ücret, 100 işçinin haftalık emeğinin maddeleştiği değeri ifade etmemekle birlikte, gene de bu (işgününün uzunluğu ile artı-değer oranı veri olduğuna göre), bu sermayenin, 100 işçiyi 6.000 iş-saati için harekete geçirdiğini belirtir. 100 £ sermaye önce bunu gösterir, çünkü harekete geçirilen işçi sayısını haftada $1 \text{ £} = 1 \text{ işçi}$, şu halde $100 \text{ £} = 100 \text{ işçi}$ ile belirtmektedir; ve ikinci olarak, artı-değer oranı %100 olarak belli olduğuna göre, işçilerden herbiri, kendi ücretinin içerdiği işin iki katını yapmakta ve böylece 1 £, yani yarım haftalık emeğinin ifadesi olan ücreti, tam bir haftalık emeği harekete getirir; tıpkı 100 sterlinin ancak 50 haftayı içerdiği halde 100 haftalık emeği harekete geçirmesi gibi. Böylece, ücretlere yatırılmış bulunan değişen sermaye ile ilgili olarak çok önemli bir ayırım yapmak gerekir. Ücretlerin toplamı, yani belli bir miktar maddeleşmiş emek olarak değerini, harekete geçirdiği canlı emek-kitlesinin sırf bir göstergesi olarak değerinden ayırmak gerekir. Bu ikincisi daima maddeleştirdiği emekten daha büyüktür ve bu nedenle de, değişen sermayenin değerinden daha büyük bir değer tarafından temsil edilir. Bu daha büyük değer, bir yandan, değişen sermaye tarafından harekete geçirilen işçi sayısı ile, öte yandan da, bu işçilerin harcadıkları artı-emek miktarı ile belirlenir.

Değişen sermayeye bu açıdan bakılmasından şu sonuçlar çıkar:

Bir A üretim alanına yatırılan bir sermayede, toplam sermaye 700'ün yalnızca 100'ü değişen sermayeye, geriye kalan 600'ü değişmeyen sermayeye, B üretim alanında, 600'ü değişen sermayeye ve yalnızca 100'ü değişmeyen sermayeye yatırılmış olsa, 700 miktarındaki A sermayesi yalnızca 100'lük emek-gücünü ya da daha önceki varsayımımızdaki deyimle 100 haftalık emeği ya da 6.000 saatlik canlı emeği harekete geçirdiği halde, aynı miktardaki B sermayesi 600 haftalık emeği ya da 36.000 saatlik canlı emeği harekete geçirir. A'daki sermaye, bu durumda, 50 haftalık emeğe, ya da 3.000 saatlik artı-emeğe elkoyduğu halde, B'de aynı miktarda sermaye 300 haftalık emeği ya da 18.000 saatlik artı-emeği elde etmiş olur. Değişen sermaye yalnız kendisinde somutlaşan emeğin göstergesi değildir. Artı-değer oranı bilindiğinde, o aynı zaman-

da, kendisinde somutlaşmanın üzerinde harekete geçen emek miktarının da, yani artı-emeğin de göstergesidir. Emeğin sömürülme yoğunluğu aynı kabul edildiğinde, birinci halde $kâr = 100 : 700 = 1 : 7 = \%14\frac{2}{7}$ ve ikinci halde $600 : 700 = 6 : 7 = \%85\frac{5}{7}$ ya da altı katlık bir kâr oranı olurdu. Bu durumda, kârın kendisi gerçekten altı katı daha büyük, A'da 100 olmasına karşı B'de 600 olurdu, çünkü aynı sermaye, altı defa fazla canlı emeği harekete geçirmiştir ve bu, aynı sömürü düzeyinde, altı katı artı-değer, dolayısıyla, altı katı kâr demektir.

Ama eğer A'ya yatırılan sermaye 700 olmayıp 7.000 £, B'ye yatırılan ise yalnız 700 £ olsa ve her ikisinin de organik bileşimi aynı kalsa idi, A'daki sermaye 7.000 sterlinin 1.000 sterlinini değişen sermaye olarak kullanırdı ve bu, 1.000 işçinin haftada = 60.000 saatlik canlı emeği demektir, bunun da 30.000'i artı-emek olurdu. Gene de, A'daki sermayenin her 700 sterlini, B'deki sermayenin ancak altıda-biri kadar canlı emeği harekete geçirecek, ve dolayısıyla ancak altıda-biri kadar artı-emek elde edecek ve ancak altıda-biri kadar kâr üretecekti. Kâr oranını ele alacak olursak, B'de $600 : 700$ ya da $\%85\frac{5}{7}$ olmasına karşılık, A'da $1.000 : 7.000 = 100 : 700 = \%14\frac{2}{7}$ olurdu. Eşit miktarda sermayeler alındığı halde, kâr oranları farklı olmaktadır, çünkü artı-değer oranları aynı olduğu halde, harekete geçirilen canlı emek kitlelerinin farklı olması nedeniyle, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitleleri farklı olmaktadır.

Her iki üretim alanında teknik koşullar aynı olsa, ama kullanılan değişmeyen sermayenin öğelerinin değeri, birinde diğerinden daha büyük ya da küçük olsa, fiilen aynı sonucu elde ederiz. Her ikisinin de, değişen sermaye olarak 100 £ yatırdığını ve dolayısıyla, aynı miktar makine ile hammaddeyi harekete geçirmek için haftada 100 işçi çalıştırdığını kabul edelim. Ama makineler ile hammadde, B'de A'dan daha pahalı olsun. Örneğin, 100 £ değişen sermaye, A'da 200 sterlinlik, B'de 400 sterlinlik değişmeyen sermayeyi harekete geçirsin. Aynı $\%100$ artı-değer oranı ile, üretilen artı-değer her ikisinde de 100 sterlin dir. Şu halde, her ikisinde de kâr 100 sterline eşittir. Ama, A'da kâr oranı $= 100 : (200_s + 100_d) = 1 : 3 = \%33\frac{1}{3}$, B'de ise $100 : (400_s + 100_d) = 1 : 5 = \%20$ 'dir. Gerçekten de biz, eğer her iki durumda da toplam sermayenin belli bir bölünebilir kısmını seçersek, B'nin her 100 sterlininde ancak 20 sterlinin ya da beşte-birin değişen sermayeyi, oysa A'da, her 100 sterlinde $33\frac{1}{3}$ 'ün ya da üçte-birin değişen sermayeyi oluşturduğunu görürüz. B, her 100 £ için daha az kâr üretmektedir, çünkü, A'dan daha az canlı emeği harekete geçirmektedir. Kâr oranlarındaki farklılık, bu durumda, artı-değer kitleleri nedeniyle, bir defa daha, kendisini, yatırılan sermayenin her 100 birimi tarafından üretilen kâr kitlelerindeki farklılık haline getirmektedir.

Bu ikinci örnek ile birinci arasındaki fark yalnızca şudur: bu ikinci durumda A ile B arasındaki eşitlik, teknik temel aynı kalmak kaydıyla, yalnızca ya A'da ya da B'de değişmeyen sermayenin değerinde bir değişme yapılmasını gerektirir. Ama birinci durumda, her iki üretim

alanındaki teknik bileşim farklıdır ve bir eşitlik sağlanması için kökünden değiştirilmesi gereklidir.

Çeşitli sermayelerin farklı organik bileşimleri, demek oluyor ki, kendi mutlak büyüklüklerinden bağımsızdır. Önemli olan, daima, her 100 birimin ne kadarının değişen ve ne kadarının değişmeyen sermaye olduğudur.

Yüzde olarak hesaplanan farklı büyüklükte sermayeler, ya da, bu durumda aynı şey demek olan, aynı emek-zamanı ve aynı sömürü derecesi ile iş gören aynı büyüklükteki sermayeler, artı-değer nedeniyle çok farklı miktarlarda kâr üretebilirler, çünkü farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşimindeki fark, kendi değişen kısmında, ve dolayısıyla, harekete geçirdiği canlı emek miktarında ve bu nedenle de, ele geçirdiği artı-emek niceliklerinde bir fark bulunduğu anlamını taşır. Ve bu artı-emek, artı-değerin ve dolayısıyla da kârın özüdür. Farklı üretim alanlarında, toplam sermayenin eşit kısımları, eşit olmayan artı-değer kaynaklarını oluştururlar ve artı-değerin tek kaynağı canlı emektir. Emegın sömürü derecesi aynı kalmak üzere, 100 birimlik bir sermayenin harekete geçirdiği emek kitlesi ve bunun sonucu olarak elkonulan artı-emegın miktarı, bu sermayenin değişen kısmının büyüklüğüne bağlıdır. Yüzde olarak bileşimi, $90_s + 10_d$ olan bir sermaye, eğer, aynı sömürü derecesi ile, $10_s + 90_d$ olan bir sermaye ile aynı miktarda artı-değer ya da kâr ürettiyorsa, artı-değerin ve dolayısıyla genellikle değerın, emekten büsbütün farklı bir kaynağı olması gerekeceğı ve bu durumda, ekonomi politigın her türlü rasyonel temelden yoksun kalacağı gün gibi açıktır. Eğer biz her zaman, 1 sterlinin haftada 60 saat çalışan bir işçinin haftalık ücreti, artı-değer oranının %100 olduğunu kabul edersek, bir işçinin bir haftalık toplam değer-ürününün 2 £ olacağı apaçıktır. Bu durumda on işçi ancak 20 £ üretecektir. Ve, bu 20 sterlinin 10 sterlini ücretleri yerine koyacağına göre, on işçi, 10 sterlinden fazla artı-değer üretemeyecektir. Öte yandan, toplam ürünü 180 £ ve ücretleri 90 £ tutan 90 işçi, 90 £ tutarında artı-değer üretecektir. Kâr oranı birinci halde böylece %10 ve diğesinde %90 olacaktır. Eğer bu böyle olmasaydı, değer ile artı-değer, maddeleşmiş emekten başka bir şey olurdu. Farklı üretim alanlarında yüzde olarak —ya da eşit büyüklükte sermayeler olarak— ele alınan sermayeler, değişen ve değişmeyen sermayelere farklı biçimde bölündükleri, eşit olmayan niceliklerde canlı emegı harekete geçirdikleri, farklı artı-değerler ve dolayısıyla farklı kârlar ürettikleri için, artı-değerin yüzde olarak toplam sermayeye oranından başka bir şey olmayan kâr oranı da farklı olmak zorundadır.

Şimdi, farklı üretim alanlarında, yüzde olarak hesaplanan sermayeler, yani eşit büyüklükte sermayeler, eğer, farklı organik bileşimleri sonucu, eşit olmayan kârlar ürettiyorlarsa, buradan, farklı üretim alanlarındaki eşit olmayan kârların kendi büyüklükleri ile orantılı olamayacakları ya da farklı üretim alanlarındaki kârların, bu alanlara yatırılan sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olmadıkları sonucu çıkar. Çünkü, eğer kâr, yatırılan sermayenin büyüklüğü ile *pro rata* büyüse idi bu, kârların yüzde olarak aynı olması ve böylece farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükte sermayelerin, değişik organik bileşimlerine karşın, eşit kâr oranlarına sahip ol-

malan anlamına gelirdi. Ancak, sermayenin organik bileşiminin belli olduğu aynı üretim alanında ya da sermayenin organik bileşiminin aynı olduğu farklı üretim alanlarında kâr miktarları, yatırılan sermayelerin miktarları ile doğru orantılıdır. Eşit olmayan sermayelere ait kârların, bunların büyüklükleri ile orantılı olduklarını söylemek, ancak, eşit büyüklükte sermayelerin eşit kârlar sağladığı ya da büyüklükleri ve organik bileşimleri ne olursa olsun bütün sermayeler için kâr oranının aynı olduğu anlamını taşır.

Bu savlar, metaların, kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Bir metaın değeri, eşittir, içerdiği değişmeyen sermayenin değeri, artı, kendisinde yeniden-üretilen değişen sermayenin değeri, artı, bu değişen sermayedeki artış —üretilen artı-değer—. Artı-değer oranı aynı iken, bu artı-değerin miktarının, değişen sermayenin miktarına bağlı olacağı besbellidir. 100 birimlik bireysel bir sermayenin ürününün değeri, bir durumda, $90_s + 10_d + 10_a = 110$, diğerinde, $10_s + 90_d + 90_a = 190$ 'dır. Metalar değerleri üzerinden satılıyorsa, birinci ürün 110'a satılmıştır ve bunun 10'u artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder; ikinci ürün 190'a satılmıştır ve bunun 90'ı artı-değeri ya da karşılığı ödenmeyen emeği temsil eder.

Çeşitli ülkelerdeki kâr oranlarının karşılaştırılmasında bu özellikle önemlidir. Diyelim, Avrupa'da bir ülkede artı-değer oranı %100'dür, yani işçi, işgününün yarısında kendisi için, öteki yarısında işveren için çalışmaktadır. Gene diyelim ki, Asya'da bir ülkede artı-değer oranı %25'tir ve işçi, işgününün beşte-dördünde kendisi için, beşte-birinde işveren için çalışmaktadır. Avrupa ülkesinde ulusal sermayenin bileşimi $84_s + 16_d$ ve; daha az makine, vb. kullanılan ve belli bir sürede, belli miktarda emek-gücünün, nispeten daha az miktarda hammaddeyi üretken olarak tükettiği Asya'daki ülkede ise $16_s + 84_d$ olsun. Bu durumda şu hesap elde edilir.

Avrupa'daki ülkede ürünün değeri $= 84_s + 16_d + 16_a = 116$; kâr oranı $= 16 : 100 = \%16$.

Asya'daki ülkede ürünün değeri $= 16_s + 84_d + 21_a = 121$; kâr oranı $= \%21$.

Şu halde, Asya ülkesinde artı-değer oranı, Avrupa ülkesindekinin dörtte-biri olduğu halde, kâr oranı Avrupa'dakine göre %25'ten daha büyüktür. Carey, Bastiat gibileri ve *tutti quanti*, tam bunun tersi bir sonuca ulaşırlardı.

Yeri gelmişken belirtelim, ulusal kâr oranları, çoğu kez, farklı ulusal artı-değer oranlarına dayanır. Ama biz, bu bölümde, aynı artı-değer oranından doğan, eşit olmayan kâr oranlarını karşılaştırıyoruz.

Sermayelerin organik bileşimlerindeki farklar ve bu nedenle farklı emek kitleleri ve dolayısıyla —diğer koşullar aynı kalmak üzere— çeşitli üretim alanlarında aynı büyüklükte sermayelerin harekete geçirdikleri farklı artı-emek kitleleri dışında, kâr oranları için başka bir eşitsizlik kaynağı daha vardır. Bu, farklı üretim alanlarında sermayenin farklı

devir dönemlerine sahip olmasıdır. Biz, Dördüncü Bölümde, diğer koşullar eşit olmak üzere, aynı organik bileşimdeki sermayelerin kâr oranlarının, bunların devir dönemleri ile ters orantılı olduklarını görmüş bulunuyoruz. Gene biz, farklı devir sürelerinde devreden aynı değişen sermayenin, farklı miktarlarda yıllık artı-değer ürettiğini de görmüş bulunuyoruz. Demek ki, devir dönemlerindeki farklılık, farklı üretim alanlarındaki eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit dönemlerde, eşit kârlar üretmemesinin ve dolayısıyla, bu farklı alanlardaki kâr oranlarının farklı olmasının başka bir nedeni oluyor.

Ne var ki, sermayenin bileşimindeki sabit ve döner sermaye oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, kendi içinde kâr oranını en ufak şekilde etkilemez. Bu, kâr oranını, ancak, bileşimdeki bu farkın, değişen ve değişmeyen kısımlar arasındaki farklı oranla aynı olması ve böylece kâr oranındaki farkın, sabit ve döner sermayeler arasındaki farklı orandan değil, bu farktan ileri gelmesi halinde etkiler; bir diğer durumda ise, eğer sermayenin sabit ve döner kısımları arasındaki farklı oran, belli bir kârın gerçekleşeceği devir döneminde bir farka yolaçar ise gene kâr oranını etkilemiş olur. Sermayelerin, sabit ve döner sermayelere farklı oranlarda bölünmeleri halinde bu, doğal olarak, daima devir dönemini etkiler ve bunda farklılıklara neden olur. Ama bu, aynı sermayelerin belli kârları gerçekleştirdikleri devir döneminin farklı olduğu anlamına gelmez. Örneğin, A, ürününün daha büyük bir kısmını, hammaddeye, vb. çevirmek zorunda kaldığı halde, B, aynı makineleri, vb. daha uzun süre kullanabilir ve daha az hammaddeye gereksinme duyabilir, ama hem A ve hem de B, üretimde bulundukları sürece sermayelerinin bir kısmını bir şeye bağlamış olurlar; birisi hammaddeye, yani döner sermayeye, diğeri makinelere, vb., ya da sabit sermayeye bağlamış durumdadır. A, sürekli olarak sermayesinin bir kısmını, meta-biçiminden para-biçimine ve bundan da tekrar hammadde biçimine çevirir, oysa B, sermayesinin bir kısmını daha uzun bir süre böyle bir çevirmeye başvurmaksızın emek aracı olarak kullanmaya devam eder. Her ikisinin de aynı miktarda emek çalıştırması halinde, bunlar, yıl boyunca, değerleri eşit olmayan ürün kitleleri satacaklar, ama her iki ürün kitlesi de eşit miktarlarda artı-değer içerecek ve yatırılan tüm sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranları, bu sermayelerin, sabit ve döner kısımlarının bileşimleri ile devir dönemleri farklı olduğu halde aynı olacaktır. Devir dönemleri farklı olduğu halde her iki sermaye de eşit sürelerde eşit kârları gerçekleştirecektir.²¹ Devir

²¹ [Dördüncü Bölümden çıkan sonuca göre, yukardaki anlatımdan doğru bir biçimde, ancak, A ve B sermayeleri kendi değerlerine göre farklı bileşimde oldukları zaman geçerlidir, ama değişen bölümlerinin yüzdeleri, devir dönemlerine orantılıdır, yani devir sayılarına ters orantılıdır. A sermayesinin şöyle bir bileşimi olduğunu varsayalım: 20, sabit + 70, döner, ve böylece $90, + 10_d = 100$. %100 bir artı-değer oranıyla, 10_d , bir devirde 10, üretir, bu, bir devir için %10 bir kâr oranı sağlar. Sermaye B = 60, sabit + 20, döner, ve dolayısıyla $80, + 20_d = 100$ olsun. 20_d , yukardaki artı-değer oranı üzerinden, bir devirde, 20_d üretir, bu da bir devirde = %20 bir kâr oranı sağlar ki, A'nın iki katıdır. Ama A, yılda iki kez, B ise yalnızca bir kez devir yaparsa, o zaman 2×10 da yılda 20_d getirir, ve her ikisi için de yıllık kâr oranı aynıdır, yani %20'dir. — F. E.]

dönemindeki farklılığın kendisinin, belli bir sürede belli bir sermaye tarafından ele geçirilen ve gerçekleştirilen artı-emek kitlesini etkilemesi dışında bir önemi yoktur. Bu nedenle, sabit ve döner sermayeye farklı bir biçimde bölünme, zorunlu olarak, kendisi de farklı bir kâr oranına yolaçacak olan farklı bir devir dönemi anlamına gelmiyorsa, kâr oranlarında bu gibi bir fark olduğunda, bunun, sabit ve döner sermayenin farklı bir oranda olmasından değil, bu farklı oranın daha çok, kâr oranını etkileyen devir dönemlerindeki bir eşitsizliği belirtmesi olgusundan ileri geleceği apaçıktır.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, değişmeyen sermayenin sabit ve döner kısımları bakımından çeşitli üretim kollarında farklı bir bileşimde olması, kendi başına kâr oranı üzerinde etkili değildir, çünkü, bu konuda belirleyici olan, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranıdır; değişmeyen sermayenin değeri ve dolayısıyla da bunun değişen sermayeye göre büyüklüğünün, kendisini oluşturan kısımların sabit ya da döner nitelikte olması ile hiç bir ilişkisi yoktur. Bununla birlikte, —çoğu kez yanlış sonuçlara götürür— sabit sermayenin önemli ölçüde büyük olduğu durumlarda, bu, yalnızca, üretimin geniş ölçekte olduğunu, dolayısıyla, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeyi epeyce aştığını ya da, bu sermayenin çalıştırdığı canlı emek-gücünün, kullandığı üretim aracı kitlesine göre küçük olduğunu ifade ettiği görülebilir.

Böylece biz, farklı sanayi kollarında, sermayelerinin organik bileşimlerindeki farklılara ve belirli sınırlar içersinde bunların farklı devir dönemlerine bağlı olarak farklı kâr oranları bulunduğunu; devir sürelerinin aynı olduğu kabul edildiğinde, kârların, sermayelerin büyüklükleri ile orantılı olduklarını ve dolayısıyla, eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit sürelerde eşit kârlar sağlayacağı yasaının (genel bir eğilim olarak), artı-değer oranı aynı olsa bile, ancak, organik bileşimleri aynı olan sermayelere uygulanacağını göstermiş bulunuyoruz. Bu söylenenler, bütün incelemelerimizde esas alınan varsayıma, yani metallerin değerleri üzerinden satıldıkları varsayımına dayanıldığında geçerlidir. Öte yandan, hiç kuşku yoktur ki, öze ilişkin olmayan, raslantıya bağlı ve birbirlerini telafi eden ayrıntılar dışında, çeşitli sanayi kollarında ortalama kâr oranındaki farklılıklar gerçekte varolmadığı gibi, bütün kapitalist üretim sistemi ortadan kalkmadıkça da varolamaz. Şu halde, öyle görünüyor ki, burada değer teorisi, fiili süreç ile, gerçek üretim görünüşü ile bağdaşmamaktadır ve bu nedenle de bu görünüyü anlamaya çalışmaktan vazgeçmek, yerinde olacaktır.

Bu cildin Birinci Kısımından şu sonuç çıkmaktadır ki, farklı üretim alanlarındaki ürünlerin maliyet-fiyatları, üretimleri için yatırılmış bulunan sermayelerin büyüklükleri eşit ise, bu sermayelerin organik bileşimleri farklı olsa bile eşittir. Değişen ve değişmeyen sermayeler arasındaki ayırım, maliyet-fiyatında kapitalistin gözünden kaçmaktadır. Üretimi için, 100 £ yatırmak zorunda olduğu bir meta, bu miktarı ister 90_s + 10_d

ya da $10_s + 90_d$ şeklinde yatırmış olsun, ona bu kadar paraya malolur. Her iki halde de bu meta ona 100 sterline malolmuştur; ne bir kuruş fazla, ne de bir kuruş eksik, üretilen değerler ve artı-değerler ne kadar farkederse etsin, farklı üretim alanlarındaki eşit sermayeler için maliyet-fiyatları aynıdır. Maliyet fiyatlarındaki bu eşitlik, ortalama bir kârın oluşmasına aracılık eden sermaye yatırımları arasındaki rekabet için temel teşkil eder.

**GENEL BİR KÂR ORANININ OLUŞMASI
(ORTALAMA KÂR ORANI)
VE META DEĞERLERİNİN ÜRETİM FİYATLARINA
DÖNÜŞMESİ**

SERMAYENİN organik bileşimi, herhangi belli bir zamanda şu iki koşula bağlıdır: birincisi, kullanılan emek-gücü ile kullanılan üretim aracı arasındaki teknik bağıntıya; ikincisi, bu üretim araçlarının fiyatına. Bu bileşimin, gördüğümüz gibi, yüzde oranlara dayanılarak incelenmesi gerekir. Biz, $\frac{1}{3}$ 'i değişmeyen ve $\frac{1}{3}$ 'i değişen sermayeden oluşan bir sermayenin organik bileşimini $80_s + 20_d$ formülü ile ifade ediyoruz. Bu karşılaştırmada, ayrıca, artı-değer oranının değişmediği de varsayılmıştır. Bu gelişigüzel seçilen bir oran, diyelim %100 olsun. $80_s + 20_d$ bileşimindeki sermaye, bu durumda 20_d kadar bir artı-değer üretir ve bu da, toplam sermaye üzerinden %20 bir kâr oranı verir. Bu sermayenin ürününün gerçek değerinin büyüklüğü, değişmeyen sermayenin sabit kısmının büyüklüğüne ve sabit sermayeden aşınma ve eskime yoluyla ürüne geçen kısma bağlıdır. Ne var ki, bu durumun, kâr oranı ve şu halde bu inceleme üzerinde hiç bir etkisi bulunmadığı için sırf kolaylık olsun diye, değişmeyen sermayenin, her yerde, bu sermayelerin yıllık ürününe aynı şekilde ve bütünüyle aktarıldığını varsayacağız. Bundan başka, farklı üretim alanlarında sermayelerin bir yılda, kendi değişen kısımlarının büyüklüğü ile orantılı olarak aynı miktarlarda artı-değer gerçekleştirdiğini de varsayacağız. Bu nedenle şimdilik, devir sürelerindeki değişiklikler tarafından bu bakımdan doğurabilecekleri farkı bir yana bırakacağız. Bu

nokta daha sonra ele alınacaktır.

Şimdi beş ayrı üretim alanı alalım ve bunların herbirinde sermayenin organik bileşimi şöyle olsun:

Sermayeler	Artı-Değer Oranı	Artı-Değer	Ürünün Değeri	Kâr oranı
I. $80_s + 20_d$	%100	20	120	%20
II. $70_s + 30_d$	%100	30	130	%30
III. $60_s + 40_d$	%100	40	140	%40
IV. $85_s + 15_d$	%100	15	115	%15
V. $95_s + 5_d$	%100	5	105	%5

Burada, aynı sömürü derecesinin olduğu farklı üretim alanlarında, bu sermayelerin farklı organik bileşimlerine tekabül eden epeyce farklı kâr oranları olduğunu görüyoruz.

Bu beş üretim alanına yatırılan sermayelerin toplamı = 500; bunların ürettikleri artı-değer toplamı = 110; bunların ürettikleri metaların toplam değeri = 610. Bu 500 değerindeki sermayeyi tek bir sermaye ve I'den V'e kadar sermayeleri, bunu oluşturan kısımlar olarak (örneğin, bir pamuklu fabrikasında, taraklama, eğirmeye hazırlama, eğirme ve dokuma bölümlerinde, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı farklı olan, ama ortalama oranının ancak fabrikanın bütünü için hesaplanması gerekli) kabul edersek, 500 büyüklüğünde bu sermayenin ortalama bileşimi = $390_s + 110_d$, ya da yüzde olarak = $78_s + 22_d$ olur. 100 değerinde sermayelerin herbirisine toplam sermayenin beşte-biri gözüyle bakılırsa, bunlardan bir tanesinin bileşimi bu ortalama $78_s + 22_d$ bileşime eşit olur; her 100 için ortalama 22 artı-değer olacaktır; demek ki, ortalama kâr oranı = %22, ve ensonu bu 500 tarafından üretilen toplam ürünün her beşte-birinin fiyatı = 122 olacaktır. Öyleyse, yatırılan toplam sermayenin her beşte-birinin ürününün 122'den satılması gerekecektir.

Ama, tamamen yanlış sonuçlardan kaçınmak için, bütün maliyet-fiyatlarının = 100 kabul edilmemesi gerekir.

Bileşimi $80_s + 20_d$, artı-değer oranı = %100 olan 100 büyüklüğündeki sermaye I tarafından üretilen metaların toplam değeri, değişmeyen sermayenin tamamının yıllık ürüne girmesi koşuluyla = $80_s + 20_d + 20_d = 120$ olur. Şimdi bu durum, bazı koşullar altında bazı üretim alanlarında görülebilir. Ama, $s : d = 4 : 1$ oranının olduğu yerlerde bu durum pek olamaz. Bu nedenle bizim, farklı sermayelerin her 100'ü tarafından üretilen değerleri karşılaştırırken, bunların, s'nin, sabit ve döner kısımları bakımından farklı bileşimde olmalarına bağlı olarak farklılık göstereceklerini ve bu farklı sermayelerin herbirinin sabit kısımlarının, duruma göre yavaş ya da hızlı değer kaybına uğrayacaklarını; böylece de ürüne, eşit sürelerde, kendi değerlerinin eşit olmayan miktarlarını aktaracaklarını akıldan çıkarmamamız gerekir. Ama bu, kâr oranı için önemli değildir. 80_s 'nin yıllık ürüne 80, 50 ya da 5 kadar bir değer aktarmasının ve

dolayısıyla yıllık ürünün $= 80_s + 20_d + 20_a = 120$, ya da $50_s + 20_d + 20_a = 90$, veya $5_s + 20_d + 20_a = 45$ olmasının bir önemi yoktur; bütün bu durumlarda, ürünün değerinin, maliyet-fiyatından fazlalığı $= 20$ olur ve kâr oranının hesaplanmasında hepsinde bu 20, 100 büyüklüğündeki sermayeye oranlanır. Şu halde, sermaye I'in kâr oranı, her durumda %20'dir. Bunu daha da açık hale getirmek için, değişmeyen sermayenin farklı kısımlarının, aynı beş sermayenin ürününün değerine aşağıdaki şekilde girdiğini kabul ediyoruz:

Sermayeler	Artı-Değer Oranı	Artı-değer	Kâr Oranı	Harcana- n a	Meta- ların Değeri	Mali- yet- Fiyatı	
I. $80_s + 20_d$	%100	20	%20	50	90	70	
II. $70_s + 30_d$	%100	30	%30	51	111	81	
III. $60_s + 40_d$	%100	40	%40	51	131	91	
IV. $85_s + 15_d$	%100	15	%15	40	70	55	
V. $95_s + 5_d$	%100	5	%5	10	20	15	
$390_s + 110_d$	—	110	%110	—	—	—	Toplam
$78_s + 22_d$	—	22	%22	—	—	—	Ortalama

Şimdi eğer biz tekrar I'den V'e kadar sermayeleri tek bir toplam sermaye olarak düşünürsek, bu durumda da, yine, bu beş sermayenin toplamının bileşiminin $= 500 = 390_s + 110_d$ olduğunu, böylece, aynı ortalama bileşimi $= 78_s + 22_d$ elde ettiğimizi ve aynı şekilde ortalama artı-değerin $= 22$ kaldığını görürüz. Bu artı-değeri, I'den V'e kadar sermayeler arasında eşit şekilde bölecek olursak aşağıdaki meta-fiyatlarını elde ederiz:

Sermayeler	Artı-Değer	Metaların Değeri	Metaların Maliyet- Fiyatı	Meta- ların Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
I. $80_s + 20_d$	20	90	70	92	%22	+ 2
II. $70_s + 30_d$	30	111	81	103	%22	- 8
III. $60_s + 40_d$	40	131	91	113	%22	- 18
IV. $85_s + 15_d$	15	70	55	77	%22	+ 7
V. $95_s + 5_d$	5	20	15	37	%22	+ 17

Birlikte alındığında metalar değerlerinin, $2 + 7 + 17 = 26$ üzerinde ve $8 + 18 = 26$ altında satılmışlar ve böylece, fiyatın değerden sapması, artı-değerin eşit olarak bölünmesi ya da yatırılan sermayenin her 100

birimi için 22'lik ortalama kârın, I'den V'e kadar metaların herbirinin maliyet-fiyatlarına eklenmesi yoluyla dengelenmiş olur. Metaların bir kısmı kendi değerleri üzerinde satıldığı halde, diğer kısmı aynı oranda olmak üzere değerlerinin altında satılmış olur. Ve, metaların ancak böyle fiyatlarla satılmasıdır ki, I'den V'e kadar olan sermayeler için kâr oranının, bu sermayelerin farklı organik bileşimde olmalarına karşın yine de eşit olarak %22 olmasını sağlar. Farklı üretim alanlarında, çeşitli kâr oranlarının ortalamalarının bulunarak bu farklı üretim alanlarındaki maliyet-fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen fiyatlar, *üretim-fiyatlarını* meydana getirirler. Bunlar, önkoşul olarak, genel bir kâr oranının varlığını gerektirdiği gibi, bu da gene, her bireysel üretim alanındaki kâr oranlarının, kendi başına alındığında, daha önce, bir o kadar ortalama kâr oranına indirgenmiş olmasını öngörür. Bu özel kâr oranı = $a : S$ 'nin her üretim alanında, bu kitabın Birinci Kısımında olduğu gibi, metaların değerlerinden çıkartılmış olmaları gerekir. Böyle bir çıkarma olmaksızın, genel kâr oranı (ve dolayısıyla metaların üretim-fiyatı) boş ve anlamsız bir kavram olarak kalır. Şu halde, bir metanın üretim-fiyatı, maliyet-fiyatı ile buna genel kâr oranına uygun olarak yüzde şeklinde eklenen kârın toplamına ya da başka bir deyişle, maliyet-fiyatı ile ortalama kârın toplamına eşittir.

Farklı üretim kollarına yatırılmış bulunan sermayelerin farklı organik bileşimleri nedeniyle ve dolayısıyla —belli büyüklükteki bir toplam sermaye içersinde, değişen sermayenin sahip bulunduğu farklı yüzdeye bağlı olarak— eşit büyüklükte sermayelerin çok farklı miktarlarda emeği harekete geçirmesi nedeniyle, bu sermayeler, çok farklı niceliklerde artı-emeğe elkoymuş olurlar ya da çok farklı niceliklerde artı-değer üretirler. Buna uygun olarak, çeşitli üretim kollarında egemen olan kâr oranları köken olarak çok farklıdır. Bu farklı kâr oranları, rekabet aracılığı ile, bütün bu farklı kâr oranlarının ortalaması olan tek bir genel kâr oranına eşitlenirler. Organik bileşimi ne olursa olsun belli bir büyüklükteki bir sermayeye bu genel kâr oranı uyarınca isabet eden kâra, ortalama kâr denir. Bir metanın, kendi maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında yatırılmış bulunan (yalnızca tüketilmiş olan değil) toplam sermaye üzerinden, devir koşulları gereğince, yıllık ortalama kârdan kendisine düşen payın toplamına eşit olan fiyatına, bu metanın üretim-fiyatı denir. Örneğin, 100'ü sabit sermaye olan 500'lük bir sermaye alalım ve bunun %10'u 400'lük döner sermayenin bir devri sırasında yıpranmış ve aşınmış olsun. Bu devir dönemindeki ortalama kâr %10 olsun. Bu durumda, bu devir sırasında yaratılan ürünün maliyet-fiyatı, aşınma için 10_s, artı 400 ($s + d$) döner sermaye = 410, ve üretim-fiyatı, 410 maliyet-fiyatı, artı (500 üzerinden %10 kâr) 50 = 460 olur.

Demek oluyor ki, çeşitli üretim alanlarındaki kapitalistler, metalarını satmakla, bunların üretimlerinde tüketilen sermayenin değerini geri almakla birlikte, bunlar, kendi alanlarında, bu metaların üretimleri ile

yaratılmış olan artı-değeri ve dolayısıyla kâr elde etmiş olmazlar. Onların elde etmiş oldukları şey, yalnızca, tek-düze olarak dağıtıldığında, bütün üretim alanlarında toplumsal sermaye tarafından belli bir sürede üretilen toplam toplumsal artı-değer ya da kârdan toplam toplumsal sermayenin her kesrine düşen pay miktarındaki artı-değer ve dolayısıyla kârdır. Yatırılmış bulunan bir sermayenin her 100 birimi, bileşimi ne olursa olsun, bir yılda ya da herhangi bir sürede, her 100 biriminin payına, aynı dönemde, toplumsal sermayenin n kısmına düşen kadar kâr getirir. Kâr sözkonusu olduğu sürece, çeşitli kapitalistlerin durumu, kârın, aralarında her 100 birime göre bölündüğü hisse senetli bir şirketteki hisse sahipleri gibidir; böylece, bireysel kapitalistler bakımından kârlar, burada, herbirisinin toplam girişime yatırdığı sermaye miktarına göre, yani bütün olarak toplumsal üretimdeki yatırıma, hisse sayısına göre değişir. Demek ki, metaların fiyatında, bu metaların üretimi sırasında tüketilen sermaye öğelerini yerine koyan kısım, ve dolayısıyla, bu tüketilen sermaye-değerin tekrar satın alınması için harcanması gereken kısım, yani bu metaların maliyet-fiyatı, tamamıyla, kendi üretim alanlarındaki sermaye yatırıma bağlıdır. Ama metaların fiyatındaki öteki öğe, bu maliyet-fiyatına eklenen kâr, belli bir üretim alanında, belli bir sermaye tarafından, belli bir sürede üretilen kâr miktarına bağlı değildir. Bu, toplumsal üretime yatırılan toplam toplumsal sermayenin kesirli bir kısmı olarak, belli bir sürede her bireysel sermayeye ortalama olarak düşen kâr kitlesine bağlıdır.²²

Bir kapitalist, metalarını, üretim-fiyatına sattığı zaman, bu nedenle, bunların üretiminde tüketilen sermayenin değerine orantılı bir para elde eder ve toplam toplumsal sermayede kesirli bir kısım olarak yatırdığı sermayeye orantılı bir kâr sağlar. Kapitalistin maliyet-fiyatları belirlidir. Ama, bunlara eklenen kâr, yatırılan sermayenin her 100 birimi için basit bir ortalama olarak, kapitalistin özel üretim alanından bağımsızdır.

Yukarıdaki örnekte, I'den V'e kadar olan beş ayrı yatırımın da tek bir kişiye ait olduğunu varsayalım. Metaların üretiminde, I'den V'e kadar her kısımda yatırılan her 100 birim sermaye için tüketilen değişen ve değişmeyen sermaye miktarı bilinebilir ve I'den V'e kadar, metaların değerinin bu kısmı, söylemeye gerek yoktur ki, bunların fiyatlarının bir kısmını oluşturur, çünkü, en azından bu fiyat, sermayenin yatırılan ve tüketilen kısımlarının yerlerine konulması için gereklidir. Bu maliyet-fiyatları, demek ki, I'den V'e, her sınıf meta için farklı olabilir ve bu nedenle de, sahibi tarafından farklı olarak saptanabilir. I'den V'e kadar, üretilen farklı miktarlarda artı-değer ya da kâr bakımından, bunlara, kapitalist, pekâlâ, yatırdığı toplam sermaye üzerinden kâr gözüyle bakabilir ve böylece her 100 birime kârın belli kesirli bir kısmı düşerdi. Şu halde, I'den V'e çeşitli kısımlarda üretilen metaların maliyet-fiyatları farklı

²² Cherbuliez [*Richesse ou Pouvrete*, Paris 1841, s. 71-72. — Ed.].

olurdu; ama bunların satış fiyatlarının, her 100 birim sermayeye eklenen kârdan elde edilen kısmı, bütün bu metalar için aynı olurdu. I'den V'e metaların toplam fiyatları, bu yüzden, bunların toplam değerlerine, yani I'den V'e maliyet-fiyatlarının toplamı, artı, I'den V'e üretilen artı-değer ya da kârların toplamına eşit olurdu. Şu halde bu, I'den V'e metalarda somutlaşmış olan geçmiş ve yeni harcanmış emeğin toplam miktarının para-ifadesi olabilirdi. Ve aynı şekilde, toplumda üretilen bütün metaların üretim-fiyatlarının toplamı —bütün üretim kollarının hepsi— bunların değerlerinin toplamına eşittir.

Bu ifade, kapitalist üretim sisteminde, üretken sermayenin öğelerinin kural olarak piyasadan satın alındığı, bu nedenle de, bunların fiyatlarının, zaten gerçekleştirilmiş bulunan kârı içerdiği ve dolayısıyla kendisinde bulunan kâr ile birlikte, o sanayi kolundaki üretim-fiyatını da içerdiği, böylece, bir sanayi kolundaki kârın, bir değerinin maliyet-fiyatına girdiği olgusu ile çelişiyor gibi görünür. Ama eğer biz, tüm ülkenin metalarının maliyet-fiyatlarının toplamını bir yana, artı-değer ya da kâr toplamalarını öte yana koymuş olsaydık, bu hesabın doğru olması gerekeceği besbellidir. Örneğin, bir A metainı alalım. Bunun maliyet-fiyatı, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârlarını içerebilir; tıpkı B'nin, C'nin, D'nin, vb. maliyet-fiyatlarının, A'nın kârlarını içerebileceği gibi. Şimdi, biz hesabımızı yaparken, A'nın kârı, kendi maliyet-fiyatında içerilmiş olmayacağı gibi, B'nin, C'nin, D'nin, vb. kârları da bunların maliyet-fiyatlarında içerilmez. Hiç kimse kendi kârını, kendi maliyet-fiyatına katmaz. Bu nedenle, eğer n kadar üretim alanı olsa, ve bunların herbiri k tutarında kâr sağlamış olsa, bunların toplam maliyet-fiyatı $= m - nk$ olurdu. Bu hesap bütününü ele alındığında görürüz ki, bir üretim alanındaki kârlar, bir değerinin maliyet-fiyatına geçtiği için, bunlar bu nedenle son-ürünün toplam fiyatının öğeleri olarak hesaba katılmışlardır ve kâr tarafında bir ikinci kez görünmeleri olanaksızdır. Eğer bunlardan birisi hesabın bu yanında gene de görünmekte ise, bunun tek nedeni, sözkonusu metain kendisinin bir son-ürün olması ve üretim-fiyatının, bir başka metain maliyet-fiyatına geçmemesidir.

Eğer bir metain maliyet-fiyatı, üretim araçlarının üreticilerinin kârlarını temsil eden bir k miktarını içeriyor ve eğer bu maliyet-fiyatına bir kâr $= k_1$ ekleniyor ise, toplam kâr $K = k + k_1$ olur. Kârı temsil eden kısımlar dikkate alınmaksızın bir metain toplam maliyet-fiyatı, demek ki, onun kendi maliyet-fiyatı, eksi K olur. Bu maliyet-fiyatına m dersek, $m + k = m + k + k_1$ olacağı açıktır. Birinci Kitapta (Kap. VII, 2, s. 211/203*) artı-değeri incelerken, bir sermayenin ürününün, sanki bunun bir kısmının yalnız sermayeyi yerine koyuyor, öteki kısmının ise yalnız artı-değeri temsil ediyormuş gibi ele alınabileceğini görmüştük. Bu yaklaşımı, toplumun toplam ürününe uygularken, bazı düzeltmeler yapmamız

* *Kapital*, Birinci Cilt, Dokuzuncu Bölüm, İkinci Kesim, s. 244-245. —Ed.

gerekıyor. Topluma bütünü ile bakarken, diyelim ketenin fiyatında yer alan kâr iki kez görünemez — hem keten bezinin fiyatının bir kısmı olarak ve hem de ketenin kârı olarak ortaya konamaz.

Artı-değer ile kâr arasında, diyelim A'nın artı-değeri, B'nin değişmeyen sermayesine geçtiği sürece bir fark olamaz. Bununla birlikte, metallerin değeri için, içerdikleri emeğin karşılığının ödenmiş ya da ödenmemiş olmasının hiç bir önemi yoktur. Bu, yalnızca, A'nın artı-değerinin karşılığını B'nin ödediğini gösterir. A'nın artı-değerinin, toplam hesaba iki kez girmesi olanaksızdır.

Ama arada şu fark vardır: Belli bir ürünün, diyelim B sermayesinin ürününün fiyatının, B'de gerçekleşen artı-değerin B'nin ürünlerinin fiyatına eklenen kârdan büyük ya da küçük olabilmeleri nedeniyle, bu ürünün değerinden farklı olması dışında, aynı durum, B sermayesinin değişmeyen kısmını teşkil eden ve dolaylı olarak da, işçilerin yaşam gereksinimleri olması nedeniyle değişen kısmını da oluşturan metaller için de geçerlidir. Sermayenin değişen kısmını ilgilendirdiği kadarıyla, bunun kendisi, maliyet-fiyatı, artı, artı-değer, şu halde burada, maliyet-fiyatı, artı, kâra eşittir ve bu kâr, yine, temsil ettiği artı-değerden daha büyük ya da daha küçük olabilir. Değişen sermayeye gelince, ortalama günlük ücret, gerçekte daima, işçilerin yaşam gereksinmelerini üretmek için çalışmak zorunda oldukları saatte üretilen değere eşittir. Ne var ki, bu saatlerin sayısı da, yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatlarının bunların değerlerinden gösterdiği sapma nedeniyle kesinliğini yitirir. Gene de bu, daima, bir metanın çok az artı-değer taşımasına karşın, bir diğerinin çok fazla taşımasına gelir dayanır ve böylece, üretim-fiyatlarının taşıdığı değerlerdeki sapmalar birbirlerini yokederler. Kapitalist üretimde genel yasa, ancak çok karmaşık ve yaklaşık biçimde egemen bir eğilim ve sürekli dalgalanmaların hiç bir zaman kesinlikle belirlenemeyen ortalaması olarak işler.

Genel kâr oranı, belli bir süre, diyelim bir yıl için yatırılmış olan her 100 birim sermayeye ait çeşitli kâr oranlarının ortalaması alınmak suretiyle belirlendiğine göre, bundan, farklı sermayelerin farklı devir dönemlerinin yarattığı farkın da ortadan kalktığı sonucu çıkar. Ne var ki, bu farklar, ortalaması genel kâr oranını veren, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr oranları üzerinde kesin bir rol oynar.

Ortalama kâr oranının oluşması ile ilgili daha önceki örneğimizde, her üretim alanındaki sermayeyi = 100 diye kabul etmiş ve bunu, yüzde olarak kâr oranlarındaki fark ile, eşit miktarlarda sermayeler tarafından üretilen metallerin değerlerindeki farkı göstermek için yapmıştık. Ama söylemeye gerek yoktur ki, her üretim alanında üretilen gerçek artı-değer miktarı, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlıdır, çünkü her üretim alanındaki sermaye bileşimi bellidir. Gene de, belli bir üretim alanındaki gerçek kâr *oranı* üzerinde, yatırılan sermayenin 100, ya da n defa 100 ya da xn defa 100 olmasının bir etkisi yoktur. Toplam kâr ister 10 : 100, ister 1.000 : 10.000 olsun, kâr oranı gene %10'dur.

Bununla birlikte, çeşitli üretim alanlarında kâr oranları, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranına bağlı olarak, bu alanlarda üretilen pek çok farklı miktarlardaki artı-değer ya da kâr ile farklı olacağı için, toplumsal sermayenin 100 birimine ait ortalama kârın ve şu halde ortalama ya da genel kâr oranının, çeşitli alanlara yatırılmış bulunan sermayelerin büyüklükleri uyarınca çok farklı olacakları açıktır. A, B, C, D diye dört sermaye alalım. Hepsi için artı-değer oranı = %100 olsun. Toplam sermayenin her 100 birimi için değişen sermaye, A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 olsun. Bu durumda, toplam sermayenin her 100 birimi A'da 25, B'de 40, C'de 15 ve D'de 10 artı-değer ya da kâr sağlar. Bunların toplamı 90 eder bu dört sermaye aynı büyüklükte olsalar, ortalama kâr oranı $\frac{90}{100}$ ya da %22½ olurdu.

Ama toplam sermayeler şu şekilde olsa: A = 200, B = 300, C = 1.000, D = 4.000. Bu durumda üretilen kârlar, sırasıyla = 50, 120, 150 ve 400 olurdu. Bu, dört sermayenin toplamı 5.500 için 720 bir kâr ve %13 $\frac{1}{11}$ ortalama bir kâr oranı ederdi.

Üretilen toplam değer kitleleri, A, B, C, D'ye yatırılmış bulunan, toplam sermayelerin büyüklüklerine bağlı olarak değişiklik gösterir. Ortalama bir kâr oranının oluşumu, bu nedenle, çeşitli üretim alanlarındaki farklı kâr oranlarının basit bir ortalamasını elde etme sorunu olmaktan çok, bu ortalamanın oluşumunda bu farklı kâr oranlarının sahip olduğu nispi ağırlık sorunudur. Ne var ki, bu, her alana yatırılan sermayenin nispi büyüklüğüne ya da her alana yatırılan sermayenin toplam toplumsal sermayenin ne kadarını teşkil ettiğine bağlıdır. Toplam sermayenin daha büyük ya da daha küçük bir kısmının, daha yüksek ya da daha düşük bir kâr oranı üretmesine bağlı olarak, doğal olarak çok büyük bir fark olacaktır. Ve bu da gene, toplam sermayeye oranla değişen sermayenin nispeten küçük ya da büyük olduğu, üretim alanlarına ne kadar sermaye yatırıldığına bağlıdır. Bu, tıpkı, farklı faiz oranları ile, diyelim yüzde 4, 5, 6, 7 vb. ile çeşitli miktarlarda sermayeleri borç veren bir tefecinin elde ettiği ortalama faize benzer. Elde edeceği ortalama oran tamamen, bu farklı faiz oranlarının herbirine göre ikaz ettiği sermaye miktarına bağlı olacaktır.

Genel kâr oranı, demek ki, iki etmen tarafından belirlenir:

1) Farklı üretim alanlarındaki sermayelerin organik bileşimi ve böylece, bireysel alanlardaki farklı kâr oranları ile.

2) Toplam toplumsal sermayenin, bu farklı alanlardaki dağılımı ve böylece, her özel alana, bu alanda egemen olan belli kâr oranı üzerinden yatırılmış bulunan sermayenin nispi büyüklüğü, yani her bireysel üretim alanının, toplam toplumsal sermayeden aldığı nispi pay ile.

Birinci ve İkinci Ciltlerde biz yalnız metallerin *değerlerini* inceledik. Şimdi bir yandan, *maliyet-fiyatı*, bu değerlerin bir kısmı olarak ayrılmış bulunuyor, öte yandan da, metallerin *üretim-fiyatı*, kendi dönüşmüş biçimi içersinde gelişmiş bulunuyor.

Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi, diyelim $80_s + 20_d$ ve yıllık artı-değer oranı $a' = \%100$ olsun. Bu durumda, 100 değerinde bir sermaye için ortalama yıllık kâr = 20 ve genel yıllık kâr oranı $\%20$ olur. 100'lük bir sermayenin yılda ürettiği metaların maliyet-fiyatı ne olursa olsun, bunların üretim-fiyatı $m + 20$ olacaktır. Sermaye bileşiminin = $(80 - x)_s + (20 + x)_d$ olduğu üretim alanlarında, fiilen üretilen artı-değer ya da bu alanda üretilen yıllık kâr $20 + x$, yani 20'den büyük olacak ve üretilen metaların değeri = $m + 20 + x$, yani $m + 20$ 'den büyük olacak ve üretilen metaların değeri = $m + 20 + x$, yani $m + 20$ 'den büyük, ya da bunların üretim-fiyatından büyük olacaktır. Sermaye bileşiminin = $(80 + x)_s + (20 - x)_d$ olduğu alanlarda, yılda üretilen artı-değer ya da kâr = $20 - x$, ya da 20'den küçük olacak ve dolayısıyla metaların değeri $m + 20 - x$, $m + 20$ olan üretim-fiyatından daha az olacaktır. Devir dönemlerindeki olası farklılıklar dışında, metaların üretim-fiyatları, yalnız, bileşimin raslansal olarak $80_s + 20_d$ olduğu alanlarda kendi değerlerine eşit olur.

Her belirli üretim alanında, emeğin toplumsal üretkenliğindeki özgül gelişme, belli miktarda bir emek tarafından, şu halde, belli sayıda emekçi tarafından belli bir işgününde harekete geçirilen üretim araçları kitlesinin ne kadar büyük ve dolayısıyla, belli miktarda üretim aracı için gerekli-emek miktarının ne kadar küçük olduğuna bağlı olarak değişir, daha yüksek ya da daha düşük olur. Bu nedenle ortalama toplumsal sermayeden, yüzde olarak daha büyük değişmeyen ve daha küçük değişen sermaye içeren sermayelere, *yüksek* bileşimli sermayeler ve, tersine, bileşimindeki değişmeyen sermaye ortalama toplumsal sermayeye göre nispeten daha küçük, değişen sermaye ise nispeten daha büyük olan sermayelere, *düşük* bileşimli sermayeler denilmektedir. Ensonu, bileşimi ortalama toplumsal sermayenin bileşimine eşit olan sermayelere, ortalama bileşimli sermayeler diyoruz. Ortalama toplumsal sermayenin bileşimi yüzde olarak $80_s + 20_d$ olsa, bileşimi $90_s + 10_d$ olan bir sermaye, toplumsal ortalamadan *yüksek*, bileşimi $70_s + 30_d$ olan bir sermaye ise toplumsal ortalamadan *düşüktür*. Genel bir deyişle, e ve f değişmeyen büyüklükler ve $e + f = 100$ olmak üzere, eğer ortalama toplumsal sermayenin bileşimi = $e_s + f_d$ ise, $(e + x)_s + (f - x)_d$ formülü, yüksek bileşimli, $(e - x)_s + (f + x)_d$ formülü, düşük bileşimli bireysel bir sermayeyi ya da sermayeler topluluğunu temsil eder. Ortalama bir kâr oranı saptandıktan ve yılda bir devir yaptıkları kabul edildikten sonra, bu sermayelerin işlevlerini ne şekilde yerine getirdikleri, aşağıdaki sıralamada, gösterilmektedir; burada I, ortalama kâr oranı $\%20$ olan ortalama bir bileşimi temsil etmektedir.

I. $80_s + 20_d + 20_a$. Kâr oranı = $\%20$.

Ürünün fiyatı = 120. Değer = 120.

II. $90_s + 10_d + 10_a$. Kâr oranı = $\%20$.

Ürünün fiyatı = 120. Değer = 110.

III. $70_s + 30_d + 30_u$. Kâr oranı = %20.

Ürünün fiyatı = 120. Değer = 130.

Sermaye II tarafından üretilen metaların değeri, demek ki, bunların üretim-fiyatından küçük, III'ün metalarının üretim-fiyatı, kendi değerlerinden küçük ve yalnız sermaye I'de, bileşimin, toplumsal ortalama ile raslansal olarak aynı olduğu üretim kollarında, değer ile üretim-fiyatı eşit olur. Ne var ki, bu koşulların herhangi özel bir duruma uygulanmasında, s ile d arasındaki oranda görülen sapmanın, teknik bileşimdeki bir farktan çok, değişmeyen sermaye öğelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelip gelmediğine dikkat etmek gerekir.

Bu söylenenler, her halde, metaların maliyet-fiyatlarının belirlenmesi ile ilgili ilk varsayımı değişikliğe uğratmaktadır. Biz, başlangıçta, bir metanın maliyet-fiyatının, üretiminde tüketilen metaların *değerine* eşit olduğunu varsaymıştık. Ne var ki, alıcı için, belli bir metanın üretim-fiyatı, onun maliyet-fiyatıdır ve bu nedenle diğer metaların fiyatlarına, maliyet-fiyatı olarak geçebilir. Üretim-fiyatı, bir metanın değerinden farklı olabileceği için, bu üretim-fiyatını içeren bir başka metanın maliyet-fiyatı, onun toplam değerinin, metanın üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden gelen kısmının üzerinde ya da altında olabilir. Maliyet-fiyatının bu değişikliğe uğramış anlamını unutmamak ve belli bir üretim alanında üretilmiş olan bir metanın maliyet-fiyatının, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri ile eşit görülmesi halinde daima bir yanıltma olasılığının bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Bizim bu incelememiz, bu noktanın daha yakından araştırılmasını gerektirmemektedir. Gene de, bir metanın maliyet-fiyatının, daima, o metanın değerinden küçük olduğu doğrudur. Çünkü, bir metanın maliyet-fiyatı, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değerinden ne kadar farklı olursa olsun, geçmişteki bu hatanın kapitalist için bir önemi yoktur. Belli bir metanın maliyet-fiyatı, veri olan ve kapitalistimizin üretiminden bağımsız bulunan kesin bir koşuldur, oysa kapitalistin üretiminin sonucu olan şey, artı-değeri ve dolayısıyla, metanın maliyet-fiyatının üzerinde bir değer fazlalığını içeren bir metadır. Diğer bütün amaçlar için, bir metanın maliyet-fiyatı, değerinden küçüktür önermesi, şimdi, bir metanın maliyet-fiyatı üretim-fiyatından küçüktür önermesi şeklinde değişmiştir. Üretim-fiyatının, değere eşit olduğu toplam toplumsal sermaye bakımından, bu önerme, daha önceki önerme ile, yani maliyet-fiyatının değerden küçük olduğu önermesi ile özdeştir. Ve bu önerme, bireysel üretim alanları için değişikliğe uğramakla birlikte, toplam toplumsal sermaye sözkonusu olduğunda, bu sermayenin ürettiği metaların maliyet-fiyatının bunların değerlerinden küçük olduğu ya da toplumsal metaların toplam kitlesi sözkonusu olduğunda bunların maliyet-fiyatının, bunların değeri ile özdeş olan üretim-fiyatlarından küçük olduğu temel gerçeği daima geçerlidir. Bir metanın maliyet-fiyatı, yalnız bu metanın içerdiği karşılığı ödenmiş emek miktarını belirtir, oysa bu metanın değeri, bu metanın içerdiği, karşılığı ödenmiş ve

ödenmemiş bütün emeği belirtir. Üretim-fiyatında ise, karşılığı ödenmiş emek ile, belli bir üretim alanı için kendi denetimi dışındaki koşullar tarafından belirlenen karşılığı ödenmeyen bir emek miktarının toplamı sözkonusudur.

Bir metanın üretim-fiyatını ifade eden, $m + k$ formülü, yani maliyet-fiyatı, artı, kâr, şimdi daha kesinlikle, $k = mk'$ (k' , genel kâr oranını gösterir) ile ifade edilir. Şu halde, üretim-fiyatı $= m + mk'$ 'dür. Eğer, $m = 300$ ve $k' = \%15$ ise üretim-fiyatı $m + mk' = 300 + 300 (15 : 100)$, yani 345'tir.

Belli bir üretim alanında metaların üretim-fiyatı, büyüklük olarak değişebilir:

1) Bu üretim alanında metaların değeri aynı kaldığı (bunların üretiminde eskisi gibi aynı miktarda billurlaşmış ve canlı emek harcadığı) halde, genel kâr oranı olarak değişirse.

2) Genel kâr oranı aynı kaldığı halde, bu üretim alanında, teknik değişiklikler ya da bu alandaki değişmeyen sermayenin öğelerini oluşturan metaların değerinde bir değişme olması sonucu bir değer değişmesi varsa.

3) Ensonu, yukarda sözü edilen iki durum birarada meydana gelirse.

Bireysel üretim alanlarındaki fiili kâr oranlarında, göreceğimiz gibi, sürekli büyük değişiklikler olmasına karşın, genel kâr oranında gerçek bir değişme, olağanüstü ekonomik olayların istisnai bir biçimde yarattıkları bir şey olmadıkça, çok uzun bir döneme yayılan ve genel kâr oranında bir değişiklik meydana getirmek üzere birbirlerini kararlı ve dengeli hale getirmeleri epeyce zaman alan bir dizi dalgalanmaların gecikmiş etkileridir. Bütün kısa dönemlerde (piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmaların tamamen dışında) üretim-fiyatlarındaki bir değişiklik, bu yüzden, daima *prima facie*, metaların değerlerindeki fiili değişikliklere, yani bunların üretimleri için gerekli toplam emek-zamanı miktarındaki değişikliklere bağlanabilir. Aynı değerlerin sırf para-ifadelerindeki değişiklikler, haliyle burada hiç dikkate alınmamıştır.²³

Öte yandan, toplam toplumsal sermaye açısından, bu sermayenin ürettiği metaların değerinin (ya da para olarak ifade edildiğinde bunların fiyatının) = değişmeyen sermayenin değeri + değişen sermayenin değeri + artı-değer olduğu açıktır. Emegın sömürü derecesinin değişmediği kabul edilirse, artı-değer kitlesi aynı kaldığı sürece, ya değişmeyen ya değişen sermayenin ya da her ikisinin değerinde bir değişiklik olmadıkça, dolayısıyla S ve böylece, genel kâr oranını temsil eden a/S değişmedikçe, kâr oranı değişmez. Demek ki, bu durumların herbirinde, genel kâr oranında bir değişme, değişmeyen ya da değişen sermayenin ya da her ikisinin öğelerini oluşturan metaların değerinde bir değişme olduğu anlamını taşır.

²³ Corbet, [An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, London 1841. —Ed.] s. 174.

Ya da, emeğin sömürü derecesi değiştiği zaman, metaların değeri aynı kaldığı halde genel kâr oranı değişebilir.

Ya da, emeğin sömürü derecesi aynı kaldığında, genel kâr oranı, emek-sürecindeki teknik değişikliklerin sonucu olarak, değişmeyen sermayeye oranla kullanılan emek miktarında bir değişme olduğu zaman değişebilir. Ne var ki, bu gibi teknik değişiklikler daima kendilerini, şimdi üretimleri eskisine göre daha fazla ya da az emeği gerektiren metaların değerlerindeki bir değişmede gösterirler ya da böyle bir değişiklik ile birlikte ortaya çıkarlar.

Artı-değer ile kârın, kitleleri açısından özdeş olduklarını Birinci Kısmıda görmüş bulunuyoruz. Ama, kâr oranı, daha ilk bakışta sırf farklı bir hesaplama biçimi gibi görünen artı-değer oranından daha başlangıçta ayrıdır. Ne var ki, bu, aynı zamanda gene daha başlangıçta artı-değerin gerçek kökeninin bir esrar perdesi arkasında saklanmasına yardım eder, çünkü, artı-değer oranı aynı kaldığı halde, kâr oranı yükselebilir ya da düşebilir ve bunun tersi olabilir, çünkü kapitalist, pratikte yalnızca kâr oranı ile ilgilidir. Şu da var ki, büyüklük farkı, artı-değerin kendisi ile kâr arasında değil, yalnız kâr oranı ile artı-değer oranı arasındadır. Kâr oranında, artı-değer toplam sermayeye göre hesaplandığı ve toplam sermaye onun standart ölçüsü olarak alındığı için, artı-değer toplam sermayeden çıkıyormuş, bu sermayenin bütün kısımlarından aynı şekilde doğuyormuş gibi görünür ve böylece, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki organik fark, bu kâr kavramı içersinde kaybolur. Kâr kılıfına bürünen artı-değer, fiilen kendi kökenini yadsır, kendi niteliğini yitirir ve tanınmaz hale gelir. Bununla birlikte, şimdiye değin kâr ile artı-değer arasındaki ayrım yalnızca nitel bir değişikliğe ya da biçim değişikliğine uygulandı, oysa artı-değerle kâr arasındaki bu ilk değişme aşamasında gerçek bir büyüklük farkı olmayıp, bu fark, yalnız, kâr oranı ile artı-değer oranı arasında vardır.

Genel kâr oranı ve böylece de, çeşitli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayenin veri olan büyüklüğüne tekabül eden bir ortalama kâr saptanır saptanmaz, durum değişir.

O zaman, belli bir üretim alanında fiilen üretilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın, bir metanın satış fiyatının içerdiği kâr ile aynı olması ancak bir raslantı olur. Demek ki, kural olarak, yalnız artı-değer oranı ve kâr oranı değil, artı-değer ve kâr da farklı büyüklüklerdir. Belli bir sömürü derecesinde, belli bir üretim alanında üretilen artı-değer kitlesi, bu durumda, toplumsal sermayenin toplam ortalama kârı ve dolayısıyla genellikle kapitalist sınıf için, belli bir üretim dalında iş gören bireysel kapitalist için olduğundan daha önemlidir. Bu, bireysel kapitalist için,²⁴ kendi dalında üretilen artı-değer miktarı, ortalama kârı düzenlediği sürece ve

²⁴ Ücret indirimleri, tekel fiyatları, vb. yoluyla, fazladan geçici bir kâr elde etme olasılığını biz haliyle şimdilik bir yana bırakıyoruz. [F: E.]

ölçüde önemlidir. Ama bu, onun arkasında olup biten, göremediği, anlamadığı ve aslında onu ilgilendirmeyen bir süreçtir. Çeşitli üretim alanlarında —yalnızca kâr oranı ile artı-değer oranı arasında değil— kâr ile artı-değer arasındaki fiili büyüklük farkı, şimdi kârın gerçek niteliği ile kökenini, yalnız, bu konuda kendisini kandırmada özel bir çıkarı olan kapitalistin değil, emekçinin gözünden de bütünüyle gizler. Değerlerin üretim-fiyatlarına dönüşmesi değerın kendisinin belirlenmesi için gerekli temeli gizlemeye hizmet eder. Ensonu, yalnızca, artı-değerin kâra dönüşmesi, metanın değerinde kârı oluşturan kısmı, maliyet-fiyatını oluşturan kısımdan ayırdettiği için, değer kavramının, bu önemli anda kapitalistin gözünden kaçması doğaldır, çünkü o, metaya giren toplam emeği değil, toplam emeğin, yalnız canlı ya da cansız üretim araçları biçiminde karşılığını ödediği kısmını görmekte ve böylece, elde ettiği kâr, ona, metanın özündeki değerın dışında bir şeymiş gibi görünmektedir. Kendi özel üretim alanı açısından, maliyet-fiyatına eklenen kârın, fiilen, kendi üretim alanı içersindeki değer oluşumunun sınırları tarafından değil de, tamamen dış etkilerle belirlenmesi, şimdi bu düşünceyi tamamen doğrular, güçlendirir ve değişmez hale getirir.

Bu iç ilişkinin ilk kez burada açığa vurulması; bu zamana kadar ekonomi politiğin, bunu izleyen Dördüncü Kitapta göreceğimiz gibi değerın belirlenmesi işini temel olarak alıkoyabilmek için, ya kendisini, artı-değer ile kâr ve bunların oranları arasındaki ayrımlardan zorla soyutlaması, ya da bu görüngüde göze çarpan farklılıklara sarılabilmek için, bu değer belirlenmesini ve onunla birlikte de, bilimsel yaklaşımdan geriye kalan ne varsa hepsini bir yana bırakması olgusu — teorisyenlerin düştükleri bu karışıklık, rekabet savaşında gözü kararmış, bunun ardındaki görüngülere inebilme yeteneğinden bütünüyle yoksun pratik kapitalistin, dış görünüşün ardında bu sürecin asıl özünü ve iç yapısını kavramakta ne derece aciz kalacağını en iyi şekilde ortaya koyar.

Kâr oranının yükselmesi ve düşmesi ile ilgili olarak Birinci Kısımda ortaya konulan bütün yasalar, gerçekte, şu ikili anlamı taşır:

1) Bir yandan bunlar, genel kâr oranı yasalarıdır. Kâr oranını yükselmesine ya da düşmesine yolaçan bir yığın farklı nedenler karşısında, bütün bu söylenenlerden sonra, genel kâr oranının her gün değişmek zorunda olduğu sanılabilir. Ne var ki, bir üretim alanındaki bir hareket bir başka alandaki hareketle telafi edilir, bunların etkileri birbirleriyle kesişir ve birbirlerini felce uğratırlar. Bu dalgalanmaların ensonunda nerede toplanacaklarını daha sonra inceleyeceğiz. Ama bunlar yavaş hareket ederler. Bireysel üretim alanlarındaki dalgalanmaların birden ortaya çıkışları, çok sayıda ve farklı sürede olmaları, bunların ortaya çıkış sıralarına göre birbirlerini telafi etmelerine yolaçar, fiyatlarda bir düşmeyi bir yükselme ve bir yükselmeyi bir düşme izler ve böylece bunlar mevzii, yani bireysel alanlar içersinde sınırlı kalırlar. Ensonu, çeşitli mevzii dalgalanmalar birbirlerini nötralize ederler. Her bireysel üretim alanında

değişiklikler, yani genel kâr oranından sapmalar olur; bunlar, bir yandan, belli bir sürede birbirlerini telafi ederler ve böylece genel kâr oranı üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, öte yandan da, eşzamanlı diğer mevzii dalgalanmalar ile dengelendikleri için, genel kâr oranı üzerinde etkide bulunamazlar. Genel kâr oranı, yalnız, her alandaki ortalama kâr oranı ile belirlenmeyip, toplam toplumsal sermayenin farklı bireysel alanlar arasında dağılımı ile de belirlendiği ve bu dağılım sürekli değiştiği için, bu da genel kâr oranında değişikliğin başka bir devamlı nedeni olur. Ne var ki bu, bu hareketin kesintisiz oluşu* ve çok yönlülüğü nedeniyle, kendi kendisini en fazla felce uğratan bir değişme nedenidir.

2) Her üretim alanında, bir dalgalanmanın, genel kâr oranını etkilemek ve dolayısıyla mevzii olmaktan öteye bir önem taşımak üzere zaman kazanmak için, yükselme ya da düşmeyi izleyen yeteri kadar kararlı hale gelmeden önce, bu alanın kâr oranının içersinde uzun ya da kısa bir süre dalgalanabileceği bir aralık vardır. Bu kitabın Birinci Kısımında geliştiren kâr oranı yasaları, aynı şekilde, bu yer ve zaman sınırları içersinde geçerliliklerini korumaktadırlar.

Artı-değerin kâra ilk dönüşümü ile ilgili teorik anlayış, yani bir sermayenin her parçasının aynı şekilde kâr getireceği,²⁵ pratik bir olguyu ifade eder. Bir sanayi sermayesinin bileşimi ne olursa olsun, ister dörtte-biriyle billurlaşmış emeği, dörtte-üçüyle canlı emeği ya da ister dörtte-üçüyle billurlaşmış emeği, dörtte-biriyle canlı emeği harekete geçirsin, ister bir durumda ötekisine göre üç katı artı-emek emsin ya da artı-değer üretsin, emeğin sömürü derecesi aynı olmak ve bireysel farklılıklar —bu bireysel farklılıklar, her iki halde de, biz, tüm üretim alanının ortalama bileşimini ele aldığımız için ortadan kalkar— bir yana bırakılmak üzere her iki durumda da aynı kârı sağlar. Dargörüşlü bireysel bir kapitalist (ya da, her bireysel üretim alanındaki bütün kapitalistler), kârının, sırf kendi çalıştırdığı emekten ya da kendi üretim alanından gelmediğine, haklı olarak inanır. Kendi kâr oranını ilgilendirdiği kadarıyla, bu, oldukça doğrudur. Ama bu kârın ne ölçüde, emeğin, toplam toplumsal sermaye, yani bütün kapitalist meslektaşları tarafından topluca yapılan sömürüsü ile gerçekleştiği, bu içbağıntı, bireysel kapitalist için tam bir sırdır; burjuva teorisyenleri, ekonomi politikçiler şimdiye değin bu sırrı aydınlatmadıkları için kapitalistin bu bilgisizliği daha da katmerlenmiştir. Emek tasarrufu —yalnız, belli bir ürünü üretmek için gerekli emekten değil, çalıştırılan işçi sayısında da yapılacak tasarrufu— ve daha fazla billurlaşmış emek (değişmeyen sermaye) kullanmak, ekonomik açıdan yapılacak en sağlam işlem gibi görünür ve bunun genel kâr oranı ile ortalama kâr üzerinde en ufak bir etkisi olmayacağı sanılır. İyi ama, üretim için gerekli-emek miktarında yapılacak bir azaltmanın, kâr üzerinde

²⁵ Malthus [*Principles of Political Economy*, 2. ed., London 1836, s. 268 —Ed.]

* Özgün metinde “kesintiye uğradı” [*Unterbrochenheit*]. Marx’ın elyazmalarından düzeltilmiştir. —Ed.

hiç bir etkisi olmayacağı kabul edildiğine göre, nasıl olup da canlı emek, kârın tek kaynağı olacaktır? Üstelik, belli koşullar altında canlı emek, en azından bireysel kapitalist için kârı artırmanın en yalın kaynağı olarak görünmektedir.

Belli bir üretim alanında, maliyet-fiyatının, değişmeyen sermayenin değerini temsil eden kısmında bir yükselme ya da düşme olduğunda, bu kısım, dolaşımdan gelir ve daha başlangıçta büyümüş ya da küçülmüş olarak, metain üretim sürecine geçer. Öte yandan, aynı sayıda işçinin, aynı sürede daha fazla üretimde bulunması ve böylece, işçi sayısı aynı kaldığı halde, belli miktardaki metain üretimi için gerekli-emek miktarının değişmesi halinde, maliyet-fiyatının, değişen sermayenin değerini temsil eden kısmı aynı kalabilir, yani toplam ürünün maliyet-fiyatına aynı miktarda katkıda bulunur. Ama, toplamı, toplam ürünü meydana getiren bireysel metaların herbirisi, daha fazla ya da daha az emeği (karşılığı ödenmiş ve dolayısıyla da ödenmemiş emeği) paylaşırlar ve dolayısıyla, bu emek için yapılan daha büyük ya da daha küçük harcamayı, yani ücretlerin daha büyük ya da daha küçük kısmını paylaşırlar. Kapitalistin ödediği toplam ücret aynı kalır, ama her meta başına hesaplandığında ücret farklı olur. Demek oluyor ki, metain maliyet-fiyatının bu parçasında bir değişme sözkonusudur. Bireysel bir metain maliyet-fiyatı (ya da, ola ki, belli büyüklükte bir sermaye tarafından üretilen metalar toplamının maliyet-fiyatı) ister kendi değerinde, ister kendisini oluşturan öğelerin değerindeki değişiklikler nedeniyle yükselse ya da düşmüş olsa, ortalama kâr, diyelim %10 ise, gene %10 kalır. Gene de, bireysel bir metain bu %10'u, kabul ettiğimiz bu gibi değer değişiklikleri ile bireysel bir metain maliyet-fiyatında meydana gelen büyüklük değişmesine bağlı olarak, çok farklı nicelikleri temsil edebilir.²⁶

Değişen sermayeyi ilgilendirmesi bakımından —en önemlisi budur, ırtı-değerin kaynağı olduğu ve bununla, kapitalistin servet biriktirmesi arasındaki ilişkiyi gizleyen her şey, tüm sistemir bir esrar perdesine bürünmesine hizmet ettiği için— durum daha da kabalaşır ya da kapitaliste öyle görünür: 100 sterlinlik bir değişen sermaye, diyelim 100 işçinin haftalık ücretini temsil eder. Eğer bu 100 işçi, belli bir emek-zamanında, 100 parça meta üretse ve bu 200 S'ye eşit olsa, bu bir parça metain, 1 S, maliyet-fiyatı —maliyet-fiyatının değişmeyen sermaye tarafından eklenen kısmından ayrı olarak— 100 £ = 200 S olduğu için, 100 £ : 200 = 0 şilin olur. Şimdi emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olduğunu kabul delim. Diyelim iki katına çıksın; böylece aynı sayıda işçi, şimdi eskiden 100 S üretmek için geçen sürede, iki defa 200 S üretecektir. Bu duruma (maliyet-fiyatının yalnız ücretlerden oluşan kısmı dikkate alındığında) 1 S = 100 £ : 400 = 5 şilindir, çünkü şimdi 100 £ = 400 S'dir.

²⁶ Corbet [*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, London 1841, s. 3]. —Ed.]

Üretkenlik yarıya düşmüş olsa, aynı emek ancak $= 200_{\text{s}} : 2$ üretirdi, çünkü, $100 \text{ £} = 200_{\text{s}} : 2$, $1 \text{ S} = 200 \text{ £} : 200 = 1$ sterlindir. Metaların üretimi için gerekli emek-zamanındaki değişiklikler, şu halde, bunların değerlerindeki değişiklikler, demek ki, maliyet-fiyatı ve dolayısıyla üretim-fiyatı bakımından, aynı ücret karşılığında, aynı emek-zamanında üretilen metaların miktarının büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlı olarak, daha fazla ya da az metaların karşılığı olarak aynı ücretin farklı bir biçimde dağılımından ibaretmiş gibi görünür. Burada kapitalistin ve dolayısıyla ekonomi politikçinin gördüğü şey, karşılığı ödenen emeğin metanın her parçasına düşen kısmının, emeğin üretkenliği ile değiştiği ve gene, her parçanın değerinin de buna göre farklı olduğudur. Bunların göremedikleri şey ise, aynı şeyin, herbir metanın içerdiği karşılığı ödenmemiş emek için de geçerli olduğudur; ortalama kâr, fiilen, ancak, bireysel kapitalistin üretim alanında emilmiş bulunan karşılığı ödenmemiş emek tarafından raslansal olarak belirlendiği için bunu farketmek daha da güçleşir. Metaların değerlerinin, içerdikleri emekle belirlendikleri olgusu bize kendisini ancak işte böyle, incelikten yoksun ve saf biçim içerisinde sezdirir.

GENEL KÂR ORANININ REKABET YOLUYLA
EŞİTLENMESİ
PİYASA-FİYATLARI VE PİYASA-DEĞERLERİ
ARTI-KÂR

BAZI üretim kollarında kullanılan sermaye bizim, 'ortalama' ya da 'vasat' diye tanımlayabileceğimiz bir bileşime sahiptir; yani bunların bileşimi, toplam toplumsal sermayenin ortalamı ile aynı, ya da neredeyse aynıdır.

Bu üretim alanlarında üretim-fiyatı, üretilen metanın değerinin para olarak ifadesinin tamamen ya da neredeyse aynıdır. Matematik bir sınıra ulaşmanın eğer başka bir yolu olmasaydı, bu bir sınır olabilirdi. Rekabet, toplumsal sermayeyi çeşitli üretim alanları arasında öylesine taksim eder ki, her alandaki üretim-fiyatları, ortalama bileşime sahip bu alanlardaki üretim-fiyatlarının modeline göre şekil alır, yani bunlar $= m + mk'$, (maliyet-fiyatı, artı, ortalama kâr oranı ile maliyet-fiyatının çarpımına eşit) olurlar. Ne var ki, bu ortalama kâr oranı, kâr ile artı-değerin de aynı olduğu, ortalama bileşimli alanlarda, yüzde olarak gösterilen kârdan başka bir şey değildir. Şu halde, bütün üretim alanlarında kâr oranı aynıdır, çünkü, ortalama sermaye bileşimine sahip üretim alanlarındaki ortalama göre eşitlenmiştir. Dolayısıyla, bütün üretim alanlarındaki kârlar toplamının, artı-değerler toplamına eşit olması gerekir ve toplam toplumsal ürünün üretim-fiyatlarının toplamı, bu ürünün toplam değerine eşittir. Ama şurası da açıktır ki, farklı bileşimli üretim alanları arasındaki dengenin, bunları, ortalama bileşime sahip alanlar ile eşitleme eğiliminde olması ve tamamen ya da yaklaşık olarak toplumsal ortalama getirmesi gerekir. Ortalama bileşime azçok yaklaşık bileşimli alanlar arasında da, gene eşitlemeye doğru, ideal ortalama, yani gerçekte mevcut

olmayan bir ortalamayı aramaya doğru bir eğilim, yani bu ideali bir ölçüt olarak almaya doğru bir eğilim vardır. Bu şekilde, üretim-fiyatlarını, değerin yalnızca değişmiş biçimleri yapma ya da kârı, sırf artı-değerin kısımları haline getirmek için zorunlu olarak bir eğilim egemen olmaktadır. Bununla birlikte, bunlar, her özel üretim alanında üretilen artı-değerle orantılı olarak değil, daha çok, her alanda kullanılan sermayenin kitlesi ile orantılı olarak dağıtılmıştır ve böylece bileşimi ne olursa olsun kitleleri eşit olan sermayeler, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden eşit büyüklükte paylar alırlar.

Ortalama ya da ortalamanıya yakın bileşimli sermayelerde üretim-fiyatı, demek ki, değerle aynı ya da neredeyse aynı ve kâr da, bu sermayelerce üretilen artı-değerle aynıdır. Bileşimleri ne olursa olsun, diğer bütün sermayeler, rekabetin baskısı altında bu ortalama doğru gelme eğilimindedir. Ama ortalama bileşimli sermayeler, ortalama toplumsal sermaye gibi aynı ya da yaklaşık olarak aynı yapıya sahip oldukları için, ürettikleri artı-değer ne olursa olsun, bütün sermayeler, kendi metallerinin fiyatlarında kendi artı-değerlerini gerçekleştirmekten çok, ortalama kârı, yani üretim-fiyatlarını gerçekleştirme eğilimini taşırlar.

Öte yandan, ortalama bir kârın ve dolayısıyla genel bir kâr oranının meydana geldiği her yerde —bu ne şekilde meydana gelirse gelsin— bu ortalama kârın, toplamı, artı-değerin toplamına eşit olduğu ortalama toplumsal sermaye üzerinden sağlanan kârdan başka bir şey olamayacağı da söylenebilir. Ayrıca, bu ortalama kârın maliyet-fiyatlarına eklenmesiyle elde edilen kârlar, üretim-fiyatlarına dönüşmüş değerlerden başka bir şey olamazlar. Bazı belli üretim alanlarındaki sermayelerin, herhangi bir nedenle, eşitlenme sürecine tâbi olmamaları hiç bir şeyi değiştirmiş olmaz. Bu durumda ortalama kâr, toplumsal sermayenin, eşitlenme sürecine giren kısmı üzerinden hesaplanır. Ortalama kârın, farklı üretim alanlarında, çeşitli niceliklerdeki sermayelerin, kendi büyüklükleri oranında sağladıkları artı-değerin toplam kitlesinden başka bir şey olamayacağı da açıktır. Kapitalistlerin payına düşen metallerin ve paranın toplam kitlesi içinde temsil edilen karşılığı ödenmiş canlı ya da cansız emek gibi gerçekleşen, karşılığı ödenmemiş toplam emek ve bu toplam kitledir.

Gerçekten güç sorun şudur: genel kâr oranının bir çıkış noktası olmayıp bir sonuç olduğu ortada iken, kârların bir genel kâr oranı içersinde eşitlenmesi nasıl olmaktadır.

Önce, metallerin, değerlerinin, diyelim para cinsinden belirlenmesinin, ancak bunların değişiminin bir sonucu olabileceği apaçıktır. Bu nedenle, eğer biz böyle bir değer belirlenmesini kabul edecek olursak, buna, bir meta-değerin bir başka meta-değer karşılığında fiilen değişilmesi bir sonucu gözüyle bakmamız gerekir. Ama metallerin kendi gerçek değerleri üzerinden bu değişimleri nasıl gerçekleştiriyor?

Önce, farklı üretim alanlarındaki bütün metaların, kendi gerçek değerleri üzerlerinden, satıldıklarını varsayalım. Bunun sonucu ne olur? Yukardaki varsayıma göre, çeşitli üretim alanlarında çok farklı kâr oranları egemen olacaktır. Bu, metaların kendi değerleri üzerinden mi satıldığı (yani, içerdikleri değerlerle orantılı ve kendi değerlerine tekabül eden fiyatlarla değişimleri) ya da bunların satışlarının, kendi üretimleri için yatırılmış bulunan eşit sermaye kitleleri için eşit kârlar sağlayacak fiyatlar üzerinden mi satıldığı, *prima facie*, tamamen farklı iki sorundur.

Eşit olmayan miktarlarda canlı emek kullanan sermayelerin, eşit olmayan miktarlarda artı-emek ürettikleri olgusu, en azından, sömürü derecesi ile artı-değer oranının belli ölçüde aynı olduğu ya da bunlardaki mevcut farkların gerçek ya da sanal (konvansiyonel) telafi ilkeleri ile eşitlendikleri varsayımını öngörür. Bu da, emekçiler arasında rekabeti ve bunların bir üretim alanından diğerine sürekli göç etmesi yoluyla eşitliğin sağlanmasını varsayar. Böyle bir genel artı-değer oranı —diğer bütün ekonomik yasalar gibi buna da bir eğilim olarak bakılmaktadır— teorik basitleştirme amacıyla varsayılmış bulunmaktadır. Ama gerçekte bu, İngiltere’de tarım işçilerine ait iskân yasaları gibi, azçok yerel farklılıklara yolaçan pratik sürtüşmeler ile şu ya da bu ölçüde engellenmiş olsa bile, kapitalist üretim tarzının gerçek bir öncülüdür. Ama teorik olarak, kapitalist üretime özgü yasaların, kendi saf biçimleri içersinde işledikleri varsayılmıştır. Gerçekte ise, ancak yaklaşık bir durum vardır; ne var ki, kapitalist üretim tarzı ne kadar fazla gelişmiş ve daha önceki ekonomik koşulların artıkları ile ne derece az bozulmuş ve karışmış ise bu yaklaşıklık o kadar büyük olur.

Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam artı-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile orantılı ya da eşit büyüklükte oldukları takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişimleri olgusundan ileri gelir. Ve bu talebin, belli bir zaman aralığında, belli bir sermaye tarafından üretilen metalara ait toplam fiyat tarafından karşılanması gerekir. Ne var ki, bu toplam fiyat, yalnızca bu sermaye tarafından üretilen bireysel metaların fiyatlarının toplamıdır.

Konuya şu açıdan yaklaşırsak *punctum saliens** en iyi biçimde ortaya çıkacaktır: Diyelim, emekçilerin kendileri kendi üretim araçlarına sahiptir ve kendilerine ait metaları birbirleriyle değişmektedirler. Bu durumda bu metalar, sermayenin ürünleri olmayacaktır. Bu çeşitli emek araçları ile hammaddelerin değeri, farklı üretim alanlarında harcanan emeklerin teknik niteliklerine bağlı olarak değişecektir. Ayrıca, bunların kullandıkları üretim araçlarının değerlerinin farklı olması dışında, belli bir metanın bir saatte, bir diğerinin bir günde, vb., yapıyor olmasına bağlı olarak, belli bir miktar emek için buralarda farklı miktarlarda üretim aracı gerekecektir. Bir de, farklı emek yoğunluklarından vb., ileri gelen

* Sorunun özü. —ç.

telafiler hesaba katılarak, emekçilerin, eşit ortalama bir süre çalıştıklarını varsayalım. Böyle bir durumda, iki emekçinin her ikisi de, önce, kendi masraflarını tüketilen üretim araçlarının maliyet-fiyatlarını kendi günlük çalışmalarının ürünü olan metalarda yerine koyacaklardır. Bu masraflar, kendi emeklerinin teknik niteliğine bağlı olarak değişecektir. Sonra, her iki emekçi de eşit miktarlarda yeni değer yani üretim araçlarına katmış oldukları işgünü yaratmış olacaklardır. Bu değer, kendi ücretleri ile artı-değeri içerecek ve bu artı-değer, kendi gerekli gereksinimleri karşılandıktan sonra geriye kalan artı-emegi, temsil eden artı-değeri, her halükarda kendisine ait olan ürünü kapsayacaktır. Kapitalistçe söylemek gerekirse, her ikisi de aynı ücretleri ve aynı kâr, ya da, diyelim, on saatlik bir işgününün ürünü ile ifade edilen aynı değeri alacaklardır. Ama her şeyden önce, bunların metalarının değerleri farklı olacaktır. Örneğin, meta I'de, tüketilen üretim araçlarına tekabül eden değer kısmı, meta II'den daha büyük olabilir. Ve, bütün olası farklılıkları hesaba katmak üzere, biz hemen, meta I'in meta II'den daha fazla canlı emek emdiğini ve dolayısıyla, üretilmesi için daha fazla emek-zamanını gerektirdiğini kabul edebiliriz. Bu nedenle, meta I ve II'nin değerleri çok farklıdır. Bunun gibi, belli bir sürede I ve II'deki emekçilerin harcadıkları emeğin ürününü temsil eden metaların değerlerinin toplamı da farklıdır. Biz eğer kâr oranını, artı-değerin, yatırılan üretim araçlarının toplam değerine oranı diye kabul edersek, I ve II'ye ait kâr oranları da önemli ölçüde değişecektir. Üretim sırasında I ve II tarafından bir günde tüketilen ve ücretlerin yerini tutan temel geçim araçları, burada, yatırılmış bulunan üretim araçlarının, genellikle değişen sermaye denilen kısmını oluştururlar. Ama eşit çalışma dönemlerine ait artı-değerler, I ve II için aynı olacak, ya da daha doğrusu, I ve II'nin herbirisi, bir günlük işin ürününün değerini elde ettikleri için her ikisi de, yatırılmış bulunan "değişmeyen" öğelerin değeri düşüldükten sonra, eşit büyüklükte değerler elde ederler ve bu eşit değerlerin bir kısmına, üretim sırasında tüketilen temel geçim araçlarının karşılığı, diğer kısmına ise bu karşılığı aşan artı-değer gözüyle bakılabilir. Eğer emekçi I'in harcamaları daha büyük ise bunlar bu "değişmeyen" kısmı yerine koyan metanın değerinin daha büyük bir bölümü ile karşılanırlar ve bu yüzden o, ürününün toplam değerinin daha büyük bir kısmını, bu değişmeyen kısmın maddî öğelerine tekrar çevirmek zorunda kalır, oysa emekçi II bunun için daha az almakla birlikte, aynı oranda daha az bir miktarı tekrar çevirmek durumunda bulunur. Bu koşullar altında demek ki, kâr oranlarındaki farkın hiç bir önemi kalmıyor; tıpkı bugün ücretli emekçi için, kendisinden sızdırılan artı-değer miktarının hangi kâr oranı ile ifade edildiğinin bir önemi bulunmaması; ve tıpkı, uluslararası ticarete, çeşitli ulusal kâr oranlarındaki farkın, meta değişiminde bir önemi olmaması gibi.

Demek oluyor ki, metaların değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişme düzeyini gerektiren,

üretim-fiyatları üzerinden değişimlerine göre çok daha düşük bir gelişme düzeyini gerektirir.

Çeşitli metaların fiyatları birbirine göre başlangıçta ne şekilde saptanmış ya da düzenlenmiş olursa olsun, bunların hareketleri, daima değer yasasınca yönetilir. Bu metaların üretimleri için gerekli emek-zamanı kısalsa fiyatlar düşer; uzarsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, yükselir.

Fiyatlar ile fiyat hareketlerinin, değer yasasının egemenliği altında olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız teorik değil, tarihsel bakımdan da, üretim-fiyatlarına öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, üretim araçlarının emekçiye ait olduğu koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modern dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatçıya uygulanır. Bu, bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle,* ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluğun üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü²⁷ ile de uygunluk halindedir. Bu vargı, yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlkle aktarılabildiği ve bu nedenle çeşitli üretim alanlarının, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş elzanaatları için de geçerlidir.

Metaların değişim fiyatlarının, bunların değerlerine yaklaşık olarak tekabül etmesi için, yalnız şunlar yeterlidir: 1) çeşitli metaların değişimi, salt raslansal ya da ancak arasıra olmaktan çıkmalıdır; 2) metaların doğrudan değişimleri sözkonusu olduğu sürece, bu metaların, karşılıklı gereksinimleri karşılamak üzere, aşağı yukarı yeter miktarlarda üretilmeleri gerekir; bu, ticarete karşılıklı deneyimlerden öğrenilen bir şey olup, sürüp giden alışverişin doğal bir ürünüdür; ve 3) satışı ilgilendirdiği kadarıyla, taraflardan hiç birisine, metalarını kendi değerlerinin üzerinde satmalarını sağlayacak ya da bu değerlerin altında satmaya zorlayacak doğal ya da yapay bir tekel kurulmamış olmalıdır. Raslansal bir tekel sözü ile biz, bir alıcı ya da satıcının, raslansal bir arz ve talep durumu ile elde ettiği bir tekeli kastediyoruz.

Çeşitli üretim alanlarına ait metaların, kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayımı, kuşkusuz, yalnızca, bunların değerlerinin birer ağırlık merkezi olduğu, fiyatlarının bu merkez çevresinde dalgalandığı ve bu değerlerin sürekli yükselme ve düşmelerinin birbirlerini eşitleme eğiliminde olduğu anlamına gelir. Ayrıca bir de —daha sonra ele alınacak— farklı üreticiler tarafından üretilen belli metaların bireysel değerlerinden

²⁷ 1865'te, bu, tamamen Marx'ın "görüş"üydü. Bugün Maurer'den Morgan'a kadar uzanan ilkel toplulukların niteliği konusunda yoğun araştırmalardan sonra, herhangi bir yerde pek de yadsınmayacak, benimsenmiş bir olgudur. —F. E.

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 109-110. —Ed.

ayırıldılması gereken bir *piyasa-değeri* vardır. Bu metallerin bazılarının bireysel değeri, kendi piyasa-değerinin altında kaldığı halde (yani bunların üretimleri için, piyasa-değeri ile ifade edilenden daha az emek-zamanı gerekmiştir) diğerlerinin değeri, piyasa-değerini aşacaktır. Piyasa-değeri, bir yandan, tek bir alanda üretilen metallerin ortalama değeri, öte yandan, kendi üretim alanlarının ortalama koşulları altında üretilen ve bu alanın ürünlerinin büyük bir kısmını oluşturan metallerin bireysel değerleri olarak görülmek durumundadırlar. En kötü ya da en iyi koşullar altında üretilen metalar, ancak olağanüstü durumlarda piyasa-değerini düzenlerler ve bu piyasa-değeri, şimdi, piyasa-fiyatları için bir dalgalanma merkezi oluşturur. Ne var ki, bu piyasa-fiyatları, aynı tür metalar için aynı olur. Eğer, ortalama değerde, yani iki uç arasında orta yerde yer alan metallerin arzı ile normal talep karşılanıyor ise, bireysel değerleri, piyasa-değerinin altında kalan metalar, fazladan bir artı-değer ya da artı-kâr gerçekleştirdikleri halde, bireysel değerleri piyasa-değerini aşan metalar, içerdikleri artı-değerin bir kısmını gerçekleştiremezler.

En elverişsiz koşullar altında üretilen metallerin satışının, bunların, talebin karşılanması için gerekli olduklarını tanıtladığını söylemek hiç bir şey ifade etmez. Varsayılan durumda, fiyat, ortalama piyasa-değerinden yüksek olsaydı, talep daha küçük* olurdu. Bir meta, belli bir fiyatta, piyasada belli bir yer tutar. Bir fiyat değişikliği halinde, fiyatın yükselmesiyle birlikte, metanın arzında bir azalma, fiyatın düşmesiyle birlikte, metanın arzında bir artma olduğu takdirde bu yer aynı kalır. Fiyatın, en elverişsiz koşullar altında üretilen metallerin değeri tarafından düzenlenmesi halinde, eğer talep, daralmayacak kadar kuvvetli ise, bu metallerin değeri, piyasa-değerini belirler. Bu, talep normalin üzerinde olmadıkça ya da arz olağan düzeyin altına düşmedikçe olanaksızdır. Ensonu, eğer üretilen metallerin kitlesi, ortalama piyasa-değerleri üzerinden sürülebilecek olandan büyük ise, en uygun koşullar altında üretilen metalar, piyasa-değerini düzenler. Örneğin bunlar, tam kendi değerleri ya da bu değere yaklaşık bir değer üzerinden satılabilirler ve bu durumda en uygun olmayan koşullar altında üretilen metalar kendi maliyet-fiyatlarını bile gerçekleştiremediği halde, normal koşullar altında üretilenler, içerdikleri artı-değerin ancak bir kısmını gerçekleştirirler. Burada, piyasa-değeri üzerine söylenmiş olanlar, piyasa-değerinin yerini alırmaz üretim-fiyatı için de geçerlidir. Üretim-fiyatı her alanda düzenlendiği gibi, özel koşullar tarafından da düzenlenir. Ve bu üretim-fiyatı da gene, etrafında günlük piyasa-fiyatlarının dalgalandığı bir merkezdir ve belli dönemler içersinde birbirini eşitleme eğilimini gösterir. (Üretim-fiyatının, en kötü koşullar altında çalışanlar tarafından belirlenmesi konusunda Ricardo'ya bakınız.)**

* Asıl metinde "daha büyük" [größer] yazılı. Marx'ın elyazmasına göre düzeltilmiştir. — Ed.

** D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, s. 60-61. — Ed.

Fiyatlar nasıl yönetiliyor olursa olsun, biz şu sonuçlara ulaşırız:

1) Fiyat hareketleri, üretim-fiyatlarında düşme ya da yükselmelere yolaçan gerekli emek-zamanındaki azalma ya da artış ile değer yasasının egemenliği altındadır. İşte bu anlamda olmak üzere (kendi üretim-fiyatlarının, metaların değerinden sapmalar gösterdiğini hiç kuşkusuz anlamış bulunan) Ricardo, "Okurun dikkatini çekmek istediğim araştırma, metaların mutlak değerlerindeki değil, nispi değerlerindeki değişikliklerin etkileriyle ilgilidir."* der.

2) Üretim-fiyatlarını belirleyen ortalama kârın, daima, toplam toplumsal sermayenin bir parçası olması nedeniyle, bireysel sermayenin payına düşen artı-değer miktarına yaklaşık olarak eşit olması gerekir. Genel kâr oranının ve dolayısıyla ortalama kârın, para-değer olarak ifadesinin, gerçek ortalama artı-değerin para-değerinden daha büyük olduğunu kabul edelim. Kapitalistleri ilgilendirdiği kadarıyla, bunların karşılıklı olarak %10 ya da %15 oranında kâr sağlamaları önemli değildir. Para olarak fazla fiyat karşılıklı olduğu için, bu yüzdelerin hiç biri ötekinden daha fazla gerçek meta-değere tekabül etmez. Emekçiye gelince (varsayımımıza göre, o, normal ücretini almaktadır ve bu yüzden, ortalama kârdaki bir yükselme, ücretindeki fiili bir indirimden ileri gelmemekte, yani bu yükselme, kapitalistin normal artı-değerinden tamamen farklı bir şeyi ifade etmektedir) meta fiyatlarında, ortalama kârdaki bir artışın yolaçtığı bir yükselmenin, değişen sermayenin para-ifadesindeki bir yükselmeye tekabül etmesi gerekir. Kâr oranı ile ortalama kârda, fiili artı-değerin toplam yatırılan sermayeye oranı ile saptanan sınırı aşan böyle bir genel nominal artış, gerçekte, ücretlerde ve ayrıca değişmeyen sermayeyi oluşturan metaların fiyatlarında bir artış olmaksızın olanaksızdır. Düşme halinde ise bunun tersi doğrudur. Metaların toplam değeri, toplam artı-değeri ve bu da ortalama kâr ve dolayısıyla genel kâr oranının düzeyini —genel bir yasa ya da dalgalanmaları yöneten bir yasa olarak— belirlediğine göre, buradan, değer yasasının üretim-fiyatlarını düzenlediği sonucu çıkıyor.

Rekabetin ilkönce tek bir alanda başardığı şey, metaların çeşitli bireysel değerlerinden, tek bir piyasa-değeri ve piyasa-fiyatı oluşturmaktır. Farklı alanlardaki kâr oranlarını birbirlerine eşitleyerek üretim-fiyatını ilk meydana getiren, farklı alanlardaki sermayelerin rekabetidir. Bu ikinci süreç, kapitalist üretimin birinciye göre daha yüksek düzeyde gelişmesini gerektirir.

Aynı üretim alanında, aynı türde, aşağı yukarı aynı kalitede metaların, değerleri üzerinden satılabilmeleri için şu iki koşul gereklidir:

Birincisi, farklı bireysel değerlerin *tek bir* toplumsal değere, yukarıda adı verilen piyasa-değerine eşitlenmesi gerekir; bu da, aynı türden metaların üreticileri arasında rekabeti ve mallarını satışa arzedecekleri

* D. Ricardo, *Principles of Political Economy*, ed by Macculloch, 1852, s. 15. —Ed.

ortak bir piyasanın varlığını gerektirir. Herbirisi farklı bireysel koşullar altında üretilmiş olsalar bile özdeş metaların herbirinin piyasa-fiyatlarının, piyasa-değerine, uygun düşmesi, bu değerın üzerine çıkarak ya da altına düşerek herhangi bir sapma göstermemesi için, farklı satıcıların birbirleri üzerindeki baskılarının, piyasaya, toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yetecek miktarda, yani toplumun, piyasa-değerini ödeyebileceği miktarda bir meta kitlesini getirmelerini sağlamaya yetecek kadar kuvvetli olması gerekir. Bu ürünlerin kitlesi bu talebi aşacak olursa, metaların piyasa-değerlerinin altında satılmaları durumu ortaya çıkar; tersine, ürünlerin kitlesi bu talebi karşılamaya yetecek büyüklükte değil ise, ya da aynı şey demek olan satıcılar arasındaki rekabetin baskısı, bu miktar ürünü piyasaya getirmeye yetecek kadar kuvvetli değil ise, metaların, piyasa-değerlerinin üzerinde satılmaları gerekir. Piyasa-değerinin değişmesi halinde, bu toplam metalar kitlesinin satılabilecekleri koşullarda bir değişikliği de zorunlu kılar. Piyasa-değeri düşerse, bu, ortalama toplumsal talepte (bu daima efektif talep anlamında kullanılmaktadır) bir artış yaratır ve belli sınırlar içersinde, daha büyük bir meta kitlesi emilebilir. Piyasa-değeri yükselirse, bu, toplumsal talepte bir azalma demektir ve daha küçük bir metalar kitlesi emilmiş olacaktır. Şu halde, arz ve talebin, piyasa-fiyatını ya da daha çok, piyasa-fiyatının piyasa-değerinden gösterdiği sapmaları düzenlemesi gibi, piyasa-değeri de, arz ile talep arasındaki orantıyı ya da arz ve talepteki dalgalanmaların çevresinde piyasa-fiyatlarının oynamalar yapmasına yolaçtığı merkezi düzenler.

Daha yakından bakıldığında, tek bir metanın değerine uygulanabilecek koşulların, burada, belli türden bir meta topluluğunun değerini yöneten koşullar olarak yeniden ortaya çıktığını görürüz. Kapitalist üretim, daha başlangıçtan beri bir kitle üretimidir. Diğer daha az gelişmiş üretim tarzlarında bile, sayıları çok olsa dahi, küçük çapta üreticiler tarafından ortak ürün olarak nispeten küçük miktarlar halinde üretilen şeyler —hiç değilse ana metalar sözkonusu olduğunda— büyük kitleler halinde nispeten az sayıda tacirin elinde toplanır. Bu tacirler bunları birarada biriktirirler ve bütün üretim kolunun ya da bunun azçok önemli bir kısmının ortak ürünü olarak satarlar.

Burada şurasını da belirtmek yerinde olur: “toplumsal talep”, yani talep ilkesini düzenleyen etmen, aslında, farklı sınıfların karşılıklı ilişkilerine, bunların kendi ekonomik konumlarına ve bu nedenle özellikle, önce, toplam artı-değerin ücretlere oranına, sonra da, artı-değerin bölündüğü (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler, vb. gibi) çeşitli parçalar arasındaki bağıntıya tâbidir. Ve bu da, arz ile talep arasındaki bağıntının hangi temele dayandığı saptanmadan, arz ve talep ilişkisi ile hiç bir şeyin açıklanamayacağını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Meta ile paranın her ikisi, değişim-değeri ile kullanım-değerinin bir birliğini temsil ettikleri halde, satınalma ve satışta bu fonksiyonların, iki karşıt uçta kutuplandıklarını, metanın (satıcı) kullanım-değerini ve paranın

(alıcı) değişim-değerini temsil ettiğini daha önce (Buch I, Kap. I, 3)* görmüş bulunuyoruz. Satışın önkoşullarından birisi, bir metanın kullanımı-değerine sahip bulunması ve bu nedenle toplumsal bir gereksinmeyi karşılaması idi. Öteki önkoşul ise, metanın içerdiği emek miktarının, toplumsal bakımdan gerekli-emeği temsil etmesi, yani bireysel değerinin (ve, şimdiki varsayımımıza göre aynı şey demek olan, metanın satış-fiyatının) toplumsal değeri ile aynı olmasıdır.²⁸

Şimdi bunu, piyasada bulunan ve bütün alanın ürününü temsil eden metalar kitlesine uygulayalım.

Tek bir üretim kolu tarafından bu tüm metalar kitlesine *tek bir* meta ve birçok özdeş metaların fiyatlarının toplamına *tek bir* fiyat gözüyle bakılması, konuyu en kolay biçimde ortaya koyacaktır. Böyle olunca, tek bir meta için söylenen her şey, bütün bir üretim koluna ait piyasada bulunan metalar için de harfi harfine geçerlidir. Bir metanın bireysel değerinin, onun toplumsal değerine tekabül etmesi koşulu, bu kitlenin üretimi için gerekli toplumsal emeği içermesi ve bu kitlenin değerinin, onun piyasaya-değerine eşit olması ile şimdi gerçekleşmiş ya da daha fazla saptanmıştır.

Şimdi diyelim ki, bu metalar kitlesi, aşağı yukarı benzer normal toplumsal koşullar altında üretilmiş olsun ve böylece bu değer, aynı zamanda, bu kitleyi oluşturan bireysel metaların bireysel değeri olsun. Şimdi, bu metaların nispeten küçük bir kısmı bu koşulların altında, diğer bir kısmı üzerinde üretiliyor ve bu yüzden bir kısmın bireysel değeri, metalar kitlesinin ortalama değerinden daha büyük, diğer kısmın daha küçük ise, ama bu iki uçtaki sapmalar birbirlerini telafi edecek bir orantıda oldukları için, bu iki uçtaki metaların ortalama değeri, merkezdeki metaların değerine eşit bulunuyorsa, bu durumda piyasa-değeri, ortalama koşullar altında üretilen metaların değeri ile belirlenir.²⁹ Toplam metalar kitlesinin değeri, ister ortalama koşullar, ister bu ortalamanın altında ya da üzerinde kalan koşullar içersinde üretilmiş bulunsun, hepsi birarada bütün bireysel metaların değerlerinin fiili toplamına eşittir. Bu durumda, metalar kitlesinin piyasa-değeri ya da toplumsal değeri —içerdikleri gerekli emek-zamanı— büyük ortalama kitlenin değeri ile belirlenir.

Bunun tersine diyelim ki, piyasaya getirilen sözkonusu metaların toplam kitlesi aynı kaldığı halde, daha az uygun koşullar altında üretilen metaların değeri, daha uygun koşullar altında üretilen metaların değerini dengeleyemesin ve böylece metalar kitlesinin daha elverişsiz koşullar altında üretilen kısmı, ortalama kitleye ve diğer uca göre nispeten daha büyük bir miktar oluştursun. Bu durumda, daha elverişsiz koşullar altında üretilen kitle, piyasa-değerini ya da toplumsal değeri düzenler.

Son olarak diyelim ki, ortalama koşullar altında üretilenden daha iyi

²⁸ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1859.

²⁹ *Ibid.*

* *Kapital*, Birinci Cilt, Birinci Bölüm, Üçüncü Kısım. — *Ed.*

koşullar altında üretilen metaların kitlesi, daha kötü koşullar altında üretilmiş bulunan kitleyi epeyce aşsın ve hatta, ortalama koşullar altında üretilenlere göre de büyük olsun. Bu durumda, en uygun koşullar altında üretilen kısım, piyasa-değerini belirler. Biz, burada, en uygun koşullar altında üretilen kısmın daima piyasa-fiyatını düzenlediği, aşırı dolu piyasayı dikkate almıyoruz. Burada, biz piyasa-değerinden farklı bulunduğu sürece, piyasa-fiyatını değil, piyasa-değerinin kendisinin çeşitli belirleniş durumlarını ele alıyoruz.³⁰

Aslında, kesin anlamda (kuşkusuz bu, gerçekte ancak yaklaşık olarak ve binlerce değişik şekillerde görülür) tüm metalar kitlesinin, ortalama değerler ile düzenlenen piyasa-değeri, durum I'de, bunların bireysel değerlerinin toplamına eşittir; oysa, her iki uçta üretilen metalar sözkonusu olduğunda, bu değer, bunlara zorla kabul ettirilen ortalama bir değer olarak ortaya konmuştur. En kötü uçta üretimde bulunanlar, bu durumda metalarını bireysel değer altında satmak zorunda kaldıkları halde, en iyi uçta üretimde bulunanlar, bu değer üzerinde satarlar.

Durum II'de, iki uçta üretilen meta-değerlerin bireysel parçaları birbirlerini dengelemezler. Daha çok, en kötü koşullar altında üretilenler, sonucu belirlerler. Her bireysel metanın ya da toplam kitlenin herbir kısmının ortalama fiyatı ya da piyasa-değeri, kesin anlamıyla, farklı koşullar altında üretilen metaların değerlerinin birbirlerine eklenmesiyle elde edilen kitlenin toplam değeri ve bu toplam değerden her bireysel metanın payına düşen değer parçasına göre belirlenir. Böylece elde edilen piyasa-değeri, yalnız uygun uca ait olan metaların bireysel değerinin değil, ortalama uçta üretilen metaların bireysel değerlerinin de üzerinde olur. Ne var ki, bu piyasa-değeri, uygun olmayan uçta üretilen metaların bireysel değerlerinin gene de altındadır. Piyasa-değerinin, bireysel değere ne denli yaklaşabileceği ya da en sonunda bu değerle çakışabileceği, tamamiyle, uygun olmayan uçta üretilen metaların, sözkonusu meta alanında kaplayacağı hacme bağlıdır. Eğer talep arzdan ancak birazcık büyük ise, uygun olmayan uçta üretilen metaların bireysel değeri piyasa-fiyatını düzenler.

³⁰ Storch ile Ricardo arasındaki toprak-rantı ile ilgili olarak, piyasa-değerinin (ya da daha çok onlardan ilkinin piyasa-fiyatı ve ikincisinin üretim-fiyatı dediği şeyin) uygun olmayan koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Ricardo) [*On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, s. 60-61. —*Ed.*] yoksa, uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından mı (Storch) [*Cours d'économie politique, ou exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations*, tome II, St.-Petersbourg 1815, s. 78-79. —*Ed.*] yönetildiği konusundaki tartışma (bu yalnız konu ile ilgili bir tartışmadır; aslında, iki taraf da birbirini hiç dikkate almazlar) son tahlilde, her ikisinin de haklı ve her ikisinin de haksız olduğuna ve her ikisinin de ortalama durumu gözönünde tutulmasına gelir dayanır. Fiyatın, en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlendiği durumlar konusunda Corbert ile [*An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, London 1841, s. 42-44. —*Ed.*] karşılaştırmamız: "O" (Ricardo), "bir şapka ve bir çift kundura gibi iki farklı nesnenin, iki farklı türün, eşit miktarlarda emek tarafından üretildikleri zaman birbirleriyle değiştirileceğini öne sürmüyor. Burada 'meta' sözünden biz 'bir meta türünü' anlamalıyız, belli tek bir şapkayı ya da bir çift ayakkabıyı, vb. değil. İngiltere'de bütün şapkaları üreten emeğin tamamı, bu bakımdan, bütün şapkalar arasında bölünüyormuş gibi düşünülmelidir. Bu bana, daha başlangıçta ve bu öğretinin genel ifadelerinde belirtilmemiş gibi geliyor." (*Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, etc.*, London 1821, s. 53-54.)

Ensonu, uygun uçta üretilen metalar kitlesi, diğeri uçta üretilenden ve de durum III'te olduğu gibi, ortalama koşullarda üretilen metalar kitlesinden de daha büyük bir yer işgal ederse, piyasa-değeri ortalama değerin altına düşer, iki uçta ve ortadaki değerlerin toplamının birbirine eklenmesiyle hesaplanan ortalama değer, burada, ortadaki değerin altında kalır ve uygun uçta üretilen metaların değer toplamının tuttuğu yere bağlı olarak, bu değere yaklaşır ya da uzaklaşır. Talebin arzdan zayıf olması halinde, uygun yerde bulunan kısım, büyüklüğü ne olursa olsun, fiyatını kendi bireysel değerine indirmek suretiyle, zorla kendisine bir yer açar. Arzın talebi büyük ölçüde aştığı durumlar dışında, piyasa-değeri, en uygun koşullar altında üretilen metaların bu bireysel değeri ile hiç bir zaman aynı olamaz.

Piyasa-değerlerinin, burada *soyut olarak* açıklamış olduğumuz bu belirleniş biçimi, gerçek piyasada, talebin, bu şekilde saptanan değerler üzerinden meta kitlesini emmeye yetecek büyüklükte olması koşuluyla, alıcılar arasındaki rekabet yoluyla kurulur ve gelişir. Ve bu bizi başka bir noktaya getirir.

Ikincisi, bir metanın kullanım-değeri olduğunu söylemek, yalnızca, bunun herhangi bir toplumsal gereksinmeyi karşıladığını söylemektir. Biz yalnız bireysel metalar ile ilgilendiğimiz sürece, belli bir meta için gereksinme olduğunu —bunun miktarı, bu gereksinmenin karşılanması için gerekli olan miktar konusunda daha fazla araştırma yapmaksızın metanın fiyatı ile zaten belirlenmiştir— varsayabilirdik. Ne var ki bu miktar, bütün bir üretim koluna ait ürün bir yana ve buna olan toplumsal gereksinme öte yana konur konmaz büyük bir önem kazanır. O zaman bunun büyüklüğünü, yani bu toplumsal gereksinmenin miktarını gözönünde bulundurmak zorunlu hale gelir.

Piyasa-değerinin yukardaki biçimde belirlenişinde üretilen metalar kitlesinin veri olduğu, yani aynı kaldığı, ancak bu metaları oluşturan ve farklı koşullar altında üretilen öğelerin oranlarında bir değişme olduğu, şu halde, aynı metalar kitlesinin piyasa-değerinin farklı biçimde düzenlendiği varsayılmıştı. Üretilen metaların bir kısmının, geçici olarak piyasadan çekilebileceği olasılığını bir yana bırakarak, bu kitlenin, büyüklük olarak normal talebe tekabül ettiğini kabul edelim. şimdi, bu kitleye olan talep de aynı kaldığı takdirde, bu meta, piyasa-değerini yukarda sözü edilen üç durumdan hangisi düzenlerse düzenlesin, kendi piyasa-değeri üzerinden satılacaktır. Bu metalar kitlesi yalnız bir gereksinmeyi karşılamakla kalmıyor. Bunu tam toplumsal ölçüleri içersinde karşılamış oluyor. Bunların miktarı, bunlara olan talepten daha az ya da çok olsaydı, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri arasında sapmalar görülecekti. Ve ilk sapma, arzın çok az olması halinde piyasa-değerinin daima uygun olmayan koşullar altında üretilen, arzın çok fazla olması halinde ise daima, en uygun koşullar altında üretilen metalar tarafından düzenlenmesidir; bu nedenle sırf farklı koşullar altında üretilen metalar kitlesinin gösterdiği

orana bağılı olarak farklı bir sonuca ulaşılması olgusuna karşın, piyasa-değerini belirleyen şey, uçlardan birisi oluyor. Talep ile mevcut ürün miktarı arasındaki fark önemli ölçüde ise, piyasa-fiyatı da buna uygun olarak, piyasa-değerinin önemli ölçüde altında ya da üstünde olacaktır. Şimdi, üretilen metallerin miktarı ile piyasa-değeri üzerinden satılan miktar arasındaki fark, iki nedene bağılı olabilir. Ya, çok küçük ya da büyük hale gelerek bu miktarın kendisi değişir. öyle ki, yeniden-üretim, o sıradaki piyasa-değerini düzenleyen ölçekten farklı bir ölçekte yer alacaktır. Bu durumda, talep aynı kaldığı halde arz değişmiştir ve bu yüzden nispi bir aşırı üretim ya da eksik üretim vardır. Ya da, yeniden-üretim ve böylece arz aynı kaldığı halde, çeşitli nedenlerden ileri gelebileceği gibi, talep daralmış ya da artmıştır. Arzın mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde, nispi büyüklüğü, talebe göre, büyüklüğü, ya da taleple ölçülen büyüklüğü değişmiştir. Etki, birinci durumdakinin aynıdır, ama ters yöndedir. Son olarak, her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu ister ters yönlerde ister aynı yönde olsun, aynı ölçüde olmadıkları için her iki yanda da değişiklik olmuştur, ama bu, iki yan arasındaki oranı değiştirir ve nihai sonucun daima, yukarda sözü edilen iki durumdan birisine varması gerekir.

Arz ve talebin genel bir tanımının yapılmasındaki gerçek güçlük, bunların bir totoloji görüntüsüne bürünür gibi görünmeleridir. Önce arzı, piyasadaki mevcut ürünü ya da piyasaya getirilebilecek ürünü alalım. Yararsız ayrıntılara girmekten kaçınmak için biz, yalnızca, her belli üretim kolunda yılda yeniden üretilen kitleyi gözönünde bulunduracak, çeşitli metallerin şu ya da bu derecede sahip bulundukları, piyasadan çekilebilme ve diyelim gelecek yıl tüketilmek üzere saklanma özelliğini dikkate almayacağız. Bu, yıllık yeniden-üretim, bu metaller kitlesinin, ayrı ayrı öğeler halinde ya da sürekli ölçülmesine bağılı olarak —ağırlık ve sayıca— belli bir miktar ile ifade edilir. Bunlar yalnız, insan gereksinmelerini karşılayan kullanım-değerleri olmayıp, piyasada belirli miktarlarda bulunan kullanım-değerleridir. İkinci olarak, bu metaller kitlesinin, birim olarak iş gören metanın ya da bu metanın ölçüsünün, piyasa-değerinin katlarıyla ifade edilebilen özgül bir piyasa-değeri vardır. Bu nedenle, piyasadaki metallerin miktar olarak hacmi ile bunların piyasa-değeri arasında zorunlu bir ilişki yoktur, çünkü, örneğin, birçok metallerin özellikle yüksek bir değeri, diğerlerinin özellikle düşük bir değeri olduğu için, belli bir değerler toplamı, bir metanın çok büyük, bir başka metanın çok küçük bir miktarı ile temsil edilebilir. Piyasada bulunan nesnelerin miktarı ile bu nesnelerin piyasa-değerleri arasında ancak şu ilişki vardır: Belirli bir emek üretkenliği esas olmak üzere, belli bir üretim alanında belli bir miktarda nesnenin üretimi, bu oran farklı üretim alanlarında değişik olmakla birlikte, ve bununla, bu nesnelerin yararlılığı ya da bunların kullanım-değerlerinin özel niteliği arasında herhangi bir iç bağıntı bulunmamasıyla birlikte, belli bir miktarda toplumsal emek-zamanını gerektirir.

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bir metnin bir a miktarı b kadar emek-zamanına maloluyorsa, aynı metnin bir na miktarı, nb emek-zamanına malolacaktır. Ayrıca, toplum eğer, bir gereksinmeyi karşılamak ve bu amaç için bir nesnenin üretilmesini istiyorsa, bunun karşılığını ödemek zorundadır. Gerçekte, meta üretimi, işbölümünü gerektirdiğine göre, toplum, bu nesnenin karşılığını, mevcut emek-zamanının bir kısmını bunun üretimine ayırmakla ödemektedir. Demek ki, toplum, kendi kullanımındaki emek-zamanının belli bir miktarı ile bunu satın almaktadır. Toplumun, işbölümü aracılığı ile kendi emeğini bu özel nesnenin üretiminde kullanan kısmının, toplumun gereksinmelerini karşılayan nesnelere katılmış bulunan toplumsal emekten bir eşdeğer alması gerekir. Ne var ki, toplumsal bir nesneye harcanan toplumsal emeğin toplam miktarı ile, yani toplumun toplam emek-gücünün, bu nesnenin üretimine tahsis edilen kısmı arasında, ya da, bir yanda, bu nesnenin üretiminin toplumsal üretim içersinde tuttuğu yer ile, öte yandan, toplumun sözkonusu nesne ile karşılamak istediği gereksinmenin büyüklüğü arasında zorunlu olmaktan çok raslansal bir ilişki vardır. Her bireysel meta ya da bir metnin belli bir miktarı, gerçekte ancak, üretimi için gerekli toplumsal emekten daha fazlasını içermez, ve bu açıdan, bu metnin tamamının piyasa-değeri yalnız gerekli-emeği temsil eder, ama eğer bu meta, mevcut toplumsal gereksinmeyi aşan miktarda üretilmiş ise, toplumsal emek-zamanının bir o kadarı boşa harcanmıştır ve bu meta kitlesi, piyasada, fiilen kendisine katılmış bulunan toplumsal emekten çok daha küçük miktarını temsil eder hale gelir. (Üretimin yalnız, toplumun fiili ve önceden belirleyen denetimi altında bulunduğu hallerde, toplum, belirli nesnelerin üretiminde harcanacak toplumsal emek-zamanının hacmi ile, bu nesneler tarafından karşılanacak toplumsal gereksinmenin hacmi arasında bir bağıntı kurar.) Bu yüzden bu metaller, piyasa-değerlerinin altında satılmak zorunda kalır ve hatta bunların bir kısmı büsbütün satılamazlar bile. (Belli bir tür metnin üretiminde kullanılan toplumsal emek miktarının bu metaya olan toplumsal talebi karşılamaya yetmeyecek kadar olması halinde ise, bunun tersi olur.) Ama belli bir nesnenin üretiminde harcanan toplumsal emek miktarı, bu nesneye olan toplumsal talebe uygun düşüyor ve böylece üretilen miktar, yeniden-üretimin normal ölçeğine tekabül ediyor ve talep aynı kalıyorsa, bu nesne, kendi piyasa-değeri üzerinden satılır. Metallerin kendi değerleri üzerinden değişimleri ya da satışları, rasyonel düşen bir durum, yani bunlar arasındaki dengenin doğal yasasıdır. Sapmaları açıklayan, bu yasa olup, bunun tersi, yani ya-sayı açıklayan sapmalar değildir.

Şimdi öteki yana, talebe bir bakalım.

Metaller, üretken ya da bireysel tüketime girmek üzere, üretim araçları ya da temel geçim aracı olarak satın alınırlar. Bazı metallerin her iki amaca da hizmet etmesi, durumu değiştirmez. Demek ki, bu metaller için, bir üreticiler tarafından (burada kapitalistler, çünkü biz, üretim

araçlarının, sermayeye dönüştürülmüş bulunduklarını varsaymıştık) ve bir de tüketiciler tarafından talep vardır. İlk bakışta bunların her ikisinin de, talep tarafında, öte yanda, çeşitli üretim kollarındaki toplumsal üretimin belli miktarına tekabül eden, belli bir miktarda toplumsal gereksinmeyi öngördükleri görülür. Pamuklu sanayiinin, yıllık yeniden-üretimini belli bir ölçekte sürdürebilmesi için, hem normal bir pamuk ikmaline ve hem de, diğer koşullar aynı kalmak üzere, sermaye birikiminin yıllık yeniden-üretimine neden olduğu genişlemeyi karşılamak üzere ek bir miktar pamuğa gereksinmesi vardır. Bu, temel geçim araçları için de aynen böyledir. İşçi sınıfının, yaşamını alışlagelmiş ortalama biçimde sürdürebilmesi için, farklı türdeki metalar arasında, azçok farklı bir dağılım gösterse bile, hiç değilse aynı miktar yaşam gereksinmelerini hazır bulması gerekir, ayrıca yıllık nüfus artışına yetebilecek ek bir miktarın da bulunması gerekir. Aynı şey, azçok bir değişikliklerle, diğer sınıflar için de geçerlidir.

Buna göre, talep tarafında, karşılanmaları için belli bir miktar metaın piyasada bulunmasını gerektiren, belli büyüklükte bir toplumsal gereksinmeleri, olduğu görünüyor. Ama nicel olarak, belirli toplumsal gereksinmeler çok esnek ve değişkendir. Bunların sabitliği ancak görünüştedir. Temel geçim araçlarının daha ucuz ya da para-ücretlerin daha yüksek olması halinde, “talepleri” kendi fiziksel gereksinmelerinin en dar sınırlarının bile altında kalan fakir fukara bir yana bırakıldığında, emekçiler bu temel geçim araçlarından daha fazlasını satın alabilirler ve bunlara olan “toplumsal gereksinme” artmış olur. Öte yandan, örneğin pamuğun daha ucuz olması halinde, kapitalistlerin pamuğa olan talepleri artacak ve pamuklu sanayiine vb. daha fazla sermaye yatırılacaktır. Şurasını hiç unutmamamız gerekir ki, üretken tüketim talebi, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin bir talebidir, onun asıl amacı artı-değer üretmektir. Ne var ki, bu kapitalistin piyasada, diyelim pamuk alıcısı olarak görüldüğü sürece, bu pamuğa olan gereksinmeyi temsil etmesine engel değildir; tıpkı, pamuk satıcısı için satıcının bu pamuğu gömleklik kumaşa ya da baruta çevirmesinin ya da bunu hem kendi ve hem de bütün dünyanın kulakları için tıkaç yapmaya niyetlenmesinin hiç bir önemi olmaması gibi. Ama bunun, kapitalistin ne tür bir alıcı olduğu üzerinde oldukça önemli bir etkisi vardır. Pamuğa olan talebi, onun kâr sağlamak konusundaki gerçek gereksinmesini gizlemesi olgusu tarafından temelden bir değişikliğe uğrar. *Piyasada* metalara duyulan gereksinmenin, talebin sınırları, *gerçek toplumsal gereksinmeden* nicel bir farklılık gösterdiği gibi, farklı metalar için de, doğal olarak epey farklı olur; burada demek istediğim, metaların talep edilen miktarı ile, başka para-fiyatlarında ya da alıcıların içersinde bulunabilecekleri başka para ya da yaşam koşulları içersinde talep edebilecekleri miktar arasındaki farktır.

Arz ile talep arasındaki tutarsızlığı ve bunun sonucu olarak piyasa-fiyatlarının piyasa-değerlerinden gösterdikleri sapmaları anlamaktan daha kolay bir şey yoktur. Asıl güçlük, arz ve talep eşitliği ile neyin

kastedildiğini saptamaktır.

Arz ile talep arasındaki karşılıklı oranların, belli bir üretim koluna ait metalar kitlesinin, piyasa-değerlerinin ne altında ne de üzerinde, tam kendi piyasa-değerleri üzerinden satılabilecek şekilde olduğu zaman, arz ve talep eşittir, denir. Bu bizim ilk saptadığımız şeydir.

İkincisi ise şudur: Metaların, kendi piyasa-değerleri üzerinden satılmaları halinde, arz ile talebin eşit olduklarıdır.

Arz talebe eşit olduğu zaman bunların hareketleri durur ve işte bu nedenle, metalar piyasa-değerleri üzerinden satılırlar. İki kuvvet zıt yönlerde eşit olarak etki gösterirlerse birbirlerini dengelerler, hiç bir dış etkide bulunmazlar ve bu koşullar altında yer alan herhangi bir görünüşünün, bu iki kuvvetin etkileri dışında başka nedenler ile açıklanmaları gerekir. Arz ile talebin birbirlerini dengelemeleri halinde, bunlar, herhangi bir şeyi açıklamaktan çıkar ve piyasa-değerleri üzerinde herhangi bir etkileri olmaz, ve bu yüzden de, piyasa-değerinin, bir başka miktarla değil de, niçin tamıtamına bu kadar para ile ifade edilmesinin nedenleri konusunda bizi gene bir karanlık içersinde bırakmış olurlar. Kapitalist üretimin gerçek iç yasalarının, arz ile talebin karşılıklı etkileri ile (bu iki toplumsal itici gücün, burada yapılması yersiz olabilecek daha derin tahlilleri dışında) açıklanamayacakları besbellidir, çünkü, bu yasalar kendi saf halleriyle, arz ile talep, etki yapmayı bırakana, yani eşit olana kadar görülemezler. Gerçeklikte arz ile talep hiç bir zaman eşit olamaz, ya da eşit olurlarsa bu sırf raslansaldır ve şu halde bilimsel olarak = 0'dır ve buna hiç olmamış gözüyle bakılır. Ne var ki, ekonomi politik, arz ile talebin birbirleriyle çakıştığını varsayar. Niçin böyle yapar? Bunu, görünüşleri kendi temel bağıntıları, kendi kavramlarına uygun düşen biçimleri içersinde inceleyebilmek, yani arz ve talep hareketlerinin yolaçtığı görünüşler dışında bunları ele almak için yapar. Başka bir neden de, bunların hareketlerindeki gerçek eğilimleri bulmak ve bir ölçüde bunları kaydetmektir. Tutarsızlıklar uzlaşmaz çelişki niteliğinde olduğu, ve birbirlerini sürekli izledikleri için, birbirlerini, zıt hareketleriyle ve karşılıklı çelişmeleriyle dengelerler. Demek oluyor ki, arz ile talep, hiç bir durumda birbirine asla eşit olmadığı için, aralarındaki farklar birbirlerini öyle izlerler ki —ve bir yöndeki sapmanın sonucu, zıt yönde bir sapmayı gerektirdiği için— arz ve talep, belli bir dönemde, duruma bütünüyle bakıldığında, daima eşit olurlar, ama, ancak geçmişteki hareketlerin bir ortalaması ve yalnız kendi çelişkilerinin sürekli bir hareketi olarak. Bu şekilde, piyasa-değerlerinden sapan piyasa-fiyatları, bunların ortalama sayıları açısından bakıldığında, sapmalardaki artı ve eksiler birbirlerini yokettikleri için, piyasa-değerlerini eşitlemek üzere kendi kendilerini ayarlarlar. Ve bu ortalamanın sermaye için sırf teorik bakımdan önemi olmayıp, yatırımı azçok sabit bir dönemdeki dalgalanmalara ve dengelenmelere göre hesaplanan sermaye için de pratik bir önemi vardır.

Arz ve talep bağıntısı, bu nedenle bir yandan yalnız, piyasa-fiyatları-
nın piyasa-değerlerinden gösterdiği sapmaları açıklar, öte yandan da, bu
sapmaların, yani talep ve arz bağıntısının etkisinin yokedilmesi eğilimini
açıklar. (Fiyatları olduğu halde değerleri bulunmayan metalar gibi istis-
nalar burada inceleme konusu yapılmamıştır.) Arz ve talep, aralarındaki
farkın yolaştığı etkiyi, çok çeşitli yollardan yokedebilir. Örneğin, eğer ta-
lep ve dolayısıyla piyasa-fiyatı düşerse, sermaye çekilir ve böylece arzda
bir daralmaya neden olur. Piyasa-değerinin kendisi, gerekli emek-zama-
nını kısaltan buluşların sonucu olarak daralabilir ve piyasa-fiyatı ile den-
gelenir. Tersine, eğer talep artar ve dolayısıyla piyasa-fiyatı piyasa değ-
erinin üzerine yükselirse, bu, gereğinden fazla sermayenin bu üretim ko-
luna akmasına yolaçabilir ve üretim öylesine genişler ki, piyasa-fiyatı pi-
yasa-değerinin altına bile düşebilir. Ya da, talebi daraltan bir fiyat artışı-
na yolaçabilir. Bazı üretim kollarında uzun ya da kısa bir dönem için pi-
yasa-değerinin kendisinde bir yükselme meydana getirebilir; bu dönem
boyunca, talep edilen ürünlerin bir kısmı kötü koşullar altında üretilmek
zorunda kalmıştır.

Arz ve talep, piyasa-fiyatını belirler, piyasa-fiyatı ile piyasa-değeri
de, daha ileri bir tahlilde arz ve talebi belirler. Bu, talep sözkonusu oldu-
ğunda besbellidir, çünkü bu, fiyatlara zıt bir yönde hareket eder, fiyatlar
düştüğünde büyür, yükseldiğinde azalır. Ama bu, arz için de doğrudur.
Çünkü, arzedilen metalara katılmış bulunan üretim araçlarının fiyatları,
bu üretim araçlarına olan talebi ve dolayısıyla, arzları, bu üretim araçla-
rına olan talebi de kapsayan metaların arzını da belirler. Pamuk fiyatları,
pamuklu eşyanın arzında belirleyicilerdir.

Bu karışıklığa —fiyatların talep ve arzla ve aynı zamanda arz ve tale-
bin fiyatlarla belirlenmesi— bir de, tıpkı arzın talebi belirlemesi gibi tale-
bin arzı, üretimin piyasayı ve piyasanın üretimi belirlemesini de katmak
gerekir.³¹

³¹ Aşağıdaki kurnazlık düpedüz budalalıktır: “Bir malın üretimi için gerekli ücretler, sermaye ve toprak miktarı, eskisine göre farklı hale geldiğinde, Adam Smith’in, bu malın doğal fiyatı dediği şey de değişir ve daha önce bu malın doğal fiyatı olan bu fiyat, bu değişiklik nedeniyle onun piyasa-fiyatı olur; çünkü, ne arz ne de talep edilen miktar değişmemekle birlikte” —piyasa-değeri ya da Adam Smith’e göre üretim-fiyatı, değer değişikliği sonucu değiştiği için, burada her ikisi de değişir— “bu arz şimdi, üretim-maliyeti olan şeyi ödeyebilecek ve ödemeye istekli kimselerin talebini tam karşılamaya yeterli olmayıp, bundan ya daha fazla ya da daha azdır; böylece arz ile, yeni üretim-maliyetine göre fi-
li talep arasındaki oran eskisine göre değişmiştir. Bu durumda, eğer önünde bir engel yoksa arz ora-
nında bir değişiklik meydana gelecek ve en sonunda, metar yeni doğal fiyatına getirecektir. Bazı kim-
selere, metanın, arzdaki bir değişme ile kendi doğal fiyatına gelmesi nedeniyle, piyasa-fiyatı, arz ile ta-
lep arasındaki orana ne kadar bağlıysa, doğal fiyatın da, bu orana o kadar bağlı bulunduğunu; ve dola-
yısıyla, doğal fiyatın, aynı piyasa-fiyatı kadar, talep ile arz arasındaki orana bağlı bulunduğunu söy-
lemek yerindeymiş gibi gelebilir.” (“O büyük arz ve talep ilkesi, A. Smith’in, doğal fiyatlar dediği şeyde
olduğu gibi piyasa-fiyatlarının belirlenmesinde de gene imdada yetişiyor.” Malthus.) [*Principles of Po-
litical Economy*, London 1820, s. 75. —Ed.] (*Observations on Certain Verbal Disputes, etc.*, London
1821, s. 60-61.) Bu iyi kalpli insan, talepteki bir değişikliğe ve ele alınan durumda, arz ile talep arasın-
daki bir değişmeye neden olan şeyin, sırf üretimi-maliyetinde ve dolayısıyla değerdeki bir değişmeden
ileri geldiği olgusunu kavrayamıyor. Bu, bizim iyi kalpli düşünürümüzün tanıtlamak istediği şeyin tam
tersini tanıtlar. Üretim-maliyetindeki değişiklik, hiç bir şekilde, talep ile arz arasındaki orana bağlı ol-
mayıp, daha çok bu oranı belirler.

Arz ve talep arasındaki oranın, arz ya da talepte, dış koşullar tarafından bir değişiklik meydana getirilmeksizin, metaların piyasa-değerinde bir değişme sonucu değişebileceğini, sıradan bir iktisatçı bile (dipnota bkz.) kabul etmektedir. Piyasa-değeri ne olursa olsun, bunun belirlenmesi için, arz ve talebin eşit olmak zorunda olduğunu o bile kabul etmek durumundadır. Başka bir deyişle, arz ile talep arasındaki oran piyasa-değerini açıklamaz, tersine, daha çok, bu piyasa-değeri, arz ve talep dalgalanmalarını açıklar. Dipnota, alınan pasajdan sonra *Observations* yazarı şöyle devam ediyor: “Bu oranın” (arz ile talep arasındaki) “ne var ki, eğer biz hâlâ, ‘arz’ ile ‘doğal fiyat’ sözleri ile, Adam Smith’ten biraz önce sözederken kastettiğimiz şeyi anlatmak istiyorsak, daima bir eşitlik oranı olması gerekir; çünkü ancak arz, fiili talebe, yani doğal fiyatı ödemenin ne üzerinde ve ne de altında kalan bir talebe eşit olduğu zaman, doğal fiyat gerçekten ödenmiş olur; dolayısıyla, aynı meta için farklı zamanlarda, iki, çok farklı doğal fiyat olabilir ve gene de, arzın talebe oranı, her iki halde de aynı, yani bir eşitlik oranı olabilir.” Bu duruma göre, farklı zamanlarda iki farklı doğal fiyatı olan aynı metain, eğer meta her iki halde de kendi doğal fiyatı üzerinden satılacak ise, arz ile talebin daima birbirini dengeleyebileceği ve dengelemek zorunda olduğu kabul edilmiş oluyor. Her iki durumda da, arzın talebe olan oranında bir fark bulunmayıp, doğal fiyatın kendi büyüklüğünde bir fark olduğuna göre, bundan, bu fiyatın arz ve talepten bağımsız belirlendiği ve dolayısıyla bunlar tarafından belirlenmesinin pek az sözkonusu olabileceği sonucu çıkar.

Bir metain piyasa-değeri üzerinden, yani içerdiği gerekli toplumsal emekle orantılı bir değer üzerinden satılabilmesi için, bu metain toplam kitlesini üretmekte kullanılan toplumsal emek miktarının, buna olan toplumsal gereksinme miktarına, yani fiili toplumsal gereksinmeye tekabül etmesi gerekir. Rekabet, piyasa-fiyatlarında, arz ve talepteki dalgalanmalara tekabül eden dalgalanmalar, her tür meta için harcanan toplam emek miktarını sürekli olarak bu ölçüğe indirme eğilimindedir. Arz ve talep bağıntısı, önce, kullanım-değeri ile değişim-değeri, meta ile para, alıcı ile satıcı bağıntısı, ve sonra, her ikisi de bir üçüncü taraf, tüccar tarafından temsil ediliyor bile olsa, üretici ile tüketici bağıntısını içerir. Alıcı ile satıcı arasındaki bağıntıyı incelerken, bunlar arasındaki ilişkiyi göstermek için, bunları tek karşı karşıya getirmek yeterlidir. Bir metain geçireceği tam başkalaşımı için ve, dolayısıyla bütünüyle alındığında, satış ve satınalma süreci için üç birey yeterlidir. A, kendine ait metai, bu metai sattığı B’nin parasına çevirir ve C’den satın almada bulunmak için bu parayı kullandığı zaman parasını tekrar metalara çevirir; sürecin tamamı bu üç kişi arasında yer alır. Ayrıca, para incelenirken, metaların kendi değerleri üzerinden satıldıkları varsayılmıştır; çünkü, sırf, metaların paraya dönüşmesi ve paradan tekrar metalara çevrilmesi sırasında geçirdikleri bir şekil değişikliği sorunu olduğu için, fiyatların değerlerden saptığını düşünmek için hiç bir neden yoktu. Bir metain satılmış

olması ve bunun geliri ile yeni bir meta satın alınması halinde, karşımızda tam bir başkalaşım var demektir ve bu süreç için bu metanın fiyatının değerinin üzerinde ya da altında bulunmasının hiç bir önemi yoktur. Metanın değeri, bir temel olarak önemini korumaktadır çünkü, para kavramı başka bir temel üzerinde geliştirilemeyeceği gibi, genel anlamıyla, fiyat, para biçiminde bir değerden başka bir şey değildir. Dolaşım aracı olarak paranın incelenmesinde, her ne olursa olsun, bir metanın yalnız tek bir başkalaşımı olmadığı varsayılmıştı. Burada incelenmiş olan daha çok, bu başkalaşımların toplumsal iç bağıntılarıdır. Ancak bu yoldan biz, paranın dolaşımına, ve bir dolaşım aracı olarak işlevinin gelişmesine ulaşabiliriz. Ne var ki, bu ilişkinin, paranın dolaşım aracına çevrilmesindeki ve bunun sonucu olarak biçim değiştirmesindeki önemi ne olursa olsun, bunun bireysel alıcı ve satıcılar arasındaki alışverişte hiç bir önemi yoktur.

Bununla birlikte, arz ve talep sözkonusu olduğunda, arz, belli bir tür metanın satıcılarının ya da üreticilerinin toplamına, talep ise, aynı tür metanın (hem üretken ve hem de bireysel) alıcılarının ya da tüketicilerinin toplamına eşittir. Bu toplamlar birbirleri üzerinde, birimler biraraya gelmiş kuvvetler olarak etkide bulunurlar. Birey burada ancak, toplumsal gücün bir parçası, kitlenin bir atomu sayılır ve işte bu biçim içersindedir ki, rekabet, üretim ve tüketicinin *toplumsal* niteliğini ortaya çıkartır.

Rekabetin o an için zayıf olan yanı, aynı zamanda, bireyin, karşısındaki rakipler kitlesinden bağımsız ve çoğu kez de doğrudan doğruya bu kitleye karşı çıktığı yandır ve bireylerin birbirlerine bağımlılığı işte gene bu biçim içersinde kendisini gösterir, kuvvetli taraf daima, hasmına karşı azçok birleşmiş bir bütün olarak hareket eder. Bu özel tür metaya karşı talep arzdan daha büyük ise, bir alıcı diğerini —belli sınırlar içersinde— fazla fiyat vererek alteder ve böylece, bu metanın fiyatını, hepsi için, piyasa-değerinin üzerine yükseltir ve bir yandan da satıcılar, yüksek piyasa-fiyatı üzerinden mal satmak üzere birleşir. Yok eğer bunun tersine, arz talebi aşarsa, satıcı mallarını daha ucuza elden çıkarmaya başlar ve bunu diğerleri de izler ve bir yandan da alıcılar, piyasa-fiyatını, elden geldiğince piyasa-değerinin altına düşürmek üzere birleşirler. Ortak çıkar, birey için ancak, bu ortak hareket kendisine daha fazla kazanç sağladığı sürece önemlidir. Ve, şu ya da bu taraf daha zayıf hale geldiği an, hareket birliği sona erer ve herkes kendisi için elden geldiğince fazla çıkar sağlamaya çalışır. Gene, daha ucuza üretimde bulunup daha çok mal satabilen ve böylece, piyasa-fiyatı ya da piyasa-değeri altında satış yaparak piyasada kendisine daha fazla yer sağlayabilen kimse bu durumu devam ettirir ve diğerlerini, toplumsal bakımdan gerekli emeği yeni ve daha düşük bir düzeye indirgeyen daha ucuz üretim tarzları uygulamaya zorlayan bir hareketi başlatmış olur. Bir taraf daha avantajlı durum sağlayınca, bundan, o yanda bulunan herkes yararlanır. Bunlar, sanki kendi

ortak tekellerini kurmuş gibidirler. Taraflardan birisi zayıf duruma düşünce, herkes (örneğin, daha ucuz üretim-maliyetleri ile çalışanlar) daha güçlü hale gelmek ya da en azından, elden geldiğince ucuza kurtulmak için kendi başının çaresine bakmaya kalkışabilir; bu gibi hallerde attığı her adım yalnız kendisini değil bütün kader arkadaşlarını da etkileyeceği halde, herkes, ben kendimi kurtarayım da geriye kalanın canı cehenne-me, der.³²

Talep ve arz, değer, piyasa-değerine çevrilmesi anlamını taşır ve bunların kapitalist bir temelde yürümleri ölçüsünde, metaların sermayenin ürünleri olmaları ölçüsünde, bunlar, kapitalist üretim sürecine, yani sırf mal alım ve satımından büsbütün farklı ilişkilere dayanırlar. Burada sözkonusu olan, metaların değerlerinin fiyatlara biçimsel bir dönüşümü, yani sırf bir biçim değişikliği değildir. Sözkonusu olan, piyasa-fiyatlarının, piyasa-değerlerinden ve daha sonra da üretim-fiyatlarından nicel olarak gösterdiği belirli sapmalardır. Basit satınalma ve satışta, meta üreticilerinin, bu sıfatlarla karşı karşıya gelmeleri yeterlidir. Arz ve talep, daha ileri bir tahlilde, toplumun toplam gelirini aralarında paylaşan ve bunu gelir olarak harcayan ve dolayısıyla gelirin yarattığı talebi oluşturan, farklı sınıfların ve sınıfların farklı kesimlerinin varlığını öngörür. Oysa öte yandan bu, üreticilerin üretici olarak aralarında yarattıkları arz ve talebin anlaşılabilirliği için de, kapitalist üretim sürecinin bütün yapısının derinden kavranılmasını gerektirir.

Kapitalist üretimde, sorun, yalnızca metalar biçiminde dolaşıma sürülen bir değerler kitlesi karşılığında, başka bir biçimde —para ya da başka bir meta biçiminde— eşit bir değer kitlesi elde etmek olmayıp, daha çok, üretim amacıyla yatırılmış bulunan sermaye karşılığında, aynı büyüklükte herhangi diğer bir sermaye kadar, ya da hangi üretim dalında kullanılırsa kullanılsın, kendi büyüklüğü ile *pro rata* bir artı-değer ya da kâr gerçekleştirilmesi sorunudur. Bu nedenle, sözkonusu olan, hiç değilse en azından, metaları, ortalama bir kâr sağlayacak fiyatlar, yani üretim-fiyatları üzerinden satmaktır. İşte bu biçimde sermaye, *toplumsal bir güç* olarak kendi bilincine varır ve her kapitalist, toplam toplumsal sermayedeki payı ile orantılı olarak bu güce katılır.

Önce, kapitalist üretimin kendisi, ürettiği özel bir kullanım-değerine ve herhangi bir metanın ayırdedici özelliklerine karşı ilgisizdir. Her üretim alanında o yalnızca, artı-değer üretmekle ve emeğin ürününe katılmış bulunan, belli bir miktardaki karşılığı ödenmemiş emeğe elkoymakla ilgilidir. Ve gene aynı şekilde, sermayenin boyunduruğu altına girmiş

³² "Bir sınıfın bir bireyi, eğer, bütününe kazanç ve varlığından belli bir hisseye ya da bölüme hiç bir zaman sahip olamazsa, bu kimse, kazancını artırmak için kolayca birleşebilir"; (arz ve talep arasındaki oran buna elverişli olmazsa böyle yapar da) "işte bu tekeldir. Ama, eğer bir kimse, bütün miktarı azaltacak bir işlemle kendi payına düşecek mutlak miktarı herhangi bir yolla artırabileceğine aklı keserse, çoğu kez bunu yapar; işte bu rekabettir." (*An Inquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demand, etc.*, London 1821, s. 105.)

bulunan ücretli-emeğin niteliği gereği, o, yaptığı işin kendisine özgü niteliğine karşı ilgisiz olup, sermayenin gereksinimleri uyarınca biçim almayla, bir üretim alanından ötekine aktarılmaya boyuneğmek zorundadır.

Sonra, bir üretim alanı aslında, tıpkı bir başkası kadar iyi ya da kötüdür. Bunların herbiri aynı kârı sağlar ve herbiri ürettiği meta eğer bir toplumsal gereksinmeyi karşılamıyorsa, tamamen yararsız olur.

Şimdi, metalar kendi değerleri üzerinden satıldıklarında, görmüş olduğumuz gibi, çeşitli üretim alanlarında, bunlara yatırılmış bulunan sermaye kitlelerinin farklı organik bileşimlerine bağlı olarak çok farklı kâr oranları ortaya çıkar. Ne var ki, sermaye, kâr oranı düşük alandan çekilir ve daha yüksek kâr oranı sağlayan öteki alanlara akar. Bu sürekli çıkış ve girişler, ya da kısacası, kâr oranının bir yerde düşmesi, bir başka yerde yükselmesine bağlı olarak sermayenin çeşitli alanlar arasında dağılımı, arz ile talep arasında öyle bir oran yaratır ki, çeşitli üretim alanlarındaki ortalama kâr aynı olur ve dolayısıyla da değerler, üretim-fiyatlarına çevrilir. Sermayenin bu denge durumuna ulaşmadaki başarı derecesi, o ülkede, kapitalist gelişmenin derecesine, yani ülkedeki koşulların kapitalist üretim tarzına ne ölçüde uygun hale getirildiğine bağlıdır. Kapitalist üretimin ilerlemesiyle birlikte, bu üretim tarzı kendi koşullarını da geliştirir ve üretim sürecinin dayandığı bütün toplumsal önkoşulları, kendisine özgü niteliğe ve kendi özel yasalarına bağimli kılar.

Devamlı sapmaların sürekli bir biçimde dengelenmeleri, 1) sermaye ne kadar hareketli ise, yani bir üretim alanından bir diğerine ne kadar kolay kaydırılabilirse; 2) emek-gücü, bir alandan diğerine, bir üretim bölgesinden ötekine ne denli kolay aktarılabilirse, o kadar çabuk olur. Birinci koşul, toplumda tam bir ticaret özgürlüğünü ve doğal olanların dışında kalan, yani kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bütün tekellerin kaldırılmasını gerektirir. Bu, ayrıca, inorganik kullanılabilir toplumsal sermaye kitlesini. bireysel kapitaliste karşı birarada toplayan kredi sisteminin gelişmesini gerektirir. Son olarak bu, çeşitli üretim alanlarının, kapitalistlerin denetim altına girmesini gerektirir. Bu son koşul, bizim varsayımımızda zaten bulunmaktaydı, çünkü biz, bütün kapitalist biçimde sömürülen üretim alanlarında, değerlerin, üretim-fiyatlarına çevrilmekte olduklarını kabul etmiştik. Ne var ki, bu eşitlenme, kapitalist esasa göre işletilmeyen çok sayıda ve büyük üretim alanlarının (küçük çiftçiler tarafından toprağın işletilmesi gibi), kapitalist girişimler arasına sızdığı ve onlarla bağlandığı durumlarda, büyük engellerle karşılaşır. Büyük bir nüfus yoğunluğu bir başka önkoşuldur. — İkinci koşul, işçilerin bir üretim alanından diğerine, bir üretim merkezinden bir başka üretim merkezine aktarılmalarını engelleyen bütün yasaların yürürlükten kaldırılmasını; emekçinin, yapacağı işe karşı ilgisiz hale gelmesini; bütün üretim alanlarında emeğin, elden geldiğince basit emeğe indirgenmesini, emekçiler arasında, meslekleri ile ilgili bütün önyargıların yokedilmesini; ve ensonu, ama özellikle, emekçinin, kapitalist üretim tarzının

egemenliği altına sokulmasını gerektirir. Bu konuyla ilgili ayrımlar, rekabet konusunda yapılacak özel bir incelemeye girer.

Yukardaki incelemeden şu sonuç çıkar ki, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ve bütün olarak kapitalistler, toplam sermaye tarafından, toplam işçi sınıfının belli bir sömürü derecesi ile sömürülmelerine, yalnız genel bir sınıf sevgisi ile değil aynı zamanda, doğrudan ekonomik nedenlerle doğrudan doğruya katılırlar. Çünkü bütün diğer koşullar —bunlar arasında, toplam yatırılan sermaye değerin— veri kabul edildiğinde, ortalama kâr oranı, toplam emek miktarının, toplam sermaye tarafından sömürülmesinin yoğunluğuna bağlıdır.

Ortalama kâr, her 100 birim sermaye için üretilen, ortalama artı-değerle aynıdır ve artı-değeri ilgilendirdiği kadarıyla, yukarda söylenenler kuşkusuz onun için de geçerlidir. Ortalama kâr bakımından, yatırılan sermayenin değeri, kâr oranını belirleyen ek bir etmen olur. Gerçekten de, kapitalist ya da sermaye tarafından herhangi bir bireysel üretim alanında, doğrudan doğruya orada çalışmakta olan emekçilerin sömürülmesi konusunda gösterilen dolaysız ilgi, ya aşırı çalıştırma, ya ücretleri ortalamanın altına indirme, ya da kullanılan emeğin olağanüstü üretkenliği yoluyla fazladan bir kazanç, ortalamaı aşan bir kâr ile sınırlıdır. Bunun dışında, kendi üretim kolunda, hiç değişen sermaye kullanmayan ve dolayısıyla hiç işçi çalıştırmayan (bu aslında abartılmış bir varsayımdır) bir kapitalist, gene de, diyelim, yalnız değişen sermaye kullanan (bir başka abartma daha) ve böylece tüm sermayesini ücretlere yatıran bir kapitalist kadar, işçi sınıfının sermaye tarafından sömürülmesiyle ilgilidir ve kârını gene onun kadar karşılığı ödenmeyen artı-emekten sağlamaktadır. Ne var ki, emeğin sömürü derecesi, işgünü belli ise, emeğin ortalama yoğunluğuna, sömürünün yoğunluk derecesi belli ise, işgününün uzunluğuna bağlıdır. Emeğin sömürü derecesi, artı-değer oranını ve dolayısıyla belli bir toplam değişen sermaye için artı-değer kitlesini ve böylece kârın büyüklüğünü belirler. Bireysel bir kapitalistin, kendi faaliyet alanının bütününden ayrı olarak, kendisi tarafından sömürülen işçilerin sömürüsüne karşı duyduğu özel ilgi ve çıkarı, belli bir üretim alanındaki sermayeden, bu alandaki toplam sermayeden ayrı olarak, doğrudan doğruya kendisi tarafından çalıştırılan işçilerin sömürüsü konusundaki özel ilgi ve çıkarının aynıdır.

Öte yandan, her özel sermaye alanı ve her bireysel kapitalist, toplam sermaye tarafından çalıştırılan toplumsal emeğin üretkenliği konusunda aynı ilgiyi duyar. Çünkü, iki şey bu üretkenliğe bağlıdır: Birincisi, ortalama kârın ifade edildiği kullanım-değerleri kitlesi; bu ortalama kâr, yani sermaye birikimi için ve tüketime harcanmak üzere gelir için bir fon biçiminde iş göreceği için, bu, iki katlı bir önem taşır. İkincisi, kapitalist sınıfın tamamı için, artı-değer ya da kâr miktarı veri ise, yatırılan toplam sermayenin (değişmeyen ve değişen) değeri, kâr oranını, ya da belli bir miktar sermaye üzerinden kârı belirler. Herhangi bir üretim alanında ya

da bu alanın bireysel bir girişimindeki emeğin özel üretkenliği yalnız, bununla doğrudan doğruya uğraşan kapitalistleri ilgilendirir, çünkü bu, o özel alanın, toplam sermaye karşısında ya da o bireysel kapitalistin, kendi alanı karşısında fazladan bir kâr elde etmesine olanak sağlar.

İşte bu, kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabet sözkonusu olduğunda birbirlerinin gözünün yaşına bakmadıkları halde, bütünüyle işçi sınıfı karşısında birbirine tutkun bir mason derneği kurmalarının nedeni, matematik bir kesinlikle kanıtlamış olur.

Üretim-fiyatı, ortalama kârı içerir. Biz buna üretim-fiyatı diyoruz. Bu, gerçekte, Adam Smith'in *natural price* (doğal-fiyat), Ricardo'nun *price of production* (üretim-fiyatı) ya da *cost of production* (üretim-maliyeti) ve fizyokratların *prix necessaire* (gerekli-fiyat) dedikleri şeydir, çünkü bu, uzun sürede, her bireysel alanda metaların arz ve yeniden-üretimlerinin önkoşuludur.³³ Ama bunlardan hiç biri, üretim-fiyatı ile değer arasındaki farkı açıklamamıştır. Ama biz, metaların değerinin, emek-zamanı ile, yani bunların içerdikleri emek miktarı ile belirlenmesine karşı çıkan aynı iktisatçıların niçin böyle yaptıklarını ve piyasa-fiyatlarının etrafında dalgalandıkları merkezler olarak niçin daima üretim-fiyatlarının sözünü ettiklerini şimdi daha iyi anlıyoruz. Üretim-fiyatının, metaların değerinin tamamen dışında ve bu değer *prima facie* anlamsız bir biçimi olması, rekabette ve bu yüzden kaba kapitalistin ve dolayısıyla da kaba iktisatçının kafasında ortaya çıkan bir biçim olması nedeniyle bunların böyle davranmak işlerine gelmektedir.

İNCELEMELERİMİZ, piyasa-değerinin (ve bununla ilgili olarak söylenen her şey, uygun değişikliklerle, üretim-fiyatı için de geçerlidir) belli bir üretim alanında en uygun koşullar altında üretimde bulunanlar için, bir artı-kârı nasıl kapsadığını ortaya çıkarmış bulunuyor. Bunalmalar ve genellikle aşırı-üretim halleri dışında, bu, piyasa-değerlerinden ya da üretimin piyasa-fiyatlarından ne kadar sapmış olurlarsa olsunlar, bütün piyasa-fiyatları için de doğrudur. Çünkü, piyasa-fiyatı, metalar, birbirinden çok farklı bireysel koşullar altında üretilmiş bulunsalar ve dolayısıyla epeyce farklı maliyet-fiyatlarına sahip olsalar da, aynı tür metalar için aynı fiyatın ödeneceğini ifade eder. (Biz burada, yapay olsun, doğal olsun, terimin alışlagelen anlamında tekellerin sonucu olan artı-kârlardan sözetmiyoruz.)

Bazı üretim alanları, eğer, kendi metalarının değerlerinin üretim-fiyatlarına çevrilmesi ve böylece kârlarının ortalama kâra inmesini önleyebilecek durumda iseler, bir artı-kârın da ortaya çıkması sözkonusudur. Artı-kârın bu iki biçiminin gösterdiği başka değişiklikler üzerinde, toprak rantı ile ilgili kısımda daha fazla durulacaktır.

³³ Malthus, [*Principles of Political Economy*, London 1836, s. 77-78. —Ed.]

GENEL ÜCRET DALGALANMALARININ ÜRETİM-FİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

TOPLUMSAL sermayenin ortalama bileşimi $80_s + 20_d$ ve kâr %20 olsun. Artı-değer oranı bu durumda %100 olur. Ücretlerde genel bir artış, diğer her şey aynı kalmak üzere, artı-değer oranında bir azalma demektir. Ortalama sermaye için, kâr ve artı-değer özdeşdir. Ücretler %25 yükselsin. Bu durumda, daha önce 20 ile harekete geçirilen aynı miktar emek, şimdi 25'e malolacaktır. Böyle olunca, $80_s + 20_d + 20_k$ yerine, $80_s + 25_d + 15_k$ devir değeri elde ederiz. Değişen sermaye tarafından harekete geçirilen emek, gene önceki gibi 40'lık bir değer üretir. Eğer d, 20'den 25'e yükselirse, a ya da k fazlalığı ancak 15 olur. 105 tutarındaki bir sermaye üzerinden 15'lik kâr, şimdi $\%14\frac{2}{3}$ 'dir ve bu, yeni ortalama kâr oranıdır. Ortalama sermaye tarafından üretilen metallerin üretim-fiyatları, bunların değerleri ile çakıştığı için, bu metallerin üretim-fiyatı aynı kalacaktır. Bir ücret artışı, bu nedenle, kârda bir düşmeye yolaçacaktır, ama metallerin değerinde ve fiyatında bir değişiklik olmayacaktır.

Daha önce, ortalama kâr %20 olduğu sürece, bir devir döneminde üretilen metallerin üretim-fiyatı, bunların maliyet-fiyatı, artı, bu maliyet-fiyatı üzerinden %20 bir kâra eşit idi ve bu nedenle $= m + mk' = m + (20m : 100)$ idi. Bu formülde m, metalara giren üretim araçlarının

değerine ve sabit sermaye tarafından ürüne aktarılan aşınıp yıpranma miktarına bağlı olarak değişen, değişken bir büyüklüktür. Üretim-fiyatı, öyleyse şimdi, $m + (14\frac{2}{7}m : 100)$ olacaktır.

Şimdi bileşimi, başlangıçta $80_s + 20_d$ olan ortalama toplumsal sermayenin (bu da şimdi $76\frac{4}{21}_s + 23\frac{17}{21}_d$ olmuştur) bileşiminden daha düşük, diyelim $50_s + 50_d$ olan bir sermaye alalım. Bu durumda. ücret artışıdan önce yıllık ürünün üretim-fiyatı, kolaylık olsun diye, sabit sermayenin tamamının aşınma ve yıpranma ile ürüne geçtiği ve devir döneminin birinci örnektekinin aynı olduğu varsayıldığında, $50_s + 50_d + 20_k = 120$ olur. Aynı miktar emeğin harekete geçirilmesi için ücretlerde %25 bir artış, değişen sermayenin 50'den $62\frac{1}{2}$ 'ye yükselmesi demektir. Yıllık ürünün, eski üretim-fiyatı 120 üzerinden satılması halinde bu bize $50_s + 62\frac{1}{2}_d + 7\frac{1}{2}_k$, ya da $\%6\frac{2}{3}$ 'lük bir kâr oranını verir. Ama yeni ortalama kâr oranı $\%14\frac{2}{7}$ 'dir ve biz, bütün öteki koşulların aynı kaldıklarını kabul ettiğimiz için, $50_s + 62\frac{1}{2}_d$ bileşimindeki sermayenin de bu kârı sağlaması gerekir. Şimdi, $112\frac{1}{2}$ 'lik bir sermaye $\%14\frac{2}{7}$ bir kâr oranı ile $16\frac{1}{4}$ 'lük bir kâr sağlamaktadır. Demek oluyor ki, bu sermaye ile üretilen metaların üretim-fiyatı, şimdi, $50_s + 62\frac{1}{2}_d + 16\frac{1}{4}_k = 128\frac{8}{14}$ olur. Bu nedenle, %25 bir ücret artışı yüzünden, aynı metaların aynı miktarının üretim-fiyatı, burada 120'den $128\frac{8}{14}$ 'e ya da %7'den fazla yükselmiş oluyor.

Tersine, bileşimi, ortalama sermayenin bileşiminden daha yüksek, diyelim, $92_s + 8_d$ olan bir üretim alanı alalım. Başlangıç ortalama kârı, bu durumda hâlâ 20 olacak ve eğer biz gene sabit sermayenin tamamının yıllık ürüne geçtiğini ve devir döneminin I ve II'dekinin aynı olduğunu varsayarsak, metanın üretim-fiyatı burada da 120 olur.

Ücretlerde %25 bir artış nedeniyle, aynı miktar emek karşılığı değişen sermaye, 8'den 10'a, metaların maliyet-fiyatı 100'den 102'ye yükseldiği halde, ortalama kâr oranı %20'den $\%14\frac{2}{7}$ 'ye düşer. Ama, $100 : 14\frac{2}{7} = 102 : 14\frac{4}{7}$ 'dir. Şimdi 102'nin payına düşen kâr, böylece $14\frac{4}{7}$ 'dir. Bu nedenle, toplam ürünün satış-fiyatı, $m + mk' = 102 + 14\frac{4}{7} = 116\frac{4}{7}$ olur. Demek ki, üretim-fiyatı 120'den $116\frac{4}{7}$ 'ye ya da $3\frac{3}{7}$ düşmüştür.

Sonuç olarak, ücretler %25 yükseldiğinde:

- 1) Ortalama toplumsal bileşimde bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı değişmez;
- 2) Daha düşük bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı yükselir, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir;
- 3) Daha yüksek bileşimdeki bir sermayenin ürettiği metaların üretim-fiyatı düşer, ama bu kârdaki düşüş oranında değildir.

Ortalama sermayelerle üretilen metaların üretim-fiyatı aynı kaldığı, ürünün değerine eşit olduğu için, bütün sermayelere ait ürünlerin üretim-fiyatlarının toplamı da aynı kalır ve toplam sermaye tarafından üretilen değerlerin toplamına eşittir. Bir yandaki yükselme ve öte yandaki düşme, toplam sermaye için ortalama toplumsal sermaye düzeyinde bir dengeleme sağlar.

Üretim-fiyatı, örnek II'de yükselir ve örnek III'te düşerse, artı-değer oranında bir düşme, ya da genel bir ücret artışı ile meydana gelen bu zıt etki, ücretlerdeki bir yükselmenin fiyatlar ile telafi edilemeyeceğini gösterir, çünkü, III'te üretim-fiyatındaki düşme, kapitalist için kârdaki düşmeyi telafi edemediği gibi, II'deki fiyat yükselmesi de kârdaki düşmeye engel olamaz. Daha çok, her iki durum da da, ister fiyat yükselsin ister düşsün, kâr, fiyatın aynı kaldığı haldekinin, ortalama sermaye kârının aynı olur. Bu, hem durum II'de, hem durum III'te, $5\frac{1}{2}\%$ kadar düşen, ya da 25% 'in biraz üzerinde bulunan aynı ortalama kârdır. Buradan şu sonuç çıkar ki, eğer fiyat II'de yükselmemiş ve III'te düşmemişse, II, yeni düşük ortalama kârın altında, III, bu kârın üzerinde satmak durumundadır. Besbellidir ki, her 100 birim sermaye için, 50, 25 ya da 10 birimin ücretlere yatırılmasına bağlı olarak sermayesinin $\frac{1}{10}$ 'ini ücretlere yatırmış bulunan bir kapitalist üzerindeki bir ücret artışının etkisi, sermayesinin $\frac{1}{4}$ 'ini ya da $\frac{1}{2}$ 'ini yatırmış olandan tamamen farklıdır. Sermayenin bileşiminin, ortalama toplumsal bileşimin altında ya da üzerinde olmasına bağlı olarak, üretim-fiyatında bir yanda artış, öte yanda düşme olması, ancak, kârın, yeni düşük ortalama kâr düzeyine uydurulması süreciyle gerçekleşir.

O halde, ücretlerde genel bir düşme ve kâr oranında, dolayısıyla ortalama kârda buna karşılık genel bir yükselme, ortalama toplumsal bileşime zıt yönlerde sapmalar gösteren sermayelerin ürettikleri metaların üretim-fiyatları üzerinde nasıl bir etki yapar? Bu sorunun yanıtını bulmak için (Ricardo bunu çözümleyememiştir) yukardaki açıklamayı tersine çevirmek yetecektir.

I. Ortalama sermaye = $80_s + 20_d = 100$; artı-değer oranı = 100% ; üretim-fiyatı = metaların değeri = $80_s + 20_d + 20_k = 120$; kâr oranı = 20% . Ücretlerin dörtte-bir düştüğünü varsayalım. Şimdi, aynı değişmeyen sermaye, 20_d yerine 15_d ile harekete geçirilecektir. Öyleyse metaların değeri = $80_s + 15_d + 25_k = 120$ 'dir. d tarafından yapılan işin miktarı değişmemiş, ama onun yeni yarattığı değer, kapitalist ile emekçi arasında farklı bir şekilde bölüşülmüştür. Artı-değer, 20'den 25'e, artı-değer oranı $\frac{20}{20}$ 'den $\frac{25}{15}$ 'e ya da 100% 'den $166\frac{2}{3}\%$ 'e yükselmiştir. 95 üzerinden kâr şimdi = 25 ve böylece 100 birim için kâr oranı = $26\frac{6}{19}$ olmuştur. Sermayenin yüzde olarak yeni bileşimi şimdi $84\frac{4}{19}_s + 15\frac{5}{19}_d = 100$ 'dür.

II. Düşük bileşimli sermaye. Yukarda olduğu gibi, başlangıçtaki bileşim $50_s + 50_d$ 'dir. Ücretlerde dörtte-bir oranında bir düşme olması nedeniyle, d, $37\frac{1}{2}$ 'ye ve bunun sonucu, yatırılan toplam sermaye $50_s + 37\frac{1}{2}_d = 87\frac{1}{2}$ 'ye düşmüştür. Şimdi eğer biz, buna $26\frac{6}{19}\%$ 'luk yeni kâr oranını uygularsak, $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$ elde ederiz. Daha önce 120'ye malolan aynı metalar kitlesi şimdi, $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$ 'a malolur ve bu yaklaşık 10% bir fiyat düşmesi demektir.

III. Yüksek bileşimli sermaye. Başlangıçta, $92_s + 8_d = 100$. Ücretlerde dörtte-bir kadar bir indirim 8_d 'yi 6_d 'ye ve toplam sermayeyi 98'e indirmektedir. Sonuç olarak, $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$ olur. Metanın daha

önce $100 + 20 = 120$ olan üretim-fiyatı, ücret indiriminden sonra şimdiki, $98 + 25\frac{1}{9} = 123\frac{1}{9}$ olur ve bu yaklaşık 4'lük bir artıştır.

Bu nedenle, besbelli ki, gerekli değişikliklerle birlikte ters yönde aynı gelişmeyi izlemekten başka bir şey yapamayız; ücretlerde genel bir düşme, artı-değer ile artı-değer oranında ve diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, farklı oranda ifade edilse bile, kâr oranında genel bir yükselmeye yolaçmaktadır; düşük bileşimli sermayeler tarafından üretilen metallerin üretim-fiyatlarında bir düşme ve daha yüksek bileşimli sermayeler tarafından üretilen metallerin üretim-fiyatlarında bir yükselme sözkonusudur. Bu sonuç, ücretlerde genel bir yükselme olduğu zaman görülenin tam tersidir.³⁴ Her iki halde de —ücretlerin yükselmesi ve düşmesinde— işgününün ve temel geçim araçlarının fiyatlarının aynı kaldığı varsayılmıştı. Bu durumlarda, ücretlerde bir düşme, ancak, eğer bu ücretler emeğin normal fiyatının daha üzerine çıkmış ise ya da bu fiyatın daha altına inmiş ise mümkündür. Ücretlerdeki bir yükselme ya da düşmenin, genel olarak emekçilerin tükettiği metallerin değerinde ve dolayısıyla üretim-fiyatında bir değişiklikten ileri gelmesi halinde, sorunun nasıl bir değişiklik göstereceği, toprak rantı ile ilgili bölümde daha uzunboylu incelenecektir. Bu noktada, gene de, son olarak şu düşünceleri belirtmek yerinde olacaktır:

Ücretlerdeki yükselme ya da düşmenin, yaşam gereksinmelerinin değerindeki bir değişmeden ileri gelmesi halinde, yukarıda ulaşılan sonuçlarda, ancak, fiyatlarındaki değişimin, değişen sermaye miktarını artıran ya da azaltan metallerin, aynı zamanda, değişmeyen sermayenin öğeleri olarak bu sermayeye girmeleri ve bu nedenle, sadece ücretleri etkilemekle kalmadıkları ölçüde bir değişiklik olabilir. Yok eğer bunlar yalnız ücretleri etkiliyorsa, yukardaki tahliller, söylenmesi gerekli her şeyi kapsar.

Bütün bu bölümde, genel bir kâr oranı ile ortalama kârın oluşması ve dolayısıyla, değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmeleri, veri olarak kabul edilmişti. Sorun, yalnızca, ücretlerdeki genel bir yükselme ya da düşmenin, metallerin kabul edilmiş bulunan üretim-fiyatlarını nasıl etkiledikleri idi. Bu, bu kısımda çözümlenen diğer önemli noktalar ile karşılaştırılırsa, ancak ikinci derecede bir sorundur. Şu da var ki, bu, daha ileride göreceğimiz gibi* Ricardo tarafından ele alınan tek sorundu ve üstelik o, bunu, tek yanlı ve yetersiz bir biçimde ele almıştı.

³⁴ Çok gariptir ki, Ricardo [*On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, s. 36-41. —*Ed.*] (değerlerin, üretim-fiyatları düzeyine indirilmesini anlayamayan Ricardo, haliyle bizden farklı bir yolda ilerlemektedir) bu olasılığı bir defa bile düşünmemiş yalnız birinci durumu, ücretlerde bir yükselme ve bunun, metallerin üretim-fiyatları üzerindeki etkilenmesini incelemiştir. Ve, *servum pecus imitatorum*** [Horace, *Epistles*, Book I, *Epistle* 19. —*Ed.*] bu son derece açık ve aslında totolojik, pratik uygulamayı yapmayı denememişlerdir bile.

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, K. Marx-F. Engels, *Werke*, Band 26, Teil 2, s. 181-94. —*Ed.*

** Taklitçi köleler. —ç.

TAMAMLAYICI AÇIKLAMALAR

I. ÜRETİM-FİYATINDA BİR DEĞİŞİKLİĞİ
GEREKTİREN NEDENLER

Bir metanın üretim-fiyatı ancak iki nedenle değişebilir:

Birincisi. Genel kâr oranında bir değişiklik. Bu ancak, ortalama artı-değer oranında her değişiklikten, ya da eğer ortalama artı-değer oranı aynı kalıyorsa, elkonulan artı-değerler toplamının, yatırılan toplam toplumsal sermaye miktarına olan oranında bir değişmeden ileri gelebilir.

Artı-değer oranındaki değişiklik, eğer, ücretlerin normal düzeyin altına düşmesinden ya da bu düzeyin üzerine çıkmasından ileri gelmiyorsa —bu tür hareketlere ancak gelişigüzel dalgalanmalar gözüyle bakılmak gerekir— yalnız, ya emek-gücü değerinde bir yükselmeden ya da düşmeden meydana gelebilir; oysa, temel geçim araçlarını üreten emeğin üretkenliğinde, yani emekçi tarafından tüketilen metaların değerinde bir değişme olmaksızın, bunun her ikisinin olması da aynı derecede olanaksızdır.

Ya da, elkonulan artı-değer toplamının, yatırılan toplam toplumsal sermayeye oranında bir değişme ile olabilir. Bu durumda değişmeye artı-değer oranı yolaçmadığına göre, bunun, toplam sermaye, ya da daha çok, toplam sermayenin değişmeyen kısmı tarafından yaratılmış olması gerekir. Bu kısmın kitlesi, teknik olarak ele alındığında, değişen sermaye ile satın alınan emek-gücü miktarıyla orantılı olarak artar ya da azalır ve

değerinin kitlesi, böylece, kendi kitlesinin artması ya da azalması ile artar ya da azalır. O da, bu nedenle değişen sermayenin değer kitlesine orantılı olarak artar ya da azalır. Aynı miktar emek eğer daha fazla değişmeyen sermayeyi harekete getiriyorsa, daha üretken hale gelmiş demektir. Ters olursa, üretkenliği azalmıştır. Demek ki, emeğin üretkenliğinde bir değişme olmuştur ve bazı metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.

Şu halde, aşağıdaki yasa her iki durum için de geçerlidir: Bir metanın üretim-fiyatı, genel kâr oranındaki bir değişme sonucu değişirse, bu metanın kendi değeri değişmeden kalmış olabilir. Ne var ki, öteki metaların değerinde bir değişme meydana gelmiş olması gerekir.

İkincisi. Genel kâr oranı değişmeden kalmıştır. Bu durumda, bir metanın üretim değeri, ancak, o metanın kendi değeri değişmiş ise değişir. Bu, ya son biçimi içersinde bu metal üreten emeğin ya da bu metanın üretimine giren metalar üreten emeğin üretkenliğindeki bir değişme nedeniyle. sözkonusu metanın yeniden-üretimi için daha çok ya da daha az emek gerekmiş olmasından ileri gelebilir. Pamuk ipliğinin üretim-fiyatı, ya pamuk hammaddesinin eskisine göre daha ucuza üretilmesi ya da ipliği eğiren emeğin, gelişmiş makineler nedeniyle daha üretken hale gelmesi ile düşebilir.

Üretim-fiyatı, görmüş olduğumuz gibi $= m + k$, yani maliyet-fiyatı artı kâra eşittir. Ne var ki, bu $= m + mk'$ ifadesinde maliyet-fiyatı m , değişken bir büyüklüktür ve farklı üretim alanlarında değiştiği gibi, bunların hepsinde metanın üretiminde tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değerine eşittir ve k' , yüzde olarak ortalama kâr oranıdır. Eğer, $m = 200$, $k' = \%20$ olursa, üretim-fiyatı $m + mk' = 200 + 200 (20 : 100) = 200 + 40 = 240$ 'tır. Metaların değerinde bir değişiklik olsa bile, bu üretim-fiyatının aynı kalabileceği açıktır.

Metaların üretim-fiyatlarındaki bütün değişmeler, son tahlilde, değer değişikliklerine indirgenir. Ama, metaların değerlerindeki bütün değişiklikler, mutlaka, kendilerini, üretim-fiyatında bir değişme ile ifade etmezler. Üretim-fiyatı, yalnız tek bir metanın değeri ile değil, bütün metaların toplam değeri ile belirlenir. Bu nedenle, A metainda bir değişiklik, B metainda zıt bir değişiklik ile dengelenebilir ve böylece genel bağıntı aynı kalır.

II. ORTALAMA BİLEŞİMLİ METALARIN ÜRETİM-FİYATI

Üretim-fiyatları ile değerler arasındaki sapmanın, aşağıdaki nedenlerden nasıl ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz:

1) Bir metanın maliyet-fiyatına, içerdiği artı-değer yerine, ortalama kârın eklenmesi;

2) Üretim-fiyatı değerinden böylece sapan bir meta, başka metaların maliyet-fiyatına, onun öğelerinden birisi olarak girer ve bu nedenle, bir metanın maliyet-fiyatı ile, üretimi sırasında tüketilmiş bulunan üretim

araçlarının değeri arasında, ortalama kâr ile artı-değer arasındaki farktan doğabilecek kendisine ait sapmadan tamamen ayrı bir sapma bulunabilir.

İşte bu yüzden, ortalama bileşimli sermayelerin ürettikleri metallerin maliyet-fiyatları bile, üretim-fiyatının bu kısmını oluşturan öğelerin değerlerinden farklı olabilir. Ortalama bileşim, diyelim, $80_s + 20_d$ olsun. Şimdi, bu bileşimdeki fiilî sermayelerde, 80_s , s'nin, yani değişmeyen sermayenin değerinden büyük ya da küçük olabilir, çünkü, bu s, üretim-fiyatları, değerlerinden farklı olan metallerden meydana gelmiş olabilir. Aynı şekilde, ücretlere ait tüketim, üretim-fiyatları kendi değerlerinden sapan metalleri içeriyor ise, 20_d kendi değerinden sapabilir; bu durumda, işçi bunları geri satın alabilmek (bunları yerine koyabilmek) için, daha uzun ya da daha kısa bir süre çalışmak durumunda kalır ve böylece, bu gibi yaşam gereksinmelerinin üretim-fiyatı, bunların değerleri ile çakıştığı zaman istenilenden daha fazla ya da az, gerekli-emek harcamak zorunda kalır.

Ne var ki, bu olasılık, ortalama bileşimli metaller için ortaya konmuş olan teoremlerin doğruluğunda en ufak bir eksiklik yapmaz. Bu metallerle düşen kâr miktarı, bunların içerdikleri artı-değer miktarına eşittir. Örneğin, bileşimi $80_s + 20_d$ olan bir sermayede, artı-değerin belirlenmesinde en önemli şey, bu sayıların fiilî değerlerin ifadesi olup olmadıkları değil, bunların birbirine olan oranlarıdır, yani toplam sermayeye göre, $d = \frac{1}{5}$ ve $s = \frac{4}{5}$ olmasıdır. Durum böyle olduğunda, d tarafından üretilen artı-değer, varsayıldığı gibi, ortalama kâra eşittir. Öte yandan, bu artı-değer, ortalama kâra eşit olduğu için, üretim-fiyatı = maliyet-fiyatı artı, $kâr = m + k = m + a$ 'dır; yani pratikte, metallerin değerine eşittir. Bunun anlamı, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, üretim-fiyatını, $m + k$, ancak, metallerin değerlerini değiştirdiği ölçüde değiştirebileceği, yalnızca, buna tekabül eden zıt yönlü bir harekete, kâr oranında bir düşme ya da yükselmeye yolaçacağıdır. Eğer, burada, ücretlerdeki bir yükselme ya da düşme, metallerin değerinde bir değişiklik meydana getirecek olsa, ortalama bileşimli bu alanlardaki kâr oranı, öteki alanlardaki düzeyin üzerine çıkar ya da altına düşer. Ortalama bileşimli alan, diğer alanlar ile aynı kâr düzeyini, ancak, fiyat değişmeden kaldığı sürece devam ettirir. Bunun pratikteki sonucu, bu nedenle, ürünlerinin gerçek değerleri üzerinden satılmaları halinde neyse öyledir. Çünkü, metallerin, fiilî değerleri üzerinden satılmaları halinde, diğer koşullar eşit olmak kaydıyla, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, kârda buna tekabül eden bir düşme ya da yükselmeye neden olacakları, ama, metallerin değerinde bir değişikliğe yolaçmayacakları, ücretlerde bir yükselme ya da düşmenin, bütün koşullar altında, hiç bir zaman, metallerin değerini etkilemeyip, yalnız artı-değerin büyüklüğünü etkileyeceği apaçık ortadadır.

Rekabetin, farklı üretim alanlarındaki kâr oranlarını, ortalama bir kâr oranına eşitlediği ve böylece, bu farklı alanlara ait ürünlerin değerlerini, üretim-fiyatlarına dönüştürdüğü belirtilmiş bulunuyor. Bu, sermayenin bir üretim alanından sürekli olarak, o an için, kârın, ortalamanın üzerinde bulunduğu başka bir üretim alanına aktarılması ile olur. Bununla birlikte, belli bir sanayi dalında belli sürelerde, birbirini izleyen, iyi ve kötü yılların yolaçtığı kâr dalgalanmalarının da dikkate alınmaları yerinde olur. Sermayenin, farklı üretim alanları arasındaki bu aralıksız giriş ve çıkışı, kâr oranında, yükselme ve düşme eğilimleri yaratır ve bu, birbirini azçok eşitleyerek, her yerde kâr oranının aynı ortak ve genel düzeye indirgenmesi eğilimini taşır.

Sermayelerin bu hareketine, her şeyden önce, kârları bir yerde genel ortalamanın üzerine çıkartan, diğer bir yerde ise altına indiren, piyasa-fiyatlarının düzeyi neden olur. Bu noktada bizi henüz ilgilendirmeyen tüccar sermayesini bir yana bırakıyoruz: biz bunu, bazı çok aranan mallarda ani spekülasyon nöbetleri halinde ortaya çıkarak, kitleler halinde sermayeyi bir işkolunda olağanüstü bir hızla çekip, bir başka işkoluna aynı hızla sürmesinden tanıyoruz. Böyle olmakla birlikte, her fiilî üretim alanında —sanayi, tarım, madencilik, vb.— sermayenin bir alandan diğesine aktarılması, özellikle mevcut sabit sermaye yüzünden, oldukça büyük güçlükler gösterir. Ayrıca, deneyimler göstermiştir ki, diyelim pamuklu sanayii gibi bir sanayi kolunun, bir dönemde olağanüstü yüksek kâr sağlaması, bir başka zamanda ise, çok az kârlı olması ve hatta zarar etmesi halinde, belli yılları kapsayan bir dönemde ortalama kâr, diğer sanayi kollarındaki kârın hemen hemen aynı olur. Ve sermaye, çok geçmeden bu deneyimi hesaba katmayı öğrenir.

Bununla birlikte, rekabetin *göstermediği* şey, üretim hareketine ege-men olan değer belirlenmesi; ve, üretim-fiyatlarının temelinde yatın ve son kertede bunları belirleyen değerlerdir. Buna karşılık rekabet şunları gösterir: 1) farklı üretim alanlarındaki sermayenin organik bileşiminden ve bu nedenle de, belli bir sömürü alanındaki belli bir sermaye tarafından elkonan canlı emek kitlesinden bağımsız olan ortalama kârları; 2) üretim-fiyatlarında, ücretlerin düzeyindeki değişmelerin yolaçtıkları yükselme ve düşmeleri; ilk bakışta, metaların değer bağıntısıyla tam bir çelişme halindeki bir görüngüyü; 3) metaların ortalama piyasa-fiyatını, belli bir sürede, piyasa-değerine değil de, bu piyasa-değerinden oldukça büyük bir sapma gösteren, çok farklı bir üretimin piyasa-fiyatına indirgeyen, piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmaları. Bütün bu görüngüler, değerin, emek-zamanı ile belirlenmesiyle olduğu kadar, karşılığı ödenmeyen artı-emekten ibaret bulunan artı-değerin niteliği ile de çelişiyormuş *gibi* görünür. Böylece, rekabette her şey tersine çevrilmiş görünür. Ekonomik

ilişkilerin, yüzeyden nihaî gibi görünen biçimleri, kendi gerçek varlıkları ve dolayısıyla, bu ilişkilerin taşıyıcıları ve araçlarının bunları anlamaya çalıştıkları kavramları içersinde, bunların asıl ama gizlenmiş öz biçimlerinden ve bunlara tekabül eden kavramlarından, son derece farklı ve gerçekte bunların tam tersidir.

Üstelik. Kapitalist üretim, belli bir gelişim düzeyine ulaşır ulaşmaz, bireysel alanlardaki farklı kâr oranlarının, genel bir kâr oranına eşitlenmesi, bundan böyle, sırf, piyasa-fiyatlarının sermayeyi çektiği ya da ittiği, çekme ve itme hareketleriyle gerçekleşmez. Ortalama fiyatlar ile, bunlara tekabül eden piyasa-fiyatları, bir süre için kararlı hale geldikten sonra bireysel kapitalistler, bu eşitlenmenin, *belirli farkları* dengelediğinin *hiline varırlar* ve bu durumu, kendi karşılıklı hesaplarında dikkate alırlar. Bu farklar, kapitalistlerin zihninde mevcuttur ve onlar bunu, telafi nedenleri olarak hesaba katarlar.

Ortalama kâr, temel kavramdır ve eşit büyüklükteki sermayelerin, eşit zaman aralıklarında eşit kâr sağlamaları gerektiği anlamına gelir. Bu da gene bir üretim alanındaki sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından emekçilerden sızdırılan toplam artı-değerden, kendi büyüklüğü ile *pro rata* pay alması gerektiği; ya da, her bireysel sermayeye, yalnızca, toplam toplumsal sermayenin bir kısmı ve her kapitaliste, gerçekte, toplam toplumsal girişimde, toplam kârdan, kendi sermayesinin büyüklüğü ile *pro rata* pay alan bir hisse sahibi gibi bakılması anlayışına dayanır.

İşte bu anlayış, örneğin, metallerinin üretimi daha uzun zaman aldığı ya da daha uzak pazarlarda satıldıkları için, sermayesinin devri, başka sermayelcre göre daha yavaş olan kapitalistin hesabında, bu şekilde kaybettiği kârı hesaba dahil etmek ve fiyatı yükselterek bunu telafi etmek için bir dayanak hizmetini görür. Ya da, örneğin, şilepçilik gibi, daha büyük tehlikelerle karşı karşıya bulunan yatırımlar daha yüksek fiyatlarla telafi edilir. Kapitalist üretim ve onunla birlikte, sigortacılık işi gelişir gelişmez, tehlikeler fiilen bütün üretim alanları için eşit hale gelmiştir. (bkz: Corbet*); ne var ki, daha tehlikeli işkolları, daha yüksek sigorta primi öder ve bunları, metallerinin fiyatlarında geri alırlar. Pratikte, bütün bunların anlamı şudur ki, bir üretim kolunu —belli sınırlar içersinde bütün üretim kolları aynı derecede gerekli sayılır— daha az, bir başkasını daha fazla kârlı kılan her durum, bu telafiyi hesaplamada kullanılan nedenler ya da etmenleri haklı kılmak için, rekabetin yenilenmiş hareketine her zaman gerek duyulmaksızın, telafi için geçerli bir zemin olarak kesin bir biçimde hesaba katılır. Kapitalistin burada unuttuğu —ya da daha doğrusu, rekabet yoluyla dikkati çekilmediği için göremediği— şey, farklı üretim kollarına ait metallerin fiyatlarını hesaplarken kapitalistler tarafından karşılıklı olarak öne sürülen bütün bu telafi nedenlerinin,

* Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals*, London 1841, s. 100-02. —Ed.

bunların hepsinin de, ortak ganimetleri, toplam artı-değerden, kendi sermayelerinin büyüklüğü ile *pro rata*, eşit talepte bulunmaları olgusundan başka bir şey olmadığıdır. Bu, daha çok, onlara, ceplerine indirdikleri kâr, ele geçirdikleri artı-değerden farklı olduğu için, bu telafi nedenlerinin, toplam artı-değere katılmalarını eşitlemeyip, metalarının maliyet-fiyatına, şu ya da bu nedenle yapılan eklemelerden elde olunuyormuş gibi görünen *kârın kendisini yaratıyormuş* gibi gelir.

Diğer bakımlardan kapitalistin, artı-değerin kaynağı konusundaki varsayımları ile ilgili olarak Yedinci Bölümün 116. sayfasında* söylenenler, ortalama kâr için de geçerlidir. Ele alınan durum, yalnız, metaların piyasa-fiyatı ile emeğin sömürü derecesi veri kabul edildiğinde, maliyet-fiyatındaki bir tasarruf, yalnızca bireysel işbirirliklik, açığözlük, vb. gibi şeylere bağlı bulunduğu için farklı görünür.

* Bu baskıda; s. 122-124. —Ed.

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YASANIN NİTELİĞİ

ÜCRET ile işgünü veri kabul edildiğinde, diyelim 100'lük bir değişen sermaye, belli sayıdaki çalışan işçiyi temsil eder. Bu sermaye, bu sayının bir göstergesidir. 100 £, diyelim 100 işçinin bir haftalık ücreti olsun. Bu işçilerin, eşit miktarlarda gerekli ve artı-emek harcadıkları, gün-de, kendileri için, yani ücretlerinin yeniden-üretimi için çalıştıkları kadar kapitalist için, yani artı-değer üretmek için çalıştıkları kabul edilirse, bunların toplam ürünlerinin değeri = 200 £ ve ürettikleri artı-değer miktarı 100 £ olacaktır. Artı-değer oranı, $a : d = \%100$ olurdu. Ama gördüğümüz gibi, bu artı-değer oranı, kendisini, kâr oranı $a : S$ olduğu için, değişmeyen sermaye s ve dolayısıyla toplam sermaye S 'nin farklı büyüklüklerine bağlı olarak, çok farklı kâr oranları ile ifade eder. Artı-değer oranı $\%100$ olduğuna göre:

$s = 50,$	ve $d = 100$ ise	$k' = 100 : 150 = \%66\frac{2}{3};$
$s = 100,$	ve $d = 100$ ise	$k' = 100 : 200 = \%50;$
$s = 200,$	ve $d = 100$ ise	$k' = 100 : 300 = \%33\frac{1}{3};$
$s = 300,$	ve $d = 100$ ise	$k' = 100 : 400 = \%25;$
$s = 400,$	ve $d = 100$ ise	$k' = 100 : 500 = \%20$ olur.

Bu, aynı artı-değer oranının, kendisini, değişmeyen sermayenin maddî olarak büyümesinin —aynı oranda olmasa bile— aynı zamanda

kendi değerinde ve dolayısıyla da toplam sermayenin değerinde bir büyümeyi gerektirmesi nedeniyle, emeğin sömürü derecesi aynı olduğu halde, düşen bir kâr oranı ile nasıl ifade edeceğini gösteriyor.

Eğer bir de, sermayenin bileşimindeki bu yavaş değişimin, yalnız bireysel üretim alanları ile sınırlı kalmayıp, aşağı yukarı bütün ya da hiç değilse, önemli üretim alanlarında da meydana geldiği ve bu yüzden, bir toplumun toplam sermayesinin ortalama organik bileşiminde değişimlere neden olduğu varsayılırsa, artı-değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme yoğunluğu aynı kaldığı sürece, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre tedricî büyümesi, zorunlu olarak, *genel kâr oranında tedricî bir düşmeye* yolaçar. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, değişen sermayede, değişmeyen sermayeye, ve dolayısıyla, harekete geçirilen toplam sermayeye oranla nispi bir azalma olması, kapitalist üretimin bir yasasıdır. Bu ifade, kapitalist sistemde gelişmiş bulunan kendisine özgü üretim yöntemleri nedeniyle, belli değerde bir değişen sermaye tarafından harekete geçirilen aynı sayıda işçinin, yani aynı miktarda emek-gücünün, aynı sürede, gittikçe artan miktarlarda emek aracını makineyi, her türden sabit sermayeyi, hammaddeyi, —ve dolayısıyla, değeri durmadan artan değişmeyen sermayeyi— işlettiği, işlediği ve üretken biçimde tükettiğini söylemenin bir başka biçimidir. Değişen sermayede, değişmeyen ve dolayısıyla toplam sermayeye göre bu sürekli azalma, toplumsal sermayenin, kendi ortalamasında, gitgide daha yüksek bir organik bileşime ulaşması demektir. Bu, aynı şekilde, aynı sayıda işçinin, daha fazla makine ve genellikle daha çok sabit sermaye kullanılması sayesinde aynı sürede, yani daha az emekle, gitgide artan miktarda ham ve yardımcı maddeleri ürüne çevirmesi olgusuyla kendisini gösteren, emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmenin bir başka ifadesidir. Değişmeyen sermayedeki bu sürekli değer artışına —bu, değişmeyen sermayenin maddî olarak yalnızca yaklaşık bir biçimde kapsadığı kullanım-değerlerinin gerçek kitlesinin büyümesini göstermekle birlikte— ürünlerde sürekli bir ucuzlama teka-bül eder. Her tek tek ürün, kendi başına alındığında, ücretlere yatırılan sermayenin, üretim araçlarına yatırılan sermayeye kıyasla daha büyük bir yer tuttuğu, daha düşük üretim düzeyine göre, daha az miktarda emek içerir. Bu bölümün başında verilen ve varsayıma dayanan diziler, bu nedenle, kapitalist üretimin gerçek eğilimini ifade eder. Bu üretim tarzı, değişmeyen sermayeye kıyasla, değişen sermayede gitgide nispi bir azalma, ve dolayısıyla toplam sermayenin organik bileşiminde sürekli bir yükselme yaratır. Bunun doğrudan sonucu, aynı ya da hatta artan bir emek sömürü derecesinde, artı-değer oranının sürekli düşme gösteren bir kâr oranı ile temsil edilmesidir. (Bu düşmenin kendisini niçin mutlak bir biçimde değil de, artan bir düşme eğilimi şeklinde gösterdiğini daha ileride göreceğiz.)* Bu nedenle, genel kâr oranındaki bu sürekli düşme

* Bu baskıda: Ondördüncü Bölüm. —Ed.

eğilimi, tam da emeğin toplumsal üretkenliğindeki sürekli gelişmenin, *kapitalist üretim tarzına özgü bir ifadesidir*. Bu, kâr oranının, başka nedenlerle geçici olarak bir düşme gösteremeyeceği anlamına gelmez. Böylece, kapitalist üretim tarzının niteliğinden hareket edilerek, bu üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, genel ortalama artı-değer oranının kendisini, düşen bir genel kâr oranı ile ifade etmek durumunda kalması, mantıkî bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış oluyor. Çalıştırılan canlı emek kitlesi, harekete geçirdiği maddeleşmiş emek kitlesine, yani üretken biçimde tüketilen üretim araçları kitlesine kıyasla sürekli bir azalma gösterdiği için, canlı emeğin, karşılığı ödenmeyen ve artı-değerde nesneleşen kısmının da, yatırılan toplam sermaye ile temsil edilen değer miktarına kıyasla sürekli bir azalma göstermesi gerekir. Artı-değer kitlesinin yatırılan toplam sermayenin değerine oranı, kâr oranını verdiğine göre, bu oranın da sürekli düşmesi gerekir.

Bütün bu söylenenlerden, bu yasanın böylesine basit olduğu ortadayken, şimdiye değin bütün ekonomi politik, bunu ortaya çıkarmada, daha ilerde* göreceğimiz gibi pek az başarı göstermiştir. İktisatçılar bu görüngünün farkına varmıştır ve onu yorumlamak için epey kafa yormuşlardır. Kapitalist üretim için bu yasa büyük önem taşıdığı halde, çözümü Adam Smith'ten beri bütün ekonomi politiğin hedefi olan, ve Adam Smith'ten beri çeşitli okullar arasındaki farkın, bu çözüme yaklaşımadaki farktan ibaret bulunan bir sır olduğu söylenebilir. Öte yandan, bugüne kadar ekonomi politiğin, değişmeyen ve değişen sermayeler arasındaki ayrım etrafında dönüp durduğu halde, bunu doğru biçimde nasıl tanımlayacağını hiç bir zaman bilemediğini; artı-değeri kârdan bir türlü ayıramadığı gibi, kârı, sanayi kârı, ticarî kâr, faiz toprak rantı gibi farklı ve bağımsız kısımlarından ayırdeden kendi saf şekli içerisinde hiç bir zaman incelememediğini; sermayenin organik bileşimindeki farkları hiç bir zaman doğru dürüst çözümlemediği, ve bu nedenle genel kâr oranının oluşumunu çözümlemeyi de aklından bile geçirmediğini gözönüne aldığımızda —bütün bunları gözönünde tuttuğumuzda— bu bilmeceyi çözmedeki başarısızlığına şaşmamak gerekir.

Kârın, farklı bağımsız kategorilere ayrılmasına geçmeden önce, bu yasaya özellikle değiniyoruz. Bu incelemenin, kârın, farklı kategorilerdeki kimselerin payına düşen farklı kısımlara bölünmesinden bağımsız olarak yapılması olgusu, daha başlangıçta, bu yasanın bütünüyle bu bölünmeden ve bundan doğan kâr kategorilerinin karşılıklı ilişkilerinden bağımsız olduğunu göstermektedir. Burada sözünü ettiğimiz kâr, yalnız, doğmuş bulunduğu değişen sermayeden çok, toplam sermaye ile bağıntısı içerisinde sunulan, artı-değerin kendisine verilen bir başka addan başka bir şey değildir. Kâr oranındaki düşme, demek ki, artı-değerin yatırılmış toplam sermayeye oranında bir düşmeyi ifade etmektedir ve bu nedenle, bu artı-değerin çeşitli kategoriler arasındaki her türlü bölünmesinden bağımsızdır.

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, K. Marx-F. Engels, *Werke*, Band 26, Teil 2, s. 435-66, 541-43. —Ed.

Kapitalist gelişmenin, sermayenin organik bileşiminin, $s : d, 50 : 100$ olduğu belli bir aşamasında, $\%100$ 'lük bir artı-değer oranının $\%66\frac{2}{3}$ 'lük bir kâr oranı ile ifade edildiğini; $s : d, 400 : 100$ olduğu daha yüksek bir aşamasında ise, aynı artı-değer oranının ancak $\%20$ 'lik bir kâr oranı ile ifade edildiğini daha önce görmüştük. Bir ülkede, birbirini izleyen farklı gelişme aşamaları için söylenenler, çeşitli ülkelerde, bir arada bulunan farklı gelişme aşamaları için de doğrudur. Sermayenin yukarda sözü edilen ilk bileşiminin ortalamayı oluşturduğu gelişmemiş bir ülkede kâr oranı $= \%66\frac{2}{3}$ olduğu halde, sermayenin ikinci bileşiminin ortalamayı oluşturduğu daha yüksek bir gelişme düzeyinde bulunan bir ülkede bu oran $= \%20$ olabilir.

Daha az gelişmiş ülkede, emek daha az üretken olsaydı ve daha büyük bir emek miktarı, aynı metanın daha küçük bir miktarı ile, daha büyük bir değişim-değeri, daha az kullanım-değeri ile temsil edilseydi, iki ulusal kâr oranı arasındaki fark ortadan kalkabilir ya da hatta tersine dönebilirdi. Bu durumda emekçi, zamanının daha büyük bir kısmını kendi temel geçim araçlarını ya da bunların değerlerini yeniden-üretmek için, ve daha küçük bir kısmını artı-değer üretmek için harcardı; dolayısıyla, daha az artı-emek harcar ve artı-değer oranı daha düşük olurdu. Az gelişmiş ülkede, emekçinin işgününün $\frac{2}{3}$ 'ünde kendisi için ve $\frac{1}{3}$ 'ünde kapitalist için çalıştığını varsayalım; yukardaki örnek uyarınca aynı emek-gücünün karşılığı $133\frac{1}{3}$ ile ödenecek ve ancak $66\frac{2}{3}$ değerinde bir fazlalık sağlayacaktır. 50 değerinde bir değişmeyen sermaye, $133\frac{1}{3}$ değerinde bir değişen sermayeye tekabül edecektir. Artı-değer oranı $66\frac{2}{3} : 133\frac{1}{3} = \%50$; ve kâr oranı $66\frac{2}{3} : 183\frac{1}{3}$ ya da yaklaşık $\%36\frac{1}{2}$ olacaktır.

Buraya kadarki incelemelerimizde henüz, kârı oluşturan farklı kısımları incelediğimiz, yani bunlar şimdilik bizim için varolmadıkları için, sırf yanlış anlamalardan kaçınmak için şu düşünceleri önceden öne sürmek istiyoruz: Farklı gelişme aşamalarındaki ülkeleri karşılaştırırken, ulusal kâr oranı düzeyini, diyelim ulusal faiz oranı düzeyi ile ölçmek, yani gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkeler ile, gerçekte emekçi, kapitalist tarafından sömürülüyor olmakla birlikte, emeğin henüz resmen sermayenin boyunduruğu altına girmedikleri ülkeleri (örneğin, Hindistan'da, tefeci, yalnız bütün artı-değeri faiz yoluyla soymakla kalmayıp, kapitalistçe bir deyimle, ücretinin bir kısmını bile sızdırdığı halde, Hintli çiftçi, çiftliğini bağımsız bir üretici olarak yönetir, ve üretimi, bu niteliği ile henüz sermayenin egemenliği altına girmemiştir) karşılaştırırken böyle yapmak büyük bir hata olur. Bu faiz, gelişmiş kapitalist üretime sahip ülkelerdeki gibi, sırf, üretilen artı-değerin ya da kârın bir kısmını ifade etmek yerine, bütün kâr ve hatta bu kârdan daha da fazlasını kapsar. Öte yandan, faiz oranı, bu durumda, aslında, kâr ile bir ilişkisi bulunmayan ve daha çok, tefeciliğin toprak rantını ne derecede ele geçirdiklerini belirten ilişkiler ile (tefecilerin, toprak rantı alan büyük toprak sahiplerine verdikleri borçlar) belirlenir.

Kapitalist üretimin farklı aşamalarına, ve dolayısıyla, farklı organik

bileşimlerde sermayelere sahip ülkelere gelince, normal işgünü değerlerinden daha kısa olan bir ülke, daha yüksek bir artı-değer oranına sahip olabilir (kâr oranını belirleyen etmenlerden bir tanesi). *Birinci olarak*, İngiltere'de on saatlik işgünü, yoğunluğundaki yükseklik nedeniyle eğer Avusturya'daki 14 saatlik bir işgününe eşit ise, her iki halde de işgününün eşit olarak bölünmesi ile, 5 saatlik İngiliz artı-emeği, dünya piyasasında 7 saatlik bir Avusturya artı-emeğini temsil edebilir. *İkinci olarak*, İngiliz işgününün, Avusturya işgününden daha büyük bir kısmı, artı-emeği temsil edebilir.

Aynı ya da hatta yüksek bir artı-değer oranını ifade eden düşen kâr oranı yasası, başka bir deyişle, bir miktar ortalama toplumsal sermayenin, diyelim, 100'lük bir sermayenin, gittikçe büyüyen bir kısmının emek araçlarını ve gittikçe azalan bir kısmının canlı emeği kapsadığını ortaya koyar. Demek oluyor ki, üretim araçlarını kullanan toplam canlı emek kitlesi, bu üretim araçlarının değerine oranla azaldığı için, karşılığı ödenmeyen emeğin ve bu emeğin ifade edildiği emek kısmının da, yatırılan toplam sermayenin değerine kıyasla düşmesi gerekir. Ya da: yatırılan toplam sermayenin gittikçe daha küçük bir kesri, canlı emeğe çevrilir ve bu nedenle toplam sermaye, kullanılan emeğin karşılığı ödenmeyen kısmı, aynı zamanda, karşılığı ödenen kısma oranla büyüme gösterebileceği halde, kendi büyüklüğüne oranla, gitgide daha az artı-emek emer. Değişen sermayedeki nispi azalma ve değişmeyen sermayedeki nispi artış, ne miktarda olursa olsun, bu her iki kısım da mutlak büyüklük olarak artabilir ve bu, daha önce söylediğimiz gibi, yalnızca, emeğin üretkenliğindeki artışın bir başka ifadesidir.

100 değerinde bir sermaye $80_s + 20_d$ 'den oluşsun ve $20_d = 20$ emekçi olsun. Artı-değer oranı %100 olsun, yani emekçiler, günün yarısında kendileri için, öteki yarısında kapitalist için çalışsınlar. Şimdi, daha az gelişmiş bir ülkede 100 'lük sermaye $= 20_s + 80_d$ ve $80_d = 80$ emekçi olsun. Ama günün $\frac{2}{3}$ 'ü bu emekçilere ait olacak ve bunlar günün yalnızca $\frac{1}{3}$ 'ünde kapitalist için çalışacaklardır. Diğer bütün şeyler eşit olmak üzere, emekçiler, birinci örnekte 40 'lık bir değer, ikinci örnekte 120 'lik bir değer üretirler. Birinci sermaye $80_s + 20_d + 20_a = 120$ üretir. Kâr oranı $= \%20$ 'dir. İkinci sermaye $20_s + 80_d + 40_a = 140$ üretir, kâr oranı $= \%40$ 'tır. İkinci örnekte, demek ki, kâr oranı, birincidekinin iki katıdır; oysa, birincide artı-değer oranı $= \%100$ olup, bu oran ikincide ancak $\%50$ olduğu için onun iki katıdır. Bu duruma göre, aynı büyüklükte bir sermaye, birinci örnekte yalnız 20 emekçinin artı-emeğine, ikinci örnekte 80 emekçinin artı-emeğine elkoymaktadır.

Kâr oranının gitgide düşmesi ya da canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesine kıyasla ele geçirilen artı-emek miktarındaki nispi azalma, toplumsal sermaye tarafından harekete geçirilen sömürülen emeğin mutlak kitlesinin ve dolayısıyla, ele geçirdiği artı-emeğin mutlak kitlesinin büyüyebileceği olasılığını ortadan kaldırmadığı

gibi, bireysel kapitalistlerin denetimindeki sermayelerin, gitgide büyüyen bir emek kitlesine ve dolayısıyla, çalıştırdığı emekçi sayısında bir artış olmasa bile gitgide büyüyen bir artı-emek miktarına elkoymaları olasılığını da ortadan kaldırmaz.

Çalışan nüfus, diyelim iki milyon olsun. Ayrıca, ortalama işgününün uzunluğu ile yoğunluğunun, ücretlerin düzeyinin, dolayısıyla, gerekli ve artı-emek arasındaki oranın veri olduğunu kabul edelim. Bu durumda, bu iki milyonun toplam emeği, artı-değerde ifadesini bulan artı-emekleri, daima aynı değer büyüklüğünü üretir. Ne var ki, bu emeğin harekete geçirdiği değişmeyen (sabit ve döner) sermaye kitlesinin büyümesiyle birlikte, üretilen bu değer miktarı, bu sermayenin, aynı oranda olmasa bile, kitlesiyle birlikte büyüyen değerine oranla düşer. Bu oran, ve dolayısıyla kâr oranı, kullanılan canlı emek kitlesi eskisinin aynı olduğu ve sermayenin ondan sızdırdığı artı-emek miktarı eskisi gibi kaldığı halde düşer. Bu oran, canlı emek kitlesi azaldığı için değil, canlı emek tarafından harekete geçirilen maddeleşmiş emek kitlesi arttığı için değişir. Bu, mutlak değil nispi bir artıştır ve gerçekte, harekete geçirilen emeğin ve artı-emeğin mutlak büyüklüğü ile bir ilişkisi yoktur. Kâr oranındaki düşme, toplam sermayenin değişen kısmındaki mutlak azalmadan değil, bundaki nispi azalmadan, bunun değişmeyen sermayeye göre azalmasından ileri gelir.

Belli bir emek ve artı-emek kitlesi için geçerli olan şey, artan sayıda emekçi için de geçerlidir ve böylece, yukardaki varsayıma göre, artmakta olan kumanda edilen emek kitlesi ve özellikle, bunun karşılığı ödenmeyen kısmı, artı-emek için de geçerlidir. Çalışan nüfusun iki milyondan üç milyona çıkması, ücretlere yatırılan değişen sermayenin de, eski iki milyondan üç milyona yükselmesi, oysa, değişmeyen sermayenin dört milyondan, onbeş milyona çıkması halinde, yukarıdaki varsayım gereği, işgünü ve artı-değer oranı değişmediğine göre, artı-emek ve artı-değer kitlesi yarıyarıya, yani %50 artar, iki milyondan üç milyona yükselir. Bununla birlikte, artı-emek ve şu halde, artı-değer kitlesindeki bu %50'lik mutlak artışa karşın, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranı, 2 : 4'ten 3 : 15'e düşer ve artı-değerin toplam sermayeye oranı (milyon olarak) şöyle olabilir:

$$I. 4_s + 2_d + 2_a; \quad S = 6, \quad k' = \%33\frac{1}{3}.$$

$$II. 15_s + 3_d + 3_a; \quad S = 18, \quad k' = \%16\frac{2}{3}.$$

Artı-değer kitlesi yarıyarıya yükseldiği halde, kâr oranı, yarıyarıya düşmüştür. Bununla birlikte, kâr, yalnızca, toplam toplumsal sermayeye göre hesaplanan artı-değer ve kâr kitlesidir, bu kitlenin mutlak büyüklüğü, toplumsal bakımdan, bu artı-değerin mutlak büyüklüğüne eşittir. Kârın mutlak büyüklüğü, onun toplam miktarı, bu nedenle, yatırılan toplam sermayeye kıyasla çok büyük nispi azalma olduğu halde ya da genel kâr oranında çok büyük bir azalma olmasına karşın, %50 artmıştır. Sermaye tarafından çalıştırılan emekçi sayısı, şu halde, sermayenin harekete

geçirdiği emeğin mutlak kitlesi ve bu nedenle, emmiş olduğu artı-emeğin mutlak kitlesi ürettiği artı-değerin kitlesi ve dolayısıyla ürettiği kârın mutlak kitlesi sonuçta *artabilir* ve kâr oranındaki gitgide artan düşmeye karşın gitgide *artabilir*. Ve bu, yalnız böyle *olabilir* değil, kapitalist üretim esasına göre, geçici dalgalanmalar dışında, böyle olmak *zorundadır*.

Kapitalist üretim süreci, aslında, aynı zamanda bir birikim sürecidir. Kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte, yalnızca yeniden-üretilmesi ya da aynen sürdürülmesi gereken değerler kitlesinin, çalıştırılan emek-gücü değişmeden kalsa bile, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte büyüdüğünü göstermiş bulunuyoruz. Ne var ki, emeğin toplumsal üretkenliğindeki artışla birlikte, üretim araçlarının bir kısmını oluşturduğu, üretilen kullanım-değerlerinin kitlesi daha da büyür. Ve ancak kendisine elkonulmak suretiyle bu ek servetin tekrar sermayeye çevrilmesini sağlayacak olan ek emek, bu üretim araçlarının (temel geçim araçları da dahil) değerine değil kitlesine bağlıdır, çünkü, üretim sürecinde işçi, bu üretim araçlarının değeriyle değil, kullanım-değeriyle ilgilidir. Şu da var ki, birikimin kendisi, ve bununla birlikte giden sermaye yoğunlaşması, artan üretkenliğin maddî araçlarıdır. Dolayısıyla, üretim araçlarındaki bu büyüme, çalışan nüfusta bir büyümeyi, artı-sermayeye tekabül eden ya da hatta onun genel gereksinmelerini aşan çalışan bir nüfusun yaratılmasını kapsar ve böylece, aşırı bir işçi nüfusunun oluşmasına yolaçar. Artı-sermayenin kumanda etmiş olduğu çalışan nüfus üzerindeki geçici fazlalığın iki yönlü bir etkisi olabilir. Bir yandan, ücretleri yükselterek, emekçilerin çoluk çocuğunu kırıp geçiren elverişsiz koşulları yumuşatır ve aralarında evliliği kolaylaştırarak nüfusu yavaş yavaş artırır. Öte yandan ise, nispî artı-değer sağlayan yöntemler (makinelerin kullanılmaya başlanması ve iyileştirilmeleri) uygulayarak, çok daha hızlı, yapay, nispî bir aşırı-nüfus yaratır ve bu da kapitalist üretimde, sefalet, nüfus ürettiği için, gerçekten hızlı bir nüfus çoğalmasının üretme alanı olabilir. Bu nedenle, kapitalist üretim sürecinin yalnızca bir yüzü olan kapitalist birikim sürecinin niteliği gereği, artan ve sermayeye çevrilecek olan üretim aracı kitlesi, karşısında, artmış ve hatta gereğinden fazla çoğalmış, sömürülebilir bir işçi nüfusu bulur. Üretim ve birikim süreci geliştikçe, bu yüzden, mevcut ve elkonulan artı-emek kitlesi ve dolayısıyla, toplumsal sermaye tarafından ele geçirilen mutlak kâr kitlesi büyümek *zorundadır*. Ne var ki, bu büyüyen hacimle birlikte, aynı üretim ve birikim yasası, değişmeyen sermayenin değerini de, sermayenin canlı emeğe yatırılmış bulunan değişen kısmına göre, gitgide artan büyük bir hızla artırır. Şu halde, aynı yasalar, toplumsal sermaye için, büyüyen mutlak bir kâr kitlesi ve düşen bir kâr oranı yaratmış olur.

Kapitalist üretimin ilerlemesi, ve bununla birlikte, toplumsal emeğin üretkenliğinde gelişme, ve üretim kollarının, dolayısıyla da ürünlerin çoğalmasıyla birlikte, aynı büyüklükte bir değer, gittikçe artan bir kullanım-değerleri ve zevk araçları kitlesini temsil etmesi olgusunu biz burada

tamamen bir yana bırakıyoruz.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi, emek-süreçlerini, gitgide genişleyen ölçeklere ulaştırır ve böylece bunlara gitgide büyüyen boyutlar kazandırarak, her bireysel kuruluş için daha geniş yatırımlar yapılmasını gerekli kılar. Sermayelerin yoğunlaşmasındaki artış (ve bununla birlikte daha küçük ölçekte olmakla birlikte, kapitalistlerin sayısındaki artış) bu nedenle, bu gelişmenin sonuçlarından birisi olduğu kadar, onun maddî gereklerinden birisidir de. Bununla elele ve karşılıklı bir etkilenmeyle, az ya da çok, doğrudan üreticilerin, gitgide artan ölçüde mülksüzleştirilmesi başlar ve yürür. Bu duruma göre, bireysel kapitalistler için, gitgide büyüyen emekçi ordularına komuta etmek doğaldır (değişen sermayenin, değişmeye göre ne denli azalmış olmasının bir önemi yoktur) ve bunların ele geçirdikleri artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesinin, kâr oranındaki düşmeyle birlikte ve bu düşmeye karşın büyümesi de gene doğaldır. Emekçi kitlelerini bireysel kapitalistlerin komutası altında toplayan nedenler, yatırılan sabit sermaye ile ham ve yardımcı maddeleri, çalıştırılan canlı emek kitlesine kıyasla gitgide büyüyen oranlarda çoğaltan nedenlerin tamamen aynıdır.

Bu noktada, şurasını da şöyle bir belirtmek yeterli olacaktır: emekçi nüfus veri iken, artı-değer kitlesinin, dolayısıyla mutlak kâr kitlesinin, artı-değer oranının, ister işgününün uzaması ya da yoğunlaşması, ister emeğin üretkenliğindeki artma nedeniyle ücretlerin değerindeki bir düşme yoluyla büyümesi halinde artması gerekir, ve bunun, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye göre nispi bir azalma göstermesine karşın böyle olması gerekir.

Toplumsal emeğin üretkenliğindeki aynı gelişme, toplam sermayeye göre değişen sermayedeki nispi azalmayla ve birikimdeki hızlanmayla —oysa bu birikim de kendi başına, üretkenliğin daha da gelişmesi ve değişen sermayede daha fazla nispi bir azalma olması için bir çıkış noktası olur— kendisini açığa vuran aynı yasalar, bu aynı gelişme, geçici dalgalanmalar dışında, kullanılan toplam emek-gücünün gitgide artmasında ve artı-değer ve dolayısıyla kârın mutlak kitlesinin gittikçe artmasında kendisini gösterir.

Şimdi, kâr *oranında* bir azalma ve bununla aynı zamanda ve bunu doğuran aynı nedenlerden dolayı, kârın mutlak *kitlesinde* bir artma olacağını ifade eden, bu iki yönlü yasanın biçimi ne olmalıdır? Bu, belli koşullar altında, ele geçirilen artı-emek ve dolayısıyla artı-değer kitlesinin artması ve toplam sermayeyi ya da toplam sermayenin bir parçası olarak bireysel sermayeyi ilgilendirdiği kadıyla, kâr ile artı-değerin özdeş büyüklükler olması olgusuna dayanan bir yasa biçiminde midir?

Sermayenin, kâr oranını hesapladığımız bir kesri olan, örneğin, 100'lük bir kısmını alalım. Bu 100, toplam sermayenin, diyelim, 80, + 20, olan ortalama bileşimini temsil etsin. Bu kitabın ikinci kısmında gördüğümüz gibi, çeşitli üretim kollarında ortalama kâr oranı, her bireysel

sermayenin kendi özel bileşimi ile değil, ortalama toplumsal bileşimle belirlenmektedir. Değişen sermaye, değişmeye ve şu halde 100'lük toplam sermayeye oranla azaldıkça, kâr oranı, ya da artı-değerin nispi büyüklüğü, yani yatırılan 100'lük toplam sermayeye olan oranı, sömürünün yoğunluğu aynı kalsa ve hatta artsa bile düşer. Ama, düşen yalnızca bu nispi büyüklük değildir. 100'lük toplam sermaye tarafından emilen artı-değerin ya da kârın büyüklüğü de mutlak olarak düşer. %100 bir artı-değer oranı ile, bileşimi $60_s + 40_d$ olan bir sermaye, 40 tutarında bir artı-değer, şu halde kâr kitlesi üretir; bileşimi $70_s + 30_d$ olan bir sermaye 30'luk bir kâr kitlesi üretir; ve $80_s + 20_d$ bileşiminde bir sermayede kâr 20'ye düşer. Bu düşme, artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesiyle ilgilidir ve, 100'lük toplam sermayenin daha az canlı emek çalıştırması ve emeğin sömürü yoğunluğu aynı kalarak daha az artı-emeği harekete geçirmesi ve bu yüzden daha az artı-değer üretmesi olgusundan ileri gelir. Toplumsal sermayenin, yani ortalama bileşimli bir sermayenin herhangi bir kısmını artı-değeri ölçmek için birim olarak aldığımızda —ve bu, bütün kâr hesaplarında böyle yapılır— artı-değerdeki nispi bir düşme, genellikle, ondaki düşmeyle özdeştir. Yukarda verilen örneklerde kâr oranı, %40'tan %30'a ve %20'ye düşmektedir. Çünkü, gerçekte aynı sermaye tarafından üretilen artı-değer ve dolayısıyla kâr kitlesi, mutlak olarak 40'tan 30'a ve 20'ye düşmektedir. Artı-değerin ölçüldüğü sermayenin değer büyüklüğü 100 olarak verildiği için, artı-değerin bu belli büyüklüğe olan oranındaki bir düşme, ancak, artı-değerin ve kârın mutlak büyüklüğündeki bir azalmanın bir başka ifadesi olabilir. Bu aslında bir totolojidir. Ama, görüldüğü gibi bu azalma, kapitalist üretim sürecinin gelişmesinin niteliğinden doğan bir olgu olarak, daima kendisini gösterir.

Bununla birlikte öte yandan, belli bir sermaye üzerinden, artı-değerde, şu hâlde kârda ve dolayısıyla yüzde olarak hesap edilen kâr oranında, mutlak bir azalma meydana getiren aynı nedenler, toplumsal sermaye tarafından (yani, tüm olarak alındığında bütün kapitalistler tarafından) ele geçirilen artı-değerin ve dolayısıyla kârın mutlak kitlesinde bir artış yaratırlar. Peki bu nasıl olur, bunun olabilmesinin tek yolu, ya da, bu görünüşteki çelişkide geçerli koşullar nelerdir?

Toplumsal sermayenin her 100'e eşit parçası ve dolayısıyla ortalama toplumsal bileşimli sermayenin her 100 birimi, belli bir büyüklük ise, ve bu nedenle, burada ölçü birimi olarak kullanılan sermaye, değişmeyen bir büyüklük olduğu için, kâr oranında bir düşme, kârın mutlak büyüklüğünde bir düşme ile çıkışıyorsa, toplumsal sermayenin büyüklüğü, bireysel kapitalistlerin ellerindeki sermayeler gibi, değişkendir ve bizim varsayımımıza göre, bunun, kendi değişen kısmındaki azalma ile ters orantılı olarak değişmesi gerekir.

Yüzde bileşiminin $60_s + 40_d$ olduğu bundan önceki örneğimizde, buna tekabül eden artı-değer ya da kâr 40 ve dolayısıyla kâr oranı %40 idi. Bu bileşim aşamasında toplam sermayenin bir milyon olduğunu

Kabul edelim. Bu durumda toplam artı-değer ve dolayısıyla toplam kâr 400.000'e ulaşır. Şimdi, eğer daha sonraki bileşim = $80_s + 20_d$ olur ve buna karşılık, emeğin sömürü derecesi aynı kalırsa, artı-değer ya da kâr her 100 yıl için = 20 olur. Ama, kâr oranında bir azalmaya ya da her 100 sermaye ile daha az artı-değer üretilmesine karşın, artı-değerin ya da kârın mutlak kitlesi, daha önce gösterildiği gibi, büyüdüğü için —diyelim 400.000'den 440.000'e çıkmış olsun— bu ancak, bu yeni bileşim sırasında oluşan toplam sermayenin 2.200.000'e yükselmesi nedeniyle olabilir. Kâr oranı %50 düştüğü halde, harekete geçirilen toplam sermayenin kitlesi %220'ye çıkmıştır. Toplam sermaye yalnızca iki katına çıkmış olsaydı %20'lik bir kâr oranı ile ancak eski 1.000.000'luk sermayenin %40 kâr oranı ile üretebileceği kadar bir artı-değer ve kâr kitlesi üretebilirdi. Bu sermaye eğer iki katından daha az büyümüş olsaydı, daha önceki bileşimde 400.000'lik artı-değeri 440.000'e çıkartmak için yalnız 1.000.000'dan 1.100.000'e çıkması gereken 1.000.000'luk eski sermayenin ürettiğinden daha az artı-değer ya da kâr üretirdi.

Burada gene, daha önce* tanımlanan yasayla, değişen sermayedeki nispi bir azalmanın böylece emeğin toplumsal üretkenliğindeki bir gelişmenin, aynı miktar emek-gücünü harekete geçirmek ve aynı miktarda artı-emek sızdırmak için, gitgide büyüyen bir toplam sermaye kitlesini gerektirdiği üzerine olan yasayla yüzyüze geliyoruz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emekçi nüfusta nispi fazlalık olasılığı, toplumsal emeğin üretkenliğinde *azalma* değil *artma* olduğu için, kapitalist üretimin gösterdiği gelişme oranında artar. Demek ki, bu emek ile temel geçim araçları ya da bu temel geçim araçlarının üretimi için gerekli araçlar arasındaki mutlak oransızlıktan değil, emeğin kapitalistçe sömürülmesinden doğan bir orantısızlıktan, sermayedeki sürekli büyüme ile, artan nüfusa olan gereksinimindeki nispi daralma arasındaki orantısızlıktan ileri gelir.

Kâr oranı %50 düşerse, o da yarısı kadar azalır. Kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için sermayenin iki katına çıkması gerekir. Düşen bir kâr oranında, kâr kitlesinin aynı kalabilmesi için, toplam sermayede büyümeyi gösteren çarpanın, kâr oranındaki düşmeyi gösteren bölene eşit olması gerekir. Kâr oranının 40'tan 20'ye inmesi halinde, aynı sonucun elde edilmesi için, toplam sermayenin, tersine, 20 : 40 oranında artması gerekir. Kâr oranının 40'tan 8'e düşmesi halinde, sermayenin 8 : 40 oranında ya da beş katı artması gerekir. 1.000.000'luk bir sermaye %40 kâr oranı ile 400.000'lik ve 5.000.000'luk bir sermaye %8 kâr oranı ile gene 400.000'lik bir kâr üretir. Eğer aynı sonucu elde etmek istiyorsak bunun böyle olması gerekir. Ama eğer sonucun daha büyük olması isteniyorsa, sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir oranla artması gerekir. Başka bir deyişle toplam sermayenin değişen kısmının mutlak olarak aynı kalmayıp, toplam sermaye içersindeki yüzdesi düştüğü

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 681-682. —Ed.

halde, mutlak olarak artması için, değişen sermayenin düşme yüzdesinden daha büyük bir oranla büyümesi gerekir. Toplam sermayenin yeni bileşimi içersinde, emek-gücü satın alabilmek için, değişen kısmının eskisinden daha büyük bir oranda olması gerekeceği için önemli miktarda artması zorunludur. 100'lük bir sermayenin değişen kısmının 40'tan 20'ye düşmesi halinde, 40'tan daha büyük bir değişen sermaye çalıştırabilmesi için, toplam sermayenin, 200'den daha büyük bir miktara yükselmesi gerekir.

Sömürülen çalışan nüfus kitlesi aynı kalsa ve yalnız işgününün uzunluğu ile yoğunluğu artsa bile, yatırılan sermaye kitlesinin gene de artması gerekirdi, çünkü, sermayenin bileşimi değiştikten sonra, eski sömürü koşulları altında aynı emek kitlesini çalıştırabilmek için büyümesi zorunlu olacaktı.

Şu halde, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, emeğin toplumsal üretkenliğindeki aynı gelişme, kendisini, bir yandan, kâr oranında gitgide artan bir düşme eğiliminde, öte yandan, ele geçirilen artı-değer ya da kârın mutlak kitlesinde meydana gelen devamlı bir büyümede ifade etmekte ve böylece bütünüyle alındığında, değişen sermayede ve kârda nispi bir azalma, bunların her ikisinde mutlak bir büyüme ile birlikte yürür. Bu iki yönlü etki, daha önce de gördüğümüz gibi, kendisini ancak, toplam sermayenin, kâr oranındaki düşmeden daha büyük bir hızla büyümesinde, gösterebilir. Daha yüksek bileşimli ya da değişmeyen kısmın nispeten daha fazla arttığı bir sermayede, mutlak olarak artan bir değişen sermaye kullanabilmek için, toplam sermayenin yalnız, bu yüksek bileşimine oranla büyümesi yetmez, daha da büyük bir hızla artması gerekir. Buradan şu sonuç çıkar ki, kapitalist üretim tarzı geliştikçe, artan miktardaki bir yana, aynı miktarda emek-gücünü çalıştırmak için gitgide büyüyen miktarda sermaye gereklidir. Demek ki, kapitalist bir temel üzerinde, emeğin üretkenliğindeki artış zorunlu ve sürekli olarak, emekçi halkta görünüşte bir aşırı-nüfus yaratır. Değişen sermaye, eskiden toplam sermayenin $\frac{1}{2}$ 'si iken, şimdi yalnızca $\frac{1}{6}$ 'sı olsa, aynı miktar emek-gücünün çalıştırılması için toplam sermayenin üç katına çıkması gerekir. Ve eğer, iki katı emek-gücü çalıştırılacak ise, toplam sermayenin altı kat artması gerekir.

Kâr oranındaki düşme eğilimi yasasını şimdiye değin açıklayamayan ekonomi politik, ister bireysel kapitalist, ister toplumsal sermaye için olsun, kendisini teselli edercesine, kâr kitlesine, yani kârın mutlak büyüklüğündeki artışa dikkati çekerek, ama bu da gene, sırf lafebeliğine ve spekülasyona dayanırdı.

Kâr kitlesinin, iki etmen tarafından, ilki kâr oranı ve ikincisi bu oranla yatırılan sermaye kitlesi tarafından belirlendiğini söylemek, düpedüz totolojidir. İşte bu yüzden, aynı zamanda kâr oranı düştüğü halde kâr kitlesinde bir büyüme olasılığı bulunduğunu söylemek, bu totolojinin doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Bu bizi bir adım bile

ileri götürmez, çünkü, sermayenin, kâr kitlesinde bir büyüme olmadan ve hatta bu kâr kitlesinde düşme olurken bile, büyüebilmesi olasılığı gene vardır. 100, %25 ile 25, 400, %5 ile ancak 20 sağlar.³⁵ Ne var ki, kâr oranını düşüren aynı nedenler, eğer, birikimi, yani ek sermaye oluşumunu birlikte getiriyorsa ve eğer, her ek sermaye, ek emek çalıştırıyor ve ek artı-değer üretiyorsa; eğer, öte yandan, sırf kâr oranındaki bir düşme, değişmeyen sermayede ve onunla birlikte eski toplam sermayede bir büyüme olduğu anlamını taşıyorsa, bu sürecin esrarlı bir yanı kalmaz. Kâr oranında bir düşme ile birlikte, kâr kitlesinde bir artma olabileceği olasılığını, elçabukluğu ile yoketmek için, bazı kimselerin, hesaplarında ne gibi kasıtlı hilelere başvurduklarını daha ilerde göreceğiz*.

Genel kâr oranında bir düşme eğilimi meydana getiren aynı nedenlerin, sermaye birikiminde bir hızlanmayı ve dolayısıyla, sermayenin el koyduğu artı-emeğin (artı-değer ve kârın) mutlak büyüklüğünde ya da toplam kitlesinde bir artışı nasıl zorunlu kıldığını göstermiş bulunuyoruz. Rekabette ve dolayısıyla rekabete katılan unsurların bilinçlerinde nasıl ki her şey tepetaklak görünüyorsa, bu yasa da, bu görünüşteki iki çelişki arasındaki iç ve zorunlu ilişki de gene öyle görünür. Yukarıda belirtilen oranlar içersinde, daha büyük bir sermaye yatırımında bulunan bir kapitalistin, görünüşte yüksek kârlar sağlayan küçük bir kapitalistten daha büyük bir kâr kitlesi elde edeceği apaçıktır. Rekabetin şöyle bir incelenmesi bile, ayrıca, bazı koşullar altında, büyük kapitalistlerin piyasada kendilerine yer açmak ve bunalım sıralarında olduğu gibi daha küçük kapitalistleri ortadan silmek istediklerinde, bundan yararlandıkları, yani küçük kapitalistleri iyice sıkıştırmak için, kâr oranlarını kasten düşürdüklerini gösterir. İlerde ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz tüccar sermayesi de, kârdaki azalmayı, iş hayatındaki genişlemenin ve dolayısıyla sermayedeki genişlemenin bir sonucuymuş gibi gösteren görüngüler ortaya

³⁵ "Sermayenin (*stock*) kâr oranları, sermayenin toprakta birikimi ve ücretlerin artışı sonucu ne denli azalır azalsın gene de toplam kâr miktarının artacağını da beklememiz gerekir. Böylece 100.000 sterlinin yinelenen birikimi ile kâr oranının %20'den 19'a, 18'e, 17'ye, sürekli azalan bir oranda düştüğünü varsayarak, sermayenin bu birbirini izleyen sahipleri tarafından elde edilen toplam kâr miktarının daima arttığını, sermaye 200.000 sterlin olduğu zaman 100.000 sterlin olduğu zamankinden daha fazla olacağını, 300.000 sterlin olduğu zaman daha da çok fazla olacağını, ve sermayenin her artışıyla azalan bir oranda olmasına karşın artacağını beklememiz gerekir. Bu giderek artış, ne var ki, ancak belli bir zaman için, doğrudur; böylece, yani 200.000 sterlinin %19 üzerinden 100.000 sterlinin %20 üzerindeki daha fazladır; gene %18'den 300.000 sterlinin, %19'dan 200.000 sterlininkinden daha fazladır; ama sermaye büyük miktara ulaştıktan ve kârlar düştükten sonra, daha fazla birikim toplam kârları azaltır. Böylece birikim 1.000.000 sterlin olduğu ve kârın %7 olduğu varsayıldığında, toplam kâr miktarı 70.000 sterlin olacaktır; ama şimdi eğer bir milyona 100.000 sterlin daha eklenecek olursa, ve kâr da %6'ya düşecek olursa, sermaye miktarı 1.000.000'dan 1.100.000 sterline çıktığı halde, sermaye sahiplerinin alacağı miktar 66.000 sterlin ya da 4.000 sterlinlik daha az bir miktardır." — Ricardo, *Political Economy*, Chap. VI. (*Works*, ed. by MacCulloch, 1852, s. 68-69.) — Buradaki olgu, sermayenin 1.000.000'dan 1.100.000'e çıktığı, yani %10 bir artış yapıldığı halde, kâr oranı 7'den 6'ya düştüğü, böylece kâr oranında %14'lik bir düşüş olduğu varsayımdır. *Hinc illae lacrimae!*** [Publius, Terence, *Andria*, Act I, Scene 1. — Ed.]

* K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, K. Marx-F.Engels, *Werke*, Band 26, Teil 2, s. 435-66, 541-43. — Ed.

** Bu gözyaşları nereden ! — ç.

koyar. Bu yanlış anlayışın bilimsel ifadesi ileride verilecektir. Serbest rekabet altında ya da tekel şeklinde çalışmalarına göre ayrılan, bireysel iş-kollarındaki kâr oranlarının karşılaştırılmasından, buna benzer yüzeysel gözlemler ortaya çıkar. Rekabeti yürütenlerin kafalarındaki bu son derece sığ anlayış, kâr oranında bir indirimin “daha akıllıca ve insanca”* olduğunu söyleyen Roscher’de görülür. Kâr oranındaki bu düşme, burada, sermayedeki bir artışın ve bununla birlikte kapitalistin daha küçük bir kâr oranı ile daha büyük bir kârı cebe indirebileceği hesabının bir sonucu gibi görünür. Bütünüyle bu anlayış (daha ileride sözünü edeceğimiz Adam Smith dışında),** genel kâr oranının ne olduğu konusundaki tamamen yanlış bir anlayışa ve, fiyatların gerçekte, metaların asıl değerlerine azçok keyfi bir kâr payı eklenerek belirlendiği şeklindeki kaba düşünceye dayanır. Bu düşünceler ne denli kaba olsalar da, kapitalist üretimin özünde yatan yasaların rekabet içerisinde aldıkları ters biçimden zorunlu olarak çıkarlar.

Üretkenlikteki gelişme nedeniyle kâr oranında bir düşüşün, kâr kitlesinde bir artışla birlikte olacağı yasası, kendisini ayrıca, bir sermaye tarafından üretilen metaların fiyatında bir düşmenin, bunlarda bulunan ve satışları ile gerçekleşen kâr kitlelerinde nispi bir artışla birlikte görüleceği olgusuyla da ifade eder.

Üretkenlikteki gelişme ve sermayenin buna tekabül eden daha yüksek bileşiminin, gitgide artan üretim aracı kitlesini, gitgide, azalan bir emek miktarı ile harekete geçirmesi nedeniyle, toplam ürünün her ayrı parçası, yani her bireysel meta ya da toplam ürün kitlesindeki her özel meta topluluğu, daha az canlı emek emer ve hem kullanılan sabit sermayedeki aşınıp eskime ve hem de tüketilen ham ve yardımcı madde biçiminde daha az maddeleşmiş emek içerir. Şu halde, her tek meta, üretim araçlarında maddeleşen emek ile üretim sırasında yeni eklenen emeğin toplamından daha az emek içerir. Bu, bireysel metanın fiyatında bir düşmeye neden olur. Ne var ki, bireysel metaların içerdikleri kâr kitleleri, mutlak ya da nispi artı-değer oranının büyümesi halinde gene de artabilir. Meta daha az yeni eklenen emek içerir, ama bunun karşılığı ödenmeyen kısmı, karşılığı ödenen kısma oranla büyür. Bu gene de, ancak belli sınırlar içerisinde sözkonusudur. Bireysel metalara yeni katılan canlı emeğin mutlak miktarı, üretim geliştikçe görülen büyük azalma ile birlikte, bu metaların içerdikleri karşılığı ödenmemiş emeğin mutlak miktarı da, karşılığı ödenen kısma oranla ne kadar büyümüş olursa olsun, aynı şekilde azalacaktır. Emeğin üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, her

* Roscher, *Die Grundlage der Nationalökonomie*, 3 Auflage, 1858, § 108, s. 192. —Ed.

** K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, K. Marx-F. Engels, *Werke*, Band 26, Teil 2, s. 214-28. —Ed.

bireysel metaya düşen kâr kitlesi, artı-değer oranındaki büyümeye karşın önemli ölçüde küçülür. Ve bu azalma, tıpkı kâr oranındaki düşmede olduğu gibi, ancak değişmeyen sermayenin öğelerindeki ucuzlama ve bu kitabın birinci kısmında belirtildiği gibi, kâr oranını, veri olan ve hatta düşen bir artı-değer oranında yükselten diğer koşullar tarafından geciktirilir.

Biraraya geldiklerinde, sermayenin toplam ürününü oluşturan bireysel metaların fiyatının düşmesi, yalnızca, belli bir miktar emeğin, daha büyük bir metalar kitlesinde gerçekleşmesi ve böylece her bireysel metanın, eskisine göre daha az emek içermesi anlamını taşır. Değişmeyen sermayenin, hammadde vb. gibi bir kısmının fiyatı yükselse bile, durum gene böyle olur. Birkaç durum dışında (örneğin emeğin üretkenliğinin, hem değişmeyen ve hem de değişen sermayenin bütün öğelerini aynı şekilde ucuzlatması gibi) daha yüksek artı-değer oranına karşın, kâr oranı düşer, 1) çünkü, yeni eklenen emeğin daha küçük toplam miktarındaki karşılığı ödenmemiş daha büyük bir parça bile, daha önceki daha büyük miktarın, karşılığı ödenmemiş daha küçük bir parçasından daha küçüktür, ve 2) çünkü, sermayenin daha yüksek bileşimi, kendisini, bireysel bir metada, bu metanın değerinin, yeni eklenen emekte maddeleşen kısmının, bu değer, ham ve yardımcı maddeler ile sabit sermayenin aşınma ve yıpranmasını temsil eden kısma oranla azalması olgusu ile ifade eder. Bireysel metaların fiyatında çeşitli parçaların oranındaki bu değişme, yani fiyatta, yeni eklenen canlı emeğin maddeleştiği kısmındaki azalma ile daha önce maddeleşmiş emeği temsil eden kısmındaki artma, değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen azalmayı, bireysel metaların fiyatı aracılığı ile ifade eden biçimdir. Bu azalma nasıl ki, belli bir miktar, diyelim 100'lük bir sermaye için mutlak ise, yeniden-üretilen sermayenin bir kesri olarak, her bireysel meta için de mutlaktır. Bununla birlikte, eğer kâr oranı, bireysel metanın fiyatını oluşturan öğelere dayanılarak hesaplanırsa, aslında olduğundan farklı olabilir. Ve bu, aşağıdaki nedenle böyle olur:

[Kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanır, ama, belli bir süre için fiilen bir yıl için hesaplanır. Kâr oranı, bir yılda üretilen ve gerçekleştirilen artı-değer ya da kârın, yüzde olarak hesaplanan toplam sermayeye oranıdır. Bu nedenle, bu kâr oranı, bir yıla göre değil de, yatırılan sermayenin devir dönemine göre hesaplanan kâr oranına zorunlu olarak eşit değildir. Bu ikisi, ancak sermayenin tam bir yılda devretmesi halinde çakışırlar.

Öte yandan, bir yıl boyunca sağlanan kâr, bu aynı yıl boyunca üretilen ve satılan metarlardan elde edilen kârların toplamıdır. Şimdi, metaların maliyet-fiyatları üzerinden kârı hesaplayacak olursak, kâr oranını elde ederiz $= k : m$, burada k , yıl boyunca gerçekleştirilen kârı, m ise aynı dönemde üretilen ve satılan metaların maliyet-fiyatlarının toplamını ifade eder. Açıktır ki, bu kâr oranı $k : m$, fiilî kâr oranı $k : S$ ile, kâr kitlesi

bölü toplam sermaye ile ancak, $m = S$, yani sermayenin tam bir yıl içerisinde devretmesi halinde eşit olur.

Bir sanayi sermayesinin üç farklı durumunu ele alalım.

I. 8.000 sterlinlik bir sermaye yılda bir metadan 5.000 parça üretmekte ve parçasını 30 şilinden satarak yılda 7.500 sterlinlik bir ciro yapmaktadır. Parça başına 10 şilin ya da yılda 2.500 £ kâr sağlamaktadır. Demek ki, her parça, 20 şilin yatırılan sermaye ve 10 şilin kâr içermekte ve buna göre parça başına kâr oranı $10 : 20 = \%50$ olmaktadır. 7.500 sterlinlik toplam ciro 5.000 sterlinlik yatırılan sermaye ile 2.500 sterlinlik kârdan oluşmaktadır. Her devir için kâr oranı $k : m$ gene $\%50$ olmaktadır. Ama, toplam sermaye üzerinden hesaplanırsa, kâr oranı $k : S = 2.500 : 8.000 = \%31\frac{1}{4}$ olur.

II. Sermaye 10.000 sterline çıkmaktadır. Emegın üretkenliğindeki artış nedeniyle yılda bir metadan 10.000 parça üretmektedir ve parça başına maliyet-fiyatı 20 şilindir. Bu metanın 4 şilin kârı, yani 24 şiline satıldığını kabul edelim. Bu durumda, yıllık ürünün fiyatı = 12.000 £ olup, bunun 10.000 sterlini yatırılan sermaye, 2.000 sterlini kârdır. Parça başına kâr oranı $k : m = 4 : 20$, ve yıllık devir için $2.000 : 10.000$ ya da her iki halde de $\%20$ 'dir. Ve toplam sermaye, maliyet-fiyatlarının toplamına eşit, yani 10.000 £ olduğu için, gerçek kâr oranı, $k : S$, bu durumda da gene $\%20$ 'dir.

III. Emegın üretkenliğindeki sürekli artma nedeniyle, sermaye 15.000 sterline yükselmiş ve parça başına maliyet-fiyatı 13 şilinden bir metadan yılda 30.000 parça üretmiş, ve parçasını 2 şilin kârı ya da 15 şiline satmış olsun. Bu durumda, yıllık devir = 30.000×15 şilin = 22.500 £ olup, bunun 19.500 sterlini yatırılan sermaye ve 3.000 sterlini kârdır. Öyleyse kâr oranı $k : m = 2 : 13 = 3.000 : 19.500 = \%15\frac{1}{3}$ olur. Ama $k : S = 3.000 : 15.000 = \%20$ 'dir.

Demek oluyor ki, yalnız II. durumda, devreden sermaye-değerin toplam sermayeye eşit olduğu durumda, parça başına kâr ya da toplam devir miktarına göre hesaplanan kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan kâr oranı ile aynıdır. Devir miktarının toplam sermayeden küçük olduğu I. durumda, metanın maliyet-fiyatı üzerinden hesaplanan kâr oranı daha yüksek; toplam sermayenin, devredilen miktardan daha küçük olduğu III. durumda kâr oranı, toplam sermaye üzerinden hesaplanan gerçek orandan daha düşüktür. Bu genel bir kuraldır.

Ticarî uygulamada devir genellikle yanlış hesaplanır. Gerçekleşen meta-fiyatları toplamı, yatırılan toplam sermaye tutarına eşit olur olmaz, sermayenin bir devir yaptığı kabul edilir. Oysa, *sermaye*, tam bir devri, ancak, gerçekleşen metaların *maliyet-fiyatlarının* toplamı, toplam sermaye tutarına eşit olduğu zaman tamamlayabilir. —F. E.]

Kapitalist üretimde, bireysel metalara ya da belli bir döneme ait meta-ürüne, tek ve kendi başlarına, sırf metalar olarak değil de, yatırılan sermayenin ürünleri olarak ve bunları üreten toplam sermaye ile ilişkileri içerisinde bakmanın ve ele almanın ne kadar önemli olduğunu, bu bir

kez daha göstermektedir.

Kâr *oranının*, üretilen ve gerçekleşen artı-değer kitlesinin yalnız sermayenin tüketilen ve metalarda tekrar ortaya çıkan kısmı ile olan ilişkisiyle değil, bu kısım, ve bir de, tüketilmemiş ama kullanılan ve üretimde iş görmeye devam eden kısmı ile olan ilişkisiyle ölçülmesi gerekir. Bununla birlikte, kâr *kitlesi*, metaların kendilerinde bulunan ve satışlarıyla gerçekleşecek olan kâr ya da artı-değer kitlesinden başka bir şeye eşit olamaz.

Sanayiîni üretkenliği yükselirse, bireysel metaların fiyatı düşer. Bunlarda, daha az emek, daha az ödenen ve ödenmeyen emek bulunur. Aynı emek, diyelim eskisinin üç katı üretimde bulunsun. Bu durumda bireysel ürüne düşen emek $\frac{2}{3}$ oranında daha azdır. Ve kâr, bireysel bir metanın içerdiği emek miktarının ancak bir kısmını oluşturduğu için, bireysel bir metadaki kâr kitlesinin azalması gerekir; artı-değer oranı yükselse bile, belli sınırlar içersinde bu böyle olur. Hiç bir halde, toplam ürün üzerinden kâr kitlesi, sermaye aynı sayıda işçiyi aynı sömürü derecesi ile çalıştırdığı sürece, başlangıçtaki kâr kitlesinin altına düşmez. (Daha yüksek bir sömürü derecesi ile daha az sayıda işçi çalıştırması halinde bu gene böyle olabilir.) Çünkü, bireysel ürün üzerinden kâr kitlesi, ürün sayısındaki artışla orantılı olarak azalır. Kâr kitlesi aynı kalır ama, toplam meta miktarına farklı biçimde dağılmıştır. Bu, yeni eklenen emek tarafından yaratılan değer kitlesinin, emekçiler ile kapitalistler arasındaki bölüşümünü değiştirmez. Aynı miktar emek kullanıldığı sürece, karşılığı ödenmeyen artı-emek artmadıkça ya da sömürü derecesi aynı kalmak üzere, işçi sayısı artmadıkça, kâr kitlesi büyüyemez. Ya da, bu sonucu doğurmak için bu nedenlerin her ikisi biraraya gelebilir. Bütün bu durumlarda —varsayımımıza göre, değişmeyen sermayede değişene oranla bir artış ve toplam sermayenin büyüklüğünde bir çoğalma öngörülmektedir— bireysel meta daha küçük bir kâr kitlesi içermekte ve bireysel meta üzerinden hesaplanmış olsa bile kâr oranı düşmektedir. Belli bir miktardaki yeni eklenen emek, daha büyük bir meta kitlesinde maddeleşmektedir. Bireysel metanın değeri düşmektedir. Soyut olarak düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki büyümenin bir sonucu olarak bireysel metanın fiyatı düştüğü ve bununla birlikte, bu daha ucuz metanın sayısı arttığı halde, örneğin, emeğin, üretkenliğindeki artış, eğer metanın bütün öğeleri üzerinde aynı şekilde ve aynı anda etki yapar ve böylece toplam fiyatı, emeğin üretkenliğindeki artış ile aynı oranda düşer ama öte yandan, metanın fiyatının farklı öğelerinin karşılıklı bağıntıları aynı kalırsa, kâr oranı aynı kalabilir. Artı-değer oranında bir yükselme, eğer, değişmeyen ve özellikle sabit sermayenin öğelerinin değerinde önemli bir düşme ile birlikte meydana gelirse, kâr oranında artma bile olabilir. Ama, görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı gerçekte, uzun dönemde düşer. Bireysel bir metanın fiyatındaki bir düşme, tek başına, hiç bir zaman kâr oranı konusunda bir fikir veremez. Her şey, metanın üretimine yatırılan toplam sermayenin büyüklüğüne bağlıdır. Örneğin, eğer kumaşın bir

yardasının fiyatı 3 şilinden $1\frac{2}{3}$ şiline düşer ve eğer biz bu fiyat düşmesinden önce bunun, $1\frac{2}{3}$ şilin değişmeyen sermaye, iplik, vb., $\frac{2}{3}$ şilin ücretleri, $\frac{1}{3}$ şilin kârı içerdiğini, oysa düşmeden sonra, 1 şilin değişmeyen sermaye, $\frac{1}{3}$ şilin ücretleri, $\frac{1}{3}$ şilin kârı içerdiğini bilirsek, kâr oranının aynı kalıp kalmadığını söylememiz olanaksızdır. Bu, yatırılan toplam sermayenin artıp artmamasına, ne miktar artmış olduğuna ve belli bir sürede kaç yarda fazla kumaş ürettiğine bağlıdır.

Kapitalist üretim tarzının niteliğinden doğan, emeğin üretkenliğindeki artışın, bireysel metanın ya da belli bir metalar kitlesinin fiyatında bir düşmeye, metaların sayısında bir artmaya, bireysel metaya düşen kâr kitlesi ile toplam metalar üzerinden kâr oranında bir azalmaya ve ama, toplam meta miktarına düşen kâr kitlesinde bir büyümeye yolaçacağı görüngüsü yüzeyde yalnızca, bireysel meta üzerinden kâr kitlesinde bir azalma, fiyatında bir düşme, toplam toplumsal sermaye ya da bireysel bir kapitalist tarafından üretilen metaların artmış toplam sayılarına göre kâr kitlesinde bir artma şeklinde görünür. Ve böylece, bireysel metaların fiyatına kapitalistin kendi serbest isteği ile daha az kâr eklediği, ve uğradığı zararı, daha çok sayıda meta üreterek telafi ettiği görüntüsü ortaya çıkar. Bu anlayış, feragat yoluyla kâr (*profit upon alienation*) fikrine dayanır ve bu da tüccar sermayesi kavramından çıkarılmıştır.

Daha önce I. Kitapta (4 ve 7. Kısımlar)* gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte metalar kitlesindeki büyüme ve böylece bireysel metaların ucuzlaması (bu metalar, emek-gücünün fiyatına belirleyici öğeler olarak girmedikleri sürece), bireysel metalarda karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki oranı, fiyatlar düştüğü halde etkilememektedir.

Rekabette her şey çarpık, yani ters görüldüğü için, bireysel kapitalist: 1) fiyatlarını indirmek suretiyle, bireysel metalar üzerinden sağladığı kârı azalttığını ama, daha çok miktarda meta satarak gene de daha büyük bir kâr elde ettiğini; 2) bireysel metaların fiyatını saptadıktan sonra, çarpımla, toplam ürünün fiyatını belirlediğini hayal edebilir, oysa, yapılan ilk işlem aslında bir bölme işlemidir (bkz: Book I, Kap. X, s. 281)** ve çarpma, bu bölmeye dayandığı için ancak ona bağlı olarak doğrudur. Kaba iktisatçının ise yaptığı tek şey, rekabetin kölesi olan kapitalistlerin o acayip anlayışlarını, görünüşte daha teorik ve genel bir dille ifade etmek ve bu düşüncelerin doğruluğunu temellendirmeye uğraşmaktır.

Meta fiyatlarındaki düşme ve bu metaların büyüyen kitlesi üzerinden kâr kitlesindeki yükselme, gerçekte, kâr kitlesinde artışla eşzamanlı olarak kâr oranının düşeceği üzerine olan yasanın bir diğer ifadesinden başka bir şey değildir.

Kâr oranında bir düşmenin ne ölçüde yükselen fiyatlar ile aynı

* *Kapital*, Birinci Cilt, Dördüncü ve Yedinci Kısımlar. — *Ed.*

** *Kapital*, Birinci Cilt, Onikinci Bölüm, s. 343-344. — *Ed.*

olabileceğinin incelenmesi, ancak bundan önceki I. Kitapta (bkz: s. 280-81)* nispi artı-değer ile ilgili inceleme kadar, buraya ait bir konudur. Gelişmiş ama henüz genellikle benimsenmemiş üretim yöntemleri ile çalışan bir kapitalist, piyasa-fiyatının altında ama kendi bireysel üretim-fiyatının üzerinde satış yapar; sağladığı kâr oranı, rekabet bunu eş bir düzeye indirene kadar yükselir. Bu eşitleme dönemi boyunca, ikinci koşul, yatırılan sermayenin genişlemesi kendisini gösterir. Bu genişlemenin dercesine bağlı olarak kapitalist, eski işçilerinin bir kısmını, belki de gerçekte hepsini ya da daha fazlasını, yeni koşullar altında çalıştırma olanağını bulacak ve dolayısıyla aynı ya da daha büyük bir kâr kitlesi üretebilecektir.

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 343-344. —Ed.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ZIT YÖNDE ETKİLER

TOPLUMSAL emeğin üretken güçlerinde, daha önceki dönemlere göre yalnızca son 30 yıldaki (1835-65) büyük gelişmeleri gözönünde bulundurursak; ve özellikle, asıl makineler dışında, bütünüyle toplumsal üretim sürecine giren muazzam sabit sermaye kitlesini düşünürsek, şimdiye değin iktisatçıları rahatsız eden güçlük, yani düşen kâr oranını açıklama güçlüğü, yerini, bunun tersine, yani bir düşüşün niçin daha büyük ve daha hızlı olmadığını açıklama güçlüğüne bırakır. Genel yasanın etkisine ters düşen ve onu yokeden, ona yalnızca kendine özgü bir eğilim niteliği veren ve bu yüzden, genel kâr oranındaki düşmeden, bir düşme eğilimi olarak sözetmemize neden olan bazı zıt yönde etkilerin işe karışmaları gerekir.

Zıt yönde etki yapan güçlerin en genel olanları şunlardır:

I. EMEĞİN SÖMÜRÜ YOĞUNLUĞUNDAKİ ARTIŞ

Emeğin sömürü derecesi ve elkonulan artı-emek ve artı-değer miktarı, özellikle, işgününün uzatılması ve emeğin yoğunlaştırılması ile yükseltilir. Bu iki nokta, Birinci Ciltte, mutlak ve nispi artı-değer üretimi ile

ilgili olarak enine-boyuna ele alınmıştı. Bir işçiyi daha çok sayıda maki-neyi işletme zorunda bırakmak gibi, değişen sermayeye göre değişme-yen sermayede bir artış ve dolayısıyla kâr oranında bir düşme anlamına gelen emeği yoğunlaştırmanın birçok yolları vardır. Bu gibi durumlarda —ve nispî artı-değer üretimine yarayan süreçlerin çoğunda— artı-değer oranını yükselten aynı nedenler, belli miktarlardaki yatırılan toplam ser-maye açısından, artı-değer kitlesinde bir düşmeye de yolaçabilir. Ama emeğin yoğunluğunu artırmanın, makinelerin hızlarının yükseltilmesi gi-bi, aynı sürede daha fazla hammadde tüketen, ama sabit sermayeyi ilgi-lendirdiği kadarıyla makineleri bir o kadar hızla aşınıp yıprandıran ve böyle olduğu halde bunların değeriyle, kendilerini harekete geçiren emeğin fiyatı arasındaki oranı hiç bir şekilde etkilemeyen başka yönleri de vardır. Ne var ki, özellikle işgününün uzatılması, kullanılan emek-gü-cü ile, harekete geçirdiği değişmeyen sermaye arasındaki oranı esas ola-rak değiştirmeksizin, ve daha çok bu sermayeyi nispî olarak azaltma eği-limi ile elkonulan artı-emek kitlesini artıran, modern sanayiın bu buluşu-dur. Ayrıca daha önce gösterildiği gibi —ve bu, kâr oranındaki düşme eğiliminin gerçek sırrıdır— nispî artı-değer üretme hüneri, bütünüyle ba-kıldığında, bir yandan, belli bir miktar emek kitlesini elden geldiğince çok artı-değere çevirmek, öte yandan, yatırılan sermayeye oranla elden geldiğince az emek kullanmaktadır; böylece, sömürü yoğunluğunu yük-seltmeye yarayan aynı nedenler, aynı sermaye ile eskisi kadar emek sö-mürülmesini olanaksız kılmaktadır. Bunlar, artı-değer oranında bir yük-selme meydana getirirken, aynı zamanda, artı-değer kitlesinde ve dola-yısıyla, belli bir sermaye tarafından üretilen kâr oranında bir düşme eği-limi yaratan karşıt güçte eğilimlerdir. Burada, kadın ve çocuk emeğinin de yaygın biçimde kullanılmasına, ve bütün ailenin, ücretlerinin toplam miktarı artsa bile —ki bu, daima böyle değildir— sermaye için eskisinden daha fazla artı-emek harcamaları demektir. Yatırılan sermayenin büyüklüğü değişmeksizin, tarımda olduğu gibi sırf yöntemlerdeki iyileş-tirmeler ile nispî artı-değer üretimini teşvik eden her şey aynı etkiyi ya-ratır. Bu gibi durumlarda, gerçi, değişmeyen sermaye, kullanılan emek-gücü miktarının göstergesi olarak baktığımız ölçüde, değişen sermaye ile orantılı olarak artmaz, ama, ürünün kitlesi, kullanılan emek-gücü ile orantılı olarak büyür. Emeğin üretkenliği (bu emeğin ürünü, ister emek-çinin tüketimine girsin, ister değişmeyen sermayenin öğeleri içersinde yer alsın) ulaştırmanın koyduğu engellerden, zamanla engel halini alan keyfi ya da diğer sınırlamalardan; ve değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını doğrudan etkilemeksizin her türlü bağ ve zincirden kurtulmuş olsa, aynı şey olur.

Kâr oranındaki düşmeyi önleyen ama son tahlilde bu düşmeyi dai-ma hızlandıran etmenler arasında, geçici olmakla birlikte her zaman yi-nelenen buluşları, vb., bunlar başka yerde kullanılmadan önce uygula-mayan bireysel kapitalistlerin yararına olmak üzere, bazan bu bazan şu

Üretim kolunda ortaya çıkan artı-değerde genel düzeyin üzerindeki yük-selmeler de bulunuyor mu sorusu sorulabilir. Bu soruya olumlu yanıt vermek gerekir.

Belli büyüklükte bir sermayenin ürettiği artı-değerin kitlesi, iki et-menin ürünüdür: artı-değer oranı, çarpı, bu oranla çalıştırılan işçi sayısı. Bu kitle, bu nedenle, artı-değer oranı veri iken, çalıştırılan işçi sayısına ve işçi sayısı veri iken artı-değer oranına bağlıdır. Demek ki, genellikle bu, değişen sermayenin mutlak büyüklüğü ile artı-değer oranının bileşik oranına bağlıdır. şimdi biz, ortalama olarak, nispî artı-değer oranını yükselten aynı etmenlerin, kullanılan emek-gücü kitlesini düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte şurası da açıktır ki, bu durum, bu zıt hareketlerin ulaştıkları belirli oranlara bağlı olarak, daha büyük ya da küçük ölçüde meydana gelecek ve kr oranındaki düşme eğilimi özellikle işgününün uzatılmasından kaynaklanan mutlak artı-değer oranındaki bir yükselme ile zayıflayacaktır.

Kr oranını incelerken, bu orandaki bir düşmenin, genellikle, kullanılan toplam sermayenin kitlesindeki büyüme nedeniyle, kr kitlesinde-ki bir artışla birlikte meydana geldiğini görmüş bulunuyoruz. Toplumun toplam değişen sermayesi açısından, bu sermayenin ürettiği artı-değer, ürettiği kâra eşittir. Artı-değerin hem mutlak kitlesi ve hem de oranı b-ymştr; bunlardan birisi, toplum tarafından kullanılan emek-gücü kit-lesi büyüdüğü için, diğeri de, bu emek-gücünün sömürü yoğunluğu yk-seldiği için artmıştır. Ama, belli büyüklükte, diyelim 100 büyüklüğünde bir sermaye söz konusu olduğunda, ortalama kitle küçüldüğü halde, artı-değer oranı artabilir; çünkü bu oran, değişen sermayenin değer üretme oranıyla belirlendiği halde, sözü edilen kitle, değişen sermayenin toplam sermayeye olan oranı ile belirlenir.

Artı-değer oranında yükselme, artı-değer kitlesini ve dolayısıyla da kr oranını belirleyen bir etmendir, çünkü, bu özellikle daha önce gr-dğmş gibi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranla ya hiç artmadığı ya da onunla orantılı olmayacak biçimde arttığı koşullar altın-da meydana gelir. Bu etmen, genel yasayı ortadan kaldırmaz. Ama, yasa-nın daha çok, bir eğilim olarak, yani mutlak işleyişe ters yönde etki eden glerle denetim altına alınan, geciktirilen ve zayıflatılan bir yasa olarak işlemesine neden olur. Ne var ki, artı-değer oranını yükselten aynı ne-denler (emek-zamanının uzatılması, geniş-ölçekli sanayiin bir sonucu ol-sa bile) belli bir sermaye tarafından çalıştırılan emek-gücünü azaltma yönünde etkili olduğu için, bunların, ayrıca, kr oranında bir düşme ve bu düşmeyi yavaşlatma yönünde etkili oldukları görülür. Bir işçi eğer, normal olarak en az iki işçinin yapacağı kadar iş yapma zorunda bırakı-lır ve bu iş, bu bir işçinin, üç kişinin yerini doldurabileceği koşullar altın-da yapılırsa, bu bir işçi, daha önce iki işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamış olacak ve artı-değer oranı da buna göre yükselecektir. Ama bu

işçi, üç işçinin harcadığı kadar artı-emek harcamayacak ve artı-değer kitlesi buna uygun olarak düşecektir. Ne var ki, artı-değer kitlesindeki bu azalma, artı-değer oranındaki artma ile karşılanacak ya da sınırlandırılacaktır. Eğer bütün nüfus, daha yüksek bir artı-değer oranında çalıştırılacak olsa, nüfus aynı kaldığı halde artı-değer kitlesi, artmış olacaktır. Nüfus artacak olsa bu kitle daha da artacaktır. Ve bu, çalıştırılan işçi sayısında, toplam sermayenin büyüklüğüne oranla görülen nispi azalmaya bağlı olduğu halde, bu düşme, artı-değer oranındaki yükselme ile hafifletilir ya da sınırlandırılır.

Bu konuyu bitirmeden önce, belli büyüklükte bir sermaye ile, artı-değer *kitlesi* azaldığı halde, artı-değer *oranının* yükselebileceğini, ya da bunun tersinin olabileceğini bir kez daha vurgulamak gerekir. Artı-değer kitlesi artı-değer oranı ile işçi sayısının çarpımına eşittir; ne var ki, bu oran hiç bir zaman toplam sermaye üzerinden değil, yalnız değişen sermaye üzerinden, aslında ise ancak her işgünü için hesaplanır. Öte yandan, belli büyüklükte bir sermaye-değer ile, *kâr oranı*, *artı-değer kitlesi* de yükselmeksizin ya da düşmeksizin, ne yükselir ve ne de düşebilir.

II. ÜCRETLERİN, EMEK-GÜCÜNÜN DEĞERİNİN ALTINA DÜŞMESİ

Bunun burada yalnız deneysel olarak sözü edilmiştir, çünkü burada sayılabilecek pek çok şey gibi, bunun da, sermayenin genel tahlili ile hiç bir ilgisi olmayıp, bu yapıtta yer almayan rekabetin tahliline aittir. Gene de bu, kâr oranının düşme eğilimini durduran en önemli etmenlerden birisidir.

III. DEĞİŞMEYEN SERMAYE ÖĞELERİNİN UCUZLAMASI

Bu cildin Birinci Kısımında, artı-değer oranı aynı kalırken ya da artı-değer oranından bağımsız olarak kâr oranını yükselten etmenler konusunda söylenen her şey buraya aittir. Şu halde, toplam sermaye ile ilgili olarak değişmeyen sermayenin değeri de, onun maddi büyüklüğü ile aynı oranda artmış olmaz. Örneğin, modern bir fabrikada tek bir Avrupalı iplik eğiricisi tarafından işlenen pamuk miktarı, daha önce çıkrık ile işlediği miktara göre büyük ölçüde artmıştır. Böyle olduğu halde, işlenen pamuğun değeri, kitlesi ile aynı oranda büyümemiştir. Aynı şey, makineler ile diğer sabit sermaye için de geçerlidir. Kısacası, değişmeyen sermaye kitlesini değişene oranla artıran aynı gelişme, bunun öğelerinin değerini, emeğin üretkenliğindeki artışın bir sonucu olarak azaltmaktadır ve bu nedenle, değişmeyen sermayenin değerini, bu değer sürekli olarak artmakla birlikte, maddi hacmi, yani aynı miktar emek-gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmi ile aynı oranda artmaktan alıkoymaktadır. Tek tek durumlarda bazan, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin kitlesi, değeri aynı kaldığı ya da düştüğü

halde artabilir de.

Yukarda söylenenler, mevcut sermayede (yani, bu sermayenin mad-dî öğelerinde), sanayiın gelişmesiyle meydana gelen değer kaybı ile birbirine bağlıdır. Bu kâr sağlayan sermayenin kitlesini azaltmak suretiyle bazı koşullar altında kâr kitlesi için zararlı olmakla birlikte, kâr oranındaki düşmeyi denetim altında tutan ve sürekli olarak işleyen diğer bir et-mendir. Kâr oranında düşme eğilimi meydana getiren aynı etkilerin aynı zamanda bu eğilimin etkilerini hafiflettiğini, bu, bir kez daha göstermek-tedir.

IV. NİSPİ AŞIRI-NÜFUS

Bu aşırı-nüfusun oluşması, kâr oranında bir düşme ile ifade edildiği gibi, emeğin üretkenliğindeki gelişmeden ayrılamaz, ve bu gelişme ile hızlandırılır. Bir ülkede kapitalist üretim tarzı ne denli gelişmiş ise, nispi aşırı-nüfus da o denli gözle görülür hale gelir. Bu da gene, bir yandan, birçok üretim kollarında, emeğin sermayenin boyunduruğu altına alın-masının eksik bir biçimde sürüp gitmesinin ve ilk bakışta, genel gelişme düzeyine uygun görülen sürerden daha uzun devam etmesinin bir nede-nidir. Bu durum, kullanıma hazır ya da işsiz ücretli-emekçilerin ucuzlu-ğu ve bolluğunun, ve bazı üretim kollarının, nitelikleri gereği, el işini ma-kine üretimine dönüştürmede gösterdikleri direncin bir sonucudur. Öte yandan, özellikle, lüks eşya üretimi için yeni üretim kolları açılır, ve çoğu kez öteki üretim kollarında değişmeyen sermayedeki artış nedeniyle ser-best kalan bu nispi aşırı-nüfusu kendilerine temel olarak işte bu yeni açıl-an kollar alırlar. Bu yeni üretim kollarında başlangıçta canlı emek ege-mendir ve bunlar da yavaş yavaş öteki üretim kollarının geçtikleri aynı evrimlerden geçerler. Her iki halde de, değişmeyen sermaye toplam ser-mayenin oldukça büyük bir kısmını teşkil eder ve ücretler ortalamanın altındadır, dolayısıyla, hem artı-değer oranı ve hem de artı-değer kitlesi bu üretim kollarında olağanüstü yüksektir. Genel kâr oranı, bireysel üretim kollarındaki kâr oranlarının eşitlenmesiyle oluştuğuna göre, kâr oranında düşme eğilimini yaratan aynı etmen, tekrar, bu eğilime zıt yön-de güçler oluşturur ve onun etkilerini azçok kırar.

V. DIŞ TİCARET

Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermaye öğelerini ve kısmen de, kar-şılığında değişen sermayenin değiştiği yaşam gereksinmelerini ucuzlat-tığı için, artı-değer oranını yükseltmek ve değişmeyen sermayenin değe-rini düşürmek suretiyle, kâr oranını yükseltme eğilimi gösterir. Dış tica-ret, genellikle, üretimin ölçeğinin genişlemesine yolaçarak, bu yönde et-kili olur. Böylece, bir yandan birikim sürecini hızlandırırken, öte yandan değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayede daralmaya neden olur ve dolayısıyla, kâr oranının düşmesini çabuklaştırır. Bunun gibi, dış

ticarett e geliş me, çocukluk çağ ında kapitalist üretim tarz ının temel i ol- makla birlikte, bu üretim tarz ındaki daha ileri aş amalarda, kapitalist üre- timin iç zorunlulu ğ u ve durmadan büyüyen piyasa gereksinmesi nede- niyle, onun kendi ürün ü halini alır. Burada bir kez daha, bu etkinin iki yönlü niteli ğ ini görüyoruz. (Ricardo, dış ticaretin bu yön ünü bütün üyle gözden kaçırmıştır. *)

Baş ka bir soru da —aslında, özel niteli ğ i nedeniyle bizim bu incele- memizin sınırları dış ındadır— ş udur: Genel kâr oran ı, dış ve özellikle sömürgelerle yapılan ticarete yatır ılan sermayelerin getirdi ğ i daha yük- sek kâr oran ı ile yükselir mi?

Dış ticarete yatır ılan sermayeler, daha yüksek bir kâr oran ı sağlaya- bilirler, çünkü, önce, di ğ er ö lkelerde, daha geri üretim kolaylıkları ile üretilen metalar ile rekabet söz konusu olup, daha ileri durumdaki ö lke, mallar ını, rakip ö lkelerden daha ucuz olsa bile, değ erlerinin üzerinde sa- tar. Daha ileri ö lkenin eme ğ i, burada, daha yüksek ö zgöl ağırlıkta bir emek olarak gerç ekleştirildi ğ i sürece, kâr oran ı yükselir, çünkü, bu eme- ğ in karş ılığı, daha yüksek nitelikte bir emek olarak ö denmedi ğ i halde, satışı böyle bir emek olarak yapılmıştır. Meta ihraç edilen ö lke ile meta ithal edilen ö lke söz konusu oldu ğ unda da aynı sonuç elde edilebilir; yani meta ithal edilen ö lke, *aynî olarak* aldı ğ ından daha fazla maddeleş miş emek verebilecek durumdadır ve böylece metaları gene de kendi ürete- bilece ğ inden daha ucuza elde edebilir. Tıpkı yeni bir buluş u yaygın hale gelmeden önce kullanan bir fabrikatörün, mallar ını rakiplerinden daha ucuza sattı ğ ı halde, gene de bireysel değ erinin üzerinde satması, yani ar- tı-emek olarak yararlandı ğ ı eme ğ i, ö zgöl olarak üretkenli ğ i daha yüksek bir emek olarak gerç ekleştirilmesi halinde oldu ğ u gibi. Böylece o, bir ar- tı-kâr sağlamış olur. Ö te yandan sömürgelere, vb. yatır ılan sermayelere gelince, buralarda kâr oran ı, sırf düşük bir geliş me düzeyinde olmaları ve ayrıca köleler ve kuliler, vb. kulland ığı için eme ğ in sömürölmesi ne- deniyle daha yüksek olabilir. Belli üretim kollar ına yatır ılmış bulunan sermayelerin gerç ekleştirdi ğ i ve kendi ö lkesine gönderdi ğ i bu daha yük- sek kâr oranları, kendilerine tekeller engel olmadıkça, niçin genel kâr oran ının eş itlenmesi sürecine katılmasın ve dolayısıyla bu oran ı *pro tan- to* yükseltmesin ki.³⁰ Bu yatırım alanlarındaki sermaye, serbest rekabet yasalarına ba ğ ımlı oldu ğ una göre, bunun için daha da az neden vardır. Ricardo'nun hayal etti ğ i, aslında ş udur: dışarda gerç ekleştirilen daha yüksek fiyatlarla, orda bunun karş ılı ğ ında meta satın alınır ve kendi ö l- kesine gönderilir. Bu metalar böylece, iç piyasada satılır, ama bu olgu, olsa olsa, bu daha uygun üretim alanlarının di ğ erleri üzerinde geçici bir

³⁰ Bu konuda Adam Smith, "Kârlardaki eş itli ğ in, kârlardaki genel bir yükselmeye meydana gele- ce ğ ini ö ne sürüyorlar; ve benim kanıma göre, uygun koşullar altındaki ticaret ile sağ lanan kârlar hızla genel düzeye inecektir." diyen Ricardo'nun tersine, haklıydı. (*Works*, ed. By MacCulloch, s. 73.)

* D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third Edition, London 1821, Ch. VII. — *Ed.*

ek avantaj sağlamaları demektir. Bu yanılısma kendi para-biçiminden çıkar çıkmaz önemini yitirir. Aradaki bu fark, bu başkalık, emek ile sermaye arasındaki her değişimde olduğu gibi, belli bir sınıf tarafından cebe indirilmekle birlikte, daha iyi durumdaki ülke, daha az emeğe karşılık daha fazla emek elde etmiş olur. Kâr oranı daha yüksek olduğuna göre, bu nedenle de, sömürge ülkelerde genel olarak bu oran daha yüksek olduğu için, doğal koşulların uygun olması kaydıyla, düşük meta-fiyatları ile elele gider. Bir eşitlenme olur, ama bu, Ricardo'nun sandığı gibi, eski düzeye doğru bir eşitlenme değildir.

Bu aynı dış ticaret, yurt içinde kapitalist üretim tarzını geliştirir; ve bu da, bir yandan, değişen sermayede değişmeyen sermayeye göre bir azalmaya, öte yandan, dış pazarlar yönünden aşırı-üretime yolaçar ve dolayısıyla uzun sürede, gene zıt bir etki yaratır.

Biz, böylece, genel kâr oranında düşme eğilimi yaratan aynı etkilerin aynı zamanda, bu düşüşü engelleyen, yavaşlatan ve kısmen de felce uğratan karşı etkileri de meydana getirdiklerini, genel çizgileriyle görmüş bulunuyoruz. Bunlar, yasayı ortadan kaldırmazlar ama etkisini azaltırlar. Böyle olmasaydı, genel kâr oranındaki düşmenin değil, daha çok, bundaki nispi yavaşlamanın anlaşılması güç olurdu. Demek ki, yasa, yalnızca bir eğilim olarak işlemektedir. Ve ancak, bazı koşullar altında ve uzun süren dönemlerden sonra etkileri göze çarpar hale gelmektedir.

Konumuza devam etmeden önce, yanlış anlamalardan kaçınmak için, tekrar tekrar ele alınan şu iki noktayı anımsamamız yerinde olur:

Birincisi : Kapitalist üretim tarzının gelişmesi sırasında metaların ucuzlamasını sağlayan aynı süreç, metaların üretimine yatırılan toplumsal sermayenin organik bileşiminde değişikliğe neden olur ve dolayısıyla kâr oranını düşürür. Bu nedenle bizim, bireysel bir metanın nispi maliyetinde meydana gelen ve makinelerin aşınıp yıpranmalarını da kapsayan düşmeyi, değişmeyen sermayenin değerinde değişen sermayeye oranla meydana gelen yükselme ile, her ne kadar, değişmeyen sermayenin nispi maliyetindeki her düşme, tersine olarak, bu sermayenin maddi öğelerinin hacmi aynı kaldığı ya da arttığı varsayıldığında, kâr oranını yükseltici, yani kullanılan değişen sermayenin küçülen oranlarına karşılık değişmeyen sermayenin değerini *pro tanto* düşürücü bir etki yaparsa da, aynı şey saymaktan kaçınmamız gerekir.

İkincisi : Birarada alındığında sermayenin ürününü oluşturan ve bireysel metalarda yer alan yeni eklenen canlı emeğin, içerdikleri maddelele ve tüketmiş oldukları emek araçlarına oranla azalmaları olgusu; ve bu nedenle, bu metaların üretimi, toplumsal üretkenlikteki gelişmeyle birlikte daha az emek gerektirdiği için, bunlarda gitgide azalan miktarlarda ek canlı emek maddeleşmesi olgusu — bu olgu metaların içerdikleri canlı emeğin, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş kısımlarının birbirlerine oranını değiştirmez. Tam tersine. Metaların içerdikleri ek canlı emeğin toplam miktarı azaldığı halde, karşılığı ödenen kısma oranla ödenmeyen

kısım, ödenen kısımdaki mutlak ya da nispî azalma nedeniyle büyür; çünkü, bir metadaki ek canlı emeğin toplam miktarını azaltan aynı üretim tarzı, mutlak ve nispî artı-değerde bir yükselmeyi de birlikte getirir. Kâr oranında düşme eğilimi, artı-değer oranında bir yükselme eğilimi ve dolayısıyla emeğin sömürü oranında bir büyüme eğilimi ile içiçedir. İşte bu yüzden, kâr oranındaki düşmeyi, istisna olarak görülebilirse de, ücretlerin oranındaki bir yükselme ile açıklamak kadar saçma bir şey yoktur. Kâr oranına biçim veren koşullar iyice anlaşılmadan, farklı dönemlerde ve ülkelerdeki ücret oranlarının gerçek bir tahlilini istatistik yoluyla yapmak olanaksızdır. Kâr oranı, emek daha az üretken hale geldiği için değil, daha çok üretken hale geldiği için düşer. Artı-değer oranındaki yükselme de, kâr oranındaki düşme de emeğin büyüyen üretkenliğinin kapitalizm altında ifadesini bulan özgül biçimlerden başka bir şey değildir.

VI. HİSSE SENETLİ SERMAYENİN ARTIŞI

Yukardaki beş nokta, burada derinlemesine incelenmesi olanaksız bulunan bir konu ile tamamlanabilir. Hızlanmış birikim ile elele giden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle birlikte, sermayenin bir kısmı, yalnız faiz getiren sermaye olarak hesaplanır ve kullanılır. Bu, sanayi kapitalisti, yatırımcının kârını cebine indirirken, sermaye ikraz eden her kapitalistin, faiz ile yetindiği anlamına gelmez. Bunun, genel kâr oranının düzeyi ile bir ilgisi yoktur, çünkü bu $kâr = faiz + her\ türlü\ kâr + toprak\ rantıdır$, ve bu özel kategorilere, ayrılmasının bir önemi yoktur. Bunun anlamı, bu sermayeler, büyük üretken yatırımlara yatırılmış olmakla birlikte, bütün masraflar düşüldükten sonra, ancak, büyük ya da küçük miktarlarda faiz, sözde temettüleri sağlarlar. Örneğin, demiryollarındaki gibi. Bunlar, bu nedenle, genel kâr oranının eşitlenmesine girmezler, çünkü ortalamadan daha düşük bir kâr oranı sağlarlar. Bunlar kâr oranına girmiş olsalar, genel kâr oranı çok daha düşük olurdu. Teorik olarak bunlar hesaba katılabilirler, ama sonuç, görünüşte varolan ve kapitalistler için büyük önem taşıyan orandan daha düşük bir kâr oranı olurdu; çünkü özellikle bu girişimlerde değişmeyen sermaye değişen sermayeye oranla en yüksek düzeydedir.

YASANIN İÇ ÇELİŞKİLERİNİN SERİMİ

I. GENEL

Bu cildin Birinci Kısımında, kâr oranının artı-değer oranını daima gerçekte olduğundan daha düşük ifade ettiğini görmüş bulunuyoruz. Biraz önce ise, yükselen bir artı-değer oranının bile kendisini, düşen bir kâr oranı ile ifade etme eğiliminde olduğunu görmüş bulunuyoruz. Kâr oranı, artı-değer oranına, ancak $S = 0$, yani toplam sermayenin, ücretlerin ödenmesi için kullanılması halinde eşit olabilir. Düşen bir kâr oranı, düşen bir artı-değer oranına, ancak, değişmeyen sermayenin değerinin, bu sermayeyi harekete geçiren emek-gücü miktarına oranının değişmeden kalması ya da emek-gücü miktarının, değişmeyen sermayenin değerine oranla artması halinde ifade eder.

Ricardo, kâr oranını çözümlediğini öne sürerken aslında yalnız artı-değer oranını çözümlemektedir ve bunu da ancak işgününün, uzunluk ve yoğunluk bakımından değişmeyen bir büyüklük olduğu varsayımına dayanarak yapmaktadır.

Kâr oranında bir düşme ve hızlandırılmış bir birikim, aynı sürecin yalnızca her ikisinin de üretkenliğindeki gelişmeyi yansıtmayı ölçüsünde farklı ifadeleridir. Birikime gelince, emeğin büyük ölçekte yoğunlaşmasını ve böylece daha yüksek bileşimli bir sermayeyi ifade ettiği ölçüde, kâr oranındaki düşmeyi hızlandırır. Öte yandan, kâr oranındaki bir

düşme de gene, küçük kapitalistlerin, henüz ellerinde alınabilecek bir şeyleri bulunan bir avuç doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmeleri yoluyla, sermaye yoğunlaşmasını ve sermayenin merkezileşmesini hızlandırır. Bu durum, birikim oranı, kâr oranı ile birlikte düştüğü halde, birikimi kitle olarak hızlandırır.

Öte yandan, toplam sermayenin kendini genişletme oranı ya da kâr oranı, kapitalist üretimin (tıpkı sermayenin kendini genişletmesinin onun tek amacı olması gibi) dürtüsü olduğu için, ondaki düşme, yeni bağımsız sermayelerin oluşumunu yavaşlatır ve böylece, kapitalist üretim sürecinin gelişmesi için bir tehditmiş gibi görünür. Bu düşme, aşırı-üretimi, spekülasyonu, bunalımları ve artı-nüfusla birlikte artı-sermayeyi besleyip büyütür. Bu nedenle, Ricardo gibi kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan iktisatçılar, bu noktada onun kendisi için bir engel yarattığını düşünürler ve bu yüzden de, bu engeli üretime değil doğaya (toprak rantında olduğu gibi) bağlarlar. Ama onların düşen kâr oranı konusunda duydukları asıl dehşet, kapitalist üretimin, kendisine ait üretici güçlerin gelişmesinde, servetin servet olarak üretimi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir engelle karşılaştığı duygusudur; ve bu kendine özgü engel, kapitalist üretim tarzının sınırlılığını ve ancak tarihsel ve geçici bir niteliğe sahip bulunduğunu doğrular; servet üretimi için, bunun mutlak bir biçim olmadığına, üstelik belli bir aşamada, kendi gelişmesiyle çatışma haline girdiğine tanıklık eder.

Ricardo ile okulunun, yalnız, faizi de içersine alan sanayi kârını incelediği doğrudur. Ama toprak rantının oranı da, aynı şekilde, mutlak kitlesi arttığı halde bir düşme eğilimine sahiptir ve sanayi kârından nispi olarak daha fazla büyüyebilir. (Toprak rantı yasasını Ricardo'dan önce geliştiren Ed. West'e* bakınız.) Toplam toplumsal sermaye S'yi incelerken, faiz ve toprak rantı çıktıktan sonra sanayi kârına k_1 , faize f ve toprak rantına r dersek, $a : S = k : S = (k_1 + f + r) : S = (k_1 : S) + (f : S) + (r : S)$ olur. Toplam artı-değer miktarı a'nın kapitalist gelişme boyunca sürekli olarak büyüdüğü halde, $a : S$ 'nin, S'nin a'dan daha da hızlı büyümesi nedeniyle devamlı küçüldüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde $a : S = k : S$ ile $k_1 : S$, $f : S$ ve $r : S$ oranlarından herbiri kendi başına sürekli olarak küçüldüğüne göre, k_1 , f ve r 'nin herbirinin kendi başına ve düzenli olarak artış göstermesi ya da k_1 'in f 'ye ya da r 'nin k_1 'e ya da k_1 'in f 'ye oranla artması, asla bir çelişki değildir. Toplam artı-değer ya da kâr $a = k$ yükselir, aynı zamanda kâr oranı $a : S = k : S$ düşerken, $a = k$ 'yi oluşturan, k_1 , f ve r kısımlarının oranları, a'nın toplam miktarına konulan sınırlar içersinde, a ya da $a : S$ 'nin büyüklüğünü etkilemeksizin istediği gibi değişebilir. k_1 , f ve r 'nin karşılıklı değişmesi, sırf a'nın çeşitli sınıflar arasında farklı şekilde bölünmesidir. Dolayısıyla $k_1 : S = f : S$ ya da $r : S$, yani bireysel sanayi sermayesinin oranı, faiz oranı ve toprak rantının toplam sermayeye oranı, $a : S$, genel kâr oranı düşerken, birbirine oranla

* [E. West.] *Essay on the Application of Capital to Land*, London 1815. —Ed.

yükselebilir. Burada tek koşul, bunların üçünün toplamının $= a : S$ olmasıdır. Artı-değer oranı $= \%100$ olan belli bir sermayenin bileşimi, diyelim $50_s + 50_d$ iken $75_s + 25_d$ olduğu için kâr oranı $\%50$ 'den $\%25$ 'e düşerse, 1.000'lik bir sermaye, birinci halde 500'lük bir kâr, ikinci halde 4.000'lik bir sermaye 1.000'lik bir kâr sağlar. Görüyoruz ki, k' yarıyarıya düşerken, a ya da k iki katına çıkıyor. Ve eğer $\%50$ daha önceki gibi, 20 kâra, 10 faize ve 20 ranta bölünüyorsa $k_1 : S = \%20$, $f : S = \%10$ ve $r : S = \%20$ olur. Eğer, kâr oranı $\%50$ 'den $\%25$ 'e indikten sonra da bu oranlar aynı kalsalardı, $k_1 : S = \%10$, $f : S = \%5$ ve $r : S = \%10$ olurdu. Bununla birlikte, $k_1 : S = \%8$ 'e ve $f : S = \%4$ 'e düşecek olsa, $r : S = \%13$ 'e yükselir. r 'nin nispî büyüklüğü, k_1 , ve f 'ye göre büyüdüğü halde k gene de aynı kalacaktı. Her iki varsayım altında da k_1 , f ve r 'nin toplamı, dört katı büyüklüğünde sermaye tarafından üretildiği için artacaktı. Ayrıca, Ricardo'nun başlangıçtaki sanayi kârının (artı-faiz), tüm artı-değeri içerdiği şeklindeki varsayımı, tarih ve mantık bakımından yanlıştır. Burada, daha çok, kapitalist üretimdeki ilerlemedir ki, 1) kârın tamamını, daha sonra dağıtmak üzere doğrudan doğruya sanayi ve ticaret kapitalistlerine vermektedir, ve 2) rantı, kârın üzerindeki fazlalığa indirgemektedir. Bu kapitalist temel üzerinde, kârın (yani, toplam sermayenin ürünü olarak görünen artı-değerin) bir parçası olan, ama ürünün kapitalist tarafından cebe indirilen özgül kısmı olmayan rant, tekrar büyüyor.

Gerekli üretim araçları, yani yeterli sermaye birikimi mevcut ise, artı-değer yaratılması, artı-değer oranı, yani sömürünün yoğunluğu veri iken, yalnız, emekçi nüfus ile sınırlıdır; eğer emekçi nüfus veri ise, sömürünün yoğunluğundan başka bir sınır sözkonusu değildir. Ve kapitalist üretim süreci, esas olarak artı-üründe ya da, üretilen metallerin, kendisinde karşılığı ödenmeyen emeğin maddeleştiği kısmında temsil edilen, artı-değer üretiminden ibarettir. Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, bu artı-değerin üretimi —ve bunun bir kısmının tekrar sermayeye çevrilmesi ya da birikim, bu artı-değer üretiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur—, kapitalist üretimin ilk ve en yakın amacı ve itici gücüdür. Bu nedenle, kapitalist üretimi, olmadığı bir şey gibi, yani ilk ve en yakın amacı kapitalistler için zevk ve tatmin ya da bu zevk ve tatmin araçlarının yapımı gibi göstermek hiç bir işe yaramaz. Bu, onun bütün kendi özünde açığa vurduğu, özgül niteliğini görmezlikten gelmek olur.

Bu artı-değerin elde edilmesi, doğrudan üretim sürecini oluşturur, ve bunun, daha önce de söylediğimiz gibi, yukarda sözü edilenlerden başka sınırı yoktur. Elden geldiğince çok artı-emek sızdırılıp metallerde maddeleşir maddeleşmez, artı-değer üretilmiş olur. Ne var ki, bu artı-değer üretimi, kapitalist üretim sürecinin ancak birinci perdesini —doğrudan üretim sürecini— tamamlar. Sermaye şu kadar miktarda karşılığı ödenmeyen emek emmiştir. Süreçte, kendisini kâr oranındaki düşmede ifade eden gelişme ile birlikte, böylece üretilmiş bulunan artı-değer kitlesi muazzam boyutlara ulaşır. Şimdi sürecin ikinci perdesi gelir. Tam

metalar kitlesi, yani değışmeyen ve değışen sermayeyi yerine koyan kısmı ile artı-değeri temsil eden parçayı da içeren toplam ürünün satılması gerekir. Eğer bu yapılmaz ise, ya da kısmen veya üretim-fiyatlarının altında kalan fiyatlarla yapılırsa, işçi aslında sömürülmüştür, ama bu sömürü, kapitalist için sömürü olarak gerçekleşmemiştir ve bu durum, işçiden sızdırılan artı-değerin, hiç gerçekleştirilmemesi ya da kısmen gerçekleştirilmesi, ve hatta, sermayenin kısmen ya da bütünüyle kaybedilmesi ile sonuçlanabilir. Doğrudan doğruya sömürü koşulları ile, bu sömürünün gerçekleştirilmesi koşulları özdeş değildir. Bunlar yalnız yer ve zaman olarak değil, mantıken de birbirinden farklıdır. Birincisi yalnız toplumun üretici gücü ile, ikincisi ise, çeşitli üretim kollarının aralarındaki orantılı bağıntı ve toplumun tüketim gücü ile sınırlıdır. Ama bu son sözü edilen güç, ne mutlak üretim gücü ile ve ne de mutlak tüketim gücü ile belirlenmeyip, toplumun büyük bir kesiminin tüketimini, az çok dar sınırlar içersinde değışen bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz karşıtlık halindeki bölüşüm koşulları temeline dayanan tüketim gücü ile belirlenir. Bu, bir de, birikim eğilimi ile, sermayeyi genişletme ve genişlemiş ölçekte artı-değer üretme dürtüsü ile sınırlandırılmıştır. Bu, üretim yöntemlerindeki devamlı devrimlerin, buna bağılı olarak mevcut sermayelerin uğradığı sürekli değer kaybının genel rekabet savaşımının ve yokolup gitme tehdidi altında sırf kendi nefsinin koruma aracı olarak, üretimi iyileştirme ve ölçeğini genişletme gereksinmesinin zorunlu kıldığı kapitalist üretim yasasıdır. Piyasanın bu nedenle sürekli genişlemesi ve böylece piyasaya ilişkilerinin ve bunları düzenleyen koşulların, gitgide üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçimine girmesi ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmesi zorunludur. Bu iç çelişki, kendisini, üretimin dışı dönük alanlara doğru yayılması ile çözümlemeye çalışır. Ne var ki, üretkenlik geliştikçe kendisini, tüketim koşullarının dayandığı dar temeller ile o denli çatır bulur. Büyüyen bir artı-nüfus ile birlikte ve aynı zamanda bir sermaye fazlası bulunması, bu kendinden çelişkili temel üzerinde hiç de çelişki sayılmaz. Çünkü, bu ikisinin biraraya gelmesi, gerçekte, üretilen artı-değer kitlesini artırırken, aynı zamanda da, bu artı-değerin üretildiği koşullar ile gerçekleştirildiği koşullar arasındaki çelişkiyi yegînleştirir.

Belli bir artı-değer oranı verilmiş ise, kâr oranı, daima, yatırılan sermayenin büyüklüğüne bağılı olacaktır. Ne var ki, bu durumda birikim, bu kitlenin tekrar sermayeye çevrilen kısmı ile belirlenir. Bu kısma gelince, bu, kâr, eksi, kapitalistler tarafından tüketilen gelire eşit olduğu için, yalnız bu kitlenin değerine değil, aynı zamanda, kapitalistin bununla satın alabileceği metaların ucuzluğuna bağılıdır; bu metalar, kısmen kapitalistin tüketime geçen, onun kendi geliridir, kısmen de onun değışmeyen ser-

mayesine giren metalarlardır. (Ücretler burada veri olarak kabul edilmiştir.)

İşçinin harekete geçirdiği ve emeğiyle değerini koruduğu ve yarattığı üründe yeniden-ürettiği sermaye kitlesi, işçinin ürüne kattığı değerden

tamamen farklıdır. Sermaye kitlesi = 1.000 ve eklenen emek = 100 ise, yeniden-üretilem sermaye = 1.100'dür. Eğer bu kitle = 100 ve eklenen emek = 20 ise, yeniden-üretilem sermaye = 120'dir. Birinci durumda kâr oranı = %10, ikincisinde = %20'dir. Ve gene 100'den, 20'ye göre daha fazla birikim yapılabilir. Ve böylece, sermaye nehri (üretkenliğin artışı nedeniyle, sermayedeki değeri kaybı bir yana) ya da sermaye birikimi, kâr oranı ile orantılı olarak değil, zaten sahip bulunduğui hız ile orantılı olarak akar. Bu da, yüksek bir artı-değeri oranına bağılı bulunduğui göre, yüksek bir kâr oranı, emek fazla üretken olmadığı halde ancak iş-günü çok uzun olduğui zaman mümkündür. Mümkündür, çünkü, emeğin kendisi üretken olmamakla birlikte, işçilerin gereksinimleri de çok az, dolayısıyla ortalama ücretler çok düşüktür. Düşük ücretler, işçilerde enerji eksikliğine tekabül edecektir. Bu durumda sermaye, kâr oranı yüksek olduğui halde yavaş birikir. Nüfus durgundur ve ürünün malolduğui çalışma zamanı, işçiye ödenen, ücret düşük olmakla birlikte uzundur.

Kâr oranı, işçi daha az sömürüldüğü için değil, genellikle, yatırımları sermayeye oranla daha az emek kullanıldığui için düşmektedir.

Kâr oranındaki düşme, gösterildiğui gibi, kâr kitlesinde bir artma ile birlikte görüldüğü için, yıllık emek ürününün daha büyük kısmı, sermaye kategorisi altında (tüketilmiş bulunan sermayeyi yerine koymak için) ve nispeten daha küçük bir kısmı kâr kategorisi altında, kapitalist tarafından ele geçirilmektedir. İşte, Papaz Chalmers'in,* yıllık ürünün ne kadar azı kapitalistlerce sermaye olarak harcanırsa, cebe indirdikleri kâr o kadar büyük olur, şeklindeki akıllalmaz düşüncesi buradan gelmektedir. Bu durumda, artı-ürünün büyük bir kitlesinin sermaye olarak kullanılması yerine tüketilmesi konusunda, devlet kilisesi onların yardımına koşar. Rahip, neden ile sonucu birbirine karıştırmaktadır. Üstelik, kâr kitlesi, kâr oranındaki küçülmeye karşın, yatırımları sermaye ile birlikte büyür. Ne var ki, bu aynı zamanda sermayede bir yoğunlaşmayı gerektirir, çünkü böyle bir durumda üretim koşulları daha büyük ölçekte sermaye kullanılmasını zorunlu kılar. Gene bu, sermayede bir yoğunlaşmayı, yani küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulmasını, sermayeden yoksun bırakılmalarını da gerektirir. Bu da gene, üretim koşullarını uğraşlarında kendi emekleri rol oynamaya devam ettiğinden ötürü bu küçük kapitalistlerin dahil olmakta devam ettiğui üreticilerden —ikinci gücü çıkararak— koparmaktan başka bir şey değildir. Bir kapitalistin emeğui, sermayenin büyüklüğü ile, yani kapitalist olma derecesiyle tamamen ters orantılıdır. Üretim koşulları bir yanda, üreticiler öte yanda olmak üzere işte bu ayırma işlemidir ki, sermaye kavramına biçim verir. Bu, ilkel birikimle başlar. (Buch, I, Kap. XXIV**), sermaye birikimi ve merkezileşmesinde devamlı bir süreç olarak görünür ve ensonu, mevcut sermaye-

* Th. Chalmers, *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*, Second edition, Glasgow 1832, s. 88. — *Ed.*

** *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Kısım. — *Ed.*

lerin birkaç elde toplanması ve birçok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması (mülksüzleştirme şimdi bu hali almıştır) şeklinde kendisini ifade eder. Bu süreç, eğer merkezci olanın yanısıra, sürekli olarak merkezden uzaklaştırmacı bir etkiye sahip ters yönlü eğilimler bulunmaysaydı, çok geçmeden kapitalist üretimi yıkımla yüzyüze getirirdi.

II. ÜRETİMİN GENİŞLEMESİ İLE ARTI-DEĞER ÜRETİMİ ARASINDAKİ ÇATIŞMA

Emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişme, kendisini iki şekilde ortaya koyar: birincisi, üretilmiş bulunan üretici güçlerin büyüklüğü ile, yeni üretimin yürütüldüğü üretim koşullarının değeri ve kitlesi ile, birikmiş bulunan üretken sermayenin mutlak büyüklüğü ile; ikincisi, toplam sermayenin ücretlere yatırılan kısmının nispi küçüklüğü ile, yani belli büyüklükte bir sermayenin yeniden-üretim ve kendisini genişletmesi, kitle üretimi için gerekli canlı emeğin nispi küçüklüğü ile. Bu, aynı zamanda, sermayenin yoğunlaşması demektir.

Kullanılan emek-gücü bakımından, üretkenlikteki gelişme, kendisini gene iki şekilde ortaya koyar: Birincisi, artı-emeğin artması ile, yani emek-gücünün yeniden-üretimi için gereken, gerekli emek-zamanındaki azalma ile. İkincisi, belli büyüklükte bir sermayeyi harekete geçirmek üzere, genellikle kullanılan emek-gücü miktarında (işçi sayısında) azalma ile.

Bu iki hareket yalnız elele gitmekle kalmaz, karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve, aynı yasanın kendisini ifade ettiği görüngülerdir. Ne var ki bunlar, kâr oranını zıt yollarda etkilerler. Toplam kâr kitlesi toplam artı-değer kitlesine eşittir, $kâr oranı = a : S = artı-değer : yatırılan toplam sermaye$. Bununla birlikte artı-değer, toplam olarak, önce kendi oranıyla ve sonra, bu oranda aynı anda kullanılan emeğin kitlesiyle ya da aynı şey demek olan, değişen sermayenin büyüklüğü ile belirlenir. Bu etmenlerden birisi, artı-değer oranı büyür, diğeri, işçi sayısı (mutlak ya da nispi olarak) düşer. Üretici güçlerdeki gelişme, kullanılan emeğin karşılığı ödenen kısmını azalttığı kadar, artı-değeri de, oranını büyüttüğü için, artırır; ama, belli bir sermaye tarafından çalıştırılan toplam emek kitlesini azaltması ölçüsünde, artı-değer kitlesini elde etmek için, artı-değer oranının çarpıldığı çarpanı küçüktür. Her ikisi de günde 12 saat çalışan iki işçi, hava ile yaşasalar, yani kendileri için hiç çalışma zorunda bulunmasalar bile, günde yalnız 2 saat çalışan 24 işçinin ürettikleri kadar artı-değer üretemezler. Bu bakımdan, demek ki, işçi sayısındaki azalmanın, sömürü derecesini yoğunlaştırma yoluyla kapatılması bazı aşılamaz sınırlandırmalar ile karşı karşıya bulunuyor. İşte bu yüzden kâr oranındaki düşmeye pekâlâ karşı koyabilir, ama bunu büsbütün önleyemez.

Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bu nedenle, kâr kitlesi, kullanılan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte arttığı halde, kâr oranı

düşer. Kâr oranı veri iken, sermayenin kitlesindeki mutlak büyüme, mevcut büyüklüğüne bağlıdır. Ama öte yandan, eğer bu büyüklük veri ise, sermayedeki büyüme oranı, yani ondaki artış oranı, kâr oranına bağlıdır. Üretkenlikteki artış (bu ayrıca, yineliyoruz, daima mevcut sermayedeki değer kaybı ile elele gider) mevcut sermayenin değerini doğrudan doğruya, ancak kâr oranını yükseltmek suretiyle, yıllık ürünün değerinin tekrar sermayeye çevrilen kısmını artırarak büyütebilir. Emegin üretkenliğiyle ilgili olarak, bu, ancak (bu üretkenliğin, mevcut sermayenin *değeri* ile doğrudan hiç bir ilişkisi bulunmadığı için) nispi artı-değeri yükselterek ya da değişmeyen sermayenin değerini azaltarak, ya emekgücünün yeniden-üretimine giren metalleri ya da değişmeyen sermayenin öğelerini ucuzlatarak meydana gelebilir. Bunların her ikisi de mevcut sermayede değer kaybını gerektirir ve her ikisi de değişen sermayede değişmeye oranla bir azalmayla elele gider. Her ikisi de, kâr oranında bir düşmeye neden olur ve her ikisi de bunu yavaşlatır. Üstelik, yükselen bir kâr oranı, emeğe olan talebi artıracığına göre, bu, çalışan nüfusu ve böylece, sermayeyi sömürüsü ile gerçek sermaye haline getiren malzemeyi artırıcı yönde etki yapar.

Bununla birlikte, emegin üretkenliğindeki gelişme, aynı değişim-değerini temsil eden ve maddî özü, yani sermayenin maddî öğelerini, değişmeyen sermayeyi doğrudan doğruya, değişen sermayeyi en azından dolaylı olarak oluşturan maddî nesneleri oluşturan kullanım-değerlerinin kitlesini ve türlerini artırmak suretiyle, mevcut sermayenin değerinin yükselmesine dolaylı biçimde katkıda bulunur. Aynı sermaye ve aynı emekle, değişim-değeri şu ya da bu olan ve sermayeye çevrilebilecek daha fazla ürün yaratılmış olur. Bu ürünler, ek emegin, dolayısıyla da ek artı-emeğin emilmesine hizmet edebilirler ve bu yüzden ek sermaye yaratırlar. Bir sermayenin kumanda edebileceği emek miktarı, onun değerine bağlı olmayıp, değerleri ne olursa olsun, hepsi biraraya geldiğinde kendisini oluşturan, ham ve yardımcı maddelerin kitlesine, makineler ile sabit sermayenin öğelerine ve yaşam gereksinmelerine bağlıdır. Kullanılan emek kitlesi ve dolayısıyla artı-emeğin kitlesi büyüdükçe yeniden üretilen sermayenin değeri ile buna yeni eklenen artı-değerde de bir büyüme olur.

Ne var ki, birikim sürecinin kapsamına giren bu iki ögenin, Ricardo'nun yaptığı gibi, yalnızca yanyana, sükunet içersinde duran şeyler gibi görülmemesi gerekir. Bunlar, kendilerini çelişkili eğilimler ile görüngülerde ortaya koyan çelişkileri içerirler. Bu zıt güçler aynı zamanda birbirlerini zıt yönde etkilerler.

Toplam toplumsal ürünün sermaye olarak iş gören kısmındaki artıştan kaynaklanan çalışan nüfustaki fiilî bir artışın itkileri yanı sıra, yalnızca nispi bir aşırı-nüfus yaratan öğeler de vardır.

Kâr oranındaki düşmenin yanı sıra, sermayelerin kitlesi büyür ve mevcut sermayede, bu düşüşü durduran ve sermaye-değerlerin birikimini

hızlandıran bir değer kaybı da yanyana gider.

Üretkenlikteki gelişmenin yanı sıra, sermayenin bileşimi daha yüksek bir düzeye çıkar, yani değişen sermayenin değişmeyen sermayeye olan oranında nispi bir artış olur.

Bu farklı etkiler, egemen bir biçimde, bir seferinde yer olarak yanyana işlerler ve bir başka seferde zaman olarak birbirlerini izlerler. Zaman zaman bu zıt etmenlerin çatışması, bunalımlarda açığa çıkar. Bunalımlar, daima, mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleridir. Bunlar, bir süre için bozulmuş dengeyi tekrar kuran şiddetli patlamalardır.

Çelişki, genel bir deyişle, kapitalist üretim tarzının, değer ve bu değer içerdiği artı-değer hesaba katılmaksızın, kapitalist üretimin yer aldığı toplumsal koşullar dikkate alınmaksızın, üretici güçlerde mutlak bir gelişmeye doğru bir eğilim taşımasından ileri gelir; öte yandan ise, bu üretim tarzının amacı, mevcut sermayenin değerini korumak ve kendisini genişletmesini en üst sınıra ulaştırmaktır (yani, bu değer gitgide artan bir hızla büyümesini sağlamaktır). Bu üretim tarzının kendine özgü niteliği, sermayenin mevcut değerini, bu değeri en yüksek noktaya ulaştırmada bir araç olarak kullanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için kullandığı yöntemler, kâr oranında düşmeyi, mevcut sermayenin değer kaybını ve emeğin üretkenlik gücünü, zaten yaratılmış bulunan üretici güçler aleyhine geliştirmektir.

Mevcut sermayenin devresel değer kaybı —kâr oranındaki düşmeyi durdurmak ve yeni sermaye oluşturma yoluyla sermaye-değer birikimini hızlandırmak için, kapitalist üretim tarzına özgü araçlardan birisi— sermayenin dolaşımı ve yeniden-üretim süreçlerinin yer aldıkları belirli koşulları bozar ve bu yüzden, üretim sürecinde ani duraklamalara ve bunalımlara yolaçar.

Değişen sermayede değişmeyen sermayeye oranla meydana gelen ve üretici güçlerdeki gelişmeyle elele giden azalma, bir yandan sürekli bir yapay aşırı-nüfus yaratırken, çalışan nüfusun büyümesini teşvik eder. Düşen bir kâr oranı, kullanım-değerlerinin birikimini daha da hızlandırmak üzere, değer olarak sermaye birikimini yavaşlatırken, bu da gene değer olarak birikime yeni bir iti verir.

Kapitalist üretim, sürekli olarak, kendi niteliğinden gelen bu engellerin üstesinden gelmeye çalışır, ama bunu ancak, bu engelleri tekrar kendi yoluna ve hem de daha heybetli ölçekte koyarak becerir.

Kapitalist üretimin *gerçek engeli*, *sermayenin kendisidir*. İşte bu sermaye ve onun kendisini genişletmesidir ki, üretimin hem çıkış ve hem de sonuç noktası, hem itici gücü, hem amacı olarak görünür; üretim yalnız *sermaye* için üretimdir, ama bunun tersi doğru değildir; üretim araçları, sırf, üreticiler *toplumunun* yaşama sürecinde, devamlı bir gelişmenin araçları değillerdir. Sermayenin değerinin, büyük üretici kitlelerin mülksüzleştirilmelerine ve yoksullaştırılmalarına dayanan kendisini koruma

ve genişletme sürecinin içersinde devam ettiği sınırlar yalnız başına hareket edebilirler; — bu sınırlar, sermaye tarafından kendi amaçları için kullanılan ve üretimin sınırsız büyümesine, üretimin kendisinin bir amaç haline gelmesine, emeğin toplumsal üretkenliğinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesine doğru yolalan üretim yöntemleri ile sürekli bir çatışma haline girerler. Araçlar —toplumun üretici güçlerinin hiç bir koşula bağlı olmadan gelişmesi—, sınırlı bir amaçla, mevcut sermayenin kendisini genişletmesi amacı ile devamlı çatışma içersine girerler. Kapitalist üretim tarzı, bu nedenle, maddî üretim güçlerinin gelişmesi ve uygun bir dünya piyasası yaratılmasının tarihsel bir aracı olup, aynı zamanda da, bu tarihsel görevi ile, buna uygun düşen kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışmadır.

III. SERMAYE FAZLASI VE NÜFUS FAZLASI

Kâr oranında bir düşme ile birlikte, emeğin üretken bir biçimde kullanılması için bireysel bir kapitaliste gerekli olan asgarî sermayede bir yükselme olur; burada gerekli olan, hem genellikle emeğin sömürülmesi ve hem de, tüketilen emek-zamanının, metaların üretimi için gerekli emek-zamanına yetecek kadar olması ve böylece, metaların üretimi için gerekli ortalama toplumsal emek-zamanını aşmamasıdır. Bununla birlikte yoğunlaşma artar, çünkü, belli sınırların ötesinde, küçük bir kâr oranı ile büyük bir sermaye, kâr oranı yüksek küçük bir sermayeden daha hızlı birikir. Belli yükseklikte bir noktadan sonra, bu artan yoğunlaşmanın kendisi de, kâr oranında yeni bir düşmeye yolaçar. Küçük, dağınık sermaye kitleleri, böylece zorla, spekülasyon, kredi sahtekârlıkları, sermaye dolandırıcılığı ve bunalımlarla dolu maceralı bir yola itilmiş olurlar. Sermaye fazlalığı denilen şey daima, aslında, kâr oranındaki düşmenin kâr kitlesi ile telafi edilmediği sermaye fazlalığı —bu, yeni filizlenen sermaye sürgünleri için daima doğrudur— ya da kendi başına iş görmeyen sermayeleri, büyük işletmelerin yöneticilerinin emrine kredi biçiminde veren sermaye fazlalığı için geçerlidir. Bu sermaye fazlalığı, nispî bir aşırı-nüfus yaratan aynı nedenlerden ileri gelir ve bu yüzden, zıt kutuplarda bulundukları halde —kullanılmayan sermaye bir kutupta, işsiz çalışan nüfus öteki kutupta— nispî aşırı-nüfusu tamamlayan bir olgudur.

Bireysel metaların değil, sermayenin aşırı-üretimi, bu nedenle —sermayenin aşırı-üretimi daima, metaların aşırı-üretimini kapsamakla birlikte— yalnızca sermayenin aşırı birikimidir. Bu aşırı birikimin ne olduğunu değerlendirmek için (bunun daha yakından incelenmesi ileride yapılacaktır) bunun yalnızca mutlak olduğunu kabul etmek yeterli olacaktır. Sermayenin aşırı-üretimi ne zaman mutlak olur? Şu ya da bu veya birkaç önemli üretim alanını etkilemekle kalmayıp, tam kapsamıyla mutlak olan ve dolayısıyla bütün üretim alanlarını içersine alan aşırı-üretim nedir?

Kapitalist üretim amaçları için ek sermaye = 0 olur olmaz, mutlak bir aşırı sermaye üretimi var demektir. Ne var ki, kapitalist üretimin amacı, sermayenin kendisini genişletmesi, yani artı-emeğin ele geçirilmesi, artı-değer, kâr üretimidir. Bu nedenle sermaye emekçi nüfusa oranla, ne bu nüfus tarafından sağlanan mutlak emek-zamanı ve ne de nispi artı emek-zamanı daha fazla artırılamayacak kadar (bu son durum, emeğe olan talebin, ücretlerde bir yükselme eğilimi doğacak kadar güçlü olduğu bir zamanda herhalde sözkonusu olamaz) büyür büyümeyiz; dolayısıyla artan sermayenin, ancak kendisinde meydana gelen büyümeden önceki kadar ya da hatta daha az artı-değer ürettiği noktada, mutlak bir aşırı sermaye üretimi olacaktır; yani artmış bulunan sermaye $S + \Delta S$, S sermayesinin ΔS kadar genişlemeden önce ürettiğinden daha fazla kâr üretemez ya da hatta bundan daha az kâr üretebilir. Her iki halde de, genel kâr oranında şiddetli ve ani bir düşme olabilir, ama bu kez bu düşme, sermayenin bileşiminde, üretici güçlerdeki gelişmenin neden olduğu bir değişiklikten değil, daha çok, (ücretler arttığı için) değişen sermayenin para-değerinde bir yükselme ve buna karşılık da artı-emeğin gerekliliğe oranında bir düşme olması nedeniyle meydana gelen bir değişikliğin sonucu olabilir.

Gerçekte bu, sermayenin bir kısmının tamamen ya da kısmen atıl kalması (çünkü bu sermayenin kendi değerini genişletmeden önce, bir kısım faal sermayeyi bir yana itmesi zorunludur) ve öteki kısmının, hiç kullanılmayan ya da kısmen kullanılan sermayenin baskısı yüzünden daha düşük kâr oranında değerler üretmesi biçiminde görülebilir. Ek sermayenin bir kısmının, eski sermayenin yerini alıp almamasının ve bu sermayenin ek sermaye içinde bir yer almasının bu bakımdan bir önemi yoktur. Biz daima, eski sermaye toplamını bir yanda, ek sermaye toplamını ise öte yanda göreceğiz. Kâr oranındaki düşme, bu durumda, kâr kitlesinde mutlak bir azalma ile birlikte meydana gelecektir, çünkü, varsaydığımız koşullar altında, kullanılan emek-gücü kitlesi artırılıp artı-değer oranı yükseltilemediği için artı-değer kitlesi de artırılamaz. Ve azalan kâr kitlesinin, artmış bulunan bir toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir. Ama kullanılan sermayenin, eski kâr oranı üzerinden kendini genişletmeye devam ettiği ve şu halde kâr kitlesinin aynı kaldığı kabul edilse bile, bu kitlenin gene de, artan toplam sermaye üzerinden hesaplanması gerekecektir, ki bu da gene kâr oranında bir düşme demektir. 1.000'lik bir toplam sermaye, 100'lük bir kâr sağlar ve 1.500'e çıkartıldıktan sonra da hâlâ 100 kâr sağlarsa, bu ikinci durumda 1.000 ancak $66\frac{2}{3}$ sağlayabilir. Eski sermayenin kendisini genişletmesi, mutlak anlamda azaltılmış demektir. 1.000'lik sermaye, yeni koşullar altında, eskiden $666\frac{2}{3}$ 'lük bir sermayenin getirdiği kârdan daha fazla bir kâr sağlayamaz.

Böyle olmakla birlikte, açıktır ki, eski sermayenin bu fiili değer kaybı bir savaşım olmaksızın meydana gelemeyiz ve ΔS ek sermayesi de, bir

savaşım olmaksızın sermaye işlevlerini yüklenemez. Kâr oranı, rekabetin etkisi altında, aşırı sermaye üretimi nedeniyle düşmektedir. Daha çok bunun tersi olabilir; düşen kâr oranı nedeniyle rekabet savaşımı başlar ve sermayenin aşırı-üretimi de aynı koşullardan doğar. ΔS 'nin işlevlerine devam eden eski kapitalistlerin ellerindeki parçası, kendi ilk sermayelerinin değer kaybına uğramasını engellemek ve üretim alanındaki yerini daraltmamak için, azçok atıl durumda bırakılır. Ya da onlar, bunu, ek sermayeyi atıl tutma gereksinmesini yeni gelenlere ve genellikle rakiplerinin omuzlarına yüklemek için, geçici bir kayıp pahasına da olsa kullanırlar.

ΔS 'nin, yeni ellerde bulunan parçası, kendisi için, eski sermayenin aleyhine bir yer edinmeye çalışabilir ve bunu da, eski sermayenin bir kısmını atıl kalmaya zorlayarak kısmen becerebilir. Eski sermayeyi, eski yerini bırakmaya ve kullanılmayan ek sermayeye bütünüyle ya da kısmen katılmaya zorlayabilir.

Eski sermayenin bir kısmı, her türlü koşul altında kullanılmadan kalmak zorundadır; sermaye olarak faaliyet gösterdiği ve bu yönüyle değer ürettiği sürece, kendine özgü sermaye niteliğine son verir. Sermayenin hangi kısmının özellikle etkileneceğini rekabet savaşımı belirleyecektir. İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, genel kâr oranının eşitlenmesi halinde gördüğümüz gibi, kapitalist sınıf arasında bir kardeşlik havası estirir ve böylece herbiri, ortak yağmadan kendi yatırımı oranında pay alır. Ama sorun, kârın değil zararın paylaşılması halini alır almaz, herkes kendi payına düşen zarar en aza indirme ve bunu bir başkasının sırtına yükleme çabasına düşer. Kapitalist sınıf için, kayba uğramak kaçınılmazdır. Her kapitalistin, bu zararın ne kadarını yüklenmek zorunda kalacağı, yani bunu ne ölçüde paylaşmak durumunda kalacağı, göstereceği güç ve kurnazlığa bağlıdır ve o zaman rekabet, düşman kardeşler arasında bir savaşa dönüşür. Her bireysel kapitalistin çıkarları ile bütünüyle kapitalist sınıfın çıkarları arasındaki uzlaşmazlık, tıpkı daha önce aralarındaki çıkar özdeşliğinin pratikte rekabet yoluyla ortaya çıkması gibi, suyüzüne çıkar.

Peki, bu çatışma nasıl çözümlenir ve kapitalist üretimin "sağlıklı" işlemesine uygun koşullar nasıl kurulur? Bu çözümün biçimi, çözümü tartışılan zıtlığın daha ortaya çıkışında belirmiş durumdadır. Çözüm, ek sermaye ΔS 'nin tüm değeri tutarında ya da en azından bir kısmı tutarında bir sermayenin çekilmesini ve hatta kısmen yok olmasını gerektirir. Bu çatışma açıklanırken gösterildiği gibi, uğranılan kayıp hiç bir zaman bireysel kapitalistler arasında eşit olarak dağılmayıp, bu dağılım daha çok rekabet savaşımı ile belirlenir ve sahip olunan özel avantajlar ya da daha önce elde olunan konumlara bağlı olarak çok farklı oranlarda bölünmüş olur, böylece, bir sermaye kullanılmaz durumda bırakılır, diğeri yok olur ve bir üçüncüsü nispeten az bir kayıpla kurtulur ya da geçici değer kaybına uğrar, vb..

Ama bu denge, her ne olursa olsun, şu ya da bu miktarda sermayenin çekilmesi ya da hatta yokolması ile ancak kurulabilir. Bu hal, kısmen, sermayenin maddî varlığına kadar uzanabilir, yani bir kısım üretim aracı, sabit ve döner sermaye, çalışmaz, sermaye olarak iş göremez duruma düşer; işlemekte olan kuruluşlardan bazıları işlerini durdururlar. Bu bakımdan, zaman, bütün üretim araçlarına (toprak hariç) saldırır ve bunları bozarsa da, işlerin durması, gerçekte üretim araçları için çok daha büyük zararlara yolaçar. Bununla birlikte, bu durumda asıl önemli olan, bu üretim araçlarının, üretim aracı olarak işlevlerini yerine getirememeleri, bu işlevin kısa ya da uzun bir dönem için kesintiye uğramış olmasıdır.

Ama asıl zarar, en şiddetli nitelikte olanı, sermaye ile ilgili olarak meydana gelir, ve bu sermaye, değer niteliğini taşıdığı ölçüde, bu kayıp, sermayelerin *değerleri* bakımından meydana gelmiş demektir. Sermayenin değerinin yalnızca gelecekteki artı-değerden, pay talebi biçimindeki kısmı, yani aslında, çeşitli şekillerdeki üretimden bono biçiminde kâr talebi, hesaplandıkları gelirlerdeki düşme nedeniyle hemen değer kaybına uğrar. Altın ve gümüşün bir kısmı atıl kalır, yani sermaye olarak işlev yapmazlar. Piyasadaki metallerin bir kısmı, dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerini, ancak, fiyatlarında büyük düşme olması yoluyla, dolayısıyla, temsil ettikleri sermayede değer kaybıyla tamamlayabilirler. Sabit sermaye öğeleri, gene aynı şekilde, şu ya da bu ölçüde değer kaybına uğrarlar. Şunu da eklemek gerekir ki, belirli ve önceden saptanan fiyat ilişkileri, yeniden-üretim sürecini yönettiği için, bu süreç, fiyatlardaki genel düşmeyle kesintiye uğrar ve karışıklık içersine düşer. Bu karışıklık ve durgunluk, paranın, gelişmesi sermayedeki gelişmeye bağlı bulunan ve önceden belirlenen fiyat ilişkilerine dayanan ödeme aracı işlevini felce uğratar. Belirli tarihlerde vadeleri dolan ödemeler zinciri, yüzlerce yerinden kopar. Karışıklık, sermaye ile birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da büyür ve, şiddetli, ağır bunalımlara, ani ve zoraki değer kayıplarına, yeniden-üretim sürecinde fiilî durgunluklara ve kesintilere ve böylece de yeniden-üretimde gerçek bir düşmeye yolaçarlar.

Ne var ki, daha başka güçler de bu arada işlemeye başlayabilirler. Üretimdeki durgunluk, işçi sınıfının bir kısmını işsiz bırakır ve böylece çalışan kısmını, ücretlerin ortalamanın altına düşmesine boyun eğecek bir duruma sokar. Bunun sermaye üzerindeki etkisi, tıpkı, ortalama ücretlerde nispi ya da mutlak artı-değerde bir artma olduğu zaman yaptığı etki gibidir. Gönenç, işçiler arasında daha fazla evliliklere yolaçar ve çocuk ölümlerini azaltır. Bu, nüfusta gerçek bir artış anlamına gelirse de, fiilen çalışan işçi nüfusunda bir artış demek değildir. Ama emekçinin sermaye ile olan ilişkisini, fiilen çalışan işçilerin sayısının artması halinde olduğu gibi etkiler. Öte yandan, fiyatlardaki düşme ve rekabet savaşımı, her kapitalisti, toplam ürününün bireysel değerini, yeni makineler, yeni ve ileri çalışma yöntemleri, yeni tertipler kullanarak genel değerinin altına düşürmeye, yani belli bir miktar emeğin üretkenliğini artırmaya,

değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını düşürmeye ve böylece bazı işçilere yol vermeye, kısacası, yapay bir aşırı-nüfus yaratmaya itebilir. Ensonu, değişmeyen sermaye öğelerinin değer kaybı, bizzat kâr oranının yükselmesine yolaçabilir. Kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi, değişene oranla yükselmiş olabilir, ama değeri düşebilir. Böylece üretimde meydana gelen durgunluk —kapitalist sınırlar içersinde— gene üretimde daha sonraki bir genişlemeyi hazırlamış olabilir.

Ve böylece, devre yeni baştan başlamış olur. Sermayenin, işlevsel durgunlaşma sonucu değer kaybına uğrayan kısmı, eski değerini tekrar kazanabilir. Bundan sonra, aynı kısır döngü, genişlemiş üretim koşulları altında, genişlemiş bir piyasa ve artmış üretici güçlerle bir kez daha çizilmiş olur.

Ne var ki, varsaydığımız en aşırı koşullar altında bile, sermayenin bu mutlak aşırı-üretimi, mutlak bir aşırı-üretim değildir, üretim araçlarının mutlak bir aşırı-üretimi değildir. Bu ancak, üretim araçlarının *sermaye olarak iş görmesi* ve dolayısıyla, bir değer genişlemesini içermesi, artan kitleye oranla ek bir değer üretmesi ölçüsünde, üretim araçlarının aşırı-üretimi olur.

Gene de bu, bir aşırı-üretim olabilir, çünkü, sermaye, emeği, kapitalist üretim sürecinin “sağlıklı” ve “normal” gelişmesinin gerektirdiği derecede, hiç değilse, kâr kitlesini kullanılmakta olan sermayenin büyüyen kitlesiyle birlikte artırarak bir derecede, bu nedenle de, kâr oranının, sermayenin büyümesi ölçüsünde ya da hatta bu büyümeden daha hızlı düşmesini önleyecek bir derecede sömürebilecek durumda olmayabilir.

Aşırı sermaye üretimi, hiç bir zaman, sermaye olarak, yani emeğin belli bir derecede sömürülmesine hizmet edebilecek üretim araçlarının —emek araçları ile yaşam gereksinmelerinin— aşırı-üretiminden fazla bir şey değildir; ne var ki, sömürü yoğunluğunun belli bir noktanın altına düşmesi, kapitalist üretim sürecinde rahatsızlıklara, kesintilere yolaçar, bunalımlar ve sermaye tahripleri görülür. Bu aşırı sermaye üretiminin, azçok önemli miktarda nispi aşırı-nüfusla birlikte görülmesi bir çelişki değildir. Emeğin üretkenliğini artıran, üretilen metalar kitlesini büyüten, piyasaları genişleten, hem kitlesi ve hem de değeri bakımından sermaye birikmesini hızlandıran ve kâr oranını düşüren bu aynı koşullar, kendilerinin ancak istihdam edilebilecekleri sömürü derecesinin düşük olmaları yüzünden ya da en azından belli bir sömürü derecesinde sağlayacakları kâr oranının düşük olması nedeniyle artı-sermaye tarafından istihdam edilmeyen, nispi bir aşırı-nüfus, aşırı bir emekçiler nüfusu yaratmışlardır ve yaratmaya da devam etmektedirler.

Sermaye eğer dışarıya gönderiliyorsa, bu, mutlaka içerde kullanılmadığı için değil, dış bir ülkede daha yüksek bir kâr oranı ile kullanılabilirdiğidir. Ama böyle bir sermaye, çalışmakta olan işçi nüfusu için ve genellikle sermayeyi gönderen ülke için, mutlak fazla sermayedir. Böyle bir sermaye, nispi aşırı-nüfus ile yanyana bulunur ve bu durum, her ikisinin

de yanyana nasıl bulunduklarını ve karşılıklı olarak birbirlerini nasıl etkilediklerini gösteren bir örnektir.

Öte yandan, kâr oranında, birikimle bağlı olarak görülen bir düşme, zorunlu olarak bir rekabet savaşımına yolaçar. Kâr oranında bir düşmenin, kâr kitlesinde bir yükselme ile telafi edilmesi, ancak, toplam toplumsal sermaye için, büyük ve iyice yerleşmiş kapitalistler için geçerlidir. Bağımsız çalışan yeni ek bir sermaye, böyle bir telafi koşulundan yararlanamaz. Bu koşulları henüz elde etme durumundadır ve bu yüzden kâr oranında bir düşme, kapitalistler arasında bir rekabet savaşımına yolaçar, yoksa bunun tersi olmaz. Hiç kuşkusuz, rekabet savaşımıyla birlikte, ücretlerde geçici bir yükselme ve dolayısıyla kâr oranında geçici, ama daha fazla bir düşme olacaktır. Aşırı bir meta üretiminde piyasaların fazla malla dolmasında da aynı şey görülür. Sermayenin amacı, belli gereksinimleri karşılamak olmayıp, kâr üretmek olduğu ve bu amacı, üretimin ölçeğini üretimin kitlesine uyduracak yerde, bunun tersini sağlayan yöntemlerle gerçekleştirdiği için, kapitalizm altında sınırlı boyutlarda tüketim ile, durmadan bu kendisine özgü engeli aşmaya çalışan üretim arasında sürekli bir gedik olması zorunludur. Üstelik, sermaye, metallerden oluştuğu için, aşırı sermaye üretimi, aşırı meta üretimi demektir. Aşırı meta üretimini yadsıyıp da aşırı sermaye üretimini kabul eden iktisatçıların garip hali işte buradan gelir. Genel bir aşırı-üretim bulunmadığını, ancak daha çok, çeşitli üretim kollarında bir orantısızlık olduğunu söylemek, toplam üretimin birbirlerine olan bağımlılığı, üretim öğeleri üzerinde kendisini, bunların ortak akılları tarafından kavranarak ve böylece denetim altında tutularak üretken süreci kendi ortak denetimleri altına sokan bir yasa olarak değil de kör bir yasa olarak kabul ettirdiği için kapitalist üretimde tek tek üretim kollarının orantılılığının, sürekli bir süreç olarak orantısızlıktan ileri geldiğini söylemekle aynı şeydir. Bu, ayrıca, kapitalist üretimin gelişmediği ülkelerin, kapitalist üretimde bulunan ülkelere uyacak oranlarda tüketimde ve üretimde bulunmaları gerektiğini istemeye varır. Aşırı-üretimin ancak nispî olduğu söylenecek olursa, bu tamamen doğrudur, ama tüm kapitalist üretim tarzı, sınırları mutlak olmayan nispî bir üretim tarzıdır. Ve bunlar, ancak, bu tarz için, yani onun dayandığı temel üzerinde mutlaktır. Böyle olmasaydı, halk kitlelerinin eksikliğini çektiği aynı metaller için, nasıl olur da talep yetersizliği olurdu. Ve içinde emekçilere ortalama miktarda yaşam gereksinimlerini ödeyebilmek için, bu talebin dışardan, yabancı piyasalardan aranması nasıl mümkün olurdu? Bunun mümkün olabilmesinin tek nedeni, bu özgül kapitalist ilişkiler içersinde, artı-ürünün, ona sahip olanın, bunu kendisi için tekrar sermayeye çevirmeden önce, tüketime sunamayacağı bir biçime bürünmesidir. Ve ensonu, kapitalistlerin, kendilerine ait metalleri yalnızca kendi aralarında değiştirmek ve tüketmek durumunda oldukları söylenecek olursa, kapitalist üretim tarzının tüm niteliği gözden kaçırılmış olur; ve ayrıca, sözkonusu sermayenin tüketilmesi değil, değerinin genişletilmesi olgusu olduğu da unutulmuş olur.

Kıscası, apaçık aşırı-üretim olayına karşı öne sürülen bütün bu itirazlar (oysa bu olgu, bu itirazlara aldırış bile etmemektedir), *kapitalist* üretimin engellerinin, *genel olarak üretimin* engelleri olmadığı ve bu nedenle, bu, özgül, kapitalist üretim tarzının engelleri bulunmadığı tartışmasına gelir dayanır. Oysa, kapitalist üretim tarzının çelişkisi, sermayenin içersinde hareket ettiği ve tek başına hareket edebildiği, özgül üretim *koşulları* ile sürekli çatışma içersine giren, üretici güçleri mutlak bir biçimde geliştirmeye doğru bir eğilim taşımasından doğar.

Mevcut nüfusa oranla, çok fazla yaşam gereksinmesi üretilmemiştir. Tam tersine. Büyük kitlelerin gereksinmelerinin doğru dürüst ve insanca karşılanması için pek az üretim yapılmıştır.

Nüfusun, çalışabilir durumda olan kısmının istihdamı için, çok fazla üretim aracı üretilmemiştir. Tam tersine. Önce, üretken nüfusun çok büyük bir kısmı, gerçekten çalışabilir durumda değildir ve içersinde bulundukları koşulların zoruyla, başkalarının emeğinin sömürüsüne ya da, ancak sefil bir üretim tarzı altında kendisine emek denilebilecek bir işe bağimli hale getirilmiştir. Sonra, tüm çalışabilir durumda olan nüfusun, en üretken koşullar altında çalıştırılmasını sağlayacak ve böylece bunların çalışma sürelerini, iş-saatleri boyunca kullanılan değişmeyen sermayenin kitlesi ve yeterliliği yoluyla kısaltabilecek miktarda üretim aracı üretilmemektedir.

Öte yandan, emekçilerin belli bir kâr oranı üzerinden sömürülmelerini sağlayan araçlar olarak kullanılmak üzere, zaman zaman gereğinden fazla emek aracı ve yaşam gereksinmesi üretilir. İçerdikleri değeri ve artı-değeri, kapitalist üretime özgü bölüşüm ve tüketim koşulları altında gerçekleştirebilmek ve yeni sermayeye çevirebilmek, yani bu süreci durmadan yinelenen patlamalara meydan vermeksizin sürdürebilmek için gereğinden fazla meta üretilir.

Fazla zenginlik üretilmez. Ama, zaman zaman, kendi kapitalist ve kendi kendisiyle çelişen biçimleri içersinde çok fazla servet üretilir.

Kapitalist üretim tarzının sınırları, suyüzüne çıkmıştır:

1) Emeğin üretkenliğindeki gelişme kâr oranındaki düşmeden, belli noktalarda bu gelişme ile uzlaşmaz bir çelişki içersine giren ve bunalımlar ile sürekli yenilmesi gereken bir yasa yaratır.

2) Üretimin genişlemesi ya da daralması, karşılığı ödenmeyen emeğe elkonulması ve bu karşılığı ödenmeyen emeğin genel olarak maddeleşen emeğe oranı ile, ya da, kapitalistlerin diliyle, kâr ve bu kârın kullanılan sermayeye oranı ile, dolayısıyla, üretimde toplumsal gereksinmeler, yani toplumsal olarak gelişmiş insanoğlunun gereksinmeleri arasındaki bağıntıdan çok, belirli bir kâr oranı ile belirlenmektedir. İşte bu nedenle, kapitalist üretim tarzı, üretimin belirli genişleme aşamasında engellerle karşılaşır ve başka bir öncülden hareket edildiğinde, tersine, tamamen yetersiz görülebilir. Bu üretim tarzı, gereksinmelerin karşılandığı noktada

değil, kâr üretiminin ve bu kârın gerçekleştirilmesinin saptadığı bir noktada durağan hale gelmektedir.

Kâr oranı düştüğünde, bir yandan, bireysel kapitalistlerin, gelişmiş yöntemler vb. ile, kendi metalarının değerini, toplumsal ortalamanın altına düşürebilmelerini ve böylece, o günkü piyasa-fiyatlarında fazladan bir kâr gerçekleştirebilmelerini sağlamak için, sermaye gayrete gelir. Öte yandan, hepsi de, genel ortalamadan bağımsız ve bu ortalamayı aşan fazladan bir kâr koparma amacına dayalı yeni üretim yöntemleri, yeni sermaye yatırımları, yeni serüvenler ile, gözü dönmüşçesine girişimler yoluyla, bir kapkaççılık ve bu kapkaççılığı yaygın hale getiren ve isteklendiren bir ortam belirir.

Kâr oranı, yani sermayedeki nispi artış, her şeyden çok, kendilerine bağımsız bir yer bulmaya çalışan bütün yeni sermaye sürgünleri için önemlidir. Ve sermaye oluşumu, düşen kâr oranının, kâr kitlesi ile telafi edildiği birkaç büyük yerleşmiş sermayenin eline düşmesi halinde, üretimin yaşam alevi bütünüyle sönebilir. Yokolup gider. Kâr oranı, kapitalist üretimin itici gücüdür. Nesneler, ancak, bir kâr ile üretilebildikleri sürece üretilir. İngiliz iktisatçılarınun, kâr oranındaki düşme ile ilgilenmelerinin nedeni işte budur. Böyle bir olasılığın bile Ricardo'yu kaygılandırmaması olgusu, onun, kapitalist üretimin koşullarını ne denli derinden kavradığını gösterir. Ona karşı yapılan itiraz, "insanları" hiç önemsemediği, insan ve sermaye-değer olarak neye malolursa olsun, bütün dikkatini sırf üretici güçlerdeki gelişmeye çevirdiği itirazları, asıl onunla ilgili önemli şeylerdir. Toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, sermayenin tarihsel işlevi ve varoluş nedenidir. İşte bu şekildedir ki, o, farkında olmadan, daha yüksek bir üretim tarzının maddi gereksinmelerini yaratır. Ricardo'yu kaygılandıran şey, kâr oranının, kapitalist üretimin isteklendirici ilkesinin, birikimin temel öncülü ve itici gücünün, üretimin kendisindeki gelişmeyle tehlikeye düşmesi olgusudur. Ve burada nicel orantı her şey demektir. Aslında, bunun ardında, onun ancak bulanık bir şekilde farkına vardığı daha derin bir şey vardır. Burada, o, sırf ekonomik bir biçimde yüzeye çıkıyor —yani burjuva bakış açısından, kapitalist anlayışın sınırları içersinde, kapitalist üretimin kendi açısından— bu üretim tarzının kendi engelleri bulunduğu, nispi olduğu, mutlak olmayıp, ancak, üretimin maddi gereksinmelerinin gelişmesinde, belirli bir sınırlı döneme tekabül eden tarihsel bir üretim tarzı olduğu ortaya çıkıyor.

IV. TAMAMLAYICI DÜŞÜNCELER

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, çeşitli üretim kollarında çok orantısız bir biçimde olduğu ve bu gelişme yalnız derece bakımından orantısız olmayıp, çoğu kez zıt yönlerde de olduğu için, buradan ortalama kâr (= artı-değer) kitlesinin, üretkenliğin en ileri üretim kollarında gösterdiği

gelişmeden sonra, doğal olarak umulan düzeyin önemli ölçüde altında bulunmak zorunda kalacağı sonucu çıkar. Üretkenliğin farklı üretim kollarında çok farklı oranlarda ve hatta çoğu kez zıt yönlerde gelişmesi olgusu, sadece rekabet kargaşasından ve burjuva üretim tarzının özelliğinden ileri gelmez. Emegın üretkenliğı, ayrıca, üretkenlik büyürken —bunun toplumsal koşullara bağılı olması ölçüsünde— çoğu kez daha az üretken hale gelen doğal koşullar ile de bağımlı durumdadır. Böylece, bu farklı alanlardaki zıt hareketler, bir yerde ilerlerken bir başka yerde geriler. Örneğın, muazzam hammadde kitlelerinin kendisine bağılı bulunduğı mevsimlerin etkilerini, ormanların, kömür ve demir madenlerinin, vb. tükenmelerini düşününüz.

Değişmeyen sermayenin, hammaddeler, vb. gibi, döner kısmı, emegın üretkenliğine oranla kendi kitlesini sürekli biçimde artırdığı halde, binalar, makineler, aydınlatma ve ısıtma araçları, vb. gibi sabit sermaye konusunda durum böyle değildir. Bir makine, maddi kitlesinin büyümesi ölçüsünde mutlak olarak daha pahalılaşır sa da, nispi olarak ucuzlar. Eğer beş işçi, bir metanın eskisinin on katını üretecek olsa, bu durum, sabit sermaye yatırımını on kat artırmaz; değişmeyen sermayenin bu kısmının değeri, üretkenlikteki gelişmeyle birlikte büyüdüğü halde, hiç bir zaman bu büyüme aynı oranda olmaz. Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranındaki farka, kâr oranındaki düşmede ifade edildiğı biçimde ve gene aynı orandaki farka, emegın üretkenliğindeki gelişmeyle birlikte, bireysel meta ve bu metanın fiyatıyla ilişkisi bakımından ifade edildiğı biçimiyle sık sık işaret etmiş bulunuyoruz.

[Bir metanın değeri, kendisinde maddeleşmiş bulunan geçmiş ve canlı emegın toplam emek-zamanı ile belirlenir. Emegın üretkenliğinin yükselmesi, canlı emegın payı azaldığı halde geçmiş emegın payının artması ve bunun, bu metada maddeleşen toplam emek miktarının azalması şeklinde, yani canlı emekteki azalmanın geçmiş emekteki artmadan daha fazla olması şeklinde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Bir metanın değerinde bulunan geçmiş emek —sermayenin değişmeyen kısmı— bu metanın ham ve yardımcı madde olarak bütünüyle tükettiğı değişmeyen sermayenin, kısmen aşınan ve yıpranan sabit ve kısmen de döner parçalarından oluşur. Değerin, ham ve yardımcı maddelerden gelen kısmının, emegın üretkenliğindeki artışla birlikte azalması gerekir, çünkü, bu maddeler bakımından üretkenlik, kendisini, tamamen, bunların değerinde yarattığı azalmayla ifade eder. Öte yandan, değişmeyen sermayenin sabit kısmının, büyük ölçüde çoğalması ve bununla birlikte, değerinin aşınma ve yıpranma yoluyla metalara aktarılan kısmının büyümesi, emek üretkenliğindeki yükselmenin en karakteristik yanıdır. Yeni bir üretim yönteminin, üretkenlikte gerçek bir artışı temsil etmesi için, bu yöntemle, metanın her birimine, sabit sermayeden aşınma ve yıpranma şeklinde aktarılan ek değer kısmının, canlı emekten sağlanan tasarrufla metanın değerinden eksilen bir kısımdan küçük olması gerekir;

kısacası, bu yöntemin, metain değerini düşürmesi gerekir. Bazı durumlarda olduğu gibi, metain değerine, sabit sermayenin aşınma ve yıpranması karşılığı giren ek değer üzerinde, daha fazla ya da pahalı ham ve yardımcı madde kullanılması nedeniyle bir ek değer girse bile, yöntemin gene de bu sonucu sağlaması gerektiği açıktır. Değere yapılan bütün eklerin, metain değerinde, canlı emekteki azalmadan gelen düşmeyi telafi edecek miktardan daha büyük olması gerekir.

Bir metaya giren toplam emek miktarındaki bu azalma, bu nedenle, üretim hangi toplumsal koşullar altında yapılırsa yapılsın, emeğin üretkenliğindeki artışın temel bir ölçütü olarak görünmektedir. Emeğin üretkenliği gerçekten de, üreticilerin üretimlerini önceden yapılmış bir plana göre düzenledikleri bir toplumda ya da hatta basit meta üretiminde bile her zaman bu ölçüt ile ölçülmelidir. Ama, kapitalist üretimde acaba durum nasıldır?

Diyelim, belli bir kapitalist sanayi kolu, bir metain normal bir birimini aşağıdaki koşullar altında üretmektedir: Sabit sermayenin aşınıp yıpranması, parça başına $\frac{1}{2}$ şilin tutmaktadır; bu ürüne, parça başına $17\frac{1}{2}$ şilin ham ve yardımcı madde girmekte, ücretler 2 şilin ve %100 artı-değer oranı üzerinden artı-değer 2 şilin tutmaktadır. Toplam değer = 22 şilin etmektedir. Kolaylık olsun diye, bu üretim kolundaki sermayenin ortalama toplumsal sermaye bileşiminde olduğunu, böylece metain üretim-fiyatının değeri ile, ve kapitalistin kârının, yaratılan artı-değerle özdeş olduğunu kabul ediyoruz. Bu duruma göre, metain maliyet-fiyatı = $\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ şilin, ortalama kâr oranı $\frac{2}{20} = \%10$, metain parça başına üretim-fiyatı, değeri gibi = 22 şilin olur.

Metain her parçası için gerekli canlı emeği yarıyarıya azaltan, ama değerinin, sabit sermayenin aşınıp yıpranmasını temsil eden kısmını üç katına çıkartan bir makine bulunduğunu varsayalım. Bu durumda hesap şöyle olur: Aşınıp yıpranma = $1\frac{1}{2}$ şilin, ham ve yardımcı maddeler, önceki gibi $17\frac{1}{2}$ şilin, ücretler 1 şilin, artı-değer 1 şilin, toplam 21 şilin. Meta şimdi değer olarak 1 şilin düşmüştür; yani makine, kuşkusuz, emeğin üretkenliğini artırmıştır. Ama kapitalist, durumu şöyle görür: şimdi maliyet-fiyatı, aşınma için $1\frac{1}{2}$ şilin, ham ve yardımcı maddeler için $17\frac{1}{2}$ şilin, ücretler için 1 şilin, toplam, önceki gibi 20 şilin. Kâr oranını yeni makine hemen değiştirdiğine göre, maliyet-fiyatı üzerinden %10, yani 2 şilin elde edecektir. Üretim-fiyatı, demek ki, değişmeden = 22 şilin olarak kalacak, ama değerinin 1 şilin üzerinde bulunacaktır. Kapitalist koşullar altında üretim yapan bir toplum için bu metada herhangi bir ucuzlama olmamıştır. Yeni makine, bu toplum için bir iyileştirme *değildir*. Bu yüzden de kapitalist, bu makineyi kullanmaya niyetli değildir. Ve bu makineyi kullanmakla, elindeki henüz eskimemiş makineler hemen değersizleşeceği, bir hurda yığını halini alacağı, şu halde mutlak bir kayba uğrayacağı için, onun hesabına hayalcilik olan bu yanılgıya düşmemek için gözüne dört açacaktır.

Emeğin artan üretkenliği yasası, demek ki, sermaye için mutlak geçerli değildir. Sermayeyi ilgilendirdiği kadarıyla üretkenlik, genellikle canlı emekte sağlanan bir tasarrufla artmaz, bu ancak, Birinci Ciltte (Kap. XIII, 2, s. 409/398)* kısaca belirtmiş olduğumuz gibi, canlı emeğin *karşılığı ödenen* kısmında, geçmişte harcanan emeğe kıyasla sağlanan tasarrufla yükselir. Kapitalist üretim tarzı, burada, bir başka çelişkiyle karşılaşır. Onun tarihsel görevi, insan emeğinin üretkenliğini, hiç bir sınır tanımadan geometrik dizi içersinde geliştirmektir. Burada olduğu gibi üretkenlikteki gelişmesini engellediği her zaman, tarihsel görevine ihanet eder. Böylece o, gittikçe yaşlandığını ve miyadını doldurduğunu bir kez daha göstermiş oluyor.]³⁷

Rekabet altında, bağımsız bir sanayi kuruluşunun başarıyla çalışabilmesi için, üretkenlikteki artışla birlikte, gerekli asgarî sermaye artışı, aşağıdaki durumları gösterir: Yeni ve daha pahalı donanımlar yaygın olarak kullanılmaya başlanır başlanmaz, küçük sermayeler bu sanayi kolunda artık barınamaz hale gelir. Küçük sermayeler, çeşitli sanayi alanlarında ancak mekanik buluşların başlangıç döneminde bağımsız olarak iş görmeye devam ederler. Demiryolları gibi değişmeyen sermayenin olağanüstü yüksek oranda olduğu çok büyük girişimler, öte yandan, ortalama kâr oranını sağlayamazlar, bunun bir kısmını, ancak bir faiz sağlarlar. Aksi halde, genel kâr oranı daha da düşebilir. Ama bu durum, hisse senetleri biçimindeki büyük sermaye yoğunlaşmaları için doğrudan bir kullanım alanı sağlamış olur.

Sermayedeki büyüme, dolayısıyla sermaye birikimi, sermayenin organik bileşiminin oranında yukarıda sözü edilen değişiklikler ile birlikte meydana gelmedikçe, kâr oranında bir düşmeyi gerektirmez. Öyle durumlar olabilir ki, üretim tarzındaki günlük sürekli değişikliklere karşın, toplam sermayenin kimi zaman bu ve kimi zaman şu büyüklükteki ya da küçüklükteki kısmı, sermayeyi oluşturan bu öğelerin belli ortalama oranlarına dayanarak, belirli dönemler için birikmeye devam eder ve böylece, büyümesiyle birlikte organik bir değişme olmadığı gibi, kâr oranında da bir düşmeye yolaçmamış olur. Yanısıra, yeni yöntemler uygulamaya başladığı halde, sessiz sedasız devam eden eski üretim yöntemlerine dayanan bu sürekli sermaye genişlemesi ve dolayısıyla üretimdeki büyüme, kâr oranının, toplumun toplam sermayesindeki büyüme oranında düşmesinin bir başka nedenidir.

Ucretlere yatırılan değişen sermayedeki nispi azalmaya karşın, işçilerin mutlak sayısındaki artış bütün üretim kollarında meydana gelmediği gibi, bu, düzenli bir biçimde de olmaz. Tarımda, canlı emek ögesindeki azalma mutlak olabilir.

³⁷ Yukardaki bölümlerin köşeli parantez içersine alınmasının nedeni, özgün elyazmasındaki notların bir yinelenmesi olmakla birlikte, bazı noktalarda asıl metinde bulunan malzemenin sınırlarını aşmalarıdır. —F. E.

* *Kapital*, Birinci Cilt. Onbeşinci Bölüm, İkinci Kesim, s. 422-423. —Ed.

Ne var ki, ücretli emekçi sayısındaki nispi azalmaya karşın, mutlak olarak artış, zaten kapitalist üretim tarzının bir gereksinmesidir. Emek-gücünü günde 12-15 saat çalıştırmak artık zorunlu olmaktan çıkar çıkmaz, bu üretim tarzı için emek-gücü artık bollamış demektir. Üretici güçlerde mutlak işçi sayısının azalmasına yolaçabilecek, yani bütün ulusun kendi toplam üretimini daha kısa zamanda yapabilmesini sağlayacak bir gelişme, nüfusun büyük bir kısmını işsiz bıraktığı için, bir devrim neden olabilir. Bu, kapitalist üretimin özgül sınırının bir başka belirtisidir ve bu, üretim tarzının, üretici güçlerin gelişmesi ve servet yaratılması için hiç bir zaman mutlak bir biçim olmadığını, daha çok, belli bir noktada bu gelişmeyle çatışma haline geldiğini de gösterir. Çalışan nüfusun bazan şu, bazan bu kısmının, eski istihdam biçimi altında fazlalık haline gelmesinden doğan devresel bunalımlarda bu çatışma kısmen görünür duruma gelir. Kapitalist üretimin sınırı, işçilerin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazla zaman onu ilgilendirmez. Üretkenlikteki gelişme, onu, sadece işçi sınıfının artı emek-zamanını artırdığı ölçüde ilgilendirir, yoksa, genellikle maddi üretim için gerekli emek-zamanını azalttığı için değil. Böylece bir çelişki içersinde hareket eder.

Büyüyen sermaye birikiminin, büyüyen bir sermaye yoğunlaşması demek olduğunu görmüş bulunuyoruz. Sermayenin gücü işte böylece büyür, toplumsal üretimin kapitalistte kişileşen koşullarının, gerçek üreticilerden yabancılaşması böyle artar. Sermaye gitgide, hareket ettiricisi kapitalist olan toplumsal bir güç olarak ön plana geçer. Bu toplumsal gücün, artık, tek bir bireyin emeğinin yaratabileceği şeyle herhangi bir olası bağıntısı kalmaz. Toplumla karşıtlık içersinde bir nesne, kapitalistin güç kaynağı olan bir şey biçiminde yabancılaşmış, bağımsız toplumsal bir güç halini alır. Bir yanda sermayenin kendisine dönüştüğü bu genel toplumsal güç, ve öte yanda bireysel kapitalistlerin bu toplumsal üretim koşulları üzerindeki özel kişisel güçleri arasındaki çelişkiler gittikçe daha uzlaşmaz bir durum alır, ama, aynı zamanda, üretim koşullarının, genel, ortak toplumsal koşullara dönüşmesini de birlikte getirdiği için, sorunun çözümünü de içersinde taşır. Bu dönüşüm, kapitalist üretim altında üretici güçlerin gelişmesinden, ve bu gelişmenin meydana geliş biçiminden doğar.

Hiç bir kapitalist, kâr oranını düşürdüğü sürece, yeni bir üretim yöntemini, ne denli fazla üretken olursa olsun, artı-değer oranını ne kadar çok artırırsa artırsın, hiç bir zaman gönüllü olarak uygulamaya koymaz. Ne var ki, bu türden her yeni üretim yöntemi, metaları ucuzlatır. Şu halde, kapitalist, aslında bunları, üretim-fiyatlarının ya da belki de değerlerinin üzerinde satar. O, metaların maliyet-fiyatları ile, daha yüksek maliyet-fiyatı ile üretilen aynı metaların piyasa-fiyatları arasındaki farkı cebe indirir. O, bunu, bu son metaların üretimi için toplumsal bakımdan gerekli ortalama emek-zamanının, yeni yöntemler ile yapılan üretim için

gerekli olan emek-zamanından daha fazla olduğu için yapabilir. Onun üretim yöntemi, toplumsal ortalamanın üzerindedir. Ama, rekabet bunu yaygın hale getirir ve genel yasaya tâbi kılar. Bunu —belki önce bu üretim alanında ve sonunda ötekileri ile de aynı düzeye gelmek üzere— kâr oranında bir düşme izler; ve böyle olduğu için de, kapitalistin iradesinden tamamen bağımsızdır.

Bu noktada şurasını da eklemek gerekir ki, bu aynı yasa, ürünleri ne doğrudan doğruya ne de dolaylı olarak emekçilerin tüketimine girmeyen ya da bunlara ait gereksinmelerin üretildikleri koşullara geçmeyen üretim alanları için de geçerlidir; ve dolayısıyla da, bu yasa, nispi artı-değeri artırmak ya da emek-gücünü ucuzlatmak için metalarda bir ucuzlamanın olmadığı üretim alanlarına da uygulanır. (Bütün bu üretim kollarında, değişmeyen sermayede bir ucuzlama, emeğin sömürü derecesi aynı kalmak üzere, kâr oranını daima yükseltebilir.) Yeni üretim yöntemleri yaygın hale gelip de, bu metaların gerçekten daha ucuza üretilebilecekleri somut bir biçimde kanıtlanınca, eski üretim yöntemleriyle çalışan kapitalistler, ürünlerini, üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırlar, çünkü ürünlerinin değeri düşmüştür. Ve bunların üretilmeleri için gerekli emek-zamanı, toplumsal ortalamadan daha büyüktür. Tek sözcükle —ve bu, rekabetin bir etkisi gibi görünür— bu kapitalistler de, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranını azaltmış bulunan yeni üretim yöntemlerini uygulamak zorunda kalırlar.

Üretilen metanın fiyatını ucuzlatan makinelerin kullanılmasına yol açan bütün durumlar, son tahlilde, tek bir parça meta tarafından emilen emek miktarında bir azalmaya; ve ikinci olarak da, makinelerde, değeri tek bir parça metaya geçen aşınma ve yıpranma payında bir azalmaya gelir dayanır. Makinelerde aşınma ne kadar yavaş olursa, bu kısmın dağıldığı metalar o kadar fazla ve yeniden-üretim dönemi gelinceye dek yerine koyduğu canlı emek miktarı o kadar büyük olur. Her iki durumda da, sabit değişmeyen sermayenin miktar ve değeri, değişene oranla artar.

“Diğer bütün şeyler eşit olmak üzere, bir ulusun, kârlarından tasarruf etme gücü, kâr oranı ile birlikte değişir; kârlar yüksekse büyük, kârlar düşükse küçük olur; ama kâr oranı düşerken, diğer bütün şeyler aynı kalmaz. ... Düşük bir kâr oranı, çoğu kez, İngiltere’de olduğu gibi nüfusun sayısına oranla, hızlı bir birikim oranıyla birlikte görülür. ... Yüksek bir kâr oranı ise, nüfusun sayısına oranla, daha yavaş bir birikim oranıyla birlikte meydana gelir. Örnekler: Polonya, Rusya, Hindistan, vb.” (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833, s. 50 vd.) Jones, düşen kâr oranına karşın, biriktirme nedenlerinin ve kolaylıklarının arttığına haklı olarak parmak basmaktadır; önce, büyüyen nispi aşırı-nüfus nedeniyle, ikincisi, emeğin üretkenliğindeki büyüme ile birlikte, aynı değişim-değeri ile temsil edilen kullanım-değerlerinin kitlesinde, şu halde, sermayenin maddi öğelerinde bir artma olduğu için; üçüncüsü, üretim kolları daha çeşitli hale geldiği için; dör-

düncüsü, kredi sisteminin, hisse senetli şirketlerin vb. gelişmesi ve bunun sonucu, sanayi kapitalisti haline gelmeden parayı sermayeye çevirme olanağının bulunması nedeniyle; beşincisi, servete olan gereksinme ve hırs arttığı için; ve altıncısı, sabit sermaye yatırımlarının kitlesi büyüdüğü için, vb..

Kapitalist üretimin üç temel olgusu:

1) Üretim araçlarının az sayıda elde toplanması ve böylece bunların, doğrudan kullanan işçilerin mülkiyetinden çıkıp, toplumsal üretim güçleri haline alması. Bunlar hatta başlangıçta kapitalistlerin özel mülkiyetinde olsalar bile. Kapitalistler, burjuva toplumun güvenilir kişileridir, ama bu güvenin bütün nimetlerini cebe indirirler.

2) Emeğin kendisinin toplumsal emek halinde örgütlenmesi: elbirliği, işbölümü ve emeğin, doğal bilimlerle birleştirilmesi yoluyla.

Bu, her iki anlamda da, kapitalist üretim tarzı, özel mülkiyeti ve özel emeği, çelişkili biçimlerde olsa bile ortadan kaldırır.

3) Dünya pazarının yaratılması.

Kapitalist üretim altında, nüfusa oranla gelişen muazzam üretkenlik ve sermaye-değerlerin (bunun yalnızca maddî varlığının değil) aynı oranda olmasa bile, nüfustaki artıştan çok daha büyük bir hızla büyümesi, genişleyen servete oranla sürekli daralan ve bütün bu muazzam üretkenliğin kendisi için çalıştığı temelle çelişir. Bunlar, aynı zamanda, bu büyüyen sermayenin kendi değerini artırdığı koşullar ile de çelişirler. Ve bunun sonucu bunalımlar.

**META-SERMAYENİN VE PARA-SERMAYENİN
TİCARET SERMAYESİNE VE PARA TİCARETİYLE
UĞRAŞAN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ
(TÜCCAR SERMAYESİ)**

ONALTINCI BÖLÜM

TİCARET SERMAYESİ

TÜCCAR ya da ticaret sermayesi, iki biçime ya da iki altbölüme ayrılır; ticarî sermaye ve para ticareti ile uğraşan sermaye; biz, bunları, şimdi, sermayeyi kendi temel yapısı içersindeki çözümlemelerimiz için gerekli oldukları ölçüde daha yakından inceleyeceğiz. Modern ekonomi politik, en iyi temsilcilerinin kişiliğinde bile, ticaret sermayesi ile sanayi sermayesini, aralarında hiç ayırım gözetmeksizin biraraya koyduğu ve gerçekte, ticaret sermayesinin kendine özgü özelliklerini tümüyle görmezlikten geldiği için, böyle bir inceleme daha da zorunlu hale geliyor.

Meta-sermayenin hareketleri İkinci Kitapta* incelenmiş bulunuyor. Toplumun toplam sermayesi ele alındığında, bunun bir kısmı —daima farklı öğelerden oluştuğu ve hatta büyüklük olarak değiştiği halde— her zaman piyasada paraya çevrilecek metalar biçiminde bulunur. Diğer bir kısım ise piyasada, metalara çevrilecek para biçiminde varolur. Daima bu geçiş, bu biçimsel başkalaşım süreci içersindedir. Dolaşım süreci içersindeki sermayenin bu işlevi, özel bir sermayenin özel bir işlevi

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 153-169. —Ed.

olarak ayrıldığı ve işbölümü sayesinde özel bir kapitalistler topluluğunun yerleşmiş bir işlevi halini aldığı ölçüde, meta-sermaye, ticarî sermaye biçimine girer.

Ulaştırma sanayiinde, metaların dağıtımına hazır bir biçimde depolanma ve dağıtımının, ne ölçüde dolaşım sürecinde devam eden üretim süreçleri olarak görülebileceklerini daha önce (İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, “Dolaşım Maliyetleri”, 2 ve 3) açıklamış bulunuyoruz. Meta-sermayenin dolaşımıyla ilgili bu olay, bazan, tüccar ya da ticaret sermayesinin tamamen farklı işlevleriyle karıştırılır. Bazan bunlar uygulamada gerçekten de, bu farklı özgül işlevlerle bağlı halledirler, oysa, toplumsal işbölümünün gelişmesiyle tüccar sermayesinin işlevi, arı bir biçim içersinde, yani gerçek işlevlerden ayrılmış ve bunlardan bağımsız bir biçim içersinde gelişmiştir. Amacımız, sermayenin bu özel şeklinin özgül farkını belirlemek olduğu için, bu işlevler zaten bizi ilgilendirmemektedir. Sırf dolaşım sürecinde iş gören sermaye olarak, özel ticaret sermayesi, kısmen bu işlevleri kendi özgül işlevleri ile birleştirir ve kendi arı biçimi içersinde görünmez. Biz onun kendi arı biçimini, bütün bu geçici işlevlerden sıyrıldıktan sonra elde ederiz.

Sermayenin, meta-sermaye olarak varlığının ve piyasada dolaşım alanında meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımaların —satılma ve satıştan, meta-sermayenin para-sermayeye ve para-sermayenin meta-sermayeye çevrilmesinden oluşan başkalaşımaların— sanayi sermayesinin yeniden-üretim sürecinde, dolayısıyla bütünüyle üretim sürecinde bir evre oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte, bu sermayenin, dolaşım sermayesi şeklinde işlev yaparken, üretken sermaye şeklinde işlev yaptığından farklı bir durumda olduğunu da görmüş bulunuyoruz. Bunlar aynı sermayenin iki farklı ve ayrı varlık biçimleridir. Her ne kadar her bireysel sermaye, meta-sermaye olarak kendi varlığıyla ve meta-sermaye olarak geçirdiği başkalaşımalarla yalnızca durmadan kaybolan ve durmadan yenilenen düğüm noktalarını, yani kendi üretim sürecinin devamlılığında birer geçiş aşamasını temsil ediyorsa da, ve her ne kadar piyasadaki meta-sermaye öğeleri, meta-piyasasından durmadan çekilerek ve üretim sürecinin yeni ürünleri olarak gene aynı devresellikle bu piyasaya geri dönerek devamlı bu nedenle değişiyorsa da, toplumsal sermayenin bir kısmı, bu başkalaşım sürecinden geçerek piyasada sürekli olarak dolaşım sermayesi biçiminde bulunur.

Ticaret sermayesi, devamlı piyasada bulunan, her an kendi başkalaşım sürecinden geçen, daima, dolaşım alanında kalan, bu dolaşım sermayesinin bir kısmının değişmiş şeklinden başka bir şey değildir. Bir kısmının diyoruz, çünkü, meta alım-satımının bir kısmı, daima, doğrudan doğruya sanayi kapitalistleri arasında olur. Bu kısmı, biz, bütünüyle bu tahlilin konusu dışında bırakıyoruz, çünkü bunun, ne kavramın belirlenmesinde, ve ne de tüccar sermayesinin özgül niteliğinin anlaşılmasında bir yararı olmadığı gibi, bu konu, İkinci Kitapta amacımıza uygun

olarak enine boyuna ele alınmış bulunmaktadır.

Meta ticareti yapan kimse, genellikle kapitalist olarak piyasada her şeyden önce, kapitalist olarak yatırdığı belli bir miktar paranın temsilcisi şeklinde görünür; yani o, bu belli miktardaki parayı, x 'i (başlangıçtaki değeri), $x + \Delta x$ (başlangıçtaki miktar, artı, kâr) haline getirmek ister. Ama o —genel anlamda bir kapitalist olmayıp, özel anlamda meta ticaretiyle uğraşan bir kimse olduğu için— sermayesinin önce piyasaya para-sermaye biçiminde girmesi gerektiğini de bilir; çünkü kendisi meta üretmemektedir. O, sadece bunların ticaretini yapmakta, hareketlerini sağlamaktadır ve bunlarla iş görmesi için önce bunları satın alması ve bu yüzden de, para-sermayeye sahip olması gerekmektedir.

Bir meta tüccarının 3.000 sterlini olduğunu ve bunu ticaret sermayesi olarak yatırdığını varsayalım. Bu 3.000 £ ile diyelim bir keten bezi yapımcısından, yardası 2 şilinden 30.000 yarda keten bezi satın alsın. Ve bu 30.000 yarda bezi satsın. Yıllık ortalama kâr oranı = %10 ise ve o, bütün ilgili giderler çıktıktan sonra yıllık %10 kâr sağlıyorsa, yıl sonunda 3.000 sterlinini 3.300 sterline çevirmiş olur. Bu kârı nasıl sağladığı sorununu daha sonra tartışacağız. Şimdilik amacımız, sırf ona ait sermayenin hareket biçimini incelemektir. 3.000 sterlini ile o, keten bezi satın almaya ve satmaya devam etmektedir; sürekli olarak o, bu satmak için satınalma işlemini, $P-M-P'$, sermayenin tamamen dolaşım süreci içinde aldığı basit biçimi, kendi hareketi ve işlevi dışında kalan üretim süreci ile kesintiye uğratılmaksızın devamlı yinelemektedir.

Şimdi, bu ticaret sermayesi ile, sanayi sermayesinin salt bir varlık biçimi olarak meta-sermaye arasında ne gibi bir bağıntı vardır? Keten bezi yapımcısını ilgilendirdiği kadarıyla, bezinin değerini tüccarın parasıyla gerçekleştirmiş ve böylece, meta-sermayesinin başkalaşımında ilk evreyi —onun paraya çevrilmesini— tamamlamıştır. Diğer koşullar eşit olmak üzere, şimdi tekrar parasını ipliğe, kömüre, ücretlere, vb., ve gelirinin tüketimi için geçim araçlarına çevirebilir. Şu halde, gelirini harcaması bir yana, şimdi gene yeniden-üretim sürecine devam edebilir.

Ne var ki, keten bezinin satışı, paraya dönüşümü, üretici olarak onun için gerçekleşmiştir, ama, keten bezinin kendisi için henüz gerçekleşmemiştir. O hâlâ piyasada, ilk başkalaşımdan geçmek, satılmak için meta-sermaye olarak beklemektedir. Bu keten bezine, sahip değiştirme dışında, hiç bir şey olmamıştır. Onun amacı bakımından, süreçteki yeri yönünden, o hâlâ meta-sermaye, satılabilir bir metadır; aradaki tek fark, şimdi yapımcısının elinde olmak yerine tüccarın elinde olmasıdır. Onu satma işlevi, başkalaşımının ilk evresini gerçekleştirme işlevi, yapımcıdan tüccara geçmiş, tüccarın özel uğraşı halini almıştır; oysa daha önce bu, üretim işlevini tamamladıktan sonra üreticinin kendisinin yerine getirmek zorunda olduğu bir işlevdi.

Keten bezi yapımcısının pazara 3.000 £ değerinde bir başka 30.000 yarda keten bezi getirmesi için, gerekli olan zaman aralığı içerisinde,

tüccarın 30.000 yardalık keten bezini satamadığını varsayalım. Tüccar bunu gene satın alamaz, çünkü elinde hâlâ para-sermayeye tekrar çeviremediği 30.000 yarda bez öylece beklemektedir. Bir tıkanma, yani yeniden-üretim sürecinde bir kesinti kendisini gösterir. Bez üreticisinin elinde, kuşkusuz, ek bir para-sermaye bulunabilir ve üretim sürecine devam etmek üzere, 30.000 yarda bezin satışını beklemeden bunu üretken sermayeye çevirebilir. Ama bu, durumu değiştirmez. 30.000 yarda beze bağlanan sermaye bakımından, bunun yeniden-üretim süreci kesintiye uğramıştır ve bu durum devam etmektedir. Burada kolayca görülebileceği gibi, aslında tüccarın yaptığı şey, üreticinin meta-sermayesini paraya çevirmek için her zaman yapılması gerekli işlemden başka bir şey değildir. Bunlar, meta-sermayenin dolaşım ve yeniden-üretim süreçlerindeki işlevlerini gerçekleştiren işlemlerdir. Eğer, satış ve aynı zamanda da alım, bağımsız bir tüccar yerine özel olarak üreticinin bir adamının üzerine yüklenmiş olsaydı, bu ilişki bir an için bile gözden gizlenmiş olmazdı.

Ticaret sermayesi, bu nedenle, üreticinin henüz paraya çevrilme sürecinden geçmesi gereken —piyasada meta-sermaye işlevini yerine getirmesi gereken— meta-sermayesinden başka bir şey değildir; aradaki tek fark, şimdi, üreticinin geçici bir işlevini temsil etmek yerine, özel türde bir kapitalistin, tüccarın, özel bir işi olmuştur ve özel bir sermaye yatırımı işi olarak ayrılmıştır.

Bu ayrıca, ticaret sermayesinin özgül dolaşım biçiminde de gözle görülür hale gelir. Tüccar bir meta satın almakta ve sonra da satmaktadır: $P-M-P'$. Basit meta dolaşımında ya da hatta, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde görüldüğü gibi metaların dolaşımında, $M'-P-M$ hareketinde bile, dolaşım, her parça paranın iki kez el değiştirmesi ile gerçekleştirilir. Keten bezi yapımcısı, metanın, bezi satar, onu paraya çevirir; alıcının parası onun eline geçer. Bu aynı para ile o, iplik, kömür, emek, vb. satın alır, parayı, bezin değerini, bezin üretim öğelerini oluşturan metalara tekrar çevirmek için harcar. Satın aldığı meta, aynı meta değildir, sattığı meta ile aynı türden değildir. Ürün satmış, üretim aracı satın almıştır. Ama tüccar sermayesinin hareketi bakımından durum böyle değildir. Elindeki 3.000 £ ile bez taciri 30.000 yarda keten bezi satın almaktadır: para-sermayesini (3.000 £ ile kâr) dolaşımdan geri çekmek üzere aynı 30.000 yarda bezi satmaktadır. Burada iki kez yer değiştiren şey, aynı para parçaları değil, daha çok aynı metadır; meta, satıcının elinden alıcının eline ve şimdi satıcı haline gelen alıcının elinden de bir başka alıcının eline geçer. Meta iki kez satılmıştır ve bir dizi tüccarlar aracılığı ile de tekrar tekrar satılabilir. Ve işte bu, yinelenen satış, aynı metanın bu iki yönlü yer değiştirmesiyledir ki, onun satın alınması için ilk alıcı tarafından yatırılan para geri alınmış, paranın kendisine dönüşü gerçekleşmiştir. Bir durumda, $M'-P-M$, aynı paranın iki kez yer değiştirmesini, metanın bir biçimde satışını ve diğer bir biçimde satın alınma-

sını gerçekleştirir. Öteki durumda, $P-M-P'$, aynı metanın iki kez yer değiştirmesini, yatırılan paranın dolaşımdan çekilmesini sağlar. Açıktır ki, meta, üreticinin elinden tüccarın eline geçmekle nihaî olarak satılmış olmaz, tüccar yalnızca satış işlemini devam ettirir, ya da meta-sermayenin işlevini gerçekleştirir. Ama aynı zamanda şurası da bellidir ki, üretici kapitalist için sermayesinin geçici meta-sermaye biçimindeki işlevinden başka bir şey olmayan $M-P$, tüccar için, yatırdığı para-sermayenin değerinde belirli bir artış, $P-M-P'$ 'dür. Metaların başkalaşımında bir evre, burada tüccar bakımından $P-M-P'$ biçiminde, yani farklı türde bir sermaye evrimi olarak görünür.

Tüccar, ensonu, metanın, yani keten bezini tüketiciye, bu tüketici, ister üretken tüketici (örneğin, ağartıcı), ister bu bezi kendi özel kullanımı için alan bir birey olsun, satar. Böylece o, yatırdığı sermayeyi (bir kârla birlikte) geri alır ve bu işlemi yeni baştan yineleyebilir. Para, sırf keten bezinin satın alınmasında ödeme aracı olarak hizmet etmiş olsaydı ve böylece tüccar ancak altı hafta sonra ödeme durumunda bulunsaydı ve bu süre tamamlanmadan önce satış yapmayı başarsaydı, kendisine ait para-sermayeyi hiç yatırmadan, keten yapımcısına bir ödemede bulunabilirdi. Eğer bezi satmamış olsaydı, 3.000 sterlini, malın teslim edilmesi üzerine değil, sürenin sonunda kendi kasasından yatırmak zorunda kalırdı. Ve eğer, piyasa-fiyatlarındaki bir düşme, onu, malı alım-fiyatının altında satmak zorunda bıraksaydı, aradaki farkı, kendi sermayesinden kapatmak zorunda kalırdı.

Bu durumda, ticaret sermayesinin, üretici, kendi malını kendisi sattığı zaman, kendi sermayesinin dolaşım alanında kaldığı sırada yeniden-üretim sürecinin özgül bir evresinde sırf özel bir biçim olduğu açıkça belliyken, şimdi ona bağımsız iş gören bir sermaye niteliğini kazandıran şey nedir?

Birincisi : Meta-sermayenin nihaî olarak paraya çevrilmesi, başkalaşımının ilk aşamasından geçmesi, yani meta-sermaye niteliğiyle piyasada kendisine özgü işlevi yerine getirmesi, üreticinin değil, bir başka aracının elinde iken olur, ve meta-sermayenin bu işlevi, tüccarın kendi faaliyeti, satınalma ve satma işlemi sırasında tüccar tarafından gerçekleştirilir ve böylece bu işlemler, sanayi sermayesinin öteki işlevlerinden farklı, ayrı bir iş —şu halde bağımsız bir girişim— görünüşüne bürünürler. Bu, toplumsal işbölümünün farklı bir biçimidir ve bu nedenle, normal olarak, sermayenin yeniden-üretim sürecinin özel bir evresinde —burada dolaşımda— yerine getirilen işlevin bir kısmı, üreticiden ayrı, özgül bir dolaşım aracısının sırf ona ait bir işlevi olarak görünür. Ne var ki, bu tek başına, bu özel işe, yeniden-üretim sürecinde çalışmakta olan sanayi sermayesinden ayrı ve ondan bağımsız, özgül bir sermayenin niteliğini hiç bir zaman kazandıramaz; gerçekten de, ticaretin, gezginci satıcılar ya da sanayi kapitalistlerinin doğrudan doğruya kendisine bağlı bulunan başka kimseler tarafından yapılması halinde, durum böyle görünmez. İşte bu nedenle, ikinci bir ögenin de işin içine karışması gerekir.

İkincisi : Bu, bağımsız bir dolaşım aracı sıfatıyla tüccarın (kendisine ait ya da borç aldığı) para-sermayeyi yatırması olgusundan ortaya çıkar. Yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için sadece $M-P$, yani meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi ya da sırf satış olan işlem tüccar için $P-M-P'$ biçimini, ya da aynı metanın satın alınması ve satışı ve böylece, satın almada kendisinden ayrılan para-sermayenin, satışla kendisine geri dönmesi biçimini alır.

Tüccar, üreticilerden meta satın almak için sermaye yatırdığından, $M-P$, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi, daima tüccar için $P-M-P$ biçimini alır; üretici için, ya da yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesi için aynı işlem, $P-M$, paranın tekrar metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, başkalaşımın ikinci evresi olabildiği halde, tüccar için, daima, meta-sermayenin birinci başkalaşımıdır. Keten bezi üreticisi için, birinci başkalaşım $M-P$, meta-sermayenin para-sermayeye çevrilmesi idi. Tüccar için aynı hareket, $P-M$, para-sermayesinin meta-sermayeye çevrilmesi olarak görünür. Şimdi, eğer bu bezi bir ağartıcıya satarsa, bu, ağartıcı için, $P-M$, yani para-sermayenin üretken sermayeye çevrilmesi, meta-sermayesinin ikinci başkalaşımı demektir, oysa tüccar için, $M-P$, satın aldığı keten bezinin satışı anlamına gelir. Ama gerçekte, keten bezi yapımcısı tarafından üretilen meta-sermaye, işte ancak bu noktada nihai olarak satılmış olur. Başka bir deyişle, tüccarın bu $P-M-P$ hareketi, iki yapımcı arasındaki $M-P$ için bir aracı işlevinden başka bir şey değildir. Ya da, bez fabrikatörünün, sattığı bezin değerinin bir kısmı ile bir iplik satıcısından iplik satın aldığını varsayalım. Bu onun için $P-M$ hareketidir. Ama iplik satan tüccar için, $M-P$, ipliğin tekrar satışındır. İpliği, meta-sermaye olması bakımından ilgilendirdiği kadarıyla, bu onun nihai satışındır ve böylece dolaşım alanından tüketim alanına geçmektedir, yani $M-P$ hareketidir, birinci başkalaşımının sona ermesidir. Tüccar, ister sanayici kapitalistten satın almada bulunsun, ister ona satış yapsın, $P-M-P$ hareketi, tüccar sermayesinin devresi, daima sırf $M-P$ hareketini ya da yalnızca birinci başkalaşımının tamamlandığını, meta-sermaye bakımından, yeniden-üretim sürecindeki sanayi sermayesinin geçici bir biçimini ifade eder. Tüccar sermayesinin $P-M$ hareketi, ürettiği meta-sermaye için değil, yalnızca sanayi kapitalisti için $M-P'$ dir. Bu, meta-sermayenin, sanayi kapitalistinden, dolaşım aracısına aktarılmasından başka bir şey değildir. Tüccar sermayesi $M-P$ hareketini tamamladıktan sonradır ki, işlev yapmakta olan meta-sermaye, en son $M-P$ hareketini yerine getirir. $P-M-P$, aynı meta-sermayenin sadece iki $M-P$ hareketinden, onun sırf son ve nihai satışını gerçekleştiren bir-birini izleyen iki satışından başka bir şey değildir.

Şu halde, meta-sermaye, ticaret sermayesinde, bağımsız tipte bir sermaye biçimine girmektedir, çünkü, tüccar, ancak, sırf meta-sermayenin başkalaşımına, meta-sermaye olarak işlev yapmasına, yani paraya çevrilmesine aracılık etmekle gerçekleşen ve sermaye olarak işlev yapan para-

sermaye yatırır ve para-sermaye, bunu, sürekli meta alımı ve satışı ile başarır. Bu onun kendisine özgü işidir. Sanayi sermayesinin dolaşım sürecini gerçekleştirme faaliyeti, tüccarın iş gördüğü para-sermayenin kendisine özgü işlevidir. Bu işlev aracılığı ile tüccar, parasını para-sermayeye çevirir, kendisine ait P'yi P—M—P haline getirir ve aynı süreç ile, meta-sermayeyi ticaret sermayesine dönüştürür.

Ticaret sermayesinin, meta-sermaye biçiminde bulunduğu sürece ve ölçüde —toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi açısından— sanayi sermayesinin, piyasada başkalaşım süreci içerisinde meta-sermaye olarak varolan ve işlev yapan bir parçasından başka bir şey olmadığı apaçıktır. Bu nedenle, tüccar sermayesi, yalnız, sırf alım ve satım için kullanılan, bu yüzden de, meta-sermaye ve para-sermaye dışında herhangi bir biçime asla bürünmeyen, üretken sermaye şekline hiç girmeyen ve daima sermayenin dolaşım alanında kalan, tüccar tarafından yatırılmış *para-sermaye*dir — sermayenin tüm yeniden-üretim süreci ile ilgili olarak ele alınacak olan, işte yalnız bu para-sermayedir.

Üretici, keten bezi yapımcısı, 30.000 yarda bezi, 3.000 £ karşılığında tüccara satar satmaz, elde ettiği bu parayı, gerekli üretim araçlarını satın almak için kullanır ve böylece de sermayesi üretim sürecine geri dönmüş olur. Üretim süreci kesintisiz devam eder. Onu ilgilendirdiği kadarıyla, kendisine ait metanın paraya çevrilmesi tamamlanmıştır. Ama keten bezinin kendisine gelince, gördüğümüz gibi, onun başkalaşımı henüz olmamıştır. Henüz nihaî olarak tekrar paraya çevrilmemiş, kullanım-değeri olarak henüz üretken ya da bireysel tüketime geçmemiştir. Başlangıçta piyasada keten bezi yapımcısı tarafından temsil edilen aynı meta-sermayeyi, şimdi keten bezi tüccarı temsil etmektedir. Keten bezi yapımcısı için dönüşüm süreci, ancak tüccarın elinde devam etmek üzere kesintiye uğramıştır.

Keten bezi üreticisi, bezinin bir meta olmaktan gerçekten çıkmasını, son alıcısının eline, üretken ya da bireysel tüketimi için geçmesini beklemek zorunda olsa, kendi üretim süreci kesintiye uğramış olurdu. Ya da bunu kesintiye uğratmamak için, üretimini kısmak, bezinin daha küçük bir kısmını, ipliğe, kömüre, emeğe, vb., kısacası, üretken sermayenin öğelerine çevirmek, ve bunun daha büyük bir kısmını, yedek akçe olarak elde tutmak zorunda kalır, böylece sermayesinin bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunur, öteki kısmı üretim sürecine devam ederdi; bir kısmı piyasada metalar biçiminde bulunurken, diğer kısmı para biçiminde dönmüş olurdu. Sermayesindeki bu bölünme, tüccarın işe karışmasıyla ortadan kalkmaz. Ama, o olmadan, dolaşımdaki sermayenin nakdi yedek kısmı, daima, üretken sermaye biçiminde kullanılan kısma oranla daha büyük olurdu ve üretimin ölçeğinin de buna göre sınırlandırılması gerekirdi. Oysa şimdi, yapımcı, sermayesinin daha büyük bir kısmını sürekli olarak kullanabiliyor ve daha küçük bir kısmı yedek akçe olarak bulunuyor.

Ne var ki, öte yandan, toplumsal sermayenin diğer bir kısmı, tüccar sermayesi biçiminde, sürekli olarak dolaşım alanı içersinde tutuluyor. Bu, daima, sırf satınalma ve satış amacı için kullanılıyor. Bu yüzden de, sermayeyi ellerinde tutan kişilerin yer değiştirmesinden başka bir şey yokmuş gibi görünüyor.

Tüccar, tekrar satmak amacıyla, 3.000 £ değerinde keten bezi almak yerine, bu 3.000 sterlini üretken biçimde kullanmış olsaydı, toplumun üretken sermayesi artmış olurdu. Gerçekten de, şimdi keten bezi yapım-cısı, sermayesinin daha büyük bir kısmını yedek akçe olarak tutmak zorunda kalırdı ve artık sanayi kapitalisti haline gelen tüccar için de aynı şey sözkonusu olurdu. Buna karşılık, tüccar, tüccar olarak kaldığı takdirde, yapımçı, satış işinden kazandığı zamanı, üretim sürecinin denetimine ayırabilir, tüccar da bütün zamanını satış işine vermek zorunda kalırdı.

Tüccar sermayesi kendi gerekli orantılarını aşmıyorsa, buradan şu sonuçlar çıkar:

1) İşbölümü sonucu olarak sırf alım ve satım işine ayrılan sermaye (bu, yalnız meta satın alınması için gerekli parayı değil, tüccara ait kuruluşların yürütülmesi için gerekli emeğe ve depolar, taşıma, vb. gibi değişmeyen sermayesine yatırılması zorunlu olan parayı da içerir) sanayi kapitalistinin işinin tüm ticarî yanını da kendisi yürütmek zorunda kalsaydı, gerekli olacak miktardan daha küçüktür.

2) Tüccar bütün zamanını sırf bu işe ayırdığı için üretici metalarını daha büyük bir hızla paraya çevirebilir. ve üstelik, meta-sermayenin kendisi de, üreticinin kendi elinde olacağından daha büyük bir hızla kendi başkalaşımından geçer.

3) Toplam tüccar sermayesine, sanayi sermayesine oranı açısından bakıldığı zaman, tüccar sermayesinin bir devri, yalnız, bir üretim alanındaki birçok sermayenin devirlerini değil, çeşitli üretim alanlarındaki çok sayıdaki sermayelerin devirlerini de temsil edebilir. Örneğin, keten bezi tüccarı 3.000 sterlini ile bir bez yapımıcısının ürünü satın aldıktan sonra bunu, aynı yapımçı piyasaya aynı miktarda başka mal getirmeden satsa ve bir başka ya da birkaç başka ürünü satın alıp tekrar satsa ve böylece keten yapımçıları aynı üretim alanında farklı sermayelerin devirlerini gerçekleştirse, birinci durum sözkonusu olur. Örneğin, tüccar, keten bezini sattıktan sonra ipek satın alsın ve böylece, farklı üretim alanındaki sermaye devrini gerçekleştirse ikinci durum sözkonusudur.

Genel olarak, sanayi sermayesinin devrinin, yalnız dolaşım zamanı ile değil, üretim zamanı ile de sınırlı olduğu söylenebilir. Tek bir tür meta ile iş yapan tüccar sermayesinin devri, sırf tek bir sanayi sermayesinin devri ile değil, aynı üretim alanındaki bütün sanayi sermayelerinin devri ile sınırlıdır. Tüccar, bir üreticinin keten bezini satın alıp sattıktan sonra, bu birinci üretici piyasaya aynı maldan getirmeden önce, bir başkasının

nalını alıp satabilir. Şu halde aynı tüccar sermayesi, belli bir üretim alanına yatırılan sermayelerin farklı devirlerini ardarda gerçekleştirebilir, ama bu sermayenin devri, tek bir sanayi sermayesinin devirleriyle özdeş değildir ve bu nedenle de, bu tek sanayi kapitalistinin *in petto** elde bulundurmamak zorunda olduğu tek bir yedek akçenin yerini almaz. Tüccar sermayesinin, tek bir üretim alanında devri, doğal olarak, alandaki toplam üretim tarafından sınırlandırılmıştır. Ama, bu devir, üretimin ölçeğiyle ya da aynı alandaki herhangi bir sermayenin, ya da bu sermayenin devir dönemi kendi üretim zamanıyla belirlendiği sürece, sınırlı değildir. Diyelim A, üretimi üç ay alan bir meta sağlamaktadır. Tüccar bu metayı, diyelim bir ayda alıp sattıktan sonra, aynı ürünü bir başka yapımcıdan satın alabilir ve satabilir. Ya da, diyelim, bir çiftçinin tahılını sattıktan sonra, aynı para ile bir başka çiftçinin tahılını alıp satabilir vb.. Sermayesinin devri, belli bir dönemde, diyelim bir yılda, ardarda satın alabildiği ve satabildiği tahılın kitlesiyle sınırlı olduğu halde çiftçinin sermayesinin devri, devir zamanıyla kayıtlı olmayıp, bir yıl süren üretim zamanıyla sınırlıdır.

Ne var ki, aynı tüccar sermayesinin devri, pekâlâ, farklı üretim kollarındaki sermayelerin devirlerini gerçekleştirebilir.

Aynı tüccar sermayesi, farklı meta-sermayeleri sırayla paraya çevirmek üzere farklı devirlerde işgördüğü, bunları ardarda satın almada ve satmada hizmet ettiği sürece, para-sermaye olarak, meta-sermaye karşısında, genel olarak paranın, metalar karşısında, belli bir dönemdeki bir dizi devirleriyle yerine getirdiği aynı işlevi yerine getirir.

Tüccar sermayesinin devri, eşit büyüklükte bir sanayi sermayesinin devri ya da tek bir kez yeniden-üretimi ile özdeş değildir; daha çok bu, aynı ya da farklı üretim alanlarında olsun, böyle birkaç sermayenin devirlerinin toplamına eşittir. Tüccar sermayesi ne kadar hızlı devrederse toplam para-sermayenin, tüccar sermayesi olarak işgören kısmı o kadar küçük olur; ve tersine ne kadar yavaş devrederse, bu kısım o kadar büyük olur. Üretim ne kadar az gelişmiş ise, tüccar sermayesinin toplamı, piyasaya sürülen metaların toplamına oranla o kadar büyük olur; ama mutlak olarak ya da daha fazla gelişmiş koşullara oranla daha küçüktür ve bunun tersi de doğrudur. Bu nedenle, bu gibi az gelişmiş koşullarda, fiili para-sermayenin daha büyük bir kısmı, zenginlikleri başkalarının karşısında para-serveti oluşturan tüccarların ellerinde bulunur.

Tüccar tarafından yatırılan para-sermayenin dolaşım hızı, 1) üretim sürecinin yenilenme ve farklı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanan hızları ile 2) tüketimin hızına bağlıdır.

Yukarıda incelediğimiz devrin tamamlanması için tüccar sermayesinin, önce metaları tam değer tutarları karşılığında satın alması ve sonra da satması gerekmez. Bunun yerine, tüccar, her iki hareketi de aynı anda yapar. Sermayesi böylece iki kısma bölünmüş olur. Parçalardan birisi meta-sermaye, diğeri para-sermayeden oluşur. Bir yerde, satın almada

* Hazır, emre hazır. —ç.

bulunur ve parasını metalara çevirir. Bir başka yerde, satış yapar ve meta-sermayesinin bir başka kısmını paraya çevirir. Bir yanda, sermayesi kendisine para-sermaye biçiminde geri döner, öte yanda ise meta-sermaye almış olur. Bir biçimde bulunan kısım ne kadar büyük olursa, öteki biçimde bulunan kısım o kadar küçük olur. Bunlar birbiri ardına gelir, birbirlerini dengelerler. Paranın dolaşım aracı olarak kullanımı, ödeme aracı olarak kullanımı ve dolayısıyla kredi sisteminin gelişmesi ile birarada bulunursa, tüccar sermayesinin para-sermaye kısmı, bu tüccar sermayesinin gerçekleştirdiği ticarî işlemlerin hacmine oranla daha da küçülür. Üç ay vade ile 3.000 sterlin değerinde şarap satın alır ve bütün şarabı bu vade bitmeden peşin parayla satarsam, bu işlemler için tek bir kuruş yatırmam gerekmez. Bu durumda şurası da açıktır ki, burada tüccar sermayesi olarak işgören para-sermaye, kendi para-sermaye biçiminde, yani para-biçiminde geriye akış süreci halinde sanayi sermayesinden başka bir şey değildir. (3.000 £ değerindeki şarabı üç ay vade ile satan üreticinin, elindeki alacak senedini bankada iskonto ettirmesi olgusu, durumu hiç değiştirmez ve bunun tüccar sermayesi ile bir ilişkisi yoktur.) Piyasa-fiyatları bu sırada, diyelim $\frac{1}{10}$ kadar düşse, tüccar kâr etmek bir yana, 3.000 £ yerine, ancak 2.700 £ elde etmiş olurdu. 300 sterlini cebinden ödemek durumunda kalırdı. Bu 300 £ sırf fiyat farkını telafi eden bir yedek ödevi görmüş bulunurdu. Ama aynı şey yapımcı için de geçerlidir. Düşük fiyatlar ile satış yapmış olsa, o da gene 300 £ kaybeder ve yedek sermaye olmaksızın üretimi aynı ölçüde yineleyemezdi.

Keten bezi tüccarı, yapımcıdan 3.000 £ değerinde bez satın alır. Yapımcı, bu 3.000 sterlinin, diyelim 2.000 sterlinini iplik için öder. Bu ipliği, o, bir iplik tüccarından satın alır. Yapımcının, iplik tüccarına ödediği para, bez tüccarının parası değildir, çünkü, bez tüccarı, bu para tutarında meta almış bulunmaktadır. Bu, yapımcının kendi sermayesinin para-biçimidir. Şimdi iplik tüccarının, elinde bu 2.000 £, geri dönmüş para-sermaye olarak görünür. Ama bu para, para-biçiminden sıyrılmış keten bezini ve para-biçimine bürünmüş ipliği temsil eden 2.000 sterlinen ne ölçüde farklı ve ayrıdır? Eğer iplik tüccarı, kredi ile satın almada bulunsa ve borç vadesi sona ermeden önce peşin satış yapsa, bu 2.000 £, sanayi sermayesinin kendisinin, devresi sırasında büründüğü para-biçiminden ayrı ve farklı tüccar sermayesinin tek bir kuruşunu bile içermez. Şu halde, ticaret sermayesi, meta ya da para-sermaye olarak tüccarın elinde bulunan sanayi sermayesinin sırf bir biçimi olmadığı sürece para-sermayenin doğrudan doğruya tüccara ait olan ve metaların alım ve satışlarında dolaşımda bulunan kısmından başka bir şey değildir. Bu kısım, üretim için yatırılan sermayenin, sanayicinin elinde daima yedek akçe ve ödeme aracı olarak bulunması gereken ve her an onun para-sermayesi olarak dolaşımda kalması zorunlu olan kısmını, küçültülmüş bir ölçekte temsil eder. Bu kısım, küçültülmüş bir ölçekte, şimdi tüccar kapitalistlerin ellerindedir ve bu haliyle dolaşım sürecinde işlevlerini yerine getirir.

Bu kısım, gelir olarak harcanan parça bir yana, toplam sermayenin, yeniden-üretim sürecinin devamlılığını sağlamak için, satınalma aracı olarak piyasada sürekli dolaşmak zorunda bulunan kısmıdır. Yeniden-üretim süreci ne kadar hızlı ve ödeme aracı olarak paranın işlevi, yani kredi sistemi ne ölçüde gelişmiş ise,³⁸ bu kısım, toplam sermayeye oranla o kadar küçük olur.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanında işlev yapan sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci, toplam yeniden-üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde hiç bir değer, dolayısıyla hiç bir artı-değer üretilmez. Ancak, aynı değer kitlesinin biçim değişiklikleri söz konusudur. Gerçekte, burada, metaların başkalaşimleri dışında bir şey olmaz ve bunun da, değer yaratılması ya da değişikliği ile bir ilişkisi yoktur. Üretilen metaların satışı ile bir artı-değer gerçekleşmiş ise, bu, sırf bu artı-değerin zaten metalarda bulunması nedeniyle olmuştur. İkinci harekette, para-sermayenin metalara (üretim öğelerine) karşılık tekrar değiştirilmesinde, bu nedenle, alıcı da herhangi bir artı-değer gerçekleştirmiş olmaz. Yaptığı tek şey, parasını, üretim araçları ve emek-gücü karşılığında değişmek yoluyla, artı-değer üretimini başlatmaktır. Ne var ki, bu başkalaşımların, dolaşım zamanını gerektirmeleri ölçüsünde —bu zaman boyunca, sermaye, artı-değer üretmek şöyle dursun, hiç bir değer üretmez— değer yaratılmasını sınırlandırır ve artı-değer, kendisini, dolaşım döneminin uzunluğu ile ters orantılı, kâr oranı ile ifade eder. Tüccar sermayesi işte bunun için ne değer ne de artı-değer yaratır hiç değilse doğrudan doğruya yaratmaz. Dolaşım zamanının kısalmasına katkıda bulunduğu ölçüde, sanayi kapitalistleri tarafından üretilen artı-değerin artmasına dolaylı olarak yardım edebilir. Piyasanın genişlemesine,

³⁸ Tüccar sermayesini, üretken sermaye olarak sınıflandırabilmek için Ramsay, bunu, ulaştırma sanayii ile karıştırmakta ve ticaretle “metaların bir yerden bir başka yere taşınması” (*An Essay on the Distribution of Wealth*, s. 19) demektedir. Aynı karışıklık Verri’de (*Meditazioni sulla Economia Politica*, § 4 [*Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna*, t. XV, s. 32. —Ed.] ve Say’de de (*Traité d’économie politique*, I, 14, 15) görülür. *Elements of Political Economy* (Andover and New York, 1835) adlı yapıtında S. P. Newman şöyle diyor: “Toplumun bugünkü ekonomik düzeyinde, üretici ile tüketici arasında bulunan ve üreticiye sermaye verip karşılığında ürün alan ve sonra da bu ürünleri tüketiciye aktararak karşılığında sermayeyi geri alan tüccarın bu hareketi hem toplumun ekonomik süreçlerini kolaylaştıran ve hemde elinden geçen ürünlere değer katan ticari bir işlemdir” (s. 174). Üretici ve tüketici, böylece, tüccarın aracılık etmesiyle, zaman ve paradan tasarruf sağlar. Bu hizmet, bir sermaye, ve emek yatırımı gerektirir ve “aynı ürünler tüketicilerin elinde, üreticilerin elinde oldukları zamankinden daha değerli oldukları için ürünlere değer kattığına göre” ödüllendirilmelidir. Ve böylece ticaret ona, tıpkı M. Say’e olduğu gibi, “tanı anlamıyla bir üretim hareketi” (s. 175) olarak görünmektedir. Newman’ın bu görüşü temelinden yanlıştır. Bir metanın kullanım-değeri, tüketicinin elinde üreticinin elinde olduğundan daha büyüktür, çünkü, ilk kez tüketici tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü, bir metanın kullanım-değeri, bu meta tüketim alanına girene kadar, kendi amacına hizmet etmez, işlevini yerine getirmeye başlamaz. Meta, üreticinin elinde bulunduğu süreç, ancak potansiyel biçimde vardır. Ama, bir kimse bir meta için iki kez, ilkinde onun değişim-değeri ve sonra da kullanım-değeri için ödemedi bulunmaz. Metanın değişim-değerinin karşılığı ödenmekle, onun kullanım-değeri elde edilmiş olur. Ve, metanın değişim-değeri, üreticiden ya da aracından tüketiciye aktarılmakla zerre kadar artmaz.

sermayeler arasında işbölümünün gerçekleşmesine, dolayısıyla sermayenin daha geniş ölçekte işgörmesine yardımcı olması ölçüsünde, işlevi, sanayi sermayesinin üretkenliğini ve birikimini, teşvik etmektir. Dolaşım zamanını kısalttığı ölçüde, artı-değerin yatırılan sermayeye oranını, şu halde kâr oranını yükseltir. Ve, sermayenin daha küçük bir kısmını, para-sermaye biçiminde dolaşım alanında bağlı tuttuğu ölçüde, sermayenin, doğrudan üretime katılan kısmını artırmış olur.

SERMAYENİN dolaşım alanındaki saf işlevlerinin —sanayi kapitalistin, önce metaların değerini gerçekleştirmek ve sonra da bu değeri üretim öğelerine tekrar çevirmek için yerine getirmek zorunda olduğu işlemler, meta-sermayenin başkalaşımını $M'—P—M$ hareketini, şu halde, satma ve satınalma hareketlerini gerçekleştiren işlemlerin— ne değer, ne de artı-değer ürettiklerini İkinci Kitapta* görmüş bulunuyoruz. Daha çok, bu amaç için, nesnel olarak metalar ve öznel olarak kapitalist bakımından gerekli-zamanın, değer ve artı-değer üretimini sınırladığı görülmüştü. Genel olarak meta-sermayenin başkalaşımı için doğru olan şey, kuşkusuz, bunun bir kısmının, ticarî sermaye şeklini alması ya da meta-sermayenin başkalaşımını gerçekleştiren işlemlerin, özel bir kapitalistler topluluğunun özel işi ya da para-sermayenin bir kısmının özel işlevi olarak görünmesi olgusu ile en ufak bir şekilde değiştirilemez. Sanayi kapitalistlerinin bizzat kendileri tarafından yapılan satınalma ve satış —meta-sermayenin başkalaşımı, $M'—P—M$, olan şey— eğer, değer ya da artı-değer yaratan işlemler değilse, bu işlemlerin sanayi kapitalistlerinden başkaları tarafından yapılması halinde de ne değer, ne de artı-

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 99-101. —Ed.

değer yaratılamayacağı doğaldır. Üstelik, eğer toplam toplumsal sermayenin, yeniden-üretim sürecinin, dolaşım süreci tarafından kesintiye uğratılmaması ve sürekli olarak devam etmesi için, her an para-sermaye biçiminde elde bulundurulması gereken kısmının, — eğer bu para-sermaye ne değer, ne de artı-değer üretmiyorsa, bunun, sanayi kapitalistleri dışında kalan bir kapitalistler kesimi tarafından aynı işlevi yerine getirmek üzere sürekli olarak dolaşıma sürülmesiyle, değer ve artı-değer yaratma niteliklerini kazanamayacağı açıktır. Tüccar sermayesinin ne ölçüde dolaşım olarak üretken olabileceğini yukarda belirtmiştik, bu noktayı daha geniş biçimde ilerde tartışacağız.

Ticarî sermaye, demek ki, —depolama, taşıma, ulaştırma, toptan ve perakende dağıtım gibi kendisiyle bağıntılı olabilecek bütün heterojen işlevlerden sıyrılmış ve asıl işlevi satmak için satınalma işiyle sınırlandırılmış durumda— ne değer ne de artı-değer yaratır, ama bunların gerçekleştirilmelerinde ve böylece aynı zamanda metaların fiili değişiminde, yani elden ele geçmesinde, toplumsal metabolizmada aracı olarak hareket eder. Ne var ki, sanayi sermayesinin dolaşım evresi, yeniden-üretim sürecinin üretim kadar bir evresini oluşturduğu için, dolaşım sürecinde bağımsız işgören sermayenin de, tıpkı, çeşitli üretim alanlarında işgören sermayeler gibi, yıllık ortalama bir kâr sağlaması gerekir. Tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinden daha yüksek bir yüzde ortalama kâr sağlaması halinde, sanayi sermayesinin bir kısmı kendisini tüccar sermayesine çevirir. Daha düşük ortalama kâr sağlaması halinde ise bunun tersi olur. Tüccar sermayesinin bir kısmı, sanayi sermayesine çevrilir. Hiç bir tür sermaye, amacını ya da işlevini, tüccar sermayesinden daha büyük bir kolaylıkla değiştiremez.

Tüccar sermayesinin kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe indirdiği artı-değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır. Ama, şimdi de şu soru ortaya çıkıyor: Tüccar sermayesi, üretken sermaye tarafından üretilen artı-değer ya da kârdan kendi payını nasıl kendisine çeker?

Ticarî kârın, metaların fiyatlarına, kendi değerlerini aşan sırf bir ekten ya da bunun üzerinde nominal bir artıştan ibaret olduğu tam bir yanılsamadır.

Tüccarın bu kârı, ancak, sattığı metaların fiyatından çekebileceği ortada olduğu gibi, metalarını satmakla elde ettiği kârın da, satınalma ve satış fiyatları arasındaki farka, yani ikinci fiyatın birinci fiyattan fazlalığına eşit olacağı da daha açık bir gerçektir.

Metalar satın alındıktan sonra ve satılmadan önce, ek giderlerin (dolaşım giderlerinin) metalara girmeleri olasılığı bulunduğu gibi, bu olmayabilir de. Böyle bir şey olmuşsa, satış-fiyatının alış-fiyatı üzerindeki fazlalığının hepsinin kâr olmayacağı açıktır. İncelememizi basitleştirmek için, şimdilik böyle bir giderin olmadığını kabul ediyoruz.

Sanayici kapitalisti için, metalarının satış ve satınalma fiyatları arasındaki fark, bunların üretim-fiyatları ile maliyet-fiyatları arasındaki farka ya da toplam toplumsal sermaye açısından, metaların değeri ile bunların kapitalistler için maliyet-fiyatları arasındaki farka eşittir, ki bu da gene, bunlarda maddeleşen toplam emek miktarı ile karşılığı ödenen emek miktarı arasındaki fark demektir. Sanayici kapitalist tarafından satın alınmış olan metalar, satılabilir metalar olarak tekrar piyasaya sürülmeden önce fiyatlarının yalnız kâr olarak gerçekleşecek kısmının yaratıldığı üretim sürecinden geçerler. Ama tüccar için durum farklıdır. Metalar tüccarın elinde, ancak dolaşım sürecinde bulunduğu sürece vardır. O, yalnızca bunların satışlarını, üretken kapitalist tarafından başlatılan fiyatlarının gerçekleştirilmesi işlemini sürdürür ve bu yüzden de onların tekrar artı-değer emebilecekleri bir ara-süreçten geçmelerine neden olmaz. Sanayici kapitalist yalnızca daha önce yaratılmış bulunan artı-değeri ya da kârı dolaşım sürecinde gerçekleştirdiği halde, tüccar, kârını yalnız dolaşım sırasında ve dolaşım aracılığı ile gerçekleştirmek durumunda değildir, ama önce bunu yaratmak zorundadır. Bunun böyle olması için tek yol da, öyle görünüyor ki, tüccarın sanayi kapitalistinden, üretim-fiyatları üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından aldığı metaları, üretim-fiyatlarını aşan bir fiyatla satması, fiyatlarına nominal bir ilâvede bulunması, şu halde, bunları, toplam meta-sermaye açısından değerlerinin üzerinde satması, bunların nominal değerlerinin gerçek değerlerini aşan kısmını cebe indirmesi; kısacası, bunları değerlerinden daha pahalıya satmasıdır.

Bu fazladan fiyat ekleme yöntemi kolay anlaşılır bir şeydir. Sözgelimi, bir yarda keten bezinin maliyet-fiyatı 2 şilin olsun. Eğer bunu tekrar satarak %10 bir kâr elde etmek istiyorsam, fiyata $\frac{1}{10}$ oranında bir ekleme yapmam, dolayısıyla bezin yardasını 2 şilin $2\frac{2}{5}$ peniye satmam gerekir. Metanın gerçek üretim-fiyatı ile satış-fiyatı arasındaki fark, demek ki $= 2\frac{2}{5}$ penidir ve bu, 2 şilin üzerinden %10 bir kârı temsil eder. Bu, benim bir yarda bezi, alıcıya gerçekte $1\frac{1}{10}$ yarda bezin fiyatına satmam demektir. Ya da aynı kapiya çıkan, alıcıya 2 şilin karşılığında yalnız bir yardan $\frac{10}{11}$ 'i kadar bez satmam ve geriye kalan $\frac{1}{11}$ yarda bezi kendime saklamam demektir. Gerçekte ben, $2\frac{2}{5}$ peni karşılığında, yardası 2 şilin $2\frac{2}{5}$ peni fiyatla, $\frac{1}{11}$ yarda bezi geri satın alabilirim. Bu, demek ki, metaların fiyatlarında nominal bir yükseltme yaparak, artı-değer ve artı-üründen pay almanın yalnızca dolambaçlı bir yoludur.

Bu, ilk anda görüldüğü şekliyle, metaların fiyatını yükselterek, ticarî kârın gerçekleştirilmesidir. Ve gerçekten de, kârın, metaların fiyatlarında nominal bir yükselmeden ya da değerleri üzerinde bir fiyatla satışlarından meydana geldiği düşüncesi, ticarî sermayenin gözlemlenmesinden kaynaklanır.

Ama daha yakından yapılan bir inceleme, bunun sırf aldatıcı bir yanılsama olduğunu hemen ortaya koyar. Kapitalist üretimin egemen

olduğu varsayılıyorsa, ticaret kârı bu şekilde gerçekleştirilemez. (Burada sözkonusu olan, tek tek olaylar değil, daima, ortalamalardır.) Tüccarın, metallerini, üretim-fiyatlarının %10 üzerinde satmakla, diyelim ancak %10 bir kâr gerçekleştirebildiğini niçin varsayıyoruz? Çünkü biz, bu metallerin üreticisinin, sanayi kapitalistinin (kişileşmiş sanayi sermayesi olarak o, dış dünyanın önünde *üretici* olarak görünür), bu malları üretim-fiyatları üzerinden tüccara sattığını kabul ediyoruz. Eğer metallerin, tüccarın ödediği satınalma fiyatları, bunların üretim-fiyatlarına ya da son tahlilde değerlerine eşitse ve böylece, üretim-fiyatı ya da son tahlilde, değer, tüccarın maliyet-fiyatını temsil ediyorsa, gerçekten de, tüccarın satış-fiyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığın —ve bu fark onun kârının tek kaynağıdır— metallerin ticarî-fiyatının, onların üretim-fiyatını aşan bir fazlalık olması gerekir ki, son tahlilde tüccarın bütün metallerini, metallerinin değerlerinin üzerinde sattığı sonucu çıkar. Ama, sanayi kapitalistinin, metallerini tüccara üretim-fiyatlarıyla sattığı niçin varsayılmıştı? Ya da, daha doğrusu, bu varsayımda kesin kabul edilen neydi?

Bu, tüccar sermayesinin, genel kâr oranının oluşumuna girmemesi idi (Biz, burada, hâlâ, yalnız onun ticarî sermaye olması niteliği ile ilgileniyoruz). Biz, genel kâr oranını tartışırken zorunlu olarak bu öncülden hareket etmiştik, çünkü, önce, ticaret sermayesi diye bir şey bizim için o sırada yoktu, ve sonra, ortalama kârın, dolayısıyla genel kâr oranının, önce, farklı üretim alanlarındaki sanayi sermayeleri tarafından fiilen üretilen kârları ya da artı-değerleri aynı düzeye getirici olarak geliştirilmesi zorunluluğu vardı. Ama tüccar sermayesinde, biz, üretime katılmadığı halde, kâra ortak olan bir sermaye ile karşı karşıyayız. Şu halde şimdi bizim daha önceki açıklamalarımızı tamamlamamız gerekiyor.

Yıl boyunca yatırılmış olan toplam sanayi sermayesi = $720_s + 180_d = 900$ (diyelim milyon sterlin) ve $a' = \%100$ olsun. O halde ürün $720_s + 180_d + 180_a$ olur. Bu ürüne ya da üretilen meta-sermayeye S diyelim, bunun değeri ya da üretim-fiyatı (çünkü bunların her ikisi de toplam metalar bakımından özdeşler) = 1.080 ve 900'lük toplam toplumsal sermaye için kâr oranı = $\%20$ olur. Bu $\%20$, bizim daha önceki çözümlemelerimize göre, ortalama kâr oranıdır, çünkü, artı-değer, burada, herhangi özel bir bileşimde şu ya da bu sermaye üzerinden değil, ortalama bileşimde toplam sanayi sermayesi üzerinden hesaplanmıştır. Demek ki, $S = 1.080$ ve kâr oranı = $\%20$ 'dir. Ne var ki, şimdi, bu 900 sterlinlik sanayi sermayesinden başka, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi bulunduğunu ve tıpkı sanayi sermayesi gibi, kârdan, kendi büyüklüğüyle *pro rata* * pay aldığı varsayalım. Bizim varsayımımıza göre bu, 1.000'lik toplam sermayenin $\frac{1}{10}$ 'idir. Bu nedenle, 180'lik toplam artı-değerden $\frac{1}{10}$ oranında pay alır ve böylece $\%18$ bir kâr sağlar. Öyleyse, toplam sermayenin diğer $\frac{9}{10}$ 'u arasında bölüşülecek kâr yalnız = 162 ya da 900'lük

* Orantılı olarak, herkese düşen pay oranında. —ç.

sermaye üzerinden aynı şekilde = %18'dir. Şu halde 900'lük sanayi sermayesinin sahipleri tarafından S'nin tüccarlara satılacağı fiyat = $720_s + 180_d + 162_a + 1.062$ olur. Tüccar, şimdi, 100'lük sermayesine ortalama %18 kâr ekleyecek olursa, bu metaları, $1.062 + 18 = 1.080$ 'den, yani üretim-fiyatı üzerinden ya da toplam meta-sermaye açısından, elde edeceği kârı ancak dolaşım süreci sırasında ve bu süreç aracılığı ile ve yalnız, satış-fiyatının satınalma fiyatını aşan fazlalığından sağladığı halde, değerlerine eşit fiyatla satar. Gene de tüccar, bu metaları, sırf onları sanayi kapitalistinden, değerlerinin altında ya da üretim-fiyatlarının altında satın almış olduğu için, değerlerinin üzerinde ya da üretim-fiyatlarının üzerinde satmaz.

Şu halde, tüccar sermayesi, genel kâr oranını oluşumuna toplam sermayedeki yerile *pro rata* bir belirleyici olarak girer. Demek ki, verilen örnekte, eğer toplam sermayenin $\frac{1}{10}$ 'i tüccar sermayesi olmayıp da genel kâr oranı bu nedenle $\frac{1}{10}$ kadar düşmüş olsaydı, %18 dediğimiz ortalama kâr oranı, %20 olurdu. Bu, bizi üretim-fiyatının daha yakın ve kapsamlı bir tanımına götürür. Üretim-fiyatı dediğimiz zaman, biz, daha önce de olduğu gibi, metanın fiyatı = onun maliyeti (içerdiği değişmeyen + değişen sermayenin değeri) + ortalama kârı anlarız. Ama bu ortalama kâr, şimdi farklı bir biçimde belirlenmektedir. Şimdi o, toplam üretken sermaye tarafından üretilen toplam kâr ile belirlenmektedir; ama yalnız toplam üretken sermaye üzerinden hesaplandığı gibi olmayıp, yukarıda varsayıldığı gibi eğer bu = 900 ve kâr = 180 ise, ortalama kâr oranı = $\frac{180}{900} = \%20$ olurdu. Oysa bu, toplam üretken + tüccar sermayesi üzerinden hesaplandığında, 900 üretken ve 100 tüccar sermayesi ile ortalama kâr oranı = $\frac{180}{1000} = \%18$ olur. Bu durumda, üretim-fiyatı, m (maliyet giderleri) + 20 yerine m + 18 olur. Toplam kârdan, tüccar sermayesinin payına düşen, böylece ortalama kâr oranında yer almış olmaktadır. Toplam meta-sermayenin fiilî değeri ya da üretim-fiyatı, bu nedenle = m + k + t (t burada ticaret kârını gösteriyor) olmaktadır. Üretim fiyatı ya da sanayici kapitalistin metalarını sanayici kapitalist olarak sattığı fiyat, böylece, metanın fiilî üretim-fiyatından daha küçüktür; ya da bütün metalar birarada alındığında, sanayici kapitalistler sınıfının metalarını sattıkları fiyatlar, bu metaların değerlerinden daha düşüktür. Böylece, yukarıdaki durumda, 900 (maliyetler) + 900 üzerinden %18 ya da $900 + 162 = 1.062$ olur. Buradan şu sonuç çıkar ki, karşılığında 100 ödediği bir metayı 118'e satmakla, tüccar, gerçekten bu fiyata %18 eklemiştir, ama karşılığında 100 ödediği bu meta, aslında 118 değerinde olduğu için, onu değerinin üzerinde bir fiyatla satmamaktadır. Üretim-fiyatı terimini biz bundan böyle, bu daha kesin anlamında kullanmış olacağız. Demek oluyor ki, sanayi kapitalistinin kârı, metanın üretim-fiyatının, maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalığa; bu sanayi kârından farklı olarak ticarî kârın, satış-fiyatının, tüccar için metanın satınalma fiyatı olan üretim-fiyatı üzerindeki fazlalığa eşit olduğu; ama, metanın fiilî fiyatının—üretim fiyatı + ti-

carî kâr olacağı açıktır. Tıpkı sanayi sermayesinin yalnız, metaların değerinde zaten artı-değer olarak varolan kârları gerçekleştirmesi gibi, tüccar sermayesi de, ancak tüm artı-değer ya da kârın, sanayi kapitalisti tarafından metalar için gösterilen fiyatta henüz tamamen gerçekleşmemiş olması nedeniyle bir kâr gerçekleştirir.³⁹ Tüccarın satış-fiyatı böylece, bu fiyat, toplam değeri aştığı için değil, satınalma fiyatı bu değerın altında olduğu için, satınalma fiyatını aşar.

Tüccar sermayesi, demek ki, artı-değer üretiminde yer almadığı halde, artı-değerin ortalama kâr düzeyine getirilmesine katılmış oluyor. Şu halde, genel kâr oranı, tüccar sermayesi nedeniyle artı-değerden bir indirimi, dolayısıyla, sanayi sermayesinin kârından bir indirimi içermektedir.

Bütün bunlardan aşağıdaki sonuçlar çıkar:

1) Sanayi sermayesine oranla tüccar sermayesi ne kadar büyük olursa, sanayi kârı oranı o kadar küçük olur, ve bunun tersi de doğrudur.

2) Birinci kısımda gösterildiği gibi, kâr oranı, daima fiilî artı-değer oranından düşük olmakta, yani sömürünün yoğunluğunu daima küçük göstermektedir; yukardaki örnekte, $720_s + 180_d + 180_a$, artı-değer oranı %100 ve kâr oranı ancak %20 olmaktadır. Tüccar sermayesine düşen pay da hesaba katılırsa, ortalama kâr oranı %20'den %18'e düşerek daha da küçük görüldüğü için, aradaki fark daha da büyük hale gelir. Doğrudan sömürücü kapitalistin ortalama kâr oranı, bu yüzden, aslında olduğundan daha küçük bir kâr oranını ifade eder.

Öteki bütün koşulların aynı kaldığı varsayıldığında, tüccar sermayesinin nispi hacmi (melez bir tipi temsil eden küçük tüccar dışında) kendi devir hızıyla, şu halde genellikle yeniden-üretim sürecinin gücüyle ters orantılıdır. Bilimsel tahlil boyunca, genel bir kâr oranının oluşumu, sanayi sermayeleri ile bunların rekabetinden ileri gelir görünür ve ancak sonraları, tüccar sermayesinin, araya girmesiyle düzelir, tamamlanır ve değişikliğe uğrar. Ne var ki, tarihsel gelişmesi boyunca, bu süreç gerçekten tersine dönmektedir. Metaların değerlerini, az çok kendi değerlerine uygun olarak ilk belirleyen tüccar sermayesi olup, genel kâr oranının ilk şekillendiği alan yeniden-üretim sürecini sağlayan ve teşvik eden dolaşım alanıdır. Sanayi kârını başlangıçta belirleyen ticarî kârdır. Ancak kapitalist üretim tarzının kendisini kabul ettirmesinden ve üreticinin kendisi tüccar haline geldikten sonradır ki, ticarî kâr, toplam artı-değerin, toplumsal yeniden-üretim sürecine katılan toplam sermayenin bir parçası olarak tüccar sermayesinin payına düşen kısmına indirgenir.

Kârların, tüccar sermayesinin araya girmesiyle tamamlanan eşitlenmesi olayında, tüccarın para-sermaye yatırımı ile, metaların değerine ek bir öge girmedigi, fiyatlara kendi kârını sağlamak üzere tüccar tarafından

³⁹ John Bellers [*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, London 1699, s. 10. —Ed.]

yapılan ilâvenin, yalnızca, metaların değerinin, üretim-fiyatında üretken sermayenin hesaba katılmayan, yani hesap dışı bırakılan kısmına eşit olduğu daha önce görülmüştü. Bu para-sermayenin durumu, sanayi kapitalistinin sabit sermayesinin durumuna benzer, çünkü, bu sermaye tüketilmediği için, değeri de, metain değerinin bir ögesini oluşturmaz. Meta-sermayenin satınalma fiyatında, tüccar, onun üretim-fiyatını $= P$, para olarak yerine koyar. Tüccarın kendi satış fiyatı, daha önce gösterildiği gibi $P + \Delta P$ olup, burada ΔP , metaların fiyatına yapılan ve genel kâr oranı ile belirlenen ilâveyi temsil eder. Tüccarın, metalarını satması üzerine, bunları satın almak için, yatırdığı ilk para-sermaye, kendisine bu ΔP ile birlikte geri döner. Bir kez daha görüyoruz ki, tüccarın para-sermayesi, sanayici kapitalistin, para-sermayeye çevrilmiş meta-sermayesinden başka bir şey değildir ve bu para-sermaye, meta-sermayenin değer büyüklüğünü, meta-sermaye, tüccar yerine, doğrudan nihaî tüketiciye satılmış olsaydı ne kadar etkilerse ancak o kadar etkiler. Bu para-sermaye filen, yalnızca tüketicinin yapacağı ödemeyi bekler durumdadır. Ne var ki, bu, yalnızca şimdiye kadar varsayılan koşula bağlı olarak doğrudur, yani tüccarın hiç bir genel gideri olmadığı ya da üreticiden metaları satın almak için yatırmak zorunda olduğu para-sermaye dışında, meta başkalaşımı sürecine, satınalma ve satış sürecine, döner ya da sabit herhangi diğer bir sermaye yatırımı yapmasına gerek bulunmadığı varsayıldığında doğrudur. Ama bu, dolaşım maliyetlerinin incelenmesinde görmüş olduğumuz gibi, gerçekte böyle değildir (İkinci Kitap, Altıncı Bölüm). Bu dolaşım maliyetleri, kısmen, tüccarın, dolaşımla ilgili diğer kimselerden geriye talep etmek zorunda olduğu ve kısmen de, doğrudan doğruya kendi özgül işinden doğan giderlerdir.

Bu dolaşım maliyetleri ne türden olurlarsa olsunlar —ister tüccara ait kuruluşun sırf ticarî niteliğinden ileri gelsinler ve dolayısıyla, tüccarın özgül dolaşım giderlerine girsinler, ister, gönderme, ulaştırma, depolama, vb. gibi dolaşım sürecine eklenen daha sonraki üretim süreçlerine ait giderleri temsil eden kalemler olsunlar— bunlar, daima, tüccarın, metaların satın alınması için yatırdığı para-sermaye dışında, bu gibi dolaşım araçlarının satın alınması ve ödenmesi için ek bir sermaye bulundurmasını gerektirirler. Bu maliyet ögesi, döner sermayeden oluştuğu ölçüde, metaların satış-fiyatına ek bir öge olarak, bütünüyle, ve sabit sermayeden oluştuğu ölçüde, ancak aşınması ve yıpranması ölçüsünde geçer. Ama bu öge, tıpkı saf ticarî dolaşım maliyetleri gibi metalara herhangi gerçek bir değer eklemese bile, yalnız nominal bir değer oluşturur. Ne var ki, ister sabit, ister döner olsun, bu ek sermayenin tamamı, genel kâr oranının oluşumuna katılır.

Saf ticarî dolaşım maliyetleri (yani gönderme, ulaştırma, depolama, vb. giderleri dışında kalanlar) kendilerini, metaların değerlerini gerçekleştirmek, bu değeri, metarlardan paraya ya da paradan metalara dönüştürmek, bunların değişimlerini sağlamak için gerekli giderler haline

getirirler. Biz, burada, dolaşım sürecinde devam edebilecek ve ticarî işin kendisinden tamamıyla ayrılabilceği her türlü olası üretim sürecini bütünüyle inceleme dışı bırakıyoruz; gerçekten de, örneğin, asıl ulaştırma sanayii ile gönderme işi, ticaretten tamamen ayrı sanayi kolları olabilir ve böyledir de; ve alınıp satılabilir metalar, doklarda ve başka genel binalarda depolanarak depolama gideri üçüncü kişiler tarafından, kendisine düştüğü ölçüde tüccardan talep edilebilir. Bütün bunlar, tüccar sermayesinin, başka işlevlerle karışmamış kendi saf biçimi içersinde görüldüğü, gerçek toptan ticarete yeralırlar. Taşıma şirketi sahibi, demiryolları yöneticisi, armatör, “tüccar” değildir. Bizim burada dikkate aldığımız giderler, satınalma ve satış giderleridir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bunlar, muhasebe, defter tutma, pazarlama, yazışma, vb. gibi kısımlara ayrılırlar. Bu amaçlar için gerekli değişmeyen sermaye, büro, kâğıt, posta vb. gibi giderlerden oluşur. Diğer giderler, ticaret işiyle uğraşan ücretli işçilerin çalıştırılması için yatırılan değişen sermayeye ayrılır. (Yollama ücreti, ulaştırma giderleri, gümrük resimleri, vb. kısmen, metaların alımında tüccar tarafından yatırılmış gibi düşünülebilir ve böylece, onu ilgilendirdiği kadarıyla, satınalma fiyatına girerler.)

Bütün bu giderler, metaların kullanım-değerinin üretimi sırasında değil, değerlerinin gerçekleştirilmesi sırasında yapılırlar. Bunlar saf dolaşım giderleridir. Bunlar, doğrudan üretim sürecine girmezler, ama dolaşım sürecinin bir kısmı oldukları için, toplam yeniden-üretim sürecinin de bir kısmıdır.

Bu giderlerden bizi bu noktada ilgilendiren tek kısım, değişen sermaye olarak yatırılmış olanıdır. (Aşağıdaki sorunların da incelenmesi gerekir: Birincisi, metaların değerine yalnız gerekli-emegın girdiği şeklindeki yasa, dolaşım sürecinde nasıl işler? İkincisi, tüccar sermayesinde birikim nasıl olur? Üçüncüsü, toplumun gerçek toplam yeniden-üretim sürecinde tüccar sermayesi nasıl işlev yapar?)

Bu giderler, ürünün, bir metanın ekonomik biçimine sahip olmasından doğarlar.

Sanayi kapitalistlerinin, metalarını doğrudan doğruya birbirlerine satmakla kaybettikleri emek-zamanı —yani nesnel bir deyişle, metaların dolaşım zamanı— bu metalara değer katmadığına göre, bu emek-zamanının, sanayi kapitalisti yerine tüccarın payına düşmüş olmasıyla onun niteliğinde hiç bir değişiklik yapmayacağı açıktır. Metaların (ürünlerin) paraya ve paranın metalara (üretim araçlarına) çevrilmesi, sanayi sermayesinin zorunlu bir işlevidir ve bu yüzden de, aslında, kendi bilincine ve iradesine sahip bulunan kişileşmiş sermayeden başka bir şey olmayan kapitalistin yerine getirmesi gerekli bir iştir. Ne var ki, bu işlevler, ne değer, ne de artı-değer üretirler. Üretken kapitalist elini çektiikten sonra, bu işlemleri yerine getirerek ve sermayenin işlevlerini dolaşım alanında devam ettirerek tüccar, yalnızca, sanayici kapitalistin yerini almış olur. Bu işlemlerin gerektirdiği emek-zamanı, sermayenin yeniden-üretim

sürecinin bazı gerekli işlemlerine harcanmaktadır, ama ek bir değer yaratmamaktadır. Tüccar bu işlemleri yerine getirmemiş olsaydı (şu halde, bunun gerektirdiği emek-zamanını harcamasaydı), sermayesini, sanayici kapitalistin dolaşım aracı olarak kullanmamış olurdu; bu durumda, sanayici kapitalistin kesintiye uğrayan işlevini sürdüremez, ve dolayısıyla da, sanayici kapitalistler tarafından üretilen kâr kitlesine, kapitalist olarak, yatırdığı sermaye ile, *pro rata* katılamazdı. Artı-değer kitlesinden pay alabilmek ve yatırdığı paranın değerini sermaye olarak genişletebilmek için, ticarî kapitalistin, ücretli işçi çalıştırması gerekmez. Eğer yaptığı iş ile sermayesi küçük ise, çalışan tek işçi o olabilir. Alacağı karşılık, kârın, metalar için ödediği fiyat ile bunların gerçek üretim-fiyatları arasında kalan farktan kendisine düşen kısmıdır.

Öte yandan şu da var ki, tüccarın, küçük bir sermaye yatırımı ile gerçekleştirdiği kâr, iyi bir ücret alan, usta bir işçinin alacağı ücretten daha fazla olmayabilir ve hatta bundan daha da az olabilir. Gerçekten de, o, ücret biçiminde ya da her satıştan sağlanan kârdan (yüzde, prim gibi) bir pay biçiminde, aynı ya da daha yüksek bir gelir elde eden alıcı, satıcı, gezginci esnaf gibi, üretken kapitalistin birçok doğrudan ticarî aracılardan biriyle yanyana işgörür. Birinci durumda tüccar bağımsız bir kapitalist olarak ticarî kârı cebe indirir; diğerinde ise, satıcı, sanayi kapitalistinin ücretli işçisi, kârın bir kısmını, ya ücret biçiminde ya da doğrudan doğruya aracısı olduğu sanayi kapitalistinin kârından orantılı bir pay olarak alır, oysa patronu, hem sanayi ve hem de ticaret kârını cebe indirir. Ama bütün bu durumlarda, dolaşıma aracılık eden kimseye, sağladığı gelir, sıradan bir ücret, yerine getirilen bir işin karşılığı olarak görünse, ve hatta böyle görünmese bile, bu kâr, iyi ücret alan bir işçinin ücretinden daha büyük olmayabilir, geliri sırf ticarî kârdan elde edilmiştir. Bu, onun emeğinin, değer üretmeyen bir emek olmasından ileri gelir.

Dolaşım hareketinin uzaması, sanayi kapitalisti için şu anlama gelir: 1) Üretken sürecin yöneticisi olarak, işlevini bizzat yerine getirmekten alıkoyduğu için, kişisel bir zaman kaybı; 2) ürününün, para ya da meta-biçimde, dolaşım sürecinde, böylece de, değer yaratmayan ve doğrudan üretim sürecinin kesintiye uğradığı bir süreçte daha uzun bir zaman kalması. Üretim sürecinin kesintiye uğramaması için, ya üretimin kısıtlanması ya da üretim sürecinin aynı ölçekte devam etmesi için, daha fazla para-sermaye yatırılması gerekir. Bu, her seferinde, ya şimdiye değin yatırılan sermaye üzerinden daha az bir kâr sağlaması, ya da daha önceki kârın elde edilmesi için, ek para-sermaye yatırılması gerektiği anlamına gelir. Bütün bunlar, sanayici kapitalistin yerini tüccar aldığı zaman değişmez, aynen kalır. Dolaşım sürecine, sanayici kapitalist daha fazla zaman vereceğine, şimdi tüccar daha fazla zaman vermiş olur; dolaşıma ek sermaye yatıran, sanayici kapitalist yerine tüccardır; ya da aynı şey demek olan, dolaşım sürecine sanayi sermayesinin daha büyük bir kısmı yöneltmek yerine, bu sürece bütünüyle tüccar sermayesi bağlanmış olur; ve, daha küçük bir kâr sağlamak yerine, sanayici kapitalist, kârının

bir kısmını bütünüyle tüccara aktarmak durumunda kalır. Tüccar sermayesi, gerekli sınırlar içersinde kaldığı sürece, aradaki tek fark, sermayedeki bu işlev bölümü, tamamen dolaşım sürecinde kullanılan zamanı kısaltır, bu amaç için daha az ek sermaye yatırılır ve toplam kârdan, ticaret sermayesi şeklinde uğranılan kayıp, başka türlü olacağından daha küçük olur. Eğer yukardaki örneğimizde, $720_s + 180_d + 180_a$, 100'lük bir tüccar sermayesinin yardımıyla sanayi kapitalist için 162'lik ya da %18'lik bir kâr üretir, şu halde 18'lik bir azalmaya yolaçarsa, bu bağımsız tüccar sermayesi için, gerekli ek sermaye belki de 200 olurdu ve sanayici kapitalistin 900 yerine 1.100 toplam yatırımda bulunması gerekir, 180'lik bir artı-değer üzerinden sağlanacak kâr oranı ancak %16 $\frac{1}{11}$ olurdu.

Aynı zamanda kendi tüccarı olarak iş gören bir sanayi kapitalisti, yalnız dolaşım sürecindeki ürünleri tekrar paraya çevrilmeden önce yeni metalar satın almak için ek sermaye yatırmakla kalmayıp, bir de, meta-sermayesinin değerini gerçekleştirmek ya da başka bir deyişle, dolaşım süreci için başka sermaye (büro giderleri ve ticarî işlerde çalışan personelin ücretleri için) yatıracak olsa, bu ilâveler ek sermaye oluştururlar, ama artı-değer yaratmazlar. Bunların, metaların değerinden yerine konulması gerekir, çünkü, bu metaların değerinin bir kısmının tekrar bu dolaşım giderlerine çevrilmesi zorunludur. Ama böylece hiç bir artı-değer üretilmiş olmaz. Toplumun toplam sermayesini ilgilendirdiği kadarıyla, bu aslında, onun bir kısmının, sermayenin kendisini genişletme sürecinin bir parçasını oluşturmayan ikincil işlemler için bir tarafa konulması ve toplumsal sermayenin bu kısmının, bu amaç için sürekli yeniden üretilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu, bireysel kapitalist ve tüm sanayici kapitalistler sınıfı için kâr oranını düşürür, ve aynı değişen sermaye kitlesini harekete geçirmek için böyle bir sermaye gerektiği zamanlarda her yeni ek sermaye yatırımdan ileri gelen bir sonuçtur.

Dolaşım işine bağlı bu ek giderler sanayici kapitalistten ticarî kapitaliste aktarıldığı ölçüde, kâr oranında benzer bir düşme olur, ama bu düşme daha az derecede ve farklı biçimdedir. Durum, şimdi, eğer bu giderler olmasaydı, tüccarın, gerekli olandan daha fazla sermaye yatırmış bulunacağı, ve bu ek sermaye üzerinden kârın, ticarî kâr miktarını artıracacağı ve böylece, ortalama kâr oranının eşitlenmesi işleminde, daha çok, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine katılarak ortalama kârın düşmesi biçiminde bir gelişme gösterir. Yukardaki örneğimizde, 100'lük tüccar sermayesine, sözkonusu giderlerin karşılanması için, 50'lik bir ek sermaye yatırılacak olursa, 180 tutarındaki toplam artı-değer, 900'lük bir üretken sermaye, artı, 150'lik bir tüccar sermayesi, toplam = 1.050'lik sermayeye göre bölüşülmüş olacaktır. Ortalama kâr, bu yüzden %17 $\frac{1}{7}$ 'ye düşecektir. Sanayi kapitalisti, metalarını tüccara, $900 + 154\frac{2}{7} = 1.054\frac{2}{7}$ üzerinden ve tüccar da 1.130 ($1.080 + 50$ geri almak zorunda olduğu giderler karşılığı) üzerinden satacaktır. Ayrıca, şurasını

da kabul etmek gerekir ki, tüccar sermayesi ve sanayi sermayesi arasındaki bölünme, ticarî giderlerde bir merkezleşmeyi ve dolayısıyla bunlarda bir azalmayı birlikte getirecektir.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: Ticarî kapitalist tarafından, burada tüccar tarafından çalıştırılan, ticarî ücretli işçilerin durumları nedir?

Bir bakıma, bu gibi ticaret işlerinde çalışanlar, diğerleri gibi ücretli işçilerdir. Her şeyden önce, bunların emek-gücü, gelir olarak harcanan parayla değil, tüccarın değişen sermayesi ile satın alınmıştır ve dolayısıyla bu güç, özel hizmetler için değil, kendisine yatırılan sermayenin değerinin genişletilmesi amacıyla satın alınmıştır. Sonra, onun da emek-gücünün değeri ve şu halde ücreti, diğer işçilerinki gibi belirlenmiştir, yani emeğinin ürünü ile değil, onun özgül emek-gücünün üretim ve yeniden üretiminin maliyeti ile belirlenmiştir.

Bununla birlikte, sanayi sermayesi ile tüccar sermayesi, dolayısıyla sanayici kapitalist ile tüccar arasında bulunan aynı ayrımı, onunla doğrudan doğruya sanayi kapitalisti tarafından çalıştırılan ücretli işçi arasında da yapmak zorundayız. Tüccar, sırf bir dolaşım aracı olarak ne değer, ne de artı-değer üretmediğine göre (giderler aracılığı ile tüccarın metalara kattığı ek değer, burada kendi değişmeyi sermayesinin değerini nasıl koruduğu sorusu ortaya çıkmakla birlikte, daha önce mevcut değerlere bir ilâve niteliğinde olduğu için) tüccar tarafından bu aynı işlevlerde çalıştırılan ticaret işçilerinin de, onun için doğrudan doğruya artı-değer üretmeyecekleri sonucu çıkar. Üretken emekçilerde olduğu gibi burada da ücretlerin emek-gücünün değeri ile belirlendiğini, şu halde, tüccarın, ücretleri düşürerek kendisini zenginleştirmediğini bunun için de maliyet hesabına, ancak kısmen ödemede bulunduğu emek için bir avans göstermediğini, başka bir deyişle, memurlarını, vb. kandırarak kendisini zenginleştirmediğini varsayıyoruz.

Ticaret ücretli işçileri ile ilgili güçlük, hiç bir zaman bunların, doğrudan doğruya herhangi bir artı-değer (kâr bunun ancak değişmiş bir şeklidir) yaratmaksızın, kendilerini çalıştıran için nasıl olup da doğrudan kâr ürettiklerini açıklamaktan ileri gelmiyor. Bu sorun, aslında, ticarî kârların genel tahlilinde çözümlenmiş bulunuyor. Tıpkı sanayi sermayesinin, kârı, metalarda somutlaşan ve gerçekleşen, karşılığında bir eşdeğer ödenmeyen emeğin satışıyla sağlaması gibi, tüccar sermayesi de, kârı, metaların içerdiği (üretimleri için yatırılmış sermaye, toplam sanayi sermayesinin bir kısmı olarak işlev yaptığı ölçüde, metaların içerdiği) karşılığı ödenmeyen emeğin tamamı için üretken sermayeye tam bir ödemede bulunmayarak ve metaların hâlâ içermekte olduğu bu karşılığı ödenmemiş kısım için, satış yapılırken bir karşılık isteyerek sağlar. Tüccar sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntı, sanayi sermayesi ile artı-değer arasındaki bağıntıdan farklıdır. Sanayi sermayesi, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine doğrudan doğruya elkoyarak artı-değer üretir. Tüccar sermayesi, artı-değerin bir kısmına, bu kısmı, sanayi

sermayesinden kendisine aktararak, sahip çıkar.

Ticaret sermayesi, yeniden-üretim sürecinde, ancak değerleri gerçekleştirmeye işlevi aracılığı ile, sermaye olarak iş görür ve böylece, toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerden pay alır. Bireysel tüccarın elde edeceği kâr kitlesi, bu süreçte kullanabileceği sermayenin kitlesine bağlı olup, çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği ne kadar fazla olursa o kadar fazla sermayeyi satınalma ve satma işinde kullanabilir. Tüccarın parasını sermaye haline getiren işlev, büyük ölçüde, bu işte çalıştırılanlar tarafından yerine getirilir. Çalıştırdığı kimselerin karşılığı ödenmeyen emeği artı-değer yaratmamakla birlikte, onun bu artı-değere elkoymasını sağlar ve bu da, sonuçta, sermayesi bakımından aynı şey demektir. Bu nedenle de o, tüccar için bir kâr kaynağıdır. Aksi halde ticaret hiç bir zaman büyük ölçekte ya da kapitalist biçimde yürütülemezdi.

Tıpkı, işçinin karşılığı ödenmeyen emeğinin, üretken sermaye için doğrudan doğruya artı-değer yaratması gibi, ticarî ücretlilerin karşılığı ödenmeyen emeği de, tüccar sermayesi için bu artı-değerden bir pay sağlar.

Güçlük şuradan gelir: Tüccarın emek-zamanı ve emeği, kendisi için, zaten üretilmiş bulunan artı-değerden bir pay sağladığı halde, bu emek-zamanı ve emek, değer yaratmadığına göre, tüccarın, ticarî emek-gücü satın almak için yatırdığı değişen sermaye bakımından durum nedir? Bu değişen sermaye, yatırılan tüccar sermayesinin maliyet giderleri içersinde yeralacak mıdır? Eğer almayacaksa, bu, kâr oranının eşitlenmesi yasası ile çelişiyor gibi görünür; yatırılan sermayeyi ancak 100'lük bir sermaye olarak hesaba katacaksa, hangi kapitalist 150'lik bir sermaye yatırımına yanaşır? Eğer yeralacaksa, bu, tüccar sermayesinin niteliği ile çelişir görünür, çünkü, bu tür sermaye, sanayi sermayesi gibi, başkalarının emeğini harekete geçirmekle sermaye olarak hareket etmez, o daha çok, kendi işini yapmakla, yani satınalma ve satış işlevlerini yerine getirmekle, ve bu onun, sanayi sermayesi tarafından üretilen artı-değerin bir kısmını almasının tek yolu ve nedeni olduğu için, sermaye olarak hareket etmiş olur.

(İşte bu nedenle, şu noktaları da çözümlememiz gerekir: tüccarın değişen sermayesi; dolaşım alanındaki gerekli-emek yasası; tüccarın emeğinin, kendi değişmeyen sermayesinin değerini nasıl devam ettirdiği; tüccar sermayesinin, bütün olarak yeniden-üretim sürecinde oynadığı rol; ve ensonu, bir yanda meta-sermaye ve para-sermaye, öte yanda ticaret sermayesi ve para ticareti yapan sermaye biçimindeki ikilik.)

Eğer her tüccarın, ancak kendi işini kendi emeğiyle çevirebilecek kadar sermayesi olsaydı, tüccar sermayesi sonsuz bir bölünmeye uğradı. Bu küçülme, kapitalist üretim tarzının ileriye gidişi sırasında, üretken sermayenin üretimi artırması ve daha büyük bir kitleyi harekete geçirmesi oranında artardı. Böylece, bu ikisi arasındaki oransızlık büyüdü. Sermaye, üretim alanında merkezileştiği oranda, dolaşım alanında

merkezileşmesini yitirirdi. Sanayi kapitalistinin saf ticarî işi ve dolayısıyla saf ticarî giderleri böylece sonsuz büyürdü, çünkü, bu durumda, diyelim 100 yerine 1.000 tüccarla iş yapmak zorunda kalırdı. Böylece, bağımsız iş gören tüccar sermayesinin sağladığı yararlar, büyük ölçüde kaybolurdu. Ve yalnız sırf ticarî giderler artmakla kalmaz, depolama, gönderme, vb. gibi öteki dolaşım giderleri de artardı. Bütün bunlar sanayi sermayesini ilgilendiren şeylerdir. Şimdi de tüccar sermayesini düşünelim. Önce, sırf ticaretle ilgili işlemleri görelim. Büyük sayılarla uğraşmak, küçüklerle uğraşmaktan daha fazla zaman almaz. 100 sterlinlik 10 satın almada bulunmak, 1.000 sterlinlik *tek bir* satın almadan on katı fazla zaman alır. 10 küçük tüccarla yazışmak, *tek bir* büyük tüccarla yazışmaktan on katı fazla yazışmaya, kâğıda, posta giderine neden olur. Bir kişinin defter tuttuğu, bir başkasının para işleriyle uğraştığı, bir üçüncünün yazışmalarla ilgilendiği, birinin satın aldığı, ötekinin sattığı, bir üçüncüsünün seyahat ettiği, vb. bir ticarî firmadaki açıkça belirlenmiş işbölümü, emek-zamanından büyük tasarruf sağlar ve bu yüzden de toptan ticaretle uğraşan firmalarda çalışan işçi sayısı, hiç bir zaman, kuruluşun nispi büyüklüğü ile orantılı değildir. Bunun nedeni, ticaretle, sanayide olduğundan daha fazla, aynı işlev, ister büyük ister küçük ölçekte yapılsın, aynı emek-zamanını gerektirir. Tarihsel olarak, ticaret işlerindeki yoğunlaşmanın, sanayi işyerlerinden daha önce görünmesinin nedeni işte budur. Değişmeyen sermaye yatırımlarına gelince. Yüz küçük büro, tek bir bürodan, 100 küçük işyeri, tek bir büyük işyerinden çok daha fazlaya malolur. Ticarî kuruluşların hesaplarına hiç değilse yatırım giderleri olarak dahil olan ulaştırma giderleri, küçülmelerle artmış olur.

Sanayici kapitalist, işinin ticarî kısmına daha fazla emek ve dolaşım gideri yatırmak zorunda kalırdı. Aynı tüccar sermayesi, birçok küçük kapitalist arasında bölündüğünde, bu küçülmeler nedeniyle, işlevlerinin yerine getirilmesi için daha fazla emekçiye gereksinme olacaktı, ayrıca, aynı meta-sermayenin devri için daha fazla tüccar sermayesine gereksinme olacaktı.

Diyelim B, metaların alım ve satımında doğrudan kullanılan tüccar sermayesinin tamamı ve b de, ticarî işlerde çalışanların ücretlerine ödenen değişen sermaye olsun. Eğer her tüccar yardımcısız işlerini yürütebilse ve bu yüzden b için hiç bir yatırımda bulunmasa, $B + b$, toplam tüccar sermayesi B'den daha küçük olur. Ne var ki, güçlüğür: henüz üstesinden gelmiş değiliz.

Metaların satış-fiyatının, 1) $B + b$ üzerinden ortalama kârı ödemeye yeterli olması gerekir. Bunu, yalnız, genellikle $B + b$ 'nin b olmaksızın gerekli olabilecekten daha küçük bir tüccar sermayesini temsil eden başlangıçtaki B'den bir indirim olması olgusu bile açıklayabilir. Ama bu satış fiyatının, 2) yalnız, b üzerinden ek kârı kapsamaya değil, ödenen ücretleri, tüccarın değişen sermayesini = b yerine koymaya yeterli olması gereklidir. İşte bu son hesap güçlüğe yolaçar. Bu b, fiyatın yeni bir ögesini

mi temsil eder, yoksa, $B + b$ aracılığı ile elde edilen kârın, yalnız, ticarî işlerde çalışan ücretli işçiyi ilgilendirmesi bakımından ücret olarak görülen tüccar bakımından ise sadece değişen sermayeyi yerine koyan bir parçası mıdır? İkinci halde, tüccarın, yatırdığı sermaye, $B + b$ üzerinden kârı genel kâr oranı nedeniyle B'ye düşen bir kâr ile, ücretler biçiminde ödediği, ama kendisi bir kâr sağlamayan b'nin toplamına eşit olur.

Asıl sorun, gerçekte, b'nin sınırlarını (matematik anlamıyla sınırlarını) bulmaktır. Önce, sorunu doğru bir biçimde ortaya koyalım. Doğrudan doğruya metaların satın alınması ve satışına yatırılan sermayeye B, bu işlevde tüketilen değişmeyen sermayeye (fiili ticaret giderleri) K ve tüccarın yatırdığı değişen sermayeye b diyelim.

B'nin geri alınması hiç bir güçlük çıkartmaz. Çünkü, tüccar için, bu sadece gerçekleşen satış fiyatı, yapımcı için üretim fiyatıdır. Bu, tüccarın ödediği fiyattır ve tekrar satmakla B'yi, o, satış fiyatının bir kısmı olarak geri alır; ayrıca bu B'ye ek olarak, daha önce açıklandığı gibi, B üzerinden bir kâr sağlar. Örneğin, metanın maliyeti 100 £ ve kâr %10 olsun. Bu durumda, meta 110 sterline satılır. Meta daha önce 100'e malolmuştu ve 100'lük tüccar sermayesi buna sadece 10'luk bir ilâvede bulunmuştur.

Şimdi K'ye bakacak olursak, bu, olsa olsa en çok, sabit sermayenin, üreticinin satınalma ve satış işinde tüketebileceği parçası kadar olur, ama aslında, bundan küçüktür; ne var ki, bu, üreticinin doğrudan doğruya üretiminde gereksinme duyacağı değişmeyen sermayeye bir ek teşkil edebilir. Gene de bu kısmın sürekli olarak metanın fiyatı ile karşılanması gerekir ya da aynı şey demek olan, metanın buna tekabül eden kısmının, sürekli olarak bu şekilde harcanması, ya da toplumun toplam sermayesi açısından, devamlı olarak bu biçimde yeniden üretilmesi gerekir. Yatırılan değişmeyen sermayenin bu kısmının, tıpkı doğrudan doğruya üretime yatırılan tüm değişmeyen sermaye kitlesi gibi, kâr oranı üzerinde sınırlayıcı bir etkisi vardır. Sanayi kapitalisti, işinin ticaret yanını tüccara bıraktığı sürece, sermayenin bu kısmını yatırmak durumundan kurtulur. Bunu onun yerine tüccar yatırır. Bir bakıma tüccar bunu ancak nominal olarak yapar, çünkü tüccar, tükettiği değişmeyen sermayeyi (aslında ticarî giderler) ne üretir, ne de yeniden üretir. Bunun üretimi, yaşam gereksinimleri üreticilerine, değişmeyen sermaye sağlayanlarınkine benzer bir rol oynayan bazı sanayi kapitalistlerinin ayrı bir işi ya da en azından işlerinin bir bölümü gibi görünür. Tüccar, bu yüzden, önce, kendisi için bu değişmeyen sermayenin karşılığını alır, ve sonra da bunun üzerinden bir kâr sağlar. Bu nedenle bu ikisi aracılığıyla, sanayici kapitalistin kârı azalmış olur. Ama, işbölümüne bağlı olarak sağlanan tasarruf ve yoğunlaşma nedeniyle, kârındaki azalma, bu sermayeyi kendisinin yatırması haline göre daha az olur. Böylece yatırılan sermaye daha az olduğu için kâr oranındaki azalma da daha küçük olur.

Buraya kadar satış fiyatı, demek ki, $B + K + B + K$ üzerinden kârın toplamına eşittir. Satış fiyatının bu kısmı bundan başka bir güçlük göstermez. Ama şimdi, tüccar tarafından yatırılan değişen sermaye b , bunun içine girer.

Bunun sonucu olarak da satış fiyatı, $B + K + b + B + K$ üzerinden $kâr + b$ üzerinden kârdır.

B , sadece satınalma fiyatını yerine koyar, ve ona B üzerinden kârdan başka bir şey eklemeyiz. K , yalnız K üzerinden kârı eklemekle kalmaz, kendisini de ekler; ne var ki, $K + K$ üzerinden kâr, yani dolaşım giderlerinin değişmeyen sermaye biçiminde yatırılan kısmı + buna uygun kâr oranı, sanayi kapitalistinin elinde tüccarın elinde olduğundan daha büyük olurdu. Ortalama kârdaki düşme, yatırılan sanayi sermayesinden $B + K$ düşüldükten sonra hesaplanan tam ortalama kâr biçiminde ve $B + K$ üzerinden ortalama kârdan indirimin tüccara ödenmesi şeklinde görünür, ve bu indirim, şimdi, özgül bir sermayenin, tüccar sermayesinin kârı gibi ortaya çıkar.

Ama, $b + b$ üzerinden kâr ya da, kâr oranının $\%10$ kabul edildiği örneğimizde, $b + \frac{1}{10}b$ söz konusu olunca durum değişir. Ve asıl güçlük de işte buradadır.

Tüccarın b ile satın aldığı şey, varsayımımıza göre, ticarî emekten, yani sermayenin dolaşımdaki işlevlerini yerine getirmesi, $M-P$ ve $P-M$ hareketi için gerekli-emekten başka bir şey değildir. Ne var ki, ticarî emek, bir sermayenin tüccar sermayesi olarak iş görmesi, metaların paraya ve paranın metalara çevrilmesine yardımcı olmak için genellikle gerekli olan emektir. Bu, değerleri gerçekleştiren, ama kendi değer yaratmayan bir emektir. Ve ancak bir sermaye, bu işlevleri yerine getirdiği—şu halde, bir kapitalist bu işlemleri ya da bu işi, sermayesi ile yerine getirdiği—sürece, tüccar sermayesi olarak hizmet eder ve genel kâr oranının düzenlenmesine katılır, yani toplam kârdan kendi payını alır. Ne var ki, $(b + b)$ üzerinden kâr) önce, emek karşılığında ödemeyi (çünkü, ister sanayi kapitalisti, kendi emeği için tüccara, ister tüccarın ücretlerini verdiği kimselerin emeği için ödemede bulunsun, bu hiç bir şeyi değiştirmez) ve sonra da, tüccarın şahsen yerine getirmiş olabileceği bu emek için yaptığı ödeme üzerinden kârı içerir görünür. Tüccar sermayesi önce, kendisine ait b 'yi geri alır ve sonra bunun üzerinden bir kâr elde eder. Demek ki, bu, şu olgudan ileri geliyor; önce o, *tüccar* sermayesi olarak yerine getirdiği iş için bir ödemede bulunmasını istiyor ve sonra da, *sermaye* olarak iş gördüğü, yani işleyen bir sermaye olarak kendisine bir kâr ödenmesini gerektiren bir işi yerine getirmesi nedeniyle bir kâr talep ediyor. İşte bu nedenle çözümlenmesi gereken sorun da budur.

Diyelim, $B = 100$, $b = 10$ ve kâr oranı $\%10$ olsun. Buraya ait olmayan ve zaten hesap edilmiş bulunan, satınalma fiyatının bu ögesini konu-dışı bırakmak için $K = 0$ alıyoruz. Şu halde, satış fiyatı $= B + k + b + k (= B + Bk' + b + bk')$; burada k' , kâr oranını temsil eder) $= 100 +$

$10 + 10 + 1 = 121$ olur.

Ama eğer b, tüccar tarafından ücretlere yatırılmamış olsaydı —çünkü b, yalnız ticarî emeği, şu halde, sanayi sermayesi tarafından piyasaya sürülen meta-sermayenin değerini gerçekleştirmek için gerekli-emeği öder— durum şöyle olurdu: tüccar B = 100'e almak ya da satmak için zaman ayırmak durumunda kalırdı ve biz bu zamanın, tüccarın kullanabileceği tek zaman olduğunu kabul ediyoruz. b ya da 10 tarafından temsil edilen ticarî emek, ücretler yerine kâr ile ödenecek olsa, bu %10'dan $b = 10$ yapacağı için, başka bir tüccarın 100'lük sermayesinin varlığını öngörürdü. Bu ikinci B = 100, ek olarak metaların fiyatına girmezdi, ama %10 girerdi. Böylece, 100'lük iki işlem = 200 olur ve metalar $200 + 20 = 220$ üzerinden satın alınırdı.

Tüccar sermayesi kesenkes dolaşım sürecinde iş gören sanayi sermayesinin bir kısmının bireyselleşmiş bir biçiminden başka bir şey olmadığı için bununla ilgili bütün sorunlar, tüccar sermayesine özgü görüngülerin henüz bağımsız olarak görünmedikleri, tersine hâlâ sanayi sermayesinin bir kolu olarak onunla doğrudan doğruya ilişkisi içersinde oldukları bir biçimde ortaya konularak çözümlenmelidir. Bir işlikten farklı bir büro olarak ticaret sermayesi, sürekli şekilde dolaşım sürecinde iş görür. İşte burada —bizzat sanayi kapitalistlerinin bürosunda— şimdi incelemekte olduğumuz b'yi önce çözümlememiz gerekir.

Bu büro, daha işin başında, daima sanayi işliğine göre son derece küçüktür. Bundan sonra ise, açıktır ki, üretimin boyutları genişledikçe, meta-sermaye şeklindeki ürünün satışı, buradan elde edilecek paranın üretim araçlarına çevrilmesi, bütün süreçle ilgili hesabın tutulması gibi işler, sanayi sermayesinin dolaşımı için gerekli ticarî işlemleri sürekli şekilde çoğaltır. Fiyatların hesaplanması, defterlerin tutulması, kasa hesabı, yazışmalar, hep bu başlık altında toplanır. Üretimin ölçeği ne denli gelişirse, sanayi sermayesinin ticarî işlemleri, ve dolayısıyla değer ve artı-değerin gerçekleşmesi ile ilgili emek ve diğer dolaşım giderleri, aynı oranda olmasa bile, o kadar büyük olur. Bu durum, gerçek büro personelinin teşkil eden, ticarî ücretli işçilerin çalıştırılmalarını gerekli kılar. Bu harcamalar, ücret biçiminde yapıldıkları halde, üretken emeğin satın alınmasında kullanılan değişen sermayeden farklıdır. Sanayi kapitalistinin harcamalarını, yatırılacak sermayenin kitlesini, doğrudan doğruya artı-değeri artırmaksızın büyütür. Çünkü bu, sırf daha önce yaratılan değerlerin gerçekleşmesinde kullanılan emek için yapılan bir harcamadır. Bu türden diğer harcamalar gibi, yatırılan sermayeyi artırdığı, ama artı-değeri artırmadığı için kâr oranını küçültür. Yatırılan sermaye, $(S + \Delta S)$ 'ye yükseldiği halde artı-değer a aynı kalıyorsa, kâr oranı $a : S$ daha küçük bir kâr oranına $a : (S + \Delta S)$ yerini bırakır. Sanayi kapitalisti bu nedenle, tıpkı değişmeyen sermayesine ait giderler gibi, bu dolaşım giderlerini de en alt düzeyde tutmaya çalışır. Şu halde, sanayi sermayesi, ticarî ücretli işçilerine karşı, üretken ücretli işçilerine gösterdiği aynı davranışı

göstermez. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, ne kadar fazla üretken işçi çalıştırırsa, verim o kadar büyük, artı-değer ya da kâr da o kadar fazla olur. Tersine, üretimin ölçeği ne kadar büyür, gerçekleştirilecek değer ve artı-değer miktarı ne kadar artarsa, üretilen meta-sermaye o kadar fazla olur, nispi olmasa bile mutlak büro giderleri o kadar artar ve bir tür işbölümünün doğmasına yolaçar. Kârın, bu harcamalar için ne ölçüde bir önkoşul olduğu, diğer şeyler yanında, ticarî ücretlerin artmasıyla birlikte bunların bir kısmının, çoğu kez kârdan verilen pay ile ödenmesi olgusundan da görülür. Kısmen değerlerin hesaplanması, kısmen bunların gerçekleştirilmesi ve kısmen de gerçekleştirilen paranın tekrar üretim araçlarına çevrilmesiyle ilişkili sırf ara işlemlerden ibaret bulunan emeğin, bu nedenle, büyüklüğü, gerçekleştirilecek olan üretilmiş değerlerin miktarına bağlı bir emek olması, üretken emek gibi, bu değerlerin büyüklük ve kitlelerin bir nedeni olmaktan çok, bir sonucu gibi hareket etmesi, eşyanın doğası gereğidir. Aynı şey, öteki dolaşım maliyetleri için de geçerlidir. Çok ölçü, tartı, ambalaj, taşıma işi yapmak için, elde çok şeyin bulunması gerekir. Ambalaj, ulaştırma, vb. miktarı, bu işlerin konusu olan metallerin kitlesine bağlıdır; bunun tersi doğru değildir.

Ticarî işçi doğrudan doğruya artı-değer üretmez. Ama emeğinin fiyatı emek-gücünün değeriyle şu halde bunun üretiminin giderleriyle belirlenir, oysa, bu emek-gücünün uygulanması, kullanılması, enerji harcaması, aşınıp yıpranması, öteki bütün ücretli emekçilerde olduğu gibi, hiç bir şekilde değeriyle sınırlı değildir. Bu nedenle de, ücreti, gerçekleşmesinde kapitaliste yardım ettiği kâr kitlesi ile zorunlu bir orantı içersinde değildir. Kapitaliste neye malolduğu ile, onun için neler sağladığı, iki ayrı şeydir. Doğrudan doğruya artı-değer yaratmaz, ama karşılığı ödenmeyen emek harcaması ölçüsünde, artı-değeri gerçekleştirme giderini azaltması için ona yardım ederek, kapitalistin gelirini artırır. Sözcüğün gerçek anlamında ticarî işçi, emeği vasıflı emek olarak sınıflandıran ve ortalama emeğin üzerinde sayılan, daha yüksek ücret alan ücretli işçiler sınıfına girer. Gene de bu ücret, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, ortalama emeğe göre bile bir düşme eğilimi gösterir. Bu kısmen bürodaki işbölümünden ileri gelir ve emeğin kapasitesinde tek yanlı bir gelişme olduğu için, bunun gideri bütünüyle kapitaliste yüklenmez, çünkü, işçinin becerisi, işini yapa yapa kendi başına gelişmiştir, ve işbölümü bunu tekyanlı yaptığı ölçüde de, bu gelişme o kadar hızlı olmuştur. Sonra, gerekli eğitim, ticarî bilgi, yabancı dil vb., bilim ve halk eğitimindeki gelişmeyle birlikte gitgide daha hızlı, kolay, yaygın ve ucuz bir biçimde yeniden üretildikçe, kapitalist üretim tarzı da öğretim yöntemlerini, vb., pratik amaçlara doğru yöneltmeye başlar. Halk eğitiminin yaygınlaşması, kapitalistleri, bu gibi işçileri, eskiden bu işlere giremeyen ve daha düşük bir yaşam düzeyinde bulunan sınıflardan sağlama olanağına kavuşturur. Üstelik bu, arzı artırdığı için rekabeti de artırır. Pek az istisna ile bu kimselerin emek-gücü, bu yüzden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle değer

keybına uğrar. Emegın kapasitesi arttığı halde bu işçilerin ücretleri düşer. Kapitalist, gerçekleştirilecek değeri ve kârı arttıkça, bu işçilerin sayılarını çoğaltır. Bu emekteki artış hiç bir zaman artı-değerdeki artışın nedeni değil, daima onun bir sonucudur.^{39a}

Demek ki, ortada bir ikilem var. Bir yandan, meta-sermaye ve para-sermaye olarak (dolayısıyla, bir de tüccar sermayesi olarak) adlandırılan işlevler, sanayi sermayesinin büründüğü genel belirli biçimlerdir. Öte yandan ise, özgül sermayeler, ve dolayısıyla özgül kapitalist gruplar, sırf bu işlevlerle uğraşmaktadırlar; ve böylece bu işlevler, sermayenin kendisini genişlettiği özgül alanlar haline gelmektedir.

Ticarî sermayede, ticarî işlevler ve dolaşım giderleri, ancak bağımsızlaşmış biçimde bulunurlar. Sanayi sermayesinin dolaşıma ayrılan yanını, yalnız sürekli olarak, meta-sermaye ve para-sermaye şeklinde bulundukla kalmaz, aynı zamanda işyerinin yanında büroda da bulunur. Ama, ticarî sermayeden bağımsız hale gelir. Bu sermaye için büro, onun tek işyeridir. Sermayenin dolaşım maliyetleri biçiminde kullanılan kısmı, sanayiciye göre, büyük tüccar için daha büyük görünür, çünkü, sanayicinin, her sanayi işyeri ile bağılı kendi bürolarının yanısıra, sermayenin, tüm sanayi kapitalistleri sınıfı tarafından bu iş için kullanılacak kısmı, birkaç tüccarın elinde toplanmıştır ve bunlar, dolaşım işlevlerini yerine getirirken, bunların gerektirdiği artan giderleri de karşılarlar.

Sanayi sermayesine, dolaşım maliyetleri, üretken olmayan giderler olarak görünürler, ve böyledirler de. Tüccara ise bunlar, genel kâr oranı belli iken, büyüklükleri ile orantılı bir kâr kaynağı gibi görünürler. Bu dolaşım maliyetleri için yapılacak yatırımlar, bu yüzden, tüccar sermayesi için üretken bir yatırımdır. Ve bu nedenle, tüccar sermayesinin satın aldığı emek de kendisi için aynı şekilde doğrudan doğruya üretken emektir.

^{39a} Ticaret proletaryasının kaderi konusunda, 1865'te yazılmış bulunan bu tahminin, zaman içerisinde nasıl doğrulandığı, bütün ticarî işlemlerde eğitim görmüş, üç-dört dil bilen yüzlerce Alman büro işçisinin, haftada 25 şilin ücretle —ki bu ücret, iyi bir tornacının ücretinin çok altındadır— Londra City'de boşboşuna iş aramalarıyla görülmektedir. Elyazmasındaki iki boş sayfa, bu noktanın, daha uzunboyulu ele alınacağını göstermektedir. Okur, daha fazlası için, bu başlık altına giren çeşitli konuların incelendiği İkinci Kitaba (Bölüm VI, s. 148-169 "Dolaşım Maliyeti" [*Kapital*, İkinci Cilt, Altıncı Bölüm, s. 148-154. —Ed.]) başvurabilir. —F. E.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM
TÜCCAR SERMAYESİNİN DEVRİ
FİYATLAR

SANAYİ sermayesinin devri, kendi üretim dönemi ile dolaşım zamanının bir birliğidir, ve bu nedenle tüm üretim sürecini kapsar. Tüccar sermayesinin devri, öte yandan, aslında meta-sermayenin bağımsızlaşmış bir hareketinden başka bir şey olmadığı için, özgül bir sermayenin geri dönüş hareketi olarak, metanın başkalaşımında ancak birinci evreyi, $M—P$, temsil eder; $P—M$, $M—P$, ticarî açıdan, tüccar sermayesinin devridir. Tüccar satın alır, parasını metalara çevirir, sonra satar, metaları tekrar paraya çevirir, ve bu böyle sürer gider. Dolaşım süreci içerisinde, sanayi sermayesinin başkalaşımı, daima, kendisini $M_1—P—M_2$ biçiminde gösterir; üretilen meta M_1 'in satışı ile gerçekleşen para, yeni üretim araçlarının, M_2 'nin satın alınması için kullanılır. Bu doğrudan doğruya M_1 'in M_2 ile değiştirilmesi demektir ve aynı para böylece, iki kez el değiştirmektedir. Paranın bu hareketi, iki ayrı türden metanın, M_1 ile M_2 'nin değişimine aracılık eder. Tüccara gelince, tersine, aynı meta, $P—M—P'$ hareketi ile iki kez el değiştirmektedir. Bu sadece paranın kendisine dönmesini sağlamaktadır.

Örneğin, 100 sterlinlik bir tüccar sermayesi olsa ve bu 100 ile tüccar meta satın alsın ve 110 sterline satsa, 100 sterlinlik sermayesi tek bir devri tamamlamış olur ve bu devirlerin bir yıldaki sayısı, bu $P—M—P'$

hareketinin kaç kez yinelandığına bağlı olur.

Biz burada, satınalma fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan doğabilecek giderleri bir yana bırakıyoruz, çünkü bunlar şimdi incelemekte olduğumuz biçimi hiç bir şekilde etkilemezler.

Belli bir tüccar sermayesinin devir sayısı bu durumda, demek ki, sırf bir dolaşım aracı olarak paranın yinelenen devirlerine benzer. Tıpkı aynı talerin, on devir yaparak, meta şeklinde kendi değerinin on katını satın alması gibi, tüccara ait aynı para-sermaye de, on devir yaptığında, değerinin on katını metalar biçiminde satın alır ya da değerinin on katı tutarında bir toplam meta-sermayeyi gerçekleştirir; örneğin 100'lük bir tüccar sermayesinin on katı = 1.000'dir. Ama arada şu fark vardır: Dolaşım aracı olarak paranın devrinde, aynı para parçaları farklı ellerden geçerler, dolayısıyla aynı işlevi tekrar tekrar yerine getirirler, böylece kendi dolaşım hızlarıyla, dolaşımdaki para parçaları kitlesini oluştururlar. Ama, tüccar sözkonusu olduğunda, hangi para parçalarının biraraya gelmesiyle oluşursa oluşsun, değeri tutarındaki meta-sermayeyi tekrar satın alan ve satan, bu nedenle, $P + \Delta P$, yani değer, artı, artı-değer olarak aynı ellere, aynı başlangıç noktasına dönen, aynı para-sermaye, aynı para-değerdir. Bu, onun devrini, bir sermaye devri olarak belirler. Burada, dolaşımdan, daima dolaşıma sürdüğünden daha fazla para çeker. Her ne olursa olsun, hızlandırılmış bir tüccar sermayesi devrinin (gelişmiş bir kredi sisteminde, paranın ödeme aracı olarak işlevi egemen durumdadır) aynı miktarda paranın daha hızlı dolaşım yaptığı anlamına geldiği apaçıktır.

Bununla birlikte, tüccar sermayesinin yinelenen devri, hiç bir zaman yinelenen bir satınalma ve satış işleminden daha fazla bir şey ifade etmediği halde, sanayi sermayesinin yinelenen devri (tüketim sürecini de içeren) tüm yeniden-üretim sürecinin devreselliğini ve yenilenmesini de ifade eder. Tüccar sermayesi için bu yalnızca dış bir koşul olarak görünür. Tüccar sermayesinin hızla devrini sürdürebilmesi için sanayi sermayesinin sürekli olarak piyasaya meta sürmesi ve çekmesi gerekir. Yeniden-üretim süreci ağır gidiyorsa, tüccar sermayesinin devri de yavaşlar. Tüccar sermayesinin, üretken sermayenin devrini sağladığı doğrudur, ama o bunu ancak, onun dolaşım zamanını kısalttığı sürece başarır. Sanayi sermayesinin devir dönemi için de bir sınır teşkil eden, üretim zamanı üzerinde doğrudan bir etkisi yoktur. Bu, tüccar sermayesinin devri ile ilgili birinci engeldir. İkinci olarak, yeniden üretken tüketimin koyduğu engel dışında, tüccar sermayesinin devri, kaçınılmaz olarak, bir de toplam bireysel tüketimin hızı ve hacmi ile sınırlıdır, çünkü, tüketim-fonunun bir kısmı olan bütün meta-sermaye ona bağlıdır.

Bununla birlikte (bir tüccarın bir diğerine daima aynı metayı sattığı ve bu tür dolaşımın spekülasyon zamanlarında çok kârlı görünebileceği, ticaret âlemindeki devirler bir yana) tüccar sermayesi, her şeyden önce, üretken sermaye için $M-P$ evresini kısaltır. Sonra, modern kredi sistemi

altında, toplam toplumsal para-sermayenin büyük bir kısmını eli altında bulundurur, ve böylece daha önce satın alınan malı daha elinden çıkartmadan önce bile, tekrar satın almada bulunabilir. Ve bu durumda, tüccarımızın doğrudan doğruya nihai tüketiciye ya da tüketiciyle arasındaki bir düzine başka aracı tüccara satış yapmasının hiç bir önemi yoktur. Daima belli sınırların ötesine itilme olanağı bulunan, yeniden-üretim sürecindeki büyük esneklik nedeniyle, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir engelle karşılaşmaz, karşılaşsa bile bu engel çok esnektir. Metallerin niteliklerinden ileri gelen $M-P$ ve $P-M$ 'nin ayrılmaları dışında, hayali bir talep yaratılır. Bağımsız bir duruma sahip olduğu halde, tüccar sermayesinin hareketi, hiç bir zaman, sanayi sermayesinin, dolaşım alanı içerisindeki hareketinden başka bir şey değildir. Ne var ki, bu bağımsız durumu sayesinde, belli bir ölçüde, yeniden-üretim sürecinin bağlı olduğu sınırlardan bağımsız hareket eder ve böylece onun bu sınırlarını daha öteye iter. Bu iç bağımlılık ve dış bağımsızlık, tüccar sermayesini, iç bağının bir bunalımla zorla yeniden kurulduğu bir noktaya iter.

Bunalımların, önce doğrudan tüketimle ilgili perakende ticarete değil de, toptan ticarete ve toplumun para-sermayesini onun emrine veren bankacılıkta ortaya çıkması ve patlak vermesi görüngüsünün nedeni işte budur.

Yapımcı, aslında, ihracatçıya ve ihracatçı da kendi dış müşterisine mal satabilir; ithalâtçı hammaddeyi yapımcıya ve yapımcı da ürünlerini toptancı tüccara, vb. satabilir. Ama gözle görülmeyen belli bir noktada mallar satılmadan kalır, ya da gene bütün üreticiler ve araçlarda yavaş yavaş aşırı bir mal yığılması olur. Tüketim bu anda en yüksek noktadadır ve bunun nedeni ya bir sanayi kapitalistinin diğerlerini ardarda harekete geçirmesi, ya da çalıştırılan işçilerin tam çalışma halinde olması ve her zamankinden fazla harcama yapabilecek durumda bulunmalarıdır. Kapitalistlerin harcamaları da, büyüyen gelirleriyle birlikte artar. Ayrıca daha önce de gördüğümüz gibi (İkinci Kitap, Bölüm III*) değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasında (hızlanmış bir birikim dikkate alınmasa bile) sürekli bir dolaşım yeralır. Başlangıçta bu, bireysel tüketimle hiç girmediği için, bu tüketimin dışındadır. Ama bu tüketim gene de bu dolaşımı kesinlikle sınırlar, çünkü, değişmeyen sermaye hiç bir zaman kendisi için üretilmez, sırf ürünleri bireysel tüketime giren üretim alanlarında ona daha fazla gereksinme olduğu için üretilir. Bununla birlikte, bu dolaşım, gelecekteki talebe belbağlayarak, bir süre sessiz-seda-sız devam edebilir, ve bu nedenle, bu gibi üretim kollarında, tüccarlar ile sanayicilerin işleri canlı bir biçimde devam eder. Uzak dış piyasalara satış yapan (ya da malları iç piyasada da yığılan) tüccarların alacakları yavaşlar ve azalır, bankalar ödeme için baskı yapar ya da satın alınan mallar için verilen borç senetlerinin vadeleri bu mallar satılmadan

önce dolunca, bunalımlar başlar. Ardından zorunlu satışlar, ödemelerin karşılanması için gerekli satışlar başlar. Daha sonra da, bu hayalî gönen-ci birdenbire sona erdiren çöküntü gelir.

Tüccar sermayesinin devrinin yüzeyselliği ve mantıksızlığı bir ve aynı tüccar sermayesinin devrinin birkaç üretken sermayenin devirlerini aynı anda ya da ardarda sağlayabilmesi nedeniyle daha da büyür.

Tüccar sermayesinin devri, sadece birkaç sanayi sermayesinin devirlerini sağlamakla kalmaz, ayrıca, meta-sermayenin başkalaşımındaki zıt evreleri de hızlandırabilir. Örneğin, tüccar, yapımcıdan keten bezi satın almakta ve bunu ağartıcıya satmaktadır. Bu durumda demek ki, aynı tüccar sermayesinin devri —gerçekte, aynı $M-P$, keten bezinin gerçekleştirilmesi— iki farklı sanayi sermayesi için, iki zıt evreyi temsil eder. Tüccar bu malı üretken tüketim için sattığı sürece onun $M-P$ hareketi daima bir sanayi kapitalisti için $P-M$, ve $P-M$ hareketi, bir başka sanayi kapitalisti için daima $M-P$ 'dir.

Biz eğer, bu bölümde yapmış olduğumuz gibi K' 'yi, dolaşım giderlerini dikkate almazsak, bir başka deyişle, sermayenin tüccarın metaları satın almak için gerekli parayla birlikte yatırdığı kısmını bir yana bırakırsak bu ek sermaye üzerinden sağlanan ek kâr $\Delta K'$ 'yi de hesaba katmamış oluruz. Biz eğer, tüccar sermayesinin kârının ve devrinin fiyatları nasıl etkilediğini öğrenmek istiyorsak, bu tamamen mantığa uygundur ve matematiksel olarak doğrudur.

Bir libre şekerin üretim-fiyatı 1 sterlin ise, tüccar 100 £ ile 100 libre şeker alabilirdi. Bu miktar şekeri eğer o bir yıl boyunca satın alıyor ve satıyorsa ve eğer ortalama yıllık kâr oranı %15 ise, 100 sterline 15 sterlin ve 1 libre şekerin üretim-fiyatı olan 1 sterline 3 şilin katmış olurdu. Yani, 1 libre şekeri 1 sterlin 3 şiline satardı. Ama, eğer 1 libre şekerin üretim-fiyatı 1 şiline düşecek olsa, tüccar 100 £ ile 2.000 libre şeker satın alabilir ve şekerin libresini 1 şilin $1\frac{1}{5}$ peniye satardı. Şeker işine yatırılmış olan sermayenin yıllık kârı her 100 £ için gene 15 £ olurdu. Ne var ki tüccar birinci halde 100, ikinci halde 2.000 libre şeker satmak durumundadır. Üretim-fiyatının yüksek ya da alçak düzeyde oluşunun, kâr oranı ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Ama bu, bir libre şekerin satış fiyatının, kendisini tüccar kârına çeviren kısmını, yani belli bir miktar meta ya da ürün üzerinden tüccarın fiyata yaptığı ilâveyi büyük ölçüde ve kesinlikle etkileyebilir. Bir metanın üretim-fiyatı küçük ise, tüccarın, satınalma fiyatı için, yani bu metanın belli bir miktarı için yatıracığı miktar da küçük olur. Şu halde, belli bir kâr oranı ile, bu miktardaki ucuz meta üzerinden sağlayacağı kârın miktarı da az olur. Ya da aynı şey demek olan, belli bir miktar sermaye ile, diyelim 100 ile, bu ucuz metarlardan daha büyük bir miktar satın alabilir ve her 100 için elde ettiği 15'lik toplam kâr, bu metalar kitlesine ait bulunan her tek parça ya da kısma, küçük kesirler halinde bölünmüş olur. Eğer bunun tersi olursa, bunların tersi doğrudur. Bu tamamen, tüccarın ürünlerini alıp sattığı, sanayi

sermayesinin üretkenliğinin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bağlıdır. Hollanda Doğu Hint Kumpanyasının zamanında olduğu gibi, tüccarın tekelci olması ve aynı zamanda üretimi tekeline alması hali dışında, bunun, tüccarın az bir kârla çok meta ya da metaların her parçası üzerinden daha büyük kârla az meta satmasına bağlı olduğu yolundaki yaygın düşünceden daha gülünç bir şey olamaz. Tüccarın satış fiyatının iki sınır şunlardır: bir yandan, üzerinde hiç bir denetimi olmayan metaların üretim-fiyatı: öte yandan, gene üzerinde hiç bir denetimi bulunmayan ortalama kâr oranı. Ona düşen tek şey, pahalı ya da ucuz metaların alım-satımı ile uğraşmayı seçmektir ve bu konuda bile, elindeki sermaye ile diğer koşulların etkisi vardır. İşte bu yüzden, tüccarın izleyeceği yol, kendi iyi niyetine değil, tamamen kapitalist üretim tarzının gelişme derecesine bağlıdır. Üretim üzerinde tekele sahip eski Hollanda Doğu Hint Kumpanyası gibi tamamıyla ticarî bir şirket, olsa olsa kapitalist üretimin başlangıç dönemine uyan bir yöntemin, bütünüyle değişmiş koşullar altında devam edebileceğini hayal edebilirdi.⁴⁰

Diğer şeylerin yanısıra aşağıdaki hususlar, halk arasında yaygın önyargının sürüp gitmesine yardım ederler ve kâr, vb. konusundaki bütün yanlış anlayışlar gibi, salt ticaret ve tüccar önyargısının dikkate alınmasından ileri gelirler:

Birincisi : rekabet görüngüsü, ama bunun yalnız, ticarî kârın, bireysel tüccarlar, toplam tüccar sermayesinin hissedarları arasında dağılımı ile ilişkisi olanı; örneğin, rakiplerini piyasadan atmak için, birisinin daha ucuza satması.

İkincisi : Profesör Roscher çapında bir iktisatçı, Leipzig'de hâlâ, satış-fiyatlarında değişikliği meydana getiren şeyin, "sağduyu ve insancıl"* nedenlere dayandığını, köklü değişiklik geçiren üretim tarzının bir sonucu olmadığını hayal edebiliyor.

Üçüncüsü : üretim-fiyatları, emeğin üretkenliğindeki yükselme sonucu düşer ve satış-fiyatları da aynı nedenle düşerse, talep ve onunla birlikte piyasa-fiyatları, çoğu kez arzdan daha hızlı artar, ve böylece satış-fiyatları ortalama kârdan daha fazlasını sağlar.

Dördüncüsü : bir tüccar, daha büyük bir sermayenin, daha hızlı devretmesini sağlamak için, satış-fiyatını indirebilir (bu indirim hiç bir zaman, fiyata eklediği normal kârdan fazla olmaz). Bütün bunlar, yalnızca, tüccarların kendi aralarındaki rekabeti ilgilendiren şeylerdir.

⁴⁰ "Kâr, genel ilke olarak, fiyat ne olursa olsun daima aynıdır; yükselen ya da alçalan bir deniz üzerindeki yüzen bir cisim gibi daima yerini korur. Bu nedenle fiyatlar yükselirken tüccar fiyatları yükseltir; fiyat düşerken tüccar da fiyatı düşürür." (Corbet, *An Inquiry into the Causes, etc., of the Wealth of Individuals*, London 1841, s. 20.) Burada, genellikle metinde olduğu gibi, sözkonusu olan normal ticarettir, spekülasyon değil. Spekülasyonun tahlili ve ticarî sermayenin bölünmesiyle ilgili diğer şeyler, bizim inceleme alanımızın dışına düşüyor. "Ticaret kârı, sermayeye eklenen ve fiyatları bağımsız olan bir değerdir. İkincisi ise" (spekülasyon) "sermayenin değerinde ya da fiyatın kendisindeki değişikliğe dayanır" (l.c., s. 128).

* Roscher. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. Auflage, 1858, s. 192. —Ed.

Bir metain fiyatı, ve onunla birlikte bu fiyatta bulunan artı-değer pa-
yı, belli bir miktar emek tarafından üretilen metaların nispî büyüklüğüne
bağlı olarak daha büyük ya da daha küçük olduğu halde, yüksek ya da
düşük meta-fiyatlarının, ne belli bir sermaye tarafından üretilen artı-de-
ğer kitlesini ve ne de artı-değer oranını belirlemediğini Birinci Kitapta*
göstermiş bulunuyoruz. Bir metain her özgülleşmiş miktarının fiyatı,
bunlar değerlere tekabül ettikleri ölçüde, bu metada maddeleşen toplam
emek miktarı ile belirlenir. Eğer çok metada az emek maddeleşmişse,
metain birim fiyatı düşük, ve içerdği artı-değer küçük olur. Bir metada
maddeleşen bu emeğin, karşılığı ödenen ve ödenmeyen emeğe nasıl bö-
lündüğünün, bu nedenle, fiyatının hangi kısmının artı-değeri temsil etti-
ğinin, ne bu toplam emek miktarıyla ve dolayısıyla ne de o metain fiya-
tıyla herhangi bir ilişkisi vardır. Ne var ki, artı-değer oranı metain birim
fiyatında bulunan artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı değildir. Bu
oran, artı-değerin nispî büyüklüğüne ve onun aynı metada yeralan ücret-
lere oranına bağlıdır. İşte bu yüzden, metain her birimindeki artı-değeri-
nin mutlak büyüklüğü küçük olduğu halde, artı-değer oranı büyük olabi-
lir. Metain her parçasındaki artı-değerin bu mutlak büyüklüğü, birinci
derecede, emeğin üretkenliğine ve ancak ikinci derecede, bu emeğin
karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş biçimde bölünmesine bağlıdır.

Şimdi, ticarî satış-fiyatı sözkonusu olduğunda, üretim-fiyatı, belirli
olan bir dış varsayımdır.

Daha önceleri, yüksek ticarî meta-fiyatları, 1) yüksek üretim-fiyatla-
rından, emeğin üretken olmayışından; 2) tüccar sermayesinin, sermaye-
lerin daha büyük bir genel hareketlilik içersinde olmaları halinde payına
düşebilecek miktardan çok daha büyük artı-değer kitlesini emmesi so-
nucu, genel bir kâr oranının bulunmayışından ileri geliyordu. Her iki ba-
kımdan da bu durumun sona ermesi demek ki kapitalist üretim tarzının
gelişmesi sonucudur.

Tüccar sermayesinin devirleri, farklı ticaret dallarında süre bakımın-
dan değişir ve dolayısıyla yıllık devir sayıları daha fazla ya da az olur.
Aynı ticaret kolunda sermayenin devri, ekonomik çevrimin farklı evre-
lerinde daha hızlı ya da daha yavaştır. Gene de, deneyimle belirlenen or-
talama bir devir sayısı vardır. Tüccar sermayesinin devrinin, sanayi ser-
mayesinin devrinden farklı olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu, eşyanın
doğası gereğidir. Sanayi sermayesinin devrinde tek bir evre, bağımsız
hale gelmiş bir tüccar sermayesinin, ya da bunun bir kısmının tam bir
devri gibi görünür. Ayrıca bu, kâr ve fiyat saptanması bakımından farklı
bir bağıntı içersinde bulunur.

Sanayi sermayesi sözkonusu olduğunda, bunun devri, bir yandan,
yeniden-üretim devreselliğini ifade eder ve bu yüzden belli bir dönem-
de piyasaya sürülen metaların kitlesi ona bağlıdır. Öte yandan, bu

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 548-549. —Ed.

sermayenin dolaşım zamanı, bir engel, uzayabilen bir engel yaratır ve üretim sürecinin hacmini etkilediği için, değer ve artı-değer yaratılması üzerinde, azçok kısıtlayıcı bir rol oynar. Devir, bu nedenle, yıllık üretilen artı-değer kitlesi, ve dolayısıyla genel kâr oranının oluşmasında belirleyici bir öge olarak etki yapar ama bu olumlu bir öge olmaktan çok, sınırlayıcı etkisi olan bir ögedir. Tüccar sermayesi için ise tersine, ortalama kâr oranı, belli bir büyüklüktür. Bu sermaye, kâr ya da artı-değerin yaratılmasına doğrudan doğruya katılmaz, ve genel kâr oranının şekillenmesine de ancak, sanayi sermayesince üretilen kâr kitlelerinden, toplam sermaye içersindeki payı ile orantılı bir hisse aldığı sürece katılır.

Sanayi sermayesinin, İkinci Cildin, İkinci Kısımında anlatılan koşullar altında yaptığı devirsayısı ne kadar fazla olursa yarattığı kâr kitlesi de o kadar büyük olur. Gerçi, genel bir kâr oranının oluşması yoluyla, toplam kâr, farklı sermayeler arasında, bunların bu toplam kârın üretimine katılma oranlarına göre değil, toplam sermaye içersinde tuttukları yere göre, yani kendi büyüklükleri ile orantılı olarak dağılır. Ama bu, sorunun özünü değiştirmez. Toplam sanayi sermayesinin devir sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kitlesi, yıllık üretilen artı-değer kitlesi ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesinde durum farklıdır. Tüccar sermayesi için kâr oranı belli bir büyüklüktür ve bu, bir yandan, sanayi sermayesi tarafından üretilen kâr kitlesiyle, öte yandan, toplam tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü, bunun üretim ve dolaşımı süreçlerinde yatırılmış bulunan toplam sermayeye olan nicel oranı ile belirlenmiştir. Bu sermayenin devirsayısı gerçekten de, toplam sermayeye olan oranını ya da dolaşım için gerekli tüccar sermayesinin nispi büyüklüğünü, belirleyici bir biçimde etkiler, çünkü, gerekli tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğü ile bunun devir hızının ters orantılı oldukları apaçıktır. Ne var ki, diğer koşullar aynı kalmak üzere, tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü ya da toplam sermaye içersinde tuttuğu yer, bu sermayenin mutlak büyüklüğü ile belirlenir. Toplam sermaye 10.000 ve tüccar sermayesi bunun $\frac{1}{10}$ 'i ise bu = 1.000; toplam sermaye 1.000 ise bunun $\frac{1}{10}$ 'i = 100 olur. Tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü aynı kaldığı halde, mutlak büyüklüğü, toplam sermayenin büyüklüğüne bağlı olarak değişir. Ama biz burada, onun nispi büyüklüğünü, diyelim toplam sermayenin $\frac{1}{10}$ 'i olduğunu veri olarak kabul ediyoruz. Ne var ki bu nispi büyüklük de gene devir ile belirlenir. Devri hızlı iken, mutlak büyüklüğü, örneğin, birinci durumda = 1.000 £, ikinci durumda = 100 £ ve şu halde nispi büyüklüğü $\frac{1}{10}$ olacaktır. Daha yavaş bir devir ile, mutlak büyüklüğü, birinci durumda diyelim = 2.000, ikinci durumda = 200 olacaktır. Böylece nispi büyüklüğü, toplam sermayenin $\frac{1}{10}$ 'i iken $\frac{1}{5}$ 'ine yükselecektir. Tüccar sermayesinin devrini, örneğin ulaştırma araçlarındaki gelişme gibi, kısaltan durumlar, tüccar sermayesinin mutlak büyüklüğünü de *pro tanto* azaltır ve böylece de, genel kâr oranını artırır. Eğer durum tersi olursa, bunun tersi doğrudur. Gelişmiş bir

kapitalist üretim tarzı, daha önceki koşullara göre, tüccar sermayesi üzerinde iki yönlü bir etki yapar. Bir yandan, fiilen işlev yapan daha küçük bir tüccar sermayesi kitlesiyle, aynı miktar meta devredilir; tüccar sermayesinin daha hızlı devri ve buna bağlı olarak, daha hızlı bir yeniden üretim süreci nedeniyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesine oranı küçülür. Öte yandan, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, bütün üretim meta üretimi halini alır ve böylece bütün ürünler, dolaşıma aracılık edenlerin elinden geçer. Şurasını da eklemek gerekir ki, küçük ölçekte üretimde bulunulan daha önceki üretim tarzı koşullarında, üreticilerin çok büyük bir kısmı, mallarını doğrudan doğruya tüketicilere sattıkları ya da kişisel siparişler üzerine çalıştıkları gibi, ürünlerin bir kısmını doğrudan doğruya üreticinin kendisi aynı olarak tüketir, bir kısım hizmetler aynı olarak yerine getirilirdi. Bu yüzden, daha önceki üretim tarzlarında ticarî sermaye, devrini sağladığı meta-sermayeye oranla daha büyük olduğu halde:

1) mutlak olarak daha küçüktü, çünkü, toplam ürünün, kıyas kabul etmeyecek kadar küçük bir kısmı meta olarak üretilir ve tüccarın eline düşerek meta-sermaye olarak dolaşıma geçirdi. Daha küçüktü, çünkü, meta-sermaye daha küçüktü. Ama aynı zamanda yalnızca devrinin çok yavaş olması nedeniyle değil, ve yalnızca devrettirdiği metaların kitlesi yönünden değil, orantılı olarak da daha büyüktü. Bir de, bu metalar kitlesinin fiyatı ve dolayısıyla bunlar için yatırılacak tüccar sermayesi emeğin üretkenliğindeki düşüklük yüzünden kapitalist üretim koşullarında daha büyük olması nedeniyle daha büyüktü, böylece, aynı değer, daha küçük bir metalar kitlesinde maddeleşmişti.

2) Kapitalist üretim temeli üzerinde, yalnızca daha büyük bir metalar kitlesi üretilmekle kalmaz (bu metalar kitlesinin değerindeki düşme de hesaba katılmak üzere), ama aynı ürünler kitlesi, örneğin tahıl, daha büyük bir meta kitlesi teşkil eder, yani tahıl, gitgide daha fazla bir ticaret nesnesi haline gelir. Bunun sonucu olarak, yalnız tüccar sermayesinin kitlesinde değil, deniz ulaştırması, demiryolları, telgraf, vb. gibi, dolaşımda kullanılan bütün sermaye kitlesinde de bir artış olur.

3) Ne var ki bu, “sermayeler arası rekabetin” tartışılmasına giren bir konudur: boş duran ya da ancak yarıyarıya işlev yapan tüccar sermayesi, kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyle, perakende ticarete girme kolaylığı ile, spekülasyonla, serbest kalan sermaye bolluğuyla büyür.

Ama, tüccar sermayesinin toplam sermayeye oranla nispi büyüklüğü veri kabul edildiğinde, çeşitli ticaret kollarındaki devir farkları, ne tüccar sermayesinin payına düşen toplam kârın büyüklüğünü ve ne de genel kâr oranını etkiler. Tüccarın kârını belirleyen şey, devrettirdiği meta-sermayenin kitlesi değil, bu devri sağlamak için yatırdığı para-sermayenin boyutlarıdır. Yıllık genel kâr oranı %15, yatırılan sermaye 100 £ ise ve bu sermaye yılda bir devir yapıyorsa, tüccar metalarını 115 sterline satacaktır. Eğer sermayesi yılda beş devir yapacak olursa, 100 sterline

satın aldığı meta-sermayeyi, yılda beş kez 103 sterline, şu halde 500'lük bir meta-sermayeyi 515'e satacaktır. Bu, yatırdığı 100'lük sermayesi üzerinden, 15'lik aynı yıllık kâr verir. Böyle olmasaydı, tüccar sermayesi, devir sayısına oranla, sanayi sermayesinden çok daha yüksek bir kâr sağlamış olurdu ki, bu da genel kâr oranı yasası ile çelişirdi.

Demek oluyor ki, çeşitli ticaret kollarındaki tüccar sermayesinin devir sayısı, metaların ticarî fiyatları üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Ticarî fiyata eklenen miktar, belli bir sermayenin ticarî kârının, bir meta-ın üretim-fiyatına düşen kısmı, çeşitli ticaret kollarındaki tüccar sermayelerinin devir sayısı ile ya da devir hızı ile ters orantılıdır. Bir tüccar sermayesi, yılda beş devir yaparsa, bu sermaye, aynı değerdeki meta-sermayeye, yılda yalnız bir devir yapan diğer bir tüccar sermayesinin, aynı değerdeki meta-sermayeye kattığının yalnız $\frac{1}{5}$ 'i kadar bir ek yapar.

Farklı ticaret kollarındaki sermayelerin ortalama devir sürelerine bağlı olarak satış-fiyatlarında görülen değişiklikler, sonunda şu anlamı taşır: Belli büyüklükteki tüccar sermayesi için, genel yıllık kâr oranı tarafından, şu halde, bu sermayenin ticarî işlemlerinin özgül niteliğinden bağımsız olarak belirlenen aynı kâr kitlesi, eşit değerdeki metalar kitleleri arasında —devir hızı ile orantılı olarak— farklı dağılır, ve böylece, örneğin, bir tüccar sermayesi yılda beş devir yaparsa, metaların fiyatına $\% \frac{15}{5} = \%3$, yılda bir devir yaparsa $\%15$ ek yapar.

Farklı ticaret kollarındaki ticarî kârın aynı yüzdesi, bu nedenle, metaların satış-fiyatlarını, tamamen bunların devir sürelerine bağlı olarak, bu metaların değerlerinin tamamen farklı yüzdeleri ile yükseltir.

Öte yandan, sanayi sermayesinde devir dönemi, belirli bir sermaye tarafından belli bir sürede üretilen değerlerin ve artı-değerlerin kitlesini, sömürülen emeğin kitlesini etkilediği için etkilemekle birlikte, üretilen bireysel metaların değer büyüklüğünü hiç bir şekilde etkilemez. Bu, hiç kuşkusuz, gözlerden saklı bir şeydir, ve üretim-fiyatlarına bakılır bakılmaz da başka türlü görünür. Ama bunun tek nedeni, daha önce incelenen yasalar gereğince, çeşitli metaların üretim-fiyatlarının, bunların değerlerinden sapması olgusudur. Ama biz, bütünüyle üretim sürecine, toplam sanayi sermayesi tarafından üretilen metalar kitlesine bakacak olursak, genel yasanın geçerli olduğunu hemen görürüz.

Şu halde, devir döneminin, sanayi sermayesi tarafından üretilen değerlerinin oluşumu üzerindeki etkisinin daha yakından incelenmesi, bizi tekrar genel yasaya, ekonomi politigin temeline, metaların değerlerinin, içerdikleri emek-zamanı ile belirlendiği olgusuna götürdüğü halde, tüccar sermayesinin devrinin ticarî-fiyatlar üzerindeki etkisi, birleştirici halkaların çok kapsamlı bir tahlili yapılmaksızın, fiyatların tamamen keyfi belirlendiğine işaret eder görünen bir görüngüyü açığa çıkartır; yani bu fiyatlar, yalnızca yılda belli bir miktar kâr cebe indirmeye azmetmiş bir sermaye tarafından saptanmaktadır. Sırf devirlerin bu etkisi yüzünden, belli sınırlar içersinde, dolaşım sürecinin kendisi, meta-fiyatlarını, üretim-

sürecinden bağımsız olarak belirliymiş gibi görünür. Bütün olarak yeniden-üretim süreci konusundaki her türlü yüzeysel ve yanlış anlayışlar, tüccar sermayesinin incelenmesinden ve bu sermayenin kendisine özgü hareketlerinin, dolaşıma aracılık edenlerin kafalarında uyandırdığı düşüncelerden çıkmışlardır.

Okurun büyük bir dehşetle farkettiği gibi, eğer kapitalist üretim sürecinin gerçek iç bağıntılarının tahlili, çok çetrefil ve uçsuz bucaksız bir iş ise; ve eğer, gözle görünür, tamamen dışsal bir hareketi, gerçek içsel bir harekete indirgemek bilimin görevleri arasında ise, kapitalist üretimi ve dolaşımı yürüten kişilerin kafalarında, üretim yasaları konusunda beliren kavramların, bu gerçek yasalardan bambaşka şeyler, ve sadece gözle görünen hareketlerin bilinçli ifadeleri olacağı besbellidir. Tüccar, borsa spekülörü ve banker üzerine olan kavramlar, zorunlu olarak tamamen çarpıtılmıştır. Yapımcılar üzerine olan kavramlar, sermayelerinin tâbi olduğu dolaşım hareketleri, ve genel kâr oranının eşitlenmesi yüzünden bozulmuştur.⁴¹ Aynı şekilde rekabet de, bunların kafalarında, baştan sona çarpıtılmış bir role bürünmüştür. Değer ile artı-değerin sınırları belirli ise sermayeler arasındaki rekabetlerin, değerleri üretim-fiyatlarına ve daha sonra da, tüccar fiyatlarına, artı-değeri ortalama kâra nasıl dönüştürdüğünü kavramak kolaydır. Ama bu sınırlar olmaksızın, rekabetin niçin genel kâr oranını bu değil de şu düzeye, örneğin, %1.500 yerine %15'e indirdiği, kavranılması olanaksız bir şey olur. Rekabet olsa olsa, ancak genel kâr oranını *bir* düzeye indirgeyebilir, ama içinde bu düzeyin kendisini belirleyebilecek bir öge taşımaz.

Tüccar sermayesi açısından işte bunun için, fiyatları belirleyen şey devrin kendisi gibi görünür. Buna karşılık, sanayi sermayesinin devir hızı, bir sermayenin daha çok ya da az emek sömürmesini sağladığı sürece, kâr kitlesi ve dolayısıyla, genel kâr oranı üzerinde belirleyici ve sınırlayıcı bir etki yaptığı halde, bu kâr oranı, tüccar sermayesi için dışsal bir olgu halini alır ve artı-değer üretimi ile içsel ilişkisi görünmez hale gelir. Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere ve özellikle aynı organik bileşime sahip, aynı sanayi sermayesi yılda iki yerine dört devir yapsa, iki katı artı-değer ve dolayısıyla kâr üretir. Ve bu sermaye, bu daha hızlı devri olanaklı kılan, gelişmiş üretim yöntemi üzerinde tekele sahip olur olmaz ve olduğu sürece, bu durum görünür hale gelir. Tersine, farklı ticaret kollarında, devir dönemlerindeki farklar, belli bir meta-sermayenin devri üzerinde sağlanan kârın, bu meta-sermayeyi devrettiren para-sermayenin devir sayısı ile ters orantılı olgusunda kendilerini gösterirler. *Small profits and quick returns* (Küçük kârlar ve hızlı devirler), *shopkeeper'a* (dükkâncı'ya), sırf ilke olarak izlediği bir ilke gibi görünür.

⁴¹ Bu çok safça ama aynı zamanda çok doğru saptamadır: "Bir ve aynı metanın, farklı satıcılardan, oldukça farklı fiyatlarla elde edilebilmesi olgusu hiç kuşkusuz çoğu kez bir hesap yanlışlığından ileri gelmektedir." (Feller and Odermann, *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik*, 7th ed., 1859, s. 451). Bu, fiyatların saptanmasının nasıl tamamen teorik, yani soyut hale geldiğini göstermektedir.

Gerisine gelince, biri diğeri izleyen, karşılıklı olarak birbirini telafi eden, daha hızlı ve daha yavaş devirler bir yana, tüccar sermayesinin devri konusundaki bu yasanın, her ticaret alanında, ancak belirli bir alana yatırılan tüccar sermayesinin tamamının yaptığı devirlerin ortalaması için geçerli olduğu açıktır.

B ile aynı alanda iş yapan A'ya ait sermaye, ortalama devir sayısından daha fazla ya da daha az devir yapabilir. Bu durumda diğerleri, daha az ya da daha çok devir yaparlar. Bu, bu alana yatırılmış bulunan toplam tüccar sermayesi kitlesinin devrini değiştirmez. Oysa bunun, bireysel tüccar ya da dükkâncı için büyük bir önemi vardır. Tıpkı, sanayi kapitalistlerinin daha iyi ortalama koşullar altında üretim yaptıklarında fazladan kâr sağlamaları gibi, oda bu durumda fazladan bir kâr elde eder. Rekabet onu zorlarsa, kârını ortalamanın altına düşürmeksizin, mallarını rakiplerinden daha ucuza satabilir. Sermayesini daha hızlı devrettirmesini sağlayan koşulların kendileri, eğer elverişli bir dükkân yeri gibi satılık şeyler ise, bunun için fazladan bir rant ödeyebilir, yani artı-kârının bir kısmını toprak rantına çevirebilir.

PARA TİCARETİYLE UĞRAŞAN SERMAYE

SANAYİ sermayesinin ve (sanayi sermayesinin dolaşım hareketinin bir kısmını kendi özel hareketi gibi üzerine aldığı için) şimdi ona ilâve edebileceğimiz ticaret sermayesinin dolaşım sürecinde paranın yaptığı sırf teknik hareketler, tam bu hareketleri ve yalnız bu hareketleri, kendisine özgü işlemler olarak yerine getiren özel bir sermayenin işlevi halinde bağımsızlaşırlarsa, bu sermaye, para ticaretiyle uğraşan sermaye şeklini almış olur. Sanayi sermayesinin, ve daha doğrusu ticaret sermayesinin bir kısmı, her zaman yalnız genellikle para-sermaye olarak para-biçiminde bulunmaz, ama sırf bu teknik işlevleri yerine getiren para-sermaye olarak da para-biçiminde bulunur. Toplam sermayenin belirli bir kısmı, kendisini geri kalan kısımdan bağımsızlaştırır ve kapitalist işlevi, yalnızca, tüm sanayici ve tüccar kapitalistler sınıfı için bu işlemleri yerine getirmekten ibaret bulunan, para-sermaye biçiminde onlardan ayrılır. Ticaret sermayesinde olduğu gibi, sanayi sermayesinin dolaşım sürecinde para-sermaye biçiminde iş gören bir kısmı, geri kalan kısımdan ayrılır, ve yeniden-üretim sürecindeki bu işlemleri, diğer bütün sermayeler için yerine getirir. Bu para-sermayenin hareketleri bu nedenle, gene, yeniden-üretim sürecine katılan sanayi sermayesinin bağımsızlaşmış bir kısmının hareketlerinden başka bir şey değildir.

Sermaye ancak yeni yatırıldığı zaman ve sürece —bu, birikim için de geçerlidir— para-biçiminde sermaye, hareketin başlangıç noktası ve bitiş noktası olarak görünür. Ama dolaşım sürecinde iş görmekte bulunan bütün sermayeler için, bu birinci ve sonuncu noktalar, yalnızca geçiş noktaları olarak görünür. Basit meta dolaşımında görülmüş olduğu gibi, sanayi sermayesi, üretim alanından çıktığı andan bu alana tekrar girdiği ana kadar, $M'-P-M$ başkalaşımından geçtiği için, P , aslında, başkalaşımın bir evresinin, bu evreyi tamamlayacak karşıt evrenin başlangıç noktasını teşkil etmek üzere olan bitiş noktasını temsil eder. Ve, sanayi sermayesinin $M-P$ hareketi, daima, tüccar sermayesi için $P-M-P$ olduğu halde, tüccar sermayesi için de fiilî süreç, bir kez işlev yapmaya başlayınca sürekli $M-P-M$ olur. Ama o, $M-P$ ve $P-M$ hareketlerini aynı zamanda yapar. Bunun anlamı, bir başka sermaye $P-M$ evresinde iken, *bir* sermaye $M-P$ evresinde bulunuyor ve ama, aynı sermaye, üretim sürecinin sürekliliği nedeniyle, bir ve aynı zamanda sürekli satın alıyor ve sürekli satıyor. Bir ve aynı zamanda daima her iki aşamada bulunuyor demektir. Bir kısmı, daha sonra tekrar metalara çevrilmek üzere paraya çevrilirken, bir diğeri tekrar paraya çevrilmek üzere aynı anda metalara çevrilmektedir.

Paranın burada, dolaşım aracı olarak mı yoksa ödeme aracı olarak mı iş gördüğü, tamamen meta değişiminin biçimine bağlıdır. Her iki halde de kapitalist, sürekli olarak birçok insana para ödemek ve sürekli olarak birçok kimseden para almak durumundadır. Para ödeme ve para alma şeklindeki bu tamamen teknik işlem, para ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, ödeme bilançoları yapmayı ve bilanço hesapları tutmayı gerekli kılan başlıbaşına bir emektir. Bu emek, bir dolaşım gideridir, yani değer yaratan bir emek değildir. Bu iş, özel bir araçlar ya da kapitalistler topluluğu tarafından, geriye kalan kapitalist sınıf adına yürütülme suretiyle kısaltılır.

Sermayenin belirli bir kısmının, bir yığılma olarak, potansiyel para-sermaye olarak — yedek bir ödeme aracı, yedek bir satınalma aracı, çalıştırmayı bekleyen para şeklinde boş duran bir sermaye gibi, her an elde bulunması gerekir. Diğer bir kısım, sürekli olarak bu biçimde geriye akar. Para toplama, ödeme, defter tutma dışında, bu, yığılma halindeki paranın korunmasını da gerektirir ki, bu da başlıbaşına bir işlemdir. Gerçekten de, bu, sürekli olarak yığılma paranın, dolaşım ve ödeme araçlarına çevrilmesi, ve satışlar ile süresi dolan alacak ödemelerinden sağlanan para aracılığı ile tekrar yığılması demektir. Sermayenin, kendi işlevleriyle ilişkisini kesen ve para olarak bulunan sermayenin bu kısmının işte bu devamlı hareketi, bu tamamen teknik işlev, dolaşım maliyetleri olarak sınıflandırılan, kendi başına bir emeğe ve harcamaya yolaçar.

İşbölümü, sermayenin işlevlerine bağlı bulunan bu teknik işlemlerin, tüm kapitalist sınıf için, elden geldiğince kendi özel işlevleri olarak, özel

bir araçlar ya da kapitalistler topluluğu tarafından yapılmasını — ya da bu işlerin bunların ellerinde toplanmasını gerektirir. Tüccar sermayesinde olduğu gibi burada da işbölümü iki anlamda sözkonusudur. Uzmanlık isteyen bir iş haline gelir ve tüm sınıfın para mekanizması için, özel bir iş olarak yapıldığından, belirli ellerde toplanır ve büyük ölçekte yürütülür. Hem çeşitli bağımsız kollara ayrılma ve hem de işin bu kollar arasında (büyük bürolar, sayısız sayman ve veznedarlar, alabildiğine geniş bir işbölümü) parçalanması yoluyla daha da ileri bir işbölümü yer alır. Para ödeme ve tahsil etme, hesapların kapatılması, carî hesapların tutulması, paranın korunması, vb. gibi bütün bu işler, bu teknik işlemleri zorunlu kılan faaliyetlerden ayrılarak, bu işlevler için yatırılmış sermayeyi, para ticaretiyle uğraşan sermaye haline getirir.

Özgül işler halinde bağımsızlaşmalarının, para ticaretine yolaçtığı çeşitli işlemler, paranın kendisinin çeşitli amaçlarından, ve sermayesinin para-biçiminde yürütmek zorunda bulunduğu işlevlerinden doğarlar.

Paranın, başlangıçta, farklı topluluklar arasındaki ürün değişiminin doğup geliştiğine daha önce değinmiştim.⁴²

Para ticareti, para-meta ticareti, bu nedenle, önce uluslararası ticaretten gelişmiştir. Farklı ulusal sikkelerin varolmalarından beri, yabancı ülkelerden satın almada bulunan tüccarlar, kendi ulusal sikkelerini yerel sikkeler ile değiştirmek ve bunun tersini yapmak ya da farklı sikkeleri, henüz sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altınla —dünya parası ile— değiştirmek zorundaydılar. Modern para ticaretinin doğal temellerinden birisi olarak görülebilecek kambiyo işi böylece doğmuştur.⁴³ Bundan, gümüşün (ya da altının), ulusal paradan farklı olan dünya parası —şimdi banka parası ya da ticaret parası denilmektedir— olarak iş gördüğü kambiyo bankaları doğmuştur. Bir ülkedeki bir sarrafin, seyyah-

⁴² Zur Kritik der politischen Ökonomie, s. 27 (Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 76). Ayrıca bkz. Kapital, I. C., 2. Bölüm. —Ed.

⁴³ "Sikke basma ayrıcalığına sahip bulunan birçok prensler ile kentlerin baskıkları sikkelerin, ayar ve baskılarıyla ilgili olarak sikkeler arasındaki büyük farklılıklar, tüccarların, farklı sikkelerin tasfiyesi için, gerektiğinde yerel parayı kullanabilmelerini sağlamak için bu işle ilgili kurumların yaratılmasını zorunlu kılıyordu. Yabancı piyasalara giden tüccarlar, nakit ödemelerde bulunabilmek için yollarında sikke haline getirilmemiş saf gümüş ya da altın bulunduruyorlardı. Aynı şekilde, yerel piyasalardan aldıkları parayı da, yurtlarına dönerken sikke haline getirilmiş gümüş ya da altınla değiştiriyorlardı. Para değiştirme işi, sikke haline getirilmemiş değerli madenlerin yerel sikkeler ile değiştirilmesi işi ya da bunun tersi, böylece yaygın ve karlı bir iş haline geldi." (Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*, Bonn 1826-29, I, s. 437-38.) "Kambiyo baskıları, bu adlarını, polçe çıkartmaları olgusundan değil ... sikkeleri değiştirmeleri olgusundan alırlar. Amsterdam Kambiyo Bankasının 1609'da kurulmasından çok önce, Hollanda'nın ticaret kentlerinde, sarraflar, kambiyo yerleri ve hatta kambiyo işlemlerini yerine getirebilecek, yetkili ve büyük tüccarlar tarafından getirilen sayısız türdeki sikkeleri, resmi sikkelerle değiştirmekti. Yavaş yavaş bunların faaliyet çevreleri genişledi. ... Bunlar zamanın bankerleri ve kasadarları haline geldiler. Ama, Amsterdam hükümeti, kasadarlık ve kambiyo işlerinin birleştirilmesini tehlikeli gördü ve bu tehlikeyi önlemek için, hem kasadarlık ve hem de kambiyo işlemlerini yerine getirebilecek, yetkili ve büyük bir kurum kurmaya karar verdi. Bu kurum 1609'da kurulan ünlü Amsterdam Kambiyo Bankası idi. Aynı şekilde, Venedik, Cenova, Stockholm, Hamburg kambiyo bankaları kökenlerini, sürekli para değiştirme zorunluluğuna borçludurlar. Bunlar arasında Hamburg Kambiyosu bugün hâlâ iş yapan tek kurumdur, çünkü, kendisine ait darphanesi olmayan bu ticaret kentinde böyle bir kuruma hâlâ gerekirse duyulmaktadır." (S. Vissering, *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, Amsterdam 1860-61, I, s. 247-48.)

lara, bir başka ülkedeki sarraf için ödenmek üzere verdiği poliçe anlamında olmak üzere, kambiyo işlemi, eski Roma ve Yunan'da, gerçek para değişiminden doğup gelişmişti.

Metalar olarak (lüks eşyalar yapımı için hammadde olarak) altın ve gümüş ticareti, külçe ticaretinin ya da evrensel para olarak paranın işlevleri için bir araç ödevini yerine getiren ticaretin doğal temelidir. Bu işlevler, daha önce de açıklandığı gibi (Buch I, Kap. III, 3, c*) iki yönlüdür: uluslararası ödemelerde denge sağlamak için, ve faiz peşindeki sermaye göçleriyle ilgili olarak, çeşitli ulusal dolaşım alanları arasındaki ileri-geri para hareketi; bununla eşzamanlı olarak, değerli madenlerin, üretim kaynaklarından dünya piyasası yoluyla akışı ve bunların çeşitli ulusal dolaşım alanları arasında dağılımı. İngiltere'de, 17. yüzyılın büyük bir kısmında kuyumcular hâlâ bankerlik yapıyorlardı. Uluslararası ödemelerin dengelenme işlerinin daha sonraları kambiyo ticaretinde nasıl geliştiğini, vb. ve değerli senetler ile ilgili işlemler konusundaki her şeyi tamamen bir yana bırakacağız; kısacası, kredi sisteminin bizi burada henüz ilgilendirmeyen bütün özel şekillerini dikkate almayacağız.

Ulusal para, evrensel para olarak iş görürken yerel niteliğinden sıyrılır, bir ulusal para bir başkası ile ifade edilir ve böylece bunların hepsi de nihayet içerdikleri altın ya da gümüşe indirgenir ve bunlar da, dünya parası olarak dolaşımda bulunan iki meta oldukları için, aynı anda, sürekli değişiklik gösteren kendi karşılıklı değer oranlarına indirgenirler. Para ticareti yapan adamın kendi özel uğraşı haline getirdiği şey işte bu ara işlemlerdir. Sarraflık ile külçe ticareti, demek ki para ticaretinin başlangıçtaki biçimleri olup, paranın, ulusal para ve dünya parası olarak iki yanlı işlevinden doğarlar.

Kapitalist üretim süreci, ve genellikle ticaret, kapitalizm öncesi üretim biçimlerine dayandığı zaman bile şu sonuçlara ulaşır:

Birincisi, paranın yığma olarak biriktirilmesi, yani burada, sermayenin yedek bir ödeme ve satınalma fonu olarak para-biçiminde daima elde bulundurulması gereken kısmı. Bu, para yığmanın, kapitalist üretim tarzı altında tekrar görünen ve genellikle tüccar sermayesinin gelişmesiyle, en azından bu sermayenin amaçları için ortaya çıkan ilk biçimidir. Her iki nokta da, ulusal olduğu kadar uluslararası dolaşım için de geçerlidir. Para yığma, sürekli bir akış içersindedir, durmadan dolaşıma akar ve durmadan ordan geri döner. Bu para yığınının ikinci biçimi, atıl halde duran ve, yeni biriken ve henüz yatırılmamış bulunan para-sermaye de dahil, geçici olarak kullanılmayan para şeklindeki sermayedir. Bu para yığınının oluşmasıyla ortaya çıkan işlevler, her şeyden önce, paranın saklanmasıdır, defter tutulmasıdır, vb..

İkincisi, ne var ki bütün bunlar, satın almalar için para harcanmasını, satışlardan para toplanmasını, ödemeler yapılmasını ve yapılacak

ödemelerin kabulünü, bilançoları, vb. gerektirir. Para ticaretiyle uğraşan kimseler bütün bu hizmetleri, başlangıçta, tüccarlar ile sanayici kapitalistlerin basit *kasadarları* olarak yerine getirirler.⁴⁴

Para ticareti, ilk evrelerinde bile, bu normal işlevlerine bir de borç verme, borç alma, kredi katılır katılmaz, iyice gelişir. Faiz getiren sermayenin ele alındığı bundan sonraki kısımda, bu konuda daha fazla durulacaktır.

Külçe ticaretinin kendisi de, altın ya da gümüşün bir ülkeden diğerine aktarılması, sırf meta ticaretinin bir sonucudur. Uluslararası ödemelerin durumunu ve çeşitli piyasalardaki faiz oranlarını ifade eden kambiyo kurları ile belirlenir. Külçe ticaretiyle uğraşan kişi, bu haliyle, bu sonuçların salt bir aracısı olarak iş görür.

Para ile para hareketlerinin ve biçimlerinin, basit meta dolaşımından nasıl geliştiğini tartışırken (Buch I, Kap. III*), satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunan para kitlesinin hareketlerinin, metaların başkalaşımına, ve şimdi tüm yeniden-üretim sürecinde bir evreden başka bir şey olmadığını bildiğimiz bu başkalaşımın hacmi ile hızına bağlı bulunduğunu görmüştük. Para malzemesinin —altın ile gümüşün— bunların üretim kaynaklarından sağlanmasına gelince, bu doğrudan doğruya meta değişimi, meta olarak altın ile gümüşün diğer metalar ile değişimi yoluyla olur. Şu halde bunun kendisi de, demir ya da öteki madenlerin sağlanması gibi, meta değişiminde ancak bir evredir. Ne var ki, değerli madenlerin dünya piyasasındaki hareketlerini ilgilendirdiği kadıyla (biz burada, borç yoluyla sermaye aktarılmasını ifade eden —bu, meta-sermaye şeklini de alabilen bir tür aktarmadır— hareketleri bir yana bırakıyoruz) bu da tıpkı paranın, ulusal satınalma ve ödeme aracı olarak hareketinin, iç piyasadaki meta değişimi ile belirlenmesi gibi, uluslararası

⁴⁴ "Kasiyerlik kurumu belki de, Hollanda ticaret gelirlerinde olduğu kadar hiç bir yerde başlangıçtaki bağımsız niteliğini korumanıştı" (Amsterdam'da kasadarlık işinin kökeni konusunda bkz: E. Lusac, *Holland's Rykdom*, Part III). "Onun işlevleri kısmen, eski Amsterdam Kambiyo Bankasının işlevleriyle çakışmaktadır. Kasiyer, hizmetlerinden yararlanan tüccarlardan belli bir miktar para alır ve bunun karşılığında onlar için defterinde bir "kredi" açar. Tüccarlar daha sonra ona borç senetlerini gönderirler, kasiyer onlar adına bunları tahsil ederek hesaplarına alacak olarak geçirir. Aynı zamanda, bunların çektikleri senetler (*kassiers briefes*) için ödemelerde bulunur ve bu miktarları hesaplarında borçlandırır. Bu tahsilât ve ödemeler için küçük bir ücret alır ve bu, ona yaptığı iş karşılığında ancak, taraflar arasındaki devir işlemlerinin hacmiyle orantılı bir gelir sağlar. Eğer ödemeler, aynı kasiyer ile iş yapan iki tüccar arasında yapılıyorsa, bu gibi ödemeler, kendi defterlerine yapılan karşılıklı kayıtlar ile çok basit şekilde tasfiye edilir. Çünkü, kasiyerler bunların karşılıklı alacaklarını günü gününe tasfiye eder. Kasiyerlerin asıl işi böylece, ödemelerdeki bu aracılık işi oluyor. Bu nedenle, kasiyerlik, sanayi girişimlerini, spekülasyonu, sınırsız krediler açmayı, konusu dışında bırakıyor; çünkü, kasiyerin, kendisinde hesabı bulunan bir kimseye alacağının üzerinde ödemede bulunmaması, bu işte bir kural olması gerektir." (Vissering, *loc. cit.*, s. 134) Venedik'teki banka birlikleri üzerine: "Külçe taşınmasının, başka yerlerden daha az uygun olduğu Venedik'te gereksinmeler ile yerel durum, bu kentnin büyük tüccarlarını, gerekli güven, denetim ve yönetim altında banka birlikleri kurmaya yöneltti. Bu gibi birliklerin üyeleri, belli bir miktar para yatırıyorlar, alacaklılarına bu hesap üzerinde ödeme senetleri düzenliyorlar ve bu ödenen miktar, bu amaç için tutulan defterde borçlunun hesabından düşülerek, aynı defterde alacaklının hesabına kaydediliyordu. Bu, ciro bankaları denilen kurumların en eski öncüleridir. Bu birlikler gerçekten eskidirler. Ama, 12. yüzyıla bağlanacak olurlarsa, 1171'de kurulan Devlet İstikraz Kurumu ile karıştırılırlar." (Hüllmann, *loc. cit.*, s. 453-54.)

* *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm. —Ed.

meta değişimi ile belirlenir. Değerli madenlerin, bir ulusal dolaşım alanından diğerine giriş-çıkışları, sırf ulusal paradaki değer kaybı ya da çifte standart uygulanması ile meydana geldiği sürece, para dolaşımına yabancı şeylerdir ve sadece devlet karnameleri ile keyfi yaratılan sapmaların düzeltilmesini temsil ederler. Son olarak, ister iç ister dış ticarete satınalma ve ödeme aracı için yedek fon teşkil eden, ve gene sırf geçici olarak boş kalan bir sermaye biçimini temsil eden para yığmaya gelince, bunlar her iki halde de, dolaşım sürecinin zorunlu tortularıdır.

Tüm para dolaşımı, eğer hacim, biçim ve hareket olarak, meta dolaşımının sırf bir sonucu ise, ve bu da kapitalist açıdan yalnızca sermayenin dolaşım süreci ise (gelirin harcanması perakende ticaret yoluyla yapıldığı sürece, sermayenin gelir ile, ve gelirin gelir ile değişmesini de kapsamak üzere), para ticaretinin, yalnızca meta dolaşımının sırf bir sonucu ve görüngüsü olan para dolaşımını sağlamadığı apaçıktır. Bu para dolaşımının kendisi, meta dolaşımındaki bu evre, para ticaretinde zaten kendiliğinden varsayılır. Para ticaretinin sağladığı şey, yalnızca para dolaşımının teknik işlemlerini toplu, kısa ve basit hale getirmektir. Para ticareti, para yığmayı oluşturmaz. Bu yığma, isteyerek yapıldığı sürece (yani, kullanılmayan sermayenin ya da yeniden-üretim sürecindeki bir bozukluğun ifadesi olmadığı sürece) onun oluşumunun ekonomik asgariye indirgenebileceği teknik olanakları sağlar, çünkü, bütünüyle kapitalist sınıf için kullanıldığında, yedek satınalma ve ödeme aracı fonları, her kapitalistin bu işi kendisi yapması halinde olması gerekenden daha fazla olmak zorunda değildir. Para ticaretiyle uğraşanlar, değerli madenler satın almazlar. Onlar, yalnızca, meta ticareti bunları satın alır almaz, dağılımlarını sağlarlar. Para, ödeme aracı olarak iş gördüğü sürece, para ticareti yapanlar, ödemeler dengesinin sağlamlştırılmasını kolaylaştırır ve bu yapay dengeleme mekanizması yoluyla, bu amaç için gerekli para miktarını azaltmış olurlar. Ama bunlar ne karşılıklı ödemeler arasındaki ilişkileri ve ne de bu ödemelerin hacmini belirlerler. Örneğin, bankalar ile kliring bürolarında birbirleriyle karşılıklı olarak değiştirilen poliçeler ile çekler, tamamen bağımsız ticarî işlemleri temsil ederler ve belirli işlemlerin sonucudurlar; sözkonusu olan, bu sonuçların teknik bakımdan daha iyi bir biçimde dengelenmesidir. Para, satınalma aracı olarak dolaşımda bulunduğu sürece, satınalma ile satışların hacim ve sayısının, para ticareti ile herhangi bir ilişkisi yoktur. Para ticareti ancak, satınalma ve satışla ilgili teknik işlemleri kısaltabilir ve böylece, metaların devri için gerekli nakit para miktarını azaltır.

Para ticareti, burada incelediğimiz yalın biçimiyle, yani kredi sisteminden ayrı olarak, öyleyse, meta dolaşımının belli bir evresinin, yani para dolaşımının tekniği ile, ve paranın kendi dolaşımından ileri gelen farklı işlevlerle ilgilidir.

Bu, para ticaretini, metaların başkalaşımını ve değişimini sağlayan ya da hatta meta-sermayenin bu sürecine sanayi sermayesinden ayrı bir

sermayenin süreci görünüşünü veren, meta ticaretinden esaslı şekilde ayırır. Bu nedenle, tüccar sermayesinin kendi dolaşım biçimi, $P-M-P$ olduğu, burada metanın iki kez yer değiştirdiği ve böylece paranın geriye akışını sağladığı, oysa bundan farklı olan $M-P-M$ biçiminde paranın iki kez el değiştirerek meta değişimini sağladığı halde, para ticareti yapan sermaye için böyle özel biçim yoktur.

Para-sermaye, ayrı bir kapitalistler sınıfı tarafından para dolaşımının bu teknik yanını sağlamak için yatırıldığı sürece —bu, diğer bir durumda, bu amaçlar için tüccarlar ile kapitalistlerin bizzat yatırmak zorunda kalacakları ek sermayeyi daha küçük ölçekte temsil eden bir sermayedir— sermayenin genel biçimi, $P-P'$ burada da görülür. P yatırmak suretiyle bu kapitalist $P + \Delta P$ sağlar. Ama, $P-P'$ sağlaması, burada, başkalaşımın maddî değil teknik sürecini ilgilendirir.

Para ticaretiyle uğraşan kimselerin kullandıkları para-sermaye kitlelerinin, tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin, dolaşım sürecindeki para-sermayeleri olduğu, bu kimsenin yaptığı işlemlerin aslında tüccarlar ile sanayi kapitalistlerinin işlevi olduğu, onun yalnızca aracılık ettiği açıktır.

Para ticaretiyle uğraşanların kârlarının, bunlar zaten gerçekleşmiş olan değerlerle (bunlar, alacaklı hakları biçiminde gerçekleştiği zaman bile) işgördükleri için, artı-değerden bir indirimden başka bir şey olmadığı aynı derecede açıktır.

Tıpkı meta ticaretinde olduğu gibi burada da ikili bir işlev vardır. Çünkü, para dolaşımı ile ilişkili teknik işlemlerin bir kısmını meta tacirleri ile meta üreticilerinin kendilerinin yapması zorunluluğu vardır.

TÜCCAR SERMAYESİ KONUSUNDA
TARİHSEL MALZEME

TUCCAR sermayesi ile para ticareti yapan sermayelerin, para olarak özel birikim biçimi bundan sonraki bölümde incelenecektir.

Buraya kadar söylenenlerden, tüccar sermayesine, ister meta ister para ticareti yapan sermaye şeklinde olsun, sanayi sermayesinin, diyelim, madencilik, tarım, hayvancılık, imalât, ulaştırma, vb. gibi, toplumsal işbölümü ile ortaya çıkan ve bu nedenle farklı yatırım alanları teşkil eden yan kolları gibi özel bir türü gözüyle bakmaktan daha saçma bir şey olamayacağı apaçıktır. Her sanayi sermayesinin, kendi yeniden-üretim sürecinin dolaşım evresinde, meta-sermaye ve para-sermaye işlevlerini, yani tüccar sermayesinin iki biçiminin sırf kendilerine özgü işlevleri gibi görünen aynı işlevleri yerine getirdiğinin gözlenmesi bile, böylesine kaba bir düşüncenin yanlışlığını ortaya koymaya yeter. Öte yandan üretken sermaye olarak sanayi sermayesi ile, dolaşım alanındaki aynı sermaye arasındaki farklar, ticarî ve para ticaretiyle uğraşan sermayelerde, sermayenin bir süre için büründüğü belirli biçimlerin ve işlevlerin, sermayenin ayrı bir kısmının, bağımsız biçimleri ve işlevleri olarak görünmesi ve özellikle bu sermayeye bağlanması olgusuyla, bağımsız bir nitelik kazanırlar. Sanayi sermayesinin değişmiş biçimi ile, farklı sanayi kollarına yatırılan üretken

sermayeler arasındaki bu çeşitli üretim kollarının niteliğinden ileri gelen maddi farklar, birbirlerinden çok farklı şeylerdir.

İktisatçıların, gerçekte yalnızca konunun maddi yanı ile ilgilendikleri için, biçim ayrıntılarını incelerken daima gösterdikleri üstünkörü tutumlarının yanı sıra, vülger iktisatçılarda bir de, bu karışıklığın iki nedeni daha vardır. Birincisi, tüccar kârının kendine özgü niteliğini açıklamaktaki yetersizliği, ve ikincisi, meta-sermaye ile para-sermaye ve daha sonra da ticaret sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermaye biçimlerini bu biçimler her şeyden önce temel olarak meta ve dolayısıyla para dolaşımını öngören kapitalist üretimin kendine özgü biçiminden ileri geldikleri halde, üretim sürecinin kendisinden zorunlu olarak doğan şekiller gibi ortaya koymak yolundaki mazur gösterme çabalarıdır.

Tüccar sermayesi ile para ticaretiyle uğraşan sermayenin tahıl üretiminden farkı, tahıl üretimi ile hayvancılık ve imalât arasındaki farktan daha fazla değilse, üretimle kapitalist üretimin tamamen özdeş şeyler olduğu ve diğer şeyler arasında, toplumsal ürünlerin toplumun üyeleri arasındaki dağılımının ister üretken ister bireysel tüketim için olsun, tıpkı et tüketiminin hayvancılık, elbise tüketiminin elbise sanayii tarafından sağlanması gibi devamlı olarak tüccarlar ve bankerler tarafından yönetilmesi gerekeceği gün gibi ortadadır.⁴⁵

Smith, Ricardo, vb. gibi büyük iktisatçılar, sermayenin temel şeklini, sanayi sermayesi olarak sermayeyi inceledikleri ve sırf her sermayenin yeniden-üretim sürecinde bir evre olması nedeniyle dolaşım sermayesini (meta-sermaye ile para-sermaye) gözönünde bulundurdıkları için, özel bir tür olarak ticaret sermayesi karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Değer, kâr, vb. oluşumuyla ilgili olup, doğrudan doğruya sanayi sermayesi konusundaki incelemelerinden çıkardıkları kurallar, tüccar sermayesini doğrudan kapsamına almamaktadır. Bu yüzden, tüccar sermayesini bütünüyle bir yana bırakmakta ve yalnız sanayi sermayesinin bir türü olarak sözünü etmektedirler. Bunu özel olarak inceledikleri zaman da, Ricardo'nun dış ticareti ele alırken yaptığı gibi, bu sermayenin değer (ve dolayısıyla artı-değer) yaratmadığını ortaya koymaya çalışırlar. Ne var ki, dış ticaret için doğru olan şey iç ticaret için de doğrudur.

⁴⁵ Bilge kişi Bay Roscher [*Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. Auflage, 1858, § 60, s. 103. —*Ed.*] o derin düşüncesiyle, bazı kimseler ticareti, üreticiler ile tüketiciler arasında *aracılık etmek* diye nitelendirdiklerine göre, üretimin kendisinin de pekâla tüketimin *aracılığı* olarak (kimler arasında acaba?) nitelendirilebileceği sonucuna varmıştır ki, bu da hiç kuşkusuz, tüccar sermayesinin de, tanım ve sanayi sermayesi kadar, üretken sermayenin bir kısmı olduğu anlamına gelir. Başka bir deyişle, ben, insanın tüketimine ancak üretim araçları yoluyla aracılık edebileceğini (ve o bunu, Leipzig'de öğrenim görmeden de yapmak zorundadır), ya da Doğanın ürünlerini ele geçirmek için emeğin gerekli olduğunu (buna *aracılık* da denebilir) söyleyebileceğime göre, bundan haliyle şu sonuç çıkar ki, üretimin özgül toplumsal biçiminden doğan toplumsal *aracılığın* —*aracılık olduğu için*— aynı mutlak zorunlu niteliğe ve öneme sahip bulunduğu sonucu çıkar. *Aracılık* sözü her şeyi çözümlenmektedir. Şu da var ki, tüccarlar, üreticiler ile tüketiciler (üreticilerden farklı olarak tüketiciler; yani kendileri üretim yapmayan tüketiciler şimdilik bir yana bırakılmıştır) arasında aracılık etmezler, bu üreticilerin kendi aralarındaki değişime aracılık ederler. Bunlar yalnızca, binlerce kez kendileri olmaksızın da yapılagelen değişim işleminde aracılık eden kimselerdir.

Tüccar sermayesini buraya kadar, sırf kapitalist üretim tarzı açısından ve onun sınırları içersinde gözden geçirmiş bulunuyoruz. Ne var ki, yalnızca ticaret değil tüccar sermayesi de kapitalist üretim tarzından daha eskidir ve gerçekte tarih içersinde, sermayenin en eski serbest varlık biçimidir.

Para ticaretinin ve bunun için yatırılan sermayenin gelişmelerinin yalnızca toptan ticaretin ve daha sonra da ticarî sermayenin varlığını gerektirdiğini daha önce gördüğümüz için biz burada yalnızca ikincisi, ticaret sermayesi üzerinde duracağız.

Tüccar sermayesi, dolaşım alanı içersinde bağlı bulunduğu ve işlevi de sırf metaların değişimini sağlamak olduğuna göre, varlığı —doğrudan doğruya trampadan doğan gelişmemiş şekiller dışında—, metaların ve paranın basit dolaşımı için gerekli olan koşullardan başka bir koşulun bulunmasını gerektirmez. Ya da daha doğrusu para dolaşımı *onun* varlık koşuludur. Meta olarak dolaşıma girmiş bulunan ürünler hangi üretim esasına göre üretilmiş olurlarsa olsunlar, ister ilkel topluluk, ister köleci üretim, küçük köylü ve küçük-burjuva ya da kapitalist üretim temeline dayansınlar, bu ürünlerin meta olma niteliklerini değiştirmezler ve bu ürünler meta olarak değişim sürecinden ve bu sürece bağlı biçim değişikliklerinden geçmek zorundadırlar. Aralarında tüccar sermayesinin aracı olarak hareket ettiği uçlar, tıpkı para için ve paranın hareketleri için olduğu gibi onun için de veridir. Gerekli olan tek şey bu uçların meta olarak elde bulunmasıdır; üretimin bütünüyle bir meta üretimi olmasının ya da sırf kendi tüketimleri için üretimde bulunan bağımsız üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladıktan sonra ürün fazlasını piyasaya sürmelerinin burada bir önemi yoktur. Tüccar sermayesi, yalnızca kendi varlığının önkoşulu olan bu uçların, bu metaların hareketlerini sağlamaktadır.

Ürünlerin ne ölçüde ticaret alanına girerek tüccar elinden geçeceği, üretim tarzına bağlı olup, ürünlerin doğrudan doğruya geçim araçları olarak değil de sırf bir meta olarak üretildikleri, kapitalist üretimin tam gelişmesi halinde en üst düzeye erişir. Öte yandan, her türlü üretim tarzında ticaret, üreticilerin (burada, ürünlerin sahipleri demektir), yararlanacakları olanakları ya da servetlerini artırmak üzere değişim alanına girecek artı-ürünlerin üretimini kolaylaştırır. Demek oluyor ki, ticaret, üretime, gitgide daha fazla değişim-değeri üretmeye yönelten bir nitelik kazandırır.

Metaların başkalaşımı, bunların hareketleri, 1) maddî bakımdan, farklı metaların birbirleriyle değişimlerinden, ve 2) biçimsel bakımdan, metaların satış yoluyla paraya ve paranın satınalma yoluyla metalara çevrilmesinden ibarettir. Ve tüccar sermayesinin işlevi, işte bu meta satın alınması ve satışından oluşur. Şu halde, o, yalnızca metaların değişimi-

mini sağlamaktadır; gene de bu değişimin daha başlangıçta, sırf doğru-
dan üreticiler arasında bir meta değişimi olarak anlaşılmaması gerekir.
Kölelik, feodalizm ve vasallık altında (ilkel toplulukları ilgilendirdiği ka-
danyla), ürünlerin sahibi ve dolayısıyla satıcısı olan, köle sahibi, feodal
toprakbeyi ve haraç alan devlettir. Tüccar birçok insan için satın alır ve
satar. Satın almalar ve satışlar onun elinde toplanır ve dolayısıyla artık,
alıcının (tüccar olarak) doğrudan doğruya gereksinmeleri ile sınırlı de-
ğildir.

Ne var ki, tüccarın meta değişimini sağladığı üretim alanlarının top-
lumsal örgütlenme biçimi ne olursa olsun, tüccarın serveti daima para-
biçiminde bulunur ve parası da daima sermaye olarak iş görür. Bunun
hareketi daima $P-M-P'$ biçimindedir. Para, değişim-değerinin bağımsız
biçimi, çıkış noktasıdır ve değişim-değerinin artması kendi başına
amaçtır. Meta değişiminin kendisi ve bunu sağlayan işlemler —üretim-
den ayrılan ve üretici olmayanlar tarafından yürütülen bu işlemler—,
sırf, serveti servet olarak artırmanın değil, serveti en evrensel toplumsal
biçimde, değişim-değeri olarak artırmanın bir aracıdır. Burada, itici
güç ve belirleyici amaç, P 'nin $P + \Delta P$ haline çevrilmesidir. $P-P'$ hare-
ketini sağlayan $P-M$ ve $M-P'$ işlemleri, yalnızca, P 'yi $P + \Delta P$ haline
getirmede, geçici evreler olarak görünürler. Bu $P-M-P'$ tüccar serma-
yesinin bu kendine özgü hareketi, onu, $M-P-M$ hareketinden, son
amacı kullanım-değerlerinin değişimi olan, üreticiler arası dolaysız meta
ticaretinden ayırır.

Üretim ne kadar az gelişmişse, para olarak o kadar fazla servet tüc-
carların elinde toplanır, ya da tüccar servetinin özgül biçimi içersinde
görünür.

Kapitalist üretim tarzında —yani sermaye, üretim üzerinde egemen-
liğini kurarak ona tamamen değişmiş, özgül bir biçim verir vermez—
tüccar sermayesi, sırf, *özgül* işlevi olan bir sermaye olarak gözükür. Da-
ha önceki bütün üretim tarzlarında ve hele üretimin üreticilerin en yakın
gereksinmelerinin karşılanması için yapıldığı durumlarda, tüccar serma-
yesi, sermayenin işlevini *mükemmelen* yerine getirir görünür.

İşte bu yüzden, tüccar sermayesinin, sermaye daha üretim üzerinde-
ki egemenliğini kurmadan çok önce, sermayenin tarihsel biçimi olarak
görünmesinin nedenini anlamak hiç de zor bir şey değildir. Bu sermaye-
nin varlığı ve belli bir düzeye kadar gelişmesi, 1) para-servetin yoğunlaş-
masının önkoşulu olarak ve 2) kapitalist üretim tarzı, ticaret için üretimi,
tek tek müşterilere değil geniş ölçekte satışı ve dolayısıyla da, kendi kişisel
gereksinmelerini karşılamak için değil birçok alıcının satın almalarını
kendi tek bir alımında toplayan bir tüccarın varlığını öngördüğü için, ka-
pitalist üretimin gelişmesinin bizzat tarihsel önkoşuludur. Öte yandan,
tüccar sermayesindeki bütün gelişmeler, üretime gitgide daha fazla de-
ğişim-değeri üretimi niteliğini verme ve ürünleri gitgide daha fazla metalar
haline getirme eğilimindedir. Ne var ki, tüccar sermayesinin gelişmesi,

biraz ileride göreceğimiz gibi tek başına, ne bir üretim tarzından diğeri-ne geçişi sağlayabilir ne de bunun açıklanması için yeterlidir.

Kapitalist üretimde tüccar sermayesi, eski bağımsız durumundan, sermaye yatırımında özel bir evreye indirgenmiştir ve kârların eşitlenmesi de onun kâr oranını genel ortalamaya indirgemektedir. O, yalnız, üretken sermayenin bir aracısı olarak işlev yapmaktadır. Tüccar sermayesinin gelişmesiyle şekillenen özel toplumsal koşullar artık burada egemenliğini yitirmiş durumdadır. Tersine, tüccar sermayesinin hâlâ egemen olduğu yerlerde, geri koşulların bulunduğunu görüyoruz. Bu, hatta bir ve aynı ülke için bile geçerlidir, örneğin, özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçmiş dönemin koşulları ile daha çarpıcı bir benzeşme gösterirler.⁴⁶

Sermayenin, tüccar sermayesi olarak bağımsız ve egemen bir biçimde gelişmesi, üretimin sermayeye tâbi olmaması, ve dolayısıyla sermayenin kendisinden de bağımsız, yabancı bir toplumsal üretim tarzı temeli üzerinde gelişmesi demektir. Tüccar sermayesinin gelişmesi, demek ki, toplumun genel ekonomik gelişmesiyle ters orantılıdır.

Sermayenin egemen biçimi olarak bağımsız ticarî servet, dolaşım sürecinin kendi uçlarından ayrılmasını temsil eder ve bu uçlar, kendileri değişimde bulunan üreticilerdir. Bu uçlar dolaşım sürecinden bağımsız kalırlar; tıpkı dolaşım sürecinin onlardan bağımsız kalmaları gibi. Ürün, ticaret yoluyla meta haline gelir. Burada ürünleri meta haline getiren ticarettir, yoksa üretilen metalar, hareketleriyle ticareti doğurmazlar. Şu halde sermaye burada önce, dolaşım sürecindeki sermaye olarak ortaya çıkıyor. Para işte bu dolaşım sürecinde sermaye halini alıyor. Ürünler önce bu dolaşım sürecinde, değişim-değerleri, metalar ve para olarak gelişiyor. Sermaye, dolaşım sürecinin uçlarını — aralarında dolaşımın aracılık ettiği çeşitli üretim alanlarını— denetimi altına almayı öğrenmeden önce, dolaşım sürecinde oluşabilir ve oluşmak zorundadır. Para ve meta dolaşımı, iç yapıları hâlâ geniş ölçüde kullanım-değerleri üretimine uyarlanmış, çok farklı örgütlenmiş üretim alanları arasında aracılık edebilir. İçersinde üretim alanlarının bir üçüncü şey aracılığı ile birbirlerine bağlandıkları dolaşım sürecinin bu bağımsızlaşması iki anlam taşır. Bir yandan, bu dolaşım, üretim üzerinde henüz bir egemenlik kurmamıştır, ama onunla belli bir önkoşul bağıntısı içersindedir. Öte yandan, üretim süreci, henüz dolaşımı üretimin sırf bir evresi olarak içersine almamıştır. Ne var ki, bunların her ikisi de kapitalist üretimde gerçekleşmiştir. Üre-

⁴⁶ Bay W. Kiesselbach (*Der Gang des Welthandels im Mittelalter*, 1860 adlı yapıtında) hâlâ, tüccar sermayesinin, sermayenin genel biçimi olduğu bir dünya hayali içersindedir. Sermayenin modern anlamı üzerinde en ufak bir fikri olmadığı gibi, bu fikri de, Mommsen'in Roma tarihinde, "sermaye ve sermayenin egemenliği konusunda söylediklerinden daha öteye geçmemekte. Modern İngiliz tarihinde, gerçek anlamda ticaret çevreleri ile tüccar kentleri de gene, politik bakımdan gerici ve sanayi sermayesine karşı, toprak sahipleri ve mali çevreler ile birlik halindedir. Örneğin, Liverpool'un politik rolü ile Manchester ve Birmingham'ın rollerini karşılaştırınız. Sanayi sermayesinin tam egemenliği, tahlil yasasının, vb. yürürlükten kaldırılmasından sonradır ki, ancak İngiliz tüccar sermayesi ve finans çevrelerince kabul edildi.

tim süreci bütünüyle dolaşıma dayanır ve dolaşım, içersinde, meta olarak yaratılan ürünün gerçekleştirildiği ve gene metalar olarak yaratılan üretim öğelerinin yerlerine yenilerinin konduğu üretimin sırf bir geçiş evresidir. Doğrudan doğruya dolaşımdan doğup gelişen bu sermaye biçimi —tüccar sermayesi— burada yalnızca, sermayenin, kendi yeniden üretim sürecinde ortaya çıkan biçimlerinden biri olarak görünür.

Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin, kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olduğu yasası, Venedikliler, Cenovalılar, Hollandahılar, vb.'de olduğu gibi komisyonculuk ticareti (*carrying trade*) tarihinde özellikle açık olarak görülür; buralarda başlıca kazanç, böylece, yerli ürünlerin ihracı ile değil, ticarî ve diğer ekonomik bakımlardan gelişmemiş toplumların ürünlerinin değişimini sağlayarak ve her iki üretici ülkeyi sömürerek elde edilir.⁴⁷ Burada tüccar sermayesi, uçlardan —aralarında aracılık ettiği üretim alanlarından— ayrılmış, kendi saf biçimindedir. Bu, onun gelişmesini sağlayan başlıca kaynaktır. Ne var ki, komisyonculuğa dayanan bu ticaret tekeli ve onunla birlikte bu ticaretin kendisi, iki yönlü olarak sömürdüğü ve gelişmemiş durumları kendi varlığının dayanağı olan halkların ekonomik kalkınmalarıyla orantılı olarak çözülüp dağılır. Komisyonculuk ticaretinde, bu, yalnızca özel bir ticaret kolunun çökmesi olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda, tamamen ticaretle uğraşan ulusların egemenliklerinin ve genellikle bu komisyonculuğa dayanan ticarî servetlerinin zayıflaması şeklinde de görünür. Ama bu, yalnızca, kapitalist üretimin gelişmesiyle, tüccar sermayesinin sanayi sermayesinin egemenliği altına girdiğini ifade eden özel bir biçimdir. Tüccar sermayesinin üretime egemen olduğu yerlerdeki tutumu, yalnız genellikle sömürge ekonomisi (sömürgecilik sistemi denilen şey) ile değil, Hollanda Doğu Hint Kumpanyasının uyguladığı yöntemlerle tamamen özel bir biçimde de çarpıcı olarak ortaya konmuştur.

Tüccar sermayesinin hareketi $P-M-P'$ olduğuna göre, tüccar kân önce, yalnızca dolaşım sürecinde geçen hareketlerde, yani satınalma ve satış şeklindeki iki harekette sağlanır; ve sonra, son harekette, satışta gerçekleştirilir. Demek ki bu, *profit upon alienation*'dur.* *Prima facie*,** saf ve bağımsız bir ticarî kâr, ürünler kendi değerleri üzerinden satıldıkları sürece olanaksız görünür. Pahalı satmak için ucuza satın almak, ticaretin kuralıdır. Şu halde, eşdeğerlerin değişilmesi değildir. Değer

⁴⁷ "Ticaret kentlerinin yerleşik halkı, daha zengin ülkelerin geliştirilmiş mallarını ve pahalı lüks eşyalarını ithal ederek, bu gibi şeyleri, kendi ülkelerinin ham ürünlerinden büyük miktarlar vererek satın almaya pek hevesli bulunan büyük toprak sahiplerinin gösteriş meraklarını beslemiş oldular. O sıralarda, Avrupa ticaretinin büyük bir kısmı böylece, kendi ham ürünlerini, daha uygar ulusların mamul ürünleri karşılığında değiştirmekten oluşuyordu. ... Bu zevk alışkanlığı, oldukça önemli bir talebe yolaçacak biçimde yaygınlaştığında, tüccarlar, taşıma giderlerinden tasarruf sağlamak için, doğal ki, aynı türden bazı manüfaktürleri kendi ülkelerinde kurma çabasına düştüler." (Adam Smith [*Wealth of Nations*], Book III, Ch. III, London 1776, s. 489-490.)

* Devir ve ferağa dayanan kâr. —ç.

** İlk bakışta. —ç.

kavramı, burada, çeşitli metallerin hepsi değerler ve dolayısıyla para oldukları ölçüde yer alır. Nitelik bakımından hepsi de toplumsal emeğin ifadeleridir. Ama bunlar, eşit büyüklükte değerler değildir. Ürünlerin nicel değişim oranları önceleri tamamen gelişigüze'dir. Bunlar, değiştirilebilir nesneler, yani bir ve aynı üçüncü bir şeyin ifadeleri oldukları ölçüde meta biçimine bürünürler. Sürekli değişim ve değişim için daha düzenli yeniden-üretim, gitgide bu gelişigüzel durumu azaltır. Ne var ki, bu, önce, üretici ile tüketici için değil, bunların aracıları para-fiyatları karşılaştıran ve aradaki farkı cebe indiren tüccarlar için sözkonusudur. Tüccar kendi hareketleriyle, eşdeğerleri saptar.

Tüccar sermayesi, başlangıçta denetlemediği uçlar arasında, ve yaratmadığı önkoşullar arasındaki basit harekettir.

Tıpkı, paranın, sırf meta-dolaşımının yalın biçiminden, $M-P-M$, yalnız bir değer ölçüsü ve dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda metanın ve dolayısıyla servetin ya da para-yığılmanın mutlak biçimi olarak da çıkması ve böylece para şeklinde kalması ve birikiminin kendi başına bir amaç haline gelmesi gibi, para da, yığılmış para da, varlığını sırf elden çıkarma, devir ve ferağ yoluyla koruyan ve artıran bir şey olarak, tüccar sermayesinin yalın dolaşım biçiminden, $P-M-P'$ hareketinden çıkar.

Eskiçağların tüccar ulusları, Epikür'ün, evrenin ara âlemlerinde yaşayan tanrıları ya da daha doğrusu, Polonya toplumunun gözeneklerine yerleşen Yahudiler gibi varlıklarını sürdürüyorlardı. İlk bağımsız, gelişmiş ticaret kentleri ile tüccar ulusların ticareti, aralarında aracılık ettikleri üretici ulusların barbarlığına dayanan katkısız bir komisyonculuk ticareti idi.

Toplumun, kapitalist-öncesi aşamalarında, ticaret, sanayie egemendi. Modern toplum için bunun tersi doğrudur. Ticaret, aralarında yürütüldüğü topluluklar üzerinde hiç kuşkusuz azçok karşıt bir etki yapacaktır. Lüks nesneler ile geçim araçlarını, ürünlerin doğrudan kullanımından çok satışına bağımlı hale getirerek, üretimi gitgide değişim-değerinin boyunduruğu altına sokacaktır. Böylece o, eski ilişkileri çözüp dağıtır. Para dolaşımını artırır. Artık yalnızca üretim fazlasını ele geçirmekle kalmaz, üretimi gitgide daha fazla pençesine alır ve bütün üretim kollarını kendisine bağımlı hale getirir. Ne var ki bu çözücü, dağıtıcı etki, gene de büyük ölçüde üretici topluluğun niteliğine bağlıdır.

Tüccar sermayesi, gelişmemiş toplumlar arasında ürünlerin değişimini teşvik ettiği sürece, ticarî kâr yalnız bir dolandırıcılık ve aldatma olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda büyük ölçüde bundan doğar. Bu sermayenin, çeşitli ülkelere ait ürünlerin fiyatları arasındaki farkı sömürmesi olgusu bir yana (ve bu bakımdan o, metallerin değerlerini eşitleme ve saptama yönünde bir eğilim taşır), tüccar sermayesinin, kısmen esas olarak kullanım-değeri üretmeye devam eden ve ürünlerinin dolaşımına giren kısmının satışıyla ilgili ekonomik örgütlenmelerinin ve dolayısıyla da ürünlerin değerleri üzerinden satışının ikincil derecede

önem taşıdığı topluluklar arasında bir aracı olarak, ve kısmen de bu eski üretim tarzları içersinde tüccarın ilişki içine girdiği, artı-ürünün bellibaşlı sahiplerinin, yani köle sahiplerinin, feodal beylerin ve devletin (örneğin Doğulu despotun), Adam Smith'in daha önce aktarılan feodal zamanlarla ilgili pasajlarında doğru olarak sezinlediği gibi, tüccarın tuzaga düşürmeye çalıştığı tüketim zenginliğini ve lüksü temsil etmeleri nedeniyle, o üretim tarzları, tüccar sermayesinin artı-ürünün büyük bir kısmına elkoymasına yolaçar. Egemen bir duruma ulaştığında tüccar sermayesi her yerde bir yağma düzeninden yanadır,⁴⁸ ve bu nedenle, eski ve yeni zamanlarda tüccar uluslar arasında gösterdiği gelişme, daima, yağmayla, korsanlıkla, köle hırsızlığı ile ve sömürgelerin ele geçirilmesi ile doğrudan doğruya elele gitmiştir; Kartaca'da, Roma'da ve daha sonraları, Venedikliler, Portekizliler, Hollandalılar, vb. arasında olduğu gibi.

Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi, her yerde, değişim-değerleri üretimine doğru bir eğilim yaratmış, hacmini artırmış, çeşitlendirmiş, kozmopolitleştirmiş, ve parayı, dünya-parası haline getirmiştir. Ticaret, bu nedenle hazır bulduğu ve farklı biçimleri, geniş ölçüde, kullanım-değeri gözönünde bulundurularak yürütülen üretim örgütleri üzerinde azçok çözücü bir etkiye bulunmuştur. Bunun, eski üretim tarzında meydana getireceği çözülmenin genişliği, kendi sağlamlığına ve iç yapısına bağlıdır. Ve, bu çözülme sürecinin nereye varacağı, başka bir deyişle, eski üretim tarzının yerini hangi yeni üretim tarzının alacağı ticarete bağlı olmayıp, eski üretim tarzının kendisinin niteliğine bağlıdır. Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, daima bir köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır; çıkış noktasına bağlı olarak, ancak, doğrudan geçim araçlarının üretimiyle uğraşan ataerkil bir köle sisteminin, artı-değer üretimiyle uğraşan bir köle sistemine dönüşmesiyle

⁴⁸ "Şimdi tüccarlar arasında, soylular ya da eşkiyalar konusunda çok yakınmalar var, çünkü bunlar, büyük tehlikeler altında ticaret yapmak zorundalar ve kaçınılmak, dövülmek, şantaj yapılmak ve soyulmak tehlikesi ile yüzyüzedirler. Eğer bunlar, bu ıstıraplara adalet hatırına katlanmış olsalardı, tüccarlar kutsal kişiler olurlardı. ... Ne var ki, böylesine büyük haksızlıklar ve hristiyanlığa yakışmayan hırsızlıklar ve soygunlar, bütün dünyada ve hatta kendi aralarında tüccarlar tarafından yapıldığına göre, Tanrının haksız kazanılan böyle büyük bir serveti tekrar kaybettirmesi ya da kaldırması ve kendilerinin de kellelerinden olmaları ya da tutsak edilmelerinde şaşılacak ne var? ... Ve prensler, böylesine haksız alışverişleri gereken şiddetle cezalandırmalı ve uyruklarının tüccarlar tarafından böylesine feci bir biçimde kandırılmamaları için dikkatli olmalıdırlar. Onlar bunu yapmadıkları için Tanrı, şövalyeler ile eşkiyaları kullanıyor ve tüccarları, yaptıkları haksızlıklar yüzünden bunlar aracılığı ile cezalandırıyor ve gene onları kendi şeytanları gibi kullanıyor; tıpkı Mısır ile bütün dünyanın başını şeytanları belâ etmesi ya da düşmanlar aracılığı ile onları yoketmesi gibi. Böylece o, tüccarlar dünyayı her gün soyarlarken, şövalyelerin yılda bir-iki kez soymalarına karşın, şövalyelerin tüccarlardan daha az eşkiya olduklarını kabul etmeyerek, bunları birbirine kırdırıyor." "İşaya'nın dediği gibi hareket ediniz: Prensleriniz eşkiyaların yoldaşları oldular. Çünkü onlar, bir ya da yarım gulden çalan hırsızları astırırlar ama bütün dünyayı soyan ve büyük bir rahatlıkla hırsızlık yapanlar ile dost olurlar, böylece özdeyiş doğru çıktı: Büyük hırsızlar küçük hırsızları asarlar; Romalı senatör Cato'nun dediği gibi: Ufak hırsızlar zindanda, posugaları içinde, ama resmî hırsızlar, altın ve ipeklilere bürünmüşler. Ama Tanrının sonsözü ne olacak? Ezekiel'e dediği gibi yapacak: Prenslerle tüccarları, bir hırsızla bir diğer hırsızı, kurşun ve demir gibi kaynaştırarak ve kent yanıp kül olduğunda ne prensler kalacak ne de tüccarlar." (Martin Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher*, 1524, s. 296-97.)

sonuçlanmıştır. Ne var ki, modern dünyada bu, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Bütün bunlardan şu sonuca varılır ki, bu sonuçların kendileri, tüccar sermayesinin gelişmesinden daha başka koşullardan ileri gelirler.

Kent sanayii, kent sanayii olarak, tarımsal sanayiden ayrılır ayrılmaz, ürettiği ürünlerin de daha işin başında meta olmaları ve bu yüzden de, satışları için ticaretin aracılığını gerektirmeleri eşyanın doğası gereğidir. Ticaretin, kentlerin gelişmesine dayanması ve buna karşılık da kentlerin ticarete bağımlı bulunması da doğal bir şeydir. Ne var ki, sanayideki gelişmenin ne ölçüde gelişmeyle elele gideceği, büsbütün başka koşullara bağlı bulunur. Eski Roma, daha sonraki cumhuriyetçi günlerinde, zanaat alanında herhangi bir gelişme göstermeksizin, tüccar sermayesini, eski dünyada hiç görülmemiş bir düzeye yükseltmişti, oysa Korent ile, Avrupa ve Küçük Asya'daki öteki Yunan kentlerinde ticaretteki gelişme, yüksek derecede gelişmiş bir zanaatla birlikte olmuştur. Buna karşılık, kentlerdeki büyüme ve bununla ilgili koşullardaki gelişmenin tam tersine, ticaret ruhu ve tüccar sermayesindeki gelişme, çoğu kez, yerleşik olmayan göçebe halklar arasında da görülen bir şeydir.

Hiç kuşkusuz —ve, baştanaşağı yanlış sonuçlara yolaçan da işte bu olgudur— 16. ve 17. yüzyıllarda coğrafi buluşlar ile ticarette görülen ve tüccar sermayesinin gelişmesini hızlandıran büyük devrimler, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi kolaylaştıran bellibaşlı öğelerden birisini oluşturur. Dünya pazarındaki ani genişleme dolaşımdaki metaların çoğalması, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine sahip çıkmak için Avrupa uluslarının gösterdikleri hırs ve rekabet, sömürgecilik sistemi — bütün bunlar, üretim üzerindeki feodal zincirlerin parçalanmasına maddî katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, ilk dönemde —manüfaktür döneminde— modern üretim tarzı, ancak, kendisi için gerekli koşulların, ortaçağlarda olduğu yerlerde gelişmişti. Örneğin, Hollanda ile Portekiz'i karşılaştırınız.⁴⁹ Ve, eğer 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki ani genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim tarzının yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde oluşmuştu. Bizzat dünya pazarı, bu üretim tarzı için temel teşkil eder. Öte yandan, bu üretim tarzının, gitgide büyüyen bir ölçekte üretimde bulunma yolunda kendi özünde bulunan zorunluluk, sürekli olarak dünya pazarını genişletme eğilimini yaratır ve bu durumda, sanayide devrimlere yolaçan şey, ticaret olmaz, ticareti sürekli

⁴⁹ Diğer koşulları bir yana, Hollanda'nın gelişmesinde balıkçılığın, manüfaktürün ve tarımın nasıl önde gelen bir temel olduğu, Massie gibi 18. yüzyıl yazarlarınca zaten açıklanmış bulunuyor. Asya'da, antikçağda ve ortaçağlarda, ticaretin hacmini ve önemini küçümseyen eski görüşlere karşılık şimdi, bunun önemini abartmak âdet halini aldı. Bu anlayışa karşı en iyi çare, İngiltere'nin 18. yüzyılın başındaki ithalât ve ihracatını incelemek ve bunu modern ithalât ve ihracat ile karşılaştırmaktır. Ve gene de bunlar, daha önceki herhangi bir tüccar ulusunkinden, karşılaştırılamayacak derecede büyük idiler. (Bkz: Anderson, *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce*. [Vol. II, London 1764, s. 261 vd., —Ed.])

biçimde kökünden değiştiren sanayi olur. Ticarî üstünlüğün kendisi, şimdi büyük sanayi için koşulların şu ya da bu derecede bir ağırlıkta olmasıyla bağlı durumdadır. Örneğin, İngiltere ile Hollanda'yı karşılaştırınız. Hollanda'nın egemen bir tüccar ulus olarak gösterdiği gerilemenin tarihi, tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmesinin tarihidir. Kapitalist-öncesi ulusal üretim tarzlarının iç sağlamlığı ile örgütlenmesinin ticaretin çözücü ve bozucu etkilerine karşı koyduğu engeller, İngiltere'nin Hindistan ve Çin ile ilişkilerinde çarpıcı bir biçimde görülür. Üretim tarzının geniş temeli, bu ülkelerde küçük ölçekli tarım ve ev sanayiinin birliği ile oluşturulmuştur ve Hindistan'da, buna, ortak toprak mülkiyeti üzerinde kurulan köy topluluklarını eklemek gerekir ki, Çin'de de bu, ilkel biçimi ile vardı. İngilizler, Hindistan'da ülkenin egemenleri ve sahipleri olarak bu küçük ekonomik toplulukları bozup parçalamak için, doğrudan doğruya kendi politik ve ekonomik güçlerini kullanma konusunda hiç zaman yitirmemişlerdir.⁵⁰ İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yapmış ve düşük fiyatlı mallarıyla, bu sınaî ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir ögesi olan iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır. Ve böyle bile olsa, bu çözülme çok yavaş ilerler. Hele, doğrudan politik güçle desteklenmediği Çin'de, bu çözülme daha da ağır gitmektedir. Tarım ile manüfaktürün birliğinin zamandan sağladığı büyük tasarruf ve ekonomi, onlara egemen olan dolaşım sürecinin *faux frais*'sini* de içeren fiyatlarıyla, büyük sanayi ürünlerine karşı inatçı bir direnç göstermektedir. Öte yandan, İngilizlerin tersine, Rus ticareti, Asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bırakmaktadır.⁵¹

Feodal üretim tarzından geçiş iki farklı biçimde olur. Üretici, doğal tarımsal ekonomi ve ortaçağların kent sanayilerinin loncaya bağlı elzanaatlarının tersine, tüccar ve kapitalist halini alır. Bu, gerçekten devrim yapan bir yoldur. Ya da tüccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. Tarihsel yönden bir basamak taşı olarak ne denli fazla hizmet ederse de —dokumacıları, bağımsız oldukları halde, kendilerinin yünlerini onlara satmak ve onların kumaşlarını satın almak suretiyle denetimi altına alan 17. yüzyıl İngiliz kumaşçıları olduğu gibi— kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesine yardımcı olmaz, ancak kendi önkoşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır. Örneğin, Fransız

⁵⁰ Herhangi bir ulusun tarihi eğer, bir ekonomik deneyimler tarihi ise, İngiltere'nin Hindistan'daki tarihi, ardarda diziler, yararsız ve gerçekten saçma (uygulamada rezilce) bir ekonomik deneyimler tarihidir. Bengal'de, geniş İngiliz malikânelerinin bir karikatürünü yarattılar: güney-doğu Hindistan'da, küçük parçalara bölünmüş mülkiyetin bir karikatürünü; kuzey-batıda, ortak toprak mülkiyetine dayanan Hint ekonomik topluluğunu, kendi karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni geri koymadılar.

⁵¹ Rusya, tamamen kendi iç ve komşusu Asyatik pazara dayanan kendi kapitalist üretimini geliştirmek için, ateşli bir çaba içersine gireli beri, bu da değişmeye başlamış bulunuyor. —F. E.

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler. —ç.

ipek sanayiinde ve İngiliz çorap ve dantela sanayilerinde, yapımçı, 19. yüzyılın ortasına kadar çoğu kez ancak ad bakımından yapımçıydı. Gerçekte ise, dokumacıları eski örgütlenmemiş düzende çalıştıran, ve ancak, bunların gerçekten kendisi için çalıştıkları bir tüccarın denetim gücüne sahip düpedüz bir tüccardı.⁵² Bu sistem, her yerde, gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel olmuş ve onun gelişmesiyle yokolup gitmiştir. Üretim tarzında köklü bir değişiklik yapmaksızın, yalnızca doğrudan üreticilerin durumunu daha da kötüleştirir, ve bunları, sermayenin yakın denetimi altındakinden daha beter koşullar altında çalışan düpedüz ücretli işçiler ve proleterler haline getirir, ve artı-emeklerine, eski üretim tarzı esasına göre elkoyar. Aynı koşullar, biraz değişmiş biçimde, bir ölçüde Londra'da eliş mobilya yapımında da vardır. Bu usul, özellikle Tower Hamlets'de büyük ölçüde uygulanmaktadır. Üretimin tamamı, birbirinden bağımsız çok sayıda ayrı iş koluna bölünmüştür. İşyerlerinden birisi yalnız sandalye, diğeri yalnız masa, bir üçüncüsü yalnız dolap, vb. yapmaktadır. Ama bu işyerleri, aşağı yukarı elzanaatlarında olduğu gibi tek bir patron ve birkaç kalfa ile yönetilirler. Ne var ki, üretim, doğrudan doğruya özel kişilere çalışmaya elvermeyecek kadar büyüktür. Alıcılar, mobilya mağazaları sahipleridir. Cumartesi günleri patron bu mağazalara gider, yapılan işleri satar, ve alışveriş, rehin karşılığında borç veren tefeci dükkânlarında olduğu gibi, çekişe çekişe bir sonuca bağlanır. Patronlar, başka bir nedenle olmasa bile, gelecek hafta için hammadde satın alabilmek ve ücretleri ödeyebilmek için, bu haftalık satışlara bağımlıdırlar. Bu koşullar altında, aslında bunlar, tüccar ile kendi işçileri arasında yalnızca aracıdırlar. Tüccar ise, artı-değerden aslan payını cebe indiren gerçek kapitalisttir.⁵³ Aşağı yukarı aynı şeyler, daha önce elzanaatları ya da kırsal sanayilerin yan dalları olarak yürütülen iş kollarından manüfaktüre geçiş için de geçerlidir. Geniş-ölçekli sanayie geçiş —elzanaatı şeklinde yürütülen işi uygun makinelerin kullanılmaları halinde— bu küçük ve sahibi tarafından çalıştırılan işyerlerinin teknik gelişmesine bağlıdır. Makine, el yerine buharla çalışmaktadır. Bu, örneğin, son zamanlarda, İngiliz çorap sanayiinde böyle olmuştur.

Şu halde, üçlü bir geçiş şekli sözkonusudur. *Birincisi*, tüccar, doğrudan doğruya sanayi kapitalisti haline gelmektedir. Ticaret üzerine kurulmuş zanaatlarda ve özellikle, İtalya'nın 15. yüzyılda İstanbul'dan getirdiği gibi, dış ülkelerden hammaddesiyle birlikte işçilerinin de getirildiği lüks eşyalar üreten zanaatlarda bu böyle olur. *İkincisi*, tüccar, küçük patronları kendi aracıları haline getirir ya da doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın almada bulunarak, sözde onun bağımsızlığına dokun-

⁵² Aynı şey, Ren bölgesindeki şerit ve sırma yapımçıları ile ipekli dokumacıları için de doğrudur. Kırsal bölgelerde yaşayan bu el-dokumacıları ile kentli "yapımçıların" karşılıklı-ilişkileri için Krefeld yakınlarında bir demiryolu bile yapılmıştı. Ama bu daha sonraları, mekanik dokuma sanayii tarafından el-dokumacılarıyla birlikte bir yana atıldı. —F. E.

⁵³ Bu sistem, 1865'ten beri, daha da büyük ölçüde gelişmiştir. Ayrıntılar için bkz: *First Report of the Selected Committee of the House of Lord on the Sweating System*, London 1888. —F. E.

mamış, üretim biçimini değiştirmemiş olur. *Üçüncüsü*, sanayici, tüccar haline gelir ve doğrudan doğruya toptan piyasa için üretim yapar.

Ortaçağlarda tüccar, yalnızca, Poppe'un doğru olarak söylediği gibi,* loncalar ve köylüler tarafından üretilen malları "aktaran" bir kimseydi. Tüccar, sanayici haline gelmekte ya da daha doğrusu, zanaatkârları, özellikle de küçük kırsal bölge üreticilerini kendi adına çalıştırmaktadır. Tersine, üretici, tüccar haline gelir. Örneğin, dokumacı ustası, işlediği yünü tüccardan parça parça alarak kalfalarıyla birlikte onun hesabına çalışmak yerine, yünü ya da ipliği kendisi satın alır ve dokuduğu kumaşı tüccara satar. Üretim ögeleri, üretim sürecine, dokumacının kendi satın aldığı metalar olarak girer. Ve, tek bir tüccar için ya da belirli müşteriler için üretmek yerine, ticaret âlemi için üretimde bulunur. Şimdi, üreticinin kendisi tüccardır. Tüccar sermayesi, dolaşım sürecini yürütmekten başka bir şey yapmaz. Başlangıçta ticaret, elzanaatlarının, kırsal ev sanayilerinin ve feodal tarımın, kapitalist işletmelere dönüşümü için önkoşuldu. Ticaret, kısmen meta için pazar yaratarak, kısmen yeni meta eşdeğerleri ortaya çıkarmak ve üretime yeni ham ve yardımcı maddeler sağlamak suretiyle, hem iç ve dış piyasalar için yapılacak üretim, hem de dünya piyasasında doğacak üretim koşulları bakımından, daha başlangıçta ticarete dayalı yeni üretim kollarının açılmasına neden olarak ürünü meta şekline sokar. Manüfaktür ve özellikle büyük ölçekli sanayi yeterli güce ulaşır ulaşmaz, kendi metaları aracıyla, onu ele geçirerek, kendisi için bir pazar yaratır. Bu noktada ticaret, piyasanın sürekli genişlemesi kendisi için hayati zorunluluk halini alan sanayi üretiminin hizmetine girer. Gitgide büyüyen kitle üretimi mevcut piyasaya sel gibi akar, ve böylece, bu piyasanın daha da genişlemesi, sınırlarını parçalaması için sürekli çalışır. Bu kitle üretimini sınırlayan şey (mevcut talebi ifade ettiği sürece) ticaret olmayıp, kullanılan sermayenin büyüklüğü ile emeğin üretkenliğinin gelişme düzeyidir. Sanayici kapitalistin önünde daima bir dünya piyasası vardır ve kendi maliyet-fiyatlarını yalnız iç piyasa-fiyatları ile değil, bütün dünya piyasa-fiyatları ile de karşılaştırır ve bu karşılaştırmayı sürekli olarak yapmak zorundadır. Daha önceki dönemde, bu gibi karşılaştırmaları yapmak neredeyse bütünüyle tüccarlara düşerdi, ve böylece, tüccar sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenliğini sağlardı.

Modern üretim tarzı üzerinde ilk teorik inceleme —merkantil sistem— zorunlu olarak, dolaşım sürecinin ticaret sermayesinin hareketlerinde bağımsızlık kazanmış olan yüzeysel görüngülerinden hareket etmiş ve bu yüzden de sorunların ancak dış yüzlerini kavrayabilmiştir. Bunun öyle olmasının nedeni, kısmen, tüccar sermayesinin, genellikle sermayenin ilk varlık biçimi olması ve kısmen de, feodal üretimin ilk köklü

* Poppe, *Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften is an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Band I, Göttingen 1807, s. 70. —Ed.

değişiklik dönemi boyunca —modern üretimin doğuşunda— yaptığı muazzam etkidir. Gerçek modern ekonomi bilimi, ancak, teorik tahlillerin, dolaşım sürecinden üretim sürecine geçmesiyle başlar. Faiz getiren sermaye de, aslında, sermayenin çok eski bir biçimidir. Ama, merkantilizmin bunu niçin hareket noktası yapmayıp, yalnızca buna karşı bir polemik açmasının nedenini daha ilerde göreceğiz.

KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

FAİZ GETİREN SERMAYE

GENEL ya da ortalama kâr oranını ilk incelediğimiz zaman (bu cildin İkinci Kısımında), bu oran önümüzde kendi tam biçimi içersinde bulunmuyordu, kârın eşitlenmesi, ancak, farklı alanlara yatırılmış bulunan sanayi sermayeleri arasında kârların eşitlenmesi olarak görünüyordu. Bu inceleme, tüccar sermayesinin bu eşitlenme işlemine katılığı ve ticarî kâr ile ilgili sorunların ele alındığı bundan önceki kısımda tamamlandı. Genel kâr oranı ile ortalama kâr şimdi, öncekinden daha dar sınırlar içersinde görünüyordu. İncelememiz boyunca şurasını unutmamak gerekir ki, bundan böyle, genel kâr oranı ya da ortalama kâra değindiğimizde, bu son aldığı şekli, yani yalnız ortalama kârın bu son biçimini anlatmak istiyoruz. Ve bu oran, ticaret sermayesi için de sanayi sermayesi için de aynı olduğundan, bu ortalama kârı ilgilendirdiği kadarıyla, sınaî ve ticarî kâr arasında bir ayırım yapmak artık gerekli değildir. Sermaye, ister üretim alanına sanayi, ister dolaşım alanına ticaret sermayesi olarak yatırılmış olsun, büyüklükleri ile *pro rata* aynı ortalama yıllık kârı sağlarlar.

Para —burada, fiilen ister para ister meta şeklinde varolan belli bir miktarda değer in bağımsız ifadesi olarak alınmaktadır— kapitalist üretim esası üzerinde sermayeye çevrilebilir, ve böylece belli bir değer

olmaktan çıkıp kendisini genişleten ya da artan bir değer haline dönüş-
türülebilir. Para, kâr üretir, yani kapitaliste, emekçilerden belli bir mik-
tar karşılığı ödenmemiş emek, artı-ürün ve artı-değer sızdırma ve buna
sahip çıkma olanağını verir. Böylece para, para olarak kendi kullanım-
değeri dışında, ek bir kullanım-değeri, yani sermaye olarak hizmet et-
mekten ileri gelen bir kullanım-değeri niteliği kazanır. Paranın bu kulla-
nım-değeri, demek ki, sırf, sermayeye çevrildiği zaman ürettiği kârı kap-
sar. Para, bu potansiyel sermaye niteliği içersinde, kâr üretme aracı ola-
rak, bir meta halini alır, ama *sui generis** bir meta. Ya da, aynı şey demek
olan, sermaye, sermaye olarak bir meta haline gelir.⁵⁴

Yıllık ortalama kâr oranının %20 olduğunu kabul edelim. Bu du-
rumda, ortalama koşullar altında, ortalama bir beceri ve bir amaca yö-
nelik çaba ile sermaye olarak kullanılan 100 sterlin değerinde bir maki-
ne, 20 sterlin bir kâr sağlar. Demek ki 100 sterlini olan bir kimse, bu
100 sterlini 120 sterlin haline getirme ya da 20 sterlinlik bir kâr üretme
gücüne sahip bulunur. 100 sterlinlik bir potansiyel sermayeye sahiptir.
Eğer o, bu 100 sterlini bir başkasına bir yıllığına verecek olsa, ve o da
bunu gerçek sermaye olarak kullansa, ona 20 sterlinlik bir kâr üretme
gücünü vermiş olur ki, bu 20 sterlinlik artı-değer, karşısındakine beda-
vadan gelmiştir ve karşılığında hiç bir eşdeğer ödememiştir. Eğer bu
kimse, yıl sonunda 100 sterlinin sahibine, ürettiği kârdan diyelim 5 ster-
lin verse, 100 sterlinin kullanım-değerinin —sermaye olarak işlevinin,
20 sterlinlik bir kâr üretme işlevinin kullanım-değerinin— karşılığını
ödemiş olur. Kârın paranın sahibine ödenen bu kısma faiz denir; faiz,
kârın, işlev yaptığı süreçte sermayenin kendi cebine indirecek yerde,
sermaye sahibine verdiği kısma takılan bir diğer addan ya da özel bir
terimden başka bir şey değildir.

Açıktır ki, 100 sterline sahip olmak, bunun sahibine, faizi, onun ser-
mayesi ile üretilen kârın belli bir kısmını cebine indirme gücünü verir.
Eğer 100 sterlini sahibi, bir başkasına vermemiş olsaydı, bu kimse her-
hangi bir kâr üretemez, ve bu 100 sterlinle ilgili olarak bir kapitalist gibi
hiç bir zaman hareket edemezdi.⁵⁵

Burada, Gilbert'in yaptığı gibi, doğal adaletten söz etmek (nota baki-
nız) saçmadır. Üretimi yürütenlerin arasında geçen işlemlerin adaleti,
bunların, üretim ilişkilerinin doğal sonuçlarından ileri geldikleri olgusu-
na dayanır. Bu ekonomik işlemlerin, ilgili tarafların iradî hareketleri ola-
rak, kendi ortak iradelerinin ifadeleri olarak ve bir üçüncü tarafa karşı
yasa zoruyla kabul ettirilebilir sözleşmeler olarak göründükleri hukukî

⁵⁴ Bu noktada, iktisatçıların sorunu böyle anladıklarını gösteren bazı pasajlar aktarılabilir: "Siz
(İngiltere Bankası) *sermaye meta* ile iş yapan çok büyük tüccarlarsınız, değil mi?" sorusu, bu banka-
nın müdürüne, tanık olarak, Banka Yasaları Raporu için bilgisine başvurulduğu zaman sorulmuştu.
(H. of C. 1857, s. 104.)

⁵⁵ "Bir kâr sağlamak amacıyla borç para alan bir kimsenin, sağladığı kârın bir kısmını borç vere-
ne vermek durumunda olması, doğal adaletin apaçık bir ilkesidir." (Gilbert, *The History and Princip-
les of Banking*, London 1834, s. 163.)

* Kendine özgü. —ç.

biçimler, sırf biçimler olarak bu içeriği belirleyemezler. Bunlar onu yalnızca ifade ederler. Bu içerik üretim tarzına tekabül ettiği, ona uygun düştüğü yerde adaletlidir. Bu biçimle çeliştiği yerde adaletsizdir. Kapitalist üretim temeli üzerinde kölelik adaletsizdir; tıpkı, metaların kalitesine hile karıştırmanın adaletsiz olması gibi.

100 sterlin 20 sterlin kâr üretiyor, çünkü, ister sınaî ister ticarî olsun sermaye olarak işlev yapıyor. Ama bu işlevin sermaye olarak *sine qua non*'u, * bu paranın sermaye olarak harcanması, yani (sanayi sermayesi halinde) üretim araçlarının satın alınması, (tüccar sermayesi halinde) metalar satın alınması için harcanmış olmasıdır. Ama harcanabilmesi için, bu paranın varolması gerekir. Eğer o, 100 sterlinin sahibi olan A, bu parayı ya kişisel tüketimi için harcarsa ya da yığılmış para olarak elinde tutsaydı, işlev yapmakta olan kapitalist B, onu, sermaye olarak yatırmazdı. B, kendi sermayesini değil, A'ya ait sermayeyi harcıyor; ne var ki, A'ya ait sermayeyi B, onun rızası olmadan harcayamaz. Bu nedenle, aslında kapitalist olarak, 100 sterlinin sermaye biçiminde bu yatırımı sınırlı olmakla birlikte, bu 100 sterlini sermaye olarak harcayan, başlangıçta A'dır. Bu 100 sterlin bakımından B, ancak A kendisine bu parayı ödünç verdiği ve dolayısıyla onu sermaye olarak harcadığı için, kapitalist olarak hareket etmektedir.

Önce, faiz getiren sermayenin kendine özgü dolaşımını gözden geçirelim. Daha sonra, bunun, özel bir şekilde meta gibi nasıl satıldığını, yani bütünü elden çıkarmak yerine, onun nasıl ödünç verildiğini irdeleyeceğiz.

Hareket noktası, A'nın B'ye borç verdiği paradır. Bu, bir güvence karşılığı olabilir de, olmayabilir de. Birinci şekil, meta ya da poliçe, hisse senedi, vb. gibi değerli senetler karşılığında borç verme sayılmazsa, epeyce eskidir. Bu özel şekiller bizi bu noktada ilgilendirmemektedir. Burada biz, olağan şekli içersindeki faiz getiren sermaye ile ilgileniyoruz.

Para, B'nin elinde fiilen sermayeye çevrilir, $P-M-P'$ hareketini yapar ve A'ya P' olarak, $P + \Delta P$ olarak döner; burada ΔP faizi temsil eder. Basite indirmek için, biz, burada, sermayenin B'nin elinde uzun süre kaldığı, faizin düzenli aralıklarla ödendiği durumu ele almayacağız.

Demek ki, hareket şöyledir:

$$P-P-M-P'-P'.$$

Burada iki kez görünen şey, 1) paranın sermaye olarak harcanması, ve 2) gerçekleşmiş sermaye olarak, P' ya da $P + \Delta P$ olarak geriye dönüşüdür.

Tüccar sermayesinin hareketinde, $P-M-P'$, aynı meta iki kez el değiştirmekte ya da eğer tüccar tüccara satarsa, ikiden de fazla el değiştirmektedir. Ne var ki, aynı metanın bu şekilde her yer değiştirmesi, bu

* Zorunlu koşul. —ç.

süreç o meta tüketime girene kadar kaç kez yinelenirse yinelensin, bir başkalaşımı, o metaın alım ve satımını gösterir.

Öte yandan $M-P-M$ hareketinde, aynı para iki kez el değiştirmek-
te, ama bu önce paraya ve sonra da paradan tekrar bir başka metaya
çevrilen metaın tam başkalaşımını göstermektedir.

Ne var ki, faiz getiren sermayede, P'nin ilk kez el değiştirmesi, hiç
bir zaman ne meta başkalaşımında ne de sermayenin yeniden-üretim-
inde bir evre değildir. Para, ancak, onunla ticaret yapan ya da onu üretken
sermayeye dönüştüren faal kapitalistin elinde, ikinci kez harcandığında
bir evre olur. P'nin ilk el değiştirmesi, burada, onun A'dan B'ye aktarıl-
ması olgusundan öte bir şey ifade etmez ve bu aktarma, çoğu kez, belli
yasal biçimler ve koşullar altında yapılır.

Paranın sermaye olarak, birincisi, yalnızca A'dan B'ye aktarılmasın-
dan ibaret olan bu ikili harcanmasına, gene ikili dönüşü tekabül eder.
Para, süreçten P' ya da $P + \Delta P$ olarak B'ye, kapitalist işlevini yapan kişi-
ye geri döner. Sonra kapitalist, parayı A'ya, gerçekleşmiş sermaye ola-
rak getirdiği kârın bir kısmı ile birlikte $P + \Delta P$ şeklinde geri verir; bura-
da ΔP kârın tamamı değil, yalnızca bir kısmıdır — faizdir. Para, B'ye, an-
cak, nasıl harcanmışsa öyle, işlev yapan sermaye olarak, ama A'nın malı
olarak döner. Paranın geri dönüşünün tamamlanması için B'nin bunu
A'ya sonunda geri vermesi gereklidir. Ama B'nin bir de sermayeye ek
olarak, A'ya, kârın bir kısmını, faiz adı altında anılan ve bu sermaye ile
elde ettiği bir kısmını geri vermesi de gereklidir; çünkü, A, B'ye parayı
ancak sermaye olarak, yani hareketi sırasında yalnızca kendisini koru-
makla kalmayıp, bir de sahibi için artı-değer yaratan bir değer olarak
vermiştir. Para, B'nin elinde ancak işleyen sermaye olduğu sürece kalır.
Ve —belirlenen tarihte— geri dönmesiyle sermaye olarak işlevi sona
erer. Ne var ki, artık sermaye olarak iş görmediği anda, daima onun ya-
sal sahibi olmakta devam eden A'ya tekrar geri verilmesi zorunluluğu
vardır.

Bu metaya, meta şeklindeki sermayeye özgü olan ve satış yerine baş-
ka işlemlerde de görülen bu borç verme biçimi, sermayenin burada meta
olarak görünmesi ya da sermaye olarak paranın meta haline gelmesi ba-
sit özelliğinden gelmektedir.

Burada bir ayırım yapmak gerekir.

Daha önce de görmüş olduğumuz, (İkinci Cilt, Birinci Bölüm) gibi,
dolaşım sürecinde, sermayenin, meta-sermaye ve para-sermaye olarak
hizmet ettiğini bu noktada kısaca anımsatalım. Ne var ki, her iki biçimde
de, sermaye, sermaye olarak, meta haline gelmez.

Üretken sermaye meta-sermayeye çevrilir çevrilmez, meta olarak
satılmak üzere piyasaya sürülmek zorundadır. O, burada sırf bir meta
olarak hareket eder. Tıpkı alıcının sırf meta alıcısı olması gibi, kapitalist
de piyasada yalnızca meta satıcısı olarak görünür. Ürünün, meta olarak
dolaşım sürecinde satış yoluyla kendi değerini gerçekleştirmesi, kendi
dönüşmüş para-biçimine girmesi gerekir. Bu nedenle, bu metaın tüketici

tarafından yaşam gereksinmesi ya da tüketim tarafından üretim aracı, yani sermayenin öğeleri olarak satın alınmasının, hiç bir önemi yoktur. Meta-sermaye, dolaşım hareketinde, sermaye olarak değil, yalnızca bir meta olarak hareket eder. Sıradan bir metadan ayrı olarak, bu, bir meta-*sermayedir*, 1) çünkü, bir artı-değerle yüklüdür. Bu yüzden de, değerinin gerçekleşmesi aynı zamanda artı-değerin de gerçekleşmesi olgusudur; ama, bu onun, bir meta, belli fiyatı olan bir ürün olarak basit varlığında hiç bir şeyi değiştirmez; 2) çünkü, bir meta olarak işlevi, sermaye olarak kendi yeniden-üretim sürecinde bir evredir ve bu nedenle, meta olarak hareketi ancak kendi sürecinin kısmî bir hareketi, aynı zamanda kendisinin sermaye olarak hareketidir. Ne var ki onun bu hale gelişi, satış işleminin kendisiyle değil, ancak bu satış işleminin, belirli miktardaki bu değer sermaye yetisi içerisindeki tüm hareketiyle olan bağıntısı yoluyla olur.

Tıpkı, para-sermaye gibi, gerçekte yalnızca para olarak, yani metalar (üretim öğelerini) satınalma aracı olarak hareket eder. Bu paranın, aynı zamanda para-sermaye, sermayenin bir biçimi olması olgusu, satınalma işleminden, burada para olarak yerine getirdiği fiili işlevden değil, bu işlevin, sermayenin toplam hareketi ile olan bağıntısından doğar, çünkü, sermayenin para olarak yerine getirdiği bu hareket, kapitalist üretim sürecini başlatır.

Ama bunlar, fiilen işlev yaptıkları, yani süreçte fiilen rol oynadıkları sürece, meta-sermaye burada yalnız meta, para-sermaye ise yalnız para olarak iş görür. Tek başına bakıldığında, başkalaşımın hiç bir anında kapitalist, metalarını, alıcıya, bu metalar kendisi için sermayeyi temsil ettikleri halde, ne *sermaye* olarak satar; ne de satıcıya sermaye olarak para öder. Her iki halde de, metalarını düpedüz meta olarak ve parasını düpedüz para olarak, yani metaları satınalma aracı olarak elden çıkarır.

Ancak sürecin bütünü ile ilgili olarak, çıkış noktasının aynı zamanda geri dönüş noktası olarak görüldüğü anda, $P-P'$ ya da $M-M'$ hareketinde, sermaye, dolaşım sürecinde, sermaye olarak görünür (oysa, üretim sürecinde sermaye, işçinin kapitalistin egemenliği altına girmesi ve artı-değer üretimi yoluyla, sermaye olarak görünür). Ne var ki, bu dönüş anında, aradaki bağ kaybolur. Bu anda gördüğümüz şey, P' ya da $P + \Delta P$, ilk yatırılan para ile bir artışın —gerçekleşen artı-değerin— toplamına eşit bir para miktarıdır (ΔP kadar artmış bulunan değer miktarı, para, metalar ya da üretim öğeleri biçiminde bulunabilir, bunun bir önemi yoktur). Ve işte tam bu dönüş noktasında sermaye, gerçekleşmiş sermaye genişlemiş bir değer olarak bulunur ve —bu nokta, ister gerçek, ister sanal olsun, bir durgunluk noktası olarak sabitleştiği sürece— sermaye bu biçimi içerisinde hiç bir zaman dolaşıma girmez, daha çok, toplam sürecin sonucu olarak dolaşımdan çekilmiş görünür. Bu sermaye tekrar harcandığında, hiç bir zaman bir başkasına *sermaye* olarak verilmiş olmaz, ancak ona düpedüz bir meta olarak satılmış ya da bir meta karşılı-

ğında düpedüz bir para olarak verilmiş olur. Kendi dolaşım sürecinde sermaye, hiç bir zaman sermaye olarak görünmez, ancak meta ya da para olarak görünür ve bu noktada bu onun, *başkaları* için tek varlık şeklidir. Metalar ve para burada, metalar paraya ya da para metalara çevrildiği için, satıcılar ya da alıcılar ile olan fiili ilişkileri bakımından sermaye değildir, ancak kapitalistle olan ideal ilişkileri (öznel açıdan) ya da yeniden-üretim sürecinde evreler olmaları (nesnel açıdan) nedeniyle sermayedirler. Sermayenin sermaye olarak varlığı, fiili hareket içersinde, dolaşım sürecinde değil ancak üretim sürecinde, emek-gücünün sömürüldüğü süreçte sözkonusudur.

Ne var ki, durum, faiz getiren sermaye bakımından farklıdır, ve ona kendisine özgü niteliği veren de işte bu farktır. Parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, bunu bir üçüncü kişiye devreder, onu dolaşıma sokar ve *sermaye* olarak meta haline getirir; sırf kendisi için değil başkaları içinde sermaye haline getirir. Para, yalnızca onu veren kimse için *sermaye* olmayıp, daha başlangıçta bir üçüncü kişiye sermaye olarak artı-değer yaratan, kâr yaratan bir kullanım-değeri ile yüklü bir değer olarak verilmiştir; bu, kendi hareketinde kendisini devam ettiren ve işlevini yerine getirdikten sonra, ilk sahibine, bu örnekte paranın sahibine dönen bir değerdir. Şu halde para, ondan, yalnızca belirli bir süre için ayrılmakta, geçici bir süre için sahibinin zilyetliğinden çıkıp, iş yapmakta olan kapitalistin zilyetliğine geçmekte ve böylece ne ödeme şeklinde elden çıkartılmakta ne satılmakta, ama yalnızca ödünç verilmekte, ve önce, belli bir zaman aralığından sonra çıkış noktasına dönmek ve ikinci olarak da, gerçekleşmiş sermaye olarak —kullanım-değerini, artı-değer yaratma gücünü gerçekleştirmiş bir sermaye olarak— geri dönmek koşuluna bağlı olarak elden çıkarılmaktadır.

Sermaye olarak ödünç verilen metalar, taşıdığı özelliklere bağlı olarak ya sabit ya da döner sermaye olarak ödünç verilirler. Para, bu her iki şekilde de borç verilebilir. Örneğin, eğer para, yıllık gelir şeklinde ödeniyor ve böylece, faizle birlikte sermayenin bir kısmı geri geliyorsa, sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Binalar, gemiler, makineler, vb. gibi belli metalar, kullanım-değerlerinin niteliği gereği ancak sabit sermaye olarak ödünç verilebilir. Ne var ki, ödünç verilen her türlü sermaye, şekli ne olursa olsun ve kullanım-değeri geri dönüşünü nasıl değişikliğe uğratırsa uğratsın daima para-sermayenin ancak özgül bir biçimidir. Bunun nedeni, ödünç verilen şeyin daima belli bir miktar para olması ve faizin bu miktar üzerinden hesaplanmasıdır. Borç verilen şey, eğer ne para ne de döner sermaye ise, bu da gene, sabit sermayenin geriye dönüşü şeklinde ödenir. Borç veren, devresel olarak bir faiz ve bir de, sabit sermayenin kendisinin tüketilen kısmının değerini, devresel aşınıp yıpranmanın eşdeğeri olarak elde eder. Ve, belirli sürenin sonunda, borç verilen sabit sermayenin tüketilmeyen kısmı, aynı olarak geri döner. Eğer borç verilen sermaye, döner sermaye ise, bu da gene, döner sermayeye özgü şekilde geri döner.

Geriye dönüş *tarzı*, demek ki daima, yeniden-üretim halindeki sermayenin ve bu sermayenin özgül çeşitlerinin filen izledikleri dolaşım devresi ile belirlenir. Oysa, borç verilen sermayeye gelince, bunun geriye dönüşü, geriye ödeme *biçimini* alır, çünkü, bu sermayenin bir başkasına aktarılması, borç biçiminde olur.

Biz bu bölümde, yalnızca, borç verilen sermayenin diğer biçimlerinin de çıktığı, gerçek para-sermayeyi inceliyoruz.

Borç verilen sermaye, iki şekilde geriye döner. Yeniden-üretim sürecinde, faal kapitaliste döner ve sonra bu dönüş, bir kez daha, borç verene, para-kapitaliste aktarma, gerçek sahibine, yasal çıkış noktasına geri ödenmesi şeklinde kendisini yineler.

Fiilî dolaşım sürecinde sermaye daima, bir meta ya da para olarak görünür ve hareketi her zaman, bir dizi satınalma ve satışlara bölünmüştür. Kısacası, dolaşım süreci, metaların başkalaşımı halini alır. Yeniden-üretim sürecini bütünüyle dikkate alacak olursak, durum farklı olur. Paradan hareket edecek olursak (ve metarlardan hareket etsek de aynı şeydir, çünkü biz metaların değerinden yola çıkmış oluruz, yani onları paranın *sub specie*'leri* olarak dikkate alırız), belli bir miktar paranın harcandığını ve belli bir süre sonra, bir artışla birlikte geri döndüğünü görürüz. Yatırılan bir para miktarı, bir artı-değerle birlikte geri dönmektedir. Bu para olduğu gibi kalır. Bu para kendisini korumuş ve belirli bir dolaşım devresini tamamlayarak çoğalmıştır. Ama şimdi, para, sermaye olarak borç verildiği için, kendini koruyan ve genişleten belli bir süre sonra bir artışla birlikte geri dönen ve daima aynı süreci yeni baştan yinelemeye hazır bir para miktarı olarak borç verilmiştir. Ne para ne de meta olarak harcanmıştır; şu halde, para-biçiminde yatırıldığı zaman, bir meta karşılığında değiştirilmediği gibi, meta olarak yatırıldığı zaman da para karşılığında satılmamıştır; daha çok, sermaye olarak harcanmıştır. Sermayenin kendi kendisiyle bu ilişkisi sermayenin para doğuran para olarak görüldüğü kapitalist üretim sürecine bir bütün ve tek bir birlik olarak bakıldığı zaman, sermayenin kendisini ortaya koyduğu bu ilişki herhangi bir ara-hareket olmaksızın, burada ona kendi öz niteliği ve sıfatı olarak verilmiştir. Ve para, sermaye olarak borç verildiği zaman, işte bu niteliği ile elden çıkartılır.

Para-sermayenin rolü konusunda Proudhon'un acayip bir anlayışı vardır. (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Borç verme, satış olmadığı için Proudhon'a bir kötülük gibi görünür. Faiz karşılığı borç vermek, "satılan nesnenin sahipliğinden hiç bir zaman ayrılmaksızın, aynı nesneyi tekrar tekrar satmak ve fiyatını tekrar tekrar elde etmek yeteneğidir" (s. 9).** Nesne —para, ev,

* Alt türleri. —ç.

** Aktarılan sözler, *La Voix du Peuple* gazetesinin editörlerinden ve *Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon*, (Paris 1850) adlı kitapta "Birinci Mektup"un yazarı Cheve'e aittir. —Ed.

vb.— satışta ve satınalmada olduğu gibi, sahip değıştirmmez. Ama Proudhon, faiz getiren sermaye biçiminde verilen paraya karşılık olarak bir eş-değer elde edilmediğini görmüyor. Arada değışim süreçlerinin bulunduğu her satınalma ve satış hareketinde, sözkonusu nesnenin elden çıkartıldığı gerçi doğrudur. Satılan nesnenin sahipliğı daima sona erer. Ama o nesnenin değeriinden vazgeçilmiş değildir. Satışta meta elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, para-biçiminde, ya da burada onun başka bir biçimi olan, borç senedi veya ödeme vaadi belgesi şeklinde geri alınır. Satınalmada, para elden çıkartılır, ama değeri değil; bu değer, metalar biçiminde, yerine konulur. Sanayi kapitalisti, aynı değeri, bütün yenisinden-üretim süreci boyunca (artı-değer hariç), yalnızca biçimleri farklı olmak üzere elinde tutar.

Bir değışim, yani metaların değışimi sözkonusu olduğu sürece değerde bir değışme yoktur. Aynı kapitalist daima aynı değeri elinde tutar. Ama, artı-değer kapitalist tarafından üretildiğı süre boyunca değışim yoktur. Değışim olur olmaz, artı-değer metalarda zaten maddeleşmiş bulunur. Biz, eğer, tek tek değışim işlemlerini değil de sermayenin yaptığı tüm devreyi, $P-M-P'$, gözönünde bulundurursak belli miktarda bir değer sürekli olarak yatırıldığını ve bu aynı miktar ile birlikte, artı-değer ya da kârın dolaşımdan çekildiğini görürüz. Fiilî değışim işlemleri, hiç kuşkusuz, bu sürecin nasıl oluştuğunu açıklayamaz. Ve, para borç veren kapitalistin faizinin temeli ve bu faizin kaynağı, P' 'nin sermaye olarak geçirdiğı işte bu süreçtir.

“Aslında,” diyor Proudhon, “şapka satan, şapka yapımcısı, bunların değerini elde eder, ne fazlasını ne de eksikliğini. Ama para borç veren kapitalist ... yalnızca sermayesini geri almaz, sermayesinden fazlasını, değışime soktuğundan fazlasını geri alır; sermayesinin üstünde ve ötesinde bir faiz alır” (s. 69). Şapkacı burada, borç veren kapitalistten ayrı ve farklı olarak üretken kapitalisti temsil eder. Proudhon, üretken kapitalistin metaları değerlerine eşit fiyatlarla sattığı halde (üretim fiyatları yoluyla eşitleme, burada, onun anlayışı için önemsizdir) nasıl olup da değışime soktuğı sermayenin üzerinde ve ötesinde bir kâr elde ettiğini, besbelli ki kavrayamıyor. 100 şapkanın üretim fiyatının = 115 sterlin olduğunu, bu üretim fiyatının, şapkanın değeri ile raslansal olarak çakıştığını, yani şapka üreten sermayenin, ortalama toplumsal sermaye ile aynı bileşimde olduğunu kabul edelim. Kâr = %15 ise, şapkacı, mallarını 115 sterlinlik değerleri üzerinden satmakla 15 £ kâr elde eder. Bunlar ona yalnızca 100 sterline malolmuştu. Eğer bu şapkaları kendi sermayesi ile üretmiş ise, bu 15 £ fazlalığın hepsini cebine indirir, yok eğer, borç aldığı sermaye ile üretmişse 5 sterlini faiz olarak vermek zorunda kalabilir. Bu durum, şapkaların değerinde hiç bir değışiklik yapmaz, ancak, bu değer içerdikğı artı-değerin farklı kimseler arasındaki dağılımını etkiler. Bu nedenle, şapkaların değeri, faiz ödemekle değışmediğine göre, şunları söylemek Proudhon hesabına saçmalık olur; “Ticarette, sermaye üzerinden faiz, metaların fiyatını oluşturmak üzere,

işçilerin ücretlerine eklenmesi nedeniyle, işçinin kendi emeğinin ürünü-
nü geriye satınalabilmesi olanaksızdır. *Vivre en travaillant*,* faizin ege-
menliği altında, içersinde çelişki taşıyan bir ilkedir” (s. 105).⁵⁶

Proudhon’un sermayenin niteliğini ne denli az anladığını, genel ola-
rak sermayenin hareketini faiz getiren sermayeye özgü hareket olarak
anlattığı şu sözleri ortaya koymaktadır: “Para-sermaye, faiz birikimi yo-
luyula değişimden kendi kaynağına döndüğüne göre, bundan, aynı kimse
tarafından sürekli olarak yapılan yeniden yatırımın, aynı kişiye sürekli
kazanç getirdiği sonucu çıkar.” (s. 154.)

Faiz getiren sermayenin kendisine özgü hareketinde onun hâlâ çö-
zemediği şey nedir? Kategorileri şunlardır: satınalma, fiyat, nesnelerden
ayırılma ve artı-değerin burada görüldüğü dolaysız biçim; kısacası, ser-
mayenin sermaye olarak bir meta haline gelmesi, dolayısıyla satışın borç
vermeye ve fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmesi görüngüsü.

Sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, genellikle, kendi toplam
devresindeki, sermayenin karakteristik hareketidir. Bu hiç bir zaman
yalnız faiz getiren sermayenin bir özelliği değildir. Onu diğerlerinden
ayırır şey, daha çok, herhangi bir devre işe karışmaksızın, geri dönü-
şündeki dışsal şekildir. Borç veren kapitalist, herhangi bir eşdeğer al-
maksızın, sermayesini elden çıkarmakta, sanayi kapitalistine aktarmak-
tadır. Onun bu aktarması, sermayenin gerçek dolaşım sürecine hiç bir
şekilde ait olan bir iş değildir. O yalnızca, sanayici kapitalistin başlattığı
bu devrenin açılmasına yardım etmektedir. Paranın bu ilk konum deği-
ştirmesi —ne satınalma ve ne de satış şeklinde— bir başkalaşımı ifade et-
mez. Sahiplik sona ermemiştir, çünkü, ortada ne değişim vardır ne de bir
eşdeğer alınmıştır. Paranın, sanayi kapitalistinin elinden, borç veren ka-
pitalistin eline dönüşü, yalnızca, sermayenin ilk elden çıkartılma işlemini
tamamlamaktadır. Para şeklinde yatırılan sermaye dairesel süreç yoluyla
para şeklinde tekrar sanayici kapitaliste döner. Ne var ki bu para, yatır-
dığı zaman kendisine ait olmadığı için, dönüşümde de ona ait olamaz.
Yeniden-üretim sürecinden geçmekle, sermaye hiç bir zaman sanayici
kapitalistin mülkiyetine geçmiş olmaz. Bu yüzden kapitalist bu sermaye-
yi onu ödünç verene geri vermek zorundadır. Sermayeyi borç verenden
borç alana aktaran ilk harcama, fiili yeniden-üretim süreciyle hiç bir iliş-
kisi olmayan, yasal bir işlemdir. Bu işlem yalnızca bu süreç için bir giriş-
tir. Borç alandan borç verene akmış bulunan sermayeyi tekrar aktaran
geri ödeme, diğer bir yasal işlemdir ve birinciyi tamamlar. Biri fiili süreci

⁵⁶ “Bir ev”, “para”, vb., eğer Proudhon’a bakılacak olursa, “sermaye” olarak ödünç verilemeye-
cek, ancak “maliyet fiyatı ile ... metalar” olarak satılacaklardır. Luther bir bakıma Proudhon’dan üs-
tündür. O, kâr elde etmenin, borç verme ya da satın almanın şekline bağlı olmadığını biliyordu: “On-
lar satın almayı da tefeciliğe çeviriyorlar. Ama bu, gerçekten de hemen üstesinden gelinemeyecek, ka-
dar büyük bir konu. Biz önce tek bir şey üzerinde, borç vererek tefecilik yapmak üzerinde durmak
zorundayız, buna bir son verdikten sonra (kıyamet gününden sonra) *satınalma* yoluyla *tefeciliğin* üstes-
inden gelmekten de geri kalmayacağız.” (Martin Luther. *An die Pfarrerherrn wider den Wucher zu predi-
gen*, Wittenberg 1540.)

* Kendi emeğiyle yaşamak —ç.

başlatır, diğeri ise bu süreci tamamlayan bir işlemdir. Çıkış noktası ile dönüş noktası, borç verilen sermayenin elden çıkartılması ve geri alınması, böylece, sermayenin fiili hareketinden önce ve sonra yer alan ve bu hareketin kendisi ile hiç bir ilişkisi bulunmayan, yasal işlemler ile oluşan keyfi hareketler olarak görünür. Sermaye daha başlangıçta sanayici kapitaliste ait olsa ve bu nedenle de kendisine ait bir şey olarak ona dönmüş olsaydı, bu fiili hareket bakımından her şey gene aynı olurdu.

İlk başlangıç işleminde, borç veren, sermayesini borç alana verir. Tamamlayıcı ve sona erdirici işlemde borç alan, bu sermayeyi borç verene geri verir. Bu ikisi arasındaki alışveriş bakımından —ve faiz şimdilik bir yana bırakılırsa— borç veren ve borç alan arasındaki ödünç verilen sermaye hareketi ile ilgili olarak bu (sermayenin fiili yeniden-üretim sürecinin içersinde geçtiği, daha uzun ya da daha kısa bir zaman aralığı ile ayrılan bu iki işlem) demek ki, hareketin tamamını kapsar. Ve bu hareket, iade edilme koşuluyla elden çıkarma, *per se*, * borç verme ve borç alma hareketini, koşula bağlı olarak paradan ya da metadan ayrılmanın özgül biçimini teşkil eder.

Genellikle sermayenin karakteristik hareketi, paranın kapitaliste dönüşü, yani, sermayenin kendi çıkış noktasına dönüşü, faiz getiren sermayede, kendisinin bir biçim olduğu gerçek hareketten ayrılmış tamamen dışsal bir görünüm alır. A, parasını, para olarak değil sermaye olarak verir. Sermayede hiç bir dönüşüm olmamaktadır. Yalnızca el değiştirmektedir. B'nin eline geçene kadar onun sermayeye gerçek dönüşümü gerçekleşmez. Ama, B'ye verir vermez, para, A için sermaye halini alır, Sermayenin, üretim ve dolaşım süreçlerinden gerçek geriye akışı yalnız B için sözkonusu olur. Ama, A için geriye akış, elden çıkartış gibi aynı şekle girer. Sermaye B'den A'ya geri döner. Elden çıkarma, yani parayı belli bir süre için borç verip, faiz (artı-değer) ile birlikte geri almak, faiz getiren sermayenin kendine özgü hareketinin tam biçimidir. Borç verilen paranın sermaye olarak gerçek hareketi, borç veren ile borç alan arasındaki işlemlerin dışında yer alan bir işlemdir. Bunların arasındaki ara-hareket gölgede kalmış, görünmez hale gelmiş ve doğrudan doğruya içerilmiştir. Özel bir tür meta olarak sermaye, gene kendine özgü bir elden çıkarılma biçimine sahiptir. İşte bu nedenle, geri dönüşü de kendisini, bir dizi belirli ekonomik sürecin sonu ve sonucu olarak değil, satıcı ile alıcı arasındaki özgül bir yasal anlaşmanın sonucu şeklinde ifade eder. Geri dönüş süresi, yeniden-üretim sürecindeki gelişmeye bağlıdır; faiz getiren sermayede, sermaye olarak geriye dönüş, sırf borç veren ile borç alan arasındaki anlaşmaya bağlı *görünür*. Böylece, bu işleme göre, sermayenin geri dönüşü, bundan böyle, yeniden-üretim sürecinden doğan bir sonuç olarak görünmez; sanki borç verilen sermaye, para-biçimini hiç kaybetmemiş gibi görünür. Hiç kuşkusuz bu işlemler, aslında, gerçek

* Bizatihi, kendisi. —ç.

yeniden-üretken geri dönüşlerle belirlenirler. Ama bu, işlemin kendisinde görünür durumda değildir. Uygulamada da bu her zaman mutlaka böyle değildir. Vade sona erdiğinde gerçek geriye dönüş olmamışsa, borçlu, alacaklıya karşı yükümlülüklerini yerine getirmek için başka kaynaklara başvurmak zorunda kalır. Sermayenin bu yalın biçimi —belli bir A miktarı olarak harcanan ve belli bir süre sonra, bu süre dışında herhangi başka bir ara-işlem olmaksızın, $A + \frac{1}{x} A$ miktarı olarak geri dönen para— sermayenin gerçek hareketinin yalnızca anlamsız bir biçimidir.

Sermayenin gerçek hareketinde, sermayenin dönüşü, dolaşım sürecindeki bir evredir. Para önce üretim araçlarına çevrilmiştir; üretim bunları metalara dönüştürür; metaların satışı ile bunlar tekrar paraya çevrilir ve bu biçim içersinde, başlangıçta para şeklinde sermaye yatıran kapitalistin eline dönerler. Ne var ki faiz getiren sermayede, bu dönüş, elden çıkartma gibi, sermaye sahibi ile, bir ikinci taraf arasındaki yasal işlemin sonucudur. Biz burada yalnız elden çıkartmayı ve geri ödemeyi görürüz. Arada olup bitenler silinip yokolmuştur.

Ne var ki, sermaye olarak yatırılmış bulunan para, onu yatıran kimseye, sermaye olarak harcayan kişiye geri dönme özelliğini taşıdığı için, ve $P-M-P'$ dolaşımı, sermayenin kaçınılmaz hareket biçimi olduğu için, paranın sahibi işte bu nedenle onu sermaye olarak çıkış noktasına dönme, ve hareketi sırasında değerini koruma ve artırma özelliğine sahip bir şey olarak bir başkasına borç verebilir. Para sahibi onu sermaye olarak elden çıkartır, çünkü bu para, sermaye olarak kullanıldıktan sonra çıkış noktasına döner, şu halde, para, borcu alana geri döndüğüne göre o bunu belli bir süre sonra borcu verene geri vermek olanağına sahiptir.

Bu nedenle, paranın sermaye olarak borç verilmesi —belli bir süre sonra geri verilmek koşuluyla elden çıkartılması— bu paranın gerçekten sermaye olarak kullanılmasını, çıkış noktasına gerçekten geri dönmesini öngörür. Paranın sermaye olarak yaptığı gerçek çevrim, bu yüzden, borç alanın parayı borç verene geri vermesini zorunlu kılan yasal işlemin önkoşuludur. Borç alan bu parayı sermaye olarak kullanmazsa bu onun bileceği bir şeydir. Borcu veren, parayı sermaye olarak borç verir ve bu niteliği ile paranın, kendi çıkış noktasına para-biçiminde geri dönene kadar, para-sermaye devresini kapsamak üzere, sermayenin işlevlerini yerine getirmesi varsayılır.

Belli bir miktar değer, para ya da meta olarak işlev yaptığı, $P-M$ ve $M-P'$ dolaşım hareketleri, ara süreçlerden, toplam hareketin birer evresinden başka bir şey değildir. O, sermaye olarak, tüm $P-P'$ hareketini yerine getirir. Para ya da şu veya bu biçimde bulunan belli bir değerler toplamı olarak yatırılmıştır ve belli bir değerler toplamı olarak geri dönmektedir. Borç para veren, bunu, meta satın almak için harcamakta, ya da bu değerler toplamı, meta-biçimde ise, para karşılığında

satmamaktadır. O bunu, sermaye, P—P'olarak, belli bir süre sonra çıkış noktasına geri dönen bir değer olarak yatırmaktadır. Alım ya da satımda bulunmak yerine, parayı borç vermektedir. Demek ki, bu borç verme işlemi, değerden, para ya da meta olarak ayrılma yerine, *sermaye* olarak ayrılmanın uygun biçimi oluyor. Ne var ki buradan, borç vermenin, kapitalist yeniden-üretim süreci ile hiç bir ilişkisi olmayan işlemler biçimini de alamayacağı sonucu çıkamaz.

Buraya kadar biz yalnız, borç verilen *sermayenin*, sahibi ile sanayici kapitalist arasındaki hareketlerini gözden geçirdik. Şimdi de, *faizi* incelememiz gerekiyor.

Borç veren, parasını sermaye olarak harcamaktadır; onun bir başkasına verdiği değer miktarı sermayedir ve bu nedenle kendisine dönmektedir. Ne var ki, sırf bu dönüş, borç verilen değer miktarının *sermaye* olarak geriye akışı anlamına gelmeyebilir, yalnızca borç verilen bir değer miktarının dönüşü olabilir. Sermaye olarak geri dönmesi için yatırılan değer miktarının, hareket sırasında yalnız kendisini koruması değil, aynı zamanda genişlemesi, değer olarak artması, yani bir artı-değerle birlikte $P + \Delta P$ olarak geri dönmesi gerekir; buradaki ΔP , faiz ya da ortalama kârın bir kısmı olup, faal kapitalistin elinde kalmayarak para-kapitalistin payına düşer.

Para-kapitalistin parayı sermaye olarak elden çıkarması olgusu, bunun kendisine $P + \Delta P$ olarak geri verilmesi gerektiği anlamını taşır. Daha ilerde arada geçen zaman boyunca, geriye dönmesi ancak oldukça uzun bir dönemde yer alacak olan sermaye sözkonusu olmaksızın, belirli aralıklarla yapılan faiz ödenmesi biçimini dikkate alıp incelememiz de gerekecektir.

Para-kapitalisti, borç alana, sanayici kapitaliste ne vermektedir? Ona gerçekten devrettiği şey nedir? İşte ancak paranın bu devir işlemidir ki, borç para vermeyi, parayı sermaye olarak elden çıkartmaya, yani sermayenin bir meta olarak elden çıkartılmasına çevirir.

Ve işte ancak bu elden çıkartma hareketiyledir ki, sermaye, para olarak borç veren kimse tarafından bir meta olarak borç verilmiş olur ya da bu kimsenin tasarrufundaki meta, bir başkasına sermaye olarak verilmiş olur.

Olağan bir satışta, elden çıkartılan şey nedir? Herhalde, satılan metanın değeri değil, çünkü bu onun yalnızca biçimini değiştirmektedir. Bir metada değer, bu değer fiilen satıcının eline para olarak geçmeden, önce, metanın fiyatı olarak düşünsel biçimde mevcuttur. Aynı değer ve aynı değer miktarı yalnızca kendi biçimlerini değiştirir. Bir durumda bunlar, meta-biçimde, diğer durumda para-biçiminde vardır. Satıcı tarafından gerçekten elden çıkartılan ve dolayısıyla, alıcının bireysel ya da

retken tketiminc geçen Şey, metain kullanım-değeri, kullanım-değeri olarak metadır.

Şimdi, para-kapitalistin, borç süresince elden çıkarttığı ve üretken kapitaliste —borç alana— devrettiği kullanım-değeri nedir? Bu, paranın, sermaye haline gelebilme, sermaye işlevlerini yerine getirebilme ve bu süreç sırasında kendi ilk değer büyüklüğünü koruyabilmesinin yanısıra belirli bir artı-değer, ortalama kr (bu ortalamanın üzerinde ya da altında olması burada sırf raslantıya bağlı bir Şey olarak görünür) yaratma gücü nedeniyle sahip olduğu kullanım-değeridir. Diğer metalar sözkonusu olduğunda, bu kullanım-değeri tamamıyla tüketilir. Bunların z, ve onunla birlikte değerleri ortadan kalkar. Buna karşılık, meta sermayenin, kullanım-değerinin tüketilmesiyle, değerini ve kullanım-değerini hâlâ korumasının yanısıra bir de bunu artırması gibi kendine has bir özelliği vardır.

Para-kapitalistin, sanayi kapitalistine borç verilen sermayeyi onun emrine verdiği dönem boyunca elden çıkarmış olduğu paranın sermaye olarak —ve bu ortalama kr üretme yetisi— bu kullanım değeridir.

Böylece borç verilen paranın, emek-gücünün, sanayi kapitalisti karşısındaki durumu ile bu bakımdan belli bir benzerliği vardır. Şu farkla ki, sanayi kapitalisti emek-gücünün değerini ödediği halde, borç verilen sermayenin değerini yalnızca iade eder. Emek-gücünün sanayi kapitalisti için kullanım-değeri, emek-gücünün, tüketimi ile, kendi sahip bulunduğundan ve maliyetinden daha fazla değer (kr) yaratmasıdır. Bu ek değer, sanayi kapitalisti için kullanım-değeridir. Ve tıpkı bunun gibi, borç verilen sermayenin kullanım-değeri de, onun değer doğurma ve değer artırma yetisi gibi görünür.

Para-kapitalist, aslında, bir kullanım-değerini elden çıkarmaktadır ve böylece, verdiği Şey, meta olarak verilmiş olmaktadır. Bir meta ile benzerlik işte bu ölçüde, *per se* tamdır. Her Şeyden önce, bir elden diğerine geçen bir değerdir. Basit bir meta sözkonusu olduğunda, meta olarak metada, aynı değer, satın alanın ve satıcının ellerinde kalır, yalnız Şekilleri farklıdır; her ikisi de, alışveriş işleminde önce sahip oldukları ve şimdi elden çıkardıkları —birisini meta biçiminde, diğeri para biçiminde— aynı değere sahiptirler. Aradaki fark, borç vermede para-kapitalist, bu alışveriş işleminde elinden değer çıkartan tek kimsedir; ama, o da ilerde yapılacak olan ödeme işlemiyle bu değeri gene de korumaktadır. Borç verme işleminde, yalnız bir taraf değer elden çıkarttığı için, diğer taraf değer elde eder. —İkinci olarak, bir yanda gerçek bir kullanım-değeri elden çıkartılmakta, diğer yanda bu değer alınmakta ve tüketilmektedir. Ne var ki, sıradan metaların tersine, bu kullanım-değerinin kendisi bir değerdir, yani paranın sermaye olarak kullanılması yoluyla gerçekleşen ilk değeri aşan bir değer fazlasıdır. Kr, bu kullanım-değeridir.

Borç verilen paranın kullanım-değeri, sermaye olarak hizmet edebilmesi sermaye olarak ortalama koşullar altında ortalama kr retebil-

mesi olgusunda yatar.⁵⁷

Öyleyse, şimdi, sanayici kapitalist ne öder, ve dolayısıyla, borç verilen sermayenin fiyatı nedir? "*That which man pay as interest for the use of what they barrow*" [insanların borç aldıkları şeyin kullanımı için faiz olarak ödedikleri] Massie'ye göre "*a part of the profit it is capable of producing*" [o şeyin üretebildiği kârın bir kısmı]dır.⁵⁸

Sıradan bir metayı satın alan kimsenin satın aldığı şey, bu metanın kullanım-değeridir; karşılığında ödeme yaptığı şey onun değeridir. Bunun gibi, borç para alan kimsenin satın aldığı şey de, bu paranın sermaye olarak kullanım-değeridir, ama, neyin karşılığı için ödeme yapmaktadır? Hiç kuşkusuz, sıradan bir metada olduğu gibi, bu metanın fiyatı ya da değerinin karşılığı için değil. Borç alan ile borç veren arasında alınıp verilen değerde, satıcı ile alıcı arasında, bir durumda para-biçiminde diğer bir durumda meta-biçiminde olduğu gibi, bir biçim değişikliği olmaz. Elden çıkartılan ve geri dönen değer aynı oluşu, burada kendisini büsbütün farklı bir şekilde ortaya koyar. Bir değer miktarı, yani para, herhangi bir eşdeğer alınmaksızın elden çıkartılmakta, ve belli bir süre sonra geri dönmektedir. Borç veren kendi elinden borç alanın eline geçtikten sonra bile, daima aynı değer sahibi olarak kalmaktadır. Bildiğimiz basit meta değişiminde para, daima, satın alan tarafından gelir; oysa borç vermede satıcı tarafından gelir. Belli bir süre için parayı elden çıkartan odur, sermaye alıcısı ise, onu, bir meta olarak alan kimsedir. Ne var ki böyle bir şey ancak, para, sermaye olarak iş gördüğü, ve dolayısıyla yatırıldığı sürece olabilir. Borç alan, parayı sermaye olarak, daha fazla değer üreten bir değer olarak borç alır. Ama, yatırıldığı anda bu para, herhangi başka bir sermayenin çıkış noktasında, yatırıldığı anda olduğu gibi hâlâ potansiyel bir sermayedir. Ancak bu para kullanıldıktan sonradır ki, değerini genişletir ve sermaye olarak kendisini gerçekleştirir. Ne var ki bu paranın, borç alan tarafından gerçekleştirilmiş sermaye olarak, şu halde, değer artı, artı-değer (faiz) olarak geri döndürülmesi zorunluluğu vardır. Ve bu artı-değer (faiz) ancak, gerçekleştirilen kârın bir kısmı olabilir. Ancak bir kısmı, hepsi değil. Çünkü, borç alana borç verilen sermayenin kullanım-değeri, borç alan için kâr üretmesidir. Böyle olmasaydı, borç verenin, kullanım-değerini elden çıkartması diye bir şey söz konusu olamazdı. Öte yandan, kârın hepsi de borcu alanın payına düşmektedir. Yoksa, elden çıkartılan kullanım-değeri karşılığında herhangi bir şey ödemez ve yatırılan parayı borç verene, sermaye olarak, ancak $P + \Delta P$ olarak gerçekleştirilmiş sermaye olduğu için gerçekleştirilmiş sermaye olarak değil, yalnızca basit para olarak geri vermiş olurdu.

⁵⁷ "Faiz almanın âdillliği, bir kimserin kâr edip etmemesine bağlı olmayıp, o şeyin" (borç alınan şeyin) "yerinde kullanıldığı takdirde kâr üretebilme yetisine sahip olmasıdır." (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, where in the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered*, London 1750, s. 49. Bu anonim yapıtın yazarı, J. Massie'dir.)

⁵⁸ "Zengin kimseler paralarını kendileri kullanmak yerine ... onu, kendileri için kâr sağlamak ve böylece sağlanan kârdan sahipleri için bir pay ayırmak üzere başkalarına borç verirler." (*l.c.*, s. 23-24.)

Her ikisi de, borç veren de borç alan da, aynı para miktarını sermaye olarak harcarlar. Ama ancak bu ikincisinin elindedir ki, para, sermaye olarak iş görür. İki kişi için sermaye olarak, aynı miktar paranın, çifte varlığı ile kâr, iki katına çıkmaz. Bu para ancak kârın bölüşülmesiyle, her ikisi için de sermaye olarak iş görür. Borç verenin payına düşen kısma faiz denir.

Bütün bu alışveriş, varsayıldığı gibi, iki tür kapitalist arasında, para-kapitalist ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasında yer alır.

Şurasını da hiç unutmamak gerekir ki, burada, sermaye, sermaye olarak daima metadır ya da burada meta olarak irdelenen şey sermayedir. Bu nedenle, burada görülen bütün ilişkiler, sıradan bir meta açısından ya da yeniden-üretim sürecinde meta-sermaye olarak iş gördüğü sürece sermaye açısından irrasyonel olurdu. Satma ve satınalma yerine, borç verme ve borç alma, burada, metanın —sermayenin— özgül niteliğinden doğan bir ayrımdır. Aynı şekilde, burada ödenen şey, metanın fiyatı değil, faizdir. Para sermayenin fiyatına faiz diyecek olursak, bu, metaların fiyat kavramından büsbütün ayrı, irrasyonel bir fiyat şekli olur.⁵⁹ Burada fiyat, şu ya da bu şekilde bir kullanım değeri olarak işgören bir şey için ödenen, belli bir miktar parayı gösteren, tamamen soyut ve anlamsız bir biçime indirgenmiş olur; oysa fiyat kavramı bir kullanım-değerinin para ile ifade edilen değerini gerçekten gösterir.

Sermayenin fiyatını belirleyen bir şey olarak faiz, daha başlangıçta tamamen irrasyonel bir ifadedir. Sözkonusu meta ikili bir değere sahiptir; önce bir değere, sonra da bu değerden farklı bir fiyata; oysa fiyat, değer için para olarak ifadesini temsil eder. Para-sermaye, bir miktar paradan, ya da bir miktar para olarak saptanmış belli bir miktar metanın değerinden başka bir şey değildir. Bir meta, sermaye olarak borç verildiğinde, o ancak, bir miktar paranın kılık değiştirmiş biçimidir. Çünkü, sermaye olarak borç verilen şey, şu ya da bu kadar libre pamuk değil, ama pamuk biçiminde onun değeri olarak varolan, şu ya da bu miktarda paradır. Bu nedenle, sermayenin fiyatı, Bay Torrens'in düşündüğü gibi (bkz. dipnot 59) *currency* [dolaşım aracı] olmasa bile, bir miktar para olarak sermaye anlamına gelir. Peki öyleyse, bir miktar değer, kendi fiyatı, kendi para-biçimi ile ifade edilen fiyatından ayrı olarak nasıl olur da bir fiyata sahip olabilir? Fiyat, en sonunda, bir metanın, kendi kullanım-değerinden farklı olan değeridir (bu aynı zamanda, değerden nitel olarak değil, ama yalnızca nicel olarak farklı bulunan, yalnız değerinin büyüklüğü ile ilgili olan piyasa-fiyatı için de doğrudur). Değerden nitel

⁵⁹ “ ‘Değer’ terimi, dolaşım aracına uygulandığında üç ayrı anlam taşır... 2) ilerdeki bir tarihte elde edilecek olan aynı miktardaki dolaşım aracına kıyasla ... fiilen elde bulunan para. Bu durumda paranın değeri, faiz oranı ile ölçülür ve faiz oranı da, borç verilebilir sermaye miktarı ile, buna olan talep arasındaki oranla belirlenir.” (Colonel R. Torrens, *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844*, etc., 2nd ed., 1847, s. 5, 6.)

olarak farklı bir fiyat, saçma bir çelişkidir.⁶⁰

Sermaye, sermaye oluşunu, kendisini genişletme yoluyla ortaya koyar. Kendisini büyütme derecesi, kendisini sermaye olarak gerçekleştirmesinin nicel derecesini ifade eder. Ürettiği artı-değer ya da kâr —bunun oranı ya da büyüklüğü— ancak yatırılan sermayenin büyüklüğü ile karşılaştırılarak ölçülebilir. Bu nedenle faiz getiren sermayenin kendisini daha fazla ya da az genişletmesi de, bunun gibi, ancak, faiz miktarının toplam kârdaki payının yatırılan sermayenin değeriyle karşılaştırılmasıyla ölçülebilir. Bundan dolayı, eğer fiyat metanın değerini ifade ediyorsa, faiz de, para-sermayesinin kendisini genişletmesini ifade eder ve böylece, bu değer genişlemesi için, borç verene ödenen fiyat gibi görünür. Satınalma ve satışta, para aracılığıyla sağlanan basit değişim ilişkilerinin, Proudhon'un yaptığı gibi burada uygulanmasının daha başlangıçtan beri ne kadar saçma olduğunu bu da göstermektedir. Temel önkoşul kesinlikle şudur ki, para, sermaye olarak işlev yapar, ve dolayısıyla işte bu niteliği ile, yani potansiyel sermaye olarak bir üçüncü kişiye aktarılabilir.

Ne var ki, sermaye burada, piyasaya arz edildiği ve paranın kullanım-değeri sermaye olarak fiilen elden çıkartıldığı için bir meta olarak görünür. Ancak onun bu kullanım-değeri, kâr üretmesinden doğar. Sermaye olarak kullanılan para ya da metaların değeri, bunların para ya da metalar olarak kendi değerleri ile değil, sahipleri için ürettikleri artı-değer miktarı ile belirlenir. Sermayenin ürünü kârdır. Kapitalist üretim esasına göre, paranın para olarak harcanması ya da sermaye olarak yatırılması, yalnızca onun farklı şekilde kullanımıdır. Para ya da metaların kendileri, aslında potansiyel sermayedir, tıpkı emek-gücünün potansiyel sermaye olması gibi. Çünkü, 1) para, üretim öğelerine çevrilebilir, ve sanki sırf bunların soyut ifadesi — değer olarak varlığıdır; 2) servetin maddî öğeleri, sermaye haline gelebilme özelliğini taşırlar, çünkü, bunları sermaye haline getirecek olan tamamlayıcı karşıtları, yani ücretli-emek, kapitalist üretim temeli üzerinde zaten mevcuttur.

Maddî servetin çelişkili toplumsal özelliği —ücretli-emek olarak emekle arasındaki zıtlığı— üretim sürecinden bağımsız olarak, kapitalist mülkiyette, bu mülkiyetin niteliğinde ifadesini bulmuştur. İşte bu özel olgu, sürekli sonucu olduğu, ve sürekli sonucu olduğu için de devamlı önkoşulu haline geldiği kapitalist üretim sürecinden ayrı olarak, kendisini, paranın da metaların da gizli, potansiyel sermaye olmalarında, bu yüzden de sermaye olarak satılabilmelerinde ve bu biçim içersinde, başkalarının emeği üzerinde, bu emeğe elkoyma olanağını sağlayan bir kumandaya sahip olmalarında, dolayısıyla da, kendisini genişleten değerleri

⁶⁰ "Paranın ya da dolaşım aracının değeri" teriminin belirsizliği, terim, hiç bir ayırım gözetmek-sizin, hem metaların değişim-değerlerini ve hem de sermayenin kullanımı-değerlerini belirlemek için kullanıldığında sürekli bir karışıklık kaynağı olur." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, s. 77.) Tooke, asıl karışıklığı (konunun kendisinde bulunan karışıklığı) değer, değer olarak (faiz) sermaye-nin kullanımı-değeri haline gelişini gözden geçiriyor.

temsil etmelerinde ifade eder. Şurası da apaçık hale gelir ki, kapitalist tarafından bir eşdeğer şeklinde öne sürülen emek değil, işte bu ilişki, başkalarının emeğine elkoyma hakkını ve bunun yollarını sağlar.

Ayrıca, kârın faize ve asıl kâra bölünmesi, tıpkı metaların piyasa-fiyatlarında olduğu gibi, arz ve taleple, yani rekabetle düzenlendiği ölçüde, sermaye, bir meta olarak görünür. Ne var ki buradaki fark, tıpkı benzerlik kadar açıktır. Arz ile talep aynı olduğu takdirde, metaların piyasa-fiyatları, üretim-fiyatlarına tekabül eder, yani bunların fiyatı, rekabetten bağımsız olarak kapitalist üretimin kendi iç yasaları ile düzenlenir görünür, çünkü, arz ve talepteki dalgalanmalar, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarından gösterdikleri sapmalardan başka bir şeyi açıklamaz. Bu sapmalar karşılıklı olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli uzunluk-taki dönemler boyunca ortalama piyasa-fiyatları, üretim-fiyatlarını eşitlerler. Arz ile talep çakışır çakışmaz, bu güçler artık işlemez, biri diğerini telafi eder ve fiyatları belirleyen genel yasa şimdi tek tek durumlara uygulanır hale gelir. Piyasa-fiyatı, yalnız piyasa-fiyatı hareketlerinin ortalaması olarak değil, kendi öz biçimi içersinde bile, üretim tarzının kendi iç yasaları ile düzenlenen üretim-fiyatlarına tekabül eder. Aynı şey ücretler için de geçerlidir. Arz ile talebin çakışması halinde, bunlar birbirlerinin etkisini yokederler ve ücretler, emek-gücünün değerine eşit olur. Ama, para-sermaye üzerinden faiz için, durum farklıdır. Rekabet, bu durumda, kuraldan sapmaları belirlemez. Rekabetin zorladığı bölünme yasası dışında bir yasa yoktur, çünkü, daha ilerde de göreceğimiz gibi, “doğal” faiz oranı diye bir şey yoktur. Doğal faiz oranı sözü ile halk yalnızca, serbest rekabet ile saptanan oranı kasteder. Faiz oranı için “doğal” sınırlar yoktur. Eğer rekabet yalnız sapmalar ile dalgalanmaları belirlemiyorsa ve bu nedenle zıt güçlerin birbirlerini yoketmesi eğer her türlü belirlenmeye bir son veriyorsa, belirlenecek şey, keyfi ve yasaya sığmaz bir hal alır. İzleyen bölümde bu konu üzerinde daha fazla durulacaktır.

Faiz getiren sermayede her şey yüzeysel görünür: sermaye yatırımının, sırf borç verenden borç alana yapılan bir aktarımı; gerçekleşen sermayenin geriye akışı, borç alandan borç verene sermayenin sırf geriye devredilmesi, faizle birlikte geriye ödenmesi gibi. Aynı şey, kapitalist üretim tarzının özünden gelen ve kâr oranının, yalnız tek bir devirden elde edilen kârın, yatırılan sermaye-değere oranıyla değil, aynı zamanda bu devir döneminin uzunluğu ile, şu halde, sanayi sermayesinin, belirli bir zaman aralığında sağladığı kâr olarak belirlenmekte olduğu olgusu için de doğrudur. Faiz getiren sermayede bu da gene, borç verene belli bir zaman aralığı için belirli bir faiz ödendiği anlamına gelmek üzere, aynı şekilde yüzeyde bir olgu olarak görünür.

Şeylerin iç ilişkilerine nüfuz etmede gösterdiği o her zamanki yetisiyle, romantik Adam Müller şöyle diyor (*Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, Dritter Theil, s. 138): “Şeylerin fiyatlarının belirlenmesinde,

zaman dikkate alınmaz; oysa, faizin belirlenmesinde zaman başta gelen etmendir.” Meta fiyatlarının belirlenmesine, üretim zamanı ile dolaşım zamanının nasıl girdiğini, ve sermayenin belli bir devir dönemi için kâr oranını belirleyen şeyin de zaten bu olduğunu, belirli bir dönem için kârın böylece belirlenmesiyle faizin de belirlenmiş olacağını görmüyor. Buradaki bilgeliği de gene, her yerde olduğu gibi, yüzeydeki toz bulutlarına bakarak, burnu havada bir tavırla bu toz bulutlarını gizemli ve önemli bir şey diye ilân etmekten öteye geçmiyor.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM
KÂRIN BÖLÜNMESİ
FAİZ ORANI
“DOĞAL” FAİZ ORANI

BU bölümün konusu, kredi ile ilgili daha sonra karşılaşacağımız diğer bütün görüngüler gibi burada ayrıntılarıyla incelenemez. Borç verenler ile borç alanlar arasındaki rekabet ve bunun sonucu olarak para piyasasındaki ufak tefek dalgalanmalar, bu incelememizin sınırları dışında kalır. Faiz oranının sınaî çevrim sırasında izlediği devrenin ortaya konabilmesi için bu çevrimin tahlil edilmesi gerekir ki, bu da gene burada yapılamaz. Aynı şey, faiz oranının dünya piyasasındaki çok ya da az yaklaşık eşitlenmesi için de geçerlidir. Biz burada, faiz getiren sermayenin bağımsız biçimi ile, kârdan farklı olarak faizin bağımsızlaşması ile ilgilenmekteyiz.

Daha önceki varsayımımıza göre faiz, kârın yalnızca sanayi kapitalisti tarafından para-kapitaliste ödenen kısmı olduğuna göre faizin üst sınırı kârın kendisi olur ve bu durumda üretken kapitalistin cebe indireceği kısım = 0 olurdu. Faizin kârdan büyük olabileceği istisnâî durumlar dışında —böyle bir durumda faiz zaten kârdan ödenemez— faizin üst sınırı olarak, toplam kârdan, yönetim ve denetim ücretlerine (*wages of superintendence*) giden kısım (bu daha sonra incelenecektir) çıktıktan sonra geriye kalan miktar düşünülebilir. Faizin alt sınırının belirlenmesi ise

tamamen olanaksızdır. Herhangi bir alt düzeye düşebilir. Ne var ki bu durumda daima, onu tekrar bu nispi alt düzeyinin üzerine yükseltecek zıt yönlü etkiler görülecektir.

“Bir sermayenin kullanımı için ödenen miktar ile sermaye arasındaki bağıntı, para olarak ölçülen faiz oranını ifade eder.” “Faiz oranı, 1) kâr oranına ve; 2) toplam kârın borç veren ile borç alan arasındaki bölünme oranına bağlıdır.” (*Economist*, January 22, 1853.) “Eğer bir kimsenin borç aldığı paranın kullanımı için faiz olarak ödediği şey, bu kimsenin üretebildiği kârın bir kısmı ise, bu faizin, daima bu kârla belirlenmesi gerekir” (Massie, *l.c.*, s. 49.)

Önce, toplam kâr ile, bunun, faiz olarak para-kapitaliste ödenmesi gerekli kısmı arasında sabit bir bağıntı bulunduğunu varsayalım. Bu durumda, faizin, toplam kâr ile birlikte yükseleceği ya da düşeceği ve toplam kârın, genel kâr oranı ve bu orandaki dalgalanmalar ile belirleneceği açıktır. Örneğin, ortalama kâr oranı = %20 ve faiz = kârın $\frac{1}{4}$ 'i ise, faiz oranı = %5; eğer ortalama kâr oranı = %16 ise, faiz oranı = %4 olurdu. %20 bir kâr oranı ile, faiz oranı; %8'e yükselebilir ve sanayi kapitalisti gene de, kâr oranı = %16 ve faiz oranı = %4 olduğu zamanki kadar, yani %12 kâr elde ederdi. Faiz, yalnızca %6 ya da %7'ye yükselecek olsa, kârın gene de büyük bir kısmını kendisine alıkoyabilirdi. Faiz, ortalama kârın değişmeyen bir miktarına eşit olsa, buradan, genel kâr oranı ne kadar yüksek olursa, toplam kâr ile faiz arasındaki mutlak farkın o kadar büyük olacağı ve toplam kârdan üretken kapitalistin cebine indireceği kısmın o kadar büyük olacağı, ve bunların tersi olduğu zaman da, sonucun bunun tersi olacağı sonucu çıkar. Faiz = ortalama kârın $\frac{1}{5}$ 'i olsun. 10'un beşte-biri 2'dir; toplam kâr ile faiz arasındaki fark = 8 olur. 20'nin beşte-biri = 4'tür; fark = $20 - 4 = 16$; 25'in $\frac{1}{5}$ 'i = 5; fark = $25 - 5 = 20$; 30'un $\frac{1}{5}$ 'i = 6; fark = $30 - 6 = 24$; 35'in $\frac{1}{5}$ 'i = 7; fark = $35 - 7 = 28$. %4, 5, 6, 7'lik farklı faiz oranları burada daima, toplam kârın ancak $\frac{1}{5}$ 'ini ya da %20'sini temsil ederler. Kâr oranları farklı iseler, farklı faiz oranları, toplam kârın aynı kesirli parçalarını ya da toplam kârın aynı yüzdelelerini ifade ederler. Bu gibi değişmeyen faiz oranları ile, sanayi kârı (toplam kâr ile faiz arasındaki fark) genel kâr oranıyla orantılı olarak yükselir ve bunun tersi de doğrudur.

Diğer bütün koşullar eşit olmak üzere, yani faiz ile toplam kâr arasındaki oranın, azçok değişmeyen bir oran olduğu varsayıldığında, işlev yapmakta olan kapitalist, kâr oranının düzeyiyle doğru orantılı olarak, daha yüksek ya da daha düşük bir faiz ödemeye hazırdır ve isteklidir.⁶¹ Görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, kapitalist üretimin gelişmesiyle ters orantılı olduğuna göre, buradan, bir ülkedeki daha yüksek ya da düşük faiz oranının, hiç değilse faiz oranındaki fark fiilen kâr oranlarındaki farkı ifade ettiği ölçüde, sanayi gelişme derecesiyle gene ters orantılı

⁶¹ “Doğal faiz oranı, bireylerin ticari kararlarıyla düzenlenir.” (Massie, *l.c.*, s. 51.)

olacağı sonucu çıkar. Daha ilerde, bunun, daima böyle olması gerekme-
yeceği görülecektir. Bu anlamda olmak üzere, faizin kârla ya da daha
doğrusu genel kâr oranıyla düzenlendiği söylenebilir. Ve bu düzenleme
biçimi, faizin ortalaması için bile geçerlidir.

Her ne olursa olsun, ortalama kâr oranına, faizin üst sınırının nihai
belirleyicisi gözüyle bakılabilir.

Faizin, ortalama kârla ilişkisi olgusu şimdi daha uzun uzadıya ele alı-
nacaktır. Kâr gibi, özgül varlığa sahip bir bütünün iki parçaya ayrılması
söz konusu olduğunda, sorun her şeyden önce, doğal olarak bölünecek
olan varlığın büyüklüğü üzerinde dögümlenir, ve bu kârın büyüklüğü,
kendi ortalama oranı ile belirlenir. Belli bir büyüklükte bir sermayenin,
diyelim, 100'lük bir sermayenin genel kâr oranı, şu halde kârın büyüklü-
ğü veri olsa. Bu durumda, kârdaki değişmelerin, kârın, borç aldığı ser-
maye ile çalışan üretken kapitalistin elinde kalan parçaları ile ters oran-
tılı olacağı açıktır. Ve, bölüşülecek kârın, karşılığı ödenmemiş emeğin
ürettiği değerin miktarını belirleyen koşullar, kârın bu iki tür kapitalist
arasında bölüşümünü belirleyen koşullardan büyük ölçüde farklıdır
ve çoğu kez, büsbütün zıt yönde etki yaratırlar.⁶²

Modern sanayiın üzerinde hareket ettiği çevrimlere bakacak olursak
—hareketsizlik hali, artan canlılık, gönenç, aşırı-üretim, bunalım, dur-
gunluk, hareketsizlik durumu, vb. gibi inceleme alanımızın dışında ka-
lanlar— düşük bir faiz oranını genellikle bir gönenç ya da fazla kâr dö-
nemine tekabül ettiğini, faizdeki yükselmenin gönençten ayrı düştüğünü,
ya da bunun tersinin olacağını, ve tefeciliğin en uç noktasına kadar ula-
şan azamî bir faiz düzeyinin, bunalım dönemine rasladığını görürüz.⁶³
1843 yazı, çarpıcı bir gönenç döneminin başlangıcıydı; 1842 ilkyazında
hâlâ %4 ½ olan faiz oranı, 1843 ilkyazı ile yazında %2'ye düştü;⁶⁴ eylül
ayında ise %1 ½'ye kadar düştü (Gilbart, I, s. 166); daha sonra, 1847 bu-
nalımı sırasında, %8'e ve bunun da üstüne yükseldi.

Bununla birlikte, düşük bir faizin durgunluk ılımlı bir yükselme gös-
teren faizin, canlanan bir faaliyet sırasında görünmeleri de olanaklıdır.

Faiz oranı, ödemelerin karşılanabilmesi için ne pahasına olursa ol-
sun borç para alındığı bunalım sıralarında doruk noktasına ulaşır. Faiz-
de bir yükselme, değerli senetlerin fiyatlarında bir düşme anlamına gel-
diğinden, bu durum, elinde para-sermaye bulunan kimselere, işlerin

⁶² Bu noktada el yazmasında şu belirleme var: "Bu bölümün gidişi, kârın dağılım yasalarını çö-
zümlmeden önce, nicel bir bölünümün, nitel bir bölünüm haline nasıl geldiğini araştırmanın daha uy-
gun olacağını gösteriyor. Bundan önceki bölümden buraya bir geçiş yapmak için, faizin, kârın belirli
olmayan bir kısım olduğunu varsaymak yeterli olacaktır."

⁶³ "İlk dönemde, hemen bunalımdan sonra, spekülasyon olmaksızın para boldur; ikinci dö-
nemde, para boldur ve spekülasyon da boldur; üçüncü dönemde, spekülasyon gerilemeye başlar ve
para aranır olmuştur. dördüncü dönemde, para kıtlık ve bunalım gelip çatmıştır." (Gilbart, *A Practical
Treatise on Banking*, 5th ed., Vol. I, London 1849, s. 149.)

⁶⁴ Tooke, bunu, "daha önceki yıllarda kârlı yatırımların kıtlığı nedeniyle zorunlu olarak oluşan,
aşırı-sermaye birikimi, biriktirilmiş bulunan paraların piyasaya sürülmesi ve umut veren ticari girişim-
lere olan güvenin canlanması ile" açıklıyor. (*History of Prices from 1839 till 1847*, London 1848, s. 54.)

gidişi sırasında, faiz oranı tekrar düşer düşmez, hiç değilse ortalama fiyatlarına yeniden yükselecek olan bu gibi faiz getiren senetleri, gülünç derecede düşük fiyatlarla ele geçirmek için güzel bir fırsat sağlar.⁶⁵

Bununla birlikte, faiz oranı, kâr oranındaki dalgalanmalardan tamamen bağımsız bir düşme eğilimini de taşır. Ve, gerçekten, iki ana neden buna yolaçar:

I. “Sermayenin, hiç bir zaman üretken bir kullanım dışında borç alınmadığını kabul etsek bile, faizin, brüt kâr oranında herhangi bir değişiklik olmadan da değişebileceğini pek olası sayıyorum. Çünkü, bir ulus zenginlik yolunda ilerledikçe, kendilerini, atalarının emeği sayesinde, yalnız faizleri ile rahatça yaşatabilecek birikmiş bir paranın sahipleri halinde bulan bir sınıf insan türer ve bunlar gitgide artar. Gençliklerinde ve orta yaşlıklarında fiilen iş hayatına katılmış bulunan birçoğu da, yaşlanınca kendi biriktirdikleri meblağların faizleriyle sakin bir hayat sürmek üzere iş hayatından çekilirler. Bu her iki sınıf da, ülkenin artan zenginliği ile birlikte büyüme eğilimindedir, çünkü, oldukça büyük bir sermaye ile işe başlayanların az bir sermaye ile başlayanlara göre daha çabuk bağımsızlığa ulaşmaları olasılığı vardır. İşte bu yüzden, eski ve zengin ülkelerde, sermayeleri olup da, bunu kendileri kullanmak zahmetine girmek istemeyenlere ait ulusal sermaye miktarının, toplumun tüm üretken sermayesine olan oranı, yeni yerleşen ve daha yoksul bölgelere göre daha büyüktür. İngiltere’de ... nüfusa oranla *rantiyeler* sınıfı ne denli daha kalabalıktır! *Rantiyeler* sınıfı ne denli çoğalırsa, borç sermaye verenler sınıfı da o denli artar, çünkü bunlar bir ve aynı sınıftır.” (Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, s. 201-02.)

II. Kredi sistemindeki gelişme ve bununla birlikte, sanayiciler ile tüccarların, toplumun bütün sınıflarının tasarrufları üzerinde bankerler aracılığı ile kurdukları gittikçe artan denetimleri ve para-sermaye olarak iş görebilecek bu tasarrufların miktar olarak gitgide yoğunlaşması, faiz oranı üzerinde ayrıca bir baskı yaratır. Bu konu üzerinde ilerde daha fazla durulacaktır.

Faiz oranının belirlenmesiyle ilgili olarak Ramsay şöyle diyor: “Faiz oranı kısmen brüt kâr oranına ve kısmen de, bunun sermaye kârı ile girişim kârına bölünme oranına bağlıdır. Bu oran da, gene, borç sermaye verenler ile borç sermaye alanlar arasındaki rekabete bağlıdır; bu rekabet, hiç bir şekilde, gerçekleşmesi umulan brüt kâr oranı tarafından tümüyle düzenlenmemekle birlikte, onun etkisi altındadır.⁶⁶ Ve, rekabetin niçin sırf bu neden tarafından düzenlenmemesine gelince, bir yandan

⁶⁵ “Bir bankerin eski bir müşterisinin, 200.000 sterlinlik tahvil karşılığında borç verilmesi istediği reddedildi; ödemeleri durduracağını bildirmek için tam ayrılacağı sırada kendisine, bunu yapması- na gerek bulunmadığı, o günkü koşullar altında bankerin tahvilleri 150.000 sterline satın alabileceği anlatıldı.” ([H. Roy.] *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844, etc.*, London 1869, s. 80.)

⁶⁶ Faiz oranı genellikle ortalama kâr oranı ile belirlendiği için, aşırı dolandırıcılık çoğu kez, düşük bir faiz oranı ile biraradadır. Örneğin, 1844 yazındaki demiryolu sahtekarlığında olduğu gibi, İngiltere Bankasının faiz oranı, 16 ekim 1844’e kadar %3’e yükseltilmemiştir.

çoğu kimse, parayı, üretken bir kullanım amacı gütmekşizin borç almak-
tadır; öte yandan, borç verilebilir tüm sermaye oranının, brüt kârdaki
herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak ülkenin zenginliğiyle değişik-
lik göstermesidir.” (Ramsay, *l.c.*, s. 206-07.)

Ortalama faiz oranını belirlemek için, 1) ortalama faiz oranının, bü-
yük sanayi çevrimleri içinde gösterdiği değişiklikler sırasında hesaplan-
ması; ve 2) uzun vadeli sermaye borçlanmalarını gerektiren yatırımları
için faiz oranının bulunması gerekir.

Bir ülkede egemen olan —ve sürekli dalgalanmalar gösteren piyasa
oranlarında farklı bulunan— ortalama faiz oranı, herhangi bir yasa ile
belirlenemez. Burada, iktisatçıların doğal bir kâr oranından ve doğal bir
ücret oranından sözettikleri anlamda doğal bir faiz oranı diye bir şey
yoktur. Massie bu konuda haklı olarak şöyle der (s. 49): “Bir kimsenin
bu konuda kuşku duyabileceği tek şey, bu kârın hangi kısmının hak ola-
rak borç alana, ve hangi kısmının borç verene ait olduğudur; ve bunu,
genellikle borç alanlar ile borç verenlerin düşüncelerinden başka belir-
leyecek bir yöntem bulunmamaktadır; haklı ya da haksız, bu konuda ge-
nel rızaya uygun olarak yapılan ne ise odur.” Arz ve talebin eşitlenmesi
—ortalama kâr oranı veri kabul edildiğinde— hiç bir anlam taşımaz. Bu
formüle başvurulmuş diğer hallerde (ve bu o zaman pratik olarak doğru-
dur), rekabetten bağımsız olan ve daha çok onu belirleyen temel kuralı
(düzenleyici sınırları ya da sınırlayıcı büyüklükleri) bulmaya yarayan bir
formül olarak iş görür; özellikle, rekabetin pratiği ve görüngülerinin ve
bu görüngülerden doğan kavramların tutsağı olanların, ekonomik ilişki-
lerin, rekabetin çerçevesi içersinde kazandıkları içsel bağlar üzerine, ge-
ne yalnızca yüzeysel bir fikre ulaşmalarına yarayan bir formül olarak
hizmet eder. Bu, rekabetle birlikte giden değişikliklerden, bu değişiklik-
lerin sınırlarına ulaşmak için bir yöntemdir. Ortalama faiz oranında du-
rum böyle değildir. Ortalama rekabet koşullarının, borç verenle borç
alan arasındaki dengenin, niçin borç verene sermayesi üzerinden, %3, 4,
5, vb. gibi bir faiz oranı ödenmesini, ya da brüt kârın, diyelim %20 ya da
%50 gibi belli bir kısmının verilmesini gerektirdiğini söylemek için hiç
bir akla-uygun neden yoktur. Rekabetin, sırf rekabet olarak herhangi bir
şeyi belirlemesi halinde, bu belirleme raslantıya bağlı, tamamen görgü-
cül bir belirlemedir ve ancak bilgiçlik ya da hayalcilik, bu raslantıyı bir
zorunluluk gibi göstermeye kalkışabilir.⁶⁷ Banka mevzuatı ve ticarî

⁶⁷ Örneğin, J. G. Opdyke, *Treatise on Political Economy* (New York 1851) adlı yapıtında,
%5’lik bir faiz oranının evrenselliğini, ebedi yasalar ile açıklamak için çok başarısız bir girişimde
bulunmuştur. Bay Karl Arnd, *Die naturgemässe Volkswirtschaft gegenüber dem Monopolienggeist und
dem Kommunismus, etc.*, Hanau 1845, daha da önce şu sözleri eder: “Nesnelerin üretiminin doğal
seyrinde tek *bir* görüngü vardır ki, tamamen yerleşmiş ülkelerde bir ölçüde faiz oranını düzenler gö-
rünmektedir: bu olay Avrupa ormanlarında kerestenin, yıllık büyüme ile artma oranıdır. Bu yeni bü-
yüme, kendi değişim-değerlerinden tamamen bağımsız, yüzde 3-4 oranında olur.” (Ağaçların kendi
değişim-değerlerinden bağımsız olarak daha her yıl büyümeleri ne kadar garip değil mi!) “Buna göre,
faiz oranının, en zengin ülkelerde bugünkü düzeyinin altına düşmesi beklenemez.” (s. 124.) (Demek
istediği, ağaçların değişim-değerleri, büyümelerine ne kadar bağlı olursa olsun, bunların büyümesi

bunalımlarla ilgili 1857 ve 1858 yıllarına ait parlamento raporlarında, İngiltere Bankası müdürlerinin, Londralı bankerlerin, taşralı bankerlerin ve profesyonel teorisyenlerin, “fiilen oluşan faiz oranı” üzerindeki ileri-geri gevezeliklerini ve “borç verilebilir sermayenin kullanımı için ödenen fiyatı, bu tür sermayenin arzına bağlı olarak değişebilir,” “yüksek bir faiz oranı ve düşük bir kâr devamlı varolamaz”, gibi ve bunlara benzer daha bir yığın orta-malı ve şatafatlı saçmalıkları dinlemekten daha eğlendirici bir şey olamaz.⁶⁸ Görenek ve gelenek, hukuksal gelenek, vb., ortalama faiz oranının belirlenmesinde, bu salt bir ortalama olarak değil, daha çok, gerçek bir büyüklük olarak varolduğu sürece, rekabetin kendisi kadar rol oynarlar. Faiz oranının hesaplanmasını gerektiren birçok hukuksal anlaşmazlıkta, ortalama bir faiz oranının yasal bir oran olarak kabul edilmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Eğer biz bir adım daha atar ve ortalama bir faiz oranının sınırlarının niçin genel yasalardan çıkartılamadığını soracak olursak, bu sorunun yanıtının, düpedüz faizin özünde saklı olduğunu görürüz. Faiz yalnızca ortalama kârın bir parçasıdır. Aynı sermaye, iki ayrı rolde görünür — borç verenin elinde, borç verilebilir sermaye olarak, ve faal kapitalistin elinde sanayi ya da ticaret sermayesi olarak. Ama bu sermaye, tek bir kez işlev yapar ve tek bir kez kâr üretir. Üretim sürecinin kendisinde, sermayenin borç verilebilir sermaye olma niteliği herhangi bir rol oynamaz. Kâr üzerinde hak iddia eden tarafların bunu nasıl bölüştükleri sorunu, tıpkı bir iş ortaklığında ortak kârın, yüzde paylar olarak bölüşülmesinde olduğu gibi, o olayla sınırlı ve tamamen görgücul bir şeydir. Esas olarak kâr oranını belirleyen artı-değer ile ücretler arasındaki bölünmede, birbirinden tamamen farklı iki öge —emek-gücü ile sermaye— belirleyici etmenlerdir; bunlar, birbirlerini sınırlayan, iki bağımsız değişkenin işlevleridir; ve bunların *nitel farkı*, üretilen değer *nicel bölünümünün* kaynağıdır. Artı-değerin rant ile kâra bölünmesinde de aynı şeyin olduğunu daha ilerde göreceğiz. Faiz konusunda ise böyle bir şey olmamaktadır. Burada *nitel farklılaşma*, biraz sonra göreceğimiz gibi, daha çok, aynı artı-değer miktarının *tamamen nicel bölünmesinden* ileri gelmektedir.

Bütün bu anlatılanlardan “doğal” faiz oranı diye bir şeyin olmadığı sonucu çıkar. Ne var ki, genel kâr oranının tersine, bir yandan ortalama faizin sınırlarının ya da sürekli dalgalanan piyasa faiz oranlarından farklı olarak, ortalama bir faiz oranının belirlenmesi için, genel bir yasa yoktur,

değişim-değerlerinden bağımsızdır.) Buna, “ilk orman faiz oranı” denilse yeridir. Bunun kaşifi bu yarıta, “bilimimize,” “köpek vergisi filozofu” olarak övgüye değer bir katkıda daha bulunmuştur. [Marx, kitabındaki özel bir paragrafta (§ 88. s. 420-421) bu vergiyi savunduğu için, K. Arnd’a alaylı bir ifadeyle, “köpek vergisi filozofu” diyor. —Ed.]

⁶⁸ İngiltere Bankası, açık piyasada egemen olan oranı, doğal olarak her zaman gözönünde tutarak, iskonto oranını, altının ithal ve ihracına göre yükseltiyor ve alçaltıyor. “Böylece, banka hadlerindeki değişimleri tahmin ederek iskonto oyunlarına girişmek şimdi para merkezinin”, yani Londra para-piyasasının, “büyükbaşlarının uğraşlarının yarısı haline gelmiş bulunuyor.” ([H. Roy.] *The Theory of the Exchanges, etc.*, s. 113.)

çünkü bu salt brüt kârın, sermayenin farklı adlar taşıyan iki sahibi arasında bir paylaşılması sorunudur; öte yandan faiz oranı —ister ortalama, ister her özel durum için geçerli piyasa oranı olsun— tek biçimli, belirli ve somut bir büyüklük olarak, genel kâr oranından tamamen farklı bir görünüş içersindedir.⁶⁹

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bağıntı, bir metanın piyasa-fiyatı ile kendi değeri arasındaki bağıntıya benzer. Faiz oranı, kâr oranı ile belirlendiği sürece, bu oran, özel bir sanayi kolunda egemen olan özgül bir kâr oranı ile, ya da hele, belli bir iş alanında herhangi bir kapitalistin elde edebileceği fazladan bir kâr ile değil, daima genel bir kâr oranı ile belirlenir.⁷⁰ Bu nedenle, ortalama faiz oranı, genel kâr oranının saf ya da güvenilir ifadesi olmamakla birlikte, genel kâr oranı, aslında, ortalama faiz oranında görgücul ve bilinen bir gerçek olarak görünür.

Faiz oranının kendisinin, borç alanlar tarafından verilen farklı güvence derecelerine göre ve borç vadesinin uzunluğuna bağlı olarak değişeceği gerçi doğrudur; ama, faiz oranı, bu derecelerin herbiri için belli bir anda tekbiçimlidir. Bu ayırım da demek ki, faiz oranının sabit ve tekbiçimdeki görünüşünü değiştirmemektedir.⁷¹

Ortalama faiz oranı, her ülkede, oldukça uzun dönemlerde sabit bir büyüklük olarak görünür, çünkü genel kâr oranı —özgül kâr oranlarının, bir alandaki değişikliğinin, bir başka alandaki zıt yönlü bir değişiklik ile telafi edilmek üzere, sürekli değişiklik göstermesine karşın— ancak daha uzun dönemlerde değişir. Ve bunun göreceli değişmezliği, ortalama, ya da

⁶⁹ “Metalarn fiyatı sürekli dalgalanır; bu metalar, farklı kullanmalar için imal edilmişlerdir; para, bütün amaçlara hizmet eder. Metalar, aynı türden olanlar bile, nitelik bakımından farklıdırlar; nakit para daima aynı değerdedir, ya da hiç değilse böyle kabul edilmiştir. Bu nedenle, paranın, bizim faiz terimi ile belirlediğimiz fiyatı, diğer şeylerden daha büyük kararlılığa ve tekbiçimliliğe sahiptir.” (J. Steuart, *Principles of Political Economy*, Fransızca çeviri. 1789, IV, s. 27.)

⁷⁰ “Ne var ki bu, kârın bölünmesi kuralı, her borç verene ve alana özel olarak değil, genellikle borç verenlere ve alanlara uygulanır ... önemli büyüklükte ve küçüklükte kazançlar, borcu verenle hiç bir ilişkisi bulunmayan bir becerinin ya da bilgi noksanlığının muvafakadır; borç verenler, uğranılan kayıptan zarara uğramadıklarına göre, kazançtan da yararlanmamaları gerekir. Aynı işi yapan tek bir kimse için söylenenler, özel türden işler için de geçerlidir; herhangi bir iş kolunda iş gören tüccarlar ile işadamları borç aldıkları para ile, aynı ülkedeki diğer tüccar ve işadamlarının sağladığı olağan kardan daha fazlasını elde ederlerse, bu fazladan kazanç, bunu elde etmek yalnızca olağan borç beceri ve bilgiyi gerektirdiği halde, kendilerine aittir; yoksa, o parayı kendilerine sağlayan borç verene değil ... çünkü, borç verenler paralarını, genel kâr oranının altında bir ödemede bulunmaya ancak elveren koşullarda iş gören bir iş kolunda kullanılmak için borç vermezler; ve bu nedenle, paralarıyla, sağlanan kazançta ne olursa olsun, bundan fazlasını almayı hak etmemişlerdir.” (Massie, *l.c.*, s. 50, 51.)

⁷¹ Banka iskonto oranı	%5
Piyasa iskonto oranı, 60 gün vadeli senetler	%3 ⁵ / ₈
Piyasa iskonto oranı, 3 ay vadeli senetler	%3 ¹ / ₂
Piyasa iskonto oranı, 6 ay vadeli senetler	%3 ¹ / ₁₆
Police simsarlarına borç, günlük	%1-2
Police simsarlarına borç, bir hafta vadeli	%3
Ondört gün için son oran, hisse senedi simsarlarına borç	%4 ³ / ₄ -5
Mevduat faizi (bankalar)	%3 ¹ / ₂
Mevduat faizi (iskonto kurumları)	%3-3 ¹ / ₄

Bu farkın, bir ve aynı gün için ne denli büyük olabileceği, 10 Aralık tarihli *Daily News*'ün kent haberlerinden alınan, 9 aralık 1819'da Londra para-piyasasındaki faiz hadleri ile ilgili yukardaki rakamlarda görülmektedir. En düşüğü %1, en yükseği %5'dir. [F. E.]

ortak kâr oranının tam da bu aşağı yukarı değişmez niteliğinde ortaya çıkarılır.

Bununla birlikte, sürekli dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu tıpkı metaların piyasa-fiyatı gibi her an sabit bir büyüklük olarak bulunur, çünkü, para piyasasında, bütün borç verilebilir sermaye, toplu bir kitle olarak faal sermayenin karşısında yer alır, ve böylece, bir yanda borç verilebilir sermaye arzı ile, öte yanda buna olan talep arasındaki bağıntı, faizin herhangi bir andaki piyasa düzeyini belirler. Kredi sistemi ne kadar fazla gelişir ve bununla birlikte yoğunlaşarak borç verilebilir sermayeye ne kadar fazla toplumsal bir nitelik kazandırır ve onu hep birlikte para piyasasına sürerse, bu o kadar çok böyle olur. Öte yandan genel kâr oranı, hiç bir zaman özgül kâr oranlarının eşitlenmesi eğiliminden, bunların eşitlenmesi hareketinden başka bir şey değildir. Kapitalistler arasındaki rekabet, —ki, kendisi bu eşitlenme yönünde harekettir— burada, kârın oldukça uzun bir süre ortalamaların altında kaldığı alanlardan sermayeyi yavaş yavaş çekerek, kârın ortalamanın üzerinde bulunduğu alanlara yavaş yavaş kaydırılması şeklindedir. Ya da, ek sermayenin bu alanlar arasında yavaş yavaş ve değişen oranlarda dağılması biçimindedir. Bu farklı alanlar bakımından, sermayenin arzı ve çekilmesinde sürekli bir değişme sözkonusudur; faiz oranının belirlenmesinde olduğu gibi, eşzamanlı bir kitle etkisi hiç bir zaman sözkonusu olamaz.

Faiz getiren sermayenin, metadan mutlak farklı bir kategori olmakla birlikte, *sui generis* bir meta haline geldiğini ve böylece faizin, sıradan bir metanın piyasa-fiyatı gibi her zaman arz ve taleple saptanan fiyatı halini aldığını görmüş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranı da, bu nedenle, sürekli bir dalgalanma içersinde olduğu halde, belli bir anda, tıpkı bir metanın her ayrı durumdaki piyasa-fiyatı gibi, devamlı olarak belirlenmiş ve tekbiçimde bir hali gibi görünür. Para-kapitalistler bu metayı arzedirler ve faal kapitalistler onun için sürekli bir talep yaratarak, bu metayı satın alırlar. Eşitlenme süreci genel bir kâr oranı yarattığında, böyle bir şey olmaz. Meta fiyatları, bir alanda, üretim-fiyatının üzerinde ya da altında ise (her ayrı girişimde, sınıî çevrimlerin çeşitli evreleri ile birlikte görülen dalgalanmaları burada özellikle bir yana bırakıyoruz) denge, sermayenin bireysel üretim alanlarına akması ya da bu alanların dışına çıkmasına bağlı olarak, üretimin genişlemesi ya da daralması, yani sanayi sermayeleri tarafından piyasaya sürülen metaların kitlesindeki büyüme ya da küçülme ile sağlanır. Metaların ortalama piyasa-fiyatlarının, bu şekilde, üretim-fiyatlarına eşitlenmesiyle, özgül kâr oranlarının, genel ya da ortalama kâr oranlarından gösterdiği sapmalar düzeltilmiş olur. Bu süreçte, sanayi ya da ticaret sermayesi, *bu sermaye niteliğiyle*, faiz getiren sermayede olduğu gibi, alıcı karşısında hiç bir zaman metalar görünüşüne bürünemez. Böyle bir görünüşe girse bile, bu ancak, metaların piyasa-fiyatlarının dalgalanmalarında ve üretim-fiyatlarına eşitlenmelerinde olur, yoksa ortalama kârın doğrudan doğruya belirlenmesi şeklinde

olmaz. Genel kâr oranı gerçekte, 1) toplam sermaye tarafından üretilen artı-değer ile, 2) bu artı-değerin, toplam sermayenin değerine oranıyla, ve 3) rekabet ile —ama ancak, belli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayelerin, bu artı-değerden, kendi nispi büyüklükleri ile orantılı olarak eşit paylar almaya çalıştığı bir hareket olduğu ölçüde, bu rekabet ile— belirlenir. İşte bunun için, genel kâr oranı gerçekte, doğrudan doğruya ve derhal arz ve talep arasındaki oranla belirlenen piyasa faiz oranından çok daha farklı ve çok daha karmaşık nedenlerden doğmaktadır, bu yüzden de faiz oranı gibi somut ve açık bir olgu değildir. Çeşitli üretim alanlarındaki tek tek kâr oranlarının kendileri az çok belirsiz şeylerdir; ama göründükleri kadarıyla, farkedilen şey, bunların tekbiçimde olmaları değil, farklılıklarıdır. Genel kâr oranı ise, gerçek kâr oranının görgücul ve doğrudan doğruya görülebilir biçimi olarak değil, ancak kârın en alt sınırı olarak görünür.

Faiz oranı ile kâr oranı arasındaki bu farkı vurgularken, faiz oranının sağlam bir temele oturmasına yardım eden şu iki noktayı hâlâ bir yana bırakıyoruz: 1) faiz getiren sermayenin, tarihsel olarak önceden varoluşu ve geleneksel bir genel faiz oranının varlığı; 2) dünya piyasasının, faiz oranının oluşması üzerinde, bir ülkenin ekonomik koşullarından bağımsız olarak, kâr oranı üzerindeki etkisine kıyasla, çok daha büyük olan doğrudan etkisi.

Ortalama kâr, doğrudan doğruya yerleşmiş bir olgu gibi ortaya çıkmaz, o daha çok, zıt yönlü dalgalanmaların eşitlenmelerinin nihai bir sonucu olarak belirlenecek bir şeydir. Faiz oranı için durum böyle değildir. Faiz oranı, kendi genel ve hiç değilse yerel gerçekliği içersinde günü gününe saptanan —sanayi ve ticaret sermayesinin kendi işlemlerinin hesaplanmasında bir etmen ve hatta önkoşul olarak hizmet eden— bir şeydir. Her 100 sterlin tutarındaki bir para miktarının, 2, 3, 4, 5 sterlin sağlamak üzere, taşıdığı genel bir yeti halini almıştır. Meteoroloji raporları hiç bir zaman barometre ve termometreden alınan sonuçları, borsa raporlarının faiz oranının, şu ya da bu sermaye için değil, para piyasasındaki sermaye, yani genellikle borç verilebilir sermaye için gösterdiğinden daha büyük bir doğrulukla gözler önüne seremezler.

Para piyasasında yalnız borç verenlerle borç alanlar karşı karşıya gelirler. Meta aynı biçime sahiptir: para. Özel bir üretim ya da dolaşım alanına yatırılmış olmasına göre sermayenin aldığı bütün özel biçimler burada yokolmuştur. Şimdi o, bağımsız bir değer, farklılaşmamış, türdeş biçiminde —para biçiminde— bulunur. Özel alanlardaki rekabet onu etkilemez. Bunların hepsi, borç para alanlar şeklinde biraraya toplanmışlardır ve sermaye, onların karşısına, henüz ilerdeki yatırım tarzıyla ilgisiz bir biçim içersinde çıkmaktadır. Sanayi sermayesinin, ancak, çeşitli bireysel alanlar arasındaki hareket ve rekabetle ortaya koyduğu şeyi, borç verilen sermaye, burada, *esas olarak sınıfın ortak sermayesi* olarak, sermayenin arz ve talebinde en kesin biçimde ortaya koyar. Öte yandan,

para piyasasındaki para-sermaye, fiilen, kendi özgül kullanımına kayıtsız bir biçimde bulunur ve her özel alanın üretim gereksinmelerinin gerektirdiği şekilde, çeşitli alanlar arasında, kapitalist sınıf arasında ortak bir öge olarak dağıtılır. Ayrıca, geniş-ölçekli sanayiün gelişmesiyle, para-sermaye piyasada bulunduğu sürece, herhangi bir kapitalist, piyasadaki sermayenin şu ya da bu kadar kısmına sahip bulunan bir kimse tarafından temsil edilmez, fiili üretimden büsbütün farklı bir bankerler topluluğunun, yani toplumsal sermayenin temsilcilerinin denetimi altındaki, yoğunlaşmış, örgütlenmiş bir kitle niteliğine bürünür. Böylece talep bakımından, borç verilebilir sermaye bütünüyle bir sınıf ile karşı karşıya bulunduğu halde arz alanında, *kitle haline* gelen şey, borç verilebilir sermayenin kendisidir.

Genel kâr oranının, büyüklüğü dalgalansa bile, borç alanların karşısına, hepsi için aynı şekilde değiştiği için, daima belli ve sabit bir öge olarak çıkan, belirli faiz oranının yanında puslu ve sisli görünmesinin nedenlerinden bazıları işte bunlardır. Tıpkı, paranın değerindeki değişmelerin, onun bütün metalar karşısında aynı değere sahip olmasına engel olmaması; tıpkı metaların piyasa-fiyatlarındaki günlük dalgalanmaların, bunların günü gününe gazetelerde bildirilmelerine engel olmaması gibi, faiz oranı da tıpkı onlar gibi düzenli şekilde “paranın fiyatı” olarak bildirilir. Bunun böyle olmasının nedeni, sermayenin kendisinin burada para-biçiminde bir meta olarak arzedilmesidir. Fiyatının saptanması ise, böylece, öteki bütün metalarda olduğu gibi, onun da piyasa-fiyatının saptanmasıdır. Faiz oranı, bu nedenle, daima genel faiz oranı olarak, şu kadar para için şu kadar para şeklinde, belirli bir miktar olarak görünür. Öte yandan kâr oranı, aynı alan içersindeki fiyatı aynı olan metalar için bile, farklı sermayelerin aynı metayı ürettikleri farklı koşullara bağlı olarak değişebilir, çünkü, bireysel bir sermayenin kâr oranı, metanın piyasa-fiyatı ile belirlenmeyip, daha çok, piyasa-fiyatı ile maliyet-fiyatı arasındaki farkla belirlenir. Ve bu farklı kâr oranları —önce aynı alan içersinde ve sonra farklı alanlar arasında— ancak sürekli dalgalanmalar yoluyla bir dengeye ulaşabilirler.

(Daha sonra işlenmek üzere not.) Kredinin özgül bir biçimi: Bilindiği gibi, para, satınalma aracı yerine ödeme aracı olarak hizmet ettiğinde, meta elden çıkartılır, ama değeri ancak daha sonra gerçekleşir. Eğer ödeme ancak tekrar satıldıktan sonra yapılacak olursa, bu satış, satın almanın bir sonucu olarak görünmez; daha çok, bu satış yolu ile, satınalma gerçekleşmiş olur. Başka bir deyişle, satış, satınalmanın aracı olur. İkinci olarak: borç senetleri, poliçeler, vb., alacaklı için ödeme araçları olurlar. Üçüncü olarak, borç senetlerinin birbiriyle değiştirilmesi paranın yerini tutar.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAİZ VE GİRİŞİM KÂRI

FAİZ, bundan önceki iki bölümde görmüş olduğumuz gibi, kökeni bakımından, faal kapitalistin, sanayicinin ya da tüccarın, kendi sermayesi yerine borç alınan sermayeyi kullandığında, para-sermaye sahibine ve onu ödünç verene ödemek zorunda olduğu kârın, yani artı-değerin yalnızca bir parçası gibi görünür, ve kökeninde, onun bir parçası olduğu gibi, gerçekte onun bir parçası olarak da kalır. Kapitalist eğer yalnız kendi sermayesini kullanıyorsa, böyle bir kâr bölüşümü olmaz, kârın hepsi onun olur. Gerçekten de, sermaye sahipleri bunu kendi yeniden-üretim sürecinde kullandıkları sürece, faiz oranının belirlenmesinde rekabet halinde değildirler. Bu bile, tek başına, faiz kategorisinin —bir faiz oranı belirlenmeksizin varlığı olanaksız olan bu kategorinin— sanayi sermayesinin sermaye olarak hareketlerine yabancı bir şey olduğunu göstermektedir.

“The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, annually, or for any longer or shorter period for use of a certain amount of moneyed capital.... When the owner of a capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the

proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest.”* (Th. Tooke, *History of Prices*, London 1838, II, pp. 355-56.) Gerçekten de, kârın bir kısmını faize dönüştüren, genellikle faiz kategorisini yaratan şey, kapitalistlerin kendi aralarında böylece, para-kapitalistler ve sanayi kapitalistleri diye ikiye ayrılmalan olduğu gibi, faiz oranını yaratan şey de işte bu iki tür kapitalist arasındaki rekabetten başka bir şey değildir.

Sermaye yeniden-üretim sürecinde işlev yaptığı sürece, —bu sermayenin sanayici kapitaliste ait olduğunu ve onu borç verene geri vermek zorunda olmadığını kabul etsek bile— kapitalist, özel bir birey olarak, bu sermayenin kendisi üzerinde değil, ancak gelir olarak harcayabileceği kâr üzerinde tasarrufta bulunur. Sermayesi, sermaye olarak işlev yaptığı sürece, yeniden-üretim sürecine aittir, bu sürece bağlanmış durumdadır. O, gerçekten de bu sermayenin sahibidir, ama bu sahiplik, ona, bunu emeğin sömürüsü için sermaye olarak kullandığı sürece başka bir şekilde tasarrufta bulunabilme olanağını vermez. Aynı şey, para-kapitalist için de doğrudur. Sermayesi borç verildiği ve böylece para-sermaye olarak hizmet ettiği sürece, kendisine bir faiz, kârın bir kısmını getirir, ama o, ana para üzerinde tasarrufta bulunamaz. Bu durum, sermayesini, diyalim bir yıl ya da daha uzun bir süre için borç verdiği ve kararlaştırılan tarihlerde ana parası kendisine dönmeksizin faiz aldığı zaman açıkça belli olur. Ne var ki, ana paranın geri dönüşü bile, burada bir şey değiştirmez. Sermayesi geri dönmüş olsa bile, bu para kendisi için sermaye olarak —burada para-sermaye olarak— işlev yaptığı sürece, daima o bunu tekrar borç vermek durumundadır. Bu parayı kendi elinde tuttuğu sürece, ona ne faiz getirir ne de sermaye olarak iş görür; ve ona faiz getirdiği, sermaye olarak iş gördüğü sürece de onun elinde bulunmaz. Sermayeyi her zaman için borç verebilme olanağı işte buradan gelir. Tooke'nin Bosanquet'ye yönelttiği aşağıdaki görüşler işte bunun için baştan sona yanlıştır. Önce Bosanquet'den şu aktarmayı (*Metallic, Paper and Credit Currency*, London 1842, s. 73) yapıyor: “Faiz oranı %1'e düşecek olsa, borç alınan sermaye neredeyse sahip bulunulan sermaye ile bir görülebilir.” Tooke buna şu kenar notunu ekliyor: “Bu ya da daha düşük bir oran ile borç alınan sermayenin, sahip bulunulan sermaye ile neredeyse bir tutulması iddiası, öylesine garip bir iddiadır ki, böylesine zeki ve konu üzerinde yer yer böylesine derin bilgi sahibi bir yazardan gelmemiş olsaydı, ciddiye almaya bile değmezdi. Varsayım gereği, geriye ödemenin zorunlu bir koşul olduğunu görmemezlikten mi geldi, yoksa bunun pek önemli olmadığını mı düşünüyor?” (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle*, 2nd ed., London 1844, s. 80.) Faiz = 0

* “Faiz oranı, belli bir miktardaki para-sermayenin kullanımı için, yıllık ya da daha uzun ya da kısa bir süre için, borç verenin almaya ve borç alanın da vermeye hazır olduğu nispi bir miktar olarak tanımlanabilir. ... Sermaye sahibi bu sermayeyi yeniden-üretim sürecinde fiilen kullandığı zaman, bu kimse, borç alanların sayılarına olan oranlarının faiz oranını belirlediği kapitalistler bölümüne girmez.” —ç.

olacak olsa, borç sermaye ile çalışan sanayi kapitalisti, kendi sermayesini kullanan kapitalist ile aynı durumda olur. Her ikisi de, aynı ortalama kârı cebe indirirler ve, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye, ancak kâr ürettiği sürece sermaye olarak hizmet eder. Geriye ödeme koşulu hiç bir şeyi değiştirmez. Faiz oranı ne kadar sıfıra yaklaşırsa, diyelim %1'e düşerse, borç alınan sermaye, sahip olunan sermaye ile aynı duruma o kadar yaklaşmış olur. Para-sermaye, para-sermaye olarak varolduğu sürece daima o günkü faiz oranı üzerinden, diyelim %1 üzerinden ve daima aynı sanayi ve ticarî kapitalistler sınıfına borç verilmek zordur. Bunlar, kapitalist olarak işlev yaptıkları sürece, borç alınan sermaye ile iş yapanla, kendi sermayesi ile iş yapan arasındaki tek fark, bunlardan ilkinin faiz ödemek zorunda olduğu halde ikincisinin böyle bir zorunluluğunun bulunmamasıdır; bir tanesi bütün kârı, k'yi, ötekisi ise, $k - f$ yi, kâr eksi faizi cebe indirir. Faiz sıfıra ne denli yaklaşırsa, $k - f$, k'ye o kadar yaklaşır ve şu halde bu iki sermaye, aynı tutulabilir hale gelir. Bir tanesi, sermayeyi geri vermek ve yeni baştan borç almak zordur; diğeri ise, sermaye olarak işlev yapacaksa, sermayesini tekrar tekrar üretim sürecine yatırması gerekir, ve bu durumda da onu, bu süreçten bağımsız, istediği gibi kullanamaz. Bu ikisi arasında geriye kalan tek açık fark ise, birisinin sermayesinin sahibi olması, diğerrinin ise olmasındır.

Şimdi ortaya çıkan soru şudur: Kârın, net kâr ve faiz şeklindeki bu tamamen nicel bölünmesi, nasıl oluyor da, nitel bir bölünme halini alıyor? Diğer bir deyişle, nasıl oluyor da, borç değil de yalnızca kendi sermayesini kullanan bir kapitalist, brüt kârının bir kısmını, özgül faiz kategorisi altında sınıflandırıyor ve bunu böylece ayrı olarak hesaplıyor? Ve ayrıca, borç alınmış olsun ya da olmasın her sermaye, faiz getiren sermaye olarak, nasıl oluyor da kendisinden net kâr getiren sermaye olarak ayrılıyor?

Anlaşıldığına göre, kârın her raslansal nicel bölünmesi, bu şekilde nitel bir bölünme halini almıyor. Örneğin, bazı sanayi kapitalistleri biraraya gelip bir iş kuruyorlar ve sonra kârı, aralarında yasal bir anlaşma uyarınca bölüşüyorlar. Diğerleri ise, herbiri, ortağı olmaksızın kendi işini yapıyor. Bu sonuncular kârlarını iki başlık altında, bir kısmı bireysel kâr, diğer kısmı varolmayan ortaklar için şirket kârı olarak hesaplıyorlar. Bu durumda, nicel bölünme demek ki, nitel bir bölünme halini almıyor. Bu, mülkiyetin raslansal olarak birkaç tüzel kişiye ait bulunması halinde olur. Durum böyle değilse böyle bir şey söz konusu değildir.

Bu soruyu yanıtlamak için bizim, faizin oluşumunda, fiilî çıkış noktası üzerinde biraz daha durmamız gerekiyor; yani para-kapitalist ile sanayi kapitalistinin birbirlerinin karşısına yalnızca yasal yönden farklı kişiler olarak değil, yeniden-üretim sürecinde büsbütün farklı roller oynayan kimseler, ya da ellerinde, aynı sermayenin gerçekten iki yönlü ve tamamen farklı hareketler yaptığı kişiler olarak çıktıkları varsayımından

hareket etmemiz gerekiyor. Bunlardan birisi sermayeyi yalnızca borç veriyor, diğeri ise onu üretken olarak kullanıyor.

Borç sermaye ile çalışan üretken kapitalist için, brüt kâr, iki kısma bölünür: borç verene ödemek zorunda olduğu faiz ile, kârdan kendi payına düşen ve faizin üzerinde kalan fazlalık. Eğer, genel kâr oranı veri ise, bu ikinci kısım faiz oranı ile, eğer faiz oranı veri ise, genel kâr oranı ile belirlenir. Ve ayrıca, brüt kâr, toplam kârın fiili değeri, her özel durumda ortalama kârdan ne kadar saparsa sapsın, faal kapitaliste ait olan kısım, faiz ile belirlenir, çünkü bu (özel yasal sözleşmeler bir yana bırakılırsa) genel faiz oranı ile saptanmış olup, üretim süreci başlamadan önce, dolayısıyla, sürecin sonucu olan brüt kâr elde edilmeden önce verilmiş varsayılır. Görmüş olduğumuz gibi, sermayenin gerçek özgül ürünü artı-değerdir ya da daha doğrusu kârdır. Ama borç verilen sermaye ile çalışan kapitalist için bu, kâr değil, kâr, eksi, faiz, kârın faiz ödendikten sonra kendisine kalan kısmıdır. Bu nedenle kârın bu kısmı ona zorunlu olarak, faal olduğu sürece sermayenin bir ürünü olarak görünür; ve bu, onu ilgilendirdiği kadarıyla böyledir de, çünkü, o sermayeyi, ancak faal bir sermaye olarak temsil eder. Sermaye işlev yaptığı sürece o, bu sermayenin kişileşmiş şeklidir, ve sermaye, sanayi ya da ticarete kârlı biçimde yatırıldığı sürece işlev yapar; bu gibi işlevler bu sermaye ile ilgili sanayi kolunun öngördüğü biçimde ve bir girişimci aracılığı ile yerine getirilir. Brüt kârdan, parayı borç verene ödemek zorunda olduğu faizden ayrı ve farklı olarak, kârdan onun hissesine düşen kısım zorunlu olarak, sanayi ya da ticarî kâr biçimini, ya da bunların her ikisini de kapsayan Almanca bir terimle, *Unternehmergewinn* (girişim kârı) biçimini alır. Brüt kâr eğer ortalama kâra eşit olursa, girişim kârının büyüklüğü yalnızca faiz oranı ile belirlenir. Brüt kâr eğer ortalama kârdan saparsa, bunun ortalama kârdan farkı (her ikisinden de faiz düşüldükten sonra), ister özel bir alandaki kâr oranının genel kâr oranından, ister belirli bir alanda bireysel bir kapitalistin elde ettiği kârın bu alandaki ortalama kârdan gösterdiği sapma şeklinde olsun, geçici bir süre için bir sapmaya yolaçan bütün koşullar tarafından belirlenir. Bununla birlikte, görmüş olduğumuz gibi, üretim sürecinin kendi içersinde kâr oranı yalnızca artı-değere bağlı olmayıp ayrıca, üretim araçlarının satınalma fiyatları, ortalamadan daha üretken olan yöntemler, değişmeyen sermayeden sağlanan tasarruflar, vb., gibi birçok başka koşullara da bağlıdır. Ve üretim-fiyatlarının dışında bir de bazı özel durumlara, her alışveriş işleminde kapitalistin gösterdiği kurnazlık ve çabanın derecesine, üretim-fiyatlarının ne ölçüde üzerinde ya da altında satın aldığına ya da sattığına ve böylece dolaşım sürecindeki toplam artı-değerin ne kadar büyük ya da küçük kısmına el koyduğuna bağlıdır. Her ne olursa olsun, brüt kârın nicel bölünümü burada nitel bir bölünüme dönüşür ve nicel bölünümün kendisi, bölünecek olan şeye, faal kapitalistin sermayesini işletme *tarzına*, işlev yapan bir kapitalist olarak, yani faal kapitalist olarak işlevlerinin sonu-

cunda sermayenin kendisine sağladığı brüt kâra bağlı olduğu için, bu da ha da fazla böyle olur. İşlev yapmakta olan kapitalistin, burada, sermayenin sahibi olmadığı kabul edilmiştir. Onun bakımından sermayenin sahipliğini, para-kapitalisti, borç veren kimse temsil eder. Bu nedenle, para-kapitaliste ödediği faiz, brüt kârdan, sermayenin mülkiyetine bu niteliğiyle ödenmesi gerekli kısım olarak görünür. Kârdan faal kapitaliste düşen kısım bundan farklı olarak, şimdi, yeniden-üretim sürecinde sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlem ya da işlevlerden, yani özellikle sanayi ya da ticaretle, girişimci olarak yaptığı işlevlerden doğan girişim kârı olarak görünür. Onun bakımından faiz, bu yüzden ona, sahip bulunulan sermayenin, “çalışmadığı”, işlev yapmadığı için sermayenin yeniden-üretiminden soyutlanmış sermayenin ürünü olarak görünür; girişim kârı ise ona, sırf bu sermaye ile yerine getirdiği işlevlerin ürünü olarak, sermayenin hareket ve faaliyetinin, ona, üretim sürecine katılmayan para-kapitalistin hareketsizliği karşısında kendi hareketliliği olarak görünen bir faaliyetin bir ürünü olarak görünür. Brüt kârın iki kısmı arasındaki bu nitel ayrım, faizin, bizzat sermayenin, üretim süreciyle bir ilişkisi bulunmayan bir sermaye mülkiyetinin bir ürünü, girişim kârının ise, faal sermayenin, üretim sürecinde işlev yapan sermayenin ve dolayısıyla, sermayeyi kullananın yeniden-üretim sürecinde oynadığı faal rolün bir ürünü olduğu şeklindeki bu ayrım, hiç bir zaman, bir yanda para-kapitalistin, öte yanda sanayi kapitalistinin sırf öznel bir düşüncesi değildir. Bu, nesnel bir olguya dayanır; çünkü faiz, para-kapitaliste, sermayenin sırf sahibi olan kimseye, şu halde, sermayenin mülkiyetini ancak üretim sürecinden önce ve o süreç dışında temsil eden borç verene gittiği halde, girişim kârı yalnız sermayenin sahibi olmayan faal kapitaliste gider.

Brüt kârın, her ikisi de aynı sermaye ve dolayısıyla bu sermayenin ürettiği kâr üzerinden farklı yasal haklara sahip iki ayrı kimse arasında sırf nicel bölüşümü böylece, hem borç alınan sermaye ile iş gördüğü sürece sanayi kapitalisti için ve hem de, sermayesini bizzat kendisi kullanmadığı sürece para-kapitalist için nitel bir bölünüm halini alır. Kârın bir kısmı şimdi *bir* biçim içersindeki sermayeden bu haliyle gelen bir ürün olarak, faiz olarak görünür; diğer kısmı, sermayenin özgül bir ürünü olarak, karşıt bir biçim içersinde, ve dolayısıyla girişim kârı olarak görünür. Birisi, sırf sermaye ile iş görmenin bir ürünü, faaliyet halindeki sermayenin ya da faal kapitalist tarafından yerine getirilen işlevlerin bir ürünü olarak görünür. Ve brüt kârın iki kısmının birbirleri karşısında, sanki temelden farklı iki kaynaktan geliyorlarmış gibi böylece katılaşmaları ve bağımsızlaşmaları, şimdi tüm kapitalist sınıf ve toplam sermaye için kesin ve sağlam bir şekil alır. Ve öyle ki, faal kapitalistin kullandığı sermayenin borç alınmış olup olmamasının, para-kapitaliste ait sermayenin kendisi tarafından kullanılıp kullanılmamasının bir önemi kalmaz. Her sermayenin kârı ve dolayısıyla sermayelerin eşitlenmesi yoluyla saptanan ortalama kâr, nitelik bakımından farklı, karşılıklı olarak bağımsız ve

kendi başına bireyselleşmiş iki kısma bölünmüş ya da ayrılmıştır: faiz ve girişim kârı; ve bunların her ikisi de ayrı yasalar ile belirlenmişlerdir. Kendi sermayesi ile çalışan kapitalist de, borç alınan sermaye ile iş gören kapitalist gibi, brüt kârını, sermayenin sahibi ve kendi kendisine borç veren olarak faize, ve, işlevini yerine getiren faal bir kapitalist olarak kendisine düşen girişim kârına ayırır. Bu bölünme bakımından demek ki, nitel bir bölünme olması nedeniyle, kapitalistin gerçekten bir başkasıyla bölüşmek zorunda olup olmamasının bir önemi yoktur. Sermayeyi kullanan, kendi sermayesi ile iş görürken bile, iki kişiliğe bölünür: sermayenin sahibi ve sermayenin kullanıcısı; sermayesinin getirdiği kâr kategorileri bakımından kendi sermayesi de gene, sermaye-mülkiyete, üretim süreci dışında bulunan ve kendi kendisine faiz getiren sermayeye ve, üretim süreci içersinde bulunan ve işlevi sonucu girişim kârı getiren sermayeye bölünür.

Bu nedenle faiz artık, sanayici kapitalistin bir başkasına ait sermaye ile iş görürken zaman zaman ortaya çıkan ve üretim için bir önem taşımayan brüt kârın bir bölünmesi olarak görünmeyecek biçimde iyice yerleşmiş oluyor. Sanayi kapitalistinin kârı, kendisine ait sermaye ile çalıştığı zaman bile, faiz ve girişim kârına bölünür. Sırf nicel bir bölünme, böylece nitel bir bölünme halini alır. Bu dönüşme, sanayici kapitalistin, kendisine ait sermaye ile çalışıp çalışmaması gibi raslantıya bağlı bir duruma bağlı olmayarak meydana gelir. Burada sözkonusu olan, yalnız, kârdan, farklı kimselere ayrılan farklı paylar değil, sermaye ile ilişkisi farklı olan, şu halde, sermayenin farklı yönleriyle ilişkisi bulunan iki farklı kâr kategorisidir.

Şimdi, brüt kârın faize ve girişim kârına bu bölünmesi nitel bir bölünme halini alınca, bunun, toplam sermaye ve tüm kapitalistler sınıfı için, niçin nitel bir bölünme niteliğini aldığıнын nedenlerini bulup çıkartmak kolaydır.

Birinci olarak bu, sanayici kapitalistlerin çoğunluğu farklı sayısal oranlarda olsa bile, hem kendi sermayeleri ve hem de borç alınan sermayeler ile iş görmeleri ve değişik zamanlarda, kendi sermayeleri ile borç alınan sermaye arasındaki oranın değişmesi gibi, basit bir görgücul durumdan ileri geliyor.

İkinci olarak, brüt kârın bir kısmının faiz biçimine dönüşmesi, onun diğer kısmını girişim kârına çevirir. Bu kâr gerçekte, brüt kârın faizden sonra kalan fazla kısmının, faiz bağımsız bir kategori olarak varlık kazanır kazanmaz aldığı karşıt biçimden başka bir şey değildir. Brüt kârın nasıl olup da faiz ve girişim kârı olarak farklılaştığı sorunu konusundaki bütün tahliller, sonunda, nasıl olup da brüt kârın bir kısmının genel olarak faiz şeklinde katılaşp bağımsızlık kazandığının araştırılması halini alır. Ne var ki, tarih içersinde, faiz getiren sermaye, bütünleşmiş geleceksel bir biçim olarak ve şu halde, faiz de sermayenin ürettiği artı-değerin bütünleşmiş bir alt-bölümü olarak, kapitalist üretim tarzından ve

heraberinde getirdiği sermaye ve kâr kavramlarından çok daha önce varolmuştur. İşte bu nedenle halkın kafasında para-sermaye ya da faiz getiren sermaye, hâlâ, sermaye deyince, onun *par excellence** şekli olarak yaşamaktadır. Öte yandan, Massie'nin zamanına kadar egemen olan, karşılığında faiz ödenen şeyin para olarak para olduğu şeklindeki düşüncenin nedeni de işte budur. Borç verilen sermayenin, ister fiilen sermaye olarak kullanılsın ister kullanılsın —sırf tüketim için borç alındığı zaman bile— faiz getirmesi olgusu, bu sermaye biçiminin bağımsız olarak varolduğu düşüncesine güç kazandırır. Kapitalist üretim tarzının başlangıç dönemi boyunca, faizin kâr karşısında ve faiz getiren sermayenin sanayi sermayesi karşısında sahip bulunduğu bağımsızlığın en iyi kanıtı, faizin, brüt kârın yalnızca bir kısmı olduğu gerçeğinin, ancak 18. yüzyılın ortalarında (önce Massie** ve ondan sonra Hume*** tarafından) keşfedilmesi, ve böyle bir buluşa genel bir gereksinme duyulmuş olmasıdır.

Üçüncü olarak, sanayici kapitalistin, kendisine ait ya da borç alınan sermaye ile iş görmesi, para-kapitalistler sınıfının onun karşısına, özel türde kapitalistler, para-sermayenin özel türde bir sermaye, ve faizin, bu tür sermayeye özgü bağımsız bir artı-değer biçimi olarak çıkması olgusunu hiç bir şekilde değiştirmez.

Nitel deyişle, faiz, sırf sermaye sahipliğiyle sağlanan artı-değerdir; bu artı-değeri, sermaye sahibi, yeniden-üretim sürecinin dışında kalmış olsa bile, sermaye, sermaye olarak sağlamıştır. Demek ki, faiz, sermayenin, kendi süreci dışında gerçekleştirdiği artı-değerdir.

Nicel deyişle, kârın faizi teşkil eden kısmı, sermaye olarak sanayi ya da ticaret sermayesi ile değil, para-sermaye ile ilişkili görünmektedir, ve artı-değerin bu kısmının oranı, faiz oranı, bu ilişkiyi güçlendirmektedir. Çünkü, her şeyden önce, faiz oranı, genel kâr oranına bağlı olduğu halde, bağımsız olarak belirlenir; sonra, faiz oranı, metaların piyasa-fiyatı gibi, kavranılması güç kâr oranının tersine, sabit, tekbiçimli, somut ve ne kadar değişirse değişsin daima belli bir bağıntı içersinde görünür. Bütün sermaye, sanayi kapitalistlerinin elinde olsaydı, faiz ve faiz oranı diye bir şey olmazdı. Brüt kârın nicel bölünümünün aldığı bağımsız biçim, nitel bir bölünüm yaratıyor. Sanayi kapitalisti kendisini, para-kapitalist ile karşılaştıracak olsa, onu karşındakinden ayırdeden şey, yalnız elde ettiği girişim kârı, brüt kârın, ortalama faizi —bu ortalama faiz, faiz oranı sayesinde belli bir görgücul büyüklük gibi görünür— aşan fazlalığı olurdu. Yok eğer kendisini, borç aldığı sermaye ile değil kendi sermayesi ile çalışan kapitalist ile karşılaştıracak olsa, bu kapitalist ondan yalnızca, bir başka-

* En üstün, en yetkin. —ç.

** [J. Massie.] *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London 1750. —Ed.

*** D. Hume, "On Interest", *Essays and Treatises on Several Subjects*, Vol. I, London 1764. —Ed.

sına faiz ödeyecek yerde, faizi cebe indiren bir para-kapitalist olması bakımından ayrılrđı. Brüt kârın faizden farklı olan kısmı, ona, her iki durumda da girişim kârı olarak, ve faizin kendisi de, sermayenin, üretken biçimde kullanılmamış olsa bile, sermaye olarak getirdiğı artı-değer olarak görünürdü.

Bu, bireysel kapitalist için pratik anlamda doğrudur. Bireysel kapitalist, sermayesinden, ya faiz getiren sermaye şeklinde ödünç vererek, ister sermayesi başlangıçta para-sermaye biçiminde olsun ister henüz para-sermayeye çevrilecek halde bulunsun, ya da üretken sermaye gibi kullanıp değerini genişleterek yararlanmak üzere bir seçim yapma olanağına sahiptir. Ama bunu, bazı vülger iktisatçıların yaptıkları gibi toplumun toplam sermayesine uygulamak, ve hele, kârın nedeni olarak gösterecek kadar ileriye gitmek haliyle mantıksızlık olur. Para şeklindeki nispeten küçük bir kısım dışında kalan ve toplam sermayeyi oluşturan üretim araçlarını satın alacak ve bunlardan yararlanacak kimseler olmaksızın, bütün sermayeyi para-sermayeye çevirme fikri, hiç kuşkusuz düpedüz saçmalaktır. Hele, sermayenin, herhangi bir üretken işlevi yerine getirmeksizin, yani faizin ancak bir kısmını teşkil ettiği artı-değeri yaratmaksızın, kapitalist üretim temeli üzerinde faiz sağlayabileceğini; kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim olmaksızın da yoluna devam edebileceğini düşünmek daha da büyük saçmalık olur. Eğer kapitalistlerin çok büyük bir kısmı, sermayelerini para-sermayeye çevirecek olsaydı, para-sermayede korkunç bir değer kaybı, faiz oranında müthiş bir düşme olur, pek çoğu hemen, faizle yaşamlarını sürdüremeyecek hale gelir ve tekrar sanayi kapitalisti haline gelmek zorunda kalırlardı. Ama, yineliyoruz, bu ancak bireysel kapitalist için sözkonusudur. İşte bunun için, bireysel kapitalist, kendi sermayesi ile iş görürken bile, ortalama kârının, ortalama faize eşit olan kısmını zorunlu olarak, sermayesinin sermaye olarak, üretim sürecinden ayrı ve bağımsız bir ürünü olarak görür; ve brüt kârın, faiz şeklinde bağımsızlaşmış bu kısmından farklı olarak, artakalan kısmını, girişim kârı sayar.

Dördüncü olarak, [elyazmasında bir boşluk].

Böylece görmüş oluyoruz ki, kârın, borç alınan sermayenin sahibine, işlev yapmakta olan kapitalist tarafından ödenmesi gerekli kısmı, borç alınmış olsun olmasın bütün sermayelerin sermaye olarak, faiz adı altında sağlamış oldukları bir kısım kâr için bağımsız bir biçime dönüşmüş oluyor. Bu kısmın büyüklüğü, ortalama faiz oranına bağlıdır. Bunun kökeni hâlâ kendisini, işlev yapmakta olan kapitalistin, sermayesinin sahibi olduğu zaman, bu faiz oranının belirlenmesinde rakip durumunda—hiç değilse faal rakip durumunda— bulunmaması olgusunda ortaya koyar. Kârın, kâr üzerinde farklı yasal hakları olan iki kişi arasında bu tamamen nicel bölünümü, sermaye ile kârın kendi öz niteliklerinden doğarmış gibi görünen nitel bir bölünme halini alıyor. Çünkü, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, kârın bir kısmı, her zaman ve her yerde, faiz

biçimine girer girmez, ortalama kâr ile faiz arasındaki fark ya da kârın faizin üzerinde kalan kısmı, faize zıt bir biçime — girişim kârı biçimine giriyor. Bu iki biçim, faiz ve girişim kârı, ancak zıt biçimler olarak varolurlar. Öyleyse, yalnızca farklı kategoriler, başlıklar ya da adlar altına konulan kısımları olarak bunların artı-değerle değil, daha çok birbirleriyle bir bağıntıları vardır. Sırf kârın bir kısmı faize dönüştüğü içindir ki, diğer kısım girişim kârı olarak görünür.

Biz burada kâr dediğimiz zaman daima ortalama kârı anlatmak istiyoruz, çünkü, ister bireysel kârlarda, ister farklı alanlardaki kârlarda olsun, görülen değişiklikler, öyleyse, rekabet savaşımı ile, ortalama kârın ya da artı-değerin dağılımını etkileyen diğer durumlardan doğan değişiklikler, bu incelemede bizi ilgilendirmemektedir. Bu, genellikle bütün bu inceleme için geçerlidir.

Demek ki faiz, sermaye sahipliğinin, ister yeniden-üretim sürecinin dışında kalan borç verene, ister sermayesini üretken bir biçimde kullanan sermaye sahibine olsun, bu sermaye sahipliği niteliği ile sağladığı, Ramsay'ın verdiği adla, net kârdır. Ne var ki sermaye bu ikinci durumdaki sahibine de bu net kârı, üretken kapitalist olduğu için değil, para-kapitalist, kendi sermayesini faiz getiren sermaye şeklinde, faal kapitalist niteliğiyle kendisine borç veren bir kimse olduğu için sağlar. Paranın ve genel olarak değerın sermayeye çevrilmesi nasıl kapitalist üretimin devamlı bir sonucu ise, sermaye olarak varlığı da gene onun devamlı önkoşuludur. Üretim araçlarına dönüşebilme olanağıyla, para olarak karşılığı ödenmeyen emeğe kumanda eder ve böylece, metaların üretim ve dolaşım süreçlerini, sahibi için artı-değer üretimine çevirir. Bu nedenle faiz, genellikle değerın —onun genel toplumsal biçiminde maddeleşen emeğin—, fiilî üretim sürecinde üretim araçlarının biçimine giren değerın, canlı emek-gücünün karşısına bağımsız bir güç olarak çıkması ve karşılığı ödenmeyen emeğe elkoymasının bir aracı olması olgusunun bir ifadesidir; ve değerın böyle bir güç olmasının nedeni de, emekçinin karşısında, bir başkasının malı olarak yer almasıdır. Ama öte yandan, ücretli emek karşısındaki bu zıt durum, faiz biçiminde yokolur; çünkü, faiz getiren sermayenin, faiz getiren sermaye olarak karşılığı, ücretli emek değil, üretken sermayedir. Borç veren kapitalist, borç veren kapitalist olarak, yeniden-üretim sürecinde, fiilî işlevini yerine getiren kapitalistin karşısına, kapitalist üretim altında, üretim araçlarından tamamen yoksun hale getirilmiş ücretli emekçi olarak çıkmaz. Faiz getiren sermaye, *işlev olarak* sermayeden farklı ve ayrı, *mülkiyet olarak* sermayedir. Ne var ki sermaye, işlevini yerine getirmediği sürece emekçiyi sömürmez ve emekle bir zıtlık içersine girmez.

Öte yandan, girişim kârı, ücretli emek ile zıt bir ilişki içersinde olmayıp, yalnız faizle zıtlık içersindedir.

Birincisi, ortalama kârı kabul edilirse, girişim kârı oranı, ücretlerle değil, faiz oranı ile belirlenir. Faiz oranı ile ters orantılı olarak

yüksektir ya da düşüktür.⁷²

İkincisi, işlev yapan kapitalistin, girişim kârı üzerindeki hakkı, dolaşısıyla girişim kârının kendisi, sermaye üzerindeki sahipliğinden değil, sermayenin yalnızca durgun bir mülkiyet halinde olduğu belirli bir biçiminden farklı olarak, sermayenin işlevinden doğar. Kapitalistin, borç alınan sermaye ile iş yaptığı ve bu yüzden de faiz ile girişim kârının farklı kimselere gittiği durumlarda, bu, hemen göze çarpan bir zıtlık halinde kendisini ortaya koyar. Girişim kârı, sermayenin, yeniden-üretim sürecindeki işlevinden, şu halde, işlev yapan kapitalistin, sanayi ve ticaret sermayesinin bu işlevlerini yerine getirmesini sağlayan işlem ve hareketlerinin bir sonucu olarak doğar. Ama, işlev yapan sermayeyi temsil etmek, faiz getiren sermayeyi temsil etmek gibi, eli-kolu bağlı oturmakla olmaz. Kapitalist üretimde, kapitalist, üretim ve dolaşım süreçlerini yönetir. Üretken emeğin sömürülmesi, ister bizzat kendisi, ister onun adına bir başkası onu sömürmüş olsun, bir çaba harcamayı gerektirir. Bu nedenle, girişim kârı ona, faizden farklı, sermayenin sahipliğinden bağımsız olarak, daha çok, mülksüz bir kimse — bir *emekçi* olarak işlevinin bir sonucu gibi görünür.

İşte bu nedenle, onda, zorunlu olarak, elde ettiği girişim kârının, ücretli emeği zıt düşen bir şey olmaktan çok uzak, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğiyle bir ilişkisi olmayan, emeğin denetim ve yönetimiyle ilgili, ve sıradan bir işçininkinden daha yüksek bir *ücret* ya da ücretler olduğu konusunda bir düşünce yereder; bu ücretlerin daha yüksek olmasının nedenleri de, 1) onun yaptığı işin çok daha karmaşık olması, ve 2) bu ücretleri onun kendi kendisine ödemesidir. Kapitalist olarak işlevinin, artı-değer, yani karşılığı ödenmeyen emek yaratmak ve bunu en ekonomik koşullar altında yapmaktan ibaret bulunduğu olgusu, faizin kapitalist işlevini yerine getirmediği, sırf sermaye sahibi olduğu zaman bile kapitalistin payına düşmesi, ve buna karşılık, iş gördüğü sermayenin sahibi olmasa bile, işlev yapan kapitalistin girişim kârını pay olarak alması zıtlığı içersinde tamamen gözden kaybolur. Kârın, şu halde artı-değerin bölündüğü iki kısmının birbirine zıt biçimleri nedeniyle, o, bu her iki kısmın da, yalnızca artı-değerin kısımları olduğunu, ve bu bölünmenin, artı-değerin niteliği, kökeni ve varlık biçiminde hiç bir şeyi değiştirmediğini unuttur.

Yeniden-üretim sürecinde işlev yapan kapitalist, sermayeyi, ücretli emekçilerin karşısında bir başkasının malı olarak temsil eder, ve işlev yapan kapitalist tarafından temsil edilen para-kapitalist, emeğin sömürülmesine katılır. Yatırım yapan kapitalistin, işlevini, emekçileri kendi hesabına çalıştırmak ya da ancak işçilerin karşısında üretim araçlarının kişileşmiş şekli olarak, üretim araçlarını sermaye gibi kullanmakla

⁷² “İşletmenin kârları, sermayenin kârlarına bağlıdır, sermayenin kârları işletmenin kârlarına bağlı değildir.” (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth*, s. 214. Ramsay için net kâr, her zaman faiz demektir.)

yerine getirebileceği olgusu, sermayenin yeniden-üretim sürecindeki işlevi ile, yeniden-üretim süreci dışındaki yalnızca sahipliği arasındaki ilişki içersinde unutulup gitmiştir.

Gerçekte, kârın, yani artı-değerin iki kısmının girdikleri, faiz ve girişim kârı biçimleri, bunların emekle hiç bir bağıntısını ifade etmez, çünkü, bu bağıntı yalnız emekle kâr, ya da daha doğrusu, bir toplam, bir bütün olarak artı-değer, bu iki kısmın birliği arasında vardır. Bu kârın bölünme oranı, bu bölünmeyi öngören farklı yasal haklar, kârın zaten mevcut bulunduğu varsayımına dayanır. Bu nedenle, eğer kapitalist kullandığı sermayenin sahibi ise, tüm kârı ya da artı-değeri cebe indirir. Kapitalistin bunu böyle yapmasının ya da kârın bir kısmını bir üçüncü kişiye vermek zorunda olmasının işçi için hiç bir anlamı bulunmadığı apaçıktır. Kârın, iki tür kapitalist arasında bölünme nedenleri, böylece, farkında olmadan, bölünecek kârın ve sermayenin sermaye olarak, daha sonra herhangi bir bölünme olmaksızın yeniden-üretim sürecinden sağladığı artı-değerin varlık nedenleri halini alırlar. Faiz girişim kârına ve girişim kârı da faize karşı olduğuna ve her ikisi de emeğe değil birbirine karşı zıt durumda yer aldıklarına göre, buradan, girişim kârı, artı, faizin, yani kârın, ve daha sonra da artı-değerin nereden geldikleri sorusu ortaya çıkar. Kârın bu iki kısmının, birbirine zıt tarzlarından mı! Ne var ki kâr, bu bölünme daha yapılmadan önce, böyle bir bölünmenin söz konusu olması henüz olanaksızken üretilmiştir.

Faiz getiren sermaye bu niteliği içersinde, ancak, borç verilen para gerçekten sermayeye çevrildiği ve bununla, faizin bir kısmını teşkil ettiği bir fazlalık üretildiği sürece kalabilir. Ama bu durum, üretim sürecinden bağımsız olarak faiz sağlamanın sermayenin organik özelliği olmasını ortadan kaldırmaz. Bunun gibi, emek-gücü de, değer üretme özelliğini, ancak, emek-sürecinde kullanıldığı ve maddeleştirildiği sürece korur, ama bu gene de onun potansiyel bir güç olarak değer yaratan bir faaliyet ve kuvvet olduğu, ve bu niteliği gereği, üretim sürecinden çıkmayıp, daha çok, bu süreçten önce var olduğu olgusuna karşı bir iddia olamaz. Emek-gücü, işte bu değer yaratma yetisi nedeniyle satın alınır. Bir kimse onu, üretken biçimde çalıştırmaksızın da, sırf kişisel amaçları için, örneğin, kişisel hizmetler, vb. için de satın alabilir. Aynı şey sermaye için de geçerlidir. Sermayeyi sermaye olarak kullanmak, dolayısıyla, onun özünde bulunan artı-değer yaratma niteliğini fülen harekete geçirip geçirmemek, onu borç alanın bileceği bir şeydir. Onun karşılığında ödeme yaptığı şey, her iki durumda da, bir meta olarak sermayenin özünde taşıdığı potansiyel artı-değerdir.

Şimdi girişim kârını biraz daha ayrıntılarıyla görelim.

Kapitalist üretimde, sermayenin kendisine özgü toplumsal niteliği

—başkalarına ait emek-gücüne kumanda etme niteliği— sabit hale geldiğince ve böylece faiz, bu iç bağıntı içerisinde sermayenin ürettiği artı-değerin bir kısmı olarak görüldüğüne göre, artı-değerin öteki kısmı —girişim kârı— zorunlu olarak, sermaye olarak sermayeden değil, farklı varlık biçimi sermaye üzerinden faiz teriminde ifadesini bulan, kendi özgül toplumsal niteliğinden ayrılmış bulunan üretim sürecinden geliyormuş gibi görünür. Oysa, sermayeden ayrılmış üretim süreci, düpedüz emek-sürecidir. Bu nedenle, sanayici kapitalist, sermaye sahibinden farklı olarak, sermaye işleten olarak değil, daha çok, sermaye ile ilişkisi bulunmayan bir görevli, ya da genellikle emek-sürecinin düpedüz bir yürütücüsü, bir işçi ve gerçek ücretli bir emekçi gibi görünür.

Faiz bu niteliği ile, emek koşullarının varlığını, emeğe karşı toplumsal koşulları içerisinde, emek karşısında ve emek üzerinde kişisel bir güce dönmüş bir durumda, kesenkes sermaye olarak ifade eder. Faiz, sermaye sahipliğini, başkalarının emek ürünlerinin ele geçirilmesi aracı olarak ifade eder. Ne var ki o, sermayenin bu özelliğini, üretim sürecinin dışında ona ait bulunan ve hiç bir şekilde, bu üretim sürecinin kendisinin özellikle kapitalist niteliğinin bir sonucu olmayan bir şeymiş gibi temsil eder. Faiz, bu niteliği, doğrudan emeğe karşıt bir durum olarak değil de, daha çok, emekle ilişkisi bulunmayan ve düpedüz bir kapitalistten diğerine bir ilişki olarak temsil eder. Dolayısıyla, bu, sermayenin emekle olan ilişkisinin dışında ve onunla herhangi bir bağıntısı olmayan bir niteliktir. İşte bu yüzden, faizde, sermayenin çelişkili niteliğinin bağımsız bir biçime kavuştuğu kârın bu özgül şeklinde bu iş sözü edilen çelişkinin tamamen ortadan silindiği ve soyutlandığı bir tarzda yapılmıştır. Faiz, kapitalist ile emekçi arasında değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir.

Öte yandan, faizin bu şekli, kârın diğer kısmına, nitel bir girişim kârı biçimini ve daha sonra da yönetim ve denetim ücretleri biçimini kazandırır. Kapitalistin kapitalist olarak yerine getirmek zorunda bulunduğu ve emekçiden farklı ve onun karşısında bulunduğu için kendisine düşen özgül işlevler, düpedüz emeğe ait işlevlermiş gibi gösterilir. Kapitalist, *kapitalist* olarak çalıştığı için artı-değer yaratmaz, kapitalist kimliğine bakılmaksızın, *sırf o da* çalıştığı için artı-değer yaratır. Böyle olunca, artı-değerin bu kısmı artık artı-değer değil, onun karşıtı, harcanan bir emeğin eşdeğeridir. Sermayenin yabancılaşmış niteliği, emekle olan zıtlığı, fiili sömürü sürecinin dışında bir yere, yani faiz getiren sermayeye aktarıldığı için, bu sömürü sürecinin kendisi de, içerisinde faal kapitalistin, yalnızca emekçiden farklı türde bir emek harcadığı, yalın bir emek-süreci olarak görünür. İşte böylece, sömüren emekle sömürülen emeğin her ikisi de, emek olarak, özdeş görünür. Sömüren emek de, tıpkı sömürülen emek kadar emektir. Sermayenin toplumsal biçimi faize aktarılmıştır, ama tarafsız ve ilişkisiz bir biçimde ifade edilmiş olarak. Sermayenin ekonomik işlevi, girişim kârına aktarılmıştır ama, bu işlevin özgül kapi-

talist niteliğinden soyutlanmış olarak.

Kapitalistin bu durumda da, aklından, bu kitabın ikinci kısmında, ortalama kârın eşitlenmesi ile ilgili telafi nedenleri üzerine söylenen aynı şeyler geçer. Artı-değerin bölüşümüne belirleyici olarak giren bu telafi nedenleri, kapitalistin kafasında, kârın kökeninin ve (öznel) haklı gösterme nedenlerinin temeli gibi görülecek şekilde çarpıtılmıştır.

Girişim kârını, emeğin yönetim ve denetim ücretleri olarak kabul eden ve girişim kârının faize karşıtlığından doğan anlayış, kârın bir kısmının gerçekten de ayrılabilmesi ve uygulamada da ücretler olarak ayrılmış olması ya da daha doğrusu tersine, kapitalist üretimde ücretlerin bir kısmının, kârın bütünüleyici bir parçası olarak görünmesi olgusu ile daha da güç kazanmıştır. Bu kısım, Adam Smith'in doğru olarak anladığı gibi, bir yandan kârdan (faiz ve girişim kârının toplamı olarak kârdan) ve öte yandan, faiz düşüldükten sonra, hacimleri, vb., bir yönetici için özel bir maaşı haklı gösteren yeterli bir işbölümüne izin veren işkollarının yönetim giderlerinde girişim kârı olarak geriye kalan kâr parçasından tamamen bağımsız ve bütünüyle ayrılmış, katıksız biçimi içersinde kendisini gösterir.

Denetim ve yönetim emeği, doğal olarak doğrudan üretim sürecinin bileşik toplumsal bir süreç biçimini aldığı yerlerde gereklidir, ve bağımsız üreticilerin tek başına olan emeklerinde değil.⁷³ Ne var ki bu, ikili bir niteliğe sahiptir.

Bir yandan, birçok bireyin elbirliği yaptığı her iş, zorunlu olarak, sürecin düzenlenmesini ve birliğini sağlayacak yön verici bir iradenin ve tek tek işlemlere değil de, tıpkı bir orkestra şefinde olduğu gibi işyerinin toplam faaliyetine uygulanacak görevlerin bulunmasını gerektirir. Bu, her bileşik üretim biçiminde yapılması gerekli üretken bir iştir.

Öte yandan, —herhangi bir ticarî bölümden tamamen ayrı olarak— bu denetim işi, doğrudan üretici olan işçi ile, üretim araçlarının sahibi arasındaki karşıtlığa dayanan bütün üretim tarzları için zorunlu olarak ortaya çıkar. Bu uzlaşmaz karşıtlık ne denli büyük olursa, denetimin oynadığı rol de o denli büyük olur. Dolayısıyla, kölelik sisteminde doruk noktasına ulaşır.⁷⁴ Ne var ki bu, kapitalist üretim tarzında da vazgeçilmez bir şeydir, çünkü, buradaki üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreçtir. Tıpkı despotik devletlerde, hükümet denetiminin ve her işe karışmanın, hem bütün toplulukların niteliklerinden doğan ortak faaliyetlerin yerine getirilmesini ve hem de, hükümet ile halk kitleleri arasındaki zıtlıktan doğan özel işlevleri kapsaması gibi.

Köle sistemini karşılarında bulan eski çağ yazarlarının yapıtlarında,

⁷³ "Yönetim ve denetim burada" (çiftlik sahibi durumunda) "tamamen gereksizdir." (J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, s. 48.)

⁷⁴ "Eğer yapılan işin niteliği, işçilerin" (yani kölelerin) "geniş bir bölgeye yayılmalarını gerektiriyorsa, gözcülerin sayısı ve dolayısıyla bu denetimin gerektirdiği işin niteliği, bununla orantılı olarak artacaktır." (Cairnes, *l. c.*, s. 44.)

denetim işinin her iki yanı, pratikte olduğu gibi teoride de ayrılmaz biçimde birbirine bağlıdır. Tıpkı, kapitalist üretim tarzına mutlak gözüyle bakan modern iktisatçıların yapıtlarında olduğu gibi. Öte yandan, hemen bir örnekle göstereceğim gibi, modern köle sisteminin savunucuları, tıpkı ücret sistemini haklı göstermek için öteki iktisatçıların yaptıkları gibi, köleliği haklı göstermede, denetim işinden yararlanırlar.

Cato zamanındaki *villicus*: “Köle ekonomisinde (*familia rustica*) malikânenin başında, devşiren ve harcayan, satınalan ve satan, efendisinden emirler alan, yokluğunda emir veren ve ceza kesen yönetici (*vil-la*’dan gelen *villicus*) bulunur. ... Yöneticinin, doğal olarak, öteki kölelerden daha çok hareket özgürlüğü vardı; Magon kitapları bunların evlenmelerine, çocuk yetiştirmelerine ve mal sahibi olmalarına izin verilmesini öğütlemekte, Cato da bunların kadın yöneticilerle evlenmelerini salık vermektedir; iyi davranışları karşılığı efendisinden özgürlüğünü sağlama umudu olan belki de yalnız bunlardı. Geri kalanların hepsi ortak bir aile oluşturunlardı. ... Her kölenin, yönetici de dahil, geçim gereksinimleri belirli aralıklarla ve sabit oranda efendileri tarafından karşılanıyordu, ve bunlarla geçinmek zorundaydılar. ... Bu miktar, emeğe göre değişiyordu, ve örneğin işi öteki kölelerden daha hafif olan yöneticinin, onlardan daha az bir pay alması bu yüzdendi.” (Mommesen, *Römische Geschichte*, 2nd ed., 1856, I, s. 809-10.)

Aristoteles: “Ο γαρ δεσποτης ουχ εν τω χτασθαι τους δουλους, αλλ’ εν τω χρησησθαι δουλσις.” (“Çünkü efendi” —kapitalist— “efendiliğini köle elde ederek değil” —ona emek-gücü satınalma gücünü veren sermaye sahipliği ile değil— “ama köleleri çalıştırmakla” —üretim sürecinde emekçi, şimdi ücretli emekçi kullanarak— “tanıtlar.”) “Εστι δ’ αυτη η επιστημη ουδεν μεγα εχουσα ουδε σεμνον.” (“Ama bu bilimin büyük ya da yüce hiç bir yanı yok.”) “α γαρ του δουλον επιστασθαι δειποιειν, εχεινον επιστασθαι ταυτα επιταττειν.” (“Ama kölenin yapabilme zorunda olduğu her şeyi efendi emredebilmelidir.”) “Διο οσοις εξουοιαμη επιτροπος λαμβανει ταυτην την τιμην, χαχοπαθειν, αυτος αυτοι δε πολιτευονται η φιλοσοφουσιν.” (“Efendilerin, denetim işini kendilerine dert edinmek zorunda olmadığı durumlarda, yönetici, bu *onurlu* görevi üstlenir ve efendiler de kendilerini devlet işlerine ya da felsefe öğrenimine verirler.”) (Aristotle, *De republica*, Bekker edition, Kitap I, 7.)

Aristoteles, birkaç sözcükle, politik ve ekonomik alanlardaki üstünlüğün yönetim işlevlerini de egemen güçlerin omuzlarına yüklediğini ve dolayısıyla bunların, ekonomik alanda da, emek-gücünü tüketme sanatını bilmeleri gerektiğini söylüyor. Ve ardından, bu denetim işinin, pek de önemli bir şey olmadığını, bu nedenle de, efendinin, olanak bulur bulmaz, bu cansıkıcı işin “onurunu,” bir gözcüye bıraktığını ekliyor.

Yönetim ve denetim işi —her türlü bileşik toplumsal emeğin niteliğiyle belirlenen özel bir işlev olmaktan çok, üretim araçlarının sahibi ile

sırf emek-gücüne sahip bulunan insan arasındaki zıtlıkla belirlendiği sürece, ister bu emek-gücü, kölelik düzeninde olduğu gibi, emekçinin kendisinin satın alınmasıyla elde olunsun, ister emekçinin kendisi kendi emek-gücünü satsın ve böylece, üretim süreci de, sermayenin, işçinin emek-gücünü tükettiği bir süreç olarak görünsün—, doğrudan üreticilerin köleleştirilmelerinden doğan bir işlev, hemen her zaman, bu ilişkinin gerekçesi gibi gösterilmiştir. Ve sömürü, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeğine elkoyma, çoğu kez, sermaye sahibine bu emeği için haklı olarak verilmesi gerekli bir ödül gibi gösterilmiştir, ama bunu hiç kimse, Birleşik Devletler’de köle düzeninin savunuculuğunu yapan, O’Connor adlı avukatın, 19 Aralık 1859 tarihinde New York’ta yapılan bir mitingte, “Güneye Adalet” sloganı altında yaptığından daha iyi becerememiştir. Büyük bir alkış tufanı arasında, “şimdi baylar,” diyor, “zenciye bu köle durumuna koyan şey, doğanın kendisidir. ... O kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir, ama, bu gücü yaratan doğa, ondan, hem yönetme yeteneğini ve hem de çalışma isteğini esirgemıştır.” (alkışlar.) “Bunların her ikisi de ondan esirgenmiştir. Ve ondan bu çalışma isteğini esirgeyen doğa, bu isteği zorla yaratacak, hem kendisi ve hem de onu yönetecek efendisi için yararlı bir yaşam sürebileceği bir ortamda hizmet etmesini sağlayacak bir efendi ihsan etmiştir. ... İnaniyorum ki, zenciye doğanın uygun gördüğü durumda bırakmak, kendisini yönetecek bir efendi vermek asla adaletsizlik değildir ... karşılık olarak onu çalışmaya zorlamak ve onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı duruma getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine hakkı olan bir karşılık vermeye zorlamak, haklarından herhangi birisini elinden almak demek değildir.”*

Şimdi, tıpkı köle gibi ücretli emekçinin de, kendisini işe koşacak ve yönetecek bir efendiye sahip olması gerekiyor. Ve bu efendi-köle ilişkisinin varlığı kabul edilince, ücretli emekçiye, hem kendi ücretini ve hem de kendisini yönetme ve denetleme işi için, ya da “onu yönetmek, hem kendisi ve hem de toplum için yararlı hale getirmek yolunda emek ve yeteneğini harcayan efendisine bir karşılık olarak”, denetim ücretlerini de üretmeye zorlamak çok yerinde bir şey olur.

Denetim ve yönetim işi, sermaye ile emek arasındaki zıtlıktan, sermayenin emek üzerindeki egemenliğinden doğduğuna, ve bu nedenle, kapitalist üretim tarzı gibi, sınıf çelişkilerine dayanan bütün üretim tarzlarında ortak olduğuna göre, kapitalist düzen altında da, bütün bileşik toplumsal emeğin bireylere kendi özel görevleri olarak verdiği üretken işlevler ile doğrudan doğruya ve ayrılmaz bir biçimde bağlı bulunur. Feodal Fransa’daki adıyla bir *epitropos*** ya da *régisseur*’ün*** ücreti, yapılan iş, böyle bir yöneticiye bir ücret ödemeye elveren boyutlara

* *New-York Daily Tribune*, November 20, 1859, s. 7-8. —Ed.

** Eski Yunan’da: “sürveyan”. —ç.

*** Yönetmen yardımcısı. —ç.

ulaştığı zaman, kârdan tamamen ayrılır ve vasıflı emek için ödenen ücret biçimine girer; oysa, bütün bunlara karşın, bizim sanayi kapitalistlerimiz, “kendilerini devlet işlerine vermekten ya da felsefe öğrenimi yapmaktan” pek uzaktırlar.

Bay Ure⁷⁵ daha uzun zaman önce, “sanayi sistemimizin ruhunun” sanayici kapitalistler değil, sanayi yöneticileri olduğuna parmak basmıştı. Bir girişimin ticaretle ilgili yanları üzerinde bundan önceki kısımda gerekli olan şeyleri söylemiş bulunuyoruz.*

Kapitalist üretim tarzı, durumu, sermaye sahipliğinden tamamen ayrılmış bulunan denetim işinin kolayca sağlanabileceği bir noktaya getirmiştir. Böylece, denetim işi, kapitalistin kendisinin yapması gerekli bir iş olmaktan çıkmıştır. Bir orkestra şefinin bütün orkestranın çalgılarına sahip olması gerekmediği gibi, şef olarak, diğer müzisyenlerin “ücretleri” ile de görev bakımından herhangi bir ilgisi bulunmaz. Kooperatif fabrikalar, kapitalistin, tıpkı onun tepedeki tüneğine oturup, büyük toprak sahiplerini gereksiz bulması gibi, üretimde bir işlev sahibi kişi olarak gereksiz hale geldiğini tanıtlamış oluyor. Kapitalistin işi, sırf üretim sürecinin kapitalist niteliğinden doğmadığına, ve dolayısıyla, sermaye, sermaye olmaktan çıktığında kendiliğinden ortadan kalkmadığına göre; yalnızca başkalarının emeğini sömürme işleviyle sınırlı olmadığına göre; ve bu nedenle o, emek-sürecinin toplumsal biçiminden, ortak bir sonucun alınması için birçok kimsenin biraraya gelmesinden ve elbirliği etmesinden doğduğuna göre, tıpkı bu biçimin kapitalist kabuğunu kırar kırmaz yaptığı gibi, sermayeden bağımsız olur. Bu işin kapitalist bir iş olarak ya da kapitalistin bir işlevi olarak zorunlu olduğunu söylemek, ancak, *vulgus*’un,** kapitalist üretimin bağrında, kendi zıt kapitalist niteliklerinden ayrı ve arınmış olarak gelişen biçimlerini kavrayamamak anlamına gelir. Sanayi kapitalisti, para-kapitaliste göre bir işçidir ama, kapitalist anlamda bir işçidir, yani başkalarının emeğinin sömürücüsüdür. Bu iş için hak iddia ettiği ve cebe indirdiği ücret, tam, başkalarının elkonulan emek miktarına eşittir ve sömürü için gerekli çabayı gösterdiği sürece, bu emeğin sömürü derecesine doğrudan bağlıdır; ne var ki bu, böyle bir sömürünün gerektirdiği ve ılımlı bir ücret karşılığında bir yöneticiye devredildiği çabanın derecesine bağlı değildir. Her bunalımdan sonra İngiliz fabrika bölgelerinde, eskiden kendilerine ait bulunan fabrikaları, çoğu kez alacakları olan yeni sahipleri adına düşük ücretlerle yöneten eski fabrikatörlere sık sık raslanır.⁷⁶

⁷⁵ A. Ure, *Philosophy of Manufactures*, Fransızca çeviri, 1836, I, s. 67. Fabrikatörlerin bu Pindar’ı aynı zamanda, fabrikatörlerin çoğunun, harekete geçirdikleri mekanizma üzerine en ufak bir bilgileri olmadığına da tanıklık eder.

⁷⁶ Benim de bildiğim bir olayda, 1868 bunalımından sonra, iflas etmiş bir fabrikatör, eski işçilerinin, ücretli işçisi haline geldi. Fabrika, sahibi iflas ettikten sonra, bir işçi kooperatifi tarafından işletildi ve eski sahibi de orada yönetici olarak çalıştırıldı. — F. E.

* Bu baskıda: s. 255-258. — Ed.

** Halk, çokluk, yığın. —ç.

Hem ticaret ve hem de sanayi yöneticilerine ait yönetim ücretleri, emekçilere ait kooperatif fabrikalar ile hisse senetli kapitalist şirketlerde, girişim kârlarından tamamen ayrılmış durumdadır. Yönetim ücretlerinin girişim kârlarından başka zamanlardaki ayrılığı sırf raslantıya bağlı olduğu halde, burada devamlıdır. Kooperatif fabrikada, denetim işinin zıt niteliği yokolur, çünkü, yöneticinin ücreti, emekçiye karşıt durumda sermayeyi temsil edenin yerine, emekçiler tarafından ödenir. Hisse senetli şirketlerde —bunlar, kredi sistemi ile gelişmişlerdir— genellikle bu yönetim işini, ister kendilerine ait olsun, ister borç alınsın, sermaye sahipliğinden bir işlev olarak ayırma konusunda gitgide artan bir eğilim vardır. Tıpkı, burjuva toplumundaki gelişmenin, yargıçlık ve yöneticilik işlevlerinin feodal zamanlarda kendi nitelikleri olan toprak mülkiyetinden ayrılmasına tanık olması gibi. Ne var ki, bir yandan, sırf sermayenin sahibi, para-kapitalist, işlev yapan kapitalistin karşısına çıkmak zorunda olduğu halde, para-sermayenin kendisi, kredi sisteminin gelişmesiyle toplumsal bir niteliğe bürünür, bankalarda toplanarak, ilk sahipleri yerine artık buralardan borç verilir, öte yandan da, ister borç alınmış olsun ister olmasın, sermaye üzerinde herhangi bir hakkı bulunmayan bir yönetici, işlev yapan kapitaliste kapitalist olarak ait bulunan bütün gerçek işlevleri yerine getirir, ve böylece, yalnızca görev yapan yönetici kalarak, kapitalist, bir fazlalık gibi üretim sürecinde ortadan kalkar.

İngiltere'deki kooperatif fabrikaların resmî hesaplarından⁷⁷ —tıpkı öteki işçilerin ücretleri gibi, yatırılan değişen sermayenin bir kısmını oluşturan yönetici ücretleri düşüldükten sonra— kârın, zaman zaman bunlar özel fabrikatörlerden çok daha yüksek faiz ödedikleri halde, ortalama kârdan daha yüksek olduğu görülmektedir. Bütün bu durumlarda, elde edilen daha büyük kârların kaynağı, değişmeyen sermayenin kullanımında gösterilen daha büyük tasarruf olmuştur. Ama bizi burada asıl ilgilendiren şey, ortalama kârın (=faiz + girişim kârı) kendisini burada fiilen ve göze çarpacak şekilde, yönetim ücretlerinden tamamen bağımsız bir büyüklük olarak göstermesi olgusudur. Burada kâr, ortalama kârdan daha yüksek olduğu için, girişim kârı da, normalin üzerinde idi.

Aynı durum, hisse senetli bankalar gibi bazı hisse senetli kapitalist şirketlerde de görülmektedir. 1863'te, Union Bank of London ile diğer bankalar %15'lik yıllık temettü ödedikleri halde, London and Westminster Bank, %30'luk yıllık temettü ödemiştir. Burada, yöneticilerin ücretlerinden başka, mevduata ödenen faizler de brüt kârdan düşülmüştür. Yüksek kâr burada, ödenmiş sermayenin mevduata oranının oldukça küçük olmasıyla açıklanır. Örneğin, London and Westminster Bank'ın 1863'teki durumunda: ödenmiş sermaye = 1.000.000 £; mevduat, 14.540.275 £. Union Bank of London, 1863'te: ödenmiş sermaye, 600.000 £; mevduat, 12.384.173 £ idi.

⁷⁷ Yukarıdaki satırlar 1865'te yazıldığı için, buraya alınan hesaplar 1864'ten öteye gidemez. — F. E.

Girişim kârı ile denetim ya da yönetim ücretleri, faizin, kârın fazlalığı bakımından girdiği zıt biçim nedeniyle, köken olarak birbirine karıştırılmıştır. Bu karışıklık, daha sonraları, kâr karşılığı ödenmeyen emekten elde edilen artı-değer olarak değil de, kapitalistin yaptığı iş karşılığında aldığı ücret olarak göstermek için harcanan mazur gösterme çabalarıyla daha da artırılmıştır. Buna, sosyalistler, kârın fiilen, teorik olarak iddia edilen düzeye, yani sırf denetim ücretlerine indirilmesi isteğiyle karşı çıktılar. Ve bu istem, teorik gözboyacılığı için, bir yandan, sayısız sanayî ve ticarî yöneticiler sınıfının⁷⁸ gelişmesi ile bu denetim ücretlerinin diğer herhangi bir ücret gibi gitgide daha belirli bir düzeye ve belirli bir piyasa-fiyatına ulaşması ve öte yandan, diğer bütün vasıflı emek ücretleri gibi, özel eğitim gören emek-gücünün üretim giderlerini azaltan gelişmeyle birlikte gösterdiği düşmeyle daha da uygunsuz hale geldi.⁷⁹ İşçiler yönünden elbirliğinin, burjuvalar yönünden, hisse senetli girişimlerin gösterdikleri gelişmeyle, girişim kârı ile yönetim ücretlerinin karıştırılması için son bahane de ortadan kalktı ve kâr, teoride apaçık belli olduğu gibi, pratikte de, düpedüz bir artı-değer, karşılığında herhangi bir eşdeğerin ödenmediği bir değer, gerçekleşmiş karşılığı ödenmemiş emek olarak ortaya çıktı. İşte o zaman, işlev yapan kapitalistin, emeği gerçekten sömürdüğü ve borç alınan sermaye ile çalışıldığında bu sömürünün meyvesinin, faiz ile girişim kârına, kârın faizden sonra kalan fazlalığına bölündüğü görüldü.

Kapitalist üretim temeli üzerinde, hisse senetli girişimlerde, yönetim ücretleri ile ilgili yeni bir üçkağıtçılık yöntemi gelişti ve fiilî yöneticinin üzerinde bir yığın yönetim ve denetim kurulları peydahlandı; bunlar için denetim ve yönetim yalnızca ortakları soymanın ve keselerini doldurmanın bir bahanesi oldu. Bu konuyla ilgili çok ilginç ayrıntılar, *The City or the Physiology of London Business; With Sketches on 'Change, and the Coffee Houses*, London 1845, adlı incelemede bulunabilir. “Bankerler ile tüccarların, sekiz-dokuz farklı şirketin yönetimi ile, elde ettikleri kazanç şu örnekten görülebilir: İflâs etmesi üzerine Bay Timothy Abraham Curtis’in İflâs Mahkemesine sunduğu özel bilançoda, yöneticilikten, bu bayın ... yılda 800 ile 900 sterlin arasında net bir gelir sağladığı görölüyordu. İngiltere Bankası ve Doğu Hint Şirketi ile yakın ilişkisi bulunan bir kimse olarak Bay Curtis’in kurulunda hizmetini sağlamak, bir şirket için büyük bir şans sayılıyordu” (s. 81, 82). Böyle bir şirketin yöneticileri için, haftalık her toplantıya ait huzur hakkı en az bir İngiliz altın lirasıydı. İflâs Mahkemesinin tutanakları, bu denetim ücretlerinin, kural olarak, bu sözde yöneticilerin yerine getirdikleri gerçek denetimle ters orantılı olduğunu göstermektedir.

⁷⁸ “Ustalar da, bunların kalfaları da işçidirler. Bu bakımdan bunların çıkarları, adamlarıyla tamamen aynıdır. Ama bunlar aynı zamanda ya kapitalist ya da kapitalistlerin araçlarıdır, ve bu bakımdan çıkarları, işçilerin çıkarları ile kesinlikle zıttır.” (s. 27). “Eğitimin, bu ülkenin mekanik ustaları arasında yaygınlaşması, hemen hemen bütün ustaların ve işverenlerin emek ve becerilerinin değerlerini, bu bilgilere sahip olan kimselerin sayısını artırarak her gün biraz daha azaltmaktadır” (s. 30, Hodgskin, *Labor Defended Against the Claims of Capital*, etc., London 1825).

⁷⁹ “Ödenenberi varolan engellerde görülen genel gevşeme, artan eğitim olanakları, vasıfsız emeğin ücretlerini yükseltmek yerine vasıflı emeğin ücretlerini düşürme eğilimini göstermektedir.” (J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, 2nd ed., London 1849, I, s. 479.)

SERMAYE İLİŞKİLERİNİN
YÜZEYSEL BİR BİÇİMİ OLARAK
FAİZ GETİREN SERMAYE

SERMAYE ilişkileri, faiz getiren sermayede, en yüzeysel ve en fetiş biçime ulaşır. Biz, burada, $P-P'$ hareketini, bu iki ucu meydana getiren süreç olmaksızın, daha çok, para yaratan parayı, kendisini genişleten değeri görüyoruz. Tüccar sermayesinde, $P-M-P'$, sırf dolaşım alanı içerisinde kaldığı halde, ve bu nedenle de kâr, sırf elden çıkarma ile sağlanan kâr olarak görüldüğü halde, hiç değilse genel bir kapitalist hareket biçimi vardır; ama hiç değilse burada kâr, sırf bir *şeyin* ürünü olarak değil, toplumsal bir *ilişkinin* ürünü olarak görünür. Tüccar sermayesinin biçimi, en azından bir süreci, zıt evrelerin birliğini, iki zıt işleme —metaların satın alınması ve satışı— bölünen bir hareketi temsil eder. Bu, $P-P'$ hareketinde, faiz getiren sermayenin biçiminde yokolur. Örneğin, 1.000 sterlini bir kapitalist %5 faiz ile borç verse, 1.000 sterlinlik değer, bir yılda sermaye olarak $= S + Sf'$ olur; burada S sermaye, f' faiz oranıdır. Şu halde, $\%5 = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, ve $1.000 + 1.000 \times \frac{1}{20} = 1.050$ £. Sermaye olarak 1.000 sterlinin değeri = 1.050 sterlin, yani sermaye yalnız bir büyüklük değildir. Sermaye, bir büyüklükler *ilişkisi*dir, ama paranın kendi kendisiyle, belli bir değer olarak, kendisini genişleten bir değer olarak, bir artı-değer üretmiş olan ana para olarak ilişkisidir. Ve sermaye, görmüş olduğumuz gibi, sermaye olarak, ister kendilerine ait ister borç alınan sermaye ile iş görüyor olsun, bütün faal kapitalistler için, bu, doğrudan

doğruya kendisini genişleten değer biçimini alır.

P—P': Biz burada, sermayenin ilk çıkış noktasını görüyoruz; P—M—P' formülünde para, kendi iki ucuna, P—P'ne indirgenmiştir ve burada $P' = P + \Delta P$, daha fazla para yaratan paradır. Bu, sermayenin, anlamsız bir özet haline getirilmiş ilk ve genel formülüdür. Bu, hazır sermaye, üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği ve dolayısıyla, belli bir dönemde belli bir artı-değer sağlayan sermayedir. Faiz getiren sermaye biçiminde bu, arada üretim ve dolaşım süreçleri olmaksızın doğrudan doğruya görünür. Sermaye, faizin, gizemli ve kendi kendisini yaratan bir artışın kaynağı —kendi artışının kaynağı— olarak görünür. Bu şey (para, meta, değer) şimdi sırf bir şey olarak sermayedir, ve sermaye, sırf bir şey olarak görünür. Tüm yeniden-üretim sürecinin sonucu, bu şeyin kendi içersinde taşıdığı bir özellik gibi görünür. Bu, ister para olarak harcamak istesin ister sermaye olarak borç versin, paranın, yani her an değiştirilebilir biçimdeki metanın sahibine bağlıdır. Bu nedenle, faiz getiren sermayede, bu otomatik fetiş, kendini genişleten değer, para doğuran para, kendi saf hali içersinde ortaya çıkarılır ve bu biçim içersinde artık kökenini gösteren hiç bir işaret taşımaz. Toplumsal ilişki, bir şeyin paranın, kendi kendisiyle ilişkisi içersinde tamamlanmış olur. Paranın sermayeye fiilen dönüşmesi yerine, burada biz yalnız, içeriksiz bir biçim görüyoruz. Emek-gücünde olduğu gibi, paranın kullanım-değeri, burada, onun değer yaratma yetisi, içerdüğinden daha büyük bir değer yaratma özelliğidir. Para, para olarak, kendi kendini genişleten potansiyel değerdir, ve bu acayip metanın satış biçimi olan bu özelliği nedeniyle, borç verilmektedir. Böylece, değer doğurmak ve faiz sağlamak paranın bir özelliği halini almaktadır; tıpkı armut ağacının armut vermesi gibi. Ve para borç veren, parasını böylece, faiz getiren bir şey olarak satmaktadır. Hepsi bu kadar da değil. Fiilen işlev yapan sermaye, görmüş olduğumuz gibi, kendisini öyle bir ışık altında gösterir ki, sanki faizi, işlev yapan sermaye olarak değil, bizatihi sermaye olarak, para-sermaye olarak sağlamaktadır.

Bu da gene, çarpıtılır. Faiz, kârın, yani faal kapitalistin işçiden sızdığı artı-değerin bir parçasından başka bir şey olmadığı halde, şimdi tam tersine, faiz sanki sermayenin tipik ürünü, asıl ögesi ve, girişim kârı şeklindeki kâr ise, yalnızca yardımcı bir öge ve yeniden-üretim sürecinin bir yan ürünü olarak görünür. İşte böylece, sermayenin fetiş biçimine ve fetiş sermaye kavramına ulaşılmış oluruz. P—P' hareketinde, sermayenin anlamsız biçimini, üretim ilişkilerinin son derece çarpıtıldığı ve somutlaştığı faiz getiren sermaye biçimini, kendi yeniden-üretim sürecinden önce gelen, basit sermaye biçimini görüyoruz. Bu, paranın ya da bir metanın, yeniden-üretim sürecinden bağımsız olarak kendi değerini genişletme yeteneği — sermayenin çok kaba bir biçimde bir esrar perdesiyle örtülmesidir.

Sermayeyi, değer, değer yaratmanın bağımsız bir kaynağı gibi

gösterme çabasında olan vülger ekonomi politik için, bu biçim büyük bir keşiftir; ve bu biçim içersinde kârın kaynağı artık farkedilemez hale geldiği gibi, kapitalist üretim sürecinin sonucu —sürecin kendisinden ayrılarak— bağımsız bir varlık kazanmaktadır.

Sermaye, kendi kendisini büyütme yetisi her seferinde o günkü faiz oranıyla ifade edilen, belirli bir fiyata sahip bir meta haline, ancak para-sermaye halini almakla dönüşebilir.

Faiz getiren sermaye olarak, ve özellikle faiz getiren para-sermayenin dolaysız biçimi içersinde (faiz getiren sermayenin bizi burada ilgilendirmeyen diğer biçimleri, gene bu biçimden türerler ve onun varlığını öngörürler), sermaye kendi saf fetiş biçimini alır ve $P-P'$ bir özne, satılabilir bir şeydir. *Önce*, para olarak sürekli varlığı nedeniyle, bu biçim içersinde bütün özgül nitelikleri yokolmuş ve gerçek öğeleri görünmez hale gelmiştir. Çünkü para, kullanım-değerleri olarak metaların bütün ayırdedici özelliklerinin ve dolayısıyla, bu metalar ile bunların üretim koşullarından oluşan sanayi sermayelerinin de yine ayırdedici niteliklerinin yokoldukları bir biçimdir. İşte paranın bu biçimi, değer —bu durumda sermayenin— bağımsız bir değişim-değeri olarak varolduğu biçimdir. Sermayenin yeniden-üretim sürecinde, bu para-biçim, yalnızca geçici bir biçim —sırf bir geçiş noktasıdır. Ama, para piyasasında sermaye daima bu biçim içersinde bulunur. *Sonra*, ürettiği artı-değer de, burada gene para-biçiminde, onun özünde taşıdığı bir kısım olarak görünür. Büyüme süreci ağaç için neyse, para doğurma da ($\tau\omicron\chi\omicron\varsigma$) [faiz ve döl —ç.], sermayenin, para-sermaye biçiminde özünde taşıdığı bir şey gibi görünür.

Faiz getiren sermayede, sermayenin hareketi kısaltılmış, araya giren süreç atlanmıştır. Böylece, kendisi 1.000'e eşit bir şey olarak sabit bulunan 1.000'lik bir sermaye, tıpkı belli bir süre için mahzende tutulan şarabın, kendi kullanım-değerini iyileştirmesi gibi, belli bir süre sonra, 1.100 haline gelir. Sermaye şimdi bir şeydir, ama bir şey olarak sermayedir. Para şimdi gebedir.* Borç verilir verilmez ya da yeniden-üretim sürecine yatırılır yatırılmaz (para, faal kapitaliste, sahibi olarak faiz getirdiği ölçüde girişim kârından ayrılır), ister uykuda ister uyanık, ister evde ister dışarda, ister gündüz ister gece olsun, üzerinde faiz büyümeye başlar. Böylece, faiz getiren para-sermaye (ve bütün sermaye, değeri bakımından para-sermayedir ya da para-sermayenin ifadesi olarak kabul edilir), para yığıcının en ateşli isteğini yerine getirmiş olur. Tefeciliğe karşı bütün gücüyle giriştiği safça saldırıda Luther'in bütün dikkatini çeken şey, işte, bu bir şey olarak —artı-değer üretiminin sermaye aracılığıyla burada ortaya çıkışı böyledir— para-sermayenin özünde taşıdığı faizdir. Borç alınan bir paranın saptanan tarihte borç verene ödenmesi yüzünden, kendisi de bir ödemede bulunmak zorunda olan alacak-

*Goethe. *Faust*, Part I, Scene 5. —Ed.

lının zarara uğraması halinde, ya da bir alışveriş, örneğin bir bahçe satın alınması üzerine sağlayacağı bir kâr fırsatını kaçırmamasına neden olunduğunda, bir faiz talep edilebileceğini gösterdikten sonra Luther şöyle devam ediyor: “Şimdi ben sana onları (100 guldeni) borç verdiğim için, sen benim, hem bir yandan ödeme yapamadığım, hem de öte yandan satın almama engel olduğun için ikili bir zarara uğramama neden oluyorsun ki, buna *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis** denir. ... Ahmet’in, 100 gulden borç vermekle zarara uğradığını ve bu zararlar için adil bir tazminat istediğini duyar duymaz hemen harekete geçer ve her 100 gulden için çifte ödemede bulunulmasını, yani hem paraların ödenmediği ve hem de yapacakları alışveriş üzerinden kâr sağlamalarına engel olduğu için tıpkı *iki türlü zarara uğramış gibi* çifte tazminat talep ederler; böylece, ne zaman ellerinde 100 guldenleri olsa ve bunu borç verseler, hiç uğramadıkları bu iki zararın tazmin edilmesini isterler. ... Bu nedenle, hiç uğramadığını ne ispat ne de hesap edebileceğin hayali bir kayıp için komşunun parasından tazminat alan sen, bir tefecisin. Bu tür zararlara, hukukçular, *non verum, sed phantasticum interesse*** derler. Bu, herkesin kendi kafasından uydurduğu bir zarardır. ... Bu yüzden, ödeyemediğim ya da satın alamadığım için kayba uğradığımı öne sürmem hiç bir işe yaramaz. Yoksa bu *ex contingente necessarium**** olmayan bir şeyden bir şey yaratmak, belirsiz bir şeyi mutlak bir şey haline getirmek olurdu. Böyle bir tefecilik dünyayı birkaç yılda yiyip bitirmez mi? ... Eğer istemediği halde başına kötü bir kaza gelse ve bundan kurtulmak zorunda kalsa, bunun için tazminat talep edebilir, ama ticaretle bu böyle değil, tam tersinedir. Orada gereksinme içinde bulunan komşularının sırtından kâr sağlamak, servet toplayıp zengin olmak, hiç bir çaba, tehlike ya da kaybı göze almaksızın başkalarının emeği ile tembellik ve aylıklık edip lüks içersinde yaşamak için planlar yapılır. Ocağın karşısına geçip oturacaksın, 100 guldeni ülkede senin için servet toptasın diye borç vereceksin ve bu para borç verildiği için hiç bir tehlikesi ya da riski olmadan gene de cebinde sayılacak — kim istemez böylesini a benim dostum?” (Martin Luther, *An die Pharherrs wider den Wucher zu predigen, etc.*, Wittenberg 1540.)

Kendi kendisini yeniden üreten ve kendi kendisini genişleten, özünde taşıdığı nitelikler sayesinde —yani, skolastiklerin gizli nitelikleri sayesinde— ebediyen varolan ve büyüyen değer olarak, sermaye kavramı, Dr. Price’ın, simyacıların fantezilerine taş çıkartan renkli hayaller kurmasına yolaçmıştır; bunlar, Pitt’in bütün ciddiyetiyle inandığı ve itfa fonuyla ilgili yasalarında, malî yönetimin temel direkleri olarak kullandığı hayallerdir.

* Çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçınılan kazanç fırsatı. —ç.

** Gerçek olmayan, hayali zararlar. —ç.

*** Raslantıdan zorunluluk yaratmak. —ç.

“Bileşik faiz getiren para önce yavaş yavaş artar. Ama, artış oranı gitgide hızlandığı için, bir süre sonra aklın alamayacağı bir hıza ulaşır. Kurtarıcımızın* doğduğu gün, yüzde 5 bileşik faizle borç verilen bir peni, şimdiye kadar, hepsi de som altından 150 milyon tane dünyanın içerebileceğinden daha büyük bir miktara ulaşmış olurdu. Yok eğer basit faizle verilmiş olsaydı, aynı zaman içinde, ancak yedi şilin dörtbuçuk peni olurdu. Hükümetimiz, şimdiye değin para işlerini düzeltmede bu iki yoldan, birincisinden çok ikincisini seçmiştir.”⁸⁰

Yazarın hayali, *Observations on Reversionary Payments, etc.*, London, 1772, adlı yapıtında daha da yüksek bulutlar üzerinde dolaşüyor. Şöyle diyor: “Bir şilin, Kurtarıcımızın doğumunda, %6 bileşik faizle verilmiş olsa” (herhalde Kudüs Tapınağında) “Satürn’ün yörüngesinin çapına eşit çapta bir kürenin kapsayabileceğinden daha büyük ... bir miktara ulaşırdı.” “Bu nedenle bir devletin hiç bir zaman sıkıntıya düşmesine gerek yoktur; çünkü, çok küçük bir tasarrufla, faizlerin gerektirebileceği pek kısa zamanda en büyük borçları bile ödeyebilirdi.” (s. XIII, XIV.) İngiliz devlet borçları için, ne hoş teorik bir başlangıç!

Geometrik dizinin ulaştığı dev boyutlar karşısında Price’ın düpedüz gözleri kamaşıyor. Çünkü, ne yeniden-üretim ve ne de emek koşullarını hiç dikkate almaksızın, sermayeye, devridaim makinesi, sırf kendi kendini artıran bir sayı gözüyle bakıyor; tıpkı Malthus’un, nüfus sorunu ile ilgili olarak, geometrik dizisinde yaptığı gibi,** $t = S(1 + f)^n$ formülde, t = sermaye + bileşik faiz toplamı, S = yatırılan sermaye, f = faiz oranı (yüzün kesirleri olarak ifade edilmiş) ve n , bu sürecin yer aldığı yılların sayısını ifade etmektedir, sermayenin büyüme yasasını bulduğu düşüncesiyle şaşkına dönmüştür.

Pitt, Dr. Price’ın, sermayeyi bir esrar perdesine bürümesini iyiden iyiye ciddiye alıyor. 1786 yılında Avam Kamarası, kamu yararı için 1 milyon sterlin toplanmasına karar verdi. Pitt’in pek güvendiği Price’a göre, bu para toplandıktan sonra gerekli “birikimin” sağlanması ve böylece, bileşik faizin göstereceği sihirle ulusal borçları kayıplara karıştırmak

⁸⁰ Richard Price, *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt*, 2nd ed., London 1774, s. 19. Yazar şu bönce şakayı yapıyor: “Bileşik faizle çoğaltmak için, basit faizle para borç almak.” (R. Hamilton, *An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain*, 2nd ed., Edinburgh 1814, s. 133.) Buna göre, borç almak, özel kişilerin servet toplaması için de en güvenli yol olabilir. Ama eğer, %5 yıllık faiz ile 100 £ borç alırsam, yıl sonunda 5 £ ödemem gerekir ve bu borç 100 milyon yıl bile sürecek olsa, bu arada ben her yıl yalnız 100 £ borç vermek ve 5 £ ödemek durumunda olurum. Hiç bir zaman 100 £ borç aldığım halde 105 £ borç verecek hale gelemem. Ve, nasıl olur da, %5 faizi ödeyebilirim? Yeni borçlarla ya da devlet sözkonusu ise yeni vergilerle. Şimdi, eğer sanayici kapitalist borç para alırsa ve kârı diyelim %15’e ulaşırsa, %5 faiz ödeyebilir, %5 özel giderleri için harcayabilir (her ne kadar geliri ile birlikte iştahı da kabarsa da) ve %5 de sermayesine katılabilir. Bu süreç devam edecek olursa, kâr oranı, daha önceki bölümlerde belirtilen nedenlerle, %15’ten, diyelim %10’a düşer. Ne var ki Price, %5’lik bir faizin %15’lik bir kâr oranını öngördüğünü tamamiyle unuttuyor ve bunun, sermaye birikimi ile sürüp gideceğini varsayıyor. Onun, gerçek birikim süreci ile en ufak bir ilişkisi bulunmayıp, daha çok yalnız paranın borç verilmesi ve bileşik faiz ile geri alınmasıyla uğraşılıyor. Bunun nasıl yapılacağının onun için bir önemi yok çünkü bu, faiz getiren sermayenin zaten özünde taşıdığı bir nitelik.

* İsa’nın doğduğu tarih sözkonusudur. —ç.

** [Malthus,] *An Essay on the Principle of Population*, London 1798, s. 25-26. —Ed.

için, hiç kuşkusuz halka vergi yüklemekten başka çıkar yol olamazdı. Avam Kamarasının çıkarttığı bu kararı, hemen Pitt'in, "vadesi gelmiş borçlar ile, fonun yılda 4.000.000 sterline ulaşmasına kadar," 250.000 sterlinin biriktirilmesini emreden bir yasası izledi. (Act 26, George III, Chap. 31.)* Devlet borçlarının itfasına ayrılan miktarın artırılmasını önerdiği 1792 tarihli konuşmasında Pitt, İngiltere'nin ticarî üstünlüğünün nedenleri arasında, makineleri, krediyi, vb., sayıp döktü, ama "en yaygın ve sürekli neden, birikim" idi. Bu ilkenin Smith'in bu dehanın yapıtında baştan sona geliştirildiğini söylüyor ... ve bu birikimin, gelecek yıl aynı şekilde kullanılmak ve böylece sürekli bir kâr sağlamak için, ana sermayeyi artırmak amacıyla yıllık kârın en az bir kısmının bir yana ayrılmasıyla oluşturulduğunu sözlerine ekliyordu. Pitt, böylece, Dr. Price'in yardımıyla, Smith'in birikim teorisini, borçların biriktirilmesi yoluyla, bir ulusun zenginleşmesi teorisine çeviriyor ve bu yolla, tatlı bir borçlar sonsuzluğu dizisine —borç ödemek için borçlar dizisine— ulaşıyor.

Modern bankacılığın babası Josiah Child, çok daha önce, 100 sterlinin, %10 bileşik bir faizle 70 yılda 102.400 sterline ulaşacağını söylemişti. (*Traité sur le commerce, etc.*, par J. Child, traduit, etc., Amsterdam et Berlin, 1754, s. 115. Yazılış tarihi: 1669.)

Dr. Price'in düşüncelerinin modern iktisatçılar tarafından nasıl düşüncesizce uygulandığını, *Economist*'ten alınan aşağıdaki satırlar göstermektedir: "Tasarruf edilen sermayenin her parçasının sağladığı bileşik faiz ile sermaye öylesine dalbudak salmıştır ki, dünyada gelirin elde edildiği bütün servet, uzun zamandır artık sermayenin faizi halini almıştır. ... Şimdi bütün rant, daha önce toprağa yatırılan sermayeye ödenen faizdir." (*Economist*, July 19, 1851.) Sermaye, faiz getiren sermaye niteliği içersinde, üretilebilen bütün servete sahip çıkıyor ve şimdiye değin elde ettiği her şey, onun, yalnızca her tarafa dalbudak salan iştahını doyurmak için ödenen bir taksit oluyor. Özünde bulunan yasalar gereği, insanoglunun bugüne kadar harcadığı bütün artı-emek ona aittir. Moloch.

Konuyu, romantik Müller'in aşağıdaki laf salatası ile bağlayalım: "Dr. Price'in sözettiği, muazzam bileşik faiz artışı, ya da insanın kendiliğinden hız artıran güçlerindeki muazzam büyüme, böylesine muazzam bir etki yaratmak için bölünmemiş ya da kesintisiz, tekdüze bir uygulamayı öngörür. Sermaye bölünür bölünmez ve pek çok bağımsız büyüyen sürgünlere ayrılır ayrılmaz, güçlerin birikim süreci bütünüyle yeniden başlar. Doğa, her işçinin ortalama olarak payına düşen enerji toplamını, aşağı yukarı 20-25 yıllık bir zamana dağıtmıştır (!). Bu süre dolduktan sonra emekçi işini bırakır ve emeğinin bileşik faizi ile biriken sermayeyi yeni bir emekçiye aktarması gerekir, çoğu kez bunu, birkaç emekçi ya da çocuk arasında dağıtır. Bunlar, paylarına düşen sermaye üzerinden fiilen herhangi bir bileşik faiz almadan önce, bunu harekete geçirmeyi ve kullanmayı

* "Her üç ayın sonunda, Ulusal Borç Fonuna yatırılmak üzere, ilgili komisyonlara belli bir miktar ödenmesini öngören bir yasa." (Anno 26 Georgii III, Regis, cap. 31). — Ed.

öğrenmek zorundadırlar. Ayrıca, uygar bir toplumun elde ettiği muazzam miktardaki sermaye en hareketli topluluklarda bile, uzun yıllarda yavaş yavaş birikmiştir ve işin hemen büyütülmesi için kullanılmamıştır. Bunun yerine, önemlice bir miktar biraraya getirilir getirilmez, bu, bir başka bireye, bir emekçiye, bankaya ya da devlete borç adı altında devredilmiştir. Ve bunu alan, sermayeyi fiilen harekete geçirir, bundan bileşik faiz alır ve böylece borç verene basit faiz ödemeyi kolayca üstlenir. Nihayet eğer yalnız üretim ya da tutumluluk yasası tek başına egemen olsaydı, insanın gücü ve bu gücün ürünlerinin durmadan artacağı bu muazzam birikime, tüketim, açgözlülük ve israf yasası karşı koyar.” (A. Müller, *Elemente der Staatskunst*, III, s. 147-49.)

Bu kadar az satırda bu kadar çok tüyler ürpertici saçmalığı biraraya getirmek her yiğidin kârı değildir. Emekçi ile kapitalistin, emek-gücünün değeri ile sermaye üzerinden faizin, vb. böylesine gülünç bir şekilde karıştırılması bir yana, bileşik faiz talebi, sermayenin bileşik faiz getirmek üzere borç verilmesi olgusuyla sözde açıklanmış oluyor. Bizim Müller’in uyguladığı yöntem, yaşamın her alanında görülen romantizmin tipik bir örneğidir. Bunlar şeylerin en yüzeysel görünüşlerinden derlenen günlük önyargılardan oluşurlar. Ardından da, bu yanlış ve basmakalıp içeriğin, esrarlı bir ifade tarzıyla “yüceltilmesi” ve ululaştırılması işi kalıyor.

Sermaye birikimi süreci, ancak, kârın (artı-değerin) tekrar sermayeye çevrilen, yani daha fazla artı-emek emmek için hizmet eden kısmına eğer faiz adı verilebilirse, bu anlamda, bileşik faiz birikimi olarak düşünülebilir.

Ne var ki:

1) Her türlü dıştan gelen etkenler bir yana, mevcut sermayenin büyük bir kısmı, yeniden-üretim süreci boyunca sürekli olarak azçok değer kaybına uğrar, çünkü metaların değeri, üretimlerinde kökensel olarak harcanan emek-zamanı ile değil, yeniden-üretimlerinde harcanan emek-zamanıyla belirlenir ve bu zaman, emeğin toplumsal üretkenliğindeki gelişme nedeniyle sürekli azalır. Daha yüksek bir toplumsal üretkenlik düzeyinde, mevcut bütün sermaye, bu nedenle, uzun bir sermaye birikimi sürecinin sonucu olmak yerine, daha kısa bir yeniden-üretim döneminin sonucu gibi görünür.⁸¹

2) Bu cildin Üçüncü Kısımında gösterildiği gibi, kâr oranı, artan sermaye birikimi ve buna tekabül eden ve tüm ifadesini sermayenin değişmeyen kısmına göre değişen kısmındaki nispi ve kademeli azalmada bulunan toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışla orantılı olarak düşer. Tek bir emekçi tarafından harekete geçirilen değişmeyen sermaye on katı artırıldıktan sonra aynı kâr oranının meydana gelmesi için artı emek-zama-

⁸¹ Mill ile Carey'e ve Roscher'in bu konudaki yanlış yorumuna bakınız. [Marx şu yapıtlara işaret ediyor: J. St. Mill, *Principles of Political Economy*, Second edition, vol. I, London 1849, s. 91-92; H. Ch. Carey, *Principles of Social Science*, vol. III, Philadelphia 1859, s. 71-73; W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3 Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 45. — Ed.]

nının on kat artması gerekir ki, çok geçmeden toplam emek-zamanını ve ensonu günün 24 saatini sermaye bütünüyle ele geçirmiş olsa bile buna yetmez. Ne var ki, kâr oranının düşmediği düşüncesi, Price'ın sözünü ettiği dizinin, ve genellikle de, "bileşik faizli sermayenin her yeri kaplaması" sözünün temelidir.⁸²

Artı-değerle artı-emeğin özdeşliği, sermaye birikimi için nitel bir sınırı koyar. Bu sınır, *toplam işgünü* ile, aynı anda sömürülebilir işgünlerinin sayısını sınırlayan, üretken güçlerin ve nüfusun o günkü gelişme derecesinden oluşur. Yok eğer, artı-değer, anlamsız bir biçim olan faiz olarak kabul edilirse, bu sınır sırf niceldir ve her türlü hayal ve fanteziye açıktır.

Şimdi artık, bir fetiş olarak sermaye kavramı, emeğin birikmiş ürününe, üstelik de para şeklinde sabitleşmiş şekline, özünde saklı bir güç, bir otomat gibi, geometrik dizi içersinde artı-değer yaratma niteliği veren bir kavram olarak, faiz getiren sermaye de en yüksek noktasına ulaşmıştır; böylece, *Economist*'in düşündüğü gibi, emeğin birikmiş ürünü, dünyanın bütün servetini, her zaman için, ona ait bir şey ve haklı olarak ona giden bir şey olarak bu sermayeye, bir fiyat indirimi ile çoktan devretmiştir. Geçmiş emeğin ürünü, geçmiş emeğin kendisi, burada, bugünkü ya da gelecekteki canlı artı-emeğin bir kısmına kendiliğinden gebedir. Oysa biz, gerçekte, geçmiş emeğin ürünlerinin değerlerinin korunmasının ve bu bakımdan yeniden-üretimlerinin, *ancak* bunların canlı emekle biraraya gelmesinin sonucu olduğunu; ve sonra da, geçmiş emeğin ürünlerinin canlı emek üzerindeki egemenliğinin ancak, geçmiş emeğin bağımsız ve çok ağır basar biçimde canlı emeğe egemen bulunduğu özel toplumsal ilişkilere dayanan sermaye ilişkilerinin devamı süresince devam ettiğini biliyoruz.

⁸² "Açıktır ki, hiç bir emek, hiç bir üretken güç, hiç bir beceriklilik ve hüner, bileşik faizin çok ağır taleplerini karşılayamaz. Ne var ki, bütün tasarruflar, kapitalistin gelirinden yapılır ve böylece bu talepler fiilen sürekli yinelenir ve emeğin üretken gücü bunları karşılamayı sürekli reddeder. Bu nedenle, bir tür denge sürekli kurulmuş olur." (*Labour Defended Against the Claims of Capital*, s. 23. By Hodgskin.)

YIRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

KREDİ VE FİKTİF SERMAYE

KREDİ sistemi ile, bu sistemin kendi kullanımı için yarattığı araçların (kredi-para, vb.) çok ayrıntılı bir incelemesi bizim planımızın dışında kalır. Biz burada yalnızca, genellikle kapitalist üretim tarzının karakterini ortaya koymak için gerekli birkaç özel nokta üzerinde durmak istiyoruz. Burada yalnız ticarî kredi ile banka kredisini ele alacağız. Bu kredi biçimi ile, kamu kredisinin gelişmesi arasındaki ilişki burada incelenmeyecektir.

Ödeme aracı olarak paranın işlevinin ve buradan da, metaların üreticileri ile ticaretini yapanlar arasında alacaklı ve borçlu ilişkisinin, metaların basit dolaşımından nasıl geliştiğini, daha önce göstermiş bulunuyorum (Buch I, Kap. III, b*). Ticaretin ve sırf dolaşım amacıyla üretimde bulunan kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte, kredi sisteminin bu doğal temeli genişler, yaygınlaşır ve işlenmiş hale gelir. Para, burada, genellikle sırf bir ödeme aracı olarak hizmet eder, yani metalar para karşılığında değil, belli bir tarihte ödeme yapılmak üzere yazılı bir ödeme vaadi belgesi karşılığında satılır. Bütün bu borç senetlerini, sırf kısa olsun diye, poliçe genel başlığı altında toplayabiliriz. Bu poliçeler de gene,

* *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, Üçüncü Kesim, b. —Ed.

ödeme tarihleri gelene kadar ödeme aracı olarak dolaşımda bulunurlar, ve bunlar fiili ticaret parasını teşkil ederler. Bunlar, alacak ve borçların dengelenmesi yoluyla en sonunda birbirlerini çıştledikleri sürece ve ölçüde, tam olarak gerçek paraya dönüşmedikleri halde, mutlak olarak para işini görürler. Üreticiler ile tüccarların bu karşılıklı avansları nasıl ki kredinin gerçek temelini oluşturuyorsa, bunların dolaşım aracı poliçe de, asıl kredi-parasının, banknotların, vb. gerçek temelini teşkil eder. Bunlar, ister madenî olsun ister devletin çıkardığı kağıt para olsun, para dolaşımına dayanmamıştır, daha çok, poliçe dolaşımına dayanırlar.

W. Leatham (Yorkshire'lı banker), *Letters on the Currency*, 2nd ed., London 1840, adlı kitabında şunları yazıyor: "1839 yılının tamamı için toplam miktarın ... 528.493.842 £ olduğunu" (yabancı poliçelerin, bu toplamın aşağı yukarı beşte-biri kadar olduğunu kabul ediyor) "ve bu yıl, aynı anda, dolaşımdaki senetler tutarının 132.123.460 £ olduğunu hesapladım" (s. 56.) Poliçeler, "miktar olarak onu oluşturan bir kısmını bütün birarada bulunan geriye kalanlardan daha büyük" yapar (s. 3.). "Poliçelerden oluşan bu muazzam üstyapı, banknotlar ile altın miktarının teşkil ettiği temele dayanır (!) ve olaylar sonucu bu temel çok daraldığında, sağlamlığı ve hatta varlığı tehlikeye düşer" (s. 8). "Bütün nakit parayı" (banknotlar demek istiyor) "ve bankalar ile taşra bankerlerinin, talep üzerine ödenecek borçlarını hesap edecek olursam, 153 milyonluk bir miktar bulurum ve yasaya göre bunun altına çevrilebilmesi gerekir ... ve bu talebi karşılayacak altın miktarı" yalnızca 14 milyondur (s. 11). "Poliçeler ... para bolluğunu önleme ve bunların bir kısmını yaratan, ve büyük ve tehlikeli şekilde genişlemelerini teşvik eden, aşırı ve düşük faiz oranları ile iskontoya engel olma dışında herhangi bir denetim altına alınmamıştır. Bunların ne kadarının, fiili alım-satım gibi gerçek *bonâ fide* işlemlerden doğduğunu ya da ne kadarının fiktif ve sırf yenileme poliçelerinden, yani şu kadar miktar dolaşım aracı yaratarak bir fiktif sermaye meydana getirmek üzere keşide edilen poliçelerden ibaret olduğuna karar vermek olanaksızdır. Paranın bol ve ucuz olduğu zamanlarda bunun çok büyük miktarlara ulaştığını biliyorum." (s. 43-44.) J. W. Bosanquet, *Metallic paper and Credit Currency*, London 1842: "Yılın her işgününde, 3.000.000 sterline ulaşan ortalama bir ödeme Clearing House (Londralı bankerlerin, vadesi dolmuş senetleri ve ödenmiş çekleri değiştirdikleri yer) aracılığı ile yapılıyor ve bu amaç için gerekli günlük para miktarı, 200.000 sterlini biraz geçiyordu" (s. 86). [1889'da, *Clearing House*'un toplam devir tutarı 7.618³/₄ milyon sterline ulaşmıştı ve aşağı yukarı 300 işgünü hesabıyla, günlük ortalama 25¹/₂ milyon sterlin ediyordu. —F. E.] "Poliçe," mülkiyeti, ciro yoluyla elden ele aktardığı ölçüde, "hiç kuşkusuz paradan bağımsız olarak, dolaşım aracı olarak işlev yapar" (s. 92). "Ortalama olarak, dolaşımdaki her senedin iki kez ciro edildiği ve ... her senedin, vadesi gelmeden iki ödemeyi yerine getirdiği" kabul edilebilir. "Bu varsayıma göre, 1839 yılında, yalnız senetlerin cirosuyla, günde 3.000.000 sterlinden fazla olmak üzere, 528.000.000'un iki katı, yani

1.056.000.000 sterlin değerinde bir mülkiyet transferi yapılmış görünür. Bu nedenle, sonuç olarak mevduat ile poliçelerin birarada, paranın yar-dımı olmaksızın günde 18.000.000 sterlinden az olmamak üzere, mülki-yeti elden ele aktarmak suretiyle paranın işlevlerini yerine getirdiklerini güvenle söyleyebiliriz” (s. 93).

Tooke, genel olarak kredi üzerine şunları söylüyor: “En basit ifade-siyle kredi, bir kimsenin, bir başka kimseye, belli bir miktarda sermayeyi para olarak, ya da para olarak hesaplanan değeri üzerinde anlaşılmaya varılmış mallar şeklinde, ve her iki halde de, belli bir vadenin sonunda ödenmek üzere, emanet vermesine yolaçan, sağlam ya da çürük bir te-mele dayalı güvendir. Sermayenin, para olarak, yani ya banknot ya da nakit kredi veya bir muhabire havale şeklinde borç verilmesi halinde sermayenin kullanımı için, geriye ödenecek miktara, her 100 £ için bir şu kadar miktar ilâve yapılır. Para olarak değerleri üzerinde anlaşılmaya varılmış ve bir satış teşkil eden mallar sözkonusu olduğunda, geriye ödenmesi kararlaştırılan miktar, ödeme için saptanan dönemin sonuna kadar, sermayenin kullanımı ve riski için bir tazminatı içerir. Belli tarih-lerde yazılı ödeme taahhütleri çoğu kez bu kredilerle birlikte verilir, ve belli tarihten sonra devredilebilir taahhütler ya da borç-senetleri, para ya da mal şeklindeki sermayelerini, ellerindeki borç senetlerinin vadele-ri dolmadan önce kullanma olanağı bulan alacaklılar için, kredileri, se-netler üzerinde kendi adlarına ilâveten başka adlarla kuvvetlenmiş ola-cağı için, çoğu kez daha uygun koşullarla borç almak ya da satın almak olanağını sağlayan bir araç olurlar.” (*Inquiry into the Currency Principle*, s. 87.).

Ch. Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*, *Revue des Deux Mondes*, 1842, Tome 31: “Her ülkede kredi işlemlerinin çoğu, sı-naî ilişkiler çerçevesi içersinde yer alır. ... Hammadde üreticisi, imalâtçı fabrikatöre kredi açar ve ondan belli bir tarihte ödeme yapmak için ta-ahhüt alır. Kendi payına düşen işi tamamlayan fabrikatör de şimdi ürü-nünü benzer koşullarla, onu daha fazla işleyecek olan başka bir fabrika-töre kredi ile verir ve bu şekilde kredi, birinden diğerine uzanıp giderek tüketiciye kadar ulaşır. Toptancı tüccar, bir yandan fabrikatörden ya da komisyoncu aracından kredi aldığı halde, perakendeci tüccara kredi ile mal verir. Hepsi de bazan para, ama çoğu kez ürün olmak üzere bir eliy-le borç alır, öteki eliyle borç verir. İşte bu şekilde, sınaî ilişkiler içersinde bütün yönlerle doğru uzanan ve birbiriyle kesişen aralıksız bir avans alış-verişi yeralır. Kredinin gelişmesi, işte bu karşılıklı avansların çoğalması ve büyümesiyle olur ve onun gerçek güç kaynağı da budur.”

Kredi sistemlerinin diğer yanı, kapitalist üretimde, hiç kuşkusuz me-ta ticaretiyle elele giden, para ticaretindeki gelişmeyle bağlı bulunur. İşa-damlarına ait yedek fonların yönetiminin, para toplama, para ödeme, uluslararası ödemeler ve külçe ticareti ile ilgili teknik işlemlerin, para ti-caretiyle uğraşan kimselerin ellerinde nasıl toplandığını bundan önceki

kısımda (Yirmidokuzuncu Bölüm) görmüş bulunuyoruz. Kredi sisteminin öteki yanı — faiz getiren sermayenin ya da para-sermayenin yönetimi, para-ticareti yapan kimselerin özel bir işlevi olarak bu para ticaretinin yanısıra gelişir. Paranın borç alınması ve borç verilmesi bunların uğraştıkları özel işleri haline gelir. Bunlar, para-sermayeyi fiilen borç verenle borç alan arasında aracılık ederler. Genel bir deyişle, bankacılık işinin bu yanı, büyük miktarlarda borç verilebilir para-sermayenin bankerlerin ellerinde toplanarak, bireysel borç verenler yerine bu bankerlerin, sanayi kapitalistleri ile ticaret kapitalistlerinin karşısına, bütün borç para verenlerin temsilcileri olarak çıkmasından ibarettir. Bunlar, para-sermayenin genel yöneticileri haline gelirler. Öte yandan, tüm ticaret âlemi adına borç para topladıkları için, borç alanları borç verenler karşısında toplamış olurlar. Bir banka, bir yanda, borç verenlerin toplaşmasını, öte yanda da borç alanların para-sermayesinin toplaşmasını temsil eder. Genel olarak kârı, borç alırken verdiği faize göre, borç verirken aldığı oranın daha yüksek olmasından oluşur.

Bankaların, üzerinde tasarrufta bulundukları borç verilebilir sermaye, bunlara çeşitli yollardan gelir. Her şeyden önce, sanayici kapitalistlerin kasadarları olarak, her üreticinin ve tüccarın yedek fon olarak bulundurmaları zorunda olduğu ya da ödemelerden gelen para-sermaye, bunların ellerinde toplanır. Bu fonlar böylece borç verilebilir para-sermayeye çevrilmiş olur. Bu yoldan, ticaret âleminin yedek fonu, ortak bir hazine-de toplandığı için, gerekli en alt düzeyine indirilmiş bulunur ve, aksi halde, yedek sermaye olarak atıl kalacak para-sermayenin bir kısmı borç verilir ve faiz getiren sermaye olarak hizmet eder. Sonra, bankaların borç verilebilir sermayesi, para-kapitalistlerin borç verilme işini kendilerine bıraktıkları mevduatlardan oluşur. Ayrıca, banka sistemindeki gelişmeyle, ve özellikle bankalar mevduat üzerinden faiz ödemeye başlar başlamaz, her sınıfa ait tasarruf edilen paralar ile, geçici olarak atıl halde bulunan paralar, bankalara yatırılmaya başlanır. Herbiri kendi başına para-sermaye olarak iş görecektir halde bulunmayan küçük miktarlar, büyük kitleler halinde biraraya gelir ve böylece bir para gücü oluştururlar. Küçük miktarların bu biraraya toplanması, bankacılık sisteminin özgül bir işlevi olarak, onun, asıl para-kapitalistler ile borç alanlar arasındaki, aracılık faaliyetlerinden ayrılması gerekir. Son tahlilde, çoğunlukla ancak yavaş yavaş tüketilen gelirler de gene bankalara mevduat olarak verilir.

Borç (biz burada, dar anlamda ticarî krediyi kastediyoruz) poliçelerin iskonto edilmesiyle — poliçeleri vadeleri gelmeden paraya çevirmekle — çeşitli türde avanslarla verilir: doğrudan doğruya kişisel krediye bağlı avanslar, rehin karşılığı verilen borçlar, faiz getiren senetler, devlet tahvilleri, her türlü hisse senetleri ve özellikle, konşimento, doklara teslim belgesi ve metalar üzerinde mülkiyet hakkını gösteren tasdikli belgeler karşılığında verilen avanslar ile mevduatı aşan avanslar, vb. gibi.

Bankerin verdiği kredi, başka bankalara çekilmiş poliçeler, çekler, aynı türden kredi hesapları, ve ensonu, eğer banka, banknot çıkarmaya

yetkili ise, bankanın kendisinin çıkardığı banknotlar gibi çeşitli biçimler alabilir. Banknot, bankaca üzerine çekilmiş, her an hamiline ödenir, ve banker tarafından özel senet yerine verilmiş bir çekten başka bir şey değildir. Bu son kredi biçimi, bu konuya yabancı olan kimseye, özellikle önemli ve çarpıcı görünür, çünkü, önce, kredi-parasının bu biçimi, sırf ticarî dolaşımın sınırlarını aşarak genel dolaşıma girer ve burada para olarak hizmet eder; sonra, çoğu ülkelerde, banknot çıkartan büyük bankalar, ulusal ve özel bankaların kendine özgü bir karışımı oldukları için aslında arkalarında onları destekleyen ulusal bir kredi vardır ve bunların çıkardıkları banknotlar azçok geçerliği olan paralardır; ensonu, banknot, dolaşımda bulunan sırf bir kredi senedi olduğu için, burada bankerin kredi ticareti yaptığı besbellidir. Ne var ki banker, kendisine yatırılmış mevduatla, nakit olarak avans verse bile, diğer bütün kredi biçimleriyle de iş yapmak zorundadır. Gerçekte, banknot yalnızca toptan ticaretin bozuk parasını temsil eder ve bankalarda asıl ağırlığı taşıyan mevduattır. Bunun en iyi kanıtını İskoç bankaları sağlarlar.

Özel banka biçimleri gibi, özel kredi kurumlarının da daha fazla incelenmesine, amacımız bakımından gerek yoktur.

“Bankerlerin işi ... iki kola ayrılabilir. ... Bu kolların birisi, sermayelerini hemen kullanamayacak olanlardan sermaye *toplamak* ve bunu kullanacak olanlara dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kol, müşterilerinin *gelirlerini* mevduat olarak kabul etmek ve bunların tüketim nesnelere yapacağı harcamalar için gerekli miktarı ödemek. ... Bunlardan birincisi *sermaye*, diğeri *nakit para* dolaşımıdır...” Biri, “bir yandan sermaye yoğunlaşması, öte yandan, sermaye dağılımı ile ilgilidir,” diğeri “o bölgenin yerel amaçları için dolaşımın sağlanmasında kullanılır.” Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, s. 36, 37. Bu alıntıya, daha ilerde, Yirmisekizinci Bölümde tekrar döneceğiz.

Reports of Committees, vol. VIII. Commercial Distress, vol. II, part I, 1847-48, Minutes of Evidence. (Bundan böyle Commercial Distress, 1847-48 olarak anılacaktır.) Binsekizyüzkırklarda, Londra’da poliçelerin iskontosunda çoğu kez banknot yerine bir bankadan diğerine 21 gün vadeli çekler kabul ediliyordu. (Taşralı banker J. Pease’ın ifadesi, n° 4.636 ve 4.645.) Gene aynı rapora göre, bankerler, para kıtlaştığı zamanlarda, yaptıkları ödemelerde düzenli olarak bu gibi poliçeler vermeyi âdet haline getirmişlerdi. Müşteri banknot istediği zaman, bu poliçeyi tekrar iskonto ettirmek zorundaydı. Bu, bankalar için, para çıkarma ayrıcalığı demekti. Bay Jones, Loyd ve ortakları, para kıtlaşır ve faiz oranı %5’in üzerine çıkar çıkmaz, “anımsanamayacak kadar eski zamanlardan beri” bu şekilde ödeme yapıyorlardı. Müşteri bu gibi poliçeleri almaktan çok hoşnuttu, çünkü Jones, Loyd ve ortaklarına ait poliçeleri iskonto ettirmek, kendi poliçelerini iskonto ettirmekten daha kolaydı; ayrıca bunlar çoğu kez yirmi-otuz el değiştiriyordu. (Ibid., n° 901-904, 905, 992.)

Bütün bu şekiller, ödeme taleplerinin devredilebilir hale gelmesine hizmet ederler. —“Kredinin, paranın işlevlerini yerine getirmek için zaman zaman başvurulmak üzere alamayacağı hiç bir biçim yok gibidir; ve ister bu biçim banknot, ister poliçe, ister çek olsun, süreç her esas, özel durumda aynıdır ve sonuç da aynıdır.” Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2nd ed., London 1845, s. 38.— “Banknotlar kredinin ufak paralarıdır.” (s. 51.)

Aşağıdaki satırlar, J. W. Gilbert’in *The History and Principles of Banking*, London 1834 adlı yapıtından alınmıştır: “Bir bankanın ticarî sermayesi iki kısma ayrılabilir: yatırılmış sermaye (*invested capital*) ve borç alınmış banka sermayesi (*banking capital*)” (s. 117). Banka ya da borç alınan sermayenin toplanmasında üç yol vardır. Birincisi, mevduat kabul etmek; ikincisi, banknot çıkartmak; üçüncüsü, tahvil çıkartmak. Bir kimse eğer bana hiç bir karşılık istemeksizin 100 £ borç verirse, ben bu 100 sterlini bir başkasına yüzde-dört faizle borç verir ve bir yılda bu alışverişle 4 £ kazanırım. Gene bir kimse, eğer benim ‘ödeme vaadimi’ (*“I promise to pay”* sözü, İngiliz banknotları için yaygın olarak kullanılan bir deyimdir) alır ve yıl sonunda geri getirerek, bunun için, tıpkı ona 100 İngiliz lirası ödünç vermişim gibi yüzde-dört verirse, bu alışveristen 4 £ kazanmış olurum; ve gene, bir taşra kentinden bir kimse bana, 100 £ getirirse ve yirmibir gün sonra Londra’da bir başkasına aynı miktarı ödemişim koşuluyla verse, yirmibir gün boyunca bu paradan sağlayacağını faiz, benim kârımı teşkil eder. Bu bankacılık işlemlerinin, ve mevduat, banknot ve senetler aracılığı ile banka sermayesi yaratmanın aklauygun bir açıklamasıdır.” (s. 117.) “Bir bankerin kârı genellikle, kendi banka sermayesi ya da borç alınan sermaye miktarı ile orantılıdır. ...Bir bankanın gerçek kârını bulmak için, yatırılan sermaye üzerinden faizin, brüt kârdan düşülmesi gerekir, ve geriye kalan, bankacılık kârıdır.” (s. 118.) “*Bankerlerin müşterilerine verdikleri avanslar, başkalarına ait parayla yapılır.*” (s. 146.) “Banknot çıkartmayan bankerler, banka sermayesini, senetleri iskonto etmek yoluyla yaratırlar. Bunlar, mevduatlarını çoğaltmada, iskonto işlemlerinden yararlanırlar. Londralı bankerler, kendilerinde mevduat hesapları bulunan müesseseler dışında iskonto işlemi yapmazlar.” (s. 119.) “Senet iskonto ettiren ve bunun tutarı üzerinden faiz ödeyen bir kurum, bunun bir kısmını, faiz almaksızın bankere bırakmak zorundadır. Böylece banker, fiilen avans verilen para üzerinden, cari faiz oranından daha yüksek bir faiz elde eder ve kendi eline kalan bakiyeler tutarında bir banka kredisi yaratır.” (s. 119-20.) Yedek fonlarda, mevduatta, çeklerde tasarruf sağlama: “Mevduat bankaları, dolaşım aracının kullanılmasında tasarruf sağlamaya hizmet eder. Bu, alacakların aktarılması ilkesine dayanılarak yapılır. ... Böylece mevduat bankaları ... büyük tutardaki ticarî işlemlerin, küçük miktarda para ile yapılmasını sağlar. Bu yoldan serbest kalan parayı banker, müşterilerine, iskonto lu ya da başka şekilde avans vermede kullanır. Şu halde, bu aktarma ilkesi, mevduat sistemine daha da etkinlik kazandırır...” (s. 123.)

“Birbirleriyle iş yapan iki tarafın, aynı bankerde ya da farklı bankerlerde hesabı olmasının bir önemi yoktur; çünkü, bankerler, ellerindeki çekleri, *Clearing House*’da birbirleriyle değiştirirler. ... Mevduat sistemi böylece, aktarma yoluyla, madenî paranın kullanımını tamamen ortadan kaldıracak derecede genişletilebilir. Herkesin bir bankada mevduat hesabı olsa ve bütün ödemelerini çekle yapsalar, para ortadan kalkabilir ve çekler tek dolaşım aracı haline gelebilir. Ne var ki bu durumda, bankerin ellerinde para bulunduğunu varsaymak gerekir, yoksa çeklerin bir değeri kalmaz.” (s. 124.) Yerel işlemlerin bankaların ellerinde toplanması şu yollardan sağlanır: 1) Banka şubeleri. Taşra bankalarının, bölgelerindeki küçük kentlerde şubeleri bulunur, ve Londra bankalarının, kentin çeşitli semtlerinde şubeleri vardır. 2) Temsilciler. “Her taşralı banker, banknotlarını ve senetlerini ödemek ... ve Londra’da oturan kimselerin taşrada oturanlar hesabına yatırdıkları meblağları kabul etmek üzere, Londra’da bir temsilci kullanır” (s. 127). Her banker, başkalarının banknotlarını alır, ama bunları tekrar kullanmaz. Bütün büyük kentlerde, haftada bir-iki kez biraraya gelirler ve bunları değiştirirler. Bakiye, Londra üzerine çekilen bir havaletle ödenir (s. 134). “Bankacılığın amacı ticarete kolaylık sağlamaktır, ve ticareti kolaylaştıran her şey, spekülasyonu da kolaylaştırır. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdır ki, hangi noktada ticaretin bitip hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır. ... Banka bulunan yerlerde, sermaye daha kolay ve daha düşük faiz oranıyla elde edilir. Ucuz sermaye, spekülasyonu kolaylaştırır, çünkü, ucuz dana etiyle biranın, oburluğu ve ayışlığı kolaylaştırması gibi.” (s. 137, 138.) “Dolaşım bankalarının, (*Bank of circulation*) daima kendi banknotlarını çıkardıkları için, iskonto işlerini tamamen çıkardıkları banknotlardan oluşan sermaye ile yaptıkları sanılır, ama bu böyle değildir. Bir banker kendi iskonto ettiği bütün senetler için pekâlâ kendi banknotlarıyla ödeme yapabilir ve gene de elindeki senetlerin onda-dokuzu gerçek sermayeyi temsil edebilir. Çünkü, her ne kadar senetler karşılığı bankerin çıkardığı banknotlar veriliyorsa da, bu banknotlar senetlerin vadeleri gelene kadar dolaşımda kalmayabilirler — senet üç ay vadeli olduğu halde banknotlar üç günde geriye dönebilir.” (s. 172.) “Nakdî kredi hesabından, hesabın üzerinde para çekilmesi, iş hayatında olağan bir şeydir; gerçekte, nakdî kredi açmanın amacı da budur. ... Nakdî kredi yalnız kişisel güvene dayanılarak verilmez, değerli senetler karşılığı da verilir.” (s. 174, 175.) “Mal teminatı karşılığı borç verilen sermaye, senetlerin iskontosu yoluyla verilen sermaye ile aynı etkiyi gösterir. Bir kimsenin, mallarının teminatı karşılığı 100 sterlin borç almasıyla, malını 100 sterlinlik bir senet karşılığı satması ve bu senedi bankere iskonto ettirmesi aynı şeydir. Ne var ki bu yoldan avans alması, malını daha iyi bir piyasa için elde tutmasını sağlar, ve aksi halde âcil gereksinmelerini karşılamak için para bulmak üzere katlanmak zorunda kalabileceği fedakârlıklardan kaçınmış olur.” (s. 180-81.)

The Currency Theory Reviewed, etc., s. 62-63: “Bugün A’ya yatırdığınız 1.000 sterlinin yarın yeniden kullanılabileceği ve B’de mevduat teşkil edebileceği hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi gün bu parayı B elden çıkarabilir ve C’de mevduat halini alabilir ... ve bu böyle sonsuza kadar devam edebilir; para olarak aynı 1.000 sterlin böylece, ardarda yapılan aktarmalar ile, mutlak olarak sonsuz mevduat toplamı şeklinde kendisini çoğaltabilir. Bu nedenle, *Birleşik Krallık’taki bütün mevduatın onda-dokuzu*, bunlardan sorumlu olan bankerlerin *defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip olmayabilir*. ... Böylece, örneğin İskoçya’da dolaşımdaki para (üstelik de çoğu, kağıt para) hiç bir zaman 3 milyon sterlini aşmamıştır, bankalardaki mevduatın 27 milyon sterlin olduğu tahmin edilmektedir. ... Bankalardaki mevduatın hepsi birden çekilmedikçe, aynı 1.000 sterlin gerisin geriye yoluna devam edecek olursa, aynı kolaylıkla, gene belirsiz bir miktarı tasfiye edebilir. Bir tüccara olan borcunuzu kendisi ile bugün tasfiye ettiğiniz aynı 1.000 sterlin, yarın bir başka tüccara olan borcunu, ertesi gün tüccarın bir bankaya olan borcunu tasfiye edebilir ve bu böylece sürer gider; demek ki aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya dolaşır ve aklagelebilecek herhangi bir mevduat miktarını tasfiye edebilir.”

[Gilbart’ın daha 1934 yılında, “ticareti kolaylaştıran şeyin, spekülasyonu da kolaylaştırdığını,” bildiğini görmüş bulunuyoruz. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkıfıkıdır ki, hangi noktada ticaretin bittiğini, hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır.” Satılmamış metalar üzerinden avans almak ne kadar kolay olursa, bu gibi avanslar o kadar fazla alınır, ve sırf karşılık göstererek avans para almak için meta imali ya da zaten imal edilmiş bulunan metaları uzak piyasalara sevk etmek şeklindeki yersiz teşvik o kadar büyük olur. Bir ülkenin tüm iş âleminin böylesine bir sahtekârlık dalgasıyla ne ölçüde kuşatılabileceğini ve bunun sonunun neye varacağını, 1845-47 yılları arasındaki İngiliz ticaret tarihi bütün çıplaklığı ile gözler önüne serebilir. Kredinin neler yapabileceğini bu bize gösterir. Aşağıdaki örneklerle geçmeden önce, birkaç noktaya işaret edelim.

İngiliz sanayiinin 1837 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak karşı karşıya kaldığı baskı, 1842 yılının sonunda azalmaya başladı. Bunu izleyen iki yıl boyunca, İngiliz mamul mallarına karşı yabancı talepler daha da arttı: 1845 ve 1846 yılları, en yüksek bir gönenç dönemini belirler. 1843’te Afyon Savaşı, Çin’i, İngiliz ticaretine açtı. Bu yeni pazar, başta pamuklu sanayii olmak üzere, zaten genişlemekte olan sanayiye yeni bir itici güç oldu. O sıralarda Manchester’li bir fabrikatör, bu satırların yazarına, “Bu kadar fazla nasıl üretimde bulunabiliriz? 300 milyon insanı giydirmek zorundayız.” diyordu. Ne var ki, bütün yeni yapılmış fabrikalar, buharlı makineler, eğirme ve dokuma tezgahları, Lancashire’den akan artı-değeri emmeye yetmiyordu. Üretimi genişletmede gösterilen aynı büyük çabayla, halk, demiryolu yapımına girişti. Fabrikatör ile

tüccarların, spekülasyon hırsı, önce bu alanda bir tatmin yeri buldu, ve hem de 1844 yazında. Hisse senetleri tamamen, yani ilk ödemeleri karşılayacak para olduğu ölçüde satıldı. Gerisi allah kerimdi! Ama, geriye kalan ödemelerin zamanı gelince, —Soru 1059, C. D. 1848/57, demiryollarına 1846-47 yılları arasında yatırılan sermayenin 75 milyon sterline ulaştığını göstermektedir— krediye başvurmak zorunda kalındı ve çoğu hallerde, firmanın temel girişimleri de zor duruma düştü.

Ve birçok durumda, bu temel girişimler de zaten ağır yük altındaydı. Çok çekici yüksek kârlar, mevcut likit kaynakların karşılayabileceğinin çok ötesinde girişimlere yolaçtı. Ama kredi sağolsun — hem elde edilmesi kolay hem de ucuzdu. Banka iskonto oranı düştü: 1844'te $1\frac{3}{4}$ ile $2\frac{3}{4}$, 1845 Ekimine kadar 3 'ten daha düşük, bir süre için (1846 Şubatı) 5 'e yükselmiş, ardından 1846 Aralığında tekrar $3\frac{1}{4}$ 'e düşmüş durumda. İngiltere Bankasının kasalarında duyulmamış derecede bir altın stoku bulunmaktaydı. Bütün iç borsa değerleri, görülmemiş yükseklikteydi. Öyleyse bu mükemmel fırsat kaçırılır mıydı? İnsanın bütün gücüyle yüklenmesinin tam zamanı değil miydi? Üretilen her şeyi, İngiliz mallarına canatan dış piyasalara göndermemek için ne neden vardı? Ve bir yandan Uzak Doğu'ya iplik ve kumaş satarak, öte yandan da İngiltere'ye mal taşıyarak elde ettiği çifte kazancı, fabrikatörün kendisi için doğrudan cebe indirmesini?

Böylece, Hindistan ile Çin'e, avans ödemeler karşılığında kitle halinde mal gönderme sistemi ortaya çıktı ve çok geçmeden bu aşağıdaki notlarda daha ayrıntılı olarak anlatılan ve kaçınılmaz olarak pazarların aşırı malla dolmasına ve çöküntülere yolaçan bir sistemin, sırf avans almak için mal gönderme sisteminin gelişmesiyle sonuçlandı.

Bunalımı, 1846 yılında alınan ürünün kötü olması hızlandırmıştı. İngiltere ve özellikle İrlanda, başta tahıl ve patates olmak üzere çok büyük miktarlarda besin maddesi ithal etmek zorundaydı. Ne var ki, bu maddeleri sağlayan ülkelere, bunların karşılığı, ancak çok sınırlı ölçülerde İngiliz sanayii ürünleriyle ödenebilirdi. Değerli madenlerle ödeme yapmak zorunluydu. En az dokuz milyon değerinde altın dışarıya gönderilmişti. Bu miktarın tam yedibuçuk milyonu İngiltere Bankasının hazine-sinden çıktı ve bankanın para piyasasındaki hareket özgürlüğü böylece önemli ölçüde sınırlanmış oldu. Yedekleri İngiltere Bankasında tutulan ve uygulamada bu bankanın yedekleriyle özdeş olan diğer bankalar da, böylece, borç verme işlemlerini kısıtlamak durumuna düştüler. Hızlı ve kolay ödeme akışı, önce burada, sonra bir başka yerde, ardından da her yerde tıkanı: 1847 Ocağında hâlâ 3 - $3\frac{1}{2}$ olan banka iskonto oranı, panığın ilk patlak verdiği nisan ayında 7 'ye yükseldi. Durum, yaz aylarında biraz yatışır gibi oldu ($6\frac{1}{2}$, 6), ama yeni ürün de kötü olunca, panik yeniden ve daha da beter patlak verdi. Resmî asgarî banka iskontosu ekimde 7 'ye, kasımda 10 'a yükseldi; yani büyük bir poliçeler kitlesi, ya ancak inanılmaz faiz oranlarıyla iskonto ediliyor ya da

hiç iskonto edilemiyordu. Ödemelerin genel olarak durması, birkaç öndegelen ve pek çok orta büyüklükte ve küçük firmaların iflâsına yolaçtı. 1844 tarihli, ustalıklı hazırlanmış Banka Yasasının getirdiği sınırlamalar yüzünden, Bankanın kendisi tehlikeye düştü. Hükümet kopartılan gürültüye boyun eğdi ve 25 Ekimde Banka Yasasını yürürlükten kaldırarak Banka üzerine konan saçma yasal bağları bir yana itmiş oldu. Şimdi Banka, elindeki banknotları, hiç bir engel olmaksızın dolaşıma sürebilecekti. Bu banknotların güvenliği pratikte ulusun kredisiyle garanti edildiği ve dolayısıyla sağlam olduğu için, para darlığında hemen ve önemli ölçüde bir ferahlama oldu. Haliyle, umutsuzca birbirine kenetlenmiş epeyce irili-ufaklı firma gene de iflâstan yakalarını kurtaramadı, ama bunalımın doruk noktası aşılmış oldu, ve banka iskontosu aralıkta %5'e düştü; 1848 yılı boyunca, iş hayatında 1849 yılında Kıta Avrupasında devrimci hareketlerin hızını yavaşlatan ve 1850'lerde görülmemiş bir refahı başlatan, ama ardından gene 1857 bunalımı ile sona eren bir canlılık belirdi. —F. E.]

I. 1848'de Lordlar Kamarası tarafından yayınlanan bir doküman, 1847 bunalımı sırasında devlet tahvilleri ile hisse senetlerinde görülen muazzam değer kaybını ele almaktadır. Bu belgeye göre, 23 Ekim 1847'deki değer kaybı, aynı yılın şubat ayına göre şöyledir:

İngiliz devlet tahvillerinde	93.824.217 £
Dok ve kanal hisse senetlerinde	1.358.288 £
Demiryolları hisse senetlerinde	19.579.820 £
<i>Toplam</i>	<i>114.762.325 £</i>

II. Metalar satın alınmış olduğu için artık senet çekilmeyen, ama daha çok iskonto edilebilir, paraya çevrilebilir senet çekebilmek için meta satın alındığı, Doğu Hint ticareti sahtekârlığı ile ilgili olarak 24 Kasım 1847 tarihli *Manchester Guardian* şöyle diyor:

Londra'da Bay A, Doğu Hindistan'daki Bay D'ye sevkedilmek üzere, Manchester'deki fabrikatör C'den meta satın alması konusunda Bay B'ye talimat verir. B, C'ye, C tarafından B üzerine çekilmiş altı ay vadeli senetle ödemede bulunur. B, A üzerine çekilmiş altı aylık bir senetle kendisini güvence altına alır. Mallar gemiye yüklenir yüklenmez A, postayla gönderilen konşimento karşılığında, D üzerine altı aylık bir senet çeker. “Gönderici ve alıcı her ikisi de böylece, malların bedelini fiilen ödemedi, aylarca önce fonların sahibi olurlar; ve çoğu kez, uzun zaman alan böyle bir alışverişte, karşılığın gelmesi zaman alacağı bahanesiyle bu senetler vadesi geldiğinde yenilenmiştir.” Böyle bir ticaretteki kayıplar, onun daralmasına yolaçacak yerde, ne yazık ki, doğrudan doğruya büyümesine yolaçtı. Bu insanlar yoksullaştıkça yeni avanslarla geçmişteki maceralı işlerde kaybettikleri sermayeyi elde etmek için, daha büyük satın almada bulunmak zorunda kaldılar. Böylece satın almalar, birer arz ve talep sorunu olmaktan çıkıp, güç koşullar altında iş gören

bir firmanın mali işlemlerinin en önemli bir kısmı halini aldılar. Ne var ki bu, manzaranın yalnızca bir yanıdır. İçerde, malların ihracı ile ilgili olarak olup biten şeyler. dışarda, ürünlerin satın alınmasında ve sevkinde yineleniyordu. Senetleri iskonto edilebilecek derecede kredisi olan Hindistan'daki firmalar, Londra'dan aldıkları son mektupta bildirilen fiyatların, Hindistan'da o günkü fiyatlara göre bir kâr sağlayacağı umudunu verdiği için değil, Londra'daki firma üzerine daha önce çekilmiş senetlerin vadeleri yakında dolacağı, bunlara karşılık bulunması gerektiği için, şeker, indigo, ipek ya da pamuk satın alıyorlardı. Bir şilep dolusu şeker alıp, bedelini Londra'daki firma üzerine çekilen on ay vadeli senetle ödemekten ve sevk belgelerini posta ile göndermekten daha basit ne olabilirdi; ve daha iki ay geçmeden, mallar daha açık denizdeyken ya da belki henüz Hugli karialına* bile geçmeden, Lombard Street'te rehine verilir — ve böylece Londra'daki firma, bu mallar için verilen senedin vadesinin dolmasına daha sekiz ay varken paraya kavuşmuş olur. Ve bütün bunlar, kambiyo tellâllarının elinde, konşimento ve dok belgeleri karşılığında avans verebilecek 'hazır' bol para bulunduğu ve Hindistan'daki firmaların, Mincing Lane'deki seçkin firmalar üzerine çektikleri poliçeleri sınırsız bir şekilde iskonto edebildikleri sürece, kesintisiz ya da herhangi bir güçlükle karşılaşmaksızın sürüp gitti."

[Bu hileli usul, Hindistan'a giden ve Hindistan'dan gelen mallar, yelkenli gemilerle Ümit Burnunu dolaşmak zorunda oldukları sürece, moda halinde devam etti. Ama mallar. buharlı gemilerle Süveyş Kanalı yoluyla gönderildiğinden beri, bu hayali sermaye imal etme yöntemi, dayandığı temelden, malların uzun bir seyahat etmekle sağladığı temelden yoksun kaldı. Ve telgraf hatları, İngiliz işadamlarına, Hint piyasası ve Hintli tüccarlara İngiliz piyasası üzerine hemen aynı gün bilgi aktarmaya başladığından beri, bu yöntem büsbütün pratik olmaktan çıktı. — F. E.]

III. Aşağıdaki satırlar, Commercial Distress, 1847-48 üzerine daha önce aktarılan rapordan alınmıştır: "1847 Nisanının son haftasında, İngiltere Bankası, Liverpool Krallık Bankasına, bu bankayla yaptığı iskonto işlemlerini yarıyarıya azaltacağını bildirdi. Bu haber çok kötü bir etki yaptı; çünkü, Liverpool'a ödemeler son zamanlarda nakitten çok, senetlerle yapılıyordu; çünkü, senetlerini ödemek için genellikle bankaya çok miktarda nakit para getiren tüccarlar son günlerde ancak pamukları ve öteki ürünleri karşılığında aldıkları senetleri verebiliyorlardı ve bu durum, güçlükler arttıkça hızla artıyordu. ... Bankanın tüccarlar adına ödemek durumunda olduğu ... poliçeler, çoğunlukla dışardan bunlar üzerine çekilmiş poliçelerdi ve tüccarlar bunları şimdiye kadar, ürünleri karşılığında aldıkları ödemelerle karşılıyorlardı. ... Tüccarların, eskiden genellikle getirdikleri para yerine ... şimdi getirdikleri senetler ... vadeleri ve türleri çeşitli senetlerdi; bunların önemli bir kısmı üç ay vadeli ve çoğu pamuk karşılığı banker senetleri idi. Bu poliçelerin banker senedi olan-

* Ganj nehri üzerinde bir kanal. —ç.

ları Londralı bankerler, akla gelebilen çeşitli işlerle uğraşan tüccarlar —Brezilyalı, Amerikalı, Kanadalı ve Batı Hint adalılardan— tarafından alınıyordu. ... Tüccarlar birbirleri üzerine poliçe çekmiyorlardı; ama tüccarlardan ürün satın alan yerli firmalar, tüccarlara, Londra'daki bankalar ya da Londra'daki çeşitli firmalar ya da herhangi bir kimse üzerine çekilmiş poliçelerle ödeme yapıyorlardı. İngiltere Bankasının bildirisi, yabancı ürünlerin satışlarına karşı çekilen ve eskiden çoğu kez üç ay aşan vadelerinde bir kısalmaya yolaçtı." (s. 26, 27.)

İngiltere'de 1844'ten 1847'ye kadar süren gönenç dönemi yukarıda anlatıldığı gibi, birinci büyük demiryolu sahtekârlığı ile bağlı idi. Yukarıda sözü edilen raporda, sahtekârlığın, genellikle iş hayatı üzerindeki etkisi konusunda şunlar söyleniyor: 1847 Nisanında, "aşağı yukarı bütün ticaret firmaları ... ticarî sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekerek ... kendi işlerini azçok yoketmeye başlamışlardı" (s. 42). "Demiryolu hisse senetleri karşılığında, yüksek bir faiz oranı ile, diyelim %8 ile, özel kişilerden, bankerlerden ve sigorta şirketlerinden borç alınıyordu." (s. 66.) "Ticarî firmaların demiryollarına bu kadar geniş ölçüde borç vermesi, bu firmaları, kendi ticarî işlerini senet kırdırmak yoluyla yürütmek için bankalar üzerine fazlaca yüklenmek zorunda bıraktı." (s. 67.) (Soru: "Demiryolları ödemelerinin" (1847) "nisan ve ekiminde" (para piyasası üzerindeki) "baskının meydana gelmesinde büyük etkileri olduğunu söyleyebilir misiniz?" — (Yanıt: "Nisan ayındaki baskının yaratılmasında bunun hemen hemen hiç bir etkisi olmadığını söyleyebilirim; bana kalırsa nisan ayına ve belki de yaza kadar bunlar bankerlerin gücünü zayıflatmaktan çok, bazı bakımlardan artırmışlardır; çünkü yapılan harcamalar, demiryolu senetleri için yapılan ödemelerin hızında olmuyor ve bunun sonucu, bankaların çoğunun elinde, yılın başında oldukça büyük miktarda demiryoluna ait para bulunuyordu." (Bu, bankerlerin, C. D. 1848-57 raporunda yer alan sayısız ifadeleriyle doğrulanıyordu.) "Bu para yazın yavaş yavaş eridi ve 31 Aralıkta epeyce azaldı. Ekimdeki baskının ... bir nedeni bankacıların ellerindeki demiryolu parasının yavaş yavaş azalmasıydı; 22 Nisan ve 31 Aralık arasında elimizdeki demiryolu bakiyeleri üçte-bire inmişti; demiryolu ödemeleri, bütün Birleşik Krallık ölçüsünde ... bu etkiyi göstermişti; bunlar bankaların mevduatlarını yavaş yavaş kurutmuştu." (s. 43, 44.) — Samuel Gurney (mahut, Overend, Gurney ve ortakları firmasının başkanı) buna benzer şekilde diyordu ki: "1848 yılı boyunca ... demiryollarının yapımı için önemli miktarda sermaye talebi olmuştu ... ama bu, paranın değerini artırmadı. ... Küçük miktarlar büyük kitleler halinde biraraya toplandı ve bu büyük kitleler, bizim piyasada kullanıldı; böylece, bütünüyle bunun etkisi, kentin para piyasasına, buradan çekilenden daha fazla para sürülmesi oldu" [s. 159].

Liverpool Joint-Stock Bankası müdürü A. Hodgson, poliçelerin ne ölçüde bankaların yedeğini teşkil edebileceğini göstermektedir: "Bütün

mevduatımızın en az onda-dokuzunu ve başka kimselerden elde edilen paranın tamamını, senet kasamızda, her gün vadeleri dolan senetler halinde tutmak âdetimizdi ... öyle ki, toplu halde para çekildiği süre boyunca vadesi gelen senetler aşağı yukarı, her gün bizden çekilen para miktarına eşitti” (s. 53).

Spekülatif senetler. — “5092. Bu senetler (satılmış pamuklar karşılığında çekilenler) genellikle kimler tarafından kabul ediliyordu?” — (R. Gardner, bu yapıtta sık sık adı geçen pamuklu fabrikatörü:) “Mal komisyoncuları tarafından: bir kimse pamuk satın alır, bunu komisyoncuya teslim eder ve bu komisyoncu üzerine bir poliçe çekerek bunu iskonto ettirir.” — “5094. Ve bunlar, Liverpool’daki bankalara götürülür ve orada iskonto edilir, değil mi? Evet, ve ayrıca başka yerlerde. ... Sanırım, başta Liverpool bankaları tarafından olmak üzere böyle kolaylıklar sağlanmamış olsaydı, geçen yıl, pamuğun libresi 1 ½ ya da 2 peni kadar daha yüksek olamazdı.” — “600. Spekülatörler tarafından Liverpool’daki pamuk komisyoncuları üzerine çekilen çok miktardaki poliçenin dolaşma sokulduğunu söylediniz; bu sistem, sizin, pamuk karşılığında olduğu gibi; başka sömürge ürünleri ve yabancı ürünler karşılığında verdiğiniz avansları da kapsıyor mu?” (Liverpool’lu banker A. Hodgson:) “Her türlü sömürge ürünlerini, ama en çok ve özellikle pamuğu kapsıyor.” — “601. Bir banker olarak, bu tür senetlerden elden geldiğince kaçınır mısınız? — Hayır; biz bu tür senetleri, sınırlı tutulmak koşuluyla çok yasal senetler olarak kabul ederiz. Bu tür senetler sık sık yenilenirler.”

Doğu Hint ve Çin Piyasalarındaki Sahtekârlık, 1847. — Charles Turner (Liverpool’daki önde gelen Doğu Hint firmalarından birinin başkanı): “Mauritius* ticareti ve bu türden diğer işlerle ilgili olarak meydana gelen bütün olayları hep biliyoruz. Komisyoncular ... yalnız, mallar geldikten sonra, bu mallara karşılık çekilmiş senetleri ödemek için —ki bu tamamen yasaldir— ve konşimento üzerine avans vermeyi âdet haline getirmemişler ... ama ... mal henüz sevk edilmeden önce ve bazı durumlarda daha imal edilmeden önce avans vermişlerdi. Şimdi kendi başımdan geçen bir olayı anlatayım: bir seresinde Kalküta’da altı-yedi bin sterlin tutarında senet satın almıştım; senetlerin karşılığı, şeker yetiştirilmesinde kullanılmak üzere Mauritius’a gitti; senetler İngiltere’ye gitti, yarıdan fazlası protesto edilmişti; çünkü, şekerlerin sevk zamanı geldiğinde, bu senetlerin ödenmesi için alıkonulacağı yerde ... daha sevk edilmeden önce, aslında neredeyse daha kaynatılmadan önce üçüncü kişilere rehin edilmiş olduğu anlaşıldı.” (s. 78.) “Şimdi fabrikatörler, nakit üzerinde ısrar ediyorlar ama bu da pek işe yaramıyor, çünkü, alıcının eğer Londra’da kredisi varsa, *Clearing House* üzerine poliçe çekiyor ve bunu iskonto ettiriyor; iskontonun şimdi ucuz olduğu Londra’ya gidiyor;

* Hint Okyanusunda İngiltere’nin o sırada sömürgesi olan bir ada. —ç.

poliçeyi iskonto ettiriyor ve fabrikatöre nakit ödeme yapıyor. ... Hindistan'a mal gönderen bir kimsenin eline bunun bedeli en az oniki ay sonra geçer ... elinde on-onbeş bin sterlin bulunan bir kimse, Hindistan ile ticaret işine girebilir; Londra'daki bir firma adına önemli miktarda kredi açtırarak bu firmaya yüzde-bir verir; Londra'daki firma üzerine, sevk edilen malların bedelinin, Londra'daki firmaya geri gönderilmesi koşuluyla poliçe çeker ama, her iki taraf da Londra'daki kimseye nakdi avans verilmeyeceği konusunda tamamen anlaşmış durumdadırlar; yani başka bir deyişle, malların bedeli gelene kadar bu senetler yenilenecektir. Bu senetler, Liverpool'da, Manchester'de ... ya da Londra'da iskonto edilmişlerdir ... bunların çoğu İskoç bankalarında durmaktadırlar." (s. 79.) —"786. Geçenlerde Londra'da bir firma iflâs etti ve yaptığı işlerin incelenmesinde, bu türlü bir işlemin yapıldığı ortaya çıktı; Manchester'de de bir işyeri var, bir başkası da Kalküta'da; bunlar, Londra'daki bir firma için 200.000 sterlin kredi hesabı açmışlar; yani bunun anlamı Glasgow'dan ve Manchester'den Doğu Hint firmasına mal gönderen Manchester'deki bu firmanın dostlarının Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutarında senet çekmek gücüne sahip olmasıdır; aynı zamanda, aradaki anlaşmaya göre, Kalküta'daki firma da Londra'daki firma üzerine 200.000 £ tutarında senet çekebilecekti; Kalküta'da satılan bu senetlerin geliriyle, başka senetler satın alacaklar ve Glasgow'dan çekilen ilk senetleri karşılamak için bunlar Londra'daki firmaya gönderilecekti. ... Böylece, bu işlem üzerine 600.000 £ tutarında senet yaratılmış oluyordu." —"971. Halen, Kalküta'da bir firma," (İngiltere'ye sevk edilmek için) "mal satın alır ve karşılık olarak Londra'daki muhabir firması üzerine çekilmiş kendi senetlerini verirse, ve konşimentoları bu ülkeye gönderirse, bu konşimentolar ... Lombard Street'de avanslar için hemen emirlerine hazır olur ve böylece, daha muhabirlerin senetlerini ödemelerine sekiz ay varken, bu parayı kullanabilir hale gelmiş olurlar."

IV. Lordlar Kamarasınca 1848'de kurulmuş gizli bir komite, 1847 bunalımının nedenlerini araştırmıştı. Ne var ki, bu komiteye verilen ifadeler 1857'ye kadar gizli tutuldu (1847 bunalımının nedenlerini araştırmak üzere Lordlar Kamarası tarafından kurulan Gizli Komite önünde alınan İfadelerin Zabıtları; kısaca, C. D. 1848-57 olarak anılmıştır). Burada Liverpool Union Bankasının müdürü, Mr. Lister, ifadesinde diğer şeyler arasında şunları söylemiştir:

"2444. İşadamları, sermayelerini, yaptıkları işlerden demiryollarına aktardıkları ve gene de işlerini aynı ölçüde sürdürmek istedikleri için ... 1844 baharında kredilerde beklenmeyen bir genişleme oldu. Önce bunlar belki de demiryolu hisselerini kârla satabileceklerini ve elde edecekleri parayı yeniden işlerine yatırılabileceklerini sandılar. Belki de bunun mümkün olmadığını gördüler ve daha önce nakit olarak ödeme yaptıkları işler için kredi almaya başladılar. İşte bu yüzden kredilerde bir genişleme oldu."

“2500. Bankaların, ellerinde tuttıkları için zarara uğradıkları senetler başlıca tahıl üzerine mi yoksa pamuk üzerine mi olan senetlerdi? — Bunlar, her türden ürün için, tahıl, pamuk, şeker için, her türden yabancı ürün için çekilmiş senetlerdi. O sırada belki yağ dışında fiyatı düşmeyen hiç bir şey yok gibiydi.” — “2506. Senet kabul eden bir komisyoncu, bunu, değer bakımından, iyi bir zarar payı tanınmaksızın yapmıyordu.”

“2512. Ürüne karşı çekilen iki türlü senet vardır; birincisi, dışarda ürün ithal eden tüccar üzerine çekilen orijinal senettir. ... Ürüne karşı çekilen bu senetlerin vadesi çoğu kez ürün gelmeden dolar. Bu yüzden tüccar, ürün geldiğinde yeterli sermayesi yoksa, ürünü satacağı zamana kadar komisyoncuya rehin vermek zorunda kalır: Ardından, Liverpool’daki tüccar tarafından, komisyoncuya, ürünün sağladığı teminata dayanılarak yeni tür bir senet çekilir. ... Bundan sonra, komisyoncudan, ürünü alıp almadığını ve ne ölçüde avans verdiğini öğrenmek, bankanın işidir. Komisyoncunun, zarar ettiği takdirde kendisini koruyabilecek varlığa sahip olduğunu saptamak gene bankerin işidir.”

“2516. Biz dışardan da senet kabul ederiz. ... Bir kimse dışardan İngiltere üzerine çekilmiş senet satın alır ve bunu İngiltere’de bir firmaya gönderir; biz bu senedin, akıllıca mı yoksa akılsızca mı çekildiğini, karşılığında mal mı yoksa hava mı olduğunu kestiremeyiz.”

“2533. Siz neredeyse her tür yabancı malın büyük bir kayıpla satıldığını söylediniz. Bu, sizce, o mal üzerinde girilen ve yasaya uymayan spekülasyon sonucu mudur? — Bu, çok geniş ölçüde yapılan ithalat ve bunu kaldıracak denk bir tüketim olmayışından ileri geliyordu. Oyle görünüyor ki, tüketim epeyce düşmüştür.” — “2534. Ekim ayında ürün neredeyse satılamaz haldeydi.”

Bunalım en yüksek noktasına ulaştığında, herkesin nasıl bir genel *sauve qui peut* *içine düştüğü, Overend, Gurney ve Ortakları firmasından, birinci sınıf uzman, saygıdeğer üçkağıtçı Quaker Samuel Gurney’in aynı raporunda açıklanmaktadır: “1262. ... Panik başladı mı insan artık kendisine, banknotları karşılığında ne elde edebileceğini ya da hazine bonoları satışıyla, yüzde-bir, iki ya da üç zarara uğrayıp uğramayacağı sorusunu sormaz. Bir kez içersine korku girdi mi, gözü ne kâr görür ne zarar, yalnızca kendisini güven altına alır, ve dünya âlemin canı cehenneme der.”

V. İki piyasanın karşılıklı doyum hali ile ilgili olarak, Doğu Hint ticaretiyle uğraşan Bay Alexander, Avam Kamarasının, 1857 tarihli Bankalar Yasası konusundaki Komitesinde (B. C. 1857 olarak anılır) şöyle diyor: “4330. Şu anda, Manchester’de 6 şilin yatırsam, Hindistan’da 5 şilin elde ederim; Hindistan’da 6 şilin yatırsam, Londra’da 5 şilin elde ederim.” Demek ki, Hindistan piyasası İngiltere, ve İngiliz piyasası Hindistan tarafından aşırı malla doldurulmuş bulunuyordu. Gerçekten de 1857 yazında durum buydu; hem de, acı 1847 deneyiminin üstünden yalnızca on yıl geçtikten sonra!

* Can telâşi. —ç.

YİRMİALTINCI BÖLÜM
PARA-SERMAYENİN BİRİKİMİ
BUNUN FAİZ ORANI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

“İNGİLTERE’DE, en sonunda para-biçimini alma eğilimini taşıyan, düzenli bir ek servet birikimi oluyor. Şimdi, para kazanmak arzusunun hemen yanısıra belki de, bunu faiz ya da kâr getirecek türde bir yatırım için tekrar elden çıkartma isteği geliyor; çünkü, paranın kendisi, para olarak ne faiz getirir, ne de kâr. Bu nedenle, bu sürekli artı-sermaye akı-
nu ile birlikte, bunun kullarını için gerekli alanın sürekli ve yeterli bir biçimde genişlemesi olmaksızın, yatırım alanı arayan paranın, olayların gidişine bağlı olarak, az ya da çok miktarda devresel birikimi ile karşı karşıya kalırız. Uzun yıllar boyunca, İngiltere’nin servet fazlalığını en fazla emen, devlet borçlarımız oldu. ... 1816 yılında bu borçlar en üst düzeyine ulaşır ulaşmaz, ve artık bu emme işini bırakır bırakmaz, en az her yıl yirmiyedi milyonluk bir miktar başka yatırım kanalları aramak zorunda kaldı. Buna ek olarak, bir de, çeşitli sermayeler geri ödendi. ... Büyük sermaye yatırımlarını gerektiren ve zaman zaman kullanılmayan sermaye fazlalığı için bir akış yeri yaratan girişimler ... hiç değilse ülkemizde, toplumun her zamanki kullanım alanlarında yer bulamayan servet fazlalığının devresel birikimlerinin bir düzene sokulması için mutlak olarak gereklidir.” (*The Currency Theory Reviewed*, London 1845, s. 32-34.) Aynı yapıtta 1845 yılı için şöyle deniyor: “Çok yakın bir süre içersinde

fiyatlar, depresyonun en düşük noktasından yukarı doğru sıçradılar. ... Devlet borçları pariteye ulaştılar. ... İngiltere Bankasının kasalarındaki külçeler ... bu kurumun kuruluşundan beri en yüksek düzeye ulaştı. Her türden hisse senetleri, ortalama olarak daha önce hiç görülmemiş fiyatlarda ve faiz yalnızca nominal orana inmiş bulunuyor. Eğer bütün bunlar, şu anda İngiltere’de, diğer bir kullanılmayan büyük servet birikiminin ve başka bir spekülatif telâş döneminin eşiğinde olduğumuzun belirtileri değilse.” (*Ibid.*, s. 36.)

“Külçe altın ithali ... dış ticaret kazancının güvenilir bir işareti olmakla birlikte, başka bir açıklama nedeni olmadığına göre gene de bu altının bir kısmı, *prima facie** böyle bir kazancı temsil eder.” (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country*, London 1843, s. 40-41.) “Diyelim ... düzenli bir ticaret, uygun fiyatlar ... tam ama aşırı olmayan bir dolaşım döneminde, kötü bir ürün yılı, tahıl ithaline ve beş milyon değerinde altın ihracına yolaçmış olsun. Dolaşım [Birazdan göreceğimiz gibi, bununla dolaşım aracı değil, atıl para-sermaye anlatılmak isteniyor. — *F.E.*] hiç kuşkusuz, aynı miktarda azalmış olacaktır. Buna eşit miktarda dolaşım aracı, bireyler elinde hâlâ tutuluyor olabilir, ama tüccarların bankalarındaki mevduatları, bankerlerin kendi para-simsarları ile olan bakiyeleri ve kendi kasalarındaki yedekleri, hepsi azalmış olacaktır; ve, kullanılmayan sermaye miktarındaki bu azalmanın en yakın sonucu, faiz oranındaki bir yükselme olacaktır. Bunun yüzde-dörtten yüzde-altıya yükseldiğini kabul ediyorum. İşler sağlıklı bir durumda olduğundan, güven sarsılmayacak ama kredi daha yüksek değerde olacaktır.” (*Ibid.*, s. 42.) “Ama ... bütün fiyatların düştüğünü düşünelim. ... Fazla paralar, artan mevduatlar halinde bankalara dönerler — kullanılmayan sermaye bolluğu, faiz oranını asgarî düzeye düşürür ve bu durum, ya yüksek fiyatların geri gelmesine, ya daha faal bir ticaretin hareketsiz duran parayı tekrar hizmete sokmasına, ya da yabancı hisse senetlerine veya yabancı mallara yapılan yatırımlar yoluyla emilmesine kadar sürer.” (s. 68.)

Aşağıdaki alıntılar da, gene, 1847-48 Ticarî Bunalımı konusunda parlamento araştırma raporundan yapılmıştır. — 1846-47 kötü ürün ve kıtlık dönemi yüzünden, büyük ölçüde besin maddesi ithali zorunlu hale gelmiştir. “Bu durum, ülkenin ithalatının ... ihracatını büyük ölçüde aşmasına, bankalar üzerinde önemli bir baskıya ... senetlerin iskonto edilmesi için ... iskonto simsarlarına daha fazla başvurulmasına yolaçtı. ... Simsarlar senetleri daha ince eler sık dokur hale geldiler. ... Firmaların kaynakları, çok ciddi ölçüde daralmaya ve zayıf olanlar iflâs etmeye başladı. Kredilerine güvenen firmalar ... perişan oldular. Bu, daha önce duyulan kaygıyı artırdı: bankerler ile diğerleri, kendi yükümlülüklerini karşılamak amacıyla, ellerinde bulunan senetler ile diğer değerli kâğıtları paraya çevirmede, eskiden olduğu gibi aynı rahatlıkla bunlara güvене-

* İlk bakışta. — ç

meyeceklerini anladıklarından. firmalara sağladıkları kolaylıkları daha da kısıtladılar ve birçok durumda bu gibi istekleri tamamen geri çevirdiler; çoğu kez kendi yükümlülüklerini karşılamak için banknotları üzerine kilit vurdular; bunlardan ayrılmaktan ödleri kopuyordu. ... Kaygı ve karışıklık günden güne arttı; ve Lord John Russel ... o mektubu bankaya göndermiş olsaydı ... genel bir iflâs kaçınılmaz olurdu.” (s. 74-75.) Russell’in mektubu Banka Yasasını yürürlükten kaldırdı. — Daha önce adı geçen Charles Turner’in ifadesi: “Bazı firmalar büyük olanaklara sahipti, ama nakit paraları yoktu. Bunların bütün sermayeleri, Mauritius’daki çiftliklerde, indigo ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. Daha önceki borçların toplamı 500.000-600.000 sterline ulaştığı için, senetlerini ödeyecek nakit paraları yoktu, ve sonunda anlaşıldığına göre, senetlerini ödemek için bunlar tamamen kredilerine güvenmişlerdi.” (s. 81.) Yukarda adı geçen S. Gurney diyordu ki [1664]: “Bugün (1848) bir iş darlığı ve büyük bir para bolluğu var.” — “1763. Bunun, sermaye kıtlığından ileri geldiğini sanmıyorum; ortaklıktaki telâş ve korku yüzünden faiz oranı böylesine yükselmiştir.”

1847 yılında, İngiltere, yabancı ülkelere, ithal ettiği yiyecek maddeleri için en az 9 milyon sterlin tutarında altın ödemiştir. Bu miktarın 7½ milyon sterlini İngiltere Bankasından ve 1½ milyonu diğer kaynaklardan çıkmıştır. (s. 245) — İngiltere Bankası Güvernörü Morris: “Ülkedeki kamu fonları ile, kanal ve demiryolu hisse senetleri, 23 Ekim 1847 tarihinde, toplam 114.752.225 £ tutarında bir değer kaybına uğramış bulunuyordu.” (s. 312.) Lord G. Bentinck’in aşağıdaki sorularını gene aynı Morris şöyle yanıtlıyordu: “Değerli senetler ile her türden ürüne yatırılan bütün sermayelerin aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuk, ham ipek ve işlenmemiş yünün aynı düşük fiyatla Kıta Avrupasına gönderildiğini ... ve şeker, kahve ve çayın zoraki satışlarla zararına elden çıkartıldıklarını bilmiyor muydunuz? — Geniş yiyecek maddesi ithali sonucu ortaya çıkan külçe altın kaybını karşılamak amacıyla ülkenin önemli fedakârlıklarda bulunması ... kaçınılmazdı.” — “Altını geri almak için böylesine fedakârlıklara katlanılacağına, bankanın kasalarında yatan 8.000.000 sterline el atılması daha iyi olmaz mıydı? — *Hayır, bence olmazdı.*” — Şimdi, bu kahramanlık üzerine yorumlar. Disraeli, İngiltere Bankası Müdürü ve eski Güvernörü Mr. W. Cotton’a soruyor: “Bankanın, 1844’te ortaklarına ödediği kâr payı oranı neydi? — O yıl yüzde 7 idi.” — “1847’ye ait kâr payı ... ne idi? — Yüzde dokuz.” — “Banka bu yıl ortakları adına gelir vergisi ödüyor mu? — Ödüyor.” — “1844’te de ödedi mi? — Ödemedi.”⁸³ — “Öyleyse bu Banka Yasası (1844 tarihli) ortakların epeyce hayrına işlemiş? ... Sonuç olarak, yasanın yürürlüğe

⁸³ Başka bir deyişle, daha önce, ilkin kâr payı saptanır ve ortaklara ödeme yapılırken gelir vergisi bu kârdan düşüldü; ama, 1844’ten sonra, banka, önce, toplam kârı üzerinden gelir vergisini ödüyor ve sonra kâr payını “vergi almadan” ortaklara dağıtıyordu. Bu nedenle, aynı nominal yüzdelere, ikinci durumda, vergi tutarı kadar fazla oluyordu. — F.E.

girmesinden beri ortaklara ödenen kâr payı yüzde 7'den yüzde 9'a yükselmiş ve yasanın çıkmasından önce ortakların ödediği gelir vergisini şimdi banka ödemiş oluyor? — *Evet, öyle.*” (n° 4356-61.)

Taşralı bir banker, Bay Pease, 1847 bunalımı sırasında bankalarda yığılan para ile ilgili olarak şöyle diyor: “4605. Banka, faiz oranını daha da yükseltmek zorunda kalınca herkes büyük bir kaygıya kapıldı; taşralı bankerler ellerindeki altın külçesini artırdılar, ve yedek banknotlarını çoğalttılar; belki de ancak birkaç yüz sterlinlik altın ve banknot bulundurmak alışkanlığında olan biz bankerlerin çoğu, iskontolar ile piyasadaki senetlerimiz konusunda görülen kararsızlık karşısında hemen masalarımıza, çekmecelerimize binlerce sterlinlik altın ve banknot doldurduk, böylece genel bir para yığılması oldu.” Bir komite üyesi diyor ki: “4691. Buna göre, son 12 yıl boyunca, neden ne olursa olsun, sonuç, genellikle üretken sınıflardan çok, Yahudilerle para tüccarlarının çıkarına olmuştur.”

Bunalım zamanlarında, para tüccarlarının bundan ne denli yararlandıklarını Tooke şöyle anlatıyor: “Warwickshire ve Staffordshire'daki madenî eşya yapımı bölgelerinde, pek çok sipariş kabul edilmiyordu, çünkü, yapınının senetlerini kırdırmak için ödemek zorunda olduğu faiz oranı, bütün kârını alıp götürüyordu.” (n° 5451.)

Şimdi, daha önce de sözü edilen bir başka parlamento raporuna gözatalım: Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857 (bundan böyle B. C. 1857 diye anılacaktır). Bu raporda, İngiltere Bankası direktörü ve *Currency Principle* savunucularının önde gelenlerinden Bay Norman'a yöneltilen sorular ve alınan yanıtlar yer alıyor:

“3635. Faiz oranının, banknot miktarına değil, sermaye arz ve talebine bağlı olduğu düşüncesinde olduğunuzu söylediniz. ‘Sermayeye’, banknotlar ile sikkeler dışında neleri dahil ettiğinizi söyleyebilir misiniz? — Buna göre, ‘sermaye’nin yaygın olarak kullanılan tanımı, üretimde kullanılan metalar ya da hizmetlerdir. — “3636. Faiz oranı deddiğiniz zaman, ‘sermaye’ sözcüğünün bütün metaları içerdiğini mi anlatmak istiyorsunuz? — Üretimde kullanılan bütün metaları.” — “3637. Faiz oranını düzenleyen şeylerden sözederken, ‘sermaye’ sözcüğüne bütün bunları koyuyor musunuz? — Evet. Diyelim bir fabrikatörün fabrikası için pamuğa gereksinmesi var; bunu elde etmesinin yolu, belki de, bankerinden bir avans almaktır; böylece sağladığı banknotlarla Liverpool’a gider ve orada satın almada bulunur. Onun asıl istediği pamuktur; o, pamuk elde etmenin bir aracı olması dışında, ne banknot, ne de altın ister. Ya da, işçileri için ödeme aracı isteyebilir; o zaman da gene, banknot borç alır ve bunlarla işçilerinin ücretlerini öder; ve işçilerin de gene, yiyeceğe ve barınmaya gereksinimleri vardır, para bunların ödeme aracı olur.” — “3638. Ama faiz para için ödenir, değil mi? — İlk durumda öyle; ama başka bir durumu ele alalım. Pamuğu, avans için bankaya gitmeden

kredi ile satın almış olsun; bu durumda, hazır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki fark, faizin ölçüsüdür. Faiz, ortada hiç para olmasaydı da gene mevcut olurdu.”

Bu kendini beğenmiş saçmalık, Currency Principle’in bu güçlü dayanağına ne kadar da yaraşıyor. Önce, banknotların ya da, altının, bir şey satınalma aracı olduğu, sırf banknot ya da altın oldukları için borç alınmadıkları konusundaki parlak buluş. Ve bu, faiz oranının düzenlenişini açıklamak için öne sürülüyor — ama neyle? Metaların arz ve talebiyle düzenlenirmiş; oysa şimdiye değin, bunun, metaların piyasa-fiyatını düzenlediği bilinirdi. Ne var ki, metaların aynı piyasa-fiyatlarına, çok farklı faiz oranları tekabül edebilir. — Ama şimdi de şu kurnazlık. Kendisine şu haklı soru yöneltiyor: “Ama faiz, para için ödenmiyor mu?” Bu soru kuşkusuz şu anlamı taşıyor: “Meta ticareti ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bankerin elde ettiği faizin bu mallarla ne ilgisi olabilir? Ve fabrikatörler, aldıkları parayı, çok farklı piyasalara, yani üretimde kullanılan metalar için çok farklı talep ve arz koşullarının bulunduğu piyasalara yatırdıkları halde, aynı faiz oranı ile almıyorlar mı?” Bütün bu sorulara bizim ünlü dehanın verebildiği yanıt ise, fabrikatörün pamuğu kredi ile alması halinde, “hazır-para fiyatı ile, vadesi geldiğinde ödeyeceği kredi-fiyatı arasındaki farkın, faizin ölçüsü” olduğudur. Tam tersine, büyük deha Norman’dan, nasıl belirlendiğinin açıklanması istenen cari faiz oranı, nakit-fiyat ile vade gününe kadar olan kredi-fiyatı arasındaki farkın ölçüsüdür. Önce pamuk nakit-para fiyatı ile satılır, ve bu, piyasa-fiyatı ile belirlenir, bunu da, arz ve talebin durumu saptar. Diyelim fiyat = 1.000 £ olsun. Bu, fabrikatör ile pamuk komisyoncusu arasında, satış ve satınalma ile ilgili işlemi tamamlar. Şimdi ikinci bir işlem gelir. Bu, borç verenle borç alan arasındaki işlemidir. 1.000 sterlinin değeri fabrikatöre pamuk olarak avans verilir ve o bunu para olarak, diyelim üç ayda ödemek zorundadır. Ve 1.000 £ için piyasa faiz oranı tarafından belirlenmiş bulunan üç aylık faiz, nakit-fiyatın üstünde ve ötesinde, fazladan bir ödeme oluşturur. Pamuğun fiyatı, arz ve talep tarafından belirlenir. Oysa, avans verilen pamuğun değerinin fiyatı, yani üç ay için avans verilen 1.000 sterlinin fiyatı, faiz oranı tarafından belirlenir. Ve işte bu olgu, pamuğun böylece para-sermayeye çevrilmesi olgusu, Bay Norman’a, para hiç mevcut bulunmasaydı bile, faizin gene de mevcut olacağını kanıtlar. Ama, para hiç mevcut olmasaydı, doğal olarak, genel faiz oranı diye de bir şey olmazdı.

Ortada, bir de, sermayeyi “üretimde kullanılan metalar” olarak gören kaba bir anlayış var. Bu metalar, sermaye olarak iş gördükleri sürece, *metalar* olarak değerlerinden farklı olan, *sermaye* olarak değerleri, bunların üretken ya da ticarî kullanımlarından doğan kârda ifadesini bulur. Ve kâr oranının, her zaman için, satın alınan metaların piyasa-fiyatı ile, bu metaların arz ve talebi ile bir ilişkisi vardır, ama bu oran, tamamen farklı koşullar tarafından belirlenir. Ve hiç kuşku yoktur ki, faiz

oranı genellikle kâr oranı ile sınırlıdır. Ne var ki, Bay Norman'ın bize, işte bu sınırın nasıl belirlendiğini anlatması gerekir. Ve bu sınır, öteki sermaye biçimlerinden *farklı olarak* para-sermayenin arz ve talebi ile belirlenir. Bir de şu soru sorulabilirdi: para-sermayenin arz ve talebi nasıl belirlenir? Maddî sermayenin arzı ile para-sermayenin arzı arasında zımnî bir ilişki bulunduğu hiç kuşkusuz doğrudur, ve bunun gibi, sanayi kapitalistinin para-sermayeye olan talebi, fiilî üretim koşulları ile belirlenir. Bizi bu nokta üzerinde aydınlatacağı yerde, Norman, bize, para-sermayeye olan talebin, para olarak paraya olan taleple aynı şey olmadığı yolunda bir bilgelik taşıyor; ve bu bilgelikle de kalıyor, çünkü, o, Overstone ve diğer Currency peygamberleri, sermayeyi, yasakoyucunun yapay müdahalesi ile dolaşımın kendisinden çıkartmak ve faiz oranını yükseltmek çabasında oldukları için sürekli bir vicdan azabı içersindedirler.

Şimdi, ülkesinde “sermaye” bu kadar kıt olduğuna göre “parası” için neden %10 aldığını açıklaması istenen Lord Overstone'a, namı diğer Samuel Jones Loyd'a kulak verelim.

“3653. Faiz oranındaki dalgalanmalara şu iki nedenden biri yolaçar: Sermayenin değerindeki bir değişiklik” (mükemmel! Sermayenin değeri, genel bir deyişle, faiz oranının ta kendisi demektir. Faiz oranındaki bir değişiklik böylece, faiz oranındaki bir değişiklikten doğmuş oluyor. “Sermayenin değeri” başka bir yerde göstermiş olduğumuz gibi, hiçbir zaman teoride başka türlü düşünülmemiştir. Ya da eğer Lord Overstone, “sermayenin değeri” sözü ile, kâr oranını kastediyorsa, bu derin düşünür, faiz oranının kâr oranı ile belirlendiği düşüncesine dönmüş olur!) “ya da ülkedeki para miktarındaki bir değişme. Faiz oranındaki bütün büyük dalgalanmalar, ister dalgalanmaların süresi, ister büyüklüğü bakımından olsun, sermayenin değerindeki değişikliklere kadar açıkça izlenebilir. Bu olguyu, hiçbir şey, 1847 yılında ve son iki yıl boyunca (1855-56) faiz oranında görülen yükselme kadar, iki çarpıcı pratik örnek kadar gözler önüne seremez; faiz oranında, para miktarındaki değişmelerden ileri gelen küçük dalgalanmalar, hem boyut ve hem de süre bakımından küçüktürler. Bunlar sık sık görülür ve ne denli hızlı ve sık olurlarsa, kendi amaçlarını gerçekleştirmede o denli etkili olurlar.” Yani, Overstone gibi bankerleri zenginleştirme amacını gerçekleştirirler. Dost Samuel Gurney, bunu Lordlar Komisyonunda, C.D. 1848 [1857] pek safça ifade ediyor: “1324. Faiz oranında son yılda görülen büyük dalgalanmalar, bankerler ile para ticareti yapanlar için sizce yararlı olmuş mudur olmamış mıdır? — Bence bu dalgalanmalar, para ticareti yapanlar için yararlı olmuştur. Ticaret hayatındaki bütün dalgalanmalar, işbilir kimseler için yararlı olur.” — “1325. En iyi müşterilerini yoksulluğa düşürmesi nedeniyle yüksek faiz oranları eninde sonunda banker için de zararlı olmaz mı? — Hayır; bu etkiyi hissedilebilir ölçüde göstereceğini sanmıyorum.” — *Voilà ce que parler veut dire.**

* İşte size dört dörtlük bir söz. —Ed.

Mevcut para miktarının faiz oranı üzerindeki etkisine en sonunda döneceğiz. Ama burada hemen belirtmek gerekir ki, Overstone gene bir *quid pro quo** yapmaktadır. 1847 yılında para-sermayeye olan talepte (ekim ayından önce, para darlığı ya da onun deyimiyle “para miktarı” konusunda herhangi bir kaygı yoktu) tahıl ve pamuk fiyatlarındaki yükselme, fazla-üretim nedeniyle şekerin yeterli alıcı bulamaması, demiryolu spekülasyonu ve bunalım, yabancı piyasaların pamuklu mallarla dolup taşması, poliş spekülasyonu amacıyla Hindistan ile yukarda anlatıldığı şekilde yapılan zorlama ithal ve ihraç gibi çeşitli nedenlere bağlı olarak bir artma olmuştu. Bütün bunlar, sanayide aşırı-üretim ve tarımda üretim yetersizliği —yani tamamen farklı nedenler— para-sermaye, yani kredi ve para için artan bir talep yarattı. Para-sermayeye olan bu artan talebin kökeni, üretken sürecin kendi gidişinde idi. Ama, neden ne olursa olsun, faiz oranını, para-sermayenin değerini yükselten şey, para-sermayeye olan talepti. Overstone eğer, para-sermayenin değeri, faiz oranı yükseldiği için yükselmiştir demek istiyorsa, bu, totoloji olur. Yok eğer, “sermayenin değeri” sözü ile, faiz oranındaki yükselmenin nedeni olarak, kâr oranındaki bir yükselmeyi anlatmak istiyorsa, bunun da yanlış olduğunu hemen göreceğiz. Para-sermayeye olan talep, ve dolayısıyla “sermayenin değeri”, kâr düştüğü halde bile yükselebilir; para-sermayenin nispi arzı daralır daralmaz, “değeri” yükselir. Overstone’un kanıtlamak istediği şey, 1847 bunalımının ve bununla birlikte ortaya çıkan yüksek faiz oranının, “para miktarı” ile, yani esin kaynağı olduğu 1844 tarihli Banka Yasası hükümleri ile herhangi bir ilişkisi olmadığıdır; oysa gerçekte, banka yedeklerini tüketme korkusu —Overstone’un bir buluşu— 1847-48 bunalımına bir para paniği ile katkıda bulunduğu ölçüde, faiz oranının bunlarla ilişkisi vardı. Ama, burada konumuz o değil. Eldeki olanaklara göre aşırı ölçüde işlere girilmiş olmanın yolaçtığı, ve kötü bir ürün, demiryollarına yapılan aşırı yatırımlar, özellikle pamuklu mallarda olmak üzere aşırı-üretim, Hindistan ve Çin’le yapılan ticarete girilen hileli işler, spekülasyon, gereksiz şeker ithalleri, vb. yüzünden yeniden-üretim sürecinde ortaya çıkan düzensizliklerin hızlandırdığı bir para-sermaye kıtlığı vardı. Bir *quarter*’ı 120 şiline tahıl satın alan bir kimsenin, fiyat 60 şiline düştüğü zaman elinden giden şey, fazladan ödediği 60 şilin ile, tahıl karşılığı Lombart Street avanslarında bu miktara teka-bül eden kredi idi. Bunların, tahıllarını 120 şilinlik eski fiyatları üzerinden paraya çevirmelerine engel olan şey hiçbir zaman banknot kıtlığı değildi. Aşırı şeker ithal eden ve neredeyse hepsi de ellerinde kalan kimseler için de, aynı şey geçerliydi. Bunun gibi, dolaşan sermayelerini demiryollarına bağlayıp da, “yasal” işlerinde bu sermayeyi kredi ile yerine koyacaklarına güvenen baylar da aynı durumdaydılar. Bütün bunlar Overstone için, “Parasının yükselmiş değerinin moral anlamını” belirten

* Elçabukluğu. —ç.

şeylerdir. Ne var ki para-sermayenin bu yükselen değerine öte yandan doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (meta-sermaye ve üretken sermaye) düşmüş para-değeri tekabül ediyordu. Bir biçimdeki sermayenin değeri düştüğü için diğer biçim sermayenin değeri yükseliyordu. Oysa Overstone, farklı türden sermayelerin bu iki değerini genellikle sermayenin tek bir değerinde özdeşleştirmeye çalışıyor ve bunu, bunların her ikisini de, dolaşım aracı kıtlığına, mevcut para kıtlığına karşı çıkartarak yapmaya çabalıyordu. Ne var ki, aynı miktar para-sermaye, çok farklı dolaşım aracı miktarlarıyla borç verilebilir.

Şimdi onun, 1847 örneğini alalım. Resmî banka faiz oranı ocak ayında $3\frac{1}{2}\%$; şubatta $4\frac{1}{2}\%$. Martta genel olarak 4% . Nisanda (panik) $4\frac{1}{2}\%$. Mayısta $5\frac{1}{2}\%$, haziranda genellikle 5% . Temmuzda 5% . Ağustosta $5\frac{1}{2}\%$. Eylülde, $5\frac{1}{4}\%$, $5\frac{1}{2}\%$, 6 gibi küçük değişikliklerle 5% . Ekimde 5% , $5\frac{1}{2}\%$, 7. Kasımda $7\frac{1}{2}\%$. Aralıkta $7\frac{1}{2}\%$. — Bu durumda faiz, kâr azaldığı ve metaların para-değerleri büyük ölçüde düştüğü için yükselmişti. İşte bu nedenle, eğer Overstone burada, 1847’de faiz oranının, sermayenin değeri yükseldiği için arttığını söylerse, sermayenin değeri sözü ile yalnızca para-sermayenin değerini anladığını ifade etmiş olur ve para-sermayenin değeri de faiz oranıdır, başka bir şey değildir. Ama, daha sonra bir elçabukluğu yapıyor ve sermayenin değerini, kâr oranı ile özdeşleştiriyor.

1856’da ödenen yüksek faiz oranına gelince, Overstone bunun kısmen, faizi kendi kârlarından değil başkalarının sermayeleri ile ödeyen kredi tüccarlarının ön plana geçmelerinin bir belirtisi olduğunu gerçekten farkında değildi; 1857 bunalımından hemen birkaç ay önce, “iş hayatının tamamen sağlıklı” olduğunu öne sürüyordu.

İfadesine devam ediyordu: [B. C.1857.] “3722. Ticaret kârının, faiz oranındaki bir yükselme ile yokolması düşüncesi tamamen hatalıdır. Önce, faiz oranında bir yükselmenin uzun süre devam etmesi pek az görülür; sonra, eğer bu uzun sürer ve büyük ölçüde olursa, bu, aslında sermayenin değerinde bir yükselmedir, ve sermayenin değeri niçin yükselir? Kâr oranı arttığı için.” — Böylece, burada biz hiç değilse, “sermayenin değerinin” ne anlama geldiğini öğrenmiş oluyoruz. Üstelik, kâr oranı uzun bir süre yüksek olabilir ama, faiz oranı, kârın büyük bir kısmını yutacağı noktaya kadar, girişim kârı düşebilir ve faiz oranı yükselebilir.

“3724. Faiz oranındaki yükselme, ülke ticaretindeki büyük artışın ve kâr oranındaki büyük yükselmenin bir sonucudur; ve faiz oranındaki yükselmeden, kendi nedeni olan iki şeyi yokediyor diye yakınmak, bir tür mantık saçmalığıdır ki, insan buna ne diyeceğini bilemiyor.” — Bunun mantıklılığı, eğer o şu sözleri söylemiş olsaydı, bu sözlerin mantıklılığı kadar olurdu: Kâr oranındaki yükselme meta-fiyatlarında spekülasyonun yarattığı yükselmenin bir sonucudur ve, fiyatlardaki yükselmenin kendi nedeninden, yani spekülasyondan yakınmak, bir mantık saçmalığıdır, vb.. En sonunda kendi nedenini yokedebilen herhangi bir şey ancak, gözünü yüksek faiz hırsı bürümüş bir tefeci için bir mantık saçmalığıdır.

ğidir. Romalıların büyüklüğü, fetihlerin nedeni idi ve fetihleri, onların büyüklüklerini yoketti. Servet lüksün nedenidir ve lüksün servet üzerinde yıkıcı bir etkisi vardır. Aman ne espri! Günümüz burjuva dünyasının budalalığını hiç bir şey, milyoner —*dunghill aristocrat*— “mantığının” bütün İngiltere’de uyandırdığı saygıdan daha iyi anlatamaz. Üstelik, eğer yüksek bir kâr oranı ile iş hayatındaki genişleme, yüksek bir faiz oranının nedeni olursa, yüksek bir faiz oranı hiç bir şekilde yüksek bir kârın nedeni olamaz demektir. Sorulacak asıl soru, böyle bir yüksek faizin (bunalım sırasında fiilen görüldüğü gibi) devam edip etmediği ya da üstelik, yüksek kâr oranı çoktan öte dünyayı boyladıktan sonra, tepe noktasına ulaşmış olup olmadığı sorusudur.

“3718. Iskonto oranındaki büyük artışa gelince, bu tamamen sermayenin yükselen değerinden ileri gelen bir durum olup, sermayenin bu artan değerinin nedenini, bence herkes tam bir açıklıkla görebilir. Bu yasanın yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca bu ülke ticaretinin 45.000.000 sterlinden 120.000.000 sterline yükselmesi olgusuna daha önce de değinmiştim. Bu kısacık ifadenin içerdiği bütün olaylar üzerinde bir an düşünölsün; ticaretteki böyle dev bir artışın yürütölmesi amacıyla sermayeye olan muazzam talep ile birlikte, bu büyük talebin karşılanacağı doğal kaynağın, yani bu ülkenin yıllık tasarruflarının, son üç-dört yıldır, hiç bir kâr getirmeyen savaş giderleri için tüketildiği gözönünde bulundurulsun. Bu durumda ben, faiz oranının şimdikinden niçin daha yüksek olmadığına, yani bu dev işlerin yürütölmesi için gerekli sermaye üzerindeki baskının, sizin gördüğünüzden niçin daha şiddetli olmadığına şaşıttığımı itiraf etmek isterim.”

Bizim tefecilik üzerine mantık üstadından ne şahane laf salatası! Burada gene, artan sermaye değeri ile ortaya çıkıyor! Ona göre, bir yanda, yeniden-üretim sürecinde bu muazzam genişleme, dolayısıyla, reel sermaye birikimi yeralıyor, öte yanda ise, ticaretteki bu dev artışı karşılamak için “muazzam bir talebin” doğduğu bir “sermaye” bulunuyor! Bu muazzam üretim artışı, sermayenin kendisinde bir artış değil miydi, ve bu bir talep yarattığına göre bir arz da ve onunla birlikte artmış bir para-sermaye arzı da yaratmamış mıydı? Eğer faiz oranı çok yükselmiş ise, o zaman, bu sırf, para-sermayeye olan talebin, bunun arzından daha da hızlı artmış olmasından ileri gelmektedir, başka bir deyişle, bu, sanayi üretiminin genişlemesiyle birlikte, kredi sistemine dayanan temelinin de genişlemesi demektir. Yani, fiilî sınaî genişleme, “kredi” için artan bir talebe neden olmuştu, ve bizim bankerin “sermaye için muazzam talep” derken herhalde kastettiği bu son taleptir. İhracatı, 45 milyon sterlinden 120 milyon sterline yükselten şey mutlaka yalnızca sermayeye olan bu talep değildi. Ve üstelik, Kırım Savaşının yuttuğu ülkenin yıllık tasarruflarının bu büyük talep için arz kaynakları olduğunu söylerken Overstone ne demek istiyor? Önce, küçük Kırım Savaşından çok daha farklı bir savaş olan, 1792-1815 birikimini İngiltere acaba nasıl gerçekleştirdi?

Sonra, doğal kaynak kurduğuna göre, sermaye acaba hangi kaynaktan akıyordu? İngiltere'nin, yabancı ülkelerden borç para istemediğini herkes bilir. Yok eğer, doğal kaynağın yanısıra bir de yapay kaynak varsa, bir ülke için doğal kaynağı savaşta, yapayı da ticarete kullanmak ne güzel olurdu. Ama eğer yalnız eski para-sermaye mevcutsa, bu, onun etkinliğini yüksek bir faiz oranı ile iki katına çıkartamaz mıydı? Bay Overstone, öyle görünüyor ki, ülkenin yıllık tasarruflarının (ne var ki bu durumda güya tüketilmiş bulunuyorlar) yalnız para-sermayeye çevrildiğini düşünüyor. Oysa eğer, gerçek bir birikim, yani üretimin genişlemesi ve üretim araçlarının çoğalması yer almamışsa, bu üretimin üzerinden, alacaklı para taleplerinin birikmesi ne işe yarardı?

"Sermayenin değerinde", yüksek bir kâr oranından ileri gelen artışı Overstone, para-sermayeye olan daha fazla talebin yolaçtığı artışla özdeşleştiriyor. Bu talep, kâr oranından tamamen bağımsız nedenlere bağlı olarak da artabilir. 1847'deki, reel sermayenin değer kaybı sonucu görülen yükselmeyi, o kendisi, örnek diye veriyor. İşine geldiği gibi, sermayenin değerini ya reel sermayeye ya da para-sermayeye bağlıyor.

Bankacı lordumuzun samimiyetsizliği ile, didaktik bir hava taşıyan darkafalı banker görüş açısı, şu satırlarda daha da sırtıyor (3728. Soru:) "İskonto oranının tüccar için önemli olmadığını düşündüğünüzü ifade ettiniz; sizce normal kâr oranının ne olduğunu lütfen bize söyler misiniz?" — Bay Overstone bu soruya karşılık vermenin "olanaksız" olduğunu beyan ediyor. — "3729. Ortalama kâr oranının diyelim %7-10 arasında olduğu kabul edildiğinde, iskonto oranında %2-7 ya da 8 arasındaki bir değişiklik, kâr oranını önemli ölçüde etkilemesi gerekir, değil mi?" (Bu sorunun kendisi girişim kârı oranı ile kâr oranını bir sepete koymakta ve kâr oranının faiz ile girişim kârının ortak kaynağı olduğu olgusunu görmezlikten gelmektedir. Faiz oranı belki kâr oranını etkilemeyebilir ama girişim kârını değil. Overstone yanıtıyor:) "Her şeyden önce işadamları kârlarını ciddi şekilde engelleyen bir iskonto oranı ödemeyeceklerdir; bunu yapmaktansa, işlerini durdurmayı yeğ tutacaklardır." (Evet, eğer kendilerini mahvetmeden bunu yapabilirlerse. Kârları yüksek olduğu sürece, istedikleri için iskonto öderler, düşük olduğu zaman ise zorunlu oldukları için.) "İskonto ne demektir? Bir kimse bir senedi niçin iskonto ettirir? ... Daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmeyi istediği için." (*Halte-là!* * Çünkü, bağlanmış olan sermayenin para olarak geri döneceğini umar da onun için; işinin durmasına engel olmak ister de onun için; vadesi gelmiş borçlarını ödemek zorundadır da onun için. Ancak işi iyi olduğu zaman ya da işler kötü gitse de bir başkasının sermayesi üzerinde spekülasyon yaparken daha fazla sermaye talep eder. İskonto hiç bir zaman bir iş genişletme aracı olamaz.) "Ve niçin, daha büyük miktarda sermayenin kumandasını ele geçirmek ister? Çünkü bu sermayeyi

kullanmak ister, peki bu sermayeyi niçin kullanmak ister? Çünkü böyle yapmak kendisi için kârlıdır da ondan; eğer iskonto bu kârını ortadan kaldıracak olsa, bu artık onun için kârlı olmaktan çıkar.”

Bu kendini beğenmiş mantıkçı, poliçelerin ancak, işi genişletmek amacıyla iskonto ettirildiğini, ve işin kârlı olduğu için genişletildiğini varsayıyor. Birinci varsayım yanlıştır. Normal işadami, sermayesinin, para-biçimde kendisine döneceğini beklediği ve böylece yeniden-üretim sürecinin akışına devam etmesini istediği için senet iskonto ettirir; yoksa işini genişletmek ya da ek sermaye sağlamak için değil, verdiği kredi ile aldığı krediyi dengelemek için bu yola başvurur. Ve eğer işini krediye dayanarak genişletmek isterse, senet iskonto ettirmek pek işine yaramaz, çünkü, bu yalnızca elinde bulunan para-sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmekten başka bir şey değildir; bu durumda uzun vadedi bir borç almayı tercih edecektir. Kredi dolandırıcısı, işlerini genişletmek için, bir kirli işini bir başkasıyla kapatmak için; kâr etmek için değil, bir başkasına ait sermayeyi ele geçirmek için borç senetlerini iskonto ettirecektir.

Bay Overstone böylece iskontoyu (sermayeyi temsil eden senetlerin nakit paraya çevrilmesiyle özdeşleştireceği yerde) ek sermaye borç almakla özdeşleştirdikten sonra, azıcık sıkıştırılınca hemen geriye çekilir. — (3730. Soru:) “Bir işle uğraşan tüccarlar, iskonto oranında geçici bir artış olsa bile, belli bir süre için işlerini sürdürmek zorunda değiller midir?” — (Overstone:) “Hiç kuşku yok ki, herhangi belirli bir işlemde, bir kimse, sermaye üzerinde, yüksek bir faiz oranı yerine düşük bir faiz oranı ile kumanda etmeyi sağlayabilirse, konu bu sınırlı açıdan alındığında, bu, onun için elverişli bir durum olur.” — Ama, öte yandan, Bay Overstone’un birdenbire yalnız kendi sermayesinin, banker sermayesinin “sermaye” olduğunu anlamasını ve ona poliçe iskonto ettiren kimseyi, sırf sermayesi metalar biçiminde varolduğu için, ya da Bay Overstone’un bir başka para-biçime çevirdiği sermayesinin para-biçiminin poliçe şeklinde olması nedeniyle, sermayesiz bir kimse olarak kabul etmesini sağlayan bakış açısı ise, çok sınırsız bir bakış açısı oluyor.

“3732. 1844 tarihli yasayla ilgili olarak ortalama faiz oranının, bankadaki külçe miktarına yaklaşık olarak oranının ne olduğunu bize söyleyebilir misiniz? Külçe miktarı 9.000.000 ya da 10.000.000 sterlin iken, faiz oranının yüzde 6-7, 16.000.000 sterlin olduğu zaman ise, diyelim yüzde 3-4 olması acaba gerçek olabilir mi?” (Soruyu soran, onu, bankadaki külçe miktarıyla etkilendiğine göre ve sermayenin değeriyle etkilendiğine göre faiz oranını açıklamaya zorlamak istiyor.) — “Böyle olduğunu sanmıyorum ... ama eğer öyleyse, 1844 yasasının getirdiğinden daha sıkı önlemler almamız gerektiği kanısındayım, çünkü, eğer külçe ihtiyatı ne kadar büyük olursa, faiz oranının o kadar düşük olacağı doğru ise, bu durumda bizim, yedek külçeyi sınırsız bir miktara çıkartmak

için işe koyulmamız gerekir; böylece faizi sıfıra indirmiş olurduk.” — Soruyu soran Cayley bu tatsız şakaya aldırmayarak devam eder: “3733. Eğer böyle ise, 5.000.000 sterlinlik külçenin bankaya geri geldiğini kabul edersek, bunu izleyen altı ay içerisinde külçenin tutarı diyelim 16.000.000 sterline yükselir ve böylece faiz oranının yüzde 3 ya da 4’e düştüğünü varsayarsak, faiz oranındaki bu düşmenin, ülke ticaretindeki büyük azalmadan ileri geldiği nasıl söylenebilir? — Ben faiz oranındaki düşmenin değil, son yükselmenin, ülkenin iş hayatındaki büyük artışla yakın ilişkisi olduğunu söyledim.” — Ama Cayley’in söylediği şuydu: Eğer, faiz oranındaki bir yükselme, altın yedeğindeki bir daralma ile birlikte, iş hayatındaki bir genişlemenin belirtisi ise, faiz oranında bir düşme, altın rezervindeki genişleme ile birlikte, iş hayatındaki bir daralmanın belirtisi olmak gerekir. Overstone’un buna verecek yanıtı yok. — (3736. Soru:) “Sizin” (metinde daima “Lord Hazretleri” deniyor) “paranın, sermaye elde etme aracı olduğunu söylediğinizi farkettim.” (Yanlışlık işte burada, parayı bir araç olarak anlamakta; oysa para, sermayenin bir biçimidir.) “İngiltere Bankasının altın yedeğindeki bir tükenme, tersine, *kapitalistler* için para bulmada büyük bir güçlük yaratmaz mı?” — (Overstone:) “Hayır, para elde etmek isteyenler kapitalistler değil, kapitalist olmayanlardır ve bunlar niçin para elde etmek isterler? ... Çünkü para aracılığı ile bunlar, kapitalist olmayan kişilerin işlerini yürütmek için kapitalistin sermayesinin kumandasını ele geçirmiş olurlar.” Burada artık fabrikatörler ile tüccarların kapitalist olmadıklarını, kapitalistin sermayesinin yalnızca para-sermaye olduğunu açıkça ilân etmiş oluyor. — “3737. Bu durumda, poliçe çeken kimseler kapitalist değiller mi? Poliçe çeken kimseler kapitalist olabilirler de olmayabilirler de.” — Burada sıkışıp kalıyor.

Daha sonra kendisine, tüccarların poliçelerinin, satılan ya da sevkedilen metaları temsil edip etmediği soruluyor. Burada, o, poliçelerin, metaların değerini banknotların altının değerini temsil ettiği gibi temsil ettiklerini inkâr ediyor. (3740, 3741.) Bunlar biraz küstahça.

“3742. Tüccarın amacı para elde etmek değil mi? — Hayır; para elde etmek poliçe çekmekte amaç değildir; para elde etmek poliçeyi iskonto ettirmede amaçtır.” — Poliçe çekmek, metaları bir kredi-parası biçimine çevirmektir, tıpkı poliçe iskonto ettirmenin, bu kredi-parasını bir başka biçime, yani banknota çevirme olması gibi. Bay Overstone hiç değilse burada, iskonto ettirmenin amacının para elde etmek olduğunu kabul ediyor. Bir süre önce, iskontonun, sermayeyi bir biçimden bir başka biçime çevirmenin değil, ek sermaye elde etmenin bir yolu olduğunu söylemişti.

“3743. Sizin 1825, 1837 ve 1839’da görüldüğünü söylediğiniz gibi, bir paniğin baskısı altında, ticaretle uğraşan bir topluluğun büyük arzusu nedir; bunların amacı, sermaye elde etmek midir, yoksa yasal geçerli ödeme aracı elde etmek midir? — Bunların amacı, işlerini desteklemek için sermaye üzerinde kumanda elde etmektir.” Bunların amacı, o sıralardaki kredi kıtlığı nedeniyle vadesi gelmiş senetlerini karşılamak için,

ödeme aracı elde etmektir; böylece metallerini düşük fiyatlarla elden çıkartmak zorunda kalmayacaklardır. Bunların ellerinde kendilerine ait hiç sermayeleri olmasa bile, bunu ödeme aracıyla birlikte elde etmiş olmuyorlardı, çünkü, herhangi bir eşdeğer vermeksizin değer elde ediyorlardı. Bu şekildeki para elde etme isteği, daima, değeri, metalar ya da alacaklı hakkı şeklinden, para-biçimine çevirme isteğinden ibarettir. Bu nedenle, bunalımlar bir yana bırakılsa bile, borç sermaye almak ile iskonto arasındaki büyük fark, iskontonun yalnızca parasal hakların bir biçiminden diğerine ya da gerçek paraya çevrilmesi olgusunda yatar.

[Burada editör olarak birkaç noktayı eklemek üzere araya girmek isterim.

Norman'a ve Loyd-Overstone'a göre banker, daima başkalarına "sermaye avans veren" kimsedir ve müşterileri de, ondan "sermaye" talep eden kimselerdir. İşte bunun için Overstone, "sermaye üzerinde kumanda elde etmek istedikleri için" bu kimselerin banker aracılığı ile poliçelerini iskonto ettirdiklerini (3729) ve "*sermaye üzerinde kumandayı* düşük bir faiz ile elde edebilmelerinin" bu kimseler için hoş bir şey olacağını söylüyor (3730). "Para, sermaye elde etme aracıdır." (3736), ve panik sırasında, ticaretle uğraşan topluluğun büyük isteği "*sermaye üzerinde kumanda elde etmektir*" (3743). Sermayenin ne olduğu konusunda Loyd-Overstone'un düştüğü bütün yanılgılar içersinde hiç değilse şu kadarı açıktır ki, o, bankerin müşterilerine verdiği şeye sermaye diyor ve bunu müşterinin daha önce sahip bulunmadığı, ama elinde bulunana ek olarak kendisine avans verilen sermaye olarak tanımlıyor.

Banker, para-biçimde bulunan toplumsal sermayenin (borç verme yoluyla) dağıtıcısı olarak hareket etmeye o kadar alışmıştır ki, elinden para çıkmasına yolaçan her işlevi, borç verme olarak görüyor. Ödediği bütün paralar ona, bir borç verme gibi görünüyor. Paranın doğrudan doğruya borç verilmesi halinde bu tamamen doğrudur. Yok eğer para, senet iskonto etme işlemi için verilmiş ise, aslında bu, senedin vade gününe kadar verilmiş bir avans olur. Böylece onda, yaptığı bütün ödemelerin avans olduğu düşüncesi yereder; üstelik bunlar, faiz ya da kâr elde etme amacıyla yapılan her para yatırımının, ekonomik bakımdan, ilgili para sahibinin, özel bir kişi niteliğiyle, bir girişimci olarak gene kendisine verdiği bir avans anlamında değil, ama belirli bir anlamda bankerin müşterisine, halen elinde bulundurduğu sermayeyi çoğaltan bir miktar parayı borç vermesi anlamında avanslardır.

Bankerin bürosundan ekonomi politiğe sıçrayan işte bu anlayıştır ki, bankerin, müşterisinin tasarrufuna verdiği nakit paranın sermaye mi, yoksa düpedüz para, dolaşım aracı ya da kullanılagelen para mı olduğu konusundaki yanıltıcı tartışmayı doğurmuştur. Aslında —pek basit olan— bu tartışmayı çözümlmek için kendimizi bir banka müşterisinin yerine koymak gerekir. Her şey bu müşterinin ne istediğine ve aldığına bağlıdır.

Eğer banka, ondan herhangi bir güvence istemeksizin yalnızca kişisel kredisine dayanarak borç verirse, sorun açıktır. Bu durumda müşteri, zaten yatırmış olduğu sermayeye ek olarak belli bir miktarda değeri avans almış olur. O, bunu para-biçiminde alır; şu halde, aldığı şey düpedüz para değil, aynı zamanda para-*sermayedir* de.

Buna karşılık eğer müşteri bu avansı, tahvil, senet, vb. karşılığında alırsa, o zaman bu, geriye ödenme koşuluyla kendisine ödenen para anlamında bir avanstır. Ama bu bir sermaye avansı değildir. Çünkü bu değerli senetler de sermayeyi temsil ederler ve hem de verilen avanstan daha büyük bir miktarı. Bu nedenle de avansı alan, güvence olarak bankaya verdiğinden daha az sermaye-değer almış olur; bu onun için, ek bir sermaye elde edilmesi demek değildir. O, bu işe, sermayeye gereksinmesi olduğu için değil —çünkü o buna, değerli senetler halinde zaten sahiptir— paraya gereksinmesi olduğu için girmiştir. İşte bu yüzden burada, sermaye değil bir *para* avansı sözkonusudur.

Yok eğer borç, poliçelerin iskontosu ile verilirse, o zaman avansın *biçimi* bile yok olur. Şimdi, sırf bir alım-satım sözkonusudur. Poliçe, ciro yoluyla bankanın mülkiyetine, buna karşılık, para da müşterinin mülkiyetine geçer. Müşteri bakımından bir geriye ödeme sözkonusu değildir. Müşteri eğer, poliçe ya da benzeri bir kredi aracı ile nakit para satın alacak olsa, bu, nakit parayı, pamuk, demir ya da tahıl gibi diğer metalleri ile satın almasından, ne daha fazla, ne de daha az avans sayılır. Ama buna bir *sermaye* avansı demek daha az sözkonusudur. İki tüccar arasındaki her satınalma ve satış, bir sermaye transferidir. Bir sermaye avansı ancak, sermaye transferi karşılıklı değil tek taraflı olduğu ve bir süreyle sınırlandırıldığı zaman sözkonusudur. İskonto yoluyla sermaye avansı, bu nedenle, ancak, poliçenin, satılan herhangi bir metal temsil etmeyen ve asıl niteliğini bilse hiç bir bankerin kabul etmeyeceği spekülatif bir poliçe olması halinde mümkündür. Normal iskonto işlemi ile banka müşterisi, demek ki, ne sermaye ve ne de para olarak avans almış olur. Müşterinin aldığı şey, satılan metaller karşılığında elde ettiği paradır.

Müşterinin bankadan sermaye istediği ve elde ettiği durumlar, demek ki, yalnızca para avans aldığı ya da para satın aldığı durumlardan açıkça farklıdır. Ve hele Bay Loyd-Overstone, bankasının fonlarını, çok ender durumlar dışında karşılıklı güvence olmaksızın avans vermediği için (o benim Manchester'deki firmanın bankeri idi), onun, sermaye darlığı çeken fabrikatörlere cömert bankerler tarafından borç verilen büyük miktarlardaki sermaye ile ilgili gözyaşartıcı tasvirlerinin kuyruklu yalanlar olduğu da aynı şekilde açıktır.

Şu da var ki, otuzikinci bölümde Marx da aslında aynı şeyi söylüyor: “Ödeme araçlarına olan talep, tüccarlar ile üreticiler, sağlam güvenceler verebildikleri ölçüde sırf bir *paraya çevrilebilme* talebidir; maddî bir teminatın sözkonusu olmadığı ve böylece, ödeme araçları avansının, kendilerine yalnız *para-biçimini* sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda gerek-

sinnmeleri olan, şekli ne olursa olsun, ödeme yapmaya elverişli bir eşdeğer sağladığı zaman bu talep, *para-sermaye* talebidir.” — Ve yine otuzüçüncü bölümde: “Paranın bankerlerin elinde toplandığı gelişmiş kredi sisteminde, parayı avans verenler, *en azından nominal olarak* bu bankerlerdir. Bu avans yalnız dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir *dolaşım* avansıdır, dolaşımda bulunan sermaye avansı değildir.” Bu konuyu bilmesi gereken Bay Champman da, iskonto işlemi üzerine olan bu anlayışı doğruluyor: B. C. 1857: “Bankerin elinde poliçe vardır, banker bu *poliçeyi satın almıştır*.” İfade sorusu 5139.

Ne var ki biz bu konuya yirmisekizinci bölümde tekrar döneceğiz. —F.E.]

“3744. Lütfen bize ‘sermaye’ ile fiilen ne demek istediğinizi anlatırmısınız?” — (Overstone:) “Sermaye, ticaretin kendileriyle yürütüldüğü çeşitli metarlardan oluşur; (*capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on*) sabit sermaye vardır ve döner sermaye vardır. Gemileriniz, doklarınız, rıhtımlarınız ... sabit sermayedir; yiyecekleriniz, giyecekleriniz, vb., döner sermayedir.”

“3745. Dışarıya külçe akışı altında ülke çok sıkışmış durumda mıdır? — Sözcüğün rasyonel anlamında değil.” (Ardından eski rikardocu para teorisi geliyor.) ... “Eşyanın doğal halinde, dünyadaki para, çeşitli ülkeler arasında belli oranlarda dağılmıştır; bunlar öyle oranlardır ki,” (paranın) “bu şekilde dağılımı ile, bir ülke ile dünyanın diğer bütün ülkeleri arasındaki ilişki ortaklaşa bir değişim ilişkisi halini alır; ne var ki, bu dağılımı etkileyen, denge bozucu durumlar ortaya çıkar ve bu gibi hallerde, belli bir ülkenin parasının belli bir kısmı, diğer ülkelere geçer.” — “3746. Lord Hazretleri şimdi ‘para’ terimini kullanıyorlar. Sizi daha önce iyi anladım, bunun bir sermaye kaybı olduğunu söylemişsiniz. — Sermaye kaybı denen acaba neydi?” — “3746. Külçe ihracı mı? — Hayır, ben böyle demedim. Külçeyi eğer sermaye sayarsanız, hiç kuşkusuz bu bir sermaye kaybıdır; dünya parasını oluşturan değerli madenlerin belli bir kısmından ayrılmasıdır.” — “3748. Anladığıma göre Lord Hazretleri, siz, faiz oranındaki bir değişikliğin sırf sermayenin değerindeki bir değişikliğin işareti olduğunu söylemişsiniz, değil mi? — Evet söyledim.” — “3749. Ve iskonto oranı genellikle, İngiltere Bankasındaki külçe stokunun durumu ile değişiyordu, değil mi? — Evet, ama ben daha önce, bir ülkede para miktarındaki (demek ki, onun burada kastettiği, fiilen mevcut altın miktarıdır) değişiklikten doğan faiz oranı dalgalanmalarının çok küçük olduğunu ifade etmiştim.”

“3750. Lord Hazretleri iskonto oranında normale göre daha sürekli, ama geçici bir artış olduğu zaman, eskisine göre bir sermaye azalması mı olduğunu söylemek istiyorlar? — Sözcüğün bir anlamında daha az. Sermaye ile sermayeye olan talep arasındaki oran değişmiştir; bu, sermaye miktarındaki bir azalmadan değil, talepteki artıştan ileri gelebilir.” (Oysa biraz önce, sermaye = para ya da altın idi, ve daha önce de, faiz oranın-

claki yükselmeyi, işlerin ya da sermayenin daralmasından çok genişlemesinden ileri gelen, yüksek kâr oranı ile açıklamıştı.)

“3751. Siz, sermaye ile özellikle neyi kastediyorsunuz? — Bu tamamen, her kimsenin istediği sermayenin ne olduğuna bağlıdır. Bu, bir ülkenin işlerini yürütmek için kumandası altında bulunan sermayedir, ve bu iş iki katına çıkınca, bunun yürütüleceği sermayeye olan talepte de büyük bir artış olması gerekir.” (Bu kurnaz banker önce iş faaliyetini iki katına çıkartıyor, sonra da bunu iki katına çıkartacak sermayeye olan talebi. Gözü, Bay Loyd’dan, iş hacmini iki katına çıkartabileceği miktarda sermaye rica eden müşterisinden başkasını görmüyor.) — “Sermaye herhangi başka bir meta gibidir,” (ama Bay Loyd’a göre sermaye, metaların toplamından başka bir şey değildir) “Fiyatı, arz ve talebe bağlı olarak değişir.” (Şu halde metalar, fiyatlarını, bir kez meta ve bir ikinci kez sermaye olarak iki kez değiştiriyor.)

“3752. İskonto oranındaki değişiklikler genellikle, bankanın kasalarında bulunan altın miktarlarındaki değişikliklerle bağlı durumdadır. Lord Hazretlerinin işaret ettikleri sermaye acaba bu sermaye midir? — Hayır.” — “3753. Acaba Lord Hazretleri, İngiltere Bankasında büyük bir sermaye stoku varken, iskonto oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek gösterebilir mi? — İngiltere Bankası sermaye depo edilen bir yer değil, para depo edilen bir yerdir” — “3754. Lord Hazretleri, faiz oranının, sermaye miktarına bağlı bulunduğunu söylediler; lütfen bize hangi sermayeyi kastettiğinizi söyler misiniz ve bankada büyük bir külçe stoku bulunduğu bir sırada faiz oranının da yüksek olduğu bir durumu örnek olarak gösterebilir misiniz? — Çok olasıdır ki (bak hele!) bankadaki külçe birikimi düşük bir faiz oranı ile aynı zamana rasgelebilir, çünkü sermayeye olan talebin azaldığı bir dönem” (yani, para-sermaye; burada değinilen 1844 ve 1745 dönemi, bir gönenç dönemi idi) “hiç kuşkusuz, sahiplerine sermaye üzerinde kumanda sağlayan araç ya da aletlerin birikebildiği bir dönemdir.” — “3755. Öyleyse siz, iskonto oranı ile, bankanın hazinesindeki külçe miktarı arasında bir bağıntı olmadığı inancındasınız? — Bir bağıntı olabilir ama bu, ilke olarak bir bağıntı değildir” (oysa, 1844 tarihli kendi Banka Yasası, faiz oranının, bankanın sahip olduğu külçe miktarı ile düzenlenmesini, İngiltere Bankasının bir ilkesi haline getirmişti), “zaman bakımından bir çakışma olabilir (*there may be a coincidence of time*).” — “3758. Eğer sizi doğru anladımsa, yüksek iskonto oranı sonucu olarak baskı altında bulunan bu ülke tüccarlarının zorluklarının, sermaye elde etmek olduğunu, para elde etmek olmadığını söylemişsiniz değil mi? — Siz, benim aralarında bu şekilde ilişki kurmadığım iki şeyi biraraya getiriyorsunuz; onlar hem sermaye bulmada ve hem de para bulmada sıkıntı çekiyorlar. ... Para elde etme ve sermaye elde etme güçlüğü, kendi gelişmesinin birbirini izleyen iki aşaması olarak alındığında, aynı güçlüktür.” — Burada balık gene ağa düşmüştür. Birinci güçlük, polişe iskonto ettirmek ya da meta güvencesi

karşılığı borç elde etme güçlüğüdür. Bu, sermayeyi ya da sermayeyi temsil eden ticarî bir sembolü paraya çevirme güçlüğüdür. Ve bu güçlük, kendisini, diğer şeyler arasında, yüksek faiz oranında belli eder. Ama, para elde edildiğine göre ikinci güçlük de ne oluyor? Sırf bir ödeme sözkonusu olduğuna göre, bir kimsenin elindeki paradan kurtulmasında ne gibi bir güçlük olabilir? Ve eğer sözkonusu olan satınalma ise, bir kimsenin, bunalım sıralarında satın almada güçlük çektiği görülmüş şey midir? Ve sırf konuyu aydınlatmak için diyelim ki, eğer bu, tahıl, pamuk, vb. gibi özel bir kıtlık ile ilgili ise, bu güçlük ancak bu metallerin fiyatları bakımından sözkonusu olabilir, yoksa para-sermayenin değeri, yani faiz oranı bakımından değil; ve bu güçlük de son tahlilde, bizim kahramanımızın şimdi bunları alacak parası olması olgusu ile aşılmış olur.

“3760. Ama yüksek bir iskonto oranı, para elde etmede artmış bir güçlük değil midir? — Para elde etmede artmış bir güçlüktür, ama bu güçlük paraya sahip olmak istemenizden ileri gelmiyor; bu yalnızca, sermaye elde etmede, uygar bir devletin karmaşık ilişkilerine göre artmış güçlüğü kendisini ortaya koyduğu biçimdir” (ve işte bu biçim, bankerin cebine kâr getirir).

“3763. (Overstone yanıtıyor:) Banker, bir yandan mevduat kabul eden ve öte yandan bu mevduatı, kişilerin ellerine *sermaye biçiminde* güvenle tevdi ederek kullanan bir aracıdır.”

En sonunda, onun sermayeden ne anladığını görüyoruz. O, parayı, güvenle tevdi ederek, kibarcası, faiz karşılığı borç vererek sermayeye çeviriyor.

Bay Overstone, iskonto oranındaki bir değişikliğin, bankadaki altın rezervi miktarındaki ya da mevcut para miktarındaki değişikliklerle esaslı bir ilişkisi bulunmadığını, olsa olsa zaman bakımından bir çakışmanın sözkonusu olabileceğini ifade ettikten sonra yineliyor:

“3805. Ülkedeki para dışarıya akarak azaldığı zaman değeri artar ve İngiltere Bankası, paranın değerindeki bu değişikliğe kendisini uydurmak zorunda kalır” (burada sözkonusu olan, *sermaye olarak* paranın değerindeki, başka bir deyişle faiz oranındaki değişikliktir, çünkü paranın *para olarak* değeri, metalara kıyasla aynı kalır) “ve teknik deyişle bu, faiz oranının yükselmesi demektir.”

“3819. Ben bu ikisini hiç bir zaman birbirine karıştırmam.” — Para ile sermayeyi demek istiyor; çünkü, zaten hiç bir zaman bunlar arasında bir ayrım yapmıyor ki.

“3834. Ülkenin zorunlu yiyecek maddelerinin ikmali için” (1847 yılında tahıl için) “ödenmek zorunda kalınan ve *aslında sermaye olan* çok büyük miktar.”

“3841. İskonto oranındaki değişmelerin, hiç kuşkusuz” (İngiltere Bankasının) “rezerv durumu ile çok yakın ilişkisi vardır, çünkü, bu rezerv durumu, ülkedeki para miktarındaki artış ya da azalmanın göstergesidir; ve ülkedeki para miktarındaki artış ya da azalma ile orantılı

olarak, paranın değeri de artar ya da azalır; banka iskonto oranının da bu değişikliğe uyması gerekir.” — Böylece Overstone, n° 3755’te, şiddetle reddettiği şeyi burada kabul etmiş oluyor. — “3842. Bunlar arasında sıkı bir ilişki vardır.” Yani, bir yanda, bankanın tedavül kısmındaki külçe miktarı ile, öte yanda, bankacılık kısmındaki banknot rezervini kastediyor. Faiz oranındaki değişmeyi, burada para miktarındaki değişmeyle açıklıyor. Ama bu söyledikleri yanlıştır. Ülkede, dolaşımdaki para arttığı için, yedek para azalabilir. Halk daha fazla banknot aldığı ve meta yığma azalmadığı zaman, durum böyle olur. Ama böyle bir durumda faiz oranı yükselir, çünkü, İngiltere Bankasının banka sermayesi, 1844 tarihli yasa ile sınırlandırılmıştır. Ama bunu söylemeye onun dili varmıyor, çünkü bu yasa yüzünden bankanın iki kısmı arasında hiç bir ilişki kalmamış bulunuyor.

“3859, Yüksek bir kâr oranı daima sermaye için büyük bir talep yaratacak; sermaye için yüksek bir talep onun değerini yükseltecektir.” — İşte sonunda, yüksek bir kâr oranı ile sermayeye olan talep arasındaki ilişkiyi Overstone’un anladığı şekliyle görüyoruz. Şimdi, örneğin 1844-45’te pamuklu sanayiinde, pamuklu eşyaya karşı talep fazla olduğu halde, ham pamuk ucuz olduğu ve ucuz kaldığı için yüksek bir kâr oranı görülüyordu. Sermayenin değeri (ve daha önceki bir ifadesinde Overstone sermayeye, herkesin kendi işi için gereksinme duyduğu şey diyordu), bu örnekte demek ki ham pamuğun değeri, fabrikatör için artmamış oluyordu. ... Bu yüksek kâr oranı, bazı pamuklu fabrikatörlerini, işlerini genişletmek amacıyla krediyle para elde etmeye itmiş olabilir. Böylece fabrikatörün, *para*-sermayeye karşı talebi yükselmiştir, yoksa başka hiç bir şeye karşı değil.

“3889. Tıpkı kâğıdın banknot olabilmesi ya da olmaması gibi, külçe de para olabilir de olmayabilir de.”

“3896. Lord Hazretlerini doğru anlıyorsam, 1840’ta benimsemiş olduğunuz, İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotlardaki dalgalanmaların, külçe miktarındaki dalgalanmalara uyması gerektiği görüşünü bırakmış bulunuyorsunuz? — Şu ölçüde bırakmış bulunuyorum ki ... elimizde bulunan bilgilere göre, İngiltere Bankasının dolaşımda bulunan banknotlarının, İngiltere Bankasının banka rezervlerinde bulunan banknotlara eklenmesi gerekiyor.” — İşte bu mükemmel. Bankanın, hazine daireesindeki altın kadar ve bundan da 14 milyon fazla kâğıt para basabileceği üzerine olan keyfi hüküm hiç kuşkusuz onun çıkarttığı kâğıt paraların, altın rezervlerindeki dalgalanmalar ile dalgalanacağı anlamını taşıyor. Oysa, bugün “elimizde bulunan bilgiler”, bankanın böylece basabileceği (ve *Issue Department*’ın *Banking Department*’a devredeceği) banknot kitlesinin, İngiltere Bankasının iki kısmı arasında, altın rezervindeki dalgalanmalar ile dalgalanan bu dolaşımın, İngiltere Bankası dışındaki banknot dolaşımındaki dalgalanmaları belirlemediğini açıkça ortaya koyduğu için, bu son —gerçek dolaşım— banka yönetimi için önemsiz

bir sorun haline gelmiş, bankanın iki kısmı arasında cereyan eden ve gerçek dolaşım ile arasındaki fark, rezervlerde yansıyan dolaşım tek başına kesin bir önem kazanmıştır. Dış âlem için bu içerdeki dolaşım, yalnız rezervlerin, bankanın, banknot çıkartma konusundaki yasal azamiye ne derece yaklaştığını ve müşterilerinin, *banking department*' tan daha ne kadar alabileceklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Aşağıdaki satırlar, Overstone'un *mala fides*'inin* parlak örneğidir:

"4243. Sizce, sermaye miktarı aydan aya, son yıllarda iskonto oranındaki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, değerini değiştirecek derecede dalgalanır mı? — Sermaye talebi ile arzı arasındaki ilişki, hiç kuşkusuz çok kısa dönemlerde bile dalgalanabilir. ... Diyelim Fransa yarın, çok büyük bir miktar borç alacağını bildirecek olsa, hiç kuşku yoktur ki, bu derhal, bu ülkede *paranın değerinde* yani *sermayenin değerinde* büyük bir değişikliğe yolaçar."

"4245. Fransa, herhangi bir amaçla, birdenbire 30 milyon değerinde meta istediğini bildirirse, daha bilimsel ve daha yalın bir terimle, *sermaye* için büyük bir talep doğar."

"4246. Fransa'nın, aldığı borçla satın almak istediği *sermaye* bir şeydir, sermayeyi kendisiyle satın alacağı *para başka* bir şeydir; burada, değer bakımından değişen *para* mıdır, değil midir? — Bu soruyla bana öyle geliyor ki, asıl yeri bu komisyon odasından çok, bir bilgenin hücresi olması gereken, eski soruyu yinelemiş oluyoruz." Ve bunu söyleyerek çekiliyor, ama bilgenin hücreğine değil.⁸⁴

⁸⁴ Sermayeye ilgili konularda, Overstone'un düştüğü kavram kargaşası üzerinde Otuzikinci Bölümün sonunda daha fazla durulacaktır. [—F. E.]

* Kötü niyet. —ç.

KAPİTALİST ÜRETİMDE KREDİNİN ROLÜ

KREDİ sistemi konusunda buraya kadar yapılan genel açıklamalar şunlar olmuştur:

I. Kâr oranının eşitlenmesini, ya da tüm kapitalist üretimin dayandığı bu eşitlenme hareketlerini sağlamak üzere kredi sisteminin zorunlu gelişmesi.

II. Dolaşım giderlerinin azalması.

1) Dolaşım giderlerinden başta gelen birisi, bizatihi değer olması nedeniyle paranın kendisidir. Bu giderde, kredi aracılığı ile üç şekilde tasarruf sağlanır.

A. Ticarî işlemlerin büyük bir bölümünde paranın tamamen bir yana bırakılmasıyla.

B. Dolaşım aracının dolaşımını hızlandırmakla.⁸⁵ Bu kısmen aşağı-

⁸⁵ "Yıl boyunca dolaşımdaki banknot tutarı 1812 yılında 106.538.000 frank; 1818'de 101.205.000 frank idi; oysa para dolaşımı ya da her türlü hesaba ait yıllık toplam ödemeler ve tahsilat, 1812'de 2.837.712.000 frank, 1818'de 9.665.030.000 frank idi. Fransa'da para dolaşım faaliyeti bu nedenle 1818 yılında 1812'ye göre üçte-bir oranında idi. Dolaşım hızının en büyük düzenleyicisi kredidir. ... Bu durum, para-piyasası üzerindeki şiddetli bir baskının niçin genellikle dolu bir dolaşım ile eşzamanlı olduğunu açıklar." (*The Currency Theory Reviewed, etc.*, s. 65.) — "1833 Eylülü ile 1843 Eylülü arasında, bütün Birleşik Krallık'ta yaklaşık 300 banka, banknot çıkartan bankalar arasına katıldı; bunun sonucu, dolaşımda ikibuçuk milyon miktarında bir azalma oldu; 1833 Eylülü sonunda 36.035.244 sterlin, 1843 Eylülü sonunda 33.518.554 sterlin idi." (*l.c.*, s. 53.) — "İskoçya'daki olağanüstü dolaşım faaliyeti 100 sterlin ile İngiltere'de 420 sterlini gerektirecek miktarda parasal işlemi gerçekleştiriyordu." (*l.c.*, s. 55. Bu son örnek yalnız bu işlemin teknik yanı ile ilgilidir.)

da, 2)'de belirtilecek olan şeylere tekabül eder. Bir yanda bu hızlandırma teknik bir işlemdir; yani tüketime ait metallerin, fiili devir büyüklükleri ve sayısı aynı iken, daha küçük miktarda para ya da para simgesi aynı işlevi yerine getirir. Bu, bankacılık tekniğine bağlı bulunan bir şeydir. Öte yandan, kredi, metalleri başkalaşım hızlarını artırarak, paranın dolaşım hızını da artırmış olur.

C. Altın para yerine kâğıt paranın konulması.

2) Kredi aracılığı ile, dolaşımın ya da metallerin başkalaşımının, daha sonra da sermayenin başkalaşımının bireysel evrelerinin hızlandırılması ve bununla birlikte genellikle yeniden-üretim sürecinin hız kazanması. (Öte yandan, kredi, satınalma ve satma hareketlerinin birbirinden uzun süre ayrılmalarına yardım eder ve böylece spekülasyon için bir temel hizmeti görür.) Yedek fonlarda, şu iki şekilde görülebilecek daralma: bir yandan, dolaşım aracında bir azalma olarak, öte yandan, sermayenin, daima para-biçiminde bulunması gereken kısmında bir eksilme olarak.⁸⁶

III. Hisse senetli şirketlerin kuruluşu. Böylece:

1) Üretimin ve girişimin ölçeğinde, bireysel sermayeler için olanaksız bulunan muazzam bir genişleme aynı zamanda, daha önce hükümet girişimleri olan kuruluşların kamu girişimi haline gelmesi.

2) Kendisi toplumsal üretim biçimine dayanan ve üretim araçları ile emek-gücünün toplumsal yoğunlaşmasını öngören sermaye, burada, özel sermayeden farklı olarak, doğrudan doğruya toplumsal sermaye (doğrudan biraraya gelmiş bireylerin sermayeleri) biçimini alır ve bunun girişimleri, özel girişimlerden ayrı ve farklı toplumsal girişimler şekline girer. Bu, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretimin kendi çerçevesi içersinde ortadan kalkmasıdır.

3) Fiilen işlev yapan kapitalistin yalnızca bir yönlendirici, başkalarına ait sermayenin yöneticisi, ve sermaye sahibinin sırf bir sahip, sırf bir para-kapitalist haline dönüşmesi. Bunların aldıkları temettüleri, faiz ile girişim kârını, yani toplam kâr içerse bile, (çünkü, yöneticinin ücreti, fiyatı, herhangi başka bir emek gibi emek-piyyasasında düzenlenen, belirli türden vasıflı bir emeğin ücretidir ya da böyle olmalıdır), bu toplam kâr bundan böyle ancak faiz biçiminde elde edilmekte, yani tıpkı yöneticinin kişiliğinde, bu işlevin sermaye sahipliğinden ayrılmış olması gibi, fiili yeniden-üretim sürecindeki işlevden şimdi tamamen ayrılmış bulunan sermaye mülkiyeti için sırf bir tazminat olarak alınmaktadır. Kâr, böylece (artık yalnız, hakkını borç alanın kârından alan kısmı, yani faiz değil), üretim araçlarının sermayeye dönüşmesinden, yani bu üretim araçlarının, gerçek üreticiler karşısında yabancılaşmalarından, bir başkasının mülkiyeti olarak, yöneticiden en son gündelikçi işçiye kadar üre-

⁸⁶ "Bankaların kuruluşundan önce ... dolaşım amaçları için çekilen sermaye miktarı, her zaman, fiili meta dolaşımının gerektirdiğinden fazlaydı." (*Economist*, 1845, s. 238.)

timde fiilen yeralan bütün bireyler arasında bulunan zıtlıktan doğan, başkalarının artı-emeğine sırf bir elkoyma olarak görünür. Hisse senetli şirketlerde, işlev, sermaye mülkiyetinden ayrılmıştır, dolayısıyla da emek, üretim araçları sahipliğinden ve artı-emekten tamamen ayrılmıştır. Kapitalist üretimin sonal gelişmesinin bu sonucu, her ne kadar artık bireysel üreticilerin özel mülkiyeti olmaktan çok, biraraya gelmiş üreticilerin doğrudan toplumsal mülkiyeti haline gelmişse de, sermayenin, üreticilerin mülkiyetine yeniden dönüşmesine yönelik zorunlu bir geçiş evresidir. Öte yandan bu hisse senetli şirketler, yeniden-üretim sürecinde, hâlâ kapitalist mülkiyet ile bağlı bulunan bütün işlevlerin, sırf biraraya gelmiş üreticilerin işlevlerine, toplumsal işlevlere dönüşmesi yönünde bir geçiş evresidir.

Daha ileriye gitmeden dikkate alınması gerekli, ekonomik bakımdan önemli bir de şu olgu var: Kâr, burada, faizin katıksız bir biçimine büründüğü için, bu tür girişimler, sırf faiz sağlasalar bile gene de olanaklıdır, ve bu, genel kâr oranındaki düşmeyi durduran nedenlerden biridir, çünkü, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının pek büyük olduğu bu gibi girişimler, genel kâr oranının eşitlenmesine zorunlu olarak girmezler.

[Marx yukardaki satırları yazalıberi, bildiğimiz gibi, ikinci ve üçüncü derece hisseli şirketleri temsil eden yeni sanayi girişim biçimleri gelişmiş bulunuyor. Bugün geniş-ölçekli sanayiın bütün alanlarında üretimin her gün artan bir hızla gelişmesi, bu artan ürünlere ait piyasaların büyümelelerinde görülen yavaşlama ile dengelenir. Hızla gelişen üretimin bir ayda ürettiğini, piyasa bir yılda zor emebilir. Buna, bir de, her sanayi ülkesinin kendisini diğerlerinden ve özellikle İngiltere'den ayıran ve üstelik ülke içersindeki üretimin verimini yapay olarak artıran koruyucu gümrük politikasını eklemek gerekir. Sonuç, genel, kronik bir aşırı-üretim, düşük fiyatlar, düşen ve hatta bütünü yokolan kârlar; kısacası, göklere çıkarılan rekabet özgürlüğü, artık sabrının son noktasına ulaşmıştır ve kendi apaçık, rezilce iflâsını kendi ağzıyla ilân etmek zorundadır. Ve bu, her ülkede belli bir alandaki büyük sanayicilerin, üretimin düzenlenmesi için kartel halinde birleşmesi yoluyla yer alır. Bir komite, her kuruluşun üreteceği miktarı saptar ve gelen siparişlerin dağılımında son söz sahibidir. Bazan İngiliz ve Alman demir sanayilerinde olduğu gibi, uluslararası karteller bile kurulmuştur. Ne var ki, bu tür üretim ortaklıkları bile yeterli olmamıştır. Firmalar arasındaki çıkar çatışmaları bu ortaklığı sık sık bozmuş, rekabeti geri getirmiştir. Bu, üretimin ölçeğinin olanak verdiği bazı sanayi kollarında, bu sanayi kolundaki tüm üretimin tek bir yönetim altında, tek bir büyük anonim şirket halinde toplanmasına yolaçar. Amerika'da bu tekrar tekrar denenmiştir; Avrupa'da bugüne kadar bunun en büyük örneği, bütün İngiliz alkali üretimin tek bir firmanın eline toplayan United Alkali Trust'tür. Otuzu aşkın firmanın eski sahipleri tüm kuruluşlarının yaklaşık değerinin karşılığı olarak, tröstün sabit

sermayesini temsil eden, aşağı yukarı 5 milyon sterlin tutarında hisse senedi almışlardır. Teknik yönetim, aynı eski ellerde kalmakta, ama iş yönetimi ve denetimi, genel bir idarenin elinde toplanmaktadır. Yaklaşık 1 milyon sterlin tutarında dolaşan sermaye (*floating capital*), satın alınmak üzere kamuya sunulmuştur. Toplam sermaye bu nedenle 6 milyon sterline ulaşmış bulunuyor. İşte böylece, tüm kimya sanayiinin temelini teşkil eden bu kolda rekabetin yerini İngiltere’de tekel almış ve gelecekte tüm toplumun, ulusun, en tatlı biçimde soyulması için yol açılmıştır. —F. E.]

Bu kapitalist üretim tarzının, bizzat kapitalist üretim tarzı içersinde ortadan kaldırılmasıdır ve dolayısıyla *prima facie* yeni bir üretim biçimine geçişin yalnızca bir evresini temsil eden, kendi kendini çözümleyen çelişkidir. Bu böyle bir çelişki olarak, kendisini, kendi sonuçlarıyla da ortaya koyar. Bazı alanlarda tekel kurar ve böylece devlet müdahalesini gerekli kılar. Yeni bir finans aristokrasisi, kurucular, spekülâtörler ve düpedüz nominal direktörler şeklinde yeni bir asalaklar zümresi türetir; birleşik kuruluşlar, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonları yoluyla tam bir sahtekârlık ve dolandırıcılık sistemi yaratmış olur. Bu, özel mülkiyetin denetimi olmaksızın, özel bir üretim biçimidir.

IV. Kapitalist özel sanayiın, kapitalist sistemin kendi temeli üzerinde yokedilmesini temsil eden ve yeni üretim alanlarına yayıldıkça ve buraları egemenliği altına aldıkça özel sanayii ortadan kaldıran hisse senetli şirketler işi dışında, kredi, bireysel kapitaliste ya da kendisine kapitalist gözüyle bakılan kimseye, belli sınırlar içersinde başkalarının sermayesi ve malı, ve böylece de başkalarının emeği üzerinde mutlak bir denetim olanağı sağlar.⁸⁷ Kendi bireysel sermayesi üzerinde değil de toplumsal sermaye üzerindeki bu denetim, ona, toplumsal emek üzerinde denetim olanağını verir. Bir kimsenin gerçekten sahip olduğu ya da kamuoyunca sahip bulunduğu kabul edilen sermayenin kendisi, artık yalnızca kredi üstyapısının oturduğu bir temel haline gelir. Bu, özellikle, toplumsal ürünün çok büyük bir kısmının kendisinden geçtiği toptan ticaret için doğrudur. Bütün standart ölçüler, kapitalist üretimde hâlâ azçok haklı görülebilecek bütün mazeretler burada yokolur. Spekülasyon yapan toptancı tüccarın tehlikeye attığı mülkiyet, *kendi mülkiyeti değil*, toplumsal mülkiyettir. Sermayenin kökeninin tasarruf olduğu yolundaki söz de, burada gene çıkarıcı bir anlama bürünür; çünkü onun istediği şey,

⁸⁷ Örneğin, 1857 gibi bir bunalım yılında iflâs eden firmaların *Times*’taki listesine bakınız ve bu iflâs edenlerin özel mülklerini borç miktarları ile karşılaştırınız. “Şurası bir gerçektir ki, sermaye ve krediye sahip kimselerin satınalma gücü, spekülâtif piyasalar konusunda bilgisi bulunmayan bir kimsenin düşünebileceğinin çok daha ötesindedir.” (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, s. 79.) “Normal işini yürütmeye yetecek kadar sermayesi bulunduğu bilinen ve işinde iyi bir krediden yararlanan bir kimse eğer ticaretini yaptığı nesnenin fiyatında bir yükselme olacağına inanırsa ve giriştiği spekülasyonun başında ve gelişmesi sırasındaki koşullar kendisine yardım ederse, sermayesi ile kıyaslanamayacak kadar muazzam miktarlarda satın almada bulunabilir.” (*Ibid.*, s. 136.) “Tüccarlar, fabrikâtörler, vb., ticari işlemlerini, yalnız kendilerine ait sermayenin kullanımıyla yapabileceklerinin çok daha ötesine götürürler. ... Sermaye, bir ticari kuruluşunun girşeceği işlemin sınırlı olmaktan çok, iyi bir kredinin üzerine kurulabileceği bir temeldir.” (*Economist*, 1847, s. 333.)

kendisi için *başkalarının* tasarrufta bulunmasıdır. [Tıpkı, son zamanlarda bütün Fransa'nın elbirliğiyle Panama Kanalı dolandırıcıları için bir-buçuk milyon frank tasarrufta bulunmaları gibi. Aslında, Panama Kanalı ile ilgili sahtekârlığın baştan sona öyküsü, daha bu iş olmadan, tam yirmi yıl önce burada kesinlikle beklenen ve bilinen bir şeydi. —*F.E.*] Tutumlulukla ilgili öteki sözler de, gene, şimdi kendisi de bir kredi aracı haline gelen lüks ile düpedüz çürüğe çıkartılmış haldedir. Kapitalist üretimin daha az gelişmiş aşamalarında bir anlam taşıyan kavramlar burada tamamen anlamsız hale gelmiştir. Başarı ve başarısızlığın her ikisi de burada, sermayenin merkezileşmesine ve böylece en görülmemiş ölçüde mülksüzleştirmeye varır. Mülksüzleştirme burada, doğrudan üreticilerden başlar, daha küçük ve orta boy kapitalistlerin kendilerine kadar uzanır. Bu, kapitalist üretim tarzı için çıkış noktasıdır ve başarılması, bu üretim tarzının hedefidir. Son kertede, bütün bireylerin üretim araçlarından yoksun bırakılmasını, kendisine amaç edinmiştir. Toplumsal üretimin gelişmesiyle birlikte üretim araçları, özel üretimin araçları ve özel üretimin ürünleri olmaktan çıkar ve bundan sonra ancak biraraya gelmiş üreticilerin elinde, üretim araçları, yani bunların toplumsal ürünleri oldukları için gene bunların toplumsal mülkiyeti olabilirler. Ne var ki bu mülksüzleştirme, kapitalist sistem içersinde çelişkili bir biçimde, toplumsal mülkiyetin bir azınlık tarafından ele geçirilmesi biçiminde görünür; ve kredi sistemi bu azınlığa gitgide daha fazla sırf bir maceralar topluluğu niteliğini verir. Mülkiyet burada, hisse senedi biçiminde bulunduğu için, hareketi ve eldeğiştirmesi, tamamen, küçük balıkların köpek balıkları tarafından yutuldukları ve kuzuların borsa kurtları tarafından mideye indirildikleri, borsada oynanan bir kumar halini alır. Hisse senetli şirketlerde toplumsal üretim araçlarının özel mülkiyet gibi görüldüğü eski biçime karşı bir düşmanlık vardır, ama hisse senedine dönüşme, hâlâ kapitalizmin ağırları içersinde kapana sıkışmış haldedir; bu nedenle, servetin toplumsal servet ve özel servet olarak nitelikleri arasındaki zıtlığı aşacak yerde, bu şirketler bunu yalnızca yeni bir biçim içersinde geliştirirler.

İşçilere ait kooperatif fabrikalar, fiilî kuruluşlarının her yerinde, mevcut sistemin bütün kusur ve eksikliklerini doğal olarak yeniden ürettikleri ve üretmek zorunda kaldıkları halde, eski biçim içersinde, yeninin ilk sürgünlerini temsil ederler. Ama sermaye ile emek arasındaki zıtlık, buralarda, önce, ancak biraraya gelmiş emekçileri kendi kendilerinin kapitalistleri haline getirmek, yani bunlara, üretim araçlarını kendi emeklerinden yararlanmak için kullanma olanağını vermek şeklinde olsa bile aşılmış olur. Bunlar, maddî üretim güçlerindeki ve buna tekabül eden toplumsal üretim biçimindeki gelişme belli bir aşamaya ulaştığı zaman, yeni bir üretim tarzının eskisinden doğallıkla nasıl doğup büyüdüğünü gösterirler. Kapitalist üretim tarzının doğurduğu fabrika sistemi olmasa, kooperatif fabrikalar olmazdı. Ne de bunlar, aynı üretim tarzından

doğın kredi sistemi olmaksızın gelişebilirdi. Kredi sistemi yalnız, kapitalist özel girişimlerin kapitalist hisse senetli şirketlere yavaş yavaş dönüşmesi için bellibaşlı temel olmakla kalmaz, bu kooperatif girişimlerin, az çok ulusal bir ölçekte yavaş yavaş genişlemesi için de aracılık eder. Kapitalist hisse senetli şirketler de kooperatif fabrikalar kadar, kapitalist üretim tarzından ortaklaşa üretim tarzına geçişte geçici biçimler olarak kabul edilmelidir; aradaki tek ayrım, zıtlığın, birisinde negatif diğerinde ise pozitif olarak çözülmesidir.

Buraya kadar kredi sisteminin gelişmesini —ve kapitalist mülkiyetin bu gelişmenin özünde yatan ortadan kalkışını— başlıca, sanayi sermayesi ile ilişkisi bakımından inceledik. Aşağıdaki bölümlerde kredi sistemini, faiz getiren sermaye ile faiz getiren sermaye olarak ilişkisi ve bu sermaye üzerindeki etkisi bakımından ve böylece büründüğü şekil açısından ele alacağız; ve genellikle bir de hâlâ belirtilmesi gereken özelliklerle ekonomik birkaç nokta kalıyor.

Ama önce şu:

Kredi sisteminin, aşırı-üretim ve ticarete aşırı-spekülasyonun ana manivelaları gibi görünmesinin biricik nedeni, doğası gereği esnek olan yeniden-üretim sürecinin burada son sınırlarına kadar zorlanmasıdır; ve bu zorlanmaya da, toplumsal sermayenin büyük bir kısmının, bunun sahibi olmayan ve dolayısıyla işleri, bizzat kendi işini yürüttüğü zaman kendi malı olan sermayesinin sınırlarını dikkatle ölçüp biçtiği halde şimdi bambaşka bir biçimde ele alan kimseler tarafından kullanılması yolaçar. Bu yalnızca şu olguyu gözler önüne serer ki, kapitalist üretimin çelişkili niteliğine dayanan sermayenin kendi kendisini genişletmesi, ancak belli bir noktaya kadar gerçek serbest bir gelişmeye izin verir ve böylece, aslında, sürekli olarak kredi sistemi ile yıkılması ve kopartılması gereken kaçınılmaz engeller ve bağlar yaratır.⁸⁸ Dolayısıyla, kredi sistemi, üretken güçlerin maddî gelişmelerini ve bir dünya-piyasası kurulmasını hızlandırmaktadır. Yeni bir üretim tarzının bu maddî temellerini böyle bir yetkinlik derecesine yükseltmek, kapitalist üretim sisteminin tarihsel görevidir. Aynı zamanda, kredi, bu çelişkinin şiddetli patlamalarını —bunalımları— hızlandırır ve böylece eski üretim biçimini çözüp dağıtacak öğeleri oluşturur.

Kredi sisteminin özünde yatan iki karakteristiğinden birisi, kapitalist üretimin itici gücü olan, başkalarının emeğinin sömürülmesi yoluyla zenginleşmeyi, en katıksız ve en dev boyutlara ulaşmış bir kumar ve sahtekarlık sistemi halini alıncaya kadar geliştirmek, ve toplumsal serveti sömüren azınlığın sayısını gitgide azaltmak, diğeri de, yeni bir üretim tarzına geçiş biçimini oluşturmaktır. Kredi sisteminin Law'dan Isaac Peire'e kadar bellibaşlı sözcülerine, dolandırıcı ve peygamber karması o tatlı özelliği veren de, işte onun bu belirsiz niteliğidir.

⁸⁸ Th. Chalmers [*On Political Economy, etc.*, Glasgow 1832, —Ed.]

DOLAŞIM ARACI VE SERMAYE TOOKE VE FULLARTON'UN GÖRÜŞLERİ

DOLAŞIM aracı ile sermaye arasında, Tooke,⁸⁹ Wilson ve diğerlerinin çizdikleri ayrım, ve dolayısıyla para olarak dolaşım aracı, genellikle para-sermaye olarak dolaşım aracı ile, faiz getiren sermaye olarak (İngi-

⁸⁹ Burada, Tooke'dan s. 390'da [bu baskıda: s. 355.] Almancasından aktardığımız konuyla ilgili pasajın aslını veriyoruz: "Bankerlerin yaptıkları iş, talep üzerine ödenebilecek banknotların çıkartılması bir yana bırakıldığında, tüccarla tüccar ve tüccarla tüketiciler arasındaki işlemlerin Dr.(Adam) Smith tarafından işaret edilen ayrımına uygun olarak iki kola ayrılabilir. Bankerlerin işlerinin bir kolu sermayelerini hemen kullanma durumunda olmayan kimselerden *sermaye* toplamak ve bunu, bu olanağa sahip kimselere dağıtmak ya da aktarmaktır. Diğer kolu, müşterilerinin *gelirlerinden* mevduat kabul etmek ve tüketim nesnelere yaptıkları giderleri için istenilen miktarları bunlara ödemektir ... bunlardan ilki *sermaye* dolaşımı, ikincisi *para* dolaşımıdır." (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, London, s. 36.) Birincisi "sermayenin bir yandan toplanması ve diğer yandan dağılımıdır."; ikincisi, "çevrenin yerel amaçları için dolaşımın düzenlenmesidir." (*Ibid.*, s. 37.) Kinnear'ın aşağıya alınan satırlarında çok daha doğru bir anlayış belirilmekte: "Para ... aslında farklı iki işlemi yerine getirmek için kullanılır. ... Tüccarlar ile tüccarlar arasında, bir değişim aracı olarak, sermayenin aktarılmasını sağlayan bir araçtır; yani para olarak belli bir miktar sermayenin, metalar şeklinde eşit miktarda sermaye karşılığında değişmesidir. Ama ücretlerin ödenmesinde ve tüccarlar ile tüketiciler arasındaki satılma ve satışta kullanılan para-sermaye olmayıp, gelirdir; topluluğun gelirlerinin, günlük harcamalara ayrılan kısmıdır. Bu, sürekli günlük kullanım için dolaşımda bulunur ve sözcüğün tam anlamıyla dolaşım aracı denilebilecek kısımdır. Sermaye avansları, tamamen, banka ile diğer sermaye sahiplerinin isteklerine bağlıdır, çünkü borç alacaklar nasıl olsa her zaman bulunur; oysa dolaşım aracı miktarı, paranın günlük harcamalar amacı nedeniyle içinde dolaştığı topluluğun gereksinmelerine bağlıdır." (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, London 1847, [s. 3-4].)

lizcedeki para getiren sermaye “*moneyed capital*” anlamında) dolaşım aracı arasındaki ayrımlar, karmakarışık edilmiştir ve şu iki şeye varır.

Dolaşımdaki para, bir yandan *gelirin harcanmasını*, dolayısıyla, bireysel tüketiciler ile perakendeci tüccarlar —tüketicilere, üretken tüketicilerden ya da üreticilerden farklı olarak satış yapan bütün tüccarlar bu kategoriye girerler— arasındaki trafiği sağladığı sürece, *sikke* (para) olarak dolaşımda bulunur. Burada para, sürekli olarak *sermayenin yerini aldığı* halde, sikke işlevi ile dolaşım yapar. Bir ülkedeki paranın belli bir kısmı, bu kısım devamlı değişen sikkelerden oluştuğu halde, sürekli olarak bu işleve ayrılmıştır. Ne var ki, para, ister satınalma aracı (dolaşım aracı), ister ödeme aracı şeklinde olsun, *sermayenin transferini* sağladığı sürece, *sermayedir*. Bu nedenle, parayı sikkeden ayıran şey, ne satınalma araçlığı ve ne de ödeme araçlığı işlevidir, çünkü o, tüccar ile tüccar arasında, bunları birbirlerinden nakit parayla satın almada bulundukları sürece, satınalma aracı olarak da iş görebileceği gibi, tüccar ile tüketici arasında, kredi verildiği ve gelir daha ödenmeden harcandığı sürece ödeme aracı olarak da iş görebilir. Demek ki, aradaki fark, ikinci durumda bu paranın yalnız bir taraf için, satıcı için sermayeyi yerine koymakla kalmayıp, diğer taraf olan alıcı tarafından sermaye olarak harcanması, elden çıkartılmasıdır. Dolayısıyla, fark, gerçekte, *gelirin para-biçimi* ile *sermayenin para-biçimi* arasındadır, yoksa, dolaşımdaki para ile sermaye arasında değildir; çünkü, belli bir miktardaki para, tüccarlar arasındaki alım-satımlarda olduğu kadar, tüketiciler ile tüccarlar arasındaki alış-verişlerde de *dolaşım yapar*. İşte bunun için, *her iki* işlevinde de aynı derecede dolaşımdaki paradır. Tooke’un görüşü, bu soruna çeşitli yollarla karışıklıklar getirmektedir:

1) İşlevsel özellikleri karıştırarak;

2) Her iki işlevde birarada dolaşan para miktarı sorununu ortaya atarak;

3) Her iki işlevi yerine getirmek için dolaşımda bulunan ve böylece, yeniden-üretim sürecinin her iki alanında yeralan para miktarlarının nispi oranları sorununu öne sürerek.

1. nokta üzerinde: Paranın bir biçimde dolaşım aracı ve diğerinde sermaye olduğu yolundaki işlevsel ayrımları birbirine karıştırma. Para, ister gelirin gerçekleştirilmesi, ister sermayenin transferi için olsun, bir ya da diğer işlevi yerine getirdiği sürece, satın almada ve satışta, ya da ödemede, satınalma ya da ödeme aracı olarak, ve sözcüğün daha geniş anlamıyla, dolaşım aracı olarak işlev yapar. Paranın, onu harcayan ya da alanın hesaplarında, onun için sermaye ya da geliri temsil etmesi konusunda taşıdığı anlam, hiçbir şeyi değiştirmez, ve bu iki kez görünmektedir. İki ayrı alanda dolaşımda bulunan paranın türleri farklı olmakla birlikte, aynı para parçası, örneğin, beş sterlinlik bir banknot bir alandan, diğerine geçer ve her iki işlevi ardarda yerine getirir; ve bu yalnız, perakendeci tüccarın, sermayesine para-biçimini ancak müşterilerinden aldı-

ğî sikke şeklinde verebilmesi nedeniyle bile olsa kaçınılmaz bir şeydir. Gerçek bozuk paranın, dolaşım alanının ağırlık merkezinin, perakende ticaret alanı olduğu kabul edilebilir; perakendeci tüccarın para bozmak için her zaman buna gereksinmesi vardır ve müşterilerin yaptıkları ödemelerde gene devamlı olarak bu paraları geri alır. Ama o, bir de, para, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden madenden yapılmı sikke de alır; İngiltere’de, bir sterlinlik sikkeler hatta banknotlar özellikle beş-on sterlinlik banknotlar vardır. Bu altın sikkeler ile banknotları ve ayırabildiği bozuk parayı perakendeci tüccar her gün ya da her hafta bankasına yatırır ve satın almalarının karşılığını, bankadaki mevduatı üzerine çektiği çeklerle öder. Ne var ki, aynı altın sikkeler ve banknotlar da, tüketici olarak tüm halk tarafından, gelirlerinin para-biçimi şeklinde, bankalardan, doğrudan doğruya ya da dolaylı (örneğin, ücretlerin ödenmesi için fabrikatörlerin çektikleri bozuk paralar) yoldan devamlı çekilir ve, sürekli biçimde perakendeci tüccarlara geri dönerek, sermayelerinin bir kısmını ve aynı zamanda da gelirlerinin bir kısmını tekrar gerçekleştirmiş olurlar. Bu son durum önemlidir ve Tooke bunu tamamen gözden kaçırmıştır. Ancak paranın, para-sermaye olarak harcandığı yeniden-üretim sürecinin başlangıcında (Kitap II, Kısım I*), sermaye-değer, saf sermaye-değer olarak bulunur. Çünkü, üretilen metalar, sırf sermayeyi değil, artı-değeri de içerirler; bunlar artık bizatihî sermaye olmakla kalmayıp, sermaye olarak gerçeklik kazanmış sermaye, kendilerine bir gelir kaynağı katılmış sermayedirler. Perakendeci tüccarın, kendisine dönen paraya karşılık verdiği şey, metaları, bu nedenle, onun için sermaye *artı* kâr, sermaye *artı* gelirdir.

Ayrıca perakendeci tüccara dönmekle dolaşımda bulunan para, sermayesinin para-biçimini yerine koymuş olur.

Bu nedenle gelirin dolaşımı olarak dolaşım ile, sermayenin dolaşımı arasındaki farkı, dolaşımdaki para ile sermaye arasındaki farka indirgemek tamamen yanlışdır. Bu ifade biçimi, Tooke’un örneğinde onun düpedüz, kendi banknotunu çıkartan bir bankerin görüşünü benimsemiş olmasından ileri geliyor. Bu banknotların, sürekli olarak halkın elinde bulunan ve dolaşım aracı olarak iş gören kısmı (devamlı değişik banknotlardan oluşsa bile) bankere, kâğıt ve baskı giderleri dışında herhangi bir gidere malolmazlar. Bunlar, onun kendi adına düzenlenmiş, dolaşımda bulunan borç senetleridir (poliçelerdir), ama kendisine para getirmekte ve böylece, sermayesini genişletme aracı olarak hizmet etmektedirler. Gene de bunlar ister kendisine ait olsun, ister borç alınmış olsun, kendi sermayesinden farklıdırlar. İşte bunun için banker bakımından, dolaşımdaki ile sermaye arasında bu terimlerin tanımlanmalarıyla ve hele Tooke tarafından yapılan tanımlamalarla hiç bir ilişkisi bulunmayan özel bir ayırım vardır.

Bu farklı nitelik —ister gelirin para-biçimi olarak, ister sermayenin

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 39-47. —Ed.

para-biçimi olarak hizmet etsin— paranın bir dolaşım aracı olma niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez; bu işlevlerden hangisini yerine getirirse getsin, o, bu niteliğini daima korur. Gerçekte para, satınalma ve satışların dağınıklığı ve geliri harcayanların çoğunluğunun, işçilerin kredi ile nisbeten az şey satın alabilmeleri nedeniyle, gelirin para-biçimi olarak iş gördüğü hallerde, daha çok, fiili dolaşım aracı (sikke, satınalma aracı) olarak hizmet eder; oysa, dolaşım aracının, sermayenin para-biçiminde bulunduğu, ticaret âleminin trafiği içersinde para, kısmen yoğunlaşma ve kısmen de mevcut kredi sistemi nedeniyle, esas olarak ödeme aracı hizmeti görür. Ama, ödeme aracı olarak para ile, satınalma aracı (dolaşım aracı) olarak para arasındaki ayrım, paranın kendisine ilişkin bir ayrımdır. Bu, para ile sermaye arasındaki bir ayrım değildir. Perakende ticarete daha fazla bakır ve gümüş, toptan ticarete daha fazla altın dolaşım yapar, ama bu, bir yandan gümüş ile bakır, öte yandan altın arasındaki ayrım, dolaşım ile sermaye arasındaki fark demek değildir.

2. nokta üzerinde: Her iki işlevle birarada dolaşımda bulunan para miktarı sorununun öne sürülmesi; para, ister satınalma aracı, ister ödeme aracı olarak —bu iki alandan hangisinde bulunursa bulunsun, ve gelir ya da sermayeyi gerçekleştirme işlevinden bağımsız olarak— dolaşımda bulunduğu sürece, dolaşımdaki kitlesinin miktarı, daha önce, metallerin basit dolaşımını irdelerken geliştirilmiş olan yasalara (Buch I, Kap. III, 2, b*) tâbidir. Dolaşım hızı, dolayısıyla, aynı para parçalarının belli bir süre içersinde satınalma ve ödeme aracı olarak yerine getirdikleri işlevlerin kaç kez yinelandığı, eşzamanlı satın almaların satışların ya da ödemelerin kitlesi, dolaşımda bulunan metallerin fiyatlarının toplamı ve ensonu aynı sürede tasfiye edilecek ödeme bilançoları, her iki durumda da, dolaşımdaki paranın, dolaşım aracının kitlesini belirler. Bu şekilde kullanılan paranın, ödeyici ya da parayı alan için sermayeyi ya da geliri temsil etmesinin hiç bir önemi yoktur ve durumu hiç bir şekilde değiştirmez. Bu paranın kitlesi, yalnızca, satınalma ve ödeme aracı olarak yaptığı işlev ile belirlenir.

3. nokta üzerinde: Her iki işlevi yerine getiren, ve dolayısıyla, yeniden-üretim sürecinin her iki alanında dolaşımda bulunan dolaşım aracı miktarlarının nispî oranları sorunu konusunda. Her iki dolaşım alanı birbirleriyle içsel bir bağlantı halindedir, çünkü, bir yandan, harcanacak olan gelirlerin kitlesi, tüketimin hacmini ifade eder, ve öte yandan, üretim ve ticarete dolaşımı yapan sermaye kitlelerinin büyüklüğü, yeniden-üretim sürecinin hacmini ve hızını ifade eder. Bununla birlikte bu aynı koşullar, her iki işlevde ya da her iki alanda dolaşımda bulunan para miktarı üzerinde, ya da İngilizlerin bankacılık dilinde kullandıkları deyimle dolaşım aracı miktarı üzerinde, hatta zıt yönlerde işleyen farklı etkide bulunurlar. Ve, bu Tooke'un, sermaye ile dolaşım aracı arasında

* *Kapital*, Birinci Cilt. Üçüncü Bölüm. İkinci Kesim, b. —Ed.

yaptığı kaba ayırım için yeni bir neden sağlanuş olur. Currency Theory'yi savunan beylerin, iki şeyi birbirine karıştırmaları olgusu, bunları iki farklı kavram gibi göstermenin nedeni olamaz.

Bolluk zamanlarında, yeniden-üretim sürecindeki yoğun genişleme, hızlanma ve canlanma dönemlerinde, işçiler tam istihdam halindedirler. Genellikle ücretlerde de bir yükselme olur, ve bu, ticarî çevrimin diğer dönemlerinde ortalamanın altına düşen ücretleri bir ölçüde telafi eder. Aynı zamanda, kapitalistlerin gelirleri de önemli ölçüde büyür. Tüketim genellikle artar. Meta-fiyatları, hiç değilse, ticaretin çeşitli hayatî kollarında düzenli bir yükselme gösterir. Dolayısıyla dolaşımdaki para miktarı, en azından belirli sınırlar içersinde artar, çünkü dolaşımın hızındaki büyüme, bir yandan da, dolaşım aracı miktarındaki büyümeye bazı engeller koyar. Toplumsal gelirin ücretleri oluşturan kısmı, başlangıçta sanayi kapitalistleri tarafından değişen sermaye biçiminde ve daima para-biçiminde yatırıldığı için, bu, bolluk zamanlarında dolaşımı için daha fazla parayı gerektirir. Ama bizim, bunu, —önce, değişen sermayenin dolaşımı için gerekli para, sonra da emekçilerin gelirinin dolaşımı için gerekli para olarak— iki kez hesaba katmamız gerekir. İşçilere ücret olarak ödenen paralar, perakende ticarete harcanır ve daha küçük çevrimler içersinde çeşitli ara işlemlerden geçerek, aşağı yukarı haftada bir kez, bankalara, perakendecilerin mevduatları olarak dönerler. Bolluk zamanlarında, paranın geriye akışı, sanayi kapitalistleri için yumuşak ve düzenlidir, bu nedenle de paraya olan gereksinme, daha fazla ücret ödenme zorunluluğu yüzünden ve değişen sermayenin dolaşımı için daha fazla paraya gereksinme olduğu için artmış olmaz.

Toplam sonuç, gönenç dönemlerinde, gelirin harcanmasına hizmet eden dolaşım aracı kitlesinin önemli ölçüde artmasıdır.

Sermayenin transferi, şu halde, kapitalistlerin yalnız kendi aralarında gerekli dolaşıma gelince, canlı bir iş dönemi, aynı zamanda, en esnek ve kolay kredi dönemidir. Kapitalist ile kapitalist arasındaki dolaşımın hızı, doğrudan doğruya kredi ile düzenlenir ve bakiyelerin ödenmesi için gerekli dolaşım aracı kitlesi, nakit satın almalarda bile, buna uygun olarak azalır. Bu kitle mutlak anlamda artabilir, ama yeniden-üretim sürecinin genişlemesine kıyasla, her türlü koşul altında nispi olarak azalır. Bir yandan, daha büyük bir ödemeler kitlesi, paranın aracılığı olmaksızın yapılır; öte yandan, sürecin canlılığı nedeniyle, aynı para miktarının hem satınalma ve hem de ödeme aracı olarak hareketinde bir hızlanma olur. Aynı miktar para, daha çok sayıda bireysel sermayelerin geriye akışını sağlar.

Bütünüyle bakıldığında, bu gibi dönemlerde para dolaşımı, I. Departmanı (gelirin harcanması) mutlak anlamında genişlediği halde II. Departmanı (sermayenin transferi), hiç değilse nispi olarak daralsa bile, tamamen dolu (*full*) görünür.

Sermayenin geriye akışları, ikinci cildin birinci kısmında yeniden-üretim sürecinin irdelenmesi sırasında gördüğümüz gibi, meta-sermayenin paraya çevrilmesini, P—M—P' ifade eder. Kredi, para-biçimde geriye akışı, hem sanayi kapitalisti ve hem de tüccar için, fiilî geriye akış zamanından bağımsız kılar. Bunların her ikisi de kredi ile satış yapar; bunların metalleri, böylece, kendileri için tekrar paraya çevrilmeden önce, dolayısıyla, kendilerine para-biçimde geriye akmadan önce elden çıkarılmış olur. Buna karşılık, bunlar, kredi ile satın almada bulunurlar ve bu şekilde, metallerinin değerleri, bu değer gerçekten paraya dönüştürülmeden önce bile, yani meta-fiyatları vadesi gelip ödenmeden önce, üretken ya da meta-sermayeye çevrilmiş olur. Bu gibi gönenç zamanlarında geriye akış yumuşak ve kolay geçer. Perakendeci toptancıya, toptancı fabrikatöre, fabrikatör hammadde ithalcisine, vb. güvenle ödemede bulunur. Bu hızlı ve güvenli geriye akış görüntüsü, daima, gerçekte sona erdikten sonra da, kredilerin hâlâ devam etmesi nedeniyle epeyce bir süre daha devam eder, çünkü, kredi geriye dönüşleri, gerçek geriye dönüşlerin yerini almıştır. Bankalar, müşterileri, paradan çok polişe ile ödeme yapmaya başlar başlamaz tehlikenin kokusunu alırlar. Liverpool'lu banka direktörünün, s. 398'deki* ifadesine bakınız.

Daha önce belirttiğim bir şeyi buraya almak istiyorum: "Kredinin egemen olduğu dönemlerde, paranın dolaşım hızı, meta-fiyatlarından daha hızlı artar, oysa, kredinin azaldığı dönemlerde, meta-fiyatları, dolaşımın hızından daha yavaş düşer." (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 1859, s. 83, 84.)**

Bunalım döneminde bunun tersi doğrudur. I No'lu dolaşım daralır, fiyatlar düşer, ücretler de aynı şekilde düşer; çalışan işçi sayısı azalır, ticarî işlemlerin kitlesi küçülür. Tersine, paraya olan gereksinme, kredinin daralmasıyla, II No'lu dolaşımda artar. Bu noktayı daha ayrıntılarıyla hemen inceleyeceğiz.

Hiç kuşku yoktur ki, yeniden-üretim sürecindeki durgunluk ile elele giden kredi azalması ile, I No. için, gelirin harcanması için gerekli dolaşım kitlesi daralır, oysa II No. için, sermayenin transferi için gerekli olan kitle genişler. Ne var ki, bu ifadenin Fullarton ve diğerlerinin düşünceleri ile ne derecede uyduğu, incelenmesi gereken bir şeydir: "Borca dayanan bir sermaye talebi ile, ek dolaşım aracı talebi tamamen ayrı şeylerdir ve çoğu kez aralarında bir bağ yoktur." (Fullarton, *l.c.*, s. 82, Beşinci Bölümün başlığı.)⁹⁰

* Bu baskıda: s. 363-365. — *Ed.*

** Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı, Sol yayınları, Ankara, 1970, s. 188. — *Ed.*

⁹⁰ "Parasal araçlara" (yani sermaye borç almak için) "olan talebin, ek dolaşım araçlarına olan taleple özdeş olduğunu ya da hatta çoğu kez bunların birbirine bağlı olduğunu tasavvur etmek gerçekten büyük bir yanılgıdır. Bu taleplerden herbiri, özellikle kendisini etkileyen koşullar içersinde ortaya çıkar ve birbirlerinden çok farklıdır. Her şeyin elverişli görüldüğü, ücretlerin yüksek olduğu, fiyatların yükselmekte ve fabrikaların faal bulunduğu sıralarda, daha büyük ve daha fazla sayıda ödemeler yapmak zorunluluğuna sıkı sıkıya bağlı ek işlevlerin yerine getirilmesi için genellikle ek bir dolaşım

Her şeyden önce şurası açıktır ki, yukarda sözü edilen iki durumdan ilkinde, dolaşım aracı kitlesinin artmak zorunda olduğu gönenç dönemleri boyunca buna olan talep artar. Ama, bunun gibi şu da açıktır ki, bir fabrikatör, para-biçiminde daha fazla sermaye harcamak zorunda kaldığı için, bankadaki mevduatından, şu ya da bu miktarda altın ya da banknot çekerse, onun sermayeye olan talebi bu yüzden artmış olmaz. Artan şey, yalnızca, sermayesini harcadığı bu özel biçime olan talebidir. Talep, yalnız, sermayesini dolaşıma soktuğu teknik biçimle ilgilidir. Tıpkı, kredi sistemindeki farklı gelişmelerde olduğu gibi, örneğin aynı değişen sermaye ya da aynı miktar ücret, bir ülkede diğerine göre, daha büyük bir dolaşım aracı kitlesine gereksinme gösterir; örneğin, İngiltere’de Iskoçya’dan, Almanya’da İngiltere’den daha fazla olması gibi. Bunun gibi tarımda, yeniden-üretim sürecinde iş görmekte olan aynı sermaye, işlevini yerine getirebilmek için, farklı mevsimlerde farklı miktarlarda paraya gereksinme gösterir.

Ama Fullarton’un sözünü ettiği zıtlık doğru değildir. Depresyon dönemini gönenç döneminden ayıran şey, hiçbir zaman Fullarton’un dediği gibi, borç sermayeye olan kuvvetli talep değil, bu talebin gönenç

aracı arzı gerekli olur; buna karşılık, herşeyden önce ticari döngünün daha ileri bir aşamasında, güçlüklerin kendilerini göstermeye başladığı, piyasaların malla dolduğu, geriye ödemelerin geciktiği, faizin yükseldiği sıralarda, banka üzerinde *sermaye* avansları için bir baskı doğar. Bankanın sermaye avansı vermek için kendi banknotları dışında bir aracı bulunmadığı, bu nedenle de banknot çıkartmayı reddetmenin, kredi saptamayı reddetmek olduğu doğrudur. Ama, bir kez kredi sağlandı mı, her şey kendisini piyasa gereksinmelerine uygun biçimde ayarlar; borç öylece kalır ve dolaşım aracı, eğer kendisine gereksinme duyuluyorsa, kendisini çıkartana geri götüreceği yolu bulur. Buna göre, Parlamento Raporlarının şöyle bir gözden geçirilmesi insanı şuna inandırabilir ki, İngiltere Bankasının elindeki tahviller ile senetler, dolaşımdaki kendi banknotlarıyla çoğu kez aynı yönde değil, zıt yönde bir dalgalanma gösterir ve bu nedenle bu büyük kurumun ortaya koyduğu örnek, taşra bankerlerinin, banknot dolaşımının normal olarak kullanıldığı amaçlar için zaten yeterli olması halinde hiçbir bankanın kendi dolaşımını genişletmeyeceği, ama bu sınır aşıldıktan sonra, avanslarına yapacağı her ekin kendi sermayesinden yapılması ve kendi rezervindeki bazı değerli senetlerin satışı ya da bu gibi senetlere daha fazla yatırım yapmaktan kaçınarak sağlanması gerekeceği yolunda sıkı sıkıya sarıldıkları doktrine bir istisna teşkil edemez. Bir önceki sayfada sözünü ettiğimiz 1833 ve 1840 yılları arasındaki döneme ait Parlamento Raporlarından derlenen tablo, bu gerçeğin sürekli örneklerini sağlar; ve bunlardan iki tanesi o denli dikkat çekicidir ki, bunların ötesine gitmeye benim için hiçbir gerek yoktur. Bankanın kaynaklarının, krediyi ayakta tutmak ve para piyasasının güçlüklerini karşılamak için sonuna kadar zorlandığı 3 Ocak 1837 tarihinde, borç ve iskonto yoluyla verdiği avansların, 17.022.000 sterlin gibi muazzam bir tutara ulaştığını görüyoruz; bu, savaştan beri pek görülmeyen bir miktar olduğu gibi, bu arada 17.076.000 sterlin gibi düşük bir noktada öylece hareketsiz kalan tüm toplam çıkartılmış banknot miktarına neredeyse eşitti! Öte yandan, 4 Haziran 1833’te dolaşımdaki banknot 18.892.000 sterlin, elde bulunan özel senetlerin toplamı ancak 972.000 sterlin kadardı ve bu son yarım yüzyılda görülen belki de en düşük miktardı! (Fullarton, *l.c.*, s. 97, 98.) Parasal araçlara olan talep ile altına (Wilson, Tooke ve diğerleri buna sermaye diyorlar) olan talebin hiçbir şekilde özdeş şeyler olması gerekeceği, İngiltere Bankası Güvernörü Mr. Weguelin’in şu ifadesinden de anlaşılmaktadır: “Bu ölçüdeki poliçe iskontosu” (ardarda üç gün için, günlük bir milyon) “halk daha büyük miktarda aktif dolaşım talep etmedikçe, rezervleri” (banknot rezervlerini) “azaltamaz. Poliçelerin iskontosu üzerine çıkartılan banknotlar, bankerler aracılığı ile ve mevduat yoluyla dönecektir. Bu işlemler altın ihracı amacıyla yapılmadıkça ve ülke içersinde halkı banknotlarıyla kasalarına kitlemeye yöneltecek derecede bir panik hali yoksa ... rezervleri bu işlemlerin büyüklüğü etkilemez.” — “Banka günde bir buçuk milyonluk iskonto yapabilir ve bu, rezervleri en ufak şekilde etkilenmeksizin sürekli yapılabilir, banknotların mevduat olarak geri döner, yalnızca bir hesaptan diğerine yapılan aktarlara dışında hiçbir değişiklik olmaz.” (*Report on Bank Acts, 1857, Evidence*, n° 241, 500.) Banknotlar, burada, demek ki, sırf kredi transferinin bir aracı gibi hizmet etmektedir.

dönemlerinde kolaylıkla, depresyon dönemlerinde güçlüklerle karşılaşılmasıdır. Gönenç dönemi boyunca kredi sistemlerindeki pek büyük gelişme ve dolayısıyla borç sermayeye olan talepteki muazzam artış ile bu talebin kolayca karşılanması, depresyon dönemindeki kredi darlığının kesin nedenidir. İşte bunun için, her iki döneme, taşıdıkları özelliği veren, borç sermayeye olan talebin hacmindeki farktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, her iki dönemi de birbirinden ayıran başlıca olgu, tüketiciler ile tüccarlar arasında dolaşım aracına olan talep, gönenç dönemlerinde, kapitalistler arasında dolaşım aracına olan talep, depresyon döneminde ağır basar. Depresyon döneminde bunlardan ilki azalır, ikincisi artar.

Fullarton ile diğerlerine kesin bir önem taşıyormuş gibi görünen şey, böyle dönemlerde, İngiltere Bankasının sahip olduğu *security*'ler [Tahvil ve senetler] arttığı halde, dolaşımdaki banknotların azalmakta olması, ya da bunun tersinin görülmesidir. Ne var ki bu *security*'lerin [Tahvil ve senetlerin] düzeyi, nakdi istikrazların, iskonto edilmiş poliçelerin, alınıp satılabilir teminatlar karşılığı verilen avansların hacmini ifade eder. Böylece, Fullarton, yukarıya alınan pasajda (s. 435,* dipnot 90). İngiltere Bankasının elinde bulunan *security*'lerin çoğu kez, dolaşımına ters düşen bir yönde dalgalandığı ve bunun, çoktan beri özel bankaların benimsedikleri, hiçbir bankanın, kendi çevresinin gereksinimleri ile belirlenen belli bir noktanın ötesinde banknot çıkartamayacağı; ama eğer bir banka, avanslarını bu sınırın ötesine çıkarmak isterse, bunu sermayesinden yapmak zorunda olduğu, şu halde, ya senet ve tahvilleri paraya çevireceği ya da başka bir durumda bunlara yatıracığı mevduatı kullanmak zorunda kalacağı görüşünü doğruladığını söylüyor.

Şu da var ki, bu, Fullarton'un sermayeden ne anladığını da ortaya koyuyor. Sermaye burada ne anlama geliyor? Banka artık, kendisine haliyle hiçbir gidere malolmayan kendi banknotları ya da ödeme vaatleri ile avans vermediğine göre, bu durumda, başka neyle avans verecektir? *Securities in reserve*'ün [ihtiyat olarak tutulan tahvil ve senetlerin], yani devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin ve diğer faiz getiren senetlerin satışından elde edeceği hasılat ile. Peki ama, bu gibi değerli senetlerin satışı karşılığında ne alır? Para—altın, ya da İngiltere Bankasının çıkardığı gibi, yasal ödeme araçları olan banknotlar. Demek ki, bankanın avans verdiği şey, her türlü koşul altında, paradır. Bu para, ne var ki, şimdi bankanın sermayesinin bir kısmını oluşturur. Eğer banka bunu altın olarak veriyorsa, bunda anlaşılmayacak bir şey yoktur. Yok eğer banknot olarak verirse, banka bunlar karşılığında faiz getiren senet gibi gerçek bir değeri elden çıkarttığı için, bu banknotlar sermayeyi temsil ederler. Özel bankalar sözkonusu ise, bunların ellerindeki değerli senetlerin satışıyla sağladıkları banknotlar, aslında, İngiltere Bankasının ya da kendi-

* Bu baskıda, s. 396-397. —Ed.

lerinin çıkarttıkları banknotlardan başkası olamaz, çünkü, diğerleri, değerli senetlerin ödenmesinde hemen hemen hiç kabul edilmezler. Ama, İngiltere Bankasının kendisi sözkonusu ise geriye aldığı kendi banknotları, ona sermayeye, yani faiz getiren senetlere malolur. Ustelik banka, böylece dolaşımdan kendi banknotlarını çekmiş olur. Bu banknotları yeniden dolaşıma soksa, ya da bunların yerine aynı miktarda yeni banknotlar çıkartsa, bunlar şimdi sermayeyi temsil ederler. Ve bunlar, kapitalistlere avans vermek için ya da daha sonra, nakdî istikrazlara olan talep azaldığında, değerli senetlere yeniden yatırımda bulunmak için kullanıldığında, gene sermayeyi temsil ederler. Bütün bu durumlarda sermaye terimi yalnız banker açısından kullanılmıştır ve bankerin sırf kendi kredisinden daha fazlasını borç verme zorunda kaldığı anlamına gelir.

Bilindiği gibi, İngiltere Bankası, bütün avanslarını kendi banknotlarıyla verir. Şimdi eğer, böyle olduğu halde, bankanın dolaşımda bulunan banknotları, kural olarak, iskonto edilen poliçeler ile elindeki diğer değerli senetlere oranla azalır ve böylece verdiği avanslar artarsa — dolaşıma sokulan banknotlara ne olur? Bunlar nasıl bankaya geri dönerler?

Her şeyden önce, parasal araçlara olan talep, aleyhte ulusal bir ödemeler dengesinden doğuyor ve bu yüzden dışarıya bir altın akımı olduğu anlamına geliyorsa, sorun çok basittir. Poliçeler, banknotlarla iskonto edilir. Banknotlar, bankanın *issue department*'inde [kendi tedavül servisinde] altınla değiştirilirler ve bu altın ihraç edilir. Banka sanki, poliçeleri iskonto ederken, banknotlar araya girmeksizin doğrudan doğruya altın ödemiş gibidir. Bazı durumlarda 7-10 milyon sterline ulaşabilen böyle bir talep artışı, doğal olarak, ülkenin iç dolaşımına, tek bir beş sterlinlik banknot bile katmaz. Şimdi eğer, bankanın, dolaşım aracı değil sermaye avans verdiği söylenecek olursa, bunun iki anlamı vardır. Önce, banka, kredi değil, gerçek değerleri, kendi sermayesinin ya da kendisine yatırılan sermayenin bir kısmını avans vermektedir. İkincisi, banka, iç dolaşım için değil, uluslararası dolaşım için avans vermekte, dünya-parası avansı vermektedir; ve bu amaç için, paranın, daima kendi para-yığıma biçiminde, madenî halde varolması gerekir; bu biçim içersinde o sırf bir değer-biçimi değil, değer kendisi, değer para-biçimidir. Bu altın şimdi, her ne kadar hem banka ve hem de ihracatçı altın-tüccarı için sermayeyi, yani banka ya da ticaret sermayesini temsil ederse de, ona olan talep, sermayeye değil, para-sermayenin mutlak biçimine karşı olan taleptir. Bu talep, tam da, yabancı piyasaların satılamayan İngiliz meta-sermayeleri ile dolup taşıdığı anda ortaya çıkar. Bunun için, istenilen sermaye, *sermaye* olarak sermaye değil, paranın dünya piyasasının evrensel metai biçimindeki, *para* olarak sermayesidir; ve bu onun, ilk ve asıl değerli maden biçimidir. Bu nedenle, dışarıya altın akışları, Fullarton'un Tooke'un, vb. öne sürdükleri gibi, *a mere question of capital* [sırf bir sermaye sorunu] değildir. Bu, daha çok, özgül bir işlevde olsa bile bir *question of money*'dir [para sorunudur]. Bunun, Currency Theory'nin savu-

nucularının öne sürdükleri gibi, bir iç sorun olmaması olgusu, Fullarton ile diğerlerinin sandıkları gibi, sırf bir *question of capital* [sermaye sorunu] olduğunu tanıtlamaz. Bu, paranın uluslararası bir ödeme aracı biçimi içersindeki, bir *question of money* [para sorunu] dur. “Bu sermayenin” (ülke içersinde kötü bir ürün sonucu, dışarıdan getirilen bir milyon *quarter* buğdayın satınalma fiyatı) “mal olarak mı yoksa madenî para ile mi transfer edileceği, bu alışverişin niteliğini hiçbir şekilde etkilemeyen bir noktadır.” (Fullarton, *l.c.*, s. 131.) Ama bu, dışarıya bir altın akışı olup olmaması sorununu önemli ölçüde etkiler. Sermaye, değerli madenler biçiminde transfer edilmiştir, çünkü, ya hiç transfer edilme olanağı yoktur, ya da ancak, metalar şeklinde büyük bir kayıp pahasına sevkedilebilir. Modern bankacılık sisteminin dışarıya altın akışı konusunda duyduğu korku, değerli madenleri tek gerçek servet kabul eden parasal sistemin o güne kadar hayal edebileceği her şeyi geride bırakır. Örneğin, İngiltere Bankası Guvernörü Morris’in, 1847-48 bunalımı konusunda Parlamento Komitesinde verdiği aşağıdaki ifadeyi alınız: (3846. Soru:) “Ben, stoklardaki ve sabit sermayedeki değer kaybından sözettiğim zaman, stoklara ve her türden ürüne yatırılmış bulunan bütün sermayenin, aynı şekilde değer kaybettiğini; ham pamuğun, ham ipeğin ve işlenmemiş yünün Kıta Avrupasına aynı düşük fiyatlarla gönderildiğini, şekerin, kahvenin ve çayın, zorlama satışlarda olduğu gibi feda edildiğini bilmiyor muydunuz? — Büyük miktarda besin maddesi ithalinin sonucu ortaya çıkan *dışa altın akışının* karşılanması amacıyla, ülkenin *önemli ölçüde fedakârlıkta* bulunması kaçınılmazdı.” — “3848. Altını geri almak için, böylesine bir fedakârlığa katlanılacak yerde, bankanın kasalarında yatan 8 milyon sterline elatmak daha iyi olmaz mıydı dersiniz? — *Hayır, olmazdı.*” Burada tek gerçek servet sayılan şey, altındır.

Fullarton, Tooke’un keşfini aktarıyor: “*with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half-century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa.*”* (Fullarton, p. 121.) Bu keşif, bu gibi dışarıya altın akışlarının, genellikle, bir canlılık ve spekülasyon döneminden sonra “*the signal of a collapse already commenced ... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise*”** (p. 129) olarak görüldüğünü tanıtlamaktadır. Bu, kuşkusuz, Currency Theory savunusu-

* “Tatminkâr bir açıklaması yapılabilecek yalnız bir-iki istisna dışında, son yarım yüzyıl boyunca görülen, dışarıya bir altın akışının izlediği borsadaki her önemli düşme, baştan sona, dolaşım aracında nispi bir düşük düzeyle aynı zamana raslar, ve bunun tersi de doğrudur.” —ç.

** “Zaten başlamış bulunan bir çöküşün işareti ... aşırı dolu piyasaların, ürünlerimize karşı dış taleplerin durmasının, geciken ödemelerin ve bütün bunların zorunlu sonucu olarak, ticarî itibarsızlığın, fabrikaların kapanmasının, zanaatkarların açlıktan kırılmalarının, sanayi ve ticarete genel bir durgunluğun bir belirtisi”. —ç.

cularının, “a full circulation drives out bullion and the low circulation attracts it” * yolundaki iddialarının en iyi şekilde hemen çürütülmesi demektir. Tersine, İngiltere Bankası genellikle, bir gönenç dönemi boyunca kuvvetli bir altın yedeği bulundurduğu halde, bu yığma çoğu zaman bir fırtınayı izleyen durgunluk döneminde oluşur.

Dışarıya altın akışıyla ilgili bütün bu bilgiçlik, demek ki en sonunda, uluslararası dolaşım ve ödeme aracı talebinin, iç dolaşım ve ödeme aracı talebinden farklı olduğunu (ve bu nedenle, söylemeye gerek yoktur ki, Fullarton’un yapıtının 112. sayfasında belirttiği gibi, “the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation.”)** ve değerli madenlerin ihracı ve bunların uluslararası dolaşıma sokulması, banknotların ya da sikkelerin iç dolaşıma sokulmaları ile aynı şey olmadığını söylemeye gelir dayanır. Gerisine gelince, daha önce bir başka nedenle, uluslararası ödemeler için toplanmış bulunan bir yığılma hareketlerinin, dolaşım aracı olarak paranın hareketleriyle bir ilişkisi bulunmadığını göstermişim.** Şu da var ki sorun, yığmanın, benim paranın niteliğinden geliştirdiğim farklı işlevlerinin —ülke içinde vadesi gelen ödemeleri karşılayacak yedek ödeme araçları fonu olma işlevi, yedek dolaşım araçları fonu olma işlevi; ve ensonu, dünya-parasının yedek fonu olma işlevinin— burada tek bir yedek fona indirgenmesi ile karmaşık bir duruma gelmektedir. Bundan bir de, bazı koşullar altında, Bankadan iç piyasaya olan altın akışının, dışarıya altın akışı ile birleşebileceği sonucu da çıkmaktadır. Sorun, bu yığmaya bir de kredi sistemi ile kredi-parasının geliştiği ülkelerde banknotların çevrilebilirliğini garanti eden fon olarak hizmet etmek gibi, ek bir işlevin de keyfi olarak yüklenmesiyle, daha karmaşık hale gelmiştir. Ve bütün bunlara ek olarak, 1) ulusal yedek fonun tek bir merkez bankasında toplanması, ve 2) bunun elden gelen en küçük düzeye indirilmesi. İşte Fullarton da bundan yakınıyor (s. 143): “One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure at the Bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses.”****Ne var ki biz şimdi dışarıya altın akışını bir yana bıraksak bile, İngiltere Bankası gibi banknot çıkartan bir banka, çıkardığı banknotların miktarını artırmadan nasıl olur da, kendi sağladığı parasal araçların miktarını artırabilir?

Bankayı ilgilendirdiği kadarıyla, duvarları dışındaki bütün banknot-

* “Dolu bir dolaşımın altını ittiği ve düşük bir dolaşımın altını çektiği”. —ç.

** “Dışa olan bir akışın varlığı, içerdeki dolaşım aracı talebinde zorunlu olarak herhangi bir azalma olduğu anlamına gelmez.” —ç.

*** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 165-166 —Ed.

**** “Bankadaki altın stoklarının tükenmeye yüz tutar gibi olduğunda İngiltere’de daima görülen ateşli huzursuzluk ve endişe haline bakarak, Kıta Avrupa ülkelerindeki kambiyo değişikliklerinin genellikle nasıl bir sükunet ve kolaylıkla geçirildiğini görmek, ister istemez, insanı, madeni paranın bu bakımdan taşıdığı büyük yararı düşünmeye zorluyor.” —ç.

lar, ister dolaşımda bulunsun, ister özel kimselerin elinde yığılmış olsun, dolaşımda sayılır, yani elinden çıkmış durumdadır. Şu halde, eğer banka, iskonto ve borç verme işlerini genişletecek olursa, değerli senetler karşılığı verdiği avanslar ile, bu amaç için çıkarttığı bütün banknotların geriye dönme zorunluluğu vardır, çünkü böyle olmazsa, dolaşım hacmini artıracaktır ki, bunun olması hiç istenmez. Bu geriye dönüş iki şekilde olabilir.

Birincisi : Banka, A'ya, değerli senetler karşılığı banknot verir; A bunlarla B'ye vadesi gelen poliçeleri karşılamak için ödemede bulunur ve B bu banknotları tekrar bankaya yatırır. Bu, banknotların dolaşımını sona erdirir ama, borç varlığını hâlâ sürdürür. ("The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer."* Fullarton, p. 97.) Bankanın A'ya avans verdiği banknotlar, şimdi kendisine geri dönmüştür; ama banka, A'nın ya da A'nın iskonto ettirdiği poliçeyi çeken her kimse onun alacaklısı, ve sözü edilen banknotların ifade ettiği değer tutarında B'ye borçlu durumundadır; böylece B, banka sermayesinin bu miktara tekabül eden kısmı üzerinde tasarruf hakkına sahiptir.

İkincisi : A, B'ye ödemede bulunur ve B kendisi ya da banknotlarla ödeme yaptığı C, bu banknotları, bankaya vadesi gelen senetleri ödemek için doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak kullanır. Bu durumda bankaya, kendi banknotları ile ödeme yapılmış olur. Böylece işlem tamamlanmış olur (geriye yalnız, A'nın bankaya yapacağı ödeme kalmıştır).

Şimdi, bankanın A'ya verdiği avansa, ne ölçüde sermaye avansı ya da sırf bir ödeme aracı avansı olarak bakmak gerekecektir?⁹¹

[Bu, verilen borcun kendi niteliğine bağlıdır. Şu üç durumu birbirinden ayırdetmek gerekir.

Birinci durum. — A, bankadan bu miktardaki borcu, karşılığında herhangi bir güvence vermeksizin sırf kendi kişisel kredisine dayanarak almıştır. Bu durumda, yalnızca ödeme aracı elde etmiş olmakla kalmaz, kesinlikle yeni bir sermaye de elde etmiş olur ve bunu, vadesi gelene kadar, kendi işinde de kullanabilir ve ek bir sermaye olarak gerçekleştirebilir.

İkinci durum. — A, bankaya güvence olarak, değerli senetler, devlet tahvilleri ya da hisse senetleri ve bunlara karşılık olarak, parasal değerlerinin, diyelim üçte-ikisi tutarında nakit borç almıştır. Bu durumda, gereksinmesi olan ödeme aracını almıştır, ama ek bir sermaye almamıştır, çünkü bankaya, ondan aldığından daha büyük bir sermaye-değeri emanet etmiştir. Ne var ki bu daha büyük sermaye-değer, bir yandan onun parasal gereksinimleri için (ödeme aracına olan gereksinmesi için) mev-

⁹¹ Asıl metinde bunu izleyen kısım, bu konuyla ilgisi bakımından anlaşılabilir haldedir ve köşeli parantezin sonuna kadar editör tarafından yeniden yazılmıştır. Bu noktaya, bir başka bakımdan, Yirmialtıncı Bölümde değinilmiş bulunuluyor. [Bu baskıda: s. 366. —Ed.] —F. E.

* "Borç hâlâ vardır ve eğer gereksinme yoksa dolaşım aracı, tekrar kendisini çıkartana geri dönme yolunu bulur." —ç.

cut bulunmuyordu, çünkü belli bir faiz getiren sermaye biçiminde yatırılmıştı; öte yandan, A'nın bu sermaye-değeri satmak suretiyle doğrudan doğruya ödeme aracına çevirmek istememesinin kendisine göre nedenleri vardı. Bu değerli tahvil ve senetler, diğer şeyler yanında, yedek sermaye olarak da iş görüyordu ve o bunları işte bu nitelikleriyle harekete geçirmişti. Bu nedenle, A ile banka arasındaki alışveriş, geçici bir karşılıklı sermaye transferinden ibaretti ve o, istediği ödeme aracını aldığı halde, ek bir sermaye elde etmemiş oluyordu (tam tersine!). Öte yandan banka için bu alışveriş, para-sermayenin geçici olarak borç biçimine sokulması, para-sermayenin bir biçimden diğerine çevrilmesidir ve bu çevrilme, bankacılığın temel bir işlevidir.

Üçüncü durum. — A, bankaya, bir poliçe iskonto ettirir ve değerini, iskonto miktarı düşüldükten sonra alır. Bu durumda o, bankaya, likit olmayan bir para-sermayeyi, likit biçimdeki bir değer karşılığında satmıştır. Henüz vadesi dolmamış bir poliçeyi nakit para karşılığında satmıştır. Poliçe şimdi bankanın malıdır. Poliçenin bankaya ödenmemesi halinde, son ciro eden A'nın bundan bankaya karşı sorumlu olması, sorunu değiştirmez. O bu sorumluluğu, diğer ciro edenlerle ve poliçeyi çekenle paylaşmaktadır ve bunların hepsi de ona karşı sorumludurlar. Bu durumda, öyleyse karşımızda bir borç verme değil, yalnızca düpedüz bir alım-satım vardır. Bu yüzden A, bankaya hiç bir şey geri ödemek zorunda değildir. Vadesi geldiğinde, banka poliçeyi para olarak tahsil eder. Burada gene, A ile banka arasında bir sermaye transferi olmuştur ve bu tıpkı diğer herhangi bir başka metanın alım-satımı gibi yapılmıştır, ve bu nedenle de A herhangi bir ek sermaye almamıştır. Onun gereksinmesi olan şey de, aldığı şey de ödeme aracıydı ve o bunu, bankanın, ona ait para-sermayeyi —poliçesini— bir biçimden bir başka biçime —paraya— çevirmesiyle elde etmiştir.

İşte bunun için, ancak birinci durumda, gerçek bir sermaye avansı sözkonusu olabilir; ikinci ve üçüncü durumlarda, soruna, ancak her sermaye yatırımının “bir sermaye avansı”nı temsil ettiği ölçüde, böyle bakılabilir. Bu anlamda banka, A'ya para-sermaye avansı verir; ama bu A için, olsa olsa, genellikle sermayesinin bir kısmı olması anlamında *para-sermayedir*. Ve o bunu, özellikle sermaye olarak istemez ve kullanmaz, daha çok, özellikle ödeme aracı olarak ister ve kullanır. Böyle olmasaydı, kendisiyle ödeme aracı sağlanan her sıradan meta satışını, bir sermaye avansı diye kabul etmemiz gerekirdi. —F. E.]

Kendileri banknot çıkartan özel bankalar sözkonusu olduğunda, arada şu fark vardır ki, eğer bu banknotlar, yerel dolaşımda kalmıyorlar, mevduat şeklinde ya da vadesi gelmiş poliçeleri ödemek için kendilerine dönmüyorlarsa bunlar, özel bankayı, bu banknotları altın ya da İngiltere Bankasının banknotları ile ödenek durumunda bırakan kimselerin ellerinde bulunuyor demektir. Bu durumda demek ki, bankanın verdiği borç, aslında, İngiltere Bankasının banknotları ile verilen bir avansı ya da özel banka için aynı şey demek olan, altın ile verilen bir avansı, dola-

yısıyla banka sermayesinin bir kısmını temsil eder. Aynı şey, banknot çıkartmak için yasal bir üst düzeyin saptandığı, İngiltere Bankasının kendisi ya da bir başka banka, kendi banknotlarını dolaşımdan çekmek için tahvil ve senet satmak ve sonra da bunları avans şeklinde tekrar çıkartmak zorunda kalırsa, onlar için de geçerlidir; böyle bir durumda, bankanın banknotları, kendi harekete geçirilmiş banka sermayesinin bir kısmını temsil eder.

Dolaşım tamamen madenî parayla olsa bile, 1) bir altın akışı [Marx'ın burada, hiç değilse bir kısmı dışarıya giden bir altın akışından sözettiği anlaşılıyor —F.E.] hazineyi boşaltabilirdi, ve 2) altın başlıca, ödemeleri yapmak için (eski işlemlerin kapatılması için) banka tarafından istendiğinden, maddî güvence karşılığı verilen avanslar önemli ölçüde artabilirdi, ama bunlar mevduat ya da vadesi gelen poliçelerin ödemesi şeklinde geri gelirlerdi; böylece bir yandan bankanın elindeki değerli tahvil ve senetler artarken, toplam para varlığı azalırdı, öte yandan da banka, eskiden sahibi olarak elinde bulundurduğu aynı miktarı, şimdi mevduat sahiplerinin borçlusu olarak elinde bulundurur, ve ensonu, toplam dolaşım aracı miktarı azalırdı.

Buraya kadar, verilen avansların banknot olarak yapıldığını ve bu yüzden de, bunun, çıkartılan banknot miktarında, bir anda gözden kaybolursa da, geçici bir artışa yolaçacağını varsaymış bulunuyoruz. Ama buna gerek de yoktur. Banka, kâğıt banknot yerine, A adına bir kredi hesabı açabilir ve bu durumda A, bankanın borçlusu, onun sanal mevduat sahibi haline gelir. A, alacaklılarına, banka üzerine çektiği çeklerle ödeme yapar ve bu çekleri alanlar bunları kendi bankerlerine aktarırlar; banka bunları *Clearing House*'da, adına çekilmiş çeklerle takas eder. Bu durumda, araya banknot hiç girmemiş olur ve tüm işlem, bankanın kendi borcunu, kendi üzerine çekilmiş bir çekle kapatmasından ibarettir; bunun fiilî karşılığı ise bankanın A'dan olan alacağıdır. Burada banka A'ya, adına açtığı kredi nedeniyle, kendi banka sermayesinin bir kısmını borç vermiştir.

Parasal araçlara olan bu talep, sermaye talebi olduğu sürece, bu ancak para-sermaye talebidir. Bu yalnız banker açısından sermaye, yani altın (dışarıya altın ihracı halinde) ya da Ulusal Bankanın banknotlarıdır ve özel bir banka bunları ancak bir eşdeğer karşılığında satın alabilir ve bu nedenle de onun için sermayeyi temsil eder. Ya da gene faiz getiren değerli senetler, devlet tahvilleri, hisse senetleri, vb. gibi, altın ya da banknot elde edilmesi için satılmaları zorunlu olan senetler sözkonusudur. Bununla birlikte, bu değerli senetlerden devlet tahvilleri yalnız bunları satın alan için ve bu nedenle kendisi için satınalma fiyatını bunlara yatırdığı sermayeyi temsil eden kimse için sermayedir. Bunların kendileri sermaye değil, yalnız devlet borcuna karşılık verilen alacak senetleridir. Eğer bunlar ipotek senetleri ise, yalnızca, gelecekteki toprak rantı üzerinde hak saklayan belgelerdir. Ve eğer bunlar hisse senetleri ise, yal-

nızca, elinde bulundurana gelecekteki artı-değerden pay alma hakkını sağlayan mülkiyet belgeleridir. Bütün bunlar gerçek sermaye değerlerdir. Bunlar, sermayeyi oluşturan öğeler olmadıkları gibi, bizatihî değer de değillerdir. Bunlara benzer işlemlerle, bankaya ait para, mevduata çevrilebilir ve böylece banka, bu paranın sahibi olmak yerine borçlusu haline gelir ve onun üzerinde farklı bir mülkiyet hakkına sahip olur. Bu, banka için ne kadar önemli olursa olsun, yedek sermaye kitlesinde ya da hatta belli bir ülkedeki para-sermaye kitlesinde hiç bir şeyi değiştirmez. Bu nedenle sermaye burada yalnız para-sermayeyi temsil eder ve fiilen para-biçiminde mevcut değilse, yalnızca sermaye üzerinde bir hakkı gösterir. Bu çok önemlidir, çünkü, *banka* sermayesinde bir kıtlık ve bu sermayeye olan şiddetli talep, bu gibi durumlarda, tersine, üretim aracı ve ürünler biçiminde pek bol bulunan ve piyasayı dolduran *fiili* sermayedeki azalma ile karıştırılır.

İşte bunun için, toplam dolaşım aracı kitlesi aynı kaldığı ya da azaldığı halde, bankanın elinde güvence olarak tutulan değerli senetlerin kitlesinin nasıl olup da arttığını, dolayısıyla parasal araçlara olan artan talebin banka tarafından nasıl karşılanabildiğini açıklamak kolaydır. Bu toplam kitle, bu gibi para darlığı dönemlerinde iki şekilde denetim altına alınır; 1) bir altın akışı ile; 2) çıkartılan banknotların derhal geri dönmesi halinde; ya da işlemlerin, banknotların aracılığı olmaksızın, yalnızca açık kredi hesap yoluyla yapıldığı ve dolayısıyla ödemelerin basit kredi işlemleriyle gerçekleştirildiği; bu ödemelerin tasfiye edilmesi, işlemin tek amacı olduğu hallerde, sırf ödeme aracı olması nedeniyle paraya olan talep ile. Paranın sırf ödemelerin tasfiyesine hizmet ettiği durumlarda (ve bunalım zamanlarında borçlar, satın almaktan çok ödemek için; yani işlemleri başlatmak için değil, eskileri sonuçlandırmak için alınır) bakiyelerin paranın aracılığı olmaksızın sırf kredi işlemleri ile tasfiye edilmediği zamanlarda bile dolaşımının ancak bir anlık olması ve bu yüzden de parasal araçlara karşı şiddetli bir talebin bulunduğu sırada, dolaşımı genişletmeksizin bu gibi işlemlerin çok büyük boyutlarda yapılabilmesi, paranın bir özelliğidir. Ancak, İngiltere Bankasının dolaşımının, kendisi bakımından, parasal araçların genişlemesiyle birlikte kararlı kalması ya da hatta azalması olgusu tek başına, Fullarton, Tooke ve diğerlerinin (parasal araçlar ile ek sermaye olarak *capital on loan* [borç sermaye] almayı özdeş saymakla düştükleri hatalı düşüncenin sonucu) varsaydıkları gibi, paranın (banknotların) ödeme aracılığı işlevi içersindeki dolaşımının artmadığını, genişlemediğini *prima facie* kanıtlamaz. Banknotların satınalma aracı olarak dolaşımı, parasal araçların böyle bol olmasını gerektiren depresyon dönemlerinde azaldığı için, ödeme aracı olarak dolaşımını artabilir ve toplam dolaşım miktarı, satınalma ve ödeme aracı olarak işlev yapan banknotların toplamı, aynı kalabilir ve hatta azalabilir. Kendilerini çıkartan bankaya hemen geri dönen banknotların, ödeme aracı olarak yaptıkları dolaşım, bu iktisatçıların gözünde düpedüz

dolaşım sayılmamaktadır.

Ödeme aracı olarak dolaşımın hızı, satınalma aracı olarak dolaşımın hızında görülen azalmadan daha büyük bir oranda artacak olsa, satınalma aracı olarak hizmet eden para, miktar olarak önemli ölçüde azalmış olmakla birlikte, toplam dolaşım artabilir. Ve bu bunalımın belirli dönemlerinde, yani kredinin tamamen çöktüğü, yalnız metalar ile değerli senetlerin satılamaz hale geldiği değil, poliçelerin iskonto ettirilemediği, parayla ya da tüccar diliyle nakitle yapılan ödemeler dışında hiç bir şeyin geçerli olmadığı zamanlarda da fiilen ortaya çıkar. Fullarton ve diğerleri, banknotların ödeme aracı olarak dolaşımlarının, bu gibi para kıtlığı dönemlerinin karakteristik özelliği olduğunu bilmedikleri için onlar bu görüngüyü raslantı olarak ele alırlar. *"With respect again to those examples of eager competition for the possession of bank-notes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation"* (satınalma aracı olarak dolaşım diye okuyunuz), *"but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis"* (yani, yedek bir ödeme aracı için), *"after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination,"* * (Fullarton, p. 130.)

Ödeme aracı olarak parayı incelerken (Buch I, Kap. III, 3, b**); ödemeler zincirinin birdenbire kesintiye uğradığı zaman paranın nasıl kendi düşünsel biçiminden çıkıp, değer maddi ve aynı zamanda da metalar karşısında mutlak bir biçimine girdiğini açıklamış bulunuyoruz. Bu, bazı örneklerle (dipnot 100 ve 101***) gösterilmişti. Bu kesintinin kendisi, kredideki kararsızlığın ve bununla birlikte görülen, piyasaların aşırı malla dolması, metaların değer kaybetmesi, üretimin kesintiye uğraması, vb. gibi durumların kısmen bir sonucu ve kısmen de bir nedenidir. Bununla birlikte şurası açıktır ki, Fullarton, satınalma aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para arasındaki ayrımı, *currency* [dolaşım aracı] ile sermaye arasındaki asılsız bir ayrım haline sokmaktadır. Bu da gene, dolaşımın, darkafalı banker anlayışından ileri gelmektedir.

Şöyle bir soru da sorulabilirdi: bu gibi darlık dönemlerinde sıkıntısı çekilen, sermaye midir yoksa ödeme aracı olarak özgül bir işlevi olan

* "Banknot ele geçirmek için girişilen ve panik dönemlerini belirleyen, bazan da 1825 yılının sonunda olduğu gibi, ülke dışına altın akımı henüz devam ederken bile görülebilen o hırslı rekabet örneklerine tekrar dönecek olursak, bence bunları düşük kambiyo kurlarının doğal ya da zorunlu sonuçları gibi görmemek gerekir; bu gibi hallerde talep, dolaşım için değildir, para yığmak içindir, korkuya kapılan bankerler ile kapitalistlerin, genellikle bunalımın son perdesinde dışarıya uzun süreli bir alım akışının sonucu olarak ortaya çıkan ve bunalımın sona ereceğini müjdeleyen bir taleptir." —Ç.

** *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, Üçüncü Kesim, b. —Ed.

*** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 159-160, dipnot: 100 ve 101. —Ed.

para mıdır? Ve bu ünlü bir tartışma konusudur.

Her şeyden önce, bu darlık altın akışı ile kendisini gösterdiği sürece, talep edilen şeyin uluslararası ödeme aracı olduğu açıktır. Ne var ki para kendi özgül uluslararası ödeme aracı niteliği içersinde, bizatihî değerli bir cevher, bir değer miktarı olarak, kendi madenî gerçekliği ile altındır. Aynı zaman da, o, sermaye, meta-sermaye olarak değil para-sermaye olarak sermaye, metalar biçiminde değil para-biçiminde (ve sözcüğün seçkin anlamıyla paranın, içersinde evrensel dünya piyasa metası olarak varolduğu biçimde) sermayedir. Burada, ödeme aracı olarak paraya olan talep ile, sermayeye olan talep arasında bir çelişki yoktur. Çelişki daha çok, para-biçim içersindeki sermaye ile meta-biçim içersindeki sermaye arasındadır; ve onun burada talep edildiği ve işlevini yerine getirebileceği tek biçim, para-biçimidir.

Bu altın (ya da gümüş) talebi dışında bu gibi bunalım dönemlerinde, herhangi bir sermaye kıtlığı olduğu söylenemez. Tahıl fiyatlarındaki yükselme ya da pamuk kıtlığı, vb. gibi olağanüstü durumlarda böyle bir şey olabilir; ama bunlar, böyle dönemlerde mutlaka ve zorunlu olarak birlikte görülmezler; ve böyle bir sermaye kıtlığının varolduğu, sırf parasal araçlara karşı büyük bir talep bulunması olgusuna bakılarak hemen söylenemez. Tam tersine, piyasalar aşırı derecede dolmuş, meta-sermayeye boğulmuştur. Şu halde, bu darlığın nedeni, hiç bir şekilde *meta-sermaye* kıtlığı olamaz. Bu soruna, ilerde tekrar döneceğiz.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

TÜM OLARAK KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİ

İİ

KÂRIN FAİZE VE GİRİŞİM KÂRINA BÖLÜNMESİ
FAİZ GETİREN SERMAYE
(DEVAM)

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

BANKA SERMAYESİNİ OLUŞTURAN KISIMLAR

ŞİMDİ, banka sermayesini oluşturan kısımları daha ayrıntılı olarak incelemek gerekiyor.

Fullarton ile diğerlerinin, dolaşım aracı olarak para ile ödeme aracı olarak para —dışarıya altın akışını ilgilendirdiği sürece evrensel para da dahil— arasındaki ayrımı, dolaşım aracı (*currency*) ile sermaye arasındaki ayrım haline getirdiklerini biraz önce görmüş bulunuyoruz.

Sermayenin bu konuda oynadığı acayip rol, banker ekonomi biliminin, paranın gerçekten *par excellence* sermaye olduğunu savunmasının olduğu kadar, aydınlanmış ekonomi biliminin de paranın sermaye olmadığına ayak diremesinin nedenidir.

İllerdeki tahlillerimizde, para-sermayenin, burada, faiz getiren sermaye anlamında *moneyed capital* [nakdi sermaye] ile karıştırılmakta olduğunu, oysa asıl anlamında para-sermayenin, diğer sermaye biçimlerinin, yani meta-sermaye ile üretken sermayenin tersine, daima yalnızca geçici bir sermaye biçimi olduğunu ortaya koyacağız.

Banka sermayesi, 1) nakit para, altın ya da banknotlar ve, 2) değerli senetlerden oluşur. Değerli senetler de iki alt-bölüme ayrılabilir: bir süre için geçerli olan, zaman zaman vadesi dolan ve iskonto edilmeleri, ban-

kerlerin asıl işini oluşturan ticarî şenetler ya da poliçeler; ve devlet tahvilleri, hazine bonoları, her türden hisse senetleri gibi kamu tahvilleri, kısacası, poliçelerden önemli ölçüde farklı, faiz getiren senetler. İpotekler de buraya katılabilir. Bu somut kısımlardan oluşan sermaye de, gene, bankerin yatırdığı sermaye ile, onun banka sermayesini ya da borç alınmış sermayesini oluşturan mevduata ayrılabilir. Banknot çıkartan bankalar sözkonusu olduğunda, bunların da banka sermayesi arasına alınması gerekir. Biz, şimdilik, mevduat ile banknotları konu-dışı bırakacağız. Her ne olursa olsun şurası açıktır ki, banker sermayesini fiilen oluşturan kısımlar (para, poliçeler, mevduat), çeşitli öğelerin, bankerin kendi sermayesini ya da mevduatı, yani başkalarının sermayesini temsil etmesi nedeniyle etkilenmiş olmazlar. Banker, işini, ister yalnız kendi sermayesi ile ister yalnız mevduat sermayesiyle yürütsün, bu bölünme aynen kalır.

Her belirli ve düzenli para gelirinin, bir sermaye üzerinden doğmuş olsun olmasın, bir sermaye üzerinden sağlanan faiz gibi görünmesi olgusundan sorumlu olan faiz getiren sermaye biçimidir. Para gelir, önce faize çevrilir ve bu faizden, insan, onun hangi sermayeden doğduğunu saptayabilir. Bunun gibi, faiz getiren sermaye sözkonusu olduğunda, her değer miktarı, gelir olarak harcanmadığı sürece sermaye olarak görünür; yani bu değer miktarı, getirebileceği olası ya da fiilî faiz karşısında ve ona zıt olarak, ana para gibi görünür.

Sorun basittir. Yıllık ortalama faiz oranı %5 olsun. 500 sterlinlik bir miktar, bu durumda, faiz getiren sermayeye çevrilecek olursa, yılda 25 sterlin getirir. Yıllık 25 sterlinlik her sabit gelire, öyleyse 500 sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan faiz gözüyle bakılabilir demektir. Ne var ki, bu, 25 sterlinin kaynağının, ister yalnızca bir mülkiyet ya da tasarruf hakkı olsun, ister taşınamaz mal gibi gerçek bir üretim ögesi olsun, doğrudan doğruya aktarılabilir olması ya da aktarılabilir duruma gelebileceği bir biçime girmesi durumları dışında tamamen hayalî bir anlayıştır ve böyle bir görüş olarak da kalır. Ulusal borçlar ile ücretleri örnek olarak alalım.

Devlet her yıl alacaklılarına, kendilerinden borç aldığı sermaye için belli bir miktar faiz ödemek zorundadır. Bu durumda alacaklı yatırdığı sermayeyi borçlusundan geri alamaz, ancak hakkını ya da mülkiyet hakkını satabilir. Sermayenin kendisi tüketilmiştir, yani devlet tarafından harcanmıştır. Artık mevcut değildir. Devlet alacaklısının elinde, 1) diyelim, 100 sterlin tutarında bir borç senedi vardır, ve 2) bu borç senedi, alacaklıya, devletin yıllık gelirinden, yani yıllık vergi gelirinden, belli bir miktar, örneğin 5 sterlin ya da %5 tutarında bir hak sağlar; 3) alacaklı, 100 sterlinlik bu borç senedini dilediği bir kimseye satabilir. Faiz oranı %5 ve devletin verdiği güvence sağlamsa, alacaklı A, bu borç senedini kural olarak B'ye 100 sterline satabilir; B için 100 sterlini yıllık %5 faizle vermek ya da 100 sterlin ödemek suretiyle devletten yılda 5 sterlin tutarında haraç sağlamak hiç farketmez. Ne var ki, bütün bu durumlarda

insanların gözünde bir sürgün (faiz) doğuran burada devlet ödemeleri kabul edilen bu sermaye, hayaldir, hayalî sermayedir. Yalnız devlete borç verilen bu meblağ artık mevcut olmamakla kalmayıp, zaten hiç bir zaman onun sermaye olarak harcanması düşünülmemişti, ve o ancak sermaye olarak yatırılmakla, kendisini koruyan değere dönüştürülebilirdi. İlk alacaklı A için, yıllık vergilerden kendisine düşen pay, sermayesi üzerinden faizi temsil eder; tıpkı mirasyedinin servetinden tefeciye düşen payın ona faiz olarak görünmesi gibi; oysa her iki durumda da borç verilen meblağ sermaye olarak yatırılmamıştır. Devlete ait borç senedinin satış olanağı, A için, kendi ana parasını geri almanın potansiyel aracını temsil eder. B'ye gelince, onun sermayesi kendi görüş açısından, faiz getiren sermaye olarak yatırılmıştır. Arada geçen işlemi ilgilendirdiği kadarıyla, B, devletin geliri üzerinden A'ya ait bulunan hakkı satın almakla, yalnızca A'nın yerini almış durumdadır. Bu işlem kaç kez yinelenirse yinelenir, devlet borcu sermayesi, tamamen hayalî olarak kalır, ve o borç senetleri satılamaz duruma gelir gelmez, bu sermaye hayali artık görünmez olur. Bununla birlikte, bu hayalî sermayenin de, birazdan göreceğimiz gibi, kendi hareket yasaları vardır.

Şimdi de biz, —nasıl ki faiz getiren sermaye, genel olarak bütün o saçma-sapan biçimlerin kaynağı, ve böylece de örneğin borçlar, bankere metalar olarak görünebiliyorsa— olumsuz bir niceliğin sermaye olarak görüldüğü ulusal borç sermayesinin karşıtı olarak emek-gücünü ele alalım. Ücretler burada, faiz olarak anlaşılmakta ve bu yüzden emek-gücü de bu faizi getiren sermaye olarak düşünülmekte. Örneğin, bir yıllık ücret 50 sterlin ve faiz oranı da %5 ise, yıllık emek-gücü 1.000 sterlinlik bir sermayeye eşit olmaktadır. Kapitalist anlayış biçiminin saçmalığı burada tepe noktasına ulaşmaktadır, çünkü, sermayedeki genişleme, emek-gücünün sömürüsüne dayanılarak açıklanacak yerde, sorun tersine çevriliyor ve emeğin üretkenliği, faiz getiren sermayenin bu esrarlı niteliği, emek-gücünün kendisine bağlanarak açıklanıyor. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, bu, gözde bir anlayış olabilirdi (örneğin, Petty'nin) ama bugünlerde bile bazı vülger iktisatçılar tarafından ve özellikle de bazı Alman istatistikçileri tarafından büyük bir ciddiyetle kullanılmaktadır.¹ Ne yazık ki, iki tatsız, cansıkıcı olgu, bu yalınkat anlayışı bozuyor. Her şeyden önce, emekçinin, bu faizi elde etmesi için çalışması gerekiyor. Sonra da, işçi kendi emek-gücünün sermaye-değerini, transfer ederek nakite çeviremiyor. İşin doğrusu, işçinin emek-gücünün yıllık değeri, onun ortalama yıllık ücretine eşittir ve alıcıya karşılık olarak emeği aracılığı ile vermek zorunda olduğu şey, bu aynı değer, artı, bir artı-değer, yani emeğiyle eklenen artıştır. Kölecî toplumda, işçinin bir sermaye-

¹ "İşçi, yıllık ücretinin para-değerinin, faizden alınan gelir olarak kabul edilmesiyle elde edilen bir sermaye-değere sahiptir. ... Ortalama günlük ücreti %4 üzerinden ... sermayeleştirerek, erkek bir tarım işçisi için şu ortalama değeri elde ederiz: Avusturya'da, 1.500 taler; Prusya'da, 1.500; İngiltere'de, 3.750; Fransa'da, 2.000; orta Rusya'da, 750 taler." (Von Reden, *Vergleichende Kulturstatistik*, Berlin 1848, s. 434.)

değeri vardır, yani onun satınalma fiyatı. Ve kiralanması halinde, kiralananın önce, bu satınalma fiyatı üzerinden faiz ödemesi ve ayrıca da, sermaye üzerinden yıllık aşınıp yıpranmayı yerine koyması gerekir.

Hayali sermaye oluşumuna, sermayeleştirme deniyor. Her devresel gelir, ortalama bir faiz oranı ile borç alınan bir sermaye tarafından gerçekleştirilebilecek bir gelir gibi, faiz oranı üzerinden hesaplanarak sermayeleştirilir. Örneğin, yıllık gelir 100 sterlin, faiz oranı %5 ise, 100 sterlin, 2.000 sterlin üzerinden yıllık faizi temsil eder ve bu 2.000 sterline, yıllık 100 sterlin üzerinden yasal mülkiyet hakkının sermaye-değeri gözüyle bakılır. Bu mülkiyet hakkını satın alan kimse için, 100 sterlinlik yıllık gelir gerçekten de, %5 faizle yatırılmış sermayesi üzerinden alınan faizi temsil eder. Böylece, sermayenin fiili genişleme süreci ile olan bütün bağları tamamen kaybolmuş ve dolayısıyla, otomatik olarak kendi kendisini genişletme özelliğini taşıyan bir şey olarak sermaye kavramı kuvvetlendirilmiş oluyor.

Borç senedinin —güvencenin— devlet borçlarında olduğu gibi tamamen hayali bir sermayeyi temsil etmemesi halinde bile, bu gibi senetlerin sermaye-değerleri gene de tamamen aldatıcıdır. Kredi sisteminin ortaklaşa sermayeyi ne şekilde yarattığını daha önce görmüştük. Senet, bu sermayeyi temsil eden mülkiyet hakkı olarak iş görür. Demiryollarına, madenlere, deniz ulaşım şirketleri ve benzerlerine ait hisse senetleri gerçek sermayeyi, yani bu gibi girişimlere yatırılan ve işleyen sermayeyi ya da bu gibi girişimlerde sermaye olarak kullanılmak amacıyla hissedarlar tarafından yatırılan para miktarını temsil eder. Doğal olarak bu, bütün bunların düpedüz bir dolandırıcılığı temsil edebilme olasılığını da ortadan kaldırmaz. Ama bu sermaye, bir defasında, mülkiyet hakkının (hisse senetleri) sermaye-değeri, diğer bir defasında, bu girişimlere yatırılan ya da yatırılacak olan fiili sermaye olarak, iki kez varolamaz. Yalnız ikinci biçimde vardır, ve bir hisse senedi yalnızca, artı-değerin, kendisi tarafından gerçekleştirilecek kısmına tekabül eden bir mülkiyet hakkıdır. A, bu hakkı B'ye ve B de C'ye satabilir. Bu alışverişler, sorunun niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. A ya da B, mülkiyet hakkını sermaye biçiminde elde tutmakta, ama C, sermayesini, hisse senetli sermayeden gelmesi beklenen artı-değerden alacağı sırf bir mülkiyet hakkına çevirmiş bulunmaktadır.

Yalnız hükümet bonolarının değil, hisse senetlerinin de mülkiyet haklarının değerlerinin bağımsız hareketi, bunların üzerlerinde hak sahibi olabilecekleri sermaye ya da talebin yanı sıra, gerçek sermayeyi teşkil ettikleri hayaline kuvvet kazandırır. Çünkü bunlar, fiyatları bağımsız olarak saptanan ve kendine özgü hareketleri olan metalar halini alırlar. Bunların piyasa değerleri, gerçek sermayenin değerinde (değerdeki genişleme değişse bile) herhangi bir değişme olmaksızın, kendi nominal değerlerinden farklı biçimde saptanır. Bir yandan bunların piyasa değer-

leri, yasal hak sağladıkları gelir miktarına ve güvenine bağlı olarak dalgalanma gösterir. Hissenin nominal değeri, yani başlangıçta bu hissenin temsil ettiği yatırılan meblağ 100 sterlin ise ve bu kuruluş %5 yerine %10 faiz veriyorsa, hissenin piyasa değeri, diğer şeyler aynı kalmak üzere, faiz oranı %5 olduğu sürece 200 sterline yükselir, çünkü, %5 üzerinden sermayeleştirilmiş iken, şimdi 200 sterlinlik hayalî bir sermayeyi temsil etmektedir. Bunu 200 sterline satın alan kimse, bu sermaye yatırımı üzerinden %5'lik bir gelir elde eder. Girişimin geliri azalınca, bunun tersi doğrudur. Bu senedin piyasa değeri kısmen spekülattır, çünkü bu yalnız fiilî gelir ile değil, aynı zamanda, önceden hesaplanan, beklenen gelir ile de saptanmıştır. Ama gerçek sermayedeki genişlemenin değişmez olduğu ya da devlet borçlarında olduğu gibi sermayenin mevcut olmadığı durumlarda yıllık gelirin yasa ile saptandığı ve güvenlik altına alındığı kabul edilirse, bu senetlerin fiyatı, faiz oranı ile ters orantılı olarak yükselir ya da düşer. Faiz oranının %5'ten %10'a yükselmesi halinde, 5 sterlinlik bir gelir garanti eden senetler şimdi yalnız 50 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Tersine, faiz oranı %2½'ye düşecek olsa, aynı senetler 200 sterlinlik bir sermayeyi temsil eder. Bunların değerleri daima, yalnızca sermayeleştirilmiş gelir, yani hayalî bir sermaye üzerinden o günkü faiz oranıyla hesaplanan gelirdir. Bu nedenle, para piyasasının daralması halinde, bu senetlerin fiyatı iki nedenle düşecektir: önce, faiz oranı yükseldiği için, sonra da, nakite çevirmek üzere daha büyük miktarlarda senet piyasaya sürüldüğü için. Fiyattaki bu düşme, ister bu senetlerin sahiplerine sağlayacakları gelir, devlet tahvillerinde olduğu gibi değişmez olsun, ister, sanayi kuruluşlarında olduğu gibi temsil ettiği gerçek sermayedeki genişleme, olasılıkla yeniden-üretim sürecindeki bozukluklarla etkilenmiş olsun, bunlara bakılmaksızın gerçekleşir. Son durumda, sözü edilene eklenmesi gerekli bir başka değer kaybı da vardır. Fırtına sona erer ermez bu senet, işteki bir başarısızlığı ya da sahtekârlığı temsil etmemesi ölçüsünde gene eski düzeyine yükselir. Bunalım sıralarındaki değer kaybı, servetlerin biraraya toplanmasında güçlü bir araç hizmetini görür.²

Bu senetlerin değerindeki düşme ya da artmanın, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden bağımsız olması ölçüsünde, ulusun sahip olduğu servet, değerdeki düşme ya da yükselmeden sonra da gene eski büyüklüğündedir. "Kamu hisse senetleri ile kanal ve demiryolu hisseleri 23 Ekim 1847 tarihine kadar toplam 114.752.225 sterlin tutarında değer kaybetmiş bulunuyordu." (Morris, İngiltere Bankası Guvernörü, 1847-48 Ticarî Bunalımı Konusundaki rapordaki ifadesi [n°

² [Metalar ile değerli senetlerin son derece değer kaybettiği ve tamamen satılamaz hale geldiği Şubat Devriminden hemen sonra, Liverpool'daki İsviçreli bir tüccar —babama anlattığına göre— varını-yoğunu paraya çeviriyor, elinde parayla Paris'e geliyor ve Rothschild'i bularak, birlikte bir girişimde bulunmayı öneriyor. Rothschild gözlerini adama diyor, ona doğru koşuyor, omuzlarından tutuyor ve soruyor: "*Avez-vous de l'argent sur vous?*" — "*Oui, M. le baron.*" — "*Alors vous êtes mon homme!*" — "Yanınızda para var mı?" — "Evet, Baron." — "Öyleyse siz benim adamımsınız!") — Ve ikisi birlikte kârlı bir iş yaptılar. —F.E.]

3800|.) Bu değer kaybının, üretimde ve kanallar ve demiryolları üzerindeki gidiş-gelişte fiilî bir durmayı, ya da başlamış bulunan girişimlerin askıya alınmasını ya da sermayenin beş para etmeyen serüvenler peşinde çarçur edilmesini yansıtmayı dışında, ulus, nominal para-sermayenin bu sabun köpüğünün patlamasıyla zerre kadar yoksullaşmış olmaz.

Bu senedin aslında temsil ettiği şey, ya devlet borçlarında olduğu gibi, parası ya da sermaye-değeri, sermayeyi hiç bir şekilde temsil etmeyen, ya da temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden bağımsız olarak yönetilen gelecekteki üretimler üzerinden birikmiş alacaklar ya da yasal haklardan başka bir şey değildir.

Kapitalist üretime dayanan bütün ülkelerde bu türden büyük miktarlarda sözde faiz getiren sermaye ya da para getiren sermaye vardır. Ve, para-sermaye birikimi ile aslında anlatılmak istenilen şey, üretim üzerinde biriken bu haklardan, piyasa-fiyatlarının, bu hakların hayali sermaye-değerlerinin birikiminden başka bir şey değildir.

Banker sermayesinin bir kısmı şimdi bu sözde faiz getiren senetlere yatırılmış durumdadır. Bu aslında, yedek sermayenin, fiilî bankacılık işinde hiç bir işlevi yerine getirmeyen bir kısmıdır. Bu senetlerin en önemli kısmı, poliçelerden, yani sanayi kapitalistleri ya da tüccarlar tarafından yapılan ödeme vaatlerinden oluşur. Borç para veren için, bu poliçeler faiz getiren poliçelerdir, bir başka deyişle, bunları satın aldığı anda o, vadesi gelene kadar geçecek zamana ait faizi düşmüştür. Buna iskonto etmek deniliyor. Poliçenin temsil ettiği meblağdan ne miktar indirim yapılacağı, o sıradaki faiz oranına bağlıdır.

Ensonu banker sermayesinin son kısmı, onun, altın ve banknot olarak para rezervinden oluşur. Belli bir süre için anlaşmayla bağlı bulunmayan mevduat her zaman mevduat sahibinin tasarrufundadır. Bunlar sürekli dalgalanma durumundadır. Ama, bir mevduat sahibi mevduatından para çekerken bir diğeri yatırır ve böylece, genel ortalama toplam mevduat miktarı normal iş dönemlerinde pek az dalgalanma gösterir.

Kapitalist üretimin geliştiği ülkelerde, bankaların yedek fonları daima ortalama olarak yığma biçiminde mevcut para miktarını ifade eder ve bu yığmanın bir kısmı da, bizzatı hiç bir değeri olmayan senetlerden, sırf altın üzerine çeklerden ibarettir. Banker sermayesinin büyük kısmı bu nedenle tamamen hayalidir ve, senetlerden (poliçelerden), hükümet tahvillerinden (bunlar harcanmış sermayeyi temsil ederler) ve hisse senetlerinden (gelecekteki gelir üzerine çeklerden) oluşur. Ve şurasını da unutmamak gerekir ki, bankerin kasasındaki bu senedin temsil ettiği sermayenin, para-değerinin kendisi, senedin, garanti edilen gelir üzerinden çeklerden (örneğin, hükümet tahvillerinden) ya da gerçek sermaye üzerine mülkiyet haklarından (örneğin, hisse senetlerinden) ibaret bulunması ölçüsünde hayalidir, ve bu değer, senedin hiç değilse kısmen temsil ettiği gerçek sermayenin değerinden farklı olarak belirlenir; ya da, senedin, sermaye üzerinden değil de gelir üzerinden bir hakkı temsil etmesi

durumunda, aynı gelir üzerindeki hak, sürekli değişen hayali bir para-sermaye ile ifade edilir. Buna ek olarak, bu hayali banker sermayesinin, geniş ölçüde, kendisine ait sermayeyi değil, ona ister faiz getiren ister getirmeyen biçimde olsun mevduat yatıran kamuya ait sermayeyi temsil ettiğini de gözden kaçırmamak gerekir.

Mevduat, daima, para, altın, banknot ya da bunlar üzerine çeklerle yapılır. Fiilî dolaşımın gereksinmelerine uygun olarak daralan ya da genişleyen yedek fon dışında bu mevduat aslında daima bir yandan, poliçeleri iskonto edilen ve böylece avans alan sanayi kapitalistleri ile tüccarların elindedir; öte yandan da, değerli senet ticareti yapanların (borsa simsarlarının), kendilerine ait tahvil ve senetleri satmış bulunan özel kuruluşların ya da (hazine tahvilleri ve yeni borçlar halinde) hükümetin elinde bulunur. Mevduatın kendisi çifte bir rol oynar. Bir yandan bunlar, biraz önce belirttiğimiz gibi, faiz-getiren sermaye olarak borç verilmişlerdir ve bu yüzden de, bankanın kasalarında bulunmayıp, yalnızca defterlerinde, mevduat sahiplerinin alacakları olarak görünürler. Öte yandan bunlar, sahiplerinin karşılıklı alacakları, mevduatları üzerine çeklerle hesaplanabildikleri ve birbirlerine göre kapatılabildikleri sürece sırf bu gibi kayıtlar şeklinde işlev yaparlar. Bu bakımdan, bu mevduatların aynı bankere yatırılmış olup da bu bankerin, çeşitli hesapları birbirleriyle dengeleyebilmesinin ya da farklı bankalarda bulunup da, bu bankaların karşılıklı olarak çekleri değiştirip, yalnız bakiyeleri birbirlerine ödemelerinin hiç bir önemi yoktur.

Faiz getiren sermaye ve kredi sistemindeki gelişmeyle, bütün sermaye kendisini çiftleştirmiş ve bazan da üçleştirmiş gibi görünür; aynı sermaye, ya da hatta belki de aynı alacak talebi, çeşitli şekillerde farklı ellerde, farklı biçimlerde görünürler.³ Bu “para-sermaye”nin daha büyük bir kısmı tamamen hayalidir. Yedek fon dışında bütün mevduat, banker üzerinden alacak talebidir ve ama mevduat olarak hiç bir zaman mevcut değildir. Kliring odalarındaki işlemlerde hizmet gördükleri ölçüde, bankerler için —bankerler bunları borç verdikten sonra— sermaye işlevini yerine getirirler. Bankerler, karşılıklı çeklerini, varolmayan mevduat

³ {Sermayenin, bu iki katına, üç katına ulaşması, son yıllarda, örneğin Londra Borsasının raporlarında kendi başına bir başlığı işgal eden mali tröstler aracılığı ile oldukça büyük bir gelişme gösterdi. Belli sınıftan faiz getiren senet, örneğin, yabancı devlet tahvilleri. İngiliz belediye ya da Amerikan devlet bonoları, demiryolu hisse senetleri, vb. satın almak için bir şirket kuruldu. Sözcülemi, 2 milyon sterlinlik bir sermaye, hisse senetlerinin satışıyla toplandı. Müdürler kurulu sözkonusu değerleri satın alıyor ya da bunlar üzerinde az çok aktif spekülasyon yapıyor, ve giderleri düştükten sonra, yıllık faizi ortaklara temettü olarak dağıtıyordu. Üstelik bazı anonim şirketleri, normal hisse senetlerini, tercihi ve ertelemeli diye iki sınıfa ayırma usulünü benimsediler. Tercihliler, toplam kârın izin vermesi koşuluyla, değişmeyen bir faiz, diyelim %5 alıyorlardı; bundan arta kalan olursa, bunu da ertelemeli alıyordu. Bu kentte, tercihi senetlere yapılan “sağlam” sermaye yatırımı, —ertelemeli senetli— fiili spekülasyondan az çok ayrılıyordu. Birkaç büyük kuruluş bu yeni usulü benimsemek istemedikleri için, yeni şirketlerin kurulması gibi bir yola başvuruldu. Bunlar, eski şirketlerin hisse senetlerine bir yada birkaç milyon sterlin yatırıyorlar ve satın alınan hisselerin nominal değeri tutarında yeni senetler çıkartıyorlar, ama bunların yarısı tercihi, yarısı ertelemeli olarak çıkartılıyordu. Bu gibi durumlarda ilk hisse senetleri, yenilerinin çıkartılmasına dayanak hizmeti gördükleri için iki katına çıkmış oluyordu. —F.E.]

üzerinden kendi karşılıklı hesaplarını tasfiye ederek öderler.

Adam Smith, para borç vermede sermayenin oynadığı rolle ilgili olarak şunları söylüyor: “Ne var ki, para-ticaretinde bile, para, para olarak sahiplerinin bizzat kullanmak istemedikleri sermayelerin, bir elden diğerine aktarılmasını sağlayan feragat senedinden başka bir şey değildir. Bu sermayeler, aktarılmada araç olarak hizmet eden paranın miktarından, oran kabul etmeyecek kadar büyük olabilir; aynı para parçaları, birçok farklı borç vermelerine olduğu kadar, birçok farklı satın almalara da ardarda hizmet ederler. Örneğin A, W'ye 1.000 sterlin borç verir ve W bu para ile derhal B'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. Bu parayı kendisi kullanma olanağı bulunmayan B, aynı para parçalarını X'e borç verir ve o da hemen bu paralarla C'den 1.000 sterlin değerinde mal satın alır. C, aynı şekilde ve aynı nedenle bu paraları Y'ye borç verir ve o da gene bunlarla D'den mal satın alır. Bu şekilde, sikke ya da kâğıt, aynı para parçaları birkaç gün içersinde, herbirisi değer olarak, bu parçaların toplamına eşit, üç farklı borç verme ve üç farklı satın almada araç olarak hizmet ederler. Ellerinde para bulunan A, B ve C gibi üç kişinin, borcu olan üç kişiye, W, X ve Y'ye devrettikleri şey, bu satın almaları yapma gücüdür. Bu güç, borcun hem değerini ve hem de kullanımını içerir. Bu üç paralı kimsenin borç verdiği sermayeler, kendisiyle satın alınabilecek malların değerine eşittir, ve satın almaların yapıldığı paranın üç katıdır. Bununla birlikte verilen bu borçlar, farklı borçlular tarafından satın alınan mallar, borcun vadesi geldiğinde, bir kârla birlikte, sikke ya da kâğıt para olarak eşit bir değeri geri getirecek şekilde kullanıldığı takdirde tam bir güvenlik altında olabilir. Ve, aynı para parçaları böylece, üç kişiye verilen üç ayrı borcun araçları olarak ya da aynı nedenle, değerlerinin otuz katı tutarında hizmet edebilecekleri gibi, aynı şekilde, ardarda geriye ödeme araçları olarak da hizmet edebilirler.” (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Aberdeen, London 1848, s. 236. —Ed.] Book II, Chap. IV.)

Aynı para parçası, dolaşım hızına bağlı olarak çeşitli satın almalar için kullanılabilmesine göre, bunun gibi çeşitli borçlar için de kullanılabilir, çünkü, satın almalar onu bir kimseden bir başka kimseye taşır ve borç, satın alma araya girmeksizin, bir kimseden bir başkasına yapılan aktarmadan başka bir şey değildir. Her satıcı için para, metallerinin dönüşmüş biçimini temsil eder. Her değer sermaye-değer olarak ifade edildiği bugünlerde çeşitli borç vermelerde ardarda çeşitli sermayeleri temsil eder. Bu, yalnızca, paranın ardarda çeşitli meta-değerleri gerçekleştirebileceği şeklindeki daha önceki bir sözün bir başka ifadesidir. Aynı zamanda, para, gerçek sermayelerin kişiden kişiye aktarılması için, dolaşım aracı olarak hizmet eder. Borç verme söz konusu olduğunda, para, kişiden kişiye, dolaşım aracı olarak geçmez. Borç verenin elinde kaldığı sürece, dolaşım aracı olarak değil, ona ait sermayenin varlık biçimi olarak mevcuttur. Ve o, parayı, bir başkasına borç verirken, bu biçim içersinde aktarır. Eğer A parayı B'ye ve o da C'ye, arada herhangi bir sa-

tınalma olmaksızın borç vermiş ise, aynı para üç sermayeyi değil, sadece bir sermayeyi —*tek* bir sermaye-değeri— temsil eder. Onun gerçekten temsil ettiği sermayelerin sayısı, çeşitli meta-sermayelerin değer-biçimi olarak kaç kez işlev yaptığına bağlıdır.

Adam Smith'in borç vermeler için genel olarak söylediği şeyler, kamunun bankerlere verdiği borçların yalnızca bir başka adı olan mevduat için de geçerlidir. Aynı para parçaları, şu ya da bu sayıda mevduat için araç olarak hizmet edebilir.

"Bugün A'ya yatırmış olduğunuz 1.000 sterlinlik mevduatın, yarın tekrar kullanılarak B'de bir mevduat olması, hiç kuşkusuz doğrudur. Ertesi günü ise B tarafından tekrar kullanılır ve C'de bir mevduat teşkil edebilir ... ve bu böylece devam edip gider; ve para olarak aynı 1.000 sterlin böylece, ardarda yapılan transferler ile, mutlak olarak sonsuz bir mevduat toplamı halinde çoğalır. Demek oluyor ki, Birleşik Krallık'taki bütün mevduatın onda-dokuzunun, bunlardan sorumlu bulunan bankerlerin defterlerindeki kayıtlardan öte bir varlığa sahip bulunmamaları pekâlâ olasıdır. ... Böylece, örneğin İskoçya'da, dolaşımdaki para hiç bir zaman 3 milyon sterlini geçmediği halde, bankalardaki mevduatın 27 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bankalardan toplu halde para çekilmediği takdirde aynı 1.000 sterlinin yoluna devam etmesi halinde, aynı kolaylıkla, sonsuz miktarda borcu tasfiye etmesi olasıdır. Perakendeciye olan borcunuzu bugün kapattığınız aynı 1.000 sterlin ile o da yarın tüccara olan borcunu, tüccar da ertesi günü bankaya olan borcunu kapatabilir ve bu böyle sürer gider; böylece aynı 1.000 sterlin, elden ele, bankadan bankaya geçebilir ve akla gelebilecek miktarlarda borcu kapatabilir." (*The currency Theory Reviewed*, s. 62-63.)

Bu kredi sisteminde her şeyin çiftleşmesi, üçleşmesi ve yalnızca tasavvurda bulunan bir hayalete dönüşmesi, insanın ensonu somut bir şeyi yakaladığı umuduna kapıldığı "yedek fonda" aynen geçerlidir.

İngiltere Bankası Güvernörü Mr. Morris'e bir kez daha kulak verelim: "Özel bankaların rezervleri, mevduatlar halinde İngiltere Bankasının elindedir. ... Bir altın ihracı her şeyden önce İngiltere Bankasının rezervleri üzerinde etkisini gösterir; ama bu, İngiltere Bankasındaki rezervlerinin bir kısmının çekilmesi anlamına da geldiği için, diğer bankaların rezervleri üzerinde de etkili olur. Bu, ülkedeki bütün bankaların rezervleri üzerinde etkisini gösterir." (*Commercial Distress*, 1847-48, n° 3639, 3642.) Demek ki, en sonunda bu yedek fonlar, İngiltere Bankasının yedek fonu ile karışıp giderler.⁴ Bununla birlikte, bu yedek fon da çifte bir varlığa sahiptir. Bankacılık şubesindeki (*banking department*) yedek fon, bankanın, dolaşımdaki banknotların üzerinde ve ötesinde çıkartmakla yetkili bulunduğu banknot fazlalığına eşittir. Banknot çıkartılmasının yasal üst düzeyi 14 milyon sterlin (bunun için külçe rezervine

⁴ [O zamandan beri bunun nasıl bir yoğunluk kazandığı, 18 Aralık 1892 tarihli *Daily News*'ten alınan ve 1892 Kasımında Londra'daki onbeş büyük bankanın, banka rezervlerine ait aşağıdaki resmi tabloda görülmektedir:

gerek yoktur; bu, devletin Bankaya borçlu bulunduğu, yaklaşık meblağdır) artı, Bankanın değerli madenler stoku miktarıdır. Bankanın değerli madenler stoku 14 milyon sterline ulaştığı takdirde, Banka, banknot olarak 28 milyon sterlin çıkartabilir ve eğer bunun 20 milyon sterlini dolaşımda bulunursa, bankacılık şubesinin (*banking department*) yedek fonu 8 milyon sterlin olur. Demek ki, 8 milyon değerindeki bu banknot, Bankanın tasarrufundaki yasal banker sermayesi ve aynı zamanda, mevduatları için yedek fondur. Şimdi eğer dışarıya bir altın akışı olur ve Bankadaki değerli maden stoku 6 milyon sterlin azalırsa —bu durum buna eşdeğer sayıda banknotun yok edilmesini gerektirir— bankacılık şubesinin (*banking department*) yedeği 8 milyon sterlinde 2 milyon sterline düşer. Banka bir yandan faiz oranını epeyce bir miktar yükseltir, öte yandan, bankada mevduatı bulunan başka bankalar ile diğer mevduat sahipleri, Bankada kendi kredilerini içersine alan yedek fonda büyük bir azalma olduğunu görürler. 1857 yılında Londra'daki dört büyük hisseli banka, İngiltere Bankası, 1844 tarihli Banka Yasasını yürürlükten kaldıran bir "hükümet kararı" sağlamadığı takdirde, bütün mevduatlarını çekmekle ve böylece bankacılık şubesini (*banking department*) iflâs ettirmekle bu bankayı tehdit ettiler.⁵ Böylece 1847 yılında olduğu gibi bankacılık şubesi, (*banking department*), bankanın tedavül şubesinin (is-

Bankanın Adı	Borçlar (Pasif)	Nakit Rezervler	Yüzde
City	£ 9.317.629	£ 746.551	8.01
Capital and Counties	11.392.744	1.307.483	11.47
Imperial	3.987.400	447.157	11.22
Lloyds	23.800.937	2.966.806	12.46
Lon. and Westminster	24.671.559	3.818.885	15.50
Lon. and S. Western	5.570.268	812.353	14.58
London Joint Stock	12.127.993	1.288.977	10.62
London and Midland	8.814.499	1.127.280	12.79
London and County	37.111.035	3.600.374	9.70
National	11.163.829	1.426.225	12.77
National Provincial	41.907.384	4.614.780	11.01
Parrs and the Alliance	12.794.489	1.532.707	11.98
Prescott u Co.	4.041.058	538.517	13.07
Union of London	15.502.618	2.300.084	14.84
Williams, Deacon u Manchester u Co.	10.452.381	1.317.628	12.60
<i>Toplam</i>	<i>£ 232.655.823</i>	<i>£ 27.845.807</i>	<i>11.97</i>

Yaklaşık 28 milyonluk bu toplam rezervin en az 25 milyonu, İngiltere Bankasında mevduat olarak yatırılmış halde, en fazla 3 milyonu, 15 bankanın kendi kasalarında nakit olarak bulunmaktadır. Ne var ki, İngiltere Bankasının bankacılık şubesinin nakit rezervi, aynı 1892 Kasım ayı boyunca 16 milyonu bile bulmuyordu. —F.E.]

⁵ 1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kalkmasıyla, Banka, sahip bulunduğu altın rezervini dikkate almaksızın istediği kadar banknot çıkartabiliyordu; böylece, dilediği miktarda hayali kâğıt para-sermaye yaratılıyor ve bunlar bankalara, komisyonculara, ve bunlar aracılığıyla da ticarete borç vermek amacıyla kullanılıyordu. [—F.E.]

sue department) elinde birkaç milyon (örneğin, 1847'de 8 milyon) bulunduğ u halde dolaşımdaki banknotların çevrilebilirliğini garanti edemez duruma gelecektir. Ama bu da gene hayalî idi.

“Bankerlerin kendilerinin hemen gereksinimleri bulunmayan (mevduatların) büyük bir kısmı, *bill brokers*'lerin [borsa simsarlarının] eline geçiyor ve bunlar da aldıkları ve avans karşılığı güvence olarak, Londra'da ve ülkenin diğer yerlerinde bulunan kimselere ait zaten iskonto etmiş oldukları ticarî senetleri bankerlere veriyorlardı. Banker istenildiğinde bu paranın ödenmesi için *bill broker*'a karşı sorumlu oluyordu; ve bu gibi işlemler öylesine boyutlara ulaşmış tı ki, Bankanın [İngiltere Bankasının] şimdiki Guvernörü Mr. Neave ifadesinde şöyle diyordu: ‘Bir *broker*'ın [simsarın] 5 milyonu olduğunu biliyorduk ve bir başkasının 8 ile 10 milyon arasında bir miktara sahip bulunduğ u inancına varmış tık; bir tanesinin 4, bir başkasının 3½ milyonu vardı ve bir üçüncününki 8 milyonun üzerindeydi. Bu söylediklerim *broker*'lara [simsarlara] verilen mevduatlardır.’ ” (*Report of Committee on Bank Acts, 1857-58, s. 5, Section 8.*)

“Londralı *bill broker*'lar [borsa simsarları], yaptıkları muazzam ticarî işlemleri, hiç bir nakit yedeğ e sahip olmaksızın, vadesi gelen poliçeelerin ödenmesine ya da çok sıkışmaları halinde, iskonto edilmiş poliçeelerin güvencesi karşılığ ında İngiltere Bankasından avans elde etme gücüne güvenerek yürütüyorlardı.” (*Ibid.*, s. vııı, Section 17.) “Londra'daki iki *bill broking* [borsa simsarlığı yapan] firması 1847'de ödemeleri durdurdu; daha sonra her ikisi de yeniden iş e başladı. 1857'de her ikisi de tekrar ödemeleri durdurdu. Bir firmanın 1847'deki borç toplamı yuvarlak hesap 2.683.000 sterlin, sermayesi ise 180.000 sterlin idi; aynı firmanın 1857'deki borç toplamı 5.300.000 sterlin ve sermayesi belki de 1847'dekinin dörtte-biri kadardı. Öteki firmanın borç toplamı, ödemeyi durdurduğ u her dönemde 3.000.000 ile 4.000.000 sterlin arasındaydı, sermayesi ise ancak 45.000 sterlin kadardı.” (*Ibid.*, s. xxı, Section 52.)

PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE

I

KREDİ sistemi ile ilgili olarak şimdi yaklaşımakta olduğumuz güç sorunlar şunlardır:

Birincisi : Gerçek para-sermayenin birikimi. Bu, ne ölçüde gerçek bir sermaye birikiminin, yani genişlemiş ölçekte yeniden-üretim bir göstergesidir ve ne ölçüde değildir? Sermaye bolluğu denilen şey —yalnız faiz getiren sermaye, yani para getiren sermaye ile ilgili olarak kullanılan bir ifade— yalnızca sınaî aşırı-üretimi ifade etmenin özel bir şekli midir, yoksa onun yanısıra apayrı bir görüngü mü oluşturur? Bu bolluk ya da para-sermaye arzındaki bu fazlalık, durgunlaşmış para kitlelerinin (külçe, altın sikke ve banknotlar) varolması ile aynı zamana mı raslıyor, ve böylece bu aşırı gerçek para bolluğu, borç sermaye bolluğunun bir ifadesi ve dışsal bir biçimi mi oluyor?

İkincisi : Para kıtlığı, yani borç sermaye yokluğu, gerçek sermaye (meta sermaye ve üretken sermaye) kıtlığını ne ölçüde ifade eder? Ve bu, öte yandan, para olarak para kıtlığı ve dolaşım aracı kıtlığı ile ne ölçüde aynı zamana raslar?

Para-sermayenin ve genellikle para-servetin buraya kadar gözden geçirdiğimiz kendine özgü birikim biçimi, ensonu, emek üzerinde mül-

kiyet hakkı birikimi şeklini almış bulunuyor. Ulusal borç sermayesinin birikimi, yalnızca, vergi gelirinin belli bir kısmı üzerinde kesin bir hak ayrıcalığına sahip bulunan devlet alacakları sınıfında bir artış olduğu anlamını taşıdığını ortaya koymuştu.⁶ Bu olgular aracılığıyla böylece, borçlardaki bir birikim bile bir sermaye birikimi gibi görünebilir ve kredi sisteminde yeralan çarpıklığın ulaştığı boyutlar gözle görülür duruma gelir. Aslında borç alınan ve çoktan harcanmış bulunan sermaye için verilen bu borç senetleri, tüketilmiş bulunan sermayenin bu kâğıttan kopyaları, bunları ellerinde bulunduranlar için, sanki bunlar satılabilir ve dolayısıyla da ve tekrar sermayeye çevrilebilir metalarmış gibi sermaye olarak hizmet ederler.

Toplum hizmetleri, demiryolları, madenler, vb., üzerindeki mülkiyet hakları, aslında, gördüğümüz gibi, gerçek sermaye üzerinde mülkiyet hakkıdır. Ama bu mülkiyet hakları, bu sermayeyi bir kimsenin tasarrufu altına sokmaz. Bu sermaye geri çekilemez. Bu haklar, yalnızca, bu sermaye tarafından üretilecek artı-değerin bir kısmı üzerinde yasal haklar sağlar. Bu haklar da gene, gerçek sermayenin kâğıt üzerindeki bir kopyası halini alırlar; sanki bir mala ait yükleme belgeleri, yüklenilen maldan bağımsız, ve onunla eşzamanlı ayrı bir değere sahip bulunabilirmiş gibi. Bunlar, mevcut olmayan bir sermayeyi nominal olarak temsil eder hale gelirler. Çünkü, gerçek sermaye, bunlarla yanyana bulunur ve bu kopyaların bir kimseden bir başka kimseye aktarılması ile eldeğiştirmiş olmaz. Bunlar, yalnız belli bir geliri garanti ettikleri için değil, satışları yoluyla, sermaye-değerler olarak karşılıklarının elde edilebilmesi nedeniyle de faiz getiren sermaye biçimine girerler. Bu hakların birikmesi, demiryollarında, madenlerde, buharlı gemilerde, vb. bir birikmeyi ne ölçüde ifade ederse, fiili yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyi de aynı ölçüde ifade eder; tıpkı örneğin taşınabilir mallarla ilgili bir vergi listesindeki büyümenin, bu mallardaki büyümeyi göstermesi gibi. Metalar gibi alım-satım işlemlerinin konusu olan ve dolayısıyla sermaye-değerler gibi dolaşabilen kâğıt üzerindeki bu kopyalar, bu nitelikleriyle hayalidirler, ve değerleri, temsil ettikleri gerçek sermayenin değerinin hareketinden tamamen bağımsız olarak düşebilir ya da yükselebilir. Bunların değerleri, yani Borsadaki fiyatları, zorunlu olarak, faiz oranındaki bir düşmeyle —para-sermayenin kendine özgü hareketlerinden bağımsız olarak bu düşme, sırf kâr oranındaki bir düşme eğiliminden ileri geldiği ölçüde— bir yükselme eğilimine sahiptir; bu nedenle bu hayali servet, başka

⁶ Kamu fonu, yıllık gelirin borçları ödemek üzere bir yana ayrılan kısmını temsil eden hayali sermayeden başka bir şey değildir. Eşdeğer miktarda bir sermaye harcanmıştır; borçlar için payda olarak hizmet eden budur, ama kamu fonunun temsil ettiği şey bu değildir; çünkü, sermaye artık mevcut değildir. Sanayinin çalışmasıyla yeni bir servetin yaratılması gerekir: harcanmış bulunan bu serveti borç verenler için, bu servetin bir kısmı, yıllık olarak bir yana ayrılır; bu kısım, onu üretenlerden, vergiler yoluyla alınır ve devletin alacaklarına verilir, ve ülkede sermaye ile faiz arasındaki âdet haline gelmiş orana göre, bu alacaklıların alacakları yıllık geliri sağlayabilecek sermayeye eşdeğer hayali bir sermaye varsayılır. (Sismondi, *Nouveaux principes* [Second editions, Paris 1827], II, s. 230.)

bir neden olmasa bile kapitalist üretim sırasında, başlangıçta özgül nominal değerin herbir parçası için ifade edilen değere bağlı olarak genişler.⁷

Bu değerli senetlerin fiyatlarındaki dalgalanmalar yoluyla elde edilen kazançlar ya da uğranılan kayıplar, ve bunların demiryolları krallarının, vb. elinde toplanması, öz ve nitelikleri gereği gitgide daha fazla bir kumar konusu haline gelir, ve sermaye, servet elde etmenin asıl yöntemi olarak, emeğin yerini alıyormuş gibi görünür ve aynı zamanda, açık şiddetin yerine geçer. Bu tür sanal para-servet, yalnız özel kimselerin paraservetlerinin değil, daha önce de belirttiğimiz gibi, banker sermayesinin de çok önemli bir kısmını oluşturur.

Bu sorunu kısa yoldan çözümlemek için, şunu belirtelim ki, para-sermaye birikimi ile, servetin, bir yandan özel para-kapitalistleri ve öte yandan devlet, topluluklar ve parayı borç alan ve yeniden üretenler arasında aracılık eden bankerlerin (meslekleri borç para vermek olan kimselerin) elinde birikmesi de kastedilebilir. Çünkü, kredi sistemindeki uçsuz bucaksız genişleme, ve genellikle bütün kredi, kendi özel sermayeleri gibi bunlar tarafından sömürülür. Bu adamlar daima sermayeye ve para-biçiminde gelire ya da para üzerinde doğrudan doğruya bir hakka sahiptirler. Bu sınıfın servet birikimi, gerçek birikimden tamamen farklı bir biçimde olabilir, ama ne olursa olsun bu, bu sınıfın, gerçek birikimin büyük bir kısmını cebe indirdiğini tanıtır.

Önümüzdeki sorunun ölçeğini küçültelim. Devlet tahvilleri, hisse senetleri ve her türden diğer senet ve tahviller gibi, borç verilen sermaye için —faiz getirmek üzere ayrılan sermaye için— yatırım alanlarıdır. Bunlar, bu tür sermayenin borç verildiği biçimlerdir. Ama bunların kendileri, kendilerine yatırılmış bulunan borç sermayesi değildirler. Öte yandan, kredi sisteminin yeniden-üretim sürecinde doğrudan doğruya rol oynadığı ölçüde, sanayicilerin ya da tüccarların, bir senedi iskonto ettirmek ya da borç almak istedikleri zaman gereksinme duydukları şey, ne hisse senedidir ne de devlet tahvili. Onun istediği şey paradır. Bunun için, başka türlü para bulamayınca bu tahvilleri ya rehine koyar ya da satar. Bizim burada ele almak durumunda olduğumuz da işte *bu* borç sermayesinin birikimidir ve özellikle de, borç verilebilir para-sermayenin birikimidir. Biz, burada, binaların, makinelerin ya da diğer sabit sermayenin borç verilmesi üzerinde durmuyoruz. Sanayiciler ile tüccarların, metalar şeklinde ve yeniden-üretim sürecinin sınırları içersinde birbirlerine verdikleri avanslarla da ilgilenmiyoruz; oysa bu noktayı da önce daha ayrıntılı olarak incelememiz gerekir. Biz burada yalnızca, bankerlerin

⁷ Birikmiş borç verilebilir para-sermayenin bir kısmı gerçekte yalnızca sanayi sermayesinin bir ifadesidir. Örneğin, İngiltere, 1857 yılında, Amerikan demiryolları ile öteki girişimlere 80 milyon sterlin yatırım yaptı, bu yatırımın nerdeyse tamamı, Amerikalıların karşılık olarak ödeme zorunda bulunmadıkları İngiliz mallarının ihracıyla gerçekleştirildi. İngiliz ihracatçıları, bu metalar için Amerika'ya poliş çektiler ve bunlarla İngiliz hisse senedi araçları satın aldılar ve hisse senedi satın alınması için Amerika'ya gönderdiler.

aracı olarak sanayicilere ve tüccarlara verdikleri para-borçlarla ilgileniyoruz.

Önce, ticarî krediyi, yani yeniden-üretim sürecinde iş gören kapitalistlerin birbirlerine verdikleri krediyi tahlil ederek işe başlayalım. Bu, kredi sisteminin temelini teşkil eder. Bu, bir poliçe ile belli bir ödeme vadesi olan bir borç senedi ile, yani ertelemeli bir ödeme belgesi ile temsil edilir. Herkes birbirine kredi verir, birbirinden kredi alır. Şimdilik büsbütün ayrı bir alan olan banker kredisini bir yana bırakalım. Bu poliçeler, tüccarların kendi aralarında birbirlerine ciro edilerek —iskonto ettirilmeksizin— ödeme aracı olarak dolaştığı sürece ve ölçüde, sırf bir alacağın A'dan B'ye transferidir ve görünüşü hiç bir biçimde değiştirmez. Yalnızca, bir kimse yerine bir başkası geçer. Ve bu anlamda, borçların ödenmesi bile, para araya girmeksizin yapılabilir. Örneğin, iplikçi A, pamuk simsarı B'ye ve bu da ithalatçı C'ye bir senet ödemek zorundadır. Şimdi eğer, çoğu kez olduğu gibi C aynı zamanda iplik ihraç ediyorsa, A'dan poliçe ile iplik alabilir ve iplikçi A, simsar B'ye, simsarı C'den ödeme şeklinde aldığı kendi senedi ile ödemede bulunabilir. Olsa olsa, bir bakiyenin para olarak ödenmesi gerekecektir. Demek ki bütün işlem, pamuk ile ipliğin değiştirilmesinden ibaret olur. İhracatçı yalnız iplikçi ve pamuk simsarı, pamuk üreticisini temsil eder.

Bu tamamen ticarî kredi devresinde, iki şeyi dikkate almak gerekir.

Birincisi : Bu karşılıklı alacakların tasfiyesi, sermayenin geriye akışına, yani yalnızca ertelenmiş bulunan M—P hareketine bağlıdır. İplikçi eğer pamuklu mallar yapımcısından poliçe almış ise, yapımcı, bu ödemeyi ancak, piyasadaki pamuklu malları o arada satılmış ise yapabilir. Eğer tahıl spekülörü aracısına bir poliçe çekmiş ise, aracı bu parayı, tahılın o arada umulan fiyatla satılmış olması halinde ödeyebilir. Bu ödemeler demek ki, yeniden-üretim, yani üretim ve tüketim süreçlerinin akıcılığına bağlıdır. Ama, krediler karşılıklı olduğu için birinin ödenmesi ötekinin ödenmesine bağlıdır; çünkü, poliçe çekerken taraflardan birisi, ya kendi işindeki sermayenin geriye akışını ya da o arada poliçesinin vadesi gelecek bir üçüncü şahsın kendi işindeki sermayenin geriye dönüşünü hesaba katmıştır. Sermayenin geriye akışının gecikmesi halinde, senetlerini karşılayabilmek için, sermayenin beklenen geriye akışı dışında ödemeler, ancak poliçeyi çeken kimsenin tasarrufundaki yedek sermaye aracılığı ile yapılabilir.

İkincisi : Bu kredi sistemi, nakit ödemeler zorunluluğunu ortadan kaldırmaz. Her şeyden önce, giderlerin büyük bir kısmının, sözgelimi, ücretlerin, vergilerin, vb. daima nakit olarak ödenmesi gerekir. Ayrıca, C'den nakit ödeme yerine poliçe alan kapitalist B, bu poliçenin vadesi gelmeden önce, D'ye vadesi dolmuş bulunan kendi poliçesini ödemek zorunda da olabilir ve bu durumda elinde nakit parası olması gerekir.

Yukarda varsayıldığı gibi tam bir yeniden-üretim devresi, yani pamuk ekicisinden pamuk iplikçisine ve geriye doğru olan devre, ancak bir istisna olabilir; bu devre, birçok noktalarda sürekli kesintiye uğrayacaktır. Yeniden-üretim sürecinin irdelenmesinde görmüş olduğumuz gibi (İkinci Kitap, Üçüncü Kısım*) değişmeyen sermaye üreticileri, değişmeyen sermayeyi kısmen kendi aralarında değiştirirler. Bunun sonucu, poliçeler azçok birbirlerini karşılamış olurlar. Bunun gibi, yükselmekte olan üretim çizgisi üzerinde de, pamuk simsarı pamuk iplikçisine, iplikçi, pamuklu mal yapımcısına, fabrikatör ihracatçıya, ihracatçı —belki gene de pamuk— ithalatçıya poliçe çeker. Ama bu alışverişlerin yaptığı devre, ve dolayısıyla alacaklar dizisinin dönüşü aynı zamana denk gelmez. Örneğin, iplikçinin dokumacıdan olan alacağı, kömür tüccarının makina yapımcısından olan alacağı ile tasfiye edilemez. Çünkü iplikçinin, kendi işinde, makine yapımcısından herhangi bir karşı-alacağı olamaz, çünkü, ürünü olan iplik hiç bir zaman, makina yapımcısının yeniden-üretim sürecine bir öge olarak girmez. Bu yüzden bu gibi alacakların parayla tasfiyesi gerekir.

Bu ticarî kredinin sınırları, kendi başlarına düşünüldüğünde şunlardır: 1) sanayiciler ile tüöcarların serveti, yani geriye dönüşlerin gecikmesi halinde, yedek sermaye üzerindeki komuta gücü; 2) bu dönüşlerin kendileri. Bu geriye ödemeler geciktirilebilir ya da metaların fiyatları bu arada düşebilir veya durgun bir piyasa yüzünden metalar geçici olarak satılamaz hale gelebilir. Poliçelerin vadeleri ne denli uzun olursa, yedek sermayenin de o denli büyük olması gerekir, ve fiyatlarda bir düşme ya da piyasadaki aşırı yığılma nedeniyle, geriye dönüşlerdeki azalma ya da gecikme olasılığı o denli büyük olur. Ve üstelik, başlangıçta yapılan alışverişler, meta-fiyatlarındaki yükselme ya da düşme üzerine oynanan spekülasyona ne denli fazla dayandırılmış ise dönüşler o denli az güvenli olur. Ama şurası da açıktır ki, emeğin üretkenlik gücünde ve dolayısıyla geniş-ölçekli üretimdeki gelişmeyle birlikte: 1) piyasalar genişler ve üretim alanından daha uzak hale gelir; 2) dolayısıyla kredilerin de uzatılması gerekir; 3) spekülatif öge böylece, gitgide daha fazla, ticarî işlemlere egemen hale gelir. Geniş ölçekte ve uzak piyasalar için yapılan üretim, toplam ürünü ticaretin ellerine teslim eder; ne var ki, bir ulusun sermayesinin, ticaretin, tüm ulusal ürünü kendi sermayesiyle satın alabilecek ve sonra da satacak biçimde, kendini iki katına çıkartması olanaksızdır. Kredi bu yüzden burada vazgeçilmez bir şeydir; bu kredinin hacmi, üretimin değerinin hacmindeki büyüme ile büyüdüğü gibi, vadesi de, piyasaların artan uzaklıkları ile birlikte uzar. Burada karşılıklı bir etki sözkonusudur. Üretim sürecindeki gelişme krediyi genişletir ve kredi de, sınaî ve ticarî işlemlerin genişlemesine yolaçar.

Bu krediyi, banker kredisinden ayrılmış olarak incelediğimiz zaman

* *Kapital*, ikinci Cilt, s. 470-474. —Ed.

hunun, sanayi sermayesinin kendi hacmindeki artış ile birlikte büyüdüğü açıktır. Borç sermayesi ile sanayi sermayesi burada özdeştir. Borç verilen sermaye, ya nihaî bireysel tüketim ya da üretken sermayenin değişmeyen öğelerinin yerine konulması için ayrılan meta-sermayedir. Burada borç sermayesi olarak görünen şey, daima, yeniden-üretim sürecinin belli bir evresinde mevcut bulunan, ama satınalma ve satış aracılığı ile bir kimseden bir başkasına geçtiği halde, eşdeğeri, satın alan tarafından ilerdeki belirlenen bir tarihe kadar ödenmeyen sermayedir. Orneğin pamuk, iplikçiye, iplik, pamuklu mallar yapımcısına, pamuklular, tüccara bir poliçe karşılığında transfer edilir; bu mallar tüccarın elinden ihracatçıya ihracatçıdan da Hindistan'daki bir tüccara poliçe karşılığında aktarılır ve bu tüccar da pamukluları satarak yerine indigo, vb. satın alır. Bu elden ele geçiş sırasında, pamuğun, pamuklu mallara dönüşümü gerçekleştirilir ve pamuklular da en sonunda Hindistan'a ihraç edilir ve indigo ile değiştirilerek bu indigo Avrupa'ya sevk edilir ve tekrar yeniden-üretim sürecine girer. Yeniden-üretim sürecinin çeşitli evreleri burada, iplikçi pamuğa, pamuklu mallar fabrikatörü ipliğe, tüccar pamuklu mallara, vb., herhangi bir ödeme yapmaksızın kredi ile gerçekleştirilmiştir. Sürecin ilk aşamalarında meta, pamuk, çeşitli üretim evrelerinden geçer ve bu geçişi kredi sağlar. Ama, pamuk, üretim sürecinde meta olarak son şeklini alır almaz, aynı meta-sermaye, ancak, onun uzak pazarlara taşınmasını sağlayan çeşitli tüccarların ellerinden geçer ve bunlardan sonuncusu, ensonu bu metaları tüketicilere satar ve bunların yerine başka metalar satın alır; bu metalar da ya tüketilir ya da yeniden-üretim sürecine girer. Öyleyse burada iki aşama arasında bir ayrım yapmak gerekiyor: birinci aşamada kredi, aynı nesnenin üretiminde fiilî ardarda evreleri başlatıyor; ikincisinde kredi yalnızca o nesnenin bir tüccardan diğerine taşınmasını da içeren transfer işlemini, başka bir deyişle M—P sürecini gerçekleştiriyor. Ne var ki burada da meta gene hiç değilse dolaşım sürecinde, yani yeniden-üretim sürecinin bir evresindedir.

Buradan şu sonuç çıkıyor ki, burada borç verilen sermaye, hiç bir zaman atıl sermaye olmayıp, sahibinin elinde biçimini değiştirmek zorunda olan sermayedir; sahibi için o yalnızca meta-sermaye biçiminde, yani tekrar dönüştürülmesi zorunlu bir biçimde, ilk adımda en azından paraya çevrilmesi gereken sermaye biçiminde bulunur. Demek oluyor ki, burada kredinin başlatıp gerçekleştirdiği şey metaların başkalaşımıdır; yalnız M—P değil, aynı zamanda P—M ve fiilî üretim sürecidir. Yeniden üretken devre içersindeki büyük bir kredi miktarı (banker kredisi dışında), borç verilmeye hazır durumda bekleyen ve kârlı yatırım arayan büyük bir atıl sermaye olduğu anlamına gelmez. Bu daha çok, yeniden-üretim sürecinde, daha çok sermaye kullanıldığı anlamına gelir. Kredi, demek ki, burada, 1) sanayi kapitalistlerini ilgilendirdiği kadarıyla, sanayi sermayesinin bir evreden diğerine geçişini, birbiriyle ilgili ve birbirine yakın üretim alanlarının bağlantısını; 2) tüccarları ilgilendirdiği kadarıyla,

metaların, para karşılığında kesin satışlarına ya da başka metalarla değiştirilmelerine kadar, bir kimseden bir başkasına taşınmasını ve geçişini sağlar.

Azamî kredi burada, sanayi sermayesinin tam istihdamı ile özdeştir, yani tüketim sınırları dikkate alınmaksızın, yeniden üretken gücünün en üst düzeyde harcanması demektir. Bu tüketimin sınırları, yeniden-üretim sürecinin kendi çabalarıyla genişletilir. Bir yandan bu, emekçilerle kapitalistlerin gelirlerinde tüketimi artırır, öte yandan da, üretken tüketim çabalarıyla özdeştir.

Yeniden-üretim süreci sürekli olduğu, ve dolayısıyla geriye akış güven altına alındığı sürece, bu kredi vardır ve genişler, ve genişlemesi, yeniden-üretim sürecinin kendisindeki genişlemeye dayanır. Geriye dönüşlerdeki gecikmeler, aşırı dolu piyasalar ya da düşen fiyatlar sonucu, yeniden-üretim sürecinde bir duraklama olur olmaz, sanayi sermayesinde aşırı bir bolluk görülür, ama işlevlerini yerine getiremeyecek bir biçim içersindedir. Muazzam miktarlarda meta-sermaye vardır ama, satılamaz durumdadır. Muazzam miktarda sabit sermaye vardır, ama yeniden-üretim sürecindeki tıkanıklık nedeniyle çoğu kullanılmaz durumdadır. Kredi, 1) bu sermaye boş kaldığı, yani yeniden-üretim evrelerinden bir tanesinin içersinde hapsedildiği, başkalaşımını tamamlayamadığı için; 2) yeniden-üretim sürecinin sürekliliğine olan güven sarsıldığı için; 3) bu ticarî krediye olan talep azaldığı için, daralır. Üretimini kısan ve deposunda bir yığın satılmamış iplik bulunan iplikçi, krediyle pamuk satınalma gereksinmesi duymaz; elinde gereğinden fazla mal bulunan tüccar, krediyle başka meta alacak durumda değildir.

Dolayısıyla, yeniden-üretim sürecindeki bu genişlemede ya da hatta normal akışta bir bozukluk olunca kredi de kısılanıyor; kredi ile meta elde etmek güçleşiyor. Bununla birlikte, nakit ödeme talebi ile, kredili satışlara karşı gösterilen titizlik, bir çöküşü izleyen sanayi çevrimi evresinin özellikleridir. Bizzat kriz sırasında, herkesin elinde ürün bulunduğu, bunları satamadığı, ama ödemeleri karşılayabilmek için satmak zorunda olduğundan, kredi kıtlığının en üst düzeye ulaştığı (ve bu nedenle banker kredisine ait iskonto oranının en yüksek olduğu) sırada, en büyük miktarlarda bulunan, atıl ya da yatırım arayan sermaye kitleleri değil, daha çok, kendi yeniden-üretim sürecinde engellenmiş bulunan sermaye kitlesidir. O sırada yatırılmış bulunan sermaye, yeniden-üretim süreci tıkandığı için, büyük kitleler halinde gerçekten atıl durumdadır. Fabrikalar kapanır, hammaddeler yığılır, son şeklini almış ürünler, metalar olarak piyasayı kaplar. İşte bu nedenle, bu gibi durumlarda, suçu, üretken sermaye kıtlığına yüklemek son derece yanlıştır. Kısmen, normal ama geçici olarak küçülmüş ölçekte yeniden-üretim sürecine, ve kısmen de, felce uğramış tüketime oranla, üretken sermayedeki aşırı bolluk, asıl bu gibi zamanlarda sözkonusudur.

Bütün toplumun yalnız sanayi kapitalistleri ile ücretli işçilerden

oluşturduğunu kabul edelim. Ayrıca, toplam sermayenin büyük bir kısmının, ortalama oranlarında kendilerini yerine koymaktan alıkoyan ve özellikle kredi ile gelişmiş bulunan tüm yeniden-üretim sürecinin genel iç bağıntıları nedeniyle her zaman geçici nitelikte genel bir duraklamayı davet eden fiyat dalgalanmalarını da dikkate almalıyız. Kredi sisteminin uygun bir ortam sağladığı, hileli alışverişlerle spekülasyonları da bir yana bırakalım. Bu durumda bir bunalım, ancak ekonominin çeşitli kollarındaki üretimde görülen orantısızlığın, ve kapitalistlerin tüketimi ile birikimleri arasındaki orantısızlığın bir sonucu olarak açıklanabilir. Ama, görüldüğü gibi, üretime yatırılmış bulunan sermayenin yerine konması, geniş ölçüde, üretken olmayan sınıfların tüketim gücüne bağlı bulunuyor; oysa işçilerin tüketim gücü kısmen ücretler yasası ile, kısmen de, bunların kapitalist sınıf tarafından kârlı bir biçimde çalıştırılabildiği sürece kullanılmaları olgusu ile sınırlıdır. Bütün gerçek bunalımların son nedeni, daima kapitalist üretimin üretici güçleri sanki yalnız toplumun mutlak tüketim gücü bu güçlerin sınırını teşkil etmişçesine geliştirme çabasına zıt olarak, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir.

Hiç değilse gelişmiş kapitalist uluslar arasında gerçek bir üretken sermaye kıtlığından, ancak, bellibaşlı besin maddelerinde ya da bellibaşlı sanayi hammaddelerinde genel bir kötü ürün zamanlarında sözedilebilir.

Ne var ki bu ticarî krediye ek olarak önümüzde bir de gerçek para kredi bulunmakta. Sanayiciler ile tüccarların aralarında alıp verdikleri avanslar, bunlara bankerler ve borç para verenlerin yaptıkları para avanslarla birbirine karışmış durumdadır. Poliçe iskontolarında avans yalnızca nominaldir. Fabrikatör ürününü, poliçe karşılığı satar ve bunu bir *bill broker'a* [simsara] kırdırır. Gerçekte, simsarın verdiği avans, bankerden sağladığı kredidir ve banker de bu parayı simsara, mevduat sahiplerinin para-sermayesinden vermiştir. Bu mevduat sahipleri, sanayi kapitalistleri ile tüccarların kendilerinden ve (tasarruf bankaları aracılığı ile) işçilerden — ayrıca, toprak rantı alanlardan ve öteki üretken olmayan sınıflardan ibarettir. Böylece, bir bireysel sanayici fabrikatör ve tüccar, büyük bir yedek fon bulundurmak ve kendisine yapılacak fiilî ödemelere bağlı kalmak zorunluluğundan kurtulmuş olur. Öte yandan, kısmen poliçe dalavereleri, kısmen de sırf poliçe icadetmek için yapılan meta alışverişi ile bütün süreç öylesine karmaşık hale gelir ki, geriye ödemelerin gerçekte uzun zaman sonra ve ancak, kısmen dolandırılan para-ikrazcılarının ve kısmen de dolandırılan üreticilerin sırtında yapıldığı hallerde bile, geriye ödemelerin düzenli olduğu çok kârlı bir iş görüntüsü uzun süre devam eder. Böylece işler daima, çöküşün tam arifesinde, neredeyse fazlasıyla sağlıklı bir görünüştedir. Bunun en iyi kanıtını örneğin, 1857 ve 1858 tarihli Banka Yasaları üzerine Raporlar vermektedirler. Bu raporlarda, 1857 Ağustosunda bunalımın patlak vermesinden yalnızca bir ay önce, bütün banka müdürlerinin, tüccarların,

kısacası başlarında Lord Overstone olmak üzere davet edilen bütün uzmanların, gönenç, ve işlerdeki sağlıklı durum nedeniyle birbirlerini kutladıkları görülmektedir. Ve ne gariptir ki, Tooke, *History of Prices* adlı yapıtında, bunalımlarla ilgili bir tarihçi olarak bu hayali görünüşe bir kez daha aldanmaktadır. Birdenbire patlak veren çöküşe kadar işler daima tepeden tırnağa sağlıklı, ve kampanya bütün hızıyla devam etmektedir.

Şimdi, para-sermaye birikimine bir kez daha geri dönüyoruz.

Borç verilebilir sermayedeki her büyüme, gerçek bir sermaye birikimini ya da yeniden-üretim sürecindeki bir genişlemeyi göstermez. Bu, büyük miktarlarda borç sermayesinin bomboş kaldığı, bir bunalımı hemen izleyen sanayi çevrimi evresinde çok açık duruma gelir. Üretim sürecinin daraldığı (1847 bunalımından sonra, İngiliz sanayi bölgelerinde üretim üçte-bir azalmıştı), meta-fiyatlarının en alt düzeye indiği, girişim ruhunun felce uğradığı bu gibi zamanlarda faiz oranı düşüktür ve burada o, tam da sanayi sermayesindeki daralışın, ve iş görememenin bir sonucu olarak borç verilebilir sermayedeki artıstan fazla bir şeyi ifade etmez. Meta-fiyatları düştüğü, alışveriş sayısı azaldığı ve ücretlere yatırılan sermaye eksildiği zaman, daha az miktarda dolaşım aracına gereksinme bulunacağı apaçıktır; öte yandan, dış borçlar, ya altın ihracıyla ya da iflâsların sonucu olarak tasfiye edildikten sonra, dünya-parası olarak işlev yapmak üzere ek bir paraya da gereksinme olmayacaktır; ensonu, poliçe iskontosu ile ilişkili işlerin hacmi, poliçelerin kendi sayılarındaki ve büyüklüklerindeki azalma ile orantılı olarak küçülecektir. Şu halde, dolaşım aracı ya da ödeme aracı olarak iş görecektir olan borç verilebilir para-sermayeye olan talep (yeni sermaye yatırımı hâlâ konu-dışıdır) azalacak ve dolayısıyla bu sermaye nispeten bollaşacaktır. Bu gibi koşullar altında, ne var ki, borç verilebilir sermaye arzı da, daha ilerde göreceğimiz gibi artacaktır.

İşte bu yüzden, 1847 bunalımından sonra, durum, “alışverişlerde bir daralma ve büyük bir aşırı para bolluğu”, (Commercial Distress, 1847-48, Evidence, n° 1664) sözleriyle nitelendiriliyordu. Faiz oranı, “ticaretin neredeyse büsbütün yokedilmesi ve paranın kullanılması ile ilgili yolların neredeyse büsbütün ortadan kalkması” nedeniyle çok düşüktü (*loc. cit.*, s. 45, Liverpool Krallık Bankası müdürü Hodgson’un ifadesi). Bu olguları açıklamak için bu bayların uydurdukları saçmalıklar (üstelik Hodgson bunların en iyilerinden biriydi) şu satırlardan görülebilir: “Bunalım” (1847) “ülkede, kısmen dünyanın her yerinden yapılan ithalat için altın olarak ödemede bulunmak zorunluluğunun kısmen de dolaşan sermayenin (*floating capital*) sabit sermaye içersinde erimesinin yolaçtığı, para-sermayedeki gerçek bir azalmadan doğmuştur.” [*l.c.*, 39.] Dolaşan sermayenin sabit sermayeye çevrilmesinin, nasıl olup da bir ülkedeki para-sermayeyi azalttığını anlamak olanaksızdır. Çünkü, demiryolları

örneğinde, yani o sırada sermayenin bellibaşlı yatırıldığı bu alanda, köprüler ve raylar için ne altın ne de kâğıt para kullanılmıştı, ve demiryolu hisse senetlerine yatırılan para, sırf ödemeler şeklinde yatırılmış bulunması ölçüsünde, bankalara yatırılan diğer paraların yerine getirdiği işlevlerin tamamen aynısını yerine getirmiş ve hatta yukarda gösterildiği gibi, borç verilebilir para-sermaye miktarını geçici olarak artırmıştır bile; ama, yapım işleri için fiilen harcanması ölçüsünde, ülke içersinde, satınalma ve ödeme aracı olarak dolaşımda bulunmuştur. Ancak sabit sermayenin ihraç edilememesi ölçüsünde ve bu olanaksızlık karşısında, ihraç edilen mallar karşılığında yapılan geriye ödemelerden sağlanan sermaye —nakit ya da külçe olarak yapılan geriye ödemeler de dahil— hesap-dışı kalır ve ancak bu ölçüde para-sermaye etkilenebilir. Ne var ki o sırada İngiliz ihraç malları da dış piyasalarda dağlar gibi yığılmıştı ve satılamıyordu. Kendi normal iş sermayelerinin bir kısmını demiryolu hisse senetlerine bağlayan ve bu yüzden de, işlerini yürütmek için borç sermayeye muhtaç hale gelen Manchester'li tüccarlar ile fabrikatörlerin *floating capital*' ları gerçekten de sabit hale gelmişti ve bunlar bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardı. Ama bunlar, işlerine ait olup da oradan çektikleri sermayeyi, demiryolu yerine diyelim ki madenlere yatırmış olsalardı —demir, kömür, bakır gibi madencilik ürünlerinin kendileri *floating capital* olduğu halde— durum gene aynı olurdu. Kötü bir ürün yılı, hububat ithali ve altın ihracı nedeniyle, mevcut para-sermayedeki fiili azalma, hiç kuşkusuz, demiryolu sahtekârlığı ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir olguydu. —“Ticarî sermayelerinin bir kısmını demiryolları için çekmeleri nedeniyle ... hemen bütün ticarî firmalar, işlerini az çok sermaye kıtlığı ile karşı karşıya bıraktılar.”— “Ticarî firmaların demiryollarına yaptıkları büyük ölçüdeki borç vermeler [*loc. cit.*, s. 42] bunları ... senetlerini iskonto ettirmek ve böylece ticarî işlemlerini yürütmek için bankalara çok fazla yüklenmek zorunda bıraktı” (aynı Hodgson'un sözleri, *l.c.*, s. 67). “demiryolu spekülasyonları sonucu Manchester'de muazzam zararlara uğranıldı.” (R. Gardner, daha önce, Buch I, Kap. XIII, 3. c'de* ve başka birkaç yerde de anılmıştı; İfade n° 4884, *loc. cit.*).

1847 bunalımının bellibaşlı nedenlerinden biri, piyasaların mallarla dolup taşması ve Doğu Hindistan'da yapılan meta ticaretiyle ilgili inanılmaz sahtekârlıktı. Ama, bu alanda iş yapan çok zengin firmaları bile iflâs ettiren başka nedenler de vardı: “Bunların büyük olanakları vardı ama, hazır, elaltında değildi. Sermayelerin hepsi, Mauritius'daki çiftliklerde, indigo fabrikalarında ya da şeker fabrikalarında bağlanmış durumdaydı. 500.000-600.000 sterline kadar büyük borçlara giren firmaların elinde senetlerini ödeyecek hazır kıymetleri yoktu, ve en sonunda, senetlerini ödemek için tamamen kredilerine dayanmak zorunda bulundukları ger-

* *Kapital*, Birinci Cilt, Onbeşinci Bölüm, Üçüncü Kesim, c. —*Ed.*

ççğı ortaya çıktı.” (Ch. Turner, Liverpool’da büyük bir Doğu-Hint tüccarı n  730, *loc. cit.*) Ayrıca bkz: Gardner (n  4872, *loc. cit.*): “  in ile yapılan ticaret anlaşmasından hemen sonra,   lkemiz için,   in ile yapılan ticaretimizde büyük bir genişleme olacağı konusunda öylesine büyük bir umut belirdi ki, özellikle   in piyasası için alınan türden kumaşların yapımı için, sırf bu ticaret gözönünde bulundurularak büyük kumaş fabrikaları kuruldu, ve eski fabrikalarımız da bütün bunlara eklenmiş oldu.” — “4874. Peki bu ticaretin sonu ne oldu? — Neredeyse tarife sığmaz büyük bir felâket; 1844 ile 1845’te   in’e yapılan tüm sevkiyatın    te-iki-sinden fazlasının hiç bir zaman geriye ödendiğini hiç sanmıyorum; geriye yapılacak  demeler için çayın bellibaşlı meta olması ve zaten kendisine gereksinme bulunması sonucu, biz fabrikatörler,  aydan alınan gümrükte yapılacak büyük bir indirim’e g venmiştik.” — Ve ardından, İngiliz fabrikatörlerinin pek bönce ifade edilen ament leri geliyor: “Bizim dış piyasa ile olan ticaretimizin hiç biri, onların mal satılma güçleri ile sınırlı değildir ama, bizim mallarımız karşılığında onlardan aldığımız şeyleri tüketebilme olanaklarımızla sınırlıdır.” (İngilizlerin ticaret yaptıkları nispeten yoksul   keler hiç kuşkusuz ne miktarda olursa olsun İngiliz mallarının karşılığını ödüyor ve tüketiyordu ama ne yazık ki zengin İngiltere, karşılık olarak gönderilen ürünleri yutamıyordu.) — “4876. İlk partide bazı mallar gönderdim ve bu mallar yaklaşık yüzde 15 zararına satıldı; aracılarının satın alacağı çay fiyatının, bu   lkede o açığı kapatacak kadar büyük bir k r sağlayacağına tam bir güvenim vardı, oysa ... k r sağlamak şöyle dursun, bazı hallerde yüzde 25 ve yüzde 50’ye kadar zarar ettim.” — “4877. Fabrikatörler genellikle kendi hesaplarına mı ihracat yaparlardı? — Esas olarak; bence tüccarlar çok geçmeden bu işlerin yararlı olmadığını gördüler ve kendileri doğrudan doğruya ilgileneceklerine, fabrikatörleri sevkiyat yapmaya teşvik ettiler.” — Ote yandan 1857’de, zararlar ile başarısızlıklar geniş    de tüccarlara yüklendi,    nk  fabrikatörler, dış piyasaları malla doldurma görevini “kendi hesaplarına” onların üzerine yıktılar.

Bankacılıktaki genişleme karşısında (1857’yi hemen izleyen birkaç yıl içersinde, kapitalist çiftçilerin mevduatlarının dört katına çıktığını gösteren, aşağıdaki Ipswich örneğine bakınız), daha önce özel yığma ya da yedek sikke olarak bulunan paranın, belli bir süre için daima borç verilebilir sermayeye çevrilmesi olgusundan doğan para-sermaye artışı, Londra’daki hisse senedi bankalarının, mevduata faiz ödemeye başlamaları üzerine, mevduatta görülen artıştan daha fazla, üretken sermayede bir büyüme olduğunu göstermez. Üretim    ği aynı kaldığı sürece bu genişleme, ancak borç verilebilir para-sermayede, üretken para-sermayeye göre daha fazla bir bolluğa yolaçar. Dolayısıyla faiz oranı düşer.

Yeniden-üretim süreci, aşırı gerilimden önceki gönenç haline tekrar ulaşır ulaşmaz, ticarî kredi fazlasıyla genişler; bu, gerçekten de gene, kolay geriye akışlar ve genişlemiş üretim için “sağlam” bir temel teşkil eder. Bu durumda, asgarinin üzerine yükselmekle birlikte faiz oranı hâlâ düşüktür. Bu aslında, düşük bir faiz oranı ve dolayısıyla borç verilebilir sermayede nispi bir bolluğun, sanayi sermayesinde gerçek bir genişleme ile aynı zamana rasladığının söylenebileceği *biricik* zamandır. Geriye ödemelerin düzenli ve rahat akışı, geniş ticarî kredi ile birlikte, talep artmış olmakla birlikte, borç sermayesinin arzını sağlar ve faiz oranının yükselmesini engeller. Öte yandan, herhangi bir yedek sermayeleri olmaksızın ya da hiç sermayeleri bulunmaksızın çalışan ve tamamen para-krediye dayanarak iş gören açığözlerin sayıları, ilk kez kabarmış görünür. Şimdi buna bir de, her türden sabit sermayede bir genişleme, ve büyük ve geniş-ölçekli yeni girişimlerin açılmaları eklenir. Faiz artık normal düzeyine yükselir. Yeni bir bunalım başlar başlamaz da tekrar en yüksek düzeyine ulaşır. Kredi birdenbire kesilir, ödemeler durur, yeniden-üretim süreci felce uğrar, ve daha önce sözü edilen istisnalar ile, aşırı bol bir atıl sanayi sermayesi, neredeyse mutlak bir borç sermaye yokluğu ile yanyana görülür.

Genellikle, borç sermayesinin, faiz oranında ifadesini bulan hareketi, sanayi sermayesinin hareketiyle zıt yöndedir. Düşük ama asgarinin üzerinde bir faiz oranının, bunalımdan sonraki “iyileşme” ve artan güvenle birarada görüldüğü evre, ve özellikle faiz oranının, en düşük ile en yüksek tam ortasında, ortalama düzeye eriştiği evre, borç sermayesindeki bollukla, sanayi sermayesindeki büyük genişlemenin aynı zamana rasladığı biricik iki dönemdir. Ama, sınaî çevrimin başlangıcında, düşük bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir daralmayla, ve sınaî çevrimin sonunda, yüksek bir faiz oranı, sanayi sermayesinde bir bollukla aynı zamanda görülür. “İyileşme” ile birlikte görülen düşük bir faiz oranı, ticarî kredinin, henüz kendi kendine yettiği için banka kredisine ancak pek az gereksinme gösterdiğini ortaya koyar.

Sınaî çevrim öyle bir niteliktedir ki, bir kez ilk hareket verildi mi, aynı devrenin, devresel olarak kendi kendini yeniden üretmesi gerekir.⁸ Gevşeme dönemi boyunca üretim, bir önceki çevrimde ulaştığı ve şimdi kendisi için gerekli teknik temelin kurulduğu düzeyin altına düşer. Gönenç döneminde —ara dönemde— bu temel üzerinde gelişmeye devam eder. Aşırı-üretim ve spekülasyon döneminde, üretim sürecinin kapitalistçe sınırlarını aşana kadar, üretken güçleri-sonuna dek zorlar.

* [Bir başka yerde de değindiğim gibi [*Kapital*, Birinci Cilt, s. 37-38. —Ed.] son büyük genel bunalımdan beri burada bir değişiklik olmuştur. Daha önceki on yıllık döngüleriyle, devresel süreçlerin had biçimi, yerini —çeşitli sanayi ülkelerinde çeşitli zamanlarda yer alan— işlerde nispeten kısa ve hafif bir iyileşme ve nispeten uzun ve kararsız depresyon arasında değişen, daha kronik ve daha uzun süreli biçimlere bırakmış görünmektedir. Ama bu, belki de, yalnızca, döngülerin sürelerinin uzaması sorunudur. Dünya ticaretinin ilk yıllarında, 1815-47 arasında, bu döngülerin yaklaşık beş yıl sürdüğü gösterilebilir; 1847 ile 1867 arasında, döngü açıkça on yıldır; şimdi, acaba, bugüne değin eşi görülme-

Bunalım dönemi boyunca, ödeme aracı kıtlığı olduğu açıktır. Poliçelerin paraya çevrilebilmesi, metaların kendi başkalaşımının yerini alır, ve yalnızca kredi ile iş gören firmaların oranı ne kadar büyükse, bu gibi zamanlarda bu, o kadar fazla olur. 1844-45'de görüldüğü gibi, bilisizlik içeren ve hatalı banka yasaları bu para bunalımını daha da yoğunlaştırabilir. Ama hiç bir banka yasası bu bunalımı önleyemez.

Yeniden-üretim sürecinin tüm sürekliliğinin krediye dayandığı bir üretim sisteminde, kredinin birdenbire kesildiği ve ancak nakit ödemelerin geçerli olduğu sıralarda —ödemeye araçlarına olan büyük hücum karşısında— bir bunalımın mutlaka ortaya çıkacağı açıktır. Bu yüzden, ilk bakışta bütün bunalım sırf bir kredi ve para bunalımı gibi görünür. Ve aslında bu, yalnızca, poliçelerin paraya çevrilebilme sorunudur. Ne var ki bu poliçelerin çoğunluğu, fiilî alım-satımları temsil eder ve bu alım-satımların genişliğinin toplumun gereksinmelerinin çok üzerinde olması, en sonunda, bütün bu bunalımın temelidir. Aynı zamanda, bu poliçelerin muazzam bir miktarı, şimdi günışığına çıkan ve sabun köpüğü gibi sönen düpedüz bir dolandırıcılığı; ayrıca, başkalarının sermayesi ile yapılan başarısız spekülasyonları; ve ensonu, değer kaybeden ya da hiç satılamayan meta-sermayeyi, ya da hiç bir zaman tekrar gerçekleştirilemeyecek olan geriye dönüşleri temsil eder. Yeniden-üretim sürecindeki zoraki genişlemeye dayanan bu baştan sona yapay sisteme, hiç kuşkusuz, İngiltere Bankası gibi bir bankanın, bütün dolandırıcılara, senetleri yoluyla değersiz sermaye vermesi ve değer kaybetmiş bütün metaları eski nominal değerleri üzerinden satın almasıyla çare bulunamaz. Ayrıca burada her şey çarpıtılmış bir görünüştedir, çünkü bu senet dünyasında, gerçek fiyat ile bunun gerçek temeli hiç bir yerde görünmez, yalnız külçeler, madenî sikkeler, banknotlar, poliçeler, senetler vardır. Özellikle, ülkenin Londra gibi tüm para işlerinin toplandığı merkezlerde, bu çarpıklık daha göze batır haldedir; süreç baştan sona anlaşılabilir hale gelmiştir; üretim merkezlerinde bu, daha az böyledir.

Bunalım sırasında görülen aşırı sanayi sermayesi bolluğu ile ilgili olarak şunların da dikkate alınması gerekir: meta-sermayenin kendisi aynı zamanda para-sermaye, yani metaların fiyatlarında ifadesini bulan

miş yeni bir dünya bunalımının hazırlık aşamasında mı bulunuyoruz? Pek çok şey bu yöne işaret ediyor. Son 1867 genel bunalımından beri, birçok derin değişiklikler olmuştur. Ulaştırma ve iletişim araçlarındaki dev genişleme —okyanuslardaki şilepler, demiryolları, telgraf, Süveyş Kanalı— gerçek bir dünya piyasasını bir olgu haline getirmiştir. İngiltere'nin sanayideki eski tekeline birtakım rakip sanayi ülkeleri karşı çıkmıştır: dünyanın her yanında, Avrupa'daki fazla sermaye yatırımı için, uçsuz bucaksız ve çeşitli alanlar açılmış. böylece daha geniş bir alana dağılması ve yerel aşırı-spekülasyonun daha kolay önlenmesi olanağı sağlanmıştır. Bütün bunlar aracılığı ile, eski bunalımı üreten ortamlar ve bunların gelişmesini sağlayan olanaklar, ya yok edilmiş ya da çok azaltılmıştır. Aynı zamanda, karteller ve tröstler karşısında, iç piyasadaki rekabet gerilediği halde, dış piyasalarda, İngiltere dışında bütün büyük sanayi ülkelerinin çevresini çevirdikleri koruyucu gümrük tarifeleriyle sınırlandırılmış bulunmaktadır. Ne var ki, bu koruyucu gümrük tarifeleri, dünya piyasasına kimin egemen olacağını kararlaştıracak olan, son genel sanayi savaşı için yapılan hazırlıklardan başka bir şey değildir. Şu halde, eski bunalımların yinelenmesine karşı işleyen her etmen, kendi içersinde, gelecekteki çok daha güçlü bir bunalımın tohumlarını taşımaktadır. —F.E.]

belli bir değer miktarıdır. Kullanım-değeri olarak bu, belli nicelikte kullanım nesneleridir ve bunalım zamanlarında bunların mevcudunda bir fazlalık vardır. Ama bizzatî para-sermaye olarak, potansiyel para-sermaye olarak, sürekli genişlemeye ve daralmaya tâbidir. Bunalım arifesinde ve bunalım sırasında, potansiyel para-sermaye niteliği içersindeki meta-sermaye daralmıştır. Sahibi ve alacaklıları için, satın alındığı, ve iskonto ve rehin işlemlerinin kendisine dayanılarak yapıldığı zamana göre, daha az para-sermayeyi (poliçeler ve borçlar için teminatı) temsil eder. Bir ülkede para-sermayenin, darlık zamanlarında azaldığını iddia etmenin anlamı eğer buysa, bu, meta-fiyatlarının düştüğünü söylemekle aynı şeydir. Fiyatlardaki böyle bir çöküntü yalnızca, bunlarda bulunan daha önceki enflasyonu dengelemiş olur.

Üretken olmayan sınıflar ile, sabit gelirleriyle yaşayanların gelirleri, aşırı-üretim ve aşırı-spekülasyon ile elele giden fiyat enflasyonu sırasında genellikle aynı kalır. Dolayısıyla, bunların tüketim kapasiteleri ve bununla birlikte de, toplam yeniden-üretim normal olarak bunların tüketimine giren kısmını yerine koyma olanakları da nispi olarak azalır. Talepleri nominal olarak aynı kaldığı zaman bile, gerçekte azalır.

İthalât ve ihracat ile ilgili olarak şu noktayı dikkate almak gerekir ki, birbiri ardına bütün ülkeler, bunalıma sürüklenmiş olurlar ve o zaman, birkaçı dışında hepsinin de, gereğinden fazla ithalât ve ihracat yaptıkları, bu yüzden de *hepsinin, aleyhlerinde bir ödeme dengesine sahip oldukları* ortaya çıkar. Bu nedenle, rahatsızlık, aslında ödemeler dengesinde değildir. Örneğin, İngiltere, dışarıya bir altın akışından mustarıptır. Çok fazla ithalât yapmıştır. Ama aynı zamanda, bütün öteki ülkelerde de, İngiliz malları ile aşırı bir dolma olmuştur. Demek ki, onlar da aşırı-ithalâta bulunmuşlar ya da aşırı-ithalât yapma durumuna sokulmuşlardır. (Krediyle ihracat yapan bir ülke ile, krediyle pek az ihracat yapan ya da hiç yapmayan ülke arasında gerçi bir fark vardır, ama o sırada bu ikincisi de kredi ile ithalât yapma durumundadır; ve ancak malların bu ülkeye konsinye olarak gönderilmesi halinde, durum böyle değildir.) Bunalım, önce İngiltere’de, ödemeler dengesi nedeniyle en fazla kredi veren ve en az kredi alan, hemen tasfiye edilmesi gerekli vadesi gelmiş ödemeler dengesinin genel ticaret dengesi *lehine* olsa bile *aleyhine* olduğu ülkede patlak verebilir. Bu durum, kısmen verilmiş bulunan kredilerin ve kısmen de, dış ülkelere büyük miktarlarda sermaye borç verilerek, fiili ticaretin sağladığı geriye dönüşlere ek olarak, geriye büyük kitleler halinde meta akışına yolaçılmasının bir sonucu şeklinde açıklanmaktadır. (Bununla birlikte, bunalım, zaman zaman, ticaret ve sermaye kredisinin çoğunu İngiltere’den alan Amerika’da patlak vermiştir.) İngiltere’de dışarıya altın akışı ile başlayan ve onunla birlikte görülen çöküntü, İngiltere’nin ödemeler dengesini, kısmen ihracatçıların iflâsı ile (aşağıda bu konuda daha fazla durulacaktır), kısmen meta-sermayesinin bir kısmını düşük fiyatlarla dış ülkelere elden çıkartmakla ve kısmen de, yabancı değerli

senetlerin satışı ve İngiliz değerli senetlerinin satın alınması ile dengelemektedir. Şimdi bir başka ülkeye sıra gelmiştir. Ödemeler dengesi kısa bir süre için bu ülke lehindeydi; ama şimdi, ödemeler dengesi ile ticaret dengesi arasında normal olarak bulunan zaman aralığı ortadan kalkmış ya da en azından bunalım nedeniyle kısalmıştır: şimdi birdenbire bütün ödemelerin hemen yapılması bekleniyor. Aynı şey şimdi burada yineleniyor. İngiltere’de şimdi geriye bir altın akışı var, diğer ülkelerde ise dışarıya doğru. Bir ülkede aşırı ithal olarak görünen şey, diğerinde aşırı ihracat olarak görünüyor ve tersi. Ne var ki, aşırı ithal ve aşırı ihracat bütün ülkelerde yapılmıştır (biz burada, kötü üründen falan değil, genel bir bunalımdan söz ediyoruz); yani kredinin teşvik ettiği bir aşırı-üretim ve bununla elele giden genel bir enflasyon.

1857’de, Birleşik Devletler’de bunalım patlak verdi. Bunu, İngiltere’den Amerika’ya bir altın akışı izledi. Ne var ki Amerika’daki balon patlar patlamaz, bu sefer de, bunalım İngiltere’de patlak verdi ve altın, Amerika’dan İngiltere’ye aktı. İngiltere ile Kıta Avrupası arasında da aynı şey oldu. Ödemeler dengesi, genel bunalım zamanlarında her ulus için, hiç değilse ticarî bakımdan gelişmiş bir ulus için aleyhtedir, ama daima her ülke için, yayılım ateşi gibi, yani herbirine ödeme yapma sırası gelir gelmez, bu böyledir. Ve bir kez bunalım patlak verdi mi, örneğin İngiltere’deki gibi, bu, süreler dizisini, çok kısa dönemler halinde sıkıştırır. İşte o zaman bütün bu ulusların aynı zamanda aşırı-ihracat yaptıkları (yani aşırı-üretimde bulundukları) ve aşırı-ithalât yaptıkları (yani, aşırı-ticaret yaptıkları), hepsinde fiyatların şiştiği, ve kredinin gereğinden fazla yayıldığı ortaya çıkar. Ve hepsinde aynı çöküş olur. Dışarıya altın akışı görüngüsü hepsinde ardarda yer alır ve bu da tam da genel niteliği ile, 1) dışarıya altın akışının, bunalımın nedeni değil, yalnızca bir görüngüsü olduğunu; 2) bunalımın çeşitli ülkelere isabet sırasının yalnızca bu ülkelerin kıyamet günlerinin ne zaman olduğunu, yani bunalımın ne zaman başladığını ve durağan haldeki öğelerin buralarda ne zaman ortaya çıktığını gösterdiğini tanıtlar.

İngiliz iktisat yazarlarının — 1830’dan beri sözü edilmeye değer iktisat yazını anaçizgileriyle, dolaşım aracı (*currency*), kredi ve bunalımlar konularında yazın halini almıştır— bellibaşlı özelliği, bunalım zamanlarında, kambiyo kurlarındaki dönüşe karşın, değerli madenlerin ihracına, sırf ulusal bir görüngü olarak yalnızca İngiltere açısından bakmaları ve bunalım zamanlarında kendi bankaları faiz oranını yükselteceği zaman, öteki bütün Avrupa bankalarının da faiz oranını yükseltmeleri, ve dışarıya altın akışı konusunda bugün kendi ülkelerinde yükselen tehlike çığlıklarını, yarın Amerika’nın, ertesi günü de Almanya ve Fransa’nın izlemeleri olgusuna gözlerini sıkı sıkıya kapatmalarıdır.

1847 yılında, “bu ülkenin” [çoğunlukla tahıl için] “üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekiyordu. Ne yazık ki bunlar büyük ölçüde iflâslarla karşılanıyordu” [zengin İngiltere, Kıta Avrupasına ve Amerika’ya karşı olan yükümlülüklerine, iflâslarla çare bulmuştu], “ama

bunlar iflâslarla karşılanmadıkları ölçüde, altın ihracı ile karşılanıyorlardı.” (*Report of Committee on Bank Acts*, 1857.) Başka bir deyişle, İngiltere’de bir bunalımın banka yasası ile yoğunlaştırıldığı ölçüde, bu yasa, kıtlık dönemlerinde tahıl ihraç eden ülkeleri, önce tahılları üzerinden sonra da tahıla ödenecek para üzerinden dolandırmada bir araç oluyordu. Kendileri şu ya da bu ölçüde kıtlık içersinde ter döken ülkeler için, bu gibi dönemlerde tahıl ihracını yasaklamak, bu nedenle, İngiltere Bankasının, tahıl ithali için “yükümlülüklerini iflâslarla karşılama” planını suya düşürmek için çok akıllıca bir önlem olur. Tahıl üreticileri ile spekülâtorlerinin, kârlarının bir kısmını ülkelerinin çıkarı için kaybetmeleri, İngiltere’nin çıkarları için sermayelerini kaybetmelerinden herhalde çok daha iyidir.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur ki, bunalım sıralarında ve genellikle işlerin iyice durgunlaştığı dönemlerde meta-sermaye, potansiyel para-sermaye olma niteliğini geniş ölçüde yitirmektedir. Aynı şey, borsada para-sermaye olarak dolaşımda bulunduğu ölçüde, hayalî sermaye, faiz getiren senet için de doğrudur. Yükselen faiz ile birlikte fiyatı düşer. Ayrıca, sahibi para sağlamak için piyasaya büyük miktarlarda meta yığmak zorunda kalacağı için, genel bir kredi kıtlığının sonucu olarak da meta-sermayenin fiyatı düşer. Ensonu, hisse senetleri sözkonusu olduğunda, kısmen, çeklerini teşkil ettiği gelirlerdeki azalmanın ve kısmen de, çoğu kez temsil ettiği firmaların sahte kimliğinin sonucu olarak da düşer. Bu hayalî para-sermaye bunalım zamanlarında büyük ölçüde azalır ve bununla birlikte de, sahibinin piyasada onun üzerinden borç para alma olanağı da. Bununla birlikte, bu senetlerin borsa listesindeki para eşdeğerlerinin küçülmesinin, temsil ettikleri gerçek sermaye ile hiç bir ilişkisi yoktur, ama sahiplerinin borçlarını tasfiye etmeleri ile gerçekten yakın ilişkisi vardır.

PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE

II

(DEVAM)

ŞU soru ile henüz işimiz bitmiş değil: borç verilebilir para-sermaye biçimindeki sermaye birikimi, gerçek birikimle, yani yeniden-üretim sürecinin genişlemesiyle ne ölçüde çakışır?

Paranın borç verilebilir para-sermayeye dönüşmesi, paranın üretken sermayeye dönüşmesinden çok daha basit bir sorundur. Arna burada şu iki şeyi birbirinden ayırmak gerekir:

- 1) paranın, borç sermayesine basit dönüşümü;
- 2) sermayenin ya da gelirin, borç sermayesine dönüştürülmüş para-ya dönüşmesi.

Gerçek bir sanayi sermayesi birikimi ile bağlı bulunan, pozitif bir borç sermayesinin birikimini, ancak bu son nokta içersine alabilir.

1. PARANIN BORÇ SERMAYESİNE DÖNÜŞMESİ

Üretken birikim ile bağlı büyük bir borç sermaye yığılması ya da fazlalığının, ancak, onunla ters orantılı olması ölçüsünde meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Sınai çevrimin iki evresinde durum böyledir; ilki, sanayi sermayesinin, hem üretken ve hem de meta-sermaye biçiminde daraldığı sırada, yani bunalımdan sonra çevrimin başlangıcında; ve ikinci olarak da, iyileşmeler başladığı, ama ticarî kredinin daha henüz banka kredisini büyük ölçüde kullanmadığı sırada. Birinci durumda,

daha önce üretimde ve ticaretle kullanılan para-sermaye, atıl borç sermayesi olarak görünür; ikincisinde, artan ölçüde, ama çok düşük bir faiz oranı ile kullanılır görünür, çünkü sanayi ve ticaret kapitalistleri, şimdi, para-kapitalistlere kendi koşullarını kabul ettirmektedirler. Borç sermayesi bolluğu, birinci durumda, sanayi sermayesinde bir durgunluğu, ikincisinde —geriye ödemelerin akıcılığı, kısa vadeli krediler ve çoğu işlemlerin kendi sermayesi ile yapılması nedeniyle— ticarî kredinin banka kredisinden nispi bir bağımsızlığını ifade eder. Başkalarının kredi sermayesine güvenen spekülâtörler, henüz sahneye çıkmamıştır; kendi sermayeleri ile çalışan kimseler, aşağı yukarı saf kredi işlemlerinden henüz uzaktırlar. İlk evrede, borç sermaye fazlalığı, gerçek birikimin tam karşısını ifade eder. İkinci evrede, yeniden-üretim sürecindeki yenilenen bir genişleme ile aynı zamana raslar; onunla birlikte görülür, ama onun nedeni değildir. Borç sermaye bolluğu artık azalmaktadır, yani talebe göre henüz ancak nispidir. Her iki durumda da, gerçek birikim sürecinin genişlemesini, düşük bir faizin —bu, birinci durumda düşük fiyatlarla, ikincisinde yavaş yavaş yükselen fiyatlarla aynı zamanda görülür— kârın, girişim kârına dönüşmüş bulunan kısmını artırması olgusu sağlamıştır. Faizin, gönenç döneminin doruğa ulaştığı sırada ortalama düzeyine yükseldiği, gerçekten büyüdüğü, ama kârla orantılı olmadığı zamanlarda, bu, daha da büyük ölçüde yer alır.

Öte yandan, borç sermayesi birikiminin, gerçek bir sermaye birikimi olmadan da yer alabileceğini, yani bankacılık sistemindeki genişleme ve yoğunlaşma, dolaşım yedeklerinde ya da özel ödeme araçları yedek fonunda sağlanan ve kısa bir süre için daima borç sermayesine çevrilen tasarruflar gibi sırf teknik yollardan da meydana gelebileceğini görmüş bulunuyoruz. Bu yüzden kendisine dolaşan sermaye (*floating capital*) de denilen bu borç sermayesi, daima ancak kısa süreler için borç sermayesi biçiminde (ve gerçekte, ancak kısa bir süre, iskonto için de kullanılabilir) kalmakla birlikte, sürekli bir yükselme ve alçalma durumundadır. Birisi çekecek olsa bir başkası ilâve yapar. Dolayısıyla, borç verilebilir para-sermaye kitlesi, gerçek birikimden tamamen bağımsız olarak büyür (biz burada, birkaç yıl için verilen borçlardan değil, yalnız poliçeler ve mevduat üzerinden kısa vadeli olanlardan söz ediyoruz).

Banka Komitesi. 1857. Soru 501. “‘*Floating capital*’ sözü ile neyi kastediyorsunuz?” — [İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Weguelin’in yanıtı:] “Bu, kısa süreli borç para için kullanılıyor. ... (502) İngiltere Bankası banknotları ... taşra bankaları dolaşım araçları, ve ülkedeki toplam madenî para.” — [Soru:] “Komiteye sunulan belgelere göre, eğer siz *floating capital* ile aktif dolaşımı” [İngiltere Bankası banknotlarının dolaşımını] “kastediyorsanız, aktif dolaşımda çok büyük dalgalanmalar olduğu anlaşılmıyor mu?” [Ama bu aktif dolaşımın, para-ikrazcısı ya da bizzat yeniden-üretimde bulunan kapitalist tarafından avans verilmesi arasında çok büyük bir fark vardır. Weguelin’in yanıtı:] “Ben *floating capital*’a, önemli

dalgalanmalar gösteren, bankerlerin yedeklerini de katıyorum.” — Bunun anlamı, mevduatın bankerler tarafından henüz tekrar borç verilmemiş bulunan, ama bunların yedekleri olarak kabul edilen, ve büyük bir kısmı, yatırıldıkları İngiltere Bankasında yedeği olan kısmında önemli dalgalanmalar olduğudur. Ensonu, aynı bay şöyle diyor: *floating capital*, külçe altın, yani çubuk ya da sikke olabilir (503). — Para piyasasının, bu anlaşılması güç kredi dilinde, ekonomi politiğin bütün kategorilerinin nasıl bambaşka bir anlam ve biçime girdiklerini görmek, gerçek bir harika. *Floating capital*, orada, kuşkusuz büsbütün farklı bir şey olan, *circulating capital* [döner sermaye] için kullanılan bir terim oluyor; ve, para, sermaye; külçe altın, sermaye; banknotlar, dolaşım aracı; sermaye, bir meta; borçlar, metalar ve sabit sermaye, satışı zor senet şeklinde yatırılmış para oluyor!

“Londra’daki hisse senetli bankalar ... 1847’de 8.850.774 sterlin olan mevduatlarını 1857’de 43.100.724 sterline yükselttiler. ... Komite-nize verilen ifadeden şu sonuç çıkıyor ki, bu muazzam meblağın büyük bir kısmı, bu amaç için o zamana kadar mevcut bulunmayan kaynaklardan sağlanmıştır; ve bankalarda hesap açmak ve mevduat bulundurmak alışkanlığı, daha önce sermayelerini (!) bu şekilde kullanmayan çok sayıda sınıflara da yayılmıştır. Özel Taşra Bankerleri Birliğinin” [bunlar hisse senetli bankalardan farklıdır]. “Başkanı olan ve komiteye ifade vermekle görevlendirilen Mr. Rodwell, Ipswich çevresinde bu uygulamanın, son zamanlarda bölge çiftçileri ve esnafları arasında dört kat arttığını; neredeyse bütün çiftçilerin, yılda ancak 50 sterlin rant ödeyenlerin bile, şimdi bankalarda mevduat bulundurdıklarını söylemiştir. Biraraya gelen bu mevduat hiç kuşkusuz ticarete kullanılmak üzere bir yol buluyor ve özellikle ticarî faaliyetin merkezi olan Londra’da toplanarak, önce senetlerin iskontosunda ya da Londra bankerlerinin müşterilerine verilen diğer avanslarda kullanılıyor. Ayrıca, bankerlerin kendilerinin hemen gereksinimleri olmayan bu büyük kısım ise *bill broker*’ların [sim-sarların] eline geçiyor; bunlar, karşılığında bankere, kendilerine verilen meblağın teminatı olarak, Londra’da ve ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan kimseler için zaten iskonto edilmiş ticarî senetleri veriyorlar.” (*Bank Committee*, 1858, s.v.)

Bill broker’ a, zaten daha önce kendisinin iskonto ettiği poliçeler karşılığı avans vermekle, banker aslında bunları reeskont etmiş oluyor; ne var ki gerçekte bu senetlerin pek çoğunu *bill broker* zaten reeskont etmiş bulunuyor ve, *bill broker*’ın senetlerini reeskont etmek için bankerin kullandığı aynı para ile *bill broker* şimdi yeni senetleri reeskont ediyor. Bunun neye yolaştığını şu satırlar gösteriyor: “Karşılıksız poliçeler ve açık krediler ile, büyük hayalî krediler yaratılmış oldu; taşradaki hisse senetli bankaların bu gibi poliçeleri iskonto ederek ve bunları gerçek niteliklerine bakmaksızın yalnız bankanın kredisine dayanarak, Londra piyasasındaki *bill broker*’lara reeskont ettirerek büyük olanaklar sağlan-

mış oldu.” (loc. cit., s. xx1.)

Bu reeskont ve borç verilebilir para-sermayeyi artırma yolunda baş-
vurulan bu tekniğin kredi sahtekârlıklarına sağladığı yardım konusunda,
Economist’ten yapılan şu alıntı ilginçtir: “Son birkaç yıldır sermaye” [ya-
ni, borç verilebilir para-sermaye] “ülkenin bazı bölgelerinde, kullanılabi-
leceğinden daha büyük bir hızla birikti, oysa diğer bölgelerde, sermayeyi
kullanma araçları, sermayenin kendisinden daha büyük bir hızla arttı.
Bütün ülke boyunca tamamen tarımsal bölgelerdeki bankerler, mevdu-
atlarını kendi bölgelerinde, kârlı ve güvenli bir şekilde kullanacak yeterli
olanak bulamadıkları halde, büyük ticaret kentleri ile, fabrika ve maden-
cilik bölgelerindeki bankerler, sermayeye karşı, kendi olanakları ile kar-
şılayamayacakları ölçüde bir taleple karşılaştılar. Farklı bölgelerdeki bu
farklı durumlar son yıllarda sermaye dağılımı için yeni tür firmaların ku-
rulmalarına ve hızla genişlemelerine yolaçtı; genellikle *bill broker* deni-
len bu kimseler gerçekte büyük ölçekte iş yapan bankerlerdir. Bu firma-
ların işi bu gibi dönemlerde, bankerlere ait sermaye fazlalığını, bunu kul-
lanamayan bölgelerden, ve bir de halka açık şirketler [*public companies*]
ile, büyük ticarî kuruluşların geçici olarak kullanılmayan paralarını, da-
ha önce kararlaştırılan bir faiz oranı ile almak ve bunları genellikle onla-
rın müşterilerinden alınan senetleri reeskont ederek, daha büyük serma-
ye talebi olan bölgelerdeki bankerlere daha yüksek bir faiz oranı ile ver-
mektir ... böylece, Lombard Street, yedek sermayenin, bunun kârlı ola-
rak kullanılamadığı ülkenin bir bölgesinden, bu sermayeye talep bulu-
nan bir başka bölgesine transferinin, ya da aynı koşullar altındaki birey-
ler arasında sermaye aktarılmasının yapıldığı büyük bir merkez olmuş-
tur. Başlangıçta bu işlemler, neredeyse tamamen banka değerli senetleri
üzerine borç alma ve borç vermeden ibaretti. Ama, ülkedeki sermaye
hızla birikip de, banka kuruluşları tarafından daha fazla tasarruf edilir
hale gelince, bu ‘iskonto firmalarının’ tasarrufundaki fonlar öylesine ge-
nişledi ki, bunlar, önce *dock warrants of merchandise* (doklardaki meta-
ların depolama dokümanları) ve ardından da, henüz ülkeye gelmemiş,
genellikle olmasa bile bazan tüccarın kendi simsarı üzerine çektiği
çeklerle sağlanan malları temsil eden yükleme belgeleri karşılığında
avans vermeye başladılar. Bu uygulama, İngiltere ticaretinin bütün
niteliğini hızla değiştirdi. Lombard Street’te böylece sağlanan ola-
naklar Mincing Lane’deki simsarlara büyük bir güç verdi ... ve bunlar
da, bütün bu avantajı ithalâtçı tüccarlara sundular; ithalâtçı tüccarlar
bundan öylesine yararlandılar ki, 25 yıl önce bir tüccarın, yükleme
belgesi ya da hatta *dock warrants* üzerinden avans almış olması, kre-
disinin mahvı demek olduğu halde, bu uygulama son yıllarda öylesi-
ne yaygınlaşmıştı ki, şimdi, 25 yıl önceki gibi artık az görülen bir is-
tisna değil, genel bir kural halini aldığı söylenebilir. Bu kadarla da
kalmadı, bu sistem o kadar ileri götürüldü ki, uzak sömürgelerin ge-
lecekteki ürünlerine karşı çekilen çeklerle Lombard Street’te büyük

meblağlar toplandı. İthalât yapan tüccarlara sağlanmış bulunan bu gibi olanaklar, bunların dış ülkelerdeki işlemlerini genişletmelerine ve şimdiye değin işlerini çevirdikleri dolaşan (*floating*) sermayelerini, üzerlerinde pek az ya da hiç denetimde bulunamayacakları, ne olacağı belirsiz sabit değerlere —yabancı plantasyonlara— yatırmalarına yolaçtı. Ve böylece biz, kırsal bölgelerde, taşra bankalarında mevduat şeklinde küçük meblağlar halinde toplanan ve kullanılmak üzere Lombard Street'te biraraya gelen ülke sermayesinin doğrudan doğruya krediye dönüşerek, önce, madencilik ve fabrika bölgelerindeki bankalara senet reeskont etmek suretiyle buralardaki işlemlerin genişletilmesi için; sonra da, *dock warrants* ve sevk evrakı üzerinden avans vererek yabancı ürünlerin ithali için daha büyük olanaklar sağlamakta kullanıldığını ve böylece, yabancı ülkelerle sömürgelerde iş yapmakta olan firmaların 'yasal' ticarî sermayesini serbest bırakarak, yabancı plantasyonlara en uygunsuz yatırımların yapılmasına fırsat verildiğini görüyoruz." (*Economist*, November 20, 1847, s. 1334.) Bu, kredilerin nasıl "güzelce" yenilip yutulduğunu gösteriyor. Taşradaki mevduat sahibi, yalnız bankerine para yatırdığını sanıyor, ve üstelik, bankeri bir başkasına borç verdiği zaman, bu borcu, kendi tanıdığı özel kişilere verdiğini hayal ediyor. O, bu bankerin, mevduatını, yaptığı işler üzerinde en ufak bir denetimleri bulunmayan Londralı bir *bill broker*'in emrine verdiği konusunda en ufak bir kuşku duymuyor.

Demiryolları gibi büyük kamu kuruluşlarının, yatırılan mevduatların, gerçekten kullanılana kadar, belli bir süre daima bankerlerin tasarrufunda kalmaları nedeniyle borç sermayesini geçici olarak nasıl artıracabileceklerini daha önce görmüş bulunuyoruz.

Şu da var ki, borç sermayesinin kitlesi, dolaşım aracı miktarından tamamen farklıdır. Dolaşım aracı miktarı ile biz burada, değerli madenî çubuklar da dahil, bir ülkede mevcut olan ve dolaşımda bulunan bütün banknotlar ile sikkelerin toplamını kastediyoruz. Bu miktarın bir kısmı, bankaların büyüklükleri sürekli değişiklik gösteren yedeklerini oluşturur.

"1857 yılı 12 Kasımında" [1844 tarihli Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı tarih] "Londra Bankasının (Londra ve bütün şubeleri dahil) bütün yedeği ancak 580.751 sterlindi; aynı tarihteki mevduat tutarı 22.500.000 sterlindi ve bunun yaklaşık altıbuçuk milyonu Londralı bankarlara aitti." (*Bank Acts*, 1858, s. LVII.)

Faiz oranındaki değişimler (daha uzun dönemlerde meydana gelenler ya da çeşitli ülkeler arasında faiz oranında görülen değişiklikler dışında kalanlar; bunlardan ilki, genel kâr oranındaki değişimlere, ikincisi, kâr oranları ile, kredinin gelişme derecesindeki farklılıklara bağlıdır) borç sermayesinin (öteki bütün koşullar, güven durumu, vb. eşit olmak

üzere), yani para, sikke ve banknot biçiminde borç verilen sermayenin arzına bağlıdır; ve bu, yeniden-üretimi yürütenlerin kendi aralarında ticari kredi aracılığı ile borç verdikleri sanayi sermayesi ile —meta-biçimindeki— sanayi sermayesi olarak karşılıklı halindedir.

Bununla birlikte, bu borç verilebilir para-sermayenin kitlesi, dolaşımdaki para kitlesinden farklı ve ondan bağımsızdır.

Örneğin, 20 sterlin günde beş kez borç verilse, 100 sterlinlik bir para-sermaye borç verilmiş olur ve bu aynı zamanda bu 20 sterlinin üstelik en az dört kez satınalma ya da ödeme aracı olarak hizmet ettiği anlamına gelir; çünkü, eğer araya, satınalma ve ödeme girmemiş olsaydı —ve böylece sermayenin (emek-gücü de dahil metaların) çevrilmiş biçimini en az dört kez temsil etmemiş olsaydı— 100 sterlinlik bir sermaye teşkil etmez, ama ancak herbiri 20 sterlinlik beş alacağı oluştururdu.

Kredi sistemi gelişmiş ülkelerde, borç verilmeye hazır bütün para-sermayenin, bankalarda ve faizcilerde, mevduat biçiminde bulunduğunu kabul edebiliriz. Bu varsayım, hiç değilse, bir tüm olarak, iş yaşamı için doğrudur. Ayrıca, işlerin iyi gittiği zamanlarda, gerçek spekülasyon daha başlamadan önce —kreditinin kolay, güvenin tam olduğu sıralarda— dolaşım işlevlerinin çoğu, sikke ya da kâğıt paranın yardımı olmaksızın, basit bir kredi transferi ile çözümlenir.

Nispeten küçük miktarda dolaşım aracı varken, büyük meblağlar halinde mevduatın bulunması olasılığı, yalnızca şuna bağlıdır:

- 1) aynı sikkenin yerine getirdiği satın almalar ve ödemeler sayısına;
- 2) geriye dönüş yolculuklarının sayısına; böylece o, bankalara mevduat olarak geriye döner, öyle ki, bir ödeme ve satınalma aracı olarak yenilenen işlevi, mevduata yenilenen dönüşmesiyle sağlanmış olur. Örneğin, küçük bir esnaf her hafta bankaya para olarak 100 sterlin yatırır; banker, fabrikatörün mevduatının bir kısmını bununla öder; fabrikatör bununla işçilerine ücretlerini öder; ve işçiler bu parayı küçük esnafla alışverişte kullanırlar ve o da tekrar bankaya yatırır. Böylece, bu küçük esnafın bankaya yatırdığı 100 sterlin önce fabrikatöre mevduatını ödemek için; ikinci olarak, işçilere ödeme yapmak için; üçüncü olarak esnafın kendisine ödemedede bulunmak için; dördüncü olarak, aynı küçük esnafın para-sermayesinin diğer bir kısmını mevduat olarak yatırmak için hizmet etmiştir; demek ki, yirmi haftanın sonunda, bu esnaf kendi parasına karşılık, bankadan para çekmek zorunda kalmazsa, aynı yüz sterlin aracılığı ile bankaya 2.000 sterlin yatırmış olur.

Bu para-sermayenin ne ölçüde atıl olduğunu, yalnızca bankaların yedek fonlarındaki yükselip alçalmalar gösterir. Bu nedenle, 1857'de İngiltere Bankasının Guvernörü olan Mr. Weguelin, İngiltere Bankasının altınlarının “biricik” yedek sermaye olduğu sonucuna varmaktadır: “1258. Bence pratikte iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermaye miktarı ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamen külçe rezervi olan İngiltere Bankasının yedekleri temsil eder. Bu nedenle,

ne zaman bu külçe çekilecek olsa, ülkedeki kullanılmayan sermaye miktarı azalır ve dolayısıyla geriye kalanın değeri yükselir.” — [Newmarch] “1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi gerçekte, ülkenin bütün ticaretinin kendisine dayanılarak yürütüldüğü merkezî rezerv ya da birikmiş hazinedir. ... Döviz işlemleri de işte daima bu rezerv ya da birikim üzerinden yapılır.” (*Report on Bank Acts*, 1857 [s. 108, 119].)

İhracat ve ithalât istatistikleri, gerçek, yani üretken ve meta-sermaye birikiminin bir ölçüsünü sağlamaktadır. Bunları, İngiliz sanayiinin on yıllık çevrimsel gelişme dönemleri boyunca (1815-1870) bunalımdan *önceki* son gönenç azamisinin, daima, bunu izleyen gönenç asgarisi olarak tekrar görüldüğünü ve bunun üzerine yeni ve çok daha yüksek bir zirveye tırmandığını göstermektedir.

1824 gönenç yılında Büyük Britanya’dan ve İrlanda’dan ihraç edilen ürünlerin gerçek ya da bildirilen değeri, 40.396.300 sterlindi. 1825 bunalımı ile birlikte, ihracat tutarı bu meblağın altına düşüyor ve yılda 35 ile 39 milyon arasında oynuyor. 1834’te gönençin geri dönüşüyle birlikte, daha önceki azamının üzerine, 41.649.191 sterline yükseliyor ve 1836’da yeni bir azamiye, 53.368.571’e ulaşıyor. 1837 ile başlayarak tekrar 42 milyona düşüyor ve böylece yeni asgari, eski azamiden daha yüksek oluyor ve ardından 50 ile 53 milyon arasında dalgalanıyor. Gönençin dönüşü, ihracat tutarını 1844’te, 58.500.000 sterline yükseltiyor ve böylece 1836’nın azamisi gene aşılmış oluyor. 1845’te 60.111.082 sterline ulaşıyor; 1846’da tekrar 57 milyonun üzerinde bir rakama düşüyor. 1847’de yaklaşık 59 milyona yükseliyor, 1848’de yaklaşık 53 milyon oluyor, 1849’da 63.500.000 sterline, 1853’te neredeyse 99 milyona yükseliyor. 1854’te 97 milyon, 1855’te 94.500.000, 1856’da yaklaşık 116 milyon oluyor ve 1857’de 122 milyonla tepe noktaya ulaşıyor. 1858’de, 116 milyona düşüyor, 1859’da 130 milyona, 1860’ta yaklaşık 136 milyona yükseliyor ve 1861’de ancak 125 milyon oluyor (yeni düşük düzey burada gene daha önceki azamiden daha yüksektir), 1863’te 146.500.000 sterline yükseliyor.

Aynı şey, kuşkusuz, piyasalardaki genişlemeyi gösteren ithalât durumları ile de ortaya konabilir; burada yalnız, üretimin ölçeği söz konusudur. [Hiç kuşkusuz bu ancak, İngiltere’nin fiilî sanayi tekeline elinde tuttuğu zaman için geçerlidir; ama bu genellikle, dünya piyasası hâlâ genişleme halinde olduğu sürece, modern geniş ölçekte sanayiye sahip bütün ülkeler topluluğu için geçerlidir. —F.E.]

2. SERMAYENİN YA DA GELİRİN BORÇ SERMAYESİNE ÇEVİRİLEN PARAYA DÖNÜŞMESİ

„Biz, burada, ticarî kredinin akışındaki bir duraklamanın ya da bir

tasarrufun —bu, ister fiili dolaşım aracında, ister yeniden üretim sürecinde iş gören kimselerin yedek sermayesinde bir tasarruf olsun— ifadesi olmaması ölçüsünde para-sermaye birikimini inceleyeceğiz.

Bu iki durum dışında, para-sermaye birikimi, Avustralya ve Kaliforniya'daki yeni altın madenlerinin sonucu olarak, 1852 ve 1853 yıllarında görüldüğü gibi, olağandışı bir altın akışıyla da meydana gelebilir. Bu altın, İngiltere Bankasına yatırıldı. Altını yatıranlar, bunun karşılığında, doğrudan doğruya tekrar bankerlerine yatırmadıkları senetler aldılar. Bu şekilde dolaşım aracı olağandışı arttı. (Weguelin'in ifadesi, *Bank Committee*, 1857, n° 1329.) Banka, iskonto oranını %2'ye düşürerek bu mevduattan yararlanmaya çalıştı. 1853 yılının altı ayı boyunca, Bankada biriken altın kitlesi, 22-23 milyona yükseldi.

Bütün borç para veren kapitalistlerin birikimi, doğal olarak, doğrudan doğruya para-biçimde oluyor, oysa, görmüş olduğumuz gibi, sanayi kapitalistlerinin fiili birikimi, kural olarak, üretken sermayenin kendi ögelerindeki artışla gerçekleşir. Dolayısıyla, kredi sistemindeki gelişme ve borç para verme işinin, büyük bankaların elinde büyük boyutlarda toplanması, tek başına, gerçek birikimden farklı bir biçim olarak borç verilebilir sermaye birikimini hızlandıracaktır. Bu nedenle, borç sermayesindeki bu hızlı gelişme, gerçek birikimin bir sonucudur, çünkü, yeniden-üretim sürecindeki gelişmenin getirdiği bir sonuçtur; ve, bu para-kapitalistler için birikim kaynağını teşkil eden kâr, yalnızca, yeniden üretken kapitalistlerin aşırıydıkları artı-değerden bir indirimdir (ve aynı zamanda, *başkalarına* ait tasarruflardan sağlanan faizin bir kısmına elkonulmasıdır). Borç sermayesi, hem sanayi ve hem de ticaret kapitalistlerinin zararına birikir. Sınâî çevrimin aleyhteki evrelerinde, faiz oranının geçici olarak, özellikle güç durumunda bulunan bazı işkollarındaki bütün kârı yutacak derecede yükselebileceğini görmüştük. Aynı zamanda, devlet tahvilleri ile diğer tahvillerin fiyatları da düşer. Böyle zamanlarda, para-kapitalistler, bu değer kaybetmiş tahvillerden büyük miktarlarda satın alırlar ve bunlar daha sonraki evrelerde hemen eski düzeylerine ulaşırlar ve bunun üzerine yükselirler. Bunlar tekrar satılarak, halka ait para-sermayenin bir kısmı böylece cebe indirilmiş olur. Satılmayan kısım ise, itibarî değerden düşük satın alındığı için, daha yüksek bir faiz sağlar. Ama para-kapitalistler, bütün kârları, ve bunlarla tekrar sermayeye çevrilmiş olanları, önce borç verilebilir para-sermayeye çevirirler. Borç verilebilir sermaye birikimi —onun bir sürgünü olmakla birlikte gerçek birikimden farklı olarak—, biz yalnız para-kapitalistleri, bankerleri, vb. tek başlarına dikkatê aldığımız zaman bile, bu özel kapitalistler sınıfının bir birikimi olarak yer alır. Ve bu birikim, yeniden-üretim sürecindeki gerçek birikimle birlikte ortaya çıkan kredi sistemindeki her genişlemeye birlikte büyür.

Faiz oranı düşükse, para-sermayedeki bu değer kaybı, bankalara değil, esas olarak mevduat sahiplerinin sırtına yüklenir. Hisse senetli ban-

kaların gelişmesinden önce, İngiltere'deki tüm mevduatın dörtte-üçü, bankalarda faiz getirmeksizin yatıyordu. Şimdi bunlara faiz ödenmekle birlikte, bu, cari faiz oranından en az %1 azdır.

Oteki kapitalist sınıfların para birikimine gelince, biz, faiz getiren senetlere yatırılmış olanlar ile, bu biçimde biriken kısmı dikkate almıyoruz. Biz, yalnızca, borç verilebilir para-sermaye olarak piyasaya sürülen kısmı dikkate alıyoruz.

Önce önümüzde, kârın gelir olarak harcanmayıp, birikim için bir yana ayrılan, ama sanayi kapitalistlerinin kendi işlerinde o an için gereksinimleri bulunmayan kısım var. Bu kâr, doğrudan doğruya meta-sermaye şeklinde bulunmakta, onun değerinin bir kısmını oluşturmakta ve onunla birlikte para olarak gerçekleşmektedir. Şimdi eğer o, meta-sermayenin üretim öğelerine tekrar çevrilmemiş ise (şimdilik, ilerde ayrı olarak irdeleyeceğimiz tüccarı konu-dışı bırakıyoruz), bir süre için para-biçiminde kalmak zorundadır. Bu miktar, kâr oranının düşmesi halinde bile, sermayenin kendi miktarı ile birlikte artar. Gelir olarak harcanacak kısım yavaş yavaş tüketilir, ama, o arada, mevduat olarak banker için borç sermayesi oluşturur. Demek ki, kârın gelir olarak harcanan kısmındaki büyümenin kendisi bile, yavaş ve sürekli yinelenen borç sermayesi birikimini ifade eder. Aynı şey, birikim için ayrılan diğer kısım için de geçerlidir. Bu nedenle kredi sisteminde ve örgütlenmesindeki gelişmeyle, gelirdeki bir artış bile, yani sanayici ve tüccar kapitalistlerin tüketimi, kendisini, borç sermayesinin bir birikimi olarak ifade eder. Ve bu, yavaş yavaş tüketildikleri sürece, bütün gelirler için, başka bir deyişle, toprak rantı için, daha yüksek biçimleri içersinde ücretler için üretken olmayan sınıfların gelirleri için, vb. doğrudur. Bunların hepsi de, belli bir süre için, para gelir biçimini alırlar ve dolayısıyla, mevduata ve böylece de borç sermayesine çevrilebilir haldedirler. Bütün gelir —ister tüketim için, ister birikim için ayrılmış olsun— herhangi bir para-biçiminde varolduğu sürece, paraya çevrilmiş meta-sermayenin değerinin bir kısmıdır ve bu yüzden de, gerçek birikimin bir ifadesi ve sonucudur, ama kendisi üretken sermaye değildir. Bir iplikçi, ipliğini pamuk karşılığında —geliri teşkil eden kısmını da para karşılığında— değiştirdiğinde, onun sanayi sermayesinin gerçek varlık biçimi, dokumacının ya da belki de özel bir tüketicinin eline geçmiş bulunan ipliktir, ve bu iplik aslında —ister yeniden-üretim için, ister tüketim için olsun— sermaye-değerin olduğu kadar, içerdiği artı-değerin de varlık biçimidir. Paraya dönüştürülmüş bulunan artı-değerin büyüklüğü, ipliğin içerdiği artı-değerin büyüklüğüne bağlıdır. Ama, paraya çevrilir çevrilmez, bu para artık, bu artı-değerin, yalnızca, değer varlık biçimidir. Ve bu biçim içersinde iken, borç sermayesi olmasına ancak bir adım kalmıştır. Bu amaca ulaşmak için, eğer sahibi tarafından henüz borç verilmiş değilse yapılacak tek şey onu mevduata çevirmektir. Buna karşılık, üretken sermayeye tekrar çevrilebilmesi için, daha önce belli bir asgarî sınıra ulaşmış olması gerekir.

PARA-SERMAYE VE GERÇEK SERMAYE

III

(SON)

BU şekilde tekrar sermayeye çevrilecek olan büyük para kitlesi, muazzam bir yeniden-üretim sürecinin sonucudur; ama, borç verilebilir para-sermaye olarak tek başına alındığında, bu, bizzatî bir yeniden üreten sermaye kitlesi değildir.

Buraya kadarki serimimizdeki en önemli nokta, gelirin tüketime ayrılan kısmındaki genişlemenin (geliri değişen sermayeye eşit olduğu için işçiyi konu-dışı bırakıyoruz) kendisini başlangıçta, bir para-sermaye birikimi olarak göstermesidir. Bu nedenle gerçek sanayi sermayesi birikiminden büsbütün farklı bir şey olan para-sermaye birikimine bir etmen girmektedir; çünkü, yıllık ürünün tüketime ayrılan kısmı, hiç bir şekilde sermaye haline gelmez. Bunun bir kısmı sermayeyi, yani tüketim araçları üreticilerinin değişmeyen sermayesini *yerine koyar*, ama fiilen sermayeye çevrildiği ölçüde, bu değişmeyen sermayenin üreticilerinin gelirinin doğal biçiminde bulunur. Geliri temsil eden ve sırf tüketime sağlanmasına hizmet eden aynı para, bir süre için, düzenli olarak borç verilebilir sermayeye çevrilir. Bu para, ücretleri temsil ettiği ölçüde, aynı zamanda değişen sermayenin para-biçimidir; ve tüketim araçları üreticilerinin değişmeyen sermayesini yerine koyduğu sürece de, değişmeyen sermayelerin geçici olarak büründüğü ve değişmeyen sermayelerin aynen yerine konulması gereken öğelerinin satın alınmasına hizmet eden para-biçimi-

dir. Ne birinci ve ne de ikinci biçimde, büyüklüğü, yeniden-üretim sürecindeki genişlemeyle birlikte artmakla birlikte, bizzatî kendisi birikimi temsil etmez. Bununla birlikte, geçici olarak borç verilebilir para, yani para-sermaye işlevini yerine getirir. Dolayısıyla bu bakımdan, para-sermaye birikimi, bireysel tüketime genişlemesi olgusu nedeniyle, daima daha büyük bir sermaye birikimini yansıtmak zorundadır; çünkü bu, para aracılığı ile gerçekleştiği gerçek birikim açısından, yani yeni sermaye yatırımlarına izin veren para açısından, para-biçimi sağladığı için, para-sermaye birikimi olarak görünür.

Demek oluyor ki, borç verilebilir para-sermaye birikimi, kısmen yalnız, sanayi sermayesinin devresi sırasında dönüştüğü bütün paranın, üretken kapitalistler tarafından *yatırılan* paranın değil, bunlar tarafından *borç alınan* paranın biçimine girmesi olgusunu ifade eder, ve böylece gerçekten de, yeniden-üretim sürecinde yeralması gereken paranın yatırımı, borç alınan paranın yatırımı olarak görünür. Gerçekte, ticarî kredi esasına göre, bir kimse bir başka kimseye yeniden-üretim süreci için gerekli parayı ödünç verir. Ama bu, şimdi şu biçimi almaktadır: bir grup yeniden üretken kapitalistten borç olarak para alan bir banker, bu parayı, bir başka grup yeniden üretken kapitaliste borç vermekle, yüce bir velinimet rolünde görünür; ve aynı zamanda, bu sermaye üzerindeki denetim, tamamıyla, aracı olma kimliğini taşıdığı için, bankerin eline geçmiş olur.

Hâlâ sözü edilmesi gerekli birkaç özel para-sermaye birikim şekli daha kalıyor. Örneğin, üretim öğelerinin, hammaddelerin, vb. fiyatlarındaki düşme ile sermaye serbest kalır. Sanayi kapitalistinin, yeniden-üretim sürecini hemen genişletememesi durumunda, para-sermayenin bir kısmı, fazlalık olarak devre dışına çıkar ve borç verilebilir para-sermayeye çevrilir. İkinci olarak, tüccarın işinde bir kesinti olduğu sıralarda, para-biçiminde bir sermaye, özellikle tüccar tarafından serbest bırakılır. Eğer tüccar, bir dizi ticarî işlemi tamamlamış ve bu gibi kesintiler nedeniyle bir yeni diziye hemen başlayamıyorsa, gerçekleşen bu para onun için ancak bir birikmiş para yığmayı, artı-sermayeyi temsil eder. Ama aynı zamanda bu, doğrudan bir borç verilebilir para-sermaye birikimini temsil eder. Birinci durumdaki para-sermaye birikimi, yeniden-üretim sürecinin daha uygun koşullar altında yinelenmesini, daha önce bağlı bulunan sermayenin bir kısmının fiilen serbest kalmasını; başka bir deyişle, yeniden-üretim sürecinin, aynı miktar para ile genişletilmesi için bir olanağı ifade eder. Ama öteki durumda, yalnızca ticarî işlemlerin akışındaki bir kesintiyi ifade eder. Bununla birlikte, her iki durumda da, borç verilebilir para-sermaye haline çevrilmesi —birisinde, gerçek birikim sürecindeki bir ilerlemeyi, diğesinde bir engellemeyi ifade ettiği halde— bir birikimi ifade eder ve para piyasası ile faiz oranını aynı derecede etkiler. Ensonu, para-sermaye birikimini, küpünü doldurup da yeniden-üretim sürecinden elini eteğini çeken kimselerin sayısı da etkiler.

Sanayi çevrimi sırasında elde edilen kârlar ne kadar büyük olursa, bunların sayısı da o kadar kabarık olur. Bu durumda borç verilebilir para-sermaye birikimi, bir yandan, gerçek bir birikimi (nispî büyüklüğüne uygun olarak) ve öte yandan da, ancak sanayi kapitalistlerinin, sırf para-kapitalistlere ne ölçüde dönüştüğünü ifade eder.

Kârın, gelir olarak tüketilmeye ayrılmayan öteki kısmına gelince, bu kısım ancak, kendisinin sağlanmış olduğu üretim alanındaki işin genişletilmesinde yatırmak üzere hemen bir yer bulunmadığı takdirde, para-sermayeye çevrilir. Bunun iki nedeni olabilir. Ya bu üretim alanı sermaye ile doymuş haldedir, ya da birikimin sermaye olarak hizmet edebilmesi için, önce, bu özel alanda gerekli olan yeni sermayenin yatırım büyüklüklerine bağlı olarak belli bir hacme ulaşması gerekmektedir. Şu halde, bu kısım bir süre için borç verilebilir para-sermayeye çevrilir, ve diğer alanlarda, üretimin genişletilmesinde iş görür. Öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, tekrar sermayeye çevrilmek için ayrılan kâr miktarı, elde edilen kârın kitlesine ve dolayısıyla yeniden-üretim sürecinin kendisinin genişliğine bağlıdır. Ancak eğer bu yeni birikim, yatırım alanı bulunmaması, yani üretim alanlarındaki fazlalıklar ve aşırı borç sermayesi arzı nedeniyle, kullanılması için güçlüklerle karşılaşlıyorsa, bu borç verilebilir para-sermaye bolluğu, yalnızca *kapitalist* üretimin sınırlılığını gösterir. Bunun ardından gelen kredi sahtekârlıkları, bu artı-sermayenin kullanılmasının yolu üzerinde hiç bir gerçek engelin bulunmadığını tanıtlar. Bununla birlikte, sermayenin kendi genişleme yasalarında, yani sermaye olarak kendisini gerçekleştirebileceği sınırlarda gerçekten kaçınılmaz bir engel vardır. Para-sermaye olarak para-sermaye bolluğu, mutlaka bir aşırı-üretimi göstermediği gibi, sermaye için yatırım alanı kıtlığına da işaret etmez.

Borç sermayesi birikimi, yalnızca, paranın, borç verilebilir para olarak üstüste yığılması olgusundan ibarettir. Bu süreç, paranın sermayeye gerçek dönüşümünden çok farklıdır; bu, yalnızca, paranın, sermayeye dönüştürülecek bir biçim içersinde birikimidir. Ama bu birikim, daha önce de gösterdiğimiz gibi, gerçek birikimden çok farklı olayları yansıtabilir. Gerçek birikim devamlı olarak genişlediği sürece, bu uzayan para-sermaye birikimi kısmen onun sonucu, kısmen onunla birlikte görülen, ama ondan tamamen farklı bulunan durumların, ve ensonu, kısmen de, gerçek birikimin yolu üzerindeki engellerin sonucu bile olabilir. Borç sermayesi birikiminde, gerçek sermayeden bağımsız olmakla birlikte onunla birlikte ortaya çıkan durum ve koşulların yolaçtığı enflasyon olmasa bile, çevrimin belirli evrelerinde sürekli olarak bir para-sermaye şişkinliği olması ve bu şişkinliğin kredideki genişlemeyle büyümesi zorunlu bir şeydir. Ve bununla birlikte, üretim sürecini, kapitalist sınırlarının ötesine ve ilersine götürme zorunluluğu şunları da geliştirmek zorundadır: aşırı-ticaret, aşırı-üretim ve aşırı-kredi. Aynı zamanda da, bunun daima, bir tepkiyi davet edecek biçimler içersinde ortaya çıkması gerekir.

Para-sermaye birikiminin, toprak rantından, ücretlerden, vb. ileri gelmesi ile ilgili olarak burada bu konunun incelenmesine gerek yoktur. Yalnız konunun bir yönünü vurgulamak gerekir: kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan işbölümü sonucu, (iddiharcıların) fiili tasarruf ve perhiz işi, birikimin öğelerini oluşturmaları ölçüsünde, bu öğelerin asgarisini alan ve bankalar iflâs ettiği zaman, emekçiler gibi, çoğu kez tasarruflarını bile kaybedenlere bırakılmıştır. Bir yandan, sanayici kapitalist, sermayesini bizzat kendisi “tasarruf” etmemiştir, yalnızca başkalarının tasarrufları üzerinde, sermayesinin büyüklüğü ile orantılı olarak bir kumanda gücüne sahiptir; öte yandan, para-kapitalist, başkalarına ait tasarrufları kendi sermayesi haline getirir ve yeniden üretici kapitalistlerin halktan sağladıkları ve birbirlerine verdikleri krediyi, kendisini zenginleştirmek için özel bir kaynak haline getirir. Kapitalist sistemin, sermayenin, bir kimsenin kendi emeğinin ve tasarruflarının meyvesi olduğu konusundaki hayali de böylece yıkılmış olur. Kâr, yalnız başkalarının elkonulan emeğini değil, bu başkalarına ait emeği harekete geçiren ve sömüren sermayeyi de kapsar; sermaye de, para-kapitalistin, sanayi kapitalistinin tasarrufuna verdiği ve buna karşılık da kendi adına onu sömürdüğü, başkalarına ait mülkiyetten oluşur.

Kredi sermayesi konusunda birkaç düşüncenin daha eklenmesi gerekir.

Aynı para parçasının kaç kez borç sermayesi olarak iş görebileceği, daha önce de göstermiş olduğumuz gibi:

1) Satış ya da ödeme ile kaç kez meta-değer gerçekleştirdiğine, dolayısıyla sermaye transfer ettiğine ve ayrıca kaç kez gelir gerçekleştirdiğine bağlıdır. Sermayenin ya da gelirin gerçekleşen değeri olarak, kaç kez el değiştirmesinin, fiili alışveriş işlemlerinin genişliğine ve büyüklüğüne bağlı olduğu besbellidir.

2) Bu, ödemelerdeki tasarrufa ve kredi sistemindeki gelişme ve örgütlenmeye bağlıdır.

3) Ensonu, kredi işlemlerinin yoğunlaşmasına ve hızına bağlıdır; böylece bir noktada bir mevduat toplanır toplanmaz, bir başka noktada borç olarak hareket eder.

Borç sermayesinin varlık biçiminin yalnızca gerçek paranın, altının ya da gümüşün —tözü, değer ölçüsü olarak iş gören metan— varlık biçimi olduğu varsayılsa bile, bu para-sermayenin büyük bir kısmı daima zorunlu olarak düpedüz hayali, yani tıpkı kâğıt para gibi değer üzerinde sahiplik hakkıdır. Para, sermayenin devresinde işlev yaptığı sürece, gerçekten de bir an için para-sermaye oluşturur; ama kendisini borç verilebilir sermaye haline dönüştürmez; daha çok, üretken sermayenin öğeleri ile değişilir, ya da gelirin gerçekleştirilmesinde dolaşım aracı olarak ödenir ve dolayısıyla da kendisini, sahibi için borç sermayesine çevirmez. Ama, borç sermayesine dönüştürüldüğü ve aynı para tekrar tekrar

borç sermayesini temsil ettiği sürece, ancak tek bir noktada madenî para biçiminde, diğer bütün noktalarda yalnızca sermaye üzerinde hak biçiminde varolduğu açıktır. Yapılan varsayıma göre, bu hakların birikimi, gerçek birikimden, yani meta-sermayenin, vb. değerinin paraya çevrilmesinden doğar; ama şu da var ki, bu hak ya da alacakların birikimi, doğmuş oldukları gerçek birikimden farklı olduğu gibi, bu paranın borç verilmesiyle sağlanan gelecekteki birikimden de (yeni üretim sürecinden) farklıdır.

Prima facie, borç sermayesi, daima para-biçiminde⁹ daha sonrada para üzerinde hak olarak varolur; çünkü, başlangıçta varolduğu para, şimdi borç alanın elinde gerçek para-biçimdedir. Borç veren için ise, para üzerinde bir hakka, bir sahiplik hakkına dönüşmüştür. Bu nedenle, aynı gerçek para kitlesi, çok farklı para-sermaye kitlelerini temsil edebilir. İster gerçekleşmiş sermayeyi, ister gerçekleşmiş geliri temsil etsin, düpedüz para, sırf bir borç verme hareketi ile, gelişmiş kredi sistemindeki genel biçimi içersinde ele alırsak, mevduat şekline dönüştürülmesi ile, borç sermayesi halini alır. Mevduat, mevduat sahibi için para-sermayedir. Ama bankerin elinde, sahibinin kasası yerine bankerin kasasında boşuboşuna yatan, sırf bir potansiyel para-sermaye olabilir.¹⁰

⁹ B. A. 1857 Banker Twells'in tanıklığı: "4516. Banker olarak siz, sermaye ile mi yoksa para ile mi iş yapıyorsunuz? — Biz para ile iş yapıyoruz." — "4517. Bankanıza mevduatlar ne olarak yatırılır? — Para olarak." — "4518. Nasıl ödenir? — Para olarak." — "4519. Bu durumda, bunlara, paradan başka bir ad verilebilir mi? — Hayır."

Overstone (bkz: Yirmialtıncı Bölüm) sürekli olarak "sermaye" ile "para"yı birbirine karıştırmaktadır. "Paranın değeri", aynı zamanda, onun için faiz demektir, ama para kitlesi tarafından belirlendiği sürece; "sermayenin değeri"nin faiz olması gerekiyor, ama üretken sermayeye olan talep ve bu sermaye ile elde edilen kâr tarafından belirlendiği sürece. Şöyle diyor: "4140. 'Sermaye' sözcüğünün kullanılması çok tehlikelidir." — "4148. Bu ülkeden altın ihracı, bu ülkedeki para miktarında bir azalmadır, ve bu ülkedeki para miktarında azalma, kuşkusuz, genellikle para piyasası üzerinde bir baskı yaratır". [ama buna göre, sermaye-piyasası üzerinde yaratmıyor]. — "4112. Ülkeden para çıktığına göre, ülkedeki miktar azalmış olur. Ülkede kalan miktardaki bu azalma, o paranın değerinde bir artış meydana getirir", [bu, aslında onun teorisinde, para olarak paranın değerinde, dolaşımdaki daralma yoluyla, metaların değerlerine oranla bir artış demektir; yani paranın değerindeki bir artış, metaların değerindeki bir düşme ile aynı şeydir. Ne var ki, o bile, bu arada, dolaşımdaki para kitlesinin fiyatları belirlemediğine her türlü kuşkunun ötesinde inanmış bulunuyor; şimdi artık, dolaşım aracı olarak para-daki azalmanın, faiz-geri: sermaye olarak onun değerini ve dolayısıyla faiz oranını yükselttiği sanılıyor]. "Ve, geriye kalan paranın artan değeri, para çıkışını durdurur ve bozulan dengenin yeniden kurulması için gerekli miktarda parayı geri getirene kadar aynı düzeyde tutulur." Overstone'un çelişkilerinden başka örnekler daha ilerde görülecek.

¹⁰ Karışıklık bu noktada başlıyor: bu iki şeyin her ikisi de "para" sanılıyor; yani, bankerin ödemesi gerekli hak olarak mevduat, ve bankerin elinde bulunan yatırılmış para. Banker Twells, 1857 tarihli Banka Komitesinde şu örneği veriyor: "İşe eğer 10.000 sterlin ile başlarsam, 5.000 sterlin ile meta satın alır ve bunu depoya koyarım. Diğer 5.000 sterlini, gerektiğinde çekmek ve kullanmak üzere bir bankaya yatırırım. Bu, benim için, 5.000 sterlini mevduat ya da para şeklinde olduğu halde, hâlâ 10.000 sterlinlik sermayedir" (4528). Şimdi bu, aşağıdaki garip tartışmaya yolaçıyor. — "4531. Siz elinizdeki 5.000 sterlini bir başkasına vermiş bulunuyorsunuz değil mi? — Evet." — "4532. Şimdi onun elinde 5.000 sterlin mevduat var? — Evet." — "4533. Ve size geriye 5.000 sterlin kalıyor? — Çok doğru." — "4534. Onun elinde para olarak 5.000 sterlin, sizin elinizde para olarak 5.000 sterlin bulunuyor? — Evet." — "4535. Ama ensonu bu, paradan başka bir şey değil, değil mi? — Hayır." Bu karışıklığın nedeni, kısmen, 5.000 sterlini bankaya yatırmış bulunan A'nın, bu parayı, hâlâ elindeymiş gibi çekebilmesi ve elden çıkarabilmesidir. Bu bakımdan bu, onun için, potansiyel para olarak hizmet ediyor. Ne var ki, mevduatından para çektiği her durumda mevduatını *pro tanto* yoketmiş oluyor. Eğer gerçek para çekiyor ve kendi parası zaten bir başkasına borç verilmiş bulunuyorsa, ona ödenen

Maddî servetin büyümesiyle birlikte, para-kapitalistler sınıfı da büyür; bir yandan, işten elini eteğini çekmiş kapitalistlerin, rantiyelerin sayısı ve serveti artar; öte yandan, kredi sisteminde gelişme daha da hızlanır, ve bankerlerin, borç para verenlerin, parababalarının sayısını çoğaltır. Mevcut para-sermayedeki gelişmeyle birlikte, faiz getiren senetlerin, devlet tahvillerinin, hisse senetlerinin miktarı, daha önce de gördüğümüz gibi büyür. Şu da var ki, aynı zamanda, mevcut para-sermayeye olan talep de büyür ve bu senetler üzerinde spekülasyon yapan *jobbers* [komisyoncular], para piyasasında egemen bir rol oynarlar. Bu senetlerin bütün alım ve satımı, gerçek sermaye yatırımlarının bir ifadesi olmuş olsaydı, bunların, borç sermayesine olan talep üzerinde bir etkileri olmayacağını söylemek doğru olurdu; çünkü, A, senedini sattığı zaman, B'nin bu senede yatırdığı kadar parayı çekmiş olurdu. Senedin aslında temsil ettiği sermaye (hiç değilse para-sermaye olarak) değil de, yalnızca senedin kendisi varolduğu zaman bile, bu, daima, bu gibi para-sermaye için *pro tanto** yeni bir talep yaratır. Ama, ne olursa olsun, bu, daha önce B'nin tasarrufunda olup da, şimdi A'nun tasarrufunda olan para-sermayedir.

B. A. 1857, n° 4886. “İskonto oranını belirleyen nedenleri anlatırken, bunun, diğer tür senetlerden farklı olarak tüccar senetlerinin iskontosunda kullanılan piyasadaki sermaye miktarı ile saptandığını söylemek sizce doğru mudur?” — [Chapman:] “Hayır, faiz sorununu, carî nitelikteki bütün çevrilebilir senetler (*all convertible securities of a current character*) etkiler; bunu, yalnızca, senetlerin iskontosu ile sınırlandırmak yanlış olur, çünkü, son zamanlarda çok yaygın olduğu gibi, rehin karşılığında ya da hatta hazine senetleri karşılığında, ticarî haddin çok üzerinde bir faiz ile büyük bir para talebi varken, ticaret dünyamızın bundan etkilenmediğini söylemek saçma olur; bu durumun onun üzerinde kesin sonuçlu etkileri olmuştur.” — “4890. Bankerlerce de kabul edilen sağlam ve geçerli senetler piyasada bulunuyor ve herkes bunlar üzerinden para çekmek istiyorsa, hiç kuşkusuz bunun ticarî senetler üzerinde bir etkisi görülecektir; örneğin parasını aynı zamanda, rehin ya da benzeri bir teminat karşılığında %6 faiz ile borç verme durumunda bulunan bir kimseden, ticarî senetler karşılığında bana parasını %5 faiz ile borç vermesini beklemem yersiz olur; bu bizi aynı şekilde etkiliyor; paramı %6 üzerinden borç verme olanağım varken, kimse benim senetlerimi %5½'den iskonto etmemi bekleyemez.” — “4892. Para piyasasını maddî

kendi parası değil, başka mevduat sahiplerinin parasıdır. B'ye olan borcunu kendi bankeri üzerine bir çekle öder ve B de bu çekle kendi bankasına yatırırsa ve A'nın bankerinin elinde de B'nin bankeri üzerine çekilmiş bir çek varsa, bu iki banker yalnızca çekleri değiştirirler, A'nın yatırmış olduğu para, para işlevini iki kez yerine getirmiş olur; önce, A'nın yatırdığı parayı alan kimsenin elinde, sonra da A'nın kendi elinde. İkinci işlevinde, yalnızca alacakların (A'nın kendi bankerinden ve bu bankerin, B'nin bankerinden alacaklarının) tasfiyesi, para kullanılmaksızın yapılmış olur. Burada mevduat iki kez para olarak iş görür: gerçek para olarak ve para üzerinde bir hak olarak. Sırf para üzerinde haklar, ancak alacakların tasfiyesinde paranın yerini alabilir.

* O ölçüde, o kadar. —ç.

bakından etkilemek üzere, 2.000 ya da 5.000 ya da 10.000 sterlin satın alan yatırımcılardan sözetmiyoruz. Rehin karşılığındaki faiz oranı bana soracak olursanız, yüzbinlerce sterlin ile iş yapan, büyük miktarlarda borç alan ya da piyasada satın almada bulunan ve halkın bir kâr karşılığında bu parayı alana kadar bu parayı ellerinde tutan ve kendilerine *jobbers* denilen kimselerden sözetmek isterim; bu adamlar da, bu nedenle para isterler.”

Kredi sistemindeki gelişmeyle birlikte, Londra gibi, aynı zamanda bu senetler için ana ticaret merkezi olan, biraraya toplanmış büyük para piyasaları doğdu. Bankerler, halka ait muazzam miktarlarda para-sermayeyi, bu çirkin işadamları gürhunun emrine verdiler ve böylece de kumarbazlar sürüsü çoğaldı. İngiltere Bankası Guvernörlüğü ile görevli James Morris, 1848’de Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde, “Borsada para, genel bir ifadeyle, başka yerlerden daha ucuzdur,” diyordu (C. D. 1848, baskı 1857, n° 219).

Faiz getiren sermayeyi irdelerken, faiz oranının, uzun bir yıllar dizisinde, diğer koşullar eşit kalmak üzere, kendisi kâr eksi faizden fazla bir şey olmayan girişim kârı ile değil, ortalama kâr oranı ile belirlendiğini görmüş bulunuyoruz.*

Ticarî faizdeki, yani borç para verenler tarafından, ticaret dünyasındaki iskontolar ve borçlar için hesaplanan faizdeki değişimler için de, sanayi çevrimi sırasında, faiz oranının kendi asgarisini aştığı ve ortalama düzeyine eriştiği (ki, daha sonra bunu aşar) bir evreye ulaşılacağı ve bu hareketin kârdaki yükselmenin bir sonucu olduğu da daha önce belirtilmişti ve bir başka yerde ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

Bu arada iki şeyi burada belirtmek gerekir.

Birincisi : Faiz oranı uzun bir süre için aynı düzeyde kalıyorsa (biz burada, İngiltere gibi, ortalama faiz oranının uzun bir dönem için veri olduğu, ve kendisini, uzun vadeli borçlar karşılığı ödenen faizde —buna özel faiz de denebilir— gösteren belli bir ülkedeki faiz oranından söz ediyoruz), bu *prima facie* faiz oranının bu dönem boyunca yüksek olduğunun bir kanıtıdır, ama bu, girişim kâr oranının yüksek olduğunu zorunlu olarak tanıtlamaz. Bu son ayırım, genellikle kendi sermayeleri ile iş gören kapitalistler için azçok ortadan kalkmıştır; bunlar kendi kendilerine faiz ödedikleri için yüksek bir kâr oranı gerçekleştirirler. Uzun süreli yüksek bir faiz oranı olasılığı, kâr oranı yüksek olduğu zaman vardır; ne var ki bu söylenenler, fiili sıkışıklık evreleri için değildir. Ama, bu yüksek kâr oranı, yüksek bir faiz oranı düşüldükten sonra, geriye ancak düşük bir girişim kârı oranı bırakabilir. Yüksek kâr oranı sürüp gittiği halde, girişim kârı oranı düşebilir. Bu bir kez başlayınca girişimin devam etmesi zorunluluğu nedeniyle olasıdır. Bu aşama boyunca işler büyük ölçüde sırf kredi sermayesi ile (başkalarının sermayesi ile) yürütülür; ve yüksek

* Bu baskıda, s. 321-322. —Ed.

kâr oranı kısmen spekülâtif ve gelecekte umulan nitelikte olabilir. Yüksek bir faiz oranı, yüksek bir kâr oranı ile ama azalan bir girişim kârı ile ödenebilir. Bu ödeme (ve bu kısmen spekülasyon dönemleri boyunca yapılır) kârdan değil, borç alınan sermayenin kendisinden yapılır ve bu bir süre böyle devam edebilir.

İkincisi : Para-sermayeye olan talebin ve dolayısıyla faiz oranının, kâr oranı yüksek olduğu için büyüdüğünü söylemek, sanayi sermayesine olan talebin arttığını ve dolayısıyla faiz oranının yüksek olduğunu söylemekle aynı şey değildir.

Bunalım zamanlarında borç sermayesine olan talep ve dolayısıyla faiz oranı en üst düzeyine yükselir; kâr oranı ve bununla birlikte sanayi-sermayesine olan talep büsbütün yokolup gitmiştir. Bu gibi zamanlarda herkes, daha önce bağlanmış olduğu yükümlülüklerini tasfiye için, yalnızca ödemede bulunma amacıyla borç alır. Buna karşılık, bunalımdan sonraki canlanan faaliyet döneminde, borç sermayesi, satınalma amacıyla ve para-sermayeyi üretken ya da ticarî sermayeye çevirme amacıyla talep edilir. Ve o sırada bu talebi yapan ya sanayi kapitalisti ya da tüccardır. Sanayi kapitalisti bunu üretim araçları ile emek-gücüne yatırır.

Emek-gücü talebi kâr oranıyla belirlendiği için, buna karşı artan talep, hiç bir zaman kendi başına kâr oranının yükselmesinin bir nedeni değildir. Yüksek ücretler her ne kadar sanayi çevriminin bazı özel evreleri sırasında daha yüksek kârların bir sonucu olabilirse de, yüksek kârın bir nedeni değildir.

Emeğin sömürüsü özellikle uygun koşullar altında yer aldığı için emek-gücüne olan talep artabilir ama, emek-gücüne ve dolayısıyla değişen sermayeye olan talepteki bu yükselme, kendi başına kârı artırmaz; tersine, onu *pro tanto* düşürür. Ne var ki değişen sermayeye olan talep oranını gene de aynı zamanda artırabilir, böylece de faiz oranını yükseltebilecek para-sermayeye olan talep de artabilir. Emek-gücünün piyasa-fiyatı, ortalamanın üzerine yükselir, ortalamanın üzerinde emekçi çalıştırılır ve faiz oranı aynı zamanda, bu gibi koşullar altında para-sermayeye olan talep arttığı için yükselir. Emek-gücüne olan talepteki bu yükselme, bu metain fiyatını, diğer metalara olan talepteki yükselmenin o metain fiyatını artırması gibi yükseltir; ama, özellikle bu metain nispi ucuzluğuna geniş ölçüde bağlı bulunan kâr, artmış olmaz. Ama aynı zamanda —varsayılan koşullar altında— bu, para-sermayeye olan talebi artırdığı için faiz oranını da yükseltir. Para-kapitalist, eğer parayı borç vermek yerine kendisini sanayi kapitalistine dönüştürecek olursa, emek-gücü için daha fazla ödemede bulunmak zorunda kalması olgusu kârını yükseltmez, daha çok, bununla orantılı olarak düşürür. İşlerin gidişi öyle olabilir ki, kârı gene de yükseltebilir, ama bunun nedeni hiç bir zaman, emeğe daha fazla ödemede bulunması değildir. Bununla birlikte, bu durum para-sermayeye olan talebi artırdığı sürece, faiz oranını yükseltmek için yeterlidir. İşlerin başka bakımlardan uygun gitmediği sırada ücretlerin

bazı nedenlerle yükselmesi halinde, bu ücret artışları, kâr oranını düşürür, ama faiz oranını, para-sermayeye olan talebi artırdığı ölçüde yükseltir.

Emek bir yana bırakıldığında, Overstone'un "sermayeye olan talep" dediği şey yalnızca metalara olan talepten ibarettir. Metalara olan talep, ya ortalamanın üzerine yükseldiği ya da metaların arzı ortalamanın altına düştüğü için fiyatlarını yükseltir. Sanayi kapitalisti ya da tüccar, aynı miktar meta için eskiden 100 sterlin öderken şimdi diyelim 150 sterlin ödemek durumunda kalırsa, 100 sterlin yerine şimdi 150 sterlin borç almak ve eğer faiz oranı %5 ise, eskiden 5 sterlin öderken şimdi 7½ sterlin faiz ödemek zorundadır. Ödeyeceği faiz tutarı şimdi daha fazla sermaye borç almak zorunda olduğu için yükselmiştir.

Bay Overstone'un bütün çabası, borç sermayesi ile sanayi sermayesinin faizlerini özdeş şeyler olarak göstermektir; öte yandan da onun *Bank Act*'i tamamen, faizler arasındaki bu aynı farkı, para-sermayenin çıkarına sömürmek için düzenlenmiştir.

Metalara olan talebin, bunların arzının ortalamanın altına düşmesi halinde, eskisinden daha fazla para-sermaye çekmemesi olasılığı vardır. Bunların toplam değeri için aynı meblağın ya da daha küçük bir meblağın ödenmesi gerekecektir, ama aynı meblağ karşılığında daha küçük miktarda kullanım-değeri alınmış olacaktır. Bu durumda, metalara olan talep, bunların arzlarına göre artacağı ve dolayısıyla metaların fiyatı yükseleceği halde, borç sermayesine olan talep aynı kalacak ve bu yüzden de faiz oranı yükselmeyecektir. Borç sermayesine olan toplam talep artmadıkça faiz oranında bir değişme olamaz ve yukardaki varsayımlar gereği durum böyle değildir.

Bir nesnenin arzı, tahılda, pamukta, vb., kötü bir ürün alındığında olduğu gibi ortalamanın altına da düşebilir; ve bu metalarda yapılacak spekülasyon, fiyatlarda meydana gelebilecek daha da fazla yükselmeyi hesaba kattığı ve bunu geçici olarak yükseltmenin en iyi yolu da arzın bir kısmını piyasadan çekmek olduğu için, borç sermayesine karşı talep artabilir. Ama, satın alınan metaların bedelini bunları satmaksızın ödemek için para, ticarî "poliçe işlemleri" yoluyla sağlanır. Bu durumda, borç sermayesine olan talep artar ve faiz oranı, bu metanın piyasaya arzına yapay olarak engel olmak için girişilen bu manevranın sonucu olarak yükselebilir. Bu yükselen faiz oranı, öyleyse, meta-sermaye arzındaki yapay azalmayı yansıtır.

Buna karşılık, bir nesneye olan talep, arzındaki artış ve o nesnenin ortalama fiyatının altında satılması nedeniyle büyüyebilir.

Bu durumda, borç sermayesine olan talep aynı kalabilir ya da hatta düşebilir, çünkü, aynı miktar para ile daha fazla meta elde edilebilir. Üretim amaçları için en uygun anın avantajlarından yararlanmak amacıyla, ya da fiyatlarda ilerde meydana gelecek yükselme umuduyla, spekülatif amaca dayalı stok yığılması da olabilir. Bu durumda, borç sermayesine olan talep büyüyebilir ve faiz oranında görülen yükselme üretken

sermaye ögelerinin aşırı stok yığılmasına yapılan sermaye yatırımı yansıtır. Biz burada yalnız, meta-sermayeye olan talebin ve meta-sermaye arzının, borç sermayesine karşı olan talebi etkilemesini incelemekteyiz. Sanayi çevrimi evrelerinde yeniden-üretim sürecinin değişen durumlarının borç sermayesi arzını nasıl etkilediğini yukarda irdelemiş bulunuyoruz. Piyasa faiz oranının, (borç) sermaye arzı ve talebi tarafından belirlendiği yolundaki saçma önermeyi Overstone kendi önermesiyle, yani borç sermayesinin genel olarak sermaye ile eşdeğer olduğu yolundaki önermesiyle kurnazca birleştirmiştir, ve böylece o, tefeciye biricik kapitalist ve sermayesini de biricik sermaye haline getirmeye çabalamaktadır.

Darlık sıralarında, borç sermayesine olan talep, ödeme aracına olan taleptir ve başka bir şey değil; bu hiç bir zaman, satınalma aracı olarak paraya olan bir talep değildir. Aynı zamanda, faiz oranı, gerçek sermaye, yani üretken ve meta sermaye ister bol ister kıt olsun, çok fazla yükselebilir. Ödeme aracına talep tüccarlar ile üreticiler sağlam bir güvence gösterebildikleri sürece sırf bir *paraya* çevrilmeye olan taleptir; bu güvence yoksa bu talep *para-sermaye* talebidir, böylece aldıkları ödeme aracı avansı bunlara yalnız *paranın biçimini* vermiş olmaz, aynı zamanda da, ödemede bulunmaları için, biçimi ne olursa olsun ellerinde bulunmayan bir *eşdeğeri* de sağlamış olur. Şimdiki bunalım teorisi üzerindeki tartışmada her iki tarafın da hem haklı ve hem de haksız olduğu nokta işte budur. Yalnızca bir ödeme aracı kıtlığı bulunduğunu söyleyenlerin kafasında, ya yalnız *bona fide* güvencelere sahip kimseler vardır, ya da bunlar, bütün müflis dolandırıcıları, kâğıt-parçaları aracılığı ile ödeme gücü olan ve saygıdeğer kapitalistlere dönüştürmenin, bankaların görevi olduğuna ve buna güçlerinin de yettiğine inanan budalalardır. Yalnızca bir sermaye kıtlığı olduğunu söyleyenler ise, ya düpedüz sözcük oyunu yapmaktadırlar, çünkü, işte tam böyle zamanlarda, aşırı-ithalatın ve aşırı-üretimin bir sonucu olarak, *çevrilemeyen [inconvertible]* bir sermaye kitlesi vardır, ya da bunlar yalnızca, şimdi gerçekten, kendi işleri için artık başkalarına ait sermayeyi elde edemeyecekleri bir duruma düşen ve gene şimdi bankanın yalnız kaybettikleri sermayeyi ödemeleri için yardımda bulunmakla kalmayıp, dolandırıcılıklarını sürdürmelerini sağlamasını da isteyen kredi şövalyelerinden sözetmektedirler.

Paranın, değer bağımsız bir biçimi olarak, metalara karşıt bir durumda bulunması ya da değişim-değerinin para bağımsız bir biçime bürünmek zorunda olması, kapitalist üretimin temel bir ilkesidir; ve bu da ancak, belli bir metanın, değeri diğer bütün metaların ölçüsü haline gelen bir madde halini alarak, genel bir meta —diğer bütün metalardan farklı— *par excellence* bir meta şeklini almasıyla mümkündür. Bunun, kendisini, özellikle, paranın yerine, bir yandan kredi işlemlerini, öte yandan kredi-parasını geniş ölçüde koyan, gelişmiş kapitalist uluslar arasında iki bakımdan ortaya koyması zorunlu olur. Kredilerin kısıldığı ya da büsbütün kesildiği darlık zamanlarında, para birdenbire, biricik ödeme

aracı ve diğer bütün metalarla mutlak bir karşılık içerisinde, değerin gerçek bir varlık biçimi olarak ortaya çıkar. Metaların evrensel değer kaybı, bunların paraya, yani tamamıyla kendi hayalî biçimlerine dönüştürülmesindeki güçlük ya da hatta olanaksızlık işte buradan gelir. İkinci olarak, kredi-parasının kendisi de, ancak, nominal değeri tutarındaki gerçek paranın mutlak olarak yerini aldığı ölçüde paradır. Dışarıya bir altın akışı ile çevrilebilirliği, yani gerçek altınla özdeşliği kuşkulu hale gelir. Bu çevrilebilirliğin koşullarının korunması amacıyla alınan, faiz oranının yükseltilmesi, vb. gibi zoraki önlemlere de işte bunun için başvurulur. Bu durum, hatalı para teorilerine dayanan ve Overstone ve aynı soydan para-tüccarlarının çıkarları için ulusun sırtına yüklenen yalan-yanlış yasalarla, şu ya da bu uçlara kadar götürülebilir. Ne var ki bunun asıl temelini hazırlayan, üretim tarzının kendisinin dayandığı temeldir. Kredi-parasındaki bir değer kaybı (para olarak taşıdığı tamamen hayalî niteliğini kaybetmesinin burada sözünü bile etmiyoruz) bütün mevcut ilişkileri altüst eder. Bu yüzden de, paradaki bu değer hayalî ve bağımsız varlığını korumak amacıyla, metaların değerleri feda edilir. Para-değer olarak, ancak para güvenli olduğu sürece o da güvenlidir. Para olarak birkaç milyon için, meta olarak birçok milyonların bu nedenle feda edilmesi gerekir. Kapitalist üretimde bu kaçınılmazdır ve onun hoş yanlarından birisi de budur. Daha önceki üretim tarzlarında bu olmaz, çünkü dayandıkları dar temel üzerinde ne kredi ne de kredi-parası pek fazla gelişmez. Emegın *toplumsal* niteliği, metaların *para-varlık biçimi* ve dolayısıyla da gerçek üretime yabancı bir şey olarak görüldüğü sürece para bunalımları —gerçek bunalımlardan bağımsız ya da bunların yoğunlaşmış şekli olarak— kaçınılmazdır. Öte yandan, bir bankanın kredisi sarsılmadığı sürece, bu gibi durumlarda, kredi-parasını artırmak suretiyle paniği hafifleteceği ve daraltmak suretiyle de şiddetlendireceği açık bir şeydir. Modern sanayiın bütün tarihi, içindeki üretimin örgütlenmiş olması koşuluyla, madenî paraya ancak, uluslararası ticaretin dengesi geçici olarak bozulduğu zamanlarda gerçekten gereksinme duyulabileceğini göstermektedir. İç piyasanın şimdi bile madenî paraya gereksinmesi olmadığını, sözde ulusal bankaların nakit ödemeleri geçici olarak durdurmaları ve bu yola ancak olağanüstü durumlarda biricik çare olarak başvurmaları da göstermektedir.

İki birey sözkonusu olduğunda, bunların birbirleriyle alışverişlerinde her ikisinin de aleyhte bir ödemeler dengesine sahip olduklarını söylemek gülünç olur. Bunların karşılıklı olarak birbirlerinin alacaklısı ve borçlusu olmaları halinde, eğer karşılıklı alacakları birbirini götürmüyorsa, bakiye için birisinin alacaklı, ötekisinin ise borçlu olması gerekeceği açıktır. Uluslar sözkonusu olduğunda durum hiç de böyle değildir. Bir ulus için, ticaret bilançosunun eninde sonunda kapatılması gerektiği halde, ödemeler bilançosunun lehte ya da aleyhte olabileceğini kabul eden bütün iktisatçılar da durumun böyle olmadığını kabul ederler.

Ödemeler bilançosu, ticaret bilançosundan, ticaret bilançosunun belli bir tarihte kapatılması gerekmesi bakımından ayrılır. Bunalımların şimdi gerçekleştirdikleri şey, ödemeler bilançosu ile ticaret bilançosu arasındaki farkı, kısa bir aralık halinde daraltmaktır; bunalım geçiren ve bu nedenle de ödemelerini zamanında yerine getirmeyen bir ulusun karşı karşıya kaldığı belirli durumlar zaten hesapların tasfiyesi zamanında böyle bir kısalmaya yolaçmıştır. Önce, dışarıya değerli maden sevki; ardından, gönderilen malların düşük fiyatlarla satışı; elden çıkarılmak ya da içerde onlar karşılığında para avansları elde etmek için meta ihracı; faiz oranını yükseltmek, kredileri kesmek, senet ve tahvillerin değerlerini düşürmek, yabancı tahvilleri elden çıkartmak, bu değeri düşürülmüş tahvillere yatırılmak üzere yabancı sermayeyi çekmek, ve ensonu, bir yığın alacağı tasfiye eden iflâs. Aynı zamanda, bunalımın patlak verdiği ülkeye çoğu kez hâlâ madenî para gönderilmektedir, çünkü bu ülkeye çekilen çekler güvenli olmamakta ve madenî parayla ödeme en güvenilir olmaktadır. Ustelik, Asya bakımından, bütün kapitalist uluslar, genellikle aynı zamanda —doğrudan doğruya ya da dolaylı— onun borçlusudurlar. Bu çeşitli koşullar, diğer ilgili ulus üzerinde tam etkisini gösterir göstermez, o da aynı şekilde altın ve gümüş ihraç etmeye başlar, kısacası, ödemeler vadesinde yapılamamaktadır ve aynı olaylar yinelenmektedir.

Ticarî kredide, faiz —kredi fiyatı ile nakit fiyat arasındaki fark olarak— metaların fiyatına ancak, poliçeleri normal vadenin üzerinde oldukları sürece girer. Tersî durumunda girmez. Ve bunu herkesin bir eliyle aldığı krediyi bir başka eliyle vermesi olgusu açıklar. [Bu, benim deneyimlerime uymuyor. —F.E.] Ama, iskonto, buraya bu biçim içersinde girdiği sürece, bu, bu ticarî kredi ile değil, para piyasası tarafından belirlenir.

Eğer faiz oranını belirleyen para-sermaye arzı ve talebi, Overstone'un öne sürdüğü gibi, fülî sermayenin arz ve talebi ile aynı şey olsaydı, faiz, çeşitli metalara ya da ele alınan aynı metanın çeşitli evrelerine (hammadde, yarı mamul ürün, son şeklini almış ürün) bağlı olarak, aynı zamanda düşük ve yüksek olurdu. 1844'te İngiltere Bankasının faiz oranı, %4 (ocaktan eylüle) ile, %2½ ve 3 (kasımdan yıl sonuna kadar) arasında oynuyordu. 1845'te %2½, 2¾, ve ocaktan ekime kadar %3, geriye kalan aylarda %3 ile 5 arasındaydı. Temiz Orleans pamuğunun ortalama fiyatı 1844'te 6¼ peni, 1845'te 4¾ peni idi. 3 Mart 1844 tarihinde Liverpool'daki pamuk stoku 627.042 balya ve 3 Mart 1845'te 773.800 balya idi. Pamuğun düşük olan fiyatlarına göre faiz oranının 1845'te düşük olması gerekirdi, ve gerçekten de bu sürenin büyük bir kısmında düşüktü. Ama, iplik fiyatlarına göre faiz oranının yüksek olması gerekirdi, çünkü, fiyatlar nispi olarak, kârlar mutlak olarak yüksekti. Libresi 4 peni olan pamuktan 1845'te, 4 peni eğirme gideriyle (iyi cins *secunda mule twist* No 40) ya da iplikçiye ödenen 8 peni toplam giderle iplik eğirilebilir, ve bu iplik, 1845 eylül ve ekiminde libresi 10½ ya da 11½ peniden satılabil-

lirdi. (Bkz: aşaşıda, Wylie'nin tanıklığı.)

Bütün sorun şu şekilde çözümlenebilir:

Borç sermayesi arzı ve talebi, genellikle sermaye arzı ve talebi ile aynı olurdu (bu son söz saçma olduğu halde; çünkü, sanayici ya da tüccar kapitalist için meta, onun sermayesinin bir biçimidir, ama o hiç bir zaman sermaye olarak böyle bir meta talep etmez, o ancak belli bir metayı meta olarak talep eder ve, kendi sermayesinin devresinde onun oynamak zorunda olduğu role bakmaksızın bir meta olarak, örneğın tahlıl ya da pamuk olarak bu metayı satın alır ve karşılığını öder), eğer ortada borç para verenler olmasaydı ve onların yerine borç veren kapitalistler, makinelere, hammaddelere, vb. sahip olsaydılar ve bunları şimdi evlerin kiraya verilmesi gibi, bu nesnelerden bazılarına kendileri de sahip bulunan sanayi kapitalistlerine borç ya da kiraya vermiş olsalardı. Böyle bir durumda, borç sermayesi arzı, sanayi kapitalistleri için üretim öğelerinin ve tüccarlar için metaların arzı ile aynı şey olurdu. Ama açıktır ki, o zaman da, borç veren ile borç alan arasındaki kâr bölüşümü, borç verilen ve onu kullanmakta olanın mülkiyetinde bulunan sermayenin oranına bağlı olurdu.

Bay Weguelin'e göre (B. A., 1857), faiz oranı "kullanılmayan sermaye miktarı" tarafından belirlenir (252); o, "kullanım yeri arayan büyük bir sermaye kitlesinin bir göstergesinden başka bir şey değildir" (271); daha sonra bu kullanılmayan sermaye *floating capital* [dolaşan sermaye] halini alıyor ve bu sözle o "İngiltere Bankası banknotları ile ülkedeki diğer tür dolaşım araçlarını, örneğın, taşra bankaları dolaşım araçlarını ve ülkedeki sikke miktarını" kastediyor "... *floating capital*'a [dolaşan sermayeye] ben bankerlerin rezervlerini de katıyorum" diyor (502, 503) ve daha sonra külçe altınları da buna ekliyor (503). Böylece aynı Bay Weguelin, İngiltere Bankasının faiz oranı üzerinde "Biz" [İngiltere Bankası] "kullanılmayan sermayenin daha büyük bir kısmını elde bulundurduğumuz" zaman büyük etkisi olduğunu söylediği (1198) halde Bay Overstone'un yukardaki tanıklığına göre, İngiltere Bankası, "sermaye için bir yer değildir." Bay Weguelin şunları da söylüyor: "Bence iskonto oranı, ülkede bulunan kullanılmayan sermayenin miktarı ile belirlenir. Kullanılmayan sermaye miktarını, tamamı külçe rezervi olan, İngiltere Bankasının rezervleri temsil eder. Bu nedenle, bu altın çekildiğinde ülkedeki kullanılmayan sermaye miktarı azalır ve dolayısıyla da, geriye kalanın değeri artmış olur" (1258). J. Stuart Mill şöyle diyor (2102): "Banka, *banking department*'ının borçları karşılayabilmesi için, bu kısımda rezervleri doldurabilmek için elden geleni yapmak zorundadır; ve bu nedenle dışarıya bir altın akışının gelişerek devam ettiğini farkederek etmez, rezervlerini güven altına almak ve iskonto oranı ya da senet satışlarını daraltmaya başlamak zorundadır." — Rezerv, yalnız *banking department* bakımından düşünöldüğünde, yalnız mevduatlar için rezerv demektir. Overstone'lara göre *banking department*'in "otomatik" banknot çıkar-

tılmasıyla ilgilenmeksizin, yalnız banker olarak hareket etmesi gerekir. Ama, gerçek darlık zamanlarında Banka, *banking department*' in yalnız banknotlardan ibaret bulunan yedeklerinden bağımsız olarak, altın rezervini dikkatle izler ve, iflâs etmek istemiyorsa izlemek zorundadır da. Çünkü, külçe rezervi suyunu çektiği ölçüde, banknot rezervi de erir ve bunu, hiç kimse, 1844 tarihli *Bank Act* ile bunun böyle olmasını akıllıca düzenleyen Bay Overstone'dan daha iyi bilemez.

KREDİ SİSTEMİNDE DOLAŞIM ARACI

“DOLAŞIM hızının büyük düzenleyicisi kredidir. Bu, para piyasası üzerindeki şiddetli baskının genellikle niçin dolu bir dolaşım ile çakıştığını açıklar.” (*The Currency Theory Reviewed*, s. 65.)

Bunu iki anlama almak gerekir. Bir yandan, dolaşım aracında tasarruf sağlayan bütün yöntemler, kredi üzerine dayanırlar. Öte yandan, örneğin 500 sterlinlik bir banknot alalım. A, bunu bir poliçeyi ödemek için belli bir tarihte B'ye verir; B, aynı gün bunu bankerine mevduat olarak yatırır; banker gene aynı gün bununla, C için bir poliçe iskonto eder; C, bununla bankaya ödeme yapar ve banka da bunu *bill broker*'a [simsara] avans olarak verir, vb.. Banknotun satınalma ve ödemeye hizmet etmek üzere burada yaptığı dolaşımın hızını, tekrar tekrar bir kimseye mevduat biçiminde geri dönmesi ve tekrar bir başkasına borç biçiminde devredilmesinin hızı etkiler. Dolaşım aracındaki basit tasarruf, en gelişmiş biçimde *clearing house*'da —vadesi gelen poliçelerin düpedüz değiştirilmelerinde— ve paranın sırf bakiyelerin tasfiyesi için ödeme aracı olarak gördüğü genel işlevde görülür. Ne var ki, bu poliçelerin kendi varlıkları da, gene, sanayiciler ile tüccarların karşılıklı olarak birbirlerine verdikleri krediye bağlıdır. Bu kredi azalırsa, poliçelerin ve özellikle uzun vadeli olanların sayıları da azalır, dolayısıyla da, hesapların tasfiyesi ile ilgili bu

yöntemin etkinliği azalır. Parayı alışverişi işlemlerine karıştırmamadan ibaret bulunan, ve bütünüyle, paranın ödeme aracı olarak işlevine —ki, bu da gene krediye dayanır— dayanan bu tasarruf, ancak iki türde olabilir (bu ödemelerin biraraya toplanmasıyla ilgili olarak şu ya da bu ölçüde gelişmiş teknikler dışında); poliçelerin ya da çeklerin temsil ettiği karşılıklı alacaklar, ya aynı banker tarafından tasfiye edilir ve bu banker, yalnızca, birinin hesabındaki alacağı diğerinin hesabına aktarır, ya da çeşitli bankerler kendi aralarında bu tasfiye işlemini yaparlar.¹¹ Sekiz-on milyonluk poliçenin, örneğin Overend, Gurney and Co. firması gibi, bir *bill broker*'in elinde toplanması, hesapların bu şekilde aynı yerde karşılıklı olarak denkleştirilmesini daha geniş boyutlara ulaştırmanın bellibaşlı yollarından biriydi. Dolaşım aracının etkinliği bu şekildeki tasarruf ile, yalnızca hesapların kapatılması için gerekli olan küçük bir miktarın elde bulundurulması derecesine kadar artırıldı. Ote yandan, dolaşım aracı olarak akan paranın hızı tamamen (bu yolla da parada tasarruf sağlanmıştır), para ile ardarda yapıldıkları sürece, satınalma ve satışların akışına, ödemeler zincirine bağlıdır. Ama dolaşımın hızını kredi etkiler ve dolayısıyla da artırır. Örneğin tek bir para parçası, kredinin aracılığı olmaksızın, ancak beş hareketi gerçekleştirebilir ve sırf dolaşım aracı olarak her bireyin elinde daha uzun süre kalır; ilk sahibi olan A, B'den, B, C'den, C, D'den, D, E'den ve E, F'den satın almada bulunur, yani elden ele geçişi sırf gerçek satın almalar ve satışlar yoluyla olmuştur. Ama, A, B'nin yaptığı ödeme ile aldığı parayı bankaya yatırır ve banka da bunu C'nin poliçelerini iskonto etmekte kullanır, C, D'den satın alır, D parayı bankasına yatırır ve banka da bunu E'ye borç verir ve E'de F'den satın alırsa, sırf dolaşım aracı (satınalma aracı) olarak hızı bile, birkaç kredi işlemiyle, B'nin parayı bankere vermesi, bankerin C'ye ait senedi iskonto etmesi, D'nin parayı bankerine vermesi, bankerin E'ye ait senedi iskonto etmesi ile, yani dört kredi işlemi aracılığı ile artırılmış olur. Bu kredi işlemleri olmaksızın, aynı para parçası, peşpeşe beş satın almayı belli bir sürede yerine getiremezdi. Fiilî alım ve satımlarda aracılık etmeksizin, mevduat olarak yatırılma ve iskonto işlemleri yoluyla onun el değiştirmesi olgusu, burada, bir dizi fiilî alım-satımda el değiştirmesini hızlandırmıştır.

¹¹ Bir banknotun dolaşımda kaldığı ortalama gün sayısı:

Yıllar	5 £ Banknot	10 £ Banknot	20-100 £ Banknot	200-500 £ Banknot	1.000 £ Banknot
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(İngiltere Bankası kasadan Marshall tarafından derlenmiştir. *Report on Bank Acts*, 1857, Appendix II, s. 300-01.)

Bir ve aynı banknotun, birkaç bankada mevduat teşkil edebileceğini daha önce görmüştük. Bunun gibi, aynı bankada, çeşitli mevduatları da teşkil edebilir. Banker, A'nın yatırmış olduğu banknotla B'nin poliçesini iskonto eder. B, C'ye ödeme yapar ve C, aynı banknotu aynı bankaya yatırır.

Basit para dolaşımını irdelerken (Buch I, Kap III, 2*), fiili dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşım hızı ile ödemelerdeki tasarruf veri kabul edildiğinde, metallerin fiyatları ve alışverişlerin miktarı ile belirlendiğini göstermiş bulunuyoruz. Aynı yasa, banknotların dolaşımını da düzenlemektedir.

Aşağıdaki tabloda, İngiltere Bankasının, halkın elinde bulunduğu sürece yıllık ortalama banknot sayısı gösterilmektedir; 5-10 sterlin, 20-100 sterlin, 200 ve 1.000 sterlin arasında daha büyük miktarlar ve bir de, bu grupların herbirinin toplam dolaşımdaki yüzdeleri bu tabloya alınmıştır. Miktarlar biner şeklindedir, yani son üç sıfır yazılmamıştır. [Bkz: aşağıdaki tablo.]**

(B. A. 1858, s. xxvi.) Dolaşımdaki banknotların toplam tutarı, demek ki, ticari işler, ihracat ile ithalatın gösterdiği gibi, iki katından fazla arttığı halde, 1844'ten 1857'ye kadar mutlak bir azalma göstermiştir. 5 ve 10 sterlinlik daha küçük banknotlar, tabloda da görüldüğü gibi, 1844'te 9.263.000 sterlinden, 1857'de 10.659.000 sterline yükselmiştir. Ve bu, o sıradaki, altın dolaşımında görülen özellikle büyük artışla aynı zamanda olmuştur. Buna karşılık, daha yüksek değerdeki banknotlarda (200-1.000 sterlin) 1852'de 5.856.000 sterlinden, 1857'de 3.241.000 sterline bir azalma, yani 2½ milyon sterlinden fazla bir düşme olmuştur. Bu şöyle açıklanır: "8 Haziran 1854'te, Londra'daki özel bankerler, hisse senetli bankaların, *Clearing House* kuruluşuna katılmalarına izin vermişler, ve kısa bir süre sonra kesin kliring işleri, İngiltere

Yıllar	£ 5-10 Banknotlar	%	£ 20-100 Banknotlar	%	£ 200-1.000 Banknotlar	%	Sterlin Olarak Toplam
1844	9.263	45,7	5.735	28,3	5.253	26,0	20.241
1845	9.698	46,9	6.082	29,3	4.942	23,8	20.722
1846	9.918	48,9	5.778	28,5	4.590	22,6	20.286
1847	9.591	50,1	5.498	28,7	4.066	21,2	19.155
1848	8.732	48,3	5.046	27,9	4.307	23,8	18.085
1849	8.692	47,2	5.234	28,5	4.477	24,3	18.403
1850	9.164	47,2	5.587	28,8	4.646	24,0	19.398
1851	9.362	48,1	5.554	28,5	4.557	23,4	19.473
1852	9.839	45,0	6.161	28,2	5.856	26,8	21.856
1853	10.699	47,3	6.393	28,2	5.541	24,5	22.653
1854	10.565	51,0	5.910	28,5	4.234	20,5	20.709
1855	10.628	53,6	5.706	28,9	3.459	17,5	19.793
1856	10.680	54,4	5.645	28,7	3.323	16,9	19.648
1857	10.659	54,7	5.567	28,6	3.241	16,7	19.467

* *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, İkinci Kesim. —Ed.

** Bu tablo, Marx'ın değindiği kaynağın fotokopisinin örneğidir. Bazı rakamlar yanlışdır. —Ed.

Bankası içersinde örgütlenmiştir. Günlük takaslar şimdi, çeşitli bankaların bu kuruluşdaki hesaplarındaki transferler ile yapılmaktadır. Bu sistemin kabul edilmesiyle bankerlerin eskiden hesaplarının kapatılması için kullandıkları büyük banknotlar artık gereksiz hale gelmiştir.” (B. A. 1858, s. v.)

Toplam ticarete kullanılan paranın nasıl çok küçük bir asgariye indirilmiş bulunduğu, Kitap I’e alınan (Kap. III, not 103*), tablodan çıkarılabilir. Bu tabloyu, Londra’daki firmaların en büyüklerinden birisi olan ve küçük bir tüccarın gerekli her tür malı satın alabileceği Morrison, Dillon and Co., Banka komitesine sunmuştur.

W. Newmarch’ın Banka Komitesinde (1857) yaptığı tanıklığa (n° 1741) göre, dolaşım aracındaki tasarrufa başka koşullar da yardımcı olmaktadır: bir peni ile gönderilen posta havalesi, demiryolları, telgraf, kı sacası, gelişen ulaştırma ve haberleşme araçları; böylece şimdi İngiltere, aşağı yukarı aynı banknot dolaşımı ile, beş-altı kez daha fazla işin yürütülmesini sağlayabilmektedir. Bu ayrıca büyük ölçüde, dolaşımdan 10 sterlinin üzerindeki banknotların çekilmesinden de ileri gelmiştir. Bir sterlinlik banknotların da dolaşımda bulunduğu İskoçya ile İrlanda’da banknot dolaşımının yaklaşık %31 yükselmiş olması olgusunun doğal açıklamasını, Newmarch burada görmektedir (1747). Birleşik Krallık’ta, bir sterlinlik banknotlar da dahil, toplam banknot dolaşımının 39 milyon sterlin olduğu söylenmiştir (1749). Altın dolaşımı ise 70 milyon sterlin (1750). İskoçya’da, banknot dolaşımı 1834’te 3.120.000 sterlin, 1844’te 3.020.000 sterlin ve 1854’te 4.050.000 sterlin (1752).

Yalnız bu sayılardan bile, banknot çıkartan bankaların, bu banknotların her an altın paraya çevrilebildikleri sürece dolaşımdaki banknot sayısını hiç bir şekilde artıramayacağı açıktır. [Likit olmayan kâğıt para burada hiç dikkate alınmamıştır; likit olmayan banknotlar ancak, şimdi Rusya’da olduğu gibi devlet kredisi ile fiilen desteklendiği yerlerde genel dolaşım aracı halini alabilir. O zaman bunlar, Kitap I’de (Kap. III, 2, c**) “Sikke ve Değer Sembolleri” başlığı altında incelenmiş bulunan, devlet tarafından çıkartılan likit olmayan kâğıt para ile ilgili yasalara tabidirler. —F. E.]

Dolaşımdaki banknot miktarı, devir gereksinmelerince düzenlenir ve her fazla banknot, kendisini çıkartana doğru gerisin geri döner. İngiltere’de yalnız İngiltere Bankasının banknotları, yasal ödeme aracı olarak genel dolaşımda bulundukları için, biz bu noktada taşra bankalarının, önemsiz ve yalnızca yerel olan banknot dolaşımlarını dikkate almayabiliriz.

1858 Banka Komitesi önünde, İngiltere Bankası Guvernörü Mr. Neave şöyle tanıklık ediyor: “n° 947. (Soru:) Halka sunulduğunu söyle-

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 160-161, not: 103. —F.d.

** *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, İkinci Kesim, c. —F.d.

diğiniz aşağı yukarı 20.000.000 sterlinlik banknot miktarının aynı kalması için hangi önlemleri alıyorsunuz? — Olağan zamanlarda, halkın kullanması için yaklaşık 20.000.000 sterline gereksinme olduğu görülüyor. Yıl boyunca bazı özel dönemlerde bu miktar 1.000.000 ya da 1.500.000 sterlin daha artıyor. Halkın daha fazlasını istemesi halinde, bunu daima İngiltere Bankasından alabileceğini söylemiştim.” — “948. Panik arasında halkın banknot miktarını azaltmanıza izin vermeyeceğini söylediniz; bunu açıklamanızı istiyorum. — Panik sırasında bence halk istediği kadar banknot elde edebilir; ve hiç kuşkusuz bankanın bir taahhüdü olduğu sürece, halk bu taahhüdü Bankadan banknot almak için kullanabilir.” — “949. bu duruma göre, öyle görünüyor ki, her an yaklaşık 20.000.000 sterlin tutarında geçerli para gerekmektedir? — Halk için, 20.000.000 sterlin tutarında banknot; bu, değişiklik gösteriyor. 18.500.000, 19.000.000, 20.000.000, vb. sterlin kadar, ama ortalama alınırsa 19-20 milyon sterlin diyebilirsiniz.”

Commercial Distress (C. D. 1848-57) [Ticarî Bunalım] konusunda Lordlar Komitesinde, Thomas Tooke'un tanıklığı, n° 3094: “Bankanın, halkın elindeki kendi dolaşım aracı miktarını genişletme konusunda bir yetkisi yoktur; ama bankanın, çok şiddetli bir işleme başvurmaksızın halkın elindeki banknot miktarını azaltma yetkisi vardır.”

Nottingham'da 30 yıl bankerlik yapan J. C. Wright, bu taşra bankası için dolaşımında halkın gereksinme duyduğu ve istediğinden fazla banknot tutulabilme olanaksızlığını uzun uzun açıkladıktan sonra, İngiltere Bankası için şunları söylüyor (C.D. 1848-57) n° 2844: “İngiltere Bankası üzerinde” (banknot çıkartılması için) “herhangi bir denetim bulunduğunu bilmiyorum ama, herhangi bir dolaşım fazlalığı mevduata geçecek ve böylece başka bir ad almış olacaktır.”

Aynı şey, neredeyse tamamen kâğıt paranın dolaşımında bulunduğu İskoçya için de doğrudur, çünkü hem burada ve hem de İrlanda'da, bir sterlinlik banknotlar da kullanılmakta ve “İskoçlar altından nefret etmektedir.” Bir İskoç bankasının müdürü Kennedy diyor ki, bankalar kendi banknot dolaşımlarını bile daraltamazlar ve “yapılabilmesi için banknot ya da altına gereksinme bulunan iç alışverişler olduğu sürece, bankerlerin, ya mevduat sahiplerinin talepleri yoluyla, ya da şu veya bu şekilde, bu alışverişlerin gerektirdiği miktarda dolaşım aracını sağlamaları gerekir. ... İskoç bankaları, işlemlerini sınırlandırabilirler ama, dolaşım araçlarını denetleyemezler.” (*Ibid.*, n° 3446, 3448.) Bunun gibi, Union Bank of Scotland'ın müdürü Anderson da diyor ki (*Ibid.*, n° 3578): “kendi aranızdaki” [İskoç bankaları arasındaki] “değişim sistemi, herhangi bir bankanın aşırı banknot çıkartmasını engelliyor mu? — Evet; değişim sisteminden daha güçlü bir engel daha var” [aslında bununla hiç bir ilgisi bulunmuyor, ama, her bankanın banknotlarının bütün İskoçya'da dolaşımında bulunmasını gerçekten de sağlamış oluyor], “İskoçya'da yaygın olan bu bankada hesap bulundurma uygulaması; elinde parası olan herkesin bir banka hesabı var ve hemen gereksinmesi olma-

yan parayı her gün bu hesaba yatırıyor, böylece işgününün sonunda, hal-
kın cebindeki para bir yana, bankaların dışında pek az para bulunuyor.”

Aynı şey, İrlanda Bankası Güvernörü MacDonnel ile İrlanda Pro-
vincial Bank'ın Müdürü Murray'ın aynı Komitedeki tanıklıklarının da
belirttiği gibi İrlanda için de geçerlidir.

Banknot dolaşımı, İngiltere Bankasının isteğinden bağımsız olduğu
gibi, bu banknotların altına çevrilebileceğini garanti eden bankanın ka-
salarındaki altın rezervinin durumundan da bağımsızdır. “18 Eylül 1846
tarihinde, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknotları 20.900.000
sterlin, Bankadaki külçe altın ve gümüş tutarı 16.273.000 sterlindi; ve 5
Nisan 1847'de dolaşımdaki banknot 20.815.000 sterlin ve külçe tutarı
10.246.000 sterlindi. ... Ülkede dolaşımdaki para da herhangi bir daral-
ma olmaksızın altı milyon altının ihraç edildiği apaçıktı.” (J. G. Kinnear,
The Crises and The Currency, London 1847, s. 5.) Kuşkusuz, bu ancak,
İngiltere'de bugünkü koşullar altında olmuştur ve burada bile ancak, ya-
saların, banknot çıkartılması ile değerli maden rezervi arasında farklı bir
oranı öngörmediği sürece olabilmektedir.

Demek oluyor ki, yalnız iş ve ticaretin gereksinimleri, dolaşımdaki
para —banknot ve altın— miktarı üzerinde etkili olmaktadır. Burada her
şeyden önce işlerin genel durumundan bağımsız olarak, her yıl kendile-
rini yineleyen devresel dalgalanmaları dikkate almak gerekir; böylece
son 20 yılda “dolaşım bir ayda yüksek, diğerinde düşük ve bir başka ay-
da orta düzeyde olmaktadır.” (Newmarch, B. A. 1857, n° 1650.)

Bu nedenle her yıl ağustos ayında hasat giderlerini ödemek için, ge-
nellikle altın olarak birkaç milyon İngiltere Bankasından iç dolaşıma
geçmektedir; çünkü, ücretler bu ayda yapılan bellibaşlı ödemelerdir ve
banknotlar İngiltere'de bu amaç için pek geçerli olmamaktadır. Yıl so-
nuna kadar bu para tekrar bankaya dönmektedir. İskoçya'da, altın lira
yerine, neredeyse bir sterlinlik banknotlardan başka bir şey bulunma-
makta ve bu yüzden banknot dolaşımı, buna benzer durumlarda, yani
yılda iki kez, mayıs ve kasım aylarında, 3 milyondan 4 milyona yüksel-
mektedir; iki hafta sonra geriye akış başlamakta ve yaklaşık bir ay içe-
sinde tamamlanmaktadır. (Anderson, C. D. 1848-57, n° 3595-3600.)

İngiltere Bankasının banknot dolaşımı da her üç ayda bir. “temettü”,
yani devlet borçları üzerinden faiz ödenmesi nedeniyle geçici dalgalan-
malar göstermekte, banknotlar önce dolaşımdan çekilmekte ve sonra da
tekrar piyasaya çıkmaktadır; ama çok geçmeden de gene geriye dön-
mektedir. Weguelin (B. A. 1857, n° 38) banknot dolaşımındaki bu dal-
galanmanın ikibuçuk milyona ulaştığını söylemektedir. Ne var ki, mahut
Overend, Gurney ve Ortakları firmasından Bay Chapman, para piyasa-
sında bu yüzden doğan dalgalanmanın çok daha yüksek olduğunu tah-
min etmektedir. “Bu temettülerin ödenmesi için 6-7 milyon sterlini çek-
tiğiniz zaman, bu arada bu meblağın yerini doldurabilecek birisinin aracı
olarak bulunması gerekir.” (B. A. 1857, n° 5196.)

Dolaşım aracı miktarında, sanayi çevriminin çeşitli evrelerine teka-bül eden dalgalanmalar çok daha önemli ve uzun sürelidir. şimdi de bu konuda adı geçen firmanın bir başka *ortağının*, saygıdeğer Quaker Samuel Gurney'in söylediklerine kulak verelim (C. D. 1848-57, n° 2645): "Ekim (1847) sonunda, halkın elindeki banknot tutarı 20.800.000 ster-lindi. O dönemde, para piyasasında banknot elde etmede büyük bir güç-lük vardı. Bu, 1844 tarihli yasanın koyduğu sınırlandırmalar sonucu, bunları elde edememek kaygısından ileri geliyordu. Halen [Mart 1848] halkın elindeki banknot miktarı ... 17.700.000 sterlindir ama, şu anda herhangi bir ticarî panik bulunmadığı için bu miktar gerekli olanın çok üzerindedir. Londra'da, elinde kullanabileceğinden daha çok miktarda banknot bulundurmayan ne banka vardır ne de sarraf." — 2650. İngilte-re Bankasının kasaları dışında bulunan ... banknot miktarı, aktif bir do-laşımın devamı için tamamen yetersiz kalmakta, iş dünyasının hali ve kredi durumu ... aynı şekilde dikkate alınmamış bulunmaktadır." — "2651. Halen halkın elinde bulunan dolaşım miktarı ile ilgili olarak taşı-dığımız fazlalık duygusu, büyük ölçüde, içinde bulunduğumuz büyük durgunluk durumundan gelmektedir. Yüksek fiyatlar ve alışverişlerdeki canlılık karşısında, 17.700.000 sterlin bize bir sınırlama duygusu ver-mektedir."

[İşlerin durumu böyle olduğu ve verilen borçların geriye dönüşü dü-zenli olduğu ve dolayısıyla kredi sarsılmadığı sürece, dolaşımdaki geniş-leme ve daralma, yalnızca, sanayiciler ile tüccarların gereksinmelerine bağlı bulunmaktadır. Altın hiç değilse İngiltere'de, toptan ticarete söz-konusu haline gelmediği ve altın dolaşımına, mevsimlik dalgalanmalar dışında, uzun bir süre için oldukça değişmez gözüyle bakılabildiği için, İngiltere Bankasının banknot dolaşımı, bu değişmelerin yeterli doğru-lukta bir ölçütünü oluşturur. Bunalımı izleyen durgunluk döneminde dolaşım en alt düzeyindedir; canlanan taleple birlikte, dolaşım aracına karşı daha büyük bir gereksinme doğar ve artan gönenle birlikte büyür; dolaşım aracı miktarı, aşın-gerilim ve aşın-speküstasyon döneminde tepe noktasına ulaşır; bunalım çığ gibi patlak verir ve daha dün yığınla bulu-nan banknotlar piyasada görölmez olur ve onunla birlikte, senet kıran-lar, senet ve tahvil karşılığında borç verenler ve meta satın alıcıları da. İngiltere Bankası imdada çağrılır, ama onun gücü de çok geçmeden tü-kenir, çünkü 1844 tarihli *Bank Act*, bütün dünya banknot diye feryat eder ve meta sahipleri ellerindekini satamadıkları halde borçlarını öde-meye çağrılır ve banknot bulabilmek için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırken, bankayı banknot dolaşımını kısımaya zorlamaktadır. "Panik sı-rasında," diyor daha önce adı geçen Wright (*loc. cit.*, n° 2930), "ülke. bankerler ile başkaları dolaşım aracını istif halinde biriktirdikleri için, olağan zamana göre iki katı dolaşım aracına gereksinme duyar."

Bunalım bir kez patlak verdi mi, artık yalnızca, bir ödeme aracı so-runu halini alır. Ama herkes, bu ödeme aracını ele geçirmek için bir baş-kasına bağlı olduğu ve hiç kimse, vadesi geldiğinde karşısındakinin öde-

meyi yapıp yapamayacağından emin olmadığı için, piyasada bulunan bu ödeme aracı, yani para için bir hücumdur başlar. Herkes eline geçirebildiği parayı bir yana istif eder ve böylece, en çok gereksinme duyulduğu bir günde banknotlar ortalıkta görünmez olur. Samuel Gurney (1848-57 C. D. n° 1116), 1847 Ekiminde, böyle bir bunalım sırasında, kasalara kitlenen banknot miktarının 4-5 milyona ulaşacağını tahmin etmektedir. —F. E.]

Bu konuda, Gurney'in daha önce adı geçen ortağı Chapman'ın, 1857 tarihli Banka Komitesindeki sorgusu özellikle ilginçtir. Buraya, ben, bu tanıklığın, değinilen bazı noktaları daha sonra incelenecekse de, bellibaşlı yerlerini alacağım.

Bay Chapman şöyle diyor:

“4963. Herhangi bir kapitalistin (Londra'da olduğu gibi), para piyasası üzerinde, dolaşım aracının çok düşük düzeyde olduğu bir sırada, büyük bir kıtlık ve baskı yaratacak güce sahip bulunmasının doğru bir şey olmadığı inancını taşıdığımı da hiç tereddüt etmeden söyleyebilirim. Bir amaca ulaşmak istedikleri takdirde piyasadan 1 ya da 2 milyon sterlin tutarında banknot çekebilecek güce birden fazla kapitalistin bulunması da ... mümkündür.” — 4965.* Büyük bir spekülör, 1 ya da 2 milyon sterlin tutarında devlet eshamı satabilir ve böylece piyasadan para çeker. Daha çok yakınlarda böyle bir şey oldu ve “çok şiddetli bir baskı yaratıyor”.

4967. Bu sırada banknotlar gerçekten de üretken değildir. “Ama bu, onun [spekülörün —ç.] büyük amacını eğer gerçekleştiriyorsa hiç bir şey değildir; onun büyük amacı, devlet fonlarının fiyatını düşürmek, kıtlık yaratmaktır ve bunu yapmak tamamen onun gücü içersindedir.” — Bir örnek: Bir sabah borsada paraya karşı büyük bir talep vardı; hiç kimse bunun nedenini bilmiyordu; birisi Chapman'dan %7'den 50.000 sterlin borç vermesini istedi. Chapman çok şaşırdı, çünkü onun faiz oranı çok daha düşüktü; kabul etti. Biraz sonra adam gene geldi, %7½'den 50.000 sterlin daha aldı ve ardından da %8'den 100.000 sterlin daha; ve %8½'den daha da istiyordu. Bu durumda Chapman bile tedirgin oldu. Az sonra, piyasadan birdenbire önemli miktarda para çekildiği açığa çıktı. Ama Chapman şöyle diyor, “%8'den epeyce borç verdim; daha öteye gitmekten korktum; ne olacağını bilmiyordum.”

Şurasını hiç unutmamak gerekir ki, halkın elinde neredeyse her zaman banknot olarak 19-20 milyon sterlin bulunduğu varsayılmakla birlikte, bu banknotların fiilen dolaşımda bulunan kısmı ile, bankalarda yedek olarak atıl tutulan kısmı, birbiriyle orantısı bakımından sürekli önemli ölçüde değişir. Eğer bu yedek büyük ve dolayısıyla fiili dolaşım küçük ise, bu, para piyasası açısından dolaşımın dolu, paranın bol olduğu (*the circulation is full, money is plentiful*) anlamına gelir, yok eğer bu

* 1894 Almanca baskısında bu sayı 4995'tir. —Ed.

yedek küçük, dolayısıyla da fiilî dolaşım dolu ise, para piyasası diliyle dolaşım düşük, para kıt (*the circulation is low, money is scarce*) — diğer bir deyişle, atıl borç sermayeyi temsil eden kısım küçüktür. Dolaşımda, sanayi çevriminin evrelerinden bağımsız gerçek bir genişleme ya da daralma —halkın gereksinmesi olan miktar gene de aynı kalmak üzere—, ancak teknik nedenlerle meydana gelir; örneğin, vergilerin ya da devlet borçları ile ilgili faizlerin ödendiği zamanlarda. Vergiler ödendiği zaman, normalin üzerinde banknot ve altın İngiltere Bankasına akar, ve aslında gereksinimleri dikkate alınmaksızın dolaşım daralmış olur. Devlet borçları üzerinden temettü ödendiği zaman bunun tersidir. Birinci durumda, dolaşım aracı elde etmek için bankadan borç alınır. İkinci durumda, yedekleri geçici olarak büyüdüğü için özel bankalarda faiz oranı düşer. Bunun, mutlak dolaşım aracı miktarı ile bir ilişkisi yoktur; ne var ki bu, bu dolaşım aracını harekete geçiren ve bu süreç, kendisi için borç sermayesinin elden çıkarılması anlamına gelen ve dolayısıyla da kârı cebe indiren bankayı yakından ilgilendirir.

Bir durumda, dolaşım aracı yalnızca geçici olarak yer değiştirmiş tir ve İngiltere Bankası bunu, üç aylık vergilerden ve devlet borçları üzerinden ödenen üç aylık temettülerin ödenmesinden hemen önce, kısa vadeli borçlar vererek dengeler; bu fazla banknotların çıkartılması önce, vergilerin ödenmesinin yolaçtığı boşlukları doldurur ve çok geçmeden bunların bankaya yapılan ödemelerle geriye dönüşü ise, temettülerin ödenmesi ile halkın eline geçen fazla banknotları geriye getirmiş olur.

Diğer durumda ise, düşük ya da dolu dolaşım, daima yalnızca, aynı miktar dolaşım aracının, fiilî dolaşım ve mevduata, yani borç verme aracına, farklı bir şekilde bölüşümü sorunudur.

Öte yandan, eğer örneğin, İngiltere Bankasına altın akışına dayanılarak çıkartılan banknot sayısı artmış ise, bu banknotlar, Banka dışında poliçelerin iskontosuna yardımcı olur ve borçların tekrar ödenmesi yoluyla tekrar Bankaya dönerler, böylece dolaşımdaki mutlak banknot miktarı ancak geçici olarak artmış olur.

Dolaşım eğer işlerdeki genişleme nedeniyle dolu ise (bu, fiyatlar nispeten düşük olduğu durumda bile olabilir), yükselen kârlar ile artan yeni yatırımlar sonucu, borç sermayesine olan talep nedeniyle, faiz oranı nispeten yüksek olabilir. İşlerdeki daralma ya da belki de kredi bolluğu nedeniyle dolaşım düşük ise, faiz oranı, fiyatlar yüksek olsa bile düşük olabilir. (Bkz: Hubbard.)*

Mutlak dolaşım miktarının, ancak darlık zamanlarında faiz oranı üzerinde belirleyici bir etkisi vardır. Dolu dolaşım için talep, 1847'de *Bank Act*'in yürürlükten kaldırılmasının dolaşımda herhangi bir genişlemeye yolaçmayıp, yalnızca, istif edilmiş banknotları meydana çıkararak bunları dolaşıma aktarmasında olduğu gibi, kredi eksikliği nedeniyle, ya

* Bu baskıda, s. 487. —Ed.

sırf, bir yana yığılan dolaşım aracına olan talebi (para dolaşımının azalan hızı ile aynı özdeş para parçalarının sürekli olarak borç sermayesine çevrilmesi dikkate alınmazsa) yansıtabilir; ya da, 1857'de *Bank Act*' in yürürlükten kaldırılmasından bir süre sonra olduğu gibi, o günkü koşullar altında, daha fazla dolaşım aracına fülen gereksinme olabilir.

Yoksa mutlak dolaşım aracı miktarının, faiz oranı üzerinde herhangi bir etkisi yoktur, çünkü —dolaşım aracındaki tasarruf ile hızının değişmediği kabul edildiğinde— faiz oranını belirleyen şey, önce, meta-fiyatları ile yapılan alışverişlerin miktarı (böylece, bunlardan biri genellikle diğerinin etkisini nötralize eder) ve ensonu, kredi durumudur, oysa, mutlak dolaşım miktarı, hiç bir şekilde, faiz oranı üzerinde ters bir etki göstermez; ve ikinci olarak da, çünkü meta-fiyatları ve faizin, birbirleri üzerinde herhangi bir doğrudan karşılıklı ilişki içersinde bulunmaları zorunluluğu yoktur.

Bank Restriction Act' in yürürlükte kaldığı sürece (1797-1819) bir *currency* [dolaşım aracı] fazlalığı vardı, ve faiz oranı, daima, nakit ödemelerin yeniden başlamasından sonraki düzeye göre, daha yüksekti. Daha sonra, banknot çıkartılmasının sınırlandırılması ve kurların yükselmesiyle, hızla düştü. 1822, 1823 ve 1832'de genel dolaşım düşük ve faiz oranı da öyleydi. 1824, 1825 ve 1836'da dolaşım dolu idi ve faiz oranı yükseldi. 1830 yazında dolaşım dolu ve faiz oranı düşüktü. Yeni altın madenlerinin bulunmasından beri para dolaşımı bütün Avrupa'da genişledi ve faiz oranı yükseldi. Bu nedenle, faiz oranı, dolaşımdaki para miktarına bağlı değildir.

Dolaşım aracı çıkartılması ile sermaye borç verilmesi arasındaki farkı, en iyi, fiili yeniden-üretim süreci ortaya koymaktadır.

Üretimi oluşturan farklı kısımların birbirleriyle ne şekilde değiştiklerini görmüş bulunuyoruz. (Kitap II, Part III [İkinci Cilt, Üçüncü Kısım. —*Ed.*]) Örneğin, değişen sermaye, maddî bakımdan, emekçilerin geçim araçlarından, kendi ürünlerinin bir kısmından oluşmaktadır. Ama bu onlara, parça parça, para olarak ödenmektedir. Kapitalist bunu yatırmak zorundadır, ama yeni değişen sermayeyi gelecek hafta, bir önceki hafta ödediği eski parayla ödeyebilmesi büyük ölçüde kredi sistemi örgütüne bağlıdır. Aynı şey, toplam toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli kısımlar arasında örneğin tüketim araçları ile, tüketim araçlarının üretim araçları arasındaki değişim için de geçerlidir. Bunların dolaşımı için paranın, görmüş olduğumuz gibi, değişimi yapan tarafların birisi ya da her ikisi tarafından yatırılmış olması gerekmektedir. Para bunun üzerine dolaşımda kalmakta, ama değişim tamamlandıktan sonra kendisini yatırıma geri dönmektedir, çünkü, bu para, onun fiilen kullanılan sanayi sermayesinin üzerinde ve ötesinde yatırılmış bulunmaktadır. (Kitap II, Yirminci Bölüm*).

* *Kapital*, İkinci Cilt, s. 469-471. —*Ed.*

clinde toplanmasıyla bu parayı yatıran, hiç değilse nominal olarak bankerler olmaktadır. Bu yatırım yalnızca dolaşımdaki parayla ilgilidir. Bu bir sermaye yatırımı değil, dolaşıma yapılan bir yatırımdır.

Chapman: “5062. Halkın elinde büyük miktarlarda para olduğu halde, bunlara sahip olunamadığı zamanlar olabilir.” Panik sırasında da para vardır; ama herkes bunu, borç verilebilir sermayeye, yani borç verilebilir paraya çevirmemek için gözünü dört açmaktadır; herkes bu paraya, gerçek ödeme gereksinmelerini karşılamak amacıyla sıkı sıkıya sarılmaktadır.

“5099. Kırsal bölgelerdeki taşra bankerleri kullanmadıkları bakiyeleri size ve diğer firmalara gönderiyorlar değil mi? — Evet.” — “5100. Ote yandan Lancashire ve Yorkshire bölgeleri sizden, işlerinde kullanmak üzere senetlerinin iskonto edilmesini istiyorlar? — Evet.” — “5101. Demek ki, ülkenin bir kısmındaki fazla para, ülkenin öteki kısmındaki talebi karşılamak için kullanılıyor? — Evet, tamamen öyle.”

Chapman, bankaların, kendi fazla para-sermayelerini, kısa dönemler için eshama ve hazine bonolarına yatırma âdetlerinin, son zamanlarda, bu paranın *at call* [emre hazır] yani istenildiğinde ödenilmek üzere borç verilmesinin yaygınlaşmasından beri epeyce azaldığını söylemektedir. O, şahsen bu gibi bonoların satın alınmasının hiç de pratik olmadığı kanısında. Bu yüzden o, parasını güvenilir poliçelere yatırıyor ve bunların bir kısmının her gün vadesi geldiği için, daima, günü gününe ne miktarda paranın eline geçeceğini bilmiş oluyor. [5101-5105.]

İhracattaki büyüme bile kendisini azçok her ülke için, ama özellikle krediyi veren ülke için, iç para piyasası üzerinde, darlık dönemine kadar pek de hissedilmeyen artan bir talep olarak ortaya koymaktadır. İhracat arttığı zaman İngiliz fabrikatörleri, sevkedilen İngiliz mallarına karşılık ihracatçı tüccarlar üzerine genellikle uzun vadeli poliçeler çekiyorlar (5126). — “5127. Genellikle bu poliçelerin zaman zaman tekrar çekileceği konusunda bir uzlaşma sözkonusu değil mi? — [Chapman:] Bu, bizden saklanan bir şeydir; biz bu tür bir poliçeyi kabul edemeyiz. ... Bunun yapıldığını söyleyebilirim, ama böyle bir konu üzerinde konuşmam.” [Masum Chapman.] “5129. Ülke ihracatında, geçen yıl olduğu gibi 20 milyon sterlinlik büyük bir artış olunca, bu, doğal olarak, bu ihracatı temsil eden poliçelerin iskontosu için büyük sermaye talebine yolaçmıyacak mıdır? — Hiç kuşkusuz.” — “5130. Bu ülke genel kural olarak, yapılan bütün ihracatlar için yabancı ülkelere kredi verdiğine göre, bu, bir süre için, buna tekabül edecek şekilde artmış bir sermayenin emilmesi olmayacak mıdır? — Bu ülke, muazzam kredi vermektedir; ama, daha sonra kendi hammaddesi için kredi almaktadır. Bize Amerika’dan daima 60 gün, öteki ülkelerden 90 gün vade tanınmaktadır. Öte yandan biz de kredi veriyoruz; Almanya’ya mal gönderdiğimizde, iki ya da üç ay veriyoruz.”

Wilson, Chapman’dan, İngiltere üzerine poliçelerin, ithal edilen bu

hammadeler ile sömürge mallarının gemiye yüklenmesiyle aynı anda çekilip çekilmediğini ve bu poliçelerin, yükleme belgeleriyle birlikte gelip gelmediğini soruyor (5131). Chapman öyle sanıyor, ama bu gibi “ticari” işlemler konusunda bilgisi bulunduğunu itiraf etmiyor, ve bu alanda uzman olanlardan sorulmasını tavsiye ediyor. — Chapman Amerika’ya ihracat yaparken, “malların transit olarak simgelendiğini,” söylüyor 5133; bu karışık söz herhalde, İngiliz ihracatçısının, metalarına karşılık Londra’daki büyük Amerikan bankalarından birisine dört ay vadeli bir poliçe çektiği ve bu firmanın Amerika’dan maddî bir teminat getirdiği anlamına geliyor.

“5136. Genel kural olarak, daha uzak yerlerle ticaret yapan, ve sermayesini, mallar satılana kadar bekleyen tüccarlar da yok mu? Kendilerine ait büyük servetleri olan, kendi sermayelerini yatırılabilen ve mallarına karşılık avans almayan firmalar bulunabilir; ama, mallarının büyük kısmı, ünlü bazı eski firmaların poliçeleri ile avanslara çevrilmiş durumdadır.” — “5137. Bu firmalar ... Londra’da ya da Liverpool’da, ya da bir başka yerde bulunmakta.” — “5138. Bu nedenle, fabrikatörün kendi parasını yatırması ya da Londra’da ya da Liverpool’da para verecek bir tüccar bulması farketmemektedir; bu gene de bu ülkede verilen bir avans mıdır? — Tamamen öyle. Pek az durumda fabrikatörün bununla bir ilgisi vardır” [ama 1847’de neredeyse bütün durumlarda vardı]. “Diyelim, Manchester’de mamul mal ticareti yapan bir kimse, mal satın alır ve bunları Londra’daki dürüst bir firma aracılığı ile sevkeder; Londra’daki firma, bu malların hepsinin anlaşmaya uygun biçimde sandıklandığına kanaat getirirse, Hindistan’a, Çin’e ya da bir başka yere gönderilen bu mallar karşılığında, Londra’daki bu firma üzerine altı ay vadeli poliçe çeker; şimdi artık bankacılık âlemi işe karışır ve bu poliçeyi onun için iskonto eder; böylece, malların bedelini ödeme zorunda olduğu tarihte, bu poliçenin iskonto edilmesi yoluyla para sağlamış olur.” — “5139. O, bu parayı elde etmiştir ama, banker de kendi parasını elinden çıkartmıştır, değil mi? — *Bankerin elinde de poliçe vardır; banker bu poliçeyi satın almıştır*; o, kendi banka sermayesini, bu şekilde, yani ticarî poliçeleri kırmak suretiyle kullanmaktadır.” [Demek ki, Chapman bile poliçe iskonto etmeye bir para avansı olarak değil, ama bir meta satın alınması olarak bakmaktadır. — *F. E.*] — “5140. Bu gene de, Londra’da para piyasası üzerindeki talebin bir kısmını teşkil etmektedir? — Hiç kuşkusuz, bu, para piyasasının ve İngiltere Bankasının bellibaşlı uğraşısıdır. İngiltere Bankası bu poliçeleri elde etmekten bizim kadar memnundur, çünkü bunun iyi bir yatırım olduğunu bilirler.” — “5141. Bu şekilde, ihracat arttıkça, para piyasası üzerindeki talep de artmış olmuyor mu? — Ülkenin gönenci arttıkça biz” [Chapman’lar] “buna katılmış oluyoruz.” — “5142. Demek ki, sermayenin kullanımı için bu çeşitli alanlar birdenbire artınca, hiç kuşkusuz, bunun doğal sonucu olarak, faiz oranı da yüksek olacaktır? — Kesinlikle öyle.”

5143'te Chapman, "yapılan büyük ihracatımız karşısında, külçe için böylesine bir gereksinmemiz olduğunu hiç anlayanıyor."

5144'te saygıdeğer Wilson soruyor: "İhracatımız için, yaptığımız it-halât için, âlmış olduğumuzdan daha fazla kredi vermiş olmuyor mu-yuz? — Ben de bu noktada kuşkuluyum. Bir kimse, Manchester'deki mallarının Hindistan'a gönderilmesini kabul ettiğinde, sizin on aydan daha kısa bir süreyi kabul etmeniz olanaksızdır. Hindistan bize ödeme yapmadan bir süre önce, pamuğu için bizim Amerika'ya ödeme yapma-mız gerekiyor (bu tamamen doğrudur); ama gene de o, işlerinde oldukça hassastır." — "5145. Geçen yıl olduğu gibi mamul mallar ihracatımızda 20 milyon sterlinlik bir artış olsa, bu artan mal miktarını telafi etmemiz için hammadde ithalâtınızda eskisine göre çok büyük bir artış olması zorunlu olacaktır" [ve bu şekilde, aşırı-ihracat, aşırı-ithalât ile aşırı-üre-tim, aşırı-ticaret ile bir tutulmuş oluyor] "değil mi?— Hiç kuşkusuz öy-le." — "5146. Çok önemli miktarda hesap bakiyesi ödememiz gereke-cek, yani hiç kuşkusuz o sırada hesap bakiyesi aleyhimizde olacak, ama uzun vadede Amerika ile ... döviz hesabı lehimize dedir ve bir süredir Amerika'dan büyük miktarda külçe almaktayız."

5148. Wilson, tefecibaşı Chapman'a, aldığı yüksek faiz oranını, bü-yük bir gönencin ve yüksek bir kâr oranının belirtisi diye kabul edip et-medüğünü soruyor. Chapman besbelli bu lafebesinin bölüğüne şaşarak, doğal olarak, bunu doğruluyor, ama şunları ekleyecek kadar da dürüst davranıyor: "Başı sıkışan kimseler de vardır ve bunların yerine getirmek zorunda olduğu yükümlülükleri vardır; kârlı olsun olmasın bunları yeri-ne getirmeleri gerekir; ama bunun sürekliliği" [yani, yüksek faiz oranının devamı] "gönencin belirtisi olabilir." — Her ikisi de, yüksek bir faiz ora-nının, aynı zamanda, 1857'de olduğu gibi, ülkenin, başkalarının cebin-den ödedikleri için yüksek bir faizi ödeyebilen (ve böylece de, herkes için faiz oranının belirlenmesine yardımcı olan) gezginci kredi şövalyele-ri tarafından perişan edildiğinin, oysa bu arada kendilerinin gelecek kâr-lar üzerinden beyler gibi yaşadıklarının belirtisi olabileceğini de unutu-yorlar. Aynı zamanda bu, fabrikatörler ile başkaları için de çok kârlı bir iş sağlayabilir. Borç sisteminin sonucu olarak geriye ödemeler tamamen aldatıcı hale gelir. Faiz oranı yüksek olduğu sırada, başkalarından daha düşük bir oranla iskonto yaptığı için, İngiltere Bankasını ilgilendirdiği kadarıyla, herhangi bir açıklamayı gerektirmemekle birlikte, aşağıdaki noktaları da açıklığa kavuşturmuş olur.

"5156. Diyebilirim ki," diyor Chapman, "uzun bir süredir yüksek bir faiz oranının bulunduğu şu sıralarda, iskontolarımız en üst düzeydedir." [Chapman bu sözleri, çöküntüden iki ay önce, 21 Temmuz 1857'de söy-lemişti.] — "5157. 1852'de" [faiz oranı küçük iken] "iskontolarınız bu kadar yüksek değildi." Çünkü işler o sırada gerçekten epeyce daha sağ-lıklıydı.

"5159. Piyasada büyük bir para akışı varken ... ve banka oranı düşük

iken, bir poliçe azalması olur. ... 1852'de, tümüyle farklı bir gidiş vardı. Ülkenin ithalat ve ihracatı hiç bir zaman şimdiki düzeyde olmamıştı." — "5161. Bu yüksek iskonto oranı ile iskontolarımız, 1854'teki kadar çoktu." [Faiz oranının 5 ile 5½ arasında olduğu sırada.]

Chapman'ın tanıklığının çok eğlenceli bir kısmı, bu insanların, hal-kın parasına gerçekten nasıl kendi paraları gözüyle baktıklarını ve iskonto ettikleri poliçelerin devamlı çevrilebilirlik hakkını nasıl kendilerinde gördüklerini açıklamaktadır. Sorular ve yanıtlar büyük bir bölünmüş ortaya koymakta. Büyük firmalarca kabul edilen poliçelerin her an paraya çevrilmesini sağlamak, ve İngiltere Bankasının, her türlü koşul altında bunların *bill broker*' lar için reeskontunu sağlamasını temin etmek, yasakoyucunun yükümlülüğü haline geliyor. Ve gene de 1857'de, 8 milyon olan borçlarıyla kıyaslandığında çok küçük sermayeleri olan, böyle üç *bill broker* iflâs etti. "5177. Bu sözlerinizle onların," [yani, Baring'ler ya da Loyd'lar tarafından kabul edilen poliçelerin] "şimdi İngiltere Bankasının zorunlu olarak altınla değiştirilebilir banknotları gibi, zorunlu olarak iskonto edilmesi gerektiği inancında olduğunuzu mu söylemek istiyorsunuz? — Bunların iskonto edilmemesinin çok esef verici bir şey olacağı inancındayım; elinde, Smith, Payne and Co., ya da Jones, Loyd and Co. firmalarının poliçeleri bulunan bir kimsenin, bunları iskonto ettiremediği için ödemeyi durdurmak zorunda kalması çok olağüstü bir durum." — "5178. Messrs. Baring'in sözleşmesi, poliçenin vadesi geldiğinde belli bir miktar paranın ödenmesini zorunlu kılmıyor mu? — Bu tamamen doğru; ama Messrs. Baring, bu sözleşmeyi yaptığında ve, böyle bir sözleşmede bulunan diğer her tüccar bunu hiç bir zaman altın sterlin olarak ödemeyi akıllarına bile getirmezler; bunu, *Clearing House*'da ödeyeceklerini düşünürler." — "5180. Halka henüz poliçenin vadesi gelmeden, bunu herhangi bir kimseye iskonto ettirecek para isteme hakkını verebilecek bir sistemin bulunmasını mı düşünüyorsunuz? — Hayır, poliçeyi kabul edenden değil; ama eğer siz bununla, bizim iskonto edilmiş ticarî poliçeleri elde etmemizin olanaksızlığını anlatmak istiyorsanız, durumu baştan sona değiştirmemiz gerekir." — "5182. Öyleyse siz onun," [ticarî poliçenin] "aynı, İngiltere Bankası banknotlarının altına çevrilebilir olması gibi, paraya çevrilebilir olması gerektiği kanısındasınız? — Bazı koşullar altında tamamen öyle." — "5184. Demek ki, sizce *currency* ile ilgili mevzuat öyle olmalı ki, sağlam nitelikte bir poliçe her an, tıpkı banknot gibi kolayca değişilebilmelidir? — Evet öyle." — "5185. İngiltere Bankasının ya da herhangi bir kimsenin yasayla bunu değiştirme zorunda olması gerektiğini mi söylemek istiyorsunuz? — Benim söylemek istediğim, *currency* ile ilgili yasa hazırlanırken, sağlam ve yasal olması kaydıyla ülkedeki poliçelerin paraya çevrilmeme olasılığını engelleyen hükümler getirilmelidir." — Banknotların altına çevrilmesine oranla, ticarî poliçelerin paraya çevrilmesi işte budur.

“5190. Ülkedeki para-tüccarları aslında yalnızca halkı temsil ederler.” Tıpkı Bay Chapman’ın daha sonraları, Davidson davasında, mahkeme önünde halkı temsil etmesi gibi. Bkz: *Great City Frauds*.*

“5196. Uç ayın sonunda” [temettüler ödendiği zaman] “mutlaka ... İngiltere Bankasına gitmemiz gerekiyor. Temettülerin ödenmesi için dolaşımdan, gelirin 6-7 milyon sterlinini çektiğinizde, o arada birisinin bunu sağlaması gerekir.” — [Bu duruma göre, sözkonusu olan, sermaye ya da borç sermayesi değil, para arzıdır.]

“5169. Bizim ticarî çevremizi tanıyan herkesin bilmesi gerekir ki, hazine tahvillerini satma olanağını bulamadığımız, Hindistan tahvillerinin hiç bir işe yaramadığı, birinci derecede ticarî poliçeleri iskonto ettiremediğiniz bir duruma düşünce, yaptıkları iş gereği, talep üzerine dolaşım aracı ödemek durumunda bulunanların —ki, bütün bankerler bu durumdadır— büyük bir endişeye kapılmaları doğaldır. Bunun sonucu ise herkesin rezervini iki katına çıkartması oluyor. Aşağı yukarı 500 dolayında bulunan bütün taşra bankerlerinin, Londra’daki muhabirlerine banknot olarak 5.000 sterlin göndermelerini istemeleri üzerine, bütün ülkede bunun etkisinin ne olacağını görürsünüz. Böylesine sınırlı miktarı ortalama olarak alsak bile, —ki düpedüz abes bir şeydir— dolaşımdan 2.500.000 sterlin çekilmiş olacaktır. Peki bu miktarı kim sağlayacak?”

Öte yandan, elinde parası bulunan özel kapitalistler, vb., faiz ne olursa olsun parayı vermeye yanaşmıyorlar; bunlar da Chapman’ın ağzıyla konuşuyorlar: “5195. Gerektiğinde parayı geri almak kuşkusunu taşımaktansa hiç faiz almamak yeğdir.”

“5173. Sistemimiz şöyledir: Bir anda ulusal sikke ile ödenmesi talep edilebilecek 300 milyon sterlin borç bulunsa, bu miktarın tamamının karşılığı 23.000.000 kâğıt sterlin ya da buna yakın bir meblağ tutar; bu bizi her an kıvrandırabilecek bir durum değil midir? İşte bunalım sırasında kredi sisteminden birdenbire para sistemine geçişin sonucu.

Bunalım sırasında ülke içersindeki panikten başka, bir para miktarından, ancak külçe altın, evrensel para olduğu ölçüde sözedilebilir. Oysa Chapman’ın hiç sözünü etmediği de bu; o yalnız banknot olarak kâğıt paradan sözediyor.

Aynı Chapman: “5218. Para piyasasındaki düzensizliğin bellibaşlı nedeni” [1847 Nisan ayı ile daha sonra ekim ayındaki] “o yılki olağanüstü ithalât sonucu, takaslarımızı düzenlemek için gerekli para miktarı idi.”

Her şeyden önce, bu dünya piyasası para rezervi o sırada en alt düzeye indirilmişti. Sonra bu aynı zamanda, kredi-parası ile banknotların çevrilebilirliği için güvence olarak iş görüyordu. Bu şekilde, tamamen farklı iki işlevi birleştiriyordu, ama bunların her ikisi de, paranın niteliğinden ileri geliyordu, çünkü, gerçek para daima dünya piyasa parasıdır

* S. Laing, *New Series of the Great City Frauds of Cole, Davidson, and Cordon*, London. —Ed.

ve kredi-parası daima dünya piyasa parası üzerine dayanır.

1847'de, 1844 tarihli *Bank Act* yürürlükten kaldırılmaksızın, "*Clearing House*'ların, işlerini düzenlemesi olanaksızdı." (5221.)

Ama Chapman ne de olsa kaçınılmaz bunalımı sezmişti: "5236. Para piyasasında bazı durumlar vardır ki (ve bugünkü durum buna çok yakındır); para elde edilmesi son derece güçtür ve Bankaya başvurulması zorunludur."

"5239. Bizim, Bankadan, 1847 Ekiminin 19, 20, ve 22'sinde, cuma, cumartesi ve pazartesi günleri aldığımız meblağlar ile ilgili olarak, eğer biz gelecek çarşamba günü senetleri alabilirsek ne mutluydu bize; para tekrar bize doğrudan doğruya akmış, panik bitmişti." — 23 Ekim salı günü *Bank Act* yürürlükten kaldırılmış ve böylece bunalım sona ermişti.

* Chapman, aynı Londra üzerine çekilen poliçelerin, 100-120 milyon sterlin tuttuğuna inanıyor (5274). Bu meblağ, taşra firmaları üzerine çekilen yerel poliçeleri içermiyor.

"5287. 1856 Ekiminde, halkın elindeki banknot tutarı, 21.155.000 sterline ulaştığı halde, para bulmada olağanüstü bir güçlük vardı; halkın elinde bu kadar para olduğu halde biz elimizi süremiyorduk." — Bu durum, Eastern Bank'ın bir süre için (Mart 1856) içine düştüğü sıkışıklığın yolaştığı korkudan ileri geliyordu.

5290-92. Panik sona erer ermez, "kârlarını faizden sağlayan bütün bankerler, hemen parayı kullanmaya başladılar."

5302. Chapman, banka rezervleri azaldığı andaki huzursuzluğu, mevduatlar ile ilgili endişeye bağlı olarak açıklamıyor, ama daha çok, birdenbire büyük paralar ödemek zorunda kalabilecek kimselerin hepsinin de, para piyasasında bir darlık olduğu anda, son sığınak olarak bankaya başvurabileceklerini çok iyi bildiklerini söylüyor; ve "eğer bankaların rezervleri çok küçük ise, bunlar bizi görmekten pek hoşlanmazlar, tam tersine."

Ne var ki bu rezervlerin gerçek büyüklük olarak eriyip gittiğini görmek de çok hoş. Bankerler günlük işlerinin gerektirdiği kadar küçük bir miktarı, ya kendi ellerindé ya da İngiltere Bankasında tutmakta, *bill broker*'lar, herhangi bir rezerv olmaksızın "ülkedeki akışkan banka parasını" elde bulundurmakta. Ve İngiltere Bankasının elinde mevduatlar karşılığı borçlarını dengelemek için, bankerlere ve başkalarına ait yedeklerle, çok düşük bir düzeye, diyelim 2 milyon sterline kadar düşmesine izin verdiği bazı *public deposits* [devlet mevduatı], vb. dışında bir şey bulunmamakta. Kâğıt olarak bu 2 milyon dışında, demek ki bütün bu spekülasyonun, darlık zamanlarında külçe rezervinden başka bir yedeği bulunmamakta (ve bu da yedeği azaltmakta, çünkü dışarı giden külçeye karşılık gelen banknotların da geçersiz kılınması gerekmektedir), ve böylece, dışarıya altın akışı yoluyla bu yedekteki her küçülme, bunalımı artırmaktır.

"5306. *Clearing House*'da ticarî işlemleri tasfiye etmek için para

bulunmadığı takdirde, bence bundan sonraki tek seçenek, biraraya gelecek, ödemelerimizi birinci sınıf poliçelerle, Hazine üzerine, Messrs, Smith, Payne, vb., üzerine çekilecek poliçelerle yapmaktır.” — “5307. Demek oluyor ki, hükümet size dolaşım aracı sağlamakta başarı gösteremediği taktirde, bunu siz kendiniz icadedeceksiniz? — Başka ne yapabiliriz? Halk gelip dolaşım aracını elimizden alıyor; para bulunmuyor.” — “5308. Onların haftanın her günü Manchester’de yaptıklarını, demek, siz de Londra’da yapmış olacaksınız? — Evet.”

Cayley’in (Attwood okuluna bağlı bir Birmingham’lı), Overstone’un sermaye anlayışıyla ilgili olarak sorduğu bir soruya Chapman’ın yanıtı özellikle kurnazcadır: “5315. Bu komitede, 1847 bunalımı gibi bir bunalım sırasında, herkesin aradığı şeyin para değil sermaye olduğu söylendi, bu konuda düşünceniz nedir? — Bunu anlayamadım; biz yalnızca para ticareti yapıyoruz; bununla ne demek istediğinizi anlayamıyorum.” — “5316. Eğer siz onunla [ticarî sermaye] bir kimsenin kendi işinde kullandığı para miktarını kastediyorsanız, buna sermaye diyorsanız, birçok durumda, bu, kendisine halk tarafından” —Chapman’ların aracılığı ile— “verilen kredi yoluyla işlerinde kullandığı paranın çok küçük bir kısmını oluşturun.”

“5339. Bizim madeni parayla ödeme yapmamıza son verdiren şey, zenginlik isteği midir? — Kesinlikle değil. ... Bunun nedeni zenginlik isteğimiz değil, çok yapay bir sistem içersinde hareket etmemizdir; dolaşım aracımız üzerinde çok büyük bir talebin eşğine vardığımızda (*superincumbent*), bu dolaşım aracını elde etmemizi engelleyen durumlar doğabilir. Ülkenin bütün ticarî sanayii felce mi uğrayacak? Bütün istihdam yollarını kapatacak mıyız?” — “5338. Ödemelerimizi madenî parayla yapmaya devam mı edelim, yoksa, ülke sanayiini mi devam ettirelim sorusu sorulsa, ben, bunu bırakalım demekte hiç duraksamam.”

“Bunalımı artırmak ve sonuçlarından yararlanmak amacıyla,” [5358] banknot istif edilmesiyle ilgili olarak, bunun çok kolay olabileceğini söylüyor. Bunun için, üç büyük banka yeterli olabilir. “5383. Bu ticaret merkezindeki büyük alışverişlerle yakın ilgisi bulunan bir insan olarak, kapitalistlerin, pençelerine düşen kimselerin mahvolup gitmelerinden büyük kârlar sağlamak için bu bunalımlardan yararlandıklarını bilmeniz gerekmez mi? — Bunun böyle olduğuna hiç kuşku yok.” — Ve biz bu konuda; ticari bir deyişle “kurbanların mahvolup gitmesinden muazzam kârlar” elde etme çabası içersinde, ensonu kendi ipini kendi eliyle çekmekle birlikte, bay Chapman’a pekâlâ inanabiliriz. Ortağı Gurney de şöyle diyor: Bu işleri bilen için, işlerdeki her değişiklik bir yarar sağlar, Chapman diyor ki: “Toplumsal bir kesiminin, öteki kesimden hiç haberi yok; bunlardan birisi, örneğin, kıtaya ihracat yapan, ya da kullandığı hammaddeyi ithal eden fabrikatör; bunun, külçe işiyle uğraşan kimse ile ilgili hiç bir bilgisi yok.” (5046.) — Ve böylece, günlük güneşlik bir günde Gurney ile Chapman’ın kendileri de, “bu konuda bilgileri olmadığı”

için, o mahut iflâsla yüzyüze geldiler.

Daha önce de gördüğümüz gibi, banknot çıkartılması her zaman bir sermaye avansı anlamını taşıyor. Tooke'un, Lordlar Kamarasının C. D. 1848 Komitesindeki aşağıdaki tanıklığı, yalnızca, bir sermaye avansı-nın, yeni banknotlar çıkartılması yoluyla bir banka tarafından bile gerçekleştirilmiş olsa bile, mutlaka dolaşımdaki banknot sayısında bir artışı belirtmediğini göstermektedir.

"3099. Orneğin, İngiltere Bankasının, avanslarını büyük ölçüde genişlettiği halde, ek banknot çıkartılmasına yolaçmayacağına inanıyor musunuz? — Bunu kanıtlayan pek çok olgu var; en çarpıcı örneklerden birisi 1835'te, Bankanın, Doğu Hint mevduatları ile Doğu Hint Kumpanyasından alınan borçları, halka verilen daha büyük avanslarda kullanmasıydı. O sırada halkın elinde bulunan banknot miktarı aslında daha da azalmıştı. Ve 1846'da, demiryolu mevduatının bankalara ödenmesi sırasında da buna benzer bir tutarsızlık görülmüştü; senet ve tahviller (iskonto edilen ve mevduat olarak) yaklaşık otuz milyona çıkmıştı, oysa bunun halkın elindeki banknot miktarında farkedilebilir bir etkisi olmamıştı."

Banknotlar dışında, toptan ticaretin, çok daha önemli bir başka dolaşım aracı daha vardır: poliçeler. Sağlam poliçelerin her yerde ve her koşul altında kabul edilmesinin, işlerin düzenli akışı için ne denli önemli olduğunu Bay Chapman bize göstermişti. "*Gilt nicht mehr der Tausves Jontof, was soll gelten, Zeter, Zeter!*"* Bu iki dolaşım aracı arasında acaba ne gibi bir bağlantı vardır?

Gilbart bu konuda şöyle yazıyor: "... Banknot dolaşım miktarındaki azalma, poliçe dolaşım miktarını düzenli olarak artırır. Bu poliçeler iki sınıftır: ticarî poliçeler ve banker poliçeleri ... para kıtlasınca borç para verenler, 'bizim üzerimize poliçe çekin, biz kabul ederiz' derler. Ve bir taşra bankeri, nakit verecek yerde, müşterisi için poliçe iskonto edince, ona, Londra'daki temsilcisi üzerine yirmibir günlük kendi çekini verir. Bu poliçeler, dolaşım aracı olarak hizmet ederler." (J. W. Gilbert, *An Inquiry into the Causes of the Pressure, etc.*, s. 31.)

Bunu Newmarch biraz değişik bir biçimde doğruluyor, B. A. 1857, n° 1426:

"Poliçe dolaşım miktarındaki dalgalanmalar ile banknot dolaşımındaki dalgalanmalar arasında bir bağlantı yoktur ... oldukça düzenli biricik sonuç ... para piyasası üzerinde, iskonto oranındaki bir yükselme ile kendisini gösteren bir baskı olduğu sıralarda, poliçe dolaşım hacminde büyük bir artış olduğudur, ve bunun tersi de doğrudur."

Bununla birlikte, bu gibi zamanlarda çekilen poliçeler hiç bir zaman, Gilbert'ın dediği gibi yalnız kısa vadeli banka-çekleri değildir. Tersine

* "Eğer Tausves-Jontof da bir hiçse,
Geriye ne kalır? Aşağılık iftiracı!"
Heine, *Disputation*. —Ed.

bunlar çoğunlukla ve gerçek alışverişleri hiç bir şekilde temsil etmeyen ya da yalnızca üzerlerine poliçe çekilmesi amacıyla yapılan işlemleri temsil eden hatır senetleridir; bunların her ikisinin de yeteri kadar örneğini vermiş bulunuyoruz. *Economist* (Wilson) bu poliçeler ile banknotların güvenilirliğini karşılaştırırken şöyle diyor: “Talep üzerine ödenilebilir banknotların fazlalığı, hiç bir zaman piyasada tutulamazlar, çünkü bu fazlalık, ödeme için daima bankaya dönecektir, oysa, iki ay vadeli poliçeler, çok fazla miktarlarda çekilebilir, çünkü bunların vadesi gelip de diğerleri ile değiştirilmelerine kadar herhangi bir denetim sözkonusu değildir. Uzak bir tarihte ödenecek olan poliçelerin dolaşımının güvenilir diye kabul edilip de, talep üzerine ödenen kâğıt paranın dolaşımının güvenliğine karşı çıkmak bizim için tamamen açıklanamaz bir şeydir.” (*Economist*, May 22, 1847, s. 575.)

Dolaşımdaki poliçe miktarı bu nedenle, tıpkı banknotlar gibi yalnızca, iş ve ticaretin gereksinimleri ile belirlenir; olağan zamanlarda, Birleşik Krallık'ta 1850 ile 1860 arasında, dolaşımda, 39 milyon banknota ek olarak, yaklaşık 300 milyon poliçe bulunuyordu ve bu poliçelerin 100-120 milyonu yalnız Londra üzerine çekilmişti. Dolaşımdaki poliçe hacminin, banknot dolaşımı üzerinde bir etkisi yoktur, ancak para darlığı sırasında, poliçe miktarı artıp da nitelikleri bozulunca, dolaşımdaki banknot miktarının, poliçe miktarı üzerinde bir etkisi olduğu görülür. Ensonu, bunalım döneminde, poliçe dolaşımı bütünüyle çöker; herkes nakit ödeme kabul ettiği için, ödeme vaadi artık geçersiz duruma gelir; yalnızca banknot, hiç değilse İngiltere’de, dolaşım gücünü korur, çünkü, toplam serveti ile ulus, İngiltere Bankasını desteklemektedir.

Ne de olsa kendisi de 1857’de para piyasasının kodamanlarından olan Bay Chapman’ın bile Londra’da, istediği anda tüm para piyasasını altüst edebilecek ve böylece daha küçük para ticareti yapanlara kan kusturabilecek güçte birkaç büyük para-kapitalistin bulunduğundan acı acı yakındığını görmüş bulunuyoruz. Bir-iki milyon değerinde esham satıp, piyasadan buna eşit banknot (ve aynı zamanda borç sermayesi) çekerek, bir darlığı önemli ölçüde yoğunlaştırabilecek böyle birkaç para kapkaççısının olduğunu söylüyordu. Üç büyük bankanın elele vermesiyle mevcut darlık buna benzer manevralarla bir paniğe çevrilebilirdi.

Londra’daki en büyük sermaye gücü hiç kuşkusuz İngiltere Bankasıdır, ama, yarı-hükümet kuruluşu olarak statüsü, yetkisini böyle zalim bir şekilde ortaya koymaktan onu alıkoyuyordu. Gene de, özellikle 1844 tarihli Banka Yasasından beri o da, küpünü doldurmanın yollarını öğrenmişti.

İngiltere Bankasının 14.553.000 sterlinlik bir sermayesi olduğu gibi, buna ek olarak da emrinde 3 milyon sterlinlik “bakiye”, yani dağıtılma-

miş kâr ve, gerekli olana kadar Bankaya yatırılması gereken vergi, vb. olarak hükümet tarafından toplanan bütün para bulunuyordu. Biz buna bir de, normal zamanlarda yaklaşık 30 milyon sterlin tutarındaki öteki mevduatlar ile, herhangi bir rezerve dayanmaksızın çıkartılan banknotları katarsak, Newmarch'ın aşağıdaki sözlerinin (B. A. 1857, n° 1889) oldukça ılımlı bir tahmin olduğunu görürüz: "Para piyasasında [Londra] sürekli olarak kullanılan fonların tutarının, 120 milyon sterlin kadar bir şey olabileceğini rahatlıkla söyleyebilirim; bu 120 milyon sterlinin çok önemli bir kısmı, aşağı yukarı yüzde 15-20 kadarı, İngiltere Bankası tarafından kullanılmaktadır."

Bankanın, kasalarındaki külçe rezervi tarafından karşılanmamak üzere çıkarttığı banknotlar ile, kendisi için yalnız dolaşım aracı değil, bu karşılıksız banknotların nominal tutarında —hayali olsa bile— bir ek sermaye teşkil eden değer sembolleri de yaratmış olur. Ve bu ek sermaye, ek kâr getirir. — 1857 Banka Yasasında Wilson, Newmarch'a soruyor: "1563. Bir bankerin dolaşım aracı, ortalama düzeyde tutulduğu sürece, bu bankerin fiili sermayesine bir ektir, değil mi? — Tabii öyle." — "1564. Demek ki, bu dolaşımdan elde ettiği kâr, fiilen sahip bulunduğu sermayeden değil, krediden sağlanan bir kâr oluyor. — Elbette."

Aynı şey, banknot çıkartan özel bankalar içinde doğrudur. 1866-1868 numaralı yanıtlarında Newmarch, bunlar tarafından çıkartılan bütün banknotların üçte-ikisini (son üçte-birin, bu bankalardaki külçe rezervler tarafından karşılanması gerekiyor), bu miktarda sikke tasarruf edildiği için, "bir o kadar sermaye yaratılması olarak" kabul ediyor. Bunun sonucu olarak bankerin kârı, öteki kapitalistlerden daha büyük olmayabilir. Böyle de olsa, bu kârı onun, bu ulusal sikke tasarrufundan sağladığı gerçeği gene ortadadır. Ulusal bir tasarrufun özel bir kâr halini alması olgusu burjuva iktisatçılarını zerre kadar şaşırtmamakta, çünkü genellikle kâr, ulusal emeğe elkonulmasıdır. Örneğin —çıkarttığı banknotların sırf devlet sayesinde kredisi olan— İngiltere Bankasının (1797-1817) devletten, yani halktan, devlet borçları üzerinden faiz biçiminde ödemeler alarak, devletin aldığı güce dayanarak aynı banknotları kâğıttan paraya çevirmesinden ve sonra da bunu tekrar devlete borç vermesinden daha saçma bir şey olabilir mi?

Ne var ki, bankaların sermaye yaratma için başka yolları da var. Gene Newmarch'a göre, taşra bankaları, yukarda söylendiği gibi, ellerindeki fazla fonları (yani, İngiltere Bankası banknotlarını), iskonto edilmiş poliçeler karşılığında Londra'daki *bill broker*'lara göndermeyi âdet haline getirmişler. Bu poliçeler ile banka kendi müşterilerine hizmet etmekte, çünkü kendi yerel müşterilerinden aldığı poliçeleri, yaptığı ticarî işlerin kendi yöresinde bilinmesine engel olmak için tekrar kullanmama kuralını izlemektedir. Londra'dan alınan bu poliçeler yalnız, Londra'da doğrudan doğruya ödemeler yapmak zorunda bulunan ve bankanın Londra üzerine kendi çekini tercih etmeyen müşterilere hizmet etme

amacını yerine getirmekle kalmaz, ayrıca, bankerin cirosu bunlar için yerel kredi sağladığı için, yerel ödemelerin tasfiye edilmelerine de hizmet etmiş olurlar. Böylece, örneğin Lancashire’da, bütün yerel bankaların kendi banknotları ile, İngiltere Bankasına ait banknotların büyük bir kısmı, bu gibi poliçeler tarafından dolaşım dışına sürülmüştür. (*Ibid.*, 1568-1574.)

Böylece biz, burada, bankaların, 1) kendi banknotlarını çıkartmak, 2) Londra’ya, vadesi 21 gün olan ama çekilir çekilmez karşılığı nakit olarak hemen kendilerine ödenen çekler çekmek ve, 3) her şeyden önce ve aslında banka aracılığı ile yapılan ciro nedeniyle —hiç değilse o bölgeyi ilgilendirdiği kadarıyla— bir krediye haiz bulunan iskonto edilmiş poliçelere ödeme yapmak suretiyle bankaların nasıl kredi ve sermaye yarattıklarını görmüş bulunuyoruz.

İngiltere Bankasının gücünü, piyasa faiz oranını düzenlemesi ortaya koyar. Normal faaliyet sıralarında Banka, külçe rezervinden dışarıya olan ılımlı altın akışına, ödeme aracına olan talep, son otuz yıl boyunca önemli ölçüde sermaye gücü kazanan özel bankalar, hisse senetli bankalar ve *bill broker*’lar tarafından karşılandığı için, iskonto oranını yükselterek¹² engel olamaz. Böyle bir durumda, İngiltere Bankasının başka çarelere başvurması gerekir. Ama Banker Glyn’in (Glyn, Mills, Currie ve Ortakları firmasından), 1848-57 ticari bunalımını araştıran *Commercial Distress* Komisyonunda söylediği sözler kritik dönemler için hâlâ gerçekliğini korumaktadır: — “1709. Ülke üzerindeki büyük baskı koşulları altında, İngiltere Bankası faiz oranını düzenler.” — “1710. Olağanüstü bunalım dönemlerinde ... özel bankerler ile simsarların (*brokers*) iskontoları nispeten sınırlı hale gelince, bu işi yerine getirmek İngiltere Bankasının üzerine düşmekte ve o zaman piyasa oranını düzenleme gücüne bu banka sahip bulunmaktadır.”

Şu da var ki, hükümetin koruması altında bulunan ve bunun getirdiği ayrıcalıklardan yararlanan bir kamu kuruluşu olan İngiltere Bankası, gücünü, öteki özel girişimlerin yaptığı gibi, insafsızca kötüye kullanamaz. Bu nedenle Hubbard, Bankacılık Komitesinde (B. A. 1857) şöyle demektedir: “2844. [Soru:] İskonto oranı en yüksekken, Banka, gidilecek en ucuz yer ve en düşükken *bill broker*’lar en ucuz firmalardır, değil mi? — [Hubbard:] Bu daima böyle olacaktır, çünkü İngiltere Bankası hiç bir zaman rakipleri kadar düşük düzeye inmemekte ve iskonto oranı en yüksekken, hiç bir zaman aynı yükseklikte olmamaktadır.”

¹² Londra Union Bank hissedarlarının 17 Ocak 1894’te yaptıkları genel toplantıda Başkan Ritchie, İngiltere Bankasının iskonto oranını, 1893’te, temmuzda %2½’den 3’e ve ağustosta %4’e çıkarttığını ve dört hafta içerisinde, buna karşın o zamandan beri altın olarak tam 4½ milyon sterlin kaybettğini, banka oranını %5’e yükselttiğini ve bunun üzerine altının kendisine geri döndüğünü, banka oranının eylülde %4’e ve ekimde de %3’e düşürüldüğünü anlatmaktadır. Ama bu banka oranı piyasada kabul edilmemişti. “Banka oranı %5 iken, iskonto oranı %3½ idi ve para için oran %2½; banka oranı %4’e düşünce iskonto oranı %2¼ ve para oranı %1¼; banka oranı %3 iken iskonto oranı %½’ye ve para oranı bunun da altında bir şeye düşmüştü.” (*Daily News*, January 18, 1894.) — F. E.

Ne yazık ki, darlık zamanlarında İngiltere Bankasının, özel deyimiy-
le piyasayı sıkıştırmaması, yani zaten ortalamanın üzerinde bulunan faiz
oranını daha da yükseltmesi, iş hayatında gene de ciddi bir olaydır.
“Banka, piyasayı sıkıştırmaya başlar başlamaz, dışarıya ihracat için bü-
tün satın almalar hemen kesilmekte ... ihracatçılar, fiyatlar, depresyonun
en düşük noktasına ulaşana kadar beklemekte ve ancak o zaman satın
almada bulunmaktadır. Ama bu noktaya varılınca kurlar düzenlen-
mekte — depresyonun en düşük noktasına ulaşana kadar, altın ihracı
durmaktadır. İthalât için mal satın alınması, dışarıya gönderilmiş bulu-
nan altının bir kısmının geriye gelmesini sağlayabilir ama bunlar, dışarı-
ya akışa engel olamayacak kadar geç gelmektedirler.” (J. W. Gilbert, *An
Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money-Market*, London
1840, s. 35.) — “Dolaşım aracını, döviz kurları ile düzenlemenin bir baş-
ka etkisi de, kıtlık sıralarında, çok yüksek bir faiz oranına yolaçmasıdır.”
(*loc. cit.*, s. 40.) “Kambiyo kurlarının düzeltilmesinin yükü, ülkedeki
üretken sanayiın omuzlarına yüklenmekte, oysa, bu sırada İngiltere Ban-
kasının kârları, işlerini daha az miktarda değerli madenle yürütmesi so-
nucu, fiilen büyümektedir.” (*loc. cit.*, s. 52.)

Ama, Samuel Gurney dostumuz da der ki: “Faiz oranındaki büyük
dalgalanmalar, bankerler ile tefeciler için yararlıdır — konjonktürdeki
bütün dalgalanmalar, işini bilen kimse için yararlıdır.” Piyasadaki istik-
rarsızlığı insafsızca sömürerek Gurney’ler işin kaymağını topladığı hal-
de, İngiltere Bankası bunu aynı rahatlıkla yapamıyor ama, işlerin genel
durumunu saptama konusunda sahip oldukları olağanüstü olanaklar sa-
yesinde, yöneticilerin ceplerine dolan kişisel kârlar bir yana, gene de ol-
dukça tatlı bir kâra konuyor. Nakit ödemelere başlandığında, 1817 ta-
rihli Lordlar Kamarası Komitesine sunulan bilgilere göre, 1797’den
1817 tarihine kadar geçen bütün dönem için İngiltere Bankasının sağla-
dığı bu kârlar şu şekilde idi:

Bonolar ve temettü artışıları	7.451.136
Sahipleri arasında bölüşülen yeni hisse senetleri	7.276.500
Sermayenin artan değeri	14.553.000
<i>Toplam</i>	<i>29.280.636</i>

Bu sonuç, 11.642.100 sterlin üzerinden 19 yıllık bir dönemde alı-
nan bir sonuçtur. (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2nd ed., London
1843, s. 120.) Nakit ödemeleri 1797’de durduran İrlanda Bankasının
toplam kazancını da aynı yöntemle değerlendirecek olursak, şu sonuçla-
rı elde ederiz:

1821’de verilmesi gereken temettüleri	4.736.085
Deklere edilen bonolar	1.225.000
Aktif artışı	1.214.800
Sermayenin artan değeri	4.185.000
<i>Toplam</i>	<i>11.360.885</i>

Bu, 3 milyon sterlinlik bir sermaye üzerinden alınan sonuçtur. (Ibid.,
s. 363-64)*

* Almanca baskıda bu sayı 163’tür. —*F.d.*

Ve bütün bunlar, merkezileşmenin faziletleri üzerine yapılan konuşmalardan sonra! Odak noktası sözde ulusal bankalar ile büyük para tüccarları ve bunların çevresindeki tefecilerden oluşan kredi sistemi, büyük bir merkezileşmeyi içermekte ve bu parazitler sınıfına yalnızca, zaman zaman sanayici kapitalistleri soyma olanağını vermekle kalmamakta, aynı zamanda da fiili üretime en tehlikeli biçimde burnunu sokma gücünü vermektedir — ve bu çete, üretim konusunda hiç bir şey bilmediği gibi, onunla en ufak bir ilgisi de bulunmamaktadır. 1844 ve 1845 tarihli yasalar, sayıları, maliyeciler ve *stock-jobbers* [borsa komisyoncuları] ile artan bu eşkiyaların büyüyen gücünün bir kanıtıdır.

Eğer hâlâ bu saygıdeğer eşkiyaların, hem ulusal ve hem de uluslararası üretimi sırf üretimin çıkarları için sömürdüklerinden ve kendilerinin de sömürüldüğünden, kuşkulanan varsa, bankerlerin yüksek ahlaki değerleri konusundaki şu vaazdan çok şeyler öğrenebilir: “Bankacılık kuruluşları ... ahlaki ve dinî kurumlardır. ... Bankerlerin uyanık ve azarlayıcı gözleri tarafından görülmek korkusu, kaç genç tüccarı, yaygaracı ve müsrif kimselerle dostluk kurmaktan alıkoymuştur? ... Bankerinin gözünde itibarını sürdürmek endişesi az şey midir? Bankerinin bir kaş çatmasının onun üzerindeki etkisi, arkadaşlarının çığlık ve cesaret kırıcı sözlerinden daha büyük değil midir? Kuşkuya yolaçması ve dolayısıyla parasal olanaklarının kısıtlanması ya da kesilmesi sonucunu verebilecek bir hilekârlık ya da yalancılıkla suçlanma olasılığı onu tirtir titretmez mi? ... Ve onun için bankerlerin dostça tavsiyesi, papazınkinden daha da değerli değil midir?” (G. M. Bell, İskoçyalı bir banka müdürü, *The Philosophy of Joint-Stock Banking*, London 1840, s. 46, 47.)

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CURRENCY PRINCIPLE
VE 1844 TARİHLİ İNGİLİZ BANKA YASASI

[BUNDAN önceki bir yapıtta,¹³ Ricardo'nun meta-fiyatlarıyla ilgili olarak, paranın değeri üzerine olan teorisi, incelenmişti; bu nedenle, burada, biz, kendimizi yalnız zorunlu olan noktalarla sınırlandırabiliriz. Ricardo'ya göre, madenî paranın değeri, onda maddeleşmiş bulunan emek-zamanı ile belirlenir; ama, ancak, para miktarı, değışilecek olan metaların miktarı ve fiyatı ile tam bir orantı içersinde bulunduğu sürece. Eğer para miktarı, bu oranın üzerine çıkacak olursa, değeri düşer, meta-fiyatları yükselir; yok eğer bu normal oranın altına düşerse, değeri yükselir, meta-fiyatları düşer — diğler bütün koşullar eşit olarak kabul ediliyor. Birinci durumda, bu altın fazlalığının bulunduğu ülke, değeri düşmüş bulunan altını ihraç edecek ve meta ithal edecektir; ikinci durumda, altın, kendi değerinin üzerinde değer biçilen ülkelere akacak, buna karşılık, değerinin altına düşen metalar bu ülkelerden, normal fiyatlarına ulaşacakları diğler piyasalara akacaktır. Bu koşullar altında, "altının kendisi, sikke ya da külçe olarak, kendi değerinden daha büyük ya da daha küçük-büyükliğün madenî değerinin bir simgesi haline gelebilir ve şurası da açıktır ki, dolaşımdaki altına çevrilebilir banknotların da aynı

¹³ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1859, s. 150 vd. (*Ekonomi Politğin Eğıştirisine Katkı*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 217 vd.)

yazgıyı paylaşımları zorunludur. Banknotlar altına çevrilebilir ve dolaşısıyla da gerçek değerleri nominal değerlerine tekabül edebilir, ama madenî ve altına çevrilebilir banknotlardan oluşan toplam dolaşım aracı (*the aggregate currency, consisting of metal and of convertible notes*), dolaşımdaki metallerin değişim-değerleri ve altının madenî değeri ile belirlenen düzeyin üzerine yükselerek ya da altına düşerek yukarda sayılan nedenlerle, toplam miktarlarına bağlı olarak değer kazanabilir ya da kaybedebilir. ... Altına oranla kâğıdın değil, birarada alınan altın ve kâğıdın ya da bir ülkenin toplam dolaşım aracının bu değer kaybı, Ricardo'nun temel buluşlarından biridir ve Lord Overstone ile ortakları bunu kendi hizmetlerine alarak Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 tarihli banka yasasının temel ilkesi yapmışlardır." (*loc. cit.*, s. 155.)

Adı anılan yapıtta verilen bu rikardocu teorinin yanlışlığını burada tekrar ortaya koymaya gerek yoktur. Bizi, burada, yalnızca, Peel'in yukarda sözü edilen Banka Yasalarını dikte eden banka teorisyenleri okunun, Ricardo'nun tezlerini işleyiş biçimleri ilgilendiriyor.

"19. yüzyıl ticarî bunalımları, özellikle 1825 ve 1836 büyük bunalımları, Ricardo'nun para teorisinin gelişmesine değil, ama yeni bir uygulamasına olanak sağladı. Bunlar, artık, Hume'e göre 16. ve 17. yüzyıllarda değerli madenlerin değerden düşmeleri, ya da Ricardo'ya göre 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında kâğıt paranın değerinin düşmesi gibi, tek başına ekonomik görüngüler değildi; bunlar, şimdi içersinde kapitalist üretim sürecinin bütün öğelerinin çatışmalarını ortaya döktüğü ve kökeni ve çaresi bu sürecin en yüzeysel, en soyut alanında, para dolaşımı alanında aranan, dünya pazarının büyük fırtınalarıydı. Bu iktisadî meteoroloji peygamberleri okulunun hareket noktasını oluşturan gerçek teorik varsayım, gerçekte, Ricardo'nun salt madenî dolaşım yasalarını bulmasına neden olan dogmaya varmaktadır. Bunlara kalan iş, kredi ya da banknot dolaşımını, bu yasalara bağımlı kılmaktan ibaretti.

"Ticarî bunalımların en genel, en göze görünür olayı, meta-fiyatlarının oldukça uzun süreli bir genel yükselişi izleyen, anı ve genel düşüşüdür. Meta-fiyatlarındaki genel düşme, paranın bütün metallere oranla görece değerinin yükselmesi gibi ve, tersine, fiyatların genel yükselişi paranın görece değerinde bir düşme gibi gösterilebilir. Her iki durumda da görüngünün sözü edilmekte, ama açıklanmamaktadır. ... Farklı söyleyiş biçimi, sorunu Almancadan İngilizceye çevriliyormuş gibi bir ufak değişiklikle yerinde bırakmaktadır. Demek ki, Ricardo'nun para teorisi, tam zamanında geliyordu, bu teori, aynı fikrin yersiz yinelenmesine bir neden-sonuç ilişkisi görüntüsü kazandırıyordu. Meta-fiyatlarının genel dönemsel düşüşü neden ileri gelmektedir? Paranın görece değerinin dönemsel yükselişinden. Meta-fiyatlarının genel dönemsel yükselişi neden ileri gelmektedir? Paranın görece değerinde dönemsel bir düşüşten. Aynı biçimde gene doğru sayılması gereken bir ifadeyle denilebilirdi ki, fiyat-

ların dönmşsel yükselişı ve düşüşü, fiyatların dönmşsel yükselişı ve düşüşünden ileri gelir. ... Bilinen şeylerin yinelenmesine bir neden-sonuç ilişkisi görünüşü kazandırması bir kez kabul edildikten sonra, geri kalan şey, kolaylıkla bundan çıkarılabilir. Meta-fiyatlarının yükselmesi, paranın değerinin düşmesinden ileri gelir, ama paranın değerinin düşmesi, Ricardo'nun bize öğrettiğı gibi, dolaşımda bir aşırı bolluktan, yani dolaşan para kitlesinin paranın kendi içkin değeriyle ve metaların içkin değeriyle belirlenen düzeyi aşmasından ileri gelir. Gene aynı biçimde, meta-fiyatlarında genel bir düşüş, dolaşımda bulunan paranın kıtlığı sonucunda paranın değerinin kendi içkin değerin üzerine çıkmasıyla açıklanır. Demek ki, dönmşsel olarak fazla ya da eksik para dolaşımda bulunduğu için, fiyatlar dönmşsel olarak yükselirler ya da düşerler. Eğer şimdi fiyatların yükselmesinin para dolaşımında bir azalmayla, fiyatların düşmesinin ise bir artmayla birlikte gitmesi sözkonusuysa, bu istatistikî olarak kanıtlanamasa da dolaşımda bulunan meta kitlesindeki herhangi bir azalma ya da çoğalma sonucu, dolaşımdaki para miktarının mutlak olmasa bile, hiç değilse görelî bir şekilde artmış ya da azalmış olduğı söylenebilir. Gördük ki, Ricardo'ya göre fiyatların bu genel dalgalanmaları, salt madenî bir dolaşımla zorunlu olarak birlikte meydana gelirler, ama ardarda gelişleriyle birbirlerini denkleştirirler, böylece örneğın yetersiz bir dolaşım, fiyatlarda bir düşmeye, metaların yabancı ülkelere ihracına neden olur, ama, bu ihracat, dışardan içeriye bir altın ithaline yolaçar, gene bu da fiyatların yükselmesini doğurur; metaların ithal ve altının ihracı edildiğı çok fazla dolaşım durumunda ise bunun tersi olmaktadır. O halde Ricardo'nun dolaşımı ile kusursuz bir uyum içinde olan fiyatlardaki bu genel dalgalanmalara karşın, bu dolaşımın şiddetli ve had biçimi, yani bunalım biçimi, gelişmiş kredi sistemi dönemlerine ait olduğına göre, banknot basımının tamı tamına madenî dolaşım yasalarıyla düzenlenmediğı apaçık ortadadır. Madenî dolaşım, derhal sikke olarak dolaşıma giren ve böylece içeri ya da dışarı akışıyla meta-fiyatlarında düşmeye ya da yükselmeye neden olan değeri madenlerin ithalinde ve ihracında kendine çare bulur. Şimdi meta-fiyatları üzerinde aynı etkiyi elde etmek için, bankaların, yapay olarak madenî dolaşımın yasalarını taklit etmeleri gerekecektir. Eğer altın dışardan içeriye akın ederse, bu dolaşımda yetersizlik olduğunun, paranın değerinin fazla yüksek, meta-fiyatlarının ise fazla düşük olduğunun bir kanıtıdır ve, bunun sonucu olarak, yeni ithal edilen altına orantılı olarak banknotları dolaşıma koymak gerekir. Bunun tersi durumda, ülkeden çıkan altının miktarıyla orantılı olarak, banknotları dolaşımdan çekmek gerekir. Başka bir deyişle, banknotların dolaşıma sürölüşü, değeri madenlerin ithalât ve ihracatına göre ya da kambiyo kuruna göre düzenlenmelidir. Ricardo'nun, altının ancak sikke olduğı ve, sonuç olarak, ithal edilen her altının dolaşan parayı artırdığı, dolayısıyla fiyatları yükselttiğı; ihraç edilen her altının sikkeyi azalttığı ve, sonuç olarak, fiyatları düşürdüğü yolundaki yanlış varsayımı, bu

teorik varsayım, burada, ayrı ayrı *her durumda mevcut olan altın kadar sikkeyi dolaşıma koymaktan ibaret olan pratik deneyim* haline gelir. Lord Overstone (Jones Loyd'un bankeri), Albay Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot ve İngiltere'de *Currency Principle* okulu adı altında tanınan daha pek çok yazar, bu öğretiyi yalnızca öğütlemekle kalmadılar, Sir Robert Peel'in 1844 ve 1845 Banka Yasaları sayesinde, bu teoriyi, hâlâ yürürlükte olan İngiliz ve İskoç banka mevzuatının temeli yaptılar. En geniş anlamıyla bütün ülke ölçüsünde yapılan deneyimlere göre, onların, pratik planda olduğu gibi teorik plandaki utarılacak fiyaskoları ancak kredi teorisinde açıklamasını bulabileceklerdir." (*loc. cit.*, s. 165-168.*)

Bu okulun eleştirisini, Thomas Tooke, James Wilson (*Economist*, 1844-1847) ve John Fullarton yapmışlardır. Ne var ki, biz, bazı vesilelerle, özellikle bu cildin Yirmisekizinci Bölümünde, bunların da, altının niteliği konusunda ne kadar eksik bilgi sahibi olduklarını ve, para ile sermaye ilişkisi konusunda nasıl belirsizlik içersinde bulunduklarını görmüş bulunuyoruz. Biz, burada, yalnızca, Peel'in Banka Yasaları (B. C. 1857) ile ilgili olarak, 1857 tarihli Avam Kamarası Komitesindeki tartışmalardan bazı bölümleri almakla yetineceğiz. — *F. E.*

İngiltere Bankası eski Guvernörü J. G. Hubbard'ın tanıklığı: "2400. Külçe ihracatın ... meta-fiyatları üzerinde hiç bir etkisi olmamıştır. Bunun etkisi, çok önemli bir etkisi, faiz getiren tahvillerin fiyatı üzerinde olmuştur, çünkü faiz oranı değişince, bu faizi içeren metaların değeri zorunlu olarak önemli ölçüde etkilenir." — Hubbard, 1834-1843 ve 1845-1853** yıllarını kapsayan iki tablo veriyor. Bu tablolar, başlıca onbeş ticarî maldaki fiyat değişmelerinin, altın ihraç ve ithali ile, faiz oranından tamamen bağımsız olduğunu gösteriyor. Ote yandan bu tablolar, gerçekte, "bizim yatırılmamış sermayemizin temsilcisi olan" altın ihracatı ve ithalatı ile, faiz oranı arasındaki yakın ilişkiyi gösteriyor. "[2402] 1847'de çok büyük miktarda Amerikan tahvil ve değerli senedi tekrar Amerika'ya ve Rus tahvil ve senetleri tekrar Rusya'ya, ve diğer Kıta Avrupası tahvil ve senetleri, hububat ikmalimizi sağladığımız yerlere transfer edilmiştir."

Hubbard'ın aşağıdaki tablolarının dayandığı başlıca onbeş mal şunları içermektedir: pamuk, pamuk ipliği, pamuklu dokumalar, yün, yünlü kumaş, keten, keten bezi, indigo, dökme demir, kalay, bakır, donyağı, şeker, kahve ve ipek.

* Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 234-237. — *Ed.*

** 1894 Almanca baskıda: 1856. — *Ed.*

I. 1834-1843

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen
1 Mart 1834	£ 9.104.000	%2½	—	—	—
1 Mart 1835	6.274.000	%3½	7	7	1
1 Mart 1836	7.918.000	%3¼	11	3	1
1 Mart 1837	4.077.000	%5	5	9	1
1 Mart 1838	10.471.000	%2½	4	11	—
1 Eylül 1839	2.684.000	%6	8	5	2
1 Haziran 1840	4.571.000	%4½	5	9	1
1 Aralık 1840	3.642.000	%5½	7	6	2
1 Aralık 1841	4.873.000	%5	3	12	—
1 Aralık 1842	10.603.000	%2½	2	13	—
1 Haziran 1843	11.566.000	%2½	1	14	—

II. 1844-1853

Tarih	Bankanın Külçe Rezervi	İskontonun Piyasa Oranı	Başlıca Onbeş Malın		
			Fiyat Artışı	Fiyat Azalışı	Değişmeyen
1 Mart 1844	£ 16.162.000	%2¼	—	—	—
1 Aralık 1845	13.237.000	%4½	11	4	—
1 Eylül 1846	16.366.000	%3	7	8	—
1 Eylül 1847	9.140.000	%6	6	6	3
1 Haziran 1851	17.126.000	%2½	5	9	1
1 Eylül 1852	13.705.000	%3	2	11	2
1 Aralık 1853	21.853.000	%1½	9	5	1
	15.093.000	%5	14	—	1

Hubbard'ın bu konudaki yorumu: “1834-43 yılları arasındaki 10 yılda olduğu gibi, 1844-53 yılları arasındaki 10 yılda, bankanın külçe altın rezervindeki dalgalanmalar da, her zaman, iskonto üzerine avans verilmiş borç verilebilir paranın değerindeki bir azalma ya da artış ile birlikte olmuştur; bu ülkede meta-fiyatlarındaki değişmeler, İngiltere Bankasının külçe rezervindeki dalgalanmalarda görüldüğü gibi, dolaşım miktarından tam bir bağımsızlığı ortaya koymaktadır.” (*Bank Act Report*, 1857, II, s. 290, 291.)

Metallerin arz ve talebi piyasa-fiyatlarını belirlediğine göre, iskonto oranında ifadesini bulan borç verilebilir para-sermayeye olan talebi (ya da daha doğrusu bunun arza göre gösterdiği sapmaları), gerçek “sermaye” talebi ile özdeşleştirmekle Overstone'un nasıl bir yanılgıya düştüğü burada açık hale geliyor. Meta-fiyatlarının, *currency* [dolaşım aracı —ç.] miktarındaki dalgalanmalar tarafından düzenlendiği yolundaki sav, şimdi, iskonto oranındaki dalgalanmaların, para-sermayeden farklı olarak, gerçek maddî sermayeye olan talepteki dalgalanmalarla ifade edildiği şeklindeki tümce ile gizleniyor. Aynı komitede hem Norman'ın ve

hem de Overstone'un fiilen bu savı öne sürdüklerini ve özellikle ikincinin, en sonunda köşeye sıkıştırılana kadar, durmadan kaçamak yollara başvurmak zorunda kaldığını görmüş bulunuyoruz. (Bölüm XXVI.) Belli bir ülkede mevcut altın miktarındaki değişikliklerin, dolaşım aracı hacmini artırmak ya da azaltmak suretiyle, bu ülkedeki meta-fiyatlarını yükseltmesi ya da düşürmesi gerekeceği, aslında eski bir martavaldır. Eğer altın ihraç ediliyorsa, demek ki, bu *Currency* teorisine göre, meta-fiyatlarının bu altını ithal eden ülkede yükselmesi gerekir ve böylece, altın ihraç eden ülkeden yapılan ihracatın değerinin de, altın ithal eden ülkenin piyasası üzerinde yükselmesi gerekir; buna karşılık, altın ithal eden ülkenin ihracat değerinin, iç piyasada, yani altını alan ülkede bir yükselme meydana getirdiği halde, altın ihracatçısı ülkenin piyasasında düşmesi gerekecektir. Ama aslında, altın miktarındaki bir azalma, yalnızca faiz oranını yükseltir, oysa, altın miktarındaki artış, faiz oranını düşürür; faiz oranındaki dalgalanmalar, maliyet-fiyatlarının belirlenmesine ya da arz ve talebin belirlenmesine girmemiş olsaydı, meta-fiyatları bundan hiç etkilenmemiş olurdu.

Aynı raporda, Hindistan ile iş yapan büyük bir firmanın yöneticisi N. Alexander, 1850'lerde Hindistan'a ve Çin'e büyük gümüş akışı konusunda aşağıdaki görüşleri öne sürüyor. Bu, kısmen, Çin'de İngiliz dokümanlarının satışını engelleyen Çin İç Savaşının ve kısmen de, Avrupa'da ipekböcekleri arasında görülen ve İtalya ile Fransa'daki ipekböceği yettiştirilmesini büyük ölçüde azaltan hastalığın bir sonucuydu.

"4337. Gümüş akışı Çin'e mi yoksa Hindistan'a mıdır? — Gümüşü Hindistan'a gönderiyorsunuz ve bunun büyük bir kısmı ile afyon satın alıyorsunuz; bu afyonun hepsi de, ipek satın alınması için fon oluşturmak üzere Çin'e gidiyor; Hindistan'daki pazarların durumu (buradaki gümüş birikimine karşın), tüccar için, mal ya da İngiliz mamulleri göndermek yerine, gümüşle ödemede bulunmayı daha kârlı hale getiriyor." — "4338. Gümüş elde etmek için, Fransa'dan dışarıya büyük bir akış olmamış mıdır? — Evet, çok büyük." — "4344. Fransa'dan ve İtalya'dan ipek ithal etmek yerine, biz, oralara, hem Bengal'den ve hem de Çin'den büyük miktarlarda ipek gönderiyoruz."

Başka bir deyişle, gümüş, o kıtanın para madeni, Asya'ya meta-fiyatları, bu metalleri üreten ülkede (İngiltere'de) yükseldiği için değil, bu metalleri ithal eden ülkedeki aşırı ithal sonucu fiyatlar düşmüş olduğu için, meta yerine gönderilmiştir; ve bu, gümüşü İngiltere Fransa'dan aldığı halde ve karşılığını kısmen altınla ödemek zorunda olduğu halde böyle olmuştur. *Currency* teorisine göre, fiyatların, yapılan bu gibi ithaller sonucu İngiltere'de düşmesi, Hindistan'da ve Çin'de yükselmesi gerekirdi.

Bir başka örnek. Lordlar Kamarası Komitesinde (C. D. 1848-57) Liverpool'lu ilk tüccarlardan birisi şöyle tanıklık ediyor: — "1994. 1845 yılı sonunda [pamuk iplikçiliğinden] daha kazançlı ve böylesine büyük kârlar sağlayan bir başka iş yoktu. Pamuk stoku büyük ve iyiydi, işe

yarar pamuğun libresi 4 peniye satın alınabilirdi, ve bu pamuktan, iyi *secunda mule twist* No 40, 4 peniye geçmeyen bir maliyetle yapılabilir, yani iplikçi için libre başına bütün gider 8 peniye geçmezdi. Bu iplik, büyük miktarlarda satılır ve libresi 10½ ve 11½ peniden eylül ve ekim ayları için büyük sözleşmeler yapıldı, ve bazı durumlarda iplikçiler, pamuğun ilk maliyetine eşit kâr sağarlardı.” — “1996. Bu iş kolu, 1864 başlarına kadar kazançlı olmaya devam etti.” — “2000. 3 Mart 1844’te pamuk stoku [627.042 balya] bugünkünün [3 Mart 1848’de 301.070 balya olan stokun] iki katı idi ama fiyatı libre başına 1¼ peni daha pahalı idi.” [5 peniye karşılık 6¼ peni.] Aynı zamanda, *secunda mule twist* No 40 iyi makine ipliğinin libresi 1847 Ekim ayında 11½-12 peniden 9½ peniye, aralık sonunda 7¼ peniye düştü; iplik, eğirildiği pamuğun satınalma fiyatına satıldı (*Ibid.*, n° 2021 ve 2022). Bu, sermaye “kıt” olduğu için, paranın “pahalı” olması gerektiğini söyleyen Overstone’un bilgeliğindeki bencilliği ortaya koymaktadır. 3 Mart 1844’te banka faiz oranı %3 idi; 1847 Ekim ve Kasımında %8 ve 9’a yükseldi, ve 3 Mart 1848’de hâlâ %4 idi. Pamuk fiyatları satışlarının büsbütün durması ve bunu izleyen yüksek faiz oranıyla birlikte ortaya çıkan panik sonucu, ikmal durumuna tekabül eden fiyatların çok altına düştü. Dolayısıyla bir yandan 1848 yılında ithalâta büyük bir düşme, öte yandan da, Amerika’daki üretimde bir azalma görüldü; böylece, 1849 yılında pamuk fiyatlarında bir yükselme oldu. Overstone’a kalırsa, ülkede pek çok para olduğu için metalar da fazla pahalıydı.

“2002. Pamuklu sanayiindeki son gerileme, hammadde stoku çok fazla azalmakla birlikte fiyatlar daha düşük görüldüğüne göre, hammadde kıtlığına bağlanamaz.” Overstone, fiyatları ya da metaların değerini paranın değeriyle, yani faiz oranıyla ne güzel de birbirine karıştırıyor. Soru 2026’ya verdiği yanıtta Wylie, *Currency* teorisi üzerine genel yargısını özetliyor, ve buna dayanarak da 1847 Mayısında Cardwell ile Sir Charles Wood, “1844 tarihli Banka Yasasını bütün hükümleriyle uygulama zorunluluğunu teyit ediyorlar.” — “Bu ülkeler bana öyle geldi ki, nitelikleri gereği, paraya yapay olarak yüksek bir değer ve bütün meta ve ürünlere yapay ve mahvedici düşük bir değer vereceklerdir.” — Bu Banka Yasasının genellikle iş hayatı üzerindeki etkileri ile ilgili olarak da şunları söylüyor: “İmalâtın yapıldığı kentlerden, Birleşik Devletler’e giden malların satın alınmaları için tüccarlar ile bankerler üzerine çekilen ve normal dört ay vadeli olan poliçeler, büyük fedakârlıklara katlanılmaksızın iskonto ettirilmediği için, bu dört aylık poliçelerin iskonto edilmez hale geldiği 25 Ekim tarihli (Banka Yasasının yürürlükten kaldırıldığı) Hükümet Genelgesine kadar, siparişlerin yerine getirilmesi büyük ölçüde engelleniyordu.” (2097). — Daha sonra, Banka Yasasının yürürlükten kaldırılmasının taşrayı da ferahlattığını görüyoruz. — “2102. Geçen ekim ayında [1847] burada mal satın alıp da siparişlerinin, ne kadar mümkünse o kadarını hemen kesintiye uğratmayan Amerikalı alıcı, yok

gibi ydi; ve paranın pahalılığı haberi Amerika'ya ulaşınca bütün yeni siparişler kesildi." — "2134. Tahıl ile şekerin özel bir durumu vardı. Tahıl piyasasını, alınacak ürünün durumu, şekeri ise büyük stoklar ile ithalat etkilemişti." — "2163. Amerika'ya olan borçlarımızın ... bir kısmı, sevkedilen malların zorunlu satışları ile tasfiye edildi ve korkarım ki, geriye kalanı da, buradaki iflâslar ile iptal edildi." — "2196. Doğru anımsıyorsa, 1847 Ekiminde bizim borsada yüzde 70 faiz ödendi."

[Uzun süren yan etkileriyle 1837 bunalımını 1842'de normal bunalım-sonrası dönem izledi ve aşırı-üretimi kabul etmemekte —çünkü böyle bir şey, vülger ekonomiye göre saçma ve olanaksızdı— ayak direyen sanayiciler ile tüccarların bencil körlüğü en sonunda öyle bir karışıklığa yolaçtı ki, *Currency Okulu* kendi dogmasını ulusal ölçüde uygulamaya koyma olanağını buldu. 1844 ve 1845 tarihli banka mevzuatı yasalaştı.

1844 tarihli Banka Yasası, İngiltere Bankasını, iki kısma, para basma kısmı ile bankacılık işlemleri kısmına ayırdı. Birinci kısım, 14 milyon tutarında teminat —bellibaşlı kısmı devlet borçları— ile, bütün madenî birikimi—bunun dörtte-birinden fazlası gümüş olamaz— kabul eder ve bu toplam tutarında banknot çıkartır. Bu banknotlar, halkın elinde bulunmadığı sürece, bankacılık kısmında alıkonulur ve, günlük kullanım için gerekli küçük bir sikk miktarı (bir milyon kadar) ile birlikte, her an emre hazır yedeğini teşkil eder. Banknot çıkartan kısım, halka, banknot karşılığında altın ve altın karşılığında banknot verir; halkla olan diğer işlemleri bankacılık kısmı yürütür. İngiltere ile Galler'de 1844'de kendi banknotlarını çıkartma yetkisi verilen özel bankaların bu ayrıcalıkları devam etti, ancak çıkartacakları miktar saptandı; bu bankalardan birisi kendi banknotlarını çıkartmaya son verdiği takdirde, İngiltere Bankası, böylece ortaya çıkan miktarın üçte-ikisi kadar kendi karşılıksız banknotlarını artırabilir; bu şekilde çıkarttığı banknotlar 1892 yılında 14 milyondan 16½ milyon (tam olarak söylenirse 16.450.000) sterline çıkmış oldu.

Demek ki, bankanın hazinesinden çıkan her altın beş sterlin için, beş sterlinlik bir banknot, banknot çıkartma kısmına döner ve yokedilir; hazineye giden her beş altın sterlin için yeni bir beş sterlinlik banknot, dolaşıma girer. Bu şekilde, Overstone'un, madenî dolaşım yasalarını sıkı sıkıya izleyen ideal kâğıt para dolaşımı uygulamaya konulmuştur ve böylece, *Currency* teorisi savunucularına göre, bunalımlar artık tümüyle sona erdirilmiştir.

Oysa aslında, Bankanın birbirinden bağımsız iki kısma ayrılması, kritik zamanlarda, yönetimi, bankanın bütün mevcut olanaklarından rahatça yararlanma olasılığından yoksun bırakmıştır; böylece, öyle durumlar olabilir ki, bankacılık kısmı iflâsın eşiğinde olduğu halde ihraç kısmının elinde, 14 milyonluk teminata ek olarak, hiç el sürülmeyen birkaç milyon altın bulunabilir. Ve bu, hemen hemen her bunalımda, büyük

kısmı, bankanın değerli maden rezervi ile karşılanması gereken büyük bir altın ihracının yer aldığı dönem bulunduğu için çok daha da kolay olabilir. Ne var ki, o zaman dışarıya giden, her altın beş sterlin için, ülke-içi dolaşım beş sterlinlik bir banknottan yoksun kalacak ve böylece, dolaşım aracı miktarı tam da kendisine en fazla gereksinme bulunduğu sırada azalacaktır. Demek ki, 1844 tarihli Banka Yasası, bütün ticaret âlemini, böylece, bunalımın patlak verdiği anda yedek bir banknot istifi yapmaya teşvik etmekte, başka bir deyişle, bunalımı hızlandırmakta ve yoğunlaştırmaktadır. Kritik anlarda, parasal araca, yani ödeme araçlarına karşı talebin bu gibi yapay yollardan yoğunlaştırılması ve aynı anda da arzın sınırlandırılması ile Banka Yasası, faiz oranını, bunalım sırasında şimdiye değin görülmeyen bir yüksekliğe çıkartmış oluyor. Dolayısıyla, yasa, bunalımları yokedeceği yerde, ya bütün sanayi âleminin ya da Banka Yasasının yokolup gideceği bir noktaya kadar yoğunlaştırmış oluyor. Hem 25 Ekim 1847'de ve hem de 12 Kasım 1857'de bunalım böyle bir noktaya kadar ulaştı; hükümet o sırada, 1844 tarihli yasa'yı yürürlükten kaldırarak, Bankanın banknot çıkartma tahdidini kaldırdı ve bu da her iki halde, bunalımın üstesinden gelmesine yetti. 1847'de, birinci sınıf teminatlar karşılığında tekrar banknot çıkartılacağı konusunda verilen güvence, istifteki 4-5 milyon sterlinlik banknotun yeniden günışığına çıkmasına ve dolaşıma sokulmasına yetti; 1857'de, yasal miktarı aşan banknot çıkartılması, neredeyse bir milyona ulaştı, ama bu ancak çok kısa bir süre devam etti.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, 1844 mevzuatı hâlâ, madenî parayla yapılan ödemelerin durdurulduğu ve banknotların devalüe edildiği bir dönem olan 19. yüzyılın ilk yirmi yılını anımsatan izleri taşımaktadır. Banknotların taşıdıkları güvenceyi kaybedecekleri korkusu hâlâ açıkça bellidir. Ama bu kaygı tamamen dayanaksızdır, çünkü 1825 yılında bile, dolaşımdan çekilmiş bulunan bir sterlinlik eski banknot stokunun ortaya çıkartılarak dolaşıma sokulması, bunalımı sona erdirdi ve böylece, en yaygın ve derin güvensizlik zamanlarında bile, banknotların güvencesinin sarsılmadığını tanıtlamış oldu. Ve bunun anlaşılması hiç de güç değildir, çünkü ne olursa olsun bütün ulus, kendi güvencesi ile bu değer sembollerini desteklemektedir. —F. E.]

Şimdi de, Banka Yasasının etkisi üzerine yapılan birkaç yoruma gözatalım. John Stuart Mill, 1844* tarihli Banka Yasasının aşırı-spekülasyonu engellediğine inanıyor. Ne mutlu ki, bu bilge kişi, 12 Haziran 1857'de konuştu. Dört ay sonra bunalım patlak verdi. O, düpedüz, "banka müdürleri ile genellikle ticaret erbabını, bunlar, ticarî bunalımın niteliğinden daha iyi anladıkları, ve aşırı-spekülasyonu desteklemekle hem kendilerine ve hem de halka yaptıkları büyük kötülük için" kutladı. (B. C. 1857, n° 2031.)

* 1894 Almanca baskıda: 1847. —Ed.

Bilge kişi Bay Mill, “ cret ödeyen fabrikatörler ile diğ rlerine avans olarak verilmek üzere,” bir sterlinlik banknot çıkartıldığı takdirde, “... bu banknotların, bunları t k tim için harcayan kimselerin ellerine geçebileceğini ve bu durumda, bu banknotların kendilerinin, metalar için bir talep teşkil edeceğini ve bir süre için fiyatlarda bir yükselmeye yola abileceğini” [2066] düşünüyor. Acaba Bay Mill, fabrikatörlerin işçilere altın yerine k ğıtla ödeme yaptıkları için daha yüksek bir ücret mi ödeyeceklerini sanıyor? Yoksa o, fabrikatör, 100 sterlinlik banknot halinde aldığı borcu altınla değiştirmiş olsa, bu ücretlerin, derhal bir sterlinlik, banknotlarla ödenmesi halinden daha mı az bir talep teşkil edeceğine inanıyor? Örneğin o, bazı maden bölgelerinde, ücretlerin yerel bankanın banknotları ile ödendiğini ve bu yüzden birkaç işçinin birarada tek bir beş sterlinlik banknotu aldığını bilmiyor mu? şimdi bu onların taleplerini artırmış mı oluyor? Yoksa bankerler fabrikatörlere, büyüklere göre küçük banknotlarla daha kolay ve daha çok miktarda mı para veriyor?

[Mill’in bir sterlinlik banknotlara karşı olan bu garip korkusu, ekonomi politik üzerine olan tüm yapıtı, çelişkiye karşı hiç duraksama göstermeyen bir se meciliği açığa vurmamış olsaydı, anlaşılmaz ve açıklanamaz bir şey olurdu. Bir yandan, Overstone’a karşı Tooke ile birçok noktada fikir birliği halinde; öte yandan, meta-fiyatlarının, mevcut para miktarı ile belirlendiğine inanıyor. şte bunun için, öteki bütün koşullar eşit olmak üzere, her çıkartılan bir sterlinlik banknot için, bir altın sterlinin, Bankanın kasalarına doğru yola koyulacağına hiç aklı kesmiyor. Dolaşım aracı miktarının artabileceğinden ve dolayısıyla değerinin düşeceğinden, yarı meta-fiyatlarının yükseleceğinden korkuyor. Yukarda sözü edilen kaygının ardında yatan şte yalnızca budur. —F. E.]

Tooke, C. D. 1848-57  n nde, Bankanın iki kısma ayrılması, ve banknotların madenî paraya çevrilmesini garanti altına almak için alınan gereksiz önlemlerle ilgili olarak şu görüşleri  ne sürüyor:

1837 ve 1839 yıllarına göre, faiz oranında 1847’de görülen daha büyük dalgalanmaların biricik nedeni, Bankanın iki kısma ayrılmasıdır (3010). — Banknotların güveni ne 1825’te ve ne de 1837 ile 1839’da etkilenmiş oldu (3015). 1825’te altına karşı olan talebin tek amacı, taşra bankalarının bir sterlinlik banknotlarına olan güvenin bütünüyle sarsılmasıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulmasıydı; bu boşluk, İngiltere Bankası da bir sterlinlik banknotlar çıkartana kadar yalnız altın ile doldurulabildi (3022). — 1825 Kasım ve Aralığında, ihracat amaçları için altına karşı en ufak bir talep bulunmuyordu (3023).

“  erde olduğu kadar dışarda da görülen bu güven kaybı karşısında, temettüler ile mevduatların ödenmesinin durdurulması, banknotların ödenmesinin durdurulmasından çok daha tehlikeli sonuçlar verebilirdi (3028).”

“3035. Eninde sonunda banknotların altına çevrilebilmesini tehlikeye atabilecek bir durumun, bir ticarî bunalım sırasında daha da ciddi

güçlükleri birlikte getirebilecek bir durum olduğunu söyleyemez misiniz? — Kesinlikle söylenemez.”

“1847 yılı boyunca ... daha fazla miktarda dolaşım aracı çıkartılması, 1825 yılında olduğu gibi, bankanın kasalarının tekrar dolmasına katkıda bulunabilirdi” (3058).

1857 B. A. Komitesinde Newmarch şöyle tanıklık ediyor: “1357. (Bankanın) kısımlarının bu şekilde ayrılmasının... birinci kötü etkisi ... ve, külçe rezervinin ikiye bölünmesinin kaçınılmaz sonucu, İngiltere Bankasının, bankacılık işlemlerinin, yani İngiltere Bankasının, onu ülkenin ticaret hayatı ile en yakın temasa getiren işlemlerinin tamamının, daha önceki rezerv miktarının ancak yarısıyla yürütülmesi olmuştur. Rezervin böylece ikiye bölünmesiyle öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, bankacılık kısmının rezervi, küçük ölçüde bile olsa bir azalma gösterdiği anda, Bankanın iskonto oranı üzerinde değişiklik yapması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla, bu azalan rezervler, iskonto oranında sık sık değişikliklere ve anî yükselmelere yolaçmaktadır.” — “1358. 1844’ten beri değişikliklerin” [1857 Haziranına kadar] “sayısı altmışı bulmuştur, oysa 1844’ten önce, aynı süredeki değişiklikler hiç kuşkusuz bir düzineye bile ulaşmamıştır.”

1811’den beri İngiltere Bankasının müdürü ve bir süre için de Guvernörü olan Palmer’in, C. D. 1848-57 Lordlar Kamarası Komitesindeki tanıklığı özellikle ilginçtir:

“828. 1825 Aralıkta, bankada kalan külçe rezervi yaklaşık 1.100.000 sterlindi. Eğer bu Yasa [1844 tarihli Banka Yasası] yürürlükte bulunsaydı banka o sırada kuşkusuz *in toto** iflas ederdi. Aralıkta, sanırım, bir haftada 5-6 milyon banknot çıkartıldı ve o sırada panik hafifletilmiş oldu.”

“825. Banka eğer o sırada görmüş bulunduğu işlemleri yürütmeye kalkışmış bulunsaydı, bugünkü Yasanın başarısızlığa uğrayacağı birinci dönem [1 Temmuz 1825’ten beri] 28 şubat 1837 idi; o dönemde bankanın elinde 3.900.000-4.000.000 sterlin değerinde külçe vardı, ve Bankanın rezervinde yalnızca 650.000 sterlin kalmış olacaktı. Diğer bir dönem 1839 yılında, 9 Temmuzdan 5 Aralıkta kadar devam eden dönemdi.” — “826. Bu dönemdeki rezerv miktarı neydi? Yedek, 5 Eylülde toplam 200.000 sterlin daha azdı (*the reserve was minus altogether £ 200.000*). 5 Kasımda, yaklaşık bir, bir-buçuk milyona yükseldi.” — “830. 1844 tarihli Yasa, bankanın, 1837 yılında Amerikan ticaretine yaptığı yardımı engellerdi.” — “831. Bellibaşlı Amerikan firmalarından üçü iflâs etti. ... Amerika’yla ilgili hemen bütün firmalar, güvenilemez bir duruma düştüler ve Banka o sırada yardıma gelmeseydi, bir-iki firmadan fazlasının, işlerini sürdürebileceklerini sanmıyorum.” — “836. 1837 bunalımı,

* Tamamıyla. —ç.

1847 bunalımı ile kıyaslanamaz. 1837 yılındaki bunalım başlıca Amerika ticaretine inhisar ediyordu.” — 838. (1837 Haziran başında banka yönetimi bunalıma çare bulma sorununu tartıştı.) “Bazı baylar ... uygulayacak en doğru ilkenin faiz oranının yükseltilmesi olduğu düşüncesini savundular, böylece meta-fiyatları düşürülmüş olacaktı; kısacası, parayı pahalılandırıp metaları ucuzlatarak, dış ödemeler yapılabilecekti.” — “906. Bankanın gücünün, yani fiili sikke miktarının eski ve doğal yöntemlerle sınırlandırılması yerine, 1844 tarihli yasa ile yapay bir sınırlandırma getirilmesi, yapay güçlükler yaratma eğilimini taşır ve dolayısıyla, meta-fiyatları üzerinde gereksiz bir işlem Yasa hükümleri uyarınca gerekli olabilir.” — “968. 1844 tarihli Yasa hükümlerini işleterek, normal koşullar altında külçe rezervini fiilen dokuz-buçuk milyonun altına indiremezsiniz. O zaman bu, fiyatlar ile kredi üzerinde bir baskıya yolaçar ve dış ülkelerle yapılan ticarette kambiyo kurlarında, altın ithalini artıracak bir karışıklık yaratarak emisyon kısmının kasalarındaki altın miktarını büyütür.” — “996. Şimdi sizin [bankanın] tâbi olduğunuz sınırlandırmalar altında siz, kambiyo kurları üzerinde etkin olabilmek için gümüş gerektiği bir sırada, elinizin altında yeterli ölçüde gümüş bulunmayacaktır.” — “999. Bankanın kasalarındaki gümüş miktarını beşte-bir olarak sınırlandıran hükmün amacı nedir? — Bu soruyu yanıtlayamam.”

Bunun amacı, parayı pahalılandırmaktır; *Currency* teorisi dışında, bankanın iki kısma ayrılması ve İskoç ve İrlanda bankalarının, belli bir miktarın ötesinde çıkartacakları banknotların karşılığı olarak altın rezervi bulundurma zorunluluğunun konulması aynı amaca dayalıydı. Bu usul, maden rezervinin bir merkezde toplanmaması sonucunu doğurdu ve böylece aleyhteki kambiyo kurlarının düzeltme gücü azaltılmış oldu. Aşağıdaki bütün koşulların amacı faiz oranını yükseltmektir: İngiltere Bankası, karşılığında altın rezervi bulunması hali dışında, 14 milyon üzerinde banknot çıkartamayacaktı; bankacılık kısmı, sıradan bir banka gibi yönetilecek para bolken faiz oranını düşürmeye, para kıtken faiz oranını yükseltmeye çalışacaktı; Kıta Avrupası ve Asya ile kambiyo kurlarının başlıca düzeltme aracı olan gümüş rezervinin sınırlandırılması; İskoç ve İrlanda bankaları ile ilgili olan ve ihracat için hiç bir şekilde altına gereksinme göstermeyen, ama şimdi, bunların çıkarttıkları banknotların tamamen hayali olan çevrilebilirliğini sağlamak bahanesiyle altın bulundurulmasını zorunlu kılan hükümler. Gerçek şudur ki, 1844 tarihli yasa, İskoç bankalarında ilk kez 1857 yılında altına karşı bir hücumu neden oldu. Yeni Banka mevzuatı, dışarıya altın akışı ile iç piyasa amaçları için olan altın akışı arasında herhangi bir ayırım da yapmıyor; ama söylemeye gerek yoktur ki, bunların etkileri tamamen farklıdır. Dolayısıyla da, piyasa faiz oranında sürekli büyük dalgalanmalar meydana geliyor. Gümüş ile ilgili olarak Palmer, iki ayrı nedenle, 992 ve 994 numaralı yanıtlarında, bankanın yalnızca kambiyo kurlarının İngiltere lehine olduğu zaman, yani gümüş çok bollığında, banknot karşılığında gümüş

satın alabildiğini söylüyor; çünkü: “1003. Gümüş olarak önemli miktar-
da külçe bulundurmanın tek amacı, kambiyo kurları ülke aleyhine oldu-
ğu sürece, dış ödemeleri kolaylaştırmaktır.” — “1004. Gümüş ... dünya-
nın her yerinde para olan bir metadır. Ve dolayısıyla da [dış ödemeler]
amacı için ... en dolaysız metadır. Son zamanlarda Birleşik Devletler yal-
nızca altın kabul etmektedir.”

Ona göre, aleyhte olan kambiyo kurları, dış ülkelere altın akışına yo-
laşmadığı sürece, darlık zamanlarında bankanın faiz oranını eski %5’lik
düzeyin üzerine çıkartmasına gerek yoktu. 1844 tarihli yasa olmasaydı,
banka, kendisine getirilen bütün birinci sınıf poliçeleri hiç güçlük çek-
meden iskonto edebilirdi. [1018-20.] Ama, 1844 tarihli yasa ve banka-
nın 1847 Ekiminde içinde bulunduğu durum karşısında, “bankanın kre-
di firmalarından isteyebileceği ve bunların da, ödemelerini yapabilmek
için vermekten kaçınabilecekleri hiç bir faiz oranı yoktu” [1022]. Ve bu
yüksek faiz oranı da, Yasanın tam amacıydı.

“1029. ... Faiz oranının dış talepler [değerli madenler için] üzerinde-
ki etkisi ile ülke içersindeki bir kredi sıkışıklığı döneminde Banka üze-
rindeki baskıyı frenlemek amacıyla faiz oranındaki yükselme arasında
benim çizmek istediğim büyük ayırım.” — “1023. 1844 tarihli yasadan
önce ... kurlar ülkenin lehinde iken ve bütün ülkede kesin bir panik ve
endişe varken, banknot çıkartılması için konulmuş hiç bir sınır yoktu ve
bu bunalım durumu ancak böyle hafifletilebilirdi.”

İngiltere Bankasının yönetiminde 39 yıl bir yer işgal eden bir kimse
işte bunları söylüyor. Şimdi de, özel bir bankeri, 1801’den beri Spooner,
Attwood and Co. firmasının ortaklarından olan Twells’e kulak verelim.
1857 tarihli B. C.’de dinlenen tanıklar arasında yalnız o, ülkenin içersin-
de bulunduğu gerçek durumu görmemize yardım ediyor ve yaklaşan bu-
nalımı görüyor. Ne var ki o da, başka bakımlardan Birmingham’lı bir
little-shilling adamıdır; tıpkı, bu okulun kurucuları olan ortakları Attwo-
od kardeşler gibi. (Bkz: *Zur Kritik der pol. Ök.*, s. 59.)* Şöyle tanıklık
ediyor: “4488. Sizce, 1844 tarihli yasa nasıl işledi? — Sorunuzu eğer bir
banker olarak yanıtlamam gerekirse, Yasanın fazlasıyla iyi işlediğini
söyleyebilirim, çünkü, bankerler ile her türden [para] kapitalistler için
zengin bir verim sağladı. Ama bu yasa işlerini güvenle düzenleyebilmesi
için iskonto oranının kararlı olmasını isteyen dürüst ve çalışkan işadam-
ları için çok kötü işlemiş oldu. ... Borç para vermeyi pek kârlı bir iş hali-
ne getirdi.” — “4489. O, [Banka Yasası] Londra’daki ticaret bankaları-
nın, hisse senedi sahiplerine %20-%22 kâr vermelerini sağlamış oldu
değil mi? — Geçen gün bunlardan birisi %18, ve sanırım bir başkası
%20 veriyordu; bunların, 1844 tarihli yasayı çok kuvvetle desteklemele-
ri gerekir.” — “4490. Büyük sermayesi olmayan küçük işadamları ile
saygıdeğer tüccarları ... gerçekten de çok büyük sıkıntıya sokuyor. ...

* *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 111. — *Ed.*

Benim bu konuda bilgi edinmemi sağlayan tek yol, bunlara ait olan ve şaşırtıcı miktarlara ulaşan ödenmemiş poliçeleri görmemdir. Bunların, hepsi de daima küçük meblağlar, belki de 20 ile 100 sterlin arasında; bunların büyük bir kısmı ödenmemiş ve ülkenin her yanına ödenmemiş olarak geri dönüyorlar; bu her zaman, küçük esnaf ... arasındaki büyük sıkıntının bir belirtisidir.” — 4494. Şimdi o, işlerin kârlı olmadığını söylüyor. Aşağıdaki sözleri, hiç kimsenin bir bunalımdan en ufak bir kuşku bile duymadığı sırada, bunalımın gizli varlığını farkettiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.

“4494. Malların fiyatı Mincing Lane’de aynı kalıyor, ama hiç bir şey sattığımız yok, ne fiyatta olursa olsun satamıyoruz; nominal fiyatı koruyoruz.” — 4495. Şu olayı anlatıyor: Bir Fransız, Mincing Lane’deki bir komisyoncuya belli bir fiyatta satılmak üzere 3.000 sterlinlik mal gönderiyor. Komisyoncu istenilen fiyatı kabul edemiyor ve Fransız da bu fiyatın altında satamıyor. Metalar satılmıyor, ama Fransız’a para gerek. Bu durumda komisyoncu ona 1.000 sterlin avans veriyor ve Fransız da, mallarını teminat göstererek komisyoncuya üç ay vadeli 1.000 sterlinlik bir poliçe çekiyor. Üç ay sonra poliçenin vadesi geliyor ama mallar gene satılmıyor. Komisyoncu poliçeyi ödemek zorunda kalıyor ve 3.000 sterlinlik teminata sahip olduğu halde bunu nakite çeviremiyor ve bunun sonucu güç duruma düşüyor. Böylece bir kimse kendisiyle birlikte bir başkasını da zor duruma sokmuş oluyor. — “4496. Büyük ihracatla ilgili olarak ... ülke içersinde işlerde bir durgunluk olduğunda, bu zorunlu olarak ihracatı kamçılıyor.” — “4497. Ülke içersindeki tüketimin azaldığını mı sanıyorsunuz? — *Gerçekten çok fazla ... büyük ölçüde ... küçük esnaf* bu konuda en iyi otoritedir.” — “4498. İthalât gene de çok büyük; bu, tüketicimin fazla olduğunu göstermiyor mu? — Gösteriyor, *eğer satabilirseniz*; ama depoların çoğu bu mallarla dolu; sözünü ettiğim şu olayda, elde, satılmayan 3.000 sterlin değerinde mal var.”

“4514. Para değerli olduğunda, sermayenin ucuz olduğunu söyleyebilir misiniz? — Evet.” — Demek ki bu adam, yüksek bir faiz oranı değerli bir sermaye ile aynı şeydir diyen Overstone ile hiç de aynı fikirde değil.

Aşağıdaki satırlar işlerin nasıl yürütüldüğünü gösteriyor: “4616. Diğerleri, çok ileri gidiyor ve şaşılacak ithalât ve ihracat işleri çeviriyorlar; sermayelerinin kendilerine sağladığının çok ötesinde büyük işler; bütün bunlardan hiç kuşku yok. Bu adamlar başarıya ulaşabilirler; giriştikleri tehlikeli işte şansları yardım eder, büyük servetler elde edebilirler, işlerini yoluna koyarlar. Şimdi işlerin büyük ölçüde yürütüldüğü sistem işte bu. Bir sevkியatta yüzde 20, 30, 40 kaybı göze alanlar var, bir dahaki riskli iş bu kayıplarını geriye getirebilir. Ardarda başarısızlığa uğrarlarsa mahvolup giderler; son zamanlarda bu gibi durumlara sıklık raslıyoruz; ticarî firmalar geriye bir kuruş bırakmadan iflâs edip gidiyorlar.”

“4791. Düşük faiz oranı [son on yıldaki] bankerler aleyhine işliyor, doğrudur, ama sizlere defterleri göstermeden şimdiki kârların [kendi kârlarının], eskisine göre ne denli yüksek olduğunu anlatmak çok güç olur. Fazla para çıkartılması nedeniyle faiz düştüğü zaman, büyük mevduatlarımız bulunur; faiz yüksek olursa, bundan bu şekilde yararlanırsınız.” — “4794. Para, ılımlı bir faiz oranında iken bize daha fazla talep yapılır; daha fazla borç veririz; bu iş [biz bankerler için] böyle işler. Faiz oranı yükselince biz de ortalamanın üzerinde faiz alırsınız; almamız gerekenin üzerinde faiz alırsınız.”

İngiltere Bankasının çıkarttığı banknotların kredisinin, bütün uzmanlarca her türlü kuşkunun ötesinde kabul edildiğini görmüş bulunuyoruz. Gene de Banka Yasası bu banknotların çevrilebilirliği için, altın olarak dokuz-on milyonu tamamen bağlıyor. Bu rezervin kutsallığı ve dokunulmazlığı böylece, eski zamanlardaki iddiharcılar arasında görülen çok daha ileriye götürülmüş oluyor. Mr. Brown (Liverpool), C. D. 1847-57 Komisyonunda şöyle tanıklık ediyor: “2311: Bu para [emisyon kısmındaki maden rezerv], Parlamento Yasasını ihlâl etmeksizin el sürülemediğine göre, denize dökülmüş gibidir.”

Daha önce de adı geçen ve yaptığı tanıklık, Londra’daki modern inşaat sistemini göstermek için de kullanılan (Kitap II, Bölüm XII*) inşaat müteahhidi E. Capps, 1844 tarihli Banka Yasası konusundaki kanısını şöyle özetliyor [B. A. 1857]: “5508. Bütünüyle bakıldığında ... şimdiki sistem [Banka Yasasının getirdiği sistem] demek ki size göre sanki, sanayi kârlarını zaman zaman tefecinin cebine aktarmak için kurnazca düzenlenmiş bir plan gibidir, öyle mi? — Evet öyle. Yapı işinde bunun böyle işlediğini biliyorum.”

Daha önce de söylendiği gibi İskoç bankaları da, 1845 tarihli Banka Yasası ile, İngiliz bankalarına benzeyen bir sistem altına zorla sokulmuştu. Bunlar, her banka için saptanan sınırın ötesinde banknot çıkartmak için altın rezervi bulundurma zorundaydılar. Bunun sonucu, 1848-57 C. D. Komisyonundaki şu tanığın sözlerinden anlaşılabilir.

Bir İskoç Bankasının müdürü Kennedy: “3375. 1845 tarihli Yasanın yürürlüğe girmesinden önce İskoçya’da, altın dolaşımı diyebileceğimiz bir şey var mıydı? — Hayır, hiç yoktu.” — “3376. O zamandan beri, herhangi ek bir dolaşım oldu mu? — Hayır olmadı; halk altından hoşlanmaz.” — 3450. İskoç bankalarının 1845’ten beri tutmak zorunda oldukları yaklaşık 900.000 sterlin tutarındaki altın, onun kanısınca, yalnızca zararlı olabilir ve “İskoçya’nın sermayesinin bu kadarlık bir kısmını kâr getirmeyecek bir biçimde emmektedir.”

Ayrıca, *Union Bank of Scotland*’ın müdürü Anderson da diyor ki: “3588. İskoç bankalarının altın için İngiltere Bankası üzerindeki tek baskısı döviz içindi öyle mi? — Öyle, ve bu baskı, Edinburgh’ta altın

tutmakla kalkmış olmayacaktır.” — “3590. İngiltere Bankasında” [ya da İngiltere’deki özel bankalarda] “aynı miktarda teminata sahip olmakla, İngiltere Bankasına bir altın akışı yapmadan önce ne kadar gücümüz varsa gene o kadar gücümüz var.”

Ensonu, *Economist*’ten (Wilson) bir yazı aktarıyoruz: “İskoç bankaları, Londra’daki şubelerinde, kullanılmayan nakit meblağları tutuyorlar; bu şubeler de bunları İngiltere Bankasına koyuyor. Bu durum İskoç bankalarına, bu meblağların sınırları içerisinde bankanın madenî rezervleri üzerinde kullanma hakkı sağlıyor, ve bu para, dış ödemelerin yapılması gerektiği anda gerekli bulunan bu yerde daima bulunmaktadır.” — Bu sistem, 1845 tarihli Yasa ile bozulmuş bulunuyor: 1845 tarihli Yasanın İskoçya üzerindeki etkisi sonucu “son zamanlarda bankanın sikkelelerinde, İskoçya’daki sırf olasılığa dayalı bulunan ve belki de hiç yapılamayacak olan bir talebin karşılanması için büyük bir akış görülmüştür. ... Bu döneme kadar, büyük bir miktar, düzenli olarak Londra ile İskoçya arasında gidip gelirdi. Bir İskoç bankasının, kendi banknotları için artan bir talep beklediği bir an gelince, Londra’dan bir sandık altın getirildi; bu dönem geçince de aynı sandık, çoğu kez açılmadan Londra’ya geri gönderildi.” (*Economist*, October 23, 1847 [s. 1214-1215].)

[Ve, Banka Yasasının babası, banker Samuel Jones Loyd, namıdiğer Lord Overstone bütün bunlara ne diyor?

Daha 1848’de, Ticarî Bunalım konusundaki Lordlar Kamarası Komitesinde 25 Ekim 1847 tarihli Hükümet Mektubunun verdiği, banknot çıkartılmasının artırılması *yetkisinin* bile bunalımın şiddetini azaltmaya yettiği olgusuna karşın, “yeterli sermaye yokluğunun neden olduğu bunalım ve yüksek faiz oranının, fazladan banknot çıkartılmasıyla ortadan kaldırılamayacağını” (1514) yinelemişti:

O, “Yüksek faiz ile sanayi kârlarındaki düşmenin, sanayi ve ticaret amaçları için kullanılabilecek *maddî* sermayedeki azalmanın zorunlu bir sonucu” (1604) olduğu görüşünü savunuyordu. Ve bununla birlikte, aylardır sanayiın içersine düştüğü bunalım, depoları dolduran, taşıran, ama fiilen satılamayan maddî meta-sermayeden ibaret bulunuyordu; işte sırf bu yüzden, maddî üretken sermaye, daha fazla satılması olanaksız meta-sermaye üretmemek için, bütünüyle ya da kısmen boşuboşuna beklemektedir.

Ve, 1857 tarihli Banka Komitesinde de şöyle diyordu: “1844 tarihli yasa ilkelerine olan kesin bağlılık ve uygulanmasında gösterilen çabukluk ile her şey düzen ve yumuşaklık içersinde geçti, parasal sistem güvenli ve sağlamdır, ülkedeki gönenç tartışılmaz durumdadır, 1844 tarihli yasanın erdemine olan kamu güveni günden güne güçlenmekte, ve eğer komite, bu yasanın dayandığı ilkelerin sağlamlığı ya da sağladığı yararlı sonuçların daha başka pratik örneklerini görmek istiyorsa, komiteye verilecek doğru ve yeterli yanıt: çevrenize bakınız, ülkenin bugünkü iş ve ticaret durumuna bir gözetiniz, ... halkın memnunluğuna bakınız,

biçim olarak genel olarak ranta) dönüştürülmesidir; her durumda, bu dönüşümün ne zaman, nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştiği araştırılmalıdır.

Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı kalmak koşuluyla, aşağıdaki gözlemde de haklıdır:

“Hangi neden olursa olsun, aynı ya da yeni topraktan elde edilen ürünlerdeki eşitsizliği azaltırsa, toprak rantını da düşürmeye eğilim gösterir, ve hangi neden olursa olsun, bu eşitsizliği artırırsa, zorunlu olarak karşı bir etki yaratır ve toprak rantını yükseltmeye eğilim gösterir.” (s. 74.)

Ancak bu nedenler arasında yalnızca genel nedenler (verimlilik ve yer) değil, şunlar da bulunur: 1) aynı biçimde işleyip işlemediği açısından, vergilerin dağılımı; İngiltere’de olduğu gibi vergilerin dağılımı merkezileştirilmediği ve vergi, rant üzerine değil de, toprak üzerine konduğunda, daima ikinci durum sözkonusudur; 2) ülkenin farklı kısımlarında, tarımsal gelişmedeki farklılıktan doğan eşitsizlikler, çünkü, bu üretim dalı, geleneksel niteliği yüzünden, manüfaktüre göre daha zor eşitleşir; ve 3) sermayenin kapitalist kiracılar arasında dağılımındaki eşitsizlik. Tarımın, kapitalist üretim tarzı tarafından istilâsı, bağımsız olarak üretimde bulunan köylülerin ücretli-işçilere dönüştürülmesi, gerçekten de, bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada, bu eşitsizlikler, bütün diğer üretim dallarında olduğundan daha büyüktür.

Bu başlangıç sözlerinden sonra, önce, Ricardo’nunkinin tersine, benim tahlilimin kendine özgü özelliklerinin kısa bir özetini sunacağım.

Önce, eşit ölçüdeki farklı toprak parçalarına uygulanan eşit miktarlarda sermayenin, eşit olmayan sonuçlarını, ya da eşit olmayan ölçüdeki toprak parçaları sözkonusu ise, eşit olanlara dayanılarak hesaplanan sonuçları göreceğiz.

Bu eşit olmayan sonuçların —sermayeden tamamen bağımsız olan— iki genel nedeni şudur: 1) *Verimlilik*. (Bu birinci hususa ilişkin olarak, toprağın doğal verimliliği ile ne kastedildiğini ve hangi öğelerin işe karıştığını tartışmak gerekli olacaktır.) 2) *Toprağın yeri*. Bu, koloniler durumunda belirleyici bir öğedir ve genel olarak toprak parçalarının ekilebileceği sırayı belirler. Ayrıca, açıktır ki, farklılık rantının bu iki nedeni —verimlilik ve yer— karşıt yönlerde işleyebilir. Belirli bir toprak parçası, çok uygun bir yere sahip olabilir, ama verimliliği çok düşük olabilir, ya da tersi olabilir. Bu durum önemlidir. Çünkü belirli bir ülkenin toprağının ekime açılmasında, iyiden kötüye doğru, ya da kötüden iyiye doğru, aynı şekilde pekâlâ nasıl ilerlenebileceğini açıklar. Ensonu, açıktır ki, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesi, bir yandan yerel piyasalar yaratmak ve haberleşme ve ulaştırma olanakları sağlayarak yerleri iyi

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLİ MADEN VE KAMBİYO KURU

1. ALTIN REZERVİNİN HAREKETİ

Darlık zamanlarında banknot birikimi bakımından şurasını dikkate almak gerekir ki, bu, en ilkel toplum koşulları altında, karışıklık zamanlarında değerli maden yığmanın bir tekrarıdır. 1844 tarihli yasanın işleyişi ülkedeki bütün değerli madenleri dolaşım aracı haline sokmak istediği için de ilginçtir; bu yasa, dışarıya bir altın akışını, dolaşım aracındaki daralma ile, içeriye bir altın akışını, dolaşım aracındaki genişleme ile bir tutmak istemektedir. Ama, sonuçta denemeler, bunun tersinin doğru olduğunu tanıtlamıştır. Biraz ilerde sözünü edeceğimiz tek bir istisna dışında, İngiltere Bankasının dolaşımdaki banknot miktarı, 1844'ten beri hiç bir zaman, kendisine çıkartma yetkisi verilen azamî düzeye ulaşmamıştır. 1857 bunalımı, öte yandan, bazı koşullar altında bu azaminin de yeterli olmadığını tanıtlamıştır. 1857 yılı 13 Kasımından 30 Kasımına kadar, bu azaminin üzerinde günde ortalama 488.830 sterlin dolaşımda bulunuyordu (B. A. 1858, s. xı). O sırada, yasal azamî 14.475.000 sterlin, artı, bankanın mahzenlerindeki maden rezerv miktarı idi.

Değerli maden girişi ve çıkışı ile ilgili olarak şunları dikkate almak gerekir:

Birincisi, bir yandan altın ve gümüş üretmeyen bir bölge içersinde, ileri-geri maden hareketi ile, öte yandan, altın ve gümüşün üretim kay-

naklarından, çeşitli diğer ülkelere akışı ve bu ek madenin bunlar arasındaki dağılımı arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Rusya'daki altın madenlerinden önce, Kaliforniya ile Avustralya, etkilerini hissettiriyorlardı, 19. yüzyılın başından beri altın ikmali, aşınan sikkelerin değiştirilmesine, lüks eşyaların yapımına ve Asya'ya gümüş ihracına ancak yetiyordu.

Bununla birlikte, önce, o zamandan beri Asya'ya gümüş ihracı, Amerika ile Avrupa'nın Asya ile yaptığı ticaret nedeniyle olağanüstü artış gösterdi. Avrupa'dan ihraç edilen gümüşün yerini, geniş ölçüde ek altın arzı aldı. Sonra, yeni ithal edilen altının bir kısmını, içerdeki para dolaşımı emdi. 1857 yılına kadar, altın olarak yaklaşık 30 milyonun, İngiltere'nin iç dolaşımına eklendiği tahmin edilmiştir.¹⁴ Ayrıca, Avrupa ve Amerika'nın bütün merkez bankalarındaki ortalama maden rezervi düzeyi 1844'ten beri artış gösterdi. Aynı zamanda, daha büyük miktarlarda altın sikke iç dolaşımdan çıktığı ve hareketsiz hale geldiği için, panığı izleyen durgunluk döneminde banka rezervlerindeki daha hızlı büyüme sonucu iç para dolaşımında bir genişleme oldu. Ensonu, lüks eşyaların yapımı için değerli maden tüketimi, yeni altın yataklarının bulunmasından beri artan zenginlik sonucu, büyüme gösterdi.

İkincisi, değerli maden, altın ya da gümüş üretmeyen ülkeler arasında gider gelir, aynı ülke sürekli olarak bu madeni hem ithal etmekte ve hem de ihraç etmektedir. Bu hareketin şu ya da bu yöndeki ağırlığıdır ki, son tahlilde, dışarıya bir altın akışı mı yoksa içerde bir büyüme mi olduğunu belirler, çünkü, düpedüz gidip gelmeler ve çoğu kez paralel hareketler, geniş ölçüde birbirini eşitler. Ne var ki, bu nedenle, sonucu ilgilendirdiği kadarıyla, bu süreklilik ve çoğu kez de, her iki hareketin birbirine paralel oluşu dikkate alınmamıştır. Daha büyük bir değerli maden ithali ya da ihracı, daima, meta ithali ya da ihracı arasındaki oranın bir sonucu ve ifadesi olarak yorumlanmıştır, oysa, bu aynı zamanda meta alışverişinden tamamen bağımsız olarak, bizzat değerli maden ithali ile ihracı arasındaki bağıntının bir göstergesidir.

Üçüncüsü, ithalâtın ihracattan fazla oluşu ya da bunun tersi, genellikle, merkez bankalarının maden rezervlerindeki artışla ya da azalmayla ölçülmüştür. Bu ölçütün hassaslık derecesi, doğal olarak, genellikle bankacılığın merkezileşme derecesine bağlıdır. Çünkü buna bağlı olarak,

¹⁴ Bunun para piyasası üzerinde yaptığı etkiyi, Newmarch'ın aşağıdaki tanıklığı göstermektedir: "1509. 1853 yılının sonunda, halk arasında oldukça büyük bir kaygı vardı ve o yılın eylülünde, İngiltere Bankası, iskonto oranını üç nedenle yükseltti. ... Ekim ayı başlarında, halk arasında önemli derecede bir kaygı ve korku vardı. Bu kaygı ve korku, Avustralya'dan yaklaşık 5 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesi sonucu, kasım ayı sona ermeden çok büyük ölçüde azaldı ve neredeyse bütünüyle yokoldu. ... Ekim ve kasım aylarında yaklaşık 6 milyon sterlin tutarında değerli madenin gelmesiyle, 1854 güzünde gene aynı şey oldu. Üç ayda, eylül, ekim ve kasım, yaklaşık 8 milyon sterlin tutarında değerli maden gelmesiyle, bir kaygı ve korku dönemi olduğunu bildiğimiz 1855 güzünde tekrar aynı şey oldu: ve sonra, geçen yılın, 1856'nın sonunda gene tamamen aynı şeyin olduğunu görüyoruz. Gerçekte, herhangi bir mali baskının doğal ve tam çözümü için, altın bir geminin crışmesini bekleme alışkanlığına kapılıp kalmadığımız konusunda, hemen her komite üyesinin gözlemlerine başvurabilirim." [B. A. 1857.]

ulusal bankalar denilen kuruluşlarda genellikle birikmiş bulunan değerli madenlerin hacmi, ulusal maden rezervini temsil eder. Ama bunun böyle olduğu kabul edildiğinde, bu sağlıklı bir ölçek değildir, çünkü, ek olarak yapılan bir ithal, bazı koşullar altında, iç dolaşım ve lüks eşya yapımında daha fazla altın ve gümüş kullanılmasıyla emilmiş olabilir; ayrıca, ek bir ithal yapılmaksızın, iç dolaşım için, altın sikke çekilmiş olabilir ve böylece maden rezervi, ihracatta aynı zamanda bir artış olmaksızın azalabilir.

Dördüncüsü, azalma hareketi uzun bir süre devam ettiğinde, altın ihracı dışarıya bir altın akışı biçimini alabilir ve bu azalma, hareketin eğilimini temsil eder ve bankanın maden rezervini, ortalama düzeyinin epeyce altına, neredeyse ortalama asgarisine doğru düşürür. Bu asgarî düzey, banknotların ödenmelerini güvence altına alan yasalarla her ayrı durum için farklı şekilde belirlendiği için, azçok keyfi olarak saptanmıştır. Dışarıya altın akışının İngiltere’de ulaşabileceği nicel sınırlar konusunda, Newmarch, 1857 Banka Yasası Komitesinde şöyle tanıklık etmiştir (Tanıklık n° 1494): “Deneyimlere göre, dış ticaretteki dalgalanmalardan doğan dışarıya altın akışının, 3-4 milyon sterlini aşması olasılığı pek azdır.” — 1847’de, İngiltere Bankasının altın rezervi düzeyinde 23 Ekimde meydana gelen en düşük nokta, 26 Aralık 1846’ya göre 5.198.156 sterlin, ve 1846 yılının (29 Ağustos) en yüksek düzeyine göre 6.453.748 sterlin bir azalma olduğunu göstermiştir.

Beşincisi, ulusal bankalar denilen kurumların maden rezervlerinin saptanması, ki, bu saptanma, bu maden birikiminin büyüklüğünü bizzat düzenlemez, çünkü bu büyüklük sırf iç ve dış ticaretin felce uğraması ile büyüyebilir, üç yönlü bir işlevi yerine getirir: 1) uluslararası ödemeler için yedek fon, bir başka deyişle, dünya-parası yedek fonu; 2) ardarda genişleyen ve daralan iç maden dolaşımı için yedek fon; 3) mevduatların ödenmesi ve kâğıt paranın altına çevrilmesi için yedek fon (bu son işlev, bankanın işlevleri ile ilgili olup, para olarak paranın işlevleri ile hiç bir ilişkisi yoktur). Bankaların bu yedek fonları, dolayısıyla, bu üç işlevin herbirini etkileyen koşullar tarafından da etkilenebilir. Böylece uluslararası bir fon olarak, ödemeler dengesi —bu dengeyi belirleyen etmenler ve ticaret dengesine oranı ne olursa olsun— tarafından da etkilenebilir. İç maden dolaşımına ait yedek fon olarak da, bu dolaşımdaki genişleme ya da daralma tarafından etkilenebilir. Üçüncü işlev —teminat fonu olma işlevi—, söylendiği gibi, maden rezervinin bağımsız hareketini belirlemez, ama iki yönlü etkisi olur. İç dolaşımda madenî paranın (gümüşün değer-ölçüsü olduğu ülkelerde gümüş sikkeler de dahil) yerini alan banknotların çıkartılması halinde, yedek fonun 2)’deki işlevi geçersiz olur. Ve değerli madenin bu işlevin yerine getirilmesine hizmet eden kısmı, uzun bir süre dış ülkelerin yolunu tutar. Bu durumda, maden sikkeler iç dolaşım için çekilmemişlerdir ve böylece, maden rezervinin, dolaşımdaki sikke haline getirilmiş madenin bir kısmının hareketsiz hale

getirilmesiyle artması da bununla birlikte ortadan kalkmış olur. Ayrıca, mevduatların ödenmesi ve banknotların altına çevrilmesi için her zaman asgarî bir maden rezervi bulundurulması gerekiyorsa, bu da kendine göre, dışarıya ya da içeriye altın akışının sonuçlarını etkiler; bu, rezervin, bankanın her zaman bulundurma zorunda olduğu kısmını ya da, belli zamanlarda, yetersiz olduğu için elden çıkartmak istediği kısmı etkiler. Dolaşım, tamamen madenî ise ve bankacılık sistemi toplaşmış ise, banka da kendi maden rezervini, kendi mevduatlarının ödenmesi için teminat olarak düşürme zorundadır ve dışarıya bir maden akışı, 1857'de Hamburg'da görüldüğü gibi bir paniğe yolaçabilir.

Altıncısı, belki de 1837 dışında, gerçek bunalımlar, daima, ancak kambiyo kurlarındaki bir değişmeden sonra, yani değerli maden ithali, ihracına göre tekrar ağırlık kazanır kazanmaz patlak verirler:

1825'te gerçek çöküş, altın akışı kesildikten sonra gelmişti. 1839'da, bir altın akışı vardı, ama bu bir çöküntüye yolaçmadı. 1847'de altın akışı nisan ayında kesildi ve çöküntü ekim ayında geldi. 1857'de, dış ülkelere altın akışı, kasım ayı başında kesildi ve çöküntü aynı ayın sonlarında geldi.

Bu, 1847 bunalımında özellikle belliydi; altın akışı, hafif bir bunalım başlangıcına yolaçtıktan sonra nisan ayında kesildi ve gerçek ticarî bunalım ancak ekim ayında başladı.

Aşağıdaki tanıklık, 1848 [*Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress*']de] Ticarî Bunalımı Konusundaki Lordlar Kamarası Gizli Komitesinde yapılmıştı. Bu tanıklık 1857 yılına kadar basılmamıştı. (Biz bunu da C. D. 1848-57 olarak aktarmıştık.)

Tooke'un tanıklığı: 1847 Nisanında, sözcüğün tam anlamıyla paniğe varmamakla birlikte bir darlık başlamıştı, ama nispeten kısa süreli oldu ve önemli bir ticarî iflâs görülmedi. Ekim ayında para darlığı, nisan ayındakinden çok daha yoğun ve neredeyse hiç görülmemiş sayıda ticarî iflâslar oldu (2996) — Nisan ayında kambiyo kurları, özellikle Amerika ile, olağandışı büyüklükte ithalatın ödenmesinde bizi önemli miktarda altın ihracına zorladı ancak büyük bir çabayla Banka dışarıya altın akışını durdurdu ve oranları yükseltti (2997). — Ekim ayında kambiyo kurları İngiltere'nin lehine idi (2998). — Kambiyo kurlarında değişme, nisanın üçüncü haftasında başladı (3000). — Temmuz ve ağustosta dalgalandı (3001). — Ağustosta altın akışı, iç dolaşım için bir talepten ortaya çıktı (3003).

İngiltere Bankası Guvernörü J. Morris: Kambiyo kuru 1847'den beri İngiltere'nin lehine olduğu ve dolayısıyla altın ithali yapıldığı halde, bankanın külçe rezervi azaldı. "2.200.000 sterlin, iç talep sonucu, ülkeden çıktı" (137). — Bu, bir yandan, demiryolu yapımında daha fazla işçi çalışmasıyla, öte yandan, "bunalım sırasında ellerinde altın bulunmasını arzu eden bankerler" ile açıklandı (147).

1811'den beri, İngiltere Bankasının eski guvernörü ve müdürlerinden, Palmer: "684. 1847 Nisanının ortalarından 1844 tarihli yasanın sınırlandırıcı maddesinin kaldırıldığı güne kadar geçen dönem boyunca, döviz durumu bu ülkenin lehine idi."

1847'de kendi başına bir parasal panik yaratan dışa altın akışı, bu nedenle, her zaman olduğu gibi, yalnızca bir bunalımın habercisiydi, ve patlak vermeden önce, tersine bir akış başlamıştı bile. 1839'da, tahıl, vb. satın alınması için, dışarıya kuvvetli bir altın akışı oldu, ama ne bunalım vardı, ne de parasal panik.

Yedincisi, genel bunalımlar yerleşir yerleşmez, altın ile gümüş —üretici ülkelerden içeri akan yeni değerli madenler bir yana— çeşitli ülkelerin kendi birikimleri olarak, varoldukları eski denge durumu içersinde orantılı olarak dağılırlar. Öteki koşullar eşit olmak üzere, her ülkedeki birikimin büyüklüğü, o ülkenin, dünya piyasasında oynadığı rol ile belirlenecektir. Bu birikim, normal payından daha fazlasına sahip bulunan ülkeden, normal miktarın daha azına sahip olan ülkelere doğru akar. Bu gidiş-geliş hareketleri, yalnızca çeşitli ulusal rezervler arasındaki başlangıçta varolan dağılımı yeniden sağlar. Ne var ki, bu yeniden dağılım, kambiyo kurlarını incelerken ele alacağımız, çeşitli koşulların etkisi ile meydana gelir. Normal dağılım yeniden kurulur kurulmaz —bu andan başlayarak— bir büyüme aşamasına girilir ve ardından tekrar dışa akış hareketi başlar. [Bu son tümce, kuşkusuz, dünya para piyasasının merkezi olarak, yalnızca İngiltere için geçerlidir. —F. E.]

Sekizincisi, dışarıya maden akışı, genellikle, dış ticaret durumunda bir değişimin belirtisidir ve bu değişiklik de, yaklaşan yeni bir bunalımın ön habercisidir.¹⁵

Dokuzuncusu, ödemeler dengesi. Asya lehinde ve, Avrupa ile Amerika aleyhinde olabilir.¹⁶

Başlıca iki dönemde, değerli maden ithali yer alır. Bir yandan, bu bunalımı izleyen ve sınırlı bir üretimi yansıtan, düşük faiz oranının birinci evresinde yer alır; ve sonra, faiz oranının yükseldiği ama ortalama düzeyine henüz ulaşmadığı ikinci evrede. Bu, geriye ödemelerin çabuk geldiği, ticarî kredinin bol olduğu ve dolayısıyla da, borç sermayesine olan talebin, üretimdeki genişlemeyle aynı oranda artmadığı bir evredir. Her iki

¹⁵ Newmarch'a göre, dış ülkelere altın akışı şu üç nedenden ileri gelebilir: 1) tamamen ticari koşullardan yani 1836-1844 arası ve tekrar 1847'de olduğu gibi, çğer ithalat ihracattan fazla olmuş ise —bellibaşlı büyük bir hububat ithali; 2) 1857'de Hindistan'da demiryolu yapımında olduğu gibi, dış ülkelerde İngiliz sermaye yatırımı için araç sağlamak için, ve 3) 1853 ve 1854'te Doğu'da savaş amaçları için olduğu gibi, dış ülkelerde belirli harcamalar nedeniyle.

¹⁶ 1918. Newmarch. "Hindistan ile Çin'i biraraya getirirseniz, Hindistan ile Avustralya arasındaki alışveriş hesabına katılırsa ve daha da önemlisi Çin ile Birleşik Devletler arasındaki ticarete dikkate alınırsa, bu üçgensel işlemde denge bizim aracılığımız ile sağlanmaktadır ... ve bu durumda, ticaret dengesinin yalnız bu ülkenin değil, Fransa ile Birleşik Devletler'in de aleyhinde olduğu doğrudur." — (B. A. 1857.)

evrede de, nispeten bol borç sermayesi ile, altın ve gümüş biçiminde, yani yalnızca başlıca borç sermayesi olarak iş görebileceği bir biçimde ek sermaye fazlalığı, zorunlu olarak, faiz oranını ve onunla birlikte de piyasanın genel durumunu ciddi olarak etkiler.

Öte yandan, bir maden akışı, sürekli ve büyük ölçüde bir değerli maden ihracı, geriye ödemeler akışı durur durmaz ve piyasalar malla dolar dolmaz başlar, ve bir gönenç görüntüsü ancak kredi aracılığı ile sürdürülür; başka bir deyişle, borç sermayesine karşı büyük ölçüde artan bir talep ve dolayısıyla da faiz oranı en azından ortalama düzeyine ulaşır ulaşmaz bu maden akışı başlar. Kendisini dışarıya altın akışında ortaya koyan bu koşullar altında, sermayenin, doğrudan doğruya borç verilebilir sermaye biçiminde sürekli şekilde çekilmesinin etkisi önemli ölçüde yoğunlaşır. Bu, zorunlu olarak, faiz oranı üzerinde dolaysız bir etki yapar. Ama, faiz oranındaki yükselme, kredi işlemlerini sınırlama yerine bunları genişletir ve bütün kredi kaynakları üzerinde büyük bir baskıya yolaçar. İşte bu yüzden, bu dönem, çöküntüden önce gelen dönemdir.

Newmarch'a soruldu (B. A. 1857): "1520. Ama o zaman, dolaşımdaki senetlerin hacmi, iskonto oranı ile birlikte artıyor mu? — Öyle görünüyor." — "1522. Tamamen olağan zamanlarda, ana hesap defteri gerçek değişim aracıdır; ama bir güçlük ortaya çıktığında, örneğin demin sözünü ettiğim koşullar altında, banka iskonto oranında bir yükselme olur ... o zaman, işlemler, doğal olarak, poliçe çekilmesine dökülür; bu poliçeler, yalnız, yapılan alış-verişin yasal kanıtları olması bakımından daha uygun olmakla kalmaz, başka yerlerdeki satın almaları gerçekleştirmek için de daha elverişli oldukları gibi, sermaye sağlayabilecek bir kredi aracı olmaları yönünden de çok elverişlidirler." — Üstelik, bazı tehlikeli durumlar bankayı iskonto oranını yükseltme durumunda bırakır bırakmaz —böylece, aynı zamanda, bankasının iskonto edeceği senetlerin vadelerini kısaltma olasılığı da ortaya çıkmış olur— bunun hızla yükseleceği konusunda genel bir kaygı ortalığı kaplar. Herkes, ve her şeyden önce de kredi sahtekârları, böylece, gelecekteki senetleri iskonto ettirmek ve belli bir tarihte elden geldiğince çok kredi aracını ellerinde bulundurma çabasına düşerler. Bu nedenler, öyleyse şuna varıyor: etkisini hissettiren şey, ithal ya da ihraç edilen değerli madenin, değerli maden olarak düpedüz miktarı değil, önce, değerli madenin para biçiminde sermaye olarak taşıdığı özgül nitelik sayesinde ve sonra da, terazinin bir kefesine eklendiğinde sallanmakta olan göstergenin kesinlikle bir yana dönmesine yeterli olan bir tüy gibi hareket etmesi ile bu etkisini göstermiş olur; yapılacak bir ekin şu ya da bu yanının ağır basmasına yeteceği koşullar altında ortaya çıktığı için bu etkiyi gösterir. Böyle olmasaydı, diyelim 5-8 milyon sterlin tutarındaki bir altın çıkışının —ve bu, bugüne kadar görülen en üst sınırdır— hissedilebilir bir etki yaratmasını açıklamak olanaksız olurdu. İngiltere'de ortalama altın olarak dolaşımda bulunan 70 milyon sterlin ile kıyaslandığında bile önemsiz görülen, sermaye-

nin bu küçük azalması ya da artışı, İngiltere'ninki gibi bir üretim hacmi ile kıyaslandığında gerçekten de ihmal edilebilir ufak bir büyüklüktür.¹⁷ Ama, bir yandan bütün para-sermayeyi üretimin emrine sokmaya (ya da aynı şey demek olan, bütün para geliri sermayeye çevirmeye) yönelmiş bulunan, öte yandan, çevrimin belli evresinde maden rezervini en aza indirerek yerine getirmesi gerekli işlevleri yapmasına olanak vermeyen, işte bu gelişmiş kredi ve bankacılık sistemidir ki, bütün organizmadaki bu aşırı hassaslığı yaratmaktadır. Üretimin daha az gelişmiş aşamalarında, birikimin, ortalama düzeyinin altına düşmesi ya da üzerine yükselmesi nispeten önemsiz bir sorundur. Bunun gibi, sınaî çevrimin kritik döneminde ortaya çıkmadığı takdirde, çok önemli ölçüde bir altın akışı bile nispeten etkisizdir.

Yapmış olduğumuz açıklamalarda, kötü bir ürün döneminin, vb. sonucu olarak yeralan, dışarıya altın akışı durumlarını incelemedik. Bu gibi durumlarda, bu altın akışında ifadesini bulan, üretimin dengesindeki büyük ve anî sarsıntı, bu akışın etkileri bakımından daha fazla bir açıklamayı gerektirmez. Bu sarsıntının, üretimin bütün hızıyla ilerlediği bir döneme raslaması ölçüsünde, yapacağı etki de o kadar büyük olur.

Biz, bir de, banknotların altına çevrilebilirliğinin teminatı ve tüm kredi sisteminin eksenini olarak, maden rezervinin işlevini inceleme-dışı bıraktık. Merkez bankası, kredi sisteminin eksenidir. Ve maden rezervi de bankanın eksenidir.¹⁸ Kitap I'de ödeme araçlarının irdelenmesinde (Kap. III*) göstermiş olduğum gibi, kredi sisteminden parasal sisteme geçiş, gereklidir. Maden esasına dayalı bir sistemin kritik bir anda devam ettirilmesi için, gerçek servetten çok büyük fedakârlıklar yapılması gerektiğini, Tooke da, Loyd-Overstone da kabul etmişlerdir. Tartışma, yalnızca bir fazlalık ya da eksikliğin denge haline getirilmesi ve doğacak sonucun az ya da çok rasyonel bir biçimde ele alınması şeklini alıyor.¹⁹ Toplam üretimle kıyaslandığında önemsiz belli bir miktar maden, sistemin eksen noktası olarak kabul edilmiştir. Bunalımlar sırasında eksen noktası olarak sahip bulunduğu bu niteliğin dehşet verici açıklanması bir yana, işte size birinci sınıf teorik bir ikicilik. Her şeyi iyi bilen ekonomi politik,

¹⁷ Örneğin, Weguelin'in gülünç yanıtına bakınız [B. A. 1857], burada, Weguelin, beş milyonluk altın akışının bir o kadar sermaye eksilmesi olduğunu söylüyor ve böylece, fiyatlarda belirsiz büyüklükte bir artış ya da gerçek sanayi sermayesinde değer kaybı genişleme ya da daralma olduğu zaman meydana *gelmeyen* belirli olayları açıklamaya çalışıyor. Bu görüngüleri, doğrudan doğruya, gerçek sermayenin (bu sermayenin maddi öğeleri açısından düşünüldüğünde) kitlesindeki bir genişleme ya da daralmanın belirtileri olarak açıklamaya kalkışmak da gene aynı derecede gülünçtür.

¹⁸ Newmarch (B. A. 1857): "1364. İngiltere Bankasındaki külçe rezervi aslında, ülkenin tüm ticaretinin dayandığı merkezi rezerv ya da maden birikimidir; ülkedeki bütün öteki bankalar, İngiltere Bankasına, yedek sikkelerini çekebilecekleri, merkezi bir birikim ya da depo olarak bakmaktadırlar; ve kambiyo kurlarının etkisi işte daima bu birikim ya da hazine üzerinde kendisini gösterir."

¹⁹ "Demek ki, pratikte hem Bay Tooke ve hem de Bay Loyd, altına karşı olan fazla talebi ... zamanında ... faiz oranını yükseltme ve sermaye yatırımını sınırlandırma yoluyla krediyi daraltma ile karşılayacaklardır. ... Ne var ki, Bay Loyd'un ilkeleri, çok ciddi huzursuzluklar yaratacak olan ... bazı [yasal] sınırlamalara ve mevzuata yolaçar." (*Economist* [11 Aralık], 1847, s. 1418.)

* *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Bölüm, s. 158-159. —Ed.

“sermayeyi”, *ex professo** ele aldığı sürece, altın ve gümüş tepeden, küçümseyerek bakıyor ve bunları en ilgisiz ve yararsız sermaye biçimleri olarak görüyor. Ama, bankacılık sistemini ele aldığı anda, her şey tepe taklak ediliyor ve, altın ile gümüş *par excellence*** sermaye oluveriyor ve korunmaları için, diğer her türden sermaye ile emek feda ediliyor. Ama, altın ile gümüş, öteki servet biçimlerinden nasıl ayırdediliyor? Değerlerinin büyüklükleri ile değil, çünkü bu, onlarda maddeleşen emek miktarı ile belirlendiği için bunların değerinin büyüklüğü ile değil, servetin toplumsal niteliğinin bağımsız somutlaşmalarını temsil etmesi, ifade etmesi olgusuyla ayırdedilirler. [Toplumsal serveti, ancak, kendileri bu servetin özel malikleri olan, özel bireylerin serveti olarak vardır. Bu servet, toplumsal niteliğini, ancak, bu bireylerin, kendi gereksinmelerini karşılamak için karşılıklı olarak farklı nicelikte kullanım-değerlerini değişimleri olgusunda ortaya koyar. Kapitalist üretim sisteminde, bunu, ancak para aracılığı ile yapabilirler. Yani bireyin serveti, ancak, para aracılığı ile toplumsal servet olarak gerçekleşir. Servetin toplumsal niteliği, işte bu şeyde, parada somutlaşmıştır. —F. E.] Servetin bu toplumsal varlığı böylece, toplumsal servetin gerçek öğelerinin yanısıra ve onların dışında, bir şeyin, maddenin ve malın ötesinde bir görünüme bürünür. Üretim akış halindeyken bu unutulur. Kendisi de servetin toplumsal bir biçimi olan kredi, parayı bir yana iter ve onun yerine geçer. Üretimin toplumsal niteliğine olan güvendir ki, ürünlerin para-biçiminin, bir şey, uçucu, düşsel, sırf hayalî bir şey görünüşüne bürünmesine izin verir. Ne var ki, kredi sarsılır sarsılmaz —ve, modern sanayi çevriminde bu evre zorunlu olarak daima ortaya çıkar— bütün gerçek servet, fiilen ve hemen paraya, altın ve gümüş çevrilecektir; sistemin kendisinden zorunlu olarak doğup gelişen çılgınca bir istek ortaya çıkar. Ve, bu muazzam talebi karşılaması beklenen altın ve gümüşün hepsi, topu topu, bankanın mahzenlerindeki birkaç milyondan ibarettir.²⁰

Dışarıya altın akışlarının etkileri arasında, demek ki, toplumsal üretim olarak üretimin, gerçekte toplumsal denetim altında olmaması olgusu, servetin toplumsal biçiminin onun dışında bir şey olarak varolmasıyla çarpıcı bir biçimde ortaya konmuş olur. Kapitalist üretim sistemi, aslında, bu özelliği, meta ticaretine ve özel meta değişimine dayandıkları sürece, daha önceki üretim sistemleriyle paylaşır. Ama ancak kapitalist üretim sistemindedir ki, bu, en çarpıcı ve acayip, saçma çelişki ve paradoks biçiminde, göze görünür hale gelir, çünkü, her şeyden önce, doğrudan kullanım-değeri, üreticilerin kendi tüketimleri için üretim, kapitalist

²⁰ “Altına olan talebin, faiz oranını yükseltme dışında değiştirilemeyeceği görüşüne tamamen katılıyor musunuz?” — Chapman [Büyük borsa simsarlığı firması Overend, Gurney ve Ortaklarının, kurucularından]: “Katıldığımı söyleyebilirim. ... Külçe rezervimiz belli bir noktaya düşünce, hemen tehlike çanlarını çalmamız, gücümüzün kesildiğini ve dışarıya para gönderen herkesin böylece kendisini felâkete attığını söylememiz yerinde olur.” (B. A. 1857, Evidence n° 5057.)

* Meslekî olarak, açıkça. —ç.

** En üstün. —ç.

üretimde tamamen ortadan silinmiş, böylece de servet, ancak, birbiri içine geçen üretim ve dolaşım şeklinde ifade edilen toplumsal bir süreç olarak varolmaktadır; sonra da, kredi sisteminin gelişmesiyle kapitalist üretim, servetin ve servete ait hareketlerin aynı anda maddi ve hayali engeli olan maden engelini aşmak için durmadan bir yol aramakta, ama her seferinde başını bu duvara çarpmaktadır.

Bunalım sırasında, bütün poliçelerin, senetlerin ve metaların, aynı anda, banka parasına, ve bütün bu banka parasının da altına çevrilebilir olması talep edilmektedir.

II. KAMBIYO KURLARI

[Kambiyo kuru, para olarak kullanılan madenlerin, uluslararası hareketine ait barometre olarak bilinmektedir. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya, Almanya'nın İngiltere'ye yapması gerekenden daha fazla ödeme yapması gerekiyorsa, markın, sterlinle ifade edilen fiyatı Londra'da yükselir, ve sterlinin markla ifade edilen fiyatı, Hamburg ve Berlin'de düşer. Eğer İngiltere'nin Almanya'ya olan bu ödeme yükümlülüklerindeki fazlalık, örneğin, Almanya'nın İngiltere'den yapacağı satın almalarındaki fazlalıkla tekrar dengelenmezse, Almanya üzerine mark olarak çekilen poliçelerin sterlin fiyatının, İngiltere'den Almanya'ya ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek üzere, poliçe yerine maden (altın sikke ya da külçe) göndermeye yetecek noktaya kadar yükselmesi gerekir. Olayların izlediği tipik yol budur.

Eğer bu değerli maden ihracı, daha büyük boyutlara ulaşır ve daha uzun bir süre sürecek olursa, bundan, İngiltere'de banka rezervleri etkilenir ve İngiltere para piyasası, özellikle de İngiltere Bankası koruyucu önlemler almak zorunda kalır. Bunun başlıca yolu, daha önce de gördüğümüz gibi, faiz oranını yükseltmektir. Dışarıya altın akışı önemli bir ölçüye ulaşınca, kural olarak para piyasası daralır, yani para-biçiminde borç sermayesine olan talep, arzı epeyce aşar ve bunu doğal olarak daha yüksek bir faiz oranı izler; İngiltere Bankasıncı saptanan iskonto oranı bu duruma uyar ve piyasada kendisini hissettirir. Bununla birlikte, dışarıya külçe akışı normal ticarî işlemler karışımından başka nedenlerle de olabilir (örneğin, yabancı devletlere borçlar, dış ülkelere sermaye yatırımları, vb. gibi), ve böyle durumlarda Londra para piyasası, faiz oranında fiilî bir yükselmeyi haklı gösterecek durumda değildir; İngiltere Bankası böyle olunca, önce, özel deyimiyle, "açık piyasada" büyük ikrazlarla "parayı kıtlaştırmak" zorunda kalır ve böylece, faiz oranında bir yükselmeyi haklı gösterecek ya da gerekli kılacak bir durumu yapay olarak yaratır; bu gibi manevralar yıldan yıla güçleşmektedir. — F. E.]

Faiz oranındaki bu yükselmenin kambiyo kurları üzerindeki etkisi, 1857 banka mevzuatı ile ilgili Avam Kamarası Komitesindeki (alıntılarda, B. A. ya da B. C. 1857 olarak geçmektedir) şu ifadelerle gösterilmektedir.

John Stuart Mill: “2176. Ticarî bir güçlük durumunda daima ... tahvil fiyatlarında önemli bir düşme olmakta ... yabancılar, bu ülkede demiryolu hisse senetleri satın almakta, ya da İngiliz yabancı demiryolu hisse sahipleri bunları dış ülkelerde satmaktadırlar ... külçe transferi bu ölçüde önlenmektedir.” — “2182. Çeşitli ülkeler arasındaki, faiz oranı ile ticarî baskının dengelenmesinin genellikle bunlar aracılığı ile sağlandığı, tahvil ve hisse senetleri üzerine iş yapan zengin bir bankerler ve simsarlar sınıfı ... yükselmesi olası senetlerle tahvilleri satın almak için, her an pusuda beklemektedirler. ... Bunların senet ve tahvil satın alacakları ülkeler, dışarıya külçe göndermekte olan ülkelerdir.” — “2184. Bu sermaye yatırımları 1847 yılında, dışarıya altın akışının azalmasına yetecek derecede, büyük bir ölçüde yapıldı.”

1838'den beri İngiltere Bankasının müdürlerinden ve bankanın eski Guvernörü J. G. Hubbard: “2545. Avrupa'da çeşitli para piyasalarında dolaşımda bulunan ... Avrupa ülkelerine ait büyük miktarlarda tahvil vardır, ve bunların değeri ... bir piyasa yüzde 1 ya da 2 düşer düşmez, bunlar, değerlerini henüz korudukları piyasalara gönderilmek üzere derhal satın alınırlar.” — “2565. Dış ülkeler, bu ülkenin tüccarlarına epeyce borçlu değiller mi? — Evet, büyük ölçüde.” — “2566. Öyleyse, bu borçların tahsili, bu ülkede çok büyük bir sermaye birikimine neden olabilir? — 1847'de, durumumuz, Amerika'nın ve Rusya'nın bu ülkeye olan, şu kadar milyonluk eski borçlarına bir çizgi çekmekle, kesinlikle düzeltilmiş oldu.” [aynı zamanda, İngiltere de bu aynı ülkelere hububat için olan “şu kadar milyonluk” borcunun büyük bir kısmına İngiliz borçluların iflâsları yoluyla “bir çizgi çekmekten” geri kalmadı. Bkz: B. A. 1857, Otuzuncu Bölüm, s. 31.* — *F. E.*] — “2572. 1847'de, bu ülke ile St. Petersburg arasında kurlar çok yüksek idi. Bankaya, 14 milyon sterlinlik sınırlandırmaya bakmaksızın [altın rezervinin üzerinde ve ötesinde — *F. E.*] banknot çıkartma yetkisini veren Hükümet Mektubu yayınlanınca, iskonto oranının %8 olması bekleniyordu. O anda, o sıradaki iskonto oranı ile, St. Petersburg'dan Londra'ya altın sevk etmek ve bu altını, satın alınması karşılığında çekilecek üç ay vadeli poliçe ile %8 üzerinden borç vermek çok kârlı bir işti.” — “2573. Altın üzerine yapılan bütün işlemlerde, dikkate alınması gerekli pek çok nokta vardır; [altına karşılık çekilen. — *F. E.*] poliçenin vadesi boyunca yatırımlar için sözkonusu olan bir kambiyo kuru ve bir faiz oranı vardır.”

ASYA İLE OLAN KAMBIYO KURU

Aşağıdaki noktalar, bir yandan, İngiltere'nin, Asya ile olan kambiyo kurlarının aleyhinde olduğu zaman uğradığı zararları, Asya'dan yaptıkları ithalâtı İngiltere'deki araçlar yoluyla ödeyen diğer ülkeler zarar ve hesabına nasıl telafi ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte

* Bu baskıda, s. 436-437. — *Ed.*

yandan, bunlar bir de, Bay Wilson'un değerli maden ihracının kambiyo kurları üzerindeki etkisini, genellikle sermaye ihracının bu kurlar üzerindeki etkisi ile bir tutmak için burada bir kez daha budalaca bir girişimde bulunmasını göstermesi bakımından da önemlidir; her iki durum da altın ihracı, ödeme ya da satınalma aracı olarak değil, sermaye yatırımı için yapılmaktadır. Her şeyden önce, söylemeye gerek yoktur ki, Hindistan demiryolu yatırımı için şu kadar milyon sterlin tutarında değerli maden göndermek ile demir ray göndermek arasında hiç bir fark yoktur; bunlar, yalnızca, aynı miktar sermayeyi bir başka ülkeye transfer etmenin iki farklı biçimidir; yani bu, normal ticarî dolaşıma girmeyen ve ihracatçı ülkenin, bu demiryollarının sağlayacakları kazançtan, gelecekte ellerine geçecek yıllık bir gelirden başka bir ödeme beklemedikleri bir transferdir. Bu ihracat eğer değerli maden biçiminde yapılırsa, ihracatçı ülkenin para piyasası ve onunla birlikte de faiz oranı üzerinde doğrudan bir etkisi olacaktır; zorunlu olarak, her türlü koşul altında olmasa bile, daha önce özetlenen koşullar altında bu etkiyi gösterir, çünkü, değerli maden, değerli maden olarak doğrudan doğruya borç verilebilir parasermaye ve bütün para sisteminin esasıdır. Gene bu değerli maden ihracı, döviz kurunu da doğrudan doğruya etkiler. Değerli maden, ancak, diyelim Hindistan üzerine çekilen ve Londra para piyasasına arzedilen poliçelerin, bu fazladan ödemeleri karşılamaya yetmemesi nedeniyle ve bu ölçüde ihraç edilmiştir. Başka bir deyişle, Hindistan üzerine çekilen poliçeler için, bunların arzını aşan bir talep bulunmaktadır ve böylece kurlar, Hindistan'a borçlu olduğu için değil, olağanüstü meblağları Hindistan'a göndermek zorunda olduğu için, bir süre İngiltere'nin aleyhine dönmektedir. Uzun sürede, Hindistan'a bu şekilde gönderilen değerli madenlerin, Hindistan'da İngiliz mallarına karşı olan talepleri artıracak bir etki yaratması gerekir, çünkü dolaylı olarak Hindistan'ın Avrupa mallarına karşı tüketim gücünü yükseltir. Ama sermaye, eğer ray, vb. biçimde gönderilmiş ise, döviz kuru üzerinde herhangi bir etkisi olamaz, çünkü, Hindistan'ın bunu telafi edecek bir geriye ödemede bulunması sözkonusu değildir. İşte sırf bu nedenle, para piyasası üzerinde herhangi bir etkisi olamaz. Wilson, böyle bir etkinin varlığını, bu gibi bir fazladan harcamanın, parasal araca karşı ek bir talep yaratacağı ve dolayısıyla da faiz oranını etkileyeceğini söyleyerek kurmak istemektedir. Böyle bir durum olabilir; ama bütün durumlarda bunun böyle olacağını öne sürmek tamamen yanlıştır. Raylar nereye gönderilirse gönderilsin, ister İngiltere, ister Hindistan toprağına düşsensin, bunlar, belli bir alanda İngiltere üretiminin belirli bir genişlemesinden başka bir şeyi ifade etmezler. Çok geniş sınırlar içersinde bile, üretimdeki bir genişlemenin, faiz oranını yükseltmeksizin olamayacağını söylemek saçma olur. Parasal araçlar, yani kredi işlemlerini kapsayan, yapılan toplam işler büyüyebilir; ama bu kredi işlemleri, faiz oranı aynı kaldığı halde artabilir. Binsekizyüzkırklarda İngiltere'de demiryolu humması sırasında durum fiilen böyleydi.

Faiz oranı yükselmedi. Ve açıktır ki, gerçek sermayeyi, bu durumda metalleri ilgilendirdiği kadarıyla, para piyasası üzerindeki etki, bu metaller ister yabancı ülkelere gönderilsin, ister ülke içersinde tüketilsin, gene aynı olacaktır. Bu, ancak, İngiltere'nin dış ülkelere yaptığı sermaye yatırımlarının, onun ticarî ihracatı, yani karşılığında ödeme yapılmasını gerektiren ihracatı üzerinde kısıtlayıcı bir etki yaptığı ve böylece bir geriye akışa yolaçtığı zaman, ya da bu sermaye yatırımları, zaten, aşırı kredi genişlemesine ve kredi sahtekârlığı işlemlerinin başlangıcına işaret eden genel belirtiler olması ölçüsünde farkedilebilirdi.

Wilson'un sorularıyla Newmarch'ın bunlara verdiği yanıtlar şöyle:

"1786. Bir başka gün siz, Doğu için olan gümüş talebi ile ilgili olarak, Doğuya sürekli olarak gönderilen büyük miktarlarda külçeye karşın, Hindistan ile kambiyo kurlarının bu ülkenin lehine olduğuna inandığınızı söylemiştiniz; kurların, bu ülkenin lehine olduğunu kabul etmeniz herhangi bir dayanağı var mı? — Evet var. ... 1851 yılında Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan ihracatın gerçek değeri 7.420.000 sterlindi; buna, *India House* çeklerinin tutarını, yani kendi giderlerini karşılamak amacıyla, Doğu Hint Kumpanyasının, Hindistan'dan çektiği fonları da eklemek gerekir. O yıl, bu çeklerin toplamı 3.200.000 sterlindi ve böylece, Birleşik Krallık'tan Hindistan'a yapılan toplam ihracat 10.620.000 sterlindi. 1855'te ... Birleşik Krallık'tan ihraç edilen malların gerçek değeri 10.350.000 sterline yükseldi ve *India House* çekleri 3.700.000 sterlindi, böylece de bu ülkeden yapılan toplam ihracat 14.050.000 sterlindi. 1851 yılıyla ilgili olarak, bence, Hindistan'dan bu ülkeye yapılan ithalâtın gerçek değerinin ne olduğunu söylemek için bilgi bulunmamakta, ama 1854 ve 1855'te bir gerçek değer bildirimim var; 1855'te Hindistan'dan bu ülkeye ithal edilen malların toplamı gerçek değeri 12.670.000 sterlindi ve bu miktar, daha önce söylediğim 14.050.000 sterlin ile karşılaştırılınca, iki ülke arasındaki doğrudan ticaret bakımından Birleşik Krallık lehine 1.380.000 sterlinlik bir bakiye bırakır." [B. A. 1857.]

Bunun üzerine, Wilson, kambiyo kurlarının da, dolaylı ticaret tarafından etkilendiğini belirtiyor. Örneğin, Hindistan'dan Avustralya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracat, Londra üzerine çeklerle karşılanıyor ve bu nedenle de sanki bu mallar Hindistan'dan doğrudan doğruya İngiltere'ye gitmiş gibi kambiyo kurlarını etkiliyor. Ustelik, Hindistan ile Çin birarada düşünülünce, bilanço, İngiltere'nin aleyhine oluyor, çünkü Çin, devamlı olarak Hindistan'a afyon için ağır bir ödeme yapmak, ve İngiltere de Çin'e ödemede bulunmak zorunda ve böylece, bu meblağlar, bu dairesel yoldan Hindistan'a gitmekte (1787, 1788).

1791. Wilson, şimdi de, sermayenin, ister "demir ray ve lokomotif, ister sikke biçiminde gitmiş olsun", döviz kurları üzerindeki etkisinin aynı olup olmayacağını soruyor. Newmarch doğru olarak şöyle yanıtlıyor: Son birkaç yılda, demiryolu yapımı için Hindistan'a gönderilmiş bulu-

nan 12 milyon sterlin, Hindistan'ın düzenli aralıklarla İngiltere'ye ödemek zorunda olduğu, yıllık bir ödeneğin satın alınmasına hizmet etmiştir. "Ama, külçe piyasası üzerindeki ilk etkisi bakımından, bu 12 milyon sterlinlik yatırım, ancak külçenin fülû bir para yatırımını gerçekleştirmesi ölçüsünde etkili olabilirdi."

1797. [Weguelin soruyor:] "Bu demir (raylar) için geriye bir ödeme yapılmadığına göre, kurları etkilediği nasıl söylenebilir? — Yapılan harcamaların, metalar biçiminde gönderilmiş bulunan kısmının, kurları etkilediğini sanmıyorum. ... İki ülke arasındaki kurlar, denilebilir ki, yalnızca, bir ülkede arzedilen senet ya da poliçe miktarı ile, diğer ülkede buna karşılık arzedilen miktar tarafından saptanır; kurlar üzerine olan rasyonel teori işte budur. Şimdi, bu 12 milyon sterlinin dışarıya gönderilmesine gelince, para her şeyden önce bu ülkede toplanmıştır ... şimdi, eğer yapılan alışverişin niteliği gereği, bu 12 milyon sterlinin hepsinin, Kalküta, Bombay ve Madras'ta hazineye yatırılmış bulunması gerekiyorsa ... gümüş fiyatları ve kurlar üzerinde anı bir talep çok şiddetli bir şekilde kendisini gösterir; tıpkı Hindistan Kumpanyasının, yarın, senetlerinin, 3 milyondan 12 milyon sterline yükseltileceğini ilân etmesi gibi. Ne var ki, bu 12 milyon sterlinin yarısı ... bu ülkede metalar ... demir raylar, keresteler ve diğer malzemenin ... satın alınmasında harcanmıştır ... bu, bu ülkeye ait sermayenin, Hindistan'a gönderilecek özel bir türdeki meta için bu ülkede harcanmasıdır, ve bu, burada sona erer." — "1798. [Weguelin:] Ama, demiryolları için gerekli demir ve kereste gibi nesnelerin üretimi, yabancı malların büyük ölçüde tüketimine yolaçar ve bu da kurları etkileyebilir? — Hiç kuşkusuz."

Wilson şimdi, demirin, büyük bir ölçüde, emeği temsil ettiğini ve bu emek için ödenen ücretin, büyük bir ölçüde ithal edilen malları temsil ettiğini düşünüyor (1799) ve şöyle soruyor:

"1801. Ama tamamen genel bir ifadeyle, karşılığında ürün ya da başka bir şekilde herhangi bir şey almaksızın, ithal edilen nesnelerin tüketimi ile üretilen malları dış ülkelere gönderdiğiniz takdirde, kambiyo kurları bu ülkenin aleyhine dönmüş olmaz mı? — Büyük demiryolu harcamaları sırasında bu ülkede geçerli olan, işte bu ilkenin kendisiydi [1845]. Üç, dört ya da beş yıl, demiryolları için 30 milyon sterlin harcanmış, ve bunun hemen hepsi de, ücretlerin ödenmesine gitti. Üç yıl boyunca, demiryolu, lokomotif, vagon ve istasyonların yapımında, bütün fabrika bölgelerinde çalışanlardan daha fazla sayıda insan çalıştırıldı. Bu kimseler ... aldıkları ücretleri, çay, şeker, alkollü içkiler ve diğer yabancı malların satın alınmasında harcadılar; bu metalar ithal edilmişti; ama şu da bir gerçektir ki, bu büyük harcamaların yapıldığı sırada, bu ülke ile diğer ülkeler arasındaki kambiyo kurları büyük ölçüde karışıklığa uğramadı. Dışarıya külçe akışı olmadı, tersine, içeriye bir akış da oldu."

1802. Wilson, İngiltere ile Hindistan arasında eşit bir ticaret dengesi ve kambiyo kurları ile, fazladan demir ve lokomotif gönderilmesinin,

“Hindistan’la aradaki kambiyo kurlarını etkileyeceği”, üzerinde ısrar ediyor. Newmarch, raylar oraya sermaye yatırımı olarak gönderildiği ve Hindistan da bunlar için şu ya da bu şekilde bir ödemede bulunmadığı sürece, bunu bu şekilde görmüyor; şöyle ekliyor: “Bir ülkenin, ticaret yaptığı diğer bütün ülkeler ile sürekli olarak kendi aleyhinde, ters bir kambiyo kuru durumuna sahip olamayacağı ilkesini kabul ediyorum; bir ülkeyle aleyhte bir kur, bir başkasıyla lehte bir kur yaratır.” — Wilson, şu saçmalıklarla itiraz ediyor: “1803. Sermaye şu ya da bu biçimde gönderilmiş olsun, sermaye transferi gene aynı olmayacak mıdır? — Borç bakımından aynı olabilir.” — “1804. Demek ki, Hindistan’da demiryolu yapımının etkisi, ister külçe, ister malzeme gönderilsin, sanki hepsi de külçe olarak gönderilmiş gibi, sermayenin değerini burada artırması bakımından sermaye piyasası üzerinde aynı olacak mıdır?”

Demir fiyatları eğer yükselmemişse, bu, herhalde, rayların içerdiği “sermayenin değerinin” artmış olduğunun bir kanıtı idi. Bizi burada ilgilendiren şey, para-sermayenin değeri, yani faiz oranıdır. Wilson, para-sermayeyi, genel olarak sermaye ile özdeşleştirmek istiyor. Aslında yalın gerçek şu ki, İngiltere’de 12 milyon sterlin, Hint demiryolları için toplannıştı. Bu, kambiyo kurları ile doğrudan hiç bir ilgisi bulunmayan bir sorun olduğu gibi, bu 12 milyonun gönderilmesi de para piyasası için bir önem taşımaz. Eğer para piyasası iyi durumda ise, bunun üzerinde mutlaka etkili olması gerekmez; tıpkı İngiliz demiryolu hisse senetlerinin 1844 ve 1845’te para piyasasını etkilememesi gibi. Yok eğer para piyasası, her nasılsa dar bir boğazda ise, faiz oranını gerçekten de etkileyebilir, ama kuşkusuz bu etki yükseltici bir yöndedir; ve bu, Wilson’un teorisine göre, İngiltere için kambiyo kurlarını lehte etkileyecek, yani bu, Hindistan’a olmasa bile bir başka ülkeye değerli maden ihracı eğilimini frenleyecektir. Bay Wilson, bir konudan diğerine atlıyor. Soru 1802’de, etkileneceği kabul edilen şey kambiyo kurlarıdır. Soru 1804’de ise, “sermayenin değeri”; oysa bunlar birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Faiz oranı kurları, kurlar faiz oranını etkileyebilir, ama kurlar dalgalanırken faiz oranı kararlı, faiz oranı dalgalanırken kurlar kararlı olabilir. Dışarıya gönderilen sermayenin sırf biçimi nedeniyle böylesine farklı bir etki yaratacağını, yani sermayenin biçimindeki farkın, özellikle para-biçiminde oluşunun bu denli önemli olduğunu —ki bu aydınlanmış ekonomiye çok ters düşmektedir— Wilson bir türlü kafasına sokanıyor. Newmarch’ın Wilson’a verdiği yanıt tek yanlıdır, çünkü o, birdenbire ve neden yokken kambiyo kurundan faiz oranına niçin atladığını belirtmiyor. Newmarch’ın, Soru 1804’e verdiği yanıt belirsiz ve kaçamaktır: “Kuşkusuz, eğer 12 milyon sterlinin toplanması için bir talep varsa, genel faiz oranı bakımından bu 12 milyon, külçe ya da malzeme olarak gönderilmek üzere istenmesinin bir önemi yoktur. Bununla birlikte bence” [söylediğinin tam tersini söylemek istediği zaman, bu “bununla birlikte” ne güzel bir geçiştir] “bu pek de önemsiz değildir” [önemsizdir, ama gene

de önemsiz değildir, “çünkü, bir durumda 6 milyon sterlin derhal geri dönecektir, diğerinde o kadar çabuk geri dönmeyecektir. Bu nedenle, 6 milyon sterlinin bu ülkede harcanmasının ya da tamamen ülke dışına gönderilmesinin bazı farkları” [ne kesinlik!] “olabilir.” Altı milyon derhal geri döneceğini söylerken ne demek istiyor acaba? İngiltere’de harcanmış bulunan 6 milyon sterlin, Hindistan’a sevk edilmiş olan raylar, lokomotifler, vb. şeklinde bulunmakta, dolayısıyla geriye dönmemektedir; bunların değeri amortisman yoluyla çok yavaş dönmektedir; oysa, değerli maden olarak bu altı milyon, belki de, aynı olarak, çok hızlı dönebilirdi. Öteki altı milyon ücretlere harcandığı için, bu para tüketilmiştir; ama ödemeler için kullanılan para, her zamanki gibi ülke içersinde dolaşımda bulunmakta ya da rezerv oluşturmaktadır. Aynı şey, ray üreticilerinin kârları ve altı milyonun, değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı için de doğrudur. Demek ki, geriye dönüşlerle ilgili bu belirsiz sözler, yalnızca, doğrudan doğruya şunu söylemekten kaçınmak için söylenmiştir: Para ülkede kalmıştır ve, borç verilebilir para-sermaye olarak iş gördüğü sürece, para piyasası için tek farkı (dolaşımın daha fazla sıkılaşabileceği olasılığı dışında) B yerine A’nın hesabına geçirilmesidir. Sermayenin, başka ülkelere değerli maden değil metalar şeklinde transfer edildiği bu tür bir yatırım, kambiyo kurunu (ama, ihraç edilen sermayenin yatırıldığı ülke ile olan kuru değil) ancak, bu ihraç edilen metaların üretimi, başka yabancı metaların fazladan ithalini gerektirdiği ölçüde etkiler. Bu üretim, demek ki, fazladan yapılan bu ithali dengeleyememektedir. Bununla birlikte, ister sermaye yatırımı için, ister normal ticarî amaçlar için olsun, krediyle yapılan bütün ihracat için aynı şey olmaktadır. Üstelik, bu ithal fazlalığı, İngiliz malları için, örneğin, sömürgeler ya da Birleşik Devletler tarafından, bir tepki şeklinde ek bir talep fazlalığını da davet edebilir.

Daha önce [1786] Newmarch, Doğu Hint Kumpanyasının senetleri nedeniyle İngiltere’den Hindistan’a yapılan ihracatın, ithalâtтан daha fazla olduğunu söylemişti. Sir Charles Wood, onu, bu nokta üzerinde sorguya çekiyor. İngiltere’nin Hindistan’a yaptığı ihracatın, Hindistan’dan yaptığı ithalâtтан olan bu fazlalığını, aslında, Hindistan’dan yapılan ve karşılığında İngiltere’nin bir eşdeğer ödemediği ithalât oluşturuyor. Doğu Hint Kumpanyasının (şimdi Doğu Hint hükümeti) polişeleri, Hindistan’dan alınan bir haraç haline geliyor. Örneğin, 1855’te, Hindistan’dan İngiltere’ye ithalât, 12.670.000 sterline ulaşıyor; İngiltere’nin Hindistan’a ihracatı ise 10.350.000 sterline; Hindistan lehine olan fark 2.250.000 sterlin.* “Eğer bütün durum bu ise, bu 2.250.000 sterlinin

* Yaklaşık 2¼ milyon; daha doğrusu 2.320.000. —Ed.

herhangi bir şekilde Hindistan'a ödenmesi gerekirdi. Ama, o sırada, *India House*'dan* haberler geliyor. *India House*, Hindistan'daki çeşitli eyaletler üzerine, 3.250.000 sterline kadar poliçe çekilmesini kabul edeceğini ilân ediyor. [Bu meblağ, Doğu Hint Kumpanyasının Londra'daki giderleriyle, hisse senedi sahiplerine ödenecek temettüleri için toplanıyordu.] Ve böylece, yalnız yapılan ticaretten ileri gelen 2.250.000 sterlinlik açık kapatılıyor, 1.000.000 sterlinlik bir fazlalık da ödeniyordu." (1917.) [B. A. 1857.]

"1922. [Wood:] Demek ki, bu *India House* poliçelerinin etkisi, Hindistan'a yapılan ihracatı artırmak değil, bunu *pro tanto* azaltmak oluyor?" [Bunun anlamı: Hindistan'dan yapılan ithalâtı, bu ülkeye yapılacak aynı miktar ihracat ile karşılama zorunluluğunda bir indirim yapılmasıdır.] Newmarch bunu, İngiltere'nin bu 3.700.000 sterlin karşılığında Hindistan'a "iyi bir hükümet" ihraç ettiğini söyleyerek açıklıyor (1925). Eski bir Hindistan Bakanı olan Wood, İngiltere'nin Hindistan'a ithal ettiği "iyi hükümetin" ne olduğunu çok iyi biliyor ve haklı olarak şu alaylı yanıtı veriyor: "1926. Öyleyse, sizin bu söylediğiniz, Doğu Hint Kumpanyası poliçeleriyle sağlanan ihracat, ürün değil, iyi hükümet ihracatı oluyor." — İngiltere, dış ülkelerde, "iyi bir hükümet" kurmak için ve sermaye yatırımı olarak "bu şekilde" epeyce ihracat yaptığına ve böylece, normal ticaret düzeninin tamamen dışında bir ithalâta —kısmen, ihraç ettiği "iyi hükümet" karşılığı aldığı haraç ve kısmen de, sömürgelere, ve başka yerlere yatırılan sermayenin, gelirleri biçiminde, yani karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemek zorunda bulunmadığı haraçlar biçiminde bir ithalâta— sahip bulunduğuna göre, karşılığında herhangi bir şey ihraç etmeksizin, aldığı bu haracı düpedüz tükettiği zaman, kambiyo kurlarının bundan etkilenmeyeceği apaçıktır. Şu halde, İngiltere bu haracı, İngiltere'de değil dış ülkelerde, üretken ya da üretken olmayan biçimde —sözgelimi, bununla Kırım'a silah ve cephane gönderdiği zaman— yeniden yatırdığı zaman, kambiyo kurlarının bundan etkilenmeyeceği de açıktır. Üstelik dışardan yapılan ithalâtın, İngiltere'nin gelirine girmesi ölçüsünde —hiç kuşkusuz bunların, karşılığında herhangi bir eşdeğer ödemeyi gerektirmeyen haraç biçiminde ödenmesi gerekir ve, bu karşılığı ödenmeyen haracın değişimi ya da normal ticarî yollardan— İngiltere bunları hem tüketebilir ve hem de sermaye olarak yatırabilir. Bu her iki durumda da kambiyo kurları etkilenmez, ve işte bizim bilge Wilson bunu göremiyor. Yerli ya da yabancı bir ürünün, gelirin bir kısmını teşkil etmesi halinde —yabancı ürün söz konusu ise, yerli ürünün yalnızca yabancı bir ürünle değiştirilmiş olması yeterlidir— bu gelirin, üretken ya da üretken olmayan biçimde tüketimi, belki üretimin ölçeğini değiştirebilir ama, kambiyo kurları üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Aşağıdaki satırları, bunu akıldan çıkartmadan okumak gerekir:

* Eskiden Hindistan'da üç büyük eyalet: Madras. Bombay ve Bengal. —ç.

1934. Wood, Kırım'a gönderilen savaş malzemesinin, Türkiye ile olan kambiyo kurlarını nasıl etkileyebileceğini Newmarch'a soruyor. Newmarch yanıtıyor: "Sırf savaş malzemesi gönderilmesinin kurları mutlaka etkileyeceğini sanmıyorum ama, değerli maden gönderilmesi mutlaka kurları etkileyecektir." Burada o, para-biçimindeki sermayeyi, öteki biçimlerdeki sermayelerden böylece ayırmış oluyor. Ama şimdi Wilson soruyor:

"1935. Karşılığında herhangi bir ithalât yapılmamak üzere, herhangi bir maldan büyük bir miktarda ihraç ederseniz" [Bay Wilson, "iyi hükümet" ya da daha önce ihraç edilen sermaye yatırımları dışında, İngiltere'ye, karşılığında herhangi bir ihracat yapılmaksızın çok önemli ölçüde ithalat—hiç bir zaman normal ticarî harekete girmeyen ithalât—yapıldığını unutuyor. Ama bu ithalât tekrar, diyelim, Amerikan ürünleriyle değiştiriliyor ve, bu Amerikan mallarının, karşılığında herhangi bir ithalât yapılmaksızın ihraç edilmiş olması, bu ithalâtın değerinin, dışarıya bir eşdeğer akışı olmaksızın tüketilebileceği olgusunu değiştiriyor; bunlar, karşılığında bir ihracat yapılmaksızın alınmıştır ve bu nedenle de ticaret dengesine girmeksizin tüketilebilir], "ithalâtınız ile yaratmış olduğunuz dış borçları ödememiş oluyorsunuz" [ama eğer siz, bu ithalâtları, örneğin, dışarıya verilmiş kredi ile ödemiş durumda iseniz, yeni bir borca girmiş olmazsınız ve bu sorunun da uluslararası ticaret dengesi ile bir ilgisi kalmaz; sorun, yalnızca tüketilen ürünler ister yerli, ister yabancı olsun, üretken ve üretken olmayan harcamalar şeklini alır], "ve bu yüzden yaptığınız ihracatın karşılığında bir ithalât yapılmadığı için, dış borçların ödenmemesi nedeniyle, bu işlemle, kambiyo kurlarını etkilemiş olmanız gerekmez mi? — Genel olarak alındığında, ülkeler bakımından bu doğrudur."

Wilson'un bu sözleri şunu söylemeye varıyor; karşılığında ithalât olmayan her ihracat aynı zamanda, karşılığında bir ihracat bulunmayan bir ithalâttır, çünkü, yabancı, yani ithal edilmiş metalar, ihraç edilen malların üretimine girmektedir. Buradaki varsayım, bu türden her ihracın, karşılığı ödenmeyen ithalâta dayandığı ya da yarattığıdır ve dolayısıyla dışarıda bir borcu öngörmektedir. Aşağıdaki iki durum dikkate alınmadığı zaman bile bu varsayım yanlıştır: 1) İngiltere, bazı ithalâtını, yani Hindistan'dan yaptığı ithalâtın bir kısmını, bedavadan yapmakta, karşılığında bir eşdeğer ödememektedir. Bu malları, Amerika'dan yaptığı ithalât ile değiştirebilir ve bunları, karşılığında ithalât yapmaksızın ihraç edebilir; her halükârda, değeri ilgilendirdiği kadarıyla yaptığı iş, kendisine bedavaya malolan bir şeyi ihraç etmekten ibarettir. 2) İngiltere, yaptığı ithalâtın karşılığını, sözelimi Amerika'dan yaptığı ithalâtı ödeyebilir ve bu, ek bir sermaye teşkil eder; eğer o bunları, üretken olmayan biçimde, diyelim savaş malzemesi olarak tüketirse, bu, Amerika'ya karşı herhangi bir borç teşkil etmez ve Amerika ile olan kurları etkilemez. Newmarch, 1934 ve 1935 numaralı yanıtlarında kendisiyle çelişiyor ve

Wood, 1938 numaralı soruda dikkatini buna çekiyor: “Karşılığında itha-lât yapılmaksızın ihraç edilen nesnelerin [savaş malzemesinin] yapımın-da kullanılan malların hiç birisi, bu nesnelerin gönderildiği ülkeden gel-miyor ise, nasıl olur da bu ülke ile olan kambiyo kurları bundan etkile-nir; Türkiye ile olan ticaretin, normal denge durumunda olduğu kabul edilirse, bu savaş malzemesinin Kırım’a gönderilmesi ile, bu ülke ile Türkiye arasındaki kurlar nasıl etkilenmiş olabilir? Burada, Newmarch soğukkanlılığını yitiriyor ve aynı basit soruyu 1934 numarada doğru olarak yanıtladığını unutarak şöyle diyor: “Bana öyle geliyor ki, biz, artık pratik soruları tükettik ve şimdi başka bir âlemdeki metafizik tartışmala-ra daldık.”

[Wilson’un, ister değerli maden, ister meta biçiminde olsun, bir ülke-den bir başka ülkeye yapılan her sermaye transferinin, kambiyo kurları-nı etkilediği konusundaki iddiasının bir değişik şekli daha var. Wilson, kuşkusuz, faiz oranının, özellikle, karşılıklı kambiyo kurları söz konusu olan iki ülkedeki faiz oranları arasındaki oranın, kambiyo kurunu etkile-diğini biliyor. Şimdi eğer o, genel olarak sermaye fazlalıklarının, yani herşeyden önce, değerli maden de dahil her tür metanın, faiz oranını etki-lemede bir rolü olduğunu gösterebilirse, hedefine bir adım daha yaklaştı-mış olacaktır; bu sermayeden önemli bir miktarın bir başka ülkeye transferi, bu durumda, her iki ülkede de faiz oranını zıt yönlerde olmak üzere değiştirecektir. Böylece ikincil bir yoldan, her iki ülke arasındaki kambiyo kuru da değişmiş olacaktır. — F. E.]

İşte böylece, o sırada yayınlamakta olduğu *Economist*’in 22 Mayıs 1847 tarihli sayısının 574. sayfasında şöyle diyor:

“... Kuşkusuz, külçe dahil her türden büyük meta stokların ortaya koyduğu gibi, bu sermaye bolluğu, zorunlu olarak, yalnızca meta-fiyatla-rının düşmesine yolaçmayacak, sermayenin kullanımı için daha düşük-bir faiz oranını da birlikte getirecektir¹⁾). Eğer elimizde bulunan meta stoku, önümüzdeki iki yıl için ülkeye yetecek miktarda ise, belli bir süre için bu metalar üzerinde tasarruf etme gücü, bu stokların yalnızca iki ay yeterli olabileceği duruma kıyasla, daha düşük bir faiz oranı üzerinde el-de edilebilir²⁾). Bütün para ikrazları, hangi şekil altında yapılsa yapılsın, yalnızca, metalar üzerindeki tasarruf gücünün, bir kimseden bir başkası-na aktarılmasından ibarettir. Bu nedenle, metalar bol olduğu zaman, pa-ranın faizinin düşük olması, metalar kıt olduğu zaman ise paranın faizi-nin yüksek olması gerekir³⁾). Metalar bollaştığında, satıcı sayısı, alıcı sa-yısına oranla artar, ve hemen kullanılmak üzere gerekli olanın üzerinde-ki miktar oranında, daha büyük bir kısmının ilerde kullanılmak üzere saklanması gerekir. Bu koşullar altında, malı elinde bulunduranın, gele-cekte yapılacak bir ödeme için ya da kredi ile satış yapmaya razı olacağı

oranlar, birkaç hafta içersinde elindeki bütün stokun eriyeceğine güveni bulunması haline göre daha düşük olacaktır⁴⁾.”

¹⁾İnci yargı ile ilgili olarak, bunalımı izleyen dönemde daima olduğu gibi, *içeriye* büyük bir değerli maden *akışının*, üretimde bir *daralma* ile eşzamanlı olarak yer alabileceğini dikkate almak gerekir. Bir sonraki evrede, değerli maden, başlıca değerli maden üreten ülkelerden gelebilir; diğer metallerin ithali genellikle bu dönem boyunca yapılan ihracatla dengelenir. Bu iki evrede, faiz oranı düşüktür ve ancak yavaş yavaş yükselir, bunun nedenini irdelemiş bulunuyoruz. Bu düşük faiz oranı, “her türden büyük meta stoklarının” etkisine başvurmaksızın, her zaman açıklanabilir. Ve bu etki nasıl meydana gelir? Düşük pamuk fiyatı, örneğin iplikçilerin, vb. yüksek kâr sağlamalarını olanaklı hale getirir. Ve şimdi, niçin faiz oranı düşüktür? Kuşkusuz, borç alınan sermaye üzerinden elde edilebilecek kâr yüksek olduğu için değil. Ama yalnızca ve sırf, o günkü koşullar altında, borç sermayesine karşı talep, bu kârla orantılı olarak büyümediği için; başka bir deyişle, borç sermayesinin, sanayi sermayesinden farklı bir harekete sahip olması nedeniyle. Oysa *Economist*—in tanıtlamak istediği şey bunun tam tersidir, yani borç sermayesinin hareketiyle, sanayi sermayesinin hareketinin özdeş olduğudur.

²⁾İnci yargı ile ilgili olarak, eğer biz, iki yıllık stoklarla ilgili saçma varsayımı, bir anlam ifade etmeye başlayacağı noktaya indirgersek, bu, piyasanın aşırı dolu olduğunu gösterir. Bu, fiyatlarda bir düşmeye neden olur. Bir balya pamuğa daha az para ödenmesi gerekecektir. Ve bu, hiç bir zaman, bu pamuğun satın alınması için gerekli paranın daha kolay borç alındığı şeklinde bir sonuca ulaşılmasını haklı göstermez. Bu, para piyasasının durumuna bağlıdır. Para eğer daha kolay borç alınabiliyorsa, bunun tek nedeni, ticarî kredinin, normal banka kredisinin kullanımından daha az gereksinme gösterecek bir durumda bulunmasıdır. Piyasayı dolduran metaller, ya geçim araçlarıdır ya da üretim araçları. Her ikisinin de düşük fiyatta olması, sanayici kapitalistin kârını artırır. Sanayi sermayesi ile paraya olan talep arasındaki özdeşlikten çok, bir zıtlık sözkonusu değilse, bu niçin faiz oranını düşürsün? Koşullar öyledir ki, tüccar ile sanayici kapitalist, birbirine daha kolay kredi verebilmektedirler; ticarî kredideki bu kolaylık nedeniyle, sanayici de tüccar da daha az banka kredisine, muhtaç durumdadır; dolayısıyla faiz oranı düşük olabilir. Bu düşük faiz oranının, her ikisi de, birbirine paralel bir yol izleyebilmesine karşın, değerli maden girişiyle hiç bir ilgisi yoktur, ve, ithal edilen malların fiyatlarının düşük olmasını sağlayan aynı nedenler, aynı zamanda, bir ithal edilen değerli maden fazlalığı da yaratabilir. Eğer ithal piyasası gerçekten tıkabasa dolu ise, bu, ithal mallarına karşı talebin azalmış olduğunu tanıtlar ve bu durum, iç sınaî üretimde bir daralmaya bağlanmamış ise, düşük fiyatlar ile açıklanamaz; ama bu gene, düşük fiyatlarla aşırı-ithalât olduğu sürece, açıklanması olanaksız bir durum olur. Fiyatlardaki bir düşmenin, faiz oranındaki bir düşmeye eşit olduğunu tanıtlamak için

bir yığın saçmalık. Bunların her ikisi de aynı zamanda yanyana bulunabilir. Böyle olduğu zaman da, bu, sanayi sermayesinin hareketi ile borç verilebilir para-sermayenin hareketinin yönlerindeki zıtlığın bir yansıması olacaktır. Yoksa, bunların özdeşliğinin bir yansıması değil.

³⁾Üçüncü nokta ile ilgili olarak, bu açıklamadan sonra bile, bol bol meta bulunurken, para faizinin niçin düşük olması gerektiğini anlamak güçtür. Meta ucuzken, belli bir miktarı satın almak için eskiden 2.000 sterlin gerekirken şimdi yalnızca 1.000 sterlin yeterli olabilir. Ama belki de ben, 2.000 sterlin yatırıma da eskisinin iki katı meta satın alabilirim. Böylece, borç alabileceğim aynı sermaye yatırımı ile, işimi genişletmiş olurum. Daha önceki gibi, 2.000 sterlin değerinde metalar satın alırım. Meta piyasası üzerindeki talebim, meta-fiyatlarındaki düşme ile birlikte yükseldiği halde, para piyasasındaki talebim, bu nedenle aynı kalabilir. Ama eğer, metalara karşı bu talep azalır, yani üretim, meta-fiyatlarındaki düşme ile genişlemezse —bu, *Economist*'in bütün yasalarını yalanlayan bir olaydır—, kâr arttığı halde, borç verilebilir para-sermayeye olan talep azalırdı. Ama bu artan kâr, borç sermayesine karşı bir talep yaratır. Şu da var ki, meta-fiyatlarının düşük düzeyi, belki de şu üç nedenden ileri gelebilir: Birincisi, talep noksanlığı. Bu durumda, faiz oranı, metalar ucuz olduğu için değil, üretim felce uğradığı için düşüktür, çünkü, bu düşük fiyatlar, felce uğrayan üretimin yansımalarından başka bir şey değildir. İkincisi, arzın talebi aşmasından ileri gelebilir. Bu, piyasa, vb. üzerinde aşırı bir yığılmanın sonucu olabilir, ve bir bunalıma yolaçabilir ve bunalım boyunca yüksek bir faiz oranı ile aynı zamanda görülebilir; ya da bu, metaların değerindeki bir düşmenin sonucu olabilir, böylece aynı talep daha düşük fiyatlarla karşılanabilir. Bu son durumda, faiz oranı niçin düşer? Kâr arttığı için mi? Eğer bu, aynı üretken ya da meta-sermayenin elde edilmesi için daha az para-sermayenin gerekli olmasından ileri geliyorsa, bu yalnızca, kâr ile faizin birbirleriyle ters orantılı olduklarını tanıtlar. Her ne olursa olsun, *Economist*'in genel yargısı yanlıştır. Metaların düşük para-fiyatları ile, düşük bir faiz oranı, mutlaka birarada bulunmaz. Böyle olmasaydı, ürünlere ait para-fiyatların en düşük olduğu en yoksul ülkelerde faiz oranı en düşük, tarımsal ürünlere ait para-fiyatların en yüksek olduğu en zengin ülkelerde faiz oranının en yüksek olması gerekirdi. Genel olarak, *Economist* de kabul ediyor: Paranın değeri düşerse, faiz oranı üzerinde bir etkisi olmuyor, 100 sterlin, her zamanki gibi 105 sterlin getiriyor. Eğer 100 sterlinin değeri daha az olursa, 5 sterlininki de öyle oluyor. Bu bağıntı, ilk meblağın değer kazanması ya da kaybetmesi ile değişmiş olmuyor. Değer açısından düşünüldüğünde, belli bir miktar meta, belli bir miktar paraya eşittir. Bu değer artarsa, daha büyük bir para miktarına eşit olur. Düştüğünde ise bunun tersi doğrudur. Eğer değer 2.000'e eşitse, %5 = 100; eğer 1.000'e eşitse, %5 = 50'dir. Ama bu, faiz oranını hiç bir şekilde değiştirmez. Bu sorunun tek rasyonel tarafı, aynı miktar meta için satış değeri, 2.000 sterlin tuttuğu

zaman gerekli olan para miktarının, 1.000 sterlin tuttuğu zamanki paradan daha fazla tutmuş olmasıdır. Ama bu, yalnızca, kâr ile faizin burada birbiriyle ters orantılı olduğunu gösterir. Çünkü, değişmeyen ve değişen sermayeleri oluşturan kısımların fiyatları ne kadar düşük olursa, kâr o kadar yüksek ve faiz o kadar düşüktür. Ama bunun tersi de olabilir ve çoğu kez de öyle olur. Örneğin, iplik ve dokuma için talep olmadığından, pamuk ucuz olabilir; ve, pamuklu sanayiindeki büyük kârlar, pamuğa karşı büyük bir talep yarattığı için pamuk nispeten pahalı olabilir. Öte yandan, sırf pamuk fiyatı düşük olduğu için, sanayicilerin kârları yüksek olabilir. Hubbard'ın tablosu, faiz oranı ile meta-fiyatlarının, tamamen bağımsız hareket ettiklerini, oysa, faiz oranının hareketlerinin, maden rezervi ile kambiyo kurlarının hareketlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu tanıtlamaktadır.

Economist diyor ki: “Bu nedenle, metalar ne zaman bol olursa, paranın faizinin düşük olması gerekir.” Bunalım sırasında bunun tamamen tersi olur. Metalar aşırı boldur, paraya çevrilemez ve bu yüzden de faiz oranı yüksektir; çevrimin bir başka evresinde metalara olan talep büyüktür ve dolayısıyla geriye ödemeler hızlıdır, ama aynı zamanda, bu hızlı geriye ödemeler nedeniyle faiz oranı düşük olduğu için, fiyatlar yükselmektedir. “Ne zaman onlar [metalar] kıt ise, paranın faizinin yüksek olması gerekir.” Bunalımı izleyen gevşek dönemde bunun tersi doğrudur. Metalar, talebe oranla değil mutlak anlamda kıttır; ve faiz oranı düşüktür.

4)üncü yargıyla ilgili olarak, bir meta sahibinin, bunu nasıl olsa satabileceği kaydıyla, mevcut stokun hızla tükenmesi haline göre, piyasanın malla dolup taşıdığı sıralarda elindekileri daha ucuz fiyatla elden çıkarması akla-yatkın bir şeydir, ama bu yüzden niçin faiz oranının düşmesi gerektiği, o kadar açık değildir.

Piyasanın, ithal mallarıyla dolup taşıdığı bir sırada, meta sahiplerinin, mallarını piyasaya sürmekten kaçınmak için, borç sermayesine karşı artan bir talepte bulunmaları sonucu, faiz oranı yükselebilir. Ticarî kredinin akıcılığı, banka kredisine olan talebi nispeten düşük tutabileceği için, faiz oranı düşebilir.

Economist, 1847’de, yükselen faiz oranlarının ve para piyasası üzerinde basınç yapan diğer durumların, kambiyo kurları üzerindeki hızlı etkisinden söz ediyor. Ama şunu da unutmamak gerekir ki, kambiyo kurlarındaki değişmeye karşın, dışarıya altın akışı, nisan ayı sonuna dek devam etti; mayıs başlarına dek bunda bir dönüş olmadı.

1 Ocak 1847’de, bankanın maden rezervi 15.066.691 sterlindi; faiz oranı %3½; Paris üzerinde üç aylık kambiyo kuru 25,75; Hamburg’da 13,10; Amsterdam’da 12,3¼ idi. 5 Martta, maden rezervi 11.595.535 sterline düştü; iskonto oranı %4’e yükseldi; kambiyo kuru Paris üzerinde

25,67½'ye düştü. Hamburg üzerinde 13,9¼'e, Amsterdam üzerinde 12,2½'ye düştü. Altın akışı devam etti. Aşağıdaki tabloya bakınız:

1847	İngiltere Bankası'nın külçe rezervi (£)	Para Piyasası	En Yüksek Üç Aylık Kurlar		
			Paris	Hamburg	Amsterdam
20 Mart	11.231.630	Banka İskonto Oranı %4	25,67½	13,9¼	12,2½
3 Nisan	10.246.410	Banka İskonto Oranı %5	25,80	13,10	12,3½
10 Nisan	9.867.053	Para çok kıt	25,90	13,10½	12,4½
17 Nisan	9.329.841	Banka İskonto Oranı %5,5	26,02½	13,10¼	12,5½
24 Nisan	9.213.890	Piyasa sıkışık	26,05	13,12	12,6
1 Mayıs	9.337.716	Sıkışıklık artıyor	26,15	13,12¼	12,6½
8 Mayıs	9.588.759	Sıkışıklık en üst düzeyde	26,27½	13,15½	12,7¼

1847'de, İngiltere'den toplam değerli maden ihracı 8.602.597 £'e ulaştı.

Amerika Birleşik Devletleri'ne	£ 3.226.411
Fransa'ya	£ 2.479.892
Ticaret ortaklığı olan Avrupa kentlerine	£ 958.781
Hollanda'ya	£ 247.743

Mart sonunda kurlarda meydana gelen değişikliğe karşın, altın akışı, belki de Amerika'ya, tam bir ay daha devam etti.

“Biz böylece,” [diyor *Economist*, 2 Ağustos 1847, s. 954] “faiz oranındaki yükselmenin etkilerinin ve aleyhteki kurları düzeltme ve altın akışını tekrar bu ülkeye çevirme işlemlerini izleyen baskının ne kadar hızlı ve güçlü olduğunu görmüş oluyoruz. Bu etki, ticaret dengesinden tamamen ayrı olarak ortaya çıkmıştır. Daha yüksek bir faiz oranı, hem yabancı ve hem de İngiltere'ye ait tahvillerin fiyatlarının düşmesine, ve yabancılar hesabına büyük satın almaların yapılmasına yolaçtı; bu, bu ülkeden çekilecek poliçe miktarını artırdı, öte yandan yüksek faiz oranı ile, para elde edilmekte çekilen güçlük öylesine büyüktü ki, miktarları arttığı halde bu poliçelere olan talep düştü. ... Aynı nedenle ithalâtla ilgili siparişler iptal edildi ve, dış ülkelerdeki İngiliz sermaye yatırımları paraya çevrildi ve kullanılmak üzere bu ülkeye getirildi. Böylece, örneğin, 10 Mayıs tarihli *Rio de Janeiro Price Current*'da şunları okuyoruz: ‘Kurlar, [İngiltere ile] esas olarak [Brezilya] devlet tahvillerinin, İngiliz müşteriler hesabına yapılan büyük ölçüde satışlarının ödenmesi için piyasa üzerinde meydana gelen baskının sonucu olarak bir gerileme daha gösterdi.’ Bu ülkeye ait olan ve faiz oranı burada çok düşük iken dış ülkelerdeki devlet ve diğer tahvillere yatırılan sermaye, faiz oranı yükselince böylece

tekrar geri getirildi.”

İNGİLTERE’NİN TİCARET DENGESİ

Yalnız Hindistan, “iyi hükümet”, İngiliz sermayesinde faiz, temettü, vb. karşılığı İngiltere’ye 5 milyon haraç vermek zorundaydı ve bu miktara, resmî memurların maaşlarından yaptıkları tasarruflar ile İngiliz tüccarlarının, İngiltere’ye yatırılmak üzere kârlarından ayırarak her yıl ana-yurda gönderdikleri meblağlar dahil değildi. Her İngiliz sömürgesi, aynı nedenler için büyük ödemeler yapmak zorundaydı. Avustralya, Batı Hint Adaları ve Kanada’daki bankaların çoğu, İngiliz sermayesi ile kurulmuştur ve temettüler İngiltere’de ödenebilir. Aynı şekilde, İngiltere, üzerinden faiz aldığı birçok yabancı —Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika— hazine bonolarına sahiptir. Buna ek olarak, yabancı demiryolları, kanallar, madenler, vb. üzerinde hisseleri bulunmakta ve buralardan temettü almaktadır. Bütün bunlar için ödemelerin hemen hepsi, İngiliz ihracat tutarının üzerinde ve ötesinde kalan ürünlerle yapılmıştır. Buna karşılık, İngiltere’den, yabancı ülkelerdeki İngiliz hisse senetleri sahipleriyle, dış ülkelerdeki İngilizlerin tüketimi için gönderilen meblağ, buna kıyasla önemsizdir.

Ticaret dengesini ve borsa kurlarını ilgilendirdiği kadarıyla, sorun, “her dönemin kendine özgü sorunudur”. Genellikle ... İngiltere, ihracatına uzun vadeli krediler vermekte, oysa ithalâta peşin para ödemektedir. Belirli zamanlarda, uygulamadaki bu farkın kurlar üzerinde önemli etkileri olmaktadır. İhracatımızın çok önemli ölçüde arttığı bir zamanda, örneğin 1850’de, sürekli ve artan bir İngiliz sermaye yatırımının devam etmesi gerekir ... bu şekilde, 1850’ye ait ödemeler, 1849’da ihraç edilen mallar karşılığı yapılabilir. Ama, 1850’deki ihracatın 1849’daki ihracatı 6 milyondan fazla aşması halinde, bunun pratikteki sonucu, bu miktarda bir fazla paranın dışarıya gönderilmesi ve aynı yıl içersinde dönmesi olmak gerekir. Ve bu şekilde, kambiyo kurları ile faiz oranı üzerinde bir etki meydana getirilmiş oluyor. Bunun tersine, ticarî bir bunalım sonucu işlerimiz bozulunca ve ihracatımız büyük ölçüde azalınca, geçen yılların büyük ihracatına ait ödemeler ithalâtımızın değerini önemli miktarda aşıyor, kurlar bununla orantılı olarak lehimize dönüyor, içerde hızla sermaye birikiyor, faiz oranı düşüyor.” (*Economist*, 11 Ocak 1851 [s. 30].)

Kambiyo kurları şunlara bağlı olarak değişebilir:

1) Nedeni ne olursa olsun —tamamen ticarî ya da dışarıya sermaye yatırımı ya da savaş için hükümet harcamaları, vb. gibi, dış ülkelere nakit ödemeler yapıldığı sürece— o andaki ödemeler dengesi sonucu.

2) Belli bir ülkede —metal ya da kâğıt— paranın değer kaybetmesi sonucu. Bu tamamen nominaldir. Eğer 1 sterlin, eskisine göre ancak onun yarısı kadar bir parayı temsil ediyorsa, 25 frank yerine 12,5 frank sayılması doğaldır.

3) "Para" olarak birisi gümüş öteki altın kullanan iki ülke arasındaki kambiyo kurları sözkonusu olduğunda, kurlar, bu iki madenin değerindeki nispi dalgalanmalara bağlıdır, çünkü bunlar zorunlu olarak, iki maden arasındaki pariteyi değiştirirler. 1850'deki kurlar buna örnek olabilir: İngiltere'nin ihracatı büyük ölçüde arttığı halde, bu kurlar İngiltere aleyhine idi. Gene de dışarıya bir altın akışı olmadı. Bu durum, altın karşısında gümüşün değerindeki geçici yükselmenin bir sonucuydu. (Bkz: *Economist*, 30 Kasım 1850 [s. 1319-1320].)

1 sterlinin kur paritesi: Paris, 25 frank 20 sent; Hamburg, 13 mark 10,5 şilin; Amsterdam 11 florin 97 sent. Paris kurlarının 25,20 frankı geçmesi ölçüsünde, Fransa'nın İngiliz borçluları ya da Fransız metallerinin alıcıları için daha lehte olmaktadır. Her iki durumda da, amacını gerçekleştirmek için, daha az sterline gereksinmesi olacaktır. Değerli madenin kolayca elde edilemediği daha uzak ülkelerde, İngiltere'ye yapılacak ödemeler için gerekli poliçeler kıt ve yetersiz olduğunda, bunun doğal sonucu, kendilerine karşı büyük bir talep olduğu için genellikle İngiltere'ye gönderilen ürünlerin fiyatlarını, poliçe yerine bunları göndermek amacıyla yükseltmektedir; Hindistan'da çoğu kez durum budur.

İngiltere'de para çok bolken, faiz oranı düşük, tahvil ve senet fiyatları yüksek iken bile, kurlar aleyhte olabilir ya da hatta dışarıya bir altın akışı bile meydana gelebilir.

1848 yılı boyunca, sağlam poliçeler, pek az ve orta derecede olanlar, 1847 bunalımı ve Hindistan ile yapılan ticarette genel bir kredi azlığı sonucu, kolayca kabul edilmedikleri için, İngiltere, Hindistan'dan büyük miktarlarda gümüş kabul etti. Bütün bu gümüşler daha İngiltere'ye gelir gelmez, devrimin pek çok para-yığıma oluşumuna yolaştığı Kıta Avrupası'nın yolunu tuttu. Aynı gümüş kitlesi, bu sefer de kambiyo kurları kârlı hale getirdiği için 1850'de tekrar Hindistan yolculuğuna çıktılar.

Parasal sistem esas olarak bir katolik, kredi sistemi ise protestan kurumdur. *The Scotch hate gold*. ["İskoçlar altından nefret eder."] Metallerin, kâğıt biçimindeki parasal varlığı, ancak toplumsal bir varlıktı. Kurtuluşu getiren, imandır. Metallerin özünde taşıdığı ruh olarak para-değere iman, üretim tarzına ve onun getirmesi kaçınılmaz düzene iman, sırf kendisini genişleten sermayenin kişileşmesi olarak üretime aracılık eden bireylere iman. Ne var ki, protestanlık kendisini katolikliğin temellerinden ne kadar kurtarmış ise, kredi sistemi de ancak o kadar kendisini parasal sistemin esaslarından kurtarmıştır.

OTUZALTINCI BÖLÜM
KAPİTALİST-ÖNCESİ İLİŞKİLER

FAİZ getiren sermaye ya da arkaik biçimiyle söylersek tefeci sermaye, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim tarzından çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimlerine aittir.

Tefeci sermayenin varlığı, ancak, ürünlerin hiç değilse bir kısmının metalara dönüşmüş olmasını ve paranın, çeşitli işlevleri içersinde, meta ticaretinin yanısıra gelişmiş bulunmasını gerektirir.

Tefeci sermayenin gelişmesi, tüccar sermayesinin gelişmesiyle ve özellikle para-ticareti yapan sermayenin gelişmesiyle bağlı haldedir. Eski Roma'da, manüfaktürün, antik dünyadaki ortalama gelişme düzeyinin çok altında bulunduğu Cumhuriyetin son yıllarından başlayarak, tüccar sermayesi, para-ticareti yapan sermaye ve tefeci sermaye, antik biçim içersinde kendi en üst düzeylerine kadar gelişti.

Biz, para yığmanın zorunlu olarak parayla birlikte ortaya çıktığını görmüş bulunuyoruz.* Ama profesyonel iddiharcılar, ancak tefeciye dönüşükten sonra önem kazanmışlardır.

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 151-155. — *Ed.*

Tüccar, kâr sağlamak, sermaye olarak kullanmak, yani yatırmak için borç para alır. Dolayısıyla, ilksel toplum biçimlerinde faizcinin tüccarla ilişkisi, modern kapitalistle olan ilişkisi ile aynıdır. Bu özgün ilişki katolik üniversiteler tarafından da uygulandı. “Alcalà, Salamanca, Ingolstadt, Breisgau’daki Freiburg, Mayence, Cologne, Trèves üniversiteleri, birbiri ardına, ticarî borçlar için faizin yasallığını kabul ettiler. Bu onaylamaların ilk beş tanesi Lyons kenti konsüllüğünün arşivlerinde saklanmış ve Bruyset-Ponthus’un *Traité de l’usure et des intérêts*, Lyons, adlı yapıtının ekinde yayınlanmıştır.” (M. Augier, *le Crédit Public, etc.*, Paris 1842, s. 206.) Köle ekonomisinin (ataerkil türde değil de daha sonra Yunan ve Roma zamanlarında) servet yığma ve dolayısıyla paranın, köle, toprak vb. satın alınması yoluyla başkalarının emeğine elkonulması aracı olarak hizmet ettiği bütün biçimlerde, para, sırf bu şekilde yatırılabilirdi için, sermaye olarak harcanabilir, yani faiz getirebilir.

Bununla birlikte, kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. Ben, karakteristik biçimler deyimini özellikle kullanıyorum. Bu aynı biçimler, kapitalist üretimde, kendilerini yinelerler, ama yalnızca ikincil biçimler olarak. O zaman bunlar artık, faiz getiren sermayenin niteliğini belirleyen biçimler değildir. Bu iki biçim şunlardır: *birincisi*, üst sınıfların bolkeseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine, borç para vererek tefecilik; *ikincisi*, kendi emek araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bunlar, zanaatçıları kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalist-öncesi koşullar altında, bu koşulların, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu oluşturur.

Bir yandan zengin toprak sahiplerinin tefecilik yüzünden yıkımı, öte yandan küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşması, büyük miktarlarda para-sermayenin oluşumuna ve yoğunlaşmasına yolaçmıştır. Ne var ki, bu sürecin, modern Avrupa’da olduğu gibi, ne ölçüde eski üretim tarzına son verdiği ve bunun yerine kapitalist üretim tarzını geçirip geçirmedığı, tamamen tarihsel gelişme aşamasına ve bununla birlikte ortaya çıkan koşullara bağlıdır.

Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermaye, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatçının yürüttüğü küçük-ölçekli üretimin egemenliğine tekabül eder. Emekçi, emek araçları ve emeğin ürünü ile sermaye biçiminde gelişmiş kapitalist üretim koşullarında olduğu gibi, karşı karşıya gelince, bir üretici olarak, herhangi bir borç para alma olanağına sahip değildir. Borç para alsa bile, bunu, artık, örneğin, kişisel gereksinmelerini karşılamak için rehinci dükkânından almaktadır. Oysa, emekçi, ister gerçek, ister sözde olsun, emek araçları ile ürününün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin karşısına üretici olarak çıkar, ve borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermaye olarak bulunur. Banker, zenginlere, oysa tefeci, fakirlere borç verdiği için, bankere

saygı duyulduğu halde tefecinin küçümsendiğini ve nefret edildiğini söylerken Newman konuyu hafife almış oluyor. (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, s. 44.) Newman, iki toplumsal üretim tarzı arasındaki farkın ve bunlara tekabül eden toplumsal düzenlerin, konunun özünü oluşturduğunu ve bu durumun, zengin ile fakir arasındaki ayrımla açıklanamayacağı olgusunu göremiyor. Üstelik, küçük üreticinin kanını emip kurutan tefecilik, zengin büyük malikâne sahibinin kanını kurutan tefecilikle elele gider. Romalı patrisyenlerin faizcililiği, Romalı plebleri, bu küçük köylülerin kökünü kazır kazımaz, bu tür sömürü sona erdi ve bu küçük köylü ekonomisinin yerini katıksız bir köle ekonomisi aldı.

Kısıtıtına geçim araçlarının üzerindeki tüm fazlalık (daha sonra üreticilerin ücretleri halini alan miktar), faiz biçimi içersinde, tefecilik tarafından tüketilebilir (bu, sonra, kâr ve toprak rantı biçimini alır), dolayısıyla, devletin hak talep ettiği pay dışında kalan *bütün* artı-değeri yutan *bu faiz* düzeyini, faizin normal olarak hiç değilse ancak artı-değerin bir kısmını oluşturduğu modern faiz oranı düzeyi ile karşılaştırmak çok saçmadır. Böyle bir karşılaştırma, ücretli işçinin, kârı, faizi ve toprak rantını, yani tüm artı-değeri ürettiği ve kendisini çalıştıran kapitaliste verdiği olgusunu görmezlikten gelmiş oluyor. Carey, bu saçma karşılaştırmayı, sermayedeki gelişmenin ve buna bağlı olarak faiz oranındaki düşmenin, emekçi için ne denli yararlı olduğunu göstermek amacıyla yapıyor. Üstelik, ele geçirdiği kurbanından artı-emek sızdırmakla yetinmeyen tefeci, onun elindeki emek araçlarının, toprağın, evin, vb. bile mülkiyetini yavaş yavaş eline geçirmekte ve sürekli olarak onu mülksüzleştirme çabası içersinde bulunmaktadır; ve burada gene emekçinin, kendi emek araçlarından bu şekilde tamamen mülksüzleştirilmesinin, kapitalist üretim tarzının ulaşmak istediği bir sonuç değil, daha çok, onun çıkış noktası için bir önkoşul olduğu unutulmaktadır. Ücretli-köle, tıpkı gerçek köle gibi, durumu nedeniyle —hiç değilse üretici olma niteliği içersinde— bir alacaklının kölesi haline gelemez; ücretli-kölenin, tüketici olma niteliği içersinde bir alacaklının kölesi haline gelebileceği de doğrudur. Tefeci sermaye, bu biçim içersinde, gerçekten de, üretim tarzını değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca, emek araçlarının, üreticilerin mülkiyet ya da tasarrufunda bulunması —ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim— onun temel önkoşuludur; böylece, bir başka deyişle, sermaye, emeği doğrudan doğruya boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıyla onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, — bu tefeci sermaye, üretim tarzını yıkıma uğrattır, üretici güçleri geliştirmek yerine felce uğrattır, ve aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir.

Tefecilik, böylece, bir yandan, antik ve feodal servet ve antik ve feodal mülkiyet üzerinde zayıflatıcı ve yıkıcı bir etki yapar. Öte yandan da,

küçük-köylü ve küçük-kasabalı* üretimini, kısacası, üreticinin hâlâ kendi üretim araçlarının sahibi olarak görüldüğü bütün biçimleri zayıflatır ve yıkar. Gelişmiş kapitalist üretim tarzında, emekçi, üretim araçlarının yani ekip biçtiği toprağın, işlediği hammaddelerin, vb. sahibi değildir. Oysa bu sistemde, üreticinin, üretim araçlarından ayrılması, üretim tarzının kendisinde fiilî bir devrimi yansıtır. Birbirinden ayrı emekçiler, ayrı ama birbirine bağlı faaliyetleri yerine getirmek amacıyla büyük işyerlerinde biraraya getirilmişlerdir; alet, makine haline gelmiştir. Üretim tarzının kendisi, artık küçük mülkiyetle birarada olan üretim aletlerinin dağılmasına izin vermediği gibi, emekçinin kendisinin de tek başına çalışmasına izin vermez. Kapitalist üretimde, tefecilik, artık, üreticiyi kendi üretim araçlarından ayıramaz, çünkü zaten üreticiler üretim araçlarından ayrılmışlardır.

Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. Üretim tarzını değiştirmez, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden-üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır. Üretim araçları mülkiyetinin, üreticinin kendilerine ait olmasının, aynı zamanda, politik statünün, yurttaşın özerkliğinin temelini oluşturduğu antik dünyada pek belirgin bir biçimde görülen tefecilere karşı nefretin kökeninde işte bu yatmaktadır.

Köleliğin egemenliği ölçüsünde ya da artı-ürünün feodal bey ve maiyeti tarafından tüketilmesi ölçüsünde, köle sahibi ya da feodal bey, tefecinin pençesine düşer, ama üretim tarzı hâlâ aynı kalır; yalnızca, emekçinin durumu daha da ağırlaşır. Borca batan köle sahibi ya da feodal bey daha da zalimleşir, çünkü, kendisi de daha fazla ezilmektedir. Ya da ensonu, antik Roma'da şövalyelerin olduğu gibi, kendisi de toprak sahibi ya da köle sahibi haline gelen tefeciye yerini bırakır. Ne de olsa, büyük ölçüde bir politik iktidar aracı olduğu için, sömürüsü de azçok ataerkil kalan bu eski sömürücünün yerini, katı, para-delisi bir sonradan görme almıştır. Ama, böylece üretim tarzı değişmemiştir.

Tefecilik, ancak sağlam temeli ve sürekli yeniden-üretiminin dayandığı politik örgütlenmenin de temeli olan mülkiyet biçimlerini yokettiği ve çözüştürdüğü ölçüde bütün kapitalist-öncesi üretim tarzları üzerinde devrimci bir etkiye sahiptir. Asya biçimleri altında, tefecilik, ekonomik çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun süre devam edebilir. Ancak kapitalist üretimin diğer önkoşullarının bulunduğu yer ve zamanda, tefecilik, bir yandan feodal bey ile küçük-ölçekli üreticiyi mahvetmek, öte yandan, emek araçlarını sermaye içersinde toplamak suretiyle, yeni üretim tarzının kurulmasında yardımcı araçlardan biri halini alır.

* Almanca özgün metinde "*kleinbürgerliche*", Fransızca çeviride "*petite bourgeoisie*" olmakla birlikte, İngilizce çeviride "*small-burgher*" olan bu terimi, "*küçük-burglu*" karşılığı. "*küçük-kasabalı*" olarak çeviriyoruz. —ç.

Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz oranı yoktu. Kilise daha başlangıçta, faizle borç verilmesini yasaklamıştı. Yasalar ile mahkemeler, borç para verilmesiyle ilgili pek az koruyucu önlem koyuyordu. Tek tek durumlarda ise alınan faiz çok yüksekti. Sınırlı para dolaşımı, çoğu ödemeleri nakit yapma gerekliliği ve hele polişe işlemlerinin henüz daha gelişmemiş bir düzeyde bulunması, halkı borç para almaya zorluyordu. Hem faiz oranlarında ve hem de tefecilik anlayışında büyük farklılıklar vardı. Charlemagne zamanında %100 faiz, tefecilik sayılıyordu. Constance gölü üzerinde Lindan'da 1348'de bazı kasabalılar %216²/₃ alıyorlardı. Zürih'te Kent Meclisi, yasal faiz oranının %43¹/₃ olmasını kararlaştırmıştı. İtalya'da, normal faiz oranı, 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar %20'yi geçmediği halde, bazan %40 ödenmesi zorunlu hale geliyordu. Verona, %12¹/₂ faiz oranını yasal oran olarak saptadı. İmparator Frederik II, faiz oranını %10 olarak saptadı, ama yalnızca Yahudiler için. Hristiyanlar için de bir şey söylemeye tenezzül etmedi. Almanya'nın Ren eyaletlerinde, 13. yüzyıldan beri %10 faiz oranı kuraldı. (Hüllmaun, *Geschichte des Städtewesens*, II, s. 55-57.)

Tefeci sermaye, sermayenin üretim tarzının henüz bulunmadığı bir sermayeye özgü bir sömürü yöntemi kullanmaktadır. Bu durum, kendisini, burjuva ekonomisi içersinde geri kalmış sanayi kollarında ya da modern üretim tarzına geçişe direnen sanayi kollarında yinelemektedir. Örneğin eğer biz, İngiltere'deki faiz oranını Hindistan'daki ile karşılaştırmak istiyorsak, İngiltere Bankasının faiz oranını değil, örneğin küçük makineleri kiraya verenlerin, ev sanayilerinde çalışan küçük üreticiye uyguladıkları faiz oranını almamız gerekir.

Tefecilik, tüketici servete zıt, kendisi sermaye doğuran bir süreç olması bakımından tarihsel olarak önemlidir. Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin oluşmasını teşvik eder. Ne kadar az ürün meta niteliğine girerse ve değişim-değerinin üretim üzerindeki egemenliği ne kadar az ve sınırlıysa, para, o kadar fazla fiili ve asıl servet —kullanım-değerlerindeki sınırlı temsil edilmesine zıt—, genel olarak servet şeklinde görünür. İşte para-yığmanın temeli budur. Dünya-parası ve para-yığma olarak, para olması dışında o, özellikle, ödeme aracı biçimidir ve böyle olduğu için de, metaların mutlak biçimi olarak görünür. Ve özellikle bu ödeme aracı işlevi, faizi ve dolaşısıyla da para-sermayeyi geliştirir. Çarçur edici ve yozlaştırıcı zenginliğin istediği şey, para olarak para, her şeyi satınalma (ve bu arada da borçlarını ödeme) aracı olarak paradır. Küçük üreticinin paraya, her şeyden önce ödeme yapmak için gereksinmesi vardır. (Toprakbeyleri ile devlete aynı olarak yapılan hizmetin ve ödenen vergilerin, para-ranta ve para-vergilere dönüşmesi burada büyük bir rol oynar.) Her iki durumda da, para olarak para gereklidir. Öte yandan, para-yığmayı ilk kez gerçek hale getiren ve para-yığıcının rüyalarını gerçekleştiren şey, tefeciliktir. Bu para-yığmanın sahibinden istenen şey, sermaye değil para olarak

paradır; ama, faiz aracılığı ile o, bu birikmiş parayı, sermayeye, yani artı-emeğin bir parçasını ya da tamamını ele geçirme aracına çevirir ve aynı şekilde, üretim araçlarının bir kısmını, bunlar nominal olarak başkalarının mülkiyetinde kalsa bile elde etmek ister. Tefecilik, üretimin gözeneklerinde yaşar, tıpkı Epikür'ün tanrılarının, dünyalar arasındaki boşlukta yaşaması gibi. Para bulmak ne kadar güçleşirse, meta-biçim, ürünlerin genel biçimini o kadar az oluşturur. Dolayısıyla, tefeci, paraya gereksinmesi olanın ödeme ya da direnme gücü dışında hiç bir engel tanımaz. Küçük-köylü ve küçük-kasabalı üretiminde para, emekçinin üretim araçları (bu üretim tarzında emekçi hâlâ büyük ölçüde bu üretim araçlarının sahibidir), beklenmedik durumlar ya da olağanüstü kargaşalıklar sonucu elinden çıktığı ya da normal yeniden-üretim yoluyla yerine konulmadığı zamanlarda, bellibaşlı satınalma aracı olarak iş görür. Geçim araçları ile hammaddeler, bu üretim gereksinmelerinin önemli bir kısmını oluşturur. Bunlar eğer çok pahalı hale gelirlerse, ürün için yapılan ödemeler ile yerine konma olasılığı ortadan kalkabilir, tıpkı normal bir kötü ürün döneminin, köylünün tohumluğunu yerine koymasına engel olması gibi. Romalı patrisyenlerin plebleri askere almaya zorlayarak mahvettikleri, ve onların emek araçlarını yeniden-üretmelerine engel olan, ve bu nedenle de, bunları dilenci haline sokan bu savaş (yoksullaşma ve yeniden-üretim için gerekli koşullardan yoksun bırakma burada egemen biçimdir), patrisyenlerin hazinelerini, depolarını, o zamanın parası olan yağma edilmiş bakırla doldurdu. Bunlar, pleblere gerekli metalleri, hububatı, atları, sığırları doğrudan vermek yerine, kendileri için işe yaramayan bu bakırları borç verdiler ve bu durumdan, çok aşırı tefeci faizler kopartmak için yararlanarak, plebleri, kendilerine borçlu köleler haline getirdiler. Charlemagne zamanında Frank köylüleri gene böyle savaşlarla perişan oldular ve önlerinde, borçlu olmak yerine serf haline gelme dışında bir seçenekleri kalmadı. Roma İmparatorluğunda, bilindiği gibi, çekilen büyük açlık çoğu kez çocukların satılmasına ve özgür insanların kendilerini köle olarak zenginlere satmalarına yolaçtı. İşte bütün bunlar genel dönüm noktaları ile ilgili şeyler. Bireysel durumlarda ise, küçük üreticilerin, üretim araçlarının devamı, ya da kaybı, binlerce beklenmedik olaya bağlı olup, bu olayların ya da kayıpların herbiri, yoksulluğun belirtisi ve asalak tefecinin yavaşça sokulacağı ve yerleşeceği bir yara olabilir. Yalnızca bir ineğinin ölümü bile, küçük-köylünün yeniden-üretimini eski ölçeğinde yenilemesine engel olabilir. Ardından tefecinin pençesine düşer ve bir kez bu pençeye düştü mü oradan zor kurtulur.

Tefecinin gerçekten önemli ve kendisine özgü alanı, ne var ki, ödeme aracı olarak paranın işlevidir. Belli bir tarihte vadesi dolan bir ödeme, toprak rantı, haraç, vb., kendisiyle birlikte, bu amaç için para bulma gereksinmesini de getirir. Bu nedenle, antik Roma'dan modern zamanlara kadar büyük ölçüde tefecilik, vergi tahsildarlarına, *fermiers généraux*,

receveurs généraux' ya* dayanır. Demek ki, ticaret ve meta üretiminin genelleşmesiyle birlikte, satınalma ve ödemenin zaman olarak birbirinden ayrılmasında da bir gelişme olur. Paranın belli bir tarihte ödenmesi zorunlu olur. Bunun nasıl olup da, bugünlerde bile, para-kapitalist ile tefecinin birbirine karıştığı bir duruma yolaçabileceğini, modern para bunalımları göstermektedir. Ne var ki, bu aynı tefecilik, üreticileri gitgide daha fazla borca batırarak ve tek başına faiz yükü normal yeniden-üretimi olanaksız hale getirdiği için, olağan ödeme araçlarını yok ederek, ödeme aracı olarak paraya karşı olan gereksinmeyi daha da artırmanın başlıca yollarından biri durumunu alır. Bu noktada tefecilik, ödeme aracı olarak parayı birden ortaya çıkartır ve paranın bu işlevini, sanki kendi alanıymış gibi, genişletir.

Kredi sistemi, tefeciliğe karşı bir tepki olarak gelişir. Ama bu, ne yanlış anlaşılmalıdır, ne de antik yazarlar, kilise pederleri, Luther ya da ilk sosyalistlerin yaptığı gibi yorumlanmalıdır. Bu, faiz getiren sermayenin kapitalist üretim tarzının koşullarına ve gereksinmelerine boyun eğmesinden ne fazla ve ne de az bir şeyi ifade eder.

Genellikle, faiz getiren sermaye, modern kredi sisteminde, kapitalist üretim tarzının koşullarına uymuştur. Tefecilik, bu niteliğiyle yalnızca, devam etmekle kalmayıp, gelişmiş kapitalist üretime sahip uluslarda, daha önceki bütün yasaların getirdiği engellerden de kurtulmuştur. Faiz getiren sermaye, kişiler ya da sınıflarla ilişkisi bakımından, ya da borç almanın, kapitalist üretim tarzına tekabül eden anlamda yapılmadığı ve yapılamayacağı; borç almanın, bir rehincide olduğu gibi kişisel bir gereksinmenin sonucu yapıldığı; paranın sağa-sola saçmak amacıyla müsrif zenginlerce borç alındığı, ya da, üreticinin, küçük çiftçi ya da zanaatçı gibi kapitalist olmayan bir üretici olduğu ve bu yüzden de, doğrudan üretici olarak henüz kendi üretim araçlarının sahibi bulunduğu; ensonu, kapitalist üreticinin bizzat çok küçük ölçekte üretim yapması nedeniyle, kendi başına iş gören üreticilere benzediği yer ve durumlarda, tefeci sermayesi biçimini hâlâ korur.

Faiz getiren sermayeyi —kapitalist üretim tarzının temel bir ögesi olması ölçüsünde— tefeci sermayeden ayıran şey, hiç bir zaman, bu sermayenin niteliği ya da özelliği değildir. Bu, salt, sermayenin işlem gördüğü değişik koşullardır ve bu nedenle de borç para verenle karşı karşıya gelen borç alanın tümüyle dönüşmüş bir özelliğidir. Serveti olmayan bir kimse sanayici ya da tüccar kişiliği ile kredi aldığı zaman bile, bu, onun kapitalist olarak işlev yapacağı ve borç alınan sermaye ile, karşılığı ödenmeyen emeğe elkoyacağı düşüncesiyle yapılır. Krediyi, o, potansiyel kapitalist kişiliğiyle alır. Serveti olmayan, ama enerjisi, kararlılığı, yeteneği ve ticarî zekâsı olan bir kimse, bu şekilde kapitalist olabilir —ve her bireyin ticarî değeri, kapitalist üretim tarzında oldukça doğru olarak

* Mültezim, genel tahsildar. —ç.

tahmin edilebilir— ve bu durum, kapitalist üretim tarzının mazur gösteticileri tarafından büyük bir hayranlıkla karşılanır. Bu durum sürekli olarak, bireysel kapitalistlerin zaten bulundukları alanlara, onlara sahip olacak bir yığın yeni sanayi şövalyesi getirmekle birlikte, aynı zamanda, sermayenin kendi üstünlüğünü takviye eder, dayandığı temeli genişletir ve, toplum katlarından kendisi için devamlı yeni güçler devşirmesini de sağlar. Bunun gibi, ortaçağda katolik kilisesinin, toplumsal durumuna, doğumuna ve servetine bakmaksızın, kilise hiyerarşisini ülkenin en iyi beyinlerinin oluşturması, dinsel egemenliği kurup sağlamlaştırmasının ve halkı ezmesinin başlıca yollarından birisi olmuştur. Yönetici sınıf, yönetilen sınıfın en önde gelen kafalarını ne kadar fazla bünyesi içersinde eritebilirse, egemenliği o denli sağlam ve o denli tehlikeli hale gelir.

Modern kredi sistemini başlatanlar, kendilerine çıkış noktası olarak, genellikle faiz getiren sermayeye karşı bir afarozu değil, tersine, onun açıkça tanınmasını alıyorlardı.

Biz, burada, tefeciliğe karşı uyanan ve yoksul halkı, örneğin *Monts-de-piété* (1350'de Franché-Comté de Sarlins'de, ve daha sonra, 1400 ve 1479'da İtalya'da Perugia ve Savona'da) gibi kuruluşlara karşı korumayı amaçlayan tepkileri söz konusu etmiyoruz. Bunlar, dindarca istekleri, bunların gerçekleştirilmeleri sırasında tam tersine çeviren tarihin cilvelerini ortaya dökmeleri bakımından dikkate değerdir. İlmî bir tahmine göre, İngiliz işçi sınıfı, *Monts-de-piété*'nin modern izleyicileri olan rehinci dükkânlarına %100 faiz ödüyor.²¹ 17. yüzyılın son on yılı boyunca, İngiliz aristokrasisini, gayrimenkule dayanan kâğıt para kullanan çiftçi bankaları aracılığı ile tefecilikten kurtarmaya kalkışan Dr. Hugh Chamberleyne ya da John Briscoe gibi kimselerin kredi hayallerinden de söz etmiyoruz.²²

Venedik ve Cenova'da, 12. ve 14. yüzyılda kurulan kredi kurumları, deniz ticareti ile ona bağlı bulunan toptan ticareti, modası geçmiş tefecilikten ve para işindeki tekelden kurtarmak gereksinmesinden doğmuşlardı. Bu kent cumhuriyetlerinde kurulan gerçek bankalar, aynı anda, devletin ilerdeki vergi gelirleri karşılığı borç aldığı kamu kredi kurumları halini almışlardır, ama şurasını da unutmamak gerekir ki, bu kurumları

²¹ "Bir ay içersinde sık sık görülen dalgalanmalar ve küçük bir meblağ elde etmek için rehine verilen bir eşyanın kurtarılması için bir başkasının rehine verilmesi ile, paraya karşılık ödenen faiz bu denli artmaktadır. Başkentte yaklaşık 240 izinli rehinci var, ülkede ise nerdeyse 1.450. Bu iş için kullanılan sermayenin bir milyon sterlini geçtiği tahmin ediliyor; ve bu sermaye bir yılda üç devir yapıyor ve her seferinde ortalama yaklaşık %33¼ faiz sağlıyor; yapılan bir hesaba göre, İngiltere'de alt tabaka, bir süre için aldığı borç karşılığı yılda yaklaşık bir milyon ödemektedir ve ceza olarak elkonulan eşyaları bu miktardan dışındadır." (J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, I, s. 114.)

²² Yapıtlarının başlarında bile, başlıca amaçları olarak şunları belirtiyorlar: "Toprak sahiplerinin genel yaranı, toprağın değerindeki büyük art ş," "soyluların, büyük toprak sahiplerinin, vb. vergi" dışı tutulması, "yıllık gelirlerinin artırılması, vb.". Yalnız, tefeciler, soylular ile çiftçilere, Fransa'dan gelen bir istilâ ordusunun yapabileceğinden daha fazla zarar veren, o beterin beteri ulus düşmanları zarar etmeye katlanabilirler.

kuran tüccarların kendileri bu devletlerin önde gelen yurttaşları idiler ve, faizcilerin pençelerinden kendilerini olduğu kadar devleti de kurtarmak²³ ve aynı zamanda da, devlet üzerinde daha sıkı ve güvenli bir denetim kurmak istiyorlardı. İngiltere Bankası kurulduğu zaman, Tory'ler işte bunun için karşı çıkmışlardı: "Bankalar cumhuriyetçi kuruluşlardır. Venedik'te, Cenova'da, Amsterdam'da ve Hamburg'da gelişmiş bankalar vardır, ama Fransa Bankası ya da İspanya Bankası diye bir şeyi duyan var mıdır?"

Amsterdam Bankası (1609), modern kredi sisteminin gelişmesinde, Hamburg Bankasından (1619) daha fazla çağ açıcı değildi. Bu, salt bir mevduat bankasıydı. Verdiği çekler, aslında, yatırılmış bulunan sikke haline getirilmiş ve getirilmemiş değerli madenler karşılığında makbuzlardı ve ancak alıcıların sıraları ile dolaşımda bulunuyordu. Ama, Hollanda'da, ticarî kredi ve para ticareti, ticaret ve manüfaktür ile elele gelişti, ve faiz getiren sermaye, bu gelişme sırasında, sınaî ve ticarî kredinin egemenliği altına girdi. Bu, düşük faiz oranında zaten görülebilir. Ne var ki, Hollanda, 17. yüzyılda, İngiltere'nin şimdi olduğu gibi, ekonomik gelişmenin modeli kabul ediliyordu. Yoksulluk temeline dayanan eski usul tefecilik tekeli, bu ülkede, kendi ağırlığı ile çöktü.

Bütün 18. yüzyıl boyunca, ticaret ve sanayi sermayesi, faiz getiren sermayeye boyunegeceğine, bunun tersini sağlamak için Hollanda örnek gösterilerek, faiz oranının zorunlu olarak indirilmesi (ve yasaların buna göre düzenlenmesi) için feryat ediliyordu. Bu hareketin başlıca sözcüsü, o günkü İngiliz özel bankacılığın babası Sir Josiah Child idi. Tefecilerin tekeline karşı, toptan hazır elbise yapımcıları Moses & Son şirketinin, "özel terziler" tekeline karşı verdiği savaşında yaptığı gibi verip veristiriyordu. Bu aynı Josiah Child, İngiliz *stock-jobbing*'inin (borsa spekülâtörlüğünün) de babasıydı. Böylece Doğu Hint Kumpanyasının bu otokrati, bu kumpanyanın tekeli serbest ticaret adına savunuyordu. Thomas Manley'e (*Interest of Money Mistaken*)* karşı şöyle diyordu. "Çekingen ve titreyen tefeciler guruhunun savunucusu sıfatıyla, en ağır topları, benim en zayıf olduğumu ilân ettiğim noktalar üzerine çeviriyor ... düşük faiz oranının servetin nedeni olduğunu düpedüz yadsıyor ve bunun yalnızca onun sonucu olduğuna yemin ediyor." (*Traité sur le Commerce*, etc., 169, trad. Amsterdam et Berlin, 1754.) "Bir ülkeyi

²³ "Zengin sarraf (bankaların öncüsü), örneğin, İngiltere'de Charles II'ye, yüzde-yirmi, yüzde-otuz faiz ödetiyordu. Bu kârlı iş, sarrafı, 'gittide daha fazla krala borç vermeye, bütün gelire göz koymaya, Parlamentonun sağladığı bütün olanakları bu olanaklar sağlanır sağlanmaz, rehin almaya, ve aynı zamanda, senetlerini, firmaları ve haraçları satın ve rehin almaya teşvik etti; ve böylece bütün gelirler, bunların elinden geçiyordu.'" (John Francis, *History of the Bank of England*, London 1848, I. s. 31.) "Bir banka kurulması, bundan önce birkaç kez önerilmişti. Ensonu, bu bir zorunluluktuk." (*l.c.*, 38.) "Parlamentonun kabul edeceği ödeneklerin teminatı üzerine, akla-yatkın bir faiz oranı ile para bulabilmek için, tefecilerin kanını kuruttuğu hükümetin kendisi için, bir banka kurulması zorunluydu." (*l.c.*, s. 59, 60.)

* Thomas Manley, bu kitabın yazarı değildi. Kitap, yazarının adı konmadan 1668'de Londra'da yayımlanmıştı. — Ed.

zenginleştiren ticaret olduğuna göre ve faiz oranını indirmek de ticareti artırdığına göre, tefecilikte faizin düşürülmesi ya da kısıtlanması, kuşkusuz, bir ulusun servetinin en verimli başlıca nedenidir. Bir şeyin aynı anda bazı koşullar altında bir neden ve diğer koşullar altında bir sonuç olabileceğini söylemek hiç de saçma değildir. (I. c., s. 155.) Yumurta tavuğun nedeni ve tavuk da yumurtanın nedenidir. Faizi düşürmek, servette bir artışa neden olabilir ve servette her artış, faiz oranında daha da fazla bir indirimle neden olabilir. (I. c., s. 156.) Ben çalışmayı savunuyorum, bana karşı olan kimse ise tembelliği ve miskinliği.” (s. 779.)

Tefeciliğe karşı bu şiddetli savaş, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyun eğmesi için gösterilen bu istek, modern bankacılık sisteminde, kapitalist üretimin bu önkoşullarını kuran organik buluşların habercilerinden başka bir şey değildir; bankalar, bir yandan, bütün atıl para rezervlerini biraraya toplayıp, bunları para piyasasına sürerek, tefeci sermayesinin tekeli elinden almakta, öte yandan da, kredi parasını yaratarak, değerli maden tekeli sınırlandırmaktadır.

Bizim, yukarda Josiah Child örneğinde gördüğümüz gibi, tefeciliğe aynı karşı çıkma, faiz getiren sermayenin sanayi sermayesine boyun eğmesi için bu istek, 17. yüzyılın son otuz yılı ile 18. yüzyılın başlarında İngiltere’de bankacılık üzerine bütün yazılarda görülecektir. Biz, ayrıca bunlarda, kredinin mucizeler yaratan etkileri, değerli maden tekeline son verilmesi ve bunun yerini kâğıdın alması, vb. konularında çok büyük hayallere raslıyoruz.

İngiltere Bankası ile Iskoçya Bankasının kurucusu Iskoçyalı William Peterson şöyle diyor:

İngiltere Bankasına karşı, “bütün sarraflar ile rehinciler büyük bir yaygara kopardılar.” (Macaulay, *History of England*, IV, s. 499.). “İlk on yıl boyunca banka, büyük zorluklara karşı savaşım verdi; büyük dış kavgalar; çıkardığı banknotlar ancak nominal değerlerinin çok altında kabul ediliyordu ... sarraflar (bunların elindeki değerli maden ticareti, ilkel bankacılığın temeli olarak iş görüyordu), bankayı, yaptıkları işler azaldığı, iskonto oranları düştüğü, devlette yaptıkları işler, rakiplerinin eline geçtiği için kıskanıyorlardı.” (J. Frances, *I.c.*, s. 73.)

İngiltere Bankası kurulmadan önce, 1683’te bir Ulusal Kredi Bankası kurulması için bir plan önerilmişti. Bu bankanın amaçları arasında, “elinde önemli miktarda mal bulunan bir tüccar, bu bankanın yardımı ile bu malları rehine koyarak kredi sağlar ve bunları zararına satacağı yerde, iyi bir piyasa bulana kadar, personeli çalıştırır ve ticaretini geliştirir.” [J. Frances, *I.c.*, s. 39-40.] Birçok girişimlerden sonra bu Kredi Bankası, Bishopsgate Street’de Devonshire House’da kuruldu. Banka, sanayicilerle tüccarlara, rehin edilen mallar karşılığında ve değerlerinin dörtte-üçü tutarında, poliçe biçiminde borç veriyordu. Bu poliçelerin dolaşımını sağlamak için, her iş kolundan birkaç kişi bir dernek oluşturdular ve bu poliçelerin sahipleri buralardan sanki nakit ödemede bulunuyor-

muşçasına, kolayca mal alabiliyordu. Bu banka işi gelişmedi. Mekanizması fazla karışık ve malın değer kaybetmesi halinde, göze alınan risk çok fazlaydı.

Eğer biz, İngiltere’de, modern kredi sisteminin kurulmasına öncülük eden ve onu teorik olarak özendiren bu kayıtların gerçek içeriklerine gözetarsak, bunlarda gördüğümüz tek koşul, faiz getiren sermaye ile genel olarak borç verilebilir üretim araçlarının, kapitalist üretim tarzının boyunduruğu altına sokulması isteğidir. Öte yandan, eğer biz, yalnızca kullanılan sözlere bakarsak —ifade biçimi de dahil— Saint-Simon’un izleyicilerinin, bankacılık ve kredi konusundaki hayalleriyle tam bir anlaşma halinde bulunduğumuzu çoğu kez şaşırarak görüyoruz.

Tıpkı fizyokratların yazılarında *cultivateur** ün,* toprağı fülen ekip biçen kimse için değil, büyük çiftçi karşılığı kullanılması gibi, Saint-Simon ile onu izleyenlerde, *travailleur*** için değil, sanayici ve tüccar kapitalist için kullanılmıştır. “*Un travailleur a besoin d’aides, de seconds, d’ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l’oeuvre, et leurs travaux son productifs.*”*** ([Enfantin] *Religion saint-simonienne. Economie politique et Politique*, Paris 1831, s. 104.)

Gerçekte şunu unutmamak gerekir ki, Saint-Simon, yalnız son yapıtı, *Le Nouveau Christianisme*’de doğrudan doğruya işçi sınıfı adına konuşmakta ve onların özgürlüğe kavuşturulmasının, çabalarının hedefi olacağını ilân etmektedir. Daha önceki bütün yazıları, aslında, feodal düzene karşı modern burjuva toplumun ya da Napoléon döneminin mareşalleri ile yasakoyucularına karşı, sanayici ile bankerin övgüsünden başka bir şey değildir. Owen’in aynı dönemdeki yazılarıyla karşılaştırıldığında, ne büyük bir fark!²⁴ Saint Simon’un izleyicileri için, sanayi kapitalist, yukarıya alınan pasajda da görüldüğü gibi, *gene travailleur par excellence***** kalmaktadır. Bunların yazılarını eleştirel bir gözle okuduktan sonra, insan, bunların kredi ve banka hayallerinin, Saint-Simon’un eski izleyicisi Emile Pereire tarafından kúrulan *crédit mobilier*’de gerçekleştiğini görünce, şaşırmayacaktır. Şu da var ki, bu biçim ancak, Fransa gibi, ne kredi sisteminin ve ne de büyük-ölçekli sanayi henüz

²⁴ Müsvedde üzerinde tekrar çalışmış olsaydı, Marx, kuşkusuz bu kısmı epeyce değiştirdi. Bunun nedeni, Marx’ın tam bu satırları yazdığı sırada, Fransa’da İkinci İmparatorluk döneminde, Saint-Simon’un eski izleyicilerinin oynadıkları rol olmuştur; bu okulun, dünyayı borçtan kurtaracak olan kredi hayalleri, tarihin cilvesiyle, hiç görülmemiş ölçekte muazzam bir dolandıcılık şeklinde gerçekleştirilmişti. Daha sonraları Marx, Saint-Simon’un dehasından ve ansiklopedik zekâsından yalnız hayranlıkla söz etmiştir. Daha önceki yapıtlarında Saint-Simon’un burjuvazi ile proletarya arasında tam o sırada meydana gelmeye başlayan zıtlığı görmemesi ve, *travailleurs* arasına, burjuvazinin üretime faal olarak katılan kısmını da sokması, Fourier’nin, sermaye ile emeği uzlaştırma çabası üzerindeki anlayışına tekabül eder ve Fransa’nın o günlerdeki ekonomik ve politik durumu ile açıklanır. Bu konuda, Owen’in daha uzak görüşlü olması, bulunduğu ortamın farklı oluşundan ileri geliyor, çünkü Owen, sanayi devrimi ve sınıf zıtlaşmasının adamakıllı keskinleştiği bir dönemde yaşamıştı —F. E.

* Çiftçi tarımcı. —ç.

** Emekçi. —ç.

*** “Bir *travailleur* (işçi), yardımcılara, destekçilere, *emekçilere* gereksinme duyar; bunların zeki, becerikli, bağlı olmasını ister; o bunları işe koşar ve bunların emeği üretkendir.” (*Religion saint-simonienne, Economie politique et Politique*, Paris 1831, s. 104.)

**** En üstün emekçi. —ç.

modern gelişme düzeyine ulaşmadığı bir ülkede egemen olabilirdi. Bu, İngiltere ve Amerika'da kesinlikle olanaksızdı. *Crédit mobilier*'in çekirdeği, *Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année*, 1828-29, 3. éd., Paris 1831, adlı yapıttan alınan kısımlarda zaten bulunmaktadır. Bankerlerin, kapitalistler ile özel tefecilerden daha ucuza borç para verebilecekleri anlaşılabilir bir şeydir. Bu bankerler, bu nedenle, "sanayicilere, borç verebilecekleri kimsenin seçiminde daha kolay yanılabilen gayrimenkul sahipleri ile kapitalistlerden daha ucuza, yani *daha düşük faizle* araç sağlayabilirler" (s. 202). Ama yazarların kendileri dipnotta şunları ekliyorlar: "Bankerlerin, aylak zenginler ile *travailleur*'ler arasındaki aracılıktan sağladıkları çıkar, çoğu kez bizim örgütlenmemiş toplumumuzun verdiği ve kendisini çeşitli sahtekârlıklar ve gözboyayıcılık şeklinde ortaya koyan fırsatlarla dengelenir ya da hatta ortadan kaldırılır. Bankerler çoğu kez *travailleur*'ler ile aylak zenginler arasında toplumun zararına, her ikisini de sömürmek amacıyla, yolunu bulurlar." *Travailleur*, burada, *capitaliste industriel** anlamına gelir. Ne var ki, modern bankacılık sisteminin emrindeki araçları sırf aylak kimselerin araçları olarak görmek de yanlıştır. Her şeyden önce bu, sermayenin, sanayiciler ve tüccarlar tarafından, geçici olarak para rezervi ya da yatırılacak sermaye şeklinde, boş duran para-biçiminde tuttukları kısımdır. Şu halde, bu, aylak sermayedir, ama aylakların sermayesi değildir. Sonra, genellikle bu, bütün gelir ve tasarrufların, geçici ya da sürekli olarak biriktirilecek kısımdır. Her ikisi de banka sisteminin niteliğinde esastır.

Ama şunu da her zaman akılda tutmak gerekir ki, önce para —değerli maden biçimindeki—, kredi sisteminin, kendi niteliği gereği, *hiç bir zaman* kendisini kopartamayacağı temel olarak kalır. Sonra, kredi sistemi, toplumsal üretim araçlarının özel kimselerin (sermaye ve toprak mülkiyeti biçiminde) tekelinde bulunmasını öngörür ve kendisi, bir yandan, kapitalist üretim tarzının özünde taşıdığı bir şekildir, öte yandan da, onun en yüksek ve nihai biçimine ulaşmasında itici güçtür.

Bankacılık sistemi, resmî örgütlenmesini ve merkezleşmesini ilgilendirdiği kadarıyla, kapitalist üretim tarzının meydana getirdiği yapay ve en gelişmiş ürünüdür; bu olgu, daha 1697 yılında, *Some Thoughts of the Interests of England* adlı yapıtta ifade edilmişti. Bu, İngiltere Bankası gibi kurumların, gerçek hareketleri tamamen kendi alanları dışında kaldığı ve bunların karşısında pasif bir rol oynadığı halde, ticaret ve sanayi üzerindeki muazzam kudretinin nedenidir. Bankacılık sistemi, gerçekte genel bir defter tutma ve üretim araçlarının toplumsal bir ölçekte dağılma biçimine sahiptir; ama, yalnızca bu biçime. Görmüş olduğumuz gibi, bireysel kapitalistin ya da bir bireysel sermayenin ortalama kârı, her sermayenin ilk elden ele geçirdiği artı-emek miktarıyla değil, toplam sermayenin ele geçirdiği toplam artı-emek miktarı tarafından belirleniyordu

* Sanayici kapitalist. —ç.

ve her bireysel sermaye, ancak toplumsal sermayedeki payıyla orantılı olarak bir kâr alıyordu. Sermayenin bu toplumsal niteliği, ancak kredi ve bankacılık sisteminin tam olarak gelişmesiyle ortaya çıkmış ve bütünüyle gerçekleşmiştir. Öte yandan, bu sistem daha da ileri gitmiştir. Bu sistem, toplumun henüz faal olarak kullanılmayan bütün mevcut ve hatta potansiyel sermayesini, sanayici ve tüccar kapitalistlerin emrine verir; dolayısıyla, bu sermayeyi ne borç veren ve ne de borç alan, onun gerçek sahibi ya da üreticisi değildir. Böylece, o, sermayenin özel niteliğini yokeder ve dolayısıyla, sermayenin kendisinin ortadan kaldırılmasını, fiilen, ama ancak fiilen içerir. Bankacılık sistemi aracılığı ile, özel bir iş olarak sermaye bölüştürülmesi, bu toplumsal işlev, özel kapitalistler ile tefecilerin elinden alınmıştır. Ama aynı zamanda, bankacılık ve kredi, böylece, kapitalist üretimi bizzat kendi sınırlarının ötesine itmede en güçlü manivela, ve bunalımlar ile spekülasyonların en etkili araçlarından birisi haline almıştır.

Bankacılık sistemi, ayrıca, paranın yerine, çeşitli dolaşan kredi biçimlerini koyarak, paranın, aslında emeğin ve emeğin ürünlerinin toplumsal niteliğinin özel bir ifadesinden başka bir şey olmadığını göstermektedir; ne var ki, özel üretimin temeli ile zıtlık halinde bulunan bu niteliği ile para, son tahlilde daima bir şey, diğer metallerin yanısıra özel bir meta olarak görünmek zorundadır.

Ensonu, kuşkusuz kredi sistemi, kapitalist üretim tarzından, biraraya gelmiş emeğe dayanan üretim tarzına geçiş sırasında güçlü bir manivela olarak hizmet edecektir; ama doğal olarak, ancak üretim tarzının kendisindeki öteki büyük organik devrimler ile bağıntılı bir öge olarak. Buna karşılık, sosyalist anlamda, kredi ve bankacılık sistemiyle ilgili hayaller, kapitalist üretim tarzı ve onun şekillerinden birisi olarak kredi sistemi konusunda tam bir bilgisizlikten ileri gelmektedir. Üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesi sona erer ermez (bu, toprak üzerinde özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını da içerir) kredi artık bir şey ifade etmez hale gelir. Ne var ki, bunu, Saint-Simon'un izleyicileri bile anlamışlardı. Öte yandan, kapitalist üretim tarzı var olmaya devam ettiği sürece, faiz getiren sermaye de, onun biçimlerinden birisi olarak varlığını sürdürür ve gerçekte, ona ait kredi sisteminin temelini oluşturur. Yalnız, meta üretimini sürdürmek ve parayı ortadan kaldırmak isteyen sansasyonel yazar Proudhon,²⁵ o acayip yaratık *crédit gratuit*'yi*, küçük-burjuva sınıfının dindarca isteğinin bu sözde gerçekleşmiş şeklini hayal edebilecek güçteydi.

Religion saint-simonienne, Economie politique et Politique' in 45. sayfasında şunları okuyoruz: "Kredi, bazı kimselerin çalışma yeteneği ve

²⁵ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Bruxelles et Paris, 1847. — Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, s. 64 [*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s. 116. —Ed.]

* Karşılıksız kredi. —ç.

isteği olmaksızın sınaî aletlere sahip bulunduğu ve diğer çalışan kimse-lerin ise emek aletlerinden yoksun olduğu bir toplumda, bu araçların, sahiplerinin elinden bunları nasıl kullanacağını bilenlerin eline, mümkün olduğu kadar kolay şekilde aktarılması amacına hizmet eder. Bu tanı-
mın, krediye, *mülkiyetin* oluşum şeklinin bir sonucu olarak baktığına dikkat ediniz.” Bu nedenle kredi, mülkiyetin bu oluşumuyla birlikte orta-
dan kalkar. Daha ilerde 98. sayfada, bugünkü bankalar, “kendi alanları dışında yeralan işlemlerin başlattıkları, ama kendilerinin ilk itici kuvveti sağlamadıkları hareketleri izlemeyi kendi işleri saymaktadırlar; başka bir deyişle, bankalar, kendilerine borç verdikleri *travailleurs* bakımın-
dan, kapitalistlerin rolünü oynamaktadırlar.” Bankaların kendilerinin yönetimi ele almaları ve “yönettikleri kurumlar ile yaptıkları işlerin sayı-
sı ve yararlılığı ile” (s. 101) kendilerini göstermeleri fikri, *crédit mobili-
er*yi çekirdek olarak içermektedir. Aynı şekilde, Charles Pecqueur, banka-
ların (Saint-Simon’un izleyicileri buna *Système général des banques* di-
yor) “üretimi yönetmesini” istiyor. Pecqueur, aslında, Saint-Simon’un bir izleyicisidir, ama çok daha radikaldir. O “kredi kurumunun ... bütün ulu-
sal üretim hareketini denetlemesini” istiyor. — “Gereksinme içersindeki yetenekli ve erdemli kimselere, araç ve gereçler verecek, ama bu borçlu-
ları zorla sıkı bir üretim ve tüketim birlikteliğine sokmadan, tersine, ken-
di değişim ve üretimlerini düzenlemelerine yardım edecek ulusal bir kredi kurumunun kurulmasına çalışın. Bu şekilde, başaracağınız tek şey, özel bankaların zaten şimdi yaptıkları şey, yani anarşi, üretim ve tüketim arasında oransızlık, bir kimsenin birdenbire mahvolması ve bir başkası-
nın birdenbire zengin olması olur; böylece kuracağımız kurum, bir kim-
seye belli bir miktar çıkar sağlamaktan, buna karşılık, bir başkasının bu-
nun ceremesini çekmesinden başka bir iş yapmış olmayacaktır ... ve siz, yalnızca, tıpkı şimdi kapitalist patronların yaptıkları gibi, yardım ettiğin-
iz ücretli-emekçilere birbirleriyle rekabet etmeleri için araç sağlamış olacaksınız.” (Ch. Pecqueur, *Théorie Nouvelle d’Economie Sociale et Politique*, Paris 1842, s. 434.)

Tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin en eski sermaye biçim-
leri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Ama bunlardan faiz getiren serma-
yenin halkın kafasında *par excellence* sermaye biçimini alması doğaldır. Tüccar sermayesinde, araya, siz ister buna kandırma, emek ya da başka bir şey deyin, aracının faaliyeti girmektedir. Oysa, faiz getiren sermaye-
de, sermayenin kendi kendisini üretici niteliği, kendisini genişleten de-
ğer, artı-değer üretimi tamamen gizemli bir özellik gibi görünmektedir. İşte bunun için, bazı iktisatçılar bile, özellikle Fransa gibi, sanayi serma-
yesinin henüz tamamen gelişmediği ülkelerde, faiz getiren sermayeye tem-
mel sermaye biçimi olarak sarılmakta ve örneğin toprak rantına, borç-
biçimi burada da egemen olduğu için, sırf onun değişik bir biçimi gözüyle bakmaktadırlar. Böylece, kapitalist üretim tarzının iç düzenlenmesi tamamen yanlış anlaşılmakta ve toprağın da sermaye gibi yalnız kapita-

listlere borç verildiği olgusu gözden kaçırılmış olmaktadır. Kuşkusuz, makineler ve bürolar gibi üretim araçları da, para yerine aynen borç verilebilir. Ama o zaman bunlar, belli bir para miktarını temsil ederler, ve faize ek olarak, aşınma ve yıpranma için bir kısım ödenmesi olgusu, bunların kullanım-değerleri, yani sermayenin bu öğelerinin özgül doğal biçimlerine bağlıdır. Burada, kesin rol oynayan etmen, gene, bunların doğrudan üreticilere mi —ki bu da, hiç değilse bu olayın geçtiği alanda kapitalist üretim tarzının bulunmaması önkoşulunu gerektirir—, yoksa sanayici kapitalistlere mi —ki bu da tamamen, kapitalist üretim tarzına dayanan varsayımdır— ödünç verilmiş olmasıdır. Burada, binaların, vb. bireysel kullanım için kiralanması halini ayrıca tartışma konusu etmek, hem konu-dışı ve hem de anlamsız bir şey olur. İşçi sınıfının, bu yollarla da, hem de çok büyük ölçüde soyulduğu apaçıktır, ama bunu da, gene, işçilere, geçim araçlarını satan perakendeci tüccarlar yapmaktadır. Ve bu, üretim sürecinin kendisinde yeralan asıl sömürüye paralel giden ikincil bir sömürü şeklidir. Satma ile borç verme arasındaki ayırım, bu durumda tamamen önemsiz ve yalnızca biçimseldir, ve daha önce de değinildiği gibi,* sorunun gerçek niteliğine büsbütün yabancı olanlar dışında, hiç kimseye önemli bir şeymiş gibi görünmez.

Tefecilik, ticaret gibi, belli bir üretim tarzını sömürür. O, bu biçimi yaratmaz, ama onunla dışsal ilişki içersindedir. Tefecilik onu daima yeni baştan sömürebilmek için, doğrudan doğruya devam ettirmeye çabalar; tutucudur ve bu üretim tarzını yalnızca daha sefil hale getirir. Üretim sürecine meta olarak ne kadar az üretim ögesi girer ve oradan meta olarak çıkarsa, bunların ilk biçimleri olan para, ayrı bir hareket olarak o kadar fazla görünür. Toplumsal yeniden-üretimde dolaşımın oynadığı rol ne denli önemsiz olursa, tefecilik o denli gelişip serpilir.

Para-servetin, özel bir tür servet olarak gelişmesi, tefeci sermaye bakımından, bu sermayenin bütün alacaklarının, para alacak biçiminde bulunduğu anlamına gelir. Bir ülkede, üretimin ana gövdesi ne kadar fazla doğal hizmetlerle, yani kullanım-değerleriyle sınırlı ise, bu sermaye o kadar fazla gelişir.

Tefecilik, aşağıdaki ikili rolü oynadığı ölçüde, sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmekte güçlü bir mekanizmadır: birincisi, genellikle, tüccar servetinin yanısıra, bağımsız bir para-servet oluşturmak; ikinci olarak da, emek araçlarına elkoymak, yani emek araçlarının eski sahiplerini mahvetmek.

ORTAÇAĞLARDA FAİZ

“Ortaçağlarda nüfus tamamen tarımsaldı. Bu feodal sistem içersin-

* Bu baskıda s. 302-309. —Ed.\\

de ancak az bir alışveriş olabilir ve dolayısıyla kâr da küçük olurdu. Dolayısıyla, tefeciliğe karşı olan yasalar ortaçağlarda haklıydı. Ayrıca, tarımsal bir ülkede, bir kimse fakirliğe ya da sefaletle düşmedikçe, ancak ender olarak borç para almak ister. ... Henry VIII zamanında faiz %10 olarak sınırlandırılmıştı. James I bunu yüzde 8'e indirdi. ... Charles II, yüzde 6'ya indirdi; Kraliçe Anne'nın saltanatı sırasında, bu, yüzde 5'e indirildi. ... O devirlerde, borç verenlerin, aslında, yasal olmamakla birlikte fiili bir tekelleri vardı, ve bu nedenle de, öteki tekelliler gibi bunların da bir düzen içersine sokulması gerekiyordu. Zamanımızda, faiz oranını düzenleyen, kâr oranıdır. O devirlerde ise, kâr oranını düzenleyen şey faiz oranı idi. Borç para veren, tüccardan yüksek bir faiz oranı istedi mi, tüccar da mallarına yüksek bir kâr oranı koymak zorundaydı. Böylece, büyük bir miktar para, alıcıların cebinden alınıp, borç para verenlerin cebine konuyordu." (Gilbart, *History and Principles of Banking*, s. 163, 164, 165.)

"Bana söylendiğine göre, her Leipzig Fuarında yılda şimdi 10 gulden, yani her yüz gulden için 300 gulden alınıyormuş;* bazıları, Neuenburg Fuarını da ekleyince, bu, her yüz gulden için 40 gulden ediyormuş; acaba bu böyle mi bilmiyorum. Utanç verici! Bunun şeytanca sonucu ne olacaktır? ... Şimdi Leipzig'de 100 florini olan herkes yılda 40 florin alıyor ve bu, her yıl bir köylü ya da kasabalıyı paralayıp gövdeye indirmekle aynı şeydir. Bir kimsenin 1.000 florini varsa ve yılda 400 florin alıyorsa, bu, her yıl bir şövalye ya da zengin soyluyu gövdeye indirmek demektir. Eğer bir kimsenin elinde 10.000 florini varsa, yılda 4.000 florin alıyorsa, bu, her yıl zengin bir kontu yiyip yutmak demektir. Eğer bir kimsenin, büyük tüccarlar gibi, 100.000 florini varsa ve yılda 40.000 florin alıyorsa, bu, her yıl varlıklı bir prensi çiğnemedi yutmak demektir. Yok eğer bir kimsenin elinde 1.000.000 florin var da, yılda 400.000 florin alıyorsa; bu, her yıl haşmetli bir kralın gövdeye indirilmesi demektir. Ve o, böylece, ne kendisini, ne malını-mülkünü tehlikeye atmakta, iş-güç yapmamakta, ocağın karşısına geçip patates kızartmaktadır; aşağılık bir eşkiya evde oturup da on yılda bütün dünyayı işte böylece gövdeye indirebilir." (Bu parça, *Bücher vom Kaufhandel und Wucher vom Jahre 1524* adlı yapıttan alınmıştır; Luther's *Werke*, Wittenberg 1589, Teil 6, s. 312.)

"Onbeş yıl önce, öylesine tehdit edici bir şekilde yayılmıştı ki, herhangi bir düzelmeyi pek de ummadığım bir sırada, tefeciliğe karşı kalemi elime aldım. O zamandan beri öylesine saldırgan hale geldi ki, artık, kötülük, günah ya da ayıp diye sınıflandırılmasına tenezzül etmiyor ve sanki halk için büyük bir yarar ve hristiyanca hizmet sağlıyormuş gibi, katıksız erdem ve onur gibi övülmek istiyor. Şimdi bizim, onura dönü-

* Yazar burada, yılda üç kez, —Yeni yılda, Paskalya'da ve St. Michael Gününde— kurulan Leipzig Fuarında üç taksitte, faizle birlikte ödenen 100 gulden borçtan söz ediyor. —Ed.

şen bu utançtan, erdeme dönüşen bu kötülüktен kurtulmamıza kim yar-
dım edecek?” (Martin Luther, *An die Pfarherrn wider den Wucher zu
predigen*, Wittenberg 1540.)

“Yahudiler, Lombardlar, tefeciler, gaspedenler, bizim ilk bankerleri-
miz, bizim ilkel para tüccarlarımızdı, bunların karakteri biraz adice idi.
... Bunlara, Londralı sarraflar da katıldı. Bir bütün olarak ... bizim ilkel
bankerler ... kötü bir takım idi, bunlar açgözlü tefeciler, taşkalpli vampir-
lerdi.” (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2nd ed., London 1843, s. 19,
20.)

“Venedik’in (bir banka kurmakla) gösterdiği örnek, böylece hemen
taklit edildi; bütün kıyı kentleri, ve genellikle, bağımsızlıkları ve ticaret-
leriyle ün yapmış bütün kentler, ilk bankalarını kurdular. Gemilerinin
çoğu kez uzun zaman alan dönüş yolculuğu, kaçınılmaz olarak krediyle
iş yapılmasına yolaçtı. Bunu, Amerika’nın bulunması ve bu kıta ile yapı-
lan ticaret daha da yoğunlaştırdı.” (Esas nokta da buydu.) Gemilerin ki-
raflanması büyük borçları zorunlu hale getirdi; bu, eski Atina’da ve Yu-
nan’da uygulanmış bulunan bir usuldü. 1308’de, Bruges tüccar loncası-
nın bir sigorta şirketi vardı. (M. Augier, *l.c.*, s. 202, 203.)

Modern kredi sisteminin gelişmesinden önce, 17. yüzyılın son otuz
yılında İngiltere’de bile hâlâ görülen ve büyük toprak sahiplerine ve ge-
nellikle zevküsefa peşinde koşan varlıklı kişilere verilen borçların ne bo-
yutlara ulaştığı, diğer şeyler arasında, Sir Dudley North’un yapıtlarında
görülebilir. Sir North, yalnız ilk İngiliz tüccarlarından birisi değil, aynı
zamanda, zamanının en önde gelen teorik iktisatçılardan birisiydi: “Bu
ülkede ticaretle uğraşan kimselere işlerini yürütmek için verilen miktar,
faizle kullanılan paranın onda-biri bile değildir; faizle verilen paranın
büyük bir kısmı, lüks eşya ve büyük toprak sahipleri olduğu halde, top-
raklarının getirdiğinden daha fazla harcayan kimselerin giderlerinin kar-
şılanması için kullanılıyordu; bunlar malikânelerini satmaktansa rehine
koymayı tercih ediyorlardı.” (*Discourses upon Trade*, London 1691, s.
6-7.)

18. Yüzyılda Polonya: “Varşova, başlıca temeli ve amacı bankerlerin
tefecilik yapması olan, çok canlı bir poliçe ticaretiyle uğraşıyordu. Müs-
rif toprakbeylerine %8 faizle borç verecekleri parayı sağlamak için, dış
ülkelerden açık poliçe kredisi arıyorlar ve buluyorlardı; bu kredi her-
hangi bir meta ticaretine dayanmıyordu ve poliçeyi çeken yabancı, bu
dalavere ile yapılan geriye ödemeleri aldığı sürece devam ediyordu. Ne
var ki bunlar, yaptıkları bu işin bedelini, Tapper ve diğer çok saygıdeğer
Varşovalı bankerlerin iflâsları sonucu çok ağır biçimde ödediler.” (J. G.
Büsch, *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung, etc.*, 3rd. ed.,
Hamburg 1808, Vol. II., s. 232, 233.)

“Faiz alınması kilisece yasaklanmıştı, ama sıkıntı ve darlık sırasında, para bulmak amacıyla malk-mülk satılması yasaklanmamıştı. Borcu alanın borcunu ödemesine kadar belli bir süre için güvence olarak, borcu verene mal ve mülkün devredilmesi de yasaklanmamış, alacaklıya parasından ayrı kalmasına ödül olarak, bu maldan serbestçe yararlanma hakkı tanınmıştı. ... Bizzat kilise, kiliseye bağlı topluluklar ve *pia corpora** bu uygulamadan, özellikle haclı seferleri sırasında büyük çıkarlar sağlamışlardır. Böylece, ulusal servetin çok büyük bir kısmı, “ölü el” denilen bir kurumun tasarrufuna geçmiş oldu; hele Yahudiler, bu gibi tefecilikle uğraşmaktan menedildikleri ve bu gibi gayrimenkul ipotekleri tasarruf etmenin saklanması olanaksız olduğu için, bu servet daha da büyüktü. ... Faiz üzerine konulan bu yasaklama olmasaydı, kilise ile manastırlar hiç bir zaman bu kadar büyük servet sahibi olamazlardı.” (l. c., s. 55.)

* Hayır kurumları. —ç.

ALTINCI KISIM

**ARTI-KÂRIN TOPRAK RANTINA
DÖNÜŞMESİ**

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

TOPRAK mülkiyetinin çeşitli tarihsel biçimlerinin tahlili bu yapının kapsamı dışında kalır. Bununla ancak, sermaye tarafından üretilen artı-değerin, toprak sahibinin payına düşen bölümü ölçüsünde ilgileneceğiz. Şu halde tıpkı manüfaktürde olduğu gibi, tarımda da kapitalist üretim tarzının egemen olduğunu varsayıyoruz; bir başka deyişle, tarım, diğer kapitalistlerden, esas olarak sermayelerinin ve bu sermayenin harekete geçirdiği ücretli emeğin yatırılma biçimiyle ayırddeden kapitalistler tarafından yürütölmektedir. Bizi ilgilendirdiğı kadarıyla, nasıl fabrikatör, ip-lik ya da makine üretirse, çiftçi de, buğday vb. üretir. Kapitalist üretim tarzının, tarımı da denetimine aldığı varsayımı, bu üretim tarzının, üretimin ve burjuva toplumunun bütün alanlarında hüküm sürmesi demektir, yani onun önkoşulları, örneğın sermayeler arasında serbest rekabet, sermayenin bir üretim alanından diğerine aktarılması olanağı ve ortalama kârın bir düzeyde olması vb. tümüyle olgunlaşmıştır. Burada inceleyeceğimiz toprak mülkiyeti biçimi, sermayenin ve kapitalist üretim tarzının etkisi ile, ya feodal toprak sahipliğinden ya da toprak ve tarlanın *zilyedliğinin* doğrudan üretici için üretimin önkoşullarından biri olduğu ve onun toprağa *sahip olmasının*, *kendi* üretim tarzının gelişmesi açısından

en elverişli koşul olarak gözüktüğü, bir geçim aracı olarak küçük-köylü tarımından *dönüşen*, özellikle tarihsel bir biçimdir. Nasıl, kapitalist üretim tarzı, daima, emeğin koşullarının, emekçilerin elinden alınmasına dayanıyorsa, bu, tarımda da, tarım emekçilerinin topraktan kopartılmasını ve tarımı kâr amacıyla yürüten kapitaliste bağlı kılınmalarını öngörür. Böylece, tahlilimizin amacı açısından başka toprak mülkiyeti ve tarım biçimlerinin var olmuş olması, ya da hâlâ var olduğu yolundaki itiraz, tamamen yersizdir. Böyle bir itiraz, ancak, tarımdaki kapitalist üretim tarzını ve buna tekabül eden toprak mülkiyeti biçimini, tarihsel değil de, ebedî kategoriler olarak alan iktisatçılara uygulanabilir.

Bizim, toprak mülkiyetinin modern biçimini inceleme nedenimiz sırf, sermayenin toprağa yatırılmasından doğan bütün özgül üretim ve değişim ilişkilerini inceleme gereksinmesine dayanır. Bu yapılmadıkça, sermaye tahlilimiz tamamlanmış olmayacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca sermayenin bizzat tarıma, yani belli bir halkı besleyen ana tarım ürününün üretimine yatırılması üzerinde duracağız. Bu amaç için, buğdayı kullanabiliriz, çünkü buğday, kapitalist yönden gelişmiş modern ulusların başlıca geçim aracıdır. (Ya da, tarım yerine, madenciligi kullanabiliriz, çünkü her ikisi için de yasalar aynıdır.)

Adam Smith'in en büyük katkılarından biri, keten ve boya eczası gibi tarımsal ürünlerin üretimine ve bağımsız sığır yetiştiriciliğine vb. yatırılan sermaye için toprak rantının, ana geçim maddesinin üretimine yatırılan sermayeden elde edilen toprak rantı tarafından belirlendiğini göstermiş olmasıdır.* Gerçekten de, o zamandan beri, bu konuda başka hiç bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bütün sınırlamalar ya da eklemeler, toprak mülkiyeti üzerine ayrı bir incelemede yapılmalıdır, burada değil, bu yüzden, —buğday üretimine ayrılmış toprak kastedilmedikçe— *ex professo* toprak mülkiyetinden sözetmeyeceğiz, buna, yalnızca, yeri gelince, örnek olarak başvuracağız.

Eksik bir şey kalmasın diye, toprak deyiminin içine, toprağın bir eki olarak bir kimseye ait oldukları sürece, suyu, vb. kattığımızı da belirtelim.

Toprak mülkiyeti, bazı kişilerin, yeryüzünün belli bölgelerini, başka herkesi dışlayarak, tamamen kendi özel irade alanları şeklinde tekelleiri altına almalarını öngörür.²⁶ Bunu aklımızda tutarsak, sorun, kapitalist

* Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Aberdeen, London 1848, s. 105-106. —Ed.

²⁶ Hiç bir şey, Hegel'in geliştirdiği özel toprak mülkiyetinden daha komik olamaz. Buna göre, insan bir birey olarak, iradesini, dışsal doğanın ruhu olarak gerçekliğe vermelidir, ve bu yüzden bu doğaya sahip olmalı ve onu kendi özel mülkü yapmalıdır. Eğer bu, "birey" in, bir birey olarak insanın yazgısıysa, bundan, her insanın, gerçek bir birey olmak için, bir toprak sahibi olması gerektiği çıkacaktır. Çok yeni bir ürün olan toprağın serbest özel mülkiyeti Hegel'e göre belirli bir toplumsal ilişki değil, bir birey olarak insanın "doğa"yla bir ilişkisi, insanın, her şeyi mülk edinmekte mutlak bir hakkıdır. (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, s. 79.) En azından şu kadar açıktır: birey, aynı toprak parçasına dayanarak, aynı biçimde gerçek bir birey haline gelmek isteyen bir başka bireyin

üretim temeli üzerinde, bu tekelin gerçekleştirilmesini, yani iksitadi değerini, araştırmaktır. Bu kişilerin, yeryüzünün bazı bölgelerini kullanmada ya da kötüye kullanmada, yasal güce sahip olmalarıyla, hiç bir şey çözümlenmiyor. Bu gücün kullanılması, tümüyle, onların istemlerinden bağımsız olan, iktisadî koşullara dayanır. Yasal görüş, tek başına, yalnızca, bütün diğer mal sahipleri, mallarıyla ne yapabiliyorlarsa, toprak sahibinin de toprakla aynı şeyi yapabileceği anlamına gelir. Ve bu görüş, bu toprağın serbest özel mülkiyeti konusundaki yasal görüş, eski dünyada, ancak toplumun organik düzeninin dağılmasıyla ve modern dünyada, ancak kapitalist üretimin gelişmesiyle ortaya çıkar. Bu, Asya'ya, Avrupalıları tarafından ancak bazı bölgelerde sokulabilmiştir. İlkel birikimi incelediğimiz bölümde (Buch I, Kap. XXIV*), bu üretim tarzının, bir yandan, doğrudan üreticilerin, toprağın (vasallar, serfler, köleler vb. şeklinde) yalnızca bir eki olma durumundan çıkmalarını, öte yandan da, insan yığınlarının topraktan kopartılmalarını şart koştuğunu görmüştük. Bu ölçüde, toprak mülkiyetinin tekeli tarihsel bir öncüdür ve yığınların şu ya da bu biçimde sömürülmesine dayanan bütün önceki üretim tarzlarında olduğu gibi, kapitalist üretim tarzının da temeli olmaya devam etmektedir. Ama, başlangıç halindeki kapitalist üretim tarzının karşısında bulunduğu toprak mülkiyeti biçimi ona uymaz. O, önce, tarımı, sermayeye bağlı kılarak, kendisi için, gerekli olan biçimi yaratır. Böylece —hukukî biçimleri ne kadar farklı olursa olsun— feodal toprak mülkiyetini, klan mülkiyetini, mark komünlerindeki küçük köylü mülkiyetini, bu üretim tarzının gereklerini karşılayan iktisadî biçimlere dönüştürür. Kapitalist üretim tarzının, belligaşlı sonuçlarından biri, bir yandan, tarımı, toplumun en az gelişmiş kesimince uygulanan, kendi kendine devam eden salt deneysel ve mekanik bir süreç olmaktan çıkartıp, özel mülkiyet koşulları altında bu ne kadar mümkünse, tarımbilimin bilinçli, bilimsel bir

iradesine karşı, salt kendi "irade"si ile bir toprak sahibi olarak varlığını koruyamaz. Bu, kesinlikle, iyi niyetten başka bir şeyi de gerektirir. Üstelik, "birey"in iradesini gerçekleştirmek için nereyi sınırladığını — bu iradenin gerçekleşmesi için bütün bir ülkeyi mi, yoksa, mal edinilmeleriyle, "iradenin, eşya üzerinde üstünlüğünün kendini gösterebileceği" [s. 80] bütün bir ülkeler grubunu mu gerektirdiğini saptamak, kesinlikle olanaksızdır. Burada Hegel tam bir çıkmaza giriyor. "Mal edinme, çok özel bir türdendir; bedenimle değebileceğimden fazlasına sahip olmam; ama öte yandan açıktır ki, dışsal şeyler tutabileceğimden daha yaygındır. Böyle bir şeye böylece sahip olmakla, bir başkası, dolayısıyla ona bağlanmaktadır. Mal edinme eylemini elimle uygulayım, ama bunun kapsamı genişletilebilir." (s. 90.) Ama bu başka şey de gene bir başka şeye bağlıdır ve böylece, ruh olarak irademın toprağa dökülebileceği sınır ortadan kalkar. "Ben bir şeye sahip olunca, zihnim, hemen, yalnızca bu benim şimdi sahip olduğum mülkün değil, onunla bağlantılı olanın da benim olduğu fikrine atlar. Burada söz pozitif hukukun olmalıdır, çünkü kavramdan daha fazla bir şey çıkarılamaz." (s. 91.) Bu, "kavram"ın olağanüstü bir saflıkla kabul edilmesidir, ve ta başlangıçta, —burjuva toplumuna ait— çok belirli bir hukuki toprak mülkiyeti görüşünü mutlak olarak kabul eden bu kavramın, bu toprak mülkiyetinin gerçek yapısını "hiç" anlamadığını tanıtılır. Bu, aynı zamanda, toplumsal, yani iktisadî gelişme gerekleri değişikliği, "pozitif hukukun" belirlenmelerinin de değişebileceği ve değişmesi gerektiğinin kabulünü de içerir.

* *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Kısım. —Ed.

uygulanması haline sokması;²⁷ yani bir yandan, toprak mülkiyetini, egemenlik ve kulluk ilişkilerinden koparması, öte yandan da, bir üretim aracı olarak toprağı, toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden —ki onun için toprak, yalnızca, tekeli sayesinde sanayici kapitalistten, kapitalist çiftçiden topladığı belli bir para miktarını temsil eder— tümüyle ayırmasıdır; [kapitalist üretim tarzı] toprak sahipliğı ile toprak arasındaki bağlantıyı öylesine kökünden çözer ki, malikâneleri İskoçya’da olduğu halde, toprak sahibi, bütün yaşamını İstanbul’da geçirebilir. Böylece, toprak mülkiyeti, bütün eski siyasal ve toplumsal süslerini ve ilişkilerini, kısacası, daha sonra göreceğimiz gibi, hem sanayici kapitalistlerin kendilerinin, hem de onların teorik sözcülerinin toprak mülkiyetine karşı giriştikleri savaşımın ateşiyile yararsız ve saçma fazlalıklar diye verdikleri bütün bu geleneksel ekleri üzerinden atarak, saf iktisadî biçimini alır. Bir yandan, tarımın rasyonelleştirilerek ilk kez toplumsal bir ölçüde işlenebilir hale getirilmesi, öte yandan da topraktaki mülkiyetin *ad absurdum** azaltılması, kapitalist üretim tarzının büyük başarılarıdır. Bütün diğer tarihsel ilerlemeleri gibi, bunları da, önce, doğrudan üreticileri tümüyle yoksullaştırarak elde etmiştir.

Esas konumuza geçmeden önce, yanlış anlamaya meydan vermemek için, başlangıç niteliğinde birkaç söz daha söylemek gerekiyor.

Kapitalist üretim tarzının önkoşulları o halde şunlardır: Toprağı gerçekten işleyenler, bir kapitalist tarafından, tarımla, yalnızca sermayenin özel bir sömürü alanı olarak, özel bir üretim dalındaki sermayesi için bir yatırım olarak uğraşan bir kapitalist çiftçi tarafından istihdam edilen ücretli işçilerdir. Kapitalist çiftçi, toprak sahibine, kullandığı toprağın sahibine, sermayesini bu özel üretim dalına yatırma hakkı karşılığında sözleşme ile saptanmış belirli dönemlerde, örneğin her yıl, (tıpkı para-sermaye ödünç alanın belirli bir faiz ödemesi gibi) bir miktar para öder. İster tarımsal toprak, yapı arsaları, madenler, balıkçılık bölgeleri ya da

²⁷ Johnston gibi çok tutucu tarım kimyacıları, gerçekten rasyonel bir tarımın, her yerde, özel mülkiyetten kaynaklanan aşılmaz engellerle karşılaştığını kabul etmektedirler. Dünyadaki özel mülkiyet tekelinin *ex professo* savunucuları olan yazarlar da, bunu kabul etmekte; örneğin Charles Comte’un, özel amacı, özel mülkiyetin savunulması olan iki ciltlik yapıtında olduğu gibi. “Bir ulus” diyor, “onu besleyen toprağın her bölümü, genel çıkarla en iyi uyuşan amaca ayrılmadıkça, niteliğı ile bağdaşan bir gönenc ve güç derecesine erişemez. Ulusun zenginliğinde güçlü bir gelişme sağlamak için, tek ve özellikle son derece bilgili bir iradenin, eğer mümkünse, mülkünün her parçasının görevini vermesi ve her parçasının bütün ötekilerin gönencine katkıda bulunmasını sağlamayı üstlenmesi gerekir. Ama böyle bir iradenin varlığı ... toprağın özel parçalara bölünmesiyle ... ve her mal sahibine güvence verilen, mülkünü hemen mutlak bir biçimde kullanma yetkisiyle bağdaşmayacaktır.” [*Traite de la propriété*. Tome I, Paris 1834, s. 228. —Ed.] — Johnston, Comte ve ötekiler, mülkiyet ile rasyonel bir teknik tarım arasındaki bir çelişkinden sözettiklerinde, yalnızca bir bütün olarak belli bir ülkenin toprağının işlenmesi zorunluluğunu düşünüyorlar. Ama, özel tarımsal ürünlerin ekiminin piyasa-fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı oluşu ve bu ekimdeki bu fiyat dalgalanmalarından doğan sürekli değişiklikler —hemen para kazanılması amacına yönetilmiş olan kapitalist üretimin tüm ruhu—, ardarda kuşaklar zincirinin gereksinme duyduğu tüm sürekli yaşam gereksinimleri dizisini sağlamak zorunda olan tarımla çelişki halindedir. Ancak cender olarak, yani özel mülk olmayıp, devlet denetimine tâbi oldukları zaman bir bütün olarak toplumun çıkarlarına azçok uygun düşen bir biçimde yönetilen ormanlar, bunun çarpıcı bir örneğini verirler.

* Anlamsızca, saçma olarak. —ç.

ormanlar için olsun ödenen bu para toplamına, toprak rantı adı verilir. Bu, toprak sahibinin, toprağını, kapitalist çiftçiye kiralamayı kabul ettiği bütün dönem için ödenir. Bu nedenle, toprak rantı, burada, topraktaki mülkiyetin, iktisadî açıdan gerçekleştiği, yani değer ürettiği biçimdir. O halde, burada, birlikte ve karşılıklı zıtlık halinde, modern toplumun çerçevesini oluşturan üç sınıfın hepsi — ücretli işçiler, sanayici kapitalistler ve toprak sahipleri ortaya çıkmış oluyor.

Sermaye, ya kimyasal nitelikte iyileştirmeler, gübreleme vb. ile olduğu gibi geçici bir biçimde, ya da drenaj kanalları, sulama çalışmaları, düzleme, çiftlik binaları vb. ile olduğu gibi daha sürekli bir biçimde toprağa katılarak, ona bağlanabilir. Başka yerlerde, toprağa bu biçimde uygulanan sermayeye *la terre-capital** adını verdim.²⁸ Bu, sabit sermaye kategorisine dahildir. Toprağa katılan sermayenin faizi, ve bir üretim aracı olarak bu yolla onda meydana getirilen iyileştirmeler, kapitalist çiftçinin toprak sahibine ödediği rantın bir bölümünü oluşturabilir,²⁹ ama ister doğal, ister işlenmiş durumda olsun, toprağın o haliyle kullanımı için ödenen gerçek toprak rantını oluşturmaz. Bizim şimdiki araştırma alanımız dışında kalan toprak mülkiyeti üzerine yöntemli bir incelemede, toprak sahibinin gelirinin bu bölümü, uzun uzadıya tartışılmalıdır. Burada, onun hakkında birkaç söz söylemek yetecektir. Tarımdaki alışılmış üretim süreçlerine eşlik eden, daha geçici sermaye yatırımlarının istisnasız hemen hepsi, kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Tarım rasyonel bir biçimde yapılırsa, yani örneğin Birleşik Devletler'in eski köle-sahipleri arasında moda olduğu gibi, toprağın vahşice yağma edilmesine indirgenmezse, genel olarak asıl tarım gibi, bu yatırımlar da, toprağı iyileştirirler,³⁰ ürününü artırırlar, ve toprağı salt malzeme olmaktan çıkarıp toprak-sermayeye dönüştürürler; bununla birlikte, kibar toprak sahipleri bu tip uygulamalara karşı sözleşme ile kendilerini güvence altına almışlardır. İşlenmiş bir tarla, aynı doğal nitelikteki işlenmemiş bir tarladan daha değerlidir. Toprağa katılan ve daha uzun bir süre içinde tüketilen, daha sürekli sermaye yatırımları da, esas olarak ve bazı alanlarda çoğu kez tümüyle kapitalist çiftçi tarafından yapılır. Ama sözleşmede yükümlenilen zaman sona erer ermez, —ve kapitalist üretimin gelişmesi

²⁸ *Misère de la Philosophie*, s. 165 [Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 171, 172. —Ed.]. Burada *terre-matière* ve *terre-capital* arasında bir ayrım yapmışım. "Zaten üretim araçları biçimine dönüştürülmüş bulunan topraklara salt daha çok sermaye yatırma olgusu, toprağa madde olarak, yani toprağın boyutlarına bir şey eklemeksizin, toprağı sermaye olarak artırır. ... Sermaye olarak toprak, herhangi bir başka sermayeden daha ölümsüz değildir. ... Sermaye olarak toprak, sabit sermayedir; ama sabit sermaye de, tıpkı, döner sermaye gibi, tüketilir."

²⁹ "Oluşturabilir" diyorum, çünkü bazı koşullar altında, bu faiz, toprak rantı yasasıyla düzenlenir ve bu yüzden büyük doğal verimliliğe sahip bakır topraklar arasındaki rekabette olduğu gibi, ortadan kaybolabilir.

³⁰ Bkz: James Anderson, [*A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain*, London 1801, s. 35-36, 38, —Ed.] ve Carey [*The Past, the Present and the Future*, Philadelphia 1848, s. 129-131. —Ed.]

* Sermaye olarak toprak, toprak-sermaye. —ç.

ile, toprak sahiplerinin sözleşme süresini mümkün olduğu kadar kısaltmaya çalışmalarının nedenlerinden biri de budur—, toprağa katılmış olan iyileştirmeler, asıl maddenin, toprağın ayrılmaz bir niteliği olarak toprak sahibinin malı olurlar. Toprak sahibi, yeni yaptığı sözleşmede, toprağa katılan sermayenin faizini, toprak ranının kendisine ekler. Ve bunu, şimdi toprağı ister bu iyileştirmeleri yapan kapitalist çiftçiye, ister bir başka çiftçiye kiralasın, gene yapar. Böylece rantı artmış olur; ve eğer toprağını satmak isterse (toprağın fiyatının nasıl belirlendiğini birazdan göreceğiz), şimdi değeri daha yüksek olacaktır. Yalnızca toprağı değil, iyileştirilmiş toprağı karşılığında hiç bir şey ödemediği toprağa katılan sermayeyi de satmaktadır. Bizzat toprak rantının hareketlerinden tamamen ayrı olarak, toprak sahiplerinin artan bir biçimde zenginleşmesinin, rantlarının, sürekli artmasının ve iktisadî gelişme süreci ile birlikte, malikânelerinin para-değerinin durmadan büyümesinin sırlarından biri de burada yatar. Böylece, toplumsal gelişmenin, kendi yardımları olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirirler — *fruges consumere nati*. * Ama bu, aynı zamanda, tarımın rasyonel gelişmesinin önüne çıkan en büyük engellerden de biridir, çünkü kiracı çiftçi, kiralama dönemi boyunca tam kazancını almayı umut edemeyeceği bütün iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır. Yalnızca, 18. yüzyılda, modern rant teorisinin** gerçek bulucusu —ayrıca zamanının becerikli bir kapitalist çiftçisi ve ileri bir tarımbilimcisi olan— James Anderson'un değil, aynı zamanda, günümüzde, İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü yapısına karşı çıkanların da, bu durumu bir engel sayarak, bıkıp usanmadan şiddetle yerdiklerini görüyoruz.

A. A. Walton,*** *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland*, London 1865'te, bu konuda şöyle diyor (s. 96, 97): “Ülkenin her yerindeki pek çok tarımsal birliğin tüm çabaları, bu iyileştirmeler, kiracı çiftçinin ya da emekçinin koşullarını düzeltmekten çok, toprakbeyinin malikânesinin ve kiraya verdiği malların değerinin çok daha büyük ölçüde artması anlamına geldiği sürece, tarımsal iyileşmenin gerçek ilerlemesi açısından çok geniş ve gerçekten dikkate değer sonuçlar veremeyeceklerdir. Genellikle, çiftçiler, toprakbeyi ya da onun aracısı kadar, ya da hatta Tarımsal Birliğin başkanı kadar, toprağın iyice temizlenmesi ve işlenmesinde daha çok emek istihdamı ile birlikte, iyi drenaj, bol gübre ve iyi yönetimin, hem iyileştirmede, hem üretimde fevkalâde sonuçlar vereceğinin farkındalar. Ancak, bütün bunların yapılabilmesi için epeyce harcama gerekmektedir, ve çiftçiler şunun da farkındalar ki, toprağı

* Toprağın meyvelerini tüketime yetenekli. —ç. — (Horace, *Epistles*, Book I. *Epistles* 2, 27. — *Ed.*)

** J. Anderson'un rant teorisi konusundaki bkz: K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* (K. Marx-F. Engels, *Werke*, Band 26, 2. Teil, s. 103-106, 110-114, 134-139). — *Ed.*

*** Asıl mesleği mimarlık olan Alfred A. Walton, demokratik davaların aktif bir destekleyicisi ve Birinci Enternasyonal'in 1867'den 1870'e kadar Genel Konsey üyesiydi. — *Ed.*

ne kadar iyileştirirler ya da değerini artırırsalar, uzun dönemde esas kârı, daha yüksek rant ve malikânelerinin artan değeri biçiminde, toprakbeyleri alacaklardır. ... Bu söylevcilerin [tarım şenliklerinde konuşan toprakbeyleri ve aracılarının] garip bir dikkatsizlikle onlara söylemeyi ihmal ettikleri şeyi —yani yaptıkları bütün iyileştirmelerde, aslan payının, uzun vadede mutlaka toprakbeylerinin cebine gideceğini—, görebilecek kadar uyanıktırlar. ... İlk kiracı, çiftliği ne kadar iyileştirirse, onun ardılı, toprakbeyinin, rantı, her zaman, önceki iyileştirmelerden doğan topraktaki değer artışıyla orantılı olarak artıracaklarını görecektir.”

Asıl tarımda bu süreç, toprağın yapı amacıyla kullanıldığı haldeki kadar açıklıkla henüz görülmez. İngiltere’de yapı amacıyla kullanılan, ama *freehold** olarak satılmamış olan toprağın çok büyük bir bölümü, toprak sahiplerince, 99 yıllığına, ya da mümkünse daha kısa bir süre için kiralanmıştır. Bu dönemin sona ermesinden sonra, yapılar, toprağın kendisiyle birlikte, toprak sahibinin eline geçer. “Onlar [kiracılar] kiralamanın bitimine kadar aşırı bir toprak rantı ödedikten sonra, kiralamanın bitimiyle, evi oturulabilir bir halde büyük toprakbeyine devretmek zorundadırlar. Kiralama biter bitmez, aracı ya da denetçi gelecek, evinizi inceleyecek, ve onu iyice onarmanızı sağlayacak, sonra da ona elkoyacak ve beyinin mülküne katacaktır. ... İşin aslı şudur ki, eğer bu sistemin oldukça uzun bir süre tam olarak işlemesine izin verilirse, hem krallıktaki ev mülkiyetinin tamamı, hem de toprak, büyük toprakbeylerinin elinde toplanacaktır. Temple Bar’dan kuzeye ve güneye, Londra’nın Batı Yakasının tümü, yarım düzine büyük toprakbeyine aittir denilebilir, hepsi çok yüksek kiralalarla verilmiştir ve kiralamaların tamamen sona ermediği yerlerde de bunların vadesi yakında dolacaktır. Krallıktaki bütün kentler için aşağı yukarı aynı şey söylenebilir. Bu gözüdoymaz dıştılama ve tekel sistemi, burada da kalmaz. Liman kentlerimizdeki dok yerlerinin hemen tümü, aynı gasp süreci ile, karadaki büyük levyatanların** elinde toplanmıştır.” (*l.c.*, s. 93.) Bu durumda, açıktır ki, 1861 nüfus sayımı, İngiltere ve Gal için toplam nüfusu 20.066.224 ve toprakbeylerinin sayısını 36.032 olarak verirken, evsahiplerinin, ev sayısına ve nüfusa oranı, büyük toprakbeyleri bir yana, küçükler öte yana konulduğunda tümüyle farklı gözükcektir.

Bu yapı sahipliği örneği önemlidir. Her şeyden önce, gerçek toprak rantı ile, toprak rantına bir ek olabilecek, toprağa katılan sabit sermaye faizi arasındaki farkı açıkça göstermektedir. Tarımdaki kiracı tarafından toprağa katılan sermayenin faizi gibi, yapıların faizi de, kiralama sürdüğü sürece, sanayici kapitalistin, yapı spekülâtörünün ya da kiracının eline geçer ve toprağın kullanımı için, belirlenmiş tarihlerde yıllık olarak ödenmesi gereken toprak rantı ile hiç bir ilgisi yoktur. İkinci olarak,

* Mülk, mülkiyet. —ç.

** Tavratta ve hristiyan yazınında çoğu kez kötülüğü simgeleyen bir deniz canavarı. —ç.

başkalarının toprağa katılan sermayenin sonunda toprakla birlikte toprak sahibinin eline geçtiğini ve bunun faizinin kirayı artırdığını da göstermektedir.

Bazı yazarlar, ya toprakbeyliğinin sözcüsü gibi hareket ederek ve burjuva iktisatçılarının saldırılarına karşı şiddetle savunmaya geçerek, ya da Carey gibi, kapitalist üretim sistemini, bir çelişkiler sistemi olmaktan çıkartıp, bir “uyumluluklar” sistemine dönüştürmeye çalışarak, toprak rantını toprak mülkiyetinin bu özgül ikisadî anlatımını, faizle özdeşmiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Böylece, toprakbeyleri ile kapitalistler arasındaki karşıtlık ortadan kalkacaktı. Kapitalist üretimin ilk aşamalarında ise karşıt yöntem kullanılmıştır. O zamanlar, halk arasında toprak mülkiyetine hâlâ özel mülkiyetin eski ve saygıdeğer biçimi gözüyle bakılıyor, sermaye faizi, tefecilik olarak yeriliyordu. Bu yüzden, nasıl Turgot,* faizi haklı gösterecek nedenleri toprak rantının varlığından çıkarmışsa, Dudley North, Locke ve diğerleri de, sermaye faizini toprak rantına benzer bir biçimde sundular. Toprak rantının toprağa katılan sermayenin faizi için herhangi bir ekleme olmaksızın saf biçimiyle varolabileceği ve varolduğu gerçeği bir yana, yakın zamanın bu yazarları unutuporlar ki, toprakbeyi, bu yolla, ona hiç bir şeye malolmayan başka kişilerin sermayelerinin faizini almakla kalmaz, aynı zamanda, başkalarına ait bu sermayeyi, karşılığını vermeden cebe indirir. Belirli bir üretim tarzının karşılığı olan bütün diğer mülkiyet biçimleri gibi, toprak mülkiyetini de haklı çıkaracak neden şudur: üretim tarzının kendisi geçici bir tarihsel zorunluluktur ve buna, ondan çıkan üretim ve değişim ilişkileri de dahildir. İlerde göreceğimiz gibi, toprak mülkiyetinin diğer mülkiyet biçimlerinden şu bakımdan farklı olduğu bir gerçektir: gelişmenin belli bir aşamasında kapitalist üretim tarzının bakış açısından bile toprak mülkiyeti gereksiz ve zararlı görünmektedir.

Toprak rantı bir başka şekilde de faizle karıştırılabilir ve böylelikle onun özgül niteliği yanlış yorumlanabilir. Toprak rantı, toprakbeyinin gezegenimizdeki belirli bir toprak parçasını kiraya vermek yoluyla topladığı belirli bir miktar para biçimine bürünür. Görmüştük ki, her özel para toplamı sermayeye dönüştürülebilir, yani sanal bir sermayenin faizi olarak düşünülebilir. Örneğin, eğer, ortalama faiz oranı %5 ise, yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlinlik bir sermayenin faizi olarak kabul edilebilir. Bu yolla sermayeye dönüştürülen toprak rantı, toprağın alış-fiyatını ya da değerini oluşturur. Bu, emeğin fiyatı gibi, *prima facie*** akla-uygun olmayan bir kategoridir, çünkü yeryüzü, emeğin ürünü değildir ve bu yüzden değeri yoktur. Ama öte yandan, bu akla-uygun

* Anne-Robert Jacques Turgot (1827-81); l'Aulne baronu. Quesnay'nin öğrencisi ve kendisi de Fizyokrat yazar. *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*'i 1766'da yayımladı. Quesnay'nin 1774'de ölümünden sonra XVI. Louis'nin maliye bakanı olarak Fizyokratçı görüşleri uygulamak istedi ama başarılı olamadı. —Ed.

** İlk bakışta. —ç.

olmayan biçimin arkasında, gerçek bir üretim ilişkisi gizlenmiştir. Eğer bir kapitalist, yılda 200 sterlin rant getiren bir toprak satın alır ve bunun için 4.000 sterlin öderse, sanki bu sermayeyi faizli senetlere yatırmış veya doğrudan doğruya %5 faizle ödünç vermiş gibi, 4.000 sterlinlik sermayesi üzerinden, yılda, ortalama %5 faiz almış olur. Bu, 4.000 sterlinlik bir sermayenin %5'ten genişlemesi demektir. Bu varsayıma göre, toprağının alış-fiyatını, onun getirdiği gelirle yirmi yıl içinde karşılayabilecektir. Bu nedenle, İngiltere'de malikânelerin alış-fiyatı, şu kadar "yıllık alım" olarak hesaplanmaktadır. Bu da yalnızca toprak rantının sermayeye dönüştürülmesini ifade etmenin bir başka yoludur. Gerçekten de bu, —toprağın değil onun getirdiği toprak rantının— olağan faiz oranına göre hesaplanmış alış-fiyatıdır. Ama, tersine olarak, rant, sermayeye dönüştürülmesiyle açıklanamaz ve ondan çıkarılamazken, rantın sermayeye dönüştürülmesi, rantın varlığını öngörür. Rantın satışından bağımsız olarak varlığı, araştırmanın başlangıç noktası olarak daha doğrudur.

O halde, bundan şu sonuç çıkar: eğer toprak rantının sabit bir büyüklük olduğunu varsayarsak, faiz oranı yükselip düştükçe, toprağın fiyatı da tersine olarak yükselip düşebilir. Olağan faiz oranı %5'ten %4'e düşecek olursa, yılda 200 sterlinlik bir toprak rantı, 4.000 sterlin yerine, 5.000 sterlinlik bir sermayenin gerçekleştirilmesini temsil edecektir. Böylece, aynı toprak parçasının fiyatı, 4.000 sterlinden 5.000 sterline, ya da 20 yıllık alımdan 25 yıllık alıma yükselmiş olur. Karşıt durumda, bunun tersi olacaktır. Bu, toprağın fiyatının, toprak rantının kendisinden bağımsız olan ve yalnızca faiz oranı ile düzenlenen bir hareketidir. Ama görmüş olduğumuz gibi, toplumsal gelişme sırasında kâr oranı düşme eğilimi gösterdiğine göre, ve bu yüzden bir kâr oranı ile düzenlendiği ölçüde, faiz oranı da aynı eğilime sahip olduğuna göre ve üstelik, faiz oranı, kâr oranının etkisinin dışında, ödünç verilebilir sermayenin büyümesi sonucu da düşme eğilimi gösterdiğine göre, bundan şu sonuç çıkar: toprağın fiyatı, toprak rantının hareketinden ve rantın da bir bölümünü oluşturduğu, toprağın ürünlerinin fiyatlarından bile bağımsız olarak, bir yükselme eğilimine sahiptir.

Toprak rantının kendisinin, toprağı satın alan kişi açısından büründüğü faiz biçimiyle karıştırılması —toprak rantının niteliğini hiç bilmekten doğan bir karıştırma— insanı zorunlu olarak en saçma sonuçlara götürür. Bütün eski ülkelerde toprak mülkiyeti özellikle kibar bir mülkiyet biçimi ve toprak alımı da fevkalâde güvenli bir sermaye yatırımı sayıldığından, toprak rantının satın alındığı faiz oranı diğer uzun vadeli sermaye yatırımlarınıninkinden genellikle daha düşüktür; öyle ki, gayrimenkul satın alan bir kimse, aynı sermaye için diğer yatırımlarda %5 alacakken, alış-fiyatı üzerinden yalnızca %4 faiz alır. Bir başka deyişle, toprak rantı için diğer yatırımların getireceği aynı miktarda yıllık gelir miktarı için ödediğinden daha fazla sermaye öder. Bu, Mr. Thiers'i,* *La Propriété* üzerine yazdığı genellikle çok zayıf yapıtında

* Louis—Adolphe Thiers (1797-1877). tarihçi, politikacı ve devlet adamı. Louis-Philippe

(Fransız Ulusal Meclisinde, 1849'da Proudhon'a karşı yaptığı bir konuşmanın yeniden basımı*) toprak rantının düşük olduğu sonucuna götürmüştür, oysa ki bu, yalnızca onun alış-fiyatının yüksek olduğunu kanıtlamaktadır.

Sermayeye dönüştürülmüş toprak rantının, toprağın fiyatı ya da değeri gibi görünmesi, öyle ki, böylelikle toprağın herhangi bir mal gibi alınıp satılması gerçeği, bazı savunucuların toprak mülkiyetini haklı göstermelerine bir neden olmuştur, çünkü, tıpkı diğer mallarda olduğu gibi, alıcı, toprak için bir karşılık ödemektedir; ve toprak mülkiyetinin büyük bir bölümü bu yolla el değiştirmiştir. Bu durumda aynı neden, köleliği haklı göstermek için de kullanılabilir, çünkü köle sahibince satın alınan kölenin emeğinin getirdiği kazanç, yalnızca bu alıma yatırılan sermayenin faizini temsil etmektedir. Toprak rantının varlığını haklı gösterecek nedeni, onun alım ve satımından çıkarmak, genel olarak, onun varlığını, gene kendi varlığı ile haklı göstermek anlamına gelir.

Toprak rantının —yani kapitalist üretim tarzı temeline dayanan toprak mülkiyetinin bağımsız ve özgül iktisadî biçiminin— bilimsel bir tahlili için, onu, anlamı çarpıtan ve insanı şaşırtan, konuyla ilgisiz her şeyden arınmış saf biçimiyle incelemek ne kadar önemli ise, toprak mülkiyetinin fiili etkilerinin anlaşılması için —hatta, toprak rantı kavramıyla ve toprak rantının niteliğiyle çelişen ve gene de toprak rantının varoluş biçimleri gibi görünen pek çok gerçeğin teorik olarak kavranılması için— teoride bu karışıklıklara yolaçan kaynakları öğrenmek de o kadar önemlidir.

Uygulamada, kiracının toprak sahibine, toprağı işleme hakkı karşılığında, kira parası olarak ödediği her şey, toprak rantı gibi görünür. Bu haracın bileşimi ve kaynakları ne olursa olsun, gerçek toprak rantı ile ortak yanı şudur: toprak sahibi denen kişinin, gezegenimizin bir bölümünü tekel altına alması ona böyle bir haraç almak ve böyle bir değer biçmek olanağını vermektedir. Bunun gerçek toprak rantı ile ortak yanı şudur: bu haraç, daha önceden de belirttiğimiz gibi, toprağın kiralananmasından gelen sermayeye dönüştürülmüş gelirden başka bir şey olmayan toprağın fiyatını belirlemektedir.

Yukarda gördük ki, toprağa katılan sermayenin faizi, toprak rantının böyle dışardan gelme bir parçasını oluşturabilir; bu, iktisadî gelişme ilerledikçe, ülkenin toplam rantı üzerinde sürekli olarak büyüyen fazladan bir ekleme haline gelecek bir parçadır. Ama bu faizden ayrı olarak, kira parası kısmen ya da bazı durumlarda, yani gerçek toprak rantının hiç olmadığı —bu yüzden de toprağın gerçekten de değersiz olduğu— bir durumda tamamen, ya ortalama kârdan ya normal ücretlerden, ya da her ikisinden birden yapılan bir indirimi gizleyebilir. İster kârdan, ister

döneminde içişleri bakanı ve başbakan. Üçüncü Cumhuriyette, 1871-73 arası ilk başkan. 1871 Paris Komününün kanlı kasabı. Kepazece biyografisini izleyen Marx, Fransa'da İç Savaş'ta onun için, "Thiers, şu hacaksız canavar," der. —Ed.

* Proudhon'un konuşması, "Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale" de (Tome II, Paris 1849, s. 666-71) yayınlanmıştır. —Ed.

ücretlerden olsun, bu bölüm burada, toprak rantı olarak görünür, çünkü normal olarak sanayici kapitalistin ya da ücretli işçinin eline geçeceği yerde, kira parası biçiminde toprakbeyine ödenmektedir. İktisadî açıdan, bu bölümlerden ne biri ne de diğeri, toprak rantını oluşturur; ama uygulamada, gerçek toprak rantı kadar toprakbeyinin gelirini, tekelin iktisadî gerçekleşmesini oluşturur ve toprak fiyatları üzerinde aynı derecede belirleyici etkisi vardır.

Biz, şimdi, toprak rantının, kapitalist üretim tarzındaki toprak mülkiyetini ifade etme yolunun, kapitalist üretim tarzının kendisi varolmadan, yani ne kiracının kendisi bir sanayici kapitalist ne de yönetimi kapitalist bir yönetim tipi olmadan, resmen var olduğu koşullardan sözetmiyoruz. Örneğin *İrlanda*'da durum budur. Orada kiracı, genellikle bir küçük çiftçidir. Rant olarak toprakbeyine ödediği miktar çoğu kez yalnızca kendi kârının, yani (kendi emek aletlerinin sahibi olması sıfatıyla hakettiği) kendi öz artı-emeğinin bir kısmını değil, aynı zamanda bir başka durumda aynı miktar emek karşılığında alabileceği, normal ücretinin de bir kısmını içine alır. Bunun yanı sıra, toprağın iyileştirilmesi için hiç bir şey yapmayan toprakbeyi, kiracının çoğunlukla toprağa kendi emeğiyle kattığı küçük sermayesine de elkoyar. Bu, tıpkı tefecinin benzer koşullarda yapacağı şeye benzer; tek fark tefecinin, bu işte, hiç olmazsa kendi sermayesini de tehlikeye atacağıdır. Bu sürekli yağma, *İrlanda Kiracılık Hakları Yasası* üzerindeki tartışmanın özüdür. Bu yasanın temel amacı, kiracısına topraktan çıkmasını emrettiği zaman, toprakbeyini toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da toprağa kattığı sermayesi karşılığında kiracıya tazminat vermeye zorlamaktır. Palmerston, şu alaycı yanıtla, bu talebi hep bir kenara atmıştır: "Avam Kamarası, toprak sahiplerinin meclisidir."*

Ayrıca toprakbeyinin toprağın verdiği toplam ürün ile hiç bir ilişkisi olmayan —kapitalist üretime sahip ülkelerde bile— yüksek bir kirayı kabul ettirebileceği, istisnâi koşullardan da sözetmiyoruz. Örneğin, İngiliz fabrika bölgelerinde, küçük toprak parçalarının ya küçük bahçeler halinde ya da boş zamanlarda amatör çiftçilik için işçilere kiralanması böyle bir nitelik taşımaktadır. (*Reports of Inspectors of Factories.*)

Bizim burada sözünü ettiğimiz, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki tarımsal ranttır. Örneğin, İngiliz kiracıları arasında, öğretim, eğitim, gelenek, rekabet ve diğer durumlarla sermayelerini tarıma kiracı olarak yatırma-ya yöneltmiş ve zorlanmış birçok küçük kapitalist bulunmaktadır.

* Marx'ın bu cilt üzerinde çalıştığı sırada, Parlamento'nun 1862-63 oturumunda, *İrlanda grubu*-nun, *İrlandalı kiracı çiftçilerin hakları* için giriştikleri yeni bir mücadeleye tanık olundu. Palmerston, 23 haziran 1863'de o mahut sözleri söyledi ve 'komünist doktrinler' diye tanımlanan, toprak kiralama sistemindeki ufaktefek reformlara saldırdı. Marx bu konuya, Uluslararası İşçi Birliğinin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada yer verdi. O sıralar, *İrlanda Kiracılık Hakları Yasası* çıkılı zaten on yıl olmuştu. Bu yasa ilk çıktığında Marx, *New York Daily Tribune*'de (11 temmuz 1853) bunun getirdiği hükümleri analiz eden bir makale de yazmıştı. Bu yazı, *Marx ve Engels İrlanda Konusunda* (Londra. 1971) başlıklı yapıtta yayımlandı. —Ed.

Ortalama kârdan daha az bir kârla yetinmek ve bunun bir kısmını rant olarak toprakbeylerine devretmek zorundadırlar. Ancak bu koşulla sermayelerini, toprağa, tarıma yatırmalarına izin verilmektedir. Toprakbeyleri, her yerde, yasama üzerinde önemli, İngiltere’de ise üstelik ezici bir etkiye sahip olduklarından, bu durumdan, bütün kiracılar sınıfını aldatarak soymak amacıyla yararlanabilmektedirler. Örneğin, herkesin kabul edeceği gibi, jakobenlere-karşı savaş sırasında anormal bir biçimde artan kiralarn, aylak toprakbeylerinin çıkarına uygun olarak devam etmesini sağlamak için, ülkeye yüklenen bir ekmek vergisi —1815 Tahıl Yasaları—, olağanüstü zengin harmanlar dışında, gerçekten de, tarımsal ürünlerin fiyatlarının, tahıl ithalâtının kısıtlanmadığı bir durumda düşeceği düzeyden daha yukarda tutulması sonucunu yarattı. Ama bu yasalar, fiyatların, toprakbeylerinin, yabancılara ait tahılın ithalâtında yasal sınırın oluşturacak biçimde, normal fiyat görevini yapmak üzere ilân ettikleri düzeyde tutulması sonucunu yaratmadı. Ama, kira ilişkileri, bu normal fiyatların yarattığı hava içinde sözleşmeye bağlandı. Bu aldanma ortadan kalkar kalkmaz, yeni normal fiyatları içeren yeni bir yasa yapıldı, ki bu da açgözlü toprakbeyinin hayallediği şeyin, eski yasalar kadar güçsüz bir ifadesiydi. Bu yolla, kiracılar, 1815’ten otuzlara kadar dolandırıldılar. Bundan, bütün bu dönem boyunca süren bir tarımsal sıkıntı sorunu doğdu. Bundan, bu dönemde, bütün bir kiracılar kuşağının mülksüzleştirilmesi ve yıkımı ve bunların yerlerine yeni bir kapitalistler sınıfının geçmesi sonucu doğdu.³¹

Ancak, çok daha genel ve önemli olan bir gerçek, gerçek çiftlik-emekçisinin ücretinin normal ortalamasının altına düşmesidir, öyle ki, bu ücretin bir kısmı, kira parasının bir bölümünü oluşturmak üzere çıkartılır ve böylece, toprak rantı kisvesi altında, emekçinin yerine, toprakbeyinin cebine akar. Örneğin, İngiltere’de ve İskoçya’da, uygun konuma sahip birkaç ilçe dışında durum, hemen hemen genellikle böyledir. İngiltere’de, Tahıl Yasalarının kabulünden önce atanmış olan parlamento denetleme komitelerinin, ücretlerin düzeyi üzerine yaptığı araştırmalar —bunlar 19. yüzyılda, ücret tarihine yapılan en değerli ve hemen hemen hiç yararlanılmamış katkılardır ve aynı zamanda da İngiliz aristokrasisi ve burjuvazisinin kendileri için diktikleri bir teşhir direğidir— inandırıcı bir biçimde ve her kuşkunun ötesinde kanıtladı ki, jakobenlere-karşı savaş sırasındaki yüksek kira oranları ve toprak fiyatlarındaki buna teka-bül eden artış, kısmen, ücretlerden düşülen miktardan ve ücretleri asgari fiziksel gereksinmelerin bile altına düşürülmesinden, başka bir deyişle, normal ücretin bir kısmının toprakbeylerine devredilmesinden başka bir nedene bağlı değildir. Paranın değerinin düşmesi ve tarımsal bölgelerde Yoksulları Koruma Yasalarının kötüye kullanılması gibi çeşitli olaylar,

³¹ Bkz: *Anti-Corn Law Prize-Essays*. Ancak, Tahıl Yasaları, her zaman fiyatları yapay olarak daha yüksek bir düzeyde tutmuştur. Daha iyi yerlerdeki kiracılar için, bu, lehte bir durumdur. Bunlar, koruyucu gümrüklerin, haklı ya da haksız olarak istisnai ortalama fiyata güvenen büyük kiracılar yığını pasif tutmasından kazanç sağladılar.

kiracıların gelirlerinin büyük ölçüde arttığı ve toprakbeylerinin şaşılacak servetler topladığı bir zamanda, bu işin yapılmasını mümkün kıldı. Gerçekten de, tahılın vergilendirilmesi için kiracıların ve toprakbeylerinin öne sürdükleri esas iddialardan biri, çiftlik-emekçilerinin ücretlerini daha aşağı düşürmenin fiziksel açıdan olanaksız olmasıydı. Bu durum, önemli ölçüde değişmemiştir ve bütün Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, İngiltere’de de, normal ücretlerin bir kısmı, her zamanki gibi, toprak rantı tarafından emilmektedir. Hayırsever aristokratlardan Kont Shaftesbury, sonraları Lord Ashley, İngiliz fabrika işçilerinin durumları karşısında çok olağanüstü bir biçimde duygulandı ve on saatlik işgünü ajitasyonu sırasında parlamentoda onların sözcüsü olarak hareket ettiği zaman, sanayicilerin sözcüleri, ona ait köylerde çalışan tarım emekçilerine ait ücret istatistiklerini yayınlayarak intikamlarını aldılar (bkz: Buch I, Kap. XXIII, 5, e).* (“İngiliz Tarım Proletaryası”), bunlar bu hayırseverin aldığı toprak rantının bir kısmının, kiracılarınca, onun için, tarım emekçilerinin ücretlerinden aşırı olan ganimetten oluştuğunu açıkça göstermekteydi. Bu yayın, şu bakımdan da ilginçtir: onun ortaya çıkardıkları, 1814 ve 1815 komitelerince yapılan en kötü açıklamalar yanında cesaretle yer alabilir. Koşullar, tarım emekçilerinin ücretinde geçici bir artış olmasını zorlar zorlamaz, kapitalist kiracı çiftçiler, aynı zamanda toprak rantı da düşürülmedikçe, ücretleri, sanayiın diğer dallarında yükseltildiği gibi normal düzeye yükseltmenin olanaksız olacağı ve onları mahvedeceği yolunda çığlık atmaya başlarlar. Burada, toprak rantının içinde, emekçilerin ücretlerinden düşülen ve toprakbeylerine devredilen bir miktarın bulunduğu itirafı yatmaktadır. Örneğin, İngiltere’de, 1849’dan 1859’a kadar, tarım emekçilerinin ücretleri, önemli olayların biraraya gelmesiyle artış gösterdi; bu olaylar, İrlanda’dan gelen tarım emekçileri arzını kesen İrlanda’yı terk olayı; tarımsal nüfusun fabrikalarca olağanüstü bir biçimde emilmesi; savaş dönemine özgü bir asker talebi; Avustralya ve Birleşik Devletler’e (Kaliforniya) fevkalâde geniş ölçüde göç edilmesi, ve burada üzerinde durmamıza gerek olmayan diğer durumlardır. Aynı zamanda, bu dönem boyunca, 1854 ve 1856 kötü tarım yılları dışında, ortalama tahıl fiyatları %16’dan fazla düştü. Kiracı çiftçiler kiralara düşürülmesi için yaygara kopardılar. Tek tek bazı durumlarda başarılı oldular, ama, bir bütün olarak, bu talebi gerçekleştiremediler. Başka şeylerin yanı sıra, buharlı-motorların ve yeni makinelerin seri olarak üretimi ile, ki bunlar bir dereceye kadar atların yerini almış, onları ekonominin dışına itmiş, ama aynı zamanda, kısmen, tarımsal gündelikçi işçileri işlerinden ederek yapay bir nüfus fazlalığı yaratmış ve böylece ücretlerde yeni bir düşüşe yolaçmıştır, üretim maliyetlerinde bir indirim yoluna gittiler. Ve bu, bu on yıl boyunca, toplam nüfustaki büyümeye karşılık tarımsal nüfustaki nispi azalmaya karşın, ve tamamen tarımcı olan bazı bölgelerdeki tarımsal nüfusun mutlak azalmasına karşın

* *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm, Beşinci Kesim, (e.). — *F.d.*

oldu.¹² Bu yüzden, o zamanlar Cambridge'de ekonomi politik profesörü olan Fawcett [1884'te Posta ve Telgraf Bakanı iken ölmüştür] 12 Ekim 1865'teki Sosyal Bilim Kongresinde şöyle diyordu: "İşçiler göçetmeye başlıyorlardı ve çiftçiler, daha şimdiden, göç yüzünden emek daha pahalı hale gelmeye başladığı için, eskiden ödedikleri kadar yüksek kiralara ödemeyeceklerine dair, yakınıyorlardı." O halde, burada da, yüksek toprak rantı, doğrudan doğruya, düşük ücretlerle bir tutulmaktadır. Ve toprak fiyatlarının düzeyi bu durumla belirlendiği sürece —artan rant— toprağın değerindeki bir yükseliş emeğin değer yitirmesi ile, yüksek toprak fiyatı, düşük emek fiyatı ile özdeşir.

Aynı şey, Fransa için de geçerlidir. "Rant artıyor, çünkü bir yandan ekmeğin, şarabın, etin, sebzelerin ve meyvenin fiyatları artıyor, öte yandan emeğin fiyatı aynı kalıyor. Eğer yaşlı kişiler, 100 yıl kadar geriye giderek, babalarının hesaplarını incelerlerse, kırsal Fransa'da bir günlük emeğin fiyatının bugünkünün aynısı olduğunu göreceklerdir. O zamandan beri, etin fiyatı üç katına çıkmıştır. ... Bu devrimin kurbanı kimdir? Bir mülke sahip olan zengin adam mı, yoksa orda çalışan yoksul adam mı? ... Ranttaki artış, genel bir felâketin kanıtıdır." (*Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre*, M. Rubichon, 2. baskı, Paris 1837, s. 101.)

Bir yandan ortalama kârdan, öte yandan da ortalama ücretlerden düşülen miktarı temsil eden ranta ait örnekler:

Daha önce de aktarma yaptığımız, emlak komisyoncu ve tarım makinisti Morton* diyor ki, birçok yerde, büyük mülklerin rantının küçüklerinkinden daha düşük olduğu görülmektedir; çünkü, "ikinciler için rekabet, birinciler için olan rekabetten genellikle daha fazladır ve çiftçilikten başka bir işle uğraşmayı düşünebilen pek az küçük çiftçi bulunduğundan, uygun bir iş bulma kaygısı, çoğu durumda, onları mantıken onaylayabilecekleri ranttan daha yüksek rant ödemeye sürüklemektedir." (John L. Morton, *The Resources of Estates*, London 1858, s. 116.)

Ancak, İngiltere'de bu farkın yavaş yavaş ortadan kalktığı düşünülmektedir. Morton bunu büyük ölçüde tam da küçük kiracılar sınıfının göçetmesine bağlıyor. Aynı Morton, bir örnekle, bizzat kiracının ücretinin ve daha da kesin bir biçimde, onun emekçilerinin ücretlerinin, toprak rantı yüzünden bir miktar düştüğünü göstermektedir. Bu, iki atlı sabanın kullanılmadığı 70-80 akrdan (30-34 hektar) az kira topraklarında ortaya çıkmaktadır. "Çiftçi, herhangi bir emekçi kadar zahmetle, kendi elleriyle çalışmadıkça, çiftliği onun geçimini karşılamayacaktır. Eğer işin yapılmasını işçiye bırakır ve kendisi yalnızca onları gözlemeye

¹² John C. Morton, *The Forces Used in Agriculture*, Londra Sanat Derneğindeki konuşma, 1860; 12 İskoç ve 35 İngiliz kontluğundaki 100 kiracıdan toplanan gerçek belgelere dayandırılmıştır.

* Marx burada vanılmış. Buradaki alıntı, önceki dipnotta (32) adı anılan John Chalmers Morton'dan (1821-88) değil, John Lockhart Morton'dan yapılmış. Aynı çağda yaşayan her iki Morton da tarım bilimiyle uğraşmışlardır —Ed.

devam ederse, pek uzak olmayan bir dönemde, rantını ödeyemediğini görmesi çok mümkündür.” (l.c., s. 118.) Bu nedenle, Morton, belirli bir yerdeki kiracılar çok yoksul olmadıkça, kiralanan yerin 70 akırdan küçük olmaması gerektiği sonucuna varır, öyle ki, kiracılar iki ya da üç at kullanabilsinler.

Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture, Mösyö Léonce de Lavergne olağanüstü bir basiret gösteriyor. *Economie Rurale de l'Angleterre* adlı yapıtında, (alıntılar İngilizce çevirisindendir, London 1855), Fransa’da kullanılan, ama sığırın yerine atın geçtiği İngiltere’de kullanılmayan, sığırdan elde edilen yıllık kazanca ilişkin aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor (s. 42):

FRANSA		İNGİLTERE	
Süt	4 milyon £	Süt	16 milyon £
Et	16 milyon £	Et	20 milyon £
Emek	8 milyon £	Emek	—
28 milyon £		36 milyon £	

Ama onun söylediğine göre, İngiltere’de daha büyük bir toplam elde edilmesinin nedeni, İngiltere’de sütün, Fransa’dakinden iki kat pahalı olmasıdır. Oysa, her iki ülkedeki et fiyatları eşit alınmıştır (s. 35); bu nedenle, İngiliz süt üretimi 8 milyon sterline ve toplam da 28 milyon sterline düşer, bu da Fransa’dakine eşittir. Mr. Lavergne, hem miktar, hem de fiyat farklılıklarının ikisini birden hesaplamalarına katınca, gerçekten de biraz fazla oluyor, öyle ki, İngiltere bazı maddeleri Fransa’dan daha pahalıya üretince bu, İngiliz tarımının bir üstünlüğü gibi görünüyor, oysa bu, olsa olsa kiracılar ve toprakbeyleri için daha büyük bir kâr anlamına gelir.

Mr. Lavergne’in, yalnızca İngiliz tarımının başarılarından haberli olmakla kalmayıp, ayrıca İngiliz kiracılarının ve toprakbeylerinin önyargılarını da onayladığı 48. sayfada anlaşılıyor: “Genel olarak bütün tahıllar bir büyük sakınca taşırlar. ... Bunlar, yetiştikleri toprağın gücünü tüketirler.” Mr. Lavergne, diğer bitkilerin buna yolaçmadığına inanmakla kalmıyor, ayrıca, yem ürünlerinin ve yumruğu ürünlerin toprağı zenginleştireceğine de inanıyordu. “Yem bitkileri, büyümeleri için gerekli esas unsurları atmosferden alır, toprağı ondan aldıklarından daha çok şey verirler; böylece, hem doğrudan doğruya, hem de, hayvan gübresine dönüşmek suretiyle, tahılların ve genel olarak toprağın gücünü tüketen bütün ürünlerin verdiği zarar, iki yolla giderirler; bu nedenle, ilkelerden biri, bu ürünlerle en azından alması ekilmelerdir; Norfolk alması ekimi bundan ibarettir.” (s. 50-51.)

Tevekkeli değil, bu İngiliz köy peri masallarına inanan Mr. Lavergne, tahıl üzerine konan gümrük vergisi kaldırıldığından beri, İngiliz çiftlik-emekçilerinin ücretlerinin eski anormalliklerini yitirdiğine de inanıyor. (Bu konuda daha önce söylenenlere bakınız: Buch I, Kap. XXIII, 5,

s. 701-729.)* Ama, Mr. John Bright'ın, 14 Aralık 1865'te, Birmingham'da yaptığı konuşmayı da dinleyelim. 5 milyon ailenin, tümüyle, parlamentoda temsil edilmediğine değindikten sonra, şöyle devam ediyor: "Birleşik Krallık'ta, bunlardan bir milyonu ya da bir milyondan fazlası, talihsiz yoksullar listesine dahildir. Bir milyonu da yoksulluğun tam biraz üstünde, ama her zaman yoksulluğa düşecekler diye korku içindedirler. Koşulları ve umutları bundan daha lehte değildir. Şimdi, toplumun bu kesiminin bilisiz ve aşağı tabakasına bakalım. Düşük koşullarına, yoksulluklarına, acılarına, ve herhangi bir düzelme konusundaki kesin umutsuzluklarına bakalım. Neden Birleşik Devletler'de, —hatta Güney devletlerinde, köleliğin hüküm sürdüğü dönemde bile— her zenci, kendisi için bir genel azatlık yılı geleceğine inanıyordu? Ama bu insanlar için —bu ülkedeki, bu en aşağı tabakadaki sınıf için— burada ilân ediyorum ki, ne daha iyi bir şey umudu, ne de onu elde etmek için birazcık heves vardır. Bir Dorsetshire emekçisi olan John Cross hakkında son zamanlarda gazetelerde çıkan bir küçük yazıyı okudunuz mu? Haftada altı gün çalışıyordu, ve haftada sekiz şilin karşılığında yirmidört yıl boyunca yanında çalıştığı patronu, ona mükemmel bir bonservis vermişti. John Cross, bu ücretle, ahır gibi bir evde yaşayan yedi çocuğunu — zayıf karısını ve ufak bebeğini geçindirmek zorundaydı. John Cross, altı penilik bir tahta parmaklık aldı — hukuken, çaldı sanırım. Bu suç için, sulh yargıçlarınca yargılandı ve 14 veya 20 günlük hapse mahkûm oldu. ... Diye bilirim ki, John Cross'unkine benzeyen binlerce durum, bütün ülkede, özellikle Güneyde görülebilir, ve bunların koşulları öyledir ki, şimdiye kadar en gayretli araştırmacı bile nasıl sağ kaldıkları esrarını çözemiştir. Şimdi ülkeye bir gözetin ve bu beş milyon aileye ve bu tabakanın umutsuz koşullarına bakın. Özgür olmayan ulusun durmadan çalıştığı ve hemen hemen hiç dinlenme bilmediği doğru değil mi? Yönetici sınıfla karşılaştırın bunu — ama o zaman komünistlikle suçlanacağım. ... Ama çalışan ve özgür olmayan bu büyük ulusu, yönetici sınıflar diyebileceğimiz kesimle karşılaştırın. Onun zenginliğine bakın; gösterişine bakın — lüksüne bakın. Bıkkınlığına tanık olun —çünkü onlar arasında da bıkkınlık vardır, ama bu, doyunluğun getirdiği bıkkınlıktır— sanki yeni bir zevk peşindelermiş gibi, oradan oraya koşuşmalarına bakın." (*Morning Star*, 14 Aralık 1865.)

Aşağıda, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-ürünün, toprak rantıyla —en azından kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, artı-ürünün, nitel ve nicel olarak özellikle belirlenmiş parçasıyla— nasıl genellikle karıştırıldığını göreceğiz. Genel olarak artı-emeğin doğal temeli, yani onun yokluğu halinde bu emeğin var olamayacağı doğal önkoşul şudur: Doğa —toprağın hayvansal ya da bitkisel ürünleri, balıkçılık bölgeleri vb. biçiminde— gerekli geçim araçlarını, bütün bir işgününü tüketmeyecek bir emek har-

* *Kapital*, Birinci Cilt, Yirmibeşinci Bölüm. 5. s. 709-732. —Ed.

canması koşullarında sağlamalıdır. Bu tarımsal emeğin doğal verimi, (bunun içine basit toplama, avlanma, balıkçılık ve sığır yetiştiriciliği için harcanan emek de girer), bütün artı-emeğin temelidir, çünkü bütün emek, her şeyden önce ve başlangıçta yiyecek elde etmeye ve üretmeye yöneliktir. (Hayvanlar, aynı zamanda, soğuk iklimlerde ısınmak için deri sağlarlar; ayrıca mağara-konutlar vb..)

Artı-ürünle toprak rantının aynı biçimde birbirine karıştırılmasının, Mr. Dove'da* daha farklı bir biçimde ifade edildiği görülür. Başlangıçta tarımsal ve sınai emek ayrılmamışlardı; ikincisi birincinin bir ekiydi. Toprağı işleyen kabilenin, ev komününün ya da ailenin artı-emeği ve artı-ürünü, hem tarımsal, hem de sınai emeği kapsıyordu. Her ikisi birarada yürüyordu. Uygun aletler olmaksızın avlanmak, balıkçılık ve tarım olanaksızdı. Dokuma, eğirme vb. önce tarımsal bir yan uğraş olarak uygulanıyordu.

Daha önceleri gösterdik ki, nasıl, bir tek işçinin emeği gerekli-emeğe ve artı-emeğe ayrılırsa, işçi sınıfının toplam emeği de aynı şekilde bölünebilir; öyle ki, işçi sınıfı için toplam geçim araçlarını (bu amaç için gerekli olan üretim araçları dahil) üreten kısım, toplumun tümü için gerekli-emek görevini yerine getirir. İşçi sınıfının geri kalanınca harcanan emeğe de artı-emek gözüyle bakılabilir. Ama gerekli-emek, hiç de, yalnızca tarımsal emekten oluşmuş değildir, ayrıca, emekçinin ortalama tüketimine zorunlu olarak giren bütün diğer ürünleri üreten emeği de kapsar. Üstelik, toplumsal açıdan, bazıları yalnızca gerekli-emek harcar, çünkü başkaları yalnızca artı-emek harcamaktadır, ve tersi de söylenebilir. Bu, aralarındaki bir işbölümünden başka bir şey değildir. Aynı şey, genel olarak tarım ve sanayi emekçileri arasındaki işbölümü için de geçerlidir. Bu yanda emeğin salt sınai niteliği; öte yanda salt tarımsal niteliğine tekabül eder. Bu salt tarımsal emek hiç de doğal değil, daha çok —toplumsal gelişmenin— bir ürünüdür —hem de her yerde henüz erişmemiş olan çok modern bir ürünü— ve üretimin gelişmesinde çok belirli bir aşamaya tekabül eder. Nasıl ki, tarımsal emeğin bir kısmı, ya yalnızca lüks gereksinimleri karşılayan, ya da sanayide hammadde görevi yapan, ama bırakın yığınlar için yiyecek olarak hizmet etmeyi, hiç bir şekilde yiyecek görevi yapmayan ürünler içinde maddeleşirse, öte yandan sınai emeğin bir kısmı da, hem tarım hem de tarım-dışı emekçiler için gerekli tüketim araçları görevi yapan ürünler içinde maddeleşmiştir. Toplumsal bir bakış açısından, bu sınai emeğe, artı-emek gözüyle bakmak yanlıştır. Tarımsal emeğin gerekli kısmı kadar, bu da, kısmen, gerekli-emektir. Ayrıca, önceden doğal olarak tarımsal emeğe bağlı olan sınai emeğin bir kısmından bağımsız kılınmış bir biçiminden, şimdi ondan ayrılmış olan, özellikle tarımsal emeğin zorunlu bir karşılıklı ekinden başka bir şey değildir. (Salt maddi açıdan, örneğin makine ile çalışan 500 dokumacı, çok

* P. Dove, *The Elements of Political Science*, Edinburgh 1854, s. 264, 273. —Ed.

büyük bir ölçüde artı-kumaş, yani kendi giyimleri için gerekenden fazla kumaş üretir.)

Ensonu, toprak rantının, yani toprağın üretim ya da tüketim amaçlarıyla kullanılması karşılığında, toprak rantı adı altında, toprakbeyine ödenen kira parasının çeşitli görünüşleri incelenirken, şu da akılda tutulmalıdır: kendilerinin değeri olmayan, yani toprak gibi emek ürünü olmayan, ya da antikalar ve bazı büyük ustaların sanat eserleri vb. gibi emek harcanarak yeniden üretilemeyecek olan şeylerin fiyatı, birçok raslansal düzenlemelerle belirlenebilir. Bir şeyi satmak için, bu şey tekel altına alınmak ve yabancılaştırılmak olanağını taşısın yeter; başka bir şeye gerek yoktur.

Toprak rantının analizini karanlık hale getiren ve onu incelerken kaçınılması gereken üç büyük hata vardır:

1° Toplumsal üretim sürecinin farklı gelişme aşamalarına ait olan çeşitli rant biçimlerinin birbirine karıştırılması.

Rantın özgül biçimi ne olursa olsun, bütün tipler şu ortak niteliğe sahiptir: Rantın maledinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür. Sahip, Asya'da, Mısır'da vb. olduğu gibi, topluluğu temsil eden bir kişi olabilir, ya da bu toprak mülkiyeti kölelikte ya da serflikte olduğu gibi, yalnızca, herhangi bir kişinin, dolaysız üreticilerin kendilerine sahip olmasının raslansal bir sonucu olabilir; ya da, üretici olmayanların, doğanın salt özel mülkiyetine sahip olması, toprak üzerinde yalnızca bir hak olabilir; ensonu, kolonistlerde ve toprak sahibi küçük köylülerde olduğu gibi, doğrudan doğruya —ayrı ve toplumsal olarak gelişmemiş emeğe— belirli toprak parçalarının ürünlerinin, dolaysız üreticiler tarafından üretilmesi ve maledilmesinin kapsamına giriyor görünen, toprakla olan bir ilişki de olabilir.

Çeşitli rant biçimlerindeki bu *ortak öge*, —yani rantın toprak mülkiyetinin, iktisaden gerçekleştirilmesi oluşu, bazı kişilerin, gezegenimizin bazı bölümlerinde özel hakka sahip olmalarına olanak sağlayan hukuksal masal— farklılıkların gözden kaçmasını mümkün kılmaktadır.

2° Toprak rantının tümü artı-değerdir, artı-emeğin ürünüdür. Aynı rant olarak gelişmemiş biçiminde, hâlâ doğrudan doğruya artı-ürünün kendisidir. Buradan, kapitalist üretim tarzına tekabül eden rantın —ki bu, her zaman, kârın üstünde, yani kendisi artı-değerden (artı-emek) oluşan metaların bir değer bölümünün üstünde bir fazladır— artı-değerin bu özel ve özgül parçasının, yalnızca genel olarak artı-değerin ve kârın varlığının genel koşullarının açıklanmasıyla açıklandığı yolunda yanlış bir düşünce çıkar. Bu koşullar şunlardır: dolaysız üreticiler kendi emek-

güçlerini yeniden üretmek için, kendi yeniden-üretimleri için gerekli olan zamanın ötesinde çalışmalıdırlar. Genel olarak artı-emek harcamalıdırlar. Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşul ise, artı-emek harcayabilmeleri gerektiğidir. Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, mevcut emek-zamanlarının bir *bölümü*, üreticiler olarak yeniden-üretimlerine ve kendi geçimlerine yetmelidir, gerekli geçim araçlarının üretimi bütün emek-güçlerini tüketmemelidir. Doğanın verimliliği, burada bir sınır, bir başlangıç noktası, bir temel yaratıyor. Ote yandan, emeklerinin toplumsal üretken gücünün gelişimi, öteki sınırı oluşturur. Daha yakından incelersek, geçim araçlarının üretimi, doğrudan üreticilerin varlıklarının ve genel olarak bütün üretimin en birinci koşulu olduğuna göre, bu üretimde kullanılan emek, yani en geniş iktisadî anlamıyla tarımsal emek, yeterince verimli olmalıdır ki, bütün mevcut emek-zamanını, doğrudan üreticiler için geçim araçlarının üretiminde soğurmasın, yani tarımsal artı-emek ve dolaısıyla tarımsal artı-ürün mümkün olsun. Daha geliştirirsek, toplam tarımsal emek, toplumun bir parçasının hem gerekli, hem de artı-emeği, toplumun tümü için, yani tarım-dışı emekçiler için de gerekli geçimi sağlamaya yetmelidir. Dolayısıyla bu demektir ki, tarımsal ve sınaî emek arasındaki büyük işbölümü mümkün olmalıdır; ve gene bunun gibi, geçim araçları üretim çiftçilerle, hammadde üretenler arasındaki işbölümü de mümkün olmalıdır. Geçim araçlarının doğrudan üreticilerin emeği, kendi açılarından, gerekli-emek ve artı-emek olarak bölünürse de, bu emek, toplumsal açıdan, yalnızca, geçim araçlarını üretmek için harcanan gerekli-emeği temsil eder. Bu arada aynı şey, tek tek atelyelerdeki işbölümünden farklı olarak, toplumun tümü içindeki bütün işbölümü için de geçerlidir. Bu emek, belirli maddelerin üretimi için, bu belirli maddelerle, toplumun belirli bir gereksinmesinin karşılanması için gerekli olan emektir. Eğer bu işbölümü orantılı ise, çeşitli grupların ürünleri değerleri üzerinden (gelişmenin sonraki bir aşamasında üretim-fiyatları üzerinden satılırlar) ya da, bu değerlerin belirli bir değişik biçimi olan fiyatlar üzerinden, ya da genel yasalarla belirlenen üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. Bu, gerçekten de, değer yasasının tek tek metalar ya da maddeler dolayısıyla değil de, işbölümü ile bağımsız kılınmış belirli toplumsal üretim alanlarının her bir toplam ürüne dolayısıyla yaptığı bir etkidir, öyle ki, yalnızca her özgül meta için, gerekli emek-zamanından fazlası kullanılmamış oluyor, aynı zamanda, toplam toplumsal zamanın yalnızca gerekli oransal miktarı, çeşitli gruplarca tüketilmiş oluyor. Çünkü metanın, kullanım-değerini temsil etmesi koşulu geçerlidir. Ama eğer bireysel metaların kullanım-değeri, bunların özel bir gereksinmeyi karşılayıp karşılamadıklarına bağlıysa, toplam ürün kitlesinin kullanım-değeri, her özel ürün çeşidi için duyulan belirli nicelikte toplumsal gereksinmeyi, yeterli bir biçimde karşılayıp karşılamadığına ve dolayısıyla, emeğin bu nicel olarak belirlenmiş toplumsal gereksinmelere uygun olarak, farklı alanlar arasında orantılı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığına

bağılıdır. (Bu noktaya, sermayenin üretimin çeşitli alanları arasında dağılımında değinilecektir.) Toplumsal gereksinme, yani toplumsal ölçekte kullanım-değeri, burada, üretimin çeşitli özgül alanlarında harcanan toplam toplumsal emek-zaman miktarı için belirleyici öge olarak görünmektedir. Ama bu, yalnızca, önceden tek tek metalara uygulanmış olan yasanın aynısıdır, yani bir metanın kullanım-değeri, onun değişim-değerinin ve dolayısıyla değerinin temelidir. Ancak bu oranın ihlâli, metanın değerinin, dolayısıyla onun içerdiği artı-değerin gerçekleştirilmesini olanaksız kıldığı ölçüde, bu nokta, gerekli-emek ve artı-emek arasındaki ilişki açısından bir anlam taşır. Örneğin, toplam üründe gerçekleşen emek-zamanı, belli koşullar altında gerekli olan kadar olduğu ha'de, üretilen pamuklu mallar nisbeten fazla olabilir. Ama burada, toplumun genel emeğinin fazla bir miktarı bu özel üretim kolunda harcandığı için, ürünün bir kısmı yararsızdır. Bu nedenle, sanki ancak gerekli oranda üretilmiş gibi satılır. Gerekli emek-zamanı, burada, farklı bir anlama bürünmüş olsa da, çeşitli özel üretim alanları için kullanılabilecek bu toplumsal emek-zamanı payının nicel sınırı, genel olarak değer yasanının daha gelişmiş bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bunun ancak bu kadarı, toplumsal gereksinmelerin karşılanması için gereklidir. Burada ortaya çıkan sınırlama, kullanım-değeri yüzündendir. Toplum, mevcut üretim koşulları altında, toplam emek-zamanının ancak bu kadarını bu özel üretim türü için kullanabilmektedir. Ama artı-emeğin ve artı-değerin öznel ve nesnel koşullarının, genel olarak, ne kâr ne de rantın özel biçimi ile hiç bir ilgisi yoktur. Bu koşullar, hangi özel biçime bürünürse bürünsün, artı-değer için geçerlidirler. Bu nedenle, toprak rantını açıklamazlar.

3° Aşağıdaki ayırdedici özellik, esas olarak, toprak mülkiyetinin iktisaden gerçekleştirilmesinde, toprak rantının gelişmesinde, ön plana çıkar: yani, toprak rantının miktarı hiç de alıcının hareketleriyle belirlenmez, daha çok alıcının hiç katılmadığı toplumsal emeğin bağımsız gelişmesiyle belirlenir. Bu yüzden, kolayca, gerçekte meta üretimine —ve özellikle, bütünüyle meta üretimi olan kapitalist üretime— dayanan bütün üretim dallarının ve onların bütün ürünlerinin ortak bir niteliği olan şeye, rantın (ve genel olarak tarımsal ürünlerin) bir özelliği olarak bakılmış olabilir.

Toprak rantının miktarı (ve onunla birlikte toprağın değeri) toplam toplumsal emeğin bir sonucu olarak, toplumsal gelişme ile büyür. Bu, bir yandan toprağın ürünlerinin piyasasının ve bu ürünlere olan talebin genişlemesine yolaçar, öte yandan da, bizzat toprağa olan talebi canlandırır, bu da bütün iş faaliyeti dallarında, hatta tarımsal olmayanlarda bile rekabetçi bir üretimin önkoşuludur. Daha tam bir ifadeyle, —eğer yalnızca gerçek tarımsal rant gözönünde tutulursa— rant ve dolayısıyla toprağın değeri, toprak ürünleri piyasası ile ve böylece de geçim araçları ve hammaddelere gereksinme duyan ve talep eden tarım-dışı nüfusun

artması ile birlikte gelişir. Tarım-dışı nüfusa oranla tarımsal nüfusu sürekli olarak azaltmak, kapitalist üretimin niteliğinde vardır, çünkü sanayide (dar anlamda) değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre artışı, değişen sermayede, nispi bir azalma olsa da, mutlak bir artışla birarada gider; öte yandan, tarımda, belirli bir toprak parçasından yararlanmak için gerekli olan değişen sermaye mutlak olarak azalır; böylece, bu, ancak yeni toprakların ekime açılması ölçüsünde artabilir, ama, bu da, gene, önkoşul olarak, tarım-dışı nüfusta daha da fazla bir büyümeyi gerektirir.

Gerçekten de, biz, burada, tarımın ve onun ürünlerinin ayırdedici bir özelliğini incelemiyoruz. Tam tersine, aynı şey, meta üretimine ve onun mutlak biçimi olan kapitalist üretime dayanan bütün öteki üretim dalları için de geçerlidir.

Bu ürünler, ancak diğer metalar onlar için bir eşdeğer oldukları, yani diğer ürünler onların karşısına metalar ve değerler olarak çıktıkları ölçüde, böylece de, üreticilerin kendileri için doğrudan geçim aracı olarak üretilmeyip de metalar olarak, ancak değişim-değerlerine (para) dönüşmeleriyle, yabancılaşmalarıyla, kullanım-değeri haline gelen ürünler olarak üretildikleri ölçüde, metadırlar, ya da gerçekleştirilecek, paraya dönüştürülecek bir değişim-değeriye sahip kullanım-değerleridirler. Bu metaların piyasası, toplumsal işbölümü ile gelişir; üretken emeklerin ayrılması, karşılıklı olarak onların ürünlerini, metaya, birbiri için eşdeğere dönüştürür, onları karşılıklı olarak piyasa görevi yapar duruma getirir. Bu, hiç de tarımsal ürünlere özgü değildir.

Rant, para-rant olarak, ancak meta üretimi temeli üzerinde özellikle de kapitalist üretimde gelişebilir ve tarımsal üretim meta üretimi haline geldiği ölçüde, yani tarım-dışı üretim tarımsal üretimden bağımsız olarak geliştiği ölçüde gelişir; çünkü, tarımsal ürün, bu ölçüde, meta, değişim-değeri ve değer haline gelir. Kapitalist üretim ile meta üretimi, ve böylece değer üretimi geliştiği sürece, artı-değer ve artı-ürün üretimi de gelişir. Ama sonuncunun geliştiği oranda, toprak mülkiyeti, toprak tekelî aracılığıyla, bu artı-değerin gitgide artan bir bölümünü ele geçirme ve böylelikle de rantının değerini ve bizzat toprağın fiyatını yükseltme yeteneğine kavuşur. Kapitalist, hâlâ, bu artı-değerin ve artı-ürünün gelişmesinde faal bir görev yapmaktadır. Ama toprak sahibi, bu büyümeye hiç bir katkıda bulunmadan, yalnızca artı-ürün ve artı-değerdeki büyüyen payı maledinme durumundadır. Onun durumunun ayırdedici özelliği budur; toprağın ürünlerinin ve böylece bizzat toprağın değerinin, bunların piyasası genişlediği ölçüde, bunlara olan talep ve bununla birlikte, toprak ürünlerinin karşısına çıkan metalar âlemi —başka bir deyişle, tarım-dışı meta üreticileri yığını ve tarım-dışı meta üretimi— büyüdüğü ölçüde artması gerçeği değil. Ama bu, toprak sahibi hiç bir şey yapmadan gerçekleştigiinden, değer toplamını, artı-değer toplamının ve artı-değerin bir bölümünün toprak rantına dönüşmesinin, toplumsal üretim sürecine, genel olarak meta üretiminin gelişmesine bağlı olması, ona, eşsiz bir şey gibi

görünür. Bu nedenle, Dove, örneğin rantı bundan çıkarmaya çalışır. Dove der ki, rant, tarımsal ürün toplamına değil, onun değerine bağlıdır;* ama bu da, tarım-dışı nüfusun toplamına ve verimliliğine bağlıdır. Ama bütün diğer ürünler için şu da doğrudur ki, o ürün, kendine eşdeğer oluşturan, bütün diğer metaların kısmen toplamı, kısmen de çeşidi arttıkça, bir meta olarak gelişir. Bu, daha önce, değerın genel sunuluşu ile bağıntılı olarak gösterilmişti.** Bir yandan, bir ürünün değışilebilirliğı, genel olarak, ona ek olarak var olan metaların çeşitliliğine bağılıdır. Öte yandan da, özellikle, bu ürünün, meta olarak üretilebileceğı miktar, ona bağılıdır.

İster sınaî, ister tarımsal olsun, hiç bir üretici, tek başına ele alındığında, değer ya da meta üretmez. Onun ürünü ancak belirli toplumsal karşılıklı-ilişkiler kapsamı içinde bir değer ve bir meta haline gelir. Birincisi, toplumsal emeğin bir ifadesi olarak görüldüğü sürece, bu nedenle de, birey olarak üreticinin emek-zamanı genel olarak toplumsal emek-zamanının bir parçası sayıldığı sürece bu böyledir ve ikincisi, emeğinin bu toplumsal niteliğı, parasal niteliğı aracılığıyla ve fiyatı ile belirlenen genel değışilebilirliğı aracılığıyla, ürününe damgasını vurmuş görünür.

Bu yüzden, eğer bir yandan rant yerine artı-değer, ya da daha da dar bir biçimde, genel olarak artı-ürün açıklanıyorsa, öte yandan da, metalar ve değerler olmak sıfatıyla bütün ürünlere ait olan bir özelliğı, yalnızca tarımsal ürünlere atfetmek hatasına düşölür. Bu, değerin genel belirlenmesinden, belirli bir metanın değerin *gerçekleştirilmesine* geçenler tarafından, daha da kabalaştırılır. Her meta, değerin, ancak dolaşım süreci içinde gerçekleştirebilir ve değerin gerçekleştirip gerçekleştirmediğı ya da hangi ölçüde gerçekleştirdiğı, mevcut piyasa koşullarına bağılıdır.

O halde, tarımsal ürünlerin değer haline gelmeleri ve değer olarak gelişmeleri, yani diğer metaların karşısına meta olarak çıkmaları ve tarım-dışı ürünlerin onların karşısına meta olarak çıkması; ya da toplumsal emeğin özgül ifadeleri olarak gelişmeleri, toprak rantının bir özelliğı değildir. Toprak rantının özelliğı, daha çok şudur: tarımsal ürünlerin, değerler (metalar) olarak geliştikleri koşullarla birlikte ve onların değerlerinin gerçekleştii koşullarla birlikte, toprak mülkiyetinin kendi yardımını olmaksızın üretilmiş olan bu değerlerin artan bir bölümünü maledinme gücü de büyür; ve böylece, artı-değerin artan bir bölümü, toprak rantına dönüşür.

* P. Dove, *The Elements of Political Science*, Edinburgh 1854, s. 279. —Ed.

** *Kapital*, Birinci Cilt, s. 106. —Ed.

FARKLILIK RANTI (DİFERANSİYEL RANT) : GENEL GÖRÜŞLER

TOPRAK rantı tahliline, şu varsayımla başlayacağız: bu tür bir rant ödeyen ürünler, artı-değerin bir kısmının ve dolayısıyla toplam fiyatında bir kısmının, toprak rantı haline döndüğü ürünler, yani hem tarım, hem de madencilik ürünleri, bütün diğer metalar gibi, üretim-fiyatları üzerinden satılırlar. (Bizim amacımız için, kendimizi tarım ve madencilik ürünleriyle sınırlamamız yeterlidir.) Bir başka deyişle, satış-fiyatları şu öğelerden oluşur: maliyetleri (tüketilen değişmeyen ve değişen sermayenin değeri), artı, genel kâr oranı tarafından belirlenen ve tüketilsin ya da tüketilmesin yatırılan toplam sermaye üzerinden hesaplanan bir kâr. O halde, biz, bu ürünlerin ortalama satış-fiyatlarının, üretim-fiyatlarına eşit olduğunu varsayıyoruz. Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: bu koşullar altında toprak rantının gelişmesi nasıl mümkün oluyor; yani kârın bir bölümünün toprak rantına dönüşmüş hale gelmesi, böylece meta-fiyatının bir bölümünün toprakbeyine düşmesi nasıl mümkün oluyor.

Toprak rantının bu biçiminin genel niteliğini sergilemek için, belirli bir ülkedeki fabrikaların çoğunun güçlerini, buharlı makinelerden elde ettiklerini, daha küçük bir kısmının da, doğal çağlayanlardan elde ettiklerini varsayalım. Ayrıca varsayalım ki, birincilerde, 100'lük bir sermaye tüketen bir meta miktarı için, üretim-fiyatı 115'tir. %15 kâr, yalnızca

tüketilen 100'lük sermaye üzerinden değil, bu meta-değerin üretilmesinde kullanılan toplam sermaye üzerinden hesaplanmıştır. Daha önce göstermiştik ki, bu üretim-fiyatı, bireysel üreticinin bireysel maliyet-fiyatı tarafından değil, bütün üretim alanındaki ortalama sermaye koşulları altındaki metanın ortalama maliyet-fiyatı tarafından belirlenir. Bu, gerçekten de, üretimin piyasa-fiyatı, dalgalanmalarından ayrı olarak, ortalama piyasa-fiyatıdır. Metaların değerinin niteliği, kendini, bu değer belirlenir bir meta miktarının ya da tek başına bir metanın üretimi için, tek başına herhangi bir üretici açısından gerekli emek-zamanıyla değil de, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıyla, yani mevcut ortalama toplumsal üretim koşulları altında, piyasadaki toplumsal bakımdan gerekli meta türlerinin toplam miktarının üretimi için gerekli emek-zamanıyla belirlenmesini, genel olarak piyasa-fiyatı biçiminde ve üstelik, düzenleyici piyasa-fiyatı, ya da üretimin piyasa-fiyatı biçiminde ortaya kor.

Bu durumda kesin rakamlar önem taşımadığından, ayrıca, sugücü ile işleyen fabrikalardaki maliyet-fiyatının 100 yerine 90 olduğunu varsayacağız. Bu meta miktarına ait, üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, %15 kârla, 115 olduğuna göre, makinelerini sugücüne dayanarak işleten fabrikatörler de metalarını 115'ten, yani piyasa-fiyatını düzenleyen ortalama fiyat üzerinden satacaklardır. O zaman, kârları 15 yerine 25 olacak, düzenleyici üretim-fiyatı, onlara %10'luk bir artı-kâr sağlayacaktır, bunun nedeni, metalarını üretim-fiyatının üzerinde satmaları değil, üretim-fiyatına satmalarıdır, çünkü onların metaları, istisnâi uygun koşullar altında, yani bu alanda hüküm süren ortalamadan daha uygun koşullar altında üretilmektedir, ya da sermayeleri bu uygun koşullarda işlemektedir.

İki şey, hemen ortaya çıkıyor.

Birincisi, doğal bir çağlayanı devinim gücü olarak kullanan üreticilerin artı-kârı, her şeyden önce, dolaşım sürecindeki alışverişlerin piyasa-fiyatlarındaki raslansal dalgalanmaların, raslansal sonuçları olmayan tüm artı-kârla (üretim-fiyatlarını tartışırken bu kategoriye tahlil etmiştik) aynı sınıfa dahildir. Bu durumda, bu artı-kâr da, diğerleri gibi, bu uygun durumdaki üreticilerin bireysel üretim-fiyatları ile, bütün bu üretim alanındaki, piyasayı düzenleyen genel toplumsal üretim-fiyatı arasındaki farka eşittir. Bu fark, metaların genel üretim-fiyatının, bireysel üretim-fiyatlarının üzerinde kalan fazlasına eşittir. Bu fazlanın, iki düzenleyici sınırı, bir yandan bireysel maliyet-fiyatı, ve dolayısıyla, bireysel üretim-fiyatı ve öte yandan da, genel üretim-fiyatıdır. Sugücü ile üretilen metaların değeri daha küçüktür. çünkü onların üretimi için daha küçük bir toplam emek miktarı gereklidir, yani daha az emek —maddeleşmiş bir biçimde— değişmeyen sermayenin içine onun bir parçası olarak girer. Burada kullanılan emek daha üretkendir, onun bireysel üretken gücü, aynı türden fabrikaların çoğunluğunda istihdam edilenden daha büyüktür. Onun daha büyük üretken güce sahip olduğu, aynı miktarda meta

retmek için, ötekilere göre daha az miktarda değişmeyen sermaye daha az miktarda maddeleşmiş emek gerektirmesi gerçeği ile gösterilmiştir. Ayrıca da, daha az canlı emek gerektirir, çünkü su ile işleyen çarkın ısıtılmasına gerek yoktur. İstihdam edilen emeğin bu daha büyük bireysel verimliliği, değeri düşürür, ama maliyet-fiyatını ve böylelikle, metanın üretim-fiyatını da düşürür. Birey olarak sanayici kapitalist için, bu, kendini metalarının daha düşük maliyet-fiyatı biçiminde ortaya kor. Daha az miktarda maddeleşmiş emek için ödeme yapmak ve istihdam edilen daha az canlı emek-gücü için, daha az ücret ödemek zorundadır. Metalarının maliyet-fiyatı düşük olduğundan, bireysel üretim-fiyatı da düşüktür. Maliyet-fiyatı, 100 yerine 90'dır. Bu nedenle, bireysel üretim-fiyatı, 115 yerine yalnızca 103½ olacaktır ($100 : 115 = 90 : 103\frac{1}{2}$). Bireysel retim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki fark, onun bireysel maliyet-fiyatı ile genel maliyet-fiyatı arasındaki fark tarafından sınırlanmıştır. Bu, onun artı-kârının sınırlarını oluşturan büyüklüklerden biridir. Diğeri, genel üretim fiyatının büyüklüğüdür ki, genel kâr oranı, düzenleyici öğelerden biri olarak bunun içine girer. Eğer kömür ucuzlarsa sanayici kapitalistin bireysel maliyet-fiyatı ile, genel maliyet-fiyatı arasındaki fark ve bununla birlikte artı-kâr azalacaktır. Eğer, metalarını bireysel değerleri üzerinden ya da bireysel değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatı üzerinden satmak zorunda bırakılırsa, bu fark yok olacaktır. Bu, bir yandan, metaların genel piyasa-fiyatları, bireysel fiyatların rekabet vasıtasıyla eşitlenmesinden doğan fiyat üzerinden satılması gerçeğinin, ve öte yandan da onun harekete geçirdiği emeğin daha büyük bireysel veriminin, bütün emeğin verimliliği gibi; emekçiye değil, işverene yarar sağlaması, sermayenin verimliliği gibi görünmesi gerçeğinin bir sonucudur.

Genel retim-fiyatı, bu artı-kârın sınırlarından biri olduğuna göre, genel kâr oranı düzeyi onun öğelerinden biri olduğundan, bu artı-kâr, ancak genel ve bireysel üretim-fiyatı arasındaki farktan ve bunun sonucu olarak, genel ve bireysel kâr oranı arasındaki farktan doğabilir. Bu farkın üstünde bir fazlalık, ürünlerin piyasa tarafından düzenlenen üretim-fiyatına değil, bu fiyatın üstünde satılmasını öngörür.

İkincisi, buraya kadar, buhar yerine doğal sugücü kullanan fabrika-türün artı-kârı, başka herhangi bir artı-kârdan hiç bir şekilde farklı değildir. Bütün normal artı-kâr, yani raslansal satışlar ya da piyasa-fiyatı dalgalanmaları yüzünden olmayan bütün artı-kâr, belirli bir sermayenin metalarının bireysel üretim-fiyatı ile, genel olarak bu üretim alanındaki sermaye tarafından üretilen metaların piyasa-fiyatlarını ya da bir başka deyişle, bu üretim dalına yatırılan toplam sermayenin metalarının piyasa-fiyatlarını düzenleyen genel üretim-fiyatı arasındaki farkla düzenlenir.

Ama şimdi bu farka bakalım.

Mevcut durumda, sanayici kapitalist, artı-kârını, genel kâr oranı tarafından düzenlenen üretim-fiyatından kişisel olarak kendisi için doğan artıyı hangi duruma borçludur?

Bunu ilkönce doğada hemen hazır olarak bulunan ve suyu buhara dönüştüren kömür gibi, kendisi bir emek ürünü olmayan doğal bir güce —çağlayanın devindirici gücüne— borçludur. Kömürün değeri vardır, onun için bir eşdeğer ödenmek zorundadır ve bir maliyeti vardır. Çağlayan, üretimine hiç emek girmeyen doğal bir üretim ögesidir.

Ama hepsi bu değil. Buharla işgören fabrikatör de, ona hiç bir şey malolmayan, ama emeği daha verimli yapan ve böylece emekçiler için gerekli olan geçim araçlarının yapımını ucuzlaştırdıklarına göre, artı-değeri ve böylelikle kâr artıran doğal güçler kullanır. Bu doğal güçler, böylece, elbirliğinden, işbölümünden vb. doğan, emeğin toplumsal doğal güçleri gibi, sermaye tarafından tekel altına alınırlar. Fabrikatör, kömür için ödeme yapar, ama suyun fiziksel durumunu değiştirme, buhara dönüşme niteliği için, buharın esnekliği vb. için yapmaz. Bu doğal güçlerin tekel altına alınması, yani onların ürettiği emek-gücündeki artış,* buhar makineleriyle çalışan bütün sermayeler için geçerlidir. Bu durum, emek ürününün, artı-değeri temsil eden kısmını, ücretlere dönüştürülen kısmına bakarak artırabilir. Bunu yaptığı sürece, genel kâr oranını artırır, ama hiç bir artı-değer yaratmaz, çünkü, bu, bireysel kârın ortalama kâr üzerinde kalan kısmından oluşur. Bu yüzden, bu durumda, doğal bir gücün, bir çağlayanın kullanılmasının artı-kâr yaratması gerçeği yalnızca, buradaki artan emek veriminin doğal bir güç uygulanmasından doğması durumuna bağlı olamaz. Değişiklik yaratan başka durumlar gereklidir.

Tersine olarak, doğal güçlerin, sanayide, yalnızca uygulanması, genel kâr oranı düzeyini etkileyebilir, çünkü bu, gerekli geçim araçlarını üretmek için gerekli olan emek miktarını etkiler. Ama kendi başına genel kâr oranından hiç bir sapma yaratmaz ve bizim burada ilgilendiğimiz işte tam bu noktadır. Ayrıca, bir bireysel sermayenin özel bir üretim alanında başka yoldan gerçekleştirdiği artı-kâr —çünkü çeşitli üretim alanlarında görülen kâr oranlarındaki sapmalar, sürekli olarak bir ortalama oranda dengelenirler—, raslansal sapmalardan ayrı olarak, maliyet-fiyatında, üretim-maliyetlerinde bir düşüş yüzündendir. Bu düşüş, ya sermayenin ortalamadan daha büyük miktarlarda kullanılması gerçeğinden doğar, öyle ki, üretimin *faux frais*'i** düşürülür, emeğin verimliliğini artıran genel nedenler (elbirliği, işbölümü vb.), daha fazla yoğunlukla, daha yüksek ölçüde etken hale gelebilir, çünkü bunların faaliyet alanı daha genişlemiştir; ya da, bu düşüş, işler sermaye miktarından ayrı olarak, daha iyi emek yöntemleri, yeni buluşlar, geliştirilmiş makineler, kimyasal imalât sırları vb., kısacası yeni ve gelişmiş, ortalamadan iyi üretim araçları ve üretim yöntemleri kullanılması gerçeğinden doğar. Maliyet-fiyatındaki düşüş ve bundan doğan artı-kâr, burada, işlev gören sermayenin yatırımla biçiminin sonucudur. Bunlar, ya sermayenin bir kişinin elinde

* Bunu 'emek-gücündeki artış' yerine 'emeğin üretkenliğindeki artış' diye almak belki daha doğru olur. —Ed.

** Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler; beklenmedik masraf. —Ç.

olağanüstü büyük miktarlarda toplanması gerçeğinden (ortalama olarak, eşit büyüklükte sermaye kullanılır kullanılmaz, ortadan kalkan bir koşul) ya da, belirli bir büyüklükteki sermayenin özellikle verimli bir biçimde kullanılması gerçeğinden (istisnai üretim yöntemi genelleşince, ya da daha gelişmiş bir yöntem onu geçince yok olan bir koşul) doğar.

O halde, artı-kârın nedeni, burada, ister daha fazla bir büyüklükte sermaye kullanılması yüzünden olsun, ister sermayenin daha etkin uygulanması yüzünden olsun, sermayeden (ki bu, onun harekete geçirdiği emeği de kapsar) doğar; ve işin aslında, aynı üretim alanındaki bütün sermayenin aynı biçimde yatırılmaması için hiç bir özel neden yoktur. Tam tersine, sermayeler arasındaki rekabet, bu farklılıkları gitgide daha çok ortadan kaldırır. Değerin, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanıyla belirlenmesi, metallerin ucuzlamasıyla ve metallerin aynı uygun koşullar altında üretilmesi yolundaki zorlama ile kendini ortaya kor. Ama çağlayanı yararlanan bir sanayici kapitalistin artı-kârında durum başkadır. Onun kullandığı emeğin artan üretkenliği, ne sermayenin ve emeğin kendinden gelir, ne de sermayeden ve emekten farklı olan, ama sermayeye katılmış olan bir doğal gücün salt uygulanmasından gelir. Bu, örneğin buharın esnekliği gibi, bir doğa gücünün, ama aynı üretim alanındaki tüm sermayenin emrinde olmayan bir doğa gücünün uygulanmasına bağlı olan, emeğin daha büyük doğal üretkenliğinden doğar. Bir başka deyişle, ne zaman bu üretim alanına sermaye genel olarak yatırılırsa, bunun da uygulanacağı sanılmamalıdır. Tam tersine, bu, yalnızca yeryüzünün ve eklentilerinin belirli bölümlerini elinde tutanların emrinde olan, çağlayan gibi, tekel altına alınabilir bir doğa gücüdür. Daha büyük bir emek üretkenliği için bu doğal öncülün yaratılması, herhangi bir sermayenin, suyu buhara dönüştürebilmesi gibi, sermayenin gücü dahilinde değildir. Bu, ancak, doğada yerel olarak bulunur ve bulunmadığı yerde, belirli bir sermaye yatırımı ile kurulamaz. Makineler ve kömür gibi emeğin üretebildiği ürünlere değil, toprağın bazı bölümlerinde hüküm süren özgül doğal koşullara bağlıdır. Çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, sahip olmayanların bu doğal gücü kullanmalarına engel olurlar, çünkü toprak, özellikle sugücüne sahip toprak, enderdir. Ama belli bir ülkedeki çağlayanlar sınırlı da olsa, bu, sınaî amaçları için kullanılması mümkün olan sugücü miktarının artmasını engellemez. Devindirici gücünden tamamen yararlanabilmek için, insan, çağlayanı elektrik enerjisi üretmede kullanabilir. Eğer böyle bir durum varsa, sugücünden mümkün olduğu kadar yararlanabilmek için, su çarkı geliştirilebilir; sıradan çarkın su miktarına uygun düşmediği yerlerde, tribünler kullanılabilir vb.. Bu doğal güce sahip olunması, ona sahip olanın elinde bir tekel oluşturur; bu, yatırılmış sermayenin üretkenliğinde, bizzat sermayenin üretim süreci ile yaratılamayacak bir artışın, koşuludur;³³ bu biçimde tekel altına alı-

³³ Fazla kâr için. bkz: *Inquiry | into those Principles, Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus*, London 1821. —Ed. | (Malthus'a karşı).

nabilen bu doğal güç, her zaman toprağa bağlıdır. Böyle bir doğal güç, sözkonusu üretim alanının genel koşullarına dahil değildir, bu üretim alanının genellikle yaratılabilen koşullarına da dahil değildir.

Şimdi varsayalım ki, çağlayanlar, ait oldukları topraklarla birlikte, yeryüzünün bu bölümlerinin sahibi olduğu kabul edilen kişilerin, yani toprak sahiplerinin elinde olsun. Bu sahipler çağlayanlara sermaye yatırılmasını ve bunlardan sermaye tarafından yararlanılmasını engellesinler. Böyle bir yararlanmaya izin verebilirler de, yasaklayabilirler de. Ama sermaye kendi başına çağlayan yaratamaz. Bu nedenle, bu çağlayanların kullanılmasından doğan artı-kâr, sermaye yüzünden değil, sermaye tarafından tekel altına alınabilen, ve tekel altına alınmış olan bir doğal gücün kullanılması yüzündendir. Bu koşullar altında artı-kâr, toprak rantına dönüştürülür, yani bir çağlayanın sahibinin eline geçer. Eğer, fabrikatör, çağlayanın sahibine yılda 10 sterlin öderse, onun kârı 15 sterlindir, yani bu durumda üretim-maliyetini meydana getiren 100 sterlin üzerinden %15'tir; ve, kendi üretim alanında buharla çalışan bütün öteki kapitalistler kadar, ya da onlardan daha iyi bir durumda olması olasıdır. Eğer, kapitalistin kendisi bir çağlayanın sahibi olsaydı, bu, durumda hiç bir değişiklik yaratmayacaktı. Böyle bir durumda, eskiden olduğu gibi 10 sterlinlik artı-kârı, çağlayan sahibi sıfatıyla cebine atacaktı, kapitalist sıfatıyla değil; ve bu fazla, gerçekte sermayesinden değil, tekel altına alınabilen, sermayesinden ayrı, kıt bir doğal gücün denetiminden kaynaklandığı içindir ki, toprak rantına dönüştürülür.

Birincisi, açıktır ki, bu rant, her zaman bir farklılık rantıdır, çünkü metaların genel üretim-fiyatına belirleyici bir öge olarak dahil olmaz, daha çok ona dayanır. Değişmez bir biçimde, bir yanda tekel altına alınmış doğal güce egemen olan özel bir sermayenin, bireysel üretim-fiyatı ile, öte yanda sözkonusu üretim alanına yatırılan toplam sermayenin genel üretim-fiyatı arasındaki farktan doğar.

İkincisi, bu toprak rantı, kullanılan sermayenin ya da onun tarafından elkonulan emeğin üretkenliğindeki mutlak artıştan doğmaz, çünkü bu, ancak metaların değerini düşürebilir; bu, belirli bir üretim alanına yatırılmış özgül ayrı sermayenin, üretkenliği kolaylaştıran bu istisnâ ve doğal koşulların dışında tutulan sermaye yatırımlarıyla karşılaştırıldığında, sahip olduğu daha fazla nispi verimlilik yüzündendir. Örneğin, kömürün değeri olması ve sugücünün değeri olmaması gerçeğine karşın, eğer buharın kullanılması, sugücünün kullanılmasının sağlamadığı ezici bir yarar sağlıyorsa, ve bu yararlar, masrafı fazlasıyla karşılıyorsa, o zaman, sugücü kullanılmayacak ve hiç bir artı-kâr üretemeyecek ve dolayısıyla da hiç rant üretemeyecektir.

Üçüncüsü, doğal güç, artı-kârın kaynağı değil, yalnızca doğal temeldir, çünkü bu doğal temel, emeğin üretkenliğinde istisnâ bir artışı mümkün kılmaktadır. Aynı biçimde, kullanım-değeri, genel olarak, değişim-değerini taşır, ama onun nedeni değildir. Eğer aynı kullanım-değeri

emeksiz elde edilebilseydi, hiç bir değişim-değerine sahip olmayacak, ama gene de, eskiden olduğu gibi, kullanım-değeri olarak aynı doğal yararlılığa sahip olacaktı. Öte yandan, kullanım-değerine sahip olmadıkça, yani emeğin doğal bir taşıyıcısı olmadıkça, hiç bir şey değişim-değerine sahip olamaz. Çeşitli değerlerin, üretim-fiyatları biçiminde ve çeşitli bireysel üretim-fiyatlarının, piyasayı düzenleyen, genel bir üretim-fiyatı biçiminde ortalamaya ulaşmaları gerçeği olmasaydı, çağlayanın kullanılması yoluyla ortaya çıkan emeğin üretkenliğindeki salt artış, bu metallerin içerdiği kâr payını artırmaksızın, yalnızca, bu çağlayanın yardımıyla üretilen metallerin fiyatını düşürecek. Öte yandan, bunun gibi, sermayenin kendi malı gibi kullandığı emeğin doğal ve toplumsal üretkenliğini maledinmesi gerçeği olmasaydı, emeğin artan üretkenliği kendi başına artı-değere dönüştürülmeyecekti.

Dördüncüsü, kendi başına çağlayanın özel mülkiyetinin, artı-değer (kâr) bölümünün yaratılmasıyla, ve dolayısıyla, genel olarak çağlayan aracılığıyla üretilen metanın fiyatının yaratılmasıyla hiç bir ilgisi yoktur. Eğer toprak mülkiyeti olmasaydı, örneğin çağlayanın bulunduğu toprak, fabrikatör tarafından hak iddia edilmeyen toprak olarak kullanılmış olsaydı, bu artı-kâr gene mevcut olacaktı. Bu nedenle, toprak mülkiyeti, değer artı-kâra dönüştürülen bölümünü yaratmaz, yalnızca, toprak sahibinin, çağlayanın sahibinin, bu artı-kârı, fabrikatörün cebinden kendi cebine aktarmasını mümkün kılar. Toprak mülkiyeti, bu artı-kârın yaratılmasının nedeni değildir, onun toprak rantı biçimine dönüştürülmesinin, ve dolayısıyla kârın ya da meta-fiyatının bu bölümünün toprağın ya da çağlayanın sahibi tarafından maledinilmesinin nedenidir.

Beşincisi, açıktır ki, çağlayanın fiyatı, eğer toprak sahibi onu bir üçüncü tarafa, ya da hatta fabrikatörün kendisine satacak olursa alacağı fiyat, fabrikatörün bireysel maliyet-fiyatına girse de, metallerin üretim-fiyatına hemen girmez; çünkü burada rant, buhar makinesi tarafından üretilen benzer metallerin üretim-fiyatından doğar ve bu fiyat, çağlayan-dan bağımsız olarak düzenlenmiştir. Üstelik, bir bütün olarak çağlayanın bu fiyatı, akla-aykırı bir ifadedir, ama onun arkasında gerçek bir iktisadî ilişki saklıdır. Genel olarak toprak gibi ve herhangi bir doğal güç gibi, çağlayanın da bir değeri yoktur, çünkü hiç bir maddeleşmiş emeği temsil etmemektedir ve dolayısıyla, normal olarak, değer, para terimi ile ifadesinden başka bir şey olmayan fiyata da sahip değildir. Değer yoksa, *eo ipso** para ile ifade edilebilecek bir şey de yoktur. Bu fiyat, sermayeye çevrilmiş ranttan başka bir şey değildir. Toprak sahipliği, toprak sahibinin bireysel kârla ortalama kâr arasındaki farkı maledinmesini mümkün kılar. Bu yolla elde edilen, her yıl yenilenen kâr, sermayeye çevrilebilir ve o zaman, bizzat doğal gücün fiyatı gibi gözükebilir. Eğer çağlayanı kullanan fabrikatörün gerçekleştirdiği artı-kâr, yılda 10 sterlin tutuyorsa,

* Aynı gerçektir. —ç.

ve ortalama faiz %5 ise, o zaman, bu 10 sterlin, 200 sterlinlik bir sermayenin yıllık faizini temsil eder ve o zaman yıllık 10 sterlinin —ki çağlayan, sahibinin, bunu, fabrikatörden almasını mümkün kılmuştır— sermayeye çevrilmesi, bizzat çağlayanın sermaye-değeri gibi görünür. Çağlayanın kendisinin değeri olmadığı, onun fiyatının, kapitalistçe hesaplanan, maledinilmiş artı-değerin salt bir yansıması olduğu, hemen şu gerçekten ortaya çıkar: 200 sterlinlik fiyat, yalnızca, 10 sterlinlik bir artı-kârın, 20 yıl ile çarpılmasıyla elde edilen sonucu temsil eder, oysa, diğer koşullar eşit kalırsa, aynı çağlayan, sahibinin, bu 10 sterlini, her yıl, sayısız yıllar boyunca —30 yıl, 100 yıl ya da x yıl— maledinmesini mümkün kılacaktır ve oysa öte yandan, sugücü ile uygulanamayan yeni bir üretim yöntemi, buhar makinesi ile üretilen metallerin maliyet-fiyatını 100 sterlinden 90 sterline düşürecek olursa, artı-kâr, ve böylelikle rant ve böylece de çağlayanın fiyatı yok olacaktır.

Şimdi, farklılık rantı kavramını genel olarak tanımladığımıza göre asıl tarım içindeki incelenmesine geçeceğiz. Tarım için söyleyeceklerimiz, bütünüyle madencilik için de geçerlidir.

FARKLILIK RANTININ BİRİNCİ BİÇİMİ (FARKLILIK RANTI I)

RICARDO'nun aşağıdaki saptamaları tamamen doğrudur:

“Rant, her zaman, eşit miktarlarda iki sermaye ve emek kullanımı ile elde edilen ürünler arasındaki farktır.” (*Principles*, [London 1852], s. 59.) (Farklılık rantı kastediliyor, çünkü, Ricardo, farklılık rantından başka rant olmadığını varsaymaktadır.) Bu, genel olarak artı-kârı değil; toprak rantını ilgilendirdiğinden, “eşit toprak parçaları üzerinde” diye eklemesi gerekirdi.

Bir başka deyişle artı-kâr, eğer normalse ve dolaşım sürecindeki rassal olgular yüzünden değilse, her zaman iki eşit miktarda sermaye ve emeğin ürünleri arasındaki fark olarak üretilir, ve bu artı-kâr, iki eşit miktarda sermaye ve emek, eşit sonuç vermeyen eşit toprak parçaları üzerinde kullanıldığı zaman, toprak rantına dönüşür. Ayrıca, bu artı-kârın, yatırılan eşit miktarlardaki sermayenin, eşit olmayan sonuçlarından doğması, hiç de mutlaka gerekli değildir. Çeşitli yatırımlar, eşit olmayan miktarlarda da sermaye kullanabilirler. Gerçekten de, durum genellikle böyledir. Ama örneğin, herbiri 100 sterlinlik eşit oranlar, eşit olmayan sonuçlar yaratırlar; yani bunların kâr oranları farklıdır. Bu, herhangi bir sermaye yatırımı alanında artı-kârın varlığının, genel önkoşuludur. İkinci önkoşul, bu artı-kârın toprak rantı biçimine (ya da kârdan ayrı bir

biçim olarak genel olarak ranta) dönüştürülmesidir; her durumda, bu dönüşümün ne zaman, nasıl ve hangi koşullarda gerçekleştiği araştırılmalıdır.

Ricardo, farklılık rantıyla sınırlı kalmak koşuluyla, aşağıdaki gözlemde de haklıdır:

“Hangi neden olursa olsun, aynı ya da yeni topraktan elde edilen ürünlerdeki eşitsizliği azaltırsa, toprak rantını da düşürmeye eğilim gösterir, ve hangi neden olursa olsun, bu eşitsizliği artırırsa, zorunlu olarak karşı bir etki yaratır ve toprak rantını yükseltmeye eğilim gösterir.” (s. 74.)

Ancak bu nedenler arasında yalnızca genel nedenler (verimlilik ve yer) değil, şunlar da bulunur: 1) aynı biçimde işleyip işlemediği açısından, vergilerin dağılımı; İngiltere’de olduğu gibi vergilerin dağılımı merkezileştirilmediği ve vergi, rant üzerine değil de, toprak üzerine konduğunda, daima ikinci durum sözkonusudur; 2) ülkenin farklı kısımlarında, tarımsal gelişmedeki farklılıktan doğan eşitsizlikler, çünkü, bu üretim dalı, geleneksel niteliği yüzünden, manüfaktüre göre daha zor eşitleştir; ve 3) sermayenin kapitalist kiracılar arasında dağılımındaki eşitsizlik. Tarımın, kapitalist üretim tarzı tarafından istilâsı, bağımsız olarak üretimde bulunan köylülerin ücretli-işçilere dönüştürülmesi, gerçekten de, bu üretim tarzının son fethi olduğundan, burada, bu eşitsizlikler, bütün diğer üretim dallarında olduğundan daha büyüktür.

Bu başlangıç sözlerinden sonra, önce, Ricardo’nunkinin tersine, benim tahlilimin kendine özgü özelliklerinin kısa bir özetini sunacağım.

Önce, eşit ölçüdeki farklı toprak parçalarına uygulanan eşit miktarlarda sermayenin, eşit olmayan sonuçlarını, ya da eşit olmayan ölçüdeki toprak parçaları sözkonusu ise, eşit olanlara dayanılarak hesaplanan sonuçları göreceğiz.

Bu eşit olmayan sonuçların —sermayeden tamamen bağımsız olan— iki genel nedeni şudur: 1) *Verimlilik*. (Bu birinci hususa ilişkin olarak, toprağın doğal verimliliği ile ne kastedildiğini ve hangi öğelerin işe karıştığını tartışmak gerekli olacaktır.) 2) *Toprağın yeri*. Bu, koloniler durumunda belirleyici bir öğedir ve genel olarak toprak parçalarının ekilebileceği sırayı belirler. Ayrıca, açıktır ki, farklılık rantının bu iki nedeni —verimlilik ve yer— karşıt yönlerde işleyebilir. Belirli bir toprak parçası, çok uygun bir yere sahip olabilir, ama verimliliği çok düşük olabilir, ya da tersi olabilir. Bu durum önemlidir. Çünkü belirli bir ülkenin toprağının ekime açılmasında, iyiden kötüye doğru, ya da kötüden iyiye doğru, aynı şekilde pekâlâ nasıl ilerlenebileceğini açıklar. Ensonu, açıktır ki, genel olarak toplumsal üretimin ilerlemesi, bir yandan yerel piyasalar yaratmak ve haberleşme ve ulaştırma olanakları sağlayarak yerleri iyi

leştirmek yoluyla, toprak rantının bir nedeni olarak yerden doğan farklılıkları gidermek etkisine sahiptir, öte yandan da tarımı, manüfaktürden ayırarak ve bir yandan büyük üretim merkezleri kurup, öte yandan da tarımsal bölgeleri nispeten tecrit ederek toprak parçalarının ayrı ayrı yerleri arasındaki farkları artırır.

Ancak, şimdilik, yerle ilgili bu sorunun üzerinde durmayacağız ve doğal verimlilikle yetineceğiz. Doğal verimlilikteki farklılık, iklimsel öğelerden vb. başka, toprağın üst tabakasının kimyasal bileşimine, yani bitkinin besini olarak farklı içeriğine bağlıdır. Ancak, iki toprak parçası için kimyasal bileşimin ve bu açıdan doğal verimliliğin aynı olduğunu varsaysak bile, gerçek etkin verimlilik, bu bitki besini unsurlarının az çok kolaylıkla emilecek ve ekinleri beslemek üzere hemen kullanılabilir bir biçimde olup olmamasına bağlı olarak değişir. Bu nedenle, benzer doğal verimliliğe sahip toprak parçaları üzerinde aynı doğal verimliliğin ne ölçüde sağlanabileceği, kısmen tarımdaki kimyasal gelişmelere, kısmen de mekanik gelişmelere bağlı olacaktır. Verimlilik, toprağın nesnel bir niteliği olmakla birlikte, her zaman, iktisadî bir ilişki, tarımdaki mevcut gelişmenin kimyasal ve mekanik düzeyiyle olan bir ilişki anlamına gelir, ve, bu yüzden, bu gelişme düzeyiyle değişir. İster kimyasal yollarla (sert killi toprak üzerinde bazı sıvı gübrelerin kullanılması ve ağır killi toprakların kireçlendirilmesi gibi), ister mekanik yollarla (ağır topraklar için özel sabanlar gibi), eşit verimlilikte bir toprağı, gerçekte daha az verimli yapan engeller, yokedilebilir (ağaçlama da bu bölüme dahildir). Ya da hatta, ekime açılan toprak tiplerinin sırası buna uyarak değiştirilebilir, örneğin, İngiliz tarımının belirli bir gelişme döneminde, hafif kumlu toprakla ağır killi toprağın düzeltilmesi gibi. Bu, bir kez daha göstermektedir ki, tarihsel olarak, ekime açılan toprakların sıralanmasında tersi olduğu gibi, daha verimli topraktan daha az verimli toprağa da geçilebilir. Aynı sonuç, toprak bileşiminde, yapay olarak yaratılan bir iyileştirme ile, ya da, yalnızca tarımsal yöntemlerde bir değişiklik ile elde edilebilir. Ensonu, toprakaltı da işlenmeye ve üst tabakalara döndürülmeye başlanmaz, toprak tiplerinin farklı toprakaltı koşullarına bağlı olan, hiyerarşik düzenlenmesinde bir değişiklik de aynı sonuç yaratılabilir. Bu, kısmen, (yem bitkilerinin ekimi gibi) yeni tarımsal yöntemler kullanılmasına, kısmen de, ya toprakaltını üst tabakalara çeviren, üst toprakla karıştıran ya da toprakaltını çevirmeden eken mekanik araçların kullanılmasına bağlıdır.

Çeşitli toprak parçalarının farklı verimliliği üzerindeki bütün bu etkiler öyledir ki, iktisadî verimlilik açısından, emeğin üretkenliğinin düzeyi, bu durumda tarımın, doğal toprak verimliliğini hemen yararlanılabilir kılma yeteneği —çeşitli gelişme dönemlerinde farklı olan bu yetenek—, doğal toprak verimliliği denen şeyde, onun kimyasal bileşimi ve diğer doğal özellikleri kadar bir etken oluşturur.

O halde, tarımda belirli bir gelişme aşamasının mevcut olduğunu

varsayıyoruz. Ayrıca, toprak tiplerinin hiyerarşik düzenlenmesinin bu gelişme aşamasına uyduğunu varsayıyoruz ki, kuşkusuz, farklı toprak parçaları üzerindeki eşzamanlı sermaye yatırımlarında durum her zaman böyledir. O zaman farklılık rantı, ya yükselen ya da alçalan bir sıra oluşturur, çünkü gerçekte ekilen toprak parçalarının tümü için bu sıra belirlenmiş bulunsa da, bu sıranın oluşmasına yolaçan bir dizi hareket, aralıksız meydana gelmiştir.

Dört toprak türünün mevcut olduğunu varsayalım: A, B, C, D. Ayrıca, bir *quarter* buğdayın fiyatının = 3 sterlin ya da 60 şilin olduğunu varsayalım. Rant, yalnızca farklılık rantı olduğuna göre, en kötü toprak için *quarter* başına bu 60 şilinlik fiyat, üretim-fiyatına eşittir, yani sermaye artı ortalama kâr eşittir.

A, harcanan her 50 şilin karşılığında 1 *quarter* = 60 şilin getiren en kötü toprak olsun; dolayısıyla, kâr, 10 şilin ya da %20 olacaktır.

B, aynı harcama karşılığında 2 *quarter* = 120 şilin getirsin. Bu 70 şilinlik kâr, ya da 60 şilinlik bir artı-kâr demektir.

C, aynı harcama için 3 *quarter* = 180 şilin getirsin; toplam kâr = 130 şilin; artı-kâr = 120 şilindir.

D, 4 *quarter* = 240 şilin = 180 şilinlik artı-kâr getirsin.

O zaman aşağıdaki sırayı elde etmiş olacağız [Tablo I]:

TABLO I

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin
A	1	60	50	¼	10	—	—
B	2	120	50	1½	70	1	60
C	3	180	50	2½	130	2	120
D	4	240	50	3½	190	3	180
<i>Toplam</i>	<i>10</i>	<i>600</i>				<i>6</i>	<i>360</i>

Herbirinin rantı şöyledir: D = 190 şilin — 10 şilin, ya da D ile A arasındaki fark; C = 130 şilin — 10 şilin, ya da C ile A arasındaki fark; B = 70 şilin — 10 şilin, ya da B ile A arasındaki fark; ve B, C, D için toplam rant = 6 *quarter* = 360 şilin, D ve A, C ve A, B ve A arasındaki farkların toplamına eşittir.

Belirli bir koşuldaki belirli bir ürünü temsil eden bu sıra, soyut olarak düşünüldüğünde (durumun gerçekte niçin böyle olabileceğinin nedenlerini zaten sunmuş bulunuyoruz), D'den A'ya, verimli topraktan,

gitgide daha az verimli toprağa doğru alçalabilir, ya da A'dan D'ye, nispeten zayıf topraktan, gitgide daha çok verimli toprağa doğru yükselebilir, ya da, ensonu, dalgalanabilir, yani bir yükselerek, bir alçalarak — örneğin D'den C'ye, C'den A'ya ve A'dan B'ya dalgalanabilir.

Alçalan bir sıra durumunda süreç aşağıdaki gibi olurdu: Bir *quarter* buğdayın fiyatı, yavaş yavaş, diyelim 15 şilinden 60 şiline yükseldi. D tarafından üretilen 4 *quarter* (bu 4 *quarter*, şu kadar milyon *quarter* olarak alınabilir), artık yetişmemeye başlayınca, buğdayın fiyatı, arz eksikliğinin, C tarafından üretilebileceği bir noktaya yükseldi. Yani buğdayın fiyatının *quarter* başına 20 şiline yükselmesi gerekti. *Quarter* başına 30 şiline yükseldiğinde, B ekime açılabilir; ve 60 şiline ulaştığında, A ekime açılabilir; ve yatırılan sermaye, %20'den daha aşağı bir kâr oranı ile yetinmek zorunda kalmadı. Bu yolla, D için bir rant oluşmuş oldu, önce *quarter* başına 5 şilinden = ürettiği 4 *quarter* için 20 şilin; sonra *quarter* başına 15 şilinden = 60 şilin, sonra da *quarter* başına 45 şilinden = 4 *quarter* için 100 şilin.

Eğer, D'nin kâr oranı, başlangıçta, aynı şekilde = %20 idiye, o zaman D'nin 4 *quarter* buğday üzerinden toplam kârı da 10 şilinden ibaretti, ama, bu fiyat 15 şilin olduğunda, fiyatın 60 şilin olduğu durumdan daha fazla tahılı temsil ediyordu. Ama tahıl, emek-gücünün yeniden üretimine dahil olduğundan ve her *quarter*'ın bir kısmı ücretlerin bir kısmını, öteki kısmı da değişmeyen sermayeyi karşılamak zorunda olduğundan, bu koşullar altında, artı-değer ve böylece, diğer şeyler eşit ise, kâr oranı da daha yüksek oluyordu. (Kâr oranı sorununun özel olarak ve ayrıntısıyla tahlili gerekecek.)

Öte yandan, eğer sıra ters düzende ise, yani eğer süreç A'dan başladıysa, o zaman, buğdayın fiyatı, önce, yeni toprak ekime açılmak zorunda olunca *quarter* başına 60 şilinin üzerine çıkacaktır. Ama, gerekli arz, 2 *quarter*'lık bir arz, B tarafından üretileceği için, fiyat, tekrar 60 şiline düşecektir; çünkü B, buğdayı, *quarter* başına 30 şilin maliyetle üretti, ama 60 şiline sattı, çünkü arz, tam talebi karşılamaya yetmektedir. Böylece önce B için 60 şilin olmak üzere ve C ve D için de aynı yolla, bir rant oluştu; C ve D'nin, sırasıyla *quarter* başına 20 ve 10 şilinlik bir gerçek değere sahip buğday üretmesine karşın, baştan beri, piyasa-fiyatının 60 şilinde kaldığı varsayıldı, çünkü, toplam talebin doyurulmasında A'nın ürettiği bir *quarter*'lık arza her zamanki kadar gerek vardı. Bu durumda, talepteki, arzın üzerine çıkan, önce A tarafından sonra A ve B tarafından doyurulan artış, sırasıyla B, C ve D'nin ekilmesini mümkün kılmış olmayacak, yalnızca, ekim alanında genel bir genişlemeye yolaçacak ve daha verimli topraklar ancak sonraları ekime açılabilirdi.

Birinci sırada, fiyattaki bir artış, rantı yükseltecek ve kâr oranını düşürecek. Böyle bir azalma, karşı etki yapan koşullar tarafından, tamamen ya da kısmen engellenebilir. Bu nokta, ilerde daha ayrıntılı açıklan-

malıdır. Unutulmamalıdır ki, genel kâr oranı, *bütün* üretim alanlarında, artı-değer tarafından, aynı biçimde belirlenmez. Sinaî kârı belirleyen, tarımsal kâr değildir, bunun tersi doğrudur. Ama bundan, başka zaman söz edelim.

İkinci sırada, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı aynı kalacaktır. Kâr miktarı daha az tahılla temsil olunacaktır; ama tahılın nispî fiyatı, diğer metalarinkine kıyasla artmış olacaktır. Ancak, kârdaki artış, böyle bir artışın yer aldığı her yerde, kapitalist kiracı çiftçinin cebine akacağı ve büyüyen bir kâr olarak gözükeceğine, rant biçiminde kârdan ayrılır. Ancak, tahılın fiyatı, burada varsayılan koşullar altında değişmeden sabit kalabilir.

Farklılık rantının gelişmesi ve büyümesi, hem sabit, hem de artan fiyatlar için, ve hem daha kötü topraktan daha iyi topraklara doğru devamlı bir ilerleme için, hem de daha iyi topraktan daha kötü topraklara doğru devamlı bir gerileme için aynı kalacaktır.

Şimdiye kadar varsaydık ki: 1) fiyatlar bir sırada artar, ötekinde değişmeden kalır; 2) daha iyi topraktan daha kötüye, ya da daha kötü topraktan daha iyiye sürekli bir ilerleme vardır.

Ama şimdi, varsayalım ki, tahıla olan talep, başlangıçtaki 10 rakamından 17 *quarter*'a çıksın; ayrıca, en kötü toprak A'nın yerini, 60 şililik üretim-fiyatıyla (50 şilin maliyet, *artı* 10 şilin, %20 kâr) $1\frac{1}{3}$ *quarter* üreten bir başka A toprağı alsın, öyle ki, *quarter* başına üretim-fiyatı = 45 şilin olsun; ya da, belki, eski A toprağı sürekli, rasyonel ekimle iyileştirilmiş olabilir, ya da aynı maliyetle, örneğin yoncaya vb. geçilmesiyle daha verimli olarak işletiliyor olabilir, öyle ki, aynı sermaye yatırımıyla ürünü, $1\frac{1}{3}$ *quarter*'a yükselir. Ayrıca, varsayalım ki, B, C, ve D tipi topraklar, eskiden olduğu gibi aynı ürünü versinler, ama örneğin verimi A ve B arasında olan A', ve ayrıca B ve C arası verimlilikte B' ve B" gibi yeni toprak türleri de ortaya çıkarılsın. O zaman aşağıdaki olguyu gözlemleyeceğiz:

Birincisi: Bir *quarter* buğdayın üretim-fiyatı, ya da düzenleyici piyasa-fiyatı 60 şilinden 45 şiline, ya da %25 düşüyor.

İkincisi: Ekim, daha fazla verimli topraktan daha az verimliye doğru, ve daha az verimli topraktan, daha fazla verimliye doğru, birarada ilerliyor. A' toprağı, A toprağından daha verimli, ama, şimdiye kadar ekilmiş olan B, C ve D topraklarından daha az verimlidir. B' ve B", A'dan, A'den ve B'den daha verimli, ama C ve D'den daha az verimlidir. Sıra, böylece, çapraz biçimde ilerliyor. Ekim, A'dan vb. mutlak olarak daha az verimli toprağa doğru değil, şimdiye kadar en verimli toprak tipleri olan C ve D'ye göre, nispeten daha az verimli toprağa doğru ilerliyor; öte yandan, ekim, mutlak olarak daha verimli toprağa değil, şimdiye kadar en az verimli toprak olan A'ya göre, ya da A ve B'ye göre nispeten daha fazla verimli toprağa doğru ilerler.

Üçüncüsü: B'nin rantı düşer; onun gibi C ve D'nin rantı da düşer;

ama tahıl olarak toplam rant 6 *quarter*'dan $7\frac{2}{3}$ *quarter*'a yükselir; ekilen ve rant getiren toprak miktarı artar, ve ürün miktarı 10 *quarter*'dan 17 *quarter*'a çıkar. Kâr, A için aynı kalmasına karşın, talul olarak ifade edilirse artar, ama kâr oranının kendisi artabilir, çünkü nispi artı-değer artar. Bu durumda, ücret, yani değişen sermaye yatırımı, ve dolayısıyla toplam harcama, ucuzlayan geçim araçları yüzünden azalır. Para olarak ifade edilen bu toplam rant, 360 şilinden 345 şiline düşer.

Yeni sırayı yazalım. [Tablo II.]

TABLO II

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Kâr		Rant		QuarterBa- şına Üretim- Fiyatı (Şilin)
	Quarter	Şilin		Quarter	Şilin	Quarter	Şilin	
A	1½	60	50	¾	10	—	—	45
A'	1½	75	50	¾	25	¼	15	36
B	2	90	50	¾	40	¾	30	30
B'	2½	105	50	1½	55	1	45	25½*
B*	2½	120	50	1½	70	1 ¼	60	22½
C	3	135	50	1½	85	1 ¾	75	20
D	4	180	50	2½	130	2 ¾	120	15
<i>Toplam</i>	<i>17</i>					<i>7 ¾</i>	<i>345</i>	

* 1894 Almanca baskıda: 25½. —Ed.

Ensonu, eğer eskisi gibi, yalnızca A, B, C ve D toprak türleri ekilmiş olsaydı, ama bunların verimliliği öyle bir şekilde yükselseydi ki, A, 1 *quarter* yerine 2 *quarter*; B — 2 yerine 4 *quarter*; C — 3 yerine 7 *quarter*; D — 4 yerine 10 *quarter* üretse, aynı nedenler, çeşitli toprak tiplerini farklı biçimde etkilediğinden, toplam üretim 10 *quarter*'dan 23'e çıkar. Nüfustaki bir artış ve fiyatlardaki bir düşüş vasıtasıyla, talebin bu 23 *quarter*'i emeceğini varsayarsak, aşağıdaki sonucu elde edeceğiz [Tablo III]:

TABLO III

Toprak Tipi	Ürün		Yatırılan Sermaye	Quarter Ba- şına Üretim- Fiyatı	Kâr		Rant	
	Quarter	Şilin			Quarter	Şilin	Quarter	Şilin
A	2	60	50	30	¼	10	0	0
B	4	120	50	15	2½	70	2	60
C	7	210	50	8½	5½	160	5	150
D	10	300	50	6	8½	250	8	240
<i>Toplam</i>	<i>23</i>						<i>15</i>	<i>450</i>

Bu ve diğer tablolaradaki sayısal oranlar rasgele seçilmişlerdir, ama varsayımlar tamamen akla-uygundur.

İlk ve esas varsayım, tarımda bir iyileştirmenin farklı topraklar üzerinde farklı etki yapacağı ve bu durumda en iyi toprak tipleri olan C ve D'yi, A ve B tiplerinden daha fazla etkileyeceğidir. Deneyim, bunun karşıtı da ortaya çıkabilse bile, genel olarak durumun böyle olduğunu göstermiştir. Eğer iyileştirme daha kötü toprakları iyilerinden daha fazla etkileseydi, sonuncuların rantı yükseleceğine düşerdi. Ama, biz, tablomuzda, bütün toprak tiplerinin verimindeki mutlak büyümenin, daha iyi toprak tipleri olan C ve D'nin, daha fazla olan nispi verimlerdeki bir artışı da birlikte getirdiğini varsaydık; bu, aynı sermaye yatırımındaki ürün arasındaki farkta bir artış ve dolayısıyla, farklılık rantında bir artış demektir.

İkinci varsayım, toplam talebin, toplam ürünlerdeki artışa ayak uydurduğudur. *Birincisi*, böyle bir artışın daha çok kerteli olarak —III. sıra kuruluncaya kadar— değil de, birdenbire doğacağını düşünmeye gerek yok. *İkincisi*, yaşam gereksinimleri tüketiminin, bunlar ucuzladıkça artacağı doğru değildir. İngiltere'de Tahıl Yasalarının kaldırılması bunun tersinin geçerli olduğunu tanıtladı. (bkz: Newman*); karşıt görüş, yalnızca, hava durumunun basit sonuçları olan, hasattaki büyük ve ani değişikliklerin, tahıl fiyatlarında bir seferinde olağanüstü bir düşüş, öteki seferinde de olağanüstü bir artış yaratması gerçeğinden kaynaklanır. Böyle bir durumda, fiyattaki ani ve kısa ömürlü azalma, tüketimin genişlemesi üzerinde tam etkisini gösterecek zamanı bulamazken, bu azalma, düzenleyici üretim-fiyatının kendisinin alçalmasından doğarsa, yani uzun-vadeli bir nitelik taşırsa, bunun tersi geçerlidir. *Üçüncüsü*, tahılın bir kısmı, brandi ya da bira olarak tüketilebilir; ve bu her iki maddenin artan tüketimi, hiç de dar sınırlar içinde hapsolmuş değildir. *Dördüncüsü*, sorun, kısmen nüfustaki artışa, kısmen de İngiltere'nin 18. yüzyılın ortasından çok sonraları hâlâ yaptığı gibi, ülkenin tahıl ihraç etmesi gerçeğine bağlıdır, öyle ki, talep, yalnızca ulusal tüketim sınırları içinde düzenlenmez. *Ensonu*, buğday üretimindeki artış ve fiyat azalması, çavdar ya da yulaf yerine buğdayın yığınların temel tüketim maddesi olması sonucunu verebilir, öyle ki, ona olan talep, yalnızca bu nedenle bile olsa artabilir, tıpkı üretim azalıp, fiyat yükselince bunun tersinin yer alabileceği gibi. — Böylece, bu varsayımlarla ve daha önce seçilen oranlarla, sıra III, *quarter* başına fiyatın 60 şilinden 30 şiline, yani %50 düşmesi; üretimin, sıra I'e kıyasla, 10'dan 23 *quarter*'a, yani %130 yükselmesi; rantın, B toprağı için sabit kalması, C için %25,** ve D için %33¹/₃*** artması; ve toplam rantın 18 sterlinden 22¹/₂ sterline,**** yani %25***** yükselmesi sonucunu verir.

* F. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, s. 158. — Ed.

** 1894 Almanca baskısında: iki katına çıkması. — Ed.

*** *Ibid.* : iki katından fazlasına çıkması. — Ed.

**** *Ibid.*: 22. — Ed.

***** *Ibid.*: %22¹/₂. — Ed.

Ya toplumun herhangi bir aşamasındaki belirli sıralamalar oldukları, örneğin yanyana, üç farklı ülkede mevcut bulundukları, ya da aynı ülkenin gelişmesindeki farklı dönemlerde birbirlerini izledikleri düşünülebilecek olan bu üç tablonun bir karşılaştırması (ki bununla sıra I, A'dan D'ye yükselerek ve D'den A'ya alçalarak, iki kez ele alınacaktır) şunu gösterir:

1) Sıra, tamamlandığında, oluşum sürecinin seyri ne olursa olsun, her zaman aşağı inen bir çizgideymiş gibi görünür; çünkü, rantı tahlil ederken, başlangıç noktası, daima en fazla rant getiren toprak olacaktır, ve ancak sonunda hiç rant getirmeyen toprağa geleceğiz.

2) En kötü toprak, yani hiç rant getirmeyen toprak üzerindeki üretim-fiyatı, her zaman piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat olacaktır; Tablo I'deki piyasa-fiyatı, eğer sırası yükselen bir çizgide oluşmuşsa, gittikçe daha iyi toprak durmadan ekime açıldığından, salt sabit kalsa da, bu böyledir. Böyle bir durumda, en iyi toprakta üretilen tahılın fiyatı, A tipi toprağın düzenleyici olarak kalması, bu tip toprakta üretilen miktara bağlı olduğu sürece, düzenleyici bir fiyattır. Eğer, B, C ve D, talebin gerektirdiğinden daha fazla üretirse, A, düzenleyici olmaktan çıkar. Storch, en iyi toprak tipini düzenleyici olarak aldığı anda, müphem bir biçimde bunu gözönünde tutmaktadır.* Bu yolla, Amerikan tahıl fiyatı, İngiliz tahıl fiyatını düzenlemektedir.

3) Farklılık rantı, (coğrafi yer sorununu şimdilik bir yana bırakırsak), tarımsal gelişmedeki her belirli aşama için belirli olan, toprağın doğal verimliliğindeki farklılıklardan doğar; bir başka deyişle, en iyi toprak alanının sınırlı oluşundan ve eşit olmayan toprak tiplerine eşit miktarda sermaye yatırılması gereğinden doğar, öyle ki, aynı miktarda sermaye, eşit olmayan bir ürün sonucunu verir.

4) Farklılık rantının ve dereceli bir farklılık rantının varlığı daha iyi topraklardan daha kötüye ilerleyen alçalan bir sıra halinde gelişebildiği gibi, daha kötü topraklardan daha iyiye doğru karşı yönde ilerleyen yükselen bir sıra halinde de gelişebilir, ya da alması hareketlerle, dama biçiminde ortaya çıkabilir. (Sıra I, D'den A'ya, ya da A'dan D'ye ilerleyerek oluşturulabilir; sıra II, her iki tip hareketi içerir.)

5) Oluşma biçimine bağlı olarak, farklılık rantı, toprak ürünlerinin, durağan, yükselen ya da düşen fiyatıyla birlikte gelişebilir. Düşen bir fiyat durumunda, toplam üretim ve toplam rant artabilir ve en kötü toprak olan A'nın yerini daha iyisi almış olsa da, ya da A'nın kendisi iyileşmiş olsa da ve daha iyi, ya da hatta en iyi olan diğer toprak üzerindeki rant azalabilse de, şimdiye kadar rantsız olan toprakta rant gelişebilir (Tablo II); bu süreç, ayrıca, (para olarak) toplam rantta bir azalma ile bağıntılı olabilir. Ensonu, ekimdeki genel bir iyileştirme yüzünden fiyat-

* H. Storch, *Cours d'économie politique, au Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, Tome II, St.-Petersburg 1815, s. 78-79. — Ed.

ların düştüğü bir zamanda, öyle ki en kötü toprağın ürününün ve bunun fiyatının azaldığı bir zamanda, daha iyi toprakların rantı aynı kalabilir ya da düşebilirken, bu rant en iyi topraklarda artabilir. Gene de, her toprağın farklılık rantı, en kötü toprağa oranla, eğer ürünlerin miktarındaki farklılık verilmiş ise, diyelim bir *quarter* buğdayın fiyatına bağlıdır. Ama fiyat verildiğinde, farklılık rantı ürünlerin miktarındaki farkın büyüklüğüne bağlıdır ve eğer bütün toprakların mutlak veriminin artmasıyla, daha iyi toprakların verimi, daha kötülerinkine nispeten daha fazla büyürse, bu farkın büyüklüğü de orantılı olarak büyür. Bu yolla, (bkz: Tablo I), fiyat 60 şilin olduğunda, D üzerindeki rant onun A'ya oranla farklılık ürünü ile belirlenir; bir başka deyişle, 3 *quarter*'lık fazla ile belirlenir. Bu yüzden, rant = $3 \times 60 = 180$ şilindir. Ama Tablo III'te, fiyat = 30 şilinken, rant, A = 8 *quarter*'a kıyasla, D'nin artı-ürün miktarı ile belirlenir; bu nedenle de, $8 \times 30 = 240$ şilin elde ederiz.

Böylece, —West, Malthus ve Ricardo'da hâlâ görülen— farklılık rantına ilişkin birinci yanlış varsayım, yani bunun, zorunlu olarak gittikçe daha kötü topraklara doğru bir hareketi, ya da toprağın veriminin sürekli azalmasını öngördüğü varsayım halledilmiş oluyor.* Gördüğümüz gibi, bu, gittikçe daha iyi topraklara doğru bir hareketle de oluşabilir; daha iyi bir toprak, önceden en kötü toprağın işgal ettiği en düşük mevkiye geçince oluşabilir; tarımdaki ileriye dönük bir iyileşme ile bağıntılı olabilir. Önkoşul, yalnızca, farklı toprak türlerindeki eşitsizliktir. Verimlilikteki artış açısından, toplam alanın mutlak verimindeki artışın bu eşitsizliği ortadan kaldırmadığını, artırdığını, olduğu gibi bıraktığını, ya da azalttığını varsayar.

18. Yüzyılın başından ortalarına kadar İngiltere'nin tahıl fiyatları, düşen altın ve gümüş fiyatlarına karşın sürekli olarak düşerken, aynı zamanda (bu dönemin tümüne bir bütün olarak bakarsak), rantta, rantın toplam miktarında, ekili toprak alanında, tarımsal üretimde ve nüfusta bir artış vardı. Bu, yükselen bir çizgide, ama en kötü toprak olan A'nın ya iyileştirdiği ya da tahıl üretimi alanından silindiği bir biçimde, Tablo II ile bağıntılı olarak ele alınan Tablo I'e tekabül eder; ancak bu demek değildir ki, A, başka tarımsal ya da sınaî amaçlar için kullanılmamaktadır.

19. yüzyılın başlarından (tarih daha kesin belirlenmelidir) 1815'e kadar tahıl fiyatlarında, ranttaki, toplam rant miktarındaki, ekili toprak alanındaki, tarımsal üretimdeki ve nüfustaki düzenli bir artışla birlikte giden sürekli bir artış vardı. Bu, alçalan bir çizgide, Tablo I'e tekabül eder. (Burada bu dönemdeki düşük nitelikli toprağın ekimi üzerine kaynaklar göster.)

* [West] *Essay on the Application of Capital to Land*, London 1815. — Malthus, *Principles of Political Economy*, London 1836. — Malthus, *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated*, London 1815. — Ricardo, *On the Principles of Political Economy, and Taxation*, Third edition, London 1821, Chap. II. — Ed.

Petty'nin ve Davenant'ın zamanlarında, çiftçiler ve toprak sahipleri, iyileştirmelerden ve yeni toprağın ekime açılmasından yakınırlardı; daha iyi toprağın rantı azalıyor, ve rant getiren toprak alanının genişlemesiyle rant miktarı artıyordu.

(Bu üç nokta, ilerde, alıntılarla açıklanmalıdır; bunun gibi, belli bir ülkedeki toprağın, ekili çeşitli kısımlarının verimindeki fark da açıklanmalıdır.)

Genel olarak farklılık rantına bakıldığında, belirtmek gerekir ki, piyasa-değeri, her zaman, toplam ürün miktarına ait toplam üretim-fiyatının üzerindedir. Bir örnek olarak, Tablo I'i alalım. On *quarter*'lık toplam ürün 600 şiline satılmaktadır, çünkü piyasa-fiyatı *quarter* başına 60 şilin tutan üretim-fiyatı ile belirlenmektedir. Ama gerçek üretim-fiyatı şöyledir:

A	1 <i>quarter</i> = 60 şilin	1 <i>quarter</i> = 60 şilin
B	2 <i>quarter</i> = 60 şilin	1 <i>quarter</i> = 30 şilin
C	3 <i>quarter</i> = 60 şilin	1 <i>quarter</i> = 20 şilin
D	4 <i>quarter</i> = 60 şilin	1 <i>quarter</i> = 15 şilin
10 <i>quarter</i> = 240 şilin		Ortalama 1 <i>quarter</i> = 24 şilin

Bu 10 *quarter*'ın gerçek üretim-fiyatı 240 şilindir; ama bunlar 600 şiline, yani üretim-fiyatının %250'sine satılmaktadır. 1 *quarter* için gerçek ortalama fiyat 24 şilindir, piyasa-fiyatı, 60 şilin, yani gene üretim-fiyatının %250'sidir.

Bu, kapitalist üretim temeli üzerinde, rekabet yoluyla kendini ortaya koyan piyasa-değeri tarafından bir belirlenmedir; bu sonuncusu sahte bir toplumsal değer yaratır. Bu, toprağın ürünlerinin tâbi olduğu piyasa-değeri yasasından doğar. Böylece tarımsal ürünler de dahil olmak üzere, ürünlerin piyasa-değerinin belirlenmesi her ne kadar toplumsal açıdan bilinçsiz ve kasıtsız bir davranış olsa da, toplumsal bir davranıştır. Zorunlu olarak ürünün değişim-değerine dayanır, toprağa ve onun verimindeki farklara değil. Eğer kapitalist toplum biçiminin yıkıldığını ve toplumun bilinçli ve planlı bir birlik olarak örgütlendiğini varsayarsak, o zaman, 10 *quarter*, 240 şilinin içerdigine eşit bir bağımsız emek-zamanı miktarını temsil edecektir. O zaman toplum, bu tarımsal ürünü, onun içindeki gerçek emek-zamanının iki-buçuk katına satın almayacak ve toprak sahipleri sınıfının temeli böylece yıkılacaktır. Bu, ürünün fiyatında, ithalâtta doğan miktar kadar bir azalma ile aynı etkiyi yaratacaktır. Bu nedenle, mevcut üretim tarzını koruyarak, ama, farklılık rantının da devlete ödendiğini varsayarak, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, tarımsal ürünlerin fiyatlarının aynı kalacağı doğrudur, eğer kapitalist üretimin yerine, birlik geçerse, ürünlerin değerinin aynı kalacağını söylemek de o derece yanlıştır. Aynı türden metaller için piyasa-fiyatının özdeşliği, değer toplumsal niteliğinin, kapitalist üretim ve genel olarak, bireyler arasında metallerin değişimine dayanan herhangi bir üretim temeli üze-

rinde kendini ortaya koyuş biçimidir. Toplumun, tüketici kimliğiyle, tarımsal ürünler için yaptığı fazla ödeme, emek-zamanının tarımsal üretimdeki gerçekleştirilmesinde eksi olan şey, şimdi toplumun bir kesimi için, topraktbeyleri için bir artıdır.

Gelecek bölümde II başlığıyla verilecek tahlil için önemli olan bir ikinci durum da şöyledir:

Sorun, yalnızca, akr başına, ya da hektar başına rant sorunu değil, genel olarak üretim-fiyatı ile piyasa-fiyatı arasındaki, ya da, akr başına, bireysel ve genel üretim-fiyatı arasındaki fark sorunu değil; ayrıca da, her tip topraktan ne kadar akrın ekili olduğu sorunudur. Burada önem taşıyan nokta, doğrudan doğruya yalnızca rantın büyüklüğüyle, yani tüm ekili alanın toplam rantıyla ilgilidir; ama aynı zamanda da ne fiyatlarda bir yükselme, ne de fiyatlar düştüğünde çeşitli toprak tiplerinin nispi verimlerdeki farklarda bir artış yokken, *rant oranındaki* bir yükselmenin incelenmesinde bir temel taşı olarak bize yardımcı olur.

Yukarda şunu vermiştik [Tablo I]:

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Üretim- Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	3	1	0	0
B	1	3	2	1	3
C	1	3	3	2	6
D	1	3	4	3	9
<i>Toplam</i>	<i>4</i>		<i>10</i>	<i>6</i>	<i>18</i>

Şimdi, ekili dönümlerin sayısının, her kategoride, iki katına çıktığını varsayalım. O zaman durum şu olur [Tablo Ia]:

TABLO Ia

Toprak Tipi	Akr	Üretim- Fiyatı (Sterlin)	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
A	2	6	2	0	0
B	2	6	4	2	6
C	2	6	6	4	12
D	2	6	8	6	18
<i>Toplam</i>	<i>8</i>		<i>20</i>	<i>12</i>	<i>36</i>

İki durum daha varsayalım. Birinci durumda, üretimin, iki en fakir toprak tipi üzerinde aşağıdaki biçimde yayıldığını düşünelim [Tablo Ib]:

TABLE Ib

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	4	3	12	4	0	0
B	4	3	12	8	4	12
C	2	3	6	6	4	12
D	2	3	6	8	6	18
<i>Toplam</i>	<i>12</i>		<i>36</i>	<i>26</i>	<i>14</i>	<i>42</i>

Ve ensonu, 4 toprak kategorisi için, üretimde ve ekili alanda eşit olmayan bir genişleme varsayalım [Bkz: Tablo Ic].

Her şeyden önce, bütün bu durumlarda, —I, Ia, Ib ve Ic— akr başına rant aynı kalır, çünkü, gerçekte, aynı toprak tipindeki akr başına aynı sermaye yatırımının sonucu değişmeden kalmıştır. Biz, yalnızca, herhangi bir ülkede, verilen herhangi bir anda geçerli olan şeyi, yani çeşitli toprak tiplerinin, toplam ekili alanla belirli oranlar halinde bulunduğunu varsaydık. Ve, ayrıca, karşılaştırılan herhangi iki ülke için, ya da farklı dönemlerdeki aynı ülke için, her zaman geçerli olan şeyi, yani toplam ekili alanın farklı toprak tipleri arasında dağılma oranlarının değiştiğini varsaydık.

TABLE Ic

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı		Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Quarter)
		Akr Başına (Sterlin)	Toplam (Sterlin)			
A	1	3	3	1	0	0
B	2	3	6	4	2	6
C	5	3	15	15	10	30
D	4	3	12	16	12	36
<i>Toplam</i>	<i>12</i>		<i>36</i>	<i>36</i>	<i>24</i>	<i>72</i>

Ia'yı, I ile karşılaştıırırsak, görürüz ki, dört kategorinin hepsindeki toprağın ekimi, aynı oranda artarsa, ekili akr miktarının iki katına çıkması toplam üretimi iki katına çıkarır ve aynı şey, tahıl ve para-rant için de geçerlidir.

Ancak, eğer Ib'yi ve sonra da Ic'yi I ile karşılaştırsak, görürüz ki, her iki halde de, ekim altındaki alan üç katına çıkmıştır. Her iki halde de, 4 akırdan 12 akırdan çıkmıştır, ama Ib'de, artışa en fazla katkıda bulunanlar A ve B sınıfları olmuş, A hiç rant getirmemiş ve B en küçük miktarda farklılık rantı getirmiştir. Böylece yeni ekilmiş 8 akırdan, A ve B'nin herbiri 3, yani birlikte 6 akr yükümlenirken, C ve D'nin herbiri 1, yani birlikte 2 akr yükümlenirler. Başka bir deyişle, artışın üç-çeyreğini A ve B, ve ancak bir-çeyreğini C ve D yükümlenir. Bu öncülle, Ib'nin I ile karşılaştırılmasında, üç kat artmış ekim alanı, ürünün üç kat artması sonucunu vermez, çünkü ürün 10'dan 30'a değil, yalnızca 26'ya çıkar. Öte yandan artışın önemli bir kısmı, hiç rant getirmeyen A ile ilgili olduğundan ve daha iyi topraklardaki artışın büyük bir kısmı, B ile ilgili olduğundan, tahıl-rant, yalnızca 6 *quarter*'dan 14 *quarter*'a ve para-rant 18 sterlinden 42 sterline çıkar.

Ama eğer Ic'yi I ile karşılaştırsak, ki burada hiç rant getirmeyen toprak, alan olarak artmakta ve asgarî bir rant getiren toprak ancak pek az artmaktadır, C ve D ise, artışın esas kısmını yükümlenmiştir, görürüz ki, ekili alan üç katına çıktığında üretim 10'dan 36 *quarter*'a yani başlangıçtaki miktarının üç katından fazlasına yükselir. Tahıl-rant 6'dan 24 *quarter*'a ya da, başlangıçtaki miktarın dört katına ve para-rant da bunun gibi, 18 sterlinden 72 sterline çıkar.

Bütün bu durumların hepsinde, tarımsal ürünün fiyatının değişmeden kalması, eşyanın doğası gereğidir. Bütün durumlarda, toplam rant, bu genişleme, tamamen, hiç rant getirmeyen toprak üzerinde olmadıkça, ekimin genişlemesiyle artar. Ama bu artış değişir. Eğer bu genişleme daha iyi toprak tiplerini işin içine katıyorsa, ve dolayısıyla toplam ürün yalnızca alanın genişlemesiyle orantılı olarak değil de, bunun yerine, ondan daha hızlı artıyorsa, tahıl ve para-rant da o ölçüde artar. Eğer, genişlemede esas sözkonusu olan, en kötü toprak ve ona yakın toprak tipleri ise (bununla en kötü toprağın sabit bir tipi temsil ettiği varsayılıyor), toplam rant, ekimin yayılmasıyla orantılı olarak artmaz. Böylece, hiç rant getirmeyen A toprağının aynı kalitede olduğu iki ülke verilmişse, rant, toplam ekili alandaki en kötü toprak ve düşük toprak tipleri tarafından temsil edilen kısımla ters orantılıdır ve bu yüzden de, eşit toplam toprak alanları üzerinde eşit sermaye yatırımları varsayarsak, üretimle ters orantılıdır. Böylece belli bir ülkenin toplam toprak alanı içindeki, en kötü ekili toprak miktarıyla, daha iyi ekili toprak miktarı arasındaki bir ilişki, toplam rant üzerinde, en kötü ekili toprağın kalitesi ile, daha iyi ve en iyisinin kalitesi arasındaki ilişkinin, akr başına rant üzerindeki ve —başka şeyler aynı kalmak koşuluyla— toplam rant üzerindeki etkisinin, tersi bir etki yapar. Bu iki noktanın karıştırılması, farklılık rantına karşı ileri sürülen her türden hatalı itirazlara yolaçmıştır.

O halde, toplam rant, ekimin yalnızca genişlemesiyle ve bunun sonucu olarak toprağa daha büyük sermaye ve emek yatırılmasıyla artar.

Ama en önemli nokta şudur: Çeşitli toprak türleri için, akr başına

rantların oranının ve dolayısıyla da her akra yatırılan sermayeye ilişkin olarak düşünölen rant oranının aynı kalacağını varsaymamıza karşın, gene de, aşğıdaki durum gözlemlenecektir: Eğer Ia'yı I ile karşılaştırsak, ekili akr sayısının ve bunlara yatırılan sermayenin orantılı olarak arttığı bu durumda, göröürüz ki, toplam üretim, genişleyen ekili alanla orantılı olarak arttıkça, yani her ikisi de iki katına çıktıkça, rant da iki katına çıkar. Nasıl ki akr sayısı 4'ten 8'e çıktıysa, rant da 18 sterlinden 36 sterline çıkmıştır.

Eğer 4 akrlık toplam alanı ele alırsak, göröürüz ki, toplam rant 18 sterlini bulmuştur ve böylece, hiç rant getirmeyen toprak da dahil olmak üzere, ortalama rant $4\frac{1}{2}$ sterlidir. Örneğın, 4 akrın hepsine sahip olan bir toprakbeyi bu hesaplamayı yapabilir; ve bu yolla, ortalama rant, bütün ölkö için istatistikî olarak hesaplanmış olur. 18 sterlinlik toplam rant, 10 sterlinlik bir sermaye yatırımı ile elde edilmiştir. Bu iki rakamın oranına rant oranı adını veriyoruz, dolayısıyla, mevcut durumda, bu, %180'dir.

4 yerine 8 akrın ekildiğı Ia'da aynı rant oranı elde edilir, ama bütün toprak tipleri, artışa aynı oranda katkıda bulunmuştur. 36 sterlinlik toplam rant, 8 akr ve 20 sterlinlik bir sermaye yatırımı için, akr başına $4\frac{1}{2}$ sterlin ortalama rant ve %180'lik bir rant oranı verir.

Ama, artışın esas olarak iki düşük kaliteli toprak kategorisi üzerinde yer aldığı Ib'yi ele alırsak, 12 akr için 42 sterlinlik bir rant ya da akr başına, $3\frac{1}{2}$ sterlinlik bir ortalama rant elde ederiz. Yatırılan toplam sermaye 30 sterlin, dolayısıyla da rant oranı = %140'dır. Böylece akr başına ortalama rant 1 sterlin azalmış ve rant oranı %180'den %140'a düşmüştür. O halde, burada, toplam rantta, 18 sterlinden 42 sterline bir artış, ama hem akr başına hem de sermaye temeli üzerinde hesaplanan ortalama rantta bir düşüş göröyoruz: düşüş, üretimdeki bir artışa paralel olarak yer alır, ama bununla orantılı değildir. Bu durum, bütün topraklar için hem akr başına, hem de sermaye harcaması temeli üzerinden hesaplanan rant aynı kalsa da, gene ortaya çıkar. Ortaya çıkar, çünkü, artışın üççeyreğı hiç rant getirmeyen A toprağında ve ancak asgarî rant getiren B toprağındadır.

Eğer Ib durumunda, genişlemenin tümü, yalnızca A toprağında yer alsaydı, A'da 9 akr, B'de 1 akr, C'de 1 akr ve D'de 1 akr olacaktı. Toplam rant eskisi gibi 18 sterlin olacaktı; dolayısıyla da 12 akr için ortalama rant, akr başına $1\frac{1}{2}$ sterlin olacaktı; ve 30 sterlinlik bir sermaye yatırımı üzerinden 18 sterlinlik bir rant %60'lık bir rant oranı verecekti. Toplam rant artmamışken, hem akr başına, hem de yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan ortalama rant, büyük ölçüde azalmış olacaktı.

Ensonu, Ic'yi I ve Ib ile karşılaştıralım. I ile karşılaştırıldığında alan üç katına çıkmıştır. Sermaye de öyle. Toplam rant 12 akr için 72 sterlin, ya da, akr başına —Durum I'deki $4\frac{1}{2}$ sterline karşın— 6 sterlidir. Yatırılan sermaye üzerinden rant oranı (72 sterlin: 30 sterlin) %180 yerine,

%240'tır. Toplam ürün, 10 *quarter*'dan 36'ya çıkmıştır.

Toplam ekili akr miktarının, yatırılan sermayenin ve ekili toprak tipleri arasındaki farkların aynı olduğu, ancak dağılımın farklı olduğu Ib ile karşılaştırıldığında, ürün, 26 *quarter* yerine 36 *quarter*, akr başına ortalama rant 3½ sterlin yerine 6 sterlin, ve yatırılan aynı toplam sermayeye ilişkin rant oranı %140 yerine %240'tır.

Tablo Ia, Ib ve Ic'deki çeşitli koşullara ister farklı ülkelerde aynı zamanda yanyana bulunuyorlar gözüyle bakalım, ister aynı ülkede birbiri arkasından varoluyorlar gözüyle bakalım, aşağıdaki sonuçlara ulaşırız: En kötü, rantsız toprağın ürünü aynı kaldığından, tahılın fiyatı değişmeden kaldığı sürece; ekili çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki farklılık aynı kaldığı sürece; herbirinin ürünü, dolayısıyla, her toprak tipindeki ekili alanın eşit tam parçaları (akrılar) üzerindeki belli eşit sermaye yatırımları aynı kaldığı sürece; bu yüzden, her toprak kategorisinin akr başına rantları arasındaki oran sabit kaldığı ve aynı toprak türünün her parçasına yatırılan sermayenin rant oranı sabit kaldığı sürece: *Birincisi*, bütün artışın, rantsız toprakta olduğu durum dışında, rant, ekili alanın genişlemesiyle ve bunun sonucu olan artan sermaye yatırımı ile, durmadan çoğalır. *İkincisi*, hem akr başına ortalama rant (toplam rant *bölü* toplam ekili akr sayısı), hem de, ortalama rant oranı (toplam rant *bölü* yatırılan toplam sermaye), çok büyük ölçüde değişebilir ve gerçekten de, her ikisi de, aynı doğrultuda, ama birbirleriyle farklı orantıda değişirler. Eğer, genişlemenin yalnızca rantsız toprak A'da olduğu durumu hesaba katmazsak, görürüz ki akr başına ortalama rant ve tarıma yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, çeşitli toprak gruplarının toplam ekili alan içindeki oranlarına; ya da, aynı anlama gelen, kullanılan toplam sermayenin değişik verimlilikteki toprak çeşitleri arasındaki dağılımına bağlıdır. İster çok, ister az toprak ekilsin, ve bu yüzden toplam rant ister daha büyük, ister daha küçük olsun (genişlemenin yalnızca A'da kaldığı durum dışında), akr başına ortalama rant, ya da yatırılan sermaye üzerinden ortalama rant oranı, toplam ekili alan içindeki çeşitli toprak kategorilerinin oranları değişmediği sürece, aynı kalır. Ekimin genişlemesi ve sermaye yatırımının yayılması ile, toplam rantta, hatta çok büyük ölçüde bir artış meydana gelmesine karşın, rantsız toprağın ve ancak pek az farklılık rantı getiren toprağın genişlemesi, daha büyük rant getiren üstün nitelikteki toprağın genişlemesinden daha fazla olduğu zaman, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı azalır. Tersine olarak, daha iyi toprak, toplam alanın nispeten daha büyük bir kısmını oluşturduğu ve dolayısıyla yatırılan sermayeden nispeten daha büyük bir pay aldığı ölçüde, akr başına ortalama rant ve sermaye üzerinden ortalama rant oranı, bununla orantılı olarak artar.

Bundan dolayı, eğer, ya aynı dönemdeki farklı ülkeleri, ya da aynı ülkenin farklı dönemlerini karşılaştırırken, istatistikî çalışmada genellikle yapıldığı gibi, toplam ekili toprağın akr ya da hektarı başına ortalama

rantı ele alırsak, görürüz ki, akr başına ortalama rant düzeyi ve bunun sonucu olarak toplam rant, belli bir ölçüye kadar, (hiç bir zaman daima aynı kalmayan, ama tersine daha hızlı artan) belli bir ülkenin toprağının, nispi değil, mutlak verimliliğine; yani aynı alanın verdiği ortalama ürün miktarına uyar. Çünkü, toplam ekili alanda, üstün toprakların payı ne kadar büyükse, eşit büyüklükteki toprak alanları üzerindeki eşit sermaye yatırımlarının ürünü o kadar büyük; ve akr başına ortalama rant o kadar yüksek olur. Ters durumda, bunun karşıtı olur. Böylece rant, farklı verimlilik oranı ile değil, mutlak verimlilikle belirleniyor görünür ve farklılık rantı yasası geçersiz görünür. Bu nedenle, bazı olgular reddedilir, ya da onları, ortalama tahıl fiyatlarındaki ve ekili toprağın farklı verimliliğindeki varolmayan farklarla açıklamak için çaba harcanır, oysa bu olgular, yalnızca, toplam rantın, toplam ekili toprak alanına ya da topraktaki toplam sermaye yatırıma oranının —rantsız toprağın verimliliği aynı kaldığı ve dolayısıyla üretim fiyatları ve çeşitli toprak türleri arasındaki farklar değişmediği sürece— yalnızca akr başına rant ya da sermaye üzerinden rant oranı tarafından değil, bunun kadar da, ekili akraların toplam sayısı içindeki her toprak tipine ait dönümlerin nispi sayısı ile; ya da, aynı şey demek olan yatırılan toplam sermayenin çeşitli toprak tipleri arasındaki dağılımı ile belirlenmesi gerçeğinden doğar. İşin garibi, şimdiye kadar bu gerçek tamamıyla gözden kaçırılmıştır. Her ne olursa olsun, görüyoruz ki (ve bu bizim daha ileri tahlilimiz için önemlidir), fiyatlar aynı kaldığı, çeşitli toprakların farklı verimliliği değiştirilmediği ve akr başına rant, ya da gerçekten rant getiren her toprak tipinde akr başına sermaye yatırımı için, yani gerçekten rant getiren bütün sermaye için rant oranı değişmeden kaldığı sürece, akr başına ortalama rantın nispi düzeyi ve ortalama rant oranı (ya da toplam rantın, toprağa yatırılan toplam sermayeye oranı), ekimin yalnızca yaygın bir biçimde genişlemesiyle, yükselebilir ya da düşebilir.

I başlığı altında ele alınan farklılık rantı biçimine ilişkin olarak aşağıdaki ek hususları da belirtmek zorunludur; bunlar, farklılık rantı II için de kısmen geçerlidir.

Birincisi, görüldü ki, fiyatlar sabit olduğu ve ekilen toprak parçalarının farklı verimliliği değiştirilmeden kaldığı zaman, akr başına ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı ekimin genişlemesiyle artabilir. Belli bir ülkenin bütün toprakları maledinilir edinilmez, ve topraktaki yatırım, ekim ve nüfus belli bir düzeye erişince —kapitalist üretim tarzı egemen hale gelince ve tarımı da kucaklayınca, bütün bunlar veri olan koşullardır— değişen kalitede ekilmemiş toprağın fiyatı (yalnızca farklılık rantının varlığını varsayarsak) aynı kalitede ve eşdeğer yerdeki ekili toprak parçalarının fiyatı tarafından belirlenir. Bu toprak,

hiç rant getirmese de —yeni toprağı ekime açmanın maliyeti çıkarıldıktan sonra— fiyat aynıdır. Toprağın fiyatı, gerçekten de, sermayeye çevrilmiş ranttan başka bir şey değildir. Ama ekili toprak durumunda bile, fiyat yalnızca, gelecek rantları öder, örneğin mevcut faiz oranı %5 iken ve yirmi yıllık rant önceden bir kerede ödendiğı zaman olduğı gibi. Toprak satıldığı zaman rant getiren toprak olarak satılır ve rantın gelecekte olma niteliğı (ki burada, bu toprağın bir ürünü olarak ele alınıyor, oysa, yalnızca öyle gibi görünmektedir), ekili toprağı ekilmemiş topraktan ayırmaz. Ekilmemiş toprağın fiyatı, onun rantı gibi, —rantın, sözleşmeli biçimini temsil eden şeyin fiyatı— toprak gerçekte kullanılmadıkça tamamen gerçek-dışıdır. Ama bu biçimde *a priori* olarak belirlenmiştir ve alıcı bulunur bulunmaz gerçekleştirilir. Bu yüzden, belirli bir ülkedeki gerçek ortalama rant, onun yıllık, gerçek ortalama rantı ve bu sonuncunun toplam ekili alanla bağıntısı tarafından belirleniyorken, ekilmemiş toprağın fiyatı, ekili toprağın fiyatı ile belirlenir ve bu nedenle, ekili toprağı yatırılan sermayenin ve oradan elde edilen sonuçların bir yansımasından başka bir şey değildir. En kötüsü dışında, bütün topraklar rant getirdiğine göre, (ve bu rant, farklılık rantı II başlığı altında görebileceğimiz gibi, sermaye miktarı ve buna tekabül eden ekim yoğunluğu ile artar), ekilmemiş toprak parçalarının nominal fiyatı böylece oluşur ve bunlar böylece metalar haline, sahipleri için bir zenginlik kaynağı haline gelirler. Bu, aynı zamanda, bütün bir bölgede, hatta ekili olmayan kısımda bile, toprak fiyatının neden arttığını da açıklar (Opdyke). Örneğin Birleşik Devletler’de toprak spekülasyonu, tamamen, sermaye ve emeğin ekilmemiş topraktaki bu yansımasına dayanır.

İkincisi, ekili toprakların genişletilmesinde, ilerleme, genel olarak ya düşük kalitede topraklara doğru ya da çeşitli belli toprak tipleri üzerinde, bunlarla karşılaşılan biçime bağılı olarak, değişen oranlarda yer alır. Düşük kalitede toprak üzerinde genişleme, doğal olarak asla isteyerek yapılmaz, bir kapitalist üretim tarzı varsayarsak, ancak yükselen fiyatlardan doğabilir ve herhangi bir başka üretim tarzında ise ancak zorunluluktan doğabilir. Ama bu, mutlaka böyle değildir. Zayıf toprak, genç ülkelerdeki her ekim genişlemesinde kesin önem taşıyan, yer nedeniyle nispeten daha iyi bir toprağı yeğ tutulabilir; üstelik, belli bir bölgedeki toprak oluşumu, genel olarak verimli diye sınıflandırılabilse bile, gene de daha iyi ve daha kötü toprakların karmakarışık bir durumundan oluşabilir, öyle ki, düşük kalitedeki toprak, salt üstün kalitedeki toprağın hemen yakınında bulunması nedeniyle bile olsa, ekilmek zorunda olabilir. Eğer düşük kaliteli toprak üstün toprakla çevrelenmişse, sonuncusu, ona, henüz ekili alanın bir parçası haline gelmemiş olan ya da gelmek üzere olan daha verimli toprağı kıyasla, yer üstünlüğü sağlar.

Böylece, Michigan eyaleti, tahıl ihracatçısı haline gelen ilk Batı eyaletlerinden biri olmuştur. Oysa, toprağı, bir bütün olarak zayıftır. Ama, New York eyaletine yakınlığı ve Göller ve Erie kanalından geçen su

yolları, ona başlangıçta, doğanın daha verimli toprak bahşettiği ama Batıya daha uzak olan eyaletlere bakarak üstünlük sağlamıştır. New York eyaleti ile kıyaslanan eyaletin oluşturduğu örnek de, üstün kaliteli topraktan düşük kaliteli toprağa geçişi sergiler. New York eyaleti toprağı, özellikle batı kısmı, buğday ekimi için oranlama kabul etmez bir biçimde daha verimlidir. Bu verimli toprak, açgözlüce ekim yöntemleriyle verimsiz toprak haline dönüştürülmüştür ve şimdi Michigan toprağı daha verimli görünmektedir.

“1838’de, buğday unu, Batıya gitmek üzere Buffalo’dan gemilere yüklenirdi ve New York ile Yukarı Kanada’nın, buğday bölgesi, bu arzın ana kaynaklarıydılar. Şimdi, yalnızca oniki yıl sonra, büyük bir buğday ve un arzı, Erie gölü boyunca Batıdan getirilmekte ve Erie Kanalı üzerinden Doğuya yollanmak üzere, Buffalo ve bitişik Blackrock limanında gemilere yüklenmektedir. ... Batı eyaletlerinden gelen bu büyük arzın —ki bu arz, Avrupa’daki kıtlık sırasında anormal bir biçimde canlanmıştı— etkisi Batı New York’ta buğdayın değerini düşürmek, buğday ekimini daha az kazançlı yapmak ve New York çiftçilerinin dikkatini, daha çok otlakçılığa ve süt veren hayvan yetiştiriciliğine, meyve yetiştiriciliğine ve Kuzey-Batının onlarla böyle doğrudan doğruya rekabet edemeyeceğini düşündükleri kırsal ekonominin öteki dallarına çevirmek olmuştu.” (J. W. Johnston, *Notes on North America*, London 1851, I, s. 220-223.)

Üçüncüsü, kolonilerdeki ve genel olarak, daha ucuz fiyatlarla tahıl ihraç edebilen genç ülkelerdeki toprağın, zorunlu olarak daha büyük doğal verimlilikte olması gerektiği yanlış bir varsayımdır. Böyle durumlarda tahıl, yalnızca değerinin altında değil, üretim-fiyatının da altında, yani daha eski ülkelerdeki ortalama kâr oranının belirlediği üretim-fiyatının da altında satılır.

Johnston’un dediği gibi (s. 223), bizim, “büyük doğal üretkenlik ve sınırsız zengin toprak parçaları fikri ile her yıl Buffalo limanına akan büyük buğday arzını sağlayan yeni eyaletler arasında bir ilişki kurmayı âdet edinmiş olmamız” gerçeği, her şeyden önce, iktisadî koşulların bir sonucudur. Örneğin Michigan gibi bir alanın tüm nüfusu, önce, hemen yalnızca, çiftlikle ve özellikle sınaî ürünlerle ve tropikal mallarla değişilebilen tek şey olan tarımsal yığın ürünleri üretimiyle uğraşırlar. Bu yüzden bu nüfusun tüm artı-üretimi tahıl biçiminde ortaya çıkar. Bu, başından itibaren, modern dünya piyasası temeli üzerine kurulmuş olan koloni devletleri, daha önceki, özellikle eski zamanlardaki devletlerden ayırır. Bunlar, dünya pazarı aracılığıyla, başka koşullar altında kendileri üretmek zorunda olacakları giysi ve aletler gibi mamul malları alırlar. Ancak böyle bir temel üzerindedir ki, Birleşik Devletler’in Güney eyaletleri, pamuğu, ana ürünleri yapabildiler. Dünya pazarındaki işbölümü bunu mümkün kılar. Dolayısıyla, gençlikleri ve nispeten küçük nüfusları hesaba katıldığında büyük bir artı-üretimde sahip *görünüyorlarsa*, bu ne top-

raklarının verimliliği, ne de emeklerinin verimli oluşu yüzünden değil, daha çok, emeklerinin ve dolayısıyla da bu emeğin katıldığı artı-ürünün tek yanlı biçimi yüzündendir.

Ustelik, yeni ekilmiş olan ve daha önce uygarlığın hiç dokunmadığı nispeten düşük kalitede bir toprak, iklim koşullarının o zamanlar tümüyle aleyhte olmaması kaydıyla —hiç olmazsa toprağın üst tabakalarında— kolayca emilen, büyük ölçüde bitki besini biriktirmiştir. Öyle ki, gübre uygulanması olmaksızın ve hatta çok yüzeysel bir ekimle bile uzun bir süre ürün verecektir. Batının kırları, ek olarak, hemen hiç bir temizleme masrafı gerektirmeme üstünlüğüne sahiptirler, çünkü doğa onları ekilebilir yapmıştır.^{33a} Bu tür daha az verimli alanlarda fazla, toprağın yüksek veriminin, yani akr başına ürünün bir sonucu olarak değil, daha yaşlı ülkelere oranla toprağın çiftçi için maliyeti hiç ya da hiçe yakın bir şey olduğundan hiç bir işleme yapılmadan ekilebilen büyük akr miktarının bir sonucu olarak üretilir. Örneğin, New York'un, Michigan'ın, Kanada'nın vb. bazı kısımlarında olduğu gibi, yarıcılığın var olduğu yerlerde durum budur. Bir aile, işlemeyen, böyle, diyelim 100 akr eksin, akr başına ürün fazla olmasa da 100 akrdan gelen ürün, satış için önemli bir fazla bırakır. Buna ek olarak, doğal otlaklarda, sığır hemen hiç bir maliyeti olmadan, yapay otlaklar gerektirmeden otlatılabilir. Burada belirleyici olan toprağın niteliği değil, niceliğidir. Böyle işlenmeden ekim olanağı, doğal olarak, azçok hızlı bir biçimde, yani yeni toprağın verimiyle ters orantılı ve ürünlerinin ihracı ile doğru orantılı olarak, tüketilir. “Ve gene de, böyle bir ülke, buğdayın bile ilk mükemmel ürünlerini verecek ve ülkenin kaymağını alanlara, pazara gönderilmek üzere tahıldan büyük bir artı sağlayacaktır.” (l.c., s. 224.) Daha olgun uygarlıklara sahip, ekilmeyen toprağın fiyatının ekileninki ile belirlendiği vb. ülkelerdeki mülkiyet ilişkileri, böyle ekstansif bir ekonomiyi olanaksız kılar.

Bu yüzden bu toprağın, Ricardo'nun düşündüğü gibi aşırı ölçüde zengin olması gerekmediği ya da eşit verimlilikte toprakların ekilmesi gerekmediği, şu aşağıdaki örnekten anlaşılabilir. Michigan eyaletinde, 1848'de 465.900 akra buğday ekilmişti ki, bu, 4.739.300 *bushel* ya da akr başına ortalama 10 $\frac{1}{2}$ *bushel* veriyordu; tohumluk tahılı çıkardıktan sonra bu, akr başına 9 *bushel*'den az bırakıyordu. Bu eyaletin 29 ilçesinden 2'si ortalama 7 *bushel*, 3'ü ortalama 8 *bushel*, 2—9, 7—10, 6—11, 3—12, 4—13 *bushel* ve yalnızca bir ilçe ortalama 16 *bushel* ve bir diğeri akr başına 18 *bushel* üretmiştir. (l.c., s. 225.)

Pratik ekim için, daha yüksek toprak verimliliği, bu verimlilikten hemen yararlanmada daha büyük yetenekle elele gider. Sonuncusu

^{33a} [Son zamanlarda Malthus'un ünlü “nüfus, geçim araçları üzerinde bir yük” sözünü, gülünç hale koyan ve onun yerine, nüfus üzerinde bir yük olan geçim araçları onlardan zorla uzaklaştırılmadıkça, tarımın ve onunla birlikte Almanya'nın yıkılacağı yolundaki tarımcı feryatları doğuran şey, tam da bu kırık ya da bozkır bölgelerin hızla büyüyen ekimidir. Bu bozkırların, kırların, pampaların, llanoların vb. ekimi, gene de yalnızca başlangıç halindedir: bu yüzden bunun Avrupa tarımındaki devrim yapıcı etkisi, gelecekte, şimdiye kadar olduğundan daha da fazla kendini duyuracaktır. —F.E.]

doğal olarak zayıf bir toprakta, doğal olarak zengin bir toprakta olduğundan daha büyük olabilir, ama bu, bir kolonistin ilk ele alacağı ve sermaye eksik olduğu zaman ele alması gereken toprak türüdür.

Ensonu, ekimin daha büyük alanlara —şimdiye kadar ekilmiş olan topraktan daha düşük kalitede toprağa başvurulması gereken az önce değinilen durum dışında— A'dan D'ye kadar çeşitli tür topraklara yayılması, böylece, örneğin B ve C'den daha büyük parçaların ekilmesi, tahıl fiyatlarında hiç de, örneğin pamuk eğirmedeki bir önceki yıllık yayılmanın, iplik fiyatlarında sürekli bir artış gerektirmesinde olduğundan daha fazla bir ön artış gerektirmez. Piyasa-fiyatlarındaki önemli artış ya da düşüşler üretimin hacmini etkilerse de, (kapitalist ilişkiler içinde işleyen bütün öteki üretim dallarında olduğu gibi) tarımda buna bakılmaksızın, gene de, üretimi ne geciktirici ne de olağanüstü bir biçimde canlandırıcı bir etki yapan düzeydeki ortalama fiyatlarda bile, sürekli bir nispî fazla-üretim vardır; bu fazla-üretim, aslında, birikimle özdeştir. Öteki üretim tarzlarında bu nispî fazla-üretimi, doğrudan doğruya nüfus artışı, kolonilerde ise sürekli göç, harekete geçirir. Talep sürekli olarak artar ve bunu önceden gören yeni sermaye, bu yatırım, farklı tarımsal ürünler için koşullara göre değişse de, sürekli olarak yeni toprağa yatırılır. Bunu yaratan, aslında, yeni sermayelerin oluşumudur. Ama bireysel kapitalist açısından, o, üretiminin hacmini, onu hâlâ kendisi denetleyebildiği ölçüde mevcut sermayesinin hacmi ile ölçer. Onun amacı, piyasanın mümkün olduğu kadar büyük bir bölümünü ele geçirmektir. Eğer herhangi bir fazla-üretim olursa, suçu kendi üzerine almayacak, rakiplerinin üzerine atacaktır. Bireysel kapitalist, mevcut piyasanın daha büyük bir oranını kendine ayırarak ya da bizzat piyasayı genişleterek üretimini genişletebilir.

FARKLILIK RANTININ İKİNCİ BİÇİMİ
(FARKLILIK RANTI II)

BURAYA kadar, farklılık rantını, yalnızca, farklı verimlilikteki eşit toprak alanlarına yatırılmış eşit sermaye miktarlarının değişen üretkenliği olarak ele aldık, öyle ki, farklılık rantı, en kötü, rantsız toprağa yatırılan sermayeden gelen ürün ile üstün kalitedeki topraktan gelen ürün arasındaki farkla belirleniyordu. Farklı toprak parçalarına yatırılmış yanyana sermayeler bulunuyordu, öyle ki, her yeni sermaye yatırımı, toprağın daha yaygın ekimini, ekili alanda bir genişlemeyi ifade ediyordu. Ancak, son tahlilde, farklılık rantı, niteliği gereği, yalnızca toprağa yatırılan eşit sermayelerin farklı üretkenliğinin sonucuydu. Ama, eğer farklı üretkenlikteki sermayeler ardarda aynı toprak parçasına, ya da yanyana, farklı toprak parçalarına yatırılırsa, sonuçlar aynı olmak kaydıyla, bir şey farkedermi?

Her şeyden önce, yadsınamaz ki, artı-kârın oluşumu açısından, A'nın bir akı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 1 *quarter* getirmesi, öyle ki 3 sterlin, üretim-fiyatı ve 1 *quarter*'in düzenleyici piyasa-fiyatı olurken, B'nin bir akı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 2 *quarter*, böylelikle 3 sterlin artı-kâr getirmesi, bunun gibi, C'nin bir akı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 3 *quarter* ve 6 sterlin artı-kâr getirmesi ve ensonu, D'nin bir akı başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının 4 *quarter* ve 9 sterlin

artı-kâr getirmesi ile aynı sonucun bu 12 sterlinlik üretim-fiyatının ya da 10 sterlinlik sermayenin, bir ve aynı akra, aynı sıra içinde, aynı başarı ile uygulanmasından elde edilmesi arasında bir fark yoktur. Her iki durumda da, herbiri 2½ sterlinlik olan değer bölümleri, ardarda —ister yanyana değişik verimlilikte dört akra, ister ardarda tek ve aynı akr toprağa— yatırılan 10 sterlinlik bir sermaye sözkonusudur ve bunların değişik ürünlerinden dolayı, bir bölüm hiç artı-kâr getirmezken, öteki bölümler, rantsız yatırıma göre ürün farklarıyla orantılı olarak artı-kâr getirirler.

Artı-kâr ve sermayenin farklı değer bölümleri için çeşitli artı-kâr oranları her iki durumda da aynı biçimde oluşur. Ve rant onun özünü oluşturan bu artı-kârın bir biçiminden başka bir şey değildir. Ama ne olursa olsun, ikinci yöntemde, artı-kârın ranta dönüştürülmesiyle, artı-kârın kapitalist kiracıdan toprak sahibine aktarılmasını içeren bu biçim değişikliği ile ilgili bazı zorluklar vardır. İngiliz kiracıların resmî tarım istatistiklerinde direnişlerinin nedeni budur. Ve sermaye yatırımlarının gerçek sonuçlarının belirlenmesi konusunda toprakbeylerine karşı giriştikleri savaşımın nedeni de budur (Morton). Çünkü rant, toprak kiraya verildiği zaman saptanır ve bundan sonra, ardarda sermaye yatırımlarından doğan artı-kâr, kiralama devam ettiği sürece kiracının cebine akar. İşte bunun için kiracılar, uzun süreli kiralamalar için savaşmışlar, öte yandan da, toprak beylerinin daha büyük güce sahip olmaları yüzünden isteğe göre saptanan kira sürelerinin, yani her yıl iptal edilebilen kiralamaların sayısında bir artış olmuştur.

Bu yüzden, ta baştan beri açıktır ki, eşit sermayelerin, yanyana, eşit toprak alanlarına eşit olmayan sonuçlarla mı yatırıldığı, yoksa bunların aynı toprağa ardarda mı yatırıldığı, artı-kârın oluşum yasası açısından önemsiz olsa da, artı-kârın toprak rantına dönüştürülmesi açısından, büyük ölçüde farkeder. İkinci yöntem, bu dönüştürmeyi, bir yandan daha dar sınırlar içine, bir yandan da daha değişken sınırlar içine hapseder. Bu nedenle, entansif ekim uygulayan ülkelerde, vergi tahakkuk memurunun işi, Morton'un *Resources of Estates** adlı yapıtında gösterdiği gibi, çok önemli, karmaşık ve güç bir meslek haline gelir (ve iktisadî açıdan, entansif ekimle, sermayenin, bitişik birkaç toprak parçası arasında bölünmesi yerine, aynı toprak parçası üzerinde yoğunlaşmasından başka bir şeyi kastetmiyoruz). Eğer toprak iyileştirmeleri daha sürekli bir nitelikteyse, toprağın yapay olarak yükseltilmiş farklılık verimliliği, kiralama sona erer ermez, doğal farklılık verimliliğiyle çıkarışır, ve bu yüzden rantın değerlendirilmesi, genel olarak, farklı verimlilikteki parçaları üzerinde rant saptanmasına tekabül eder. Öte yandan, artı-kârın oluşumu, aktif sermayenin büyüklüğü ile belirlendiği sürece, belirli bir miktar aktif sermaye için rant miktarı, ülkenin ortalama rantına eklenir ve böylece, yeni kiracının ekime aynı entansif biçimde devam etmesi için yeterince sermayeye hükmetmesinin ortamı hazırlanır.

* London 1858, s. 209, cd. —Ed.

Farklılık rantı II'nin incelenmesinde, aşağıdaki hususlar gene vurgulanmalıdır.

Birincisi, bunun temeli ve hareket noktası, yalnızca tarihsel açıdan değil, ayrıca herhangi bir belli zaman dönemindeki hareketleri sözkonusu olduğu sürece de, farklılık rantı I'dır, yani eşit olmayan verimlilikte ve farklı yerlerdeki toprakların yanyana, aynı zamanda ekilmesidir; bir başka deyişle, toplam tarımsal sermayenin eşit olmayan bölümlerini, eşit olmayan nitelikteki toprak parçalarına, yanyana, aynı zamanda uygulanmasıdır.

Tarihsel olarak bu açıktır. Kolonilerde, kolonistlerin yatıracak pek az sermayeleri vardır; başlıca üretim araçları emek ve topraktır. Her ailenin başı, kendisi ve akrabaları için, komşu kolonistler yanında bağımsız bir iş alanı arar. Kapitalist-öncesi üretim tarzlarında bile, asıl tarımsal durum genellikle böyle olsa gerek. Bağımsız üretim dalları olarak koyun çobanlığı ve sığır yetiştiriciliğinde, genel olarak topraktan yararlanma, azçok ortaklaşadır ve bu yararlanma ta baştan beri oldukça yoğundur. Kapitalist üretim tarzının hareket noktası, üretim araçlarının, gerçekten ya da hukuken, bizzat toprağı işleyen malı olduğu daha önceki üretim tarzlarıdır, tek sözcükle, tarımla elsanatı gibi meşgul olunmasıdır. Eşyanın doğası gereği, bu sonuncusu, ücretli-emekçilere dönüşen doğrudan üreticiler karşısında, üretim araçlarının yoğunlaşmasına ve bunların sermayeye dönüşmesine ancak kademeli olarak izin verir. Kapitalist üretim tarzı, burada, tipik olarak ortaya çıktığı ölçüde, önce, özellikle koyun çobanlığı ve sığır yetiştiriciliğinde oluşur. Ama bu haliyle, sermayenin nispeten küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşmasında değil, atların bakım masraflarından ve öteki üretim-maliyetlerinden tasarruf eden daha geniş-ölçekli üretimde, ama aslında, aynı toprağı daha fazla yatırım yapmamakla kendini gösterir. Üstelik tarla tarımının doğal yasalarına uygun olarak sermaye, —burada, aynı zamanda, daha önce üretilmiş olan üretim araçları anlamında kullanılmaktadır— ekim, belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı ve toprak buna uygun olarak kuvvetini tükettiği zaman, toprağın ekiminde belirleyici öge haline gelir. İşlenen alan işlenmeyen alana oranla küçük olduğu ve toprağın gücü tüketilmediği sürece (ve gerçek tarımın ve bitkisel beslenmenin egemen olmasından önceki dönemde, sığır yetiştiriciliğinin ve et tüketiminin hüküm sürdüğü sırada durum budur), yeni gelişen üretim tarzı, köylü üretiminin karşısına, esas olarak bir kapitalist için işlenen toprağın yaygınlığı ile, bir başka deyişle, gene sermayenin daha büyük toprak alanlarına yaygın uygulanışı ile çıkar. Bu yüzden, başından beri anımsanmalıdır ki, farklılık rantı I, bir hareket noktası görevi yapan tarihsel temeldir. Öte yandan, herhangi bir belli anda, farklılık rantı II'nin hareketi, yalnızca, kendisi de farklılık rantı I'in rengârenk temelinden başka bir şey olmayan bir alan içinde olur.

İkincisi, II. biçimindeki farklılık rantında kiracılar arasında sermayenin

dağılımındaki (ve kredi elde etme olanağındaki) farklılıklar da verimlilikteki farklılıklara eklenir. Gerçek imalât (manüfaktür —ç.) sanayiinde, her iş dalı, hızla, kendi asgarî iş hacmini ve buna tekabül eden sermayeyi geliştirir, bunun altında hiç bir bireysel iş, başarı ile yürütülemez. Aynı biçimde, her iş dalı, bu asgarinin üstünde, üreticiler yığınının hükmedeceği ve hükmettiği, bir normal ortalama sermaye miktarı geliştirir. Daha büyük bir sermaye hacmi, fazla-kâr üretebilir, daha küçük bir hacim, ortalama kârı bile getirmez. Kapitalist üretim tarzı, tarımda, kapitalist üretim tarzının klasik yurdu olan İngiltere’de görülebileceği gibi, ancak yavaşça ve eşit olmayan bir biçimde gelişir. Serbest tahıl ithalâtı mevcut olmadığı sürece, ya da hacim küçük olduğu için etkisi ancak sınırlı olduğu sürece, düşük kalitedeki toprağı işleyen ve dolayısıyla, ortalama üretim koşullarından daha kötü koşullar altında olan üreticiler, piyasa-fiyatını saptarlar. Çiftçiliğe yatırılan ve genel olarak buna elverişli olan toplam sermaye yığınının büyük bir bölümü onların elindedir.

Şurası bir gerçektir ki, örneğin, köylü, küçük toprak parçası üzerinde daha çok emek harcar. Ama bu emek, üretkenliğin nesnel toplumsal ve maddî koşullarından tecrit edilmiş emektir; bu koşullardan zorla koparılan ve yoksun bırakılan emektir.

Bu durum, gerçek kapitalist kiracıların, artı-kârın bir bölümünü maledinmelerini mümkün kılar — eğer kapitalist üretim tarzı, tarımda da manüfaktürde olduğu kadar eşit bir biçimde gelişseydi, en azından bu nokta sözkonusu olduğu ölçüde, bu durum ortadan kalkabilirdi.

Önce, şimdilik bu artı-kârın, toprak rantına dönüşmesinin hangi koşullar altında gerçekleşebileceğinin üzerinde durmadan, farklılık rantı II ile artı-kârın oluşumunu ele alalım.

Bu durumda ortadadır ki, farklılık rantı II, yalnızca farklı bir biçimde ifade edilmiş olan, ama özünde ona özdeş olan farklılık rantı I’dir. Çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki değişiklik, farklılık rantı I durumunda, ancak toprağı yatırılan sermayelerden eşit olmayan sonuçlar elde edildiği ölçüde, yani ya eşit sermaye büyüklüklerine, ya da orantılı miktarlara göre elde edilen ürün miktarları eşit olmadığı ölçüde etkisini gösterir. Bu eşitsizlik, ister aynı toprağı ardarda yatırılan çeşitli sermayeler için olsun ister farklı tipte birkaç toprak parçasına yatırılan sermayeler için olsun — bu, ne verimlilikteki farklılıkta, ne toprağın ürününde hiç bir değişiklik yapamaz ve dolayısıyla da sermayenin daha üretken biçimde yatırılan bölümleri için farklılık rantının oluşumunda hiç bir değişiklik yapamaz. Bu, gene, şimdi de, eskiden olduğu gibi, aynı sermaye yatırımıyla farklı verimlilik gösteren topraktır, şu farkla ki, farklılık rantı I durumunda, çeşitli toprak türlerinin bunlara yatırılan toplumsal sermayenin farklı eşit parçaları için yaptığını, burada, aynı toprak, farklı parçalar halinde ardarda yatırılan bir sermaye için yapar.

Eğer Tablo I'de [bkz: s. 576] gösterilen, çeşitli kiracılar tarafından herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bağımsız sermayeler biçiminde, dört toprak tipinin, A, B, C, ve D'nin her akırına yatırılacak olan 10 sterlinlik sermayenin aynısı, bunun yerine, D'nin tek ve aynı akırına ardarda yatırılıyorsa, öyle ki birinci yatırım 4 *quarter*, ikincisi 3, üçüncüsü ve dördüncüsü 1 *quarter* (ya da bunun tersi bir sıralama ile) getirseydi, o zaman en az üretken olan sermayenin sağladığı *quarter*'ın fiyatı, yani = 3 sterlin, hiç farklılık rantı getirmeyecek, ama üretim-fiyatı 3 sterlin olan buğday arzına gereksinme olduğu sürece, üretim-fiyatını belirleyecekti. Ve kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğünü varsaydığımıza göre, öyle ki, 3 sterlinlik fiyat, genel olarak $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermayenin getirdiği ortalama kâr içereceğine göre, öteki $2\frac{1}{2}$ sterlinlik üç bölümden herbiri, üretimdeki farka göre artı-kâr getirecektir, çünkü bu üretim, kendi üretim-fiyatında değil, $2\frac{1}{2}$ sterlinlik en az üretken yatırımın üretim-fiyatında satılmaktadır; sonuncu yatırım hiç rant getirmez ve ürünlerinin fiyatı, üretim-fiyatları genel yasası ile belirlenir. Artı-kârın oluşumu, Tablo I'deki gibi olacaktır.

Burada bir kez daha görülmektedir ki, farklılık rantı II, farklılık rantı I'i önceden varsayar. $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermayeden elde edilen, yani en kötü topraktan elde edilen asgarî üretim, burada, 1 *quarter* varsayılmaktadır. Ayrıca, 4 *quarter* getiren ve kiracının 3 *quarter*'lık bir farklılık rantı ödediği $2\frac{1}{2}$ sterlinden başka, D tipi toprakla iş gören kiracının, bu aynı toprağa, tıpkı en kötü toprak A üzerindeki aynı sermaye gibi, yalnızca 1 *quarter* getiren $2\frac{1}{2}$ sterlin yatırdığı da varsayılmaktadır. Bu, rant getirmeyen bir sermaye yatırımı olacaktır, çünkü ona yalnızca ortalama kâr sağlamaktadır. Ranta dönüştürülebilecek hiç artı-kâr olmayacaktır. Öte yandan, D'deki ikinci sermaye yatırımının bu azalan ürünü, kâr oranı üzerine hiç bir etki yapmayacaktır. Sanki, $2\frac{1}{2}$ sterlin A tipi toprağın ek bir akırına yeniden yatırılmış gibi olacaktır, bu artı-kâr ve dolayısıyla, A, B, C ve D topraklarının farklılık rantını hiç bir biçimde etkilemeyecek bir durumdur. Ama, kiracı için, D'deki bu $2\frac{1}{2}$ sterlinlik ek yatırım, varsayımımıza uygun olarak, D'nin akır başına yapılan başlangıçtaki $2\frac{1}{2}$ sterlinlik yatırım kadar kârlı olabilecektir, bu sonuncusunun 4 *quarter* getirmesine karşın, bu böyledir. Dahası, eğer herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlinlik iki başka yatırım, sırasıyla 3 *quarter* ve 2 *quarter*'lık ek bir ürün getirecek olurlarsa, gene, D'deki, 4 *quarter*, yani 3 *quarter*'lık bir artı-kâr getiren $2\frac{1}{2}$ sterlinlik ilk yatırımdan gelen ürüne oranla bir azalma olmuş olacaktır. Ama bu, yalnızca artı-kârın miktarındaki bir azalma olacaktır ve ne ortalama kâr ne de düzenleyici üretim-fiyatını etkilemeyecektir. Sonuncu durum, ancak, eğer bu azalan artı-kârı getiren ek üretim, A'daki üretimi gereksiz kılar ve akr A'yı ekim dışına atarsa, sözkonusu olacaktır. Böyle bir durumda, eğer akr B, rantsız toprak ve piyasa-fiyatının düzenleyicisi haline gelmişse, akr D'deki ek sermaye yatırımının azalan üretkenliğine, üretim-fiyatında, örneğin 3 sterlinden $1\frac{1}{2}$ sterline bir düşüş eşlik edecektir.

D'nin ürünü şimdi = $4 + 1 + 3 + 2 = 10$ *quarter* olacaktır, oysa eskiden = 4 *quarter* idi. Ama B'nin düzenlediği *quarter* başına fiyat $1\frac{1}{2}$ sterline düşmüş olacaktır. D ve B arasındaki fark = $10 - 2 = 8$ *quarter*, *quarter* başına $1\frac{1}{2}$ sterlin üzerinden = 12 sterlin olacaktır, oysa D'den gelen para-rant önceden = 9 sterlin idi. Buraya bir nokta koyalım. Akr başına hesaplanan rant miktarı, herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlinlik iki ek sermayenin azalan artı-kâr oranına karşın, $\%33\frac{1}{3}$ artmış olacaktır.

Farklılık rantının genel olarak ve I. biçimle birleşmiş II. biçim halinde özel olarak, nasıl son derece karmaşık birleşmelere yolaçağını buradan anlıyoruz, oysa örneğin Ricardo, bunu, çok tek-yanlı olarak ve sanki basit bir sorun imiş gibi ele almaktadır. Yukardaki durumda olduğu gibi, düzenleyici piyasa-fiyatında bir düşme ve aynı zamanda da verimli topraklardan gelen rantta yükselme olabilir, öyle ki, gerek mutlak ürün, gerek mutlak artı-ürün artar. (Farklılık rantı I'de, alçalan bir sıra ile, akr başına mutlak artı-ürünün sabit kalmasına ya da hatta azalmasına karşın, nispi artı-ürün ve böylece de akr başına rant artabilir.) Ama aynı zamanda da, aynı toprağa ardarda yapılan sermaye yatırımlarının üretkenliği, bunların büyük bir bölümünün daha verimli topraklara düşmesine karşın azalır. Belli bir görüş açısından —gerek üretim, gerekse üretim-fiyatları ile ilgili olarak— emeğin üretkenliği artmıştır. Ama, bir başka görüş açısından bu azalmıştır, çünkü artı-kâr oranı ve akr başına artı-ürün aynı topraktaki çeşitli sermaye yatırımları için azalır.

Ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliği durumunda, yalnızca, eğer bu sermaye yatırımları en kötü toprak A'nın dışında başkasına yapılamıyorsa, farklılık rantı II'ye, zorunlu olarak üretim-fiyatında bir artış ve üretkenlikte mutlak bir azalma eşlik eder. Eğer, $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermaye yatırımı ile 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında 1 *quarter* veren A'nın bir akırı, $2\frac{1}{2}$ sterlinlik ek bir harcama, yani 5 sterlinlik toplam yatırım ile, yalnızca toplam $1\frac{1}{2}$ *quarter* verirse, o zaman bu $1\frac{1}{2}$ *quarter*'in üretim fiyatı = 6 sterlin, ya da 1 *quarter*'inki = 4 sterlindir. Büyüyen bir sermaye yatırımı ile üretkenlikteki her azalma, burada akr başına düşen üretimde nispi bir azalma anlamına gelecektir, oysa, üstün nitelikte topraklar üzerinde, bu, yalnızca fazla artı-üründe bir azalmayı ifade edecektir.

Ama, eşyanın doğası gereği, entansif ekimin gelişmesiyle, yani aynı toprağa ardarda sermaye yatırımları ile, bu, daha iyi topraklar üzerinde daha avantajlı olarak ya da daha büyük ölçüde gerçekleşecektir. (Eskiden yararsız olan bir toprağın, yararlı toprak haline dönüştürüldüğü sürekli iyileştirmeleri kastetmiyoruz.) Bu yüzden, ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliğinin başlıca etkisi, yukarda belirtilen etki olmalıdır. Daha iyi toprağın seçilmesinin nedeni, yatırılan sermayenin kârlı olacağı konusunda en büyük vaadi vermesidir; çünkü bu toprak, yararlanılmaya hazır en doğal verimlilik öğelerini içermektedir.

Tahıl Yasalarının kaldırılmasından sonra, İngiltere’de ekim daha da yoğun hale geldiği zaman, eski buğday toprağının büyük bir bölümü başka amaçlara, özellikle sığır otlaklarına ayrılmış, buğday için en uygun verimli toprağın ise suyu kurutulmuş ve başka yollarla iyileştirilmişti. Böylece, buğday ekimi için sermaye daha dar bir alanda yoğunlaşmıştı.

Bu durumda —ve en iyi toprağın en büyük artı-ürünü ile, rantsız toprak A’nın üretimi arasındaki bütün olası artı oranları, burada, akr başına artı-üründe, nispiden çok mutlak bir artışla uyuşur— yeni oluşan artı-kâr (potansiyel rant) eski ortalama kârın ranta dönüştürülmüş bir bölümünü (üretimin eskiden ortalama kârı ifade eden bir bölümünü) değil, bu biçimden ranta dönüştürülen ek bir artı-kârı temsil eder.

Ote yandan, yalnızca, tahıla olan talebin, piyasa-fiyatının A’nın üretim-fiyatının üstüne çıkacağı ölçüde arttığı, öyle ki A, B, ya da herhangi bir başka türde toprağın artı-ürününün, ancak 3 sterlinden daha yüksek bir fiyata arz olunabileceği bir durumda A, B, C ve D toprak tiplerinden herhangi birine yapılan ek bir sermaye yatırımından gelen üründeki azalışa, üretim-fiyatındaki ve düzenleyici piyasa-fiyatındaki bir yükselme eşlik edecektir. Bu, (en azından A’nın kalitesinde) ek A toprağının ekilmesiyle sonuçlanmaksızın ya da başka koşulların sonucu olan daha ucuz bir arz olmaksızın, uzun bir zaman dönemi boyunca devam ettiği sürece, başka her şey eşit ise, ücretler, ekmeğin fiyatındaki artışın sonucu olarak artacak ve kâr oranı buna uygun olarak düşecektir. Bu durumda, artan talebin, A’dan daha düşük kalitedeki toprağın ekime açılmasıyla mı, yoksa dört toprak tipinden herhangi birine yapılan ek sermaye yatırımlarıyla mı karşılandığı önemli değildir. Farklılık rantı, o zaman, azalan bir kâr oranı ile birlikte artacaktır.

Zaten ekili olan topraklara yatırılan daha sonraki ek sermayelerin azalan üretkenliğinin, üretim-fiyatında bir artışa, kâr oranında bir düşüşe ve daha yüksek farklılık rantının oluşmasına yolaçabileceği —çünkü, sonuncusu, belli koşullar altında, tıpkı A’dan daha düşük kalitedeki toprak, piyasa-fiyatını düzenliyormuşçasına her tür toprak üzerinde artacaktır— bu tek durum, Ricardo tarafından —farklılık rantı II’nin bütün oluşumunu indirgediği— tek durum, normal durum olarak nitelendirilmiştir.

Eğer yalnızca A tipi toprak ekilmiş olsaydı ve ona yapılan ardarda sermaye yatırımlarına üründeki orantılı bir artış eşlik etmemiş olsaydı, durum gene bu olacaktı.

O halde, burada, farklılık rantı II’nin incelenmesinde, farklılık rantı I tamamen gözden yitirilir.

Ekili topraklardan gelen arzın yetersiz olduğu ve bu nedenle düşük kalitede yeni ek toprak ekime açılincaya kadar, ya da çeşitli toprak türlerine yatırılan ek sermayeden gelen toplam üretim, ancak, o zamana dek egemen olan üretim-fiyatından daha yüksek bir üretim-fiyatında arz edilinceye kadar, piyasa-fiyatının, sürekli olarak üretim-fiyatından yük-

sek olduğu bu durum dışında, ek sermayelerin üretkenliğindeki orantılı düşüş, düzenleyici üretim-fiyatını ve kâr oranını olduğu gibi bırakır. Geri kalanlar için, üç ek durum mümkündür.

a) Eğer A, B, C ya da D toprak tiplerinden herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A'nın üretim-fiyatıyla belirlenen kâr oranını getirirse, o zaman, A tipi ek toprağın ekilmesi durumunda oluşacağından daha fazla hiç bir artı-kâr ve dolayısıyla, hiç bir potansiyel rant oluşmaz.

b) Eğer ek sermaye daha büyük bir ürün getirirse, düzenleyici fiyatın aynı kalması koşuluyla, kuşkusuz, yeni artı-kâr (potansiyel rant) oluşur. Durum zorunlu olarak bu değildir; özellikle de, bu ek üretim, A toprağını ekim dışına ve böylece de rekabet eden topraklar dizisinin dışına attığı zaman, durum bu değildir. Bu durumda düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer buna ücretlerdeki bir düşme eşlik ederse, ya da eğer daha ucuz ürün, değişmeyen sermayeye onun öğelerinden biri olarak girecek olursa, kâr oranı yükselecektir. Eğer ek sermayenin artan üretkenliği en iyi topraklar olan C ve D üzerinde ortaya çıkmışsa, artan artı-kârın (ve dolayısıyla artan rantın) oluşumunun fiyatlardaki düşme ve kâr oranındaki yükselme ile ne ölçüde birlikte gideceği, bütünüyle, artan üretkenlik derecesine ve yeni ek sermaye miktarına bağlı olacaktır. Kâr oranı, ücretlerde bir düşme olmaksızın, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlamasıyla da yükselebilir.

c) Eğer ek sermaye yatırımı azalan artı-kâr ile birlikte ama ek harcamadan gelen ürün, gene de A'ya yatırılan aynı sermayeden gelen ürünün üzerinden bir fazla bırakacak bir biçimde gerçekleşirse, artan arz, A toprağını ekim dışında bırakmadıkça, bütün durumlar altında yeni bir artı-kâr oluşumu meydana gelir. Bu, D, C, B ve A üzerinde aynı zamanda meydana gelebilir. Ama öte yandan, eğer en kötü toprak A, ekim dışına atılmışsa, o zaman, düzenleyici üretim-fiyatı düşer ve para olarak ifade edilen artı-kârın ve dolayısıyla farklılık rantının artması ya da düşmesi, 1 *quarter* azalmış fiyatı ile artı-kârı oluşturan *quarter*'ların artan sayısı arasındaki ilişkiye bağlı olacaktır. Ama her ne olursa olsun, burada belirtmeye değer ki, ardarda sermaye yatırımlarından gelen artı-kârın azalması ile, üretim-fiyatı, ilk bakışta, yükselecek gibi görülürken, bunun yerine düşebilir.

Bu azalan artı-ürünlerle ek sermaye yatırımları, bütünüyle, örneğin herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlinlik dört yeni bağımsız sermayenin, A ve B, B ve C, C ve D arasında verimliliğe sahip ve sırasıyla $1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{3}$, $2\frac{2}{3}$ ve 3 *quarter* ürün veren topraklara yatırılacağı duruma tekabül eder. Bütün bu topraklar üzerinde, dört ek sermayenin hepsi için artı-kâr oranının, nispeten daha iyi topraktaki aynı sermaye yatırımının artı-kâr oranına oranla azalmış olmasına karşın, artı-kâr (potansiyel rant) oluşacaktır. Ve bu dört sermayenin, D'ye mi vb. yatırıldığı, yoksa D ve A arasında mı dağıtıldığı önemsiz olacaktır.

Şimdi farklılık rantının iki biçimi arasında önemli bir farka geliyoruz.

Farklılık rantı I'de, sabit üretim-fiyatı ve sabit farklılıklar mevcutken, akr başına düşen ortalama rant, ya da sermaye üzerinden ortalama rant oranı, rant ile birlikte artabilir. Ama bu ortalama, yalnızca bir soyutlamadır. Akr başına ya da sermayeye göre hesaplanan gerçek rant miktarı burada, aynı kalır.

Öte yandan, aynı koşullar altında, akr başına hesaplanan rant [farklılık rant II] miktarı, yatırılan sermayeye oranla ölçülen kâr oranı aynı kalırsa da artabilir.

A, B, C ve D topraklarından herbirinde, $2\frac{1}{2}$ sterlin yerine 5 sterlinlik sermayenin, yani 10 sterlin yerine toplam 20 sterlinin yatırılmasıyla, üretimin iki katına çıktığını ve nispi verimliliğin aynı kaldığını varsayalım. Bu, bu toprak türlerinden herbirinin 1 akı yerine 2 akını aynı maliyette ekmekle aynı şeydir. Kâr oranı aynı kalacaktır; bunun artı-kârı ya da rantla ilişkisi de aynı kalacaktır. Ama eğer, A şimdi 2, B — 4, C — 6 ve D — 8 *quarter* getiriyorsa, üretim-fiyatı gene de *quarter* başına 3 sterlin olarak kalacaktır, çünkü bu artış, aynı sermaye ile iki katına çıkmış olan verimlilik yüzünden değil, iki katına çıkmış sermaye ile aynı orantılı verimlilik yüzündendir. Eskiden nasıl A'nın 1 *quarter*'i 3 sterline maloluyorduyse, şimdi de A'nın iki *quarter*'i 6 sterline malolacaktır. Dört toprağın hepsinde kâr iki katına çıkacaktır, ama yalnızca yatırılan sermaye iki katına çıktığı için. Ama, aynı oranda rant da iki katına çıkmış olacaktır; B için 1 yerine 2 *quarter*, C için 2 yerine 4 *quarter* ve D için 3 yerine 6 *quarter* olacaktır; ve buna uygun olarak da B, C ve D için para-rant, şimdi, sırasıyla 6 sterlin, 12 sterlin ve 18 sterlin olacaktır. Akr başına ürün gibi, akr başına para-rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı da, ki bununla para-rant sermayeye çevrilir, iki katına çıkacaktır. Bu biçimde hesaplanan tahıl ve para olarak rant miktarı ve böylece de toprağın fiyatı artar, çünkü hesaplanmasında kullanılan ölçüt, yani akr, sabit büyüklükte bir alandır. Öte yandan, yatırılan sermaye üzerinden kâr oranı olarak hesaplandığında, orantılı rant miktarında hiç bir değişiklik yoktur. 18'lik rant 10'luk sermaye yatırıma göre ne ise, 36'lık toplam rant, 20'lik sermaye yatırıma göre odur. Aynı şey, her tip toprağın para-rantının ona yatırılan sermayeye oranı için de geçerlidir; örneğin, C'de, 12 sterlinlik rant, 5 sterlinlik sermayeye göre ne ise, eskiden 6 sterlinlik rant, $2\frac{1}{2}$ sterlinlik sermayeye göre o idi. Burada, yatırılan sermayeler arasında hiç bir yeni farklılık doğmaz, ama yalnızca, ek sermaye, eskiden olduğu gibi aynı orantılı ürüne sahip rant getiren topraklardan birine ya da hepsine yatırıldığı için, yeni artı-kârlar doğar. Örneğin eğer bu iki kat yatırım, yalnızca C'de yer almışsa, C, B ve D arasındaki sermayeye göre hesaplanan farklılık rantı aynı kalacaktır: çünkü C'den elde edilen rant miktarı iki katına çıktığı zaman, yatırılan sermaye de iki katına çıkmıştır.

Bu gösterir ki, üretim-fiyatı, kâr oranı ve farklılıklar değişmeden kalırken (ve dolayısıyla, sermayeye göre hesaplanan artı-kâr oranı ya da

rant oranı değişmeden kalırken) akr başına düşen ürün ve para olarak rant miktarı ve, dolayısıyla, toprağın fiyatı yükselebilir.

Aynı şey, azalan artı-kâr ve dolayısıyla rant oranlarıyla, yani hâlâ rant getiren ek sermaye harcamalarının azalan üretkenliğiyle de meydana gelebilir. Eğer $2\frac{1}{2}$ sterlinlik ikinci sermaye yatırımları, üretimi iki katına çıkarmamış, B yalnızca $3\frac{1}{2}$ *quarter*, C — 5 *quarter* ve D — 7* *quarter* getirmişse, B'deki $2\frac{1}{2}$ sterlinlik ikinci sermaye için rant, 1 yerine yalnızca $\frac{1}{2}$ *quarter*, C'de — 2 yerine 1 *quarter* ve D'de — 3 yerine 2 *quarter* olacaktır. Bu durumda ardarda iki yatırım için rant ve sermaye arasındaki oranlar şöyle olacaktır:

Birinci Yatırım

B: Rant 3 £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

C: Rant 6 £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

D: Rant 9 £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

İkinci Yatırım

B: Rant $1\frac{1}{2}$ £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

C: Rant 3 £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

D: Rant 6 £ Sermaye $2\frac{1}{2}$ £

Sermayenin nispi üretkenliğinin ve sermaye üzerinden hesaplanan artı-kârın bu azalan oranına karşın, tahıl ve para-rant, B'de 1 *quarter*'dan $1\frac{1}{2}$ *quarter*'a (3 sterlinden $4\frac{1}{2}$ sterline), C'de — 2 *quarter*'dan 3 *quarter*'a (6 sterlinden 9 sterline) ve D'de — 3 *quarter*'dan 5 *quarter*'a (9 sterlinden 15 sterline) çıkmış olacaktır. Bu durumda ek sermayeler için farklılıklar, A'ya yatırılan sermayeye oranla, azalmış olacaktır, üretim-fiyatı aynı kalacaktır, ama akr başına rant ve dolayısıyla akr başına toprağın fiyatı artmış olacaktır. Şimdi farklılık rantı I'i, kendi temeli olarak ön-gören farklılık rantı II'nin bileşimleri ele alınacaktır.

* 1894 Almanca baskıda: 6 *quarter*. —Ed.

FARKLILIK RANTI II — BİRİNCİ DURUM:
ÜRETİM-FİYATI SABİT

BURADAKI varsayım, piyasa-fiyatının, önceden olduğu gibi, en kötü toprak A'ya yatırılan sermaye tarafından düzenlendiğini kabul etmektedir.

I. Eğer rant getiren topraklardan —B, C, D— herhangi birine yatırılan ek sermaye, yalnızca A toprağı üzerindeki aynı sermaye kadar üretirse, yani eğer yalnızca düzenleyici üretim-fiyatında ortalama kâr getirir, ama hiç artı-kâr getirmezse, o zaman rant üzerindeki etkisi sıfırdır. Her şey eskisi gibi kalır. Sanki A kalitesinde, yani en kötü topraktan rasgele birkaç akr ekili alana eklenmiş gibidir.

II. Ek sermayeler çeşitli topraklardan herbirinin üzerinde, büyük-lüklerine orantılı olarak ek ürün getirirler; bir başka deyişle üretim hacmi, her toprak tipinin özel verimliliğine göre — ek sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak büyür. Otuzdokuzuncu bölümde aşağıdaki Tablo I ile işe başladık. [Bkz: s. 605, Tablo I]:

Bu durumda, tabloda olduğu gibi, sermaye yatırımının bütün topraklarda iki katına çıkması zorunlu değildir. Ek sermaye bir ya da birkaç rant getiren toprağı, hangi oranda olursa olsun yatırıldığı sürece, yasa aynıdır. Gerekli olan tek şey, üretimin her toprak üzerinde sermaye ile aynı oranda artmasıdır. Burada rant, yalnızca, topraktaki artan bir

TABLO I

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim- Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360*
<i>Toplam</i>	<i>4</i>	<i>10</i>		<i>12</i>	<i>10</i>		<i>30</i>	<i>6</i>	<i>18</i>	

* 1894 Almanca baskıda bu sütun: %12, %24, %36. —Ed.

Bu, şimdi şuna dönüşmüştür [Tablo II]:

TABLO II

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim- Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	2½+2½=5	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	4	3	12	2	6	120
C	1	2½+2½=5	1	6	6	3	18	4	12	240
D	1	2½+2½=5	1	6	8	3	24	6	18	360
	<i>4</i>	<i>20</i>			<i>20</i>		<i>60</i>	<i>12</i>	<i>36</i>	

sermaye yatırımının sonucu olarak ve bu artışla orantılı olarak artar. Artan sermaye harcamasının sonucu olan ve bununla orantılı olan ürün ve ranttaki bu artış, ürünün ve rantın miktarı açısından, rant getiren aynı kalitedeki toprak parçalarının ekili alanlarının artmış olduğu ve eskiden aynı tip topraklara yatırılan sermaye harcamasına eşit bir harcama ile ekime açıldığı zamankinin aynıdır. Örneğin Tablo II'deki durumda, eğer 2½ sterlinlik ek sermaye B, C, ve D'nin ek bir akrına yatırılmış olsaydı, sonuç aynı kalacaktı.

Ustelik, bu varsayım, daha üretken bir sermaye yatırımını değil, yalnızca aynı alan üzerinde önceki başarının aynısıyla, daha fazla bir sermaye harcamasını ifade eder.

Bütün nispi oranlar burada aynı kalmaktadır. Kuşkusuz, oransal

farklılıkları hesaba katmaz, salt aritmetik farklılıkları hesaba katarsak, o zaman, farklılık rantı, çeşitli topraklar üzerinde değişebilir. Örneğin ek sermayenin yalnızca B ve D'ye yatırılmış olduğunu varsayalım. Bu durumda D ve A arasındaki fark = 7 *quarter*'dir, oysa eskiden = 3 *quarter* idi; B ve A arasındaki fark = 3 *quarter*'dir, oysa eskiden = 1 idi; C ve B arasındaki fark = - 1'dir oysa eskiden = + 1 idi vb.. Ama, eşit sermaye harcamaları için üretkenlik farklılığını ifade ettiği ölçüde, farklılık rantı I'de belirleyici olan bu aritmetik farklılık, burada tamamen önemsizdir; çünkü yalnızca, çeşitli toprak parçaları üzerindeki her eşit sermaye bölümü için farklılık değişmeden kalırken, farklı ek sermaye yatırımlarının ya da ek yatırım yokluğunun bir sonucudur.

III. Ek sermayeler artı-ürün getirir ve böylece de artı-kâr oluşturur, ama kendi artışlarıyla orantılı olarak değil, azalan bir oranda. [Bkz: Tablo III.]

Bu üçüncü varsayım durumunda da, gene ek ikinci sermaye yatırımlarının çeşitli topraklar arasında aynı biçimde dağıtılıp dağıtılmadığı; azalan artı-kâr üretiminin orantılı olarak meydana gelip gelmediği; ek sermaye yatırımlarının hepsinin, rant getiren aynı toprak tipinde olup olmadığı, ya da bunların rant getiren değişik kalitedeki toprak parçaları arasında eşit olarak mı, yoksa eşit olmayan bir biçimde mi dağıtıldığı önemsizdir. Bütün bu durumlar geliştirilecek yasa için önemsizdir. Tek varsayım, ek sermaye yatırımlarının, rant getiren topraklardan herhangi birinin üzerinde artı-kâr getireceği, ama sermayedeki artış miktarına

TABLO III

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½+2½=5	1	6	2+1½=3½	3	10½	1½	4½	90
C	1	2½+2½=5	1	6	3+2 =5	3	15	3	9	180
D	1	2½+2½=5	1	6	4+3½=7½	3	22½	5½	16½	330
		17½	3½	21	17		51	10	30	

göre azalan oranda artı-kâr getireceğidir. Önümüzdeki tabloda bu azalmanın sınırları, en iyi toprak D üzerindeki ilk sermaye harcamasının ürünü olan 4 *quarter* = 12 sterlin ve en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcamasının ürünü olan 1 *quarter* = 3 sterlin arasındadır. Sermaye yatırımı I durumunda, en iyi topraktan gelen ürün, üst sınırı oluşturur ve ne rant ne de artı-kâr getiren en kötü toprak A'daki aynı sermaye harcama-

sından gelen ürün, ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliği ile, artı-kâr üreten toprak tiplerinden herhangi biri üzerinde ardarda sermaye yatırımlarının getirdiği ürünün alt sınırındır. Nasıl ki, varsayım II, ekili alana, daha iyi topraklardan, aynı kalitedeki toprak parçalarının ekildiği, ekili topraklardan herhangi birinin miktarının yükseldiği duruma tekabül ediyorsa, varsayım III de, çeşitli verimlilik dereceleri, D'den A'ya kadar, yani en iyiden en kötü topraklara kadar uzanan topraklar arasında dağılmış olan ek parçaların ekildiği duruma tekabül eder. Eğer ardarda sermaye harcamaları, yalnızca D toprağına yapılmışsa, bunlar, D ve A arasında, sonra D ve C arasında, ve gene bunun gibi D ve B arasındaki mevcut farklılıkları içerebilirler. Eğer bunların hepsi C toprağına yapılmışsa, o zaman yalnızca C ve A, ve C ve B arasındaki farklılıkları; eğer yalnızca B'ye yapılmışsa, yalnızca B ve A arasındaki farklılıkları içerebilirler.

Ama yasa şudur: Bütün bu topraklar üzerinde, rant, yatırılan ek sermaye ile orantılı olarak olmasa da mutlak olarak artar.

Artı-kâr oranı, gerek ek sermaye, gerekse toprağına yatırılan toplam sermaye gözönünde tutulursa azalır; ama artı-kârın mutlak büyüklüğü artar; tıpkı, genel olarak sermaye üzerinden azalan kâr oranının çoğunlukla mutlak kâr miktarında bir artışla elele gitmesi gibi. Böylece B'ye yatırılan bir sermayenin ortalama artı-kârı = sermaye üzerinden %90'dır, oysa bu, ilk sermaye harcaması için = %120 idi. Ama toplam artı-kâr 1 *quarter*'dan 1½ *quarter*'a, ya da 3 sterlinden 4½ sterline yükselir. Toplam rant —yatırılan sermayenin iki kata çıknuş büyüklüğüyle ilişkili olarak değil de, kendi başına düşünülürse— mutlak olarak artmıştır. Çeşitli topraklardan gelen rantlardaki farklılıklar ve bunların nispi oranları, burada değişebilir; ama farklılıklardaki bu değişme, birbirine oranla rantlardaki artışın nedeni değil, bir sonucudur.

IV. Daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlarının, ilk yatırımlardan daha çok ürün getirdiği durum, daha öte bir tahlil gerektirmemektedir. Söylemeye gerek yok ki, bu varsayım altında, akr başına rant artacak ve harcama hangi toprağına yapılmış olursa olsun, ek sermayeye oranla daha çok artacaktır. Bu durumda, ek sermaye yatırımına iyileştirmeler eşlik eder. Bu, ek bir daha az sermaye harcamasının, ek bir daha fazla sermaye harcamasının daha önce yarattığının aynısı, ya da ondan daha büyük bir etki yarattığı durumları da içerir. Bu durum bir önceki ile tamamen özdeş değildir, ve ayırım, bütün sermaye yatırımlarında önemlidir. Örneğin eğer 100, 10'luk bir kâr getirirse ve eğer belli bir biçimde kullanılan 200, 40'luk bir kâr getirirse, o zaman, kâr %10'dan %20'ye çıkmıştır ve bu ölçüde, sanki daha etkin bir biçimde kullanılan 50, 5 yerine 10'luk bir kâr getiriyormuş gibidir. Burada, kârın, üretimdeki orantılı bir artışla ilişkili olduğunu varsayıyoruz. Ancak fark şudur ki, bir durumda sermayeyi iki katına çıkarmam gerekirken, ötekinde, yarattığım etki, şimdiye kadar kullanılan sermaye ile iki katına çıkmıştır. 1) Eskisinin

yansı kadar canlı ve maddeleşmiş emekle, öncekinin aynı ürünü mü, yoksa, 2) aynı emekle öncekinin iki katı ürünü mü, yoksa, 3) iki katı emekle, eski üretimin dört katını mı üretmiş olmam hiç de aynı şey değildir. Birinci durumda, emek —canlı ya da maddeleşmiş biçimde— serbest kalmıştır ve başka türlü kullanılabilir; sermaye ve emeği kullanma gücü artar. Sermayenin (ve emeğin) serbest kalması, bizzatı bir zenginlik artışıdır; bu, bu ek sermayenin birikimle elde edilmişliğiyle tamamen aynı etkiye sahiptir, ama birikim zahmetine gerek bırakmamaktadır.

100'lük bir sermayenin on metrelik bir ürün ürettiğini varsayın. 100, değişmeyen sermayeyi, canlı emeği ve kârı içermektedir. Böylece bir metre 10'a malolur. Şimdi, eğer ben, aynı 100'lük sermaye ile 20 metre üretebilirim, o zaman bir metre 5'e malolur. Öte yandan, eğer 50'lik bir sermaye ile 10 metre üretebilirim, o zaman da bir metre gene 5'e malolur, ve önceki meta arzı yeterliyse, 50'lik bir sermaye serbest kalır. Eğer 40 metre üretmek için 200'lük bir sermaye yatırmam gerekiyorsa, o zaman da bir metre 5'e malolur. Değerin ve ayrıca fiyatın belirlenmesi, burada, sermaye harcamasıyla orantılı olan üretim miktarından başka herhangi bir farklılık ayırtetmemize olanak vermez. Ama birinci durumda, ek sermaye, belki de, eğer gerekli olursa, üretimi iki katına çıkarmak üzere tasarruf edilmiştir;* ikinci durumda sermaye serbest kalmıştır,** üçüncü durumda, eski üretken güç tarafından sağlanacağı zamanki ile aynı oranda olmasa bile, artan üretim, yalnızca yatırılan sermayenin çoğalması ile elde edilebilir. (Bu, Birinci Kısma dahildir.)

Kapitalist üretim açısından, değişmeyen sermaye kullanılması, her zaman, artı-değeri artırma bakımından değil, daha çok, maliyet-fiyatını düşürme bakımından, değişen sermaye kullanılmasından daha ucuzdur, — ve artı-değer yaratan ögede, emekte bile maliyet tasarrufu, düzenleyici üretim-fiyatı aynı kaldığı sürece, kapitalist için bu görevi yerine getirir ve ona kâr sağlar. Gerçekte, bu, kapitalist üretim tarzına uygun düşen kredi gelişmesini ve ikraz sermayesinde bir bolluğu öngörür. Eğer 100 sterlin yıl boyunca 5 emekçinin üretimi ise, bir yandan 100 sterlin ek değişmeyen sermaye; öte yandan da 100 sterlin değişen sermaye kullanırım. Eğer artı-değer oranı = %100 ise, o zaman, 5 emekçinin yarattığı değer = 200 sterlindir; öte yandan, 100 sterlin değişmeyen sermayenin değeri = 100 sterlin ve sermaye olarak, eğer faiz oranı = %5 ise, belki de = 105 sterlindir. Aynı para miktarları üretime değişmeyen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı, yoksa değişen sermaye değeri büyüklükleri olarak mı sürülmelerine bağlı olarak, ürettikleri ürün açısından çok farklı değerler ifade ederler. Üstelik, kapitalistin görüş açısından metallerin maliyetine ilişkin olarak şu farklılık da vardır; bu para, sabit sermayeye yatırıldığı ölçüde 100 sterlinlik değişmeyen sermayeden yalnızca

* 1894 Almanca baskıda: sermaye serbest kalır. —Ed.

** *Ibid.* : Ek sermaye tasarruf edilir. —Ed.

aşınma ve eskime metain değerine girer, oysa ücretlere yatırılan 100 sterlin. tümüyle, metada yeniden üretilmelidir.

Hiç sermaye edinmeyen ya da ancak yüksek faiz oranlarında edinen kolonistler ve genel olarak bağımsız küçük üreticiler durumunda, ürünün ücretleri temsil eden bölümü onların geliridir, oysa kapitalist için bu, bir sermaye yatırımı oluşturur. Bu yüzden, birinciler, bu emek harcanmasına, kendilerini her şeyden çok ilgilendiren emek-ürünün vazgeçilmez önkoşulu gözüyle bakarlar. Ama, artı-emeklerine gelince, zorunlu emek çıkarıldıktan sonra, bu, apaçık bir biçimde, artı-üründe gerçekleşir; ve bu sonuncuyu satabildikleri anda, ya da kendileri için kullandıkları anda, ona, kendilerine hiç bir şeye malolmamış bir şey gözüyle bakarlar, çünkü onlara hiç bir maddeleşmiş emeğe malolmamıştır. Onlara zenginliğin yabancılaşması gibi gözükən şey, yalnızca maddeleşmiş emek harcanmasıdır. Kuşkusuz, ellerinden geldiğince yükseğe satmak isterler; ama değerın altında ve kapitalist üretim fiyatının altında bir satış bile, bu kâr, borçlar, ipotekler vb. tarafından önceden emilmedikçe, onlara gene kâr gibi görünür. Öte yandan, kapitalist için, gerek değişmeyen, gerekse değişen sermaye yatırımı, bir sermaye konmasını temsil eder. Sonuncunun nispeten daha büyük ölçüde konması, diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla, maliyet-fiyatını ve, gerçekte, metaların değerini düşürür. Bu yüzden, kâr, yalnızca artı-emekten, dolayısıyla da yalnızca değişen sermaye kullanımından doğarsa da, canlı emek, birey olarak kapitaliste, üretim-fiyatındaki, başka her şeyden önce asgariye düşürülmesi gereken en pahalı unsur gibi görünebilir. Bu, donmuş emeğin nispeten daha büyük kullanımının canlı emeğe oranla, toplumsal emeğin üretkenliğinde bir artışa ve daha büyük bir toplumsal zenginliğe işaret ettiği gerçeğinin kapitalistvari tahrif edilmiş bir biçiminden başka bir şey değildir. Rekabet açısından, her şey böyle tahrif edilmiş ve başaşağı çevrilmiş görünür.

Üretim-fiyatlarının değişmeden kaldığı varsayılarak, daha iyi topraklardaki, yani B'den yukarı bütün topraklardaki ek sermaye yatırımları, değişmeyen, artan, ya da azalan üretkenlikle yapılabilir. A toprağı için, eğer üretkenlik aynı kalırsa —ki bunda toprak hiç rant getirmemeye devam eder— ve ayrıca eğer üretkenlik artarsa, bu, ancak varsaydığımız koşullar altında mümkün olacaktır; o zaman A'ya yatırılan sermayenin bir bölümü rant getirirken, öteki getirmeyecektir. Ama eğer A'daki üretkenlik azalacak olursa, bu, olanaksız olacaktır, çünkü o zaman üretim-fiyatı aynı kalmayacak, yükselecektir. Ama bütün bu durumlarda, yani ek sermayelerin getirdiğı artı-ürün, bu ek sermayelerle, ister orantılı, ister bu orandan daha büyük ya da daha küçük olsun — bu yüzden de sermaye üzerinden artı-kâr oranı, bu sermaye arttığı zaman, ister sabit kalsın, ister yükselsin, ister düşsün, akr başına artı-ürün ve buna uygun olan artı-kâr artar ve dolayısıyla tahıl ve para olarak potansiyel rant da artar. Akr başına hesaplanan artı-kâr ya da rantın salt miktarındaki

büyüme, yani bir sabit birime —mevcut duruma bir akr ya da bir hektar gibi belli bir toprak miktarına— dayanılarak hesaplanmış artan bir miktar, artan bir oran olarak ifadesini bulur. Bundan dolayı akr başına hesaplanan rantın büyüklüğü, böyle koşullar altında, yalnızca toprağa yatırılan sermayedeki artışın sonucu olarak artar. Elbette, bu, üretim-fiyatlarının aynı kaldığı varsayıldığında ve, öte yandan, ek sermayenin üretkenliği ister değişmeden kalsın, ister azalsın ya da artsın, buna bakmaksızın gerçekleşir. Bu son durumlar akr başına rantın büyüklüğünün arttığı aralığı değiştirir, bizzat bu artışın varlığını değil. Bu, farklılık rantı II'ye özgü olan ve onu farklılık rantı I'den ayıran bir olgudur. Eğer ek sermaye yatırımları, zaman içinde ardarda aynı toprağa yapılmak yerine, mekân içinde ardarda, uygun kalitedeki yeni ek toprak üzerine yanyana yapılmış olsaydı, rantın miktarı artmış olacaktı ve önceden de gösterildiği gibi, toplam ekili alandan gelen ortalama rant da artacaktı, ama akr başına rantın büyüklüğü değil. Toplam üretimin ve artı-ürünün miktarı ve değeri sözkonusu olduğu ölçüde aynı sonuç verilmişse, sermayenin daha küçük bir toprak alanı üzerinde yoğunlaşması, akr başına rant miktarını yükseltir, oysa aynı koşullar altında, sermayenin daha büyük bir alana dağılması, öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, bu etkiyi yaratmaz. Ama kapitalist üretim tarzı ne kadar gelişirse, aynı toprak alanı üzerinde sermayenin yoğunlaşması da o kadar gelişir ve bu yüzden de, akr başına hesaplanan rant o kadar çok artar. Dolayısıyla, üretim-fiyatlarının özdeş olduğu, toprak tipindeki farklılıkların özdeş olduğu, ve aynı miktarda sermayenin yatırıldığı —ama bir ülkede, daha çok, sınırlı bir toprak alanı üzerinde ardarda harcamalar biçiminde olduğu halde, ötekinde, daha çok, daha büyük bir alana düzenli harcamalar biçiminde yatırıldığı— iki ülke verilmişse, toplam rant her iki ülke için de aynı olsa bile, akr başına rant ve dolayısıyla toprağın fiyatı birinci ülkede daha yüksek, ikincisinde daha düşük olacaktır. Böylece, rantın büyüklüğündeki farklılık, burada, çeşitli toprakların doğal verimliliğindeki farklılığın bir sonucu olarak açıklanamaz, kullanılan emeğin miktarındaki farklılığın bir sonucu olarak da açıklanamaz, yalnızca sermayenin yatırıldığı farklı biçimlerin bir sonucu olarak açıklanabilir.

Burada artı-üründen sözettiğimizde, bu, her zaman, üretimin artı-kârı temsil eden tam kesri olarak anlaşılmalıdır. Çoğunlukla, fazla ürün ya da artı-ürünle, üretimin toplam artı-değeri temsil eden bölümünü ya da bazı durumlarda ortalama kârı temsil eden bölümünü kastederiz. Bu terimin rant getiren sermaye durumunda aldığı özel anlam, daha önce de görüldüğü gibi, yanlış anlamaya yolaçmaktadır.

FARKLILIK RANTI II — İKİNCİ DURUM: ÜRETİM-FİYATI DÜŞÜYOR

ÜRETİM-FİYATI, ek sermaye yatırımları, değişmeyen, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranı ile birlikte yer aldığı zaman düşebilir.

1. Ek Sermaye Yatırımının Üretkenliği Aynı Kalır

Bu yüzden, bu durumda, varsayım, üretimin, çeşitli topraklara yatırılan sermaye ile orantılı olarak ve bunların herbirinin kalitelerine uygun olarak arttığıdır. Bu demektir ki, topraklardaki sabit farklılıklar için, artı-ürün, artan sermaye yatırımıyla orantılı olarak artar. O halde, bu durum farklılık rantını etkileyebilecek olan A toprağındaki herhangi bir ek sermaye yatırımı kapsamaz. Bu toprak için, artı-kâr oranı = 0'dır; böylece de, ek sermayenin üretkenliğinin ve dolayısıyla artı-kâr oranının aynı kaldığını varsaydığımızdan = 0 olarak kalır.

Ama bu koşullar altında düzenleyici üretim-fiyatı ancak düşebilir, çünkü bu, A'nın üretim-fiyatı değil, bir sonraki iyi toprağın, B'nin, ya da düzenleyici durumuna gelen A'dan daha iyi herhangi bir toprağın üretim-fiyatıdır; öyle ki, sermaye A'dan, ya da belki de, eğer C'nin üretim-fiyatı, düzenleyici üretim-fiyatı haline gelirse, A ve B'den çekilir ve böylece C'den aşağı durumda olan bütün topraklar, tahıl üreten topraklar

arasındaki rekabetin dışına atılır. Bunun önkoşulu, varsayılan koşullar altında, ek sermaye yatırımlarından gelen ek ürünün talebi karşılamasıdır, öyle ki, düşük kalitedeki A toprağından vb. gelen ürün, tam bir arzın yeniden kurulması için gereksiz hale gelir.

O halde, örneğin Tablo II'yi ele alalım, ama öyle bir biçimde ele alalım ki, 20 *quarter* yerine 18 *quarter* talebi karşılasın. A toprağı üretim dışı kalacaktır. B* ve onun *quarter* başına 30 şilinlik üretim-fiyatı düzenleyici olacaktır. Bu durumda, farklılık rantı şu biçime bürünür [Tablo IV]:

TABLO IV

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Quarter Başına Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Toplam	3	15	3	18	18		27	6	9	

Tablo II'ye oranla, toprak rantı, böylece, 36 sterlinden 9 sterline ve tahılda 12 *quarter*'dan 6 *quarter*'a düşmüş olacaktır; toplam üretim yalnızca 20'den 18'e, 2 *quarter* düşmüş olacaktır. Sermaye üzerinden hesaplanan artı-kâr oranı, üçte-bire, yani %180'den %60'a düşmüş olacaktır.** Böylece, burada, üretim-fiyatındaki bir düşüşe, tahıl ve para olarak ranttaki bir azalma eşlik etmiştir.

Tablo I'e oranla, yalnızca para-rantta bir azalma vardır; her iki durumda da, tahıl-rant 6 *quarter*'dır; ama bir durumda bu = 18 sterlin, ötekinde ise 9 sterlindir. C*** toprağı için, tahıl-rant, Tablo I ile karşılaştırıldığında aynı kalmıştır. Gerçekte, aynı biçimde hareket eden ek sermayenin sonucu olan ek üretim yüzündendir ki, A'dan gelen ürün, piyasa dışı bırakılmış, ve dolayısıyla A toprağı, rekabet içindeki bir üretim ögesi olarak saf dışı edilmiştir ve bu gerçek yüzündendir ki, eskiden düşük kaliteli A toprağının oynadığı rolün aynısını daha iyi B toprağının oynadığı yeni bir farklılık rantı I oluşmuştur. Dolayısıyla, bir yandan B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatırımı

* 1894 Almanca baskıda: D. —Ed.

** *Ibid.* : yanyanya, %180'den %90'a, —Ed.

*** 1894 Almanca baskıda: C ve D toprağı için. —Ed.

B'den gelen rant ortadan kalkmıştır; öte yandan ise, ek sermaye yatırımı ile B, C ve D arasındaki farklılıklarda —varsayımımıza uygun olarak— hiç bir değişme olmamıştır. Bu nedenle, üretimin ranta dönüştürülmüş olan bölümü azalmıştır.

Eğer, yukardaki sonuç —A dışında tutulmuşken talebin karşılanması— muhtemelen, C ya da D'deki, ya da her ikisindeki sermayenin iki katından fazlasının yatırılmasıyla başarılmış olsaydı, o zaman sorun farklı bir biçime bürünecekti. Örneğin, eğer üçüncü sermaye yatırımı, C'ye yapılmışsa. [Bkz: Tablo IVa.]

Bu durumda, Tablo IV ile karşılaştırıldığında, C'den gelen üretim 6 *quarter*'dan 9 *quarter*'a, artı-ürün 2 *quarter*'dan 3 *quarter*'a ve para-rant 3 sterlinden 4½ sterline yükselmiştir. Öte yandan, bu sonuncunun 12 sterlin olduğu Tablo II* ve 6 sterlin olduğu Tablo I ile karşılaştırıldığında, para-rant azalmıştır. Tahıl olarak toplam rant = 7 *quarter*'dir ve Tablo II'ye oranla (12 *quarter*) düşmüş ve Tablo I'e oranla (6 *quarter*) yükselmiştir; para olarak (10½ sterlin) her ikisine de oranla (18 sterlin ve 36 sterlin) düşmüştür.

Eğer 2½ sterlinlik üçüncü sermaye yatırımı, B toprağı üzerinde kullanılmış olsaydı, varsayımımıza göre, ardarda yatırımlar aynı toprak üzerinde hiç bir farklılık doğurmadığına ve B toprağı hiç bir rant getirmediğine göre, bu, gerçekten de üretimin miktarını değiştirecek, ama rantı etkilemeyecekti.

TABLO IVa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
<i>Toplam</i>	<i>3</i>	<i>17½</i>	<i>3½</i>	<i>21</i>	<i>21</i>		<i>31½</i>	<i>7</i>	<i>10½</i>	

Öte yandan eğer üçüncü sermaye yatırımının, C yerine D üzerinde olduğunu varsayarsak, şunu elde ederiz [Bkz: s. 614, Tablo IVb]:

Burada yatırılan sermayenin 10 sterline karşı yalnızca 17½ sterlin olmasına, yani iki katı olmamasına karşın, toplam ürün 22 *quarter*'dir, Tablo I'dekinin iki katından fazladır. Tablo II'de yatırılan sermayenin

* 1894 Almanca baskıda: I. — Ed.

TABLO IVb

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim- Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl- Rant (Quarter)	Para- Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
<i>Toplam</i>	<i>3</i>	<i>17½</i>	<i>3½</i>	<i>21</i>	<i>22</i>		<i>33</i>	<i>8</i>	<i>12</i>	

daha büyük — yani 20 sterlin olmasına karşın, toplam ürün de Tablo II'dekinden 2 *quarter* daha büyüktür.

Tablo I ile karşılaştırıldığında, D toprağından gelen tahıl-rant 3* *quarter*'dan 6 *quarter*'a çıktığı halde, para-rant, 9 sterlin olarak aynı kalmıştır. Tablo II ile karşılaştırıldığında, D'den gelen tahıl-rant aynıdır, yani 6 *quarter*'dır, ama para-rant 18 sterlinde 9 sterline düşmüştür.

Toplam rantları karşılaştırırsak, Tablo IVb'deki tahıl-rant = 8 *quarter*, Tablo I'dekinden = 6 *quarter*, ve Tablo IVa'dakinden = 7 *quarter*, daha büyüktür; ama Tablo II'dekinden = 12 *quarter*, daha küçüktür. Tablo IVb'deki para-rant = 12 sterlin, Tablo IVa'dakinden = 10½ sterlin, daha büyük ve Tablo I'dekinden = 18 sterlin, ve Tablo II'dekinden = 36 sterlin daha küçüktür.

Toplam rantın, Tablo IVb'deki koşullar altında (B'den gelen rantın safdışı edilmesiyle), Tablo I'dekine eşit olması için, 6 sterlinlik daha fazla artı-ürüne, yani yeni üretim-fiyatı olan 1½ sterlin üzerinden 4 *quarter*'a gereksinmemiz vardır. O zaman, Tablo I'deki gibi, gene 18 sterlinlik bir toplam rant elde ederiz. Gereken ek sermayenin büyüklüğü, onu, C'ye ya da D'ye yatırmamıza, ya da ikisi arasında bölüştürmemize göre değişecektir.

C'de, 5 sterlinlik sermaye 2 *quarter*'lık artı-ürün getirir; dolayısıyla 10 sterlinlik ek sermaye 4 *quarter*'lık ek artı-ürün getirir. D'de, burada varsayılan koşullar altında, yani ek sermaye yatırımlarının üretkenliğinin aynı kalması koşulunda, 4 *quarter*'lık ek tahıl-rant üretmek için, 5 sterlinlik ek sermaye yetecektir. O zaman, aşağıdaki sonuçları elde edeceğiz. (Bkz: s. 615, tablo IVc, IVd.)

Toplam para-rant, ek sermayelerin sabit üretim-fiyatlarında yatırıldığı Tablo II'dekinin tam yarısı olacaktır.

En önemli şey, yukardaki tabloları Tablo I ile karşılaştırmaktır.

Görürüz ki, üretim-fiyatı yarıyarıya, yani *quarter* başına 60 şilinden 30 şiline düşmüşken, toplam para-rant, aynı, yani = 18 sterlin kalmıştır, ve tahıl-rant buna uygun olarak iki katına, 6 *quarter*'dan 12 *quarter*'a çıkmıştır. B üzerinde rant yokolmuştur; C üzerinde, para-rant, IVc'de yarıyarıya artmış, ama IVd'de yarıyarıya düşmüştür; D üzerinde IVc'de aynı, = 9 sterlin kalmış ve IVd'de 9 sterlinden 15 sterline çıkmıştır. Üretim 10 *quarter*'dan IVc'de 34 *quarter*'a ve IVd'de 30 *quarter*'a çıkmıştır; kâr ise, 2 sterlinden, IVc'de 5½ sterline ve IVd'de 4½ sterline çıkmıştır.

TABLO IVc

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1½	27	6	9	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
<i>Toplam</i>	3	27½	5½	33	34		51	12	18	

TABLO IVd

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120
<i>Toplam</i>	3	22½	4½	27	30		45	12	18	

Toplam sermaye yatırımı, bu durumda 10 sterlinden 27½ sterline, ve ötekinde 10 sterlinden 22½ sterline çıkmıştır; yani her iki durumda da iki katından fazla artmıştır. Rant oranı, yani yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rant, IV'ten IVd'ye kadar bütün tablolarda her toprak türü için her yerde aynıdır — ki bu, zaten, ardarda iki sermaye yatırımının üretkenlik oranının her toprak tipi için aynı kaldığı varsayınuyla ifade edilmiştir. Ama Tablo I'e oranla, bu oran, gerek bütün toprak türlerinin

ortalaması, gerek tek tek bunların herbiri için, düşmüştür. Tablo I'de bu, ortalama olarak = %180 olduğu halde, IVc'de = $18 : 27\frac{1}{2} \times 100 = \%65\frac{5}{11}$, IVd'de = $18 : 22\frac{1}{2} \times 100 = \%80$ 'dir. Akr başına ortalama para-rant artmıştır. Önceden, Tablo I'de, dört akrın tümünden, akr başına ortalama $4\frac{1}{2}$ sterlin olduğu halde, IVc ve IVd'de bu, üç akr üzerinde, akr başına 6 sterlindir. Rant getiren toprak üzerinde, eskiden ortalaması 6 sterlin olduğu halde, bu, şimdi akr başına 9 sterlindir. Demek ki, akr başına rantın para-değeri artmıştır ve şimdi eskiden temsil ettiğinin iki katı kadar tahıl temsil etmektedir; ama, 12 *quarter*'lık tahıl-rant, şimdi, sırasıyla 34 ve 30* *quarter*'lık toplam üretimin yarısından az olduğu halde, Tablo I'de, 6 *quarter*, 10 *quarter*'lık toplam üretimin $\frac{3}{5}$ 'ini temsil eder. Dolayısıyla toplam üretimin tam kesri olarak rantın düşmüş olmasına ve ayrıca yatırılan sermaye üzerinden hesaplanan rantın düşmüş olmasına karşın, rantın akr başına hesaplanan para-değeri yükselmiştir ve bir ürün olarak değeri daha da yükselmiştir. Eğer Tablo IVd'de, D toprağını ele alırsak, görürüz ki, burada sermaye harcamasına tekabül eden üretim-fiyatı = 15 sterlindir, ki bunun $12\frac{1}{2}$ sterlini yatırılan sermayedir. Para-rant = 15 sterlindir. Tablo I'de, aynı D toprağı için, üretim-fiyatı = 3 sterlin, yatırılan sermaye = $2\frac{1}{2}$ sterlin, ve para-rant = 9 sterlin idi; yani sonuncusu, üretim-fiyatının üç katı ve sermayenin hemen hemen dört katı idi. Tablo IVd'de, D için 15 sterlin olan para-rant, üretim-fiyatına tam eşittir ve sermayeden yalnızca $\frac{1}{5}$ büyüktür. Gene de, akr başına para-rant $\frac{3}{2}$ büyüktür, yani, 9 sterlin yerine 15 sterlindir. Tablo I'de 3 *quarter*'lık tahıl-rant = 4 *quarter*'lık toplam ürünün $\frac{3}{4}$ 'üdür; Tablo IVd'de, bu, 10 *quarter* ya da D'nin akr başına düşen toplam ürünün (20 *quarter*) yarısıdır. Bu göstermektedir ki, akr başına rant, toplam ürünün daha küçük bir tam kesrini oluşturmaya ve yatırılan sermayeye oranla düşmüş olmasına karşın, akr başına rantın para-değeri ve tahıl değeri artabilir.

Tablo I'de toplam ürünün değeri = 30 sterlin; rant = 18 sterlin ya da onun yarısından fazladır. IVd'de toplam ürünün değeri = 45 sterlindir — ki bunun 18 sterlini ya da yarıdan azı ranttır.

Şimdi, fiyatta *quarter* başına $1\frac{1}{2}$ sterlinlik düşüşe, yani %50'lik bir düşüşe karşın, ve rekabet eden toprakların 4 akrdan 3 akra düşmesine karşın, akr başına hesaplanan, gerek tahıl-rant, gerek para-rant artarken, toplam para-rantın aynı kalmasının ve toplam tahıl-rantın iki katına çıkmasının nedeni, daha fazla *quarter*'lık artı-ürün üretilmesidir. Tahılın fiyatı %50 düşer ve artı-ürün %100 artar. Ama bu sonucun elde edilmesi için, varsaydığımız koşullar altında toplam üretim üç katına çıkmalıdır ve üstün topraklardaki sermaye yatırımı, iki katından fazla artmalıdır. Bu sonuncunun hangi oranda artması gerektiği, her toprak tipine yatırılan sermayenin üretkenliğinin, onun büyüklüğüyle orantılı olarak arttığı daima varsayılırsa, her şeyden önce, ek sermaye yatırımlarının daha iyi

ve en iyi topraklar arasındaki dağılımına bağlıdır.

Eğer üretim-fiyatındaki düşüş daha küçük olsaydı, aynı para-rantı üretmek için daha az ek sermaye gerekcekti. Eğer A toprağını ekim dışına atmak için gerekli olan arz —ve bu yalnızca A'nın akır başına düşen üretime değil, ayrıca A'nın tüm ekili alan içindeki payına da bağlıdır— böylece, eğer bu amaç için gerekli olan arz, ve bu nedenle, A'dan daha iyi topraklarda gerekli olan ek sermaye yatırımı miktarı da daha büyük olsaydı, o zaman, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, B toprağının para ve tahıl-rant getirir olmaktan çıkmasına karşın, para ve tahıl-rantlar da- ha da çok artacaktı.

Eğer A'dan çıkartılan sermaye = 5 sterlin olsaydı, bu durum için karşılaştırılacak tablolar, Tablo II ve Tablo IV'de olacaktır. Toplam üretim 20 *quarter*'dan 30 *quarter*'a yükselecekti. Para-rant yalnızca yarı büyük- lükte, ya da 36 sterlin yerine 18 sterlin olacaktır; tahıl-rant, aynı, yani = 12 *quarter* olacaktır.

Eğer, D üzerinde, 27½ sterlinlik bir sermayeyle, 44 *quarter* = 66 sterlinlik —D'nin eski oranına uygun olarak 2½ sterlinlik sermaye başı- na.4 *quarter*— bir toplam ürün üretebilseydi, toplam rant, bir kez daha, Tablo II'de elde edilen düzeye ulaşacaktı, ve tablo, aşağıdaki gibi görü- necekti:

Toprak Tipi	Sermaye (Sterlin)	Üretim (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	27½	44	22	33
<i>Toplam</i>	<i>37½</i>	<i>54</i>	<i>24</i>	<i>36</i>

Toplam üretim, Tablo II'deki 20 *quarter*'a karşı 54 *quarter* olacaktır ve para-rant aynı = 36 sterlin olacaktır. Ama toplam sermaye 37½ ster- lin olacaktır, oysa bu, Tablo II'de = 20 idi. Toplam yatırılan sermaye he- men hemen iki katına çıkacakken, üretim, yaklaşık olarak, üç katına çı- kacaktı; tahıl-rant iki katına çıkacak ve para-rant aynı kalacaktı. Demek ki, eğer —üretkenlik aynı kalırken— rant getiren daha iyi topraklardaki, yani A'dan daha iyi bütün topraklardaki ek para-sermaye yatırımının bir sonucu olarak fiyat düşerse, o zaman, toplam sermaye, üretim ve tahıl- rantla aynı oranda artmama eğilimine sahiptir; böylece, tahıl-ranttaki art- tış, düşen fiyat yüzünden ortaya çıkan para-rant kaybını karşılayabilir. Aynı yasa, ayrıca, D'ye değil, C'ye, yani daha fazla rant getiren topraklar yerine daha az rant getiren topraklara daha çok sermaye yatırıldıkça, yatırılan sermayenin orantılı bir biçimde büyük olması gereği ile de ken- dini ortaya koyar. Sorun, yalnızca şudur: para-rantın aynı kalabilmesi ya

da yükselebilmesi için, belli bir miktarda ek artı-ürün üretilmelidir, ve artı-ürün getiren toprakların verimliliği ne kadar büyükse, bu, o kadar az sermaye gerektirecektir. Eğer B ve C, ve C ve D arasındaki farklılık daha da büyükse, daha az ek sermaye gerekli olacaktır. Kesin oran, 1) fiyattaki düşüş oranı, bir başka deyişle, şimdi rant getirmeyen B toprağı ile, eskiden rant getirmeyen toprak olan A arasındaki farklılık tarafından; 2) B'nin üstündeki daha iyi topraklar arasındaki farklılıkların oranı tarafından; 3) yeni yatırılan ek sermaye miktarı tarafından; ve 4) bunun çeşitli kalitedeki topraklar arasında dağılımı tarafından belirlenir.

Gerçekte, görüyoruz ki, bu yasa, yalnızca, birinci durumda zaten gösterilmi olan şeyi ifade etmektedir: Üretim-fiyatı verildiği zaman, büyüklüğü ne olursa olsun, rant, ek sermaye yatırımının bir sonucu olarak artabilir. Çünkü, A'nın safdışı edilmesi yüzünden şimdi B'nin en kötü toprak ve *quarter* başına $1\frac{1}{2}$ sterlinin yeni üretim-fiyatı olduğu bir durumda, yeni bir farklılık rantı I'e sahip bulunuyoruz. Bu, Tablo II için olduğu kadar, Tablo IV için de geçerlidir. Başlangıç noktamızın A yerine B toprağı olması ve üretim-fiyatımızın 3 sterlin yerine $1\frac{1}{2}$ sterlin olarak alınması dışında, bu, aynı yasadır.

Burada önemli olan şey şudur: Sermayeyi A toprağından çekmek ve arzı onsuz yaratmak için, şu ya da bu kadar sermaye gerekli olduğu ölçüde, görürüz ki, bütün toprak parçalarında olmasa da, en azından bazılarında ve ekili toprak parçalarının ortalaması sözkonusu olduğu sürece, buna, değişmeyen, yükselen, ya da alçalan bir akr başına rant eşlik edebilir. Görmüştük ki, tahıl-rant ve para-rant, birbirleriyle tek tür bir ilişki sürdürmezler. Tahıl-rantın hâlâ ekonomide bir önem taşıması, yalnızca gelenekler yüzündendir. Bunun gibi, pekâlâ gösterilebilir ki, örneğin, bir fabrikatör, 5 sterlinlik kârı ile, önceden 10 sterlinlik bir kârla satın alabileceğinden çok daha fazla iplik satın alabilir. Bu her durum ve koşulda, gösterir ki, sayın toprakbeyleri, aynı zamanda, imalâtçı kuruluşların, şeker rafinerilerinin ve alkol damıtım evlerinin vb. sahipleri ya da hissedarları oldukları zaman, kendi hammaddelerinin üreticileri olmak sıfatıyla, para-rant düştüğü zaman bile, gene önemli bir kâr sağlayabilirler.³⁴

II. Ek Sermayenin Azalan Üretkenlik Oranı

Demin ele alınan durumda olduğu gibi, bu durumda da, üretim-fiyatı, ancak A'dan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımları A'dan gelen üretimi gereksiz kıldığı ve bu yüzden sermaye A'dan çekil-

³⁴ Yukardaki, IVa'dan IVd'ye kadar olan tablolar yeniden hesaplanmalıdır. Çünkü bunların hepsinde bir hesaplama hatası vardır. Bu durum, bu tablolardan çıkartılan teorik sonuçları etkilememişse de, kısmen, akr başına üretim için oldukça büyük sayısal değerler getirmiştir. Bunlara bile ilke olarak karşı çıkılamaz. Bütün kabartma ve topoğrafik haritalarda, düşey için, yatay için olandan çok daha büyük bir ölçek seçmek âdettir. Ama gene de, herhangi biri, tarımcı duygularının bu yüzden incindiğini düşünürse, akr sayısını onu tatmin edecek herhangi bir sayısal değerle çarpmakta serbesttir. Ayrıca, Tablo I'de, 1, 2, 3, 4 *quarter* yerine, akr başına 10, 12, 14, 16 *bushel* (8 *bushel* = 1 *quarter*) seçilebilir, öteki tablolardaki elde edilen sayısal değerler olasılık sınırları içinde kalacaktır; sonucun, yani rant artışının sermaye artışına oranının tamamen aynı olduğu görülecektir. Bir sonraki bölümde, yayınlayanın dahil ettiği tablolarda böyle yapılmıştır. —F. E.

diği, ya da A öteki ürünlerin üretimi için kullanıldığı zaman düşebildiği ölçüde, bu, soruna, yeni hiç bir şey getirmemektedir. Bu durum yukarda ayrıntılı olarak tartışılmış bulunuyor. Akr başına tahıl ve para olarak rantın artabileceği, azalabileceği ya da değişmeden kalabileceği gösterilmiştir.

Karşılaştırmaları yaparken, kolaylık olsun diye, aşağıdaki tabloyu veriyoruz [Tablo IV]:

TABLE IV

Toprak Tipi	Akr	Sermaye £	Kâr £	Quarter Başına Üretim-Fiyatı	Ürün (Quarter)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	120
C	1	2½	½	1	3	2	6	240
D	1	2½	½	¾	4	3	9	360
Toplam	4	10			10	6	18	180 (Ortalama)

Şimdi, B, C ve D'nin, azalan bir üretkenlik oranında sağladıkları 16 quarter'lık bir miktarın A'yı ekim dışında tutmaya yettiğini varsayalım. Böyle bir durumda Tablo III, aşağıdakine dönüşür [Tablo V]:

TABLE V

Toprak Tipi	Akr	Sermaye Yatırımı . (Sterlin)	Kâr £	Ürün (Quarter)	Satış Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)	Artı-Kâr Oranı (%)
B	1	2½+2½=5	1	2+1½=3½	1½	6	0	0	0
C	1	2½+2½=5	1	3+2=5	1½	8½	1½	2½	51½*
D	1	2½+2½=5	1	4+3½=7½	1½	12½	4	6½	137½**
Toplam	3***	15		16		27½	5½	9½	94½**** (Ortalama)

* 1894 Almanca baskıda: 51½. —Ed.

** Ibid.: 137½. —Ed.

*** Ibid.: 4. —Ed.

**** Burada, VI., VII., VIII., IX. ve X. Tablolardaki gibi hiç rant getirmeyen toprak hesaba katılmamıştır.—Ed.

Burada, ek sermayenin azalan bir üretkenlik oranında, ve çeşitli toprak tipleri için değişen bir azalmada, düzenleyici üretim-fiyatı 3 sterlin-den 1½ sterline düşmüştür. Sermaye yatırımı, yarıyarıya —10 sterlinden 15 Sterline— yükselmiştir. Para-rant, hemen hemen yarıyarıya —18 ster-

linden $9\frac{3}{4}$ sterline— düşmüştür, ama tahıl-rant, yalnızca $\frac{1}{12}$ oranında —6 *quarter*'dan $5\frac{1}{2}$ *quarter*'a— düşmüştür. Toplam üretim 10'dan 16'ya, ya da %60 oranında yükselmiştir. Tahıl-rant, toplam ürünün üçte-birinden biraz fazlasını oluşturmaktadır. Yatırılan sermayenin para-ranta oranı 15 : $9\frac{3}{4}$ 'dir, oysa eskiden bu oran 10 : 18 idi.

III. Ek Sermayenin Artan Üretkenlik Oranı

Bu, bu bölümün başındaki, üretkenlik oranı aynı kalırken üretim-fiyatının düştüğü Değişke I'den, yalnızca, A toprağını dışarda bırakmak için belli bir miktar ek ürün gerektiğinde, bunun burada hızlı olmasıyla ayrılır.

Ek sermaye yatırımlarının artan üretkenliğinde olduğu gibi düşen üretkenliğinde de, yaratılan etki, yatırımların çeşitli topraklar arasındaki dağılımına uygun olarak değişebilir. Bu değişen etki, farklılıkları dengelediği ya da vurguladığı ölçüde, daha iyi toprakların farklılık rantı ve bundan dolayı da toplam rant, zaten farklılık rantı I'de olduğu gibi, düşecek ya da yükselecektir. Diğer bakımlardan, herşey, A ile birlikte dışarda bırakılan toprak alanının ve sermayenin büyüklüğüne, ve talebi karşılayacak ek ürünü üretmek için, yükselen bir üretkenlik halinde, gerekli olan artan sermayenin nispi büyüklüğüne bağlıdır.

Burada incelenmeye değer olan ve gerçekten de bizi bu farklılık kârının farklılık rantına dönüştürülme yolunun araştırılmasına geri götüren tek nokta şudur:

Üretim-fiyatının aynı kaldığı birinci durumda, A'ya yatırılabilir olan ek sermaye, farklılık rantına etki yapmaz, çünkü A toprağı eskiden olduğu gibi hiç bir rant getirmez, ürününün fiyatı aynı kalır ve piyasayı düzenlemeye devam eder.

Üretkenlik oranı aynı kalırken, üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumda, Değişke I'de, A toprağı zorunlu olarak dışarda bırakılacaktır. Değişke II için (düşen üretkenlik oranı durumunda düşen üretim-fiyatı) bu daha da geçerlidir, çünkü tersi durumda A toprağına yatırılan ek sermaye üretim-fiyatını artırmak zorunda kalacaktır. Ama burada, ek sermayenin üretkenliğinin artması yüzünden üretim-fiyatının düştüğü ikinci durumun Değişke III'ünde, bu ek sermaye, bazı koşullar altında, daha iyi topraklara olduğu gibi, A toprağına da yatırılabilir. $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir ek sermayenin A toprağına yatırıldığı zaman 1 *quarter* yerine $1\frac{1}{3}$ *quarter* ürettiğini varsayalım. [Bkz: s. 621, Tablo VI.]

Temel Tablo I ile karşılaştırılmaktan başka, bu tablo, iki katlık bir sermaye yatırımının, sermaye yatırımına orantılı olan sabit bir üretkenlikle birlikte gittiği Tablo II ile de karşılaştırılmalıdır.

Varsayımımıza uygun olarak, düzenleyici üretim-fiyatı düşer. Eğer bu, sabit, = 3 sterlin kalacak olsaydı, o zaman eskiden yalnızca $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermaye ile hiç bir rant getirmeyen en kötü toprak A, şimdi, daha kötü toprak ekime sokulmaksızın rant getirecekti. Bu, yatırılan ilk

TABLO VI

Toprak Tipi	Akr	Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim- Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artı-Kâr Oranı (%)
								Quarter	Sterlin	
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+1\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$2\frac{2}{11}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+2\frac{3}{4}=4\frac{1}{2}$	$2\frac{2}{11}$	12	$2\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+3\frac{3}{4}=6\frac{3}{4}$	$2\frac{2}{11}$	18	$4\frac{1}{2}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+4\frac{1}{4}=8\frac{1}{4}$	$2\frac{2}{11}$	24	$6\frac{1}{2}$	18	360
	4	20	4	24	22		60	$13\frac{3}{4}$	36	240

sermaye için değil, sermayenin yalnızca bir bölümü için bu toprağın üretkenliğindeki bir artış nedeniyle olacaktır. İlk 3 sterlinlik üretim-fiyatı 1 *quarter* getirir; ikincisi $1\frac{1}{2}$ *quarter* getirir; ama $2\frac{1}{2}$ *quarter*'lık tüm ürün, şimdi ortalama fiyatı üzerinden satılmaktadır. Ek sermaye yatırımıyla, üretkenlik oranı arttığına göre, bu bir iyileştirmeyi öngörür. Bu iyileştirme akr başına yatırılan sermayede genel bir artıştan (daha fazla gübre, daha fazla mekanikleşmiş emek, vb.) oluşabilir, ya da öyle olabilir ki, nitelik olarak farklı, daha üretken bir sermaye yatırımının ortaya çıkarılması, eğer mümkünse, yalnızca bu ek sermaye aracılığıyla mümkün olur. Her iki durumda da, akr başına 5 sterlinlik sermaye yatırımı $2\frac{1}{2}$ *quarter*'lık bir ürün getirir, oysa bu sermayenin yarısının, yani $2\frac{1}{2}$ sterlinin yatırılması, yalnızca 1 *quarter*'lık ürün getirir. A tipi topraktan önemli bir alan, akr başına yalnızca $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermaye ile ekilmeye devam edildiği sürece, A toprağından gelen ürün, geçici pazar koşullarına bakılmaksızın, yeni ortalama fiyat yerine, ancak daha yüksek bir üretim-fiyatı üzerinden satılmaya devam edilebilirdi. Ama, akr başına 5 sterlinlik sermaye biçimindeki yeni ilişki ve dolayısıyla da iyileştirilmiş yönetim evrensel hale gelir. gelmez düzenleyici üretim-fiyatı $2\frac{2}{11}$ sterline düşmek zorunda kalacaktır. Sermayenin iki bölümü arasındaki farklılık ortadan kalkacaktır, ve o zaman, aslında, bir akrılık A toprağının yalnızca $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermaye ile ekilmesi anormal olacak, yani yeni üretim koşullarına uymayacaktır. Bu durumda, aynı akra yatırılan sermayenin farklı bölümlerinin getirdiği ürünler arasında artık bir farklılık olmayacak, ancak akr başına yeterli ve yetersiz bir toplam sermaye yatırımı arasında bir farklılık olacaktır. Bu *her şeyden önce* göstermektedir ki, çok sayıdaki kiracı çiftçilerin elinde bulunan yetersiz sermaye (çok sayıda olmalıdır, çünkü küçük bir sayı, yalnızca üretim-fiyatlarının altında satmak zorunda kalırdı), toprakların kendilerinin, azalan bir dizide farklılaşmalarıyla aynı etkiyi doğurur. Düşük kalitedeki toprakların düşük

kalitede ekimi, üstün topraklardan gelen rantı artırır; eşit ölçüde kötü kalitede daha iyi ekilmiş topraklardan, tersi durumda, gelmeyecek olan rantın gelmesine bile yolaçabilir. *İkinci olarak*, göstermektedir ki, farklılık rantı, aynı toplam alana yapılan ardarda sermaye yatırımlarından doğduğu ölçüde, gerçekte, çeşitli sermaye yatırımlarının etkilerinin artık tanınmadığı ve ayırdedilemediği ve bu yüzden de en kötü topraktan rant gelmesi sonucunu vermek yerine: 1) örneğin A'nın bir akrın toplam ürününün ortalama fiyatını yeni düzenleyici fiyat yaptığı, ve 2) yeni koşullar altında toprağın yeterli ekimi için gerekli olan akr başına toplam sermaye miktarının değişmesi olarak ortaya çıktığı; ve tek tek ardarda sermaye yatırımlarının da, bunların herbirine ait etkileri kadar, seçilemez bir biçimde birbirine karışmış görüneceği bir ortalamaya dönüşür. Üstün kalitedeki topraklardan gelen tek tek farklılık rantları için de tamamen aynı şey geçerlidir. Her durumda, bunlar, —şimdi normal hale gelmiş olan— artmış sermaye yatırımında, sözkonusu topraktan gelen ortalama üretim ile en kötü topraktan gelen üretim arasındaki farkla belirlenirler.

Hiç bir toprak, bir sermaye yatırımı olmaksızın ürün vermez. Basit farklılık rantında, farklılık rantı I'de bile, durum budur; üretim-fiyatını düzenleyen bir akrılık A toprağı, şu şu fiyatta, şu şu kadar ürün getirir, ve üstün kalitedeki B, C ve D toprakları şu kadar farklılık ürünü ve dolayısıyla düzenleyici üretim-fiyatında, şu şu kadar para-rant getirir dendiği zaman, daima mevcut üretim koşulları altında normal sayılan belli bir miktar sermayenin yatırıldığı varsayılmaktadır. Aynı biçimde, metaların üretim-fiyatlarında üretilebilmeleri için, her ayrı sanayi dalında, belli bir asgarî sermaye gereklidir.

Eğer bu asgarî düzey, aynı toprak üzerindeki iyileştirmelerle ilişkili olan ardarda sermaye yatırımlarının bir sonucu olarak değişirse, bu değişiklik kerteli olarak gerçekleşir. Örneğin A'nın, belirli bir sayıda akr bu ek işler sermayeyi almadığı sürece, A'nın daha iyi ekilen akralarında, değişmeyen üretim-fiyatı yüzünden, bir rant ortaya çıkar ve bütün üstün kalitedeki topraklardan, B, C ve D'den gelen rant artar. Ama yeni ekim yöntemi normal yöntem olacak kadar genel hale gelir gelmez, üretim-fiyatı düşer; üstün kalitedeki parçalardan gelen rant gene azalır, ve A toprağının şimdi ortalama hale gelmiş olan işler sermayeye sahip bulunmayan bölümü, ürününü, bireysel üretim-fiyatının, yani ortalama kârın altında satmak zorunda kalır.

Düşen bir üretim-fiyatı durumunda, bu, ayrıca, artan sermaye yatırımının sonucu olarak —gereken toplam ürün, üstün kalitedeki topraklarca sağlanır sağlanmaz, ve böylece, örneğin, işler sermaye, A'dan çekilir çekilmez, yani A, bu'belli ürünün, örneğin buğdayın üretiminde artık rakip olmaktan çıkar çıkmaz— ek sermayenin azalan üretkenliğiyle bile ortaya çıkar. Yeni düzenleyici daha iyi toprak B'ye, şimdi ortalama olarak yatırılması gereken sermaye miktarı, bu durumda normal hale gelir;

ve toprak parçalarının değişen verimliliğinden sözedildiği zaman, bu yeni akr başına normal sermaye miktarının kullanıldığı varsayılmaktadır.

Öte yandan, açıktır ki, örneğin İngiltere'de 1848'den önce akr başına 8 sterlin ve bu yıldan sonra 12 sterlin olan bu ortalama sermaye yatırımı, kira sözleşmelerinin yapılmasında ölçüt olacaktır. Bundan daha fazla harcayan çiftçi için, sözleşme süresi boyunca, artı-kâr ranta dönüştürülmez. Sözleşmenin bitiminden sonra bunun olup olmayacağı da aynı ek sermaye artırımını yapabilecek durumda olan çiftçiler arasındaki rekabete bağlı olacaktır. Burada, artan üretimi, aynı ya da hatta azalan bir sermaye harcanması ile sağlamaya devam eden türde sürekli toprak iyileştirmelerinden sözetmiyoruz. Bu tür iyileştirmeler, sermayenin ürünleri olmalarına karşın, toprağın kalitesindeki doğal farklılıklarla aynı etkiye sahiptir.

O halde görüyoruz ki, farklılık rantı II durumunda, aslında farklılık rantı I durumunda görünmeyen bir etken ortaya çıkar, çünkü bu sonuncusu, akr başına normal sermaye yatırımındaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olarak var olmaya devam edebilir. Bu etken, bir yandan, üretimi, şimdi akr başına normal ortalama üretim olarak görünen, düzenleyici A toprağındaki çeşitli sermaye yatırımlarının sonuçlarının bulanıklaşmasıdır. Öte yandan da normal asgarideki ya da akr başına sermaye yatırımının ortalama büyüklüğündeki değişiklikler, öyle ki, bu değişiklik toprağın bir özelliği gibi görünür. Ensonu, bu, artı-kâr rant biçimine dönüştürme yolundaki farklılıktır.

Üstelik, I ve II. tablolarla karşılaştırıldığında Tablo VI gösteriyor ki, para-rant, I'e göre iki kat artmış, ama II'ye göre değişmemişken, tahıl-rant, I'e göre iki kattan fazla ve II'ye göre $1\frac{1}{2}$ *quarter* artmıştır. Eğer (öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla) daha fazla ek sermaye, üstün kalitedeki topraklara ayrılmış olsaydı, ya da eğer öte yandan A'daki ek sermayenin etkisi daha az farkedilir, ve böylece A'dan gelen *quarter* başına düzenleyici ortalama fiyat daha yüksek olsaydı, bu para-rant büyük ölçüde artmış olacaktı.

Eğer ek sermaye aracılığıyla doğan üretkenlik artışı, çeşitli topraklar için başka başka sonuçlar verirse, bu, onların farklılık rantlarında bir değişiklik yaratacaktır.

Her durum ve koşulda, gösterilmiştir ki, örneğin iki katına çıkmış bir sermaye yatırımı ile akr başına rant, —üretim-fiyatı, yatırılan ek sermayenin üretkenlik oranının artması sonucu düşerken, yani bu üretkenlik, artan sermayeden daha yüksek bir oranda büyüdüğü zaman— yalnızca iki katına çıkmakla kalmayabilir, iki kattan fazla da artabilir. Ama eğer üretim-fiyatı, A toprağının üretkenliğindeki daha hızlı bir artış sonucu çok daha aşağı düşecek olursa, bu düşebilir de.

Örneğin B ve C'deki ek sermaye yatırımlarının, üretkenliği, A'da artırdıkları oranda artırmadıklarını, öyle ki, B ve C için orantılı farklılıkların azaldığını ve üretimdeki artışın fiyattaki düşüşü karşılamadığını var-

sayalım. Bu durumda, Tablo II ile karşılaştırıldığında, D'den gelen rant artacak ve B ve C'den gelen düşecektir.

Ensonu, eğer üstün kaliteli topraklara A'da olduğundan daha fazla ek sermaye, üretkenlikte aynı nispi artışla yatırılmışsa, ya da eğer üstün kaliteli topraklardaki ek sermaye yatırımı, artan bir üretkenlik orarunda yapılmışsa, para-rant yükselecektir. Her iki durumda da farklılıklar artacaktır.

Ek sermaye yatırımının getirdiği iyileştirme, farklılıkları tamamen ya da kısmen azalttığı ve A'yı B ve C'den daha fazla etkilediği zaman para-rant düşer. Üstün kaliteli toprakların üretkenliğindeki artış ne kadar küçükse, bu, o kadar fazla düşer. Tahıl-rant yükselecek mi, düşecek mi, yoksa değişmeden mi kalacak, bu, yaratılan eşitsizliğin derecesine bağlıdır.

TABLO VIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Akr Başına Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (Sterlin)
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$1+3=4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$2+2\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$3+5=8$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	$4+12=16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
<i>Toplam</i>	4	20		$32\frac{1}{2}$			$16\frac{1}{2}$	$24\frac{1}{4}$

Ya —çeşitli toprakların ek verimliliğindeki orantılı farklılık değişmeden kalırken— rant getiren topraklara, rant getirmeyen A toprağından daha fazla sermaye yatırıldığı zaman ve daha yüksek rant getiren topraklara, daha düşük rant getirenlerden daha fazla sermaye yatırıldığı zaman; ya da verimlilik —ek sermaye aynı kalırken— daha iyi ve en iyi topraklarda A'da olduğundan daha çok arttığı zaman, para-rant artar ve bunun gibi tahıl-rant da artar, yani para ve tahıl-rantlar daha iyi topraklardaki daha kötülerdekinin üzerinde olan bu verimlilik artışıyla orantılı olarak artar.

Ama bütün durumlarda, artan üretken güç, yalnızca değişmeyen sermaye yatırımıyla artan verimliliğin sonucu olmayıp, ek bir sermayenin sonucu olduğu zaman, rantta nispi bir artış vardır. Şu görüş açısı mutlak olarak geçerlidir: bu sermaye, ister sabit ya da azalan fiyatlarda sabit bir üretkenlik oranıyla, ister sabit ya da düşen fiyatlarda azalan bir üretkenlik oranıyla, isterse düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranıyla faaliyet gösterebilir, bütün öteki durumlarda olduğu gibi, burada da, rant

ve akr başına artan rant (farklılık rantı I durumunda olduğu gibi, bütün ekili alan üzerinden — ortalama rant büyüklüğü), topraktaki artan bir sermaye yatırımının sonucudur. Çünkü bizim varsayımımız: ek sermayenin, sabit, düşen, ya da yükselen bir üretkenlik oranıyla sabit fiyatlar; ve sabit, düşen ya da yükselen üretkenlik oranıyla düşen fiyatlar, şuna dönüşür: sabit ya da düşen fiyatlarda ek sermayenin sabit bir üretkenlik oranı, sabit ya da düşen fiyatlarda düşen bir üretkenlik oranı, ve sabit ve düşen fiyatlarda artan bir üretkenlik oranı. Bütün bu durumlarda rant değişmeden kalabilir ya da düşebilirse de, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, eğer ek sermaye yatırımı, artan üretkenlik için bir önkoşul değilse, daha da fazla düşecektir. Bu durumda ek sermaye, mutlak olarak azalmış olsa bile her zaman nispeten yüksek rantın nedenidir.

FARKLILIK RANTI II — ÜÇÜNCÜ DURUM:
YÜKSELEN ÜRETİM-FİYATI
SONUÇLAR

[YÜKSELEN bir üretim-fiyatı, hiç rant getirmeyen en kötü kalitedeki toprağın üretkenliğinin azalmasını öngörür. A toprağına yatırılan $2\frac{1}{2}$ sterlinlik sermaye 1 *quarter*'dan az, ya da 5 sterlin — 2 *quarter*'dan az üretmedikçe, ya da A'dan bile daha kötü bir toprak ekime açılmak zorunda olmadıkça, varsayılan düzenleyici üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterlinin üzerine çıkamaz.

İkinci sermaye yatırımının, sabit ya da hatta artan üretkenliği durumunda, bu, ancak eğer $2\frac{1}{2}$ sterlinlik birinci sermaye yatırımının üretkenliği azalmışsa mümkün olacaktır. Bu durum oldukça sık görülür. Örneğin, eski ekim yöntemi altında yüzeysel bir sürme ile, gücü tükenmiş olan üst toprak gitgide daha az ürün verdiği zaman ve sonra da, daha derinden sürülerek altüst edilen toprak, daha rasyonel bir ekimle eskisinden daha iyi ürün ürettiği zaman. Ama, doğrusunu söylemek gerekirse, bu özel durum burada geçerli değildir. Yatırılan $2\frac{1}{2}$ sterlinlik *ilk* sermayenin üretkenliğinin azalması, koşulların orada da benzer olduğu varsayılabilir; oysa biz, burada, yalnızca farklılık rantı II'nin üzerinde duruyoruz. Ama bu özel durum, farklılık rantı II'nin varlığı öngörülmeden ortaya

çıkamayacağı ve aslında farklılık rantı I'deki bir değişikliğin, II üzerindeki etkisini temsil ettiği için, bunu örneklendirerek açıklayacağız [Tablo VII]:

TABLO VII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{2}=1\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{1}{2}=5\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	18	$3\frac{1}{2}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+5=7$	$3\frac{1}{2}$	24	$5\frac{1}{2}$	18	360
		20			$17\frac{1}{2}$		60	$10\frac{1}{2}$	36	240

Para-rant ve kazanç, Tablo II'dekinin aynıdır. Artan düzenleyici üretim-fiyatı, ürün miktarı olarak kaybedilmiş olanı telafi eder; bu fiyat ve ürün miktarı ters orantılı olduğuna göre bunların matematiksel çarpımının aynı kalacağı açıktır.

Yukardaki durumda, ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin, birinci sermayenin ilk üretkenliğinden daha büyük olduğu varsayılmıştır. Aşağıdaki tabloda gösterileceği üzere, ikinci yatırımın, yalnızca birincinininkine eş bir üretkenliğe sahip olduğunu varsayarsak, hiç bir şey değişmez. [Bkz: Tablo VIII.]

Burada da, aynı oranda artan üretim-fiyatı, para-rantta olduğu gibi, ürün durumunda da, üretkenlikteki azalmayı tamamen telafi eder.

Üçüncü durum, saf biçimiyle, ancak birinci sermaye yatırımının üretkenliği sabit kalırken, ikinci sermaye yatırımının üretkenliği azaldığı

TABLO VIII

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Artı-kâr Oranı (%)
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+4=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360
		20			15		60	9	36	240

zaman —ki birinci ve ikinci durumlarda bu her zaman varsayılmıştır— ortaya çıkar. Burada farklılık rantı I etkilenmemiştir, yani değişiklik yalnızca farklılık rantı II'den doğan bölümü etkilemektedir. İki örnek vereceğiz: birinci örnekte ikinci sermaye yatırımının üretkenliğinin $\frac{1}{2}$ 'ye, ikinci örnekte $\frac{1}{4}$ 'e indiğini varsayıyoruz [Tablo IX]:

TABLE IX

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{2}=1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+1=3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+1\frac{1}{2}=4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+2=6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360
		20			15		60	9	36	240

Üretkenlikteki azalmanın Tablo VIII'de birinci sermaye yatırımı için, IX'da ikinci sermaye yatırımı için olması gerçeği dışında Tablo IX, Tablo VIII'in aynısıdır [Tablo X]:

TABLE X

Toprak Tipi	Akr	Yatırılan Sermaye (Sterlin)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Tahıl-Rant (Qr.)	Para-Rant (£)	Rant Oranı (%)
A	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	4%	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	4%	12	$1\frac{1}{4}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$3+\frac{1}{4}=3\frac{1}{4}$	4%	18	$2\frac{1}{2}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}=5$	1	6	$4+1=5$	4%	24	$3\frac{1}{4}$	18	360
		20			$12\frac{1}{2}$		60	$7\frac{1}{2}$	36	240

Bu tabloda da, toplam kazanç, para-rant ve rant oranı, Tablo II, VII ve VIII'dekinin aynı kalır, çünkü yatırılan sermaye aynı kalırken, ürün ve satış-fiyatı gene ters orantılıdır.

Ama, üretim-fiyatının yükseldiği öteki olası durumda, yani o zamana kadar ekilme zahmetine değmeyen kötü kalitedeki toprağın ekime açılması durumunda işler nasıldır?

a ile göstereceğimiz bu tür bir toprağın rekabete girdiğini varsayalım. O zaman eskiden rant getirmeyen A toprağı rant getirecek ve önceki Tablo VII, VIII, ve X, aşağıdaki biçimleri alacaklardır [Tablo VIIa, VIIIa, Xa]:

TABLO VIIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye (£)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Quarter	Sterlin	
<i>a</i>	1	5	1	6	1½	4	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	½+1½=1½	4	7	¼	1	1
B	1	2½+2½	1	6	1+2½=3½	4	14	2	8	1+7
C	1	2½+2½	1	6	1½+3½=5½	4	21	3¼	15	1+2×7
D	1	2½+2½	1	6	2+5 =7	4	28	5½	22	1+3×7
				30	19		76	11½	46	

TABLO VIIIa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye (£)	Kâr £	Üretim-Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Quarter	Sterlin	
<i>a</i>	1	5	1	6	1¼	4½	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	½+1=1½	4½	7½	¼	1¼	1½
B	1	2½+2½	1	6	1 +2=3	4½	14½	1¼	8¾	1½+7¼
C	1	2½+2½	1	6	1½+3=4½	4½	21½	3¼*	15½	1½+2x7¼
D	1	2½+2½	1	6	2 +4=6	4½	28½	4¼	22¼	1½+3x7¼
	5			30	16¼		78	10**	48	

* 1894 Almanca baskıda: 2¼. —Ed.

** Ibid. : 9. —Ed.

a toprağının araya katılmasıyla yeni bir farklılık rantı I doğar; bu yeni temel üzerinde, farklılık rantı II de değişmiş bir biçimde gelişir. *a* toprağı yukardaki üç tablonun herbirinde farklı verimliliğe sahiptir; oranlı

TABLO Xa

Toprak Tipi	Akr	Sermaye (£)	Kâr £	Üretim- Fiyatı £	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı £	Kazanç £	Rant		Artış
								Quarter	Sterlin	
a	1	5	1	6	1 ¼	5 ½	6	0	0	0
A	1	2½+2½	1	6	1+¼=1 ¼	5 ½	6½	¼	½	½
B	1	2½+2½	1	6	2+¼=2½	5 ½	13½	1¼	7½	½+6½
C	1	2½+2½	1	6	3+¼=3¾	5 ½	20	2¾	14	¾+2x6½
D	1	2½+2½	1	6	4+1 =5	5 ½	26½	3¾	20¾	¾+3x6½
				30	13¾		72½	8	42½	

olarak artan verimlilikler dizisi ancak A toprağıyla başlar. Yükselen rantlar dizisi de aynı biçimde davranır. Daha önce rantsız olan, en kötü rant getiren toprağın rantı, yalnızca bütün daha yüksek rantlara eklenen bir sabittir. Ancak bu sabitin çıkarılmasından sonradır ki, farklılıklar dizisi daha yüksek rantlar için açıkça ortaya çıkar ve bunun gibi, farklı toprakların verimlilik dizisi ile olan paralelliği de ortaya çıkar. Bütün tablolarda A'dan D'ye kadar verimlilikler şu ilişki içindedir: 1 : 2 : 3 : 4, ve buna uygun olarak rantlar da şu ilişki içindedir:

VIIa'da $1 : (1 + 7) : (1 + 2 \times 7) : (1 + 3 \times 7)$,

VIIIa'da $1\frac{1}{5} : (1\frac{1}{5} + 7\frac{1}{5}) : (1\frac{1}{5} + 2 \times 7\frac{1}{5}) : (1\frac{1}{5} + 3 \times 7\frac{1}{5})$, ve

Xa'da $\frac{2}{3} : (\frac{2}{3} + 6\frac{2}{3}) : (\frac{2}{3} + 2 \times 6\frac{2}{3}) : (\frac{2}{3} + 3 \times 6\frac{2}{3})$.

Kısacası eğer A'dan gelen rant = n , ve bir sonraki daha yüksek verimlilikteki topraktan gelen rant = $n + m$ ise, dizi şöyledir: $n : (n + m) : (n + 2m) : (n + 3m)$, vb.. —F. E.]

[Daha önce geçen üçüncü durum, elyazmasında ayrıntısıyla incelenmediğinden —yalnızca başlık vardır— yukarda olduğu gibi elinden gelen en iyi bir biçimde boşluğu doldurmak, yayınlayana düşen bir görev oldu. Ancak, buna ek olarak, üç ana durum ve dokuz alt durumdan oluşan yukardaki tüm farklılık rantı II tahlilinden genel sonuçlar çıkarmak da gene ona düşmektedir. Ancak elyazmasında sunulan örnekler bu amaca pek uygun düşmemektedir. Birincisi, bunlar eşit alanlar için ürünleri 1 : 2 : 3 : 4, ilişkisinde olan toprak parçalarını, yani ta başından beri büyük ölçüde abartılmış olan ve bu temel üzerine yapılan varsayımların ve hesapların daha sonraki gelişmesinde son derece müthiş sayısal değerlere yolaçan farklılıkları karşılaştırırlar. İkincisi, tamamen yanlış

bir izlenim yaratırlar. Eğer $1 : 2 : 3 : 4$, vb. ilişkisinde olan verimlilik dereceleri için $0 : 1 : 2 : 3$ vb. dizisinde rantlar elde edilmişse, kişi ikinci di-ziyi birinciden çıkarmak ve rantların iki kat, üç kat vb. artmasını, toplam ürünlerin iki kat, üç kat vb. artmasıyla açıklamak eğilimine kapılır. Oysa bu, bütünüyle yanlış olacaktır. Verimlilik dereceleri $n : (n + 1) : (n + 2) : (n + 3) : (n + 4)$ ilişkisinde olduğu zaman bile, rantlar $0 : 1 : 2 : 3 : 4$ iliş-kisi içindedirler. Rantlar verimlilik *dereceleri* gibi değil, — sıfır noktası olarak rantsız toprakla başlayan verimlilik farklılıkları gibi ilişkidedirler.

Metni örneklemek için özgün tabloların sunulması gerekliydi. Ama aşağıdaki araştırma sonuçları için anlaşılır bir temel elde etmek üzere, aşağıda ürünlerin *bushel* ($\frac{1}{8}$ *quarter* ya da 36,35 litre) olarak ve şilin (=mark) olarak gösterildiği yeni bir tablo dizisi sunuyorum.

Bunların birincisi, Tablo XI, önceki Tablo I'e tekabül eder. 10 şilin-lik kâr eklendiğinde = akr başına 60 şilinlik bir toplam üretim-fiyatı ya-pan, 50 şilinlik bir *ilk* sermaye yatırımıyla A'dan E'ye kadar beş farklı kalitedeki toprak için ürünleri ve rantları gösterir. Tahıl olarak ürün da-ha düşük alınmıştır: akr başına 10, 12, 14, 16, 18 *bushel*. Ortaya çıkan üretim-fiyatı, *bushel* başına 6 şilindir.

Aşağıdaki 13 tablo, bu bölümde ve önceki iki bölümde incelenen, sabit, düşen ve yükselen üretim-fiyatlarında aynı toprakta akr başına 50 şilinlik *ek* sermayenin yatırıldığı farklılık rantı II'nin üç farklı durumuna tekabül eder. Bu durumlardan herbiri, sırasıyla birinciye göre ikinci ser-maye yatırımının 1) sabit 2) düşen ve 3) yükselen üretkenliği durumun-da aldıkları biçimle sunulmuşlardır. Bu örnekleme amacı için özellikle yararlı olan birkaç başka değişke yaratır.

Durum I'de: Sabit üretim-fiyatı — şunları elde ederiz:

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XII).

Değişke 2 : Üretkenlik azalır. Bu, ancak, A toprağında hiç bir ikinci sermaye yatırımı yapılmadığı zaman yer alabilir, yani öyle ki:

a) B toprağı da hiç rant getirmez (Tablo XIII), ya da,

b) B toprağı tümüyle rantsız hale gelmez (Tablo XIV).

Değişke 3 : Üretkenlik artar (Tablo XV). Bu durum da, gene, A top-rağında ikinci bir sermaye yatırımını dıştalar.

Durum II'de: Düşen üretim-fiyatı — şunları elde ederiz:

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır (Tablo XVI).

Değişke 2 : Üretkenlik azalır (Tablo XVII). Bu iki değişke, A topra-ğının rekabet dışına çıkarılmasını ve B toprağının rantsız hale gelmesini ve üretim-fiyatını düzenlemesini gerektirir.

Değişke 3 : Üretkenlik artar (Tablo XVIII). Burada A toprağı düzen-leyici kalır.

Durum III'te: Yükselen üretim-fiyatı — iki olasılık vardır: A toprağı

rantsız kalabilir ve fiyatı düzenlemeye devam edebilir, ya da A'dan daha kötü toprak rekabete girer ve fiyatı düzenler, bu durumda A, rant getirir.

Birinci olasılık : A toprağı düzenleyici olarak kalır.

Değişke 1 : İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XIX). Bu, bizim varsaydığımız koşullar altında, birinci yatırımın üretkenliğinin azalması koşuluyla mümkündür.

Değişke 2 : İkinci yatırımın üretkenliği azalır (Tablo XX). Bu, birinci yatırımın aynı üretkenliği koruyabileceği olasılığını dışlamaz.

Değişke 3 : İkinci yatırımın üretkenliği artar (Tablo XXI*). Bu, gene, birinci yatırımın üretkenliğinin düşmesini öngörür.

İkinci olasılık : Düşük kalitedeki bir toprak (a ile gösterilen) rekabete girer; A toprağı rant getirir.

Değişke 1 : İkinci yatırımın üretkenliği aynı kalır (Tablo XXII).

Değişke 2 : Üretkenlik azalır (Tablo XXIII).

Değişke 3 : Üretkenlik artar (Tablo XXIV).

Bu üç değişke, sorunun genel koşullarına uyar ve daha fazla yorum gerektirmez. Şimdi tabloları veriyoruz [Tablo XI]:

TABLE XI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
					120	10×12

Aynı toprağı yatırılan ikinci sermaye için:

Birinci Durum : Üretim-fiyatı değişmeden kalır.

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. [Tablo XII.]

TABLE XII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
					240	10×24

* 1894 Almanca baskıda: XIX. —Ed.

Değişke 2 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağında ikinci bir yatırım yoktur.

1) B toprağı rant getirmez olur. [Tablo XIII.]

TABLO XIII

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+9½ =23½	6	140	20	20
D	60+60=120	16+10½=26½	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12*=30	6	180	60	3×20
					120	6×20

* 1894 Almanca baskıda: 20. —Ed.

2) B toprağı tamamen rantsız hale gelmez. [Tablo XIV.]

TABLO XIV

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+9 =21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+10½=24½	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	6+2×21
E	60+60=120	18+13½=31½	6	189	69	6+3×21
					150	4×6+6×21

Değişke 3 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar; burada da, A toprağında ikinci bir yatırım yoktur. [Tablo XV.]

TABLO XV

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+17½=31½	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	42+2×27
E	60+60=120	18+22½=40½	6	243	123	42+3×27
					330	4×42+6×27

İkinci Durum: Üretim-fiyatı azalır.

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. A toprağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVI.]

TABLO XVI

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
					120	6×20

Değişke 2: İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; A toprağı rekabet dışına çıkar ve B toprağı rantsız hale gelir. [Tablo XVII.]

TABLO XVII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
B	60+60=120	12+9 =21	5½,	120	0	0
C	60+60=120	14+10½=24½,	5½,	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	5½,	160	40	2×20
E	60+60=120	18+13½=31½,	5½,	180	60	3×20
					120	6×20

Değişke 3 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar; A toprağı rekabette kalır; B toprağı rant getirir. [Tablo XVIII.]

TABLO XVIII

Toprak Tipi	Üretim-Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış-Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	10+15=25	4½,	120	24	0
B	60+60=120	12+18=30	4½,	144	48	24
C	60+60=120	14+21=35	4½,	168	0	2×24
D	60+60=120	16+24=40	4½,	192	72	3×24
E	60+60=120	18+27=45	4½,	216	96	4×24
					240	10×24

Uçuncü Durum : Üretim-fiyatı yükselir.

A) A toprağı rantsız olarak kalır ve fiyatı düzenlemeye devam eder.

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır: bu, birinci sermaye yatırımının üretkenliğinin azalmasını gerektirir. [Tablo XIX.]

TABLO XIX

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün* (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	5+15=20	6	120	0	0
B	60+60=120	6+18=24	6	144	24	24
C	60+60=120	7+21=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	8+24=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	9+27=36	6	216	96	4×24
					240	10×24

* 1894 Almanca baskıda, Tablo XXI'in rakamları yanlışlıkla bu başlık altına sokulmuştur. Bunlar, *Değişke 1*'e uygun olarak değiştirilmiştir. —Ed.

Değişke 2 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır; bu, birinci yatırımın sabit üretkenliğini dışlamaz. [Tablo XX.]

TABLO XX

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
					240	10×24

Değişke 3 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği yükselir; varsayılan koşullar altında, bu, birinci yatırımın azalan üretkenliğini öngörür. [Tablo XXI.]

TABLO XXI

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
A	60+60=120	5+12½=17½	6%	120	0	0
B	60+60=120	6+15 =21	6%	144	24	24
C	60+60=120	7+17½=24½	6%	168	48	2×24
D	60+60=120	8+20 =28	6%	192	72	3×24
E	60+60=120	9+22½=31½	6%	216	96	4×24
					240	10×24

B) Düşük kalitede bir toprak (a ile gösterilen) fiyat düzenleyicisi haline gelir ve böylece A toprağı rant getirir. Bu, bütün değişkeler için, ikinci yatırımın sabit üretkenliğini mümkün kılar.

Değişke 1 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği aynı kalır. [Tablo XXII.]

TABLO XXII

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
<i>a</i>	120	16	7½	120	0	0
A	60+60=120	10+10=20	7½	150	30	30
B	60+60=120	12+12=24	7½	180	60	2×30
C	60+60=120	14+14=28	7½	210	90	3×30
D	60+60=120	16+16=32	7½	240	120	4×30
E	60+60=120	18+18=36	7½	270	150	5×30
					450	15×30

Değişke 2 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği azalır. [Tablo XXIII.]

TABLO XXIII

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
<i>a</i>	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	10+7½ =17½	8	140	20	20
B	60+60=120	12+9 =21	8	168	48	20+28
C	60+60=120	14+10½=24½	8	196	76	20+2×28
D	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+3×28
E	60+60=120	18+13½=31½	8	252	132	20+4×28
					380	5×20+10×28

Değişke 3 : İkinci sermaye yatırımının üretkenliği artar [Tablo XXIV.]

TABLO XXIV

Toprak Tipi	Üretim- Fiyatı (Şilin)	Ürün (Bushel)	Satış- Fiyatı (Şilin)	Kazanç (Şilin)	Rant (Şilin)	Rant Artışı
<i>a</i>	120	16	7½	120	0	0
A	60+60=120	10+12½=22½	7½	188½	48½	15+33½
B	60+60=120	12+15 =27	7½	202½	82½	15+2×33½
C	60+60=120	14+17½=31½	7½	236½	116½	15+3×33½
D	60+60=120	16+20 =36	7½	270½	150	15+4×33½
E	60+60=120	18+22½=40½	7½	303½	183½	15+5×33½
					581½	5×15+15×33½

Bu tablolar aşağıdaki sonuçlara yolaçar:

Her şeyden önce, rantlar dizisi —rantsız düzenleyici toprağı sıfır noktası olarak alırsak— tıpkı verimlilik farklılıkları dizisi gibi davranır. Rantı belirleyen etkenler mutlak ürün değil, yalnızca ürün farklılıklarıdır.

Çeşitli topraklar ister akr başına 1, 2, 3, 4, 5 *bushel* getirsin, isterse 11, 12, 13, 14, 15 *bushel* getirsin, her iki durumda da rantlar, 0, 1, 2, 3, 4 *bushel* dizisini ya da bunların para olarak eşdeğerini oluştururlar.

Ama çok daha önemli olan şey, aynı toprakta yinelenen sermaye yatırımı ile elde edilen toplam ranta ilişkin sonuçtur.

Tahlil edilen 13 durumdan beşinde, sermaye yatırımı iki katına çıktığında toplam rant *iki katına çıkar*; 10 x 12 şilin yerine 10 x 24 şilin = 240 şilin olur. Bu durumlar şunlardır:

Durum I, sabit fiyat, değişke 1: sabit üretim yükselmesi (Tablo XII).

Durum II, düşen fiyat, değişke 3: artan üretim yükselmesi (Tablo XVIII).

Durum III, artan fiyat her üç değişkede de, (A toprağının düzenleyici olarak kaldığı) birinci olasılık (Tablo XIX, XX ve XXI).

Dört durumda da rant *iki kattan fazla artar*, yani:

Durum I, değişke 3, sabit fiyat, ama artan üretim yükselmesi (Tablo XV). Toplam rant 330 şiline çıkar.

Durum III, her üç değişkede de, (A toprağının rant getirdiği) ikinci olasılık (Tablo XXII, rant = $15 \times 30 = 450$ şilin; Tablo XXIII, rant = $5 \times 20 + 10 \times 28 = 380$ şilin; Tablo XXIV, rant = $5 \times 15 + 15 \times 33\frac{3}{4} = 581\frac{1}{4}$ şilin).

Bir durumda rant *yükselir*, ama birinci sermaye yatırımının getirdiği miktarın iki katına değil:

Durum I, sabit fiyat, değişke 2: B'nin tamamen rantsız hale gelmediği koşullar altında ikinci yatırımın düşen üretkenliği (Tablo XIV, rant = $4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ şilin).

Ensonu, yalnızca üç durumda, toplam rant —birlikte ele alınan tüm topraklar için— birinci yatırım ile olduğu gibi, ikinci bir yatırımla da aynı kalır (Tablo XI); bunlar A toprağının rekabet dışına çıktığı ve B'nin düzenleyici, ve bu nedenle de rantsız toprak haline geldiği durumlardır. Böylece, B'nin rantı yalnızca yokolmakla kalmaz, ayrıca da rant dizisinin ardarda gelen her teriminden çıkartılır: sonuç böyle belirlenir. Bu durumlar şunlardır:

Durum I, değişke 2 koşullar öyledir ki, A toprağı dışarda bırakılmıştır (Tablo XIII). Toplam rant, Tablo XI'de olduğu gibi, 6×20 ya da $10 \times 12 = 120$ 'dir.

Durum II, değişke 1 ve 2. Burada A toprağı, varsayımlara uygun bir biçimde, zorunlu olarak dışarda bırakılmıştır (Tablo XVI ve XVII) ve toplam rant gene $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ şilindir.

O halde, bu demektir ki: Bütün mümkün durumların büyük çoğunluğunda —özellikle toplam miktarında olduğu gibi, rant getiren toprağın akr başına— rant, topraktaki artan bir sermaye yatırımının sonucu olarak yükselir. Tahlil edilen onüç durumdan yalnızca üçünde, rantın toplamı değişmeden kalır. Bunlar en düşük kalitedeki —o zamana kadar düzenleyici ve rantsız olan— toprağın rekabet dışına atıldığı ve bir sonraki

kalitedeki toprağın onun yerini aldığı, yani rantsız hale geldiği durumlar-
dır. Ama bu durumlarda bile, üstün kaliteli topraklar üzerindeki rantlar,
ilk sermaye yatırımından doğan rantlara kıyasla yükselir; C için rant
24'ten 20'ye düştüğü zaman, D ve E için rantlar, sırasıyla, 36 ve 48'den
40 ve 60 şiline yükselirler.

Toplam rantların ilk sermaye yatırımındaki düzeyin altına düşmesi
(Tablo XI), yalnızca A toprağı gibi, B toprağı da rekabet dışına atılırsa
ve C toprağı düzenleyici ve rantsız hale gelirse mümkün olacaktır.

Böylece, toprağı ne kadar çok sermaye yatırılmışsa ve belli bir ülke-
de, tarımın gelişmesi ve genel olarak uygarlık ne kadar ilerlemişse, rant-
lar, toplam miktar olarak olduğu gibi, akr başına da o kadar çok artar, ve
toplumun, artı-kârlar biçiminde büyük toprak sahiplerine ödediğı haraç
o kadar büyük olur — bir kez ekime açılmış olan çeşitli toprakların hepsi
rekabeti sürdürebildikleri sürece bu böyledir.

Büyük toprakbeyleri sınıfının şaşılacak canlılığını, bu yasa açıklıyor.
Hiç bir toplumsal sınıf, bu kadar masraflı yaşamamaktadır, başka hiç bir
sınıf onun yaptığı gibi, bu amaç için paranın nereden alınabileceğine
bakmaksızın, “toplumsal konumunun” gerisine düşmemek için, gelenek-
sel lüks üzerinde hak iddia etmemektedir, ve başka hiç bir sınıf böyle
kaygısızca borç üstüne borç yığmamaktadır. Ama, bu sınıf —başka in-
sanların toprağı yatırdıkları, kapitalistin buradan elde ettiği kârlarla ta-
mamen oransız bir biçimde ona bir rant getiren sermaye sayesinde— ge-
ne dörtayak üzerine düşmektedir.

Ancak aynı yasa, büyük toprakbeyinin canlılığının neden giderek tü-
kendiğini de açıklamaktadır.

1846'da İngiliz tahıl gümrükleri kaldırıldığı zaman, İngiliz fabrika-
törleri, böylelikle toprak sahibi aristokrasiyi sadakaya muhtaç hale sok-
tuklarına inanmışlardı. Oysa, onlar, her zamankinden daha da zengin
hale geldiler. Bu nasıl oldu? Çok basit. Her şeyden önce, çiftçiler, şimdi,
sözleşme ile, yılda akr başına 8 sterlin yerine 12 sterlin yatırmaya zorla-
nıyorlardı. İkincisi de, Avam Kamarasında da güçlü bir biçimde temsil
edilen toprakbeyleri, akaçlama projeleri ve toprakları üzerindeki öteki
sürekli iyileştirmeler için, kendi kendilerine büyük bir hükümet yardımı
sağladılar. En kötü toprak tümüyle tarımdan çıkartılmayıp, bunun yeri-
ne, olsa olsa başka amaçlarla —ve çoğunlukla yalnızca geçici olarak—
kullanılır hale geldiğinden, rantlar, artan sermaye yatırımıyla orantılı
olarak yükseldi ve dolayısıyla toprak sahibi aristokrasi her zamankinden
daha iyi duruma geldi.

Ama her şey geçicidir. Okyanus-aşırı vapurlar ve Kuzey ve Güney
Amerikanın ve Hindistan'ın demiryolları, bazı çok özel toprak parçala-
rının, Avrupa tahıl piyasalarında rekabet etmesini mümkün kıldı. Bun-
lar, bir yandan Kuzey Amerika kırları ve Arjantin pampaları — çift sür-
me işi için bizzat doğa tarafından temizlenmiş olan düzlükler ve ilkel
ekimle ve gübre olmaksızın bile gelecek yıllar için zengin hasatlar vaadeden

bakir topraklardı. Öte yandan da, acımasız ve zorba bir devletin —çoğu kez işkence ile— onlardan zorla aldığı vergiler için para sağlama amacıyla ürünlerinin bir bölümünü, hem de sürekli olarak artan bir bölümünü satmak zorunda kalan Rus ve Hint komünist toplulukların toprak parçaları vardı. Bu ürünler, üretim-fiyatına bakılmaksızın satılıyordu, bunlar, tüccarın önerdiği fiyat üzerinden satılıyordu, çünkü, vergi zamanı gelince, köylünün, çaresiz, paraya gereksinmesi oluyordu. Ve —gerek bakir düzlüklerden, gerek vergilerin ezdiği Rus ve Hint köylülerinden gelen— bu rekabet karşısında, Avrupalı kiracı çiftçi ve köylüler, eski rantlarda varlıklarını sürdürüyorlardı. Avrupa'daki toprağın bir bölümü tahl ekimi açısından kesinlikle rekabet dışına çıktı ve rantlar her yerde düştü. Bizim ikinci durum, değişke 2 —düşen fiyatlar ve ek sermaye yatırımının düşen üretkenliği—, Avrupa için bir kural haline geldi; ve dolayısıyla da İskoçya'dan İtalya'ya, Güney Fransa'dan Doğu Prusya'ya kadar toprakbeyleri matem tuttular. Neyse ki, düzlükler tümüyle ekime açılmış olmaktan çok uzaktır; Avrupa'nın bütün büyük toprakbeylerini ve hem de üstelik küçüklerini yıkmaya yetecek kadar kalmıştır. —F. E.]

Rantın tahlil edileceği başlıklar şunlardır:

A. Farklılık rantı.

1) Farklılık rantı kavramı. Bir örnek olarak sugücü. Asıl tarımsal ranta geçiş.

2) Çeşitli toprak parçalarının, değişen verimliliğinden doğan farklılık rantı I.

3) Aynı toprak parçasında ardarda sermaye yatırımlarından doğan farklılık rantı II. Farklılık rantı II:

a) değişmeden kalan,

b) düşen,

c) ve yükselen bir üretim-fiyatı ile incelenmelidir.

Ve ayrıca, ,

d) artı-kârın ranta dönüşmesi.

4) Bu rantın kâr oranı üzerine etkisi.

B. Mutlak rant.

C. Toprağın fiyatı.

D. Toprak rantına ilişkin son sözler.

Genel olarak farklılık rantının incelenmesinden çıkartılacak genel sonuçlar şunlardır:

Birincisi, artı-kârın oluşması çeşitli biçimlerde gerçekleşebilir. Bir yandan, farklılık rantı I temeli üzerinde, yani tüm tarımsal sermayenin değişik verimlilikteki topraklardan oluşan toprağa yatırılması temeli

üzerinde. Ya da, farklılık rantı II biçiminde, aynı topraktaki ardarda sermaye yatırımlarının değişen farklılık üretkenliği, yani —rantsız, ama üretim fiyatını düzenleyen—, en kötü topraktaki aynı sermaye yatırımı ile sağlanan üretkenlikten —örneğin, *quarter* buğday olarak ifade edilen— daha büyük bir üretkenlik temeli üzerinde. Ama, bu artı-kâr nasıl doğarsa doğsun, bunun ranta dönüştürülmesi, yani çiftçiden toprakbeyine geçişi, her zaman, tek tek ardarda sermaye yatırımlarının kısmî üretimlerinin çeşitli gerçek bireysel (yani, piyasanın düzenlendiği genel üretim-fiyatından bağımsız olan) üretim-fiyatlarının daha önceden tek bir ortalama üretim-fiyatına indirgenmiş olmasını öngörür. Genel düzenleyici akr başına üretim-fiyatının bu bireysel ortalama üretim-fiyatından fazlası, akr başına rantı oluşturur ve onun bir ölçüsüdür. Farklılık rantı I durumunda, farklılık sonuçları, kendi başlarına ayırdedilebilirler, çünkü bunlar belli bir akr başına sermaye yatırımı ve normal kabul edilen bir ekim derecesinde —birbirinden ayrı ve yanyana varolan— farklı toprak bölümleri üzerinde yer alırlar. Farklılık rantı II durumunda, bunlar önce ayırdedilebilir hale getirilmelidir; aslında farklılık rantı I'e dönüştürülmelidir, ve bu ancak belirtilen yoldan yapılabilir. Örneğin s. 226'daki* Tablo III'ü ele alalım.

B toprağı, yatırılan $2\frac{1}{2}$ sterlinlik birinci sermaye için akr başına 2 *quarter*, ve eşit büyüklükteki ikinci yatırım için $1\frac{1}{2}$ *quarter*; ikisi birlikte aynı akrdan $3\frac{1}{2}$ *quarter* getirir. Bu $3\frac{1}{2}$ *quarter*'ın hangi parçasının yatırılan sermaye I'in ve hangi parçasının yatırılan sermaye II'nin ürünü olduğunu ayırdetmek mümkün değildir, çünkü hepsi aynı toprakta yetiştirilmiştir. Gerçekte, $3\frac{1}{2}$ *quarter*, 5 sterlinlik toplam sermayenin ürünüdür; ve sorunun aslı şundan ibarettir: $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir sermaye 2 *quarter* getirmiştir ve 5 sterlinlik bir sermaye 4 *quarter* yerine $3\frac{1}{2}$ *quarter* getirmiştir. Eğer 5 sterlin 4 *quarter* getirseydi, yani her iki sermaye yatırımının ürünü eşit olsaydı, gene bunun gibi, ürün 5 *quarter* bile olsaydı, yani ikinci sermaye yatırımı 1 *quarter*'lık bir fazla getirecek olsaydı, durum gene tıpkı böyle olacaktı. İlk 2 *quarter*'ın üretim-fiyatı, *quarter* başına $1\frac{1}{2}$ sterlin, ikinci $1\frac{1}{2}$ *quarter*'ınki ise *quarter* başına 2 sterlin. Dolayısıyla $3\frac{1}{2}$ *quarter*'ın hepsi 6 sterline malolur. Bu, toplam ürünün bireysel üretim-fiyatıdır ve ortalama olarak *quarter* başına 1 sterlin $14\frac{2}{3}$ şilin, yani yaklaşık $1\frac{3}{4}$ sterlin tutmaktadır. A toprağı tarafından belirlenen genel üretim-fiyatı, yani 3 sterlin ile, bu, *quarter* başına $1\frac{1}{4}$ sterlinlik ve böylece $3\frac{1}{2}$ *quarter* için $4\frac{3}{8}$ sterlinlik bir toplam artı-kâra yolaçmaktadır. B'nin ortalama üretim-fiyatında bu, $1\frac{1}{2}$ kadar *quarter*'a tekabül eder. Bir başka deyişle, B'den gelen artı-kâr, B'den gelen üretimin bir tam kesri ile, yani tahıl olarak rantı ifade eden ve —genel üretim-fiyatına uygun olarak— $4\frac{1}{2}$ sterline satılan $1\frac{1}{2}$ *quarter*'la temsil edilir. Ama öte yandan, B'nin bir akrından gelen ürünün, A'nın bir akrından gelenden fazlası,

* Bu baskıda: s. 606. —Ed.

otomatik olarak artı-kâr ve dolayısıyla da artı-ürünü temsil etmez. Varsayımımıza göre, A'nın bir akrı yalnızca 1 *quarter* getirdiği halde, B'nin bir akrı, $3\frac{1}{2}$ *quarter* getirir. Bu yüzden B'den gelen fazla ürün $2\frac{1}{2}$ *quarter*'dir, ama artı-ürün yalnızca $1\frac{1}{2}$ *quarter*'dir; çünkü B'ye yatırılan sermaye, A'ya yatırılanın iki katıdır ve böylece üretim-fiyatı da iki kattır. Eğer 5 sterlinlik bir yatırım A'da da yer almış olsaydı ve üretkenlik oranı aynı kalsaydı, o zaman, üretim 1 *quarter* yerine 2 *quarter* olacaktı ve o zaman görülecekti ki, gerçek artı-ürün $3\frac{1}{2}$ 'nin 1'le karşılaştırılmasıyla değil, $3\frac{1}{2}$ 'nin 2'yle karşılaştırılmasıyla belirlenir, yani $2\frac{1}{2}$ *quarter* değil, yalnızca $1\frac{1}{2}$ *quarter*'dir. Dahası, eğer $2\frac{1}{2}$ sterlin tutarında bir üçüncü sermaye yatırımı B'ye yapılsaydı ve bu, yalnızca 1 *quarter* getirseydi —bu *quarter* o zaman A'daki gibi 3 sterline malolacaktı— 3 sterlinlik satış-fiyatı yalnızca üretim-fiyatını kapsayacak, yalnızca ortalama kâr sağlayacak, ama hiç bir artı-kâr sağlamayacak ve böylece de ranta dönüştürülebilecek hiç bir şey getirmeyecekti. Herhangi bir belli toprak tipinden gelen akr başına üretimin, A toprağından gelen akr başına üretimle karşılaştırılması, bunun eşit bir sermaye yatırımından mı, yoksa daha büyük bir sermaye yatırımından mı gelen üretim olduğunu göstermez, ayrıca ek üretimin, yalnızca üretim-fiyatını mı kapsadığını, yoksa ek sermayenin daha büyük üretkenliği yüzünden mi olduğunu da göstermez.

İkincisi, artı-kârın yeni oluşumu sözkonusu olduğu ölçüde, sınırı, üretim-fiyatını tam kapsayan, yani, bir *quarter*'ı, bir akrlık A toprağına yatırılan aynı sermaye yatırımıyla aynı pahada üreten, yani varsayımımıza göre 3 sterline üreten sermaye yatırımı olan, ek sermaye yatırımları için azalan bir üretkenlik oranı varsayarsak — işte bu söylediklerimizden şu sonuç çıkar: B'nin bir akrında toplam sermaye yatırımının artık hiç bir rant getirmeyeceği sınıra, B'nin akrı başına üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatı, A'nın akrı başına üretim-fiyatının düzeyine yükseldiği zaman ulaşılır. Eğer B'ye, yalnızca üretim-fiyatını getiren, yani ne artı-kâr ne de yeni rant getiren sermaye yatırımları yapılmışsa, o zaman, bu gerçekten, *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatını yükseltir, ama artı-kârı ve sonunda da, önceki sermaye yatırımlarının oluşturduğu rantı etkilemez. Çünkü ortalama üretim-fiyatı, her zaman A'ninkinin altında kalır ve *quarter* başına fiyat fazlası azaldığı zaman, *quarter*'ların sayısı orantılı olarak artar, öyle ki, toplam fiyat fazlası değişmeden kalır.

Varsayılan durumda B'deki 5 sterlin tutarındaki ilk iki sermaye yatırımı, $3\frac{1}{2}$ *quarter*, böylece de, varsayımımıza göre $1\frac{1}{2}$ *quarter*'lık rant = $4\frac{1}{2}$ sterlin getirir. Şimdi, eğer $2\frac{1}{2}$ sterlinlik, ama yalnızca bir ek *quarter* getiren bir üçüncü sermaye yatırımı yapılırsa, o zaman $4\frac{1}{2}$ *quarter*'ın toplam üretim-fiyatı (%20 kâr dahil) = 9 sterlin; böylece *quarter* başına ortalama fiyat = 2 sterlin olur. B üzerinde, *quarter* başına ortalama üretim-fiyatı, böylece $1\frac{5}{7}$ sterlinden 2 sterline çıkmıştır ve *quarter* başına artı-kâr, A'nın düzenleyici fiyatı ile karşılaştırıldığında, $1\frac{2}{7}$ sterlinden 1 sterline düşmüştür. Ama $1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ sterlindir, tıpkı eskiden $1\frac{2}{7} \times 3\frac{1}{2}$

= $4\frac{1}{2}$ sterlin olduğu gibi.

Şimdi varsayalım ki, herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlin tutarında bir dördüncü ve beşinci ek sermaye yatırımı, genel üretim-fiyatında bir *quarter* üretmenin ötesine geçmeyen B'ye yapılmış olsun. Bu durumda akr başına toplam üretim $6\frac{1}{2}$ *quarter* ve bunların üretim-fiyatı da 15 sterlin olacaktır. B için *quarter* başına ortalama üretim-fiyatı, gene -2^* sterlinden $2\frac{4}{13}$ sterline— yükselmiş olacak ve *quarter* başına artı-kâr, A'nın düzenleyici üretim-fiyatına oranla gene -1 sterlinden $\frac{9}{13}$ sterline— düşmüş olacaktır. Ama şimdi, bu $\frac{9}{13}$ sterlinin, $4\frac{1}{2}$ *quarter* yerine $6\frac{1}{2}$ *quarter* temeli üzerinde hesaplanması gerekecektir. Ve $\frac{9}{13} \times 6\frac{1}{2} = 1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ sterlindir.

Bundan birinci olarak şu sonuç çıkar ki, rant getiren toprakta ek sermaye yatırımlarını mümkün kılmak için —hatta, ek sermayenin tümüyle artı-kâr üretmez hale geldiği ve yalnızca ortalama kâr getirmeye devam ettiği noktaya kadar— bu koşullar altında düzenleyici üretim-fiyatında hiç bir artış gerekmez. Ayrıca bundan şu sonuç çıkar ki, burada, *quarter* başına artı-kâr ne kadar azalırsa azalsın, akr başına toplam artı-kâr aynı kalır; bu azalış, her zaman, akr başına üretilen *quarter* sayısındaki buna tekabül eden bir artışla dengelenir. Ortalama üretim-fiyatının genel üretim-fiyatı düzeyine ulaşabilmesi için (dolayısıyla, B toprağı için 3 sterlin), üretimi, düzenleyici üretim-fiyatı üç sterlinden daha yüksek bir üretim-fiyatına sahip olan ek yatırımların yapılması gerekir. Ama göreceğiz ki, yalnızca bu, B'nin *quarter* başına ortalama üretim-fiyatını, hemen, 3 sterlinlik genel üretim-fiyatı düzeyine yükseltmeye yetmez.

B toprağının şunları ürettiğini varsayalım:

1) Üretim-fiyatı eskisi gibi 6 sterlin olan $3\frac{1}{2}$ *quarter*, yani her ikisi de artı-kâr getiren, ama azalan miktarda artı-kâr getiren herbiri $2\frac{1}{2}$ sterlin tutarında iki sermaye yatırımı.

2) 3 sterlinden 1 *quarter*; bireysel üretim-fiyatının düzenleyici üretim-fiyatına eşit olduğu bir sermaye yatırımı.

3) 4 sterlinden 1 *quarter*; bireysel üretim-fiyatının düzenleyici fiyattan %25 yüksek olduğu bir sermaye yatırımı.

Bu durumda, $10\frac{5}{6}^{**}$ sterlinlik bir sermaye yatırımı ile akr başına 13 sterlinlik $5\frac{1}{2}$ *quarter* elde edeceğiz; bu, ilk sermaye yatırımının dört katıdır, ama ilk sermaye yatırımının üretiminin üç katı bile değildir.

13 sterlinden $5\frac{1}{2}$ *quarter*, düzenleyici üretim-fiyatının 3 sterlin olduğu varsayılırsa, *quarter* başına $2\frac{4}{11}$ sterlinlik bir ortalama üretim-fiyatı, yani *quarter* başına $\frac{7}{11}$ sterlinlik bir fazla verir. Bu fazla, ranta dönüştürülebilir. 13 sterlinlik üretim-fiyatı çıkarıldıktan sonra, B'nin *quarter* başına mevcut ortalama üretim-fiyatı, yani *quarter* başına $2\frac{4}{11}$ sterlin üzerinden hesaplandığında $1\frac{25}{52}$ *quarter*'ı temsil eden $3\frac{1}{2}$ sterlinlik bir artı-kâr ya da rant kalır. Para-rant 1 sterlin, ve tahıl-rant $\frac{1}{2}$ *quarter* kadar

* 1894 Almanca baskıda: 1. —Ed.

** 1894 Almanca baskıda: 10. —Ed.

daha az olacaktır, ama B'deki dördüncü ek sermaye yatırımının yalnızca artı-kâr getirmemekle kalmayıp, ortalama-kârdan daha azını getiriyor olması gerçeğine karşın, artı-kâr ve rant hâlâ var olmaya devam edecektir. Varsayalım ki, yatırım 3)'e ek olarak, yatırım 2) de düzenleyici üretim-fiyatını aşan bir fiyatta üretmektedir. Bu durumda, toplam üretim: 6 sterlin için $3\frac{1}{2}$ *quarter* + 8 sterlin için 2 *quarter*; 14 sterlin üretim-fiyatı için toplam $5\frac{1}{2}$ *quarter*'dir. *Quarter* başına ortalama üretim-fiyatı $2\frac{6}{11}$ sterlin olacak ve $\frac{5}{11}$ sterlinlik bir fazla bırakacaktır. 3 sterlinden satılan $5\frac{1}{2}$ *quarter*, $16\frac{1}{2}$ sterlinlik bir toplam verir; 14 sterlinlik üretim-fiyatını çıkardıktan sonra rant için $2\frac{1}{2}$ sterlin kalır. B üzerindeki mevcut ortalama üretim-fiyatında bu bir *quarter*'in $\frac{55}{56}$ 'sına eşit olacaktır. Bir başka deyişle eskisinden az olsa da hâlâ rant gelmektedir.

Bu gösterir ki, her durum ve koşulda, üretimi, düzenleyici üretim-fiyatından daha fazlaya malolan daha iyi topraklardaki ek sermaye yatırımlarıyla, rantın azalması gerekse de, —en azından kabul edilebilir uygulama sınırları içinde— ortadan kalkmaz. Bir yandan bu daha az üretken sermayenin toplam sermaye yatırım içindeki tam kesriyle orantılı olarak, öte yandan da üretkenliğindeki azalışla orantılı olarak azalacaktır. Ürünün ortalama fiyatı hâlâ düzenleyici fiyatın altında olacak ve böylece, ranta dönüştürülebilecek artı-kârın oluşmasına hâlâ izin verilecektir.

Şimdi, azalan üretkenlikteki ardarda dört sermaye yatırımının ($2\frac{1}{2}$ sterlin, $2\frac{1}{2}$ sterlin, 5 sterlin ve 5 sterlin) sonucu olarak, B'nin *quarter* başına ortalama fiyatının, genel üretim-fiyatına uyduğunu varsayalım. [Bkz: Tablo, s. 644].

Çiftçi, bu durumda, her *quarter*'i bireysel üretim-fiyatından, dolayısıyla toplam *quarters* sayısını, 3 sterlinlik düzenleyici fiyatla çakışan *quarter* başına ortalama üretim-fiyatlarından satar. Böylece 15 sterlinlik sermayesi üzerinden hâlâ %20 = 3 sterlin kâr etmektedir. Ama rant yokolmuştur. *Quarter* başına bireysel üretim-fiyatlarının genel üretim-fiyatıyla bu eşitlenmesinde, fazlaya ne olmuştur?

İlk $2\frac{1}{2}$ sterlinden gelen artı-kâr 3 sterlin, ikinci $2\frac{1}{2}$ sterlinden gelen $1\frac{1}{2}$ sterlin, yatırılan sermayenin $\frac{1}{3}$ 'ünden, yani 5 sterlinden gelen toplam artı-kâr = $4\frac{1}{2}$ sterlin = %90'dır.

Yatırım 3) durumunda, 5 sterlin yalnızca artı-kâr getirmemekle kalmaz, genel üretim-fiyatından satılan, $1\frac{1}{2}$ *quarter*'lik üretimi, $1\frac{1}{2}$ sterlinlik bir açık verir. Ensonu, gene 5 sterlin tutarında olan yatırım 4) durumunda, genel üretim-fiyatından satılan 1 *quarter*'lik üretimi, 3 sterlinlik bir açık verir. Böylece, her iki sermaye yatırımı, birlikte, yatırım 1) ve 2)'den gerçekleştirilen artı-kâra eşit olan, $4\frac{1}{2}$ sterlinlik bir açık verir.

Artı-kâr ve açık dengelenirler. Bu yüzden rant yokolur. Gerçekte, bu, yalnızca, artı-kârı ya da rantı oluşturan artı-değer unsurları, şimdi, ortalama kârın oluşumuna girdikleri için mümkündür. Çiftçi, 15 sterlin üzerinden bu 3 sterlin ya da %20 ortalama kârı, rant pahasına yapar.

Sermaye (Sterlin)	Kâr (£)	Kazanç (Or.)	Üretim-Fiyatı		Satış- Fiyatı (£)	Kazanç (£)	Rant İçin Artı	
			Quarter Başına £	Toplam £			(Or.)	(£)
1.	2½	½	2	1½	3	6	1	3
2.	2½	½	1½	2	3	4½	1½	½
3.	5	1	1½	4	6	4½	-1½	-½
4.	5	1	1	6	3	3	-1	-3
	15	3	6	18		18	0	0

B'nin bireysel ortalama üretim-fiyatının, piyasa-fiyatını düzenleyen, A'nın genel üretim-fiyatına eşitlenmesi, ilk sermaye yatırımlarından gelen ürünün, düzenleyici fiyatın altında olan bireysel fiyatı ile düzenleyici fiyat arasındaki farkın, daha sonraki sermaye yatırımlarından gelen ürünün, düzenleyici fiyatın üzerinde olan fiyat ile düzenleyici fiyat arasındaki farkla gitgide daha çok telafi edilmesini ve ensonu dengelenmesini öngörür. İlk sermaye yatırımlarından gelen ürün kendi başına satıldığı sürece, artı-kâr gibi görünen şey, böylece, giderek onun ortalama üretim-fiyatının parçası haline gelir ve dolayısıyla, sonunda tümüyle onun tarafından emilinceye kadar, ortalama kârın oluşumuna girer.

Eğer B'ye, 15 sterlin yerine yalnızca 5 sterlin yatırılmış olsaydı ve son tablodaki ek 2½ *quarter*, akr başına 2½ sterlinlik bir yatırım ile A'dan 2½ yeni akrın ekime açılmasıyla üretilmiş olsaydı, yatırılan ek sermaye, yalnızca 6¼ sterlin tutarında olacak, yani bu 6 *quarter*'in üretimi için A ve B'deki toplam yatırım 15 sterlin yerine, yalnızca 11¼ sterlin olacak ve bunların toplam üretim-fiyatı da, kâr dahil, 13½ sterlin olacaktı. 6 *quarter* hâlâ 18 sterline satılacak, ama sermaye yatırımı 3¼ sterlin azalmış olacak ve B'den gelen rant, akr başına eskisi gibi 4½ sterlin olacaktı. Eğer ek 2½ *quarter*'in üretimi A'dan daha düşük kalitede bir toprağın A—1 ve A—2'nin ekime açılmasını gerektirirse, durum farklı olacaktır, öyle ki, *quarter* başına üretim-fiyatı: A—1 toprağında 1½ *quarter* için = 4 sterlin ve A—2 toprağındaki son *quarter*'in = 6 sterlin olacaktır. Bu durumda, 6 sterlin, *quarter* başına düzenleyici üretim-fiyatı olacaktır. O zaman, B'den gelen 3½ *quarter*, 10½ sterlin yerine 21 sterline satılacaktı, ki bu, 4½ sterlinlik bir rant yerine 15 sterlinlik bir rant, ya da, 1½ *quarter* yerine 2½ *quarter*'lik bir tahıl-rant demek olacaktır. Gene bunun gibi, A üzerinde bir *quarter*, şimdi 3 sterlin = ½ *quarter*'lik bir rant getirecektir.

Bu konuyu daha fazla tartışmadan önce, bir başka gözlem yapalım:

Toplam sermayenin, $1\frac{1}{2}$ *quarter*'lık fazlayı üreten bölümü, toplam sermayenin, $1\frac{1}{2}$ *quarter*'lık açığı üreten bölümü ile dengelenir dengelenmez, B'den gelen bir *quarter*'in ortalama fiyatı, A tarafından düzenlenen, *quarter* başına 3 sterlinlik genel üretim-fiyatı ile eşitlenir, yani çakışır. Bu eşitlenmenin ne kadar çabuk gerçekleşeceği ya da bu amaç için B'ye düşük-üretkenlikte ne kadar sermaye yatırılması gerektiği, ilk sermaye yatırımlarının artı-üretkenliğinin veri olduğu varsayılırsa, en kötü, düzenleyici toprak, A'da, aynı miktarda bir yatırıma oranla, daha sonraki yatırımların nispi düşük üretkenliğine, ya da düzenleyici fiyata oranla, bunların ürününün bireysel üretim-fiyatına bağlı olacaktır.

Şimdi, yukardakilerden şu sonuçlar çıkartılabilir:

Birincisi : Aynı toprağa, artı-üretkenlikteki ek sermayeler yatırıldığı sürece, artı-üretkenlik azalıyor olsa bile, tahıl ve para olarak akr başına mutlak rant, yatırılan sermayeye oranla, nispeten azalmasına karşın (bir başka deyişle, artı-kâr ya da rant oranı), artar. Burada, sınır, yalnızca ortalama kâr getiren, ya da ürününün bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatı ile çakışan ek sermaye tarafından belirlenir. Bu koşullar altında, daha kötü topraklardan gelen üretim, artan arzın bir sonucu olarak gereksiz hale gelmedikçe, üretim-fiyatı aynı kalır. Fiyat düşüyorken bile, bu ek sermayeler, belli sınırlar içinde, daha az olsa da, hâlâ artı-kâr üretebilirler.

İkincisi : Yalnızca ortalama kâr getiren, bu yüzden de artı-üretkenliği = 0 olan ek sermaye yatırımı, mevcut artı-kârın ve dolayısıyla rantın miktarını hiç bir biçimde değiştiremez. Böylece, *quarter* başına bireysel ortalama fiyat, üstün kalitedeki topraklarda artar; *quarter* başına fazla azalır, ama bu azalan fazlayı içeren *quarter*'ların sayısı artar, öyle ki matematiksel çarpım aynı kalır.

Üçüncüsü : Ürünü, düzenleyici fiyatı aşan bir bireysel üretim-fiyatına sahip olan —bu yüzden artı-üretkenlik yalnızca = 0 değil, sıfırdan daha azdır ya da negatif bir niceliktir, yani düzenleyici toprak A'daki eşit bir sermaye yatırımının üretkenliğinden daha azdır— ek sermaye yatırımları, üstün topraktan gelen toplam üretimin bireysel ortalama üretim-fiyatını, genel üretim-fiyatına gitgide daha çok yaklaşıtırlar, yani bunların arasındaki artı-kârı ya da rantı oluşturan farklılığı gitgide daha çok azaltırlar. Artı-kâr ya da rantı oluşturmuş olan şeyin giderek büyüyen bir bölümü, ortalama kârın oluşumuna girer. Ama, gene de, B'nin bir akırına yatırılan toplam sermaye, bu artı-kârın, düşük-üretkenlikteki sermaye miktarı arttıkça ve bu düşük-üretkenlik ölçüsünde azalmasına karşın, artı-kâr getirmeye devam eder. Bu durumda artan sermaye ve artan üretimle, rant, yalnızca ikinci durumda olduğu gibi yatırılan sermayenin artan büyüklüğüne göre nispi olarak azalmakla kalmaz, akr başına mutlak olarak da azalır.

Rant ancak, daha iyi B toprağından gelen bireysel ortalama üretim-fiyatı, düzenleyici fiyatla çakıştığı zaman ortadan kaldırılabilir, öyle ki daha üretken ilk sermaye yatırımlarından gelen artı-kârın tümü, ortalama kârın oluşumunda tüketilir.

Akr başına ranttaki düşüşün asgarî sınırı, onun ortadan kalktığı noktadır. Ama bu nokta, ek sermaye yatırımları, düşük-üretkenlikte olur olmaz değil, düşük-üretkenlikte ek sermaye yatırımı etkisi ile sermaye yatırımlarının aşırı-üretkenliğini silecek kadar hacimce büyük olduğu zaman ortaya çıkar, öyle ki, toplam sermaye yatırımının üretkenliği, A'ya yatırılan sermayenininkinin aynısı olur ve bu yüzden de B'nin *quarter*'i başına bireysel ortalama fiyat, A'nın *quarter*'i başına fiyatın aynısı olur.

Bu durumda da, düzenleyici üretim-fiyatı olan *quarter* başına 3 sterlin, rantın ortadan kalkmasına karşın aynı kalacaktır. Ancak bu noktadan sonradır ki, üretim-fiyatı, ya ek sermayenin düşük üretkenliğinin derecesinde ya da eşit düşük-üretkenlikteki ek sermayenin hacminde bir artış dolayısıyla artmak zorunda kalacaktır. Örneğin, eğer, yukardaki tabloda (s. 265*) aynı toprak üzerinde *quarter* başına 4 sterlinden $1\frac{1}{2}$ *quarter* yerine $2\frac{1}{2}$ *quarter* üretilmiş olsaydı, 22 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 7 *quarter*'lik bir toplam elde etmiş olacaktık; bir *quarter* $\frac{1}{7}$ sterline mal olmuş olacaktı; böylece bu, genel üretim-fiyatının $\frac{1}{7}$ sterlin üzerinde olacak ve bu yüzden de, sonuncusu artmak zorunda kalacaktı.

O halde, uzun bir süre için, en iyi topraklardan gelen *quarter* başına bireysel üretim-fiyatı, genel üretim-fiyatına eşit duruma gelinceye kadar, bu sonuncunun ilkinden fazlası —ve böylece de artı-kâr ve rant— tümüyle ortadan kalkıncaya kadar, düşük-üretkenlikteki, ve hatta artan düşük-üretkenlikteki ek sermaye yatırılabilir.

Ve o zaman bile, daha iyi topraklardan gelen rantın ortadan kalkması, yalnızca, bunların ürününün bireysel ortalama fiyatının genel üretim-fiyatı ile çakıştığını, öyle ki bu sonuncuda henüz bir artışa gerek olmadığını ifade eder.

Yukardaki örnekte, daha iyi B toprağı üzerinde —ancak bu, daha iyi ya da rant getiren topraklar dizisinde en düşük olandır— $3\frac{1}{2}$ *quarter*, artı-üretkenlikteki 5 sterlinlik bir sermaye tarafından ve $2\frac{1}{2}$ *quarter*, düşük-üretkenlikteki 10 sterlinlik bir sermaye tarafından üretilmişti, yani 6 *quarter*'lik bir toplam üretilmişti; demek ki, bu toplamın $\frac{5}{12}$ 'si, sermayenin düşük-üretkenlikteki bu sonuncu kesimlerince üretilmişti. Ve ancak bu noktadadır ki, 6 *quarter*'in bireysel ortalama üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterline yükselir ve böylece genel üretim-fiyatı ile çakışır.

Ancak, toprak mülkiyeti yasası altında, son $2\frac{1}{2}$ *quarter*, A toprağı'nın yeni $2\frac{1}{2}$ akırı üzerinde üretilebildikleri durum dışında, bu biçimde *quarter* başına 3 sterlinden üretilemezlerdi. Ek sermayenin yalnızca genel üretim-fiyatında ürettiği durum, sınırı oluşturmuş olacaktı. Bu noktanın ötesinde, aynı topraktaki ek sermaye yatırımı durmak zorunda kalacaktı.

* Bu baskıda: s. 644. —Ed.

Gerçekten de, eğer çiftçi, bir kez, ilk iki sermaye yatırımı için, $4\frac{1}{2}$ sterlin rant öderse, onu ödemeye devam etmelidir, ve 3 sterlinden fazlasına* bir *quarter* üreten her sermaye yatırımı, kârından bir azalma ile sonuçlanacaktır. Düşük-üretkenlik durumunda bireysel üretim-fiyatının eşitlenmesi böylece engellenir.

A toprağına ait üretim-fiyatı, *quarter* başına 3 sterlinin B'ye ait fiyatı düzenlediği önceki örnekte bu durumu ele alalım.

İlk iki sermaye yatırımında $3\frac{1}{2}$ *quarter* için üretim-fiyatı, gene, çiftçi için *quarter* başına 3 sterlidir; çünkü o, $4\frac{1}{2}$ sterlinlik bir rant ödemek zorundadır; demek ki, bireysel üretim-fiyatı ile genel üretim-fiyatı arasındaki farkı cebe indiren kendisi değildir. O halde, ilk iki sermaye yatırımı için ürün fiyatındaki fazlalık, üçüncü ve dördüncü sermaye yatırımlarındaki ürünle ortaya çıkan açığı dengelemekte ona hizmet etmez.

Sermaye	Kâr (£)	Üretim-Fiyatı (£)	Kazanç (Quarter)	Quarter Başına Üretim-Fiyatı (£)	Satış-Fiyatı		Artı-Kâr (£)	Zarar (£)
					Quarter Başına £	Toplam £		
1.	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	3	6	3	—
2.	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	3	$4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	—
3.	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	3	$4\frac{1}{2}$	—	$1\frac{1}{2}$
4.	5	1	6	6	3	3	—	3
15	3	18				18	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$

* 1894 Almanca baskıda: 3. —Ed.

Yatırım 3)'ten gelen $1\frac{1}{2}$ *quarter*, çiftçiye, kâr dahil 6 sterline mal olur; ama, *quarter* başına 3 sterlinlik düzenleyici fiyatta bunları yalnızca $4\frac{1}{2}$ sterline satabilir. Bir başka deyişle, yalnızca tüm kârını yitirmekle kalmayacak, ama onun da ötesinde yatırdığı 5 sterlinlik sermayenin $\frac{1}{2}$ sterlinini, ya da %10'unu da yitirecektir. Kâr ve sermaye kaybı, yatırım 3) durumunda, $1\frac{1}{2}$ sterline, ve yatırım 4) durumunda 3 sterline varacak, yani toplam $4\frac{1}{2}$ sterlin, ya da, tam, daha iyi sermaye yatırımlarından gelen rant kadar olacaktır; oysa bu sonunculara ait bireysel üretim-fiyatı, B'den gelen toplam ürünün bireysel ortalama üretim-fiyatının eşitlenmesinde rol oynayamazlar, çünkü fazla, rant olarak bir üçüncü tarafa ödenir.

Talebi karşılamak üzere, ek $1\frac{1}{2}$ *quarter*'ı, üçüncü sermaye yatırımıyla üretmek gerekmiş olsaydı, düzenleyici piyasa-fiyatı, *quarter* başına 4 sterline çıkmak zorunda kalacaktı. Düzenleyici piyasa-fiyatındaki bu

* 1894 Almanca baskıda: 3 sterlinden azına. —Ed.

artışın sonucunda, B'den gelen rant, birinci ve ikinci yatırımlar için yükselecek ve A üzerinde rant oluşacaktı.

Demek ki, farklılık rantının, artı-kârın ranta biçimsel bir dönüşümünden başka bir şey olmamasına ve toprak mülkiyetinin, yalnızca, bu durumda toprak sahibinin, çiftçinin artı-kârını kendisine aktarmasını mümkün kılmasına karşın, gene de görürüz ki, aynı topraktaki ardarda sermaye yatırımı, ya da aynı şey demek olan, aynı toprağa yatırılan sermayedeki artış, sermayenin üretkenlik oranı azaldığı ve düzenleyici fiyat aynı kaldığı zaman, sınırına çok daha hızlı ulaşır; aslında, artı-kârın, toprak mülkiyetinin sonucu olan toprak rantına salt biçimsel dönüşümünün bir sonucu olarak, azçok yapay bir engele ulaşılır. Burada, ötekilerden daha dar sınırlar içinde gerekli hale gelen genel üretim-fiyatındaki artış, bu durumda, yalnızca farklılık rantındaki artışın bir nedeni olmakla kalmaz, ayrıca da rant olarak farklılık rantının varlığı, aynı zamanda, —gerekli hale gelen artan ürün arzını böylece sağlamak üzere— genel üretim-fiyatındaki daha önceki ve daha hızlı artışın bir nedenidir.

Ayrıca aşağıdaki hususlar da belirtilmelidir:

Eğer A toprağı, ek ürünü, ikinci bir sermaye yatırımıyla, 4 sterlinin altında arzedecek olursa, ya da, üretim-fiyatı gerçekten de 3 sterlinden yüksek, ama 4 sterlinden düşük olan yeni ve A'dan kötü toprak rekabete girecek olursa, B toprağındaki bir ek sermaye yatırımı ile, düzenleyici fiyat, yukardaki gibi, 4 sterline çıkamaz. O halde görüyoruz ki, farklılık rantı I ve farklılık rantı II, birincisi ikincisinin temeli iken, aynı zamanda birbirleri için sınır görevi yaparlar, ki bununla bazan aynı toprağa ardarda bir sermaye yatırımı, bazan da ek toprağa yanyana bir sermaye yatırımı yapılır. Benzer biçimde, öteki durumlarda, örneğin daha iyi toprak ele alındığında birbirlerini sınırlarlar.

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EN KÖTÜ EKİLİ TOPRAK ÜZERİNDE
FARKLILIK RANTI

VARSAYALIM KI, tahıla olan talep artıyor ve arz, yalnızca, rant getiren topraklarda, düşük-üretkenlik koşulları altında ardarda sermaye yatırımlarından ya da A toprağında, gene azalan üretkenlikteki ek sermaye yatırımından ya da A'dan daha düşük kalitede yeni topraklardaki sermaye yatırımından doğabiliyor.

B toprağını, rant getiren toprakların temsilcisi olarak ele alalım.

Ek sermaye yatırımı, B üzerindeki bir *quarter*'lık (nasıl ki her akr bir milyon akrı temsil edebilirse, bir *quarter* da burada bir milyon *quarter*'ı temsil edebilir) üretim artışını mümkün kılabilmek için, piyasa-fiyatının o zamana kadar hüküm süren *quarter* başına 3 sterlinlik üretim-fiyatının üzerine çıkmasını gerektirir. Artan üretimin, en yüksek rantı getiren topraklar tarafından, C ve D, vb. toprakları tarafından da sağlanabilir, ama ancak azalan artı-üretkenlikle; ancak, B'den gelen *quarter*'ın talebi karşılamak için zorunlu olduğu varsayılmaktadır. Eğer bu *quarter*, B'ye, daha fazla sermaye yatırılarak, A'ya yapılan aynı ek sermaye ile üretilenden daha ucuza üretilirse, ya da A'da sermayeye yapılan ek, aynı şeyi $3\frac{3}{4}$ sterline yaptığı halde, örneğin 1 *quarter*'ı üretmek için 4 sterlin gerektiren A—1 toprağına inilerek daha ucuza üretilirse, B'deki ek sermaye, piyasa-fiyatını düzenleyecektir.

A, şimdiye kadar olduğu gibi bir *quarter*'i 3 sterline üretir. Bunun gibi, B de, eskisi gibi, toplam üretimi için 6 sterlinlik bir bireysel üretim-fiyatında $3\frac{1}{2}$ *quarter*'lik toplam üretir. Şimdi, eğer, ek bir *quarter* A üzerinde $3\frac{3}{4}$ sterline üretilebildiği halde, B üzerinde, ek bir *quarter* üretmek için 4 sterlinlik bir ek üretim-fiyatı (kâr dahil) gerekli hale gelirse, doğal olarak, bu *quarter*, B'dense A üzerinde üretilecektir. O halde, bu *quarter*'in B üzerinde $3\frac{1}{2}$ sterlinlik ek üretim-fiyatı ile üretilebileceğini varsayalım. Bu durum $3\frac{1}{2}$ sterlin tüm üretim için düzenleyici fiyat haline gelecektir. B, şimdi, $4\frac{1}{2}$ *quarter*'lik mevcut üretimini $15\frac{3}{4}$ sterline satacaktır. Bunun 6 sterlini ilk $3\frac{1}{2}$ *quarter*'in ve $3\frac{1}{2}$ sterlini son *quarter*'in üretim-fiyatıdır, yani $9\frac{1}{2}$ sterlinlik bir toplam. Bu, rant için, eski $4\frac{1}{2}$ sterline karşın, $6\frac{1}{4}$ sterline eşit olan bir artı-kâr bırakmaktadır. Bu durumda A'nın bir akı da $\frac{1}{2}$ sterlinlik bir rant getirecek, ama $3\frac{1}{2}$ sterlinlik üretim-fiyatını düzenleyen en kötü toprak A değil, onun yerine daha iyi toprak B olacaktır. Kuşkusuz burada, A kalitesinde ve o zamana kadar ekilenlerle eşit uygunlukta bir mevkide, yeni toprağın mevcut olmadığını, ya zaten ekili olan A parçasında daha yüksek bir üretim-fiyatında ikinci bir sermaye yatırımının ya da daha da kötü A—1 toprağının ekiminin gerektiğini varsayıyoruz. Ardarda sermaye yatırımlarıyla farklılık rantı II yürürlüğe girer girmez, artan üretim-fiyatının sınırları daha iyi toprak tarafından düzenlenebilir, ve farklılık rantı I'in temeli olan en kötü toprak da rant getirebilir. Böylece, bir tek farklılık rantıyla bile, tüm ekili toprak, rant getirecektir. O zaman, aşağıdaki iki tabloyu elde edeceğiz; burada üretim-fiyatı ile yatırılan sermaye toplamı artı %20 kâr; bir başka deyişle, her $2\frac{1}{2}$ sterlinlik sermaye üzerinden $\frac{1}{2}$ sterlinlik kâr ya da 3 sterlinlik bir toplam kastediyorum.

Toprak Tipi	Akr	Üretim-Fiyatı (£)	Ürün (Quarter)	Satış-Fiyatı (£)	Para Olarak Kazanç (£)	Tahıl-Rant (Quarter)	Para-Rant (£)
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	3	$16\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Toplam	4	21	$17\frac{1}{2}$		$52\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$

Yalnızca bir *quarter* getiren $3\frac{1}{2}$ sterlinlik yeni sermaye, B'ye yatırılmadan önce durum budur. Bu yatırımdan sonra, durum şöyle görünür [s. 651'deki tablo]:

Toprak Tipi	Akr	Üretim- Fiyatı (£)	Ürün (Quarter)	Satış- Fiyatı (£)	Para Olarak Kazanç (£)	Tahıl- Rant (Quarter)	Para- Rant (£)
A	1	3	1	3½	3½	½	½
B	1	9½	4½	3½	15½	1¼	6¼
C	1	6	5½	3½	19½	3¼	13¼
D	1	6	7½	3½	26¼	5¼	20¼
<i>Toplam</i>	<i>4</i>	<i>24½</i>	<i>18½</i>		<i>64¼</i>	<i>11½</i>	<i>40¼</i>

Bu da gene pek doğru hesaplanmamıştır. Her şeyden önce B çiftçisi için 4½ *quarter*'in maliyeti, birincisi üretim-fiyatı olarak 9½ sterlin ve ikincisi rant olarak 4½ sterlin, yani toplam 14 sterlindir; *quarter* başına ortalama = 3¼ sterlindir. Böylece, toplam üretiminin bu ortalama fiyatı, düzenleyici piyasa-fiyatı haline gelir. Böylece, A üzerindeki rant ½ sterlin yerine ¼ sterlin tutarında olacak ve B üzerindeki rant şimdiye kadar olduğu gibi 4½ sterlin kalacaktır; 3¼ sterlinden 4½ *quarter* = 14 sterlin ve, eğer üretim-fiyatı olarak 9½ sterlini çıkartırsak, 4½ sterlin artı-kâr için kalır. O halde görüyoruz ki, sayısal değerlerde değişiklik yapılması gerektiği halde, bu örnek, zaten rant getiren daha iyi toprağın nasıl farklılık rantı II aracılığıyla fiyatı düzenleyebileceğini ve böylece o zamana kadar rantsız olan *tüm* toprakları, rant getiren toprak haline dönüştürebileceğini göstermektedir. —F. E.]

Tahılın düzenleyici üretim-fiyatı yükselir yükselmez, yani düzenleyici topraktan gelen bir *quarter* tahılın üretim-fiyatı ya da çeşitli toprak tiplerinden birinde düzenleyici sermaye yatırımı yükselir yükselmez tahıl-rant artmalıdır. Bu, sanki tüm topraklar daha az üretken hale gelmiş ve 2½ sterlinlik her yeni sermaye yatırımıyla 1 *quarter* yerine, örneğin, yalnızca ⅓ *quarter* ürettiyormuş gibidir. Aynı sermaye yatırımıyla, tahıl olarak bundan başka ne üretirlerse, artı-kârı ve dolayısıyla rantı temsil eden artı-ürüne dönüşür. Kâr oranının aynı kaldığı varsayılırsa, çiftçi, kârı ile daha az tahıl satın alabilir. Eğer —ya ücretler asgarî fizikî düzeye, yani emek-gücünün normal değeri altına düşürüldüğü için; ya emekçinin gereksindiği ve fabrikatörün sağladığı öteki tüketim maddeleri nispeten daha ucuz hale geldiği için; ya işgünü daha uzun ya da daha yoğun hale geldiği, öyle ki tarım-dışı olan ama tarımsal kârı düzenleyen üretim dallarında kâr oranı aynı kaldığı veya yükseldiği için; ya da, ensonu, yatırılan sermaye miktarı aynı kalsa da, tarımda daha fazla değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanıldığı— ücretler artmazsa, kâr oranı aynı kalabilir.

Böylece, daha da kötü toprağı ekime açmaksızın, şimdiye kadar en kötü toprak olan A üzerinde rantın doğabileceğı birinci yöntemi incelemiş bulunuyoruz; yani rant, onun şimdiye kadar düzenleyici olan, bireysel üretim-fiyatı ile, daha iyi toprak üzerinde düşük-üretkenlik koşullarında kullanılan son ek sermayenin gerekli ek ürünü sağladığı, yeni, daha yüksek üretim-fiyatı arasındaki farktan doğabilir.

Eğer ek ürünün, bir *quarter*'i 4 sterlinden daha aşağısına üretemeyen A—1 toprağı tarafından sağlanması gerekseydi, A'nın akı başına rant, 1 sterline yükselmiş olacaktı. Ama bu durumda, A—1 toprağı en kötü ekili toprak olarak A'nın yerini almış olacaktı ve bu sonuncusu, rant-getiren topraklar dizisinde en düşük konuma geçmiş olacaktı. Farklılık rantı I değişmiş olacaktı. O halde, bu durum, aynı toprak parçasındaki ardarda sermaye yatırımlarının değişen üretkenliğinden doğan farklılık rantı II'nin incelenmesine dahil değildir.

Ama, bunlardan ayrı olarak, A toprağı üzerinde, farklılık rantı iki başka yoldan doğabilir.

Fiyat değişmeden —herhangi bir belli fiyat, hatta öncekilere oranla daha düşük bir fiyat— ek sermaye yatırımı artı-üretkenlikle sonuçlandığı zaman, ki bu, *prima facie* ve belli bir noktaya kadar, her zaman, tam da en kötü topraktaki durum olmalıdır.

Oysa ikincisi, A toprağındaki ardarda sermaye yatırımları azaldığı zaman.

Her iki durumda da talebi karşılamak için üretim artışı gerektiğı varsayılmaktadır.

Ama, farklılık rantı açısından, burada, daha önce geliştirilen yasa nedeniyle özel bir güçlük doğar ki, bu yasaya göre, belirleyici etken rolü oynayan şey, her zaman, toplam üretim (ya da toplam sermaye harcaması), için *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatıdır. Oysa, A toprağı durumunda, daha iyi topraklardaki durumlarda olduğu gibi yeni sermaye yatırımları için bireysel üretim-fiyatının genel üretim-fiyatı ile eşitlenmesini sınırlayan bir başka üretim-fiyatı yoktur. Çünkü A'nın bireysel üretim-fiyatı, tamı tamına, piyasa-fiyatını düzenleyen genel üretim-fiyatıdır.

Varsayalım ki:

1) *Ardarda sermaye yatırımlarının üretkenliği arttığı zaman*, A'nın bir akı, 5 sterlinlik bir yatırım verilmişse 2 *quarter* yerine —6 sterlinlik bir üretim-fiyatına tekabül eden— 3 *quarter* üretecektir. 2½ sterlinlik birinci yatırım 1 *quarter*, ikincisi 2 *quarter* getirmiştir. Bu durumda 6 sterlinlik bir üretim-fiyatı, 3 *quarter* getirecektir, öyle ki 1 *quarter*'in ortalama maliyeti 2 sterlin olacaktır; yani eğer 3 *quarter*, *quarter* başına 2 sterline satılırsa, o zaman A, şimdiye kadar olduğu gibi hiç rant getirmez, ama yalnızca farklılık rantı II'nin temeli değişmiştir; düzenleyici üretim-fiyatı, şimdi 3 sterlin yerine 2 sterlindir; 2½ sterlinlik bir sermaye şimdi en kötü toprak üzerinde 1 *quarter* yerine, ortalama 1½ *quarter* üretir ve şimdi bu, 2½ sterlinlik bir yatırım verilmişse, bütün daha iyi

topraklar için resmî üretkenliktir. Bundan sonra, bunların daha önceki artı-ürünlerinin bir bölümü, gerekli ürünlerinin oluşumuna girer, tıpkı bunların artı-kârlarının bir bölümünün ortalama kârın oluşumuna girmesi gibi.

Öte yandan, eğer hesaplama, onlar için genel üretim-fiyatı sermaye yatırımının sınırı olduğundan, ortalama hesabın mutlak artıyı hiç değiştirmedeği daha iyi topraklar temel alınarak yapılırsa, o zaman, ilk sermaye yatırımı 3 sterline malolur ve ikinci yatırımdan gelen 2 *quarter*'in her biri de yalnızca $1\frac{1}{2}$ sterline malolur. Bu, böylece, A üzerinde, 1 *quarter*-lik tahıl-ranta ve 3 sterlinlik para-ranta yolaçacak, ama 3 *quarter*, eski fiyat 9 sterlin üzerinden satılacaktır. Eğer $2\frac{1}{2}$ sterlinlik bir üçüncü sermaye, ikinci yatırımla aynı üretkenlik koşulları altında yapılısaydı, o zaman toplam, 9 sterlinlik bir üretim-fiyatı için 5 *quarter* olacaktı. Eğer A'nın bireysel ortalama üretim-fiyatı düzenleyici fiyat olarak kalacak olursa, o zaman bir *quarter*, $1\frac{1}{5}$ sterlinden satılacaktır. Ortalama fiyat bir kez daha düşmüş olacaktır — üçüncü sermaye yatırımının üretkenliğindeki yeni bir artışla değil, yalnızca, ikincisiyle aynı ek üretkenliğe sahip, yeni bir sermaye yatırımının eklenmesiyle, A toprağında, daha yüksek ama sabit üretkenlikteki ardarda sermaye yatırımları, rant-getiren topraklarda olduğu gibi rantı yükseltmek yerine, orantılı olarak üretim-fiyatını ve böylece de, diğer şeyler eşit olmak koşuluyla, bütün öteki topraklar üzerindeki farklılık rantını düşürecektir. Öte yandan, 1 *quarter*'i, 3 sterlinlik bir üretim-fiyatında üreten birinci sermaye yatırımı, aslında, düzenleyici olarak kalırsa, o zaman, 5 *quarter*, 15 sterline satılacak ve A toprağındaki daha sonraki sermaye yatırımlarının farklılık rantı 6 sterlin tutarında olacaktır. A toprağının akır başına ek sermaye, nasıl uygulanırsa uygulanırsın, bu durumda bir iyileştirme olacak ve sermayenin ilk bölümünü daha üretken yapacaktır. Sermayenin $\frac{1}{3}$ 'ü, 1 *quarter* ve öteki $\frac{2}{3}$ 'ü, 4 *quarter* üretmiştir demek gülünç olacaktır. Çünkü, 3 sterlin yalnızca 1 *quarter* üretecekken, akr başına 9 sterlin, her zaman 5 *quarter* üretecektir. Burada bir rantın doğup doğmayacağı, bir artı-kârın elde edilip edilmeyeceği, tümüyle koşullara bağlı olacaktır. Normal olarak düzenleyici üretim-fiyatı düşmek zorunda kalacaktır. Eğer A toprağının bu iyileştirilmiş ama daha pahalı ekimi, yalnızca bu ekim daha iyi topraklarda da yeraldığı için oluyorsa bir başka deyişle tarımda genel bir devrim oluyorsa, durum böyle olacaktır; öyle ki, şimdi A'nın doğal verimliliğinden sözettiğimiz zaman, onun, 3 sterlin yerine 6 sterlin ya da 9 sterlinle işlendiği varsayılmaktadır. Eğer, belli bir ülkenin esas arzını sağlayan, A toprağının ekili akırlarının çoğunluğu bu yeni yöntemi kullanacak olursa, bu durum özellikle geçerli olacaktır. Ama, eğer iyileştirme, önce A'nın yalnızca küçük bir alanına yayılacak olursa, o zaman, bu daha iyi ekilen bölüm artı-kâr getirecek, toprakbeyi, bunu, hızla, tümüyle ya da kısmen ranta dönüştürecek ve rant biçiminde saptayacaktır. Bu yolla —eğer talep, artan arza ayak uydurursa— A toprağının gitgide daha fazlası bu

yeni ekim yöntemini kullanmaya başladıkça, A kalitesindeki tüm topraklar üzerinde yavaş yavaş rant oluşabilir ve artı-üretkenlik, piyasa koşullarına bağlı olarak tümüyle ya da kısmen ortadan kalkabilir. A'nın üretim-fiyatının, artan sermaye harcaması koşullarında elde edilen ürünün ortalama fiyatına eşitlenmesi, bu artan sermaye yatırımının artı-kârının rant biçiminde saptanmasıyla böylece engellenebilir. O halde, daha önce ek sermayenin üretkenliği azaldığı zaman daha iyi topraklarda görüldüğü gibi, üretim-fiyatını yükselten şey, gene, yalnızca bireysel ve genel üretim-fiyatları arasındaki farkın bir sonucu olan farklılık rantı yerine, artı-kârın ranta dönüştürülmesi, yani toprak mülkiyetinin müdahalesi olacaktır. Bu, A toprağı durumunda her iki fiyatın çakışmasını önleyecektir, çünkü, üretim-fiyatının, A üzerindeki ortalama üretim-fiyatı tarafından düzenlenmesine müdahale edecektir; böylece, gerekli olanın üzerinde bir üretim-fiyatını sürdürecektir ve dolayısıyla rant yaratacaktır. Dışardan özgürce tahıl ithal edilse bile, çiftçilerin dışardan düzenlenen üretim-fiyatında, rant getirmeksizin tahıl ekiminde rekabet edebilecek topraklarının, başka amaçlar, örneğin otlak olarak kullanmaya zorlanmalarıyla da aynı sonuç sağlanabilir ya da devam ettirilebilir, öyle ki yalnızca rant getiren topraklar, yani *quarter* başına bireysel ortalama üretim-fiyatları dışardan belirlenen fiyatın altında olan topraklar, tahıl ekimi için kullanılacaktır. Bir bütün olarak, mevcut durumda üretim-fiyatının düşeceği, ama ortalamasının düzeyine düşmeyeceği; ortalamasının üzerinde, ama en kötü ekili toprak A'nın üretim-fiyatının altında olacağı, öyle ki, yeni A toprağını: rekabetinin sınırlandığı varsayılmalıdır.

2) Ek sermayelerin üretkenliği azaldığı zaman.

Varsayalım ki, A—1 toprağı, ek *quarter*'i üretmek için 4 sterlin gerektirmektedir, oysa A toprağı, onu, $3\frac{3}{4}$ sterline, yani daha ucuza, ama gene de ilk sermaye yatırımıyla üretilen *quarter*'dan $\frac{3}{4}$ sterlin daha pahalıya üretmektedir. Bu durumda, A üzerinde üretilen iki *quarter*'in toplam fiyatı = $6\frac{3}{4}$ sterlin; böylece *quarter* başına ortalama fiyat da = $3\frac{3}{8}$ sterlin olacaktır. Üretim-fiyatı artacaktır. Ama yalnızca $\frac{3}{8}$ sterlin; oysa eğer ek sermaye $3\frac{3}{4}$ sterlinden üretim yapan yeni toprağı yatırılmış olsaydı, bu fiyat, bir $\frac{3}{8}$ sterlin daha artacak, ya da $3\frac{3}{4}$ sterline yükselecek ve böylece de bütün öteki farklılık rantlarında orantılı bir artış getirecekti.

A'nın *quarter*'i başına $3\frac{1}{8}$ sterlinlik üretim-fiyatı, böylece, artan bir sermaye yatırımı durumundaki ortalama üretim-fiyatına eşitlenecek ve düzenleyici fiyat olacaktır; böylece, hiç bir artı-kâr üretmeyeceğinden hiç bir rant getirmeyecektir.

Ama, eğer, ikinci sermaye yatırımıyla üretilen bu *quarter* $3\frac{3}{4}$ sterline satılmışsa, o zaman, A toprağı $\frac{3}{4}$ sterlinlik bir rant getirecektir, ve gerçekten de, hiç bir ek sermaye yatırımının yer almadığı ve dolayısıyla hâlâ

quarter başına 3 sterlinden üretim yapan A'nın bütün akralarında böyle olacaktır. A'nın herhangi bir ekilmemiş alanı kaldığı sürece, fiyat ancak geçici olarak $3\frac{3}{4}$ sterline çıkabilir. A'nın yeni alanlarından gelen rekabet, elverişli mevkiin, bir *quarter*'i $3\frac{3}{4}$ sterlinden aşağıya üretmesini mümkün kılan tüm A tipi toprak tükeninceye kadar, üretim-fiyatını 3 sterlinde tutacaktır. O halde, toprakbeyi, bir akrılık toprak, rant getirdiği sürece, kiracı çiftçinin öteki akra rantsız sahip olmasına izin vermeyecek olsa da, varsayacağımız şey budur.

Üretim-fiyatının ortalama fiyatta eşitlenip eşitlenmediği, ya da, ikinci sermaye yatırımının bireysel üretim-fiyatının $3\frac{3}{4}$ sterlinde düzenleyici hale gelip gelmediği, gene, mevcut A toprağındaki bir ikinci sermaye yatırımının ne ölçüde genel hale geldiğine bağlıdır. İkinci durum, yalnızca, toprakbeyi, *quarter* başına $3\frac{3}{4}$ sterlinlik fiyat üzerinden elde edilen artı-kâr rant olarak saptamak üzere, talep doyuruluncaya dek yeterli zamanla sahip olduğu zaman ortaya çıkar.

Ardarda sermaye yatırımlarının azalan üretkenliğiyle ilgili olarak Liebig'e* bakınız. Gördük ki, üretim-fiyatı sabit kaldığı sürece, yatırılan sermayenin, artı-üretkenliğindeki ardarda azalış, her zaman, akr başına rantı artırır ve bu, düşen bir üretim-fiyatı ile bile olabilir.

Ama genel olarak, şunu belirtmek gerekir.

Kapitalist üretim tarzı açısından, ürünlerin fiyatında, bu ürünler, daha önce yapılmayan bir harcamaya ya da ödemeye girilmedikçe sağlanamayacağı zaman, daima, nispi bir artış yer alır. Çünkü üretimde tüketilen sermayenin yerine konmasıyla, yalnızca bazı üretim araçlarının temsil ettiği değerin yerine konmasını kastediyoruz. Üretime aracı olarak giren ve hiç bir şeye malolmayan doğal öğeler, üretimde hangi rolü oynarlarsa oynasınlar, sermayenin parçaları olarak değil, doğanın sermayeye karşılıksız bir armağanı olarak, yani kapitalist üretim tarzı altında, bütün öteki üretkenlikler gibi, sermayenin üretkenliği gibi görünen, doğanın üretken gücünün, emeğe verdiği karşılıksız bir armağan olarak girerler. Bu yüzden, başlangıçta hiç bir şeye malolmayan böyle bir doğal güç, üretime katılırsa, üretilmesine yardım ettiği ürün, talebi karşılamaya yettiği sürece, fiyatın belirlenmesine girmez. Ama gelişme süreci içinde, bu doğal gücün yardımıyla sağlanabilecek olan üretimden daha büyük bir üretim talep edilirse, yani eğer bu ek üretimin, bu doğal gücün yardımı olmaksızın, ya da insan emek-gücünün onu desteklemesiyle yaratılması gerekirse, o zaman, sermayeye yeni bir ek öğe girer. Böylece, aynı üretimi elde etmek için nispeten daha büyük bir sermaye yatırımı gerekli olur. Bütün öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, üretim-fiyatında bir artış olur.

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*, Braunschweig 1862. — Ed.

[“1876 Şubat ortasında başlanan” bir defterden parça. — F. E.]

Toprağa katılan sermaye üzerinden salt faiz olarak farklılık rantı ve rant.

—Bir sermaye harcaması gerektiren işlemler aracılığıyla, toprağın fiziksel ve kısmen de kimyasal koşullarını değiştiren ve toprağa sermaye katılması olarak kabul edilebilecek olan— sözde sürekli iyileştirmeler, hemen hemen tümüyle belli, sınırlı bir yerdeki, özel bir toprak parçasına, başka bir yerde, bazen pek yakındaki, başka bir toprak parçasının doğal olarak sahip olduğu özellikleri vermekten ibarettir. Bir toprak parçası doğal olarak düzdür, ötekinin düzleştirilmesi gerekir; biri doğal akaçlamaya sahiptir, öteki yapay akaçlama gerektirir; birine doğa derin bir üst toprak tabakası bahşetmiştir, öteki yapay derinleştirme gerektirir; bir balçık toprak, doğal olarak gerekli miktar kumla karışmıştır, ötekinin, bu oranın elde edilmesi için işlenmesi gerekir; bir çayır, doğal olarak sulanmış ya da mil tabakalarıyla kaplanmış, öteki, bu duruma ulaşmak için emek gerektirir, ya da burjuva iktisatçıların diliyle, sermaye gerektirir.

Bu, gerçekten de eğlenceli bir teoridir, buna göre, karşılaştırmalı üstünlükleri sonradan edinmiş olan bir toprak parçası durumunda, rant, faiz olduğu halde, bu üstünlüklere doğal olarak sahip olan başka bir toprak parçası durumunda faiz değildir. (Aslında bu, uygulamada öylesine çarpıtılmıştır ki, rant bir durumda gerçekten de faizle çakıştığından, öteki durumlarda da, durum kesinlikle böyle değilken, hatalı bir biçimde, gene ranta faiz denmektedir.) Oysa toprak, sermaye yatırıldığı için değil, yatırılan sermaye, bu toprağı eskiden olduğundan daha üretken yaptığı için sermaye yatırıldıktan sonra rant getirir. Belli bir ülkedeki tüm toprakların bu sermaye yatırımına gereksinmesi olduğu varsayılırsa, bunu almamış olan her toprak parçasının önce bu aşamadan geçmesi gerekir ve daha şimdiden sermaye yatırımının sağladığı toprağın doğurduğu rant (bu durumda, getirilen faiz), tıpkı toprak, bu üstünlüğe doğal olarak sahipmiş ve öteki toprağın önce bunu yapay olarak edinmesi gerekirmiş gibi, farklılık rantı oluşurur.

Faize dönüşebilecek olan bu rant da, yatırılan sermaye amortize edilir edilmez salt farklılık rantı haline gelir. Tersî durumda, bir ve aynı sermaye, sermaye olarak iki kez varolmak zorunda kalacaktır.

Çok eğlendirici bir olgu da, Ricardo’nun, değer belirlenmesinin yalnızca emeğe dayandığı fikrine karşı çıkan tüm muhaliflerinin, farklılık rantına, topraktaki farklılıklardan doğan bir şey gözüyle bakmak yerine, burada değeri belirleyen emek değil doğa olduğunu belirtmeleridir; ama bunlar, aynı zamanda da bu belirlemeyi, toprağın yerine, ya da —ve daha da büyük bir ölçüde— ekimi sırasında toprağa konan sermayenin

faizine bağlamaktadırlar. Aynı emek, belli bir zaman dönemi içinde yaratılan bir üründe aynı değeri üretir; ama bu ürünün büyüklüğü ya da miktarı ve dolayısıyla bu ürünün herhangi bir tam kesri ile ilişkili olan değer bölümü, belli bir emek miktarı için, yalnızca ürünün miktarına bağlıdır, ve buna karşılık bu sonuncusu da verilen emek miktarının üretkenliğine bağlıdır, bu miktarın mutlak büyüklüğüne değil. Bu üretkenliğin, doğa yüzünden mi, yoksa toplum yüzünden mi olduğu önemli değildir. Yalnızca bizzat üretkenliğin emeğe, dolayısıyla sermayeye malolduğu durumda, bu, üretim-fiyatını yeni bir öge ile artırır — ki doğa kendi başına bunu yapmaz.

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM
MUTLAK TOPRAK RANTI

FARKLILIK rantı tahlilinde, en kötü toprağın hiç bir toprak rantı getirmediği, ya da daha genel olarak koyarsak, yalnızca, ürünü, piyasayı düzenleyen üretim-fiyatının altında bir bireysel üretim-fiyatına sahip olan toprağın toprak rantı ödediği, öyle ki bu biçimde ranta dönüştürülen bir artı-kâr doğduğu varsayımından hareket ettik. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, farklılık rantı yasası bu haliyle, bu varsayımın doğruluğundan ya da yanlışlığından tümüyle bağımsızdır.

Piyasanın düzenlendiği genel üretim-fiyatına P diyelim. O zaman, P , en kötü toprak A'nın üretiminin bireysel üretim-fiyatı ile çakışır; yani onun fiyatı, üretimde tüketilen değişmeyen ve değişen sermaye *artı* ortalama kâr (= işletmenin kârı *artı* faiz) karşılar.

Bu durumda rant sıfıra eşittir. Bir sonraki daha iyi toprak B'nin bireysel üretim-fiyatı $= P''$ dür, ve $P > P''$ dür; yani P , B toprağının ürününün gerçek üretim-fiyatından fazlasını karşılar. Şimdi $P - P' = d$ olduğunu varsayalım; dolayısıyla d , P'nin P''nden fazlası, B tipi toprağın çiftçisinin gerçekleştirdiği artı-kârdır. Bu d , toprakbeyine ödenmesi gereken ranta dönüştürülür. P'' , üçüncü toprak tipi C'nin gerçek üretim-fiyatı, ve $P - P'' = 2d$ olsun; o halde bu $2d$ ranta dönüştürülür; gene bunun gibi, P''' ; dördüncü toprak tipi D'nin bireysel üretim-fiyatı, ve toprak rantına dönüştürülen $P - P''' = 3d$ olsun, vb.. Şimdi A toprağı için rant

= 0) ve dolayısıyla ürününün fiyatı = $P + 0$ 'ın hatalı olduğunu varsayalım. Bunun yerine, onun da rant = r getirdiğini varsayalım. Bu durumda iki farklı sonuç çıkar.

Birincisi : A toprağının ürününün fiyatı onun üzerindeki üretim-fiyatı tarafından düzenlenmeyecek, bu fiyatın üzerinde bir fazla içerecek, yani = $P + r$ olacaktır. Çünkü, kapitalist üretim tarzının normal olarak işlediğini varsayarsak, yani çiftçinin toprakhayine ödediği r fazlasının, ne ücretlerden, ne de sermayenin ortalama kârından bir çıkartmayı temsil etmediğini varsayarsak, çiftçi, bunu, yalnızca, ürünü üretim-fiyatının üzerinde, böylece de, eğer bu fazlayı rant biçiminde toprakhayine aktarmak zorunda olmasaydı, ona artı-kâr getirecek biçimde satarak ödeyebilir. Bu durumda, bütün topraklardan elde edilen, piyasadaki toplam üretimin düzenleyici piyasa-fiyatı, sermayenin, bütün üretim alanlarında genel olarak getirdiği üretim-fiyatı, yani maliyetler *artı* ortalama kâra eşit bir fiyat olmayacak, üretim-fiyatı *artı* rant olacaktır. P değil, $P + r$ olacaktır. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı, genel olarak, düzenleyici genel piyasa-fiyatının, yani toplam ürünün sağlanabileceği fiyatın sınırını temsil eder, ve bu ölçüde, bu toplam ürünün fiyatını düzenler.

Ama **ikincisi :** Tarımsal ürünlerin genel fiyatının bu durumda önemli ölçüde değişmiş olmasına karşın, farklılık rantı yasası, gene de hiç bir biçimde etkisini yitirmez. Çünkü A toprağının ürününün fiyatı ve böylelikle genel piyasa-fiyatı = $P + r$ ise, B, C, D vb. toprakları için fiyat da gene bunun gibi, = $P + r$ olacaktır. Ama, B toprağı için $P - P' = d$ olduğuna göre, $(P + r) - (P' + r)$ de gene bunun gibi = d , ve C toprağı için, $P - P'' = (P + r) - (P'' + r) = 2d$, ve ensonu, D toprağı için $P - P''' = (P + r) - (P''' + r) = 3d$ olacaktır vb.. Böylece rantın bu yasadan bağımsız bir öge içermesine ve tarımsal ürünün fiyatıyla birlikte genel bir artış göstermesine karşın, farklılık rantı, eskisinin aynı olacaktır ve aynı yasa tarafından düzenlenecektir. O halde bundan şu sonuç çıkar ki, en az verimli topraklardaki rant açısından durum ne olursa olsun, farklılık rantı yasası yalnızca bundan bağımsız olmakla kalmaz, farklılık rantını, niteliğine uygun olarak kavramanın tek biçimi, A toprağı üzerindeki rantı = 0 saymaktır. Farklılık rantı açısından, bunun gerçekten = 0 mı yoksa > 0 mı olduğu önemli değildir ve aslında hesaba katılmaz.

O halde, farklılık rantı yasası aşağıdaki incelemenin sonuçlarından bağımsızdır.

Eğer şimdi, en kötü toprak A'nın ürününün hiç bir rant getirmediği varsayımının temelini daha derinden araştırarak olursak, yanıt, zorunlu olarak şöyle olacaktı: Eğer tarımsal ürünün, diyelim tahılın, piyasa-fiyatı, A toprağındaki bir ek sermayenin yatırımının olağan üretim-fiyatı ile sonuçlandığı, yani sermaye üzerinden olağan ortalama kârın geldiği düzeye ulaşırsa, bu koşul, ek sermayeyi A toprağına yatırmak için yeterlidir. Bir başka deyişle, bu koşul, olağan kâr getiren yeni sermayeyi yatırmak ve onu normal biçimde kullanmak için, kapitaliste yeterlidir.

Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu durumda, piyasa-fiyatı, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmalıdır. Çünkü, ek sermaye yaratılır yaratılmaz, açıktır ki, arz ve talep arasındaki ilişki değişikliğe uğrar. Eskiden arz yetersizdi. Şimdi yeterlidir. O halde fiyat düşmelidir. Düşmesi için, A'nın üretim-fiyatından yüksek olmuş olması gerekir. Ama yeni ekime açılan A toprağının daha az verimli olması gerçeği yüzünden, fiyat, B toprağının üretim-fiyatının piyasayı düzenlediği zamanki kadar düşük bir düzeye tekrar düşmez. A'nın üretim-fiyatı, piyasa-fiyatındaki, geçici değil, nispeten sürekli yükselişin sınırını oluşturur. Öte yandan ekime açılan yeni toprak, o zamana kadar düzenleyici olan A toprağından daha verimli ise ve gene de ancak artan talebi karşılamaya yetiyorsa, piyasa-fiyatı değişmeden kalır. Ama, en zayıf toprak tipinin rant getirip getirmediği sorusunun araştırılması, bu durumda da, bizim mevcut soruşturmanızla çakışır, çünkü burada da, A toprağının hiç bir rant getirmediği varsayımı, piyasa-fiyatının, kapitalistin bu fiyatla, yatırılan sermaye *artı* ortalama kârı tam olarak kapsamasına yeterli olması gerçeğiyle açıklanacaktır; kısacası, piyasa-fiyatının ona metallerinin üretim-fiyatını getirdiği gerçeğiyle açıklanacaktır.

Her durum ve koşulda, kapitalist çiftçi, kapitalist olarak böyle bir karar gücüne sahip olduğu ölçüde, bu koşullar altında A toprağını ekebilir. A toprağındaki normal sermaye yayılmasının önkoşulu şimdi mevcuttur. Ama kapitalist çiftçinin, şimdi, sermayenin yayılması için ortalama koşullar altında, hiç rant ödemek zorunda olmasa bile, A toprağına sermaye yatırabileceği öncülünden, A kategorisine dahil olan bu toprağın, şimdi, hemen çiftçinin kullanımında olduğu sonucu asla çıkmaz. Kiracı çiftçinin, hiç bir rant ödemek zorunda olmasaydı, sermayesi üzerinden olağan kârı gerçekleştirebileceği gerçeği, hiç de, toprakbeyinin toprağını bedavadan çiftçiye vermesi ve iş arkadaşlığı uğruna *crédit gratuit** bahşedecek kadar hayırsever olması için bir temel oluşturmaz. Böyle bir varsayım, toprak mülkiyetinin soyutlanması, toprak mülkiyetinin kaldırılması anlamına gelecektir, ve tam da bu sonuncunun varlığıdır ki, sermaye yatırıma ve toprakta sermayenin özgürce yayılmasına bir sınırlama oluşturur. Çiftçinin, eğer hiç rant ödemek zorunda olmasaydı, bir başka deyişle, gerçekte, sanki toprak mülkiyeti yokmuş gibi davranabilseydi, tahıl fiyatları düzeyinin, A toprağının işlenmesindeki sermayesinin yatırımı ile, olağan kârı gerçekleştirmesine olanak sağlayacağı yolundaki basit düşüncesinin karşısında, bu sınırlama hiç de ortadan kalkmaz. Ama, farklılık rantı, toprak mülkiyetinde bir tekelin varlığını, sermayeye bir sınırlama olarak toprak mülkiyetini öngörür, çünkü bu olmaksızın, artı-kâr, ne toprak rantına dönüştürülecek, ne de çiftçinin yerine toprakbeyinin payına düşecektir. Ve bir sınırlama olarak toprak mülkiyeti, farklılık rantı biçiminde rant, örneğin A toprağı üzerinde ortadan kalk-

* Bedava kredi. —ç.

tiği zaman bile, var olmaya devam eder. Eğer, toprakta sermaye yatırımının rant ödenmeksizin gerçekleşebileceği, kapitalist üretime sahip bir ülkedeki durumları ele alırsak, göreceğiz ki, bunların tümü de, toprak mülkiyetinin ayrıca hukuken kaldırılmasına olmasa bile, *de facto* * kaldırılmasına dayanmaktadırlar; ama bu, ancak, tam da niteliği gereği raslansal olan çok özgül koşullar altında yer alabilir.

Birincisi : Toprakbeyinin kendisi bir kapitalist ya da kapitalistin kendisi bir toprakbeyi olduğu zaman. Bu durumda, piyasa-fiyatı, şimdi A toprağı olan topraktan, üretim-fiyatını, yani sermayenin yenilenmesi *artı* ortalama kârı elde etmesini mümkün kılmaya yetecek kadar yükselir yükselmez, toprağını *kendisi yönetebilir*. Ama niçin? Çünkü, onun için, toprak mülkiyeti, sermaye yatırımına bir engel oluşturmaz. Toprağına yalnızca doğanın bir ögesi olarak davranabilir ve bu yüzden yalnızca sermayesini yayma düşünceleri, kapitalist düşünceler ona yol gösterebilir. Böyle durumlar pratikte ortaya çıkar, ama ancak istisnâ olarak. Toprağın kapitalist ekimi, nasıl ki, işlev yapmakta olan sermayenin, toprak mülkiyetinden ayrılmasını öngörürse, bir kural olarak, toprak mülkiyetinin kendi-kendine yönetimini de dışlar. Hemen anlaşılmaktadır ki, bu durum, salt raslansal bir durumdur. Eğer artan tahıl talebi, kendi-kendine yöneten mülk sahiplerinin elinde olandan daha büyük bir A tipi toprak alanının ekimini gerektirirse, bir başka deyişle, ekilmek üzere A tipi toprağın bir bölümünün kirayla tutulması gerekirse, toprak mülkiyetinin sermaye yatırımına koyduğu sınırlamanın bu nazari kaldırılması, bir anda çöker. Kapitalist üretim tarzı altında, sermaye ile toprak, çiftçiler ile toprakbeyleri arasındaki farklılaşma ile işe başlamak, sonra da dönerek, her nerede ve her ne zaman, sermaye, toprak mülkiyeti ondan ayrı ve farklı değilse, toprağın ekiminden rant sağlamayacak olursa, toprakbeylerinin bir kural olarak kendi topraklarını yönettiklerini varsaymak saçma bir çelişkidir. (Aşağıda aktarılan, Adam Smith'in madencilik rantına ilişkin parçalarına bakınız.***) Toprak mülkiyetinin bu kaldırılması raslansaldır. Olabilir de olmayabilir de.

İkincisi : Kiraya verilen bir mülkün toplam alanında, mevcut piyasa-fiyatlarında hiç rant getirmeyen bazı bölümler olabilir, öyle ki bunlar, aslında bedavadan verilmiştir. Ama toprakbeyi buna o gözle bakmaz, çünkü o, kiraya verilen toprağın toplam rantını görür, onu oluşturan ayrı ayrı parçaların özgül rantını değil. Bu durumda, kiraya verilen mülkün içindeki rantsız parçalar açısından, sermaye yatırımına bir sınırlama olarak toprak mülkiyeti, kapitalist çiftçi için ortadan kalkar; ve bu, gerçekte, toprakbeyinin kendisiyle sözleşme ile olur. Ama, kapitalist çiftçi, salt bunlarla bağlanırlı olan toprak için rant ödediğinden, bu parçalar için rant ödemez. Burada, arz açığını üretmek için kesinlikle yeni bir üretim

* Fiili olarak. —ç.

** Bu baskıda: s. 681. —Ed.

alanı olarak daha zayıf A toprağına başvurmamak yerine daha zayıf A toprağının, yalnızca, daha iyi toprağın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu bir düzenleme öngörülmektedir. Ama araştırılması gereken durum, tamı tamına, A tipi topraktaki bazı toprak parçalarının bağımsız olarak yönetilmesi gereken, yani kapitalist üretim tarzı altında genellikle hüküm süren koşullar yüzünden bağımsız olarak kiraya verilmesi gereken durumdur.

Üçüncüsü : Bir çiftçi, bu yolla sağlanan ek ürün, ona yalnızca, yürürlükte olan piyasa-fiyatlarında, üretim-fiyatını getirirse bile, yani ona olan kârı sağlasa, ama hiç bir ek rant ödemesine olanak vermese bile, aynı kiraya verilmiş mülke, ek sermaye yatırabilir. Böylece, toprağına yatırılan sermayenin bir bölümü ile toprak rantı öder, ama öteki ile ödemez. Ancak, bu varsayımın sorunun çözümüne ne kadar az yardımcı olduğu şu aşağıdakinden anlaşılabilir: Eğer piyasa-fiyatı (ve toprağın verimliliği), eski sermayede olduğu gibi, üretim-fiyatına ek olarak bir artı-kâr getiren ek sermayesiyle, ek bir ürün elde etmesini mümkün kılsa, kira sözleşmesi sona ermediği sürece, bu artı-kârı cebe indirebilmektedir. Ama niçin? Çünkü, toprak mülkiyetinin sermayesinin toprağına yatırılmasına koyduğu sınırlama, kira sözleşmesi süresince ortadan kaldırılmıştır. Ama, daha zayıf nitelikteki ek toprağın ona bu artı-kârı sağlaması için, bağımsız olarak temizlenmesi ve bağımsız olarak kiraya verilmesi gerektiği yolundaki basit gerçek, eski topraktaki ek sermaye yatırımının, artık, gereken arz artışını üretmeye yetmediğini çürütülmez bir biçimde tanıtlamaktadır. Bir varsayım ötekini dışlıyor. Şurası bir gerçek ki, şimdi şöyle söylenebilir: En kötü toprak A üzerindeki rantın kendisi —karşılaştırma ister toprak sahibinin kendisi tarafından işlenen toprağına göre (ama bu, salt bir raslansal istisna olarak meydana gelir), ister hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımlarına göre yapılsın— farklılık rantıdır. Ama bu, 1) çeşitli toprak kategorilerinin verimliliğindeki farklılıktan doğmayan ve dolayısıyla A toprağının hiç rant getirmediğini ve ürününün üretim-fiyatından satıldığını *öngörmeyen* bir farklılık rantı olacaktır; ve 2) aynı kiraya verilmiş mülkteki ek sermaye yatırımlarının rant getirip getirmemesi durumunun, ekime açılacak A sınıfından yeni toprağın rant getirip getirmemesi sorunu ile ilgisi yoktur, tıpkı, örneğin, yeni bir bağımsız imalat işinin kurulmasının, aynı daldaki bir başka fabrikatörün, sermayesinin bir bölümünün, hepsini kendi işinde kullanmadığı için faiz getiren senete yatırmaması, ya da ona tam kâr getirmeyen, ama gene de faizden daha fazla getiren bazı iyileştirmeler yapması ile ilgisi olmaması gibi. Bu, onun için ikincil önem taşır. Öte yandan, yeni ek kuruluşlar, ortalama kârı getirmelidir ve bu ortalama kârı elde etmek umuduyla örgütlenmişlerdir. Elbette şurası bir gerçektir ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımları ve A tipi yeni toprağın ek ekimi, karşılıklı olarak birbirini sınırlar. Daha az elverişli üretim koşulları altındaki aynı kiraya verilmiş mülke ek sermayenin

yatırılabileceği sınır, A toprağındaki rakip yeni yatırımlarla belirlenir, öte yandan, bu toprak kategorisinin getirebileceği rant, eski kiraya verilmiş mülklerdeki rakip ek sermaye yatırımlarıyla sınırlanmıştır.

Ama bütün bu belirsiz kaçamaklar, basit bir biçimde şöyle ifade edilen sorunu çözmezler: Tahılın (bu araştırmada, bu, genel olarak toprak ürünlerini temsil etmektedir) piyasa-fiyatının, A toprağından bölümlerin ekime açılmasına izin verecek yeterlikte olduğunu ve bu yeni alanlara yatırılan sermayenin üretim-fiyatını getirebildiğini, yani sermaye *artı* ortalama kârı tekrar yerine koyabildiğini varsayın. Böylece, A toprağında sermayenin normal yayılması için koşulların var olduğunu varsayın. Bu yeterli midir? Bu sermaye, bu durumda, gerçekten yatırılabilir mi? Yoksa piyasa-fiyatı, en kötü toprak A'nın bile rant getirdiği noktaya kadar yükselmeli midir? Bir başka deyişle, toprak sahibinin tekeli, salt kapitalist görüş açısından tekelin yokluğunda durum böyle olmazken sermaye yatırımını engeller mi? Sorunun kendisinin konuş biçiminden şu çıkmaktadır ki, eğer örneğin, ek sermayeler, belli piyasa-fiyatında ortalama kâr getiren, ama hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklere yatırılmışsa, bu durum, sermayenin, gene ortalama kârları getiren, ama hiç rant getirmeyen A toprağına, şimdi gerçekten yatırılıp yatırılamayacağı sorusunu hiç bir biçimde yanıtlamaz. Ama önümüzdeki soru da tam budur. Hiç rant getirmeyen ek sermaye yatırımlarının talebi karşılamadığı gerçeği, A tipi yeni toprağın ekime açılması zorunluluğı ile tanıtlanmaktadır. Eğer A toprağının ek ekimi ancak rant getirdiği ölçüde, yani üretim-fiyatından daha fazla getirdiği ölçüde gerçekleşiyorsa, tam iki seçenek mümkündür. Ya, piyasa-fiyatı öyle olmalıdır ki, eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımları ister çiftçi, ister toprakbeyi tarafından cebe indirilsin, artı-kâr getirsinler. Fiyattaki bu artış ve son ek sermaye yatırımlarından gelen bu artı-kâr, bu durumda, A toprağının rant getirmeksizin ekilememesi gerçeğinin sonucudur. Çünkü, eğer, üretim-fiyatı, yalnızca ortalama kâr getirecek ekimin gerçekleşmesi için yeterli olsaydı, fiyat bu kadar yükseğe çıkmayacaktı ve bu yeni toprak pazarının rekabeti, bunlar tam bu üretim-fiyatını getirir getirmez hissedilmeye başlanacaktı. Hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek yatırımlarla rekabet edenler, bu durumda, A toprağındaki gene hiç rant getirmeyen yatırımlar olacaktı. — Ya da, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımlar hiç rant getirmezler, ama gene de piyasa-fiyatı, A toprağının ekime açılmasını ve rant getirmesini mümkün kılacak ölçüde yükselmiştir. Bu durumda, hiç rant getirmeyen ek sermaye yatırımı, yalnızca, A toprağı, piyasa-fiyatı rant ödemesine izin verinceye kadar ekilmeyeceği için mümkün olmuştur. Bu koşul olmaksızın onun ekimi, daha düşük bir fiyat düzeyinde zaten başlamış olacaktı ve rantsız olağan kârı getirmek için yüksek piyasa-fiyatı gerektiren eski kiraya verilmiş mülklerdeki o daha sonraki sermaye yatırımları, yeralamayacaktı. Şurası gerçektir ki, bunlar, yüksek piyasa-fiyatında yalnızca ortalama kâr

getirirler. O halde A toprağı ekime açıldığı andan itibaren düzenleyici üretim-fiyatı haline gelecek olan daha düşük bir üretim-fiyatında, bunlar, bu ortalama kârı getirmeyeceklerdi, yani o halde, yatırımlar bu koşullar altında hiç yer almamış olacaktı. Bu yolla, A toprağından gelen rant, gerçekten de, hiç rant getirmeyen eski kiraya verilmiş mülklerdeki yatırımlarla karşılaştırıldığında farklılık rantını oluşturacaktır. Ama öyle ki, A'nın toprak alanlarında oluşan bu farklılık rantı, bu alanların, rant getirmediğçe ekime hiç de açık olmamaları gerçeğinin bir sonucundan başka bir şey değildir, yani öyle ki, aslında, toprak tiplerindeki hiç bir farklılık tarafından belirlenmeyen ve eski kiraya verilmiş mülklerdeki olası ek sermaye yatırımlarına bir engel oluşturan bu rant için zorunluluk söz konusudur. Her iki durumda da, A toprağından gelen rant, yalnızca tahıl fiyatlarındaki yükselmenin bir sonucu olmayacak, tersine, ekiminin mümkün olması için en kötü toprağın rant getirmesi gerektiğ gerçeğ, tahıl fiyatlarının, bu koşulun gerçekleşeceğ noktaya kadar yükselmesinin nedeni olacaktır.

Farklılık rantı şu özelliğ sahiptir: toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, tersi durumda, çiftçinin cebine akacak olan ve çiftçinin sözleşme süresi boyunca belli koşullar altında gerçekten de cebe indirebileceğ artı-kârın yolunu keser. Toprak mülkiyeti, burada, yalnızca, mülkiyetle hiç bir ilgisi olmaksızın (aslında, piyasa-fiyatını düzenleyen üretim-fiyatının rekabetle belirlenmesi sonucunda) doğan ve artı-kâra dönüşen meta-fiyatının bir bölümünün aktarılmasının nedenidir — fiyatın bu bölümünün bir kişiden ötekine, kapitalistten toprakbeyine aktarılmasının nedenidir. Ama toprak mülkiyeti, fiyatın bu bölümünü, ya da fiyatın bu bölümünü koşullandıran fiyat artışını *yaratan* neden değildir. Öte yandan, en kötü toprak A, üretim-fiyatının üzerinde bir şey, rant getirinceye kadar — ekimi üretim-fiyatını getirecek olmasına karşın — ekilemezse, o zaman, toprak mülkiyeti, fiyattaki *bu* artışın yaratıcı nedenidir. *Toprak mülkiyetinin kendisi rantı yaratmıştır.* Eğer, sözü edilen ikinci durumda olduğu gibi, şimdi A toprağı üzerinde ödenen rant, yalnızca üretim-fiyatını ödeyen, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son ek sermaye yatırımları ile karşılaştırıldığında, farklılık rantını oluşturuyorsa, bu gerçek değişmez. Çünkü, düzenleyici piyasa-fiyatı, A toprağından rant gelmesine izin verecek ölçüde yükseğ çıkıncaya kadar, A toprağının ekilemeyeceğ koşulu — yalnızca bu koşul, burada, piyasa-fiyatının, eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımların, gerçekte yalnızca, üretim-fiyatlarını, ama aynı zamanda da A toprağı üzerinde rant getiren bir üretim-fiyatını getirmelerini mümkün kılacak bir noktaya yükselmesi gerçeğinin temelidir. A toprağının rant getirmek zorunda olması gerçeğ, bu durumda, A toprağı ile eski kiraya verilmiş mülklerdeki son yatırımlar arasındaki farklılık rantının nedenidir.

Genel olarak, A toprağının hiç rant getirmediğini söylerken —tahıl fiyatının üretim-fiyatı ile düzenlendiğini varsayarak— sözcüğün kesin anlamında rantı kastediyoruz. Eğer çiftçi, emekçilerinin normal ücretlerinden, ya da kendi normal ortalama kârından düşülen bir miktarı oluşturan “kiralama parası” ödüyorsa, rant, yani metallerinin fiyatının, ücretlerden ve kârdan ayrı, bağımsız bir parçasını ödemektedir. Zaten belirtmiştik ki, uygulamada, bu, sürekli olarak, gerçekleşmektedir. Belli bir ülkede tarım emekçilerinin ücretleri genel olarak, normal ortalama ücretler düzeyinin altına düşürüldüğü, öyle ki, ücretlerden düşürülen bir miktar, ücretlerin bir bölümü, genel bir kural olarak rantta girdiği sürece, en kötü toprağı eken çiftçi için, bu, istisnâ bir durum oluşturmaz. En kötü toprağın ekimini mümkün kılan aynı üretim-fiyatında, bu düşük ücretler zaten onu meydana getiren bir ögeyi oluştururlar, ve bu yüzden ürünün üretim-fiyatında satılması, bu toprağı eken çiftçinin herhangi bir rant ödemesini mümkün kılmaz. Toprakbeyi, toprağını, satış-fiyatında ücretlerin üzerinde gerçekleştirdiğinin, tümünü ya da büyük bir bölümünü, toprakbeyine rant biçiminde ödemekten hoşnut kalabilen herhangi bir emekçiye de kiraya verebilir. Ancak bütün bu durumlarda, kiralama parası ödenmesi gerçeğine karşın, hiç bir gerçek rant ödenmemiştir. Ama her nerede, koşullar, kapitalist üretim tarzı altındaki koşullara tekabül ediyorsa, rant ve kiralama parası çakışmalıdır. Oysa burada tahlil edilmesi gereken de tam bu normal koşuldur.

Yukarda ele alınan durumlar bile —ki bunlarda, kapitalist üretim tarzı altında, topraktaki sermaye yatırımları gerçekten rant getirmeden yapılabilirler— sorununuzun çözümüne katkıda bulunmaz, koloni koşullarına atıfta bulunmak ise daha da yararsızdır. Bir koloninin koloni olduğunu saptayan ölçüt —burada yalnızca gerçek tarımsal kolonilerden sözediyoruz— yalnızca, mevcut, doğal durumdaki geniş verimli toprak alanı değildir. Daha çok, bu toprağın maledinilmemiş olması, özel mülkiyete tâbi tutulmamış olması durumudur. Eski ülkelerle koloniler arasındaki, toprak açısından büyük fark şurada yatar: Wakefield’in³⁵ doğru olarak belirttiği ve fizyokrat Mirabeau *père*’in* ve öteki eski iktisatçıların ondan çok önce keşfettiği gibi, toprak mülkiyetinin hukuken ya da gerçekte var olmayışı. Kolonistler yalnızca toprağı mal mı ediniyorlar, yoksa, gerçekten devlete, toprakta, geçerli hukukî bir tasarruf hakkı için nominal bir toprak fiyatı biçiminde bir ücret mi ödüyorlar, burada bu önemli değildir. Ayrıca oraya zaten yerleşmiş olan kolonistlerin, toprağın hukukî sahibi olabilmeleri de önemli değildir. Gerçekten de, toprak mülkiyeti, burada sermaye yatırımına —ve ayrıca, sermayesiz emek yatırımına— hiç bir sınırlama getirmez; toprağın bir kısmının oraya zaten

³⁵ Wakefield, *England and America*, London 1833. Ayrıca, *Das Kapital*, Buch I, Kap. XXV [*Kapital*, Birinci Cilt, Otuzüçüncü Bölüm. — *Ed.*] ile karşılaştırınız.

* Baba. —ç.

yerleşmiş olan kolonistler tarafından maledinilmesi, yeni gelenlerin sermayelerini ya da emeklerini yeni toprak üzerinde kullanmalarını engellemez. Bu yüzden —toprak mülkiyetinin sermayenin bir yatırım alanı olarak toprağı kısıtladığı hallerde—; toprak mülkiyetinin, toprağın ürünlerinin fiyatı ve rant üzerine etkisini incelemek gerekli olduğu zaman, tarımda, ne kapitalist üretim tarzının, ne de ona uygun düşen toprak mülkiyeti biçiminin, var olmadığı —aslında toprak mülkiyeti hiç yoktur— özgür burjuva kolonilerinden söz etmek son derece saçma olacaktır. Örneğin Ricardo, toprak rantı konusundaki bölümünde böyle yapmaktadır. Önsözde, toprağın maledinilmesinin toprağın ürünlerinin değeri üzerine etkisini araştırmak niyetinde olduğunu belirtmekte ve bundan sonra doğrudan doğruya kolonileri bir örnek olarak almakta, bununla, toprağın nispeten ilkel bir durumda bulunduğunu ve topraktan yararlanmanın toprak mülkiyeti tekeli ile sınırlanmadığını varsaymaktadır.

Toprağın salt hukukî sahipliği, toprak sahibi için hiç bir toprak rantı yaratmaz. Ama, gerçekten de, ona, toprak ister gerçek tarımsal amaçlar için, ister yapı vb. gibi öteki üretim amaçları için kullanılsın, iktisadî koşullar, toprağı kendisine bir artı getirecek biçimde kullanmasına izin verinceye dek, kullanım dışında tutmak gücünü verir. O, alanın mutlak büyüklüğünü çoğaltamaz ya da azaltamaz, ama piyasaya konan toprak miktarını değiştirebilir. Dolayısıyla, Fourier'ın de zaten gözlemlemiş olduğu gibi, tüm uygar ülkelerde toprağın nispeten önemli bir bölümünün daima ekilmeden kalması tipik bir gerçektir.

O halde, talebin, diyelim o zamana kadar ekilenlerden daha az verimli olan yeni toprakların ekime açılmasını gerektirdiğini varsayarsak — toprakbeyi, sırf toprağın ürününün piyasa-fiyatı, çiftçiye üretim-fiyatını ve böylece de topraktaki yatırımı üzerinden olağan kârı getirecek ölçüde yükseldi diye, toprağını hiç bir karşılığı olmadan kiraya verecek midir? Hiç de değil. Sermaye yatırımının ona rant getirmesi gerekir. Toprağı için ona kiralama parası ödenebilinceye kadar, toprağını kiraya vermez. Bu yüzden, piyasa-fiyatı, üretim-fiyatının üzerinde bir noktaya, örneğin $P + r$ 'ye çıkmalıdır, öyle ki, toprakbeyine rant ödenebilsin. Varsayımımıza göre toprak mülkiyeti kiraya verinceye kadar hiç bir şey getirmediğinden, o zamana kadar iktisaden değersiz olduğundan piyasa-fiyatındaki, üretim-fiyatının üzerine çıkan ufak bir artış, en zayıf nitelikteki yeni toprağı piyasaya getirmeye yeter.

Şimdi şu soru doğuyor: En kötü toprağın hiç bir verimlilik farkından sağlanamayacak toprak rantı getirmesi gerçeğinden, toprağın ürününün fiyatının, zorunlu olarak, olağan anlamda bir tekel fiyatı olduğu ya da vergiyi devlet yerine toprakbeyinin koyması yolundaki tek ayrımla rantın bir vergi gibi girdiği bir fiyat olduğu sonucu çıkar mı? Söylemeye gerek yok ki, bu vergi, kendine özgü iktisadî sınırlara sahiptir. Eski kiraya verilmiş mülklerdeki ek sermaye yatırımlarıyla, dışardan gelen toprak ürünlerinin rekabetiyle —bunların ithalinin kısıtsız olduğunu varsayar-

sak— toprakhaylerinin kendileri arasındaki rekabetle, ve ensonu, tüketici-lerin gereksinmeleri ve ödeme yetenekleriyle sınırlanmıştır. Ama burada sorun bu değildir. Sorun en kötü toprak üzerinden ödenen rantın, bir metaya konan verginin onun fiyatına girmesi, yani metain değerinden bağımsız bir öge olarak girmesi ile aynı biçimde, bu toprağın ürünlerinin fiyatına —varsayımımıza göre genel piyasa-fiyatını düzenleyen fiyat— girip girmediğidir.

Bu, hiç de zorunlu olarak çıkan bir sonuç değildir, ve bunun böyle olduğu yolundaki tartışma, yalnızca metaların değeri ile üretim-fiyatları arasındaki ayrımın şimdiye kadar anlaşılmamış olmasındandır. Gördük ki, bir bütün olarak ele alındığında, metaların üretim-fiyatlarının, yalnızca toplam değerleri tarafından düzenlenmelerine karşın, ve çeşitli türdeki metaların üretim-fiyatlarının hareketinin, bütün öteki koşullar eşit olmak kaydıyla yalnızca değerlerinin hareketiyle belirlenmesine karşın, bir metain üretim-fiyatı, hiç de değerine özdeş değildir. Gösterilmişti ki, bir metain üretim-fiyatı, değerinin üzerinde ya da altında olabilir, ve değeri ile yalnızca istisnai olarak çakışır. Dolayısıyla toprağın ürünlerinin üretim-fiyatlarının üzerinde satılması gerçeği, hiç de bunların değerlerinin üzerinde satıldığını tanıtlamaz; tıpkı, sanayi ürünlerinin, ortalama olarak üretim-fiyatları üzerinden satılmaları gerçeğinin, değerleri üzerinden satıldıklarını tanıtlamaması gibi. Tarımsal ürünlerin, üretim-fiyatlarının üzerinde ve değerlerinin altında satılmaları mümkünken, öte yandan da, birçok sınaî ürün, salt değerleri üzerinde satıldıkları için, üretim-fiyatını getirir.

Bir metain üretim-fiyatının değeriyle bağıntısı, salt, metai üreten sermayenin değişen bölümünün değişmeyen bölümüne oranıyla, ya da onu üreten sermayenin organik bileşimi ile belirlenir. Eğer, belli bir üretim alanında, sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, yani sermayenin ücretler için kullanılan değişen parçası, emeğin maddi koşulları için kullanılan değişmeyen parçasına oranla, ortalama toplumsal sermayede olduğundan daha büyükse, o zaman, onun ürününün değeri, üretim-fiyatının üzerinde olmalıdır. Bir başka deyişle, böyle sermaye daha çok canlı emek kullandığı için, emeğin eşit biçimde sömürüldüğünü varsayarsak, toplumsal ortalama sermayenin eşit büyüklükteki bir tam bölümünden daha çok artı-değer ve dolayısıyla daha çok kâr üretir. Bu yüzden, bu üretim-fiyatı, sermayenin yerine konması *artı* ortalama kâra eşit olduğuna ve ortalama kâr bu metada üretilen kârdan daha düşük olduğuna göre, ürününün değeri üretim-fiyatının üzerindedir. Ortalama toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değer, bu düşük bileşimdeki bir sermaye tarafından üretilen artı-değerden azdır. Belli bir üretim alanına yatırılan sermaye, toplumsal ortalama sermayeden daha yüksek bir bileşimde ise, durum tersidir. Onun ürettiği metaların değeri, üretim-fiyatlarının altındadır, en gelişmiş sanayilerin ürünlerinde durum genellikle böyledir.

Eğer, belli bir üretim alanındaki sermaye, ortalama toplumsal sermayeden daha düşük bir bileşimde ise, o zaman bu her şeyden önce, yalnızca, bu özel üretim alanındaki toplumsal emeğin üretkenliğinin, ortalamanın altında olduğunu söylemenin bir başka biçimidir; çünkü, ulaşılan üretkenlik düzeyi, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye nispi üstünlüğünde, ya da —verilen sermaye için— ücretler için kullanılan bölümün sürekli azalmasında kendini gösterir. Öte yandan, eğer belli bir üretim alanındaki sermaye daha yüksek bir bileşimdeyse, o zaman bu, üretkenlikte ortalamanın üzerinde olan bir gelişmeyi yansıtır.

Nitelikleri gereği, incelenmeleri tartışmamız dışında tutulan gerçek sanat yapıtlarını bir yana bırakırsak, üstelik açıktır ki, farklı üretim alanları kendilerine özgü teknik özelliklerine uygun olarak, farklı oranlarda değişen ve değişmeyen sermaye gerektirirler, ve canlı emek bazılarında daha büyük, ötekilerde daha küçük rol oynamak zorundadır. Örneğin, tarımdan kesinlikle ayırddedilmesi gereken istihraç sanayinde, değişmeyen sermayenin bir ögesi olarak hammadde, bütünüyle mevcut değildir ve hatta, yardımcı madde bile ender olarak önemli bir rol oynar. Oysa madencilik sanayiinde, değişmeyen sermayenin öteki parçası, yani sabit sermaye, önemli bir rol oynar. Gene, burada da, ilerleme, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi artışla ölçülebilir.

Eğer asıl tarındaki sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkinden düşükse, o zaman, bu, *prima facie*, gelişmiş üretime sahip ülkelerde, tarımın, işleme sanayilerindeki ile aynı ölçüde ilerlemiş olduğu gerçeğini ifade eder. Böyle bir gerçek —belirleyici iktisadi koşullar da kısmen dahil olmak üzere tüm öteki koşullardan başka— kimyada, jeolojide ve fizyolojideki daha sonraki ve oldukça yeni gelişmelere, ve özellikle bunların tarıma uygulanmalarına oranla mekanik biçimlerdeki gelişmenin ve özellikle bunların uygulanmalarının, daha erken ve daha hızlı olmasıyla açıklanabilir. Bu arada şunu belirtelim, bizzat tarımın ilerlemesinin, değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayedeki nispi bir büyüme ile sürekli olarak ifade edildiği, kesin ve eskiden beri bilinen bir gerçektir.³⁶ Kapitalist üretimin hüküm sürdüğü belirli bir ülkede, örneğin İngiltere’de, tarımsal sermayenin bileşiminin ortalama toplumsal sermayeninkinden düşük olup olmadığı, ancak istatistikî olarak kararlaştırılacak bir sorundur, ve bizim amaçlarımız açısından, buna ayrıntılı olarak girmek gereksizdir. Her durum ve koşulda, tarımsal ürünlerin değerinin üretim-fiyatından ancak bu varsayıma dayanılarak yüksek olabileceği, teorik olarak saptanmıştır. Bir başka deyişle tarımda belli büyüklükteki bir sermaye, ortalama toplumsal bileşime sahip aynı büyüklükteki bir sermayeden, daha çok artı-değer üretir, ya da, aynı şey demek olan, daha çok artı-emeği harekete geçirir ve emri altına alır (ve bununla

³⁶ Bkz: Dombasle [*Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole*, Paris 1824-37. —Ed.] ve R. Jones [*An Essay on the Distribution of Wealth, etc.*, London 1831, s. 223 vd.. —Ed.].

genel olarak daha çok canlı emek kullanır).

O halde, bu varsayım, burada tahlil ettiğimiz ve ancak bu varsayım yürürlükte olduğu sürece geçerli olan rant biçimi için yeterlidir. Bu varsayım nerede geçerli değilse, buna uygun olan rant biçimi de artık geçerli olmaz.

Ama, tarımsal ürünlerin değerinde, üretim-fiyatlarının üzerinde bir fazlanın salt varlığı, kendi başına, çeşitli toprak tiplerinin verimliliğindeki ve aynı toprak üzerindeki ardarda sermaye yatırımlarındaki farklılıklardan bağımsız olan bir toprak rantının — kısacası, kavram olarak farklılık rantından kesinlikle ayırdedilecek ve dolayısıyla *mutlak* rant diye adlandırabileceğimiz bir rantın varlığını açıklamak için yeterli değildir. Çok sayıda imalât ürünü, ranta dönüştürülebilecek, ortalama kârın üzerinde herhangi bir fazla ya da artı-kâr getirmeksizin, değerlerinin, üretim-fiyatlarından daha yüksek olması gerçeği ile tanımlanırlar. Tersine, üretim-fiyatı ve onun ifade ettiği genel kâr oranı kavramı ve bunların varlığı, tek tek metaların, değerleri üzerinden satılmadığı gerçeğine dayanır. Üretim-fiyatları, meta değerlerinin bir eşitlenmesinden doğar. Çeşitli üretim alanlarında tüketilen ayrı ayrı sermaye-değerleri yerine konduktan sonra, bu, tüm artı-değeri, tek tek üretim alanlarında üretilmiş olan ve böylece bunların metalarına katılmış olan miktarda orantılı olarak değil, ortaya konan sermayelerin büyüklüğü ile orantılı olarak dağıtır. Ancak bu biçimdedir ki, üretim-fiyatı ve onun tipik ögesi olan ortalama kâr doğar. Toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerin dağıtılmasında rekabet aracılığıyla bu eşitlemeyi sağlamak ve bu eşitlemenin önündeki tüm engelleri yenmek, sermayelerin sürekli eğilimidir. Bu yüzden bunlar tüm koşullar altında metaların değerleri ve üretim-fiyatları arasındaki farklılıktan değil de, daha çok, piyasaya hükmeden genel üretim-fiyatı ile, ondan farklı olan bireysel üretim-fiyatları arasındaki farklılıktan doğan artı-kârları; belli bir üretim alanında geçerli olan, ve onun için iki farklı alan arasında geçerli olmayan ve böylece de çeşitli alanların genel üretim-fiyatlarını, yani genel kâr oranını etkilemeyen, bunun yerine değerlerin üretim-fiyatlarına dönüşmesini ve genel bir kâr oranını öngören artı-kârları hoşgörmek eğilimindedirler. Ama bu varsayım, daha önce de tartışıldığı gibi, toplam toplumsal sermayenin, çeşitli üretim alanları arasında sürekli olarak değişen orantılı dağılımına, sermayelerin aralıksız giriş-çıkışına, bunların bir alandan ötekine aktarılabilmelerine, kısacası, bunların toplam toplumsal sermayenin bağımsız parçaları için, bir sürü elverişli yatırım alanını temsil eden, çeşitli üretim alanları arasındaki serbest hareketlerine dayanır. Bu durumda öncül, hiç bir engelin, ya da salt raslansal ve geçici bir engelin, sermayelerin —örneğin meta-değerlerinin üretim-fiyatlarından daha yüksek olduğu, ya da üretilen artı-değerin ortalama kârı aştığı bir üretim alanında— değeri üretim-fiyatına indirmek ve böylece, bu üretim alanının fazla artı-değerini, sermayenin yararlandığı bütün alanlar arasında orantılı dağıtmaktaki reka-

betine müdahale etmemesidir. Ama eğer tersi olursa, eğer sermaye ancak kısmen yenebileceği, ya da hiç yenemeyeceği, ve bazı alanlardaki yatırımını sınırlayan, bu yatırıma, ancak, artı-değerin bir ortalama kâra genel eşitlenmesini kısmen ya da tümüyle dışlayan koşullar altında kabul eden yabancı bir güçle karşılaşır, o zaman açıktır ki, böyle üretim alanlarında, metaların değerinin üretim-fiyatlarından fazlası, ranta dönüştürülebilen ve bu niteliğiyle de kâra göre bağımsız kılınmış bir artı-kâra yolaçacaktır. Böyle bir yabancı güç ve engel, toprağa yatırım yapmak çabasında sermayenin karşısına çıktığı zaman, toprak mülkiyeti tarafından temsil edilir; böyle bir güç, kapitalistle karşı karşıya olan toprakbeyidir.

Burada toprak mülkiyeti, yeni ekime açılacak toprağın, hiç bir farklılık rantı getirmeyen ve toprak mülkiyeti olmasaydı, piyasa-fiyatındaki küçük bir artışla bile ekilebilecek olan, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatının, bu en kötü toprağın çiftçisine yalnızca üretim-fiyatını sağlayacağı bir kategoriye dahil olabilmesine karşın, o zamana kadar ekilmemiş ya da kiraya verilmemiş olan toprakta, bir vergi koymaksızın, ya da bir başka deyişle bir rant talep etmeksizin hiç bir yeni sermaye yatırıma izin vermeyen engeldir. Ama toprak mülkiyetinin koyduğu engel yüzünden, piyasa-fiyatı, toprağın, üretim-fiyatının üzerinde bir artı getirebileceği, yani bir rant getirebileceği bir düzeye çıkmalıdır. Ancak, varsayımımıza göre, tarımsal sermayenin ürettiği metaların değeri, bunların üretim-fiyatlarından yüksek olduğundan (az sonra tartışacağımız bir durum dışında) bu rant, üretim-fiyatının üzerindeki değer fazlasını, ya da onun bir kısmını oluşturur. Rantın, değer ile üretim-fiyatı arasındaki farkın tümüne mi, yoksa bunun daha büyük ya da daha küçük bir parçasına mı eşit olduğu, tamamen, arz ve talep arasındaki ilişkiye ve yeni ekime açılan toprağın alanına bağlı olacaktır. Rant, tarımsal ürünlerin değerinin, bunların üretim-fiyatları üzerindeki fazlasına eşit olmadığı sürece, bu fazlanın bir bölümü, daima, tüm artı-değerin çeşitli bireysel sermayeler arasında orantılı dağılımına ve genel eşitlenmesine girecektir. Rant, üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasına eşit olur olmaz, artı-değerin ortalama kârın üzerinde olan bu bölümünün tümü, bu eşitlenmenin dışına çekilecektir. Ama bu mutlak rant, ister üretim-fiyatı üzerindeki değer fazlasının tümüne, ister yalnızca bir parçasına eşit olsun, tarımsal ürünler, fiyatları değerlerini aştığı için değil, fiyatları değerlerine eşit olduğu için, ya da fiyatları değerlerinden düşük, ama üretim-fiyatlarından yüksek olduğu için, her zaman, bir tekel fiyatına satılacaklardır. Bunların tekeli, değerleri genel üretim-fiyatından yüksek olan öteki sanayi ürünlerinden farklı olarak, üretim-fiyatı ile bir düzeye getirilmemeleri gerçeğinden ibarettir. Üretim-fiyatının bir bölümü gibi, değer bir bölümü de, gerçekten verilen bir sabit, yani üretimde tüketilen sermaye = k 'yı temsil eden maliyet-fiyatı olduğundan, bunların arasındaki fark, öteki, değişen bölüme, üretim-fiyatında, p 'ye, kâra eşit olan, yani toplumsal sermaye

üzerinden ve toplumsal sermayenin bir tam kesri olarak her bireysel sermaye üzerinden hesaplanan toplam artı-değere eşit olan; ama metaların değerinde, bu özel sermayenin yarattığı gerçek artı-değere eşit olan, ve bu sermayenin yarattığı meta-değerlerinin bütünleyici bir parçasını oluşturan artı-değere dayanır. Eğer metaların değeri, üretim-fiyatlarından yüksekse, o zaman bunların üretim-fiyatı $= k + p$, ve değer $= k + p + d$, öyle ki $p + d =$ burada içerilen artı-değerdir. Onun için, değer ile üretim-fiyatı arasındaki fark $= d$, bu sermaye tarafından yaratılan artı-değerin, genel kâr oranı aracılığıyla ona ayrılan artı-değerden fazlasıdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, tarımsal ürünlerin fiyatları, değerlerine erişmeksiniz, üretim-fiyatlarından daha yüksek olabilir. Ayrıca bundan şu çıkar ki, bunların fiyatları değerlerine ulaşmadan önce, tarımsal ürünlerin fiyatında sürekli bir artış, belli bir noktaya kadar, yer alabilir. Gene bundan şu çıkar ki, tarımsal ürünlerin değerinin, bunların üretim-fiyatının üzerindeki fazlası, salt toprak mülkiyetindeki tekelin bir sonucu olarak, genel piyasa-fiyatlarında belirleyici bir öge haline gelebilir. Ensonu, bundan şu çıkar ki, bu durumda, ürünün fiyatındaki artış, rantın nedeni değildir, bunun yerine rant, ürünün fiyatındaki artışın nedenidir. En kötü toprağın bir birim alanından gelen ürünün fiyatı $= P + r$ ise, o zaman $P + r$ 'nin düzenleyici fiyat haline gelmesi varsayım olduğundan, tüm farklılık rantları r 'nin buna tekabül eden katlarınca artacaktır.

Eğer tarım-dışı toplumsal sermayenin ortalama bileşimi $= 85_s + 15_d$ ve artı-değer oranı $= \%100$ olsaydı, o zaman üretim-fiyatı $= 115$ olacaktı. Eğer tarımsal sermayenin bileşimi $= 75_s + 25_d$ olsaydı ve artı-değer oranı aynı olsaydı, o zaman tarımsal ürünün değeri ve düzenleyici piyasa-fiyatı $= 125$ olacaktı. Eğer tarımsal ve tarım-dışı ürün, aynı ortalama fiyata eşitlenecekse (kısa olsun diye, her iki üretim dalında da toplam sermayenin eşit olduğunu varsayıyoruz), o zaman toplam artı-değer $= 40$, ya da 200'lük sermaye üzerinden $\%20$ olacaktır. Birinin olduğu kadar, ötekinin ürünü de, 120'ye satılacaktır. Böylece, üretim-fiyatlarına eşitlenmede, tarım-dışı ürünün ortalama piyasa-fiyatları, değerlerinin üzerinde, tarımsal ürününki ise, altında kalacaktır. Eğer tarımsal ürünler tam değerlerinde satılsalardı, bunlar, eşitlenmede olduklarından 5 fazla, sınaî ürünler ise 5 az olacaktı. Eğer piyasa koşulları, tarımsal ürünlerin tam değerlerinde, üretim-fiyatı üzerindeki tam artıya satılmalarına izin vermezse, o zaman, etki iki aşırı uç arasında olur; sınaî ürünler değerlerinin biraz üzerinde, tarımsal ürünler ise üretim-fiyatlarının biraz üzerinde satılırlar.

Toprak mülkiyeti, tarımsal ürünün fiyatını, üretim-fiyatının üzerine çıkarabilirse de, buna değil, daha çok, piyasanın genel durumuna, piyasa-fiyatının üretim-fiyatını ne ölçüde aştığına ve değere yaklaştığına, ve bu yüzden tarımda yaratılan, verilen ortalama kârın üzerindeki artı-değerin, ne ölçüde, ya ranta dönüştürüleceğine, ya da artı-değerin ortalama kâra genel eşitlenmesine gireceğine dayanır. Her durum ve koşulda,

Üretim-fiyatının üstündeki değer fazlasından doğan bu mutlak rant, tarımsal artı-değerin bir parçasından, bu artı-değerin ranta dntrlmesinden, onun toprakbeyi tarafından aırılmasından başka bir Ŗey değildir; tıpkı farklılık rantının, artı-kârın ranta dnşmesinden, onun, genellikle düzenleyici bir üretim-fiyatı altında, toprakbeyi tarafından aırılmasından doğması gibi. Rantın bu iki biçimi, tek normal biçimdir. Bunlardan başka, rant, yalnızca, ne üretim-fiyatı ne de metaların değeri tarafından değil, alıcıların gereksinimleri ve ödeme yetenekleri tarafından belirlenen geręek bir tekel fiyatına dayanabilir. Bunun tahlili, piyasa-fiyatlarının geręek hareketinin ele alındığı rekabet teorisine dahildir.

Belli bir ülkede, tarıma elverişli olan bütün topraklar, kiraya verilmiŖe —kapitalist üretim tarzının ve normal koşulların genel olduğunu varsayarsak— rant ödemeyen hiç bir toprak var olmayacaktır; ama hiç rant getirmeyebilen bazı sermayeler, toprağa yatırılan bazı sermaye parçaları olabilir. Çünkü toprak kirayla tutulur tutulmaz, toprak mülkiyeti, gerekli sermayenin yatırıma karşı mutlak bir engel rolü oynamayı bırakır. Ama, bundan sonra bile, toprağa katılan sermayenin toprakbeyine dönmesi, kiracının faaliyetini çok kesin sınırlar içine hapsettiği ölçüde, toprak mülkiyeti nispi bir engel rolü oynamaya devam eder. Yalnızca bu durumda, bütün rant farklılık rantına dnrlecek, ancak bu, toprak verimliliğindeki herhangi bir farkla değil, özel bir toprak tipindeki son sermaye yatırımlarından gelen artı-kârlar ile, en kötü kalitede toprağın kiralanması için ödenen rant arasındaki farkla belirlenen bir farklılık rantı olacaktır. Toprak mülkiyeti, ancak, toprakbeyi, toprağı sermaye yatırıma atığı için bir haraç aldığı ölçüde mutlak bir engel rolü oynar. Böyle bir açılma elde edildiği zaman, artık o, belli bir toprak parçasındaki herhangi bir sermaye yatırımının ölçüsüne hiç bir mutlak sınır koyamaz. Genel olarak konut yapımı, evlerin yapılacağı toprağın bir üçüncü tarafından mülkiyetinde olması biçiminde bir engelle karılaır. Ama bu toprak, bir kez, konut yapımı için kiraya verilince, büyük m yoksa küçük m bir ev yapacağı, kiracıya bağlıdır.

Eğer tarımsal sermayenin ortalama bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit, ya da ondan yüksek olsaydı, o zaman mutlak rant —gene az önce tanımlanan anlamda— yani gerek farklılık rantından, gerekse geręek bir tekel fiyatına dayanan ranttan eşit ölçüde farklı olan rant ortadan kalkacaktı. O zaman tarımsal ürünün değeri, üretim-fiyatının üzerinde olmayacak ve tarımsal sermaye daha fazla emek harekete geirmeyecekti ve bu yüzden tarım-dışı sermayeden daha fazla bir artı-emek de geekletirmeyecekti. Uygarlığın ilerlemesiyle tarımsal sermayenin bileşimi, ortalama toplumsal sermayeninkine eşit hale gelecek olursa, aynı durum ortaya çıkacaktır.

İlk bakışta, bir yandan tarımsal sermayenin bileşiminin yükseldiğini, başka bir deyişle, onun değişmeyen parçasının değişen parçasına oranla arttığını varsaymak, öte yandan da, tarımsal ürünün fiyatının, yeni ve

daha önce ekilenden daha kötü toprağın rant getirmesine, bu durumda, ancak, piyasa-fiyatının, değerin ve üretim-fiyatının üzerinde olan fazlasından kaynaklanabilecek bir rant, kısacası, yalnızca ürünün tekel fiyatından elde edilen bir rant getirmesine izin verecek ölçüde yükseleceğini varsaymak, çelişkili gibi görünmektedir.

Burada bir ayırım yapmak gereklidir.

Her şeyden önce, kâr oranının oluşma biçimi incelenirken belirtilmişti ki, teknik açıdan konuşursak, aynı bileşime sahip sermayeler, yani makine ve hammaddelere oranla eşit miktarlarda emeği harekete geçiren sermayeler, bu sermayelerin değişmeyen bölümlerinin farklı değerleri yüzünden gene de farklı bileşimlerde olabilirler. Hammaddeler ve makine, bir durumda ötekinden daha pahalı olabilir. Çünkü, örneğin, 100'lük bir sermaye ile, eğer bu 100 içinden karşılanacak olan hammaddenin maliyeti, bir durumda 40, ötekinde 20 ise, aynı miktarda emek harekete geçirilemeyeceğine göre, harekete geçirilecek aynı miktarda emek için (ve varsayımımıza göre bu, aynı hammadde yığını harekete geçirmek için gerekli olacaktır), bir durumda ötekinden daha büyük bir sermaye konması gerekecektir. Ama daha pahalı hammaddenin fiyatı daha ucuzunkinin düzeyine düşer düşmez, bu iki sermayenin, aynı teknik bileşimde olduğu hemen ortaya çıkacaktır. Canlı emek ile bu sermayenin kullandığı emek koşullarının yığını ve niteliği arasındaki teknik oranlarda hiç bir değişiklik olmamasına karşın, bu durumda, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki değer oranı aynı olacaktır. Öte yandan daha düşük bir organik bileşimdeki bir sermaye, salt değer-bileşimi açısından, yalnızca değişmeyen bölümlerinin değerindeki bir artıştan dolayı, daha yüksek bir organik bileşimdeki bir sermaye ile aynı sınıftanmış gibi görünebilir. Canlı emek-gücüne oranla daha fazla makine ve hammadde kullandığı için bir sermayenin $= 60_s + 40_d$ olduğunu, öteki sermayenin ise daha fazla canlı emek (%60), az makine (örneğin %10) ve emek-gücüne oranla daha az ve daha ucuz hammadde (örneğin %30) kullandığı için $= 40_s + 60_d$ olduğunu varsayalım. Böylece, bu durumda, ham ve yardımcı maddelerin değerinde 30'dan 80'e basit bir artış, bileşimi eşitleyebilecektir, öyle ki, şimdi, ikinci sermaye, makine olarak 10'a karşılık 80 hammadde ve 60 emek-gücünden, ya da $90_s + 60_d$ 'den oluşacaktır, bu da teknik bileşimde bir değişiklik yer almaksızın, yüzde olarak gene $= 60_s + 40_d$ olacaktır. Başka bir deyişle, eşit organik bileşimdeki sermayeler, farklı değer bileşiminde olabilirler ve aynı değer-bileşimi yüzdelere sahip olan sermayeler, değişik organik bileşim dereceleri gösterebilir ve böylece emeğin toplumsal üretkenliğinin gelişmesinde farklı aşamalar ifade edebilirler. O halde, salt tarımsal sermayenin genel değer-bileşimi düzeyinde olması durumu, onda emeğin toplumsal üretkenliğinin de eşit ölçüde çok gelişmiş olduğunu tanıtlamayacaktır. Yalnızca gene onun üretim koşullarının bir parçasını oluşturan kendi ürününün daha pahalı olduğunu, ya da eskiden yakında bulunan gübre gibi

yardımcı maddelerin şimdi uzaktan getirilmek zorunda olduğunu vb. ta-nıtlayacaktır.

Ama, bundan ayrı olarak, tarımın kendine özgü niteliği hesaba katıl-malıdır.

Emekten tasarruf sağlayan makinelerin, kimyasal yardımcılarının vb. tarımda daha çok kullanıldığını, ve bu yüzden değişmeyen sermayenin, kullanılan emek-gücü kütlesine oranla, yalnızca değer olarak değil, aynı zamanda, kütle olarak da, teknik açıdan arttığını varsayalım, o zaman, tarımda, (madencilikte olduğu gibi) sorun, yalnızca emeğin toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda da, doğal koşullarına bağlı olan doğal üretkenliğidir. Tarımdaki toplumsal üretkenlik artışının doğal güçteki azalışı güçbelâ karşılaması, ya da hatta karşılamaması —bu karşılama gene de ancak kısa bir süre için etkili olacaktır— olasıdır, öyle ki, bura-daki teknik gelişmeye karşın, üründe hiç bir ucuzlama olmaz, yalnızca daha da büyük bir fiyat artışı engellenir. Ayrıca nispi artı-ürün artarken, yükselen tahıl fiyatlarıyla, ürünlerin mutlak kütlesinin azalması da müm-kündür; şöyle ki, esas olarak, yalnızca aşınma ve eskimenin yenilenmesi-ni gerektiren makine ve hayvanlardan oluşan değişmeyen sermayedeki nispi bir artış ve ürün içinden, tam olarak sürekli yenilenmeyi gerektiren ücretlere harcanan değişmeyen sermayedeki buna tekabül eden bir aza-lış durumunda bu böyle olur.

Dahası tarımdaki ilerleme ile, teknik yardımların daha az gelişmiş olması halinde piyasa-fiyatında daha büyük bir artış gerektirecek olan, daha zayıf toprağı ekmek ve ondan bir rant elde etmek için, piyasa-fiya-tında ortalamanın üzerinde yalnızca mütevazı bir artışın yetmesi de mümkündür.

Örneğin daha geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğinde, kullanılan emek-gücü kütlesinin, sığırın kendisi tarafından temsil edilen değişmeyen ser-mayeye oranla çok küçük olması gerçeği, tarımsal sermayenin, tarım-dı-şındaki ortalama toplumsal sermayenin harekete geçirdiğinden, yüzde olarak, daha fazla emek-gücü harekete geçirdiği iddiasını çürütüyor diye kabul edilebilir. Ama burada belirtmek gerekir ki rant tahlilinde belirle-yici olarak, uygar ulusların arasında başlıca geçim araçlarını sağlayan ana bitkisel besin maddelerini üreten tarımsal sermaye bölümünü ele al-dık. Adam Smith —ve bu, onun değerli yanlarından biridir— zaten gös-termiştir ki, sığır yetiştiriciliğinde ve genel olarak, baş geçim aracının, yani tahılın üretilmesi işinde kullanılmayan toprağa yatırılan sermayeler için, tamamen farklı bir fiyat belirlenmesi gözlemlenecektir. Yani bu du-rumda, fiyat öyle bir biçimde belirlenir ki, —örneğin yapay bir otlak ola-rak, sığır yetiştiriciliği için kullanılan, ama aynı kolaylıkla, belli bir kalite-deki tahıl tarlalarına dönüştürülebilecek olan— toprağın ürününün fiyat, aynı kalitede ekilebilir toprak üzerindeki rantın aynısını üretmeye yete-cek yüksekliğe çıkmalıdır. Başka bir deyişle, tahıl tarlalarının rantı, sığır-ın fiyatında belirleyici bir öge haline gelir ve bu nedenle Ramsay, bu

biçimde sığırın fiyatının rant tarafından, toprak mülkiyetinin iktisadi ifadesi tarafından, kısacası toprak mülkiyeti aracılığıyla yapay olarak yükseltildiğini haklı olarak belirtmiştir.*

“Ekimin yayılması ile, işlenmemiş kırlar, kasaplık ete olan talebin karşılanması bakımından yetersiz hale gelirler. Ekili toprakların büyük bir parçasının sığır yetiştiriciliği ve beslenmesi için kullanılması gerekir, bu yüzden de sığırın fiyatı, yalnızca onların bakımı için gerekli olan emeği değil, çiftçilikte kullanılan böyle bir topraktan topraktbeyinin elde edebileceği rantı ve çiftçinin elde edebileceği kârı da ödemeye yetecek kadar olmalıdır. En ekilmemiş sahalarda üretilen sığır, aynı pazara getirildiği zaman, ağırlıklarıyla ve iyilikleriyle orantılı olarak, en işlenmiş topraklar üzerinde yetiştirilenlerle aynı fiyata satılır. Bu alanların sahipleri bundan yararlanır ve topraklarının rantını sığırlarının fiyatı ile orantılı olarak yükseltirler.” (Adam Smith, Book I, Ch. xı, Part 1.) Bu durumda, gene, tahıl-ranttan farklı olarak, farklılık rantı en kötü toprağın lehindedir.

Mütlak rant, ilk bakışta, salt bir tekel fiyatını rantın sorumlusu yapar gibi görünen bir olguyu açıklar. Adam Smith’in örneği ile devam ederek, örneğin insan faaliyetinden bağımsız olarak var olan, yani ağaç yetiştiriciliği ve bakımının bir ürünü olmayan herhangi bir Norveç ormanının sahibini ele alalım. Eğer bu ormanın sahibi, belki de İngiltere’den gelen bir talebin sonucu olarak tomruk kestiren bir kapitalistten bir rant alırsa, ya da bu orman sahibi kapitalist sıfatıyla hareket ederek tomruğu kendisi kestirirse, o zaman yatırılan sermayeden ayrı olarak tomruktan onun eline büyük ya da küçük bir miktarda rant geçecektir. Bu, doğanın saf bir ürününden elde edilen saf bir tekel fiyatı gibi görünür. Ama aslında, burada, sermaye, hemen tümüyle emeğe harcanan bir değişen parçadan oluşur ve böylece de aynı büyüklükteki bir başka sermayeye göre, daha fazla artı-emeği harekete geçirir. O halde, kerestenin değeri, daha yüksek bir organik bileşimdeki sermayenin ürününün değerine göre, daha fazla ödenmemiş emek ya da artı-değer fazlası içerir. Bu nedenle, bu tomruktan ortalama kâr elde edilebilir ve rant biçiminde önemli bir artı, orman sahibinin payına düşebilir. Tersine olarak, tomruk kesiminin kolaylıkla yaygınlaştırılabilmesi, bir başka deyişle, üretimin kolaylıkla hızla artırılabilmesi sayesinde, tomruğun fiyatının, değerine eşit olması için, ve böylece de, (ortalama kâr olarak kapitaliste düşen bölümün üzerindeki) tüm ödenmemiş emek fazlasının, rant biçiminde orman sahibinin eline geçmesi için, talep çok büyük ölçüde artmalıdır.

Yeni ekime açılan toprağın daha önce ekilen en kötü topraktan daha da düşük kalitede olduğunu varsaymıştık. Eğer iyiye, bir farklılık rantı getirir. Ama biz, burada, tamı tamına, rantın bir farklılık rantı olarak ortaya çıkmadığı durumu tahlil ediyoruz. Mümkün olan yalnızca iki durum vardır: Yeni ekilen toprak, ya eskiden ekilen topraktan daha düşük kalitededir, ya da onun kadar iyidir. Eğer düşük kalitede ise,

* G. Ramsay, *An Essay on the Distribution on Wealth*, Edinburgh 1836, s. 278-279. —Ed.

sorun zaten tahlil edilmiş bulunuyor. Geriye yalnızca, onun kadar iyi olduğu durumun tahlil edilmesi kalıyor.

Farklılık rantı tahlilimizde geliştirmiş olduğumuz üzere, ekimin ilerlemesi pekâlâ, daha kötü toprak kadar, eşit ölçüde iyi ya da hatta daha iyi toprakları da sürüme açabilir.

Birincisi. Çünkü farklılık rantında (ya da farklılık rantı olmayan durumda bile, bir yandan genel olarak toprak verimliliğinin, öte yandan da toprağın yerinin, onun, bir kâr ve rant getirecek biçimde düzenleyici piyasa-fiyatında ekimine izin verip vermeyeceği sorusu her zaman doğduğuna göre, genel olarak herhangi bir rantta) iki koşul, bazan biri ötekini hükümsüz kılarak, bazan da sırasıyla belirleyici etkiyi yaparak, karşıt yönlerde çalışırlar. Piyasa-fiyatındaki artış —ekimin maliyet-fiyatının düşmemiş olması, yani hiç bir teknik ilerlemenin daha fazla ekime yeni bir hız vermemiş olması koşuluyla— bulunduğu yer nedeniyle daha önce rekabet dışına atılmış daha verimli toprağı ekime açabilir. Ya da, düşük kalitedeki toprağın yerinin üstünlüğünü öyle artırabilir ki, onun daha az olan verimliliği bununla dengelenir. Ya da piyasa-fiyatında hiç bir artış olmaksızın, yer, ulaştırma araçlarındaki gelişme aracılığıyla daha iyi toprakları rekabete sokabilir. Kuzey Amerika'nın geniş kırlık devletlerinde geniş çapta gözlemlenebileceği gibi. Daha eski uygarlığa sahip ülkelerde, Wakefield'in doğru olarak gözlemlediği gibi, yerin belirleyici olduğu kolonilerdekiyle aynı ölçüde olmasa bile, sürekli olarak aynı şey yer alır.* O halde özetlersek, yerin ve verimliliğin çelişen etkileri, ve sürekli olarak dengelenen ve durmadan, eşitlenmeye yönelik ilerici değişikliklerden geçen yer etkeninin değişkenliği, sırayla, eşit ölçüde iyi, daha iyi ve daha kötü toprak alanlarını ekim altındaki eski toprak alanlarıyla yeni rekabete sokar.

İkincisi. Doğa biliminin ve tarımbilimin gelişmesiyle, toprağı oluşturan öğeleri hemen hizmete hazır duruma sokabilen araçlar değiştirilerek toprağın verimliliği de değiştirilir. Bu yolla, bir zamanlar düşük kalitede gözü ile bakılan Fransa'daki ve İngiltere'nin doğu kontluklarındaki hafif toprak tipleri, son zamanlarda birinci duruma yükselmişlerdir. (Bkz: Passy.**)

Öte yandan, kötü kimyasal bileşiminden ötürü değil de, ekimini önleyen bazı mekanik ve fiziksel engellerden ötürü düşük kalitede sayılan toprak, bu engelleri yenecek araçlar bulunur bulunmaz, iyi toprak, haline dönüştürülür.

Üçüncüsü. Bütün eski uygarlıklarda, örneğin devlet mülkiyetindeki topraklar, komün toprakları vb. biçimindeki eski tarihsel ve geleneksel ilişkiler, büyük toprak parçalarını, salt keyfi olarak ekilmekten alıkoymuşlardır, bunlar ekime, ancak azar azar dönmektedirler. Bunların ekime açılma sırası, ne iyi kalitelerine, ne de yerlerine değil, tümüyle dış

* [E. Wakefield,] *England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations*, Vol. I, London 1833, s. 214-215. —Ed.

** H. Passy, *Rente du sol. Dictionnaire de l'économie politique*'te. Tome II, Paris 1854, s. 515. —Ed.

koşullara bağlıdır. Tarım Alanlarının Meraya Çevrilmesi Yasaları aracılığıyla, ardarda, özel mülk haline gelen ve sürüme açılan İngiliz komün topraklarının tarihi izlenirken, Liebig gibi bir modern tarım kimyacısının, bazı alanları, kimyasal özellikleri yüzünden ekim için ayırıp, ötekileri dıştalayarak bu toprakların bu sıra ile seçimini gösterdiği yolundaki fantastik fikirden daha gülünç bir şey olamaz. Bu durumda daha belirleyici olan şey, hırsız yaratan fırsattır; büyük topraktbeylerinin maledinmelerini haklı göstermek için başvurdukları görünüşte azçok akla-uygun hukukî hilelerdir.

Dördüncüsü. Nüfusun ve sermaye artışının herhangi bir zaman ulaştığı gelişme aşamasının, ekimin genişlemesine, esnek de olsa, bazı sınırlar koyması gerçeğinden başka, piyasa-fiyatını geçici olarak etkileyen —bir dizi iyi ve kötü mevsim gibi— raslansal etkilerden başka, tarımın daha geniş bir alana yayılması, sermaye piyasasının genel durumuna ve bir ülkedeki iş koşullarına bağlıdır. Para darlığı dönemlerinde, tarıma ek sermaye yatırılması için, ekilmemiş toprağın kiracıya —ister rant ödesin, ister ödemesin farketmez— bir ortalama kâr getirmesi yetmeyecektir. Bir sermaye fazlalığının olduğu dönemlerde piyasa-fiyatında bir artış olmaksızın bile, eğer yalnızca öteki normal koşullar mevcutsa, sermaye tarıma akacaktır. O zamana kadar ekilmiş olandan daha iyi toprak, aslında, salt elverişsiz yer yüzünden, ya da o zamana kadar kullanımının karşısına aşılmaz engeller çıkmışsa ya da raslansal olarak, rekabet dışında tutulmuş olacaktır. Bu nedenle, biz, yalnızca son ekilen topraklar kadar iyi olan topraklarla ilgileneceğiz. Ancak, gene de, ekim için temizleme maliyetinde, yeni toprak ile son ekilen arasında farklılık vardır. Ve bu işe girilip girililmeyeceği, piyasa-fiyatlarının düzeyine ve kredi koşullarına bağlıdır. Bu durumda, bu toprak, gerçekten rekabete girer girmez öteki koşulların eşit olduğu varsayılırsa piyasa-fiyatı bir kez daha, önceki düzeyine düşecektir, ve yeni toprak o zaman, buna tekabül eden eski toprakla aynı rantı getirecektir. Bunun hiç rant getirmediği varsayımı, bu varsayımın savunucularınca, tam da tanıtlamaları istenen şey varsayılarak, yani son toprağın hiç rant getirmediği varsayılarak, tanıtlanmaktadır. Aynı biçimde, son yapılan evlerin, kiraya verilmiş olsalar bile, asıl ev-rantı dışında, bina için hiç bir rant getirmediği de tanıtlanabilir. Oysa aslında, sık sık, uzun bir süre için boş kaldıkları zaman, herhangi bir ev-rantı bile getirmezden önce, rant getirirler. Tıpkı, belli bir toprak parçasında ardarda sermaye yatırımlarının, orantılı bir artı ve böylece de birinci yatırımla aynı rantı getirebilmeleri gibi, son ekilenle aynı kalitede olan tarlalar da, aynı maliyet için aynı kazancı getirebilirler. Ters durumunda, aynı kalitedeki tarlaların nasıl olup da ardarda ekime açıldığı tümüyle açıklanamaz olacaktır; öyle görünmektedir ki, geri kalanların hepsini rekabete sokmamak için, ya bunların tümünü birlikte almak, ya da bunun yerine bunlardan bir tekini bile almamak gerekir. Topraktbeyi, her zaman bir rant elde etmeye, yani hiç karşılığında bir şeyler almaya

hazırdır. Ama, sermaye, isteklerini gerçekleştirmek için belli koşullar gerektirir. Bu yüzden, toprak parçaları arasındaki rekabet, toprakbeyinin onların rekabetini istemesine değil, yeni alanlarda öteki sermayelerle rekabet etmek isteyen mevcut sermayeye bağlıdır.

Asıl tarımsal rant salt bir tekel fiyatı olduğu ölçüde, bu sonuncusu ancak çok küçük olabilir, tıpkı, ürünün değerinin, onun üretim-fiyatı üzerindeki fazlası ne olursa olsun, normal koşullar altında, burada mutlak rantın ancak küçük olabileceği gibi. O halde, mutlak rantın özü şundan ibarettir: Aynı artı-değer oranı ya da emeğin sömürülme derecesi verilmişse, çeşitli üretim alanlarındaki eşit ölçüde büyük sermayeler, değişen ortalama bileşimlerine uygun olarak farklı miktarlarda artı-değer üretirler. Sanayide bu çeşitli artı-değer kütleleri, bir ortalama kâr halinde eşitlenirler ve toplumsal sermayenin tam parçaları olarak bireysel sermayeler arasında eşit biçimde dağıtılırlar. Üretim, ya tarım ya da hammaddelerin çıkarılması için toprağı gerektirdiği zaman, toprak mülkiyeti, toprağı yatırılan sermayeler arasında böyle bir eşitlenmeyi engeller, ve tersi durumda, genel kâr oranına eşitlenmeye katılacak olan artı-değerin bir bölümünü ele geçirir. O halde, rant, metaların değerinin ya da daha özel olarak artı-değerin bir bölümünü oluşturur ve onu emekçilerinden çekip almış olan kapitalistlerin kucağına düşeceği yerde, onu kapitalistlerden çekip alan toprakbeylerinin payına düşer. Bununla, tarımsal sermayenin, tarım-dışı sermayenin eşit büyüklükteki bir bölümünden daha fazla emeği harekete geçirdiği varsayılmaktadır. Bu ayrılığın ne ölçüde sürdüğü, ya da hiç varolup olmadığı, sanayiye oranla tarımın nispi gelişmesine bağlıdır. Değişmeyen sermayeye oranla değişen sermayedeki orantılı azalış, sınaî sermayede, tarımsal sermayede olduğundan, hâlâ daha büyük olmadıkça, bu farkın azalması gerektiği, durumun niteliği gereğidir.

Bu mutlak rant, değişmeyen sermayenin bir ögesinin, hammaddenin hiç bulunmadığı ve makine ve öteki sabit sermayeden oluşan sermayenin çok önemli olduğu dallar dışında, en düşük sermaye bileşiminin hüküm sürdüğü asıl istihraç sanayiinde daha da önemli bir rol oynar. Rantın tümüyle bir tekel fiyatına atfedilebilir görüldüğü tam da burada, metaların değerleri üzerinden satılmaları için ya da rantın, bir metanın artı-değerinin onun üretim-fiyatı üzerindeki tüm fazlasına eşit olması için, olağanüstü elverişli piyasa koşulları gereklidir. Bu, örneğin, balıkçılıktan, taş ocaklarından, doğal ormanlardan vb. gelen rant için geçerlidir.³⁷

³⁷ Ricardo bunu çok yüzeysel bir biçimde ele almaktadır. Bkz: *Principles*'da, Bölüm II'nin tam başında, Norveç'teki orman rantına ilişkin olarak Adam Smith'e karşı olan pasaj.

ARSA RANTI
MADENCİLİKTEKİ RANT
TOPRAĞIN FİYATI

NEREDE bir rant varsa, orada her zaman farklılık rantı ortaya çıkar ve tarımsal farklılık rantı gibi, aynı yasalarla yönetilir. Nerede doğal güçler tekel altına alınabiliyor ve onları kullanan sanayici kapitaliste bir artı-kâr güvencesi veriyorsa, ister çağlayanlar, zengin madenler, balıkla dolu sular, ister daha elverişli bir yerde bulunan bir arsa olsun, burada, yeryüzünün bir bölümüne tasarruf nedeniyle bu doğal nesnelerin sahibi haline gelmiş olan kişi, bu artı-kârı, rant biçiminde, işlev yapmakta olan sermayeden çekip alacaktır. Adam Smith, yapı amacına ilişkin toprak açısından, bunun rantının temelinin, bütün tarım-dışı topraklarındaki gibi, asıl tarımsal rant tarafından düzenlendiğini ileri sürmüştür (kitap I, Bölüm XI, 2 ve 3). Bu rant, her şeyden önce, burada, yerin, farklılık rantı üzerindeki ağır basan etkisiyle (örneğin bağlarda ve büyük kentlerdeki arsalarda çok önemlidir); ikinci olarak, tek faaliyeti (özellikle madenlerde) sanayici kapitalistten farklı olarak, hiç bir şey katmadığı ve uğruna hiç bir şeyi tehlikeye atmadığı toplumsal gelişmedeki ilerlemeden yararlanmak olan malsahibinin, elle tutulur ve tam pasifliği ile; ve ensonu, özellikle yoksulluğun en utanmazca sömürüsü aracılığıyla (çünkü yoksulluk, ev-kirası için Potosi madenlerinin İspanya için olabildiğinden

daha kazançlıdır³⁸) pek çok durumda tekel fiyatlarının hüküm sürmesiyle, ve sınaî sermaye ile elele verip birleştiği zaman, ücret savaşlarıyla uğraşan emekçilere karşı, onları oturulacak bir yer olarak yeryüzünden hemen hemen kovmakta bir araç olarak kullanılabilen toprak mülkiyetinin korkunç gücüyle ayırddedir.³⁹ Böylece, toprak mülkiyeti, genel olarak toprakbeyine, karasal cismi, toprağın bağrını, havayı ve böylece de yaşamın sağlanması ve gelişmesini sömürme ayrıcalığı verdiğinden, toplumun bir parçası, yeryüzünde oturma izni için, ötekenden haraç alır. Yalnızca nüfus artışı ve onunla birlikte büyüyen barınak talebi değil, ya toprağa katılan, ya da tüm sınaî yapılar, demiryolları, depolar, fabrika yapıları, doklar vb. gibi onun üzerinde kök salan ve ona dayanan sabit sermayenin gelişmesi de, zorunlu olarak bina rantını artırır. Bir eve yatırılan sermaye üzerinden faiz ve amortismanı oluşturduğu ölçüde ev-rantının salt toprak için olan rantla karıştırılması, bu durumda, Carey gibi bir kişinin tüm iyi niyetiyle bile, özellikle, İngiltere’de olduğu gibi toprakbeyi ve yapı spekülâtörü farklı kişiler olduğu zaman mümkün değildir. Burada iki öge ele alınmalıdır: bir yandan, yeryüzünden yeniden üretim ya da istihraç için yararlanılması; öte yandan da, tüm üretimin ve tüm insan faaliyetinin bir ögesi olarak gerekli olan yer. Ve topraktaki mülkiyet, her iki anlamda da haracını ister. Arsalara olan talep, yer ve temel olarak toprağın değerini yükseltir, böylece de yapı malzemesi olarak hizmet eden karasal cismin öğelerine olan talep de aynı zamanda artar.⁴⁰

Hızla büyüyen kentlerde, özellikle inşaatın bir sanayi olarak sürdürüldüğü yerlerde, örneğin Londra’da, yapı spekülasyonunda gerçek amacı, evin değil, toprak rantının oluşturduğu, Londra’daki büyük bir yapı spekülâtörü olan Edward Capps’ın, 1857 Banka Yasaları Seçme Komitesi önünde yaptığı, Kitap II, Bölüm XII’de* aktarılan tanıklıkla zaten gösterilmişti. Capps, orada n° 5435’te şöyle diyordu: “Kanımca dünyada yükselmek isteyen bir insan dürüst bir iş sürdürerek yükselmeyi pek az umabilir ... buna spekülâtif inşaatı eklemek zorundadır ve bu, çok küçük bir çapta yapılmamalıdır; ... çünkü inşaatçı, yapıların kendilerinden çok az kâr eder; kârının esas kısmını, gelişen toprak rantlarından elde eder. Belki bir parça toprak alır ve onun için yılda 300 sterlin vermeyi kabul eder; özenle planlayarak ve üzerine bazı yapı türleri kondurarak, ondan yılda 400 sterlin ya da 450 sterlin kazanmayı başarabilir, ve onun kârı, çoğu durumda hemen hiç dönüp bakmadığı ... yapıların kârından çok, yılda 100 sterlin ya da 150 sterlinlik artan toprak rantı

³⁸ Laing [*National Distress; its Causes and Remedies*, London 1844. —Ed.] Newmann [*Lectures on Political Economy*, London 1857. —Ed.]

³⁹ Crowlington grevi, Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, s. 307.

⁴⁰ “Londra caddelerinin düzeltilmesi, İskoçya kıyılarındaki bazı kıraç kayalık sahiplerini, eskiden hiç rant getirmeyen şeyden bir rant elde etmelerini mümkün kıldı.” Adam Smith, [*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*], Kitap I, Bölüm XI, 2.

* Bkz: *Kapital*, İkinci Cilt, Onikinci Bölüm, s. 265-266. —Ed.

olacaktır.” Ve parantez olarak, unutulmamalıdır ki, genellikle 99 yılın sonunda, sözleşmenin bitiminden sonra bütün binalarıyla ve —genellikle bu arada iki-üç kat artmış olan toprak rantı ile— toprak, yapı spekülâtöründen ya da onun yasal vârisinden başlangıçtaki son toprakbeyine döner.

Asıl madencilik rantı, tarımsal rantla aynı yoldan belirlenir. “Bazı madenler vardır ki, bunların ürünleri, emeği ödemeye ve olağan kârları ile birlikte, onları çalıştırmakta kullanılan sermayeyi yerine koymaya güçbelâ yetiştir. Bunlar için girişimcisine biraz kâr getirirler, ama toprakbeyine hiç rant getirmezler. Bunlar, ancak toprakbeyi tarafından kârlı bir biçimde işletilebilirler, toprakbeyi, işe girişen kendisi olduğundan, bu işte kullandığı sermayeden olağan kârı elde eder. Iskoçya’daki pek çok kömür madeni bu yolla çalıştırılır, ve başka bir yolla da çalıştırılmaz. Toprakbeyi, bir miktar rant ödemeksizin bunları hiç kimsenin çalıştırmasına izin vermeyecektir, ve hiç kimsenin de herhangi bir rant ödemeye gücü yetmez.” (Adam Smith, Book I, Ch. XI, 2.)

Rantın, ondan bağımsız olarak, ürünün ya da toprağın bir tekel fiyatı mevcut olduğu için, bir tekel fiyatından mı kaynaklandığı, yoksa bir rant mevcut olduğu için, ürünlerin bir tekel fiyatından mı satıldığı arasında bir ayırım yapılmalıdır. Bir tekel fiyatından sözettiğimiz zaman, genel olarak, genel üretim fiyatıyla olduğu kadar ürünlerin değeriyle de belirlenen fiyattan bağımsız olarak yalnızca alıcıların satınalma şevkleri ve ödeme yetenekleriyle belirlenen bir fiyatı kastediyoruz. Ancak nispeten küçük miktarlarda üretilen çok olağanüstü bir kalitede şarap üreten bir bağ, bir tekel fiyatı getirir. Ürünün değerinden fazlalığı, tümüyle, titiz şarap içicisinin serveti ve düşkünlüğü ile belirlenecek olan bu tekel fiyatından, bağcı, önemli bir artı-kâr sağlayacaktır. Bir tekel fiyatından gelen bu artı-kâr, ranta dönüştürülür ve bu biçimiyle, yeryüzünün, eşsiz özelliklerle donanmış bu parçasına tasarruf hakkı sayesinde, toprakbeyinin kucağına düşer. O halde burada tekel fiyatı, rantı yaratır. Öte yandan, eğer tahıl, yalnızca üretim-fiyatının üzerinde değil, ama toprak mülkiyetinin ekilmemiş taprağa rant ödemeksizin sermaye yatırılmasına koyduğu sınırlar yüzünden, değerinin de üzerinde satılırsa, rant bir tekel fiyatı yaratacaktır. Birtakım insanların, toplumun artı-değerinin bir bölümünü haraç olarak ve üstelik üretimin gelişmesiyle sürekli olarak artan bir ölçüde kendilerine maletmelerini mümkün kılan tek şeyin, bunların yeryüzünün temellük hakkı olduğu, kapitalize edilen rantın, yani tam da bu kapitalize edilen haracın, bu nedenle başka herhangi bir ticaret maddesi gibi satılabilen toprağın fiyatı olarak görünmesi gerçeği ile gizlenmektedir. Bu yüzden, alıcı rant hakkının, bedavadan ve kapitalistin emeği, riski ve girişimcilik ruhu olmaksızın elde edildiğini değil, bunun yerine rant hakkı için bir eşdeğer ödediğini düşünür. Daha önce de belirtil-diği gibi, rant, alıcıya, yalnızca, toprağı ve dolayısıyla rant hakkını satın aldığı sermayenin faizi gibi görünür. Aynı biçimde köle sahibi satın

aldığı bir zenciye kendi mülkü gözüyle bakar, kölelik kurumu bu sıfatla onu bu zenci üzerinde hak sahibi kıldığı için değil, onu, herhangi bir başka meta gibi, alım-satım yoluyla elde ettiği için bu böyledir. Ama temellük hakkının kendisi, satışla yalnızca aktarılır, yaratılamaz. Temellük hakkı satılmadan önce varolmalıdır, ve bir dizi satış, sürekli yineleme ile, bu hakkı, bir tek satışın yaratabildiğinden daha fazla yaratamaz. Onu ilk olarak yaratan şey, üretim ilişkileriydi. Bunlar derilerini değiştirmeleri gereken noktaya ulaşır ulaşmaz, iktisadî ve tarihsel açıdan haklı olan ve toplumsal yaşamı yaratan süreçten doğan temellük hakkının maddî temeli de, ona dayanan bütün işlemlerle birlikte, bir kenara atılır. Toplumun daha yüksek bir iktisadî biçimi açısından, tek tek bireylerce, yeryüzünün özel sahipliği, bir adamın ötekine özel sahipliği kadar saçma görünecektir. Bütün bir toplum, bir ulus bile, ya da hatta hepsi birarada var olan toplumların tümü birden bile yeryüzünün sahibi değildir. Bunlar onun yalnızca *zilyedleri*, yararlanma hakkı sahipleridir, ve *boni patres familias** gibi onu gelecek kuşaklara, ilerlemiş bir durumda devretmeleri gerekir.

Aşağıdaki toprağın fiyatının tahlilinde, tüm rekabet dalgalanmalarını tüm toprak spekülasyonunu ve ayrıca toprağın üreticilerin temel aletini oluşturduğu ve bu nedenle onlarca hangi fiyatla olursa olsun satın alınması gerektiği küçük toprak mülkiyetini hesaba katmıyoruz.

I. Toprağın fiyatı rant yükselmeksizin yükselebilir, şöyle ki:

1) Faiz oranındaki, rantın daha pahalı satılmasına neden olan salt bir düşüş ile, ve böylece kapitalize edilmiş rant, ya da toprağın fiyatı yükselir;

2) Toprağa katılan sermayenin faizi yükseldiği için.

II. Rant arttığı için toprağın fiyatı yükselebilir.

Toprağın ürününün fiyatı yükseldiği için, rant artabilir, bu durumda, en kötü ekili toprak üzerindeki rant, ister büyük ister küçük olsun, isterse hiç olmasın, farklılık rantı oranı her zaman artar. Oran ile, ranta dönüştürülen artı-değer bölümünün, tarımsal ürünü üreten yatırılan sermayeye oranını kastediyoruz. Bu, artı-ürünün, toplam ürüne oranından farklıdır, çünkü, toplam ürün, yatırılan sermayenin tümünü, yani ürünün yanısıra var olmaya devam eden sabit sermayeyi kapsamaz. Öte yandan, bu oran, farklılık rantı getiren topraklarda ürünün artan bir bölümünün, bir artı-ürün fazlasına dönüştüğü gerçeğini içerir. En kötü toprağın tarımsal ürününün fiyatındaki artış, önce rantı ve böylece de toprağın fiyatını yaratır.

Oysa rant, tarımsal ürünün fiyatında bir yükselme olmadan da artabilir. Bu fiyat sabit kalabilir ya da hatta azalabilir.

* Ailenin büyük babası. —ç.

Eğer fiyat sabit kalırsa, rant, (tekeli fiyatlarından ayrı olarak) yalnızca, bir yandan, eski topraklara yatırılan sermaye miktarının aynısı verilmişken, daha iyi kalitede yeni topraklar ekildiği, ama bunlar artan talebi karşılamaya ancak yettiği, öyle ki, düzenleyici piyasa-fiyatı aynı kaldığı için büyüyebilir. Bu durumda, eski toprakların fiyatı yükselmez, ama yeni ekilen toprakların fiyatı eskilerinkinin üzerine çıkar.

Ya da, öte yandan, nispi üretkenliği ve piyasa-fiyatının aynı kaldığını varsayarsak, toprağı işleyen sermaye kütlesi arttığı için rant yükselir. Rantın böylece, yatırılan sermayeye oranla aynı kalmasına karşın, gene de, kütlesi, örneğin iki katına çıkabilir, çünkü, sermayenin kendisi iki katına çıkmıştır. Fiyatta hiç bir düşüş olmadığından ikinci sermaye yatırımı, tıpkı birincisi gibi, bir artı-kâr getirir ve bu da, gene, sözleşmenin bitiminden sonra ranta dönüştürülür. Burada rantın kütlesi artar çünkü bir rant üreten sermayenin kütlesi artar. Aynı toprak parçasındaki çeşitli ardarda sermaye yatırımlarının ancak ürünleri eşit olmadığı sürece rant üretebilecekleri, öyle ki, böylece bir farklılık rantı doğabileceği tezi 1.000 sterlinlik iki sermayeden herbiri eşit üretkenlikteki iki tarlaya yatırıldığı zaman her iki tarlanın da farklılık rantı üreten daha iyi bir toprak tipine ait olmalarına karşın, bunlardan yalnızca birinin rant üretebileceği savına indirgenir. (Rant kütlesi, bir ülkenin toplam rantı, bu yüzden, tek tek toprak parçalarının fiyatı, ya rant oranı, ya da hatta, tek tek toprak parçaları üzerindeki rant kütlesi de mutlaka artmaksızın, yatırılan sermaye kütlesi ile büyür; bu durumda rant miktarı, ekimin daha geniş bir alana yayılması ile büyür. Hatta bu, tek tek toprak parçaları üzerindeki rantta bir azalma ile bile birleşebilir.) Tersî durumda, bu kez, öteki teze, yani yanyana bulunan iki farklı toprak parçasındaki sermaye yatırımı aynı parçadaki ardarda sermaye yatırımlarından farklı yasalar izler tezine yolaçacaktır, oysa farklılık rantı, tam da, her iki durumda da yasanın özdeşliğinden, ister aynı tarlaya, ister farklı tarlalara yatırılan sermayenin artan üretkenliğinden çıkmaktadır. Burada var olan ve görmezlikten gelinen tek değişiklik, ardarda sermaye yatırımlarının farklı toprak parçalarına uygulandığında, toprak mülkiyeti engeli ile karşılaşmasıdır; aynı toprak parçasına ardarda sermaye yatırımlarında durum böyle değildir. İki farklı sermaye biçiminin pratikte birbirini gemlediği, karşıt eğilimleri açıklayan şey budur. Burada, hiç bir zaman sermayede herhangi bir farklılık ortaya çıkmaz. Eğer sermayenin bileşimi ve bunun gibi artı-değer oranı aynı kalırsa, kâr oranı değişmeden kalır, öyle ki sermaye iki katına çıktığı zaman, kâr kütlesi iki katına çıkar. Aynı biçimde, rant oranı, varsayılan koşullar altında aynı kalır. Eğer 1.000 sterlinlik bir sermaye x' lik bir rant üretirse, 2.000 sterlinlik bir sermaye, varsayılan koşullar altında, $2x'$ lik bir rant üretir. Varsayımımıza göre, iki kata çıkan sermaye aynı tarlada işlediğine göre, değişmeden kalan toprak alanına ilişkin olarak hesaplanan rant düzeyi, kütle olarak artışının bir sonucu olarak da artmıştır. 2 sterlinlik bir rant getiren aynı akr, şimdi 4

sterlin getirir.⁴¹

Artı-değerin bir bölümünün, para-rantın —çünkü para, değer bağımsız ifadesidir— toprağa oranı, aslında saçma ve akla aykırıdır; çünkü, burada, birbirleriyle ölçülmüş olan aynı büyüklükler, kıyas kabul etmezler — bir yanda, özel bir kullanım-değeri, şu kadar *feet* karelik bir toprak parçası ve öte yanda değer, özellikle artı-değer. Aslında bu, verilen koşullar altında, şu kadar *feet* toprağın sahipliğinin, bu *feet* karede, patates içindeki bir domuz gibi debelenen sermayenin gerçekleştirdiği belli bir miktar ödenmemiş emeği, toprak sahibinin çekip almasını mümkün kıldığından başka bir şey ifade etmez. [Elyazmasında burada ayrıç içinde yazılmış, ama sonradan üstü çizilmiş, “Liebig” adı vardır. —F. E.] Ama *Prima facie*, ifade, insanın beş liralık bir paranın dünyanın çapıyla ilişkisinden söz etmek istemesiyle aynıdır. Ancak, bazı iktisadî ilişkilerin ortaya çıktıkları ve uygulamada kendilerini gösterdikleri akla-aykırı biçimlerin uzlaşması, bu ilişkilerin, günlük yaşamlarındaki aktif araçlarını etkilemez. Ve bunlar böyle ilişkiler içinde hareket etmeye alışık olduklarına göre, burada tuhaf hiç bir şey bulmamaktadırlar. Tam bir çelişki, onlara birazcık bile esrarlı gelmez. İç bağıntılarından ayrılmış olan ve kendi başlarına tecrit edildikleri zaman saçma olan belirtiler arasında, sudaki bir balık kadar rahattırlar. Hegel’in bazı matematik formüller için söylediği, burada da geçerlidir: sıradan sağduyuya akla-aykırı gibi gelen, akla-uygun, ve ona akla-uygun gibi gelen, bizzat akla-aykırıdır.*

Toprak alanı, kendisi ile bağıntılı olarak ele alındığında, rantın kütesindeki bir artış, böylece, rant oranındaki bir artış gibi ifade edilir. Bir durumu açıklayacak koşullar ötekinde bulunmadığı zaman duyulan utangaçlık da buradan gelir.

Ama, toprağın fiyatı, tarımsal ürünün fiyatı azaldığı zaman bile, artabilir.

Bu durumda, farklılık rantı ve onunla birlikte daha iyi toprakların fiyatı, daha ileri farklılaşmalar yüzünden artmış olabilir. Ya da, durum bu değilse, tarımsal ürünün fiyatı, daha büyük emek üretkenliği sayesinde düşmüş olabilir, ama öyle bir biçimde ki, artan üretim, bunu fazlasıyla dengeler. Bir *quarter*’ın 60 şiline malolduğunu varsayalım. Şimdi, eğer aynı akr, aynı sermaye ile, bir yerine iki *quarter* üretecek ve bir *quar-*

⁴¹ Rant üzerindeki önemli çalışmasını Kitap IV’te tartışacağımız Rodbertus’un iyi yönlerinden biri, bu noktayı geliştirmiş olmasıdır. Ama, bir hata işleyerek, birinci olarak sermaye açısından bir kâr artışının, her zaman bir sermaye artışı ile ifade edildiğini, öyle ki kâr kütesi artınca oranın aynı kaldığını varsaymıştır. Oysa bu hatalıdır, çünkü sermaye bileşiminde bir değişiklik verilmişse, emeğin sömürülmesi aynı kalsa da, kâr oranı artabilir, bunun nedeni, tam da, sermayenin değişmeyen bölümünün oranlı değerinin değişen bölümüne oranla düşmesidir. İkinci olarak, sanki klasik iktisadın, rant artışı ya da düşüşüne ilişkin tahlilindeki genel öncülü bu imiş gibi, para-rantın nicel olarak belirli bir toprak parçasına, örneğin bir akr oranını ele alma hatasını işlemiştir. Bu da hatalıdır. Klasik iktisat, rantı doğal biçimiyle ele aldığı ölçüde, rant oranını, ürüne göre, ve rantı para-rant olarak ele aldığı ölçüde, yatırımlar sermayeye göre inceler, çünkü aslında bunlar rasyonel ifadelerdir.

* Hegel *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften in Grundrisse*, 1. Teil, *Die Logik*. Werke’de, Band 6, Berlin 1840, s. 404. —Ed.

ter'ın fiyatı 40 şiline düşecek olursa, o zaman iki *quarter* 80 şiline malolacaktır, öyle ki aynı akra yatırılan aynı sermayenin ürününün değeri, fiyatta, *quarter* başına üçte-birlik bir düşüşe karşın, üçte-bir artmış olacaktı. Ürünü, üretim-fiyatının ya da değerinin üzerinde satmaksızın bunun nasıl mümkün olacağı, farklılık rantı tahlilinde geliştirilmiştir. İşin aslında bu, yalnızca iki yoldan olabilir. Ya kötü toprak, tarım dışında tutulur, ama daha iyi toprağın fiyatı, farklılık rantındaki artış ile artar, yani genel iyileşme, çeşitli toprak tiplerini farklı biçimde etkiler. Ya da, aynı üretim-fiyatı (ve eğer mutlak rant ödeniyorsa aynı değer), emek üretkenliği daha büyük hale geldiği zaman, en kötü toprak üzerinde, daha büyük bir ürün kütlesi ile kendini ifade eder. Ürün, eskisinin aynı değeri temsil eder, ama onun tam parçalarının sayısı artarken, fiyatı düşmüştür. Aynı sermaye kullanıldığı zaman bu olanaksızdır; çünkü bu durumda, aynı değer, kendini, her zaman ürünün herhangi bir bölümü aracılığıyla ifade eder. Ancak, ek sermaye, alçıtaşı ve deniz kuşu gübresi vb. için, kısacası etkileri birkaç yıla yayılan iyileştirmeler için harcandığı zaman, bu olanaklıdır. Gerekli koşul, bir tek *quarter*'ın fiyatının düşmesi, ama *quarter*ların sayısındaki artışla aynı ölçüde düşmemesidir.

III. Rantın ve onunla birlikte genel olarak toprağın ya da özel toprak türlerinin fiyatının yükselebileceği bu farklı koşullar, birbirleriyle kısmen rekabet edebilir, ya da birbirlerini kısmen dışlayabilirler, ve ancak sırayla hareket edebilirler. Ama yukardakinden şu sonuç çıkar ki, toprağın fiyatındaki bir artışın sonucu, mutlaka, rantta da bir artış olması değildir, ya da her zaman toprağın fiyatında bir artışı da birlikte getiren bir rant artışı, mutlaka, tarımsal üründeki bir artışa bağlı değildir.⁴²

Toprağın yorulmasına yolaçan gerçek doğal nedenlerin kaynaklarını aramak yerine bu arada şunu da belirtelim ki, o zamanki tarımsal kimyanın düzeyi yüzünden farklılık rantı üzerine yazan iktisatçıların tümü bunlardan habersizdi, sınırlı bir toprak alanına her sermaye miktarının yatırılamayacağı yolundaki yüzeysel kavram benimsendi; örneğin *Edinburgh Review*'nın* Richard Jones'a karşı, tüm İngiltere'nin, Soho Meydanının ekilmesiyle doyurulamayacağı iddiası gibi. Eğer bu, tarımın özel bir dezavantajı olarak düşünülüyorsa, asıl tam bunun tersi doğrudur. Burada sermayeyi verimli sonuçlarla, ardarda yatırmak mümkündür, çünkü toprağın kendisi bir üretim aleti olarak görev yapmaktadır; oysa bir fabrikada toprak yalnızca bir temel, bir yer ve işlemlerin bir dayanağını sağlayan bir alan görevi yaptığından, durum böyle değildir, ya da

⁴² Rant yükseldiği zaman toprağın fiyatındaki gerçek düşüşe ilişkin olarak bkz: Passy.

* 1894 Almanca baskıda: "*Westminster Review*". — Tome LIV, August-December 1831, s.94-95.

ancak sınırlı bir ölçüde böyledir. Dağınık el sanatlarına oranla geniş-ölçekli sanayiîin, küçük bir alanda, çok fazla üretim yoğunlaştırılabileceği doğrudur. Gene de, herhangi belli üretkenlik düzeyinde, her zaman belirli bir miktarda yer gereklidir, ve yüksek yapıların inşasının da pratik sınırlamaları vardır. Bunun ötesinde, herhangi bir üretim genişlemesi, toprak alanında da bir genişleme ister. Makineye yatırılan sabit sermaye, vb. kullanımla iyileşmez, tersine eskir. Yeni buluşlar gerçekten de bu açıdan bazı iyileştirmelere izin verirler, ama üretim gücündeki herhangi bir belli gelişme ile, makineler her zaman kötüleşeceklerdir. Eğer üretkenlik hızla gelişirse, eski makinenin tümü, daha üstün olanlarla yenilenmelidir, bir başka deyişle eski makinenin tümü kaybedilmiştir. Oysa toprak, eğer gereken biçimde davranılırsa, her zaman iyileşir. Ardarda sermaye yatırımlarının, önceki yatırımlar yitirilmeden kazanç getirmesine izin veren toprağın üstünlüğü, bu ardarda sermaye yatırımlarından gelen üründe farklılığın olanaklı olduğunu gösterir.

KAPİTALİST TOPRAK RANTININ DOĞUŞU

I. GİRİŞ

Kapitalist üretim tarzının teorik ifadesi olarak, modern iktisat açısından toprak rantının tahlilindeki gerçek güçlüğü nereden yattığı konusunda açıklığa kavuşmalıyız. Toprak rantını “yeniden” açıklamak için girilen her yeni çabanın kanıtladığı gibi, daha modern yazarların pek çoğu bile, henüz bunu kavramış değildir. Yenilik, hemen hemen istisnasız, çoktan modası geçmiş görüşlerin yinelenmesinden ibarettir. Güçlük, tarımsal sermayenin ürettiği artı-ürünü ve tarımsal sermayenin buna teka-bül eden genel olarak artı-değerini açıklamak değildir. Bu sorun, hangi alana yatırılırsa yatırılın tüm üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin tahlili ile çözümlenmiştir. Güçlük, daha çok, artı-değerin, çeşitli sermayeler arasında ortalama kâra eşitlenmesinden sonra çeşitli sermayeler, üretimin bütün alanlarındaki toplumsal sermaye tarafından üretilen toplam artı-değerden nispi büyüklükleriyle orantılı olarak paylarını aldıktan sonra, toprağa yatırılan sermaye tarafından rant biçiminde toprakbeyine ödenen artı-değer fazlasının kaynağını, bir başka deyişle, bu eşitlenmeden ve genel olarak dağıtılacak olan tüm artı-değerin görünüşteki zaten tamamlanmış dağılımından sonra gelen kaynağı göstermekten ibarettir. Modern iktisatçıları, toprak mülkiyetine karşı sınaî

sermayenin sözcüleri olarak bu sorunu araştırmaya iten pratik nedenlerden —toprak rantının tarihi üzerine bölümde daha açıkça belirteceğimiz nedenlerden*— tamamen ayrı olarak, sorun, teorisyenler olarak onlar için büyük önem taşıyordu. Tarıma yatırılan sermaye için rantın ortaya çıkmasının, yatırım alanının kendisi tarafından yaratılan bir özel etki yüzünden olduğunu, yeryüzünün kendisine ait bambaşka nitelikler yüzünden olduğunu kabul etmek, aslında değer kavramından vazgeçmekle, böylece de bu alanın bilimsel olarak anlaşılması yolundaki tüm çabaları bırakmakla aynı şeydir. Rantın, tarımsal ürünün fiyatından ödendiği yolundaki basit gözlem bile —ki bu, eğer çiftçi, üretim-fiyatını kapatacaksa, rantın aynı olarak ödendiği yerlerde bile ortaya çıkar— bu fiyatın, olağan üretim-fiyatı üzerindeki fazlasını açıklama, bir başka deyişle, tarımsal ürünlerin nispî pahalılığını, tarımsal üretimin doğal üretkenliğinin, öteki üretim dallarının üretkenliğinden fazlalığı temeli üzerinde açıklama çabalarının saçmalığını göstermiştir. Çünkü bunun tersi geçerlidir: emek ne kadar üretkense, onun ürününün her tam parçası da o kadar ucuzdur; çünkü, aynı emek miktarını, yani aynı değeri içeren kullanım-değerlerinin kütlesi de o kadar çok büyüktür.

Bu yüzden, rantı tahlil etmenin tüm güçlüğü, tarımsal kârın ortalama kârın üzerindeki fazlasını, artı-değeri değil, bu üretim alanına özgü olan artı-değer fazlasını; başka bir deyişle, “net ürün” değil, bu net ürünün öteki sanayi dallarının net ürününün üzerindeki fazlasını açıklamaktan ibarettir. Ortalama kârın kendisi, çok belirli tarihsel üretim ilişkileri altında, toplumsal süreçlerin hareketleriyle oluşan bir ürün, görmüş olduğumuz gibi, çok karmaşık ayarlama gerektiren bir üründür. Ortalama kârın üzerinde bir artıdan biraz olsun sözedebilmek için, bu ortalama kârın kendisi, bir ölçüt ve kapitalist üretimde olduğu gibi genel olarak üretimin bir düzenleyicisi olarak zaten belirlenmiş olmalıdır. Bu nedenle, tüm artı-emeği zorlama ve tüm artı-değere doğrudan elkoyma işlevini sermayenin yapmadığı toplumsal biçimlerde ve bu yüzden sermayenin toplumsal emeği henüz tamamen denetimi altına almadığı ya da ancak arada sırada aldığı yerlerde, modern anlamda ranttan, ortalama kârın üzerinde, yani her bireysel sermayenin, toplam toplumsal sermaye tarafından üretilen artı-değerdeki orantılı payının üzerinde bir artıdan oluşan bir ranttan sözedilemez. Örneğin Passy gibi bir kişinin (aşağıya bakınız) ilkel toplumda, ranttan, kârın** —artı-değerin tarihsel olarak belirlenen, ama Passy’ye göre hiç bir toplum olmaksızın da hemen hemen aynı ölçüde var olabilecek toplumsal biçiminin— üzerinde bir artı olarak sözetmesi, onun saflığını gösterir.

Günlerinde hâlâ gelişmemiş olan kapitalist üretim tarzını, genel olarak,

* Bu nedenler, ‘*Theories of Surplus Values*’, Part II, Chapter IX’de ele alınmıştır. — *Ed.*

** Passy, *Rente du sol. Dictionnaire de l’économie politique*’te, Tome II, Paris 1854, s. 511. —*Ed.*

ancak tahlil etmeye başlamış olan daha eski iktisatçılar için, rantın tahlili ya hiç bir güçlük getirmez, ya da yalnızca tamamen farklı bir türde bir güçlük getirir. Petty, Cantillon* ve genel olarak, feodal zamanlara daha yakın olan yazarlar, toprak rantının genel olarak artı-değerin normal biçimi olduğunu varsayarlar, oysa onlar için kâr, hâlâ, şekilsiz bir biçimde ücretlerle birleşmiştir ya da olsa olsa kapitalistin toprakbeyinden kopardığı artı-değerin bir parçası olarak görünür. Böylece bu yazarlar, hareket noktaları olarak, birincisi tarımsal nüfusun hâlâ ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve ikincisi, toprakbeyinin, hâlâ toprak mülkiyeti tekeli sayesinde, doğrudan üreticilerin artı-değerine birinci elden elko-yan kişi olarak görüldüğü, bu yüzden de toprak mülkiyetinin hâlâ üretimin temel koşulu olarak gözüktüğü bir durumu ele alırlar. Bu yazarlar için, tersine olarak, kapitalist üretim açısından, toprak mülkiyetinin, sermayeden, onun tarafından üretilen (yani onun tarafından doğrudan üreticilerden aşırılan) ve zaten doğrudan maledinilmiş olan artı-değerin bir bölümünü nasıl geri çekip almayı becerdiğini araştırmaya çalışan soru, henüz sorulamazdı.

Fizyokratlar, başka nitelikteki güçlüklerden sıkıntı çekiyorlardı. Bunlar, gerçekte sermayenin ilk sistematik sözcüleri olarak, genel olarak artı-değerin niteliğini tahlil etmeye giriştiler. Onlar için bu tahlil, kabul ettikleri tek artı-değer biçimini olan rantın tahliliyle çakışır. Bu yüzden, rant getiren sermayeyi ya da tarımsal sermayeyi, artı-değer üreten tek sermaye ve onun tarafından harekete geçirilen tarımsal emeği de, artı-değer üreten tek emek sayarlar, ki bu, kapitalist görüş açısından tamamen yerinde bir biçimde, tek üretken emek sayılabilir. Artı-değerin yaratılmasını belirleyici saymakta tamamen haklıdır. Bunlar, Kitap IV'te** anlatılacak olan öteki üstünlüklerinden başka, esas olarak salt dolaşım alanında iş gören tüccar sermayesinden, Petty ve onun ardıllarınca yapılan bilimsel tahlil başlangıçlarını kendi pratik çıkarları uğruna bir kenara iten, kaba gerçekçiliği ile o dönemin gerçek kaba iktisadını oluşturan merkantil sisteme karşı olarak üretken sermayeye döndükleri için değer taşırlar. Bu arada belirtelim ki, merkantil sistemin bu eleştirisinde, yalnızca onun sermaye ve artı-değer kavramları ele alınmıştır. Daha önce belirtilmişti ki,*** parasal sistem, haklı olarak, kapitalist üretimden önce ve onun koşulu olarak, dünya piyasası için üretimi ve ürünün metalara ve böylece de paraya dönüşmesini ileri sürer. Bu sistemin daha

* Marx, William Petty'yi (1623-87) 'tuzukuru burjuvazinin, onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiççe sistemleştirmeye ve bunları ebedi gerçeklermiş gibi ilan etmeye kalkışan vülger iktisatçılara karşılık, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran' ve bu bakımdan klasik ekonomi politüğün kurucusu olarak kabul eder. (*Kapital*, c.I, s. 96, dipnot 33) Burada gönderme yapılan yapıtı: 'A Treatise of Taxes and Contributions,' London, 1667, p. 23-24. Ayrıca bkz. *Theories of Surplus-Values*, Part I, p. 176-7. Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, Amsterdam, 1756. Cantillon (1680-1734) kitabı Hollanda'da Fransızca basılmıştı ama kendisi İngiliz iktisatçısı ve taciriydi. — Ed.

** *Theories of Surplus-Values*, Part I, Chapters II, VI, and addenda 8-10.

*** *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, 1970, I. Kısım, 2. Bölüm, s. 258 vd.. — Ed.

merkantil sistem olarak gelişmesinde, artık belirleyici olan, meta değeri- nin paraya dönüşmesi değil, artı-değer, yaratılmasıdır — ama dolaşım alanının anlamsız görüş açısından ve aynı zamanda öyle bir biçimde ki, bu artı-değer artı-para olarak ticaret dengesi artışı olarak temsil edilir. Ama aynı zamanda, o dönemin ilgili tüccar ve fabrikatörlerinin, temsil ettikleri kapitalist gelişme aşamasına uygun olan tipik özelliği şudur: feodal tarımsal toplumların sınaî toplumlara dönüşmesi ve buna tekabül eden, ulusların dünya piyasasındaki sınaî savaşmaları, sözde doğal yoldan değil, bunun yerine, zorlayıcı önlemlerle ulaşılabilecek olan, sermayenin hızlandırılmış gelişmesine dayanır. Ulusal sermaye azar azar ve yavaş yavaş mı sınaî sermayeye dönüşüyor, yoksa, bu gelişme, koruyucu gümrükler aracılığıyla, esas olarak toprak sahipleri, orta ve küçük-köylüler, ve elsanatçıları üzerine konulan bir vergi aracılığıyla, bağımsız doğrudan üreticilerin hızlandırılmış mülksüzleştirilmeleri yoluyla ve şiddetle hızlandırılmış sermaye birikimi ve yoğunlaşması aracılığıyla, kısacası kapitalist üretim koşullarının hızlandırılmış bir biçimde kurulmasıyla mı hızlandırılıyor, bu ikisi arasında çok fark vardır. Aynı zamanda, doğal ulusal üretken güçten, kapitalist ve sınaî yararlanma açısından da bu ikisi arasında çok fark vardır. Bu yüzden merkantil sistemin ulusal niteliği, onun sözcüklerinin dudaklarında bir sözden ibaret değildir. Bunlar, yalnızca ulusun zenginliği ve devletin kaynakları ile ilgilenme bahanesi altında, aslında, kapitalist sınıfın çıkarlarının ve genel olarak servet biriktirilmesinin devletin nihaî amacı olduğunu söylerler ve böylece eski ilâhî devlet yerine burjuva toplumunu ilân ederler. Ama aynı zamanda, sermayenin ve kapitalist sınıfın, kapitalist üretimin çıkarlarının gelişmesinin, modern toplumda ulusal gücün ve ulusal egemenliğin temelini oluşturduğunun da bilinçli olarak farkındadırlar.

Dahası, fizyokratlar, aslında tüm artı-değer üretiminin ve bu nedenle de sermayedeki tüm gelişmenin doğal temelinin tarımsal emeğin üretkenliği olduğunu söylerken haklıdırlar. Eğer insan, bir işgününde, her emekçinin kendi yeniden-üretimi için gerekli olandan daha fazla geçim aracı —ki bu tam anlamıyla daha fazla tarımsal ürün demektir— üretecek yetenekte olmasaydı, eğer tüm çalışma, emek-gücünün günlük harcanması, yalnızca, kendi kişisel gereksinimleri için gerekli geçim araçlarının üretimine yetseydi, o zaman, ne artı-üründen, ne de artı-değerden söz edilemezdi. Emekçinin bireysel gereksinimlerini aşan bir tarımsal emek üretkenliği bütün toplumların temelidir ve hepsinden önce de, toplumun sürekli olarak artan bir bölümünün temel gıda maddeleri üretimiyle ilgisini kesen ve onları Steuart'ın dediği gibi, “özgür başlar”* haline dönüştüren, onları öteki alanlardaki sömürü için elverişli kılan, kapitalist üretimin temelidir.

Ama artı-emeğin ve dolayısıyla genel olarak artı-değerin doğal

* J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, Vol. I, Dublin 1770, s. 396. —Ed.

koşullarıyla ilgili en ilkel kavramları, gerçekte de tüm ölüm döşegindeki klasik iktisadın alaca karanlığında papağan gibi yineleyen ve böylece, toprak rantı özel bir biçim olarak araştırıldıktan ve artı-değerin özgül bir bölümü haline geldikten çok sonra toprak rantı üzerine yeni ve çarpıcı bir şeyler söylediklerini düşünen Daire, Passy vb. gibi daha yeni yazarlara ne demeli?* Gelişmenin eskimiş belli bir aşamasında, yeni, özgün, derin ve haklı olan ne var idiyse, bunu, yavan, bayat ve yanlış hale döndüğü bir dönemde yankılamak, özellikle kaba iktisada özgüdür. Kaba iktisat, böylece, klasik iktisatla ilgili olan sorunlar konusunda tam bilisizliğini itiraf eder. Bu sorunları, ancak burjuva toplumunun daha düşük bir gelişme düzeyinde sorulabilecek sorularla karıştırır. Aynı şey, serbest ticarete ilişkin fizyokratik sözleri aralıksız olarak ve kendinden hoşnut bir tavırla gevelemesi için de geçerlidir. Bu sözler şu ya da bu devletin pratik ilgisini ne kadar çok kendilerine çekerlerse çeksinler, çoktandır teorik önemlerini yitirmişlerdir.

Tarımsal ürünün hiç bir parçasının dolaşım sürecine girmediği ya da çok önemsiz bir bölümünün girdiği, ve o zaman da toprakbeyinin gelirini temsil eden ürün parçasının ancak nispeten küçük bir bölümünün dolaşıma girdiği asıl doğal ekonomide, örneğin, birçok Roma latifundiasında ya da Charlemagne villalarında ve aşağı yukarı tüm ortaçağ boyunca olduğu gibi (bkz: Vinçard, *Histoire de travail*) büyük malikânelerin ürünü ve artı-ürünü hiç de salt tarımsal emeğin ürünlerinden ibaret değildir. Bu, sınaî emeğin ürünlerini de pekâlâ aynı ölçüde içerir. Temeli oluşturulan tarımın ikincil uğraşları olarak ev elsanatları ve manüfaktür emeği —Avrupa antikitesinde ve ortaçağlarda olduğu gibi, geleneksel örgütün henüz yıkılmamış olduğu günümüz Hint topluluğunda da— doğal ekonominin dayandığı üretim tarzının önkoşuludur. Kapitalist üretim tarzı, bu ilişkiyi tümüyle ortadan kaldırır; bu, özellikle İngiltere’de, 18. yüzyılın son üçte-birinde geniş çapta incelenilebilecek olan bir süreçtir. Aşağı yukarı yarı-feodal toplumlarda büyümüş olan Herrenschwand gibi düşünürler, örneğin 18. yüzyılın sonları gibi geç bir dönemde bile, manüfaktürün tarımdan bu ayrılmasını, çılgınca bir toplumsal serüven, akılalmaz ölçüde riskli bir varolma biçimi sayarlar. Ve, kapitalist tarımla en büyük benzeşime sahip antikitenin tarımsal ekonomilerinde, yani Kartaca ve Roma’da bile, bir plantasyon ekonomisine benzerlik, gerçekten kapitalist sömürü tarzına tekabül eden bir biçime benzerlikten daha büyüktür.^{42a} Ama aynı zamanda da, kapitalist üretim tarzını tanıyan, Herr

* Daire, *Introduction. Physiocrats*’ta, I. Teil, Paris 1846; Passy, *Rente du sol*, L. c., s. 511. —Ed.

^{42a} Adam Smith, onun zamanında (bu, günümüzde, tropikal ve subtropikal ülkelerdeki plantasyonlar için de geçerlidir) toprakbeyi, örneğin Cato’nun kendi malikânelerinde olduğu gibi aynı zamanda bir kapitalist olduğu için, rant ve kârın, nasıl henüz birbirinden ayrılmadığını vurguluyor. [Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Aberdeen, London, s. 44. —Ed.] Ama bu ayrılma tam da kapitalist üretim tarzının önkoşuludur, üstelik köleciliğin temeli, kapitalist üretim tarzı kavramıyla tam bir çelişki içindedir.

Mommsen⁴³ gibi her parasal ekonomide bir kapitalist üretim tarzı keşfetmeyen bu kişi için bütün esas noktalarda tümüyle hayalci olan bir biçimsel benzeşim, hiç de antikite sırasındaki kıta İtalya'sında değil, olsa olsa ancak Sicilya'da bulunacaktır, çünkü bu ada, Roma için haraca bağlı tarımsal bir yer görevi yapıyordu, öyle ki tarımı esas olarak ihracat amaçlamaktaydı. Modern anlamda çiftçiler, burada vardı.

Rantın niteliği üzerine hatalı bir kavram, aynı-rantın, kısmen kiliseye verilen aşar olarak ve kısmen de eskiden yapılmış sözleşmelerle sürdürülen bir antika olarak, kapitalist üretim koşullarıyla tamamen çelişkili bir biçimde, ortaçağların doğal ekonomisinden modern zamanlara sürüklenmiş olması gerçeğine dayanır. Böylece bu, rantın, tarımsal ürünün fiyatından değil, kütlesinden, bu nedenle de toplumsal koşullardan değil, yeryüzünden doğduğu izlenimini yaratır. Daha önce göstermiştik ki, artı-değerin bir artı-üründe kendini göstermesine karşın, bunun tersi, ürünün kütlesindeki salt bir artışı temsil eden artı-ürünün artı-değer oluşturduğu geçerli değildir. Bu, değerde bir eksi miktarı temsil edebilir. Aksi halde, 1860'ın pamuk sanayii, 1840'inkine oranla büyük artı-değer gösterecekti, oysa tersine, iplik fiyatı düşmüştür. Tahıl fiyatı arttığı için, bu artı-değer daha pahalı hale gelen buğdayın mutlak biçimde azalan kütlesi olarak görüldüğü halde, ardarda kötü ürünlerin bir sonucu olarak rant büyük ölçüde artabilir. Tersine olarak da, azalan rantın daha büyük kütleda daha ucuz buğday olarak görünmesine karşın, fiyat düştüğü için ardarda bolluk yıllarının sonucu olarak, rant düşebilir. Aynı-ranta gelince, şimdi belirtmek gerekir ki, her şeyden önce bu, modası geçmiş bir üretim tarzından kalan ve bir kalıntı olarak varlığını uzatmayı başaran salt bir gelecektir. Kapitalist üretim tarzı ile çelişkisi, özel sözleşmelerde kendi başına ortadan kalkması ve İngiltere'deki kilise aşarında olduğu gibi, yasanın müdahale edebildiği yerlerde, bir çağdışılık olarak zorla silkilip atılması ile kendini gösterir.* İkinci olarak da aynı-rantın, kapitalist üretim temeli üzerinde sürdüğü yerlerde, bu, para-rantın ortaçağ kılığındaki bir ifadesinden başka bir şey değildir ve olamaz da. Buğday, örneğin *quararter* başına 40 şilinden satılsın. Bu buğdayın bir bölümü, bunun içerdiği ücretlerin, yerine geçmelidir ve yeni harcama için elde bulunmak üzere satılmalıdır. Bir başka bölümü, kendine düşen vergi payını ödemek üzere satılmalıdır. Tohum ve hatta gübrenin bir bölümü, kapitalist üretim tarzının ve onunla birlikte toplumsal işbölümünün geliştiği yerlerde, yeniden-üretim sürecine metalar olarak girerler, yani yerine koyma amacı ile satın alınmaları gerekir ve bu yüzden de bu *quararter*'in

⁴³ Herr Mommsen, "Roma Tarihi"nde, kapitalist terimini hiç de modern ekonominin ve modern toplumun kullandığı anlamda değil, İngiltere ya da Amerika'da olmasa bile, Avrupa kıtasında geçmiş koşulları yansıtan eski bir gelenek olarak yaşamaya devam eden, popüler bir kavram olarak kullanıyor.

* Burada, 1836-1860 arasında kabul edilen Aşarı Hafifletme Yasası'na değiniliyor. Bu yasaya göre Kilisenin aldığı aşar aynı hizmetten para olarak ödeme yapmaya çevrilmiştir.

bir başka bölümü, bunun için para sağlamak üzere satılmalıdır. Bunlar, üretimin koşulları olarak ürünün yeniden-üretimine tekrar girmek üzere, gerçek metalar olarak satın alınmayıp aynı olarak ürünün kendisinden alındıkları ölçüde —yalnızca tarımda değil, değişmeyen sermaye üreten öteki birçok üretim dallarında olduğu gibi— kayıtlarda hesap-parası olarak görünürler ve maliyet-fiyatının öğeleri olarak çıkartılırlar. Makinelerin eskime ve aşınması ve genel olarak sabit sermaye, para ile karşılanmalıdır. Ve ensonu, ya gerçek para ya da hesap-parası cinsinden maliyetler olarak ifade edilen bu miktar üzerinden hesaplanan kâr gelir. Bu kâr, ürünün fiyatı ile belirlenen, gayrisafi ürünün belirli bir bölümü ile temsil edilir, ve o zaman, kalan fazla bölüm, rantı oluşturur. Sözleşme ile taahhüt edilen aynı-rant, fiyatla belirlenen bu fazladan daha büyükse, o zaman bu, rantı değil, kârdan yapılan bir indirimi oluşturur. Yalnızca bu olasılık yüzündendir ki, aynı-rant ürünün fiyatını yansıtmadığı ölçüde, modası geçmiş bir biçimdir, ama gerçek ranttan daha büyük ya da daha küçük olabilir ve böylece, yalnızca kârdan bir indirimi değil, ayrıca sermayenin yenilenmesi için gerekli olan öğelerden yapılan bir indirimi de kapsayabilir. Aslında, yalnızca ad olarak değil, özünde de rant olduğu ölçüde, bu aynı-rant, yalnızca ürünün fiyatının üretim-fiyatının üzerinde olan fazlası ile belirlenir. Yalnız, bu, bu değişkenin sabit bir büyüklük olmasını öngörür. Ama, aynı-rantın, birincisi emekçiyi geçindirmeye, ikincisi kapitalist kiracı çiftçiye gereksindiğinden daha fazla yiyecek bırakmaya yeteceğini ve ensonu, geri kalanının doğal rantı oluşturacağı düşüncesi pek rahatlatıcı bir düşüncedir. 200.000 yardalık pamuklu mal üreten bir fabrikatör de buna çok benzer. Bu kadar yardalık mal, yalnızca onun işçilerini giydirmeye, karısını, bütün çocukları ve kendisini bol bol giydirmeye yetmekle kalmaz, pamuklu mallar cinsinden büyük bir rant ödemeye ek olarak, ayrıca geriye de satış için yeterli pamuklu kalır. Her şey çok basit! Üretim-fiyatını, 200.000 yardalık pamuklu mallardan çıkarın ve rant için bir pamuklu mallar artışı kalacaktır. Ama gerçekten de, satış-fiyatını bilmeden üretim-fiyatını, diyelim 10.000 sterlini 200.000 yardalık pamuklu maldan çıkarmak, parayı pamuklu maldan çıkarmak, bir değişim-değerini aslında bir kullanım-değerinden çıkarmak ve böylece şu kadar yardalık pamuklu malın, İngiliz lirası üzerindeki artışını belirlemek safça bir düşünce olacaktır. Bu, hiç olmazsa, düz çizgilerin ve eğrilerin farkedilemez bir biçimde birarada gitmelerinin bir sınırı vardır kavramına dayanılarak, dairenin kare yapılmasından bile kötüdür. Ama M. Passy'nin reçetesi böyledir. İster kafanızda, ister gerçekte, pamuklu mallar paraya çevrilmeden önce pamuklu mallardan parayı çıkarın! Geri kalan ranttır, ama bu *naturaliter** (bkz: örneğin Karl Arnd**) kavranmalıdır, safсатаcılığın şeytanlıklarıyla değil.

* Doğal olarak. —ç.

** K. Arnd, *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeste und dem Communismus*, Hanau 1845, s. 461-62. —Ed.

Aynı-rantın tüm restorasyonu ensonu şu budalalığa indirgenmiştir, üretim-fiyatının şu kadar *bushel* buğdaydan çıkarılması ve bir hacim ölçüsünden bir miktar paranın çıkarılması.

II. EMEK-RANT

Eğer toprak rantını, en basit biçimiyle, doğrudan üreticini, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu toprağı ettiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiç bir karşılık almaksızın feodal beyin malikânesinde çalıştığı *emek-rant* biçimini ele alırsak, burada, durum hâlâ çok açıktır, çünkü bu durumda rant ve artı-değer özdeş-tir. Burada ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim, kâr değil, ranttır. Emekçinin (*self-sustaining serf**) bu durumda, ne ölçüde vazgeçilmez yaşam gereksinmelerinin üzerinde bir artı, yani kapitalist üretim tarzı altında ücretler diye adlandıracağımızın üzerinde bir artı elde edebileceği, öteki koşullar değişmeden kaldığında, emek-zamanının, kendisi için emek-zamanı ile feodal beyi için zorunlu emek-zamanı olarak bölündüğü orana bağlıdır. Bu nedenle, yaşamın vazgeçilmez gereksinmelerinin üzerindeki bu artı, kapitalist üretim tarzı altında kâr olarak çıkan şeyin tohumu, tümüyle, bu durumda yalnızca doğrudan ödenmemiş artı-emek olmakla kalmayıp, ayrıca da bu sıfatla ortaya çıkan toprak rantının miktarıyla belirlenir. Bu, burada toprakla çakışan ve topraktan farklı iseler, onun salt eklentileri olan üretim araçlarının “sahibi” için ödenmemiş artı-emektir. Burada serfin ürününün, geçimine ek olarak, onun emek koşullarının yeniden-üretimine de yetmesi gerektiği koşulu, bütün üretim tarzları altında aynı kalan bir koşuldur. Çünkü bu, bunların özel biçiminin sonucu değil, genel olarak tüm sürekli ve üretken emeğin, daima aynı zamanda da yeniden-üretim olan, yani kendi işleme koşullarının yeniden-üretimini de içeren her sürekli üretimin, doğal bir önkoşuludur. Ayrıca açıktır ki, doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullarının “zilyedi” olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda, doğrudan bir beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır, öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir; yükümlü-emeğin bulunduğu serflikten, salt bir haraca bağlılık ilişkisine indirilebilecek olan bir özgürlük noksanlığı. Varsayımımıza göre, burada, doğrudan üreticinin, kendi üretim araçlarına, emeğinin gerçekleştirilmesi ve geçim araçlarının üretimi için zorunlu olan gerekli maddi emek koşullarına sahip olduğu görülecektir. O, tarımsal faaliyetini ve onunla bağlantılı olan kırsal ev sanayilerini bağımsız olarak yürütür. Küçük köylülerin kendi aralarında, Hindistan’da yaptıkları gibi, azçok doğal bir üretim topluluğu oluşturmaları durumu bu bağımsızlığı baltalamaz, çünkü burada sözkonusu olan, yalnızca

* Kendi geçimini kendi sağlayan. —ç.

malikânenin ismî beyinden bağımsızlıktır. Böyle koşullar altında, toprağın ismî sahibi için artı-emek, bürünülen biçim ne olursa olsun, onlardan ancak ekonomi-dışı baskı ile alınabilir.⁴⁴ Bu, köle ya da plantasyon ekonomisinden, kölenin yabancı üretim koşulları altında ve bağımsız olmadan çalışmasıyla ayrılır. O halde, kişisel bağımlılık koşulları gereklidir, ne ölçüde olursa olsun kişisel özgürlük eksikliği ve toprağın bir eklentisi olarak toprağa bağlı olmak, sözcüğün gerçek anlamıyla bağımlılık. Eğer doğrudan üreticiler özel bir toprak sahibi ile karşılaşmayıp, Asya'da olduğu gibi, toprakbeyleri ve aynı zamanda hükümdarları olarak başlarından duran bir devletin doğrudan emri altında iseler, o zaman, rant ve vergiler çakışır ya da daha doğrusu, burada, toprak rantının bu biçiminden farklı olan hiç bir vergi bulunmaz. Böyle koşullar altında, bu devlete bağlı herkes için geçerli olandan daha güçlü bir siyasal ya da iktisadî baskının varlığına gerek yoktur. Devlet, bu durumda en yüksek beydir. Burada, egemenlik, ulusal çapta yoğunlaşmış olan toprağın sahipliğinden oluşur. Ama öte yandan, toprağın gerek özel, gerek ortaklaşa zilyedliği ve tasarrufu olmasına karşın, toprağın özel mülkiyeti yoktur.

Odenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadî biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öge olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler. Ama, bunun üzerine de, üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan iktisadî topluluğun tüm oluşumu, böylece de aynı zamanda onun özel siyasal biçimi yerleşmiştir. Tüm toplumsal yapının ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçiminin, kısacası, buna uygun düşen özel devlet biçiminin, en içteki sırrını, gizli temelini açığa vuran şey, her zaman, üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkidir — bu, her zaman, doğal olarak, emek yöntemlerinin gelişmesinde belli bir aşamaya ve böylece de onun toplumsal üretkenliğine uygun düşen bir ilişkidir. Bu, aynı iktisadî temelin — esas koşulları açısından aynı— sayısız farklı deneyimsel durumlar, doğal çevre, ırksal ilişkiler, dışsal tarihsel etkiler vb. yüzünden, yalnızca deneyimsel olarak verilen koşulların tahlili ile anlaşılabilen görünüşteki sonsuz değişimler ve nüanslar göstermesini engellemez.

En basit, ve en ilkel rant biçimi olan emek-rant bakımından şu kadarı açıktır; Rant, burada, artı-emeğin ilkel biçimidir ve onunla çakışır. Ama artı-değerin başkalarının ödenmemiş emeği ile bu özdeşliğini, burada tahlil etmek gerekmez, çünkü doğrudan üreticinin kendisi için emeği, yer ve zaman bakımından toprakbeyi için emeğinden hâlâ ayrı olduğundan ve bu sonuncusu, doğrudan doğruya bir üçüncü kişi için gaddarca yükümlü-emek biçiminde ortaya çıktığından, bu artı-değer

⁴⁴ Bir ülkenin fethinden sonra, fatihin yakın amacı, oranın halkını da kendi istediği gibi kullanmak oluyordu. Karş: Linguet [*Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société*, Tomes I-II, Londres 1767. —Ed.]. Bkz: ayrıca Möser [*Osnabrukische Geschichte*, 1. Teil, Berlin und Stettin, s. 178. —Ed.].

hâlâ gözle görülür, elle tutulur biçimde mevcuttur. Aynı biçimde rant üretmek üzere toprağın sahip olduğu “öz nitelik”, burada, elle tutulur açık bir sırra indirgenir, çünkü rant sağlama yeteneği, burada, toprağa bağlı emek-gücünü ve emek-gücünün sahibini, bunu, kendi zorunlu gereksinmelerini karşılamak için gerekli olanın ötesinde bir ölçüde sıkıştırma ve harekete geçirmeye zorlayan mülkiyet ilişkisini de içerir. Rant, doğrudan, emek-gücünün bu artı harcamasının, toprakbeyi tarafından maledinilmesidir; çünkü doğrudan üretici, ona, hiç bir ek rant ödemez. Artı-değerin ve rantın yalnızca özdeş olmakla kalmayıp artı-değerin elle tutulur, artı-emek biçiminde olduğu burada, genel olarak artı-değerin doğal koşulları ya da sınırları olan rantın doğal koşulları ya da sıırları apaçıktır. Doğrudan üretici 1) yeterince emek-gücüne sahip olmalıdır ve 2) emeğinin doğal koşulları, hepsinden önce de ektiği toprak, yeterince üretken olmalıdır, kısacası, emeğinin doğal üretkenliği, kendi zorunlu gereksinmelerinin karşılanması için gerekli olanın üzerinde bir miktar artı-emeği elde bulundurmasına olanak verecek kadar büyük olmalıdır. Rantı yaratan bu olanak değil, bu olanağı gerçeğe dönüştüren zorlamadır. Ama olanağın kendisi de, öznel ve nesnel doğal durumlar tarafından koşullandırılmıştır. Ve burada da gizemli hiç bir şey yoktur. Emek-gücü çok ufak ve emeğin doğal koşulları kıt ise, artı-emek de küçüktür, ama böyle bir durumda, bir yanda üreticilerin istekleri, öte yandan da artı-emeği sömürenlerin nispi sayısı ve ensonu, bu birkaç sömürücü toprak sahibi için bu pek az üretken artı-emeğin gerçekleştiği artı-ürün de küçüktür.

Ensonu, aslında emek-rant, tüm öteki koşullar eşit kaldığında, doğrudan üreticinin kendi durumunu iyileştirmeye, servet edinmeye, gerekli geçim araçlarının üzerinde bir fazla üretmeye ne ölçüde muktedir olacağı, ya da kapitalist anlatım biçimini şimdiden kullanırsak, kendisi için bir kâr üretip üretmeyeceği ve ne kadar kâr, yani kendisi tarafından üretilmiş olan ücretlerinin üzerinde ne kadar bir fazla üreteceği, tamamen, artı-emeğin nispi miktarına ya da yükümlü-emeğe bağlı olacaktır. Burada rant, artı-değerin, normal, her şeyi kapsayan âdeta meşru biçimidir ve bu durumda ücretlerin üzerinde herhangi bir başka fazlanın ötesinde olmak anlamına gelen, kârın üzerinde bir fazla olmaktan çok uzak olup, bunun yerine, bu kârın miktarı ve hatta varlığının kendisi, öteki koşullar eşitse, rant miktarına, yani toprakbeylerine teslim edilecek yükümlü artı-emeğe bağlıdır.

Doğrudan üretici, malsahibi değil, yalnızca bir zilyed olduğuna göre ve artı-emeğinin tümü aslında *de jure** toprakbeyine ait olduğuna göre, bazı tarihçiler, bu koşullar altında, yükümlü-emeğe tâbi olanların ya da serflerin herhangi bir bağımsız mülkiyet, ya da görelî konuşursak, servet edinmelerinin biraz olsun mümkün olacağı konusunda şaşkınlıklarını

* Meşru. —ç.

belirtmişlerdir. Ancak, geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim tarzının dayandığı ilkel ve gelişmemiş koşullarda egemen rol oynaması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıktır ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasa olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen sınırlarını yasal olarak yerleştirmek toplumun yönetici kesiminin çıkarıdır. Bu arada şunu belirtelim, her şey bir yana, bu, mevcut düzenin temelini ve esas ilişkilerinin sürekli yeniden-üretimi, zaman içinde, ayarlı ve düzenli bir biçime bürünür bürünmez, kendiliğinden olur. Ve böyle bir ayar ve düzenin kendisi, toplumsal istikrara ve salt raslantı ve keyfilikten bağımsızlığa kavuşacak olan her üretim tarzının vazgeçilmez öğeleridir. Bunlar, tam da onun toplumsal istikrarının ve bu yüzden de salt keyfilik ve salt raslantıdan nispi özgürlüğünün biçimidir. Geri üretim süreci koşulları altında olduğu gibi, buna tekabül eden toplumsal koşullarda da, bu biçime, bunların yeniden üretiminin salt yinelenmesi ile kavuşur. Eğer bu bir süre devam etmişse, gelenek ve görenek olarak yerleşir ve ensonu, açık bir yasa olarak onaylanır. Ama, bu artı-emek biçimi, yükümlü-emek, tüm toplumsal üretken güçlerin eksik gelişmesine ve emek yöntemlerinin kendilerinin hamlığına dayandığına göre, doğal olarak, doğrudan üreticinin toplam emeğinin, gelişmiş üretim tarzları altında, özellikle kapitalist üretim tarzı altında olduğundan, nispeten çok daha küçük bir bölümünü emecektir. Örneğin, toprakbeyi için yükümlü-emeğin başlangıçta haftada iki gün olduğunu kabul edelim. Bu, haftada iki günlük yükümlü-emek böylece saptanmıştır, töresel ya da yazılı yasa ile hukuken düzenlenen sabit bir büyüklüktür. Ama doğrudan üreticinin kendisinin kullanımında olan haftanın geri kalan günlerinin üretkenliği, onun deneyimi sırasında gelişmesi gereken değişken bir büyüklüktür, tıpkı edindiği yeni istekler gibi ve tıpkı ürününün piyasasının genişlemesinin ve emek-gücünün bu bölümünü kullanırken gösterdiği artan güvenin onu emek-gücünü daha büyük ölçüde kullanmaya özendireceği gibi; burada unutulmamalıdır ki, onun emek-gücünün kullanımı hiç de tarımla sınırlı değildir, kırsal ev sanayiini de içerir. Kuşkusuz burada elverişli koşullara, doğuştan gelen ırksal özelliklere vb. bağlı olarak belli bir iktisadi gelişmenin yer alması olasılığı ortaya çıkar.

III. AYNÎ-RANT

Emek-rantın aynî-ranta dönüşmesi, iktisadi açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez. Burada ele alınan biçimlerde, toprak rantının niteliği, rantın, artı-değerin ya da artı-ürünün tek egemen ve normal biçimi olmasıdır. Bu, ayrıca, rantın, kendi yeniden-üretimi için gereken emek koşullarına *tasarruf eden* doğrudan üreticinin, bu durumda her şeyi kucaklayan emek koşulu olan toprağın *sahibine* vermek zorunda olduğu tek artı-emek ya da tek artı-ürün olması gerçeği ile ifade

edilir. Ve dahası, toprak doğrudan üreticinin karşısına ondan bağımsız ve toprakbeyi tarafından kişileştirilen yabancı mülkiyet olarak çıkan tek emek koşuludur. Aynî-rant, ne ölçüde egemen ve üstün toprak rantı biçimi olursa olsun, ayrıca, her zaman daha önceki biçimin kalıntıları, yani toprakbeyi ister özel bir kişi, ister devlet olsun, emek olarak, angarya-emek olarak ödenen rantın kalıntıları, azçok buna eşlik eder. Aynî-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşaması, yani emeğinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında harcanmasının artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir. Doğrudan üreticinin vazgeçilmez gereksinmelerinin ötesindeki ve gerçekten kendisine ait olan üretim alanındaki, eskiden olduğu gibi kendi toprağının ötesinde, yakındaki beyin malikânesi üzerinde olmak yerine, kendisi tarafından işlenen toprağın üzerindeki üretim anlamında, artı-üretim, daha şimdiden, burada kendiliğinden anlaşılan bir kural haline gelmiştir. Bu ilişkide, doğrudan üretici, eskiden olduğu gibi bu emek-zamanının bir parçasının, başlangıçta hemen hemen tüm artı bölümünün, karşılıksız olarak toprakbeyine ait olmasına karşın, tüm emek-zamanını kendi bildiğince kullanır; şu farkla ki, toprakbeyi, artık, bu artı-emeği doğrudan doğal biçimiyle almaz, bunun yerine içinde gerçekleştiği ürünlerin doğal biçimiyle alır. Aynî-rantın saf biçimiyle ortaya çıktığı her yerde, toprakbeyi için çalışmanın yarattığı, külfetli ve yükümlü-emeğin düzenlenme biçimine göre azçok rahatsız edici fasıla (bkz: Buch I, Kap. VIII, 2)* (“İmalâtçı ve Boyar”) ortadan kalkar ya da en azından, aynî-rant ile yanyana bir miktar angarya-emek de yer aldığı zaman, yıl boyunca birkaç kısa aralığa iner. Üreticinin kendisi için emeği ile, toprakbeyi için emeği, artık, zaman ve yer açısından, elle tutulur bir biçimde ayrılmış değildir. Saf biçimiyle bu aynî-rant, daha yüksek ölçüde gelişmiş üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine de küçük parçalar halinde sürüklense de, varlığı için bir doğal ekonomiyi öngörür, yani ekonominin koşulları ya bütünüyle, ya da büyük bölümüyle ekonominin kendisi tarafından üretilir, onun gayrisafi ürününden doğrudan doğruya yerine konur ve yeniden-üretilir. Dahası, bu, kırsal ev sanayii ile tarımın birleşmesini öngörür. Rantı oluşturan artı-ürün, bu bileşik tarımsal ve sınai aile emeğinin ürünüdür, aynî-rant. ister ortaçağlarda çoğu kez olduğu gibi azçok sınai ürünü içersin, ister yalnızca gerçek toprak ürünleri olarak ödensin, farketmez. Bu rant biçiminde, artı-emeği temsil eden aynî-rantın, kırsal ailenin tüm artı-emeğini, tamamen tüketmesi hiç de gerekli değildir. Emek-ranta oranla, üretici, gerekli gereksinmelerini karşılayan

* *Kapital*, Birinci Cilt, Onuncu Bölüm, İkinci Kısım. —Ed.

emeğinin ürünü için olduğu gibi, ürünü kendisine ait olacak olan artı-emek için de zaman kazanmak üzere daha fazla hareket alanına sahiptir. Gene bunun gibi, bu biçim, tek tek doğrudan üreticilerin iktisadî durumlarında daha büyük farklılıklara yolaçacaktır. En azından böyle bir farklılaşma olanağı, doğrudan üretici için, sırası geldiğinde, öteki emekçileri doğrudan doğruya sömürme araçlarını elde etme olanağı vardır. Ancak, saf biçimi ile aynı-rant üzerinde durduğumuzdan, burada, bu bizi ilgilendirmemektedir; tıpkı genel olarak çeşitli rant biçimlerinin birleşebileceği saflığını kaybedeceği ve karışabileceği sayısız kombinasyon çeşitlerine giremeyeceğimiz gibi. Aynı-rant biçimi, belli bir ürün tipine ve üretimin kendisine bağlı olmakla ve tarım ile ev sanayiinin vazgeçilmez birleşmesi aracılığıyla, köylü ailesinin pazardan ve üretimin hareketinden ve kendi alanı dışında kalan toplum kesiminin tarihinden bağımsız olarak kendi kendini geçindirdiği hemen tam kendine-yeterliliği aracılığıyla, kısacası genel olarak doğal ekonominin niteliği sayesinde, bu biçim, örneğin Asya'da gördüğümüz gibi, durağan toplumsal koşullara temel sağlamaya çok uygundur. Burada da daha önceki emek-rant biçiminde olduğu gibi, toprak rantı, artı-değerin ve bunun için artı-emeğin, yani doğrudan üreticinin bedavaya, dolayısıyla da, bu zorlama artık karşısına eski acımasız biçimde çıkmasa da, aslında gene zorlama altında gerçekleştirdiği —temel emek koşulunun, toprağın sahibinin yararına sunduğu— tüm fazla emeğin normal biçimidir. Eğer hatalı bir biçimde önceden davranıp, doğrudan üreticinin gerekli-emeğinin üzerinde olan emek fazlasının kendisi için tuttuğu bölümüne kâr diyebilirsek, kârın, aynı-rantın belirlenmesiyle pek az ilgisi vardır. Bu kâr, tersine, rantın sırtından büyür ve doğal sınırını aynı-rantın büyüklüğünde bulur. Bu sonuncusu, emek koşullarının, bizzat üretim araçlarının yeniden-üretimini ciddî bir biçimde tehlikeye koyan boyutlara ulaşabilir, üretimin yayılmasını azçok olanaksız kılabilir ve doğrudan üreticileri, geçim araçlarının fizikî asgarî düzeyine indirebilir. Fetihçi bir ticarî ulus, örneğin Hindistan'daki İngilizler gibi, bu biçimle karşılaştığı ve bundan yararlandığı zaman durum özellikle böyledir.

IV. PARA-RANT

Para-rant ile —kapitalist üretim tarzına dayanan, ortalama kârın üzerinde bir fazladan başka bir şey olmayan sınaî ve ticarî toprak rantından ayrı olarak— burada, aynı-rantın biçimindeki salt bir değişiklikten doğan toprak rantını kastediyoruz, tıpkı aynı-rantın da emek-rantın bir değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi. Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını toprakbeyine (bu ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu, doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir. Doğrudan üretici, hâlâ en azından geçim araçlarının büyük bölümünü kendisi üretmeye

devam ederse de, bu ürünün belirli bir bölümü şimdi metaya dönüştürülmeli, metalar olarak üretilmelidir. Böylece, tüm üretim tarzının niteliği azçok değişir. Bağımsızlığını, toplumsal bağlantıdan kopukluğunu yitirir. Şimdi daha büyük ya da daha küçük para harcamalarını içeren üretim maliyeti oranı, belirleyici duruma gelir; her durum ve koşulda gayrisafi ürünün paraya çevrilecek bölümünün, bir yandan tekrar yeniden üretim araçları görevi, öte yandan da doğrudan geçim araçları görevi yapması gereken bölümün üzerinde olan fazlası, belirleyici bir rol kazanır. Ama, sonuna yaklaşmasına karşın, bu rant tipinin temeli de, onun hareket noktasını oluşturan aynî-rantı ile aynı kalır. Eskiden olduğu gibi, doğrudan üretici, ya miras yoluyla ya da başka bir geleneksel hakla, hâlâ toprağın zilyedidir ve en hayatî üretim koşulunun sahibi olan beyi için fazla angarya-emek, yani paraya dönüştürülmüş artı-ürün biçiminde, karşılığında hiç bir eşdeğerin verilmediği ödenmemiş emek harcamak zorundadır. Tarım aletleri ve her türlü taşınır eşya gibi, topraktan ayrı olan emek koşullarının sahipliği, daha önceki rant biçimlerinde bile, önce gerçekten, sonra da ayrıca hukuken doğrudan üreticinin mülkiyeti haline dönüşmüştür ve bu, para-rant biçimi için daha da geçerli bir önkoşuldur. Önce arasıra, sonra azçok ulusal çapta ortaya çıkan aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla para dolaşımında önemli bir gelişme öngörür. Ayrıca, ürünler için bir piyasa-fiyatı ve bunların kabaca değerlerine yaklaşan fiyatlarla satılmalarını varsayar, daha önceki biçimlerde böyle bir durum hiç de gerekmiyordu. Doğu Avrupa'da, bu dönüşümün, gözlerimizin önünde yeralışını, hâlâ kısmen gözlemleyebiliriz. Toplumsal emeğin üretkenliğinde belli bir gelişme olmaksızın, bunun ne kadar olanaksız olabileceği, Roma İmparatorluğunda bunu uygulamak için girişilen çeşitli başarısız çabalarla ve hiç olmazsa bu rantın devlet vergisi bölümünü para-ranta dönüştürmeye çalışıldıktan sonra aynî-ranta dönüşlerle tanıtlanabilir. Aynı geçiş güçlükleri, örneğin, para-rantın, daha önceki biçimlerin kalıntılarıyla birleştiği ve onlar tarafından bozulduğu devrim-öncesi Fransa'da görülür.

Aynî-rantın bir biçim değiştirmesi ve onun antitezi olarak para-rant, şimdiye kadar incelediğimiz toprak rantı tipinin, yani artı-değerin ve üretim koşullarının sahibi için harcanması gereken ödenmemiş artı-emegin normal biçimi olarak toprak rantının sonal biçimi ve aynı zamanda da son bulma biçimidir. Bu rant, saf biçimiyle, emek-rant ve aynî-rant gibi, kârın üzerinde bir fazlayı temsil etmez. Anlaşıldığı üzere kârı içine alır. Kâr onun yanısıra, hemen hemen fazla emeğin ayrı bir bölümü olarak ortaya çıktığı ölçüde, daha önceki biçimlerdeki rant gibi, ancak, para-rantın temsil ettiği artı-emegin harcanmasından sonra kalan, ister kişinin kendisinin, ister başkasının fazla emeğinin, sömürülme olanaklarıyla ilişkili olarak gelişebilecek olan bu rüşeym halindeki kârın normal sınırını oluşturmaya devam eder. Eğer bu rantla birlikte, herhangi

bir kâr gerçekten de doğacak olursa, o zaman, bu kâr, rantın sınırını oluşturmaz, tersine, rant, kârın sınırındır. Ancak, zaten belirtildiği gibi, para-rant, aynı zamanda, şimdiye kadar ele alınan, artı-değer ve artı-emekle *prima facie* çakışan toprak rantının, yani artı-değerin normal ve egemen biçimi olarak toprak rantının son bulma biçimidir.

Para-rant daha sonraki gelişmesinde —örneğin küçük kiracı köylü çiftçi gibi bütün ara biçimlerden ayrı olarak— ya toprağın köylülerin mülkü haline dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzına uygun düşen biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yolaçacaktır.

Para-rantın egemen olması ile, toprakbeyi ile toprağın bir kısmının tasarrufunu elinde tutan ve onu işleyen uyruklar arasındaki geleneksel ve görenekssel yasal ilişki, zorunlu olarak, pozitif hukukun kurallarına uygun olarak sözleşme ile saptanmış saf bir para ilişkisine dönüşür. Böylece toprağı işlemekle uğraşan zilyed, gerçekte salt bir kiracı haline gelir. Bu dönüşüm, bir yandan, öteki genel üretim ilişkilerinin izin vermesi koşuluyla, eski köylü zilyedlerin gitgide daha çok mülksüzleştirilmesine ve bunların yerine kapitalist kiracılar konmasına hizmet eder. Öte yandan da, eski zilyedin, para karşılığında, rant yükümlülüğünden kendini kurtarmasına ve işlediği toprağa tam olarak sahip olan bağımsız bir köylüye dönüşmesine yolaçar. Ayrıca, aynı-rantın para-ranta dönüşmesine, kendilerini para karşılığı kiraya veren mülksüz bir gündelikçiler sınıfının oluşumu, kaçınılmaz olarak eşlik etmekle kalmaz, hatta bu oluşum ondan önce meydana gelir. Bunların doğuşu sırasında, bu yeni sınıfın ancak arasıra ortaya çıktığı dönemde, rant ödemelerine tâbi, daha gönenç içindeki köylüler arasında, ücretli tarım emekçilerini kendi hesaplarına sömürme göreneği zorunlu olarak gelişir, tıpkı feodal dönemlerde, daha hali-vakti yerinde köylülerin kendilerinin de serf tutması gibi. Bu yolla, giderek, belli bir miktar servet biriktirme ve bizzat, gelecekteki kapitalistler haline dönüşme olanağı elde ederler. Böylece, toprakta bizzat çalışan eski zilyedler, gelişmesi, kıran sınırları ötesindeki kapitalist üretimin genel gelişmesi ile belirlenen, kapitalist kiracılar için bir ana okulunun doğmasını bizzat sağlamış olurlar. Bu sınıf, özellikle elverişli koşulların yardımına kavuştuğu zaman çok hızlı boy atar, 16. yüzyılda paranın o dönemdeki artan oranlı değer kaybının, geleneksel uzun kira sözleşmeleri altında, onları, toprakbeylerinin zararına olarak zenginleştirdiği İngiltere’de olduğu gibi.

Dahası: rant, para-rant biçimine bürünür bürünmez ve böylece de rant ödeyen köylü ile toprakbeyi arasındaki ilişki, sözleşme ile saptanan bir ilişki haline gelir gelmez —ancak dünya piyasası, ticaret ve manüfaktür nispeten yüksek, belli bir düzeye eriştiği zaman genel olarak mümkün olan bir gelişme— kapitalistlere toprak kiralama da kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Bu sonuncular şimdiye kadar kırsal sınırların ötesinde durmuşlardır ve şimdi, kıra ve tarıma, kentlerde edinilmiş olan sermayeyi ve onunla birlikte de geliştirilmiş olan kapitalist iş tarzını — yani bir

ürünün salt bir meta olarak ve yalnızca bir artı-değeri maledinme aracı olarak yaratılmasını taşırlar. Bu biçim, yalnızca, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş döneminde dünya piyasasına egemen olan ülkelerde genel kural haline gelebilir. Kapitalist kiracı çiftçi, toprakbeyi ile toprağın gerçek işleyeni arasına girdiği zaman, eski kırsal üretim tarzından doğan tüm ilişkiler parçalanır. Çiftçi, bu tarım emekçilerinin gerçek kumandanı ve onların artı-emeğinin gerçek sömürücüsü haline geldiği halde, toprakbeyi, yalnızca bu kapitalist kiracı ile doğrudan bir ilişki ve aslında yalnızca bir para ve sözleşme ilişkisi sürdürür. Böylece, rantın niteliği de, daha önceki biçimlerde bile kısmen olduğu gibi, yalnızca gerçekte ve raslansal olarak değil, normal olarak, tanınan ve egemen olan biçimine dönüşür. Artı-değerin ve artı-emeğin normal biçimi olmaktan çıkıp, salt, bu artı-emeğin, onun, sömürücü kapitalist tarafından kâr biçiminde maledinilen bölümünün üstündeki bir fazlası durumuna düşer; tıpkı toplam artı-emeğin, kârın ve kârın üzerindeki fazlanın, doğrudan doğruya onun tarafından çekilip alınması, toplam artı-ürün biçiminde toplanması ve paraya dönüştürülmesi gibi. Yalnızca, tarım emekçisinden doğrudan sömürü ile, sermayesi aracılığıyla çekip aldığı bu artı-değerin fazla bölümünüdür ki, rant olarak toprakbeyine aktarır. Bu sonuncuya ne kadar çok ya da ne kadar az aktardığı, ortalama olarak, tarım-dışı üretim alanlarındaki sermayenin gerçekleştirdiği ortalama kâr tarafından ve bu ortalama kârın düzenlediği tarım-dışı üretim-fiyatları tarafından konan sınırlara bağlıdır. Şimdi rant, artı-değerin ve artı-emeğin normal bir biçimi olmaktan çıkıp, artı-emeğin sermaye tarafından kendisinin meşru ve normal payı olarak istenen bölümünün üzerinde ve bu özel üretim alanına, tarımsal üretim alanına özgü bir fazlaya dönüşmüştür. Şimdi rant yerine kâr, artı-değerin normal biçimi olmuştur ve rant, genel olarak artı-değerin değil, yalnızca onun kollarından biri olan, özel koşullar altında bağımsız bir biçime bürünen artı-kârın bir biçimi olarak varlığını sürdürür. Üretim tarzının kendisindeki kerteli bir dönüşümün bu dönüşüme nasıl uygun düştüğünü ayrıntılarıyla açıklamaya gerek yok. Bu, zaten, kapitalist kiracı çiftçi için tarımsal ürünleri meta olarak üretmenin normal olması ve eskiden yalnızca geçim araçlarının üzerindeki fazla, metalara dönüştürülürken, şimdi, bu metaların ancak önemsiz bir bölümünün geçim araçları olarak onun tarafından doğrudan doğruya kullanılması gerçeğinden çıkmaktadır. Şimdi tarımsal emeği bile, doğrudan egemenliği ve üretkenliği altına sokan, artık toprak değil, sermayedir.

Ortalama kâr ve onunla düzenlenen üretim-fiyatı, kırdaki ilişkilerin dışında ve kent ticaret ve manüfaktürü içinde oluşur. Rant ödeyen köylünün kârı, eşitleyici bir etken olarak ona dahil değildir, çünkü onun toprakbeyi ile olan ilişkisi, kapitalist bir ilişki değildir. Kâr ettiği ölçüde, yani ya kendi emeğiyle ya da başka insanların emeğini sömürerek, gerekli geçim araçlarının üzerinde bir fazla gerçekleştirdiği ölçüde, bu,

normal ilişkinin arkasında yapılır ve öteki koşullar eşit olmak kaydıyla, bu kârın büyüklüğü, rantı belirlemez, tersine, kâr, onun sınırı olarak rant tarafından belirlenir. Ortaçağlardaki yüksek kâr oranı, tümüyle, ücretlere yatırılan değişen parçanın egemen olduğu düşük sermaye bileşimi yüzünden değildir. Topraktaki dolandırıcılık, topraktaki rantının ve onun vasallarının gelirinin bir bölümünün maledinilmesi yüzündendir. Ortaçağlarda, feodalizmin istisnâi kentsel gelişmeyle çökmediği her yerde, kır, kenti politik açıdan sömürüyorsa — İtalya’da olduğu gibi, öte yandan da, kent, tekel fiyatları, vergi sistemi, lonca örgütü ve doğrudan ticarî hilekârlığı ve tefeciliği aracılığıyla, her yerde ve istisnasız olarak, toprağı ekonomik açıdan sömürür.

Tarımsal üretimde kapitalist çiftçinin salt ortaya çıkışının, çok eski zamanlardan beri şu ya da bu biçimde rant olarak ödenmiş olan tarım ürünlerinin fiyatının, en azından bu ortaya çıkış sırasında, ister bu tarımsal ürünlerin fiyatı bir tekel fiyatı düzeyine eriştiği için olsun, ister bu fiyat, tarımsal ürünlerin değeri kadar yükseldiği ve bunların değeri, gerçekte, ortalama kârın düzenlediği üretim-fiyatının üzerinde olduğu için olsun, manüfaktürün üretim-fiyatlarından yüksek olması gerektiğini tanımlayacağı düşünülebilir. Çünkü eğer bu böyle değil idiyse, kapitalist çiftçi, mevcut tarım ürünleri fiyatlarında, önce bu ürünlerin fiyatından ortalama kârı hiç de gerçekleştiremez, sonra da aynı fiyattan, bu kârın üzerinde, rant biçiminde bir fazla ödeyemezdi. Bundan şu sonuç çıkarılabilir: kapitalist çiftçiye, topraktaki ile sözleşmesinde kılavuzluk eden genel kâr oranı, rant dahil edilmeden oluşmuştur ve bu nedenle, tarımsal üretimde düzenleyici bir rol alır almaz, bu fazlayı hazır olarak bulur ve topraktakiye öder. İşte örneğin, Herr Rodbertus, sorunu bu geleneksel biçimde açıklamaktadır.* Ama:

Birincisi. Sermayenin, tarımda bağımsız ve önde giden bir güç olarak bu ortaya çıkışı, birden ve genel olarak değil, kerteli olarak ve belli üretim dallarında gerçekleşir. Önce asıl tarımı değil, sığır yetiştiriciliği, özellikle koyun üreticiliği gibi üretim dallarını kucaklar, ki bunun esas ürünü olan yün, sanayiye yükselişi sırasında, ilk aşamalarda, üretim-fiyatının üzerinde sürekli bir piyasa-fiyatı fazlası sunar, ve bu, ancak daha sonraları eşitlenir. 16. yüzyılda İngiltere’de olan budur.

İkincisi. Bu kapitalist üretim, önce ancak arasına ortaya çıktığına göre, bunun ilkönce, özel verimlilikleri ya da istisnâi elverişlilikteki yerleri aracılığıyla, genel olarak, bir farklılık rantı ödemeye muktedir olan toprağın kategorilerine uzandığı varsayımı tartışılmaz.

Üçüncüsü. Hatta bu üretim tarzı ortaya çıktığı sırada —ve bu gerçekten de kent talebinin gitgide, daha çok ağır basmasını öngörür—

* J. Rodbertus, *Soziale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo’schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer, neuen Rententheorie.* Ayrıca bkz: K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, 2. Teil, 1957, s. 3-106, 142-154. — Ed.

17. yüzyılın son üçte-birinde, İngiltere’de şüphesiz olduğu gibi, tarım ürünleri fiyatlarının üretim-fiyatından yüksek olduğunu varsayalım. Gene de, bu üretim tarzı, kendini, tarımın sermayeye salt tâbi gibi olması durumundan kurtarır kurtarmaz ve onun gelişmesinde zorunlu olarak eşlik eden tarımsal ilerleme ve üretim maliyetlerindeki düşüş gerçekleşir gerçekleşmez, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’de olduğu gibi, bir karşı-tepki ile, tarımsal ürünün fiyatında bir düşme ile denge yeniden kurulacaktır.

Demek ki, rant, ortalama kârın üzerinde bir fazla olarak, bu gele-neksel yoldan açıklanamaz. Rantın ilk ortaya çıktığı zamanda mevcut tarihsel koşullar ne olursa olsun, rant kök salar salmaz, ancak daha önce tanımlanan modern koşullar altında varolabilir.

Ensonu, aynî rantın para-ranta dönüşmesinde şunu belirtmek gerekir ki, onun yanısıra, kapitalize rant, ya da toprağın fiyatı, ve böylece de onun satılabilirliği ve satılması, esas etkenler haline gelir ve bu nedenle yalnızca rant ödemeye tâbi olan eski köylü, bağımsız bir köylü malsahibine dönüşebilmekle kalmaz, ayrıca kentli ve öteki paralı kişiler de, ya köylülere ya da kapitalistlere kiralamak üzere gayrimenkul satınalabilir ve böylece, bu biçimde yatırılan sermayeleri üzerinden bir faiz biçimi olarak ranttan yararlanabilirler, bu yüzden, bu durum da, daha önceki sömürü tarzının, toprak sahibi ile toprağı gerçekten işleyen arasındaki ilişkinin ve rantın kendisinin dönüşmesini kolaylaştırır.

V. YARICILIK VE KÜÇÜK ÖLÇEKLİ KÖYLÜ MÜLKİYETİ

Şimdi toprak rantı üzerine ayrıntılı incelememizin sonuna gelmiş bulunuyoruz.

İster emek-rant, ister aynî-rant, ister (yalnızca aynî-rantın değişmiş bir biçimi olarak) para-rant olsun, bütün bu toprak rantı biçimlerinde, her zaman, rantı ödeyenin, ödenmemiş artı-emeği toprakbeyinin eline doğrudan geçen, toprağın fiilî işleyicisi ve zilyedi olduğu varsayılmaktadır. Son biçimde, “saf” olduğu, yani yalnızca aynî-rantın değişmiş bir biçimi olduğu ölçüde para-rantta bile — bu yalnızca mümkün değil, gerçekte olan şeydir.

Başlangıçtaki rant biçiminden kapitalist rantta bir geçiş biçimi olarak, yarıcılık sistemini, ya da ortaklığı ele alabiliriz, bunda, işletmeci (çiftçi), emeği (kendisinin ya da bir başkasının) ve ayrıca döner sermayenin bir bölümünü sağlar, toprakbeyi de topraktan başka, döner sermayenin öteki bölümünü (örneğin sığır) sağlar, ve ürün, kiracı ile toprakbeyi arasında, ülkeden ülkeye değişen belirli oranlarda bölüşülür. Bir yandan çiftçi, burada, tam kapitalist işletmecilik için gerekli olan yeterli sermayeden yoksundur. Öte yandan da, burada, toprakbeyi tarafından maledinilen pay, salt rant biçimini taşımaz. Bu, gerçekte koyduğu sermayenin

faizini ve bir fazla rantı içerebilir. Çiftçinin hemen hemen tüm artı-emeğini de emebilir, ya da ona bu artı-emeğin daha büyük ya da daha küçük bir parçasını bırakabilir. Ama esas olarak burada rant artık, genel olarak artı-değerin normal biçimi olarak ortaya çıkmaz. Bir yandan, ortakçı, ister kendisinin, ister başkasının emeğini kullansın, ürünün bir bölümünde, emekçi sıfatıyla değil emek araçlarının bir kısmının sahibi sıfatıyla, kendinin kapitalisti sıfatıyla hak iddia edecektir. Öte yandan da toprak-beyi, payını yalnızca toprak sahipliği temeli üzerinde değil, ayrıca da ödünç sermaye veren olarak da istemektedir.^{44a}

Örneğin Polonya ve Romanya'da eski komünal toprak mülkiyetinin bağımsız köylü çiftçiliğine geçişten sonra da varlığını sürdüren bir kalıntı, daha aşağı toprak rantı biçimlerine geçişi gerçekleştirmek için bir bahane görevi yapmıştır. Toprağın bir bölümü, birey olarak köylüye aittir ve bağımsız olarak onun tarafından işlenmektedir. Öteki bölümü ortaklaşa işlenir ve kısmen topluluk masraflarını karşılama, kısmen de kötü mahsul vb. durumlarında bir yedek olma görevi yapan bir artı-ürün yaratır. Artı-ürünün bu son iki parçası ve sonunda da, üzerinde yetiştigi toprak da dahil olmak üzere tüm artı-ürün, devlet memurları ve özel kişiler tarafından, giderek daha çok gaspedilir ve böylece, bu ortak toprağı işleme yükümlülükleri devam ettirilen, başlangıçtaki özgür köylü malsahipleri, ya angarya emeğe ya da aynî-ranta tâbi vasallar haline dönüşürlerken, ortak toprağı gaspedenler, yalnızca gaspedilen ortak toprakların değil, bizzat köylülerin topraklarının bile sahibi durumuna gelirler.

Ne gerçek köle ekonomisini (bu da, bir başkalaşım yoluyla, esas olarak ev kullanımını amaçlayan ataerkil sistemden dünya piyasası için plantasyon sistemine geçer), ne de tüm üretim aletlerine sahip olan ve, ya aynî, ya da para olarak ödeme yapılan özgür ya da özgür olmayan bağımlı kişilerin emeğini sömüren toprakbeylerinin kendilerinin bağımsız çiftçiler oldukları malikâne işletmeciliğini ayrıntısıyla incelememize gerek yok. Toprakbeyi ve üretim aletlerinin sahibi ve dolayısıyla bu üretim öğeleri arasına dahil olan emekçilerin doğrudan sömürücüsü, bu durumda tek ve aynı kişidir. Bunun gibi rant ve kâr da çakışır, burada artı-değerin farklı biçimlerinin ayrılması yoktur. Burada artı-ürün biçiminde ortaya çıkan, emekçilerin artı-emeğinin tümü, toprağı ve köleciliğin özgün biçiminde bizzat doğrudan üreticilere sahip olan tüm üretim aletlerinin sahibi tarafından, doğrudan, emekçilerden çekilip alınır. Amerikan plantasyonları gibi, kapitalist görünümün egemen olduğu yerlerde, bu artı-değerin tümüne kâr gözüyle bakılır: ne kapitalist üretim tarzının kendisinin bulunduğu, ne de buna uygun düşen görünümün kapitalist ülkelerden aktarıldığı yerlerde, bu rant olarak görünmez. Her durum ve

^{44a} Karş: Buret [*Cours d'économie politique*, Bruxelles 1842. — Ed.], Tocqueville [*L'ancien régime et la révolution*: Paris 1856. — Ed.], Sismondi [*Nouveaux principes d'économie politique*. — Seconde édition, Tome 1, Paris 1827. — Ed.] Antoine-Eugene Buret (1810-42) Sismondi'nin izleyicilerindendi.

koşulda, bu biçim, hiç bir güçlük getirmez. Adına ne denirse densin, toprakbeyinin geliri, onun maledindiği mevcut artı-ürün, burada normal ve egemen biçimdir, bununla tüm ödenmemiş artı-emek, doğrudan maledinilir ve toprak mülkiyeti böyle bir maledinmenin temelini oluşturur.

Bundan başka. küçük ölçekli *toprak mülkiyeti*. Köylü, burada, aynı zamanda, onun baş üretim aleti, emeğinin ve sermayesinin vazgeçilmez istihdam alanı olarak ortaya çıkan toprağının özgür sahibidir. Bu biçimde hiç bir kiralama parası ödenmez. Bu yüzden, her ne kadar öte yandan kapitalist üretim tarzının geliştiği ülkelerde öteki üretim dallarına oranla rant, bir artı-kâr olarak, ama genel olarak emeğinin bütün kazançları gibi, köylüde biriken artı-kâr olarak ortaya çıksa da, artı-değerin ayrı bir biçimi olarak ortaya çıkmaz.

Toprak mülkiyetinin bu biçimi, daha önceki eski biçimlerde olduğu gibi, kırsal nüfusun sayıca kent nüfusuna büyük ölçüde ağır basmasını öngörür, öyle ki, kapitalist üretim tarzı, öteki türlü egemen olsa bile, bu, ancak nispeten az gelişmiştir ve bu yüzden öteki üretim dallarında da sermayenin yoğunlaşması, dar sınırlar arasına hapsolünmüştür ve bir sermaye parçalanması egemen durumdadır. Durumun gereği olarak, tarımsal ürünün daha büyük bölümü, doğrudan geçim araçları olarak, üreticilerin kendileri, köylüler tarafından tüketilmelidir ve ancak bunun üzerindeki fazla, meta olarak kent ticaretine ulaşacaktır. Tarımsal ürünlerin ortalama piyasa-fiyatı burada nasıl düzenlenirse düzenlensin, farklılık rantı, üstün ya da daha elverişli yerdeki topraktan gelen meta-fiyatlarındaki fazla bir bölüm, kapitalist üretim tarzı altında olduğu gibi, kuşkusuz burada da varolmalıdır. Bu farklılık rantı, bu biçimin, genel piyasa-fiyatının henüz gelişmediği toplumsal koşullar altında ortaya çıktığı yerlerde bile mevcuttur; farklılık rantı o zaman fazla artı-üründe ortaya çıkar. Ancak o zamandır ki, emeği daha elverişli doğal koşullar altında gerçekleştirilen köylünün cebine akar. Ya bu biçimin daha ilerdeki gelişmesi sırasında, bir miras bölüşülürken toprağın fiyatı belli bir para-değerde hesaplanmış olduğundan, ya da bütün bir malikânenin ya da onu oluşturan parçaların mülkiyetindeki sürekli değişiklik sırasında, toprak, çiftçinin kendisi tarafından, esas olarak ipotekle para sağlamak suretiyle satın alındığından, toprağın fiyatının köylünün gerçek üretim maliyetine, bir etken olarak girdiği ve, bu yüzden, kapitalize ranttan başka bir şeyi temsil etmeyen toprağın fiyatının, önceden varsayılan bir etken olduğu ve böylece rantın, toprağın verimliliğinde ve yerindeki herhangi bir farklılaşmadan bağımsız olarak mevcut oluyor görüldüğü bu biçim altında — burada hiç bir mutlak rantın mevcut olmadığı, yani en kötü toprağın rant getirmediği varsayımı genel olarak yapılmalıdır. Çünkü mutlak rant, ya ürün değerinde onun üretim-fiyatının üzerinde olan gerçekleşmiş bir fazlanın varlığını, ya da ürünün değerini aşan bir tekel fiyatını öngörür. Ama burada tarım, çoğunlukla, doğrudan geçim için toprağın işlenmesi

olarak sürdürüldüğüne göre, ve toprak, nüfusun çoğunluğunun emeği ve sermayesi için vazgeçilmez bir istihdam alanı olarak var olduğuna göre, ürünün düzenleyici piyasa-fiyatı, ancak olağanüstü koşullarda değerine ulaşacaktır. Ama üretim-fiyatının üzerindeki bu değer fazlasının, buna karşılık, esas olarak parça-topraklardan oluşan bir ekonomiye sahip ülkelerde, hatta tarım-dışı sermayenin düşük bileşimi ile sınırlanacak olmasına karşın, bu değer, canlı emek ögesinin ağır basması yüzünden, genellikle üretim-fiyatından yüksek olacaktır. Bir toprak parçasına sahip olan köylü için, kendisi bir küçük kapitalist olduğu ölçüde, sömürü sınırı, sermayenin ortalama kârı ile saptanmaz; öte yandan, bir toprak sahibi olduğu ölçüde, rant zorunluluğu ile de saptanmaz. Bir kapitalist olarak onun için mutlak sınır, gerçek maliyetlerinin çıkarılmasından sonra, kendisine ödediği ücretlerden başka bir şey değildir. Ürünün fiyatı bu ücretleri karşıladığı sürece, toprağını ekecek ve çoğu kez asgarî maddî düzeyde ücretlerle ekecektir. Toprak sahibi sıfatına gelince, mülkiyet engeli onun için ortadan kalkmıştır, çünkü bu, ancak toprak sahipliğinden ayrılmış bir sermaye (emek dahil) ile karşı karşıya kalınca, sermaye yatırımlarına bir engel çıkararak kendini hissettirebilir. Kuşkusuz, toprağın fiyatının faizinin —genel olarak, başka bir kişiye, ipotekli alacak sahibine ödenmesi gerekir— bir engel olduğu doğrudur. Ama bu faiz, tam da, artı-emeğin kapitalist koşullar altında kârı oluşturacak olan bölümünden ödenebilir. Bu nedenle, toprağın fiyatında ve ona ödenen faizde önceden değer biçilen rant, bu artı-emek, meta-değerinin ortalama kârın tümüne eşit olan bir parçasında gerçekleştirilmeksizin ve hele ortalama kârda gerçekleştirilen artı-emeğin üzerinde bir fazlada, yani bir artı-kârda gerçekleştirilmeksizin, köylünün kapitalize edilmiş artı-emeğinin, kendi geçimi için gerekli emeğin üzerinde kalan bir bölümünden başka bir şey olamaz. Rant, ortalama kârdan düşülen bir miktar ya da hatta onun gerçekleştirilen tek parçası olabilir. Bu yüzden toprak parçası sahibi köylünün toprağını işlemesi ya da işlemek üzere toprak satın alması için, normal kapitalist üretim tarzında olduğu gibi, tarım ürünlerinin piyasa-fiyatının ona ortalama kâr getirmeye ve hele bu ortalama kârın üzerinde rant biçiminde bir sabit fazla getirmeye yetecek yüksekliğe çıkması gerekli değildir. Bu yüzden, piyasa-fiyatının, ürünün, ya değerinin ya da üretim-fiyatının düzeyine yükselmesi gerekmez. Tahıl fiyatlarının, küçük köylü toprak mülkiyetinin ağır bastığı ülkelerde, kapitalist üretim tarzına sahip ülkelerdekinden daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur. En az elverişli koşullarda çalışan köylülerin artı-emeğinin bir bölümü, topluma bedavadan verilir ve üretim-fiyatının düzenlenmesine ya da genel olarak değer yaratılmasına hiç girmez. Dolayısıyla, bu daha düşük fiyat, üreticilerin yoksulluğunun bir sonucudur, hiç de onların emek üretkenliklerinin bir sonucu değil.

Egemen normal biçim olarak, toprak parçalarının bu özgür kendi kendini yöneten köylü mülkiyeti biçimi, bir yandan, klasik antikitenin en

iyi dönemlerinde toplumun iktisadî temelini oluşturur, öte yandan da buna, modern uluslar arasında, feodal toprak mülkiyetinin çözülmesinden doğan biçimlerden biri olarak raslanır. İngiltere'de *yeomanry*, * İşveç'te köylülük, Fransız ve Batı Alman köylüleri böyledir. Kolonileri buraya katmıyoruz, çünkü oralarda bağımsız köylü, farklı koşullar altında gelişir.

Kendi kendini yöneten köylünün özgür mülkiyetinin, küçük ölçekli faaliyet için, yani emekçinin kendi emeğinin ürününe sahip olması için toprağa tasarrufun bir önkoşul olduğu ve ister özgür malsahibi, ister vasal olsun, çiftçinin, daima, kendi geçim araçlarını, bağımsız olarak, ailesi ile birlikte tecrit olmuş bir emekçi olarak üretmesi gerektiği bir üretim tarzı için, en normal toprak mülkiyeti biçimi olduğu açıktır. Aletlerin sahipliği, nasıl ki, elsanatı üretiminin gelişmesi için gerekliyse, toprak sahipliği de, bu üretim tarzının tam gelişimi için gereklidir. Kişisel bağımsızlığın gelişmesinin temeli buradadır. Bu, bizzat tarımın gelişmesi için zorunlu bir geçiş aşamasıdır. Onun yıkılışını getiren nedenler, sınırlarını gösterir. Bu nedenler şunlardır: Onun normal bir ekini oluşturan kırsal ev sanayiinin geniş-ölçekli sanayi gelişmesinin bir sonucu olarak yıkılması; bu ekime tâbi tutulan toprağın kerteli zayıflaşması ve yorulması; her yerde toprak parçalarının yönetiminin ikinci bir ekini oluşturan ve sığır yetiştirmesine olanak sağlayan tek şey olan ortak toprakların büyük toprak sahipleri tarafından gaspedilmesi; ve plantasyon sisteminin ya da geniş-ölçekli tarımın rekabeti. Bir yandan tarımsal fiyatlarda bir düşüşe yolaçan, öte yandan daha büyük harcamalar ve daha yaygın maddî üretim koşulları gerektiren tarımdaki iyileştirmeler de bu duruma katkıda bulunur, 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de olduğu gibi.

Küçük ölçekli toprak mülkiyeti, niteliği gereği, emeğin toplumsal üretken güçlerinin gelişmesini, emeğin toplumsal biçimlerini, sermayenin toplumsal yoğunlaşmasını, geniş-ölçekli sığır yetiştiriciliğini ve bilimin ilerici uygulamasını dışlar.

Tefecilik ve bir vergi sistemi, her yerde ona güç kaybettirir. Toprağın fiyatına yapılan sermaye harcaması, bu sermayeyi tarımdan çeker. Üretim araçlarının sınırsız parçalanması ve bizzat üreticilerin tecridi. İnsan enerjisinin korkunç israfı. Üretim koşullarının giderek artan kötüleşmesi ve üretim araçları fiyatlarında artış — toprak parçaları mülkiyetinin kaçınılmaz bir yasası. Bu üretim tarzı için mevsimsel bolluk felâketi.⁴⁵

Küçük-ölçekli tarımın kendine özgü kötülüklerinden biri, özgür toprak sahipliği ile birleştiği yerlerde, çiftçinin, toprağın alımına sermaye yatırmışından doğar. (Aynı şey, büyük toprak sahibinin, birinci olarak toprağı satın almak, ikinci olarak da kendisi kiracı çiftçi olarak onu

⁴⁵ Fransa kralının Tooke'da tahttan yaptığı konuşmaya bakınız. [Newmarch, *A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the nine years 1848-56*. Vol. VI, London 1857, s. 29-30. — Ed.]

* Orta sınıfa dahil küçük toprak sahipleri kitlesi. —ç.

yönetmek için sermaye yatırdığı geçiş biçimi için de geçerlidir.) Toprağın, burada, salt bir meta olarak büründüğü değişken nitelik yüzünden sahiplikteki değişiklikler artar,⁴⁶ öyle ki, köylünün bakış açısından toprak, ardarda her kuşak ile ve malikânelerin bölünmesi ile birlikte, yenisinden bir sermaye yatırımı olarak girer, yani onun satın aldığı toprak haline gelir. Burada toprağın fiyatı, üretken olmayan bireysel üretim maliyetlerinin ya da bireysel üretici için ürünün maliyet-fiyatının hatırı sayılır bir ögesini oluşturur.

Toprağın fiyatı, kapitalize edilmiş ve bu yüzden öncelenmiş ranttan başka bir şey değildir. Eğer tarımda kapitalist yöntemler kullanır, böylece toprak sahibi yalnızca rant alırsa ve çiftçi, toprak için bu yıllık ranttan başka bir şey ödemezse, o zaman açıktır ki, toprak sahibinin kendisinin, toprağı satın alırken yatırdığı sermaye, gerçekten de onun için faiz getiren bir sermaye yatırımı meydana getirir, ama tarımın kendisine yatırılan sermaye ile kesinlikle bir ilgisi yoktur. Burada kullanılan, ne sabit ne de döner sermayenin bir parçasını oluşturur;⁴⁷ yalnızca alıcıya yıllık rant almakta bir hak sağlar, ama rantın kendisinin üretimiyle kesinlikle bir ilgisi yoktur. Toprağın alıcısı yalnızca toprağı satana sermayesini öder ve satıcı da buna karşılık topraktaki mülkiyetinden vazgeçer. Böylece, bu sermaye artık alıcının sermayesi olarak mevcut olmaz, o, artık ona sahip değildir; bu yüzden herhangi bir yoldan toprağın kendisine yatırabileceği sermayeye dahil değildir. Toprağı pahalı ya da ucuz almış olması, ya da bir hiç karşılığında almış olması, çiftçinin kuruluşuna yatırdığı sermayede hiç bir şeyi değiştirmez ve rantta hiç bir değişiklik yapmaz, yalnızca bunun ona faiz olarak görünüp görünmemesi, ya da sırasıyla daha yüksek ya da daha düşük faiz olarak görünmesi sorununu değiştirir.

Örneğin köle ekonomisini ele alalım. Bir köleye ödenen fiyat, köleden çekilip alınacak olan, öncelenmiş ve kapitalize edilmiş artı-değer ya da kârdan başka bir şey değildir. Ama bir kölenin satın alınması için ödenen sermaye, kârın, artı-emeğin ondan çekilip alınmasına aracılık eden sermayeye dahil değildir. Tersine, köle sahibinin ayrıldığı sermayedir, gerçek üretim için elinde bulunan sermayeden düşülen bir miktardır. Onun için var olmaktan çıkmıştır, tıpkı, toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin tarım için var olmaktan çıkması gibi. Bunun en iyi

⁴⁶ Bkz: Mounier [*De l'agriculture en France*, Paris 1846. — Ed.] ve Rubichon [*Du mécanisme de la société en France et en Angleterre*, Paris 1837. — Ed.]

⁴⁷ Dr. H. Maron (*Extensiv oder Intensiv?*) [bu broşür hakkında başka bilgi verilmemiştir — F. E.] karşı çıktığı hasımlarının yanlış varsayımı ile işe başlıyor. Toprağın satın alınmasına yatırılan sermayenin "yatırım sermayesi" olduğunu varsayıyor ve sonra da yatırım sermayesi ve işler sermayenin, yani sabit ve döner sermayenin, ayrı ayrı tanımları konusunda tartışmaya giriyor. Maron'un, Alman ekonomi politiği gözönünde tutulursa, iktisatçı olmayan birinde bağışlanabilecek olan genel olarak sermayeye ilişkin tamamen amatörce kavramları, hisse senetleri ya da hükümet tahvilleri almak üzere borsaya yatırılan ve yatan için, kişisel bir sermaye yatırımı temsili eden sermaye, ne ölçüde herhangi bir üretim dalına yatırılmışsa, bu sermayenin de, ne yatırım ne de işler sermaye olmadığını ondan gizlemektedir.

kanıtı, köle sahibi ya da toprak sahibi için, sırası gelince kölelerini ya da toprağı satması dışında, bunun yeniden ortaya çıkmamasıdır. Ama, o zaman aynı durum, alıcı için hüküm sürer. Köleyi satın almış olması gerçeğı, onun köleyi hemen sömürmesini mümkün kılmaz. Ancak köle ekonomisinin kendisine bir ek sermaye yatırdığı zaman bunu yapabilir.

Ayrı sermaye, birinci olarak satıcının ellerinde, ikinci olarak da toprağı alanın ellerinde, iki kez varolmaz. Alıcının ellerinden satıcının ellerine geçer ve iş orada biter. Alıcı, artık sermayeye sahip değildir. Onun yerine bir toprak parçasına sahiptir. Bu topraktaki gerçek bir sermaye yatırımı ile üretilen rantın, yeni toprak sahibi tarafından, toprağı yatırmadığı, toprağı edinmek için verdiği sermayenin faizi olarak hesaplanması durumu, toprak etkeninin ekonomik niteliğini hiç değıştirmmez, birisinin %3'lük konsolde tahvil için 1.000 sterlin ödemiş olmasının, geliri ile ulusal borcun faizinin ödendiğı sermaye ile hiç bir ilgisi olmaması gibi.

Aslında, toprağı satın almak için harcanan para, devlet tahvilleri satın almak için harcanan para gibi, yalnızca *kendi başına* sermayedir, tıpkı, herhangi bir değ er miktarının, kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde kendi başına sermaye, potansiyel sermaye olması gibi. Toprak için ödenen şey, devlet tahvilleri ya da başka herhangi bir satın alınmış meta için ödenen gibi, bir miktar paradır. Bu, kendi başına sermayedir, çünkü sermayeye dönüştürülebilir. Satıcının elde ettiğı paranın gerçekten sermayeye dönüştürölüp dönüştürölmediğı, satıcının onu kullanımına bağılıdır. Alıcı için, bu, asla tekrar böyle bir işlev yapamaz, kesin olarak ödendiğı başka herhangi bir paranın yapamayışı gibi. Hesaplarında bu, faiz getiren sermaye olarak görünür; çünkü topraktan rant ya da devlet borçlarından faiz olarak alınan geliri, bu kazanç üzerindeki hakkın satın alınmasının ona malolduğı paranın faizi olarak kabul eder. Bunu sermaye olarak ancak yeniden satışla gerçekleştirebilir. Ama o zaman da, bir başkası, yeni alıcı, eskisinin sürdürdüğü ilişkinin aynısı bir ilişkiye girer ve bu biçimde harcanan para, herhangi bir eldeğışikliği ile harcayan için, gerçek sermayeye dönüştürülemez.

Küçük toprak mülkiyetinde, toprağı kendisinin değ ere sahip olduğı ve böylece ürünün üretim-fiyatına tıpkı makineler ya da hammadde gibi sermaye olarak girdiğı hayali, daha beslenir. Ama gördük ki, rant ve bu yüzden de kapitalize rant, toprağı fiyatı, tarımsal ürünlerin fiyatına belirleyici bir etken olarak ancak iki durumda girebilir. Birincisi, tarımsal sermayenin —toprağı satın almak için yatırılan sermaye ile hiç bir ilgisi olmayan bir sermayenin— bileşiminin bir sonucu olarak, toprak ürünlerinin değ eri, üretim-fiyatlarından yüksek olduğı ve piyasa koşulları, topraktayının bu farkı gerçekleştirmesini mümkün kıldığı zaman. İkincisi, bir tekel fiyatı olduğı zaman. Ve bunların her ikisi de toprak parçaları yönetimi ve küçük toprak sahipliğı altında en az görülen durumlardır, çünkü tam da burada, üretim, büyük ölçüde üreticilerin kendi gereksinmelerini karşılar ve ortalama kâr oranının düzenlenmesinden

bağımsız olarak sürdürülür. Toprak parçalarının ekiminin, kiraya verilmiş topraklar üzerinde yürütüldüğü yerlerde bile, kiralama parası, başka koşullar altında olduğundan çok daha fazla, kârın bir bölümünü ve hatta ücretlerden düşülen bir miktarı kapsar; bu durumda bu para yalnızca ismî bir ranttır, ücretlere ve kâra karşı bağımsız bir kategori olarak rant değildir.

O halde, toprağın satın alınması için yapılan para-sermaye harcaması, bir tarımsal sermaye yatırımı değildir. Küçük köylülerin kendi üretim alanlarında kullanabilecekleri sermayede *pro tanto** bir azalmadır. Bu, onların üretim araçlarının büyüklüğünü *pro tanto* azaltır ve böylece, yeniden-üretim iktisadî temelini daraltır. Genel olarak bu alanda gerçek kredi ender olarak ortaya çıktığından, küçük köylüyü faizciye tâbi kılar. Bu tür alışların büyük malikânelerde olduğu yerlerde bile, bu, tarım için bir ayakbağıdır. Aslında, malikânesini ister miras olarak almış olsun, ister satın almış olsun, toprakbeyinin borç içinde olup olmamasına, bir bütün olarak kayıtsız kalan kapitalist üretim tarzı ile çelişir. Kiraya verilen malikânenin kendisinin yönetiminin niteliği, toprak sahibi, ister rantı kendi cebine atsın, ister ipotekli alacaklısına ödemesi gereksin, değişmez.

Gördük ki, belli bir toprak rantı durumunda, toprağın fiyatı faiz oranı ile düzenlenir. Eğer oran düşükse toprağın fiyatı yüksektir, ve *vice versa*. O halde, normal olarak yüksek bir toprak fiyatı ve düşük bir faiz oranı elele gidecektir, öyle ki eğer köylü, düşük bir faiz oranının sonucu olarak toprağa yüksek bir fiyat ödediye, aynı düşük faiz oranı, işler sermayesini de ona kolay kredi koşulları ile sağlayacaktır. Ama toprak parçalarının köylü mülkiyeti egemen biçim olduğu zaman işler farklı olur. Her şeyden önce, genel kredi yasaları çiftçiye uygulanmaz, çünkü bu yasalar üretici olarak bir kapitalist öngörür. İkincisi, toprak parçalarının mülkiyetinin egemen olduğu —burada kolonistlerden sözetmiyoruz— ve küçük-köylünün, ulusun belkemiğini oluşturduğu yerlerde, sermaye oluşumu, yani toplumsal yeniden-üretim nispeten zayıftır ve yukarda geliştirilen anlamda ödünç verilebilir para-sermayenin oluşumu daha da zayıftır. Bu, bir aylak zengin kapitalistler sınıfının yoğunlaşmasını ve varlığını öngörür (Massie).** Üçüncüsü, toprak mülkiyetinin, çoğu üreticilerin varlığı için zorunlu bir koşul ve sermayeleri için vazgeçilmez bir yatırım alanı olduğu burada, toprağın fiyatı, toprak mülkiyetine olan talebin arzından ağır basması aracılığıyla faiz oranından bağımsız olarak ve çoğu kez onunla ters orantılı olarak yükseltilir. Böyle bir durumda parseller halinde satılan toprak, büyük parçalar halinde satıldığından çok daha yüksek bir fiyat getirir, çünkü burada küçük alıcıların sayısı büyük, büyük

* O ölçüde. —ç.

** [Massie] *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London 1750, s. 23-24. —Ed.

alıcılarınkı ise küçüktür (Bandes Noires,* Rubichon; Newman**). Bütün bu nedenlerle, burada, nispeten yüksek bir faiz oranı ile toprağın fiyatı yükselir. Toprağın alımı için yapılan sermaye harcamasından köylünün burada elde ettiği nispeten düşük faiz (Mounier), öte yandan kendisinin ipotekli alacaklarına ödemek zorunda olduğu yüksek tefeci faiz oranına tekabül eder. İrlanda sistemi de, yalnızca başka bir biçimde aynı şeyi taşır.

Bu nedenle, toprağın fiyatı, aslında üretime yabancı olan bu öge, burada öyle bir noktaya yükselebilir ki, üretimi olanaksız kılar (Dombasle).

Toprağın fiyatının böyle bir rol oynaması, alım-satımın, bir meta olarak toprağın dolaşımının bu ölçüde gelişmesi, meta, burada, tüm ürünlerin ve bütün üretim aletlerinin genel biçimi olduğu ölçüde, pratikte, kapitalist üretim tarzının gelişmesinin bir sonucudur. Öte yandan, bu gelişme, yalnızca, kapitalist üretim tarzının sınırlı bir gelişmeye sahip olduğu ve tüm özelliklerini ortaya sermediği yerlerde ortaya çıkar, çünkü, tamı tamına, tarımın kapitalist üretim tarzına artık ya da henüz tâbi olmaması, daha çok toplumun soyu tükenmiş biçimlerinden kalan bir üretim tarzına tâbi olması gerçeğine dayanır. Bu yüzden üreticinin ürününün para-fiyatına bağımlı olduğu kapitalist üretim tarzının elverişsizlikleri, burada, kapitalist üretim tarzının eksik gelişmesinin getirdiği elverişsizliklerle çakışır. Köylü, ürünlerini meta olarak üretmesini mümkün kılan koşullar olmaksızın, tüccar ve sanayici haline gelir.

Üreticinin maliyet-fiyatında bir öge olarak toprağın fiyatı ile üretim-fiyatında bir öge olmayan toprağın fiyatı arasındaki çelişki (rant tarımsal ürünün fiyatına belirleyici bir etken olarak girse de, 20 ya da daha fazla yıl için konmuş olan kapitalize rant, hiç bir biçimde bir belirleyici olarak girmez), özel toprak mülkiyeti ile rasyonel bir tarım, topraktan normal toplumsal yararlarına arasındaki genel çelişkiyi gösteren biçimlerin birinden başka bir şey değildir. Ama öte yandan toprağın özel mülkiyeti ve böylece de doğrudan üreticilerin topraktan kopartılmaları —ötekilerin mülksüzlüğünü gösteren, birinin özel mülkiyeti— kapitalist üretim tarzının temelidir.

Burada, küçük-ölçekli tarımda, özel toprak mülkiyetinin bir biçimi ve sonucu olan toprağın fiyatı, üretimin kendisine bir engel olarak ortaya çıkar. Geniş-ölçekli tarımda ve kapitalist bir temel üzerinde işleyen büyük malikânelerde mülkiyet, gene bir engel olarak hareket eder, çünkü, kiracı çiftçiye, son tahlilde, kendisine değil, toprakbeyine yaranan üretken sermaye yatırımında sınırlar. Her iki biçimde de, (topraktan yararlanılmasının, ulaşılan toplumsal gelişme yerine, tek tek üreticilerin

* Bu Kara Çete, Fransa'da 19. yüzyıl başında spekülâtorlerden oluşan bir topluluktu. Özellikle, aristokrasi ile Kilise'den alınıp kamulaştırılan arazi ile ilgileniyorlar ve bu toprakların tamamını ucuza kapatıp, küçük parçalar halinde büyük kârlarla satıyorlardı. Marx burada Maurice Rubichon'un *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre*, Paris. 18-37 adlı yapıtına değiniyor. — Ed.

** F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, p. 180-81. — Ed.

raslansal ve eşit olmayan durumlarına bağlı kılınmasının yanısıra) toprağın canlılığının sömürülmesi ve israfı, önsüz ve sonsuz ortak mülkiyet olan toprağın, insan ırkının ardarda kuşaklar zincirinin varlığı ve yeniden-üretimi için terkedilmez bir koşul olan toprağın, bilinçli rasyonel ekiminin yerini alır. Küçük mülkiyet durumunda, bu, toplumsal emek üretkenliğini gerçekleştirecek araçların ve bilginin yokluğundan doğar. Büyük mülkiyet durumunda, bu araçlardan, çiftçinin ve mülksahibinin en büyük hızla zenginleşmesi için yararlanılmasından doğar. Her iki durumda da bu, piyasa-fiyatına bağımlılık vasıtasıyla olur.

Küçük toprak mülkiyeti üzerine tüm eleştiri, son tahlilde, tarıma bir engel ve ayakbağı olarak özel mülkiyetin eleştirisine indirgenir. Ve bunun gibi, büyük toprak mülkiyeti üzerine tüm karşı-eleştiri de buna indirgenir. Her iki halde de, kuşkusuz, tüm ikincil siyasal düşünceleri bir yana bırakıyoruz. Tüm özel toprak mülkiyetinin, tarımsal üretimin ve rasyonel ekimin, bizzat toprağın bakımı ve iyileştirilmesinin karşısına çıkardığı bu engel ve ayakbağı, her iki tarafta da yalnızca farklı biçimlerde gelişir ve bu kötülüğün özel biçimleri üzerine çekişilirken onun nihaî nedeni unutulmaktadır.

Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal olmasını, toplumsal değil, tecrit olmuş emeğin egemenliğini öngörür, ve bu nedenle de bu koşullar altında, zenginlik ve yeniden-üretimin gelişmesi, bunun hem maddî, hem de manevî önkoşulları ve dolayısıyla ayrıca da rasyonel ekimin önkoşulları sözkonusu olamaz. Öte yandan, büyük toprak mülkiyeti, tarımsal nüfusu sürekli olarak düşen bir asgariye indirir ve onun karşısına büyük kentlerde biraraya toplanan, sürekli olarak büyüyen bir sınaî nüfus. Böylece yaşamın doğal yasalarının emrettiği toplumsal alışveriş bütünlüğünde onarılmaz bir çatlağa neden olan koşulları yaratır. Bunun bir sonucu olarak, toprağın canlılığı boş yere harcanır ve bu israf, ticaretle, belli bir devletin sınırlarının çok ötesine taşınır (Liebig).*

Küçük toprak mülkiyeti, yarıyarıya toplumun dışında duran bir barbarlar sınıfı, ilkel toplum biçimlerinin bütün hamlığını uygar ülkelerin büyük acıları ve yoksulluğu ile birleştiren bir sınıf yaratırken, büyük toprak mülkiyeti de, emek-gücünü, asıl enerjisinin kendine bir sığınak aradığı ve ulusların hayatî gücünün yeniden canlandırılması için kuvvetini bir yedek fon olarak biriktirdiği son bölgede — toprağın kendisinde baltalar. Geniş-ölçekli sanayi ve geniş-ölçekli makineli tarım birlikte çalışırlar. Başlangıçta, birincisi, esas olarak emek-gücünü, dolayısıyla insanların doğal gücünü harabeye çevirdiği ve yokettiği halde, ikincisinin daha dolaysız bir biçimde toprağın doğal canlılığını tüketmesi gerçeği ile bir-

* Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*, Braunschweig 1862. —Ed.

birlerinden ayırdediliyorlarsa, gelişmenin daha ileri döneminde, kırlardaki sınaî sistemin de işçileri zayıflatması ve sanayi ve ticaretin, kendi paylarına, tarıma, toprağı tüketmek için araçlar sağlamasında elele verirler.

YEDİNCİ KISIM
GELİRLER VE KAYNAKLARI

KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM

ÜÇLÜ FORMÜL

I⁴⁸

Sermaye—kâr (girişim kârı *artı* faiz), toprak—toprak rantı, emek—ücretler, işte, toplumsal üretim sürecinin tüm gizemini kapsayan üçlü formül.

Ayrıca, daha önce de gösterildiği gibi,* faiz, sermayenin özgül karakteristik ürünü ve girişim kârı da, tersine, sermayeden bağımsız ücretler olarak görüldüğü için, yukardaki üçlü formül kendisini daha özel bir biçimde şuna indirgemiş olur:

Sermaye—faiz, toprak—toprak rantı, emek—ücretler; burada, kapitalist üretim tarzına ait artı-değerin, kendine özgü, özgün biçimi olan kâr bereket ki dışarda bırakılmıştır.

Bu ekonomik üçlemeyi daha yakından incelediğimizde şunu görürüz:

Birincisi, yıllık mevcut servetin bu sözde kaynakları çok farklı alanlara aittir ve aralarında hiç bir benzeşme yoktur. Aralarındaki ilişki, avukatlık ücreti ile, kırmızı pancar ve müzik arasındaki ilişki gibidir.

Sermaye, toprak, emek! Ne var ki, sermaye, bir nesne değil, toplumun belli bir tarihsel oluşumuna ait bulunan belli bir toplumsal üretim ilişkisidir ve, bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir

⁴⁸ Aşağıdaki üç parça, Altıncı Bölümün elyazmalarının değişik bölümlerinde bulunmuştur. —F. E.

* Bu kitapta: Yirmiüçüncü Bölüm. —Ed.

toplumsal nitelik kazandırır. Sermaye, maddî ve üretilmiş üretim araçları toplamı değildir. Sermaye, daha çok, sermayeye dönüştürülmüş üretim araçlarıdır ve tıpkı altın ya da gümüşün bizatihî para olmaması gibi, bunlar da bizatihî sermaye değildirler. Sermaye, toplumun belli bir kesiminin tekeline aldığı üretim araçlarıdır ve canlı emek-gücünün karşısına, bu emek-gücünden soyutlanmış ve sermayedeki bu zıtlık yoluyla kişileşmiş ürünler ve iş koşulları olarak çıkar. Bu, yalnızca, işçilerin, bağımsız güçler haline getirilmiş ürünleri, kendilerini üretenlerin hakimi ve satın alıcısı olarak ürünler olmayıp, aynı zamanda da, bu emeğin, işçilerin karşısına, ürünlerinin nitelikleri olarak çıkan toplumsal güçleri ve gelecekteki ... [? okunamamıştır]* biçimidir. Şu halde, burada, biz, kesin ve, ilk bakışta tarihsel olarak üretilen toplumsal üretim süreci içerisindeki etkenlerden birinin pek gizemli, toplumsal bir biçimiyle karşı karşıyayız.

Ve bir de bunun yanı sıra, toprak, o haliyle inorganik doğa, bütün ilkel vahşiliği içerisinde *rudis indigestaque moles*** var. Değer, emektir. Dolayısıyla, artı-değer toprak olamaz. Toprağın mutlak verimliliği, ancak ve ancak şu sonuca varır: belli bir miktar emek —toprağın doğal verimliliğine bağlı olarak— belli bir ürün üretir. Toprağın verimliliğinin farklı oluşu, aynı nicelikteki emek ve sermayenin, yani aynı değer, farklı niceliklerdeki tarımsal ürünlerde kendisini ortaya koymasına neden olur; yani bu ürünlerin farklı bireysel değerleri olmasına yolaçar. Bu bireysel değerlerin, piyasa değerleri halinde eşitlenmesi, “verimli toprağın, düşük nitelikteki toprak üzerindeki yararlarının ... ekici ya da tüketiciden, toprak sahibine aktarılması”, olgusu anlamına gelir. (Ricardo, *Principles*, London 1821, s. 62.)

Ve ensonu, bu birliğin üçüncü ögesi, düpedüz bir hayalet: “Emek”i bir soyutlamadan başka bir şey olmayan ve tekbaşına alındığında varlığı bile olmayan, ya da ... [okunamıyor],*** aldığımızda, genellikle insanoğlunun doğa ile alışverişini sağlayan üretken faaliyeti; yalnız herhangi bir biçim ya da iyi belirlenmiş bir nitelikten yoksun olmakla kalmayıp, toplumdan bağımsız ve bütün toplumların dışında, doğal yalın biçim içerisinde bile, genellikle henüz toplumsallaşmamış insanın, şu ya da bu şekilde toplumsallaşmış insanla paylaştığı bir yaşam belirtisi ve yaşam olumlaması.

II

Sermaye—faiz; toprak mülkiyeti, yeryüzünün bir kısmının özel mülkiyeti (ya da, kapitalist üretim tarzına tekabül eden modern anlamda) —rant; ücretli-emek—ücretler. Gelirlerin kaynakları arasındaki bağlantı-

* Elyazması ile yapılan daha sonraki bir karşılaştırma, metnin şöyle devam ettiğini göstermiştir: “die Gesellschaftlichen Kräfte und Zusammenhängende Form dieser Arbeit” (kendi emeklerinin toplumsal güçleri ve bu emeğin toplumsallaşmış biçimi). —Ed.

** “Ö vahşi ve karmakarışık madde kitlesi”. (Ovid, *Metamorphoses*, Book I, 7.) —Ed.

*** Elyazmasının daha sonraki okunması ile saptandığına göre burası şöyle oluyor: “wenn wir das Gemeinte nehmen” (onun ardında bulunamı aldığımızda). —Ed.

nın, bu biçim içersinde temsil edildiği kabul ediliyor. Ücretli-emek ve toprak mülkiyeti, sermaye gibi, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçimlerdir; biri emeğin, diğeri tekel altına alınmış karasal yeryüzünün; ve aslında her iki biçim de sermayeye tekabül etmekte ve toplumun aynı ekonomik yapısına ait bulunmaktadır.

Bu formülde ilk göze batan şey, sermayenin, belli bir üretim tarzına, toplumsal üretim sürecinin belirli bir tarihsel biçimine ait bulunan bir üretim ögesi biçiminin; belirli bir toplumsal biçimle karıştırılan ve bu biçim tarafından temsil edilen bir üretim ögesinin — bir yandan toprak, öte yandan emek ile, —gerçek emek sürecinin iki ögesi olan ve bu maddî şekil içersinde bütün üretim biçimlerinde ortak bulunan, toplumsal biçimi ne olursa olsun her üretim sürecinin maddî öğelerini oluşturan toprak ve emek ile— hiç bir ayrım gözetilmeksizin yanyana getirilmiş olmasıdır.

Ondan sonra. Formülde: sermaye—faiz, toprak—toprak rantı, emek—ücretler, sermaye, toprak ve emek, sırasıyla (kâr yerine) faizin kaynakları olarak görünmekte, toprak rantı ile ücretler, bunların ürünleri ya da meyveleri olarak; baştakiler temel, sonrakiler sonuç, baştakiler neden, sonrakiler etken; ve gerçekte bu o şekilde yapılıyor ki, her bireysel kaynak ile kendi ürünü arasında, sanki onu dışarıya atan ve üreten bir öge gibi bağlantı kuruluyor. Bütün gelirler, (kâr yerine) faiz, rant, ücretler, ürünlerin değerini oluşturan üç ayrı kısımdır, yani genel bir deyişle, değerın kısımları ya da para olarak ifade edilen belli para kesirleri, fiyat kesirleridir. Sermaye—faiz formülü şimdi gerçekte, sermayenin en anlamsız formülüdür, ama gene de onun formüllerinden bir tanesidir. Ama nasıl olur da, toprak, değer yaratabilir, yani toplumsal bakımdan belirlenmiş bir miktar emek ve üstelik, kendi ürünlerinin değerinin, rantı oluşturan o belirli kısmı nasıl yaratabilir? Toprak, örneğin, bir kullanım-değeri, maddî bir ürün, buğday yaratmada, bir üretim ögesi olarak yer alır. Ama, *buğdayın değerinin*, üretimi ile herhangi bir ilişkisi olamaz. Buğdayın bir değeri temsil etmesi, ancak belli bir miktar maddeleşmiş emeği içermesi ölçüsünde sözkonusudur, ve bu emeğin kendisini ortaya koyduğu özel nesne ya da bu nesnenin özel kullanım-değerinin burada bir önemi yoktur. Bu, hiç bir zaman şu olgularla çelişkili değildir: 1) öteki koşullar eşit olmak üzere, buğdayın pahalı ya da ucuz olması, toprağın üretkenliğine bağlıdır. Tarımsal emeğin üretkenliği, doğal koşullara bağlı olup, aynı emek miktarı, bu üretkenliğe bağlı olarak, daha fazla ya da az ürünle, kullanım-değeriyle temsil olunur. Bir kile buğdayda ne miktar emeğin temsil edildiği, aynı miktar emekle kaç kile buğday elde olduğuna bağlıdır. Değerin, bu durumda ne miktar üründe temsil olunacağı, toprağın verimliliğine bağlıdır. Ama bu değer bellidir ve bu dağılımdan bağımsızdır. Değer, kullanım-değerinde temsil edilmiştir; ve kullanım-değeri, değerın yaratılması için bir önkoşuldur; ve, bu yana toprak gibi bir kullanım-değerini, öte yana da değeri, ve hem de değerın özel bir

kısmını koyarak bir karşıtlık yaratmak saçmadır. 2) ... [elyazması burada kalıyor].

III

Völger ekonomi politik, aslında, burjuva üretim ilişkileri içersinde sıkışıp kalmış burjuva üretimini yürüten kimselerin fikirlerini, doktriner bir şekilde yorumlamaktan, sistemleştirmekten ve savunmaktan fazla bir şey yapmamaktadır. Bu durumda bizim, bu *prima facie* saçma ve düpedüz çelişkilerin görüldüğü ekonomik ilişkilerin yabancılaşmış dış görüntülerinde kaba ekonomi politığın özel bir rahatlık duymasına ve bu ilişkilerin sıradan bir kimse için bile anlaşılması güç olmadığı halde, iç bağıntıları ne kadar gizlenirse, o ölçüde açık hale gelmesine şaşmamamız gerekir. Ne var ki, dış görünüş ile şeylerin özü, eğer doğrudan doğruya çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu. Demek ki völger ekonomi politığın, kendisine çıkış noktası olarak aldığı üçlü formülün, yani toprak—rant, sermaye—faiz, emek—ücretlerin ya da emeğin-fiyatının, *prima facie* üç olanaksız bileşim olduğu konusunda en ufak bir kuşkusu bulunmuyor. Önce, karşımızda değeri bulunmayan kullanım-değeri *toprak* ile, değişim-değeri rant var: böylece, bir nesne olarak alınan toplumsal bir ilişki, doğa ile orantılı hale getiriliyor, yani aralarında herhangi bir oran bulunmayan iki büyüklük, birbiriyle belli bir oran içersinde kabul ediliyor. Sonra *sermaye—faiz*. Sermaye, eğer kendi başına para ile temsil edilen belli bir değerler toplamı olarak anlaşılıyorsa, o zaman da, belli bir değer, kendi değerinden daha fazla bir değere sahip olduğunu söylemek *prima facie* saçmadır. İşte bu sermaye—faiz formülündedir ki, bütün ara bağlar bir yana itilmiş, sermaye en genel formülüne indirgenmiş ve dolayısıyla formülün kendisi de açıklanamaz ve saçma bir hale gelmiştir. Völger iktisatçı, sermaye—faiz formülünü, bir değeri kendisine eşit hale getirmeyen gizemli niteliği nedeniyle, sırf fiili kapitalist ilişkilere daha fazla yakın düştüğü için, sermaye—kâr formülüne tercih eder. Ama ardından, 4'ün 5'e ve 100 taler'in 110 taler'e eşit olamayacağı düşünceyle rahatsız olarak, değer olarak sermayeden, sermayenin maddi varlığına, emeğin üretim koşulu olarak sermayenin kullanım-değerine, makinelere, hammaddelere, vb. yönelmektedir. Böylece o, bir kez daha, başlangıçtaki anlaşılması olanaksız, $4 = 5$ bağıntısının yerine, aralarında herhangi bir oranın sözkonusu olamayacağı bir bağıntıyı, bir yanda bir nesne olana kullanım-değeri ile, öte yanda toprak mülkiyetinde olduğu gibi, belirli bir toplumsal ilişki olan artı-değer arasındaki bağıntıyı koyuyor. Völger iktisatçı işte bu ortak ölçüleri bulunmayan bağıntıya ulaşır ulaşmaz, her şey ona apaçık geliyor ve artık daha fazla kafa yorma gereksinmesini duymuyor. Çünkü artık o, burjuva anlayışına göre "akla-uygun" noktaya ulaşmış demektir. Ensonu, *emek-ücretler* ya da emeğin-fiyatı, Birinci Ciltte gösterildiği gibi,* değer kavramıyla olduğu kadar,

* *Kapital*, Birinci Cilt, s. 567-542. —Ed.

fiyat kavramıyla da —fiyat genellikle değerin kesin bir ifadesinden başka bir şey olmadığına göre— *prima facie* çelişen bir ifadedir. Ve “emeğin-fiyatı” sözü, sarı logaritma sözü kadar saçma bir şeydir. Ne var ki, vülger iktisatçı burada halinden daha da hoşnuttur, çünkü artık burjuvazinin o engin görüşüne ulaşmıştır, yani emek için para ödemektedir, ve formül ile değer kavramı arasındaki çelişki, onu, değeri anlamak için gerekli bütün yükümlülüklerden kurtarmıştır.

Kapitalist⁴⁹ üretim sürecinin, genellikle toplumsal üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olduğunu görmüş bulunuyoruz. Genellikle toplumsal üretim süreci de, özgül tarihsel ve ekonomik üretim ilişkileri içersinde yeralan, bu üretim ilişkilerinin kendilerini üreten ve yeniden-üreten ve böylece de bu sürecin varlığının maddi koşullarını ve bunların karşılıklı ilişkilerini, yani kendilerine özgü toplumsal ve ekonomik biçimini devam ettiren bir süreç olarak, insan yaşamının maddi koşullarının bir üretim sürecidir. Çünkü, bu üretim faaliyetine katılanların doğa ile ve birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin bütünü, ekonomik yapısı açısından düşünüldüğünde, toplumun ta kendisidir. Bütün kendinden öncekilerde olduğu gibi, kapitalist üretim süreci de, belirli maddi koşullar içersinde devam eder ve bu koşullar da gene, kendi yaşamlarını yeniden üretme süreci içersinde bulunan bireylerin giriştikleri belirli toplumsal ilişkilerin dayanaklarıdır. Bu koşullar, bu ilişkiler gibi, kapitalist üretim sürecinin bir yandan gerekli önkoşulları, öte yandan sonuçları ve yarattığı şeylerdir; bunlar, bu süreç tarafından üretilir ve yeniden-üretilir. Biz, ayrıca sermayenin —kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermayedir ve üretim sürecinde sırf sermayenin bir aracı olarak işlev yapar— kendisine tekabül eden toplumsal üretim sürecinde, doğrudan üreticilerden ya da emekçilerden belirli miktarda artı-emek sızdığını da görmüş bulunuyoruz; sermaye, bu artı-emeği, bir eşdeğer vermeksizin elde eder ve aslında, her ne kadar karşılıklı serbest sözleşmeden doğuyormuş gibi görünürse görünsün, bu emek daima zora dayanan emek olarak kalır. Bu artı-emek, artı-değer olarak ortaya çıkar ve bu artı-değer, artı-ürün olarak varolur. Artı-emek, genellikle, belli gereksinmelerin üzerinde ve ötesinde harcanan emek olarak, daima varolmak zorundadır. Kapitalist sistemde olduğu gibi köleci sistemde de, vb. o yalnızca karşıt bir biçime bürünür, ve toplumun bir tabakasının tam bir aylaklığı ile tamamlanır. Kazalara karşı güvence olarak belirli miktarda bir artı-emek gereklidir, ve nüfusun gereksinmeleri ve büyümesindeki gelişmeye uygun olarak yeniden-üretim sürecindeki zorunlu ve gitgide artan genişleme, kapitalist açıdan birikim adını alır. Bu artı-emeği, üretici güçlerin,

⁴⁹ Elyazmalarına göre Kırksekizinci Bölümün başlangıcı. —F. E.

toplumsal ilişkilerin gelişmesi için daha yararlı bir şekilde ve koşullar altında zorlaması ve, daha önceki kölelik, serflik, vb. biçimlerinde olduğundan daha yüksek ve yeni öğelerin yaratılması, sermayenin uygarlaştırıcı yanlarından biridir. Böylece o, bir yandan, toplumun bir kesimi tarafından, diğer kesimin safdışı bırakılması pahasına, toplumsal gelişmenin (maddî ve zihinsel yararları da dahil) ezilmesine ve tekel altına alınmasına varacak bir aşamanın doğmasına yolaçar; öte yandan da, genel olarak maddî emeğe ayrılan zamanda daha büyük bir azalma ile bu artı-emeğin daha yüksek bir toplum biçimiyle bileşmesini olanaklı kılarak, maddî araçları ve çekirdek halindeki koşulları yaratır. Çünkü, emeğin üretkenliğindeki gelişmeye bağlı olarak artı-emek, kısa bir toplam işgününde daha büyük, ve uzun bir toplam işgününde nispeten daha küçük olabilir. Gerekli emek-zamanı = 3 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 6 ve artı-emek oranı = %100 olur. Yok eğer, gerekli emek-zamanı = 9 ve artı-emek = 3 olursa, toplam işgünü = 12 ve artı-emek oranı yalnız = %33 $\frac{1}{3}$ olur. Bu durumda, belirli bir zamanda, dolayısıyla da belirli bir artı-emek zamanında ne kadar kullanım-değeri üretilebileceği, emeğin üretkenliğine bağlıdır. Toplumun gerçek serveti ve yeniden-üretim sürecini devamlı genişletme olanağı, demek ki, artı-emeğin süresine bağlı olmayıp, onun üretkenliğine ve bu emeğin harcadığı üretim koşullarının az ya da çok elverişli olmasına bağlıdır. Gerçekte özgürlük âlemi ancak, emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu âlem, eşyanın doğası gereği, fiilî maddî üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşî insanın, gereksinmelerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden-üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içersindedir ve bunu da bütün toplumsal biçimlenişler içersinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinmeler artacağı için bu fiziksel gereksinmeler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinmeleri karşılayan üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en lâyük koşullar altında başılır. Ama gene de bu, bir zorunluluk âlemi olmakta devam eder. Gerçek özgürlük âlemi, kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar; ama bu da ancak temelindeki bu zorunluluklar âlemi ile serpilip gelişebilir. İşgününün kısaltılması onun temel önkoşuludur.

Kapitalist toplumda bu artı-değer ya da bu artı-ürün (bölüşümündeki raslantıya bağlı dalgalanmalar bir yana bırakılarak, yalnız onu düzenleyen yasa, normal sınırları gözönünde tutularak), kapitalistler arasında, herbirinin sahip olduğu toplumsal sermaye ile orantılı biçimde temettü

olarak bölüşülür. Bu biçim içersinde artı-değer, sermayenin payına düşen ortalama kâr olarak görünür ve bu ortalama kâr da, gene, girişim kârı ile faize bölünerek, bu iki kategori altında farklı türden kapitalistlerin eline geçebilir. Artı-değerin ya da artı-ürünün sermaye tarafından bu ele geçirilişi ve bölüşümü, ne var ki, toprak mülkiyetinde bazı sınırlamalarla karşılaşır. Tıpkı faal kapitalistin emekçiden kâr biçiminde, artı-emek ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün sızdırması gibi, toprak sahibi de, bu artı-değerin ya da artı-ürünün bir kısmını, yukarda üzerinde durulmuş yasalar gereğince kapitalistten rant biçiminde sızdırır.

Şu halde, biz burada, kârdan, artı-değerin sermayenin payına düşen kısmı diye sözcederken, toplam kârdan (kitle olarak artı-değer ile özdeş-tir) rantın düşülmesiyle sınırlandırılmış bulunan ortalama kârı (girişim kârı *artı* faize eşit) anlatmak istiyoruz; biz rantın düşüldüğünü varsayıyoruz. Sermayenin kârı (girişim kârı *artı* faiz) ve toprak rantı, demek ki, artı-değerin özel bölümleri, artı-değerin, sermayenin ya da toprak mülkiyetinin payına düşmesine bağlı olarak farklılaşmış kategorilerinden başka bir şey değildir, taşıdıkları adlar bunların niteliklerini zerrece değiştirmiş olmaz. Bu ikisi biraraya getirildiklerinde, toplumsal artı-değerin toplamını oluştururlar. Sermaye, artı-değerde ve artı-üründe temsil edilen artı-emekçi, doğrudan doğruya emekçilerden sızdırır. Dolayısıyla, bu anlamda ona, artı-değerin üreticisi gözüyle bakılabilir. Toprak sahipliğinin, fiili üretim süreciyle hiç bir ilişkisi yoktur. Onun rolü, artı-değerin bir kısmını, kapitalistin cebinden kendi cebine aktarmaktan ibarettir. Bununla birlikte, toprak sahibi, kapitalist üretim sürecinde gene de bir rol oynar; ne var ki, toprak sahibi kapitalist üretim sürecinde salt sermaye üzerine bir baskı yapması yoluyla değil, salt büyük toprak mülkiyeti, emekçilerin üretim araçlarından yoksun bırakılmasının bir önkoşulu ve gereği olması nedeniyle, kapitalist üretimin bir önkoşulu ve gereği olduğu için değil, ama özellikle üretimin en temel koşullarından birinin kişileşmiş olarak ortaya çıkmasından ötürü, rol oynar.

Ensonu, emekçi, kendi bireysel emek-gücünün sahibi ve satıcısı olma niteliğiyle, ürünün bir kısmını ücret adı altında alır ve emeğinin bu kısmı bizim gerekli-emek dediğimiz, yani bu emek-gücünün sürdürülmesi ve yeniden-üretimi, bu devamın ve yeniden-üretimin koşulları ister kıt, ister bol, ister elverişli olsun, ister olmasın gerekli olan emek olarak ortaya çıkar.

Bu ilişkilerde başka yönlerden ne gibi tutarsızlık olursa olsun, hepsinde şu ortaktır: Sermaye, kapitaliste her yıl bir kâr, toprak, toprak sahibine her yıl bir toprak rantı ve emek-gücü, normal koşullar altında ve yararlı emek-gücü olarak kaldığı sürece emekçiye bir ücret sağlar. Üretilen yıllık toplam değer bu üç kısmı ile, yaratılan yıllık toplam ürünün buna tekabül eden kısımları (şimdilik birikim düşüncesini bir yana bırakırsak), bunların sahipleri tarafından, bunların yeniden-üretim kaynakları tüketilmeksizin, her yıl tüketilebilir. Bunlar, bir ağacın ya da daha

doğrusu üç ağacın her yıl tüketilebilir meyveleri gibidir; bunlar, üç sınıfın, kapitalist, toprak sahibi ve emekçi sınıfın yıllık gelirlerini, doğrudan doğruya artı-emek gaspı ve genellikle emek kullanıcısı niteliği içerisinde, faal kapitalist tarafından dağıtılan gelirleri oluştururlar. Demek oluyor ki, sermaye kapitaliste, toprak toprak sahibine, emek-gücü ya da daha doğrusu emeğin kendisi emekçiye (çünkü o gerçekte emek-gücünü ancak kendisini ortaya koyduğu şekliyle satmaktadır, ve emek-gücünün fiyatı, daha önce de gösterildiği gibi, kaçınılmaz olarak, kapitalist üretim tarzı altında emeğin fiyatı olarak görünür), kendi özgül gelirlerinin, yani kâr, toprak rantı ve ücretlerin, üç farklı kaynağı olarak görünür. Bunlar belli bir anlamda böyledirler de: sermaye, kapitalist için, sürekli bir artı-değer sızdırma makinesi; toprak, toprak sahibi için, sermaye tarafından sızdırılan artı-değerin bir kısmını çeken sürekli bir mıknaatı; ve ensonu, emekçi tarafından yaratılan değerın bir kısmını ve dolayısıyla değerın bir kısmı tarafından ölçülen toplumsal ürünün bir parçasını, yani yaşam gereksinmelerini, ücret başlığı altında elde eden, sürekli kendini yenileyen koşul ve sürekli kendini yenileyen araç olan emek. Bunlar bir de şu anlamda öyledir ki, sermaye, değerın ve dolayısıyla da yıllık emeğin ürününün bir kısmını kâr biçiminde; toprak mülkiyeti bir başka kısmını rant biçiminde; ve ücretli-emek bir üçüncü kısmını ücretler biçiminde saptar ve, bu çeşitli kategorilere çevrilen tözün kendisini yaratmaksızın, bu dönüşüm yoluyla, bunları, kapitalistin, toprak sahibinin ve emekçinin gelirleri haline çevirir. Bu bölüşüm, tersine, bu tözün, yani maddeleşmiş toplumsal emekten başka bir şey olmayan, yıllık ürünün toplam değerının varlığını öngörür. Ne var ki, bu töz, üretimi yürütenlere, üretim sürecindeki çeşitli işlevleri yüklenmiş bulunanlara, bu biçim içerisinde değil, daha çok, çarpıtılmış bir biçimde görünür. Bunun niçin böyle olduğu, daha ilerdeki incelemelerimiz sırasında görülecektir. Sermaye, toprak mülkiyeti ve emek, üretimi yürüten bu kimselere, üç farklı, birbirinden bağımsız kaynak gibi görünür; yıllık üretilen değerın ve dolayısıyla bu değerın varolduğu ürünün üç farklı kısmı bu kaynaklardan doğmaktadır; demek oluyor ki, bu kaynaktan yalnız bu değerın, toplumsal üretim sürecindeki farklı kimselerin payına gelir olarak düşen farklı biçimleri doğmakla kalmıyor, bu değerın kendisi ve dolayısıyla da bu gelir biçimlerinin tözü de doğmuş oluyor.

[Burada, bir dosya kâğıdı elyazması eksik.]

... Farklılık rantı, nispi toprak verimliliğine başka bir deyişle toprağın kendisinden ileri gelen özelliklere bağlıdır. Ama, önce, farklı toprak tiplerine ait ürünlerin farklı bireysel değerlerine bağlı olması ölçüsünde yukardaki belirleme, yerinde ve doğrudur; sonra bu bireysel değerlerden farklı bulunan düzenleyici genel piyasa değerine bağlı olması ölçüsünde de, rekabet aracılığı ile yürürlükte bulunan toplumsal bir yasa sözkonusudur ve bunun, toprakla da, toprağın farklı verimlilik derecesi ile de bir ilişkisi yoktur.

Hiç değilse, “emek—ücretler” de rasyonel bir bağıntı ifade ediliyor-muş gibi görünebilir. Ama bunun da, “toprak—toprak rantı”ndan bir

farkı yoktur. Değer yaratıcısı olması ve kendisini metaların değerinde ortaya koyması bakımından, emeğin, bu değerın çeşitli kategoriler arasında bölüşülmesiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Ücretli-emeğin özgül toplumsal niteliğini taşıması bakımından ise, değer yaratıcısı değildir. Emeğin ücretinin ya da emeğin fiyatının, değerın ya da emek-gücünün fiyatının irrasyonel bir ifadesinden başka bir şey olmadığı, genel çizgileriyle ortaya konmuş bulunuyor ve bu emek-gücünün satıldığı özgül toplumsal koşulların da, üretimde genel bir öge olarak emekle herhangi bir ilişkisi yoktur. Emek, aynı zamanda, metain, ücretler olarak emek-gücünün fiyatını oluşturan diğer kısmında da maddeleşmektedir; ürünün öteki kısımlarını olduğu kadar bu kısmını da yaratmaktadır; ama emek, bu kısımda, rantı ya da kâr oluşturan kısımlarda olduğundan ne daha fazla ve ne de farklı biçimde maddeleşmiştir. Ve biz, genellikle, emeği değer-yaratıcısı olarak saptadığımız anda, onu bir üretim koşulu olarak somut biçimi içersinde değil, ücretli-emekten farklı ve aynı, toplumsal tanımını içersinde düşünüyoruz.

“Sermaye—kâr” ifadesi bile burada yanlıştır. Sermaye, eğer yalnızca artı-değer üretmesi yönünden düşünülürse, yani emek-gücü üzerinde yaptığı zorlama sonucu artı-emek sızdırması bakımından emekçiyle, yani ücretli-emekçiyle ilişkisi yüzünden ele alınacak olursa bu artı-değer (girişim kârı *artı* faiz) dışında, rantı da, kısacası, tüm bölünmemiş artı-değeri de içerir. Öte yandan burada gelir kaynağı olarak sermaye, yalnızca, kapitalistin payına düşen kısımla ilişki haline getiriliyor. Bu, sermayenin genellikle sızdırdığı artı-değer değil, yalnızca kapitalist için sızdırılan kısım oluyor. Formül, “sermaye—faiz” haline getirilir getirilmez, bütün iç ilişkiler yokolup gidiyor.

Biz, eğer önce, yukardaki üç kaynağın tutarsızlığını gözönünde tutacak olursak, bunların ürünlerinin, meyvelerinin ya da gelirlerinin, hepsinin de aynı alana, değere ait olduğunu görürüz. Ne var ki, bu farklılık (yalnızca oran kabul etmeyen büyüklükler arasındaki değil, birbirine hiç benzemeyen, aralarında bir bağıntı bulunmayan, karşılaştırılmaları olanaksız şeyler arasındaki bu ilişki), toprak ve emekte olduğu gibi sermaye içinde belirsiz hale getirilmiş ve düpedüz maddî bir töz olarak, yani yalnızca üretilmiş üretim araçları olarak kabul edilmiş ve böylece, hem emekçiyle ve hem de değerle olan ilişkisinden soyutlanmıştır.

Uçuncü olarak, bu anlamda alındığında, sermaye—faiz (kâr), toprak—rant, emek—ücret formülleri, birbirine denk düşen simetrik bir uyumsuzluğu ifade ederler. Gerçekten de, ücretli-emek, toplumsal bakımdan belirlenmiş emek biçimi olarak görünmeyip, daha çok, bütün emek, niteliği gereği ücret—emek gibi görüldüğü için (dolayısıyla, kapitalist üretim ilişkilerinin pençesine düşenlere de böyle görüldüğü için). emeğin maddî koşulları —üretilen üretim araçları ile toprak— tarafından bürünülen belirli özgül toplumsal biçimler, ücretli-emek bakımından (tıpkı bunların da kendi adlarına ücretli-emeği öngörmeleri gibi), doğru-

dan doğruya emeğin bu koşullarının maddî varlığı ile, ya da bunların, tarihsel bakımdan belirlenmiş toplumsal biçiminden ya da daha doğrusu *herhangi* bir toplumsal biçimden bağımsız olarak fiilî emek-sürecinde genel olarak sahip oldukları biçim ile aynı olurlar. Emek koşullarının değişmiş biçimi, yani emeğe yabancılaştırılmış ve onun karşısına bağımsız olarak çıkan biçimi, dolayısıyla da üretilen üretim araçları, böylece sermayeye dönüştürülmüş, toprak, tekel altına alınmış toprağa ya da toprak mülkiyetine çevrilmiştir — belirli bir tarihsel döneme ait bulunan bu biçim, böylece, üretilen üretim araçlarının ve genellikle üretim sürecindeki toprağın varlığı ve işlevi ile özdeşleşmiştir. Bu üretim araçlarının kendileri, nitelikleri gereği sermayedirler; sermaye yalnızca, bu üretim araçlarının “ekonomik adıdır”; ve aynı şekilde, topraktan başka bir şey olmayan arazi parçaları da, belli sayıda toprak sahiplerince tekel altına alınmıştır. Tıpkı ürünlerin, üreticinin karşısına, sermayede ve kapitalist-te —aslında o, sermayenin kişileşmesinden başka bir şey değildir— bulunan bağımsız bir kuvvet olarak çıkması gibi toprak da, toprak sahibinde kişileşir ve aynı şekilde, bağımsız bir kuvvet olarak ard ayaklarının üzerine kalkarak, yardımıyla yaratılan üründen kendi payını ister. Böylece, toprak, üretkenliğini yenilemek ve artırmak için üründen payına düşen kısmı alacağı yerde, toprak sahibi, harcamak ya da çarçur etmek için üründen bir pay alır. Sermayenin, ücretli-emek olarak emeği öngördüğü açıktır. Ama eğer, emek de, ücretli-emek olarak çıkış noktası diye alınacak olursa, genellikle emeğin, ücretli-emek ile özdeş görüneceği de tıpkı bunun gibi apaçık bir şey olur; bu durumda, sermaye ile tekel altına alınmış toprağın da, genellikle emekle ilişkisi bakımından, emek koşullarının doğal biçimi olarak görünmesi gerekir. Böyle olunca, sermaye olmak, emek araçlarını doğal biçimi ve dolayısıyla da, bunların genellikle emek sürecindeki işlevlerinden doğan katıksız gerçek nitelikleri olarak görünür. Sermaye ile, üretilmiş üretim araçları böylece özdeş terimler haline gelirler. Aynı şekilde toprak ve tekel haline gelmiş toprak, özel mülkiyet yoluyla özdeş hale gelir. Nitelikleri gereği sermaye olan emek araçları da böylece kâr kaynağı haline gelirler; tıpkı toprağın da toprak olarak, rantın kaynağı haline gelmesi gibi.

Emek olarak emek, bir amaca yönelik üretken faaliyet olarak kendi yalın niteliği içersinde üretim araçları ile ilişkisi, bunların toplumsal belirleyici biçimler bakımından değil, daha çok, emek malzemesi ve araçları olarak bunların somut varlıkları bakımındandır; bu emek malzemesi ve araçları da gene birbirlerinden, kullanım-değerleri olarak sırf maddî bakımdan ayrılırlar; örneğin, üretilmemiş bir varlık olan toprak ve üretilen emek araçları gibi. Ve eğer emek, ücretli-emek ile özdeş ise, emek koşullarının, emeğin karşısına çıktığı özel toplumsal biçim de, bunların maddî varlığı ile özdeş olur. Bu durumda, emek araçları, bu nitelikleriyle sermaye ve toprak da bu niteliği ile toprak mülkiyetidir. Bu emek koşullarının emekle ilişkisi bakımından biçimsel bağımsızlığı, ücretli-emek

bakımından bu bağımsızlığın özel biçimi, öyleyse, nesneler olarak, üretimin maddî koşulları olarak bunlardan ayrılmaz bir özellik, üretim öğeleri olarak bunların özlerinde bulunan, içlerinde taşıdıkları bir niteliktir. Bunların, kapitalist sürecindeki, belirli bir tarihsel dönemin damgasını taşıyan belirli toplumsal nitelikleri, üretim sürecinin öğeleri olarak ezelden beri kendilerine ait bulunan doğal ve içlerinde taşıdıkları bir niteliktir. Bu nedenle, sırasıyla toprağın, emeğin ilk faaliyet alanı, doğa güçlerinin diyarı, bütün emek araçlarının önceden varolan deposu olarak oynadığı rol ile, genel üretim sürecinde, üretilmiş üretim araçlarının (araç ve gereçlerle, hammaddelerin, vb.) oynadığı rol, sermaye ve toprak mülkiyeti olarak bunların talep ettikleri kendi paylarında —yani kâr (faiz) ve rant biçiminde bunların toplumsal temsilcilerine düşen paylarda— ifadesini buluyormuş gibi görünmek zorundadır —tıpkı emekçinin emeğinin üretim sürecinde oynadığı rolün ücretlerde ifadesini bulmuş olması gibi. Rant, kâr ve ücretler, böylece, toprağın, üretilmiş üretim araçlarının ve basit emek-sürecindeki emeğin —herhangi bir tarihsel belirlemeyi bir yana bırakarak, bu emek-sürecini sırf insan ile doğa arasında yürütülen bir süreç olarak kabul ettiğimiz zaman bile— oynadığı oyundan doğuyormuş gibi görünür. Şöyle söylendiği zaman, bir başka biçimde de gene aynı kapağa çıkar: bir ücretli-emekçinin kendisine ait kısmını temsil eden ürün, onun kazancı ya da geliri, yalnızca ücretler, değer (ve dolayısıyla, bu değerle ölçülen toplumsal ürünün) onun ücretlerini temsil ettiği kısımdır. Dolayısıyla, eğer ücretli-emek, genellikle emekle aynı şey olursa, ücretler de emeğin ürünüyle, ve ücretleri temsil eden değer kısmı, genellikle emek tarafından yaratılan değer ile çakışmış olur. Ama bu durumda, değer diğer kısımları, kâr ile rant da, ücretler yönünden bağımsız görünürler ve, emekten tamamen farklı ve bağımsız kendi kaynaklarından doğmaları gerekir; bunların, üretime katılan öğelerden doğması ve bunların sahiplerinin paylarına düşmesi gerekir; yani kâr, üretim araçlarından, sermayenin maddî öğelerinden, rant ise, toprak sahibi tarafından temsil edilen topraktan ya da doğadan ortaya çıkar (Roscher).*

Toprak mülkiyeti, sermaye ve ücretli-emek, böylece, gelirin kaynakları olmaktan çıkarak —şu anlamda ki, sermaye, kapitalistin emekten sızdırdığı artı-değerin bir kısmını kâr biçiminde kapitaliste doğru çeker; toprak üzerindeki tekel, kârın öteki kısmını toprak sahibine çeker; ve emek, değer geri kalan kısmını ücretler biçiminde emekçiye bağışlar—değerin bir kısmının kâr biçimine, öteki kısmının rant biçimine, bir üçüncüsünün ücretler biçimine çevrilmesine aracılık eden kaynaklar olmaktan çıkarak, bu değer kısımlarının ve ürünün, bunların bulunduğu ya da karşılıklı olarak değiştirildiği kısımların bizzat doğdukları, dolayısıyla, son tahlilde, ürünün değerinin kendisinin de doğduğu gerçek kay-

* Roscher, *System der Volkswirtschaft*, Band I, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Stuttgart und Augsburg, 1858. —Ed.

naklar haline geliyorlar.⁵⁰

Kapitalist üretim tarzının ve hatta meta üretiminin en yalın kategorileri için, metalar ve para için, servetin öğelerinin üretimde dayanak olarak hizmet ettikleri toplumsal ilişkileri, bu şeylerin kendilerinin (metaların) özelliklerine, ve daha da belirgin, üretim ilişkilerinin kendisini bir şeye (paraya) dönüştüren gizemli özelliğe daha önce de işaret etmiştik. Bütün toplum biçimleri, meta üretimi ve para dolaşımı aşamasına ulaştıkları ölçüde bu sapmaya katılırlar. Ama kapitalist üretim tarzında ve onun egemen kategorisi ve belirleyici üretim ilişkisi olan sermayede, bu büyü ve gizemli âlem daha da gelişir. Eğer biz, ilkin sermayeyi fiili üretim sürecinde, artı-değer sızdıran bir araç olarak düşünecek olursak, bu ilişki henüz çok yalındır ve asıl bağlantı, kendisini bu süreci yürütenler, bizzat kapitalistler üzerinde hissettirir ve bilinçlerinde yer eder. İşgününün sınırları üzerindeki şiddetli savaşım, bunu çarpıcı bir biçimde ortaya koyar. Bu dolaysız alanda, emek ile sermaye arasındaki bu doğrudan etkinlik çerçevesi içersinde bile durum, bu yalın haliyle kalmaz. Nispi artı-değerin, fiili ve özellikle kapitalist olan üretim tarzındaki büyümesiyle, dolayısıyla toplumsal emeğin üretken güçlerinin gelişmesiyle, doğrudan emek-sürecindeki emeğin bu üretici güçleri ve toplumsal içbağıntıları, emekten sermayeye aktarılmış gibi görünürler. Emeğin bütün toplumsal üretici güçleri, emeğin kendisinden değil de sermayeden ileri geliyormüş, sermayenin kendi rahminden doğuyormuş gibi görüldüğü için, sermaye, şimdi çok gizemli bir varlık haline gelir. Ardından, hem töz ve hem de biçim değişiklikleriyle dolaşım süreci işin içine girer ve, sermayenin bütün kısımları, tarımsal sermaye bile, özellikle kapitalist olan üretim tarzının gelişmesi ölçüsünde değişir. Bu dolaşım alanında, değer başlangıçtaki yaratıldığı koşullar tamamen arka plana itilir. Doğrudan üretim sürecinde kapitalist, daha şimdiden aynı zamanda hem meta üreticisi ve hem de meta-üretimi yöneticisi olarak hareket eder. Dolayısıyla da, bu üretim süreci ona, hiç bir şekilde, artı-değer üretme süreci olarak görünmez. Ne var ki, sermayenin fiili üretim sürecinde sızdırabildiği ve metalarda ortaya çıkabilecek artı-değerin, metaların içerdiği değer ve artı-değerin, önce dolaşım sürecinde gerçekleşmesi şarttır. Ve, hem üretime yatırılan değerlerin yerine konması ve hem de özellikle metaların içerdikleri artı-değer, yalnız dolaşımda gerçekleşiyormuş gibi görünmekle kalmaz, fiilen ondan doğuyormuş gibi de görünür; bu görüntüyü özellikle iki durum destekler; önce, satışla sağlanan kâr, hileye, kandırmaya, işbirliğe, beceriye ve binlerce elverişli piyasa koşullarına

⁵⁰ Ücretler, kâr ve rant, bütün gelirlerin üç aslı kaynağı olduğu gibi, bütün değiştirilebilir değerlerin de kaynaklarıdır (A. Smith) [*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Aberdeen, London 1848, s. 43. —Ed.] — İşte bunun için, maddi üretimin nedenleri aynı zamanda varolan başlangıç gelirlerin de kaynaklarıdır. (Storch [*Cours d'économie politique*, St. Pétersbourg 1815. —Ed.], I. s. 259. —Ed.)

bağlıdır; ve sonra, burada emek-zamanına eklenen ikinci bir belirleyici öge daha vardır — dolaşım zamanı. Gerçekte bu, değerin ve artı-değerin oluşumuna karşı olumsuz bir engel olarak etkide bulunur, ama emeğin kendisi gibi olumlu bir neden ve emekten bağımsız ve sermayenin niteliğinden ileri gelen belirleyici bir öge görünüşüne sahiptir. İkinci Ciltte, biz bu dolaşım alanını, doğal olarak, yarattığı biçim belirlemeleriyle ilgili olarak ve, sermayenin yapısında bu alanda yer alan gelişmeleri göstermek için ele almak durumundaydık. Oysa aslında burası, rekabet alanı olup, tek tek olaylar ele alınınca raslantının egemen olduğu görülür; bu nedenle, bu raslantılara egemen olan ve bunları düzenleyen iç yasa, ancak, bu raslantıların büyük sayılar halinde gruplandırılmalarıyla gözle görünür hale gelir; aksi halde bunlar, üretimi yürüten kimseler için gözle görülmez ve kavranılması olanaksız olaylar olarak kalırlar. Ama bir de şu var: doğrudan üretim süreci ile dolaşım sürecinin bir birliği olan fiili üretim süreci, yeni oluşumlara yolaçar ve bu yeni biçimler içersinde, iç ilişkilerin bağı gitgide gözden kaybolur, üretim ilişkileri birbirinden kopuk hale gelir ve değeri oluşturan ögeler, birbirlerinden bağımsız biçimler halinde kemikleşirler.

Artı-değerin kâra çevrilmesi, gördüğümüz gibi, dolaşım süreci tarafından olduğu kadar üretim süreci ile de belirlenir. Kâr biçimindeki artı-değer, artık, sermayenin, kendisini doğuran emeğe yatırılan kısmı ile değil, toplam sermaye ile bağlı olmaktadır.

Kâr oranı artı-değer oranı değişmeden kaldığı halde, değişmesine izin veren ve hatta onu gerekli kılan kendi öz yasalarıyla düzenlenir. İşte bütün bunlar, gitgide artı-değerin gerçek niteliğini ve böylece de sermayenin asıl mekanizmasını gizlemektedir. Ayrıca bu, kârın, ortalama kâra, değerlerin üretim-fiyatlarına, piyasa-fiyatlarının düzenleyici ortalamalara dönüştürülmesiyle daha da ileri götürülmektedir. Burada, karmaşık bir toplumsal süreç, sermayelerin eşitlenmesi süreci, işin içine girmekte ve, çeşitli üretim alanlarında, metaların nispi ortalama fiyatlarını, bunların değerlerinden ve de ortalama kârdan (her özel üretim alanındaki bireysel sermaye yatırımlarından tamamen ayrı olarak), belirli sermayeler tarafından emeğin fiili sömürsünden ayırmaktadır. Bu, yalnız böyle görünmekle kalmaz, aslında da, metaların ortalama fiyatının değerlerinden, dolayısıyla onlarda gerçekleşen emekten farklı olduğu, ve belli bir sermayenin ortalama kârının, onun tarafından kullanılan emekçilerden sızdırdığı artı-değerden farklı olduğu doğrudur. Metaların değeri, doğrudan doğruya, yalnızca emeğin üretkenliğindeki değişikliklerin, üretim-fiyatlarının yükselmesi ve düşmesi, bunların en son sınırları üzerindeki değil, hareketleri üzerindeki etkisinde kendisini gösterir. Kâr, emeğin doğrudan doğruya sömürülmesiyle, bu sömürü kapitaliste —görünüşte böyle bir sömürüden bağımsız olarak varolan— düzenleyici piyasa-fiyatları karşısında ortalama kârdan sapan bir kâr gerçekleştirme olanağı

verdiği ölçüde, ancak, ikinci derecede belirleniyormuş gibi görünür. Normal ortalama kârların kendileri, sermayenin özünde bulunan ve sömürden apayrı bir nitelikmiş gibi görünür; anormal sömürü, ya da, el-verişli, olağanüstü koşullar altında ortalama sömürü bile, bu kârın kendisini değil, ancak ortalama kârdan sapmaları belirliyormuş gibi görünür. Kârın, girişim ve faize ayrılması (temeli dolaşıma dayanan ve üretim sürecinin kendisinden değil de tamamen dolaşımdan doğuyormuş gibi görünen ticarî kâr ile, para ticaretinden gelen kârın işin içersine karışması bir yana), artı-değerin bağımsız bir biçim kazanması, özüne ve tözüne karşıt bir biçim içersinde kemikleşmesi işini tamamlar. Kârın bir kısmı, diğer kısmına karşıt olarak kendisini, sermaye ilişkilerinden tamamen kopartır ve, ücretli-emeği sömürme işlevlerinden değil de, bizzat kapitalistin ücretli-emeğinden doğuyormuş gibi görünür. Bunun tam tersine, faiz de, hem emekçinin ücretli-emeğinden ve hem de kapitalistin kendi emeğinden bağımsız ve sermayeye ait bağımsız bir kaynaktan doğuyormuş gibi görünür. Sermayenin başlangıçta, dolaşımın yüzeyinde, bir sermaye fetişizmi, değer yaratan değer olarak görünmesi gibi şimdi de o, gene, faiz getiren sermaye biçiminde en yabancılaştırmış ve en karakteristik biçiminde görünür. İşte bunun için, toprak—rant ve emek—ücretler formüllerinin üçüncüsü olarak sermaye—faiz formülü, sermaye—kâr formülünden çok daha tutarlıdır, çünkü kârda hâlâ onun kökenini anımsatan bir şey kaldığı halde, bu, faizde, yalnız yokolmakla kalmamış, bir de bu kökene tamamen karşıt bir biçime de sokulmuştur.

Ensonu, sermayeye, bir de, bağımsız bir artı-değer kaynağı, toprak mülkiyeti katılır; bu, ortalama kâra bir sınır koyar ve artı-değerin bir kısmını, ne bizzat çalışan, ne doğrudan doğruya emeği sömüren ve ne de faiz getiren sermayede olduğu gibi, başkalarına borç sermaye vermekle bir tehlikeyi göze aldığı, bir fedakârlıkta bulunduğu şeklinde ahlâki özürler bulabilen bir sınıfa aktarır. Burada, artı-değerin bir kısmı, toplumsal ilişkilerden çok, doğrudan doğruya doğal bir öge ile, toprağa bağlı gibi görüldüğü için, artı-değerin çeşitli kısımlarının karşılıklı yabancılaştırması ve katılaşması işi tamamlanmış, içsel bağlar tamamen kopmuştur; üretim sürecinin çeşitli maddî öğeleriyle bağlı halde bulunan üretim ilişkileri, birbirinden bağımsız hale getirildiği için, artı-değerin asıl kaynağı tamamen göze görünmez hale gelmiştir.

Sermaye—kâr, ya da daha iyisi sermaye—faiz, toprak—rant, emek—ücretler formüllerinde, değer ve genellikle servetin öğeleri ile kaynakları arasındaki iç bağıntı olarak gösterilen bu ekonomik üçlü formülde, kapitalist üretim tarzının tam bir gizem haline getirilişini, toplumsal ilişkilerin şeylere çevrilmesini, maddî üretim ilişkilerinin, bunların tarihsel ve toplumsal belirlenişleriyle doğrudan birleştirilmesini görüyoruz. Şimdi burası, Bay Sermaye ile Bayan Toprağın kolkola girip, hem toplumsal kişiler ve hem de sırf bir şeyler olarak gulyabani gezintisine çıktıkları, büyü, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş bir âlem oluyor. Bu uydurma görüntüyü ve hayali yıkmak, servetin çeşitli toplumsal öğelerinin bu karşılıklı bağımsızlığına ve katılaşmasına, şeylerin kişileştirilmesine, üretim

ilişkilerinin maddî varlıklara çevrilmesine, günlük yaşamın bu inancına-
son vermek, klasik iktisadın büyük erdemidir. O, bunu, faizi kârın bir
kısımına, rantı ortalama kârın üzerindeki fazlalığa indirgeyip, böylece
her ikisini de artı-değerde birleştirerek; ve dolaşım sürecini sırf biçimle-
rin başkalaşımı olarak göstererek, ve ensonu, metallerin değerini ve artı-
değerini, doğrudan üretim sürecindeki emeğe indirgeyerek yapmıştır.
Gene de klasik iktisadın en iyi sözcüleri, burjuva görüş açısından başka
tür lüsünün beklenemeyeceği gibi, kendi eleştirilerinin dağıttıkları bu ha-
yal âleminin şu ya da bu ölçüde pençesinden kurtulamamakta, dolayısıy-
la da azçok tutarsızlığa, yanılgıya ve çözümlenmemiş çelişiklere düş-
mektedirler. Öte yandan, fiilî üretim araçları için, bu yabancılaşmış ve
irrasyonel, sermaye—faiz, toprak—rant, emek—ücretler biçimlerinde
kendilerini pek rahat hissetmeleri tamamen doğaldır, çünkü bunlar, içle-
rinde dönüp dolaştıkları ve günlük işlerini yürüttükleri hayali biçimlerin
ta kendileridirler. Üretimi fiilen yürütenlerin günlük kavramlarının di-
daktik ve azçok dogmatik bir yorumundan başka bir şey olmayan ve bu
kavramları belli bir ussal düzen içersinde tertipleyen kaba ekonominin
her türlü iç bağıntıdan yoksun bu üçlü formülde kendi yalınkat tantanası
için doğal ve kuşku götürmez yüce temeli bulması da işte bu yüzden aynı
derecede doğaldır. Bu formüller, kendi gelir kaynaklarının fiziksel zo-
runluluğunu ve ebedî haklılığını ilân ettiği ve bunları bir dogma düzeyine
yükselttiği için, aynı zamanda egemen sınıfların çıkarlarına da denk düşer.

Üretim ilişkilerinin nasıl şeylere çevrildiğinin ve üretimi yürütenlerle
ilişkisi bakımından bunlardan nasıl bağımsız hale getirildiğinin serimini
yaparken, dünya piyasası, bu piyasadaki iniş çıkışlar, piyasa-fiyatların-
daki hareketler, kredi dönemleri, sınaî ve ticarî çevrimler, bolluk ve bu-
nalımın birbirini izlemesi nedeniyle, aradaki iç bağıntıların, üretim aracı-
larına, iradelerini zorla onlara kabul ettiren ve karşılırlarına kör bir zorun-
luluk olarak çıkan, karşı konulması olanaksız doğal yasalar gibi nasıl gö-
ründüklerini bir yana bırakıyoruz. Bunu böyle yapmamızın nedeni, ger-
çek rekabet hareketlerinin, bizim konumuzun ötesinde bir alana ait ol-
ması ve bizim ancak, kapitalist üretim tarzının iç örgenlenişini, ideal orta-
laması içersinde ve olduğu gibi ortaya koymak durumunda olmamızdır.

Daha önceki toplum biçimlerinde bu ekonomik gizemleştirme, baş-
lıca para ve faiz getiren sermaye yönünden ortaya çıkmıştır. Eşyanın do-
ğası gereği, önce, kullanım-değeri, en yalın kişisel gereksinmeler üreti-
minin egemen olduğu, ve ikinci olarak da, kölelik ya da serfliğın, antik
ve orta çağlarda olduğu gibi, toplumsal üretimin geniş temellerini olu-
şturduğu yerlerde bu gizemleştirme, işin içersine karışmamıştır. Burada,
üretim koşullarının üreticilere egemen oluşunu, üretim sürecinin doğru-
dan itici gücü olarak görünen ve böyle de olan, egemenlik—kölelik iliş-
kileri gizlemiştir. İlkel komünizmin egemen olduğu ilk komünal toplum-
larda ve hatta antik komünal kentlerde, üretimin temeli olarak görünen
şey, kendi koşullarıyla birlikte, işte bu komünal toplumun kendisiydi ve

yaptığı yeniden-üretim de, onun en son amacı olarak görünüyordu. Ortaçağın lonca sisteminde bile ne sermaye ve ne de emek bağımsız görünüyordu; bunların ilişkileri, toplu kurallarla, aynı birliğe bağı olmanın getirdiğı ilişkilerle ve buna tekabül eden, meslek yükümlülük, zanaat-krlık, vb. kavramlarıyla düzenleniyordu. Ancak kapitalist üretim tarzının...*

* Elyazması burada kalıyor. —Ed.

ÜRETİM SÜRECİNİN TAHLİLİ ÜZERİNE

AŞAĞIDAKİ tahlilin amaçları için, üretim-fiyatı ile değer arasındaki ayrımı bir yana bırakabiliriz; çünkü bu ayrım, burada olduğu gibi, emeğin toplam yıllık ürününün değeri, yani toplam toplumsal sermayenin ürünü dikkate alındığı zaman tamamen ortadan kalkar.

Kâr (girişim kârı *artı* faiz) ve rant, metaların artı-değerinin belli kısımlarının büründükleri kendilerine özgü biçimlerden başka bir şey değildir. Artı-değerin büyüklüğü, bunun bölünebileceği kısımların toplam büyüklüğünün sınırıdır. Ortalama kâr *artı* rant, bu nedenle, artı-değere eşittir. Metaların içerdikleri artı-emek ve böylece artı-değer kısmının, ortalama kârın eşitlenmesinde doğrudan doğruya yer almaması ve böylece, meta-değerin bu kısmının metalarda hiç ifade edilmemesi olasıdır. Ama önce bu, ya metaların, değerlerinin altında satıldığında değişmeyen sermayenin bir ögesini oluşturmaları, kâr oranının yükselmesi olgusuyla, ya da metaların, değerlerinin altında satıldıkları zaman, değer, bireysel tüketime ait nesneler biçiminde gelir olarak tüketilen kısmına girmeleri nedeniyle daha büyük bir ürün ile temsil edilen kâr ve rant tarafından dengelenir. İkinci olarak, bu, ortalama hareket içerisinde ortadan kalkar. Her ne olursa olsun, meta-fiyatında ifade edilmeyen artı-değerin bir kısmı, fiyat oluşumu için kaybedilmiş olsa bile, ortalama kâr ile rantın toplamı, normal biçimi içerisinde, toplam artı-değerden, daha küçük olabilir

ama, hiç bir zaman daha büyük olamaz. Bu normal biçim, emek-gücünün değerine tekabül eden bir ücreti öngörür. Tekel-rant bile, ücretlerden bir indirimi temsil etmediği sürece, yani özel bir kategoriye oluşturmadığı sürece, daima dolaylı olarak artı-değerin bir kısmı olmak zorundadır. Bir kısmını oluşturduğu metanın kendisinin üretim-fiyatını aşan fiyat fazlalığının bir parçası (farklılık rantında olduğu gibi), ya da bir kısmını oluşturduğu metanın kendi artı-değerini, ortalama kâr ile ölçülen kendi artı-değeri üzerindeki kısmı aşan bir parçası (mutlak rantta olduğu gibi) değil ise, en azından diğer metaların, yani tekel fiyatına sahip bu meta karşılığından değişilen, metaların artı-değerinin bir kısmıdır. Ortalama kâr *artı* toprak rantı, hiç bir zaman, kısımlarını oluşturdukları ve bu bölünmeden önce varolan büyüklükten daha fazla olamaz. İşte bunun için, metaların tüm artı-değerinin, yani metaların içerdikleri bütün artı-emeğin, bunların fiyatlarında gerçekleşip gerçekleşmemesi bizim incelememiz bakımından bir önem taşımaz. Bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli-emek miktarının, emeğin üretkenliğindeki sürekli değişme sonucu devamlı bir değişiklik göstermesi nedeniyle, artı-emeğin bütünüyle gerçekleşmemesi dışında, bazı metalar daima anormal koşullar altında üretilirler ve bu yüzden de bireysel değerlerinin altında satılmaları zorunluluğu vardır. Her ne olursa olsun, kâr *artı* rant, eşittir, toplam gerçekleşmiş artı-değer (artı-emek), ve bu incelemenin amacı için, gerçekleşmiş artı-değer, bütün artı-değere eşitlenebilir; çünkü kâr ile rant, gerçekleşmiş artı-değer ya da genel bir deyişle metaların fiyatlarına geçen artı-değer, dolayısıyla pratikte, bu fiyatın bir kısmını oluşturan bütün artı-değerdir.

Öte yandan, gelirin üçüncü özgül biçimini oluşturan ücretler, daima, sermayenin değişen kısmına, yani canlı emek-gücünün satın alınması, emek araçlarına değil de emekçilere ödeme yapılması için yatırılan kısmına eşittir. (Gelirin harcanması biçiminde ödenen emeğin kendisi, ücretler, kâr ya da rant olarak ödenmiştir ve bu nedenle, kendisiyle ödenmediği metaların herhangi bir kısmını oluşturmaz. Bunun için de, meta-değerin ve meta-değeri oluşturan kısımların incelenmesinde dikkate alınmamıştır.) Ücret, emekçinin toplam işgününün, değişen sermayenin değerinin ve şu halde emeğin fiyatının yeniden üretildiği kısmının maddeleşmesidir; meta-değerin, emekçinin kendi emek-gücünün değerini, ya da emeğinin fiyatını yeniden ürettiği kısmıdır. Emekçinin toplam işgünü iki kısma ayrılmıştır. Bunun bir kısmında o, kendi geçim araçlarının değerini üretmek için gerekli miktarda emek harcar ve bu, toplam emeğinin karşılığı ödenen kısmı, kendi bakım ve yeniden-üretimi için gerekli olan parçasıdır. İşgününün tüm geriye kalan kısmı, emeğin, ücretlerde gerçekleşen değerinin üzerinde harcanan tüm fazladan emek, toplam meta-üretiminin artı-değerinde (ve şu halde belli bir miktar meta fazlalığında) temsil edilen, artı-emek, karşılığı ödenmeyen emektir; artı-değer de, ayrıca, farklı adlar alan kısımlara, kâra (girişim kârı *artı* faize) ve ranta bölünür.

Demek oluyor ki, içersinde, emekçilerin toplam emeğinin bir gün ya da bir yıl boyunca gerçekleştirildiği metallerin toplam değer kısmı, bu emeğin yarattığı yıllık ürünün toplam değeri, ücretlerin değerine, kâra ve ranta bölünür. Bu toplam emek, gerekli-emek ile, emekçinin, kendisine ödeme yapıldığı ürünün değer kısmını, yani ücretlerini yarattığı emek ile, artı-emeğe, ürünün artı-değeri temsil eden ve karşılığı ödenmeyen artı-emeğe bölünür; bu artı-değer de, daha sonra, kâr ile ranta ayrılır. Bu emek dışında emekçi başka bir emek harcamaz, ve ürünün, ücretler, kâr ve rant biçimlerini alan toplam değeri dışında başka bir değer yaratmaz. Yıl boyunca emekçi tarafından yeni emeğin eklendiği yıllık ürünün değeri, ücretler, ya da değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamına eşit olup, artı-değer de kâr ile ranta bölünür.

Emekçinin yıl boyunca yarattığı yıllık ürünün tüm değer kısmı, öyleyse, üç gelirin, ücretlerin kârın ve rantın değerinin, yıllık değer toplamında ifade edilmiş olur. Bu nedenle, açıktır ki, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ürünün yıllık üretilen değerinde yeniden üretilmemiştir, çünkü, ücretler yalnız, üretime yatırılmış bulunan sermayenin değişen kısmının değerine eşittir, ve rant ile kâr yalnızca değişmeyen sermayenin değeri *artı* değişen sermayenin değerine eşit olan, yatırılan sermayenin toplam değeri üzerinde üretilen değer fazlasına, artı-değere eşittir.

Kâr ve rant biçimine çevrilen artı-değerin bir kısmının, gelir olarak tüketilmeyip biriktirilmesinin, burada çözümlenecek sorun için hiç bir önemi yoktur. Birikim fonu olarak tasarruf edilen bir kısım, eski sermayenin, ister emek-gücü, ister emek araçları için yatırılmış bulunan kısımları olsun, eski sermayenin yerine konulması için değil, yeni ve ek sermaye yatırılmasına hizmet eder. İşte bu yüzden, kolaylık olsun diye biz, burada, gelirin, tümüyle bireysel tüketime geçtiğini kabul edebiliriz. Güçlük iki yönlüdür. Bir yandan, içersinde gelirlerin, ücretlerin, kâr ve rantın tüketildiği yıllık ürünün değeri, değişmeyen sermayenin değerinin kendisinde kullanılan kısmına eşit, bir değer parçasını içerir. O, bu değer kısmını, kendisini ücretlere ve kendisini kâr ile ranta ayırtıran kısma ek olarak içerir. Dolayısıyla onun değeri = ücretler + kâr + rant + S (onun değişmeyen değer kısmı). Yılda üretilen ve değeri ancak = ücretler + kâr + rant olan bir değer nasıl olur da değeri = (ücretler + kâr + rant) + S olan bir ürünü satın alabilir? Yıllık üretilen bir değer, nasıl olur da, kendisinden daha yüksek bir değere sahip olan bir ürünü satın alabilir?

Öte yandan, değişmeyen sermayenin, ürüne geçmeyen ve değeri azalmış olsa bile, yıllık meta üretiminden önce de olduğu gibi varolmaya devam eden kısmını bir yana bıraksak bile; başka bir deyişle, kullanılan ama tüketilmeyen sabit sermayeyi geçici olarak dikkate almasak bile, yatırılan sermayenin değişmeyen kısmı, ham ve yardımcı maddeler biçiminde bütünüyle yeni ürüne aktarılmış gibi görünür, oysa emek araçlarının bir kısmı tamamen, bir kısmı ancak kısmen tüketilmiş ve dolayısıyla da değerinin yalnız bir kısmı üretimde tüketilmiştir. Değişmeyen sermaye-

nin üretimde bütünüyle tüketilen bu kısmının aynı olarak yerine konulması gerekir. Diğer bütün koşullar ve özellikle emeğin üretkenlik gücünün aynı kaldığı varsayıldığında, bu kısım, eskisi gibi yerine konulması için aynı miktar emeği gerektirir, yani eşdeğer bir değerle yerine konulması gerekir. Böyle yapılmazsa, yeniden-üretim eski ölçeğinde yapılması olanaksızdır. Ama, bu emeği harcamak zorunda olan kimdir, kim bunu harcayacaktır?

Birinci güçlük konusunda: Ürünün içerdiği değişmeyen değer kısmını kim ödeyecektir ve ne ile ödeyecektir? — Üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin, ürünün değerinin bir kısmı olarak tekrar ortaya çıktığı varsayılmıştı. Bu, ikinci güçlük ile ilgili varsayımlarla bir ilişki oluşturmaz. Bu yapının Birinci Kitabında (Kap. V.)* (“Emek Süreci ve Artı-Değer Üretme Süreci”) sırf yeni emeğin eklenmesiyle, eski değer üründe aynı zamanda nasıl korunup kaldığını, bunun, eski değeri yeniden üretmediği ve ona bir değer katmadığı halde yalnızca ek bir değer yarattığını, ve bu durumun, emeğin, değer yaratan, yani genellikle emek olmasının değil, belirli üretken emek olarak işlerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştuk. Bu nedenle, içersinde gelirin, yani yıl boyunca yaratılan tüm değer harcadığı üründe, değişmeyen kısmın değerinin korunması için hiç bir ek emeğe gerek bulunmuyordu. Ama şu da var ki, bir önceki yıl boyunca tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin ve kullanım-değerinin yerine konulması için yeni ek emek gereklidir, bu yerine konulmaksızın yeniden-üretim kesinlikle olanaksızdır.

Bütün yeni eklenen emek, yıl boyunca yeni yaratılan değerde kendisini ortaya koymuştur ve bu da, üç tür gelire bölünmüştür: ücretler, kâr ve rant. — Dolayısıyla, bir yandan, aynı olarak ve değerine göre ve kısmen de sırf değerine göre (sırf sabit sermayedeki aşınma ve eskime için) yerine konulması gerekli, tüketilmiş değişmeyen sermayenin yerine konulması için, herhangi bir toplumsal emek fazlası kalmaz. Öte yandan, emeğin yılda yarattığı, ücretlere, kâra ve ranta bölünen ve bu biçim içersinde harcanacak olan değer, sermayenin, kendi değeri dışında, yıllık üründe içerilmesi gereken değişmeyen kısmının ödenmesi ya da satın alınması için yeterli değilmiş gibi görünür.

Burada ortaya çıkan sorun, bilindiği gibi, toplam toplumsal sermayenin yeniden-üretimi incelenirken —İkinci Cilt, Üçüncü Kısım— çözümlenmiş bulunuyordu. Burada bu soruna tekrar dönmemizin nedeni, önce, orada artı-değer, kendi gelir biçimleri içersinde —kâr (girişim kârı artı faiz) ve rant— geliştirilmemiş bulunuyordu ve dolayısıyla da bu biçimler içersinde incelenmesi olanaksızdı; sonra bir de, ücretler, kâr ve rantın biçiminin çözümlenmesinde, Adam Smith’ten beri bütün ekonomi politiği saran inanılmaz bir yanlışlı bulunuyordu.

Biz, daha önceki incelememizde, bütün sermayeyi iki büyük sınıfa

* *Kapital*, Birinci Cilt, Yedinci Bölüm. —Ed.

ayırıştıktık: Sınıf I, üretim araçları üreten ve Sınıf II, bireysel tüketim malları üreten. Bazı ürünlerin, hem kişisel tüketim ve hem de üretim araçları olarak (at, tahıl, vb..) pekâlâ hizmet edebileceği olgusu, bu bölümün mutlak doğruluğunu hiç bir şekilde geçersiz kılmaz. Zaten bu, aslında, bir varsayım değil, yalnızca bir olgunun ifadesidir. Bir ülkenin yıllık ürününü alalım. Ürünün bir kısmı, üretim aracı olarak işgörme olanağı ne olursa olsun, bireysel tüketime geçer. Bu, karşılığında, ücretlerin, kârın ve rantın harcandığı üründür. Bu ürün, toplumsal sermayenin belli bir kısmının ürünüdür. Bu aynı sermayenin, Sınıf I'e giren ürünleri de üretmesi pekâlâ olasıdır. Böyle olduğu sürece o, Sınıf II'nin ürünlerinde, filen bireysel tüketime giren ürünlerde tüketilen ve Sınıf I'e ait üretken biçimde tüketilen ürünleri sağlayan bu sermayenin bir kısmı değildir. Bireysel tüketime geçen, dolayısıyla, karşılığında gelirin harcandığı bütün bu ürün II, kendisinde tüketilen ve üretilen fazlalığın toplamı olan sermayenin varolduğu biçimdir. O, böylece, sırf tüketim nesnelerinin üretimine yatırılan sermayenin ürünüdür. Ve aynı şekilde yeniden-üretim araçları —hammadde ve emek araçları— olarak hizmet eden, Kesim I'e ait yıllık ürün, tüketim malları şeklinde hizmet etmek üzere *naturaliter** sahip bulunduğu nitelik ne olursa olsun, gene de sırf üretim araçlarının üretimine yatırılmış bulunan sermayenin ürünüdür. Değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin büyük bir kısmı, aynı zamanda maddî bakımdan, bireysel tüketime geçmeleri olanaksız bir biçim içersinde bulunurlar. Bunun olasılığı karşısında örneğin, bir çiftçinin, tohumluk hububatını yiyebilmesi ya da çeki hayvanlarını kesebilmesi, vb., olasılığı karşısında ekonomik bir engel, sanki bunlar tüketilebilir biçimde bulunan şeyler değilmiş gibi kendisini gösterir.

Daha önce de işaret edildiği gibi, her iki sınıfta da, değişmeyen sermayenin, değerini ilgilendirdiği kadarıyla, her iki sınıfın yıllık ürününden bağımsız olarak aynen varlığını sürdüren sabit kısmını dikkate almıyoruz.

Ücretlerin, kâr ve rantın harcandığı, kısacası gelirlerin tüketildiği Sınıf II'deki ürünler, değerlerini ilgilendirmesi bakımından üç ögeden oluşurlar. Bu ögelerden bir tanesi, üretimde tüketilen sermayenin değişmeyen kısmının değerine, diğeri, ücretlere yatırılan değişen sermayenin değerine, ensonu üçüncüsü, üretilen artı-değere eşittir, yani = kâr + rant. Sınıf II'deki ürünün birinci ögesi, sermayenin değişmeyen kısmının değeri, ne Sınıf II'deki kapitalistler, ne bu sınıfın emekçileri ve ne de toprak sahiplerince tüketilebilir. Bu, onların gelirlerinin bir kısmını oluşturmaz, ancak, aynı olarak yerine konulması ve bunun için de satılması gerekir. Buna karşılık, bu ürünün öteki iki ögesi, bu sınıfta yaratılan gelirlerin değerine, ücretler + kâr + ranta eşittir.

Sınıf I'de ürün, biçim bakımından aynı ögelerden oluşur. Ama geliri,

* Doğal olarak. —ç.

ücretler + kâr + rantı, kısacası, sermayenin değişen kısmı + artı-değeri oluşturan kısım, burada, bu sınıfın ürünlerinin doğal biçiminde değil, Sınıf II'nin ürünleri biçiminde tüketilir. Bu nedenle, Sınıf I'in gelirlerinin değerinin, Sınıf II'nin yerine konulacak değişmeyen sermayesini oluşturan ürünlerin o kısmı biçiminde tüketilmesi gerekir. Sınıf II'nin ürünlerinin kendi değişmeyen sermayesini yerine koyması gerekli kısmı, Sınıf I'in emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahipleri tarafından kendi doğal biçiminde tüketilir. Bunlar gelirlerini, II'nin bu ürünleri için harcarlar. Öte yandan, I'in ürünü, Sınıf I'in gelirini temsil ettiği ölçüde, değişmeyen sermayesini aynı olarak yerine koyduğu Sınıf II tarafından, kendi doğal biçimi içerisinde üretken olarak tüketilir. Ensonu, Sınıf I'in sermayesinin tüketilen değişmeyen kısmı, bu sınıfın tam da emek araçlarını, ham ve yardımcı maddeleri, vb., içeren, kendi ürünlerinden, kısmen I'deki kapitalistlerin kendi aralarında yaptıkları değişim, kısmen de böylece bu kapitalistlerin bazılarının, kendi ürünlerini doğrudan doğruya üretim aracı olarak bir kez daha kullanabilmeleri ile yerine konulur.

Basit yeniden-üretimde ait daha önceki şemamızı (Kitap II, Yirminci Bölüm) alalım:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4.000_s + 1.000_d + 1.000_a = 6.000 \\ \text{II. } 2.000_s + 500_d + 500_a = 3.000 \end{array} \right\} = 9.000$$

Buna göre, II'nin üreticileri ve toprak sahipleri, $500_d + 500_a = 1.000$ 'i gelir olarak tüketmekte, geriye yerine konulacak 2.000_s kalmakta. Bunu, emekçiler, kapitalistler, I'den rant alanlar, gelirleri $= 1.000_d + 1.000_a = 2.000$ olanlar tüketmiştir. II'nin tüketilen ürününü, I gelir olarak tüketmiştir ve I'in gelirinin tüketilemez ürünü temsil eden kısmı, değişmeyen sermaye olarak II tarafından tüketilmiştir. Bu durumda, geriye, 4.000_s 'nin ne olduğu kalıyor. Bu, I'in kendisinin $= 6.000$, daha doğrusu $= 6.000 - 2.000$ olan ürününden yerine konuluyor; çünkü bu 2.000 , zaten II için değişmeyen sermayeye çevrilmiş bulunuyor. Şurasını da unutmamak gerekir ki, bu sayılar gelişigüzel seçilmişlerdir ve bu yüzden de, I'in gelirlerinin değeri ile II'nin değişmeyen sermayesinin değeri arasındaki bağıntı kuşkusuz gelişigüzel görünür. Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, üretim süreci normal ve diğer bakımlardan eşit koşullar altında yer aldığı sürece, yani birikim bir yana bırakıldığında, Sınıf I'deki ücretlerin, kâr ve rantın değerlerinin toplamının, Sınıf II'nin sermayesinin değişmeyen kısmının değerine eşit olması gerekir. Böyle olmadığı takdirde, ya Sınıf II, değişmeyen sermayesini yerine koyamayacak, ya da Sınıf I, gelirini, tüketilemez biçimden tüketilebilir biçime çeviremeyecektir.

Demek oluyor ki, yıllık meta-ürünün değeri, tıpkı, belli bir sermaye yatırımı tarafından üretilen meta-ürünün değeri gibi ve herhangi bir bireysel metanın değeri gibi, kendisini iki kısma ayırıştırır: A, yatırılan değişmeyen sermayenin değerini yerine koyan kısım; B, gelir — ücretler, kâr ve rant — biçiminde temsil edilen kısım. Değerin ikinci ögesi B, birinci ögesi A'dan, ancak, A, diğer bakımlardan eşit koşullar altında, 1) asla

gelir biçimini almadığı, ve 2) daima sermaye biçiminde, ve aslında değişmeyen sermaye biçiminde geriye aktığı ölçüde farklı olur. Ne var ki, diğer öge, B de kendi içersinde bir iç çelişki taşır. Kâr ve rantın, ücretlerle ortak yanı, her üçünün de, gelirin biçimleri olmasıdır. Gene de bunlar, şu bakımdan esaslı bir ayrılık gösterirler: kâr ile rant, artı-değeri, yani ödenmemiş emeği temsil ettikleri halde, ücretler, ödenmiş emeği temsil ederler. Ürünün değerinin harcanan ücretleri temsil eden kısmı böylece ücretlerini yerine koymuş olur, ve, varsaydığımız koşullar altında, yeniden-üretim aynı ölçekte ve aynı koşullar altında yer alması halinde, tekrar ücretlere çevrilir, önce değişen sermaye olarak, sermayenin, yeniden-üretim süreci için yeri baştan yatırılması gerekli ögesi olarak geriye akar. Bu kısmın iki yanlı işlevi vardır. Önce, sermaye biçiminde vardır ve sermaye olarak emek-gücü karşılığında değişilir. Emekçinin elinde, emek-gücünün satışı ile sağladığı gelire dönüşür ve gelir olarak da geçim araçlarına çevrilir ve tüketilir. Bu çifte süreç, para dolaşımının aracılığı ile görülür hale gelir. Değişen sermaye, para olarak yatırılmış, ücretler şeklinde ödenmiştir. Bu, onun, sermaye olarak birinci işlevidir. Emek-gücü karşılığında değişilmiş ve bu emek-gücünün somut belirtisine, emeğe dönüşmüştür. İşte bu, kapitalist açısından olan süreçtir. İkincisi de: bu para ile, emekçiler, kendi ürettikleri metaların, bu para ile ölçülen ve gelir olarak tüketilen kısmını satın alırlar. Para dolaşımının bulunmadığını düşünürsek, emekçinin ürününün bir kısmı kapitalistin elinde mevcut sermaye şeklindedir. Bu kısmı o, sermaye olarak yatırır, yeni emek-gücü karşılığında emekçiye verir, ve emekçi de, bunu, doğrudan ya da dolaylı olarak başka metalarla değişerek gelir olarak tüketir. Demek ki, ürünün değerinin, yeniden-üretim süreci sırasında ücretlere, emekçilerin gelirlerine çevrilecek kısmı, önce sermaye biçiminde, daha doğrusu değişen sermaye biçiminde kapitalistin eline gerisin geriye akmaktadır. Emeğin ücretli-emek, üretim araçlarının sermaye ve üretim sürecinin kendisinin kapitalist süreç olarak sürekli yeniden-üretilmesi için bu kısmın bu biçim içersinde geriye akması temel bir koşuldur.

Gereksiz güçlüklerden kaçınmak için, brüt verim ve net verimi, brüt gelir ve net gelirden ayırdetmek gerekir.

Brüt verim ya da brüt ürün, toplam yeniden-üretilen üründür. Sabit sermayenin kullanılan ama tüketilmeyen kısmı dışında, brüt verimin, ya da brüt ürünün değeri, üretime yatırılan ve tüketilen sermayenin değerine, yani değişmeyen ve değişen sermaye ile, kendisini kâr ve ranta ayırıştıran, artı-değerin toplamına eşittir. Yok eğer biz, bireysel sermaye yerine, toplam toplumsal sermayenin ürününü dikkate alırsak, brüt verim, değişmeyen ve değişen sermayeyi oluşturan maddî ögeler ile, içersinde, kâr ile rantın da temsil olunduğu artı-ürünün maddî ögelerinin toplamına eşittir.

Brüt gelir, değer o kısmı ile brüt ürünün, bu kısım düşüldükten sonra geriye kalan değerle ölçülen kısmına ve toplam üretimin ürünün-

nün üretime yatırılan ve üretimde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısım ile ölçülen parçasına eşittir. Brüt gelir, demek ki, ücretler (ya da ürünün, tekrar işçinin geliri haline gelecek kısmı) + kâr + ranta eşittir. Buna karşılık net gelir, ücretler düşüldükten sonra geriye kalan artı-değer ve dolayısıyla artı-üründür, ve gerçekte, bu nedenle de, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak sahibi ile bölüşülecek artı-değeri ve onunla ölçülen artı-ürünü temsil eder.

Böylece, görüyoruz ki, her bireysel metaın değeri ve her bireysel sermayenin toplam meta-ürününün değeri, iki kısma ayrılmaktadır: bir tanesi yalnız değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır ve diğeri bir kısmı değişen sermaye olarak geriye akarak —ve dolayısıyla sermayenin biçiminde geriye akarak— birlikte, gene de bütünüyle brüt gelire dönüşmeye ayrılmıştır; toplamı brüt geliri oluşturacak olan, ücretler, kâr ve rant biçimine girecektir. Ayrıca, aynı şeyin, bir toplumun yıllık toplam ürününün değeri için de doğru olduğunu görmüştük. Bireysel kapitalistin ürünü ile toplumun ürünü arasında ancak şu bakımlardan bir fark vardır: bireysel kapitalist açısından, net gelir brüt gelirden ayrılır, çünkü brüt gelir ücretleri içerdiği halde net gelir ücretleri dışarda bırakır. Tüm toplumun geliri açısından ulusal gelir, ücretler artı kâr artı ranttan, şu halde brüt gelirden ibarettir. Ne var ki, bu da, tüm toplumun, kapitalist üretim temeli üzerinde, kapitalist görüş açısından dayandığı, ve dolayısıyla da yalnız kâr ve ranta ayrılan geliri, net gelir olarak kabul ettiği ölçüde bir soyutlamadır.

Buna karşılık Mösşö Say gibi kimselerin, tüm ürünün, tüm brüt verimin, kendisini, ulusun net gelirine ayırdığı ya da ondan ayırdedilmesinin olanaksız olduğu, dolayısıyla bu ayrımın ulusal görüş açısından yok olduğu hayali, Adam Smith'ten beri ekonomi politığe yayılan saçma dogmasının, yani, son tahlilde, metaların değerinin kendisini tamamen gelire, ücretlere, kâra ve ranta ayırdığı dogmasının kaçınılmaz ve en son ifadesinden başka bir şey değildir.⁵¹

Her bireysel kapitalist için, ürünün bir kısmının (yeniden-üretim ya da birikimin dışında bile) tekrar sermayeye dönüşmesi gerektiği ve gerçekte bu dönüşmenin, yalnız, yeniden emekçilere ait gelir halini alacak olan ve dolayısıyla gelir biçimine giren değişen sermaye şeklinde olmayıp, hiç bir zaman gelir halini alamayacak değişmeyen sermaye şeklinde

⁵¹ Ricardo, Say'ın düşüncesizce sözleri üzerine şu çok yerinde yorumda bulunuyor: "Net ürün ve brüt ürün konusunda M. Say şöyle söylüyor: 'Tüm üretilen değer brüt üründür; bu değer, üretim giderlerinden düşüldükten sonra, net üründür.' (Vol. II, s. 491.) Bu durumda, ortada net ürün diye bir şey olamaz, çünkü, M. Say'e göre, üretim gideri, rant, ücretler ve kârlardan oluşur. Sayfa 508'de şöyle diyor: 'Ürünün değeri, üretken hizmetlerin değeri, üretim giderinin değeri, işler kendi doğal gidişlerine bırakıldığında demek ki hepsi de benzer değerlerdir.' Bir bütünden bir bütüne alınız, geriye hiç bir şey kalmaz." (Ricardo, *Principles*, Chapter XXII, s. 512, Note.) — Şu da var ki, Ricardo'nun hiç bir yerde, Smith'in, meta-fiyatları üzerine yanlış tahlilini, bunun, gelirlerin değerlerinin toplamına indirgenmesini çürütmediğini daha sonra göreceğiz. Bununla kendisini yormamakta ve onun doğruluğunu, tahlillerinde, metaların değerlerinin değişmeyen kısmından "soyutlaması" bakımından kabul etmektedir. Zaman zaman olaylara aynı açıdan bakma yanlışlığına düştüğü de görülmektedir.

de olacağı, doğallıkla çok kolay anlaşılabilir bir şeydir. Üretim sürecine şöyle bir göz atmak bile bunu açıkça gösterir. Güçlük, önce, üretim sürecine bütünüyle bakılırsa başlar. Ürünün, ücretler, kâr ve rant biçiminde gelir olarak tüketilen (tüketimin bireysel ya da üretken olmasının hiç bir önemi yoktur) tüm kısmının değeri, gerçekte kendisini, tahlil sırasında, bütünüyle, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan oluşan değerler toplamına, yani bu üç gelirin toplam değerine ayrıştırır; oysa ürünün bu kısmının değeri, tıpkı gelire girmeyen kısım gibi, bu kısımların içerdiği değişmeyen sermayenin değerine eşit bir değer parçası = S'yi içerir, ve dolayısıyla da gelirin değeriyle *prima facie* sınırlandırılmaz. Bu durum, bir yandan, çürütülmesi olanaksız bir olgu, öte yandan da aynı derecede yadsınamaz teorik bir çelişkiyi ortaya koyduğu halde, bu güçlük, meta-değerin, bireysel kapitalist açısından, gelir biçiminde bulunan kısımdan yalnızca görünüşte farklı bir başka değer kısmını da içerdiği öne sürülerek aşılacak istenir. Birisi için gelir olarak görünen şeyin, bir başkası için sermaye olduğu sözü, insanı artık daha fazla kafa yorma zahmetinden kurtarır. Peki ama, tüm ürünün değeri, gelir biçimindeki tüketilebilir olduğuna göre, eski sermaye nasıl yerine konulabilecek? Ve, bütün bireysel sermayelerin ürünlerinin değerlerinin üç gelir *artı* sıfırın değer toplamına eşit olduğuna göre, her bireysel sermayenin ürününün değeri, nasıl olup da, üç gelir *artı* S, değişmeyen sermayenin değer toplamına eşit olabilir? Bu sorular, kuşkusuz çözümlenemez bilmeceler gibi görünür ve ancak, girilen tahlilin, fiyatın en yalın öğelerinin gizemlerini aydınlatmaya gücünün yetmediğini, bir kısır döngünün çevresinde dolanarak, aldatıcı *ad infinitum** bir gelişmeyle yetinmek gerektiğini söyleyerek işin içinden çıkılacaktır. Böylece, değişmeyen sermaye olarak görünen kısım, ücretlere, kâra ve ranta, ayrışabilir ama, içersinde ücretlerin, kâr ve rantın görüldüğü meta-değerlerin kendileri de gene, ücretler, kâr ve rant ile belirlenir ve bu *ad infinitum* sürer gider.⁵²

Metaların değerinin, son tahlilde, ücretler + kâr + ranta ayrıştırılabileceği konusundaki temelden yanlış dogma, kendisini, tüketicinin, toplam ürünün toplam değerini en sonunda ödeme zorunda olduğu önermesinde de gösterdiği gibi, bir de, üreticiler ile tüketiciler arasındaki para dolaşımının, eninde sonunda, üreticilerin kendi aralarındaki para

⁵² "Her toplumda, her metanın fiyatı en sonunda kendisini, şu üç kısmın [yani, ücretler, kârlar, rant] birisine ya da diğerine veya her üçüne ayrıştırır. ... Çiftçinin sermayesini yerine koymak ya da, onun iş hayvanlarının ve öteki tarımsal araçlarının, yıpranmasını ve eskimesini karşılamak için, bir dördüncü kısmın gerekli olduğu belki de düşünülebilir. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, diyelim işte kullanılan at gibi her tarım aracının fiyatı da gene aynı üç kısımdan oluşur: üzerinde yettiği toprağın rantı, bakım ve yetiştirme gideri, ve bu toprağın rantı ile onun emeğinin ücretlerini ödeyen çiftçinin kârları. Bu nedenle, hububatın fiyatı, atın fiyatını da, bakım giderini de ödeyebilirse de, fiyatın tamamı, gene de kendisini, ya hemen ya da en sonunda aynı üç kısma, ranta, emeğe [ücretler demektir] ve kâra ayrıştırır." (Adam Smith.) — Adam Smith'in kendisinin de, bu kaçamağın tutarsızlığını ve yetersizliğini nasıl hissettiğini daha sonra göstereceğiz; çünkü o, ürünün fiyatının en sonunda kendisini, daha fazla *gelişmeksizin* üç kısma ayrıştırdığı, gerçek bir sermaye yatırımını hiç bir yerde göstermediği halde, bizi, Pontius'dan Pitate'ye havale etmesi, onun hesabına bir kaçamaktan başka bir şey değildir.

* Sonsuza dek. —ç.

dolaşımına da eşit olması gerektiği önermesinde (Tooke) de ortaya koyar; bütün bu önermeler tıpkı dayandıkları aksiyomlar gibi yanlışlırlar.

Bu tamamen yanlış ve *prima facie* saçma tahlillere yolaçan güçlükler kısaca şunlardır:

1) Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki temel bağıntı, dolayısıyla da, artı-değerin niteliği, ve böylece, kapitalist üretim tarzının bütün temeli anlaşılmamıştır. Sermayenin her kısmı ürününün değeri, her bireysel meta, değer bir kısmını = değişmeyen sermaye, değer bir kısmını = değişen sermaye (emekçiler için ücretlere dönüşmüş), ve değer bir kısmını = artı-değer (sonradan, kâr ve ranta bölünür) içerir. Şu halde, emekçinin ücreti ile, kapitalistin kâr ile, toprak sahibinin rantı ile, herbiri bu öğelerin yalnız bir tanesini değil, üçünü de içeren metaları satın alabilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Ücretlerin, kâr ve rantın değerlerinin toplamının, gelirin üç kaynağının, birarada, bu gelirlerin sahiplerinin toplam tüketimlerini oluşturan metaları —değeri oluşturan bu üç öğe dışında, ek bir değer öğesini, yani değişmeyen sermayeyi içeren metaları— satın alabilmeleri nasıl mümkün olacaktır? Üçlü bir değerle bunlar, dörtlü bir değeri nasıl satın alabileceklerdir?⁵³

Biz kendi tahlilimizi İkinci Kitabın Üçüncü Kısımında yapmış bulunuyoruz.

⁵³ Proudhon bunu kavramak yetisinden yoksunluğunu şu cahilce formülde ortaya koymaktadır: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (emekçi kendi ürününü gerisin geriye satın alamaz), çünkü ürün, *prix-de-revient'e* (malîyet-fiyatı) artmış olduğu faizi içermektedir.* Ama, M. Eugène Forcade, ona, daha doğru öğrenmeyi nasıl öğretmektedir? Proudhon'un itirazı, eğer doğru olsaydı, yalnız sermayenin kârlarını yoketmekle kalmaz, sanayiî kâr olanaklarını da ortadan kaldırmış olurdu. Eğer emekçi, karşılığında yalnız 80 aldığı her nesne için 100 ödemek durumunda olsa, ücretleri, ancak ürüne koymuş olduğu değeri geri satın alabilse, emekçinin hiç bir şeyi geri satın alamayacağı, ücretlerinin hiç bir şeyin karşılığını ödeyemeyeceği söylenebilir. Gerçekten de, malîyet-fiyatında daima emekçinin ücretlerinden daha fazla bir şey, satış fiyatında daima girişim kârlarından daha fazla bir şey, örneğin, çoğu kez dış ülkelerden ödenen hammaddelerin fiyatı bulunur. ... Proudhon, ulusal sermayedeki sürekli büyümeyi unuttu; bu büyümenin, ister girişimde ister elzanaatında olsun bütün emekçileri ilgilendirdiğini unutmış bulunuyor." (*Revue des deux Mondes*, 1848, Tome 24, s. 998.) Burada, burjuva düşüncesizliğinin, ona en yarayan bilgiçlik biçimindeki iyimserliği ile karşı karşıyayız. M. Forcade, önce, emekçinin ürettiğinden daha yüksek bir değer eline geçmediği takdirde yaşayamayacağına inanıyor, oysa tam tersine, eğer o, ürettiği değer hepsini gerçekten alacak olsa, kapitalist üretim tarzının kendisi varolamaz. Sonra, Proudhon'un ancak dar bir görüş açısından ifade ettiği güçlüğü, doğru bir şekilde genelleştiriyor. Metaların fiyatı, yalnız ücretlerin üzerinde bir fazlalığı değil, aynı zamanda kâr üzerinden de bir fazlalığı, yani değer değişimin kısmını da içeriyor. Proudhon'un mantığına göre, kapitalistin de, kendi kâr ile metaları geri satın almaması gerekirdi. Ve, Forcade, bu bilmeceyi nasıl çözüyor? Şu anlamsız sözlerle: sermayenin büyümesi. Dolayısıyla, sermayenin sürekli büyümesinin, diğer şeyler yanında, 100'lük bir sermayenin, 10.000'lik bir sermaye sözkonusu olduğunda gereksiz hale gelmesi bakımından, ekonomi politikçiler eline olanaksız bulunan meta-fiyatlarının tahlihi ile de ortaya konduğu kabul edilmektedir. Toprağın ürününün nasıl olup da topraktan çok karbon içerdiği sorulan bir kimyacı bu soruyu, bu, tanımsal üretimdeki sürekli artıştan ileri gelir, diye yanıtlasa bu sözlerle ne buyrulur? Burjuva dünyasında, mümkün olan dünyalar içersinde en iyisini bulma konusundaki iyi niyetli istek, baka ekonomi politikte yerini, gerçek aşkı ile bilimsel araştırma eğilimi gereksinmesine bırakmış oluyor.

* *Qu'est-ce qu la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*, Paris, 1841, pp. 201-2. Bu yapıt, Proudhon'un, "mülkiyet hırsızlıktır" sonucuna vardığı ünlü kitabıdır. Proudhon'u burada eleştiren Eugène Forcade (1820-69) sıradan vülger bir iktisatçı olup Proudhon'un görüşlerine karşı çıkması çıkarların ifadesinden başka bir şey değildir. —Ed.

2) Emegın, yeni bir değer ekleyerek eski değeri, bu değeri yeniden üretmeksizin, yeni bir biçimde koruması yöntemi kavranmamıştır.

3) Yeniden-üretim sürecinin modelinin, bireysel sermaye açısından değil, daha çok, toplam sermaye açısından nasıl görüldüğü anlaşılmamıştır; içersinde ücretler ile artı-değerin, kısacası, yıl boyunca yeni eklenen tüm emek tarafından üretilen bütün değerin gerçekleştiği ürünün, nasıl olup da, değerinin değişmeyen kısmını yerine koyduğu ve aynı zamanda da, sırf gelirlerle sınırlı değere kendisini ayırtırdığı anlaşılmamıştır; ayrıca, yeni eklenen emegın toplam miktarı, yalnız ücretler ile artı-değerde gerçekleştirilir, ve her iki değerin toplamında bütünüyü temsil edildiği halde, nasıl olup da, üretimde tüketilen değişmeyen sermayenin madde ve değer olarak yeni sermaye tarafından yerine konabileceği de anlaşılmamıştır. İşte asıl güçlük burada, her ikisinin de maddi niteliği ve değer bağıntıları bakımından, yeniden-üretim tahlilinde ve çeşitli öğeleri arasındaki ilişkide yatmaktadır.

4) Bu güçlükler, artı-değerin çeşitli öğeleri, karşılıklı bağımsız gelirler biçiminde görünür görünmez daha da büyüyen bir başka güçlük daha eklenir. Bu güçlük, gelir ile sermayenin, birbiriyle değişen ve yer değiştiren belirli tanımlarından ileri gelir, ve böylece bunlar, bireysel kapitalistler açısından yapılan yalnızca nispi belirlemeler gibi görünürler, ve toplam üretim süreci bütünüyü ele alındığında ortadan kalkacaklarmış gibi gelir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi üreten Sınıf I'deki emekçiler ile kapitalistlerin geliri, tüketim nesneleri üreten sınıf II'deki kapitalistlerin değişmeyen sermayesini değer ve madde olarak yerine koyar. Bu nedenle, insan, birisi için gelir olan şeyin bir başkası için sermaye olduğunu, ve dolayısıyla da bu tanımların, metaların değer öğelerinin gerçek nitelikleriyle bir ilişkisi bulunmadığını tekrar ortaya koyarak bu ikilemden belki de sıyrılabilir. Ayrıca: en sonunda, gelir harcamasının maddi öğelerini oluşturacak olan metalar, yani tüketim nesneleri, yıl boyunca çeşitli aşamalardan geçerler, sözgelimi, yün ipliği, yünlü kumaş gibi. Bir aşamada bunlar, değişmeyen sermayenin, bir kısmını oluştururlar, bir başkasında, bireysel olarak tüketilirler, ve dolayısıyla, tümüyü gelire geçerler. Bu nedenle, değişmeyen sermayenin, toplam süreçte ortadan yokolan, meta-değerin görünüşteki bir öğesi olduğu, Adam Smith ile birlikte pekâlâ düşünülebilir. Böylece, değişen sermayenin gelir karşılığında bir değişimi daha yer almış olur. Emekçi, ücretleri ile, metaların, geliri oluşturan kısmını satın alır. Bu şekilde, aynı anda, değişen sermayenin para biçimini kapitalist için yerine koymuş olur. Ensonu, değişmeyen sermayeyi oluşturan ürünlerin bir kısmı aynı olarak ya da değişmeyen sermayenin üreticilerinin kendi aralarındaki değişimi ile yerine konmuştur; bu, tüketiciler ile hiç bir ilişkisi bulunmayan bir süreçtir. Bu, görmezlikten gelinirse, tüketicilerin gelirinin, tüm ürünü, yani değerin değişmeyen kısmını da yerine koyduğu izlenimi yaratılmış olur.

5) Değerlerin, üretim-fiyatlarına dönüşmesinin yarattığı karışıklık

dışında bir de artı-değerin, gelirin, üretimin çeşitli öğelerine ait farklı, özel, karşılıklı bağımsız biçimlere, yani kâr ve ranta çevrilmesinden ileri gelen bir karışıklık daha ortaya çıkar. Ama şurası unutulmaktadır ki: metaların değeri asıl temeldir; bu meta-değerlerin, birbirinden farklı öğelere ayrılmalrı ve bu değer öğelerinin, gelir biçimleri halini almalrı, bunların, farklı üretim etmenlerinin çeşitli sahipleri ile, bu bireysel değer öğeleri arasındaki bağıntıya dönüşmesi, ve ensonu bunların, belirli kategoriler ve nitelikler gereğince bu sahipler arasında dağılımı, bütün bunlar, değer belirlenmesinde ve değer yasasında hiç bir şeyi değıştirmezler. Kârın eşitlenmesi, yani toplam artı-değerin çeşitli sermayeler arasında dağılımının ve, büyük toprak sahiplerinin kısmen (mutlak rantta) bu eşitlenmenin yoluna koyduğu engellerin, düzenleyici ortalama fiyatlar ile metaların bireysel değerleri arasında yarattığı sapmalar da gene aynı şekilde değer yasasını değıştirmezler. Bu, gene sırf, artı-değerin çeşitli meta-fiyatlarına eklenmesini etkiler, ama artı-değerin kendisini ortadan kaldırmadığı gibi, fiyatın bu çeşitli öğelerinin kaynağı olarak metaların toplam değerini de ortadan kaldırmaz.

Bu, gelecek bölümde inceleyeceğimiz bir *quid pro quo*'dur* ve kaçınılmaz olarak, değer, kendisini oluşturan kısımlardan doğduğu yanlış-saması ile ilişkilidir. Herşeyden önce, metanın çeşitli değer öğeleri, gelirler içersinde bağımsız biçimler kazanırlar ve, kaynakları olarak, metanın değeri yerine, çıkış kaynakları olarak, üretimin belli maddî öğeleri ile bağıntı halindedirler. Bunlar gerçekten de bu kaynaklarla bağıntı halindedirler, ama değer öğeleri olarak değıl, daha fazla gelirler olarak, üretime katılan bu belirli kategorilerin —emekçi, kapitalist ve büyük toprak sahibi— payına düşen değer öğeleri olarak bu kaynaklarla bağıntılıdır. Ama şimdi de, bu değer öğelerinin, meta-değerin bölünmesinden değıl de, ancak bunların biraraya gelmesinden doğduğu sanılabilir ki, bu da şu kısır döngüye yolaçar: metaların değeri, ücretler ile kâr ve rantın değerlerinin toplamından doğar ve ücretler ile kâr ve rantın değeri ise, metaların değeri ile belirlenir, vb..⁵⁴

* Yanlış anlama. — ç.

⁵⁴ "Malzemeye, hammaddelere ve son şeklini almış mallara yatırılmış bulunan döner sermayenin kendisi, zorunlu fiyat aynı öğelerden ibaret olan mallardan oluşur; böylece, bir ülkedeki toplam malları gözönünde bulundurmak, bu, zorunlu fiyatın öğeleri arasında döner sermayenin bu kısmını iki defa saymak demektir." (Storch, *Cours d'économie politique*, II, s. 140.) — Storch, döner sermayenin bu öğeleri ile değışmeyen sermayenin (sabit sermaye, yalnızca, farklı biçimdeki döner sermayedir) değerini kastediyor. "Emekçinin ücretlerinin de, girişim kârının ücretlerden ibaret bulunan —eğer, biz bunları, geçim araçlarının bir kısmı olarak düşünürsek— kısmı gibi, cari fiyatlar üzerinden satın alınan ve aynı şekilde, ücretleri, sermaye üzerinden faizi, toprak rantını ve girişim kârını içeren mallardan oluştuğı doğrudur. ... Bu gözlem, yalnızca, zorunlu fiyatın, kendi en yakın öğelerine ayrışmasının olanaksızlığını tanıtlar." (Ibid., not.) Storch, *Considérations sur la nature du revenu national* (Paris 1824) adlı yapıtında, Say ile olan tartışmasında, meta-değerin yanlış tahlilinin — değeri, sırf gelirlere ayırşturmakla— nasıl bir saçmalığa yolaçtığını, gerçekten anlamaktadır. Bu sonuçların budalalığına —bireysel kapitalist açısından değıl, ulus açısından— doğru olarak parmak basmakta, ama kendi *prix nécessaire* [zorunlu fiyat —ç.] tahlilinde (*Cours*'da ortaya koyduğundan bir adım bile ileri gitmemekte); yani, bununla, *ad infinitum* sürüp gitmeye ayırştırmaksızın, gerçek öğelerine ayırştırmanın olanaksızlığı öne sürölmektedir. "Açıktır ki, yıllık ürünün değeri, kısmen sermayelere ve kısmen kârlara bölünür ve yıllık ürünün değerinin bu kısımlarının herbirisi, düzenli olarak, kendi tüketim fonunu

Yeniden-üretimi normal durumunda düşünürsek, üretim için, dolaşısıyla değişmeyen sermayenin yerine konulması için, yeni eklenen emeğin ancak bir kısmı kullanılmıştır; yalnızca, tüketim nesnelerinin, gelirin maddi öğelerinin üretiminde tüketilen değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısım. Bu durum, Sınıf II'ye ait bu değişmeyen kısmın, ek bir emeğe malolmaması olgusu ile dengelenir. Ama şimdi (toplam yeniden-üretim sürecine bakıldığında, yani, Sınıf I ve II'nin yukarda sözü edilen eşitlenmesini içeren bu süreç dikkate alındığında), bu değişmeyen sermaye, kendisi olmaksızın bu ürünün yaratılması olanaksız olduğu halde, yeni eklenen emeğin ürününü temsil etmez — bu değişmeyen sermaye, yeniden-üretim süreci sırasında, maddi açıdan düşünüldüğünde, kendisini azaltabilecek bazı kaza ve tehlikelerle karşı karşıyadır. (Ayrıca, değer açısından da düşünüldüğünde, emeğin üretkenliğindeki bir değişimle değer kaybetmesi olanağı da vardır, ama bu yalnız bireysel kapitalist için sözkonusudur.) Dolayısıyla, içersinde değer açısından yalnız yeni eklenen emeğin temsil edildiği kârın, dolayısıyla artı-değerin ve bu nedenle de artı-ürünün bir kısmı, sigorta fonu olarak hizmet eder. Bu sigorta fonunun, sigorta şirketleri tarafından ayrı bir iş olarak idare edilip edilmesinin hiç bir önemi yoktur. Bu, gelirin, ne gelir olarak tüketildiği, ne de zorunlu olarak birikim fonu şeklinde hizmet ettiği biricik kısımdır. Bunun gerçekten sigorta fonu olarak hizmet etmesi ya da yalnızca yeniden-üretim sırasındaki bir kaybı karşılaması, raslantıya bağlıdır. Bu, aynı zamanda, artı-değerin, artı-ürünün ve dolayısıyla, artı-emeğin, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra bile, birikim ve dolayısıyla yeniden-üretim sürecinin genişlemesi için hizmet eden kısmın dışında, varlığını sürdüren biricik kısımdır. Kuşkusuz bu, doğrudan üreticiler tarafından düzenli olarak tüketilen kısmın, kendi asgarî düzeyi ile sınırlı kalmamasını öngörür. Yaşlılık nedeniyle artık çalışamayan ya da bundan böyle üretime katılamayacak olanlar için sağlanan artı-emek dışında, çalışamayanları desteklemek için herhangi bir emek mevcut olmayacaktır. Toplumun başlangıcına geriye doğru bakacak olursak, değeri ürüne geçebilecek ve aynı ölçekteki yeniden-üretimde, üründen aynı olarak ve değeri ile ölçülen derecede yerine konması gerekecek, üretilmiş üretim aracı ve dolayısıyla değişmeyen sermaye bulunmadığını görürüz. Ama doğa, orada, önceden üretilmesi gerekmeyen geçim araçlarını doğrudan doğruya sağlamaktadır. Doğa, böylece, karşılanacak gereksinimleri pek az olan vahşilere, yeni bir üretim için henüz mevcut bulun-

yenilemek için kendi sermayesini korumaya olduğu kadar, ulusun gereksinime duyduğu ürünlerin satın alınmasına da gider (s. 134, 135). ... (Kendi gereksinimlerini karşılamak üzere çalışan bir köylü ailesi), samanlıkları ve ahırlarında oturup, tohumluğu ile hayvan yemlerini yer, iş hayvanları ile giysilerini sağlar ve tarım araçlarını elden çıkartabilir mi? M. Say'ın tezine göre, bütün bu sorulara olumlu yanıtlar vermek gerekiyor (s. 135, 136.) ... Bir ulusun gelirinin, onun brüt ürününe eşit olduğu kabul edilecek olursa, yani ondan hiç bir sermaye düşülmesi gerekmiyorsa, o ulusun, gelecekteki gelirini en ufak bir tehlikeye atmaksızın, yıllık ürününün tüm değerini üretken olmayacak şekilde harcayabileceğinin kabul edilmesi de gerekir (147). Bir ulusun sermayesini oluşturan ürünler tüketilmez." (s. 150.)

mayan üretim araçlarını kullanmamak üzere zaman vermekle kalmıyor. doğada mevcut üretim araçlarının elde edilmesi için gerekli-emeğin yanı sıra, doğadaki öteki ürünlerin üretim araçlarına, yaylara, taştan bıçaklara, kayıklara, vb. çevrilmesi için gerekli zamanı da veriyor. Vahşiler arasındaki bu süreç, sırf maddî açıdan düşünüldüğünde, artı-emeğin yeni sermayeye tekrar çevrilmesine tekabül ediyor. Birikim sürecinde, bu gibi artı-emek ürünlerinin sermayeye çevrilmesi, devamlı işliyor; ve şu da var ki, bütün yeni sermayenin, kârdan, ranttan ya da öteki gelir biçimlerinden, yani artı-emekten doğması, metaların bütün değerlerinin, bir gelirden doğması gibi yanlış bir düşünceye yolaçar. Bu, kârın tekrar sermayeye çevrilmesi, daha yakın bir tahlilde, tersine, daha fazla, ek emeğin —daima gelir biçiminde temsil edilen ek emeğin— eski sermaye-değerin sırasıyla devamına ya da yeniden üretimine hizmet etmeyip, gelir şeklinde tüketilmediği ölçüde yeni sermaye fazlalığının yaratılmasına hizmet ettiğini gösterir.

Bütün güçlük şu olgudan ileri gelir ki, bütün yeni eklenen emek, yarattığı değer, ücretlere ayrılmadığı ölçüde, kâr olarak —burada, genellikle artı-değerin bir biçimi olarak yorumlanmıştır— görünür; yani kapitaliste hiç bir şeye malolmayan ve bu nedenle de kuşkusuz, kapitalist için, yatırılmış herhangi bir şeyi, herhangi bir sermayeyi yerine koymak zorunda bulunmayan bir değer olarak görünür. Dolayısıyla bu değer, mevcut ek servet biçiminde, kısacası, bireysel kapitalist açısından, kendi geliri biçiminde vardır. Ne var ki, bu yeni yaratılan değer, bireysel olduğu kadar üretken biçimde de tüketileceği gibi, sermaye ya da gelir olarak da pekâlâ tüketilebilir. Bunun bir kısmının, doğal biçimi gereği, üretken şekilde tüketilmesi zorunludur. Bu nedenle, yıllık eklenen emek, sermaye yarattığı gibi gelir de yaratır, ve bu, birikim sürecinde kendisini belli eder. Bununla birlikte, emek-gücünün, yeni sermayenin yaratılmasında kullanılan kısmı (dolayısıyla, işçinin, vahşî tarafından, geçim araçlarını sağlamak için değil, bunları elde edeceği aletleri yapmak için kullanılan kısmına benzeyen kısım), artı-emeğin bütün ürünü önce kâr biçiminde görüldüğü için göze görünmez hale gelir; oysa bu tanımın, gerçekte, bu artı-değerin kendisiyle hiç bir ilişkisi olmayıp yalnızca, kapitalistin, cebe indirdiği artı-değerle bireysel ilişkisini ifade eder. Gerçekte, emekçinin yarattığı artı-değer, gelir ile sermayeye, yani tüketim nesneleri ile, ek üretim araçlarına ayrılır. Ama bir önceki yıldan devrolunan eski değişmeyen sermaye (hasara uğrayan ve böylece *pro tanto* yokolan ve dolayısıyla da yeniden üretilmesi zorunluluğu bulunmayan kısmı dışında — ve yeniden-üretim sürecindeki düzensizlikler sigortaya dahil olur), değer bakımından, yeni eklenecek emek tarafından yeniden üretilmez.

Ayrıca, görüyoruz ki, yeni eklenen emeğin bir kısmı, bu yeni eklenen emek, kendisini, yalnızca gelire, ücretlere, kâr ve ranta ayrıştırdığı halde, tüketilen değişmeyen sermayenin yeniden-üretiminde ve yerine konmasında sürekli olarak emilmektedir. Ama iki şey ihmal edilmektedir:

1) bu emeğin ürününün değerinin bir kısmı, bu yeni ek emeğin ürünü *olmayıp*, önceden varolan ve tüketilen değişmeyen sermayedir; ürünün, değer bir kısmının ortaya çıktığı kısım, böylece aynı zamanda, gelire dönüşmemiştir, ama bu değişmeyen sermayenin üretim araçlarını aynı olarak, yerine koyar; 2) değer, bu yeni eklenen emeğin gerçekten ortaya çıktığı kısım, gelir olarak aynı olarak tüketilmemiştir, ama bir başka alanda değişmeyen sermayeyi yerine koymaktadır; o, burada gelir olarak tüketilebileceği doğal biçime dönüşmektedir, ama gene de bütünüyle yeni eklenen emeğin ürünü değildir.

Yeniden-üretim aynı ölçekte devam ettiği sürece, değişmeyen sermayenin her tüketilen ögesinin, nicelik ve biçim olarak değilse bile, en azından etkinlik bakımından, aynı nitelikte yeni bir tür ile aynı olarak yerine konulması gerekir. Emeğin üretkenliği aynı kaldığı takdirde, bu aynı olarak yerine koyma, değişmeyen sermayenin kendi eski biçim içerisinde sahip bulunduğu aynı değeri yerine koyma anlamını taşır. Ama emeğin üretkenliği artmış ise, böylece aynı maddi ögeler daha az emekle yeniden üretilebilir ve ürünün değerinin daha küçük bir kısmı, değişmeyen sermayeyi aynı olarak tamamen yerine koyabilir. Bu fazlalık, şimdi, yeni ek sermaye oluşturmada kullanılabileceği gibi, ürünün daha büyük bir kısmına tüketim nesneleri biçimi verilebilir, ya da artı-emek azaltılabilir. Buna karşılık, emeğin üretkenliğinde bir azalma olduğu takdirde, ürünün daha büyük bir kısmının, eski sermayenin yerine konulmasında kullanılması gerekir, ve artı-ürün azalır.

Kârın, ya da genellikle artı-değerin herhangi bir biçiminin sermayeye tekrar çevrilmesi —tarihsel olarak belirlenmiş ekonomik biçimler bir yana bırakılarak, sırf, yeni üretim araçlarının basit oluşumu olarak düşünüldüğünde— emekçinin, kendi doğrudan geçim araçlarını elde etmek için gerekli-emeğin ötesinde, üretim araçlarının üretim için emek harcadığı durumun hâlâ devam ettiğini gösterir. Kârın sermayeye dönüşmesi zaten, emek fazlalığının bir kısmının, yeni ek üretim aracı oluşturmak üzere kullanılmasından başka bir şey değildir. Bunun, kârın sermayeye dönüşmesi şeklinde yer alması, yalnızca bu fazla emeğe, emekçiden çok, kapitalistin sahip olduğunu belirler. Bu fazla emeğin, önce gelir olarak görüldüğü bir aşamadan geçme zorunda olması (oysa, örneğin, ilkel üretimde, bu, doğrudan doğruya üretim aracı üretimine ayrılmış emek fazlası olarak görünür), yalnızca, bu emeği ya da ürünü, işçi-olmayan bir kimsenin ele geçirdiği anlamına gelir. Bununla birlikte, sermayeye gerçekten dönüşen şey, kâr olarak kâr değildir. Artı-değerin sermayeye dönüşmesi, sırf, artı-değer ve artı-ürünün, kapitalist tarafından gelir olarak bireysel tüketilmediğini gösterir. Ama böylece dönüştürülen şey, gerçekte, değer, maddeleşmiş emek ya da içersinde bu değer doğrudan doğruya kendisini gösterdiği, ya da, daha önce paraya dönüştükten sonra karşılığında değiştiği üründür. Ve kâr, tekrar sermayeye dönüştürüldüğünde, artı-değerin bu belirli biçimi ya da kâr, yeni sermayenin

kaynağını oluşturmazlar. Artı-değer böylece yalnızca bir biçimden bir başkasına değişmiştir. Ama onu sermayeye çeviren şey, bu biçim değişikliği değildir. Şimdi sermaye olarak işlev yapan şey, meta ve onun değeridir. Ne var ki, bu metanın değerinin karşılığının ödenmemiş olması —ve ancak bu şekilde o artı-değer halini almıştır— emeğin maddeleşmesi, değerın kendisi için hiç bir önem taşımaz.

Yanlış anlama, çeşitli biçimlerde dile getirilmiştir. Örneğin, değişmeyen sermayeyi oluşturan metalar, aynı zamanda, ücretleri, kârı ve rantı içerir. Ya da, öte yandan, birisi için gelir olan, bir başkası için sermayedir, dolayısıyla da bunlar, öznel ilişkilerden başka bir şey değildirler. Böylece iplikçinin ipliği değerin kendisi için kârı temsil eden kısmını içerir. Dokumacı, ipliği satın aldığı takdirde, iplikçinin kârını gerçekleştirmekte, ama kendisi için bu iplik, kendi değişmeyen sermayesinin yalnızca bir kısmıdır.

Gelir ile sermaye arasındaki bağıntılarla ilgili olarak, daha önce belirtilen düşüncelerin yanısıra, şunların da dikkate alınması gerekir: Değer açısından, iplik ile birlikte bir öge olarak, dokumacının sermayesine geçen şey, ipliğin değeridir. Bu değerin kısımlarının ne şekilde, iplikçinin kendisi için sermaye ve gelire, ya da bir başka deyişle ödenmiş ve ödenmemiş emeğe ayrıştığı, metanın kendisinin değer belirlenmesi için (ortalama kâr yoluyla değişmeler dışında) hiç bir önemi yoktur. Bunun ardında, hâlâ kâr ya da genellikle artı-değerin, ancak fiyat fazlalığı, karşılıklı atılan kazıklar ya da satış yoluyla kazanç ile elde edilebilecek, metanın değeri üzerinde bir fazlalık olduğu düşüncesi gizlidir. Üretim-fiyatı ya da hatta metanın değeri ödendiği zaman, metanın satıcıya gelir biçiminde görünen değer ögeleri doğal olarak ödenmiş olur. Tekel fiyatları, kuşkusuz, burada, sözkonusu değildir.

Sonra, şöyle söylemek de tamamen doğrudur: metaların değişmeyen sermayeyi oluşturan ögeleri, diğer herhangi bir meta-değer gibi, kendilerini, üretim araçlarının üreticileri ve sahipleri için, ücretlere, kâra ve rantı ayırtıran değer kısımlarına indirgeyebilirler. Bu, yalnızca, bütün meta-değerlerin, bir meta içerdiği toplumsal bakımdan gerekli-emeğin ölçüsünden başka bir şey olmadığı olgusunun, kapitalistçe bir ifade biçimidir. Ne var ki, Kitap I'de gösterilmiş olduğu gibi, bu, hiç bir şekilde, bir sermayenin meta-ürününün, ayrı kısımlara ayrılmasına, bunlardan bir tanesinin sırf sermayenin değişmeyen kısmını, bir başkasının değişen kısmını ve bir üçüncüsünün yalnızca artı-değeri temsil etmesine engel değildir.

Storch, şu sözleriyle pekçok kimsenin de fikrini ifade etmiş olmaktadır: "Ulusal geliri oluşturan satılabilir ürünler, ekonomi politikte iki farklı şekilde düşünölmek gerekir: bireyler bakımından değerler olarak, ulus bakımından mallar olarak; çünkü, bir ulusun geliri, bir bireyinki gibi değeriyle değerlendirilmez, yararlılığı ile ya da karşılayabileceği gereksinmelerle değerlendirilir." (*Considérations sur le revenu national*, s. 19.)

Birincisi, üretim tarzı, değere dayanan ve üstelik de kapitalistçe örgütlenmiş bulunan bir ulusa, sırf ulusal gereksinmelerin karşılanması için çalışan toplu halde bir organ gözüyle bakılması yanlış bir soyutlamadır.

İkincisi, kapitalist üretim tarzının ortadan kalkmasından sonra, ama hâlâ toplumsal üretimin devamı sırasında, değer belirlenmesi şu anlamda egemen olmaya devam eder ki, emek-zamanının düzenlenmesi, toplumsal emeğin çeşitli üretim grupları arasındaki dağılımı ve ensonu bütün bunları kapsayan defter tutma, her zamankinden daha önemli hale gelir.

REKABETİN YARATTIĞI YANILSAMA

METALARIN değerinin ya da toplam değerleri tarafından belirlenen üretim-fiyatının kendisini şunlara ayırdığı gösterilmişti:

1) Metanın yapısında üretim aracı biçiminde tüketilmiş bulunan, değişmeyen sermayeyi yerine koyan ya da geçmiş emeği temsil eden bir değer kısmı, tek kelimeyle, bu üretim araçlarının, metaların üretim sürecine aktardıkları değer ya da fiyat. Bizim burada sözkonusu ettiğimiz bireysel metalar olmayıp meta-sermaye, yani, sermayenin ürününün, belli bir süre, diyelim bir yıl boyunca kendisini ortaya koyduğu biçimdir; bireysel meta, meta-sermayenin bir ögesini oluşturur ve ayrıca da değeri bakımından kendisini aynı benzer ögelere ayırıştırır.

2) Değişen sermayeye tekabül eden, emekçinin gelirini temsil eden ve onun için ücretlere çevrilmiş bulunan kısım; yani, değer bu değişken kısmında emekçi bu ücretleri yeniden-üretmiştir; kısacası, metaların üretimi sırasında yukarda sözü edilen değişmeyen kısma eklenen yeni emeğin ödenmiş kısmını temsil eden değer parçası.

3) Artı-değer, yani, üretilen metalarda, ödenmeyen emeği, ya da artı-emeği içeren değer parçası. Değerin bu son parçasının kendisi de gene, aynı zamanda gelirin biçimleri olan bağımsız biçimlere girer: sermaye üzerinden (sermaye olarak sermaye üzerinden faiz ile, işlev yapan sermaye olarak sermaye üzerinden girişim kârı) sağlanan kâr ve, üretim

sürecine katılan toprak sahibinin talebi olan toprak rantı biçimleri. Yukardaki 2) ve 3) ögeleri, yani değer daima, ücretler (hiç kuşkusuz, ancak bu ücretler önce değişen sermaye biçiminden geçtikten sonra) ile, kâr ve rantın gelir biçimlerine bürünen parçası, 1) deki değişmeyen öğeden şu olgu ile ayrılır ki, bundan, değişmeyen kısma, metaların üretim araçlarına eklenen yeni ek emeğin maddeleşmiş olduğu tüm değer somutlaşmıştır. Şimdi, bu değişmeyen kısım dışında bir metanın değerinin, yani, yeni eklenen emeği temsil etmesi bakımından, sürekli olarak kendisini, gelirin üç biçimin oluşturan üç kısma, ücretlere, kâr ve ranta⁵⁵ ayırttığını söylemek doğru olur; bunların toplam değer içersinde hangi oranlarda bulundukları, değer büyüklükleri, yukarda geliştirilen çeşitli özgül yasalarca belirlenir. Ama bunun tersini söylemek, yani, ücretlerin değerinin, kâr oranının ve rant oranının, değer bağımsız ögelerini oluşturduklarını, bunların biçimlerinin, değişmeyen öge dışında, metaların değerini meydana getirdiğini; başka bir deyişle, bunların, metaların değerini ya da üretim-fiyatını oluşturan ögeler olduklarını söylemek yanlış olur.⁵⁶

Aradaki fark kolayca görülür.

500'lük bir sermayenin ürününün değerinin, $400_s + 100_d + 150_a = 650$ olduğunu; 150_a 'nında 75 kâr + 75 ranta bölündüğünü kabul edelim. Gereksiz güçlükleri önceden bir yana itmek için, bunun ortalama bileşimde bir sermaye olduğunu, dolayısıyla da üretim-fiyatı ile değerinin aynı olduğunu da varsayalım; bu çakışma, böyle bir bireysel sermayenin ürününün, toplam sermayenin —kendi büyüklüğüne tekabül eden— bir kısmının ürünü olarak düşünülebilmesi halinde daima gerçekleşir.

Burada, değişen sermaye ile ölçülen ücretler, yatırılan sermayenin %20'sini, toplam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değer, %30'unu —yani, %15 kâr ve %15 rantı— oluşturur. Yeni eklenen emeği temsil eden metanın tüm değer ögesi, $100_d + 150_a = 250$ 'dir. Bunun büyüklüğü, ücretlere, kâr ve ranta bölünmesine bağlı değildir. Bu parçaların birbirleriyle olan oranlarından görüyoruz ki, para olarak diyelim 100 sterlin ile

⁵⁵ Sermayenin değişmeyen kısmına eklenen değer, ücretlere, kâra ve toprak rantına bölünürken, bunların değer kısımları olduğunu söylemeye gerek yoktur. Gerçekten de bunları insan, içersinde bu değer görüldüğü doğrudan doğruya üründe, yani belli bir üretim alanında emekçiler ve kapitalistlerin ürettikleri doğrudan doğruya üründe —örneğin, iplik sanayiinde üretilen iplikte— mevcutmuş gibi düşünebiliriz. Ama aslında, bunlar, bu üründe, herhangi bir metada, aynı değere sahip maddi servetin herhangi diğer bir ögesinde olduğundan ne daha az, ne de daha fazla maddeleşmez. Ve pratikte, ücretler, para olarak, yani faiz ve rant gibi, değer saf ifadeleri içersinde ödenirler. Kapitalist için, ürününün, saf değer ifadesine dönüşmesi gerçekten çok önemlidir; dağılımın kendisinde bu dönüşüm zaten varsayılmıştır. Bu değerlerin, üretiminden doğdukları aynı ürüne, aynı metaya tekrar çevilmelerinin, ya da emekçinin doğrudan doğruya kendi ürettiği ürünün bir kısmını gerisin geriye satın almasının veya farklı türden başka bir emeğin ürünü almasının, konunun kendisiyle herhangi bir ilişkisi yoktur. Herr Rodbertus, bu konuda, hiç gereği olmayan bir heyecana kapılıyor.

⁵⁶ "Hammaddelerin ve mamul metaların değerini düzenleyen aynı genel kuralın, madenler için de geçerli olduğuna işaret etmek yeterli olacaktır; bunların değerleri ne kâr oranına, ne ücretlerin oranına, ne de madenlere ödenen ranta bağlı olmayıp, madenin elde edilmesi ve piyasaya getirilmesi için gerekli toplam emek miktarına bağlıdır." (Ricardo, *Principles*, Ch. III, s. 77.)

ödenen emek-gücü, 250 sterlin tutarındaki para ile temsil edilen bir emek miktarı sağlamış oluyor. Buradan da görüyoruz ki, emekçi, kendisi için harcadığının $1\frac{1}{2}$ katı tutarında artı-emek harcamış bulunuyor. İşgünü = 10 saat ise, 4 saat kendisi için, 6 saat kapitalist için çalışmış oluyor. Böylece, emekçilerin 100 sterlin ile ödenen emeği, 250 sterlinlik bir para-değer ile ifade ediliyor. Bu 250 sterlinlik değer dışında, emekçi ile kapitalist, kapitalist ile toprak sahibi arasında bölünecek bir şey yoktur. Bu, üretim araçlarının değerine, yani 400'e yeni eklenen toplam değerdir. Kendisinde maddeleşen bir emek miktarı ile böylece üretilen ve belirlenen 250'lik bu belirli meta-değer, bir sınır oluşturmakta ve dolayısıyla da, emekçinin, kapitalistin ve toprak sahibinin, bu değerden gelir biçiminde —ücretler, kâr ve rant biçiminde— çekebilecekleri paylar için de bir sınır koymaktadır.

Aynı organik bileşime sahip olan, yani kullanılan canlı emek-gücü ile, harekete geçirilen değişmeyen sermaye arasındaki oranın aynı olduğu bir sermayenin, 400'lük değişmeyen sermayeyi harekete getiren aynı emek-gücü için 100 sterlin yerine 150 sterlin ödemek durumunda kaldığını kabul edelim. Ve gene varsayalım ki, kâr ile rant, artı-değerden farklı oranlarda pay alsın. 150 sterlinlik değişen sermayenin, 100 sterlinlik sermaye ile aynı miktarda emeği harekete geçirdiğini varsaydığımızı göre, yeni üretilen değer, önceki gibi = 250, toplam ürünün değeri de gene eskisi gibi 650 olur, ama bileşim $400_s + 150_d + 100_a$ olur; ve bu 100_a , diyelim 45 kâr ve 55 ranta ayrılır. Yeni üretilen toplam değerün ücretler, kâr ve rant şeklinde dağılım oranı, şimdi çok farklı olur; bunun gibi, yatırılan toplam sermayenin büyüklüğü, ancak aynı toplam emek miktarını harekete geçirdiği halde farklı olur. Ücretler, yatırılan sermayenin $\%27\frac{3}{11}$, kâr $\%8\frac{2}{11}$ ve rant $\%10$ 'u tutarında olur; böylece, toplam artı-değer neredeyse $\%18$ 'in üzerinde olur.

Ücretlerdeki artış sonucu, toplam emeğin ödenmeyen kısmı, farklı olacak ve dolayısıyla da artı-değer de farklı olacaktır. İşgünü 10 saat olursa, emekçi, 6 saat kendisi için ve yalnız 4 saat kapitalist için çalışacaktır. Kâr ile rantın oranları da farklı olacak ve küçülmüş artı-değer, kapitalist ile büyük toprak sahibi arasında farklı oranlarda bölünecektir. Ensonu, değişmeyen sermayenin değeri, aynı kalacağı ve yatırılan değişen sermayenin değeri yükseleceği için, küçülen artı-değer, kendisini, daha da küçülmüş bir brüt kâr oranı ile ifade edecektir; burada, brüt kâr oranı ile, toplam artı-değerin, toplam yatırılan sermayeye oranı kastedilmektedir.

Ücretlerin değerinde, kâr oranında ve rant oranındaki değişiklik, bu kısımların birbirleriyle oranlarını düzenleyen yasaların etkisi ne olursa olsun, ancak, yeni üretilen 250'lik meta-değerin koyduğu sınırlar içerisinde hareket edebilir. Ancak, rantın, tekel fiyatlarına dayanması halinde bir istisna olabilir. Bu ise yasayı hiç bir şekilde değiştirmez, yalnızca tahlili karmaşık hale getirir. Çünkü, eğer biz, bu durumda yalnız ürünün

kendisini dikkate alırsak, yalnızca artı-değerin bölünmesi farklı olur. Ama eğer biz, onun, diğer metalar karşısındaki nispi değerini düşünersek, sırf şu farkı görürüz: artı-değerin kısmı, bunlardan, bu belli metaya aktarılmıştır.

Özetlersek:

Ürünün Değeri	Yeni Değer	Artı-Değer Oranı	Brüt Kâr Oranı
Birinci durum : $400_i + 100_d + 150_s = 650$	250	%150	%30
İkinci durum : $400_i + 150_d + 100_s = 650$	250	%66 $\frac{2}{3}$	%18 $\frac{2}{11}$

Önce, artı-değer, eski miktarın üçte-biri kadar, 150'den 100'e düşmektedir. Kâr oranı, üçte-birden biraz fazla %30'dan %18'e düşmektedir, çünkü, küçülen artı-değerin, artan miktarda toplam yatırılan sermaye üzerinden hesaplanması gerekmektedir. Ama bu, hiç bir zaman, artı-değer oranı ile aynı oranda düşmemektedir. Artı-değer oranı, 150 : 100'den 100 : 150'ye, yani %150'den %66 $\frac{2}{3}$ 'e düşmekte, oysa kâr oranı yalnızca 150 : 500'den 100 : 550'ye, ya da %30'dan %18 $\frac{2}{11}$ 'e düşmektedir. Kâr oranı, demek ki, artı-değer kitlesinden daha büyük, ama artı-değer oranından daha küçük bir oranda düşmektedir. Ayrıca görüyoruz ki, değer de, ürünlerin kitlesi de, yatırılan sermaye, değişen kısmındaki büyüme nedeniyle artmış olduğu halde, aynı emek miktarı kullanıldığı sürece aynı kalmaktadır. Yatırılan sermayedeki bu artış, yeni bir girişimde bulunan kapitalist tarafından gerçekten de çok fazla hissedilir. Ama yeniden-üretim bütünüyle düşünüldüğünde, değişen sermayedeki büyüme, yalnızca, yeni eklenen emek tarafından yaratılan yeni değerın daha büyük bir kısmının, ücretlere çevrilmesi ve dolayısıyla artı-değer ve artı-ürün yerine önce değişen sermayeye çevrilmesi demektir. Ürünün değeri, böylece, bir yandan, 400'lük değişmeyen sermayenin değeri ile, öte yandan yeni eklenen emeğin temsil edildiği 250 sayısı ile sınırlandırılmıştır. Oysa bunların her ikisi de değişmeden eskisi gibi kalır. Bu ürün, kendisi tekrar değişmeyen sermayeye girdiği ölçüde, eskisi gibi, aynı değer büyüklüğünde aynı miktar kullanım-değerini temsil eder; dolayısıyla, değişmeyen sermayeyi oluşturan öğelerin aynı kitlesi, aynı değeri korur. Ücretler, eğer, emekçi, kendi emeğinden daha büyük bir pay aldığı için değil de, emeğin üretkenliğindeki azalma nedeniyle, kendi emeğinin daha büyük bir kısmını aldığı için yükselmiş bulunsaydı, durum farklı olurdu. Ama bu miktar emeğin somutlaşacağı ürünlerin kitlesi aynı kalırdı. Bu durumda, ödenen ve ödenmeyen aynı emeğin somutlaşacağı toplam değer azalır ve bu ürünün her kısmı daha fazla emek içereceği için, bu kısımların her birisinin fiyatı yükselirdi. 150 tutarındaki artmış ücretler, eskiden 100 tutarındaki ücretlerden daha fazla bir ürün kitlesini temsil etmezdi; 100 tutarındaki küçülmüş artı-değer, önceki

ürünün yalnızca $\frac{2}{3}$ 'ünü, yani eskiden 100 ile temsil edilen kullanım-değerleri kitlesinin $\%66\frac{2}{3}$ 'ünü temsil ederdi. Bu durumda, bu ürünün kendisine girmesi ölçüsünde değişmeyen sermaye de pahalılaştırdı. Ne var ki, bu, ücretlerdeki bir artışın sonucu olmaktan çok, ücretlerdeki bir artış, metaların fiyatındaki bir yükselmenin ve aynı emek miktarındaki azalan bir üretkenliğin sonucu olurdu. Burada sanki ücretlerdeki bir artış, ürünleri pahalılaştırıyormuş gibi görünür; oysa bu artış bir neden olmaktan çok, emeğin üretkenliğindeki azalmaya bağlı olarak metaların değerindeki bir değişikliğin sonucudur.

Buna karşılık, öteki bütün koşullar aynı kalıyor, yani kullanılan aynı emek miktarı hâlâ 250 ile temsil ediliyor ise ve kullanılan üretim araçlarının değeri yükseliyor ya da düşüyorsa, aynı miktardaki ürünlerin değeri, aynı büyüklükte yükselir ya da düşer. $450_s + 100_d + 150_a = 700$ bir ürün-değer verir; ama $350_s + 100_d + 150_a$ ise, eski 650'ye karşılık, aynı ürün kitlesi için yalnız 600'lük bir değer verir. Şu halde, aynı miktar emek tarafından harekete getirilen yatırılmış sermaye artar ya da azalır-sa, öteki koşullar aynı kalmak üzere, eğer bu yatırılan sermayedeki artış ya da azalma, sermayenin değişmeyen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişmeden ileri geliyorsa, ürünün değeri yükselir ya da düşer. Tersine, eğer yatırılan sermayedeki artışa, sermayenin değişen kısmının değerinin büyüklüğündeki bir değişme yolaçmış ise, emeğin üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılmak üzere, ürünün değeri değişmeden kalır. Değişmeyen sermaye sözkonusu olduğunda, değerindeki azalma ya da artış, herhangi ters bir hareketle telafi edilmez. Ama değişen sermaye halinde, emeğin üretkenliğinin aynı kaldığı varsayılmak üzere, değerindeki bir azalma ya da artma, artı-değerin ters yöndeki hareketi ile telafi edilir ve böylece, değişen sermayenin değeri ile artı-değerin toplamı, yani emeğin üretim araçlarına yeni katıldığı ve üründe yeni somutlaşan değer aynı kalır.

Yok eğer, değişen sermayenin ya da ücretlerin değerindeki artış ya da azalma, metaların fiyatındaki bir yükselme ya da düşme sonucu olmuşsa, yani bu sermaye yatırımı tarafından kullanılan emeğin üretkenliğindeki bir azalma ya da artma sonucu ise, ürünün değeri bundan etkilenir. Ne var ki, bu durumda, ücretlerdeki yükselme ya da düşme, bir neden değil, bir sonuçtur.

Buna karşılık, yukardaki örnekte değişmeyen sermayenin = 400, olarak kaldığı kabul edildiğinde, $100_d + 150_a$ 'dan $150_d + 100_a$ 'ya değişme, yani değişen sermayedeki artış bu belli sanayi kolundaki, diyelim pamuk iplikçiliğindeki emeğin üretkenliğindeki bir azalmadan değil de, belki de emekçiye besin sağlayan tarımdaki emeğin üretkenliğindeki bir azalma sonucu ise, yani bu besin maddelerinin fiyatlarındaki bir yükselmeden ileri gelmiş ise, ürünün değeri değişmeden kalır. 650'lik değer gene hâlâ aynı miktardaki pamuk ipliği ile temsil edilir.

Yukardaki incelemeden ayrıca şu sonuç da çıkar: Değişmeyen ser-

mayenin harcanınasındaki azalma, eğer ürünleri emekçinin tüketimine giren üretim kollarında yapılan ticaret tasarruflarından vb. ileri geliyor ise, bu, tıpkı kullanılan emeğin kendisinin üretkenliğindeki doğrudan artış gibi, emekçinin geçim araçlarının ucuzlaması sonucu ücretlerde bir düşmeye, ve dolayısıyla da, artı-değerde bir artmaya yolaçabilir; böylece, bu durumda kâr oranı iki nedenle, yani bir yandan, değişmeyen sermayenin değerinin azalması nedeniyle, öte yandan da artı-değerin artması nedeniyle büyür. Artı-değerin kâra dönüşmesini incelerken, ücretlerin düşmediğini, ama sabit kaldığını varsaymıştık, çünkü orada, biz, artı-değer oranındaki değişmelerden bağımsız olarak, kâr oranındaki dalgalanmaları araştırmak zorundaydık. Ayrıca orada geliştirilen yasalar genel yasalardı ve aynı zamanda, ürünleri emekçinin tüketimine girmeyen sermaye yatırımları için de geçerliydi, ve dolayısıyla, ürünün değerindeki değişmelerin ücretler üzerinde bir etkisi yoktu.

Demek oluyor ki, yeni emeğin üretim araçlarına ya da değişmeyen sermayeye yılda eklediği yeni değer, çeşitli gelir biçimlerine, ücretlere, kâr ve ranta ayrılması ve ayrışması, değerın kendisinin sınırlarını, bu çeşitli kategoriler arasında dağılacak olan toplam değeri hiç bir şekilde değıştirmez, tıpkı, bu bireysel kısımların karşılıklı oranlarda bir değışikliğın, bunların bu belli toplam değeri büyüklüklerini değıştirmemesi gibi. Verilen 100 sayısı, ister $50 + 50$, ister $20 + 70 + 10$, ister $40 + 30 + 30$ şeklinde bölünsün, daima aynı kalır. Ürünün değeri, bu gelirle ayrılan kısmı, tıpkı sermayenin değeri, değişmeyen kısmı gibi, metaların değeri ile, yani her durumda, bu metalarda somutlaşan emeğin miktarı ile belirlenir. Şu halde, veri olan, önce, metaların, ücretler, kâr ve rant arasında bölünecek olan değeri büyüklüğüdür; başka bir deyişle, bu metaların değeri kısımlarının toplamının mutlak sınırıdır. Sonra, bireysel kategorilerin kendilerini ilgilendirdiği kadarıyla, bunların ortalamaları ve belirleyici sınırları da gene aynı şekilde veridir. Ücretler, bu sınırlamada temel oluştururlar. Bunlar bir yandan doğal bir yasayla düzenlenirler; alt sınırları, emekçinin, kendi emek-gücünün korunması ve yeniden-üretimi için gerekli fiziksel asgarî geçim araçlarıyla, yani belirli bir meta miktarıyla belirlenir. Bu metaların değeri, yeniden-üretimleri için gerekli emek-zamanı ile belirlenir; ve dolayısıyla da, üretim araçlarına yeni eklenen emek kısmı ile, ya da bu zorunlu geçim araçlarının değeri, eşdeğerini üretmek ve yeniden üretmek için emekçiye gerekli olan her işgünü parçası ile belirlenir. Örneğin, eğer onun ortalama günlük geçim araçlarının değeri = 6 saat ortalama emek ise, hergün kendisi için ortalama altı saat çalışması gerekir. Onun emek-gücünün gerçek değeri, bu fiziksel asgariden sapma gösterir; iklime ve toplumsal gelişme düzeyine bağlı olarak farklılaşır; yalnız fiziksel değil, aynı zamanda, ikinci bir

doğru haline gelen, tarihsel olarak gelişmiş toplumsal gereksinimlere de bağlıdır. Ne var ki her ülkede, belli bir zamanda bu düzenleyici ortalama ücret, veri olan bir büyüklüktür. Öteki bütün gelirlerin değerinin böylece bir sınırı vardır. Bu, daima, içersinde toplam emek-gücünün (ele alınan durumda bu, ortalama işgünü ile aynıdır, çünkü toplam toplumsal emek tarafından harekete geçirilen toplam emek miktarını içerir) somutlaştığı değer, *eksi*, işgününün ücretlerde somutlaşan kısmına eşittir. Bunun için de sınırı, içersinde karşılığı ödenmeyen emeğin ifade edildiği değer sınırı ile, yani bu ödenmeyen emeğin miktarı ile belirlenir. İşgününün, emekçinin, ücretlerinin değerini yeniden üretmek için gereken kısmı, en son sınırını, ücretlerin fiziksel asgarisinde bulduğu halde, işgününün içersinde artı-emeğin somutlaştığı öteki kısmı, ve dolayısıyla, artı-değeri temsil eden değer parçası, işgününün fiziksel azamisinde, yani emekçinin genellikle faal olabildiği ve kendi emek-gücünü hâlâ koruduğu ve yeniden ürettiği toplam günlük emek-zamanında kendi sınırını bulur. Biz, burada, her yıl yeni eklenen toplam emeği ifade eden değer dağılımı ile ilgili olduğumuz için, işgününe burada değişmeyen bir büyüklük olarak bakılabilir ve böyle varsayılmıştır, fiziksel azamısından göstereceği sapmanın bir önemi yoktur. Değerin, artı-değeri oluşturan ve kendisini kâr ile toprak rantına ayıran kısmının mutlak sınırı böylece bir veridir. Ve bu, işgününün ödenen kısmının ödenmeyen kısmı üzerindeki fazlalığı ile, yani toplam ürünün değerinin içersinde bu artı-emeğin bulunduğu kısmı ile belirlenir. Eğer biz, böylece sınırlanan ve yatırılan toplam sermaye üzerinden hesaplanan artı-değere, daha önce de yaptığım gibi, kâr diyecek olursak, bu kâr, mutlak değeri bakımından, artı-değere eşittir ve dolayısıyla da sınırları tıpkı onun gibi bir yasayla belirlenir. Oysa, kâr oranının düzeyi de, gene metaların değeri ile belirlenen belirli sınırlar içersinde tutulan bir büyüklüktür. Bu sınır, toplam artı-değerin, üretime yatırılan toplam toplumsal sermayeye olan oranıdır. Eğer bu sermaye = 500 (milyon diyelim) ve artı-değer = 100 ise, kâr oranının mutlak sınırı %20'dir. Toplumsal kârın, bu orana uygun olarak, çeşitli üretim alanlarına yatırılmış bulunan sermayeler arasında dağılımı, metaların değerinden farklılık gösteren ve ortalama piyasa-fiyatlarının gerçek düzenleyicisi olan üretim-fiyatlarını yaratır. Ama bu sapma, ne fiyatların değerler tarafından belirlenmesini, ne de normal kâr sınırlarını ortadan kaldırmaz. Metanın değeri, üretiminde tüketilen sermaye ile, içerdigi artı-değerin toplamına eşit olacağı yerde, bu metanın üretim-fiyatı, şimdi, üretiminde tüketilen sermaye s ile, genel kâr oranı sonucu payına düşen artı-değerin toplamına eşittir; örneğin, hem tüketilen ve hem de yalnızca kullanılan sermaye hesaba katılarak, üretimine yatırılan sermaye üzerinden %20'dir. Ne var ki, bu %20 ek miktarın kendisi de, toplam toplumsal sermaye tarafından yaratılan artı-değer ve onun bu sermayenin değerine oranı ile belirlenir; ve işte bu nedenle, 10 ya da 100 değil %20'dir. Değerlerin, üretim-fiyatlarına dönüşmesi, demek ki,

kâr üzerindeki sınırları kaldırmamakta, yalnızca, toplumsal sermayeyi oluşturan çeşitli belirli sermayeler arasındaki dağılımını değiştirmektedir, yani kârın bu sermayeler arasında, toplumsal sermayenin değeri içersindeki oranlarına uygun olarak tek biçimde dağılmasını sağlamaktadır. Piyasa-fiyatları, bu düzenleyici üretim-fiyatlarının üzerine yükselir ve altına düşer, ama bu dalgalanmalar birbirlerini karşılıklı olarak dengeler. Uzun bir döneme ait fiyat listeleri incelenir ve, metaların gerçek değerlerinde, emeğin üretkenliğindeki değişiklikler sonucu ortaya çıkan dalgalanmalar ile, üretim sürecinin, doğal ya da toplumsal olaylarla geçirdiği sarsıntılar dikkate alınmayacak olursa, önce sapmaların nispeten dar sınırları ve sonra da bunların karşılıklı olarak birbirlerini dengelemedeki düzen karşısında insan şaşkınlığa düşer. Quételet'in* toplumsal görüngüler konusunda işaret ettiği, düzenleyici ortalamalarla ilgili aynı egemenlik burada da görülecektir. Metaların değerlerinin, üretim-fiyatlarına eşitlenmesi herhangi bir engelle karşılaşmayacak olursa, rant kendisini farklılık rantına ayırıştırır, yani düzenleyici üretim-fiyatları tarafından bir kısım kapitalistlere verilmesi gereken, ama şimdi toprak sahibi tarafından elkonulan artı-değerin eşitlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Demek ki, burada, rant, üretim-fiyatlarının genel kâr oranıyla düzenlenmesinin neden olduğu bireysel kâr oranlarındaki sapmalarda kendi belirli değer sınırını bulur. Eğer büyük toprak mülkiyeti, metaların değerlerinin, üretim-fiyatlarına eşitlenmesini engeller ve mutlak ranta elkoyacak olursa, bu mutlak rant, tarımsal ürünlerin değerinin, üretim-fiyatları üzerindeki fazlalığı ile, yani bu ürünlerin içerdiği ve genel kâr oranı ile kapitalistlere sağlanan kâr oranı üzerindeki artı-değer fazlalığı ile sınırlıdır. Demek ki, bu fark, rantın sınırını oluşturur ve önceki gibi, metaların içerdiği belirli artı-değerin yalnızca belirli bir kısmıdır.

Ensonu, eğer artı-değerin ortalama kâr halinde eşitlenmesi, çeşitli üretim alanlarında, yapay ya da doğal tekeller şeklinde ve özellikle toprak mülkiyetinde tekel şeklinde engellerle karşılaşır ve bu tekel sonucu, üretim-fiyatı ve metaların değerinin üzerine yükselen bir tekel fiyatı oluşursa, metaların değeri tarafından konulan sınırlar böylece ortadan kalkmış olmaz. Belirli metaların tekel fiyatı, yalnızca, diğer meta üreticilerinin kârlarının bir kısmını, tekel fiyatına sahip metalara aktarmış olur. Artı-değerin çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımında dolaylı bir yerel dengesizlik ortaya çıkar, ama bu durum, bu artı-değerin sınırını değiştirmez. Tekel fiyatına sahip metanın, emekçinin gerekli tüketimine girmesi halinde, işçinin, emek-gücünün değerini eskisi gibi aldığı varsayılırsa, bu ücreti artırarak artı-değeri küçültmüş olur. Ücretleri emek-gücü-

* Adolphe Quételet (1796-1874), Belçika'lı matematikçi. İlgi alanı içine istatistik yöntemlerini toplumsal görüngülere uygulamakta giriyordu. Bu konudaki yapıtı, *On Man and the Development of his Faculties*, ilk kez 1835'de basıldı ve zamanında bayağı ün kazandı. Marx'ın, birkaç yerdaki kısa değinmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Quételet'e karşı tavrı oldukça ilginç ve karakteristiktir. Quételet, düzenliliklerin toplumsal görüngülerde anlamlı ama özellikle belirleyici olmadığını göstermek istemiştir. —Ed.

nün değerin altına düşürebilir, ama bu, ancak, ücretlerin, kendi fiziksel asgarisinin sınırlarını aşması ölçüsünde olur. Bu durumda tekel fiyatı, gerçek ücretlerden (yani emekçinin aynı emek miktarı için aldığı kullanım-değerleri kitlesi) ve öteki kapitalistlerin kârından yapılan bir indirimle ödenebilir. Tekel fiyatının, hangi sınırlar içersinde metaların normal fiyat düzenlemesini etkileyebileceği sağlam bir biçimde saptanabilir ve doğru olarak hesaplanabilir.

Metaların yeni eklenen değerin bölünmesinin, ve genellikle, değerin gelire ayrışabilmesinin, belirli ve düzenleyici sınırlarını, gerekli-emek ile artı-emek, ücretler ile artı-değer arasındaki oranda bulması gibi, artı-değerin kendisinin, kâr ve toprak rantına bölünmesi de, kendi sınırlarını, kâr oranının eşitlenmesini düzenleyen yasalarda bulur. Faiz ve girişim kârına bölünme bakımından, ortalama kârın kendisi, birarada her ikisi için de sınır oluşturur. Bunların kendi aralarında ikiye bölünebilecekleri, ve ancak bu şekilde bulunabilecekleri, belli bir değer büyüklüğünü sağlar. Bu bölünmenin kesin oranı burada raslantıya bağlıdır, yani sırf rekabet koşullarıyla belirlenen bir orandır. Diğer durumlarda, arz ile talep arasındaki dengelenme, piyasa-fiyatlarının, düzenleyici ortalama fiyatlardan gösterdiği sapmaların yokedilmesine, yani rekabetin etkisinin ortadan kalkmasına eşdeğer olduğu halde, burada o, yalnızca biricik belirleyicidir. Ama niçin? Çünkü, aynı üretim etmeni, sermaye, kendi artı-değer payını, aynı üretim etmeninin iki sahibi arasında bölüştürmek zorundadır. Ne var ki burada, ortalama kârın bölünmesi için kesin ve düzenli bir sınır bulunmaması olgusu, meta-değerin bir parçası olarak sınırını ortadan kaldırmaz; tıpkı, belli bir iş yapan iki ortağın, çeşitli dış koşullar nedeniyle kârlarını eşit olmayan biçimde bölüşmelerinin, bu kârın sınırlarını herhangi bir şekilde etkileyemeyeceği gibi.

Şu halde, meta-değerin, yeni emeğin üretim araçlarının değerine eklediği kısmında somutlaşan parçası, gelir şeklinde birbirinden bağımsız biçimlere giren çeşitli kısımlara ayrılmakla birlikte, ücretlerin, kârın ve rantın, şimdi, bunlar biraraya geldiğinde ya da hep birlikte alındıklarında, metaların kendilerinin, düzenleyici fiyatlarının (doğal fiyat, *prix necessaire*) kaynağı olan, oluşturucu öğeler olarak düşünülmesi için herhangi bir neden yoktur; dolayısıyla, yukardaki üç kısma bölen ilk birim, değerin değişmeyen kısmı düşüldükten sonra meta-değer olmayıp, tersine, bu üç kısmın herbirinin fiyatı önce birbirinden bağımsız olarak belirlenir ve sonra da metaların fiyatı, bu üç bağımsız büyüklük biraraya toplanarak ortaya çıkmış olur. Gerçekte meta-değer, ücretlerin, kârın ve rantın, —bunların nispi büyüklükleri ne olursa olsun— toplam değerlerini gösteren miktardan önce de vardır. Yukardaki yanlış anlayışta, ücretler, kâr ve rant, üç bağımsız değer büyüklükleridir ve toplam büyüklükleri, meta-değerin büyüklüğünü oluşturur, sınırlar ve belirler.

İlk bakışta bellidir ki, ücretler, kâr ve rant, eğer metaların fiyatını oluştursalardı, aynı şey meta-değerin değişen sermaye ile artı-değerin

somutlaştığı kısmında olduğu kadar, değişmeyen kısmı için de geçerli olurdu. Dolayısıyla, bu değişmeyen kısım burada hiç dikkate alınmayabilirdi, çünkü, bu kısmı oluşturan metaların değeri de aynı şekilde kendisini, ücretler, kâr ve rantın değerlerinin toplamına ayırıstırırdı. Bu anlayış, daha önce de belirtildiği gibi bu haliyle, böyle bir değişmeyen değer kısmının kendi varlığını bile yadsımış oluyor.

Üstelik, böylece, değer de bütün anlamını yitirmiş oluyor. Yalnızca geriye, emek-gücü, sermaye ve toprak sahibine, belli bir miktar para ödendiği anlamına gelen bir fiyat kavramı kalıyor. Ama para nedir? Para bir nesne değil, değer belli bir biçimdir ve dolayısıyla da değer, gene öngörülmüş oluyor. Diyelim ki, bu üretim ögeleri için, belli bir miktar altın ya da gümüş ödensin, ya da zihnen bunlara eşitlensin. Ama altın ve gümüşün (ve aydınlanmış iktisatçılar bu buluştan gurur duyarlar) kendisi, öteki bütün metalar gibi birer metadırlar. Bu nedenle de, altın ile gümüşün fiyatı da, bunlar gibi, ücretler, kâr ve rant ile belirlenir. İşte bu yüzden, ücretler ile kâr ve rantı, belli bir miktar altın ile gümüşe eşitleyerek belirleyemeyiz, çünkü eşdeğerleri olarak değerlendirme yapacağımız bu altın ile gümüşün, önce, altın ve gümüşten bağımsız olarak, yani değeri, yukardaki üç etmenin ürünü olan herhangi bir metanın değerinden bağımsız olarak, bunlar tarafından belirlenmeleri gerekir. Şu halde, ücretler ile kâr ve rantın değeri, belli bir miktar altın ve gümüşe eşdeğer olmalarından ibarettir demek, yalnızca bunların belli bir miktar ücretle, kâra ve ranta eşit olduklarını söylemek demektir.

Önce ücretleri alalım. Çünkü, soruna bu açıdan bile bakılsa, emeğin çıkış noktası yapılması gerekliliği vardır. Bu durumda, ücretlerin düzenleyici fiyatı, çevresinde, piyasa-fiyatlarının dalgalandığı bu fiyat nasıl belirlenecektir?

Diyelim ki bu fiyat, emek-gücünün arz ve talebi ile belirlenmektedir. Ama bu ne tür bir emek-gücü talebidir? Bu, sermaye tarafından yapılan bir taleptir. Böylece, emeğe olan talep, sermaye arzı ile aynı şey oluyor. Sermaye arzından sözedebilmek için, her şeyden önce sermayenin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Sermaye neden ibarettir? En basit yönüyle alınırsa, para ve metarlardan ibarettir. Ama para, yalnızca bir meta-biçimidir. Öyleyse sermaye metarlardan ibarettir. Oysa, metaların değeri, varsayımınıza göre, her şeyden önce, metaları üreten emeğin fiyatıyla, ücretlerle belirlenir. Ücretler, burada, bir önkoşul olarak kabul edilmiştir ve metaların fiyatını oluşturan bir öge olarak kabul edilmiştir. Bu fiyatın, öyleyse, mevcut emeğin sermayeye oranı ile belirlenmesi gerekiyor demektir. Sermayenin fiyatının kendisi, onu oluşturan metaların fiyatına eşittir. Sermayenin emeğe olan talebi, sermayenin arzına eşittir. Ve, sermayenin arzı, belli fiyatta bir metalar kitlesinin arzına eşit olup, bu fiyat önce emeğin arzı ile düzenlenir ve emeğin fiyatı ise, meta-fiyatın emeği karşılığı emekçiye verilen değişen sermayeyi oluşturan kısmına eşittir; bu değişen sermayeyi oluşturan metaların fiyatı ise, gene, başlıca, eme-

ğın fiyatı ile belirlenir; çünkü bu, ücretlerin fiyatları, kâr ve rantla belirlenmektedir. Ücretleri belirlemek için, bu nedenle biz, sermayeyi çıkış noktası olarak alamayız, çünkü sermayenin kendisinin değeri kısmen ücretler ile belirlenmektedir.

Üstelik, rekabeti bu işin içersine karıştırmak hiç bir şeyi çözmez. Rekabet, emeğin piyasa-fiyatını yükseltir ya da düşürür. Ama emeğin arzı ile talebinin dengede olduğunu varsayalım. O zaman ücretler nasıl belirlenecektir? Rekabet ile. Ama daha şimdi, rekabetin belirleyici bir etmen olmaktan çıktığını, etkisinin, karşılıklı iki zıt güç arasındaki denge nedeniyle ortadan kalktığını kabul etmiştik. Gerçekte bizim bulmak istediğimiz, ücretlerin doğal fiyatı, yani rekabet tarafından düzenlenen emek fiyatı değil, tersine, rekabeti düzenleyen emek fiyatıdır.

Geriye, yalnızca, emeğin zorunlu (*necessary*) fiyatının, emekçinin gerekli (*necessary*) geçim araçları ile belirlenmesi kalıyor. Ama bu geçim araçları da, bir fiyatı olan metallerdir. Bu nedenle, emeğin fiyatı, gerekli geçim araçlarıyla, geçim araçlarının fiyatı da, öteki bütün metalar gibi birincil olarak, emeğin fiyatı ile belirlenir. Şu halde, geçim araçlarının fiyatı ile belirlenen emeğin fiyatı, emeğin fiyatı ile belirlenir. Emeğin fiyatı, kendisi ile belirlenir. Başka bir deyişle, biz emeğin fiyatının nasıl belirlendiğini bilmiyoruz. Oyleyse emeğin genel bir fiyatı vardır, çünkü o, bir meta olarak kabul edilmiştir. Bunun için, emeğin fiyatından sözdebilmek için, önce bizim genel olarak fiyatın ne olduğunu bilmemiz gerekir. Ama biz, bu şekilde, genel olarak fiyatın ne olduğunu hiç bir zaman öğrenemeyiz.

Gene de biz, emeğin zorunlu fiyatının bu uygun biçimde belirlendiğini varsayalım. Bu sefer de, ortalama kâr, metaların fiyatında ikinci ögeyi oluşturan, normal koşullar altında her sermayenin kârı nasıl belirlenecek? Ortalama kârın, ortalama kâr oranı ile belirlenmesi gerekir, ama bu oran nasıl belirlenecek? Kapitalistler arasındaki rekabet ile mi? Ama rekabet de zaten kârın varlığını öngörüyor. Rekabet, çeşitli kâr oranlarını, ve dolayısıyla —aynı ya da farklı üretim alanlarında— çeşitli kârları öngörüyor. Rekabet, ancak, metaların fiyatlarını etkilediği ölçüde kâr oranını etkileyebilir. O, ancak, aynı üretim alanındaki üreticileri, metalarını aynı fiyata satmaya, farklı üretim alanlarında metalarını, aynı kârı getirecek fiyatlara, ücretler tarafından zaten kısmen belirlenmiş bulunan meta-fiyatlarına aynı oranda yapılan eklerle satmaya zorlar. Demek ki, rekabet, ancak, kâr oranındaki eşitsizlikleri eşitleyebilir. Eşit olmayan kâr oranlarının eşitlenmesi için kârın, metaların fiyatında, bir öge olarak varolması gerekir. Rekabet bunu yaratamaz. Düzeyini düşürür ya da yükseltir, ama eşitlenmeye ulaşıldığı anda kurulmuş bulunan bu düzeyi yaratmaz. Ve biz, zorunlu bir kâr oranından sözettiğimiz zaman, bilmek istediğimiz şey, yalnızca, rekabet hareketlerinden bağımsız kâr oranıdır, ve bu kâr oranı rekabetin kendisini düzenler. Rakip kapitalistler arasında bir kuvvet dengesi olduğu zaman, ortalama kâr oranı da kurulmuş

olur. Rekabet bu dengeyi kurabilir, ama bu denge ile kendisini gösteren kâr oranını kuramaz. Bu denge kurulduğunda genel kâr oranı şimdi niçin %10, %20 ya da %100'dür? Rekabet nedeniyle mi? Hayır tersine, rekabet, %10, 20 ya da %100'den sapmaları yaratan nedenleri ortadan kaldırmıştır. Her sermayenin kendi büyüklüğü ile orantılı olarak aynı kârı sağlayacağı bir meta-fiyatı meydana getirmiştir. Bununla birlikte, bu kârın büyüklüğü, rekabetten bağımsızdır. Rekabet yalnızca, tekrar tekrar bütün sapmaları bu büyüklüğe indirger. Bir kimse bir başkası ile rekabet eder ve rekabet onu, metalarını, ötekiyle aynı fiyata satmaya zorlar. Ama niçin bu fiyat, 10, 20 ya da 100'dür?

Şu halde geriye, yalnızca, kâr oranının ve dolayısıyla kârın, açıklanamaz bir biçimde, bu noktaya kadar ücretlerle belirlenen, metaların fiyatlarına eklenen belirli bir fazlalık olgusunu ilân etmek kalıyor. Rekabetin bize anlattığı tek şey, bu kâr oranının, veri olan bir büyüklük olması gerektiğidir. Ama biz, bunu, daha önceden, genel kâr oranı ve kârın “zorunlu fiyatını” ele aldığımız zaman da biliyorduk.

Toprak rantı konusunda da, saçma işi yeni baştan yinelemeye çalışmanın hiç bir gereği yoktur. Bunu yapmadan, insan az çok tutarlı bir elealışla, rekabetin, kâr ile rantı sırf, metaların fiyatına, birincil olarak ücretlerle belirlenen bir fiyata, anlaşılmaz yasalar ile eklenen belirli bir fazlalık olarak göstereceği sonucuna varabilir. Kısacası, rekabet, iktisatçıların bütün anlamsız düşüncelerini açıklamak sorumluluğunu yüklenmek zorunda kalıyor, oysa aslında, rekabeti açıklamak zorunda olanlar bu iktisatçıların kendileridir.

Şimdi, burada, kâr ile rantın dolaşımdan doğduğu, yani satıştan ileri gelen fiyat öğeleri olduğu hayali bir yana bırakılırsa, —çünkü dolaşım, önceden almadığı bir şeyi hiç bir zaman geri veremez— sorun yalnızca şuna indirgenmiş olur:

Ücretlerde belirlenen metanın fiyatının = 100 olduğunu, ücretler üzerinden kâr oranının %10 ve rantın %15 olduğunu kabul edelim. Bu durumda, ücretler, kâr ve rantın toplamı ile belirlenen meta-fiyatı = 125 olur. Bu ek 25, metanın satışından doğmuş olamaz. Çünkü, birbirine meta satan herkes, ücret olarak 100'e malolan şeyi 125'e satmaktadır; bu, hepsinin de malını 100'e satması ile aynı şeydir. Şu halde, bu işlemin, dolaşım sürecinin dışında incelenmesi gerekir.

Eğer şimdi 125'e malolan metanın kendisini üç kişi paylaşırsa —kapitalist önce metayı 125'e satsa ve 100 emekçiye ödese, 10 kendisi alsın ve 15 de toprak sahibine verse, durumda herhangi bir değişiklik olmaz— emekçi değerin ve ürünün $\frac{4}{5}$ = 100'ünü alır. Kapitalist, değerin ve ürünün $\frac{3}{25}$ 'sini ve toprak sahibi de $\frac{1}{25}$ 'ünü alır. Kapitalist 100 yerine 125'e sattığına göre, emekçiye emeğinin somutlaştığı ürünün yalnız $\frac{4}{5}$ 'ünü verir. Şu halde, işçiye 80 verse ve 20 alıkoysa —bunun 8'i kendisine, 12'si toprak sahibine düşer— durum gene aynı olurdu. Bu durumda, metayı, değeri üzerinden satmış olurdu, çünkü gerçekte, fiyata yapılan ekler,

metanın değerinden bağımsız artışları temsil eder ve bu değer, yukardaki varsayıma göre, ücretlerin değeri ile belirlenir. Bu, dolaşık bir yoldan şunu söylemek demektir: bu anlayışa göre, “ücretler” deyimi, burada 100, ürünün değeri demektir, yani kendisinde bu belli miktarda emeğin temsil edildiği bir miktar para demektir; ne var ki, bu değer kendisi de, gerçek ücretten farklıdır ve dolayısıyla geriye bir fazlalık bırakır. Ama burada fazlalık, fiyata nominal bir ek ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla da, ücretler eğer 100 yerine 110’a eşit olsaydı, $kârın = 11$ ve toprak-rantının $= 16\frac{1}{2}$ olması gerekir ve metanın fiyatı da $= 137\frac{1}{2}$ olurdu. Böylece oranlar değişmeden kalırdı. Ama bölünme, daima, ücretlere, belirli yüzdelerde nominal bir ekleme yapılarak sağlandığı için, fiyat, ücretlerle yükselir ve düşer. Ücretler burada önce metanın değerine eşitlenmiş, sonra tekrar ondan ayrılmıştır. Aslında bu, dolambaçlı ve anlamsız bir yoldan şunu söylemeye varır: metaların değeri, içerdiği emek miktarı ile belirlenir, oysa ücretlerin değeri, gerekli geçim araçlarının fiyatı ile belirlenir ve ücretlerin üzerindeki değer fazlası da kâr ve rantı oluşturur.

Üretimlerinde kullanılan üretim araçlarının değerini düşükten sonra, metaların değerinin parçalara ayrılması; üretilen metalara katılmış bulunan emek miktarı ile belirlenen bu belli değer kitlelerinin, bağımsız ve birbirleriyle bağlantısız gelir biçimlerine giren üç öğeye, ücretlere, kâra ve ranta ayrılması — işte bu parçalara bölünme işlemi, kapitalist üretimin yüzeyinde çarpık bir biçimde kendisini gösterdiği gibi, dolayısıyla da, bu üretim tarzını yürüten ve onun tutsağı olanların kafalarında da aynı şekilde yansır.

Bir metanın toplam değerinin $= 300$ olduğunu ve bunun 200’ünün, üretiminde tüketilen, üretim araçlarının değeri ya da değişmeyen sermayenin ögeleri olduğunu kabul edelim. Böylece geriye, üretim süreci sırasında metaya yeni eklenen değer olarak 100 kalır. Bu 100 tutarındaki yeni değer, üç gelir biçimi altında bölüşülecek olan şeyin hepsidir. Ücretlere $= x$, kâra $= y$ ve ranta $= z$ dersek, $x + y + z$, örneğimizde daima $= 100$ olacaktır. Ama sanayicilere, tüccarlara, bankerlere ve bir de kaba iktisatçılara bu tamamen farklı görünür. Bunlar için, üretiminde tüketilen üretim araçlarının değeri düşüldükten sonra, metanın değeri veri olan $= 100$ değildir ve sonra da bu 100, x , y ve z ’ye bölünmektedir. Metanın fiyatı, düpedüz, ücretlerin değeri ile, kârın değeri ve rantın değerinden oluşmakta ve bu değerler, hem metanın ve hem de birbirlerinin değerlerinden bağımsız olarak belirlenmekte, x , y ve z ’nin herbiri veri ve bağımsız belirlenmekte, ve ancak, 100’den küçük ya da büyük olabilecek bu büyüklüklerin toplamından, bu değer ögelerini bir araya toplayarak, metanın değeri elde olunmaktadır. Bu *quid pro quo* kaçınılmazdır, çünkü:

Birinci olarak : Metanın değerini oluşturan üç öğe, birbiriyle ilişkisi bakımından bağımsız gelirler olarak görünür ve böylece, birbiriyle hiç benzerlikleri olmayan üç üretim etmenine, emeğe, sermayeye ve toprağa bağlanırlar ve dolayısıyla da bunlardan doğuyormuş gibi görünürler.

Emek-gücü, sermaye ve toprak sahipliği, metaların, bunların sahiplerinin payına düşen çeşitli değer öğelerinin nedenleridir, ve dolayısıyla, kendilerini bunlar için gelire dönüştürmüşlerdir. Ne var ki, değer, gelire dönüşmekten doğmaz; değer gelire çevrilebilmesinden önce, bu biçimi alabilmesinden önce, varolması gerekir. Bunun tersinin doğru olduğu yanılmasa, bu üç öğenin birbirleriyle bağıntısı bakımından nispî büyüklüklerinin farklı yasalara göre belirlendiği ve bunların, metaların kendi değerleriyle bağlantılarının ve bu değerlerle sınırlandırılmalarının kendilerini yüzeyde hiç açığa vurmamalarıyla desteklenmektedir.

İkinci olarak : Ücretlerde genel bir yükselme ya da düşmenin, genel kâr oranında zıt yönde bir harekete yolaçarak —diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla— o üretim alanındaki sermayenin ortalama bileşimine bağlı olarak, çeşitli metaların üretim-fiyatlarını değiştirdiğini, yani bazıları yükselttiğini ve bazılarını da düşürdüğünü görmüş bulunuyoruz. Şu halde, deneyim burada gösteriyor ki, hiç değilse bazı üretim alanlarında, bir metanın ortalama fiyatı, ücretler yükseldiği için yükselmekte, düştüğü için düşmektedir. Ama bu “deneyim”, ücretlerden bağımsız olan meta değerinin gizlice bu değişimleri düzenlediğini göstermemektedir. Bununla birlikte, eğer ücretlerdeki yükselme yerel ise ve yalnız belli bir üretim alanında özel koşulların sonucu olarak yer almış ise, bu metaların fiyatlarında buna tekabül eden nominal bir yükselme olabilir. Bir tür metanın nispî değerindeki, ücretlerin aynı kaldığı diğer türlere göre görülen bu yükselme, bu durumda yalnızca artı-değerin çeşitli üretim alanları arasında tekdüze dağılımında yerel olarak görülen bu bozukluğa karşı bir tepki, özel kâr oranlarının, genel kâr oranına eşitlenmesinin bir aracıdır. “Deneyim” bu durumda da gene ücretlerin, fiyatı belirlediğini göstermektedir. Böylece, bu her iki durumda da deneyim, ücretlerin, meta-fiyatlarını belirlediğini göstermektedir. Ama “deneyim”, bu iç bağıntının gizli nedenini göstermemektedir. Üstelik: emeğin ortalama fiyatı, yani emek-gücünün değeri, gerekli geçim araçlarının üretim-fiyatı ile belirlenir. Bu ikincisi yükselir ya da düşerse, ilki de buna bağlı olarak yükselir ya da düşer. Böylece, deneyim, gene, ücretler ile metaların fiyatları arasında bir bağın varlığını göstermektedir. Ne var ki, bazan neden, sonuç, sonuç da neden gibi görünebilir; tıpkı piyasa-fiyatı hareketlerinde, gönenç dönemlerinde ücretlerin kendi ortalamasının üzerine yükselmesinin, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarının üzerine yükselmesine ve ardından da ücretlerin, kendi ortalamasının altına düşmesinin, piyasa-fiyatlarının, üretim-fiyatlarının altına düşmesine tekabül etmesi gibi. Üretim-fiyatlarının, metaların değerlerine tabi olmalarına, piyasa-fiyatlarının dolanan hareketleri dışında, ücretler yükseldiğinde, kâr oranının düşmesi, ücretler düştüğünde, kâr oranının yükselmesi deneyiminin daima *prima facie* tekabül etmesi gerekirdi. Ama görmüş olduğumuz gibi, kâr oranı, ücret hareketlerinden bağımsız olarak, değişmeyen sermayenin değerindeki hareketlerle belirlenebilir; şu halde, ücretler ile kâr oranı,

ters yönde hareket edecek yerde, aynı yönde hareket edebilir, birlikte yükselir ya da düşebilir. Artı-değer oranı kâr oranı ile doğrudan çakışır olsaydı, bu olanaksız bir şey olurdu. Bunun gibi, ücretler, geçim araçlarının fiyatlarındaki artma nedeniyle yükselse bile, kâr oranı, emeğin yoğunluğundaki artış ya da işgünündeki uzama nedeniyle aynı kalabilir ya da hatta yükselebilir. İşte bütün bu deneyimler, değer öğelerinin bağımsız ve çarpıtılmış biçimlerinin yarattığı yanılsamayı, yani ya ücretlerin tek başına, ya da ücretler ile kârın birarada metaların değerlerini belirledikleri yanılsamasını desteklemektedir. Bir kez böyle bir yanılsama, ücretler bakımından ortaya çıktı mı, bir kez, emeğin fiyatı ile, emeğin yarattığı değer çakışır gibi görünürse aynı şey otomatik olarak kâr ve rant da uygulanır. Bunların fiyatının, yani bunların para-ifadelerinin artık, emekten ve emeğin yarattığı değerden bağımsız olarak saptanması zorunlu hale gelmiş olur.

Üçüncü olarak : Diyelim ki, doğrudan deneyimlere göre, bir metanın değerleri ya da —yalnızca bu değerlerden bağımsızmış gibi görünen— üretim-fiyatları, piyasa-fiyatındaki sürekli dalgalanmaların devamlı telafisi yoluyla düzenleyici ortalama fiyatlar şeklinde egemen olmak yerine, metanın piyasa-fiyatlarıyla daima çakışsın. Ayrıca, gene diyelim ki, yenden-üretim, daima aynı değişmeyen koşullar altında yapılsın, yani emeğin üretkenliği, sermayenin bütün öğelerinde aynı kalsın. Ensonu, diyelim ki, meta-ürünün, yeni bir emek miktarının —yani yeni üretilen bir değer— üretim araçlarının değerine eklenmesiyle oluşan değer ögesi, daima değişmeyen oranlarda, ücretlere, kâr ve rant bölünsün ve böylece, fiilen ödenen ücret daima doğrudan doğruya, emek-gücünün değeri ile; fiilen gerçekleşen kâr, toplam artı-değerin, ortalama kâr oranı gereğince, toplam sermayenin her bağımsız işlev yapan kısmının payına düşen kısmı ile çakışsın; ve fiili rant, daima, bu esasa göre toprak rantının normal olarak içersinde kaldığı çerçeve ile sınırlı olsun. Kısacası, toplumsal olarak üretilen değerlerin bölünmesinin ve üretim-fiyatlarının düzenlenmesinin, kapitalist esasa göre yer aldığını, ama rekabetin işe karışmadığını varsayalım.

Bu varsayımlar altında, yani metaların değeri değişmese ve böyle görünse; meta-ürünün kendisini gelirlere ayırtıran değer ögesi, değişmeyen bir büyüklük olarak kalsa ve daima böyle görünse; ve ensonu, bu veri olan ve değişmeyen değer ögesi daima değişmeyen olarak, ücretlere, kâr ve rant bölünse —bütün bu varsayımlar altında bile, gerçek hareket, zorunlu olarak ters bir biçimde görünür—; önceden veri olan bir değer, karşılıklı bağımsız değer biçimlerine bürünen üç kısma ayrılması şeklinde değil de, tam tersine, bu değer, bağımsız ve herbirisi kendi başına belirlenmiş öğelerin —ücretler ile kâr ve toprak rantının— toplamından oluşması şeklinde görünür. Bu yanılsama zorunlu olarak ortaya çıkar, çünkü, bireysel sermayelerin ve bunların ürettikleri metaların gerçek hareketlerinde, metaların değerinin bölünmesi, bu bölünmenin ön-

koşulu olarak değil de, tersine, bu değerın bölündüğü öğeler, metaların değerinin önkoşulu olarak görünür. Önce, görmüş olduğumuz gibi, her kapitaliste, metaların maliyet-fiyatı, belli bir büyüklük olarak görünür, ve gerçek üretim-fiyatında da böyle görünmeye devam eder. Ne var ki, maliyet-fiyatı, değişmeyen sermayenin değerine, yatırılan üretim araçlarına, *artı*, emek-gücünün değerine eşittir; ama bu değer, üretimi yürüten kapitaliste, emeğin fiyatının irrasyonel biçiminde görünür, böylece ücretler de aynı anda, emekçinin geliri şeklinde görünür. Emeğin ortalama fiyatı, veri olan bir büyüklüktür, çünkü, emek-gücünün değeri, herhangi bir meta gibi, yeniden-üretimi için zorunlu gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Ama, metaların değerinin ücretlerde somutlaşan kısmına gelince, bu ücret biçimine o, kapitalistin emekçiye, kendi ürününden düşen payı ücret biçiminde vermiş olmasından girmez, emekçi kendi ücretleri için bir eşdeğer ürettiği için o, bu biçimi alır: yani emekçinin, günlük ya da yıllık emeğinin bir kısmı, emek-gücünün fiyatının içerdiği değeri üretir. Şu da var ki, ücretler, kendisine tekabül eden eşdeğer üretilmeden önce, bir sözleşme ile saptanır. Meta ve metanın değeri henüz üretilmeden önce büyüklüğü veri olan bir fiyat ögesi olarak, maliyet-fiyatının bir kısmı olarak ücretler, dolayısıyla, metanın toplam değerinden bağımsız bir biçimde kendisini ayıran bir kısım olarak değil, tersine, bu değeri önceden belirleyen belli bir büyüklük, yani fiyat ve değerın yaratıcısı olarak görünür. Metaların maliyet-fiyatında ücretlerin oynadığı bu role benzer bir rolü, ortalama kâr, metaların üretim-fiyatlarında oynar, çünkü üretim-fiyatı, maliyet-fiyatı, *artı*, yatırılan sermaye üzerinden ortalama kâra eşittir. Bu ortalama kâr, kapitalistin kafasında ve hesabında, pratikte yalnızca sermayelerin bir yatırım alanından bir başkasına aktarılmasını belirlemesi bakımından düzenleyici bir öge olarak görünmekle kalmaz, ayrıca, onun için, uzun dönemleri içersine alan yeniden-üretim sürecini kapsayan bütün satış ve sözleşmelerde belirleyici bir ögeyi de temsil eder. Ama böyle düşünüldüğü sürece o, önceden varolan bir büyüklük olup, gerçekte, herhangi belli bir üretim alanında üretilen değer ve artı-değerden bağımsızdır ve dolayısıyla da her üretim alanına yatırılan bütün bireysel sermayeler için bu hatta daha da fazla geçerlidir. Değerin bölünmesinin bir sonucu olarak görünmekten çok, o kendisini metaların üretim sürecinde önceden varolduğu gibi bizzat metaların ortalama fiyatının belirleyicisi, değerin yaratıcısı olarak görünür. Gerçekten de artı-değer, çeşitli kısımlarının, karşılıklı ve tamamen birbirinden bağımsız biçimlere ayrılması nedeniyle, daha da somut bir şekilde, meta-değerin yaratılması için bir önkoşul olarak görünür. Ortalama kârın bir kısmı, işlev yapan kapitalistin karşısına, metaların üretiminden ve değerinden önce varolduğu kabul edilen bağımsız bir öge olarak, faiz biçimi içersinde çıkar. Faizin büyüklüğü ne kadar fazla dalgalarursa dalgalandıysın, her an ve her kapitalist için, bireysel kapitalist olarak ürettiği metaların maliyet-fiyatına giren belli bir büyüklüktür. Aynı rolü, tarımsal kapi-

talistler için, sözleşmeyle saptanan kira parası biçiminde, öteki işadamları için işyerlerine ait kira biçiminde toprak rantı oynar. Artı-değerin bölündüğü bu parçalar, bireysel kapitalist için maliyet-fiyatının öğeleri olarak veri olduğu için, tersine, artı-değerin yaratıcıları olarak görünür; tıpkı, ücretlerin, öteki kısmının yaratıcıları olması gibi, metaların fiyatının bir kısmının yaratıcıları olarak görünür. Meta-değerin parçalanması ile ortaya çıkan bu ürünlerin, daima değer oluşumunun bir önkoşulu gibi görünmesinin sırrı gayet basittir; kapitalist üretim tarzı, öteki üretim tarzları gibi, yalnız maddî ürünleri sürekli yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda, toplumsal ve ekonomik ilişkileri kendisine özgü ekonomik biçimleri de yaratır. İşte bu nedenle sonuçları, sanki sürekli olarak öngördüğü koşullar, öngördüğü koşullar da sanki onun sonuçları gibi görünürler. İşte bu, aynı ilişkilerin sürekli yeniden-üretimlerini, bireysel kapitalist, apaçık ve kuşkuylanılmaz bir olgu olarak kabul eder. Kapitalist üretim tarzı böyle devam ettiği sürece, yeni eklenen emeğin bir kısmı kendisini devamlı ücretlere, bir başka kısmı kâra (faiz ve girişim kârına) ve bir üçüncüsünü de ranta ayırıştırır. Çeşitli üretim kurumları arasındaki sözleşmelerde bu daima varsayılır ve bu varsayım, nispî oranlar, tek tek durumlarda ne derece dalgalanma gösterirse de doğrudur. Değerin biçimlerinin karşı karşıya geldikleri kesin biçimler, sürekli olarak yeniden üretildikleri için önceden varsayıllırlar, ve sürekli olarak önceden varsayıldıkları için sürekli olarak yeniden-üretilirler.

Hiç kuşkusuz, deneyim ve görüngüler, şimdi, kapitalistin, değer belirlenmesinde biricik etken olarak gördüğü piyasa-fiyatlarının, büyüklüklerini ilgilendirdiği kadarıyla, böyle bir bekleyişe hiç bir şekilde bağlı olmadığını, ve bunların, faizin ya da rantın yüksek ya da düşük tutulmasına tekabül etmediklerini gösterir. Ama piyasa-fiyatları, ancak kendi değişiklikleri içersinde sabittir, ve uzun dönemler üzerinden hesaplanan ortalamaları, değişmeyen ve dolayısıyla da son tahlilde piyasa-fiyatları üzerinde egemen olan büyüklükler olarak, ücretlerin, kâr ve rantın ayrı ayrı ortalamalarından meydana gelirler.

Ote yandan, düşünülürse, şurası da açıkça görülür ki, değer üretiminde önceden varsayıldığı ve, maliyet-fiyatı ile üretim-fiyatında bireysel kapitalistçe varsayıldığı gibi eğer ücretler ile kâr ve rant, değer yaratıcıları iseler, değeri her metanın üretimine veri olarak giren değişmeyen kısmın da bir değer yaratıcısı olması gerekir. Ne var ki, sermayenin bu değişmeyen kısmı, metalar ve dolayısıyla da meta-değerler toplamından başka bir şey değildir. Bu durumda bizim, meta-değerin, meta-değerin yaratıcısı ve nedeni olduğu gibi saçma bir totolojiye düşmemiz kaçınılmaz olur.

Bununla birlikte, eğer kapitalist bu konuda biraz düşünecek olsa —ve kapitalist olarak onun düşünceleri yalnızca kendi çıkarları ve kendi çıkarlarına dönük güdülerinin egemenliği altındadır— deneyimler, ona, kendi ürettiği ürünün, sermayenin değişmeyen kısmı olarak öteki üre-

tim alanlarına girdiğini ve öteki üretim alanlarının ürünlerinin de, kendi ürününe, sermayenin değişmeyen kısımları olarak girdiğini gösterirdi. Kendi yeni üretimini ilgilendirdiği kadarıyla ek değer, kapitaliste göre, ücretlerin, kâr ve rantın büyüklükleri tarafından oluşturulduğuna göre, aynı şey, öteki kapitalistlerin ürünlerinden oluşan değişmeyen kısım için de doğrudur. Ve böylece, sermayenin değişmeyen kısmının fiyatı ve dolayısıyla, metaların toplam değeri, kendisini, açıklanması olanaksız bir biçimde de olsa, son tahlilde, değer in hepsi de farklı yasalarla düzenlenen ve farklı kaynaklardan doğan, bağımsız yaratıcı öğelerinin, —ücretler ile kâr ve rantın— eklenmesinden meydana gelen bir değerler toplamına indirgenmiş olur.

Dördüncü olarak : Metaların değerleri üzerinden satılıp satılmamasının, dolayısıyla, değerin kendisinin belirlenmesinin bireysel kapitalist için hiç bir önemi yoktur. Bu, daha başlangıçtan, onun ardında yer alan ve onun dışındaki koşulların denetimi altında bulunan bir süreçtir, çünkü, her üretim alanında, düzenleyici ortalama fiyatları oluşturan değerler değil, farklı üretim-fiyatlarıdır. Değerin belirlenmesi, her özel üretim alanında bireysel kapitalist ile sermayeyi, ancak, emeğin üretkenliğindeki yükselme ya da düşme sonucu, metaların üretimi için daha az ya da daha fazla emek gereksinmesinin, bir durumda onun, o günkü piyasa-fiyatları üzerinden fazladan kâr elde etmesini sağladığı halde, diğer durumda, ürünün ya da bireysel metanın bir kısmına daha fazla ücret, daha fazla değişmeyen sermaye ve dolayısıyla daha fazla faiz düşmesi nedeniyle metaların fiyatını yükseltmeye zorlaması ölçüsünde ilgilendirir ve etkili olur. Şu halde bu, onu, ancak, kendisi için metaların üretim maliyetini yükselttiği ya da düşürdüğü ölçüde, dolayısıyla yalnızca, durumunu olağan-dışı hale getirdiği ölçüde ilgilendirir.

Buna karşılık, ücretler, faiz ve rant, ona, yalnız, girişim kârını, işlev yapan kapitalist olarak kârdan payına düşen kısmı gerçekleştirebileceği fiyatın değil, aynı zamanda yeniden-üretim in sürekli olabilmesi için metalarını satabileceği fiyatın da sınırlarını düzenleyen etmenler olarak görünür. Ücretler, faiz ve rant tarafından belirlenen kendi maliyet-fiyatını aşan belirli fiyatlar üzerinden, normal ya da daha büyük bir girişim kârını sağlaması koşuluyla, metalarında somutlaşmış değer ve artı-değeri satış yoluyla gerçekleştirip gerçekleştirmemesinin onun için hiç bir önemi yoktur. Sermayenin değişmeyen kısmı dışında, ücretler ile faiz ve kâr, ona, işte bu nedenle, meta-fiyatın sınırlandırıcı ve dolayısıyla da, üretken belirleyici öğeleri olarak görünürler. Örneğin, ücretleri, emek-gücünün değerinin altına, yani normal düzeyinin altına düşürmeyi, düşük bir faiz oranıyla sermaye elde etmeyi, rant için normal miktarın altında kira ödemeyi becerdiği sürece, ürününü, değerinin ya da hatta genel üretim-fiyatının altında satması ve böylece metaların içerdiği artı-emeğin bir kısmını bedavadan elden çıkartması ona vız gelir. Aynı şey, sermayenin değişmeyen kısmı için de geçerlidir. Bir sanayici, diyelim, hammaddele-

rini üretim-fiyatının altında satın alabilirse, bunu mamul üründe, üretim-fiyatının altında satsa bile, bu, onu zarara karşı korur. Meta-fiyatın, ödenmesi, bir eşdeğerle yerine konulması gereken öğelerini aşan fazlalık aynı kaldığı ya da arttığı takdirde, sanayicinin girişim kârı, aynı kalır ya da hatta artar. Sanayicinin ürettiği metaların üretimine, belli fiyat büyüklükleri olarak giren üretim araçlarının değeri dışında bu üretime, sınırlayıcı ve düzenleyici fiyat büyüklükleri olarak giren şey, ücretler ile faiz ve ranttır. Dolayısıyla da bunlar, ona metaların fiyatını belirleyen öğeler gibi görünürler. Onun açısından girişim kârı, ya piyasa-fiyatlarının, rekabetin raslantıya bağlı koşullarına uygun olarak, metaların yukarda sözü edilen fiyat öğeleri tarafından belirlenen kendi değerlerini aşan fazlalık tarafından belirleniyormuş gibi görünür; ya da, bu kârın kendisi, piyasa-fiyatları üzerinde belirleyici bir etki yaptığı ölçüde, kendisi de, alıcılar ile satıcılar arasındaki rekabete bağlıymış gibi görünür.

Bireysel kapitalistler arasındaki rekabette olduğu kadar, dünya piyasasındaki rekabette de, hesaplara değişmeyen ve düzenleyici büyüklükler olarak giren, ücretlerin, rant ve faizin, veri olan ve varsayılan büyüklükleridir; bunlar, değiştirilmesi olanaksız büyüklükler anlamında değil de, her ayrı durumda veri olan ve sürekli, dalgalanması piyasa-fiyatları için değişmeyen sınırları oluşturan büyüklükler anlamında değişmezdirler. Örneğin, dünya piyasasındaki rekabette bu, yalnızca metaların o günkü ücretler, faiz ve rant ile mi, yoksa o günkü piyasa-fiyatları altında mı, yani karşılık olarak bir girişim kârı gerçekleştirerek mi, elverişli bir şekilde satılabileceği sorundur. Bir ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı düşük olduğu halde, kapitalist üretim tarzı genellikle gelişmemiş olduğu için, sermaye üzerinden faiz yüksek ise, buna karşılık da bir başka ülkede, ücretler ile toprağın fiyatı nominal olarak yüksek olduğu halde, sermaye üzerinden faiz düşük ise, kapitalist, bir ülkede nispeten daha fazla emek ve toprak, ötekinde nispeten daha fazla sermaye kullanır. Bu etmenler, bu iki kapitalist arasında rekabet olasılığı ölçüsünde, belirleyici öğeler olarak hesaba girerler. Şu halde burada, deneyimler, teorik olarak ve kapitalistin kendi çıkar hesapları açısından pratik olarak göstermektedir ki, metaların fiyatı, ücretler, faiz ve rant tarafından, emeğin, sermayenin ve toprağın fiyatı tarafından belirlenmektedir, ve fiyatın bu öğeleri gerçekten fiyatı oluşturan düzenleyici etmenlerdir.

Kuşkusuz burada geriye, varsayılmayan, ama metaların piyasa-fiyatından doğan bir öğe, yani yukarda sözü edilen öğelerin —ücretler, faiz ve kârın— eklenmesiyle oluşan maliyet-fiyatı üzerindeki fazlalık kalıyor. Bu dördüncü öğe, her tek ve ayrı durumda rekabet tarafından ve ortalama durumda —kendisi de bu aynı rekabet tarafından ama ancak daha uzun dönemlerde düzenlenen— ortalama kâr tarafından belirleniyormuş gibi görünür.

Beşinci olarak : Kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde, içersinde yeni eklenen emeğin temsil edildiği değerin, gelir, ücretler, kâr ve toprak-rantı

biçimlerine bölünmesi öylesine doğal bir hale gelmiştir ki, bu yöntem (toprak rantını incelerken örneklerini verdiğimiz tarihin daha önceki aşamaları bir yana bırakılırsa), gelirin bu biçimleri için gerekli önkoşulların bulunmadığı yerlerde bile uygulanır olmuştur. Yani benzeşim yoluyla her şey bu gelir biçimleri içersine sokulmuştur.

Bağımsız bir emekçi —gelirin her üç biçimi de uygulanma olasılığı olduğu için bir küçük çiftçiyi alalım— kendisi adına çalıştığı ve kendi ürününü sattığı zaman, önce o, kendi kendisini emekçi olarak kullanan, kendi işvereni (kapitalist) olarak, sonra da, kendisinden kendi kiracısı olarak yararlanan, kendi kendisinin toprak sahibi olarak düşünülmüştür. Ücretli işçi olarak kendi kendisine ücret ödemekte kapitalist olarak kendi kendisine kâr vermekte, toprak sahibi olarak kendi kendisine rant ödemektedir. Kapitalist üretim tarzı ile, buna tekabül eden ilişkiler, toplumun genel temeli olarak kabul edilirse bu benzeşim doğrudur, çünkü o, emeği sayesinde değil, üretim araçları üzerindeki mülkiyeti —burada bu, sermayenin genel biçimi olarak kabul edilmiştir— sayesinde kendi artı-emeğine elkoyacak durumdadır. Üstelik, ürünlerini meta olarak ürettiği ve dolayısıyla bu metaların fiyatına tâbi olduğu (böyle olmasa bile bu fiyat hesaplanabilir) ölçüde, gerçekleştirebileceği artı-emek miktarı, kendi büyüklüğüne bağlı olmayıp, genel kâr oranına bağlıdır; bunun gibi, genel kâr oranı tarafından belirlenen artı-değer miktarı üzerindeki her fazlalık da gene, onun harcadığı emeğin miktarı ile belirlenmemiştir, ama o buna sırf toprağın sahibi olduğu için elkoyabilmektedir. Kapitalist üretim tarzına tekabül etmeyen böyle bir üretim tarzı, böylece onun gelir biçimleri altına —bir ölçüde pek de yanlış olmayarak— sokulabildiğine, kapitalist ilişkilerin, bir üretim tarzının doğal ilişkileri olduğu üzerine olan yanılsama daha da güçlendirilmiş oluyor.

Hiç kuşkusuz, eğer ücretler, kendi genel temeline, yani üreticinin kendi emeğinin ürününün, emekçinin bireysel tüketimine geçen kısmına indirgenecek olursa; eğer biz, bu kısmı, kendi kapitalist sınırlarından kurtarır, ve bunu bir yandan, toplumun mevcut üretkenliğinin (yani, onun kendi bireysel emeğinin toplumsal üretkenliğini, gerçekten toplumsal üretkenlik olarak alırsak) izin verdiği, öte yandan, kişiliğinin bütünüyle gelişmesinin gerektirdiği tüketim hacmine kadar genişletirsek; ve üstelik de, artı-emek ile artı-ürünü, toplumun o günkü üretim koşulları altında, bir yandan, sigorta ve yedek fonlar yaratmak, öte yandan, yeniden-üretimi toplumsal gereksinmelerin öngördüğü boyutlara doğru sürekli genişletmek için gerekli ölçüye indirirsek; ensonu eğer, N° : 1 (gerekli-emek) ile N° : 2'ye (artı-emek), toplumun gelişmemiş ve çalışma yetisini yitirmiş üyeleri adına, gücü-kuvveti yerinde olan üyelerince daima harcanması gerekli emek kitlesini katarsak, kısacası, hem ücretleri ve hem de artı-değeri, hem gerekli ve hem de artı-emeği, kendi özgül kapitalist niteliklerinden sıyrıp atarsak, geriye kuşkusuz bu biçimler değil, yalnızca, bütün toplumsal üretim tarzlarında ortak olan özleri kalır.

Ne var ki, bu benzeştirme yöntemi, daha önceki egemen üretim tarzlarının da, örneğın feodalizmin de karakteristiğı idi. Feodalizme hiç bir şekilde uygun düşmeyen, onun çok ötesinde bulunan üretim ilişkileri, feodal ilişkiler altına sokulmuştu; örneğın İngiltere’de, sırf parasal yükümlölükleri olan ve yalnızca adı feodal olan, (şövalyenin hizmetindeki ayrıcalıktan farklı olarak) ortak tasarruf hakkı ayrıcalığı gibi.

BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

YILLIK yeni eklenen emek tarafından yeni eklenen değer —ve dolayısıyla da yıllık ürünün içersinde bu değerın temsil edildiğı ve toplam üründen çekilebilen ve ayrılabilen kısmı—, böylece, gelirin üç farklı biçimine giren üç kısma ayrılırlar; bu biçimler, bu değerın bir kısmının emek-gücünün sahibine, diğer kısmının sermaye sahibine ve bir üçüncüsünün toprak mülkiyeti sahibine ait olduğunu ya da onun payına düştüğünü ifade eder. Öyleyse bunlar, bölüşüm ilişkileri ya da biçimleridir, çünkü bunlar, yeni üretilen toplam değerın, çeşitli üretim etmenlerinin sahipleri arasında bölüşüm ilişkilerini ifade ederler.

Yaygın görüş açısından bu bölüşüm ilişkileri, doğal ilişkiler şeklinde doğrudan doğruya her türlü toplumsal üretimin niteliğinden, genellikle insanın üretim yasalarından doğan ilişkiler olarak görünürler. Aslında, kapitalist-öncesi toplumların, başka türden bölüşüm biçimleri gösterdikleri yadsınamaz, ama bunlar, gelişmemiş, yetkinleşmemiş, kılık değiştirmiş, kendi en saf ifadelerine ve en yüksek biçimlerine henüz kavuşmamış ve, doğal bölüşüm ilişkilerinin farklı görünüm kazanmış biçimleri olarak yorumlanırlar.

Bu anlayışın biricik doğru yanı şudur: Herhangi bir toplumsal üretim biçiminin varlığı kabul edilirse (örneğin, ilke Hint komünleri ya da Perulu kabilelerin daha üst düzeyde gelişmiş komünizmi gibi) emeğin,

ürünü —üretken biçimde tüketilen kısmı dışında— doğrudan doğruya, üreticiler ile aileleri tarafından bireysel olarak tüketilen kısmı ile, daima artı-emeği oluşturan kısmı —bu artı-emeğin ürünü, nasıl bölünürse bölünsün ve toplumsal gereksinmelerin temsilcisi olarak işlev yapan kim olursa olsun daima genel toplumsal gereksinmeleri karşılamak için hizmet eder— arasında daima bir ayırım yapılabilir. Şu halde, çeşitli bölüşüm biçimlerinin özdeşliği yalnızca şu sonucu verir: eğer biz, bunları, kendi farklılıklarından ve özgül biçimlerinden soyutlar ve benzemeyen yönlerinden ayrı olarak yalnız bunların birliğini gözönünde bulundurursak, bunlar özdeşler.

Ne var ki, biraz gelişmiş ve eleştirici bir zekâ, bölüşüm ilişkilerinin tarih içersinde gelişim niteliğini kabul eder,^{56a} ama, gene de, insan doğasından doğan ve dolayısıyla da bütün tarihsel gelişmelerden bağımsız olan, üretim ilişkilerinin kendi değişmeyen niteliğine daha bir inatla sarılır.

Buna karşılık, kapitalist üretim tarzının bilimsel tahlili, bunun tersini, özgül tarihsel nitelikleri olan özel türde bir üretim tarzı olduğunu ortaya koymaktadır; diğer herhangi bir özgül üretim tarzı gibi o da, toplumsal üretici güçlerin belli bir düzeyde bulunmasını öngörür ve bunların gelişme biçimlerini kendi tarihsel önkoşulu olarak kabul eder: bu önkoşulun kendisi, daha önceki sürecin tarihsel sonucu olup, yeni üretim süreci, veri olan bu temele dayanarak devam eder; bu özgül, tarihsel olarak belirlenmiş üretim tarzına tekabül eden üretim ilişkileri —bunlar, insanların, kendi toplumsal yaşamlarının yaratılmasında, toplumsal yaşam süreci boyunca girdikleri ilişkilerdir—, özgül, tarihsel ve geçici bir niteliğe sahiptirler; ve ensonu, bu üretim ilişkileri ile temelde özdeş olan bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinin öteki yüzlerini oluştururlar, dolayısıyla her ikisi de aynı tarihsel geçici niteliği paylaşırlar.

Bölüşüm ilişkilerinin incelenmesinde, ilk çıkış noktası, yıllık ürünün ücretler, kâr ve rant arasında bölüşüldüğü iddiası oluyor. Ama sorun bu biçimde ortaya konursa, yanlış ifade edilmiş olur. Ürün, bir yanda sermayeye, öte yanda gelire bölünmüş oluyor. Bu gelirlerden bir tanesi, ücretler, kendi başına gelir biçimini, önce emekçinin karşısına *sermaye biçiminde* çıkmadan, bu emekçinin gelir biçimini almaz. Üretilmiş emek araçlarının ve genellikle emek ürünlerinin, sermaye olarak, doğrudan üreticiler ile karşı karşıya gelmeleri, daha başlangıçta, emeğin maddî koşullarını, emekçilerle ilişkisi yönünden, dolayısıyla bizzat üretim sırasında, üretim araçları sahipleri ile ve kendi aralarında girdikleri belirli ilişkilerin belirli toplumsal niteliğini belirtir. Bu emek koşullarının sermayeye dönüşmesi ise, doğrudan üreticilerin topraktan yoksun bırakılmalarını, ve dolayısıyla da belli bir toprak mülkiyeti biçimini belirtir.

Ürünlerin bir kısmı sermayeye dönüşmemiş olsaydı, öteki kısmı, ücret, kâr ve rant biçimine giremezdi.

^{56a} J. Stuart Mill, *Some Unsettled Questions in Political Economy*, London 1844.

Öte yandan, kapitalist üretim tarzı bir yandan üretim koşullarının bu belirli toplumsal biçimini öngörürken, bir yandan da bunu sürekli olarak yeniden üretir. Yalnız maddî ürünleri üretmekle kalmaz, bu ürünlerin üretildiği üretim ilişkilerinin ve böylece de buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretir.

Hiç kuşkusuz, bizzat sermayenin (toprak mülkiyetini kendi karşıtı olarak içermektedir) zaten bir işbölümü öngördüğü söylenebilir: emekçinin emek koşullarından yoksunlaştırılması, bu koşulların bir azınlığın elinde yoğunlaşması, diğerlerinin elinde de toprak mülkiyetinin toplanması, kısacası ilkel birikimle ilgili kısımda (Buch I, Kap. XXIV)* incelenmiş bulunan bütün ilişkiler. Ne var ki bu bölüşüm, üretim ilişkileri ile karşıtlık halinde bulunan tarihsel nitelikte yüklü bulunan bölüşüm ilişkileri ile anlatılmak istenilenden bütünü farklıdır. Orada anlatılmak istenen şey, ürünün bireysel tüketime giren kısmı üzerindeki çeşitli haklardır. Oysa sözü edilen bölüşüm ilişkileri, tersine, üretim ilişkileri içersinde, doğrudan üreticilere karşıt olarak, üretimi yürüten belli kimselerce yerine getirilen özel toplumsal işlevlerin temelidir. Bunlar, bizzat üretim koşulları ile bunların temsilcilerine, özgül toplumsal bir nitelik verirler. Üretimin tüm niteliğini ve hareketinin bütününe belirlerler.

Kapitalist üretim daha başlangıçta iki karakteristik özelliklerle ayrılır.

Birincisi. Ürünlerini metalar olarak üretir. Meta üretmesi olgusu onu öteki üretim tarzlarından ayırmaz; ama, meta olmanın, ürünlerinin egemen ve belirleyici karakteristiği olması olgusu, onu diğer üretim tarzlarından ayırır. Bunun ilk ve başlıca anlamı, emekçinin, bizzat, sırf meta satıcısı olarak ve dolayısıyla serbest ücretli-emekçi olarak ortaya çıkması, böylece emeğin genellikle ücretli-emek olarak kendisini ortaya koymasısıdır. Yukarda söylenmiş olanlar gözönünde bulundurulursa, sermaye ile ücretli-emek arasındaki ilişkinin, üretim tarzının tüm niteliğini belirlediğini yeni baştan göstermek gereksiz olacaktır. Bu üretim tarzının bellibaşlı araçları, kapitalist ilc ücretli-emekçi, bu nitelikleriyle, yalnızca, sermaye ile ücretli-emeğin somutlaşması, kişileşmesidir; toplumsal üretim sürecinin bireyler üzerine damgaladığı belirli toplumsal niteliklerdir; bu belirli toplumsal üretim ilişkilerinin ürünleridir.

1) ürünün meta olarak ve 2) metanın, sermayenin ürünü olarak niteliği, bütün dolaşım ilişkilerini, yani ürünlerin geçmek zorunda oldukları ve içersinde belirli toplumsal niteliklere büründükleri belirli toplumsal süreci zaten belirlemiş olur; gene bu, üretim araçlarının, kendi ürünlerinin değerini genişlettikleri ve, ya geçim ya da üretim araçlarına yeniden çevrildikleri belirli ilişkilerin de saptanmış olduğunu belirtir. Ama, bunun dışında bile, değerın tüm belirlenmesi ve toplam üretimin değerler tarafından düzenlenmesi meta olarak ürünün ya da, kapitalist biçimde üretilen meta olarak metanın yukarda sözü edilen iki özelliğinden doğar. Değerin bu tamamen özgül biçiminde emek, bir yandan, sırf toplumsal

* *Kapital*, Birinci Cilt, Sekizinci Kısım. — *Ed.*

emek olarak egemen durumdadır; öte yandan da, bu toplumsal emeğin dağılımı, ürünlerinin karşılıklı bütünlenmesi ve değişimi, toplumsal mekanizma içersine sokulması ve onun boyunduruğu altına girmesi, bireysel kapitalistlerin raslantıya bağlı ve birbirleriyle çelişkili davranışlarına bırakılmıştır. Bu bireysel kapitalistler, birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıktıkları ve herkes, malını elden geldiğince pahalıya satmak peşinde olduğu için (görünüşte, üretimin düzenlenmesinde bile sırf kendi özgür iradesiyle hareket etmektedir), iç yasa, ancak bunların rekabeti, birbirleri üzerindeki karşılıklı baskıları yoluyla etkisini göstermekte, böylece de sapmalar birbirlerini yoketmektedir. Ancak bireysel araçlar karşısında bir iç yasa olarak, kör bir doğa yasası olarak, değer yasası, etkisini burada gösterir ve, raslansal dalgalanmalar ortasında üretimin toplumsal dengesini sürdürür.

Ayrıca, meta ve hele sermayenin ürünü olarak meta, tüm kapitalist üretim tarzını karakterize eden, üretimin toplumsal özelliklerinin maddeleşmesi ve üretimin maddî temellerinin kişileşmesi anlamını zaten içermiş durumdadır.

Kapitalist üretim tarzının *ikinci* ayırdedici özelliği, üretimin dolaysız amacı ve belirleyici dürtüsü olarak artı-değer üretimidir. Sermaye, özü bakımından, sermaye yaratır ve bunu, ancak, artı-değer üretmesi ölçüsünde yapar. Nispî artı-değeri irdelerken ve ayrıca, artı-değerin kâra dönüşmesini gözden geçirirken, kapitalist döneme özgü bir üretim tarzının buna nasıl dayandığını görmüştük: bu, emeğin toplumsal üretici güçlerindeki gelişmenin özel bir biçimi idi, ama emekçinin karşısına, sermayenin bağımsız hale gelmiş güçleri olarak çıkıyor ve dolayısıyla, emekçinin kendi gelişmesi ile tam bir karşıtlık halinde bulunuyordu. Değer ve artı-değer elde edilmesine dönük bir üretim, incelemelerimiz sırasında gösterildiği gibi, metanın üretimi için gerekli emek-zamanını azaltmak, yani değerini o günkü fiilî ortalamanın altına düşürmek için sürekli bir eğilimin etkin olduğunu gösterir. Maliyet-fiyatını en alt düzeyine indirme eğilimi, emeğin toplumsal üretkenliğini artırmak için en güçlü bir manivela halini alır; ama burada bu artış, yalnızca sermayenin üretkenliğindeki sürekli bir yükselme gibi görünür.

Kapitalistin, doğrudan üretim sürecinde, kişileşmiş sermaye olarak elde ettiği otorite, üretimin yöneticisi ve egemeni sıfatıyla yerine getirdiği toplumsal işlev özünde, köleler, serfler, vb. aracılığı ile yapılan üretimde görülen otoriteden farklıdır.

Kapitalist üretim tarzında, doğrudan üretici kitlesi, kendi üretimlerinin toplumsal karakteri ile, sıkı bir otorite ve tam bir hiyerarşi halinde düzenlenmiş toplumsal emek-süreci mekanizması halinde karşı karşıya gelirler —ama bu otoriteye onlar, yalnızca, emeğin karşısında yer alan, emek araçlarının kişileşmesi şeklinde sahiptirler, yoksa, daha önceki üretim tarzlarında olduğu gibi, politik ya da dinsel liderler olarak değil—, oysa bu otoritenin sahipleri, birbirlerinin karşısına sırf meta sahip-

leri olarak çıkan kapitalistlerin kendi aralarında, tam bir kargaşalık egemen olup, bu kargaşalık içersinde, üretimin toplumsal iç ilişkileri kendilerini yalnızca bireysel özgür irade karşısında, karşı konulmaz doğal yasalar olarak ortaya koyarlar.

Sırf emek, ücretli-emek biçiminde ve üretim araçları da sermaye biçiminde önceden varolduğu için —demek ki, sırf bu temel üretim etmenlerinin bu özgül toplumsal biçimi nedeniyle— değer (ürünün) bir kısmı, artı-değer olarak, ve bu artı-değer, kâr (rant) olarak, kapitalistin kazancı, kendisine ait servete katılan bir ek olarak görünür. Ve işte ancak, bu artı-değer, *onun kârı* olarak görüldüğü için, yeniden-üretimi genişletmek için kullanılacak olan ve bu kârın bir kısmını oluşturan ek üretim araçları, kendilerini, yeni ek sermaye, ve genellikle yeniden-üretim sürecindeki genişleme, kapitalist birikim süreci olarak ortaya koyarlar.

Emeğin, ücretli-emek olarak biçimi, sürecin tamamı ve özgül üretim tarzının kendisi için, kesin bir belirleyici olmakla birlikte, değeri belirleyen şey, ücretli-emek değildir. Değerin belirlenmesinde önemli olan, genellikle toplumsal emek-zamanı, genellikle toplumun eli altında bulunan emek miktarıdır; bunların çeşitli ürünler tarafından nispi olarak emilmesi ise, gene bunların kendi toplumsal önemlerini belirler. Toplumsal emek-zamanının, metaların değerlerinin belirlenmesinde kesin rol oynadığı belirli biçim, kuşkusuz, ücretli-emek olarak emeğin biçimi ve üretim araçlarının sermaye olarak buna tekabül eden biçimi ile bağlı haldedir, ve ancak bu temele dayanarak, meta üretimi, genel üretim biçimi haline gelir.

Şimdi bir de, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkileri görelim. Ücret, ücretli-emeği öngörür, kâr da sermayeyi. Bu belirli bölüşüm biçimleri, demek ki, üretim koşullarının belirli toplumsal nitelikte olmalarını, ve üretimi yürütenlerin arasında belirli toplumsal ilişkileri öngörür. Özgül bölüşüm ilişkileri, böylece, özgül tarihsel üretim ilişkilerinin ifadesinden başka bir şey değildir.

Ve şimdi de kâra bakalım. Artı-değerin bu özgül biçimi, yeni üretim araçları yaratılmasının, kapitalist üretim tarzı içersinde yer almasını öngörür; demek ki bu, bireysel kapitaliste, gerçekte, tüm kârını gelir olarak tüketebilecekmış gibi görünmekle birlikte, yeniden-üretime egemen olan bir ilişkidir. Ne var ki, bireysel kapitalistin karşısına, burada, sigorta ve yedek fon, rekabet yasaları vb. biçiminde engeller çıkar ve ona, pratikte, kârın, bireysel olarak tüketilebilir ürüne ait bir bölüşüm kategorisi olmadığını öğretir. Kapitalist üretim sürecinin tamamı, ayrıca, ürünlerin fiyatları ile de düzenlenir. Ama, üretimi düzenleyen fiyatların kendileri de, kâr oranının eşitlenmesi ve buna uygun olarak da, sermayenin çeşitli toplumsal üretim alanları arasında dağılımı ile düzenlenir. Demek ki, kâr, burada, ürünlerin dağılımlarının değil, bizzat üretimlerinin temel etmeni, sermayeler ile emeğin kendisinin, çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımının etmeni olarak görünür. Kârın, girişim kâr ile faize ayrılması,

aynı gelirin bölüşümü gibi görünür. Ama bu, her şeyden önce, kendi kendisini genişleten değer, artı-değer yaratıcısı olarak, sermayenin büyümesinden, egemen üretim sürecinin bu özgül toplumsal biçiminden ileri gelir. Kredi ve kredi kuruluşları, ve dolayısıyla da üretimin biçimi buradan doğar. Faiz, vb. şeklinde, sözde bölüşüm biçimleri, belirleyici üretim öğeleri olarak fiyata girerler.

Toprak rantı, toprak mülkiyeti olarak toprak mülkiyeti, üretim sürecinin kendisinde, herhangi bir ya da en azından herhangi bir normal işlevi yerine getirmediği için, sırf bir bölüşüm biçimi olarak görünebilir. Ne var ki, 1) kârın, ortalama kârın üzerindeki fazlayla sınırlı olması, ve 2) büyük toprak sahibinin, yöneticilikten, üretim sürecinin ve tüm toplumsal yaşam sürecinin efendisi olmaktan, sırf toprağını kiraya veren bir kimse, toprak tefecisi. kira tahsildarı durumuna düşmesi, kapitalist üretim tarzının, özgül tarihsel bir sonucudur. Toprağın, toprak mülkiyeti biçimine girmesi olgusu bunun tarihsel önkoşuludur. Toprak mülkiyetinin, tarımda kapitalist işletme tarzına izin veren biçimlere girmesi olgusu, bu üretim tarzının özgül niteliğinin sonucudur. Toprak sahibinin gelirine, diğer toplum biçimlerinde bile rant adı verilebilir. Ama bu, kapitalist üretim tarzında görülen ranttan temelde farklı ve ayrıdır.

Demek ki, bölüşüm ilişkileri denilen ilişkiler, üretim sürecinin, tarih içersinde belirlenmiş özgül toplumsal biçimlerine ve, insan yaşamının yenden-üretim sürecinde, insanların karşılıklı ilişkilerine tekabül eder ve ondan doğar. Bu bölüşüm ilişkilerinin tarihsel niteliği, yalnızca bir yönünü ifade ettikleri üretim ilişkilerinin tarihsel niteliğidir. Kapitalist bölüşüm, öteki üretim tarzlarından doğan bölüşüm biçimlerinden farklıdır, ve her bölüşüm biçimi, kendisinden doğduğu ve kendisine tekabül ettiği, özgül üretim tarzı ile birlikte ortadan kalkar.

Bölüşüm ilişkilerine, üretim ilişkileri olarak değil de, sırf tarihsel ilişkiler gözüyle bakan görüş, bir yandan, burjuva iktisadının, henüz eksik olmakla birlikte, ilk ve biricik eleştirel görüşüdür. Öte yandan ise, bu anlayış toplumsal üretim sürecinin, herhangi bir toplumsal yardım olmaksızın son derece yalnız kalmış insanoğlunun yapabileceği türden, basit emek süreciyle bile karıştırılmasına ve bir tutulmasına dayanır. Emek süreci, sırf, insanla doğa arasında bir süreç olduğu ölçüde, bu sürecin yalın öğeleri, bütün toplumsal gelişme biçimlerinde ortak olarak bulunur. Ama, bu sürecin bir özgül tarihsel biçimi, kendi maddi temellerini ve toplumsal biçimlerini geliştirmeye devam eder. Belli bir olgunluk aşamasına ulaştıktan sonra, bu özgül tarihsel biçim ortadan kalkar ve daha yüksek düzeyde bir biçime yerini bırakır. Bu tür bir bunalımın gelip çatdığı an, bölüşüm ilişkileri ve dolayısıyla, bir yandan, bunların tekabül ettikleri üretim ilişkilerinin özgül tarihsel biçimi ve öte yandan, üretici güçler, üretim kuvvetleri ve bunları yerine getirenlerin gelişmesi arasındaki çelişkiler ile uzlaşmaz karşıtlıkların ulaştıkları derinlik ve genişlik ile kendisini belli eder. Bunu, üretimin maddi gelişmesi ile, toplumsal biçimi arasındaki bir çatışma izler.⁵⁷

⁵⁷ *Competition and Co-operation* (1832?) adlı yapıta bakınız.

GELİR kaynakları, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı olan, sırf emek-gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, başka bir deyişle ücretli-emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına dayanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar.

İngiltere'de modern toplumun ekonomik yapısı, hiç kuşkusuz en üst düzeyde ve en klasik biçimde gelişmiştir. Ne var ki, burada bile, sınıflardaki tabakalaşma, en saf biçimi içersinde görünmez. Burada bile, orta ve ara tabakalar, (kentlerdeki göre kırsal bölgelerde çok daha az olmakla birlikte) her yerde sınır çizgilerini silikleştirmiştir. Ama bunun bizim incelememiz için önemi yoktur. Görmüş olduğumuz gibi, kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası, üretim araçlarını gitgide emekten ayırarak, dağınık üretim araçlarını büyük kitleler halinde biraraya toplar ve böylece, emeği ücretli-emeğe, üretim araçlarını sermayeye dönüştürür. Ve bu eğilime, öte yandan, toprak mülkiyetinin sermaye ve emekten bağımsız hale gelerek ayrılması⁵⁸ ya da bütün toprak mülkiyetinin, kapitalist üretim tarzına uygun düşen bir toprak mülkiyetine dönüşmesi tekabül eder.

⁵⁸ F. List, doğru olarak şöyle der: "Büyük malikânciler üzerinde kendi kendisine yeterli ekonominin egemenliği, yalnızca, uygarlıktan, ulaştırma ve iletişim araçlarından, iç ticaretten ve zengin kentlerden yoksunluğu gösterir. İşte bu yüzden, buna, bütün Rusya'da, Polonya'da, Macaristan'da ve Mecklenburg'da raslanır. Eskiden bu durum, İngiltere'de de egemendi; ticaret ve sanayideki ilerlemeyle bunun yerini, büyük malikânelerin orta boyutta malikânciler halinde parçalanmaları ve toprağın kiraya verilmesi almıştır." (*Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung*, 1842, s. 10)*

Yanıtlanması gerekli ilk soru şudur: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? — bu sorunun yanıtı doğal olarak bir başka sorunun yanıtından çıkar, şöyle ki: Ücretli-emekçileri, kapitalistleri ve büyük toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir?

İlk bakışta — gelirlerin ve gelir kaynaklarının özdeşliğidir. Üyelerinin, kendilerini oluşturan bireylerin, sırasıyla, ücret, kâr ve toprak rantı ile, kendi emek-güçlerinin, sermayelerinin ve toprak mülkiyetlerinin gerçekleşmesi ile geçimlerini sağlayan üç büyük toplumsal grup vardır.

Ne var ki, bu görüş açısından, örneğin tabiiler ile devlet memurlarının, iki farklı toplumsal gruba ait oldukları ve bu grupların herbirisinin üyeleri, gelirlerini bir ve aynı kaynaktan aldıkları için, iki sınıf oluşturmaları gerekir. Aynı şeyin, toplumsal işbölümünün, emekçileri olduğu kadar, kapitalistler ile büyük toprak sahiplerini de —örneğin bu sonuncuları, bağ-bahçe sahipleri, çiftlik sahipleri, orman sahipleri, maden sahipleri, dalyan sahipleri gibi— sonsuz türde çıkar ve statü gruplarına parçalaması için geçerli olması gerekir.

[Elyazması burada kalıyor.]

* Friedrich List (1789-1846), 19. yüzyılın ilk yarısının en önemli Alman iktisatçılarından. Bu ülkede, henüz oluşmakta bulunan sanayi burjuvazisinin isteklerini yakından temsil etmiş ve özellikle koruyucu gümrükler konulması konusundaki güçlü savları ile hatırlanır. —Ed.

KAPİTAL'İN ÜÇÜNCÜ CİLDİNE EK*

KAPİTAL' in Üçüncü Cildi kamuoyuna sunulalı beri çok ve çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır. Başka türlü de beklenemezdi. Bu yapıtı yayınlarken başlıca kaygım, elden geldiğince aslına uygun bir metin ortaya çıkarmak, Marx'ın ulaştığı yeni sonuçları, elden geldiğince Marx'ın kendi sözcükleriyle ortaya koymak, ancak kaçınılması olanaksız durumlarda araya girmek ve böyle zamanlarda bile okuru, kendisiyle konuşanın kim olduğu konusunda kuşkuda bırakmamaktı. Oysa bunu kınayanlar oldu. Eldeki malzemeyi, sistematik olarak yazılmış bir kitap, Fransızların deyiimiyle, *en faire un livre*'in** çok daha iyi olacağı söylen-di; yani metnin aslına uygunluğunu, okura kolaylık olsun diye feda etmeliymişim. Ama ben görevimin bu olduğu düşüncesinde değildim. Böyle bir elden geçirme için ortada hiç bir haklı neden yoktu; Marx gibi bir kimsenin, kendi asıl sesini duyurmak ve kendi bilimsel buluşlarını gelecek kuşaklara, aslına tamamen uygun kendi serimi içersinde aktarmak hakkıydı. Üstelik, Marx gibi seçkin bir kimsenin bıraktığı yapıtlar üze-

* Engels'in *Kapital*'in Üçüncü Cildine yazdığı bu ek, son birkaç mektubu dışında onun yazmış olduğu en son parçadır. Ölümünden sadece iki ay öncesi, Mayıs 1895 tarihini taşıyor. Bu ek, Engels'in *Neue Zeit* için yazmayı düşündüğü iki yazıdan derlenmiştir. Ama ancak bunların ilki, 'Değer Yasası ve Kâr Oranı' tamamlanmıştı. İkinci yazı 'Borsa' için yalnız kısa bir taslak bulunuyordu. — *F.d.*

** Bir kitap yapmak. —ç.

rinde oynamak ve bunları bozmak—bunun böyle olduğuna inanıyorum— arzusunda olmadığım gibi, bu, benim için emanete hıyanet olurdu. Ve, üçüncü olarak, bu tamamen yararsız bir iş olurdu. Çünkü, okuyamayan ya da okumaya niyeti olmayan ve hatta Birinci Cildi, yanlış anlamak için, doğru anlamak için gerekli olandan daha büyük bir çaba harcayan kimseler için çırpınmanın hiç bir yararı ve gereği yoktu. Ama doğru bir anlayışa ulaşmak isteyen kimseler için, en önemli olan şey, asıl metnin kendisiydi; bunlar için, benim yapacağım yeni düzenleme, olsa olsa, bir yorum değerini taşıyabilirdi, ve üstelik de, yayınlanmamış ve erişilmesi olanaksız bir şey üzerinde bir yorum. Asıl metin, ilk tartışmanın konusu olacak ve ikinci ve üçüncü tartışmada *in extenso** yayınlanması kaçınılmaz hale gelecekti.

Bu denli çok yeni şey içeren bir yapıtta, ve hele aceleyle tasarlanan ve kısmen de tamamlanmamış ilk taslakta bu gibi tartışmalar doğaldır. İşte burada benim işe karışmış olmam, metnin anlaşılmasındaki zorlukları ayıklamakta, metinde önemi yeterince, çarpıcı bir biçimde açık olmayan yönleri ön plana çıkarmakta ve 1865'te yeniden yazılan metni, 1895'teki gidişe eklemeler yapmakta, kuşkusuz yararlı olmuştur. Gerçekten de, işte, bana, kısa bir açıklamayı gerektirir gibi görünen iki konu.

I. DEĞER YASASI VE KÂR ORANI

Bu iki etmen arasında görünüşteki çelişkinin çözümlenmesinin, tıpkı önceden olduğu gibi, Marx'ın metninin yayınlanmasından sonra da, tartışmalara yolaçaacağı önceden kestiriliyordu. Tam bir mucize bekleyen bazıları, umdukları elçabukluğu yerine, çelişkinin, yalın, ussal, düpedüz ve gösterişsiz bir biçimde çözüldüğünü görünce bayağı hayalkırıklığına uğradılar. En keyifli hayalkırıklığını tadan, hiç kuşkusuz, yüce Loria idi. En sonunda kendisi gibi bir cücenin bile, sapasağlam temeller üzerinde dev gibi yükselen marksist yapıyı havalara kaldırıp tozedeceği, Arşimet icadı bir dayanak noktası bulmuştu. Ne! diye öfkeyle bağırdı, çözüm diye öne sürülen şey bu mu? Bu düpedüz bir yutturmaca! İktisatçılar, değerden sözettikleri zaman, değişime fiilen sokulan değeri kastederler. "Bir parça akli olan hiç bir iktisatçı, metallerin, karşılığında satılmadıklarını ve hiç bir zaman da satılamayacakları (*né posone vendersi mai*) bir değerle şimdiye değin ne ilgilenmiştir ne de ilgilenmek ister. ... Metallerin, karşılığında *hiç bir zaman* satılmadığı değer, bunların içerdikleri emekle orantılı olduğu savını öne sürerek, ortodoks iktisatçıların, metallerin karşılıklarında satıldıkları değer, kendileri için harcanan emekle orantılı *olmadığı* şeklindeki tezlerini, tersyüz edip yinelemekle Marx ne umuyor? ... Marx'ın, bireysel fiyatlarını, bireysel değerlerden gösterdikleri sapmaya karşın, tüm metallerin toplam fiyatlarının daima bunların toplam değerleri ya da, metallerin kitlesinin içerdiği emek miktarı ile aynı

* Tam olarak. —ç.

olduğunu söylemesinin, sorunun çözülmesine bir katkısı olmuyor. Çünkü değer, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığına göre, metaların toplam değeri kavramının kendisi, bir saçmalık, bir budalalık ... bir *contradictio in adjecto* oluyor. ...” Loria’ya göre, daha yapıtının başında, Marx, değişimin, iki metayı, ancak bunların içerdikleri aynı nitelikte ve eşit büyüklükte bir öge, yani eşit miktarda emek sayesinde eşitleyebileceğini söylüyor. Oysa şimdi, metaların, içerdikleri emek miktarından tamamen farklı bir oranda birbirleriyle değişildiklerini öne sürmekle Marx, kendisini büyük bir ciddiyetle yalanlamış oluyor. “Böylesine düpedüz bir *reductio ad absurdum*, böylesine tam bir teorik iflas görülmüş şey midir? Bundan daha büyük bir tantana, bundan daha büyük bir ciddiyetle yapılan bilimsel bir intihar daha görülmüş müdür!” (*Nuova Antologia*, Feb 1, 1895, s. 477-78, 479.)

Görüyorsunuz ya Loria’nın ağız kulaklarında. Marx’ı da kendisi gibi sıradan bir şarlatan gibi göstermeye hakkı yok mu yani? İşte görüyorsunuz, Marx da tıpkı Loria gibi, okur ile dalga geçiyor; tıpkı o zavallı İtalyan iktisat profesörü gibi elçabukluğu ile gününü gün ediyor. Ama ne var ki, bizim Dulcamara,* işini iyi bildiği için bunu becerebilir, ama ya o sakar Kuzeyli Marx, beceriksizlik edip duruyor, budalaca saçma şeyler yazıyor, ve en sonunda da ciddi bir intihardan başka çıkar yol kalmıyor.

Metaların hiç bir zaman emekle belirlenen değerler üzerinden satılmadıkları ve satılmayacakları sözünü sonraya bırakalım. Burada yalnızca Bay Loria’nın, “değerin, bir meta ile bir başka meta arasındaki değişim oranından başka bir şey olmadığı”, ve dolayısıyla “metaların toplam değeri kavramının kendisinin, bir saçmalık, bir budalalık ... bir *contradictio in adjecto*” olduğu savını ele alalım.

Metaların birbirleriyle değişildikleri oran, değerleri, böylece tamamen raslantıya bağlı, metalara dışardan verilen ve bugün böyle, yarın şöyle olabilen bir şey oluyor. Bir kental buğdayın, bir gram ya da bir kilo altın karşılığında değişilmesi, buğday ya da altının özünde varolan koşullara en ufak şekilde bağlı olmuyor da, her ikisine de tamamen yabancı bir duruma bağlı oluyor. Çünkü başka türlü olsaydı, bu koşulların da kendilerini değişimde ortaya koymaları, bütünüyle değişim üzerinde etkili olmaları ve değişim dışında bağımsız bir varlığa sahip bulunmaları gerekirdi; işte ancak o zaman, metaların toplam değerinden sözedilebilirdi. Buna budalalık diyor Loria hazretleri. İki meta birbiriyle hangi oranda değişilirse değişilsin, bu onların değeri oluyor — ve hepsi bu kadar. Şu halde değer, fiyatla özdeştir ve her meta, elde edebileceği fiyatlar kadar da değerlere sahiptir. Ve fiyat da, arz ve taleple belirleniyor; ve artık daha fazla soru sorup da buna yanıt bekleyen insan, budalanın tekidir.

Ama burada gene de ufak bir pürüz var. Normal durumda, arz ve

* Donizetti’nin komik operası, *L’Elisir d’Amore*’daki şarlatanın adı. — Ed.

talep dengededir. Öyleyse, yeryüzündeki metallerin hepsini ikiye ayıralım; arz, ve buna eşit miktarda talep toplulukları olarak. Bunların herbirisinin, 1.000.000 milyon markı, frankı, sterlini ya da herhangi bir birimi temsil ettiğini kabul edelim. Basit bir aritmetik hesabına göre bunların toplamı 2.000.000 milyon bir fiyatı ya da değeri oluşturur. Budalalık, saçma, diyor Bay Loria. Bu ikisi birarada 2.000.000 milyon bir fiyat temsil edebilir. Ama değer için bu böyle değildir. Biz, eğer fiyat için şöyle dersek: $1.000 + 1.000 = 2.000$. Ama değer için, şöyle dersek: $1.000 + 1.000 = 0$. En azından, metallerin toplamının söz konusu olduğu bu durumda. Çünkü burada, iki grubun herbirindeki metallerin değerinin 1.000.000 milyon olmasının tek nedeni, bunlardan herbirisinin, diğerinin metalleri için bu miktarı verebileceği ve vereceğidir. Biz, eğer her iki grubun metallerinin toplamını bir üçüncü kimsenin elinde toplarsak, artık ne birincinin, ne ikincinin ve ne de üçüncünün elinde bir değer bulunur; sonunda kimsenin elinde bir şey bulunmaz. Ve biz, bir kez daha, bizim güneyli Calioistro'nun değer kavramını, geride hiç bir iz bırakmadan yokolup gidecek şekilde ele almasındaki büyük hünere hayran olup kalıyoruz. İşte size kaba iktisadın doruk noktası!¹

¹ Ne var ki daha sonraları, (Heine'nin deyişiyle) "ünü dünyayı tutmuş" aynı sayın bay [Heinrich Heine, *Ritter Olaf —Ed.*, 1895'te *Rassegna*nın birinci sayısında Italyanca olarak yayımlandıktan sonra Üçüncü Cilde yazdığım önsözün yanıtlamak zorunluluğunu duydu. Bu yanıt, *Riforma Social*'in 25 Şubat 1895 tarihli sayısında çıktı. Bana kaçınılmaz (ve dolayısıyla iki kez tiksindirici) övgüler yağdırdıktan sonra, hiç bir zaman Marx'ın materyalist teorik görüşünü bulma onurunu kendisine maalemetmeyi düşünmediğini ilân etmektedir. O. bunu, daha 1885'te kabul etmişti, ama tamamen rasgele bir dergi-deki yazıda. Oysa, tam yeri gelmişken, yani, bu konudaki kitabında sırf Fransa'daki küçük toprak mülkiyeti ile ilişkili olarak 129. sayfada ilk kez Marx'ın adı geçtiği zaman, bu konuyu tam tersine sessizce geçirmişti. Ve şimdi, Marx'ın bu teorisin bulucusu olmadığını büyük bir yüreklilikle ilân ediyor; bunu Aristoteles zaten öne sürmüş olmasa bile, Harrington, işi kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde, daha 1656'da açıkça ifade etmiş ve bu teori, Marx'tan çok önce, tarihçiler, politikacılar, hukukçular ve iktisatçılar tarafından getirilmişti.* Bütün bunlar, Loria'nın kitabının Fransızca baskısında bulunabilir. Kısacası, mükemmel bir yapıt saklayıcısı. Marx'tan yaptığı aşırımlarla artık onun övünemeyecek hale sokunca, o da şimdi, tupki kendisinin yaptığı gibi Marx'ın da başkalarından aldığı renkli tüylerle kendisini donattığını arsızca öne sürmeye başladı. Benim öteki saldırılarımdan, Loria bir tanesine saldırıyor ve ona göre, güya Marx, hiç bir zaman *Kapital*'in bir ikinci ya da hele bir üçüncü cildini yazmayı düşünmemiş. "Ve şimdi Engels, ikinci ve üçüncü ciltleri suratıma çarparak görkemli bir yanıt veriyor ... çok güzel! Ve ben, o denli çok entelektüel zevki borçlu olduğum bu ciltlerden o derece hoşnudum ki, hiç bir zafer bugünkü bu yenilgi kadar benim için değerli değildi — ve eğer bu, gerçek bir yenilgi ise. Ama gerçekten bu böyle mi? Engels'in dindarca bir dostluk duygusuyla barıraya getirip düzlediği bu parça parça notlar yığınını Marx acaba gerçekten yayınlamak amacıyla mı yazmıştı? Marx'ın yapıtını ve sistemini bu sayfaların taçlandırıldığını ... kabul etmek acaba doğru olur mu? Yıllar yılı vaadedilen çözümünün çok üzücü bir elçabukluğuna, çok bayağı bir sözcük oyununa indirgendigi, ortalama kâr oranıyla ilgili bölümü acaba Marx gerçekten yayımlar mıydı? En azından kuşkulu bir soru. ... Bana göre, bu da gösteriyor ki, Marx, o şahane (*splendido*) kitabını yayınladıktan sonra bunun devamını yazmayı tasarlamadı, ya da o dev yapıtın derlenmesini, kendi sorumluluğu dışında, mirasçılarına bırakmak istedi."

267. sayfada işte böyle yazıyor. Heine, incelikten yoksun kendi Alman halkı için şu sözlerden daha horgörücü bir ifade bulamazdı: "En sonunda yazar, karşısındaki halka, sanki bunlar da akıllı varlıklarmış gibi alır." Ünlü Loria, halkının ne olduğunu sanıyor acaba?

Sözü bitirirken, bir başka övgü yağmuru da ben mutsuzun başına serpiliyor. Burada bizim Sganarelle, kendisini, küfretmeye geldiği halde, dudaklarından istemediği halde, "kutsayıcı sevgi sözcükleri" dökülen Balaam ile aynı düzeyde görüyor. Çünkü iyi yürekli Balaam, kendisinin daha akıllı bir eşeğe binmekle, seçkin ve ünlüydü. Ama bu kez, besbelli ki Balaam eşeğini evde unutmuştur.

* Burada Jakes Harrington'un (1-611-77) *Oceana* adlı yapıtına gönderme yapılıyor. Bu kitapta, ütopya komünist bir toplum için bir model oluşturuluyor. Harrington ayrıca bu tasarımı uygulamak için birkaç girişimde de bulunmuştur. —Ed.

Braun'un *Archiv für soziale Gesetzgebung*, Vol. VII, n° 4'te, Werner Sombart, marksist sistemin, bütünüyle alındığında mükemmel olan bir özetini veriyor. İlk kez bir Alman üniversitesi profesörü, bütünüyle, Marx'ın yazılarında, Marx'ın gerçekten ne dediğini görmeyi başarıyor ve, marksist sistemin eleştirisinin, onu çürütmekten ibaret olamayacağını —“bunu siyasal kariyeristlere bırakalım”— ama yalnızca daha ileri bir gelişmede yapılabileceğini söylüyor. Sombart da gene konumuzu, kendisinden beklendiği gibi ele alıyor. Marksist sistemde değerin önemini araştırıyor ve şu sonuçlara varıyor: Değer, kapitalist tarzda üretilen metaların değişim ilişkisinde görülmez; kapitalist üretimi yürütenlerin bilincinde yaşamaz; deneysel değil, ussal ve düşünsel bir olgudur; Marx'ta maddî kesinliği içersindeki değer kavramı, iktisadî varlığın temeli olarak emeğin toplumsal üretken gücüyle ilgili olgunun, iktisadî bir ifadesinden başka bir şey değildir; son tahlilde, değer yasası, kapitalist iktisat sisteminde, ekonomik sürece egemendir ve bu ekonomik sistem için genel çizgileriyle şu anlamı taşır: metaların değeri, içersinde, son tahlilde, bütün ekonomik sürece egemen olan emeğin üretken gücünün, belirleyici bir etmen olarak kendisini ortaya koyduğu, özgül ve tarihsel biçimdir. İşte Sombart böyle diyor; bu kendisine özgü değer yasası anlayışının, kapitalist üretim tarzı için yanlış olduğu söylenemez. Ama bu, bana fazlaca geniş görünüyor ve, daha dar çerçevede ve daha kesin bir formül için kuşkulu görünüyor; bence bu, toplumun gelişmesinde, bu yasanın egemen olduğu ekonomik aşamalar için, değer yasasının tüm özelliğini ve önemini kapsamıyor.

Kapital' in Üçüncü Cildi üzerine, Braun'un *Sozialpolitisches Zentralblatt*, February 25, 1895, n° 22'de, Conrad Schmidt'in, gene bunun gibi mükemmel bir yazısı var. Bu yazıda, özellikle, ortalama kârın marksist bir biçimde artı-değerden çıkartılmasının, ilk kez, şimdiye değin iktisatçılar tarafından ortaya bile atılmamış bulunan bir soruna yanıt getirdiği belirtiliyor: bu ortalama kâr oranının büyüklüğü nasıl belirleniyor, ve bu, nasıl oluyor da yüzde 50 ya da 100 olmuyor da, diyelim yüzde 10 ya da 15 oluyor. Sanayici kapitalist tarafından ilk ele geçirilen artı-değerin kâr ve rantın aktığı tek ve biricik kaynak olduğunu bildiğimiz için, bu soru kendiliğinden yanıtlanmış oluyor. Schmidt'in yazısındaki bu satırların, görmek istemeyenlerin gözlerini açmak boşuna bir çaba olmasa, doğrudan *à la* Loria tipi iktisatçılar için yazılmış olması gerekirdi.

Schmidt'in, gene de, değer yasası ile ilgili biçimsel kuşkuları var. O, buna, teorik çıkış noktası olarak gerekli bulunan fiilî değişim sürecini açıklamak için öne sürülen ve bununla tam bir çelişki halinde görülen, rekabet fiyatları görüngüsü bakımından bile, aydınlatıcı ve vazgeçilmez bilimsel bir *varsayım* diyor. Ona göre, değer yasası olmaksızın, kapitalizmin gerçeğin ekonomik mekanizmasının teorik açıdan kavranması olanağı ortadan kalkar. Burada sözünü etmeme izin verdiği özel bir mektubunda

Schmidt, kapitalist üretim tarzı içersinde değer yasasının, teorik bakımdan gerekli olmakla birlikte tamamen hayalî olduğunu söylemektedir.* Ne var ki, bu görüş, bence bütünüyle yanlıştır. Değer yasası, kapitalist üretim için, gerekli bile olsa, hayalî olmak şöyle dursun, salt bir varsayımından çok daha büyük ve önemli bir yer tutar.

Sombart da, Schmidt de, —Loria hazretlerinin adını sırf eğlendirici bir kaba iktisat temsilcisi diye anıyorum— bizim burada yalnızca salt bir ussal süreçle değil, tarihsel bir süreçle ve onun düşüncemizdeki açıklayıcı yansımasıyla, iç bağıntılarının mantıksal sonuçlarıyla uğraştığımız olgusunu yeterince dikkate almıyorlar.

Konunun canalcı noktası Marx'ın yapıtı, Buch III, I, s. 154'te** bulunabilir:

“Bütün güçlük, metaların, yalnızca basit *metalar* olarak değil, toplam artı-değer kitlesinden kendi büyüklükleri ile orantılı ya da eşit büyüklükte oldukları takdirde eşit miktarda pay talep eden *sermayelerin ürünleri* olarak değişimleri olgusundan ileri gelir.”

Bu farkı ortaya koymak için, işçilerin, kendi üretim araçlarına sahip oldukları, ortalama olarak eşit sürelerde ve eşit yoğunlukta çalıştıkları ve kendi metalarını doğrudan birbirleriyle değiştikleri varsayılır. Bu durumda, bir günde, iki işçi, emekleriyle ürünlerine eşit miktarda yeni değer katmış olabilirler, ama herbirinin ürünü, üretim araçlarında zaten somutlaşmış bulunan emeğe bağlı olarak farklı değerlerde olabilir. Değerin bu son kısmı, kapitalist ekonominin değişmeyen sermayesini temsil ettiği halde, yeni eklenen değer, işçinin geçim araçları için kullanılan kısmı değişen sermayeyi ve yeni değer geriye kalan kısmı, bu örnekte işçiye ait bulunan, artı-değeri temsil eder. Şu halde, değer yalnız kendileri tarafından yatırılan “değişmeyen” kısmını yerine koyacak miktar düşüldükten sonra, her iki işçi, eşit değerler alabilirler; ama, artı-değeri temsil eden kısmın, üretim araçlarının değerine oranı —ki bu, kapitalist kâr oranına tekabül eder— her iki halde farklı olur. Ama, bunlardan herbirisi, yerine konulan üretim araçlarının değerini, değişim yoluyla aldıkları için bunun bu durumda hiç bir önemi olmayacaktır.

“Demek oluyor ki, metaların değerleri ya da yaklaşık olarak değerleri üzerinden değişimleri, belli bir kapitalist gelişim düzeyini gerektiren, üretim-fiyatları üzerinden değişimlerine göre, *çok daha düşük bir aşamayı* gerektirir. ... Fiyatlar ile fiyat hareketlerinin, değer yasasının egemenliği altında olması bir yana, metaların değerlerine, yalnız *teorik* değil *tarihsel* bakımdan da üretim-fiyatlarına öngeldiği gözüyle bakılması tamamen yerinde olur. Bu, *üretim araçlarının emekçiye ait olduğu* koşullar için geçerlidir ve hem eski çağlarda ve hem de modern dünyada kendi emeği ile yaşayan toprak sahibi çiftçiye ve zanaatkâra uygulanır. Bu,

* Schmidt Engels'e 1 Mart 1895'de yazmıştır. Engels'in yanıtı 12 Mart tarihini taşıyor. Bu mektubun önemli bir bölümü *Selected Correspondance*, London, 1965, pp 451-5'de bulunabilir. — Ed.

** Bu baskıda: s. 158 —Ed.

bizim daha önce ifade ettiğimiz görüşle, ürünlerin metalar haline gelişinin, aynı topluluğun üyeleri arasında değil, farklı topluluklar arasındaki değişimden ileri geldiği görüşü ile de uygunluk halindedir. Bu yargı yalnız bu ilkel koşul için değil, aynı zamanda, köleliğe ve serfliğe dayanan daha sonraki koşullar ve her üretim kolu ile ilgili üretim araçlarının bir alandan diğerine ancak güçlkle aktarılabilirdiği ve bu nedenle çeşitli üretim alanlarının, dış ülkeler ya da komünist topluluklarda olduğu gibi, birbirleriyle belli sınırlar içersinde ilişkide bulunduğu sürece, lonca biçiminde örgütlenmiş elzanaatları için de geçerlidir.” (Marx, Buch III, I, s.156 ff.)*)

Marx, eğer Üçüncü Cildi bir kez daha elden geçirme fırsatını bulsaydı, kuşkusuz bu paragrafı epeyce genişletirdi. Bu haliyle, ancak sözkonusu nokta üzerinde söylenecek şeylerin kaba bir taslağıdır. Bunun için şimdi onu biraz daha yakından inceleyelim.

Hepimiz biliyoruz ki, toplumun başlangıçlarında, ürünler üreticilerin kendileri tarafından tüketiliyordu ve bu üreticiler, kendiliklerinden, azçok komünist topluluklar halinde örgütlenmişlerdi; bu ürünlerdeki fazlalığın yabancılarla değişimi —ürünlerin, metalar haline çevrilmesinin başlangıcı— daha sonraki tarihlere raslar; bu, önce, yalnız farklı kabilelere bağlı tek tek topluluklar arasında olur, ama sonraları topluluk içersinde de görülür, ve bu toplulukların, büyük ya da küçük aile gruplarına çözülmesine, oldukça önemli katkıda bulunur. Ama bu çözülmeden sonra bile, değişimde bulunan aile reisleri, çalışan köylüler olmakta devam ederler ve kendi çiftliklerinde, ailelerinin yardımı ile, hemen hemen bütün gereksinmelerini üretir ve ancak zorunlu gereksinmelerinin küçük bir kısmını, kendi ürün fazlalıkları karşılığında dışardan sağlarlar. Aile yalnız tarım ve hayvancılıkla uğraşmaz, ürünlerini, mamul tüketim nesneleri haline de getirir; arasıra, eldeğirmenleri ile hububatını öğütür, ekmek pişirir, iplik eğirir, dokumalarını boyar, keten ve yün dokur, deri işler, ahşap yapılar yapar ve bunları onarır, araç ve gereç yapar, ve zaman zaman da marangozluk ve demircilik yapar; böylece, aile ya da aile topluluğu, aslında, kendi kendine yeterli bir grup oluşturur.

Böyle bir ailenin, dışardan trampa ya da satınalma yoluyla elde etmek zorunda olduğu şeylerin pek azı, hatta Almanya’da 19. yüzyılın başına kadar, çoğunlukla elzanaatı ile üretilen nesnelerden oluşuyordu, yani yapım şekilleri hiç bir zaman köylü için bilinmeyen şeyler olmamakla birlikte, ya sırf gerekli hammaddeye sahip olmadığı ya da satın alınan nesne daha iyi ya da daha ucuz olduğu için köylü bunları kendisi üretmiyordu. Dolayısıyla, orta çağlarda köylü, trampa yoluyla elde ettiği nesnelerin yapımı için gerekli emek-zamanını oldukça büyük bir doğrulukla biliyordu. Köyün demircisi ile tekerlekçisi, gözünün önünde çalıştığı gibi, benim gençliğimde bile, birbiri ardına Ren köylüklerini dolaşan terzi-ler ile kunduracılar, ev yapısı malzemelerden ayakkabılar ve giysiler

* Bu kitapta: s. 159-160. —Ed.

yaparlardı. Köylüler, bunlardan öteberi satınalan halkın kendisi de işçiydi; değişilen nesneler herkesin kendi ürünüydü. Bu ürünleri yaparken ne harcıyorlardı? Emek ve yalnızca emek: aletlerini yerine koymak, hammadde üretmek ve bunları işlemek için, tek harcadıkları şey kendi emek-güçleriydi; bu durumda nasıl olur da, bu kendi emeklerinin ürünlerini, öteki emekçi üreticilerin ürünleriyle, bunlara harcanan emek oranı dışında değişebilirlerdi? Yalnız bu ürünlere harcanan emek zamanı, değişilecek değerlerin nicel belirlenmesinde tek uygun ölçü olmakla kalmıyordu, zaten bir başka ölçü olanağı da yoktu. Yoksa köylüler ile zanaatçıların, bir kimsenin on saatlik emek ürününü, bir başkasının tek bir saatlik emek ürünü karşılığında elden çıkartacak kadar budala olduklarına inanmak mı gerekiyor? Köylü doğal ekonomisinin tüm dönemi boyunca, değişilen metalar miktarının, gitgide daha fazla, kendilerinde somutlaşan emek miktarına göre ölçülmesi eğilimi dışında bir değişim olanağı bulunmamaktadır. Bu üretim tarzına da paranın girdiği andan itibaren, değer yasasına uyma eğilimi (marksist formüle uygun olarak, *nota bene!*) bir yandan daha belirli hale gelirken, öte yandan da, tefeci sermayesi ve soyguncu vergilendirmelerin araya girmesiyle kesintiye uğrar; fiyatların, ortalama olarak değerlere çok yaklaştığı dönemler uzamaya başlar.

Aynı şey, köylü ürünleri ile kentli zanaatçıların ürünleri arasındaki değişim için de doğrudur. Başlangıçta bu trampa, araya bir tüccar girmeksizin, kentlerde, köylünün alışveriş yaptığı pazar günlerinde, doğrudan doğruya yapılır. Burada da, gene, yalnızca köylü, zanaatçının çalışma koşullarını bilmekle kalmaz, zanaatçı da onun çalışma koşullarını bilir. Çünkü zanaatçı da henüz biraz köylüdür; onun da bir sebze ve meyve bahçesi olduğu gibi, çoğu kez de, küçük bir toprak parçası, bir-iki ineği, domuzu, kümes hayvanları, vb. vardır. İşte bu nedenle ortaçağda halk birbirlerinin —hiç değilse günlük kullandığı eşyalarla ilgili— ham ve yardımcı maddelerinin maliyetini ve emek-zamanını oldukça doğru bir şekilde bilebilirdi.

Emek miktarına dayanan bu trampa, sonraları, ancak dolaylı ve nispi olsa bile, diyelim, hububat ve hayvanlar gibi, uzun süren ve düzensiz aralıklarla kesintiye uğrayan emeğe gereksinme gösteren ürünler için nasıl hesaplanıyordu? Ve hele hesap yapmayı bilmeyen kimseler arasında bu nasıl oluyordu? Herhalde ancak, çoğu kez karanlıkta elyordamıyla yolunu bulmaya çalışan uzun süreli zikzaklı tahminler ve doğallıkla yanlışlarla öğrenerek yapılıyordu. Ne var ki, bir kimsenin, bir tüm olarak, kendi giderlerini geriye alma zorunda olması, daima doğru olan yola dönülmesinde yardımcı oluyor, ve dolaşımda bulunan nesnelerin sınırlı türde olması ile, bunların üretimlerinin çoğu zaman yüzyıllık kararlı niteliği bu amaca ulaşmayı kolaylaştırıyordu. Bu ürünlerin değerlerinin nispi miktarlarının oldukça yaklaşık olarak saptanmasının hiç de çok uzun zaman almadığını, tek tek üretimlerinin oldukça uzun sürmesi

nedeniyle bunun en güç görüldüğü meta olan sığır türünden hayvanların, ilk ve oldukça genel kabul gören para-meta halini alması olgusu tanıtılır. Bunun gerçekleşmesi için, sığırın değerinin, başka türde bir yığın meta ile değişim oranının, nispeten olağanüstü bir kararlılığa ulaşmış olması, pek çok kabilenin bölgesinde itirazsız kabul edilmiş bulunması gerekir. Ve o zamanın insanları —hem hayvan yetiştiricileri ve hem de bunların müşterileri— hiç kuşkusuz, trampa sırasında, harcadıkları emek-zamanının karşılığında eşdeğerini almaksızın vermeyecek kadar akıllıydılar. Tam tersine, insanlar, meta-üretiminin ilkel durumuna ne denli yakın olurlarsa —örneğin, Ruslar ve Doğulular gibi—, bugün de, bir ürüne harcadıkları emek-zamanının tam karşılığını ele geçirmek için uzun ve inatçı pazarlıklarla o denli fazla zaman yitirmektedirler.

Değerin emek-zamanı ile bu şekilde belirlenmesinden başlayarak, meta üretimi bütünüyle gelişti ve bununla birlikte de, *Kapital*' in Birinci Cildinin Birinci Kısımında anlatıldığı gibi, değer yasasının çeşitli yanlarının kendilerini ortaya koydukları çok yönlü ilişkiler ve özellikle de, emeğin, değer yaratan biricik öge olduğu koşullar da gelişti. Koşullar, üretime katılanlar bunların bilinçlerine varmaksızın kendilerini gerçekleştirebilirler; ve günlük uygulamalardan ancak çetin teorik araştırmalar ile soyutlanabilirler; bunun için de, Marx'ın kanıtladığı gibi, meta-üretiminin doğasından zorunlu olarak ileri gelen doğa yasaları biçiminde etkinliklerini gösterirler. En önemli ve en kesin sonuçlu ilerleme, madeni paraya geçilmesiydi ve bunun sonucu olarak, değer in emek-zamanı ile belirlenmesi, artık, meta değişiminin yüzeyinde görünmez hale gelmişti. Pratik açıdan para, değer in kesin ölçüsü haline geldi ve bu, ticaret alanına giren metaların türü arttıkça, bu metalar uzak ülkelerden geldikçe ve dolayısıyla, üretimleri için gerekli emek-zamanının saptanması güçleştikçe daha da yaygın bir durum aldı. Paranın kendisi genellikle önce yabancı yerlerden geliyordu; değerli madenlerin ülke içersinde elde edildiği durumlarda bile, köylüler ile zanaatçılar, kısmen bunun için harcanan emek-zamanını yaklaşık olarak tahmin edemiyorlar, kısmen de parayla hesap yapma alışkanlığı sonucu, emeğin değer ölçüsü olma niteliği kendi bilinçlerinde artık iyice silikleşiyordu; böylece, halkın bilincinde para, mutlak değer in temsilcisi haline gelmeye başladı.

Kısacası: marksist değer yasası, genellikle, ekonomik yasaların geçerliliği ölçüsünde, tüm basit meta-üretimi dönemi için, yani bu üretim, kapitalist üretim tarzının görünmesiyle bir değişikliğe uğrayana değin de geçerlidir. O zamana kadar, fiyatlar, marksist yasa gereğince belirlenmiş değerlere doğru yaklaşarak bu değerlerin çevresinde dalgalanırlar, böylece, basit meta-üretimi ne kadar fazla gelişirse, uzun dönemler şiddetli dış sarsıntılarla kesintiye uğramayan ortalama fiyatlar, değerlerle, ihmal edilebilir ufak bir farkla çakışırlar. Şu halde, marksist değer yasası, ürünleri metalara dönüştüren değişimin başlangıcından, 15. yüzyıla değin süren bir dönem için, genel bir ekonomik geçerliğe sahip olmuştur. Ne var

ki, meta değişimi, yazılı tarih-öncesi dönemlere kadar uzanır ve Mısır'da, İsa'dan önce en az 2.500 ve belki de 5.000, Babil'de 4.000, belki de 6.000 yıllarına kadar iner; şu halde, değer yasası, beş ile yedi bin yıllık bir dönem boyunca egemenliğini sürdürmüştür. Ve şimdi gelin de, bütün bu dönem boyunca genellikle ve doğrudan doğruya geçerli olan değere, metaların hiç bir zaman satılmadıkları ve satılmayacakları, azıcık aklı olan hiç bir iktisatçının asla uğraşmayacağı bir şey diyen Bay Loria'nın ciddiyetine hayran olmayın!

Şimdiye değin tüccardan söz etmedik. Basit meta-üretimine kapitalist meta-üretimine dönüşmesini gördüğümüz şu anda onun işe karışmasını şimdilik bir yana bırakabiliriz. Her şeyin durağan olduğu bu toplumda, tüccar, devrimci bir öğeydi; bu, kalıttan gelen bir durağanlıktı; köylü, yalnız kendi bir dönümlük toprak parçasını değil, özgür mülk sahibi, özgür ya da toprağa bağlı köylü ya da serf olarak toplumdaki yerini; kentli zanaatçı, hem uğraşını ve hem de bağlı bulunduğu loncanın ayrıcalıklarını, kalıttan ve neredeyse vazgeçilmez haklar olarak elde ettikleri gibi, ayrıca, müşterilerini, pazarları ve devraldıkları zanaata ait beceri ve eğitimi ta çocukluklarından kazanmış oluyorlardı. İşte böyle bir dünyaya tüccar giriyor ve onun bu girişi, her şeyin allak-bullak olmasının başlangıcı oluyordu. Ama o, bilinçli bir devrimci olmak şöyle dursun, tam tersine, her şeyiyle onun bir parçasıydı. Ortaçağların tüccarı, hiç bir zaman bireyci değildi, o da çağdaşları gibi bir birliğin üyesiydi. İlkel komünizmden doğup gelişen mark topluluğu, kırsal bölgede egemendi. Her köylü, başlangıçta, her nitelikte eşit toprak parçalarına ve dolayısıyla da, markta eşit hakka sahipti. Bu mark, kapalı bir birlik haline gelip de artık yeni toprak parçaları da verilmeyince, miras, vb. yoluyla topraklar bölündü ve böylece mark üzerindeki ortak haklar da parçalanmış oldu; ama tam bir dönüm birim olarak kaldı ve dolayısıyla yarım, dörtte-bir ve sekizde-bir dönüm, markta bunlara tekabül eden hakları veriyordu. Daha sonraki bütün üretici birlikler, statüleri, özellikle sınırlı toprak bölgesi yerine, meslek ayrıcalığına mark yasalarının uygulanmasından başka bir şey olmayan kentlerdeki loncalar, mark birliğinin esasını izlediler. Bütün örgütlenmenin temel noktası, Elberfeld ve Barmen ipplik sanayiine ait 1527 tarihli lisansta çarpıcı bir biçimde ifade edildiği gibi, her üyenin loncaya tanınan ayrıcalık ve haklardan eşit biçimde yararlanmasıydı. (Thun, *Industrie am Niederrhein*, vol. II. s. 164 ff.) Aynı şey, her payın eşit ölçüde katıldığı ve aynı zamanda da, mark üyesinin hakkı gibi, her hak ve yükümlülükleriyle birlikte bölüşüldüğü maden loncaları için de geçerlidir. Gene aynı şey, deniz aşırı ticareti başlatan ticaret şirketleri içinde aynı ölçüde geçerliydi. Iskenderiye ile İstanbul limanlarındaki, Venedikliler ve Cenovalılar kendi *fondaco* larındaki —barınak, han, antrepo, teşhir ve satış salonlarında, merkez bürolarında— her “ulus”, tam meslek birliklerini kurmuştu ve buralar rakiplere ve müşterilere kapalıydı; aralarında kararlaştırdıkları fiyatlarla satış yapı-

yorlardı, malları, açık denetim ve çoğu kez de bir damga ile garanti edilen belirli bir niteliğe sahipti; yerlilerin, ürünlerine ödeyecekleri fiyatı vb. ortaklaşa kararlaştırıyorlardı. Hanseatik tüccarlar da, Norveç'te, Bergen'de, Alman köprüsü (Tydske Bryggen) üzerinde, başka türlü hareket etmiyorlardı; aynı şey, bunların Hollandalı ve İngiliz rakipleri için de doğruduydu; saptanan fiyatın altında malını satan ya da bu fiyatın üzerinde mal alan tüccarın vay haline! Birliğin suçluya doğrudan vereceği cezalar bir yana, hele bir de boykot edilirse bu onun mahvı demekti. Ve hatta, belirli amaçlar için daha kapalı birlikler de kurulmuştu: 14. ve 15. yüzyıllarda Cenova'da kurulan ve yıllarca, Anadolu'da Foça ve Sakız arasındaki şap madenlerine egemen olan Maona ve, 14. yüzyılın sonundan beri İtalya ve İspanya ile iş yapan, bu ülkelerde şubeler açan, büyük Ravensberg Ticaret Şirketi, Augsburglu tüccarların kurdukları Alman şirketleri: Fugger, Welser, Vöhlın, Höchstetter, vb; Nürnberglilerin kurdukları ve 66.000 düka sermaye ve üç gemi ile Portekizlilerin 1505-1506 Hindistan seferine katılarak yüzde 150, başkalarına da yüzde 175 kâr sağlayan Hirschvogel firması (Heyd: *Levantehandel*, vol. II, s. 524); ve Luther'in ateş püskürdüğü daha bir yığın firma, "*Monopolia*".

Burada ilk kez, kâr ve kâr oranı ile karşılaşılıyor. Tüccarlar, özellikle ve bilinçli olarak, bu kâr oranının bütün üyeler için eşit olmasına çalışıyorlardı. Doğu Akdenizde Venedikliler ve Kuzeyde Hanseatikler, herbiri metalleri için komşusu ile aynı fiyatı ödüyordu; taşıma ücretleri aynı idi ve malları için aynı fiyatları alıyorlar, dönüşlerinde "uluslarının" öteki tüccarları ile aynı fiyatlara yük alıyorlardı. Böylece kâr oranı hepsi için aynıydı. Büyük ticaret kumpanyalarında, ödenmiş sermaye hissesi ile *pro rata* kâr dağıtımı, sahip bulunduğu toprak payı ile *pro rata*, marka katılma payı ya da madendeki hisse ile *pro rata* madencilikten kâr alma kadar doğal bir şeydi. Tam gelişmiş biçimi içersinde, kapitalist üretimin sonal sonuçlarından birisi olan eşit kâr oranı, böylece burada kendisini, sermayenin, tarihin çıktığı noktalardan birisi olarak, kendisi de doğrudan ilkel komünizmin bir yavrusu olan mark birliğin soyundan doğrudan gelen bir tür olarak, en yalın biçimi içersinde ortaya koymaktadır.

Bu başlangıçtaki kâr oranı, zorunlu olarak çok yüksekti. Ticaret, yalnız korsanlığın yaygın olması nedeniyle tehlikeli olmakla kalıyordu, rakip uluslar da, ele geçen her fırsatta, her türden şiddet hareketlerine başvurmaktan kaçınmıyorlardı. Ensonu, satışlar ile pazarlama koşulları, yabancı prenslerin verdikleri izin belgelerine dayanıyor ve bunlar da sık sık, ya bozuluyor ya da geri alınıyordu. Dolayısıyla, kârın, yüksek bir sigorta payını içermesi gerekiyordu. Ayrıca, devir yavaş, alışverişin sona erdirilmesi uzun zaman alıyor, ve çoğu kez kısa süreli olan çok iyi dönemlerde, yapılan iş, tekel kârı sağlayan bir tekel ticareti oluyordu. O sıralarda egemen olan ve genellikle, normal ticarî kâr yüzdesinden daima daha düşük olması gereken çok yüksek kâr oranları da, kâr oranının ortalama olarak çok yüksek olduğunu kanıtıyor.

Ne var ki, bütün üyeler için eşit olan ve topluluğun ortak emeğiyle sağlanan bu yüksek kâr oranı, ancak, öz komşu birlikler içersinde, yani o “ulus” içersinde yerel olarak geçerliydi. Venedikliler, Cenovalılar, Hanseatikler ve Hollandalıların herbirisinin özel bir kâr oranı vardı ve başlangıçta bu aşağı yukarı tek tek her pazar için değişti. Bu farklı firma kârlarının eşitlenmesi, rekabet yoluyla karşıt yönde oldu. Önce, farklı pazarların kâr oranları, bir ve aynı ulus için eşitlendi. İskenderiyelilerin, Venediklilere, malları için, Kıbrıs’tan, İstanbul’dan ya da Trabzon’dan daha fazla kâr teklif etmeleri halinde, Venedikliler, öteki pazarlardan çektikleri sermayeyi İskenderiye’ye yöneltmeye başladılar. Bunu, aynı pazarlara, aynı ya da benzer mallar ihraç eden farklı uluslar arasında kâr oranlarının yavaş yavaş eşitlenmesi izledi ve bunların bazıları, çoğu kez iflâs ederek, sahneden çekildiler. Ama bu süreç, politik olaylarla sürekli kısıntıya uğruyordu; tıpkı, Yakın-Doğuda iş yapan Levantin ticaretinin, Türk ve Moğol istilâları ile çökmesi gibi. 1492’den sonraki büyük coğrafi-ticarî buluşlar, yalnızca bu gelişmeyi hızlandırdı ve buna bir son verdi.

Piyasa alanlarında görülen bunu izleyen anî genişleme ile, ulaştırma ve iletişimdeki devrim, başlangıçta, ticarî işlemlerin niteliğinde hiç bir köklü değişiklik getirmedi. İlk sıralar, birlik halinde çalışan firmalar, Hint ve Amerika ticaretine de egemendi. Ama her şeyden önce, bu şirketlerin ardında büyük uluslar vardı. Amerika ile ticarete, Doğu Akdenizle ticaret yapan Katolonyalıların yerini Büyük İspanya Birliği aldı; ve onunla birlikte de, İngiltere ve Fransa gibi iki büyük ülke; en küçükleri olan Hollanda ile Portekiz bile, en azından hâlâ Venedik kadar büyük ve güçlüydü ve bir önceki dönemin ise en büyük ve en güçlü tüccar uluslarıydı. Böylece gezginci tüccarlar, 16. ve 17. yüzyılın serüvenci tüccarları ortaya çıkarak, ortaklarını gereğinde silahla da koruyan birlikleri gitgide gereksiz hale getirdiği gibi, bunların giderleri de düpedüz bir yük olmaya başladı. Üstelik, servet tek bir elde, daha büyük bir hızla büyüyordu ve böylece tek tek tüccarlar çok geçmeden, eskiden bütün bir şirketin yapabileceğinden daha büyük bir yatırımda bulunabiliyordu. Hâlâ varlıklarını sürdürebilen ticaret şirketleri, çoğu kez silahlı birliklere dönüşerek, yeni keşfedilen ülkeleri anayurdun koruyuculuğu ve egemenliği altında ele geçirmeye ve tekellerine alarak sömürmeye başladılar. Ne var ki, bu yeni bölgelerde, çoğu zaman devlet tarafından kurulan sömürgeler arttıkça, şirketlerin yaptıkları ticaret, bireysel tüccarlar karşısında geriledi ve, kâr oranının eşitlenmesi artık, tamamen bir rekabet konusu halini aldı.

Şimdiye değin biz, yalnız, tüccar sermayesine ait kâr oranını gördük. Çünkü, o zamana değin yalnız tüccar ve bir de tefeci sermayesi vardı, sanayi sermayesi henüz gelişmemişti. Üretim, henüz geniş ölçüde, kendi üretim araçlarına sahip işçilerin elindeydi ve dolayısıyla yapılan iş, herhangi bir sermayeye artı-değer sağlamıyordu. Elde ettikleri ürünün bir kısmını, karşılıksız olarak bir üçüncü kimseye veriyorlarsa, bu, feodal

efendilere haraç biçimindeydi. Tüccar sermayesi, bu nedenle, kârını, hiç değilse başlangıçta, ancak, yerli ürünlerin yabancı alıcılarından ya da yabancı ürünlerin yerli alıcılarından sağlıyordu; ancak bu dönemin sonuna doğru —İtalya için, Levantin ticaretinin gerilemesiyle— dış rekabet ile, pazarlamada karşılaşılacak güçlükler, ihracat mallarını üreten zanaatçıları, ürettikleri metayı, ihracatçı tüccarlara değerinin altında satmaya zorlamaya başladı. Ve dolayısıyla burada, biz, metaların ortalama olarak, bireysel üreticilerin birbirleriyle yaptıkları iç perakende ticarete değerleri üzerinden satıldıklarını, ama yukarıda verilen nedenlerle, uluslararası ticarete ise, kural olarak değerleri üzerinden satılmadıklarını görüyoruz. Bugünkü dünyada ise durum tam tersine olup, üretim-fiyatlarının, uluslararası ve toptan ticarete geçerli olmasına karşın, kentlerdeki perakende ticarete fiyatların durumu, tamamen farklı kâr oranları tarafından düzenlenmektedir. Böylece, diyelim sığır etinin fiyatı, Londra'daki toptancıdan, Londra'daki bireysel tüketiciye ulaşırken, Chicago'daki toptancıdan taşına giderleri de içersinde olmak üzere, Londra'daki toptancıya gelişinden daha büyük bir fiyat artışına uğrar.

Fiyat oluşumunda bu devrimi yavaş yavaş meydana getiren araç, sanayi sermayesi idi. Bu sermayenin çekirdeği, daha ortaçağlarda, şu üç alanda oluşmaya başladı: deniz taşımacılığı, madencilik ve dokumacılık. İtalyan ve Hanseatik denizci cumhuriyetler tarafından bu ölçekte yürütülen deniz taşımacılığı, denizciler, yani ücretli-emekçiler (bunların ücret ilişkileri, birlik biçimleri altında, kârdan pay almaları ile belki gözden gizlenmiş olabilir) olmaksızın, ya da o günün kadırgaları için, kürekçiler —ücretli-emekçiler ya da köleler— olmaksızın olanaksızdı. Aslında birliğe bağlı işçilerin işlettikleri madenlerdeki loncalar, hemen her zaman, ücretli-emekçiler aracılığı ile mevduatları sömürmek amacıyla anonim şirketler haline çevrildi. Dokumacılık sanayiinde ise tüccar, küçük dokumacı patronu, belli bir ücret karşılığında kendi hesabına iplik verip kumaşı dokutturarak, doğrudan doğruya, kendi hizmeti altına aldı ve böylece, kendisi de, sırf alıcı olmaktan çıkıp, *müteahhit* (*Verlager*) denilen duruma yükselmiş oldu.

Burada, kapitalist artı-değerin oluşumunun başlangıcını görüyoruz. Biz, kapalı tekelleri şirketler olarak madencilik loncalarını, bir yana bırakabiliriz. Ama gemi sahipleri bakımından şurası açıktır ki, bunların kârları, en azından ülkedeki normal kâr kadar yüksek olmakta ve bir de, sigortayı, gemilerin değer kaybını karşılayacak bir fazlalığı içermekteydi. Ama ilk kez doğrudan kapitalist hesabına üretilen metaları, piyasaya, zanaatçı hesabına yapılan aynı türden metalar ile rekabete süren dokuma müteahhidi için durum acaba nasıldır?

Tüccar sermayesine ait kâr oranı, konuya girmek için önümüzde hazzırdı. Hem de, en azından sözkonusu bölge için, yaklaşık bir ortalama orana zaten eşitlenmiş durumdaydı. Peki şimdi tüccarı, müteahhit olarak ek bir işe girmeye iten şey nedir? Yalnızca tek bir şey: diğerleriyle aynı

satış-fiyatıyla daha büyük bir kâr sağlama umut ve bekleyişi. Ve işte o da bunu umuyordu. O, küçük patronu hizmetine almakla, üretimin, üreticisini ancak yalnızca kendi son şeklini almış ürününü sattığı geleneksel bağlarını kırmış olur. Tüccar kapitalist, hâlâ kendi üretim araçlarına sahip bulunan, ama hammaddeleri olmayan emek-gücünü satın alıyordu. Böylece, dokumacıya düzenli bir çalışma olanağı sağladıktan sonra, üretimi öyle bir noktaya kadar indirebilir ki, harcadığı emek-zamanının bir kısmı, karşılığı ödenmemiş hale gelir. Müteahhit şimdi artık, kendi ticarî kârının üzerinde ve ötesinde bir artı-değere elkoyar hale gelmişti. Gerçi, iplik vb. satın almak için ek bir sermaye kullanmak ve bunu, daha önce, ancak satın alması üzerine tam fiyatını ödemek durumunda olduğu nesne için, şimdi, bitene kadar dokumacıya bırakmak zorundadır, ama her şeyden önce o, eskiden de, kural olarak yeni üretim koşullarına ancak borç baskısı altında boyun eğer, dokumacıya avans vermek için çoğu kez zaten bir ek sermaye kullanırdı; ikincisi de, bundan başka, bu işin hesabı şu biçimi alırdı:

Tüccarımız, ihracat işini, 30.000 düka, sequin,* sterlin ya da bir başka para tutarında bir sermaye ile yürütüyor olsun. Diyelim bunun 10.000'i ülke içersindeki metallerin satın alınmasında, 20.000'i ise denizaşırı piyasada kullanılsın. Ve bu sermaye iki yılda bir devir yapsın. Yıllık devir = 15.000. Şimdi tüccarımız, bir müteahhit olmak, kendi hesabına kumaş dokutmak ister. Ne miktar ek sermaye yatırması gerekecektir? Diyelim ki, onun sattığı türden bir kumaşın parçasının üretim zamanı —doğaldır ki, çok fazla olmakla birlikte— ortalama iki aydır. Gene varsayalım ki, her şeyin karşılığını nakit olarak ödemek zorunda olsun. Şu halde, dokumacısına iki aylık bir iplik stokunu sağlayacak miktarda sermaye yatırması gerekecektir. Yıllık devri 15.000 olduğuna göre, iki ayda 2.500 tutarında kumaş satın alır. Bunun 2.000'inin ipliğin değerini, 500'ünün dokumacının ücretlerini temsil ettiğini kabul edelim; bu durumda tüccarımızın 2.000 tutarında bir ek sermayeye gereksinmesi var demektir. Yeni yöntemle dokumacıdan elde ettiği artı-değerin, kumaşın değerinin ancak yüzde 5'i olduğunu kabul edelim; kuşkusuz bu, yüzde 25 gibi, çok mütevazı bir artı-değer oranı demektir. ($2.000_s + 550_a + 125_{a'}; a' = 125 : 500 = \%25; k' = 125 : 2.500 = \%5$.) Kapitalistimiz, böylece, yıllık 15.000'in devri üzerinden 750 tutarında bir fazla kâr elde etmekte, ve dolayısıyla ek sermayesini $2\frac{2}{3}$ yılda geri almaktadır.

Ne var ki, satışını ve dolayısıyla sermayenin devrini hızlandırmak, daha kısa bir dönemde, aynı sermaye ile aynı kârı sağlamak için —şu halde, aynı zamanda daha büyük bir kâr elde etmek için— artı-değerin küçük bir kısmını satıncıya verecek, rakiplerinden daha ucuza satış yapacaktır. Bu rakipler de zamanla müteahhitler haline gelecekler ve hepsine ait kâr fazlalığı, normal kâr düzeyine ve hatta, hepsine ait ser-

* Venedik Cumhuriyetine ait altın sikke. —ç.

maye artışı üzerinden daha düşük bir düzeye inmiş olacaktır. Kâr oranının eşitliği, içerde elde edilen artı-değerin bir kısmının, yabancı alıcılara devredilmesiyle, belki bir başka düzeyde olsa bile yeniden kurulmuş olur.

Sanayiînin, sermayenin boyunduruğu altına sokulmasında ikinci adım, manüfaktürün ortaya çıkmasıyla atılmaktadır. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda çoğu kez kendi ihracatçısı da olan manüfaktürcüye —Almanya'da genellikle bu 1850'ye kadar sürmüştür ve bugün bile şurada burada görülmektedir— modası geçmiş rakibinden, elzanaatçısından daha ucuza üretimde bulunma olanağını vermektedir. Aynı süreç yinelenmektedir; manüfaktürcü kapitalistin ele geçirdiği artı-değer, ona (ya da, ortağı ihracatçı tüccara) rakiplerinden daha ucuza satma olanağını vermekte ve bu, eşitlenmenin tekrar kurulduğu yeni bir üretim tarzının genel olarak uygulanmasına kadar sürmektedir. Mevcut merkantil kâr oranı, ancak yerel olarak eşitlenmiş olsa bile, içersinde sanayi artı-değer fazlalığının acımasızca budandığı Procrust yatağı olmakta devam eder.

Eğer manüfaktür kendi ürünlerinin fiyatını ucuzlatarak ileriye doğru fırlamışsa, bu, metaların üretim maliyetlerini, üretimde yapılan sürekli devrimlerle gitgide düşürmeye uğraşan ve bütün eski üretim tarzlarını durup dinlenmeksizin geride bırakan modern sanayi için daha da doğrudur. İşte böylece, en sonunda, büyük sanayi, iç pazarı, sermaye adına kesin olarak ele geçirir, küçük üretime ve kendine yeterli köylü ailesinin doğal ekonomisine son verir, küçük üreticiler arasındaki doğrudan değişimi kaldırarak, tüm ulusu sermayenin hizmetine koşar. Aynı şekilde, farklı ticaret ve sanayi kollarındaki kâr oranını, *tek* bir genel kâr oranı halinde eşitler ve ensonu, sanayiî, eskiden sermayenin bir üretim kolundan bir başkasına aktarılmasına karşı koyan engellerin çoğunu ortadan kaldırarak, bu eşitlemede lâıyk olduğu güçlü duruma kavuşturur. Böylece, değerlerin üretim-fiyatlarına çevrilmesi, genellikle bütün değişimler için tamamlanmış olur. Bu çevrilme, bu nedenle, tarafların bilinci ya da isteği dışında, nesnel yasalara göre olur. Rekabetin, genel oranı aşan kârları genel düzeye indirgemesi, dolayısıyla da, ortalamayı aşan artı-değere ilk elkoyan sanayici kapitalistin elinden bunun tekrar alınması olduğunu açıklamakta teorik bakımdan hiç bir güçlük yoktur. Bununla birlikte, pratikte, aşırı artı-değere, yüksek değişen sermaye ve düşük değişmeyen sermayeye, yani düşük sermaye bileşimine sahip üretim alanları, taşıdıkları nitelik gereği, bütünüyle kapitalist üretime en son ve en az tâbi oldukları için — özellikle tarımda bu, daha da fazla böyledir. Buna karşılık, üretim-fiyatlarının meta-değerlerin üzerine yükselmesi —ki bu, yüksek sermaye bileşimine sahip alanlara ait ürünlerin içerdikleri ortalamanın altındaki artı-değeri, ortalama kâr oranı düzeyine yükseltmek için gereklidir— teorik bakımdan son derece güç görünür, ama pratikte görmüş olduğumuz gibi, çok çabuk ve çok kolay gerçekleştirilir. Çünkü, bu sınıftaki metalar, ilk kez, kapitalist biçimde üretilip, kapitalist ticaret

alanına girdikleri zaman, kapitalist-öncesi yöntemlerle, dolayısıyla da daha pahalı üretilen aynı nitelikteki metalarla rekabet ederler. Şu halde, kapitalist üretici, artı-değerin bir kısmından vazgeçse bile, bölgesinde geçerli kâr oranını gene de sağlamış olur; bu kâr oranının, aslında artı-değerle doğrudan bir ilişkisi yoktur; çünkü o, kapitalist üretim henüz daha ortaya çıkmadan çok önce, dolayısıyla da, sanayi kâr oranı henüz olanaksız iken, tüccar sermayesinden doğmuştur.

II. BORSA*

1. Kapitalist üretimde borsanın durumu, Üçüncü Cildin, Beşinci Kısım, özellikle ...** bölümde genellikle açıktır. Ama, kitabın yazıldığı 1865'ten beri, bugün borsaya, önemli ölçüde artan ve sürekli büyüyen bir rol yükleyen bir değişiklik olmuş, sınaî ve tarımsal tüm üretimin, tüm ticaretin, ulaştırma ve iletişim araçlarının olduğu kadar değişim işlevlerinin de borsa yöneticilerinin elinde toplanmasına doğru bir gelişme görülmüş, ve böylece, borsa, bizzat kapitalist üretimin en seçkin bir temsilcisi halini almıştır.

2. 1865'te borsa, kapitalist sistem içersinde henüz *ikincil* bir öğeydi. Devlet tahvilleri, bellibaşlı borsa senetleri kitlesini temsil ediyordu ve bunların toplamı bile henüz nispeten küçüktü. Ayrıca, Kıta Avrupasında ve Amerika'da egemen durumda, hisse senetli bankalar vardı ve İngiltere'deki aristokrat özel bankaları içersine almaya daha yeni başlamıştı, ama *kitle olarak* henüz nispeten önemsizdi. Demiryolu hisse senetleri, bugüne oranla, henüz zayıftı. Hisse senetli şirket biçiminde daha henüz ancak birkaç tane doğrudan üretici kuruluş vardı — ve, bankalar gibi çoğunluğu *daha yoksul* ülkelerdeydi: Almanya, Avusturya, Amerika, vb. “Papazın gözü” hâlâ, daha yenilmemiş yanlış inanışlardaydı.

O tarihlerde, borsa, henüz, kapitalistin, birbirlerinin birikmiş sermayelerini alıp götürdükleri ve işçiler doğrudan doğruya ancak, kapitalist ekonominin ahlâk bozucu genel etkisinin yeni bir karşısı ve, takdiri ilâhînin (namıdiğer şahsın) bu yaşamda bile, kutsallığı ve lâneti, serveti, yani zevk ve iktidar ile sefaleti, yani yoksulluğu ve köleliği belirlediğini söyleyen kalvenci öğretinin doğrulanması olarak ilgilendiriyordu.

3. Şimdi ise çok başka türlü. 1866 bunalımından beri, birikim gitgide artan bir hızla arttı ve böylece, hiç bir sanayi ülkesinde ve hele İngiltere'de, üretimdeki genişleme, birikime ayak uyduramadı ya da bireysel kapitalistin birikimi, sırf kendi işinin genişletilmesinde kullanıldı; daha 1845'te İngiliz pamuklu sanayii; demiryolu sahtekârlıkları. Ama bu birikim ile birlikte *rantiyelerin*, iş yaşamının devamlı gerilemesinden bıkip usanan ve bunun için de, şirketlerin müdürleri ya da yöneticileri olarak

* Elyazmasına Engels'in koyduğu başlık, “Borsa, *Kapital*’ın Üçüncü Cildine Ek Notlar.” — *Ed.*

** Elyazmasında Engels, bölüm numarasının konulması için bir başlık bırakmış. Düşünülen başlık herhalde şuydu: Yirmiyedinci Bölüm, “Kapitalist Üretimde Kredinin Rolü”. — *Ed.*

sırf kendilerini eğlendirmek ya da hafif bir iş tutmak isteyenlerin sayıları arttı. Ensonu, para-sermaye olarak başıboş dolaşan bu kitlenin yatırımını kolaylaştırmak için, henüz kurulmamış bulunan yerlerde, yeni sınırlı sorumlu şirket türleri kuruldu ve eskiden hisse senedi sahiplerinin sınırsız olan sorumlulukları, [daha çok ya da daha az] azaltıldı (Almanya'da 1890'da anonim şirketler kuruldu, katılma payı %40 idi!).

4. Bunu, sanayiın giderek hisse senetli girişimlere dönüşmesi izledi. Sanayi kolları birbiri ardına bu kadere kurban gitti. Once, şimdi artık dev fabrikaların gerekli olduğu demir sanayii (daha önce, madenler, hisse senedine dayanılarak örgütlenmemişti). Ardından kimya sanayi ve makine fabrikaları. Kıtada dokuma sanayii, İngiltere'de, Lancashire'de ancak birkaç bölge (Oldham İplik Fabrikası, Burnley Dokuma Fabrikası vb., terzi kooperatifleri, ama bu da gene ilk bunalımda tekrar patronun eline düşmek üzere ancak bir hazırlık aşaması), içki yapım yerleri (Amerikalılara ait olanlar birkaç yıl önce İngiliz sermayesine satıldı, ardından Guinness, Bass, Allsopp). Bundan sonra ortak yönetim altında dev girişimler yaratan tröstler (United Alkali gibi). Sıradan bireysel firmalar, gitgide artık, o alandaki işi kurulabilecek düzeye getiren, yalnızca birer geçici aşama.

Ticarette de aynı şey: Leafs, Parsons, Morys, Morrison, Dillon, hepsi de şirket. Şimdi, perakendeci mağazalarda aynı ve sırf, "süpermarket" tipinde, kooperatif görünüşünde de değil.

İngiltere'de bile, bankalar ile öteki kredi kuruluşları da öyle. Yığınlarca yeni banka, bütün sorumluluklar sınırlı. Hatta...* vb. gibi eski bankalar bile, yedi özel ortak ile, sınırlı şirketlere çevrilmiş durumda.

5. Tarım alanında da aynı şey. Özellikle Almanya'da, türlü türlü bürokratik adlar altında dev boyutlara ulaşan bankalar, gitgide daha fazla ipotekler üzerinde hak sahibi oldular; hisse senetleri ile, toprak mülkiyetinin fiili sahipliği borsaya geçti; çiftlikler alacaklıların eline düştüğü zaman, bu, daha da gerçektir. Burada, bozkırların işlenmesiyle tarımsal devrim çarpıcıdır; eğer böyle sürüp giderse, yakın bir gelecekte, İngiltere ile Fransa'nın topraklarının da borsanın eline geçeceği söylenebilir.

6. Şimdi bütün yabancı yatırımlar, hisse senedi biçiminde. Yalnız İngiltere'de: Amerikan demiryolları, Kuzey ve Güney (borsa listesine bakınız), Goldberger, vb..

7. Sonra sömürgeleştirme. Bugün bu, borsanın gerçek bir yardımcısı; onun çıkarı için Avrupa'nın güçlü devletleri birkaç yıl önce Afrika'yı paylaştı, Fransa, Tunus ile Tonkin'i ele geçirdi. Afrika, doğrudan doğruya şirketlere kiralandı (Nijerya, Güney Afrika, Alman Güney-Batı ve Alman Doğu Afrikası), ve Mozambik ile Natal'ı, Sir Cecil Rhodes, borsa için ele geçirdi.

* Okunamıyor. "Glyn & Co." anlamında banka olsa gerek. — Ed.

DİZİNLER

YAZARLAR

A

- ANDERSON, Adam. *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the earliest accounts to the present time*, Vol. 2, London 1764. — 292.
- ANDERSON, James. *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain*, London 1801. — 547.
- ARISTOTELES. *De Republica Libri VIII en Oeconomica*. Ex recensione Immanuelis Bekkery, Oxonii 1837. — 338.
- ARND, Karl. *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur*, Hanau 1845. — 319-320.
- AUGIER, Marie. *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*, Paris 1842. — 526, 541.

B

- BALZAC, Honoré de. *Les paysans*, 1845. — 41.
- BASTIAT, Fr. *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M.P.J. Proudhon*, Paris 1850. — 303, 304.
- BELL, G. M. *The Philosophy of Joint-Stock Banking*, London 1840. — 483.
- BOSANQUET, J. W. *Metallic, Paper, and Crédit Currency, and the means of regulating their quantity and value*, London 1842. — 326, 352.
- BRISCOE, John. *To the Knights, Citizens and Burgesses in Parliament assembled*, 1695. — 532.
- BURET, Eugène. *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France etc.*, Paris 1840. — 705.
- BÜSCH, Johann Georg. *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschäften* (1792).

Third extended and improved edition with insertions and supplements by G. P. H. Normann, Hamburg 1808. — 541.

C

- CAIRNES, J. E. *The Slave Power: its character, career and probable designs etc.*, London 1862. — 337.
- CANTILLON, Richard. *Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'Anglais*, London 1755. — 689.
- CAREY, H. C. *Principles of Social Science*, Vol. III, Philadelphia 1860. — 349.
- CHALMERS, Thomas. *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society*, 2nd ed., Glasgow 1832. — 390.
- CHAMBERLAIN (Chamberleyne), Dr. Hugh. *A few Proposals humbly recommending etc. establishing a Land Credit in this Kingdom*, Edinburgh 1700. — 532.
- CHERBULIEZ, A. *Riche ou pauvre. Exposition succincte des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales*, Paris et Genève 1840. — 144.
- CHILD, Josiah. *Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent (1694)*, Amsterdam et Berlin 1754. — 348, 533.
- COMTE, Charles. *Traité de la propriété*, T. I, Paris 1834. — 546
- COQUELIN, Charles. *Du crédit et des banques*, In *Revue des Deux Mondes*, Paris 1842. — 353.
- CORBET, Thomas. *An Inquiry into the Causes, and Modes of the Wealth of Individuals; or the principles of trade and speculation explained*, London 1841. — 150, 154, 165, 270.

D

- DUREAU DE LA MALLE, A. J. *Economie politique des romains*, Paris 1840. — 95.

E

- ENGELS Friedrich. *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener*

Anschauung und authentischen Quellen, Leipzig 1845. — 680.

- *The Stock Exchange, Supplementary Notes to Capital, Volume Three* (1895). — 794.

F

- FELLER, Dr. F. E. und ODERMANN, Dr. C. G. *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik, Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt* (1842), 7. Auflage Leipzig 1859. — 275.
- FIREMAN, Peter. *Kritik der Marxschen Werttheorie*. In *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Dritte Folge, Bd. III, Jena 1892. — 20, 21.
- FORCADE, Eugène. *La guerre du socialisme, II. L'économie politique révolutionnaire et sociale*. In *Revue des Deux Mondes*, T. 4, Bruxelles 1848. — 740.
- FRANCIS, John. *History of the Bank of England, its Times and Traditions*, 3rd ed., London 1848. — 533, 534.
- FULLARTON, John. *On the Regulation of Currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country*, London 1845. — 356, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 405, 406.

G

- GILBART, William James. *The History and Principles of Banking*, London 1834. — 298, 356, 357, 540.
- *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market during the Year 1839*, London 1840. — 478, 482.
- *A Practical Treatise on Banking* (1827), 5th ed., London 1849. — 317.
- GREG, R. H. *The Factory Question, Considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours' Bill, etc.*, London 1837. — 99.

- HAMILTON, Robert. *An Inquiry Concerning the Rise and Progress, the Redemption and Present State and, the Management of the National Debt of Great Britain*, 2nd ed., Edinburgh 1814. — 347.
- HARDCASTLE, Daniel. Jr. *Banks and Bankers*, 2nd ed., London 1843. — 482, 541.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. In Werke*, published by Dr. Eduard Gans, 7th ed., Berlin 1840. — 545.
- HEINE, Heinrich. *Disputation*. In "Gedichte, Dritter Band, Romanzero, 3. Buch, Hebräische Melodien." — 478.
- HEYD, Dr. Wilhelm. *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Stuttgart 1879. — 789.
- HODGSKIN. *Labour Defended Against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital Proved. By a Labourer*, London 1825. — 342, 350.
- HUBBARD, John Gellibrand. *The Currency and the Country*, London 1843. — 367, 469.
- HÜLLMANN, Karl Dietrich. *Städtewesen des Mittelalters*, Bonn 1826-29. — 279, 281, 529.

J

- JOHNSTON, James F. W. *Notes on North America Agricultural, Economical and Social*, Edinburgh and London 1851. — 546, 591.
- JONES, Richard. *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833. — 234.
- *An Essay on the Distribution of Wealth*, London 1831. — 668.

K

- KIESSELBACH, Wilhelm. *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter*, Stuttgart 1860. — 288.
- KINNEAR, J. G. *The Crisis and the Currency*, London 1847. — 391, 466.

- LAING, Samuel. *National Distress; its Causes and Remedies*, London 1844. — 680.
- LAVERGNE, Léonce de. *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (translated from *Economie Rurale de l'Angleterre*, Paris 1854), London 1855. — 557.
- LEATHAM, William. *Letters on the Currency. Addressed to Charles Wood*, London 1840. — 352.
- LEXIS, W. *Die Marxsche Kapitaltheorie. In Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Neue Folge, Bd. XI, Jena 1885. — 17, 18, 19.
- LINGUET, N. *Théorie des lois civiles ou principes fondamentaux de la société*, T. I, London 1767. — 695.
- LIST, Dr. Friedrich. *Die Ackerverfassung, die Zwerwirtschaft und die Auswanderung. From the Deutsche Vierteljahrsschrift*, 1842, Heft IV. Nr. XX, specially printed, Stuttgart und Tübingen 1842. — 775, 776.
- LORIA, Achille. *Karl Marx. In Nuova Antologia*, April 1883. — 23.
- *La Teoria Economica della Costituzione Politica*, Roma, Torino, Firenze 1886. — 23.
- *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes. Von Dr. Conrad Schmidt*. Stuttgart 1889. Review in *Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Neue Folge, Bd. XX, Jena 1890. — 24.
- *L'Opera postuma di Carlo Marx. In Nuova Antologia*, Vol. LV, February 1895. — 781.
- LUTHER, Martin. *An die Pfarrer wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540, Luther's *Werke*, Wittenberg 1589, 6. Teil. — 305, 346.
- *Von Kaufhandlung und Wucher*, Wittenberg 1524, Luther's *Werke*, Wittenberg 1589, 6. Teil. — 291.
- LUZAC, E. *Hollands Rijkdom, Behelzende den Oorsprong van den Koo-phandel, en von de Magt van dezen Staat etc.*, Leyden 1782. — 281.

- MACAULAY, Th. B. *The History of England. From the accession of James the Second*, Vol. 4, London 1857. — 534.
- MALTHUS, T. R. *Definitions in Political Economy*, London 1827. — 39. London 1853. — 41.
- *Principles of Political Economy, considered with a view to their practical application*, 2nd ed., London 1836. — 39, 153.
- MANLEY, Thomas. *Interest of Money Mistaken, or a treatise, proving that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation and that six per cent is a proportionable interest to the present conditions of Kingdom*, London 1668. — 533.
- MARON, Dr. H. *Extensiv oder intensiv? Ein Kapital aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre*, Oppeln 1859. — 709.
- MARX, Karl. *Das Kapital, Kritik der Politischen Oekonomie*, Kitap I [Birinci Cilt]. — 11, 13, 14, 16, 23, 31, 33, 35, 37, 40, 51, 52, 71, 78, 85, 86, 88, 129, 132, 145, 164, 204, 205, 218, 232, 271, 280, 351, 394, 406, 463, 464, 545, 555, 558, 665, 698, 734, 771, 779, 786.
- Kitap II [ikinci Cilt] — 11, 13, 16, 31, 45, 51, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 107, 237, 248, 254, 265, 268, 300, 393, 396, 426, 470, 498, 680, 727, 734, 735, 739.
- *Das Kapital etc.* Erster Band, Kitap I [Birinci Cilt]: Der Produktionsprozess des Kapitals, 2. Auflage, Hamburg 1872. — 15. 3. Auflage, Hamburg 1883. — 15, 132.
- *Das Kapital etc.* Zweiter Band, Kitap II [ikinci Cilt]. Der Zirkulationsprozess des Kapital, Hamburg 1885. — 11, 13.
- *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon*, Paris 1847. — 537, 547.
- *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Erstes Heft, Berlin 1859. — 164, 279, 484, 485, 486, 487, 497, 537.
- MASSIE, Joseph. *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.* London 1750. — 310, 316, 319, 321.
- MILL, John Stuart, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*,

London 1844. — 770.

- *Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy*, 2nd ed., London 1849. — 342, 349.
- MOMMSEN, Theodor. *Römische Geschichte*, 2. Auflage, Berlin 1856 bis 1857. — 283, 338, 692.
- MORTON, J. C. *On the Forces used in Agriculture*. Report made at the Society of Arts. In *Journal of the Society of Arts*. December 9, 1859. — 556.
- MORTON, John Lockhart. *The Resources of Estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property*, London 1858. — 556, 595.
- MOUNIER, L. M. *De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon*, Paris 1846. — 709.
- MÜLLER, Adam H. *Die Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809. — 313, 349.

N

- NEWMAN, Francis William. *Lectures on Political Economy*, London 1851. — 527, 580, 680.
- NEWMAN, S. P. *Elements of Political Economy*, Andover and New York 1835. — 246.
- NORTH, Sir Dudley. *Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the interest, coinage, clipping increase of money*, London 1691. — 541.

O

- O'CONNOR, Charles. Speech on December 19, 1859. In *New York Daily Tribune*, December 20, 1859. — 339.
- ODERMANN, Dr. C. G. Bkz: FELLER.
- OPDYKE, George. *A Treatise on Political Economy*, New York 1851. — 319.

P

- PASSY, Hippolyte. *Des systèmes de culture et de leur influence sur l'économie sociale* 2nd ed., Paris 1853. — 676,

PECQUEUR, Ch. *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique ou études sur l'organisation des sociétés*, Paris 1842. — 538.

PLINIUS, Gajus Secundus, der Aeltere. *Historiae naturalis Libri XXXVII*, Paris 1826. — 95.

PRICE, Richard. *An Appeal to the Public on the Subject of the National Debt* (1772), 2nd ed., London 1774. — 346-347.

— *Observations On Reversionary Payments, on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives, and on national debt etc.* (1771), 2nd ed., London 1772. — 347.

PROUDHON, P. J. Bkz: BASTIAT.

R

RAMSAY, George. *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836. — 246, 318, 334.

REDEN, Dr. Freiherr von. *Vergleichende Kulturstatistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Großstaaten Europas*, Berlin 1848. — 413.

RICARDO, David. *On the Principles of Political Economy and Taxation*, ed. by MacCulloch, London 1852. — 63, 105, 161, 165, 181, 199, 211, 574, 678, 716, 738, 749.

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl. *Soziale Briefe an von Kirchmann*. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie, Berlin 1851. — 684.

ROSCHER, Wilhelm. *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäfts männer und Studierende* (Z. Aufl., Stuttgart und Augsburg 1857). — 200, 270, 285, 349.

RUBICHON, Maurice. *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre* (1833). New edition, Paris 1837. — 556.

SAINT-SIMON. *Nouveau Christianisme, dialogues entre un conservateur et un novateur*, Paris 1825. — 535, 536.

SAY, Jean-Baptiste. *Traite d'économie politique, ou simple exposition de la maniere dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses* (1803), 3rd ed., Paris 1817. — 246, 738.

SCHMIDT, Conrad. *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes*, Stuttgart 1889. — 19.

— *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Wertgesetz*. In *Die Neue Zeit*, XI Jahrg., Bd. I., Stuttgart 1893. — 19-20.

SISMONDI, J. Ch. L. SIMONDE de. *Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, Paris 1819. — 423.

SMITH, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), published by Wakefield London 1835 to 1889. — 129, 289, 418, 419, 674 - 675, 678, 679, 680, 681, 726, 739.

SOMBART, Werner. *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx*. In *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*, Bd. VIII, Berlin 1894. — 783.

STEUART, Jacques (James). *Recherche des principes de l'économie politique ou essai sur la science de la politique intérieure des nations libres* (Translated from *An Inquiry into the Principles of Political Economy etc.*, London 1767.). Paris 1789. — 321.

STIEBELING, George C. *Das Wertgesetz und die Profitrate*, New York 1890. — 26, 27.

STORCH, Henri. *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, St. Peterburg 1815. — 165, 726, 742.

— *Considérations sur la nature du revenu national*, Paris 1824. — 742, 746.

T

THIERS, Adolphe. *De la propriété*, Paris

1848. — 551.

THUN, Alphons. *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter*, Leipzig 1879. — 788.

TOOKE, Thomas. *A History of Prices, and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837; preceded by a brief sketch of the state of the corn trade in the last two centuries*, London 1838. — 325.

— *An Inquiry into the Currency Principle; the connection of the currency with prices and the expediency of a separation of issue from banking*, 2nd ed., London 1844. — 312, 326, 353, 355, 388, 391, 392.

— *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1839 to 1847 inclusive; with a general review of the currency question etc.*, London 1848. — 317.

— and NEWMARCH, William. *A History of Prices and of the State of the Circulation during the nine years 1848-1856*, London 1857. — 708.

TORRENS, Robert. *An Essay on the Production of Wealth with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country*, London 1821. — 41. *On the operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.*, 2nd ed., London 1847. — 311.

TUCKETT, J. D. *A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the progress of agriculture, manufactures and commerce, shewing the extremes of opulence and destitution among the operative classes with practical means for their employment and future prosperity*, London 1846. — 532.

U

URE, Andrew. *Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et*

de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais (Translation of *Philosophy of Manufactures etc.*, London 1835.), Paris 1836. — 340.

V

VERRI, Pietro. *Meditazioni sulla Economia Politica*. In *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna*, Vol. 15, Milano 1804. — 246.

VINCARD, Jr. *Histoire du travail et des travailleurs en France*, Paris 1845. — 691.

VISSERING, S. *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde*, Amsterdam 1860 bis 1865. — 279, 281.

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon. *England and America. A comparison of the social and political state of both nations*, London 1833. — 665.

WALTON, Alfred A. *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman conquest to the present time*, London 1865. — 548, 549.

WEST, Edward. *Essay on the Application of Capital to Land etc. By a Fellow of University College Oxford*, London 1815. — 215.

WOLF, Julius. *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx*. In *Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Dritte Folge, Bd. II, Jena 1891. — 22.

— *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik*, System der Sozialpolitik, Bd. I, Stuttgart 1892. — 25.

ANONIMLER

The City or the Physiology of London Business. With sketches on change, and at the coffee houses, (David Morier Evans.) London 1845. — 342.

Competition and Co-operation, 1832. — 774.

The Currency Theory Reviewed in a letter to the Scottish People on the menaced

interference by Government with the existing system of banking in Scotland. By a Banker in England. Edinburgh 1845. — 358, 366, 386, 461.

Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828-1829. (Enfantin.) 3rd ed., Paris 1831. — 536.

An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. London 1821. — 174, 569.

Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London 1821. — 172.

Religion Saint-Simonienne. Economie politique et Politique Articles extraits au Globe. (Enfantin), Paris 1831. — 535, 537.

Some Thoughts of the Interest on England. By a Lover of Commerce. London 1697. — 536.

The Theory of the Exchange. The Bank Charter Act of 1844 etc. (G. Henry Roy.) London 1864. — 318, 321.

The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law. Published by the National Anti-Corn-Law League. (George Hope, W. R. Grey, Arthur Morse.) Manchester, London 1842. — 554.

GAZETE VE DERGİLER

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, published by Dr. Heinrich Braun. Bd. VII, Berlin 1894. (Essay by Sombart.) — 783.

Daily News, December 10, 1889. — 321.
— December 15, 1892. — 419, 420.
— January 18, 1894. — 481.

Die Neue Zeit, XI. Jahrg., Bd. 1893. (Essay by Conrad Schmidt.) — 20.

Economist, March 18, 1845. — 386.
— May 22, 1847. — 479, 518, 519, 520, 521.
— August 2, 1847. — 522.
— October 23, 1847. — 499.
— November 20, 1847. — 388, 442.
— December 11, 1847. — 507.
— November 30, 1850. — 524.
— January 11, 1851. — 523.
— January 22, 1853. — 316.
— July 19, 1859. — 348.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, published by J. Conrad.
— 1885, Neue Folge, Bd. XI. (Essay by W. Lexis.) — 17.
— 1890, Neue Folge, Bd. XX. (Essay by

Achille Loria.) — 24.
— 1891, III. Folge, Bd. II. (Essay by Julius Wolf.) — 22.
— 1892, III. Folge, Bd. III. (Essay by Peter Fireman.) — 20.

Journal of the Society of Arts, Vol. VII, No. 368, London, December 9, 1859. (Report by J. C. Morton.) — 556.

Manchester Guardian, November 24, 1847. — 360.

Morning Star, December 14, 1865. (Speech by John Bright.) — 558.

New York Daily Tribune, December 20, 1859. (Speech by O'Connor.) — 339.

Nuova Antologia, April 1883. (Essay by Achille Loria.) — 23.
— February 1895. (Essay by Achille Loria.) — 781.

Revue des Deux Mondes, 1842. (Essay by Coquelin.) — 353.
— 1848, (Essay by Forcade.) — 740.

Times, London, December 3, 5, 7, 1857. — 388.

Edinburgh Review. — 685.

PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMÎ YAYINLAR

Anno Vicesimo Sexto Georgii III. Regis. Caput XXXI. An Act for vesting certain Sums in Commissioners, at the End of every Quarter of a year, to be

by them applied to the Reduction of the National Debt (1786). — 348.

First Report on Children's Employment in Mines and Collieries, April 21, 1829.

- 82.
- Coal mine Accidents. Abstract of Return to an Address of the Honourable The House of Commons dated 3 May 1861, etc.* — Ordered, by the H. of C., to be Printed, 6 February 1862. — 82.
- First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence.* Ordered, by the H. of C., to be Printed, 11 August 1888. — 295.
- Public Health Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. With Appendix, 1863, London 1864.* — 85, 86, 87, 88, 89.
- Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 30 July 1857. Part I. Report of Evidence. — 365, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 380, 381, 382, 383, 384, 398, 437, 439, 440, 443, 444, 450, 451, 453, 459, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 680.
- Part II, Appendix and Index. — 462, 488.
- Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 1 July 1858. — 16, 421, 430, 440, 442, 463, 464.
- First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 8 June 1848. — 16, 356, 362, 363, 364, 367, 368, 415, 419, 430, 431, 452, 478.
- Report from the Secret Committee of the House of Lords, Appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank-notes payable on demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix.* Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 28 July 1848.
- Reprinted 1857. — 16, 364, 365, 371, 465, 466, 467, 489, 493, 494, 495, 504.
- Reports of the Inspectors of Factories, etc.* — 553.
- for the half-year ending 31st October, 1845, London 1846. — 113.
- for 31st October 1846, London 1847. — 113.
- for 31st October 1847, London 1848. — 114.
- for 31st October 1848, London 1849. — 74, 99.
- for 30th April 1849, London 1849. — 115.
- for 31st October 1849, London 1850. — 115.
- for 30th April 1850, London 1850. — 101, 115.
- for 31st October 1850, London 1851. — 112, 115.
- for 30th April 1851, London 1851. — 112.
- for 31st October 1852, London 1853. — 89, 92.
- for 30th April 1853, London 1853. — 116.
- for 31st October 1853, London 1854. — 116.
- for 30th April 1854, London 1854. — 116.
- for 31st October 1855, London 1856. — 83.
- for 31st October 1858, London 1859. — 74, 111, 112.
- for 30th April 1859, London 1859. — 116.
- for 31st October 1859, London 1860. — 116.
- for 30th April 1860, London 1860. — 116.
- for 31st October 1860, London 1861. — 117.
- for 30th April 1861, London 1861. — 85, 117, 118.
- for 31st October 1861, London 1862. — 117.
- for 30th April, 1862; London 1862. — 85, 118.
- for 31st October 1862, London 1863. — 74, 94, 117, 119.
- for 30th April 1863, London 1863. — 119.
- for 31st October 1863, London 1864. — 83, 93, 94, 101, 118, 120, 121, 123.
- for 30th April 1864, London 1864. — 118, 122.

A

- Anderson, Adam* (1692-1765). — 292.
Anderson, James (1739-1808). — 547, 548.
Anne (1665-1714), 1702'den sonra Kraliçe. — 540.
Arbushnot, George (1802-1865). — 487.
Aristoteles (MÖ 384-322). — 338.
Arnd, Karl (1788-1877). — 319, 693.
Arndt, Karl — bkz: *Arnd, Karl*.
Ashley, Antony Cooper, Shaftesbury örl'ü (1801-1885). — 555.
Attwood, Mathias (1779-1851). — 477.
Attwood, Thomas (1783-1856). — 477.
Augier, Marie. — 526, 541.

B

- Babbage, Charles* (1792-1871). — 96, 104.
Balzac, Honore de (1799-1850). — 41.
Baring — İngiliz banker ailesi. — 474.
Bastiat, Frédéric (1801-1850). — 137, 303.
Bellers, John (1654-1725). — 253.
Bentinck, George — 368.

- Bernal Osborne, Ralph* (1808-1882). — 124.
Bessemer, Henry (1813-1898). — 68.
Bosanquet, James Whatman (1804-1877). — 326, 352.
Bright, John (1811-1889). — 558.
Briscoe, John (18. yüzyılın sonu). — 532.
Buret, Eugène (1811-1842). — 705.
Büsch, Johann Georg (1728-1800.) — 541.

C

- Cairnes, John Elliot* (1823-1875). — 337.
Cantillon, Philipp Richard (1680-1734). — 689.
Carey, Henry Charles (1793-1879). — 104, 136, 349, 527, 547, 550, 680.
Cato, Marcus Porcius Uticensis (MÖ 234-149). — 291, 338, 691.
Chalmers, Thomas (1780-1847). — 218, 390.
Chamberleyne ya da *Chamberlain, Hugh* (yaklaşık olarak 1630-1720). — 532.
Charlemagne (Büyük Charles) (742-814), 768'den sonra Kral, 800'den sonra imparator. — 529, 530, 691.

Charles (1630-1685), 1660'dan sonra Kral. — 533, 540.
Cherbulicz, Antoine Elisee (1797-1869). — 144.
Child, Josiah (1630-1699). — 348, 533, 534.
Clay, William (1791-1869). — 487.
Comte, François Charles Louis (1782-1837). — 546.
Coquelin, Charles (1803-1852). — 353.
Corbet, Thomas. — 150, 154, 165, 186, 270.
Cotton, William (1785-1866). — 368.

D

Daire, Louis François Eugène (1798-1847). — 691.
Dante, Alighieri (1265-1321). — 25.
Davenan, Charles (1656-1714). — 583.
Disraeli, Benjamin (1804-1881). — 368.
Dombasle, Christophe Joseph Alexandre Mathieu, de (1777-1843). — 668, 712.
Dove, Patrick Edward (1815-1873). — 559, 564.
Dureau de la Malle, Adolphe Jules César Auguste. (1777-1857). — 95.

E

Engels, Friedrich (1820-1895). — 22, 27, 66, 72, 101, 110, 112, 114, 125, 133, 137, 160, 202, 232, 265, 293, 294, 340, 341, 360, 361, 369, 380, 402, 403, 404, 418, 420, 434, 444, 458, 464, 468, 472, 481, 487, 492, 500, 505, 508, 509, 518, 536, 618, 630, 639, 651, 715, 779.
Epicurus (MÖ 341-271). — 290, 530.

F

Fawcett, Henry (1833-1884). — 556.
Feller, Friedrich Ernest (1800-1859). — 275.
Fireman, Peter (doğumu 1863). — 20, 21, 27.
Forcade, Eugène (1820-1869). — 740.
Fourier, Charles (1772-1837). — 535, 666.
Francis, John (1811-1882). — 533, 534.
Friedrich II (1194-1250), 1212'den sonra İmparator. — 529.

Fugger — 6. yüzyılda en zengin Alman tüccar ve bankacı aile. — 789.
Fullarton, John (1780-1849). — 356, 391, 397, 398, 399, 400, 401, 405, 406, 411, 487.

G

Garibaldi, Giuseppe (1807-1882). — 25.
George III (1738-1820). — 1760'tan sonra Kral. — 348.
Gilbart, James William (1794-1863). — 298, 317, 356, 358, 478, 482, 540.
Greg, Robert Hyde (1795-1875). — 99.
Gurney, Samuel (1786-1856). — 362, 368, 371, 462, 467, 468, 477, 482, 508.

H

Hamilton, Robert (1743-1829). — 347.
Hardcastle, Daniel. — 482, 541.
Harrington, James (1611-1677). — 782.
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1770-1831). — 49, 544, 545, 684.
Heine, Heinrich (1797-1856). — 478, 782.
Henry VIII (1491-1547), 1509'dan sonra Kral. — 540.
Herrenschwand, Jean (1728-1811). — 691.
Heyd, Wilhelm (1823-1906). — 789.
Hodgskin, Thomas (1787-1869). — 342.
Horner, Leonard (1785-1864). — 83, 89, 113, 116.
Hubbard, John Gellibrand (1805-1889). — 367, 469, 481, 488, 510, 521.
Hüllmann, Karl Dietrich (1765-1846). — 279, 281, 529.
Hume, David (1711-1776). — 331, 485.

J

James I (1566-1625), 1603'ten sonra Kral. — 540.
Jevons, William Stanley (1835-1885). — 18.
Johnston, James (1796-1855). — 546, 591.
Jones Richard (1790-1855). — 234, 668, 685.

K

- Kiesselbach, Wilhelm.* — 288.
Kincaid, John (1787-1862). — 84.
Kinnear, J. G. — 392, 466.

L

- Laing, Samuel* (1780-1868). — 680.
Lavergne, Louis Gabriel Léonce (1809-1880). — 557.
Law, John (1671-1729). — 392, 534.
Leatham, William Henry (1815-1889). — 352.
Lexis, Wilhelm (1837-1914). — 17, 18, 19.
Liebig, Justus von (1803-1873). — 677, 684, 713.
Linguet, Simon Nicolas Henri (1726-1794). — 80, 695.
List, Friedrich (1789-1846). — 742.
Llloyd, Samuel Jones, first Baron Overstone (1796-1883). — 355, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 430, 451, 455, 456, 457, 458, 459, 474, 477, 485, 487, 490, 491, 493, 497, 499, 500, 507.
Luzac, Eli (1723-1796). — 281.
Locke, John (1632-1704). — 310, 550.
Loria, Achille (doğumu: 1857). — 23, 24, 780, 781, 782, 788.
Luther, Martin (1483-1546). — 291, 305, 345, 346, 531, 540, 789.
Louis XIV (1638-1715). — 1614'ten itibaren Kral. — 95.

M

- Macaulay, Thomas Babington* (1800-1859). — 534.
MacCulloch, John Ramsay (1789-1864). — 63, 199, 211.
Mago (MÖ VI). — 338.
Malthus, Thomas Robert (1766-1834). — 39, 41, 46, 48, 153, 171, 177, 347, 569, 582, 592.
Manley, Thomas (1628-1690). — 533.
Maron, H. — 709.
Marx, Karl (1818-1883). — 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 125, 160, 161, 164, 379,

- 484, 535, 537, 779, 780, 781, 783.
Massie, Joseph (ölümü: 1784). — 292, 310, 316, 319, 321, 331, 711.
Maurer, Georg Ludwig von (1790-1872). — 160.
Menger, Karl (1840-1921). — 18.
Mill, John Stuart (1806-1873). — 342, 349, 459, 492, 493, 510, 770.
Mirabeau, Victor, marki (1715-1789). — 665.
Mommsen, Theodor (1817-1903). — 288, 338, 692.
Moore, Samuel (1830-1912). — 13.
Morgan, Lewis Henry (1818-1881). — 160.
Morton, John Chalmers (1821-1888). — 556.
Morton, John Lockart. — 556, 595.
Möser, Justus (1720-1794). — 695.
Mounier, L. — 709, 712.
Müller, Adam Heinrich (1779-1829). — 313, 348.

N

- Nasmyth, James* (1808-1890). — 89.
Newman, Francis William, (1805-1897). — 527, 580, 680.
Newman, Samuel Philipps (1797-1842). — 246.
Newmarch, William (1820-1882). — 464, 466, 478, 494, 502, 503, 505, 506, 507, 512, 514, 515, 516, 517, 518.
Norman George Warde (1793-1882). — 369, 370, 371, 378, 488.
North Dudgey (1641-1691). — 541, 550.

O

- O'Connor, Charles* (1804-1884). — 339.
Odermann (1815-1904). — 275.
Opdyke, George (1805-1880). — 319.
Overstone. — bkz: *Lloyd*.
Owen, Robert (1771-1858). — 535.

P

- Palmer, John Horsley* (1779-1858). — 494, 495, 505.

Palmerston, Henry John Temple, Lord (1784-1865). — 84, 553.
Parmentier, Antoine Augustin (1737-1813). — 95.
Passy, Hippolyte Philibert (1793-1880). — 676, 685, 688, 691, 693.
Paterson, William (1658-1719). — 534.
Patten. — bkz: *Wilson Patten*.
Pecqueur, Charles. — bkz: *Pecqueur, Constantin*.
Pecqueur, Constantin (1801-1887). — 538.
Peel, Robert (1788-1850). — 485, 487.
Pereire, Jakob Emile (1800-1875). — 535.
Pereire, Isaac (1806-1890). — 543.
Petty, William (1623-1687). — 310, 413, 583, 689.
Pindar(MÖ 522-443). — 340.
Pitt, William, (küçük) (1759-1806). — 347, 348.
Pliny the Elder, Galus Plinius Secundus (23-79). — 95.
Poppe, Johann, Heinrich Moritz (1776-1854). — 295.
Price, Richard. (1723-1791). — 346, 347, 348.
Proudhon, Pierre Joseph (1809-1865). — 42, 303, 304, 312, 537, 552, 740.

Q

Queételet, Lambert Adolphe Jacques (1796-1874). — 755.

R

Ramsay, George (1800-1871). — 41, 46, 246, 318, 334, 675.
Reden, Friedrich Wilhelm Otto Ludwig (1804-1857). — 413.
Rhodes, Cecil John (1853-1902). — 795.
Ricardo, David (1772-1823). — 17, 22, 40, 47, 63, 99, 105, 161, 165, 177, 180, 181, 199, 211, 214, 215, 216, 220, 229, 285, 484, 485, 486, 573, 574, 582, 592, 599, 656, 666, 678, 716, 738, 749.
Rodbertus, Johann Karl (1805-1875). — 17, 126, 684, 703, 749.
Roscher, Wilhelm (1817-1894). — 200, 270, 285, 349, 725.
Rothschild, James (1792-1868). — 415.

Rubichon, Maurice (1766-1849). — 556, 709, 712.
Russell, John, Lord (1792-1878). — 368.

S

Saint-Simon, Claude Henri (1760-1825). — 535, 536.
Say, Jean Baptiste (1767-1832). — 246, 738, 743.
Schmidt, Conrad (1863-1932). — 19, 20, 22, 24, 27, 783.
Senior, Nassau William (1790-1864). — 37, 46.
Shaftesbury. — bkz: *Ashley*.
Shaw, George Bernard (1856-1950). — 18.
Siemens, August Friedrich (1826-1908). — 68.
Siemens, Karl Wilhelm (1825-1883). — 68.
Simon, John (1816-1904). — 85, 86, 87, 89.
Sismondi, Jean Charles Léonard Sismonde de (1773-1842). — 423, 705.
Smith, Adam (1723-1790). — 129, 171, 177, 190, 200, 211, 285, 289, 291, 337, 348, 391, 418, 544, 611, 674, 675, 676, 677, 678, 691, 726, 734, 739, 741.
Sombart, Werner (1863-1941). — 783.
Steuart, James (1712-1780). — 321, 690.
Storch, Heinrich Friedrich (1766-1835). — 165, 581, 726, 742, 746.

T

Thiers, Louis Adolphe (1797-1877). — 551.
Thomas, Sydney Gilchrist (1850-1885). — 68.
Thun, Alphonse (1853-1885). — 789.
Tocqueville, Alexis Charles Henri (1805-1859). — 705.
Tooke, Thomas (1774-1858). — 312, 317, 325, 326, 353, 355, 369, 388, 391, 393, 395, 397, 399, 405, 430, 465, 478, 487, 493, 504, 507, 708, 740.
Torrens, Robert (1780-1864). — 41, 46, 99, 311, 312, 487.
Tuckett, John Debell (ölümü: 1864). — 532.
Turgot, Anne Robert Jacques (1727-

U

Ure, Andrew (1778-1857). — 76, 96, 340.

V

Verri, Pietro (1728-1797). — 246.

Vinçard, Pierre (1820-1882). — 691.

Vissering, S. (1818-1888). — 279, 281.

Wakefield, Edward Gibbon (1796-1862).

— 665, 676.

Walton, Alfred (1816-1883). — 548.

West, Edward (1782-1828). — 215, 582.

Wilson, James (1805-1860). — 391, 397, 471, 473, 480, 487, 499, 511, 512, 513, 514, 517, 518.

Wilson Patten, John (1802-1892). — 84.

Wolf, Julius (doğumu: 1862). — 22, 23, 25.

Wood, Charles (1800-1885). — 490, 515, 517, 518.

YAZINSAL, İNCİSEL VE MİTOLOJİK ADLAR

Balaam — Tevrat'ta bir kişi, İsraili olmayan bir peygamber; konuşan kancık eşiği, atasözüne geçmiştir. — 782.

Dulcamara — İtalyan Commedia dell'arte'tan bir karakter tip. — 25, 781.

İşaya (Jesais) — Tevrat'tan bir kişi, peygamber. — 291.

Ezekiel (Hesekiel) — Tevrat'tan bir kişi, peygamber. — 291.

Moloch — İnsan kurban edilerek tapınılan Asur ve Fenike, Doğa ve Sıcaklık Tan-

rısı; bu ad sonraları çılgın, acımasız, sayısız kurban isteyen bir iktidar anlamına kullanılmıştır. — 348.

Procrust — Yunan mitolojisinde yakaladığı yolcuları demir karyolasına yatırarak, boyları uzun gelenleri bacaklarından kesen, kısa gelenleri gerdirip uzatan haydut dev. — 793.

Sganarelle — İtalyan Commedia dell'arte'tan bir karakter tip. — 25, 782.

A

Afrika ve Avrupalı güçler tarafından paylaşılması — 795.

Alacaklı

- ve borçlu-devlet — 412-413;
- kârın borç veren ve alan arasında bölüşümü — 454.

Altın

- evrensel para olarak — 279, 280;
- a talep — 381, 382, 383, 405, 406, 407, 508;
- üretim kaynakları — 502;
- servetin toplumsal niteliğinin ifadesi olarak — 507.

Ayrıca bkz: *Değerli maden*.

Amerika

- 1825-57 bunalımının merkezi olarak — 68, 436;
- Amerikan istatistikleri — 72;
- Amerika'da İç Savaş — 101, 116;
- Amerika'da üretimin gelişmesi — 109, 110;
- Amerika'da mülkiyet — 339, 548, 705, 706;
- Amerika'da hisse senetli şirketler — 388;

- Amerika'nın Asya ile ticareti — 502;
- Amerika'nın İngiltere ile değişim oranı — 517;
- İngiltere'nin Amerika ile değişim oranı — 517;
- Amerika'da toprak spekülasyonu — 590;
- Amerika'da toprağın niteliği — 675, 676.

Arjantin — 638.

Artı-değer

- oluşması — 37, 38, 39;
- kaynağı — 37, 135;
- kârın dönüşmüş biçimi olarak. — 37, 39;
- satıştan gelen görünüşteki kökeni — 40, 41, 42, 45, 126, 727;
- kökeni konusunda Proudhon — 42;
- ve dolaşım zamanı — 45, 246, 247, 249, 727;
- ve kâr 50, 51;
- ve ücretler — 52;
- ve işgününün uzunluğu — 52, 53;
- ve sermayenin devri — 67;
- toplam sermayeden gelen görünüşteki kökeni — 150, 151;

- nispi artı-değer — 195;
- artı-değerin sınırı, işgününün fiziksel maksimumudur — 216, 755, 756;
- artı-değeri belirleyen etkenler — 219, 220;
- varlığının koşulları — 560-561;
- kapitalist toplumda dağılımı — 720-721;
- biçimleri — 731, 732, 733, 734, 738, 739, 743, 746, 749;
- tarihsel gelişmesi — 790-791.

Ayrıca bkz: *Kâr*.

Artı-değer oranı

- tanımı — 44, 50, 208;
- ve artı-değer — 44;
- ve kâr oranı — 45, 48, 49, 50, 51, 65, 66, 126, 127, 128, 189.

Ayrıca bkz: *Emek sömürüsü*.

Artı-emek

- ve maliyet-fiyatı — 46;
- üretimin gelişmesiyle birlikte artı-emek kitlesinin büyümesi — 195;
- doğal temeli — 558;
- ödenmemiş artı-emeğin ürünü olarak toprak rantı — 560, 694, 695, 696, 697;
- artı-emeğin biçimleri — 694, 695, 696-697;
- kârın kaynağı — 609;
- sınırları — 696;
- tarihsel olmayan bir kategori olarak — 719-720;
- kapitalizm koşullarında artı-emeğin zorunlu niteliği — 719-720;
- ve gerekli-emek — 721-733;
- ve genel kâr oranı — 767.

Artı-kâr

- oluşumu — 176, 177, 566-572, 573, 639-643;
- sağlayanlar açısından — 566-573;
- artı-kârın toprak rantına dönüşmesi — 570, 572, 640-648, 671-672;
- sanayide — 669.

Artık, kullanılışı — 75, 93, 94, 95.

Asya

- Asya'da yüksek kâr oranı — 136;
- Asya'da kapitalist-öncesi üretim tarzları — 293, 528;
- Asya'da küçük-ölçekli tarım ile ev sanyisinin bileşimi — 293;
- Asya'nın borçlusu olarak kapitalist uluslar — 453;
- Asya'ya gümüş ihracı — 489, 502;
- Asya ile kambyo kuru — 495, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518;

- Toprağın özel mülkiyeti Avrupalılar tarafından Asya'ya ithal edilmiştir — 545.

Ayrıca bkz: *Hindistan, Çin*.

Avans

- biçimleri — 299, 303, 307;
- niteliği — 304;
- hareketleri — 305, 306;
- türleri — 402.

Avrupa

- kâr oranı, Avrupa ülkelerinde Asya ülkelerinden daha düşüktür — 136;
- 19. yüzyılda Avrupa'da altın rezervi hareketi — 501-503, 504;
- Rusya, Hindistan ve Amerika'dan tahıl ithalinin Batı Avrupa tanımı üzerinde etkisi — 638-639.

Avustralya — 445, 512, 523.

B

- Bağımsız köylü* — 200, 294, 574, 596, 702, 705-706, 708, 767, 784, 787, 792.

Ayrıca bkz: *Küçük toprak sahibi*.

Banka

- ve borç verilen sermaye — 378;
- ve borç verilen para — 378, 379;
- altın rezervi ve banka rezervi — 383, 384, 412;
- ve banknot basımı — 383, 384;
- banka sermayesi — 411, 412, 413, 414, 415, 416;
- banka mevduatları ve ikili rolleri — 416, 417, 418;
- banka değerlerinin oluşumu — 480, 481, 536;
- Amsterdam Bankası — 533;
- Hamburg Bankası — 533;
- İngiliz Kredi Bankası — 534;
- *Crédit mobilier* — 536.

Ayrıca bkz: *İngiltere Bankası*.

Banka mevduatları — 416, 417, 418.

Bankacılık sistemi ve tarihsel önemi — 536, 537.

Banker — 357, 448, 478, 479.

Banknot

- tanımı — 355, 356, 392, 393;
- dolaşımı ve sınırlı çevrimi — 405, 406, 466, 467, 468, 469, 470;
- dolaşım yasası — 463.
- İngiltere Bankasının banknot dolaşımı — 463, 464, 465, 466, 467, 468;
- dolaşımdaki banknot sayısı ve devri

- 463, 464, 465, 466, 467;
- basımı ve maden rezervi — 465, 466, 467;
- ve rezerv fonu — 448, 449, 470;
- ve sermaye avansı — 477, 478;
- ve senetlerin dolaşımı — 477, 478;
- 1844 Banka Yasası* — 381, 491, 492, 493, 494, 495, 498, 499;
- Borç sermayesinin birikimi*
- emek üzerinden mülkiyet hakkı biriki-midir — 423;
- fiili yeniden-üretim sürecinin genişle-mesini ifade eder — 423, 424, 429, 432, 433;
- ve bankerler — 424;
- sanayi sermayesinin birikimiyle ters orantılıdır — 433, 438, 439;
- Avustralya ve Kaliforniya altın maden-lerinin bulunması — 445;
- fiili birikiminden ayrı bir biçim olarak — 445, 446;
- ve bunalımlar — 445;
- kaynağı — 446, 448, 449;
- özel biçimleri — 448, 449;
- Borçlanma, tanımı* — 418.
- Borçlanma sermayesi*
- dolaşım sürecindeki işlevi — 301, 302;
- özel bir tür meta olarak — 300, 301, 302, 308, 311, 312, 313, 314;
- kullanım değeri — 309, 310;
- kökeninin kaynakları — 353;
- nin kitlesi, dolaşımda bulunan para kit-lesinden farklıdır — 442, 443, 444;
- nin hayali niteliği — 450;
- ve bunalımlar — 453, 454;
- ve yenilenmiş faaliyet dönemi 454;
- sanayi sermayesinden farklı bir hare-keti vardır — 519.
- Ayrıca bkz: *Faiz getiren sermaye.*
- Borsa* — 389, 453, 794.
- Büyük toprak mülkiyeti*
- kapitalist-öncesi biçimleri — 543, 544, 545, 546;
- kapitalist üretim tarzı altında — 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 711, 712, 716, 720, 721;
- Hegel'in ilgili görüşlerinin eleştirisi — 544, 545;
- ekonomik olarak toprak rantı biçimin-de gerçekleşir — 547, 548, 549, 550;
- ve artı-kâr — 571;
- sermayenin toprağa yatırılmasında sı-nırlar — 655, 656, 672;
- rant yaratmaz — 664, 665, 666;
- rasyonel bir tarıma engeller koyar -- 712, 713;

- kapitalist üretim tarzının gelişmesinde rolü — 712, 713, 721;
- fetişçi niteliği — 723, 724.
- Büyük toprak sahibi*
- ve çiftçi — 546, 547, 548, 549, 553, 554, 555;
- ekonomik gelişme seyri içersinde top-rakbeyinin zenginleşmesi — 548, 549;
- ve İngiltere'deki Tahıl Yasaları — 554;
- artı-değer bölümüne elkonulması — 563;
- büyük toprakbeyleri sınıfının canlılığı — 638;
- kapitalist üretim tarzında büyük top-rakbeylerinin rolü — 721.

C

- Currency principle* — 369, 399, 484, 485, 487, 488, 489, 490, 495.

Ç

Çelişki

- özel topraksahipliği ve rasyonel tarım arasında — 110, 712;
- üretim ve tüketim arasında — 167, 217, 218, 227, 228;
- üretken güçler ve üretim ilişkileri ara-sında — 220, 221, 228, 232, 233, 774;
- üretimin toplumsal niteliği ve mülke-dinmenin özel biçimi arasında — 233, 234, 235, 507, 508.

Çiftçi, çiftçilik

- ve keten yapımı — 94;
- ve kapitalist çiftçilik — 543, 545, 660, 661, 701, 702, 703;
- nin toprağında somutlaşan sermaye — 547, 548, 549;
- anlaşma dönemi — 548, 549;
- ve rant 548, 549, 550, 551, 552;
- ve toprak sahibi — 548, 549, 550, 551, 658, 660, 702, 703;
- İrlanda'da — 553;
- İngiltere'de — 553-556;
- ve çiftlik-emekçisinin ücretleri — 555-556;
- ve çiftçinin artı-kârı — 595, 596, 597, 623, 662, 664;
- Sicilya'da — 692;
- ve tarımsal emekçiler — 699;
- tarımsal ürünlerin fiyatı — 703.

Çin

- Çin'de kapitalist-öncesi üretim tarzı — 293;
- Avrupa ve Amerikan mallarının Çin'e ithali — 293, 359, 505;
- Çin'de İngiliz afyon ticareti — 358, 489, 512.

D

Değer yasası — 18-27, 160, 161-162, 561, 562, 568, 771, 780, 781, 782-788.

Değerli maden

- hareketi — 281-282, 501-506;
- rezerv fonunun belirlenmesi — 501-504;
- bir ülkenin para yığmasının büyüklüğü — 418;
- in ihracatı ve ithalatı — 504, 505, 506, 507, 517, 518;
- kredi sistemi koşullarında değerli madenlerin miktarı — 506, 507, 535, 536;
- servetin toplumsal niteliğinin ifadesi olarak — 508-509;

Ayrıca bkz: *Altın, Gümüş.*

Değişen sermaye — 35, 52, 53, 105, 106, 131, 132, 133, 154, 470.

Değişim oranı

- para olarak kullanılan madenin uluslararası hareketinin barometresi — 281, 509, 510, 511;
- ve bunalımlar — 504, 505;
- İngiltere'nin Asya ile olan — 510, 511, 512, 517;
- ve sermaye ihracı — 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517;
- ve faiz oranı — 514, 522, 523;
- ve değişmesini belirleyen koşullar — 523, 524, 526.

Değişmeyen Sermaye — 33, 34, 52, 53, 75, 76, 78, 79, 80, 102, 106, 107, 109, 138, 139, 208, 209, 748.

Ayrıca bkz: *Değişmeyen sermayede tasarruf.*

Denge

- ödemeler dengesi ve ticaret dengesi — 399, 440, 452, 453, 522, 523.

Devir

- ve kâr oranı — 51, 52, 67, 72, 137, 138, 202, 203;
- ve artı-değer — 67-68;
- tüccar sermayesinin devri ve ticarî fi-

- yatlar — 243, 245, 266, 267, 273, 274, 276;
- sanayi sermayesinin — 243-244, 266, 268, 271-272, 274;
- hızı ve tüccar sermayesi miktarı — 245;
- ve ticarî kâr — 275, 276.

Devlet

- ve değerli madenlerin ithalatı ihracatı — 281-282;
- kapitalist-öncesi toplumlarda artı-ürünün sahibi olarak — 290;
- ulusal borç — 347, 348, 412, 413, 466;
- tahvilleri — 354, 360, 404, 405, 414, 423, 424, 445, 710;
- ve farklılık rantı — 583;
- toprak sahibi olarak — 695.

Dış ticaret ve kapitalist üretim tarzı — 210, 211, 285;

Doğal ekonomi — 691, 698, 699.

Dolaşım

- artı-değerin görünüşte dolaşımdan çıkması — 42, 45, 126, 726;
- zamanı — 45, 68, 76, 246, 247, 266, 726, 727;
- yeniden-üretim sürecinin bir evresi olarak — 246, 255, 726, 727;
- ve metallerin değeri — 246.

Dolaşım aracı

- ve kredi — 391;
- ve sanayi çevrimi — 467, 468;
- ve faiz oranı — 469, 470;
- ve dış ticaret — 471-473;

Dolaşım maliyetleri — 249, 254, 259, 260, 263, 265.

Döner sermaye

- ve maliyet-fiyatı — 35, 36, 37;
- nin para-biçimi — 70, 71;
- ve meta-ürünün değeri — 100;
- ve emeğin üretken güçlerinin gelişmesi — 229;
- nin borç verilmesi — 302, 303.

Dünya-pazarı (piyasası)

- kapitalist üretimin temeli — 101;
- nda rekabet — 109;
- yaratılması — 235, 292;
- nda üstünlük savaşımı — 295, 435.

E

Ekonomik bunalımlar

- 1847'deki para paniği — 113-114;
- kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin parasal ve zorla çözümü olarak — 219, 220;

- ve çalışan nüfus fazlalığı — 232;
- ekonomik bunalımların esas nedeni kapitalizm koşullarında üretici güçlerin gelişmesi ve çalışan halkın sınırlı tüketimi arasındaki çelişkidir — 234, 427;
- toptan ticaret ve bankacılık alanındaki kesintiler — 268, 686;
- İngiltere’de 1847 — 359, 360, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 371, 430, 431, 436;
- ve üretken sermayenin aşırı bolluğu — 428, 429, 435;
- ve piyasanın metallerle dolması — 432, 435;
- ve kredinin birdenbire kesilmesi — 434;
- ve para bunalımı — 434, 435, 436, 457;
- ABD’de 1857 — 436;
- bunalımların gene bunalımlara dönüşmesi — 436, 437;
- zamanında değerli maden ihracı 436. Ayrıca bkz: *Sınai çevrim, Sermayenin fazla üretimi.*

Emek

- emeğin amaca yönelmiş niteliği — 33;
- toplumsal bileşimi — 75, 76, 77;
- evrensel — 96;
- elbirliği — 96;
- yoğunluğu — 176;
- kapitalizm koşullarında emek sömürü oranının yükseltilmesi yolundaki eğilim — 213;
- tarımsal ve sınai — 559, 560;
- bütün toplumun gerekli ve artı-emeği — 558, 559, 560, 561, 562;
- tarımsal emeğin doğal üretkenliği — 559, 674;
- sermayenin üretkenliği olarak görünür — 566;
- ve doğanın tekel altına alınabilir gücü — 570;
- doğanın üretken gücünün emeğe sağladığı — 655;
- yükümlü emek — 696;
- kapitalizm koşullarında emeğin zora dayanan niteliği — 719;
- üretimde genel öge olarak — 723;
- insan ile doğa arasındaki süreç olarak emek-süreci — 725.

Ayrıca bkz: *Toplumsal emeğin üretken gücü, Emek sömürüsü.*

Emek-gücü

- nün kullanım-değeri — 34, 35, 309, 338, 339.

- değerinin değişmesi — 22, 183;
- kapitalizmin gelişmesiyle birlikte mutlak artışı — 196;
- ücretlerin emek-gücünün değerinin altına düşmesi — 209, 225;
- ve emeğin üretken gücünün gelişmesi — 219;
- değerinin belirlenmesi — 258, 413, 651, 721, 722, 723, 753;
- meta olarak — 309;
- potansiyel olarak sermayedir — 312;
- köleci sistemde — 413-414;
- ve kâr — 454;
- ve faiz oranı — 454;

Emek sömürüsü

- farklı üretim alanlarında 129, 130, 131;
- derecesinde ulusal farklılıklar — 130, 211, 212;
- toplam sermaye tarafından işçi sınıfının — 176, 177;
- ödenmemiş emeğin maledinilmesidir — 176, 339;
- derecesi — 176, 207, 209, 217, 220, 226;
- ve emek yoğunlaşması — 206, 207;
- ve işgününün uzatılması — 206;
- kolonilerde — 211;
- koşulları — 217, 218;
- araçları — 228.

Ayrıca bkz: *Artı-emek oranı.*

Emek-zamanı — 561-562, 569, 747;

Emekçi

- ve emeğinin toplumsal niteliği — 79;
- ve emek koşullarındaki tasarruf — 80, 81, 82, 83;
- fabrikada emekçinin emek koşulları — 83-89;
- nın sömürüsü — 129, 130, 135, 176, 207, 208, 209, 212, 213, 216, 217, 219, 220, 226, 227, 228, 339;
- ve kâr oranı — 159, 162;
- nın yaşam koşulları — 169;
- ve kapitalist — 175, 176, 333;
- ve ticari ücretli işçi — 256, 258, 262, 264;
- ve (tarım emekçisi) — 546, 701;
- sermaye sahipliğinin meyvesi olarak — 721-722.

F

Faiz

- tanımı — 303-308, 310, 311;

- sermayenin fiyatı olarak — 311;
- ve rekabet — 313, 314, 318, 319, 325;
- ve kâr — 315, 316, 317;
- ve ortalama kâr oranı — 317, 453, 454;
- Sermaye salıplığının meyvesi olarak — 329, 330;
- doğası — 330, 331;
- ve ücretli-emekçiler — 336;
- ve iki kapitalist arasındaki ilişki — 336;
- hareketi — 520;
- tefeci faizi — 526, 527, 528, 529;
- ortaçağlarda — 529, 540, 541.

Ayrıca bkz: *Faiz oranı*.

Faiz Getiren Sermaye

- hareketi — 298, 299, 300, 301;
- meta sermayeden farkı — 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309;
- kendine özgü niteliği — 302, 303, 304, 305, 412;
- para-ticaretiyle uğraşan sermayenin özgül biçimi olarak — 302, 303, 311, 538;
- ve üretim süreci — 321;
- ve işlev yapan sermaye — 328;
- kapitalist üretim tarzına tarihsel olarak öngelir — 330;
- mülkiyet ve işlev olarak — 329, 332, 334;
- genel formülü — 343-345;
- ve emek üretkenliğinin gelişmesi — 349;
- fetişizmi — 349, 728;
- ve tefecilik — 531, 532, 533, 534;
- ve kapitalist üretim tarzı 536, 537.

Ayrıca bkz: *Borç sermaye, Tefeci sermayesi*.

Faiz oranı

- ve ortalama kâr oranı — 316, 317, 319, 321;
- ve sınıai çevrim — 317-327;
- düşme eğilimi — 328;
- ortalama faiz oranı — 320, 321;
- hacmi — 321, 323;
- piyasa faiz oranı — 322;
- 1847'de — 372;
- 1856'da — 373;
- ve kâr oranı — 373, 374, 375;

Farklılık rantı I

- ve toprağın doğal verimliliği — 547-591, 593, 722;
- ve toprağın yeri — 575;
- değişimli fiyatlarda değişime bağlıdır. — 578-589;

- ve piyasa-değeri — 583;
- ve rant oranı — 584, 586, 589;
- ve rant — 586-589;
- ve artı-ürün — 599.

Farklılık rantı II

- ve entansif ekim — 595, 596, 599, 600;
- ve farklılık rantı I — 596, 597, 598;
- ve sermayenin kiracılar arasında dağılımında farklılık — 597;
- ve artı-kârın oluşumu — 597-601;
- farklılık rantı I'den farkı — 602-603;
- üretim-fiyatı değişmezken — 604, 610, 631, 632;
- üretim-fiyatı düşerken — 611-625, 631, 634;
- üretim-fiyatı yükselirken — 626-629, 631, 634, 635;
- kapitalist tarımın gelişmesiyle birlikte büyümesi — 637, 638;

Farklılık toprak rantı

- oluşumu — 565, 572, 655, 662;
- ve doğal güçler — 568-571;
- konusunda Ricardo — 573, 574, 599;
- en kötü ekili toprakta — 649-655;
- ve toprakta anonim sermaye üzerinden faiz olarak rant — 656;
- kaynağı — 656;
- tanımı — 722.

Feodalizm

- feodal üretim tarzının niteliği — 285-288, 291-292, 293-294;
- ve feodal bey — 287, 291, 694;
- feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş — 291, 292, 293-301;
- ve tefecilik — 526, 527;
- ve toprak mülkiyeti — 544, 545;
- ve ekonomi-dışı zor — 691;
- feodalizmde kır ile kent arasındaki ilişkiler — 703;

Fetişizm

- faiz getiren sermayenin — 341-349;
- faizin — 344, 345;
- kârın — 345;
- ticarî — 457;
- sermayenin — 723-726;

Fiyat

- ve maliyet-fiyatı — 40;
- tekel fiyatı — 151, 666, 670;
- ortalama piyasa-fiyatı — 170, 171;
- tanımı — 310-311, 312;
- piyasa-fiyatı — 170, 171, 313;
- fiyatların artışına etki eden nedenler — 520;
- ve faiz oranı — 519, 520, 521;

Fizyokratlar

- öğretileri — 535, 665, 689, 690;
- toprak rantı ve faiz konusunda Turgot — 550;

Fransa

- Fransa'da ipek sanayii — 294;
- ve Panama dolandırıcılığı — 388, 389;
- Fransa'da kira bedelinin artışı — 556-557;
- Fransa'da toprağın verimliliğinin düzeltilmesi — 676;
- Fransa'da toprak parçalarının köylü mülkiyeti — 706-707.

G

Gayrisafi kâr

- faiz ve işletme kârına bölünür — 327, 328, 329-330, 331, 332;
- ve ulusal gelir — 480;
- ve faiz — 520, 521.

Gelir

- bir kapitalistin — 71, 72, 720-730;
- bir emekçinin — 71, 72, 720-730;
- yığılma fonu ve tüketim fonu olarak — 176;
- gerçek yığılmanın sonucu — 445-446;
- toprak sahibinin — 720-730;
- gayrisafi — 738, 739;
- net — 738, 739;
- net ve gayrisafi gelir konusunda Say — 738, 739.

Genel ya da ortalama kâr oranı

- oluşumu — 140, 152, 157;
 - tanımı — 143, 156, 157, 322, 323;
 - genel kâr oranını belirleyen etmenler — 147, 150, 151, 153;
 - miktarı ve metaların değeri — 150;
 - ve emek sömürsünün derecesi — 150-151, 176;
 - bir eğilim olarak ortaya çıkar — 322.
- Ayrıca bkz: *Kâr oranının düşme eğilimi yasası*.

Girişim kârı

- ve faiz oranı — 326-329;
- ve faiz — 329, 332, 333, 334, 335;
- kapitalistin anladığı biçimiyle — 334, 335, 336, 337, 338, 342;
- ve yönetim ücretleri — 341, 342.

Gümüş — 279, 489, 501, 503, 512, 524.

Ayrıca bkz: *Değerli maden*.

H

Hammadde

- hammaddelerin niteliği ve kâr oranı — 78;
- değişmeyen sermayeyi oluşturan kısım — 98, 102, 103;
- hammadde fiyatlarının kâr oranı üzerindeki etkisi — 98, 99-100;
- ve ürünün değeri — 100, 104;
- ve toplumsal emeğin üretici gücü — 100;
- döner sermayeyi oluşturan kısım — 100, 101, 102;
- yeniden-üretim süreci üzerinde hammadde fiyatlarındaki değişimin etkisi — 100, 101, 107-110;
- nin mevcut arzı — 20.

Hindistan

- 1825-57 bunalımının merkezi olarak — 68-69;
- Hindistan'da kapitalist-öncesi üretim tarzı — 192, 292, 293, 294, 638, 639, 691, 694, 769;
- Hindistan'da köylü — 191, 638-639;
- Hindistan'da İngiliz yönetimi — 292, 293, 294, 515, 699;
- İngiliz-Hint ticaretinde dolandırıcılık — 359, 360, 361, 364, 374;
- İngiltere'den sermaye ihracı — 488, 510-513;
- İngiltere Hindistan'dan ithal edilenler için eşdeğer ödemez — 515-516;

Hisse senedi

- ve borsada kumar — 389;
- ve üretimin toplumsal niteliği ile bireysel maledinme arasındaki çelişki — 388;
- bir sahiplik hakkı, hayalî sermaye olarak — 414, 415;
- nin dolaşımı ve piyasa-değeri — 414, 415, 416;
- tercihi hisse senetleri ve ertelemeli hisse senetleri — 417-418;

Hisse senetli sermaye

- ve genel kâr oranı — 213;
- biraraya gelmiş bireylerin sermayesi olarak — 386;
- çelişkileri — 386-388;
- yeni bir üretim biçimine geçişin salt bir evresi olarak — 386-387;

Hisse senetli şirketler

- ve genel kâr oranının düşüşü — 231, 387;

- ve üretim sürecinde sermaye işlevinin sermaye sahipliğinden ayrılması — 339, 340, 387;
- yönetim ücretlerinin girişim kârlarından ayrılması — 340-342;
- hisse senetli şirketlerde kâr — 386, 387;
- ve rekabet — 386, 387;
- kapitalist üretimin gelişmesinde bir sonra gelen yüksek aşama olarak — 387, 795;
- asalak niteliği — 388;
- örgütlenmesi — 388;
- United Alkali Trust — 387, 414;
- 19. yüzyılın ikinci yarısında hisse senetli şirketlerin gelişmesi — 795.

I

İktisadi yasa

- İmlâtçı, tüccar ve bankerin kavramlarında iktisadi yasanın tahriri — 47, 109-127, 199-200, 273, 276, 334, 336, 337, 342;
- kapitalist üretim koşullarında genel yasa yalnızca egemen bir eğilim olarak işler — 146, 158, 169, 208, 209, 212, 771.

İngiltere

- de tahıl yasaları — 554, 555, 599, 600, 638;
- koruyucu gümrük sistemi — 99;
- de pamuklu sanayi — 99, 112, 115, 117, 118;
- de yünlülük sanayi — 111-113;
- 1861-65 pamuk bunalımı — 113, 116;
- de pamuk işlemlerinde durum — 117-122;
- de iskân yasaları — 158;
- de işgünü — 192;
- ticaret çevreleri — 288-289;
- nin dış ticareti — 293, 516, 518;
- 1792-1815'te sermaye birikimi — 374;
- sanayide İngiltere'nin tekeli — 434;
- sınaî çevrimi — 443-444;
- nin 1824'ten 1863'e kadar İrlanda'ya ihracatı — 444;
- nin ticarî dengesi — 523;
- de toprak kullanımı — 546-547, 551, 674;
- de çiftlik-emekçisi ücretleri — 554-557;

- de hububat fiyatları — 580;
- tarımda kapitalizmin klasik yurdu — 590;
- kapitalist üretim tarzının klasik yurdu — 590, 775;
- Tarım Alanlarının Meraya Çevrilmesi Yasaları — 677;
- de sınıflar — 776;

İngiltere Bankası

- menkul değerleri — 398, 399, 401, 403, 404;
- banknotlarının dolaşımı — 398, 399, 405;
- ve altın talebi — 398, 401, 407;
- İngiltere Bankasındaki altın rezervi — 400, 401;
- yerine getirdiği vecibeler — 402, 403;
- rezerv fonu — 419, 475;
- 1844-45'teki faiz oranı — 453, 454;
- banknot girişi ve çıkışı — 468, 469;
- Londra'daki en büyük sermaye gücü — 478-481;
- 1797'den 1817'ye kadar olan dönemdeki kârları — 481, 482;
- ve 1844 Banka Yasası — 490, 491;
- İngiltere Bankası'nın ticaret ve sanayi üzerindeki gücü — 536.

İngiltere'de tahıl yasaları — 99, 554, 580, 638.

İrlanda — 109, 114, 115, 466, 553.

İskonto — 416.

İşbölümü — 235, 243, 260, 261, 264, 278, 279, 561-563.

İşgünü

- uzunluğu ve kâr oranı — 52, 61, 62, 651-653;
- uzatılması — 104, 207;
- ve emeğin sömürüsü — 176, 192;
- nün kısaltılmasının gerekliliği — 720;
- nün sınırları üzerine savaşım — 727;
- nün zorunlu-emek ve artı-emeğe bölünmesi — 732-733;
- nün fiziksel maksimumu — 754;
- İtalya* — 25, 294, 692, 703, 789.

J

Japonya — 93.

K

Kaba burjuva ekonomi politikası

- arz ve talep tarafından üretim maliyeti-
nin düzenlenişi konusunda Malthus 172;
- kaba iktisatçıların yöntemlerinin eleştiri-
si — 718, 726, 727;
- kaba iktisatçılar ticaret sermayesi ile
sanayi sermayesini birbirine karıştırır-
lar — 237;
- ticaret ile üretim arasındaki karşılıklı
ilişki konusunda Say — 246;
- ticarî kâr, meta-sermaye ve para-ser-
maye konusunda kaba iktisatçılar —
284, 285, 286;
- meta-sermaye konusunda Roscher—285;
- faiz konusunda Bosanquet — 326;
- kâr konusunda kaba iktisatçılar — 16,
18, 341;
- sermaye konusunda, kaba iktisatçılar
— 345;
- “Currency Principle” okulu — 369,
371, 398, 487, 489, 491, 499;
- sermaye üzerine Overstone’un kafa ka-
rışıklığı — 371-372, 373, 379-384;
- sermaye konusunda Fullarton — 396-
401, 404-406;
- perhiz teorisinin eleştirisi — 458;
- aşırı-üretim bunalımı konusunda kaba
iktisatçılar — 490, 491;
- 1844 Bank Act konusunda John Stuart
Mill — 492, 493;
- John Stuart Mill’in para teorisi — 492-
493;
- Little-Shilling okulu — 496;
- kapitalist üretim tarzı konusunda Ca-
rey — 550;
- rant konusunda Rodbertus — 683;
- Malthus’un azalan gelir teorisinin eli-
ştirisi — 582, 592.

Kapitalist

- artı-değerin kârın kökeni açısından ya-
nılsaması — 41, 43-45, 48, 126;
- ve meta üretimi — 43, 771, 772;
- ve işçi sınıfı — 44, 176, 177, 334;
- ve yatırılan sermaye — 43, 44, 45;
- toplumsal üretimin ürünlerini cebe in-
diren burjuva toplumunun vekili—235;
- sanayici kapitalist — 325;
- para-kapitalist — 325-330, 452-453;
- üretim süreci için gerekli değildir —
339—341;
- kişileşmiş sermaye — 724.

Kapitalist birikimin genel yasası — 197.

Kapitalist yeniden-üretim

- değişmeyen sermayenin yerine konma-
sı — 733-734;

- koşulları — 169;
- toplumsal sermayenin iki kısmı — 734,
735;
- iki kısım arasındaki değişim — 735,
736;
- basit yeniden-üretim şeması — 736;
- kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden-
üretimi — 737;
- ve yatırılmış sermaye — 736-737;
- ve gelirler — 737;
- Kapitalist üretim tarzı*
- üretim ve dolaşım sürecinin bir sentezi
olarak — 32, 43, 726, 727;
- köleliğe dayanan üretim tarzından
farklılığı — 34-35;
- nın gizemlilişmesi — 41, 45, 726-728,
729, 760-762;
- altında üretim ilişkileri — 46, 718-719,
722, 727, 728, 729, 770;
- ve değişmeyen sermayedeki tasarruf —
79, 81, 228, 229;
- ve emeğin üretken gücünün gelişmesi
— 80, 227-233;
- iç çelişkileri — 81, 220-221, 227-229,
232-233, 251-253, 508-509;
- İnsanoğlunun fiziksel ve ruhsal gücü-
nün çarçur edicisi — 80-83;
- ve üretimin toplumsal niteliği — 83,
172, 234, 508;
- toplumsal üretim tarzının doğrudan
öngeleni olarak — 83, 387;
- ve dünya piyasası — 101, 235;
- üretimin toplumsal denetimi ve düzen-
lenmesi ile bağdaşmaz — 108-109;
- ve metaların kitlesel üretimi — 162-
164;
- altında sınıflar — 174, 758-759;
- nın tarihsel öncülleri — 175, 526-528,
544-545;
- ve birikim süreci — 193-194, 234;
- ve nispi aşırı-nüfus — 194, 197, 198,
210;
- nın amacı olarak artı-değer ve kârın
üretimi — 214, 217, 222, 226-227,
769;
- nın tarihsel niteliği — 215, 228, 229,
232, 548, 550, 716, 771-772;
- nın üretici güçleri — 215, 221, 228,
233, 390, 774;
- koşullarında üretimin engelleri — 221,
228, 233, 449;
- koşullarında üretimin tek tek kolları
arasındaki oransızlık — 227;
- koşulları altında nispi olarak sınırlı pa-

- zar — 387-388;
- ve tarım — 544, 545, 546, 575, 597, 702, 703, 710, 711, 712;
- ve doğrudan üreticilerin yoksullaşması — 546;
- ve tarımsal olmayan nüfusa göre tarımsal nüfusun azalması — 562-563;
- küçük sanayi ve manüfaktürün tarımdan ayrılmasına yolaçar — 720;
- ve toprak fiyatı — 711, 712, 713, 714;
- büyük toprak mülkiyeti — 711, 712, 713, 721;
- ve kapitalist-öncesi üretim ilişkileri — 730;
- ve üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi — 763, 764, 771;

Kâr

- tanımı 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48;
 - Torrens'in kâr teorisi — 40, 41;
 - Ramsay'ın kâr teorisi — 41;
 - Malthus'un kâr teorisi — 41;
 - ve artı-değer — 48, 50, 51, 150, 152, 156, 157, 158, 162;
 - ve işgününün uzatılması — 73;
 - ortalama-kâr — 129, 138, 141, 142, 143, 144, 151, 154, 156, 157, 162, 174, 176, 187;
 - ve sermaye — 138, 153;
 - ın kaynağı — 151, 152, 153, 188;
 - ın kökenine ilişkin kapitalist anlayış — 151, 153, 188, 204, 205;
 - konusunda burjuva ekonomi politikası — 152, 190;
 - sınai — 250, 261;
 - para ticaretiyle uğraşanların — 283;
 - hisse senetli şirketlerde — 386;
 - ulusal emeğin elkonulması olarak — 480;
 - kapitalist üretimin düzenleyicisi olarak ortalama kâr — 688;
 - kârın sınırları — 754, 755, 756;
- Ayrıca bkz: *Artı-değer*

Kâr oranı

- tanımı — 44, 45, 47, 48, 49, 104;
- ve artı-değer oranı — 44-45, 48, 49, 50, 51, 52, 65, 66, 125, 126, 127, 128, 150, 189;
- ve faiz oranı — 313-314, 315, 319;
- ölçümü — 47;
- ve sabit ve döner sermaye arasındaki farklılık — 48, 55, 138;
- para değeri — 51;
- ve değişen sermayenin devri — 51;
- ve emek üretkenliği — 51, 76;

- ve değişen sermaye — 52, 55-56, 134;
 - ve devir — 67, 68, 69, 70, 71, 72;
 - ve üretim zamanı — 67, 68;
 - ve dolaşım zamanı — 68;
 - ve değişmeyen işgünü — 73, 74;
 - ve işgününün uzatılması — 73;
 - ve değişmeyen sermayenin değeri — 76;
 - ve hammaddenin niteliği — 78;
 - ve üretim öğelerinin karıştırılarak bozulması — 79;
 - ve emekçinin yaşam koşullarındaki tasarruf — 32;
 - ve hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalar — 97, 98, 99, 100, 103;
 - ve dış ticaret — 99;
 - ve sermayenin organik yapısı — 129-139;
 - ulusal kâr oranlarının karşılaştırılması — 130, 136, 191, 192;
 - ve yatırılmış sermaye değeri — 176;
 - tek tek metallerin fiyatı ve fiyat öğeleri tarafından hesaplanması — 201, 202, 203;
 - kapitalist üretimin itkileri — 215, 216, 228, 229;
 - ve düşürülmesi — 218;
 - ve yeni kapitalist girişimlerin oluşumu — 228;
 - konusunda Ricardo — 229;
 - sermayenin tarihsel gelişmesinin hareket noktası olarak — 789-791;
- Kâr oranının düşme eğilimi yasası**
- emeğin üretkenliğinin gelişmesinin sonucu olarak — 190, 193, 195, 228;
 - ve sermayenin organik bileşiminin yükselmesi — 189-194, 212-213;
 - ve burjuva ekonomi politikası — 190, 199, 200;
 - kapitalist üretimin yasası olarak — 190;
 - ve artı-değerin mutlak büyüklüğünün büyümesi — 193, 195-197, 198-200, 219;
 - ve nispi aşırı-üretim — 194, 198, 199, 211;
 - ve sömürünün artan yoğunluğu — 207, 212;
 - ve teknik ilerleme — 207, 208;
 - yasanın bir eğilim olarak etkinliğinden doğan etkenler — 208, 211;
 - ve ücretlerin emek-gücünün değerinin altına düşmesi — 209;
 - ve zıt etki gösteren unsurlar — 206-213, 221;

- ve değişmeyen sermaye öğelerinin ucuzlaması — 209;
- ve dış ticaret — 210-213;
- ve üretken emek — 213;
- ve hisse senetli sermaye — 213;
- ve kapitalist üretim tarzı — 215;
- ve rekabetçi savaşı — 224-226;

Karteller — 110, 387;

Kent

- kentlerin gelişmesinde ticaretin rolü — 292;
- ve kır — 701-703;

Kiraya vermek

- terimi — 548, 595;
- ve toprakta somutlaşan sermaye üzerinden faiz — 548, 550;
- yarıcılık — 592;
- ve rantın tesbiti — 595;
- kiralama parası — 551, 552, 553, 665;
- ve tarım emekçilerinin ücretleri — 554, 555, 665;
- ve rant — 664.

Klasik burjuva ekonomi politiği

- üretim fiyatlarıyla metaların değerleri arasındaki karşılıklı ilişki konusunda Ricardo — 162;
- toprak rantı konusunda Ricardo — 165, 573, 574, 599, 600, 666, 678;
- genel kâr oranı üzerine dış ticaretin etkisi konusunda Ricardo — 211, 212;
- kâr oranı konusunda Ricardo — 214-216;
- ticaret ile sanayi arasındaki karşılıklı ilişki konusunda Newman — 246;
- Sanayi sermayesi konusunda Ricardo ve Smith — 285;
- tüccar sermayesi konusunda Ricardo ve Smith — 285;
- faiz, kredi ve para konusunda Tooke — 326, 353, 355, 391, 394;
- yönetici ücreti konusunda Smith — 337;
- borç para vermede sermayenin rolü konusunda Smith — 418;
- paranın değeri konusunda Ricardo'nun teorisi — 484-487;
- toprak rantı konusunda Smith — 544, 674, 675, 678, 679, 681, 691;
- kapitalist-üretim tarzının ebedi bir kategori olarak ele alınışı — 544;
- toprak rantı konusunda Petty — 689, 690;
- nin yararları — 729;
- nin sınırlandırılması — 730, 734;
- Smith'in dogmasının eliptirisi — 738, 739;

— Ricardo ve Smith'in dogması — 738, 739;

Kredi-bankacılık sistemi — 483, 507;

Kredi sistemi

- ve ödeme aracı olarak para — 324, 326;
- işlevleri — 353-354;
- ticari kredinin biçimleri — 354;
- banker kredisinin biçimleri — 354, 355;
- ve İngiltere'de sanai çevrim — 358, 359, 360, 361, 362, 367, 381, 382;
- kredi yoluyla dolandırma — 375;
- kâr oranının eşitlenmesinde kredinin rolü — 55;
- ve dolaşım maliyetlerinde ekonomi — 385, 386, 387, 456;
- ve hisse senetli şirketlerin oluşması — 386, 387, 388, 389, 390;

toplumsal mülkiyeti bireysel kapitalistin emrine sunar — 387-389;

- ve toptan satış ticareti — 388;
- ve sermayelerin merkezileşmesi — 389;
- ve kapitalist toplumdaki çelişkilerin keskinleşmesi — 390;
- ikili niteliği — 390, 536, 537;
- ve gönenç dönemi — 395;
- ve bunalım — 405, 435;
- zenginliğin toplumsal biçimi olarak — 507, 508;

Koloni sistemi — 289, 292, 293, 524, 700, 794, 795.

Koloniler

- de yüksek kâr oranı — 136, 137, 211, 212;
- de ticari sermayenin rolü — 290, 291;
- de yatırılan sermaye üzerinde kâr — 515, 523;
- de toprakta özel mülkiyetin bulunmaması — 545, 646, 666;
- de farklılık rantı — 574, 575, 596, 597, 598;
- den düşük fiyatla tahıl ihracı — 591;
- modern kolonilerin eski kolonilerden farkı 591;
- tarımsal — 665;
- 19. yüzyılın sonunda Avrupalı güçler tarafından kolonilerin ele geçirilişi ve sömürülmesi — 795.

Ayrıca bkz: *Hindistan*.

Komünist üretim tarzı

- altında disiplin — 78;
- toplumsal denetim ve üretim düzenlen-

- mesi yalnızca komünist üretim tarzın-
da mümkündür — 168, 719-721;
- altında tarımın gelişmesi — 111;
- ve emek üretkenliği — 230, 720;
- üretken güçlerin gelişmesi kaçınılmaz
olarak —nın kuruluşuna varır — 233,
389, 681;
- na geçiş noktası olarak hisse senetli
sermaye — 387, 388, 390;
- ve emekçilerin kooperatif fabrikaları —
390;
- ve toprak mülkiyetinin kaldırılması —
582, 681;
- ve artı-emek — 719, 720, 767;
- altında özgürlük ve gereksinme — 720,
721;
- ve işgününün kısaltılması — 721;
- altında toplumsal ürün dağılımı — 743,
744, 766, 767;
- altında emek-zamanının düzenlenmesi
ve toplumsal emeğin dağılımı — 746,
747;
- altında ücretler — 767;
- Kooperatif fabrika* — 340, 341, 389.
- Koruyucu gümrük tarifeleri* — 387;
- Kölelik, köle ekonomisi*
- ve kapitalist üretim tarzı — 34-35;
- ve ürünlerin metalara dönüşmesi — 76,
287;
- köle ekonomisinin gelişmesinde ticare-
tin rolü — 291;
- denetim ve gözetim işi — 338, 339;
- ve tefeci sermaye — 525-527;
- Birleşik Devletler'de köle sahipleri ta-
rafından toprağın talanı — 548;
- ve toprak mülkiyeti — 560;
- nde üretim ilişkileri — 682, 728, 772;
- ve köle emeğinin koşulları — 694-695;
- sistemi — 705;
- köle fiyatı — 710;
- kölecilik sisteminde artı-emekğin uzlaşmaz
çelişkili biçimi — 719;
- Kullanım-değeri*
- makinenin — 76;
- ve kapitalist üretim tarzı — 174, 508;
- sermayenin — 246;
- sermaye olarak hizmet eden paranın —
301, 308, 309, 311, 344;
- değişim değerinin taşıyıcısı olarak 570,
571;
- Küçük toprak mülkiyeti*
- küçük-ölçekli işlemler için toprak mül-
kiyetinin biçimi — 544, 707;
- küçük-ölçekli mülkiyetin yokoluşunun
nedenleri — 708;

- ve emeğin üretici gücünün gelişmesi —
708;
- ve toprak fiyatı — 708, 709, 711, 712;
- yaratmış olduğu yanlısamalar — 711;
- kapitalist üretim tarzının temeli olarak
küçük toprak mülkiyetine elkonulması
— 712;
- ve toprağın sömürüsü — 713.
- Ayrıca bkz: *Toprak parçalarının köylü
mülkiyeti.*
- Küçük toprak sahibi* — 702, 704-708.
- Küçük-burjuva ekonomi politikası*
- borç verilen sermaye konusunda Pro-
udhon — 303, 305;
- parasız meta üretiminin sürekliliği ko-
nusunda Proudhon — 537-539.
- Küçük üretici, küçük üretim* — 158, 159,
192, 293, 295, 694, 695, 696, 697,
698, 699, 701-702, 708, 711-712,
783.

M

Makine

- değerinin yeniden üretimi — 75, 76,
99-101, 104, 233, 234;
- manevi yıpranması — 104;
- kapitalizm koşullarında yeni makinele-
rin ortaya çıkışı — 104, 231;
- nin nispi artı üretimi — 109;
- ve emek üretkenliği — 229;

Maledinme

- kapitalist üretim tarzının başlangıç
noktası ve amacı olarak — 195, 222,
389, 545, 702, 770, 771;
- ve hisse senetli şirketlerin oluşumu —
389;

Mali aristokrasi — 388, 452, 453, 482.

Maliyet-fiyatı

- metanın — 32, 34, 35, 36;
- kapitalist — 32;
- gerçek — 32;
- ve değişmeyen ve değişen sermayenin
değerindeki değişimler — 34;
- ve sabit ve döner sermaye arasındaki
fark — 36, 37, 39;
- ve metanın değeri — 38, 39, 40, 148,
149, 150, 153, 154;
- ve metanın fiyatı — 40;
- Proudhon'un teorisi — 41, 42;
- oluşturan kısımlar — 45-47;
- ve değişen ve değişmeyen sermaye ara-
sındaki fark — 138;
- ve emeğin yoğunlaşması — 206.

Merkantilizm — 295, 689.

Meta

- kökeni — 159;
- ve para — 163;
- kullanım-değeri olarak — 165, 561-563;
- başkalaşımı — 286-287;
- tarımsal ürünlerin metaya dönüştürülmesi — 562-564;
- kullanım-değeri ve değişim-değerinin birliği olarak — 570, 571;

Metaın değeri

- ve maliyet-fiyatı — 32;
- tanımı — 45, 81, 127, 128, 135, 756, 759, 772, 773;
- ve ortalama kâr oranı — 138;
- ve üretim-fiyatı — 160, 755, 782-793;
- metaların kendi değerlerinde satışını belirleyen koşullar — 159, 160, 161, 165;
- ve piyasa-değeri — 160-161, 582-584, 759-760;
- bireysel değer — 160, 164, 165, 166,
- ortalama değer — 166;
- ve meta-fiyat — 172, 173, 762, 763;
- toplumsal niteliği — 583;
- ve tekel fiyatı — 553;
- üretimi düzenler — 772;
- konusunda Loria — 780, 781;
- konusunda Sombart — 783;
- konusunda Schmidt — 783, 784;

Meta değişimi

- değerleri üzerinden — 157-160, 168, 783-785, 786, 787-789;
- sermaye ürünleri olarak — 158-160;
- topluluklar arasında — 160, 784;

Mutlak toprak rantı

- tanımı — 669, 670;
- oluşumu — 669-675;
- özü — 678;
- istihraç sanayiinde — 678;

N

Nispi aşırı-nüfus — 194, 197, 217-220, 221-222, 225-226, 232, 234, 555.

Nüfus

- çalışan nüfusun büyümesi — 197;
- nüfusun ve yoksulluğun büyümesi — 194;
- nüfus fazlalığı — 194, 217, 220;
- ve emeğin üretken gücü 195, 198, 234;
- kapitalizmin gelişmesiyle birlikte tarımsal nüfusun azalışı — 59;

— ve geçim araçları — 591;

— ve tarımın gelişmesi — 676, 677.

O

Ortalama kâr — 129, 139, 142, 143, 144, 151, 153, 155, 157, 162, 175, 176, 177, 185.

Ö

Özel mülkiyet

- ve kapitalist üretim tarzı — 235, 388, 389, 536;
- ve komünizm — 681.

Özel toprak mülkiyeti — bkz: büyük toprak mülkiyeti.

P

Panama yolsuzluğu — 389.

Para

- dolaşım aracı olarak — 282, 298, 299, 469, 470, 471;
- paranın sermayeye çevrilmesi — 297-298, 299;
- para piyasası — 322, 323, 324, 452, 453, 469;
- bir sermaye biçimi olarak — 370, 392, 393, 396;
- kredi para olarak — 386, 456, 457, 475;
- gelir olarak — 392, 393, 397;
- dolaşımdaki paranın miktarı — 397, 398;
- ve yeniden-üretim süreci — 395, 396;
- değer in mutlak biçimi olarak — 398;
- evrensel eşdeğer olarak — 407, 456, 457, 757;
- ve toplumsal sermayenin çeşitli kısımları arasında değişim — 470, 471;
- servetin toplumsal niteliğinin ifadesi olarak — 508;
- emeğin toplumsal niteliğinin ifadesi olarak — 537.

Para piyasası — 321, 322, 452.

Para-sermaye

- ve sanayi kapitalistinin meta-sermayesi — 253, 412;
- ve sanayi in gelişmesi — 324;
- kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte yoğunlaşması — 340-341;

- ve talep — 370, 372, 374, 383;
- ve meta-sermayenin ve üretken sermayenin değeri — 373.

Para ticaretiyle uğraşan sermaye

- sanayi sermayesinin bireyselleştirilmiş kısmı olarak — 277-279;
- başkalaşimleri — 278;
- hareketi 277-279;
- kökeni — 279-283;
- ve birikimin oluşması — 280-282, 289, 290;
- ve ticarî sermaye — 282, 283;
- kârı — 283.

Ayrıca bkz: *Tüccar sermayesi*.

Piyasa-değeri — 160-164, 168, 170, 171, 172;

Polîçe

- tanımı — 351, 352;
- iskonto senetleri—376, 377-378, 429, 430;
- iskonto senetleri ve borç alınan sermaye — 377, 378;
- spekülasyona giren senetler — 379;
- ve dolandırıcılık — 429, 431, 434, 435.

R

Rekabet

- ana yasası — 40;
 - dünya piyasasında — 109;
 - ve tekel — 111, 173, 222, 223;
 - ve kapitalist sınıf — 173, 223, 224;
 - toplumsal sermayenin çeşitli üretim alanları arasında dağılımında rekabetin rolü — 156, 175;
 - emekçiler arasında — 158;
 - üretim dalı içindeki ve üretimin farklı dalları arasındaki rekabet — 156;
 - piyasa değerini belirleyen — 166, 172;
 - üretimin toplumsal niteliğini ortaya çıkarır — 172;
 - mekanîği — 172, 199-200, 204, 224-227, 233;
 - ortalama kâr ve üretim-fiyatının oluşumunda rekabetin rolü — 174-175, 185-186, 275;
 - kâr oranının düşmesi — 199, 200, 226, 227;
 - ve fazla-üretim sermayesi — 224, 225;
 - Avrupa tahıl piyasalarında — 638;
- Rezerv fonu* — 417.
- Rusya*
- dış ticareti — 116, 293, 639;

- 'da kapitalist üretim tarzının gelişmesi — 293;
- 'da banknot dolaşımı — 465;
- 'da köylülük — 639.

S

Sabit sermaye

- ve maliyet-fiyatı 35, 36, 37, 38, 39;
- nin aşınması — 36, 100, 103, 104, 201, 234, 686;
- kapitalist üzerinde yapmış olduğu bas-kının biricik fark sabit ve döner sermayedir — 71;
- değişmeyen sermaye kısmı — 73, 76, 108, 189;
- nin yeniden üretimi — 74;
- ve meta ürünün değeri — 77, 100;
- emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle birlikte değerindeki değişimler — 229, 230;
- nin yatırımı — 303;
- tarımda — 546;

Sınai çevrim

- Britanya'da — 444;
- gönenç zamanlarında — 395, 433;
- ve bunalım — 397, 434, 435;
- ve çöküşü — 430, 431, 433, 434, 435, 439;
- sanayinin gelişmesiyle birlikte çevrim zamanında değişim — 433.

Ayrıca bkz: *Ekonomik bunalımlar, Sermaye fazla-üretimi*.

Satılma ve satış — 250, 255, 259, 301, 302, 304, 305, 371, 378;

Savaşlar ve tefecilik — 529, 530;.

Sermaye

- hareketi — 31, 50;
- genel formülü — 43;
- toplam sermaye-değerin büyüklüğü ve artı-değerin büyüklüğü — 45, 46;
- teknik bileşimi — 46-48;
- sanayideki sermayenin organik bileşimi — 46, 47;
- nin bloke edilmesi — 71, 72;
- sermaye değerinin değişmesi — 102-105, 106, 107;
- sermayenin serbest bırakılması — 102, 103;
- sermaye büyüklüğündeki değişimin kâr oranı üzerindeki etkisi — 101, 104;
- toplumsal bir güç olarak — 126, 127, 137, 138;

- nin değer kaybı — 173, 232, 233;
- tanımı — 210, 220, 223, 225, 226;
- nin mutlak fazla üretimi — 217, 218;
- nin dolgunluğu — 222, 223, 225, 226;
- bir sanayi kuruluşunun kapitalist üretimin gelişmesiyle birlikte işlemesi için gerekli olan sermayenin artan asgarisi — 222, 226;
- nin devresi — 225, 226;
- nin üretken ve para-biçim içinde ihracı — 226, 511, 512, 513, 514;
- dolaşım araçlarının satın alınmasında ve ödenmesinde yatırılan tüccar sermayesi — 254;
- nin kökeni teorisinin kapitalistin tasaruf ve perhizi açısından eleştirisi — 388;
- nin toplumsal niteliği, kredi ve banka sisteminin gelişmesiyle teşvik edilir — 536, 537;
- üretim ilişkisi olarak — 459;
- tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal biçim olarak — 716, 717;
- nin fetişizmi — 723-726.

Sermaye birikimi

- tanımı — 194, 195, 216, 232, 234;
- ve emeğin üretken gücünün yükselişi — 195, 220, 221, 350;
- ve nipsi bir aşırı-nüfus — 194, 197, 199, 220, 223, 225, 226;
- ve sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi — 201;
- ve ilkel birikim — 218;
- ve kâr oranındaki düşüş — 221, 226, 231, 234;
- birikimi özendirici etkenler — 234.

Sermayenin aşırı-üretimi

- nispî — 226, 227;
- metaların aşırı-üretimidir — 222, 227;
- mutlak — 222-224;
- sermayenin aşırı-birikimidir — 222;
- sermayenin değer kaybı — 223, 224, 226, 227;
- ve ödeme aracı olarak paranın işlevi — 225;
- ve nispî fazla üretim — 225-227;
- üretim araçlarının aşırı-üretimidir — 226, 227;
- nin esas kaldırıcı olarak kredi sistemi — 389.

Ayrıca bkz: *Ekonomik bunalımlar, Sınai çevrim.*

Sermaye ihracı — 226, 424, 509, 515, 516, 522.

Sermayenin merkezileşmesi — bkz: *Yogunlaşma.*

Sermayenin organik yapısı

- teknik yapı temeldir — 46, 47, 131, 673;
- tanımı — 132, 141, 662, 670, 671, 672;
- ve kâr oranı — 141;
- sermayenin yüksek bileşimi — 148, 668;
- sermayenin düşük bileşimi — 148, 668;
- sermayenin ortalama bileşimi — 148, 667;
- ve emek üretkenliğinin gelişmesi — 189;
- istihraç sanayiinde — 668;
- maden sanayiinde — 668;
- tarımda — 671-675;
- sanayide — 672, 673;
- Sikke* — 393, 394;
- Sosyalist devrim* — 233, 389.
- Sosyalizm* — bkz: *Komünist üretim tarzı.*

T

Tahviller

- mülkiyet hakkı — 423;
- in kısımları — 412;
- bunalım dönemlerinde — 415;
- in değer kaybı — 415;
- gelecekteki üretimdeki hakkı — 416;
- borsadaki rayıcı — 424;
- ve kapitalist üretimin gelişmesi — 424.

Ayrıca bkz: *Hisse senedi.*

Talep ve arz

- ve piyasa-değeri — 160, 161, 162-163, 166-172;
- kapitalistlerin üretim araçlarına olan talebi — 169;
- ve üretim — 169, 172-173, 174;
- emekçilerin temel geçim araçlarına olan talebi — 169;
- üretken talep — 169;
- metalara toplumsal gereksinme — 169;
- uyumsuzlukları — 169-171;
- ve piyasa-fiyatları — 171;
- oranları, kullanım-değerinin değişim-değerine ilişkisini özetler — 172;
- ve toplumun toplam gelirinin bölünmesi — 174;
- ve meta-sermaye — 454-456.

Tarım

- da sermayenin değerinin değişmesi — 105;
- kapitalist sistem rasyonel bir tarıma karşı işler — 110, 712;
- ve manüfaktür — 293, 294;
- ve yeniden-üretim süreci — 398;
- küçük köylü tarımının özellikleri — 544;
- kapitalist niteliği — 544, 545, 546;
- ve toprakta özel mülkiyet — 545, 546;
- ve sınıflar — 547;
- rant rasyonel bir tarıma karşı işler — 548;
- İngiltere'de — 556, 557;
- Avrupa'da — 592;
- da nispi fazla üretim — 593;
- ın doğal yasaları — 597;
- kapitalist-öncesi — 597;
- da yavaş ve eşit olmayan gelişme — 597, 703, 704;
- da sermayenin organik bileşimi — 668, 670, 671, 672, 673;
- küçük tarımın gerilemesi — 708, 709.

Tasarruf

- değişmeyen sermayenin ve kâr oranının — 59, 60, 328;
- değişmeyen sermayenin ve emeğin üretkenliğinin yükselmesinin — 74, 76, 77;
- üretim koşullarının — 74, 75, 76;
- değişmeyen sermayenin ve emeğin toplumsal niteliğinin — 75, 76;
- makinelerin sürekli iyileşmesinin sonucu olarak — 76;
- değişmeyen sermayenin kullanımında — 77, 82;
- üretim araçlarının — 78;
- enerjinin üretilmesinde, iletilmesinde ve binalarda — 89-94;
- ürün artıklarından yararlanmada — 93-95;
- buluşlar yoluyla değişmeyen sermayenin uygulanmasında — 95;
- ödemelerin — 450;
- dolaşım araçlarının — 462.

Tefeci sermaye

- kapitalist üretim tarzına öngelen tarihsel biçim — 525-527;
- gelişmesi tüccar sermayesinin gelişmesiyle bağlantılıdır — 526;
- en yüksek noktasına eski Roma'da ulaşmıştır — 526;
- kapitalist-öncesi biçimlerde — 526, 527-528;

- ve kapitalist üretim tarzı — 527, 528, 529;
- belli bir üretim tarzını değişikliğe uğratmaksızın sömürür — 527, 528, 529, 539;
- kapitalist-öncesi üretim tarzları üzerindeki etkileri — 527, 528;
- ve sermayeyi yaratışı — 528;
- ve ödeme aracı olarak paranın işlevleri — 531;
- ona olan direniş — 531-533;
- ve sanayi sermayesinin gelişmesinin önkoşulları — 539.

Ayrıca bkz: *Faiz getiren sermaye.*

Tefecilik — bkz: *Tefeci sermaye.*

Tekel

- sanayide — 173, 174, 177, 199, 211, 269, 275, 386, 387;
- toprak mülkiyetinin — 544, 546, 551, 560, 563, 661, 662, 666, 670, 671, 680, 689, 755-756.

Ticaret

- dış — 210, 211, 212;
- büyüklüğü — 286;
- ve üretimin gelişmesi — 286, 290, 291, 292, 293, 294, 295;
- taşıma ticareti — 289;
- te 16. ve 17. yüzyıllardaki devrimin rolü — 292.

Ticari emek — 261-265.

Ticari kâr

- kaynağı — 248-253;
- tanımı — 252, 253, 265;
- ve sanayi kârı — 252, 253;
- tüccarın gelirinin kaynağı — 256;
- ticari kârı belirleyen sınırlar — 269, 270.

Ticari kredi

- kredi sisteminin kuruluşu — 424;
- araçları — 425;
- devresi — 425-426;
- sınırları — 425-426, 427;
- sanayi ve ticari işlemlerin genişlemesine yolaçar — 426-427;
- sanayi sermayesinin hacminin artışıyla birlikte büyür — 427;
- ve yeniden-üretim süreci — 427, 428, 431, 433;
- metallerin başkalaşımını hızlandırır — 427;
- ve gerçek para-kredi — 429;
- ve faiz — 452;
- ve senetlerin dolaşımını — 462, 463.

Ticaret sermayesi

- sermayenin özel işlevi olarak 236, 237,

- 238, 239, 254, 412;
- iki biçimi — 236;
- hareketi — 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243;
- emeğin toplumsal bölüşümünün biçimi olarak — 240;
- sanayi emeğinin bir bölümü olarak — 242;
- ve yeniden-üretim süreci — 242, 243;
- ne değer, ne de artı-değer üretir — 248-249;
- sermayenin en eski varoluş biçimi olarak — 286, 287, 295;
- gelişmesi, toplumun genel ekonomik gelişmesiyle ters orantılıdır — 287, 288, 289;
- ve ticarî kâr — 289, 290;
- ve bir soygun sistemi — 291;
- feodalizmden kapitalizme geçişteki rolü — 293, 295.

Ayrıca bkz: *Tüccar sermayesi*.

Topluluk

- ve ürünlerin metalara evrimi — 150;
- Hindistan'da — 293, 639, 694, 769;
- Rusya'da — 639;
- Polonya ve Romanya'da — 705;
- komünal toplum — 729;
- karakteristiği — 784;
- mark — 787, 788.

Toplum

- serveti — 312, 389, 508, 720;
- ekonomik ve siyasal yapısı — 695-696, 719.

Toplumsal emeğin üretici gücü

- sermayenin üretici gücü olarak — 46, 689;
- ve değişmeyen sermayede tasarruf — 73, 74, 75, 76, 77, 78;
- ve kâr oranı — 81, 231, 232, 233;
- ve makine üretimi — 100, 230, 231;
- ve sermayenin organik bileşimindeki artış — 147, 189, 190, 193, 220, 666, 667;
- gelişmesinin derecesi — 148;
- ve metanın değeri — 154, 155, 170, 171, 230, 231, 233, 234, 566, 567;
- kapitalist toplumdaki önemi — 176, 177;
- ve kâr — 176, 177, 203, 204, 205, 210, 211-212;
- kâr oranının düşme eğilimi yasası 190, 191, 192-193;
- ve birikim — 194, 195;
- ve ücretler — 751;
- bireysel metanın fiyatı — 195, 198, 219,

- 220, 221, 222, 235;
- ve üretimin genişlemesi — 200, 201, 203-204, 234;
- ve emek-gücünün kullanılması — 219;
- ve kullanım-değerleri kitlesi — 219, 234;
- ve sermaye — 219, 220;
- toplumsal emeğin üretici gücünün büyümesi ve kapitalist üretim tarzı — 228, 229, 230, 231, 232, 233;
- ve gelişmesindeki oransızlık — 229;
- ve döner sermaye — 230;
- ve sabit sermaye — 230;
- nün artışı — 230;
- ve komünist üretim tarzı — 231, 719, 720, 721, 722;
- ve ücretli işçilerin sayısındaki nispi azalış — 233;
- ve rekabet — 233, 234;
- ve sabit sermayenin yıpranması ve aşınması — 234;
- ve sermayenin maddi öğeleri — 234;
- doğanın emeğe sağladığı üretken güç — 655-656;
- ve toplumun serveti — 719-720.

Toplumun serveti

- kapitalizm koşullarında uzlaşmaz karşıt niteliği — 312, 390;
- toplumsal niteliği — 390, 508;
- ve emek üretkenliği — 720, 721.

Toprak

- ve onda somutlaşan sermaye — 546, 547-548;
- Toprağın bina yapmak amacıyla kullanımı — 549-550;
- kapitalizm altında toprağın ulusallaştırılması — 549, 550, 582-583;
- değer ve fiyat — 550, 551, 552, 559, 571, 589-590, 598-599, 600;
- satımı ve alımı — 562-563;
- tekeli — 569-570;
- doğal verimliliği — 575, 576, 589, 590, 591, 592, 653, 655, 656, 676-677, 685, 689, 712-713, 716;
- ekiminin genişlemesi — 589, 590-591;
- kapitalist üretim tarzı altında sömürüsü — 712, 713;
- her üretim sürecinin maddî ögesi 717;
- değer yaratmaz — 717, 718;

Toprak fiyatı

- ve tekel fiyatı — 681, 710;
- ve tarımsal ürün fiyatı — 682, 685, 711;
- tanımı — 708-709, 710;
- küçük-ölçekli tarımda rolü — 708,

- 709, 710, 712;
- ve faiz oranı — 702, 703;
- ve özel toprak mülkiyet biçimi — 713.
- Toprak parçalarının köylü mülkiyeti* — 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714;
- Ayrıca bkz: *Küçük toprak mülkiyeti.*
- Toprak rantı*
- oranı — 215, 216, 681;
- ortalama kâr üzerinde artı olarak — 216, 688, 702, 703, 740;
- toprak rantının nitelikleri — 547, 552, 553, 559-560, 561;
- toprakta somutlaşan sermaye üzerinden faizden farklılığı — 546-547, 551-552;
- tarımın rasyonel gelişmesine bir engel olarak — 548-549;
- ve faiz oranı — 550-551;
- ve çiftlik-emekçilerinin ücretleri — 554-557;
- nun artı-ürünle karıştırılması — 559;
- ve aynı-rant — 560-561;
- miktarı toplumsal emeğin gelişmesinin sonucudur — 562-563, 564;
- ve para-rant — 563, 700-701, 704;
- artı-değerin bir parçasıdır — 563;
- ürünlerin fiyatlarındaki yükselmeye neden olur — 669-670, 671;
- tekel toprak rantı — 671, 731, 732, 733;
- arsa rantı — 679-682;
- madencilikteki rant — 679-680, 681;
- ve sermaye amortismanı — 680;
- ve üretim ilişkileri — 682;
- ve toprak fiyatı — 681-686;
- ve tarımsal ürünün fiyatı — 681-683, 692-695, 711;
- kitlesinin büyümesi — 682-683;
- görünüşte kaynağı topraktır — 693;
- aynı-rant — 691-694, 697-700;
- emek-rant — 694-699;
- ve toprak sahibi olarak devlet — 695-696;
- ve toprak parçaları sahipliği — 705-706, 707, 708;
- Toprakbeyi, toprakbeyliği* — bkz: *Büyük toprak mülkiyeti, Büyük toprak sahibi*
- Tüccar sermayesi*
- sanayi sermayesinin bağımsız kısmı olarak — 243, 255, 256, 272, 273-274, 286;
- kapitalist yeniden-üretimde tüccar sermayesinin rolü — 243, 257, 285, 286, 287;

- nin niteliği konusunda burjuva iktisatçılarının görüşlerinin eleştirisi — 246;
- ve devir — 243, 253, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274;
- ve ortalama kârın oluşumu — 253, 271, 272;
- ve ticari-kar — 253, 261, 272;
- kapitalist-öncesi üretim tarzlarında — 273;
- toptan ticarete tüccar sermayesinin faiz biçimi — 254, 255-256;
- tüccar sermayesinin biçimleri — 267;
- Ayrıca bkz: *Para ticareti ile uğraşan sermaye, Ticari sermaye.*
- Tüketici-güç*
- toplumun — 217;
- emekçilerin — 428;
- üretken-olmayan sınıfların — 435.
- Tüketim*
- ile üretim arasındaki çelişki — 167, 168, 216, 217-218, 226, 227-228;
- üretken tüketim — 169-170;
- ve rekabet — 173-174;
- kapitalist üretimin amacı değildir — 216-217, 227;
- ve üretim — 227-228;
- ve tüccar sermayesinin devri — 267-268;
- sınırları — 428;
- ve yaşam gereksinmelerinin ucuzlaması — 580;
- kapitalizm ve sosyalizm altında emekçilerin tüketiminin hacmi — 767.

Ü

Ücretler

- değer dönüştürmüş biçimi ve emek-gücünün fiyatı olarak — 34-35, 46, 105, 413, 414, 717, 718, 719-720, 753-755, 762, 764;
- ve kâr oranı — 51-53, 55, 56, 62, 63, 97-98, 161-162, 163, 178-179, 454, 750;
- ve on saatlik işgününün getirilişi — 99;
- ve meta fiyatları — 178-179, 180, 181;
- ve emeğin üretkenliği — 195, 751;
- in emek-gücünün değerinin altına düşüşü — 208, 225;
- ve emekçilerin gereksinimleri — 217;
- ticari emekçinin ücretleri — 262, 263;
- ve emek-gücünün arz ve talebi — 313, 757-758;

- vasıflı emek için — 340;
- ve toprak rantı — 551-553;
- çiftlik-emekçilerinin ücretleri — 554, 556, 558, 559;
- ve emek — 715-716, 717, 722, 723;
- gelirlerin sınırlandırılmasının temeli olarak — 753;
- in sınırları — 753;
- ve rekabet — 757, 758;
- bütün üretim tarzlarında geçerli olan ücretlerin temeli — 772.

Üretim araçları

- nın sahibi olarak kapitalist — 43, 44;
- ve artı-değer — 46, 47;
- nda tasarruf — 78;
- nın ucuzlaması — 79;
- emeği sömürme aracı olarak — 80;
- toplumsal mülkiyet olarak — 388;
- sermaye olarak 715, 716, 723, 772.

Üretici güçler — 215, 220-222, 233, 390, 774.

Üretim ilişkileri

- kapitalist — 46, 79-81, 344, 582-584, 716, 717, 718, 719, 749;
- üretici güçler ile arasındaki çelişki — 220, 221, 227-228, 232, 389, 774;
- köleci sistemde — 681-682, 729, 772;
- komünist toplumda — 682;
- nin üretici güçlerin niteliği ile denk düşmesi — 696;
- sömürücü üretim tarzları koşullarında — 696;
- nin yeniden-üretimi — 697.

Üretim zamanı — 68, 266.

Ürün

- ve talep — 579, 580, 581;
 - yıllık ürünün değeri — 721, 722, 736, 737, 741, 742, 748-750, 760;
 - gayrisafi ürün — 734.
- Ayrıca bkz: *Artı-değer*.

Ürün fiyatı

- tanımı — 143, 149, 250-252;

- değer in değişmiş biçimi olarak — 144, 145, 148, 149, 156-157, 161, 174, 736, 737;
 - ve maliyet fiyatı — 149;
 - miktarındaki değişmeyi etkileyen koşullar — 149, 183-185;
 - ve meta değeri — 156, 159, 183-184, 565-567, 664;
 - piyasa-fiyatının ağırlık merkezi — 161;
 - burjuva iktisatçıları tarafından yapılan tanımı — 177;
 - üretim-fiyatı üzerinde ücret dalgalanmalarının etkileri — 178-181;
 - ve tarım ürününün değeri — 669, 671, 672;
 - ve tarım ürünlerinin fiyatı — 672, 673.
- Ayrıca bkz: *Değer yasası*.

Y

Yatırılmış sermaye — 34, 35, 36, 37-38, 448.

Yoğunlaşma

- üretim araçlarının — 75, 85, 234, 235;
- emekçilerin — 78, 195;
- sermayenin — 81, 195, 215, 218-220, 221, 222, 232, 387, 524;
- ve sermayenin merkezileşmesi — 215, 219, 389;
- ticaretin — 260;
- para-sermayenin — 318;
- kredi sisteminin — 322;
- ulusal rezerv fonunun — 401;
- ödemelerin — 456.

Yönetim ve denetim işi

- gerekliliği — 337-339;
- konusunda Mommsen — 338;
- konusunda Aristoteles — 338;
- kökeni — 338, 339;
- ve ücretler — 339, 340.

ÖTEKİ DİLLERDEKİ SÖZCÜK, TERİM VE DEYİMLER

ad absurdum — anlamsızca, saçma olarak
ad infinitum — sonsuza dek
all convertible securities of a current character — cari nitelikteki bütün çevrilebilir senetler

Bandes Noires — Vurguncular Birliği
bill brokers — borsa simsarları
bona fide — iyi niyetle
brokers — simsarlar
capitaliste industriel — sanayici kapitalist
carrying trade — komisyonculuk ticareti
conditio sine qua non — vazgeçilmez koşul

commercial distress — ticarî bunalım
corpore vill — değeri olmayan cisim
cost of production — üretim-maliyeti
crédit gratuit — karşılıksız kredi
cultivateur — çiftçi, tarımcı
de facto — fiilî olarak
de jure — meşru
dock warrants — doklardaki metallerin depolama dokümanları

duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis — çifte zarar, biri uğranılan kayıp ve biri kaçınılan kazanç fırsatı

en faire un livre — bir kitap yapmak
eo ipso — aynı gerçekten
epitropos — (eski Yunan'da) süreyen
ex contingente necessarium — raslantıdan zorunluluk yaratmak

ex professo — meslekî olarak, açıkça
ex suis ossibus — onun kemiklerinden
familia rustica — köle ekonomisi
foix frais — üretken olmadığı halde zorunlu olan ikincil maliyetler

fermier généraux, receveurs généraux — mültezim, genel tahsildar

floating capital — dolaşan sermaye
freehold — mülk, mülkiyet

fruges consumere nati — toprağın meyvelerini tüketime yetenekli

grösser — daha büyük
halte — là! — dur bakalım!, artık yeter!

hins ilae lacrimae — bu gözyaşları nereden

inconvertible — çevrilemeyen

in extenso — tam olarak

in petto — hazır, emre hazır

in statu nascendi — oluş halinde

in toto — tamamıyla

issue department — tedavül şubesi

la terre capital — sermaye olarak toprak, toprak-sermaye

l'illustre — ünlü, şanlı

mala fides — kötü niyet

mere a question of capital — sırf bir sermaye sorunu

moneyed capital — nakdi sermaye

nota bene — önemli not, dikkat edilsin

natural price — doğal fiyat

naturaliter — doğal olarak

non verum, sed phantasticum interesse — gerçek olmayan, hayali zararlar

par excellence — en üstün, en yetkin

paralogism — yanıltıcılık

per se — bizatihi, kendisi

père — baba

pia corpora — hayır kurumları

prima facie — ilk bakışta

prix nécessaire — zorunlu fiyat

pro parte — kendi hesabına

pro rata — orantılı olarak, herkese düşen pay oranında

pro tanto — o ölçüde, o kadar

profit upon alienation — devir ve ferağa dayanan kâr

public companies — halka açık şirketler

public deposits — devlet mevduatı

punctum saliens — sorunun özü

quid pro quo — elçabukluğu

régisseur — yönetmen yardımcısı

rudis indigastaque moles — o vahşi ve kar-makarışık madde kitlesi

saue que peut — can telâşlı

securities in reserve — ihtiyat olarak tutulan tahvil ve senetler

self-sustaining serf — kendi geçimini kendi sağlayan

servum pecus imitatorum — taklitçi köleler
shopkeeper — dükkâncı
sine qua non — zorunlu koşul
small-burgher — küçük kasabalı
small profits and quick returns — küçük
kârlar ve hızlı devirler
stock-jobbers — borsa spekülâtörleri
sub specie — alt türler
sui generis — eşsiz, tek
the circulation is full, money is plentiful —
dolaşım dolu, para bol
the circulation is low, money is scarce —
dolaşım düşük, para kıt
travailleur — emekçi

travailleur par excellence — en üstün
emekçi
nutri quanti — ne varsa hepsi, kimler varsa
herkes, vesaire
un consapute sofisma — bilinçli bilgiçlik
valeur intrinseque — gerçek değerler
vivre en travaillant — kendi emeğiyle yaşa-
mak
voilà ce que parler veut dire — işte size
dört dörtlük bir söz
vulgus — halk, çokluk, yığın
wages of superintendence — denetim üç-
retleri
τοκοσ — faiz ve döl

AĞIRLIK, UZUNLUK, ALAN, SIĞA VE PARA ÖLÇÜLERİ

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Tonne (ton)	=	1.016,05 kg.
Pfund (pound)	=	453,592 gr.
Unze (onz)	=	28,349 gr.

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

Verst (eski Rus uzunluk ölçüsü)	=	1.066,780 m.
İngiliz mili	=	1.609,329 m.
Foot, ayak	=	30,480 cm.
Inch, parmak	=	2,540 cm.
Elle (Prusya)	=	66,690 cm.

ALAN ÖLÇÜLERİ

Acre, akr	=	4.046,7 m ²
Hektar	=	10.000 m ²
Inch kare	=	6,542 m ²

SIĞA ÖLÇÜLERİ

Ayak küp, (yaklaşık)	=	28,3 l.
Bushel (yaklaşık)	=	54,9 l.
Modius (eskiçağda, Roma tahıl ölçüsü)	=	8,75 l.
Quarter	=	29 l.
Setier (eski Fransız tahıl ölçüsü)	=	156 l.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	=	20	şilin	20,43	Mark
Şilin	=	12	peni	1,02	Mark
Peni	=	4	farthing	8,51	Fenik
Farthing	=	1/4	peni	2,12	Fenik
Dolar (\$)	=	100	sent	4,20	Mark
Frank (fr.)	=	100	santim	80	Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parası)	=	30	gümüş kuruş	3,00	Mark
Gulden (Hollanda sikkesi)	=			1,70	Mark
Guinee (guinea)	=	21	şilin	21,45	Mark
Sovering (İngiliz altın sikkesi)	=	1	sterlin	20,43	Mark
Gulden, Gulden (Alman sikkesi)					
Floren (Floransa altın sikkesi)					
Floren (eskiçağda, Floransa altın sikkesi)					
Ass (eskiçağda, Roma bakır sikkesi)					

* Mark ve Fenik üzerinden hesaplama 1871 yılına aittir (1 Mark 1/2.790 kg. saf altın)

- art. (artikel) – makale
 Bd. (*Band*) – cilt
 b (*book*) – kitap
 Buch – kitap
 cf. – karşılaştır
 ch. chap., cap. (*chapter, chapitre, caupr*) – bölüm
 d.d. (*de dato*) – düzenlendiği günden beri
 éd., ed. (*édition*) – baskı, yayın
 edit. – yayınlayan
 etc., (*et cetera*) – vesaire, vs., ve bunun gibi, vb.
 Heft – fasikül
 H.o.C. (*House of Commons*) – (İngiliz) Avam Kamarası
 H.o.L. – (İngiliz) Lordlar Kamarası
 ib., ibid. (*ibidem*) – aynı yerde
 id. (*idem*) – aynı
 Kap. (*Kapital*) – bölüm
 l.c. (*loco citato*) – adı geçen yapıt, yazı, yer
 l., lib. (*liber*) – kitap
 M.P. (*Member of Parliament*) – parlamento üyesi
 Ms. (*Manuskript*) – elyazması, müsvedede
 n – not
 n°, no – numara
 NB (*nota bene*) – dikkat ediniz, önemli not
 p., pag. (*page, pagina*) – sayfa
 partie – kısım
 pass. (*passim*) – şurda burda, çeşitli yerlerde
 Rep. Fact. – Reports of Inspectors of Factories
 sc. (*scilicet*) – çünkü
 sect. (*section*) – kesim
 sq. (*sequens*) – izleyen sayfa
 sqq., seqq. (*sequentes*) – izleyenler, izleyen sayfalar
 S. (*Seite*) – sayfa
 t. (*tom tome*) – cilt
 trad. (*traducteur, traduction*) – çeviren, çeviri
 v., vol. (*volume*) – cilt
 bkz; – bakınız
 c. – cilt
 –ç. – çeviren
 –Ed. – yayımcı, editör
 karşı: – karşılaştırınız
 s. – sayfa

SOL YAYINLARI
Sorumlu Yönetmen: Muzaffer İlhan Erdost
İlhanilhan Kitabevi
Bayındır Sokak 23/6
Yenişehir Ankara

ISBN - 975-7399-12-4 (Takım)

ISBN - 975-7399-63-9 (3. Cilt)

KARL MARX • KAPITAL • ÜÇÜNCÜ CİLT

ISBN - 975-7399-12-4 (Takım)
ISBN - 975-7399-63-9 (3. Cilt)